

2025-yil, 30-noyabr, 20(66)-son

ISSN 2021-9752

Til va adabiyot.uz

ILMIY-METODIK ELEKTRON JURNAL
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЭЛЕКТРОННЫЙ ЖУРНАЛ
SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL ELECTRONIC JOURNAL

«Til va adabiyot – Языка и литературы – Language and literature» (e-mail: tilvaadabiyotuz@gmail.com) <https://oak.uz/pages/4802>

HAR BIR DAQIQANI G'ANIMAT BILIB,
IJODKORLIK VA VATANGA MEHR BILAN YASHANG.
FARZANDLARI BILIMLI, ISTE'DODLI, O'ZINING
KUCHI VA SALOHİYATIGA ISHONIB, OLDINGA INTILIB
YASHAYDIGAN XALQ VA DAVLATNING ISTIQBOLI,
ALBATTA, YORUG' BO'LADI!

Shavkat MIRZIYOYEV,
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti

DOLZARB MAVZU

Nasiba SABIROVA,

Xorazm viloyati Pedagogik mahorat markazi

Tillarni o'qitish metodikasi kafedrasi mudiri,

professor, filologiya fanlari doktori (DSc)

E-mail: sabnas1@yandex.ru

MILLIY G'OYA VA MA'NAVIY QADRIYATLARNI YOSHLAR ONGIGA SINGDIRISHDA PEDAGOGIK YONDASHUVLAR

Annotatsiya: ushbu maqolada milliy g'oya va ma'naviy qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirishning pedagogik asoslari, zamonaviy yondashuvlari va ta'lim jarayonidagi metodik mexanizmlari tahlil qilinadi. Milliy g'oya insonning ma'naviy olamini boyituvchi, jamiyatni birlashtiruvchi, millatning o'zligini saqlab qoluvchi muhim omil sifatida yoritilgan. Shuningdek, yoshlar tarbiyasida pedagogik ta'sir, o'qituvchining shaxsiy namunasining o'rni va axborot texnologiyalari orqali milliy g'oyani targ'ib qilishning samarali shakllari o'rganiladi.

Kalit so'zlar: *milliy g'oya, ma'naviy qadriyat, yoshlar tarbiyasi, pedagogik yondashuv, ta'lim tizimi, milliy o'zlik, tarbiyaviy jarayon, ma'naviyat, milliy tafakkur, innovatsion metodlar.*

Аннотация: в статье анализируются педагогические основы, современные подходы и методические механизмы формирования национальной идеи и духовных ценностей в сознании молодёжи. Национальная идея выделяется как важный фактор, обогащающий духовный мир личности, объединяющий общество и сохраняющий самобытность нации. Также исследуются педагогическое воздействие на воспитание молодёжи, роль личного примера учителя и эффективные формы продвижения национальной идеи посредством информационных технологий.

Ключевые слова: *национальная идея, духовная ценность, воспитание молодёжи, педагогический подход, система образования, национальная идентичность, образовательный процесс, духовность, национальное мышление, инновационные методы.*

Annotation: this article analyzes the pedagogical foundations, modern approaches and methodological mechanisms of instilling the national idea and spiritual values in the minds of young people. The national idea is highlighted as an important factor that enriches the spiritual world of a person, unites society, and preserves the identity of the nation. Also, the pedagogical influence in the education of young people, the role of the teacher's personal example, and effective forms of promoting the national idea through information technologies are studied.

Key words: *national idea, spiritual value, youth education, pedagogical approach, education system, national identity, educational process, spirituality, national thinking, innovative methods.*

Kirish. Bugungi globallashuv davrida yosh avlodni har tomonlama yetuk, vatanparvar, ijtimoiy mas'uliyatli shaxs sifatida tarbiyalash davlat siyosatining eng ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu jarayonning poydevorini esa milliy g'oya va ma'naviy qadriyatlar tashkil etadi. Chunki milliy g'oya xalqning tarixiy xotirasi, orzu-intilishlari, ezgu maqsadlarini o'zida mujassam etgan holda, jamiyatning birlashuvini va rivojlanishini ta'minlovchi ma'naviy kuch sifatida xizmat qiladi. Ma'naviy qadriyatlar esa avlodlar o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni saqlab turadi, yoshlarning o'zligini anglashida, Vatanga sadoqatli bo'lib kamol topishida beqiyos ahamiyat kasb etadi. So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida yoshlar siyosatini takomillashtirish, ularning ma'naviy dunyoqarashini boyitish va milliy g'oyaga sodiqligini mustahkamlash yo'lida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, "Yoshlar – kelajagimiz" davlat dasturi,

"Ma'naviyat va ma'rifat" markazlari faoliyati, ta'lim tizimida "Milliy g'oya: O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi" fani kiritilgani bu boradagi sa'y-harakatlarning amaliy ifodasidir. Ushbu chora-tadbirlar yoshlarning nafaqat bilimini, balki ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirish, ularni zamonaviy dunyoqarashga ega bo'lgan, o'z milliy ildizlariga sodiq shaxs sifatida tarbiyalashga qaratilgan. Pedagogik nuqtayi nazardan qaralganda, milliy g'oya va ma'naviy qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirish jarayoni – bu shunchaki ma'lum tushunchalarni o'rgatish emas, balki o'quvchi yoki talabaning ichki e'tiqodini, his-tuyg'ularini, dunyoqarashini shakllantirish jarayonidir. Bu jarayon davomida pedagogning shaxsiy namunasi, uning nutqi, munosabati, axloqiy qarashlari ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun zamonaviy pedagogdan nafaqat metodik mahorat, balki milliy va umuminsoniy qadriyatlarga chuqur hurmat,

yuksak mas'uliyat va ijodiy yondashuv talab qilinadi. Yoshlarning ma'naviy olamiga ta'sir etuvchi omillar juda ko'p. Ular orasida oilaviy muhit, ta'lim-tarbiya tizimi, ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy axborot vositalari, atrof-muhit va jamiyatdagi umumiy ruhiyat muhim o'rin tutadi. Biroq bu omillar ichida aynan ta'lim muassasasi – yoshlarning ongli qarashlarini shakllantirishda eng samarali maydon sanaladi. Shu bois pedagogika fani oldida turgan dolzarb masalalardan biri – milliy g'oya va qadriyatlarni ta'lim jarayoniga zamonaviy usullar bilan integratsiyalash, interfaol metodlardan foydalanish, o'quvchilarni fikrlashga, tahlil qilishga, xulosa chiqarishga o'rgatishdan iborat. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar bu jarayonga yangicha mazmun baxsh etmoqda. Avvalgi yillarda ko'proq ma'lumot berishga asoslangan yondashuvlar ustun bo'lgan bo'lsa, hozirgi davrda shaxsga yo'naltirilgan, kompetensiyaga asoslangan ta'lim tizimi shakllanmoqda. Bunday yondashuv yoshlarning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda, ularning mustaqil fikrlashi, ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarishga imkon yaratadi. Shu bilan birga, milliy g'oya va ma'naviy qadriyatlarni singdirish jarayonida axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish, raqamli ta'lim resurslari orqali interfaol muloqot tashkil etish imkoniyatlari kengaymoqda. Bugungi kunda yoshlar ongiga milliy g'oyani singdirish faqatgina nazariy tushuntirish bilan cheklanib qolmasdan, ularni real hayotiy faoliyatga jalb etish, ijtimoiy loyihalarda, madaniy-ma'rifiy tadbirlarda faol ishtirok ettirish orqali amalga oshirilmoqda. Bu orqali ularda Vatanga muhabbat, mas'uliyat hissi, fuqarolik burchiga nisbatan ongli munosabat shakllanadi. Shu bois ushbu maqolada milliy g'oya va ma'naviy qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirish jarayonida qo'llanilayotgan pedagogik yondashuvlar, ularning samaradorligi hamda zamonaviy ta'lim jarayonida tutgan o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi – pedagogik amaliyotda milliy g'oya va ma'naviy qadriyatlarga asoslangan yondashuvlarni takomillashtirish orqali yoshlar tarbiyasining samaradorligini oshirishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Milliy g'oya va ma'naviy qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirish masalasi so'nggi yillarda pedagogika fanida eng dolzarb mavzulardan biri sifatida keng o'rganilmoqda. Bu borada o'zbek olimlari ham, xorijiy tadqiqotchilar ham bir qator ilmiy yondashuvlarni ilgari surgan. Masalan, A. Avloniy o'zining "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida yosh avlod tarbiyasida ma'naviy qadriyatlarning o'rni va ularning inson kamolotiga ta'sirini chuqur tahlil etib, "tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot masalasidir"

degan g'oyani ilgari surgan [1]. Ushbu fikr milliy g'oya mohiyatining zamonaviy talqini uchun ham dolzarbligini saqlab qolmoqda. Chunki bugungi kunda ham yoshlarning axloqiy qarashlari, vatanparvarlik tuyg'usi va ijtimoiy faolligi aynan ma'naviy tarbiya tizimi orqali shakllanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev ham o'z nutqlarida "ma'naviyatni yuksaltirish, milliy g'urur va o'zlikni anglash hissini kuchaytirish – yoshlar siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishidir" deb ta'kidlagan [2]. Bu g'oya hozirgi pedagogik jarayonlarda ham asosiy yo'nalish sifatida qo'llanilib, barcha ta'lim muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy ishlarning samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Shuningdek, pedagog olimi N. To'xtayeva milliy g'oyani yoshlar ongiga singdirishda integratsion yondashuvlarning samaradorligini o'rganib, ta'lim jarayonida madaniyat, tarix, san'at va adabiyot bilan uyg'unlikni ta'minlash lozimligini qayd etgan [3]. Uning fikricha, yoshlar faqat o'qituvchining og'zaki tushuntirishlari orqali emas, balki o'z tajribasi, amaliy faoliyati va madaniy muhit orqali ma'naviy qadriyatlarga ega bo'ladi. Psixologik yondashuv nuqtayi nazaridan, D. Nurmatov "Yoshlar ma'naviy tarbiyasida motivatsion omillar" nomli tadqiqotida shaxsning milliy g'oyaga nisbatan ijobiy qarashini shakllantirishda ichki motivatsiya – o'zini jamiyatning muhim qismi deb his etish, millat taqdiriga daxldorlik hissi asosiy rol o'ynashini ko'rsatgan [4]. Shu sababli pedagoglar yoshlarning faqat bilimini emas, balki ularning his-tuyg'ulari va e'tiqod tizimini ham rivojlantirishga e'tibor qaratishlari zarur.

Tahlil va natijalar. Zamonaviy ta'lim jarayonida yoshlarning ongiga milliy g'oya va ma'naviy qadriyatlarni singdirish ko'p bosqichli, uzluksiz va tizimli yondashuvni talab etadi. Avvalo, bu jarayon o'quv muassasalarining umumiy ma'naviy muhiti, o'qituvchi shaxsiyati, dars jarayoni, o'quv dasturlarining mazmuni hamda qo'llanilayotgan metodik uslublarga bevosita bog'liqdir. O'zbekiston ta'lim tizimida bu yo'nalishda so'nggi yillarda sezilarli o'zgarishlar kuzatilmoqda. 2025-yilda O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, mamlakat bo'ylab 1,7 milliondan ortiq o'quvchi ma'naviy-ma'rifiy yo'nalishdagi to'garak va klublarda faol ishtirok etmoqda, bu 2020-yilga nisbatan qariyb 1,5 barobarga oshgan. Bu ko'rsatkich pedagogik yondashuvlarning samaradorligini tasdiqlaydi. Ta'lim jarayoniga milliy g'oya elementlarini kiritishda o'quv dasturlarining mazmuniy boyitilishi muhim omil sanaladi. Bugungi kunda umumta'lim maktablari, kollejlari va oliy ta'lim muassasalarida "Milliy g'oya: O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi",

“Ma’naviyat asoslari”, “Vatan tuyg’usi” kabi fanlar o’quv dasturining ajralmas qismi sifatida o’qitilmoqda. Ularning asosiy maqsadi yoshlarning fuqarolik ongini, vatanparvarlik tuyg’usini, milliy g’urur va mas’uliyat hissini kuchaytirishdir. 2025-yilgi o’quv yili uchun yangilangan dasturlarda interfaol yondashuvlar, muammoli o’qitish, loyiha metodlari hamda axborot texnologiyalaridan foydalanishga alohida e’tibor qaratilgan. Yoshlarning ma’naviy qadriyatlarga munosabatini shakllantirishda ta’lim muassasasi bilan bir qatorda oilaning ham o’rni beqiyos. So’nggi yillarda

o’tkazilgan sotsiologik tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, o’z oilasida milliy qadriyatlarga asoslangan tarbiya olgan o’quvchilar jamiyatdagi axloqiy me’yorlarga nisbatan ijobiyroq qarashga ega. Misol uchun, 2025-yilda Respublika Ma’naviyat va ma’rifat markazi tomonidan o’tkazilgan so’rovda qatnashgan 5000 nafar o’quvchining 68 foizi “milliy qadriyatlar shaxs kamoloti uchun muhim omil” deb javob bergan, 22 foizi esa bu qadriyatlarni “zamonaviy hayotga moslashtirish lozim” degan fikrni bildirgan.

Quyidagi 1-jadvalda 2020–2025-yillar oralig’ida yoshlarning milliy qadriyatlarga munosabatining o’sish dinamikasi aks ettirilgan¹:

Yil	So’rovda qatnashganlar soni	Milliy qadriyatlarga ijobiy munosabat bildirganlar (%)	O’ta faol yoshlar ulushi (%)
2020	3200	52	18
2021	3800	57	22
2022	4100	61	27
2023	4600	64	29
2024	5000	66	31
2025	5300	71	34

¹ Muallif tomonidan tayyorlandi.

Jadvaldan ko’rinib turibdiki, milliy g’oya va ma’naviy qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirish bo’yicha olib borilayotgan pedagogik ishlanmalar natijasida ijobiy qarash bildirgan yoshlar soni yildan yilga ortib bormoqda. Ayniqsa, 2023–2025-yillar oralig’ida bu o’sish 7 foizni tashkil qilgan. Bu, o’z navbatida, o’quv dasturlarining samaradorligi va pedagoglarning metodik mahorati oshayotganini ko’rsatadi. Pedagogik nuqtayi nazardan, milliy g’oyani o’rgatishda an’anaviy va innovatsion uslublarning uyg’unlashuvi muhim. Masalan, “Keys-stadi”, “Rol o’ynash”, “Klaster” metodlari o’quvchilarda mustaqil fikrlash, ijtimoiy mas’uliyat va tahlil qilish ko’nikmalarini rivojlantirishda ijobiy natija beradi. O’qituvchilarning kuzatuvlariga ko’ra, dars jarayonida milliy qadriyatlar mavzusida muhokamalar tashkil etilganda o’quvchilarning faolligi 40 foizga oshadi. Bu esa interfaol metodlarning samaradorligini yaqqol tasdiqlaydi. Yana bir muhim omil – bu raqamli texnologiyalar yordamida ma’naviy qadriyatlarni targ’ib qilish. 2025-yilda O’zbekiston

bo’yicha 700 dan ortiq ta’lim muassasasi “Digital Ma’naviyat” loyihasiga ulanib, virtual platformalarda milliy meros, buyuk ajdodlar hayoti, qadimiy an’analar haqida interfaol darslarni yo’lga qo’ydi. Ayniqsa, 2024–2025-o’quv yillarida mobil ilovalar orqali o’quvchilarga milliy qadriyatlarga oid viktorinalar, onlayn testlar, ma’naviy tanlovlar o’tkazish keng yoyildi. Statistik ma’lumotlarga ko’ra, 2025-yilda bu jarayonlarda 2,3 milliondan ortiq yoshlar ishtirok etgan, bu esa umumiy o’quvchi yoshlarning qariyb 65 foizini tashkil etadi. Ta’lim tizimidagi o’zgarishlar bilan bir qatorda, pedagoglarning kasbiy tayyorgarligi va ma’naviy saviyasini oshirish ham dolzarb masala hisoblanadi. O’zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi ma’lumotlariga ko’ra, 2025-yilda 18 mingdan ortiq o’qituvchi “Milliy g’oya va pedagogik innovatsiyalar” yo’nalishida malaka oshirish kurslaridan o’tgan. Ushbu o’qituvchilar yangi metodik tavsiyalar, axborot texnologiyalari, zamonaviy kommunikatsiya vositalaridan foydalangan holda

dars jarayonida milliy qadriyatlarni samarali singdira olmoqda.

O'quvchilarning ma'naviy-axloqiy holatini o'rganish bo'yicha o'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, milliy qadriyatlarga asoslangan ta'lim muhitida o'qiyotgan yoshlarning ijtimoiy faollik darajasi yuqori bo'ladi. Ular ko'proq jamoat ishlarida, volontyorlik va ekologik loyihalarda qatnashishga moyil. 2025-yil ma'lumotlariga ko'ra, bu turdagi tadbirlarda ishtirok etayotgan yoshlar ulushi 2020-yildagi 19 foizdan 35 foizga yetgan. Yoshlar orasida milliy qadriyatlarni qadrlash darajasining oshishida ommaviy axborot vositalari ham katta rol o'ynamoqda. "Ma'naviyat saboqlari", "Yoshlar ovozi", "O'zlik" kabi teleloiyahalar, shuningdek, ijtimoiy tarmoqlarda targ'ibot videoroliklari yoshlarning fikrlash tarziga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bilan birga, pedagogik yondashuvlarda milliy g'oya va axloqiy qadriyatlarni faqat dars jarayonida emas, balki tashqi ijtimoiy muhit bilan uyg'unlikda shakllantirish yo'nalishida yangi model ishlab chiqilmoqda. Bu modelda ta'lim muassasasi, oila, mahalla va ommaviy axborot vositalari o'zaro hamkorlikda ishlaydi. Unga ko'ra, har bir o'quvchi o'zining mahalliy madaniy muhitida milliy qadriyatlarni amalda ko'rish, his qilishi va unga amal qilishi kerak. Misol uchun, ayrim maktablarda "Mahallam – faxrim" loyihasi doirasida o'quvchilar mahalla tarixini o'rganish, qadimiy urf-odatlarini hujjatlashtirish, katta yoshdagilar bilan suhbatlar tashkil etish orqali milliy qadriyatlarga bevosita aralashmoqda. Bu kabi faoliyatlar natijasida o'quvchilarning o'z milliy o'zligiga hurmati ortib, jamiyat bilan o'zaro aloqasi mustahkamlanadi. Shuningdek, tahlillar shuni

ko'rsatadiki, milliy g'oya va ma'naviy qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirishda faqat verbal metodlar yetarli emas. Yoshlar ko'proq ko'rish, his qilish, ishtirok etish orqali ma'naviyatni chuqurroq qabul qiladi. Shu bois o'quv jarayonida madaniy ekskursiyalar, tarixiy joylarga tashriflar, teatr sahnalari, milliy san'at kechalari kabi faol o'qitish shakllari tobora keng qo'llanilmoqda. 2025-yilda bunday tadbirlarda 1,1 milliondan ortiq o'quvchi qatnashgani bu yo'nalishning amaliy ahamiyatini tasdiqlaydi. Yana bir muhim jihat — ta'lim muhitida ijtimoiy-psixologik yondashuvlarni kuchaytirish zarurati. Yoshlarning ongiga g'oyalarni singdirishda faqat bilim emas, balki hissiy muhit, psixologik iqlim ham muhim. Shu sababli 2025-yil holatiga ko'ra, 400 dan ortiq maktablarda "Psixologik ma'naviyat markazlari" faoliyat yuritmoqda. Bu markazlar o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy holatini o'rganish, individual yondashuv asosida ularning dunyoqarashini shakllantirish bilan shug'ullanadi.

Xulosa. Milliy g'oya va ma'naviy qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirish bugungi pedagogikaning eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotlar va amaliy tahlillar shuni ko'rsatadiki, bu jarayon tizimli, bosqichma-bosqich va integratsion yondashuv asosida amalga oshirilganda samarali natija beradi. Yoshlarning milliy g'oyaga nisbatan ijobiy qarashlarini shakllantirishda asosiy omillar – ta'lim muassasasidagi ma'naviy muhit, o'qituvchilarning shaxsiy namunasi, interfaol pedagogik uslublar va axborot texnologiyalari orqali ta'lim jarayonini boyitishdir. Shu bilan birga, oilaviy tarbiya, mahalla muhitidagi faoliyat va ijtimoiy loyihalarda ishtirok yoshlarning ma'naviy-axloqiy o'sishida muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Avloni, A. *Turkiy guliston yoxud axloq*. – Toshkent: Sharq, 1998.
2. Mirziyoyev, Sh.M. Nutq va maqolalar to'plami. – Toshkent: O'zbekiston, 2020.
3. To'xtayeva, N. *Milliy g'oyani tarbiyaviy jarayonda qo'llash metodlari*. – Toshkent: Fan, 2019.
4. Nurmatov, D. *Yoshlar ma'naviy tarbiyasida motivatsion omillar*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2021.
5. Banks, J. *Multicultural Education: Issues and Perspectives*. New York: Wiley, 2016.
6. Said, E. *Culture and Imperialism*. New York: Knopf, 1993.
7. Yuldashev, Sh. *Milliy g'oya: nazariya va amaliyot*. Toshkent: Fan, 2020.
8. Karimova, A. *Raqamli ta'lim muhitida ma'naviyatni shakllantirishning pedagogik asoslari*. Toshkent: Innovatsion ta'lim, 2022.
9. G'ulomov, I., Tursunov, M. *Ma'naviyat va jamiyat barqarorligi*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2021.

Sh.Z. RAHMATULLAYEVA,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
professori v.b.

YOSHLAR NUTQIDA INTERNET TILINING TA'SIRI VA UNI ME'YORLASHTIRISH MASALALARI

Annotatsiya: maqolada yoshlar nutqida internet tilining shakllanishi, leksik-grammatik xususiyatlari, ijtimoiy-psixologik omillari hamda uning adabiy til me'yorlariga ta'siri tahlil qilinadi. Internet tili va jonli muloqot o'rtasidagi o'zaro munosabat, virtual platformalar orqali kirib kelgan o'zlashma birliklar, qisqartmalar, emoji'lar va inglizcha so'zlarning faol qo'llanishi natijasida yuzaga kelayotgan me'yoriy muammolar ko'rsatib beriladi. Shuningdek, internet tiliga xos birliklarni me'yorlashtirish, ularni o'zbek adabiy tiliga moslashtirish yo'llari va lingvokulturologik yondashuvlar yoritiladi.

Kalit so'zlar: *internet tili, yoshlar leksikoni, o'zlashma so'zlar, neologizmlar, emoji'lar, kommunikativ madaniyat, adabiy me'yor.*

Аннотация: в статье анализируются формирование интернет-языка в речи молодежи, его лексико-грамматические особенности, социально-психологические факторы, а также влияние на нормы литературного языка. Рассматриваются взаимосвязь между интернет-языком и живым общением, заимствованные единицы, сокращения, эмодзи и активное употребление англицизмов, приводящих к нормативным проблемам. Кроме того, освещаются вопросы нормализации интернет-языка, адаптации его элементов к нормам узбекского литературного языка и лингвокультурологические подходы.

Ключевые слова: интернет-язык, молодежный лексикон, заимствованные слова, неологизмы, эмодзи, коммуникативная культура, литературная норма.

Annotation: this article examines the development of Internet language in youth speech, its lexical-grammatical features, socio-psychological factors, and its influence on the norms of literary language. The study highlights the interaction between Internet language and live communication, borrowed lexical units, abbreviations, emojis, and the increasing use of English loanwords, which leads to normative challenges. Furthermore, the article discusses the normalization of Internet language, its adaptation to the norms of Uzbek literary language, and linguocultural approaches to this process.

Key words: *Internet language, youth lexicon, loanwords, neologisms, emojis, communicative culture, literary norm.*

Kirish. Globallashuv va raqamli muhitning kengayishi natijasida o'zbek tili lug'at tarkibiga internet vositasida kirib kelayotgan yangi birliklar sezilarli darajada ortib bormoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, onlayn platformalar, bloglar, messengerlar, ayniqsa, yoshlar nutqida o'ziga xos til hodisalarining shakllanishiga sabab bo'lmoqda. Internet tili va yoshlar leksikoni o'rtasidagi dinamik o'zaro ta'sir ko'plab lingvistik jarayonlarni yuzaga keltirmoqda: qisqartmalar, inglizcha o'zlashmalar, fonetik moslashuv, emoji va memlarning nutqiy vazifalari kabilar shular jumlasidandir. Mazkur jarayonlar adabiy tilning me'yoriy tizimiga ham o'z ta'sirini ko'rsatmoqda.

Internet tilining shakllanish omillari

Internet tili zamonaviy kommunikatsiya shakllari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, insonlararo muloqot virtual makonga ko'chgan sayin u alohida lingvistik tizim sifatida shakllanib bordi. Avvalo, axborot almashinuvining yuqori tezligi internet tilining ixcham,

sodda va qisqa shakllarda ifodalanishini taqozo etadi. Shu bois yozma muloqotda minimal vaqt va harakat talab qiluvchi qisqartmalar, qisqa so'z shakllari, belgilar keng qo'llanadi. Ikkinchidan, texnik imkoniyatlarning kengayishi, xususan, mobil telefonlar va klaviatura orqali yozishning ommalashuvi, nutqda qisqa yozuvlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Masalan, "yaxshi" so'zining "yaxshi-ku" ko'rinishida qisqartirilishi yoki "ha" so'zining "xa" tarzida ifodalanishi bu jarayonning yorqin misolidir.

Bundan tashqari, globallashuv jarayoni ham internet tilining shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Aksariyat xalqaro platformalar ingliz tiliga asoslangan bo'lgani sababli "like", "subscribe", "post", "comment" kabi so'zlar yoshlar leksikonida faol qo'llanmoqda va asta-sekin o'zlashma birliklar sifatida til tizimiga kirib kelmoqda. Internet tili faqat lingvistik o'zgarishlar bilan cheklanib qolmay, balki yangi madaniy qatlamlarni ham shakllantirmoqda. Xususan, memlar, emoji va

stikerlarning ko'payishi matnning vizual-emotsional tarkibini kuchaytirib, muloqotning mazmuniy va estetik jihatiga ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada internet tili o'ziga xos multimodal birliklarga boy, tezkor va ixcham kommunikatsion tizim sifatida shakllandi.

Yoshlar leksikoniga internet tilining ta'siri

Bugungi kunda internet tili yoshlar nutqida eng faol va tez o'zgaruvchan qatlamlardan biriga aylangan. Ijtimoiy tarmoqlarda yuzaga keladigan tezkor fikr almashinuvi, emotsional ifodaning kengligi, shaxsiy brendga intilish holatlari yoshlar nutqini bevosita shakllantirmoqda. Ular o'zaro muloqotda ortiqcha konstruksiyalardan voz kechib, ma'no va hissiy holatlarni qisqa shaklda ifodalashga moyil bo'lishadi. Natijada yoshlarning so'z tanlovi, gap qurilishi hamda umumiy nutq madaniyatida yangi tendensiyalar paydo bo'lmoqda.

Internet tilining yoshlar leksikoniga ta'siri, avvalo, qisqartmalar orqali namoyon bo'ladi. Masalan, ingliz tilidagi "brb" ("be right back"), o'zbekcha "qzq" ("qiziq"), "bpti" ("bo'pti") kabi qisqartmalar iqtisodiylik tamoyiliga asoslanib, fikrni tez ifodalashga xizmat qiladi. Shuningdek, inglizcha o'zlashmalar ham yoshlar nutqida faol qo'llanadi. "Like", "post", "story", "followers", "stream" kabi birliklar semantik va funksional jihatdan o'zbek tiliga moslashib borayotganini ko'rish mumkin. Bunday so'zlar ko'pincha o'zbekcha ekvivalentlarga ega bo'lsa-da, ularning ishlatilish doirasi kengayib, yangi ma'no-mazmun qatlamlarini shakllantirmoqda.

Fonetik soddalashuv ham yoshlar nutqida internet tilining ta'sirini yaqqol ko'rsatadi. Masalan, "hozir" so'zining "hozi", "gap yo'q" birikmasining "gy" tarzida qisqartirilishi nutqning fonetik tuzilishida iqtisodiylik tamoyili ustuvor ekanini bildiradi. Bundan tashqari, emojilar va stikerlar emotsional holatni ifodalashda muhim vosita bo'lib, matnli nutqning mazmuniy yukini o'zgartiradi. Ba'zan matn o'rnini bitta emoji almashtirishi mumkin va bu kommunikatsiya jarayonini yanada tez, ixcham hamda hissiy jihatdan boy qiladi. Bu esa yoshlar nutqida so'z va belgilar o'rtasidagi chegarani xiralashtirib, vizual-ekspressiv muloqot shakllarini kengaytiradi. Shunday qilib, internet tili yoshlar leksikonini mazmun va shakl jihatdan boyitib, yangi kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirishda muhim rol o'ynamoqda.

Internet tili zamonaviy kommunikatsiya jarayonida nutqiy faoliyatning yangi ko'rinishini shakllantirdi. Uning eng asosiy ijobiy jihatlaridan nutqning ixchamligi va tejamliligidir. Virtual muloqot uchun vaqtning chegaralanganligi ko'pincha qisqa, sodd, kodlashgan shakldagi birikmalardan foydalanishni

talab etadi va bu nutqning tezkorligini ta'minlaydi. Shu bilan birga, internet tili tezkor axborot yetkazish imkonini yaratib, muloqotni dinamiklashtiradi, uni davomli va faol jarayonga aylantiradi. Yana bir muhim jihati shundaki, internet orqali tilning ijodiy qatlami faol rivojlanadi, yangi so'zlar, iboralar, qisqartmalar yuzaga keladi. Bu jarayon tilning semantik salohiyatini boyitib, leksik tarkibda innovatsion birliklar paydo bo'lishiga turtki beradi. Neologizmlar, kontekstual ma'noga ega qisqartmalar, emojilar hamda memlar tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi, kommunikativ ehtiyojlarni zamonaviy talablarga mos tarzda qondirishga xizmat qiladi. Bunday o'zgarishlar o'zbek tiliga ham qo'llanilib, yoshlar nutqida yangi til unsurlarining faol qo'llanishiga zamin yaratmoqda.

Internet tilining salbiy jihatlari shuki, internet tili bilan bog'liq ijtimoiy-lingvistik jarayonlarda bir qator salbiy tendensiyalar ham kuzatilmoqda. Avvalo, adabiy me'yorlarga bo'ysunmaydigan til birliklarining keskin ortishi til normalarining zaiflashuviga sabab bo'lmoqda. Bu holat tildagi ma'lum grammatik va leksik me'yorlarning e'tibordan chetda qolishi, matnning umumiy sifat darajasining pasayishiga olib kelishi mumkin. Shuningdek, internet nutqida qo'pol so'zlashuv birliklarining ko'payishi, ularning kundalik muloqotga kirib kelishi umumiy nutq madaniyatining pasayishiga xizmat qilmoqda. Bu tilning estetik zavq berish xususiyatini susaytiradi, ifoda vositalarining soddalashuviga hamda ma'naviy-estetik qadriyatlarining zaiflashuviga olib keladi. O'z o'rnida, qisqartirilgan so'zlar va chet tillaridan kirib kelgan elementlarning haddan tashqari ishlatilishi nutqning yuzakilashuviga, mazmuniy boylikning kamayishiga sabab bo'lishi mumkin. Bu jarayon tilning milliy qiyofasini, madaniy o'zligining saqlanishiga xavf tug'diradi.

Internet tili yoshlar nutqining shakllanishida tabiiy jarayon sifatida davom etayotgan bo'lsa-da, uning adabiy til me'yorlariga moslashtirilishi dolzarb masalalardan hisoblanadi. Bu borada birinchi navbatda leksik tanlovni tartiblash, o'zlashma so'zlar va qisqartmalarni muvozanatlashtirish, ularga mos alternativ tarjimalar yoki ekvivalentlarni ishlab chiqish zarur. Ta'lim jarayonida o'quvchilar va talabalar uchun nutq madaniyatiga doir maxsus mashg'ulotlar tashkil etish, internet nutqining adabiy tilga mos qo'llanish yo'llarini o'rgatish muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, ommaviy axborot vositalari ham til normalarini targ'ib etish, me'yor buzilishlariga tanqidiy yondashish orqali til madaniyatini shakllantirish jarayonida faol ishtirok etishi lozim. Internet tilini me'yorlashtirishda korpus lingvistikasidan foydalanish,

virtual muloqot materiallarini tizimlashtirish va statistik tahlil qilish ham samarali natija beradi. Bu orqali yangi til birliklarini ilmiy asoslash, ularning qo'llanish chegaralarini belgilash, adabiy me'yor va umumxalq tili uchun maqbul shakllarini taklif qilish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, internet tili o'zbek tilida, xususan, yoshlar nutqida muhim o'rinni egallamoqda. Bu jarayon tilni yangi leksik-semantik birliklar bilan boyitib, kommunikativ jarayonlar samaradorligini oshirmoqda. Shu bilan birga, adabiy me'yorlarning

buzilishi, nutq madaniyatining pasayishi kabi salbiy oqibatlarni ham yuzaga keltirmoqda. Shuning uchun internet tilining ijtimoiy-lingvistik jarayondagi o'rnini chuqur ilmiy tahlil qilish, uning adabiy tilga ta'sirini baholash hamda me'yorlashtirish yo'nalishida ilmiy izlanishlar olib borish zarur. Bu jarayonda ta'lim tizimi, OAV, lingvistika sohasidagi institutlar hamda jamiyatning o'zi hamkorlikda ishlashi lozim. Internet tili va adabiy til o'rtasida uyg'unlikni ta'minlash milliy tilning rivoji va barqarorligini saqlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Каримов, Б. Ё. Тил маданияти ва интернет тили. – Тошкент: Фан, 2020. 156 б.
2. Ҳамидова, Н. Ш. Ёшлар нутқ маданиятида интернетнинг таъсири. – Т.: Иқтисод-Молия, 2021. 132 б.
3. Crystal, D. Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 272 p.
4. Baron, N. S. Always On: Language in an Online and Mobile World. – Oxford: Oxford University Press, 2008. 304 p.
5. Tagliamonte, S., Denis, D. "Linguistic Ruin? LOL! Instant Messaging and Teen Language." American Speech, 2008, Vol. 83(1), pp. 3–34.
6. Androutsopoulos, J. "Computer-mediated communication and linguistic landscapes." Journal of Sociolinguistics, 2015, Vol. 19(3), pp. 341–365.
7. Рахмонова, М. А. "Ижтимоий тармоқлар ва ёшлар нутқи: афзаллик ва муаммолар." Педагогика ва психология жаҳон тажрибаси журналы, №4, 2022. – Б. 55–61.
8. Internet manbasi: Statista. Global social media usage 2024. – URL: <https://www.statista.com/statistics/272014/global-social-networks-ranked-by-number-of-users/>

Manzar ABDULXAYROV,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU
O'zbek adabiyoti tarixi va matnshunoslik
kafedrası professori, filologiya fanlari doktori
manzarabdulxayrov64@gmail.com

NAVOIY ASARLARI MATNIDAGI FONETIK XUSUSIYATLAR TAHLILI

Annotatsiya: o'zbek matnshunosligida Alisher Navoiy asarlari matnidagi fonetik xususiyatlar, qo'lyozma asarlaridagi so'z va iboralarning shakliy ifodasi, xususan, tovush tarkibidagi o'zgarishlar, fonetik variantlarning yuzaga kelishi oddiy bir holat emas. Bu matnning ichki rivojlanish qonuniyatlari, davr muhiti, tillarning o'zaro ta'siri, yangi-yangi so'z va iboralarning kirib kelishi singari tamoyillarga asoslanadi. Maqolada ana shu masalalar muxtasar shaklda tahlilga tortilgan. Unda matnshunoslikda qo'lyozmalar matnidagi fonetik farq va tafovutlar bilan ishlashning o'рни va ahamiyati ko'rsatiladi, XV asrdagi fonemalar haqida ham qimmatli ma'lumotlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *mumtoz, matn, qo'lyozma, matnshunoslik, fonetika, undosh va unlilar, yozuv.*

Аннотация: в узбекской текстологии фонетические особенности в тексте произведений Алишера Навои, формальное выражение слов и словосочетаний в рукописных произведениях, в частности, изменение звуковой структуры, возникновение фонетических вариантов – не простой случай. В его основе лежат такие принципы, как законы внутреннего развития текста, среды времени, взаимодействия языков, введения новых слов и выражений. Эти вопросы кратко анализируются в статье. Показана роль и значение работы с фонетическими различиями и различиями текста рукописей в текстологии, также проанализированы ценные сведения о фонемах в XV веке.

Ключевые слова: *классика, текст, рукопись, текстология, фонетика, согласные и гласные, запись.*

Annotation: in Uzbek textual criticism, phonetic features in the text of Alisher Navoi's works, the formal expression of words and phrases in handwritten works, in particular, changes in sound structure, the emergence of phonetic variants are not a simple case. It is based on principles such as the laws of internal development of the text, the environment of time, the interaction of languages, and the introduction of new words and expressions. These issues are briefly analyzed in the article. The role and significance of working with phonetic differences and differences in the text of manuscripts in textual criticism is shown, and valuable information about phonemes in the 15th century is also analyzed.

Key words: *classics, text, handwriting, textology, phonetics, consonants and vowels, writing.*

Alisher Navoiy "Majolis un-nafois", "Muhokamat ul-lug'atayn" asarlarida mumtoz yozuvimizdagi undosh va unlilar haqida qimmatli ma'lumotlar bergan. Ularni to'plab, tartibga keltirish natijasida XV asr vokalizm va konsonantizmi – mumtoz yozuvimiz haqida zarur ma'lumotlar olish mumkin. Ayni ma'noda, avvalo, Navoiyning tovushlar tizimi haqidagi o'z qarashlariga e'tibor qaratsak.

Masalan, shoir **a** unlisining sifat xususiyatlari haqida quyidagilarni bayon etadi. "... Ul jumladin biri, Alif (l) bila ho (o) orasida munosabat va mushorakat beribdurark, bir lafzni ham oxiri alif lafz bila qofiya qilsa bo'lur. Andoqki, **"yado"** (ادي) lafazin **"sado"** (دص) l) bila qofiya qilsa bo'lur, **"boda"** (دباب) bila ham qofiya qilsa bo'lur"[1:19].

Shoir ushbu misol yordamida eski o'zbek tilida ikkita **a** unlisi, biri alif (l) belgisi orqali ifodalanuvchi me'yoriy cho'ziqlikka ega **a** tovushini, ikkinchisi hoyi havvaz (o) orqali ifodalanuvchi, ma'no ajratish xususiyatiga ega bo'lmagan qisqa **a** unlisi mavjudligini ma'lum qilmoqda. Va nihoyat, shoir asarlarida uchrovchi, jumladan, Alisher Navoiyning Tehrondagi saltanat kutubxonasida saqlanayotgan shoir dastxatidagi so'z boshida keluvchi alifi mamduda (ī) – cho'ziq **a** bilan yozilgan: **almishtur, atsa, ag'uluq** so'zlarini hisobga olsak, XV asrda uch xil **a** unlisi mavjud bo'lganligi ma'lum bo'ladi"[2:36-43].

Navoiy lablangan unli haqida so'z yuritir ekan, XV asr eski o'zbek adabiy tilida to'rtta mustaqil fonema bo'lganligini ta'kidlab, quyidagi misollarni keltiradi:

“...to'r (روت) ki domdur, yana to'r (روت) ki andin daqiq (ingichka)roqdurki: qush o'tlurur yig'ochdur va to'r (روت) ki, andin daqiqroqdur: uyning to'ridur va to'r (روت) ki, barchadin ariqdur: to'r lug'ni yo eshikni to'rmak uydur[1:19].

Ushbu misollardan ko'rinib turibdiki, Navoiy eski o'zbek tilida bir-biridan uzun-qisqalikda farqlanuvchi to'rt mustaqil fonema borligini ta'kidlamogda. Ulardan birinchisi oddiy cho'ziqlikka ega o' (روت – dom), ikkinchisi (روت – qush o'tiradigan yog'och) birinchisidan qisqaroq bo'lganligi uchun birinchi darajali qisqa u^{1*}, uchinchisi (روت – uyning to'ri) ikkinchisidan qisqaroq bo'lgani uchun ikkinchi darajali qisqa u; to'rtinchisi [1:19] (روت – to'rliq', eshikning to'ri) uchinchisidan qisqaroq bo'lgani uchun uchinchi darajali qisqa u.

Shoir XV asrdagi i unilari haqida ham qimmatli ma'lumotlar qoldirgan: “Va **yoyiy** misol uch harakatdan ortiq topilmas: ter (ريت) ki, termak ma'nisi biladir. **Ter** (ريت) ki, andin daqiqdur, uldurki, sortlar oni “araq” va “xuy” derlar. **Ter** (ريت) ki, boridin ariqdur, o'q ma'nosi biladur”[1:19]. Bu misollar XV asr eski o'zbek tilida bir-biridan uzun-qisqalikda farq qilib, ma'no ajratish xususiyatiga ega uchta i unlisi bo'lganligini ko'rsatadi. Bulardan birinchi so'zdagi i unlisini biz i^e deb oldik, ikkinchi so'zda oddiy cho'ziqlikdagi i, uchinchisida cho'ziq i fonemasi aks etgan. Agar bu ma'lumotlarga shoir asarlaridagi q, g' undoshlari yonida keladigan qisqa i unlisini qo'shsak (qyz, g'yl) XV asrda to'rtta i tovushi borligini bilish mumkin. Bu esa, shoirning “...va turkiy alfozda bu ma'ruf majhul harakat to'rt nav' topilur: ham **voviysi** ham **yoyiysi**” fikrini to'la tasdiqlaydi[1:19]. Shuni alohida ta'kidlash joizki, bu to'rtta i dan uchtasi fonema hisoblanadi, chunki yuqoridagi misollardan ko'rinishicha, ular ma'no ajratish xususiyatiga ega. Qolgan bittasi (qisqa i) bu xususiyatdan mustasno. Bu unilar yoniga o'sha davr

tilida mavjud bo'lgan o'rta keng e unlisini qo'shsak, XV asrda quyidagi unli tovushlar bo'lganligini ko'ramiz: 1) maddali alif – cho'ziq ä; 2) oddiy cho'ziqlikka ega a; 3) hoyi havvaz orqali ifodalangan qisqa a; 4) oddiy cho'ziqlikdagi o'; 5) birinchi darajali qisqa u; 6) ikkinchi darajali qisqa u; 7) uchinchi darajali qisqa u; 8) oddiy cho'ziqlikka ega i; 9) qisqa i; 10) uzun i; 11) i^e unlisi; 12) e unlisi.

Demak, Navoiy asarlari tilida, ya'ni XV asr eski o'zbek tilida 12 ta unli tovush bo'lgan. Ulardan to'qqiztasi fonema xususiyatiga ega (a, o', u – birinchi darajali qisqa, u – ikkinchi darajali qisqa, u – uchinchi darajali qisqa i, i^e, i; e) qolgan uchtasi (cho'ziq ä, qisqa a va i) bu xususiyatdan mustasno. Bundan tashqari, yozuv yodgorliklar tilidagi unli tovushlarning imlosi, ayniqsa, alif (ا), vov (و), yo (ي) harflarining imlosi va vazifalarini ayrim turkiyshunos olimlar o'z ilmiy maqolalarida birma-bir batafsil tahlil qilib o'tishgan [3:19-24]. Ammo keyingi tadqiqotlar mumtoz o'zbek tilida 12 ta emas 10 ta unli borligini tasdiqlaydi[5:28]. Ular bir-biridan uzun- qisqalik bilan farq qilgan: a: - a, i: -i, u: -u, o': -o', e: -e [6:30]. Undoshlar esa 31 ta bo'lganligini ko'rsatadi [6:30].

Qo'lyozma asarlardagi so'z va iboralarning shakli ifodasi, xususan, tovush tarkibidagi o'zgarishlar, fonetik variantlarning yuzaga kelishi oddiy bir holat emas. Bu matnning ichki rivojlanish qonuniyatlari, davr muhiti, tillarning o'zaro ta'siri, yangi-yangi so'z va iboralarning kirib kelishi, fan va texnikaning taraqqiyoti singari tamoyillarga asoslanadi. Demak, ularni tabdil qilish jarayonida bu fonetik holatlarni chuqur o'rganish joiz bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, tabdilda fonetik variantdosh so'z va iboralarni tahlil etishda eski o'zbek adabiy tili me'yorlariga amal qilinishini ta'minlash uchun matnshunoslik, o'zbek tili tarixi, shuningdek, adabiyotimizning ayrim mumtoz namoyandalari asarlarining aslyatdagi til xususiyatlari va oldingi asrlarda yaratilgan lug'atlar e'tiborga olinishi lozim.

1 Алишер Навоий асарларига бағишлаб тузилган “Бадоеъ ул-луғат” маълумотларига асосланиб иккинчи, учинчи ва тўртинчи фонемалар – у қилиб олинди.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug'atayn. Mukammal asarlar to'plami. – T.: Fan, 2000. 19-bet.
2. Shukurov Sh. Eski o'zbek yozuvi imlosi//O'zbek tili va adabiyoti. – T., 1990. -№ 4. 36–43-b.
3. Shukurov Sh. Alif va uning vazifalari//O'zbek tili va adabiyoti. – T., 1990. -№ 5. 19–24-b.
4. Umarov E. Dolgota – kratkost glasных v starouzbekskom yazyke. – T., 2009. – S.28.
5. Umarov E. Alisher Navoiy unli va undoshlar haqida. – T., 2017. 30-bet.
6. Alisher Navoiy. Layli va Majnun. Mukammal asarlar to'plami. – T.: Fan, 1992. 306-bet.

Nargis KUDRATXODJAYEVA,
Toshkent davlat texnika universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

HOZIRGI O'ZBEK BADIY ADABIYOTI VA TIL MADANIYATIDAGI DOLZARB MUAMMOLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH YO'LLARI

Annotatsiya: mazkur maqolada hozirgi o'zbek badiiy adabiyoti va til madaniyatida uchrayotgan asosiy muammolar, ularning ijtimoiy, madaniy va estetik ildizlari keng yoritilgan. Shu nuqtayi nazardan, bugungi adabiy jarayonda begona so'zlarning ko'payishi, so'z boyligining qisqarishi, shablon iboralarning ustun kelishi hamda tahrir madaniyatining sustlashuvi kabi muammolar tahlil qilinadi. Maqolada shuningdek, internet va ommaviy madaniyatning adabiy tilga ta'siri, o'qish madaniyatining pasayishi ko'rsatib o'tiladi. Muallif ushbu muammolarni bartaraf etish yo'llari sifatida til sofliğini asrash, badiiy ifodaning tabiiyligini tiklash, tahrir va tanqid madaniyatini kuchaytirish zarurligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: *badiiy adabiyot, til madaniyati, begona so'zlar, uslub, internet tili, ommaviy madaniyat, adabiy tanqid.*

Annotation: this article analyzes the main problems observed in modern Uzbek literature and language culture, as well as their social, cultural, and aesthetic roots. The language of literature is viewed as one of the key factors shaping the spiritual identity of the nation. In today's literary process, the excessive use of foreign words, the reduction of vocabulary richness, the prevalence of cliché expressions, and the weakening of editorial standards negatively affect the artistic value of literary works. The article also highlights the influence of the Internet and mass culture on the literary language, along with the decline of reading culture among the younger generation. As possible solutions, the author emphasizes the importance of preserving language purity, restoring the natural beauty of artistic expression, and strengthening literary criticism.

Kalit so'zlar: *literary language, language purity, foreign words, artistic expression, style, editing culture, Internet language, mass culture, reading culture, literary criticism, young writers.*

Аннотация: в данной статье анализируются основные проблемы, наблюдающиеся в современном узбекском художественном литературе и языковой культуре, а также их социальные, культурные и эстетические корни. Язык литературы рассматривается как один из важнейших факторов, формирующих духовный облик нации. В статье также уделяется внимание влиянию Интернета и массовой культуры на литературный язык, а также снижению культуры чтения среди молодежи. В качестве путей решения подчеркивается необходимость сохранения чистоты языка, восстановления естественности художественного выражения и усиления литературной критики.

Ключевые слова: *художественная литература, литературный язык, заимствованные слова, художественное выражение, стиль, язык Интернета, массовая культура, литературная критика.*

Til va adabiyot har qanday xalqning yuragi, uning o'tgan tarixi va bugungi hayotini aks ettiruvchi eng muhim ko'zgudir. Har bir millat o'zligini, ruhiyatini va tafakkurini, eng avvalo, tili orqali ifoda etadi. Til — bu nafaqat aloqa vositasi, balki xalqning dunyoqarashi, qadriyati va tafakkur tarzini belgilovchi asosiy omildir. Adabiyot esa ana shu tilning eng yuksak, eng badiiy shaklidir.

Shuning uchun adabiyot va til bir-biridan ajralmas tushunchalardir — biri xalqning so'z boyligini yaratsa, ikkinchisi uni ma'naviy mazmun bilan to'ldiradi.

Til xalqning ma'naviy boyligini saqlab turuvchi xazina bo'lsa, adabiyot ana shu xazinaning kalitidir. Adabiyot orqali til yashaydi, o'sadi, yangi shakl va ma'nolar bilan boyiydi. Shu

sababli adabiyotga befarq qarash — aslida tilga, demakki, millatning o'zligiga befarqlikdir. Bugungi kunda til va adabiyot oldida yangi vazifalar turibdi. Texnologiya, internet va ommaviy madaniyat ta'sirida so'zning qadri, ifoda madaniyati o'zgarib bormoqda. Ko'p yozuvchilar o'z asarlarida zamon bilan hamnafas bo'lishga intilishadi, lekin ba'zida bu harakat tilning tabiiyligi va badiiyligiga zarar keltiradi. Shunday sharoitda adabiyotning vazifasi — xalq ruhini so'z orqali asrash, milliy g'oyani toza va ifodali tilda yetkazishdir. Mustaqillikdan keyingi yillarda o'zbek adabiyoti va tili katta o'zgarishlarni boshdan kechirdi. Yangi davr bilan birga xalq tafakkuri, hayot tarzi va dunyoqarashi o'zgardi. Bu o'zgarishlar, tabiiy ravishda, adabiyot va tilga ham ta'sir etdi. Adabiyotda erkin fikr, milliy g'urur, tarixiy xotira va ma'naviy qadriyatlarni qayta kashf etish jarayoni boshlandi.

Til sohasida esa yangi zamonning ta'siri ostida tilimizga begona so'zlar, texnik atamalar, internet va ijtimoiy tarmoqlarga xos ifodalar ham kirib kela boshladi. Bir tomondan bu yangilanish, tilning rivojlanishi uchun tabiiy jarayon bo'lsa, ikkinchi tomondan, bu holat adabiy tilda soflik va tabiiylikning yo'qolish xavfini ham tug'dirdi. Yangi avlod yozuvchilari zamonaviylikka intilar ekan, ba'zan xalqona iboralar, milliy ruh va tabiiy ohangdan uzoqlashib ketmoqda. Shu sababli mustaqillik davri o'zbek adabiyoti va tili tarixida nafaqat erkinlik davri, balki yangilanish va sinov davri sifatida ham ahamiyatlidir. Til sohasida ham o'zgarishlar bo'ldi. O'zbek tili davlat tili sifatida mustahkamlanib bordi, yangi so'zlar, yangi ifodalar paydo bo'ldi. Biroq bu jarayon bilan birga begona so'zlarning kirib kelishi, ayrim so'zlarning ma'nosi yo'qolib borayotgani ham sezilmoqda. Bugungi kunda so'z boyligi avvalgiday keng ishlatilmayapti. Ko'p yozuvchilar bir xil so'z va iboralardan foydalanishadi, natijada asarlar tili takroriy va bir ohangda chiqadi. Ba'zan yozuvchi o'z asarida zamonaviylikni ko'rsatmoqchi bo'lib, begona so'zlar, ruscha yoki inglizcha iboralarni ishlatadi. Bu esa o'zbek tilining tabiiy ohangiga putur yetkazadi. Yana bir jihat — imlo va tahrir madaniyatining sustligi. Bugun ba'zi kitoblar xatolar bilan nashr qilinmoqda, bu esa o'quvchining tilga bo'lgan hurmatini pasaytiradi.

Hozirgi o'zbek badiiy adabiyotida eng ko'p ko'zga tashlanayotgan muammolardan biri — so'z boyligining qisqarib borishi. Ko'plab asarlarda bir xil so'z va iboralar takrorlanadi, bu esa tildagi boylikni susaytiradi. "Ko'zlari chaqnadi", "quvonchdan to'liqlandi", "yuragi hapqirdi" kabi iboralar ko'plab yozuvchilarda uchraydi. Shu sababli o'quvchi asarda yangi ifoda, yangi ohangni sezmaydi. Tilning badiiyligi, jonliligi yo'qoladi. Aslida, har bir yozuvchi o'z so'z boyligini kengaytirish, xalq og'zaki ijodi, maqol va iboralardan to'g'ri foydalanish orqali adabiy tildagi boylikni saqlab qolishi zarur. Yozuvchilarning ayrimlari asar tili ustida yetarli ishlamasligi, tahrir madaniyatining sustligidan darakdir. Ba'zi yozuvchilar asar yozib tugatgach, tahrir jarayoniga yetarli e'tibor bermaydi. Natijada imlo xatolari, g'aliz jumlar, mantiqsiz so'z bog'lanishlari uchraydi. Masalan, "u keldi, ketdi, qaytdi, yana bordi" kabi jumlar asarning ohangini buzadi. Tahrir madaniyatining sustligi asar sifatiga bevosita ta'sir qiladi. Aslida, har bir yozuvchi o'z matnini bir necha marta o'qib chiqishi, til ohangiga, so'zlarning uyg'unligiga alohida e'tibor berishi kerak. Yaxshi tahrir qilingan asarda so'zlar joyida, ohang tabiiy, ifoda esa o'quvchiga yoqimli bo'ladi.

Ayrim asarlarda tilning tabiiy ohangi va xalqona ruhining yo'qolib borayotgani sezilmoqda. So'nggi yillarda yozilgan ayrim asarlarda xalqona ohang, tabiiy so'zlashuv tili sekin-asta yo'qolib bormoqda. Ba'zi yozuvchilar zamonaviylikni sun'iy so'zlar orqali ifodalashga urinishadi. Masalan, "ruhiy transformatsiya", "ichki dunyo tahlili", "ong osti kechinmalari" kabi so'zlar oddiy o'quvchi uchun begonadek eshitiladi. O'zbek adabiyotining kuchi esa aynan xalqona soddalik, tabiiy ifoda va samimiyatdadir. Abdulla Qodiriy, Oybek, Said Ahmad, Shukrullo kabi yozuvchilar tili xalq tilidan uzoqlashmagan. Shuning uchun bugungi yozuvchilar ham tilda tabiiylikni saqlab qolishlari lozim. Ana shundagina adabiyot xalq qalbida yashaydi.

Internet tili, ijtimoiy tarmoqlarda keng qo'llanayotgan so'z va iboralar adabiy tilga ham o'tib ketmoqda. Hozirgi raqamli asrda internet hayotimizning ajralmas qismiga aylangan. Ijtimoiy tarmoqlarda ishlatilayotgan so'z va iboralar

asta-sekin adabiy tilga ham o'tmoqda. Ba'zida "chat", "post", "trend" kabi so'zlar hatto badiiy asarlarda ham ishlatilmoqda. "Like bosdi", "trend bo'ldi", "post yozdi", "story joyladi" kabi iboralar asarlarda ham uchrayapti. Bu, bir tomondan, zamonaviylikni ifodalasa-da, ikkinchi tomondan, adabiy tilning tabiiy ohangiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Yozuvchi har bir so'zni tanlashda uning badiiy qiymatini, xalqona ohangini inobatga olishi kerak. Internet tili shunchaki qulay aloqa vositasi, adabiy til esa xalq madaniyatining ko'zgusidir. "E'lon joyladi" yoki "mashhur bo'ldi" kabi so'zlar ham zamonaviy, ham milliy ruhda yangraydi. Demak, har bir so'zda xalq ruhi sezilishi kerak. Har bir yozuvchi o'z tili, uslubi, va xalq so'ziga bo'lgan e'tibori bilan farq qilishi kerak. Ana shunda adabiyotimiz tili yana o'zining boy, shirali va ifodali holiga qaytadi.

Yosh avlodning kitob o'qish odati kamaygani tilning boyish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bugungi yoshlar orasida kitob o'qish odati avvalgiday kuchli emas. Ko'pchilik vaqtini telefon, internet, o'yin yoki ijtimoiy tarmoqlarga sarflaydi. Natijada til boyligi toraymoqda, yangi so'zlar, obrazlar, ifodalar xotiradan chiqib bormoqda. Kitob o'qish — bu nafaqat bilim olish, balki tildan to'g'ri foydalanish madaniyatini shakllantiruvchi vosita. Kitob o'qimagan inson so'z bilan ishlay olmaydi, ifoda cheklangan bo'ladi. Shuning uchun yoshlar o'rtasida kitobxonlikni targ'ib qilish, adabiy nutqqa mehr uyg'otish bugungi eng

dolzarb masalalardan biridir. So'nggi yillarda ommaviy madaniyat, tarjima filmlar va reklama tili o'zbek adabiy tiliga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Reklamalarda ishlatilayotgan "super", "lux", "best", "sale" kabi so'zlar kundalik nutqda ham keng tarqaldi. Tarjima filmlarda esa begona so'z tuzilmalari, ruscha yoki inglizcha ohanglar adabiy ifodaga singib ketmoqda. Bu jarayon tildagi tabiiylikni susaytiradi, milliy ruhni pasaytiradi. Albatta, zamon bilan hamnafas bo'lish kerak, lekin bu tilni yo'qotish evaziga emas.

Xulosa shundaki, til va adabiyot — millatning yuragi, xalqning ruhini ifoda etuvchi eng muhim boylikdir. Shuning uchun unda uchrayotgan muammolarni tan olish, ularni hal qilish yo'lida harakat qilish — har birimizning burchimizdir. Bugungi adabiyotda tildagi soflik, tabiiylik va xalqona ruhning zaiflashayotgani, shablon ifodalarning ko'paygani, begona so'zlarning aralashuvi — bu jamiyatdagi madaniy holatni ham aks ettiradi. Har bir yozuvchi o'z asarida xalq tili boyligidan unumli foydalanib, so'zning badiiy qudratini his etishi lozim. Yozuvchining uslubi, qahramonning tili va asarning ohangi o'zaro uyg'un bo'lishi — badiiylikning eng muhim shartidir. Tilni toza saqlash va boyitish faqat ijodkorning emas, balki o'qituvchi, o'quvchi, nashriyot va butun jamiyatning mas'uliyatidir. Agar biz tilimizni sevib, uni asrab-avaylasak, adabiyotimiz ham, millatimiz ham o'z qiyofasini, o'z ruhi va kuchini saqlab qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A.Rasulov. O'zbek tili va badiiy uslub masalalari. — T.: O'qituvchi, 2017.
2. H.Saidov. Til madaniyati va nutq odobi. — T.: Fan va texnologiya, 2022.
3. Internet manbalari:
www.ziyouz.com — O'zbek adabiyoti namunalari va tahlillari
www.literature.uz — Adabiyot va tilga oid maqolalar portali

TILSHUNOSLIK

Nilufar MUMINOVA,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
dotsenti, v.b.professor

ANTROPONIMLAR FENOMENI VA ULARNING PRAGMATIK FUNKSIYALARI: TEMURIYLAR DAVRI MISOLIDA

Annotatsiya: maqola Temuriylar davri matnlari misolida antroponimlar fenomenini tahlil qiladi va ularning pragmatik funksiyalarini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqot antroponimlarning shaxsni identifikatsiya qilish, ijtimoiy-hissiy ta'sir ko'rsatish, kontekstual moslashuv va matnning stilistik-estetik tuzilmasini boyitish kabi kommunikativ vazifalarini yoritadi. Mazkur maqolada tarixiy hujjatlar va adabiy manbalar asosida antroponimlarning kommunikativ va pragmatik roli, ularning voqelik, ijtimoiy mavqe va madaniy qadriyatlarni aks ettirishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Shu bilan birga, maqola antroponimlarni o'rganishning lingvistik, madaniy va kommunikativ jihatlarini birlashtiruvchi ilmiy zamin yaratadi.

Kalit so'zlar: *antroponim, shaxs nomi, pragmatik funksiyalar, kommunikativ ta'sir, ijtimoiy-hissiy ta'sir, Temuriylar davri, tarixiy matn, adabiy matn, kontekstual moslashuv, stilistik vazifa*

Аннотация: статья посвящена анализу феномена антропонимов в текстах Тимуридского периода и изучению их прагматических функций. В работе рассматриваются коммуникативные функции антропонимов, такие как идентификация личности, вызов социально-эмоциональных реакций, контекстуальная адаптация и обогащение стилистической и эстетической структуры текста. На основе исторических документов и литературных источников анализируется коммуникативное и прагматическое значение антропонимов, их роль в отражении реальности, социального статуса и культурных ценностей. Кроме того, исследование создает научную основу для комплексного изучения антропонимов с лингвистической, культурной и коммуникативной точек зрения.

Ключевые слова: *антропоним, имя собственное, прагматические функции, коммуникативное воздействие, социально-эмоциональное влияние, Тимуридский период, исторический текст, литературный текст, контекстуальная адаптация, стилистическая функция*

Annotation: the article analyzes the phenomenon of anthroponyms in the texts of the Timurid period and examines their pragmatic functions. The study highlights the communicative roles of anthroponyms, such as identification of individuals, eliciting socio-emotional responses, contextual adaptation, and enriching the stylistic and aesthetic structure of texts. Based on historical documents and literary sources, the article explores the communicative and pragmatic significance of anthroponyms, their role in reflecting reality, social status, and cultural values. Furthermore, the research provides a scientific foundation for the integrated study of anthroponyms in linguistic, cultural, and communicative contexts.

Key words: *anthroponym, personal name, pragmatic functions, communicative effect, socio-emotional impact, Timurid period, historical text, literary text, contextual adaptation, stylistic function.*

Kirish. Tilshunoslikda antroponimlar insonning shaxsiy ismlari va nomlarini o'rganadigan muhim soha hisoblanadi. Antroponimlar nafaqat shaxsni aniqlash va identifikatsiya qilish vositasi bo'lib, balki tarixiy, ijtimoiy, etnik va madaniy kontekstni aks ettiruvchi lingvistik birlik sifatida ham xizmat qiladi. Tarixiy matnlarda antroponimlarning ishlatilishi shaxsning jamiyatdagi mavqeyini, oilaviy kelib chiqishini, ijtimoiy statusini va hatto siyosiy ta'sirini ko'rsatadi. Shu jihatdan,

antroponimlar lingvistik tahlildan tashqari, tarixiy, etnografik va madaniy tadqiqotlarda ham muhim rol o'ynaydi.

Temuriylar davri bu jihatdan alohida ahamiyatga ega. XIV–XV asrlar manbalarida shaxs nomlari nafaqat shaxsni belgilash, balki ularning ijtimoiy va siyosiy mavqeyini ta'kidlash vositasi sifatida keng qo'llanilgan. Masalan, hukmdorlar, amirlar, harbiy va davlat xizmatchilari nomlari hujjatlarda va adabiy matnlarda alohida

e'tibor bilan keltirilgan. Bu nomlar tinglovchi yoki o'quvchi ongida shaxsga nisbatan hurmat, qo'rquv yoki ishonch uyg'otish, shuningdek, ijtimoiy-hissiy ta'sir ko'rsatish kabi pragmatik funksiyalarni bajaradi.

Tadqiqot materiallari va metodologiyasi.

Antroponimlarning kommunikativ funksiyasi ham muhim ahamiyatga ega. Tarixiy matnlarda ular shaxsni tanishtirish, voqelikni kontekstual tarzda tushuntirish va ijtimoiy mavqe yoki vakolatni belgilash vositasi sifatida ishlatilgan. Shu bilan birga, adabiy asarlarda antroponimlar qahramonning xarakteri, fazilati yoki kamchiliklarini ta'kidlash vositasi bo'lib xizmat qilgan. Masalan, she'riy matnlarda hukmdor yoki jangchi nomi orqali ularning jasorati, dono qarorlari yoki fazilatlari o'quvchiga ta'sirchan tarzda yetkazilgan.

Pragmatik nuqtayi nazardan, Temuriylar davri antroponimlari tinglovchi yoki o'quvchi ongida ma'lum ijtimoiy-hissiy reaksiyalarni uyg'otgan. Hukmdor nomi – faqat shaxsni aniqlash emas, balki uni ma'lum bir vazifaga hurmat bilan bo'ysundirish, farmon yoki tavsiyalarga rioya qilishga undash vositasi bo'lgan. Shu tariqa, antroponimlar nafaqat semantik, balki pragmatik va kommunikativ ahamiyatga ega bo'lgan lingvistik birlik sifatida namoyon bo'ladi.

Mazkur maqola doirasida Temuriylar davri antroponimlari quyidagi jihatlar bo'yicha tahlil qilinadi: ularning semantik va stilistik xususiyatlari, kommunikativ va pragmatik funksiyalari, shuningdek, adabiy va hujjatli matnlarda ularning ishlatilish strategiyalari. Bu tadqiqot shaxs nomlarini nafaqat tarixiy-huquqiy yoki madaniy kontekstda, balki lingvistik, stilistik va kommunikativ qirralari bilan o'rganishga imkon beradi. Shu bilan birga, maqola antroponimlarni tahlil qilishda ularning ijtimoiy vazifasi, motivatsion ta'siri va kontekstga moslashuvchanligiga alohida e'tibor qaratadi. Tarixiy manbalar asosida antroponimlar orqali tinglovchi yoki o'quvchi ongida qanday reaksiyalar uyg'otilganini, shaxslararo muloqot va ijtimoiy intizomni shakllantirishdagi rolini yoritish imkoniyati mavjud.

Muhokama va tadqiqot natijalari.

Antroponimlar nafaqat shaxsni identifikatsiya

qiluvchi vosita, balki davrning ijtimoiy, siyosiy va madaniy tuzilishini aks ettiruvchi muhim lingvistik birlikdir. Temuriylar davrida hukmdorlar, amirlar, harbiy rahbarlar, davlat vakillari va oddiy fuqarolar nomlari ularning jamiyatdagi maqomi, mansabi, etnik kelib chiqishi va oilaviy merosini belgilashda xizmat qilgan. Masalan, "Amir Temur" nomi nafaqat shaxsni belgilash, balki uning hukmdor sifatidagi maqomi va kuchini, siyosiy va harbiy yetakchiligini ifodalagan. Shu tariqa, antroponimlar semantik jihatdan shaxsni aniq belgilash va uni ijtimoiy kontekstga moslashtirish funksiyasini bajaradi. Shuningdek, tarixiy matnlarda antroponimlar orqali shaxslararo aloqalar va ijtimoiy hierarxiya haqida ham ma'lumot olish mumkin. Oddiy fuqarolarning ismlari bilan hukmdor va amirlar nomlari orasidagi farqlar, nomlash shakllari va ularning ishlatilish konteksti, davrning madaniy qadriyatlari va ijtimoiy me'yorlarini ko'rsatadi. Bu jihatlar antroponimlarni nafaqat lingvistik, balki tarixiy va madaniy tadqiqotlar uchun ham muhim vosita qiladi.

Temuriylar davri matnlarida antroponimlar nafaqat identifikatsiya vositasi, balki adabiy va stilistik funksiyalarni ham bajaradi. Masalan, she'riy va tarixiy asarlarda shaxs nomlari qahramonning xarakteri, fazilati, qobiliyati yoki kamchiliklarini ta'kidlash vositasi sifatida ishlatilgan. Bu orqali matn dramatik va estetik ohangga ega bo'ladi, o'quvchi yoki tinglovchida ijtimoiy-hissiy reaksiyalarni uyg'otadi.

"Temur – qudratli, Amir Temur – adolatli" kabi iboralar shaxsning qahramonlik fazilatlarini ta'kidlash bilan birga, matnga ritmik va stilistik ohang beradi. Shu tarzda, antroponimlar adabiy matnda dramatik, emotsional va retorik funksiyalarni bir vaqtning o'zida bajaradi. Ular yordamida muallif shaxsning ijtimoiy mavqeyini, tarixiy ahamiyatini va shaxsiy fazilatlarini tinglovchi yoki o'quvchiga ta'sirchan tarzda yetkazadi.

Bundan tashqari, antroponimlar stilistik jihatdan matnni rang-barang qiladi, ularning ishlatilishi kontekstga moslashuvchan bo'lib, so'zlashuv yoki yozma matnning registeri, ohangi va maqsadiga bog'liq. Shu tariqa, Temuriylar davrida antroponimlar nafaqat semantik ma'no,

balki adabiy-estetik va kommunikativ ta'sir vositasi sifatida keng qo'llanilgan.

Antroponimlarning eng muhim jihati ularning pragmatik funksiyasidir. Ular nafaqat shaxsni aniqlash vositasi, balki ijtimoiy-hissiy va kommunikativ ta'sirni shakllantiruvchi vosita sifatida ishlaydi. Pragmatik jihatdan antroponimlar bir necha asosiy vazifani bajaradi:

1. Identifikatsiya va yo'naltirish funksiyasi.

Antroponimlar tinglovchi yoki o'quvchini aniq shaxsga yo'naltiradi, shaxsni voqelik doirasida belgilaydi va matn yoki nutqning mantiqiy tuzilishiga xizmat qiladi. Masalan, Temuriylar davri farmonlarida hukmdor nomi – "Amir Temur" – nafaqat shaxsni aniqlash, balki farmon kim tomonidan chiqarilganligini va unga amal qilish majburiyatini anglatadi. Shu bilan birga, adabiy matnlarda qahramon nomlari voqelikdagi rol va maqomni belgilashda ishlatiladi, o'quvchi yoki tinglovchining diqqatini shaxsning fazilatlarini va harakatlariga yo'naltiradi.

2. Ijtimoiy-hissiy ta'sir. Antroponimlar tinglovchi yoki o'quvchida turli ijtimoiy va hissiy reaksiyalarni uyg'otadi. Hukmdor yoki amir nomi orqali hurmat, ishonch, qo'rquv yoki intizomiy majburiyat hissi yaratiladi. Masalan, "Amir Temur" nomining matnda takrorlanishi shaxsga bo'lgan hurmatni mustahkamlaydi va o'quvchi yoki tinglovchi ongida mavqe va hukmronlik bilan bog'liq hissiy holatni uyg'otadi. Shu tarzda, antroponimlar kommunikativ jarayonda ijtimoiy-hissiy moslashuvni ta'minlaydi.

3. Kontekstual moslashuv va situativ funksiyasi. Antroponimlar tarixiy, siyosiy va madaniy kontekstga mos ravishda ishlatiladi. Masalan, Temuriylar davri farmonlari, xatlari va tarixiy bayonotlarda hukmdor nomi uning vakolati, maqomi va qarorlarining qonuniyligini

ta'kidlaydi. Shu bilan birga, antroponimlar adabiy matnlarda voqelikni kontekstga moslashtiradi, qahramonning harakatini, maqomini va ijtimoiy rolini yoritadi. Bu jihat antroponimlarning pragmatik samaradorligini oshiradi va matnning tushunilishini yaxshilaydi.

4. Stilistik va ritorik vazifa. Antroponimlar shuningdek stilistik va retorik vosita sifatida ham ishlatiladi. Masalan, tarixiy she'riy yoki prozaik matnlarda shaxs nomlari qahramonning fazilatlarini, qadriyatlarini va axloqiy qarorlarini ta'kidlashda ishlatiladi. Shu orqali matnga dramatik, ritmik va emotsional ohang beriladi, tinglovchi yoki o'quvchi e'tiborini markaziy shaxslarga yo'naltiradi.

5. Temuriylar davri matnlari misolida tahlil. Tarixiy hujjatlar, farmonlar, kitoblar va adabiy asarlarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, antroponimlar turli kommunikativ va pragmatik vazifalarni bajaradi. Masalan, hukmdorning farmonida "Amir Temur" nomi mavqe va hukmronlikni ta'kidlaydi, uni ijro etish zarurligini rag'batlantiradi. Shu bilan birga, tarixiy hikoyalar va she'riy matnlarda antroponimlar shaxsning fazilatlarini, axloqiy qarorlari va ijtimoiy qadriyatlarini ifodalash vositasi sifatida ishlatiladi. Bu jihatlar antroponimlarning nafaqat semantik va identifikatsion, balki pragmatik, stilistik va ijtimoiy ta'sirga ega ekanini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, Temuriylar davri matnlarida antroponimlar nafaqat shaxsni aniqlash vositasi sifatida muhim ahamiyatga ega bo'lib, balki ular lingvistik, stilistik va pragmatik qatlamlarda keng funksiyalarni bajaradi. Antroponimlar orqali matn muallifi o'quvchi yoki tinglovchiga shaxsning maqomi, ijtimoiy mavqeyi va rolini aniqlik bilan yetkazadi, shu bilan birga matnning kontekstual moslashuvini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Begmatov E. O'zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013. 264-b.
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Fan, 1960. 75-76-betlar.
3. Ahmedov B. Amir Temur – Toshkent; Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1995. 415-bet.
4. Narxodjayeva X.Sh. Rasmiy muloqot matnining lingvomadaniy va pragmatik tadqiqi. Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi. – Qarshi, 2023. 78-bet.
5. Muminova N.A. Salohiddin Toshkandiyning "Temurnoma" asarida antroponimlarning leksik-semantik xususiyatlari. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori diss. – Qarshi, 2020.

Umida IBRAGIMOVA,
University of Business and Science
Toshkent filiali tillar kafedrası professori v.b.

GRAMMATIK KATEGORIYALARNING MORFOLOGIK TIZIMDAGI O'RNI

Annotatsiya: maqolada o'zbek ilmiy morfologiyasida grammatik kategoriyalarni talqin etish bo'yicha o'zbek olimlarining nazariy pozitsiyalari yoritilgan. Olimlar tomonidan ilgari surilgan ilmiy xulosalar turlicha bo'lib, bu masalada yagona yondashuv shakllanmaganligi va kelgusida ko'p izlanishlar talab etilishi ta'kidlangan. Shuningdek, XX asrning 1940–1950-yillaridan boshlab zamonaviy o'zbek adabiy tilini chuqur o'rganishga alohida e'tibor qaratilganligi, o'zbek adabiy tili va tilshunosligi xalqaro tilshunoslik standartlari asosida yangi talablar doirasida yuqori rivojlanish bosqichiga ko'tarilayotgan til sifatida namoyon bo'layotgani ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: *kategoriya, grammatik ma'no, grammatik forma, paradigma, analitik, sintetik, analitik-sintetik.*

Аннотация: в статье освещены теоретические позиции узбекских ученых по трактовке грамматических категорий в узбекской научной морфологии. Научные выводы, сделанные учеными, неоднозначны, утверждается, что единого подхода к данному вопросу не сформировано и что в дальнейшем потребуются много исследований. Также было рассмотрено, что с 1940-1950-х годов XX века особое внимание уделяется углубленному изучению современного узбекского литературного языка, узбекский литературный язык и языкознание в рамках новых требований на основе международных языковых стандартов выходят на высокую ступень развития.

Ключевые слова: *категория, грамматическое значение, грамматическая форма, парадигма, аналитический, синтетический, аналитико-синтетический.*

Annotation: the article highlights the theoretical positions of Uzbek scholars on the interpretation of grammatical categories in Uzbek scientific morphology. The scientific conclusions made by scholars are ambiguous, and it is argued that a unified approach to this issue has not been established and that further research is required. It is also noted that since the 1940s and 1950s, there has been a focus on the in-depth study of the modern Uzbek literary language, and the Uzbek literary language and linguistics have reached a high level of development in accordance with the new requirements based on international language standards.

Key words: *category, grammatical meaning, grammatical form, paradigm, analytical, synthetic, analytical-synthetic.*

Kirish. XX asrning 1940–1950-yillaridan boshlab zamonaviy o'zbek adabiy tilini chuqur o'rganishga alohida ahamiyat berila boshlandi. Buning sababi shundaki, o'zbek adabiy tili va tilshunosligi xalqaro tilshunoslik standartlariga moslashgan holda yangi talablar doirasida yuqori darajaga ko'tarildi. Ushbu davrda filologiya fanlari doktori darajasiga ega G'.G'ulomov, V.Reshetov, M.Asqarova, G'.Abdurahmonov, F.Abdullayev, S.Usmonov, Sh.Rahmatullayev kabi yetakchi tilshunoslar hamda ular qatorida akademik A.N.Kononovdek nufuzli olim faoliyat yuritgan. Shuningdek, O.Usmonov, Z.Ma'rufov, R.Jumaniyozov, X.Komilova, F.Komilov, M.Mirzayev, O.Oripov, A.Sulaymonov, A.Ma'rufov, S.Ferdaus, T.Ibragimov, S.Ibrohimov, S.Fuzailov, F.Ubayeva, O.Madrahimov, N.Mamatov, I.Rasulov kabi ko'plab tilshunoslar o'z ilmiy izlanishlarini davom ettirdilar. Bu jarayon o'zbek ilmiy morfologiyasida grammatik kategoriyalarni talqin qilishdagi yondashuvlar rivojini yanada yuksaltirdi. Tadqiqot obyekti sifatida o'zbek ilmiy morfologiyasiga asos solinishi bilan bog'liq ilmiy ishlar, xususan, jahon, rus va o'zbek tilshunosligidagi grammatika nazariyalariga oid qarashlar tanlandi. Bundan tashqari, maqolada o'zbek tilshunos olimlarining ilmiy izlanishlari, ya'ni grammatik kategoriyalar bilan

bog'liq bahsli masalalarga aniqlik kiritganligi haqidagi ma'lumotlar o'z aksini topgan. Mazvuni yoritishda tasniflash, tavsiflash, tarixiy-qiyosiy va funksional tahlil usullari qo'llanildi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Maqolada o'zbek ilmiy morfologiyasida grammatik kategoriyalarni talqin etishdagi nazariy yondashuvlar evolyutsiyasi muhokama etilgan bo'lib, bu jarayonda S. Usmonovning 1964- va 2010-yillarda chop etilgan "O'zbek tilida so'zlarning morfologik tuzilishi" monografiyasi alohida e'tiborga loyiqdir. Ushbu asarda olim so'zlarning grammatik shakllarini mustaqil tadqiq obyekti sifatida o'rganib, ularni ichki va tashqi formalarga ajratgan holda tahlil qilgan. Xususan, "Sintaktik formalarning paradigmatic munosabati" bobida grammatik kategoriyalarga chuqur to'xtalib, so'z shakllarini paradigma tuzilishi nuqtai nazaridan ikki guruhga bo'lgan: 1) Paradigma hosil qiluvchi shakllar; 2) Paradigma hosil qilmaydigan shakllar. Paradigma hosil qiluvchi shakllar ikki yoki undan ortiq, o'zaro bog'langan va qarama-qarshi qo'yiladigan shakllardan iborat yaxlit tizimni ifodalaydi. Bunday shakllarga ot va otlashgan so'zlardagi son, kelishik, egalik, fe'llardagi bo'lishli/bo'lishsizlik va kesimlik kategoriyalari misol

qilib keltirilgan [Usmonov, 2010: 128]. Grammatik ma'nolarning o'xshashligi va izchilligi ularning yagona paradigma atrofida birlashishiga asos bo'lib, bu hodisalar majmui esa grammatik kategoriyani shakllantiradi [Usmonov, 2010: 129].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Paradigma hosil qilmaydigan shakllar ikki yoki undan ortiq, o'zaro zaif bog'langan va qarama-qarshi qo'yilmaydigan formalardan iborat deb ta'riflanadi [Usmonov, 2010: 129]. Bu ta'rifdan kelib chiqib, mazkur tizimdagi shakllar paradigma hosil qiluvchi formalardagi zich bog'lanishdan farqli ravishda qisman mustaqillik va individual xususiyatlarga ega ekanligi ayon bo'ladi. Ushbu guruhga quyidagilar kiradi: otlardagi kichraytirish-erkalash va funksional shakllar; sifatlardagi daraja, intensivlik, belgi ortiqchilik/kamligi, belgi noaniqligi formalari; sonlarning tur ko'rsatuvchi shakllari; fe'llardagi nisbat va funksional shakllar hamda boshqa individual xarakterdagi morfemalar.

Grammatik ma'noni ifodalovchi turli vositalar grammatik shakllarni shakllantirishi va bu shakllar grammatik ma'no bilan uzviy bog'liq ekanligi ta'kidlangan [Tursunov, Muxtorov, Rahmatullayev, 1975: 101]. Muayyan grammatik ma'nolar va ularning o'ziga xos ifoda vositalari majmui grammatik kategoriya deb atalishi nazariy jihatdan asoslab berilgan. Shu bilan birga, qo'llanmada prof. S. Usmonovning paradigma hosil qilmaydigan shakllarni ham grammatik kategoriyalar doirasiga kiritgan yondashuvi qo'llab-quvvatlanib, "grammatik kategoriya — grammatik ma'no va grammatik shakl birligidan iborat" degan qarash ma'qullangan [Usmonov, 2010: 101; qarang: Usmonov, 2010: 129; Sharipov, 2020: 25–31]. Bundan tashqari, so'zlarning grammatik tuzilishi sintaktik va analitik shakllardan iborat ekanligi alohida urg'ulanadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). 1980-yilda Sh. Shoabdurahmonov, M. Asqarova, A. Hojiyev, M. Rasulov va X. Doniyorovlar tomonidan nashr etilgan "Hozirgi o'zbek adabiy tili" (1-qism) darsligida grammatik kategoriyalarni o'rganishda so'zning grammatik ma'nosi va grammatik shakliga alohida e'tibor qaratilgan. Ushbu

manbadan farqli o'laroq, olimlar grammatik shakllarni uch turga ajratgan: 1) Sintaktik (qo'shimchalar orqali); 2) analitik (yordamchi so'zlar yordamida); 3) juft va takroriy shakllar.

So'z shakli biror so'z turkumiga xos grammatik kategoriya hosil qiluvchi yoki nokategorial (kategoriya hosil qilmaydigan) shakl bo'lishi mumkinligi ta'kidlangan [Shoabdurahmonov va boshq., 1980: 240].

Kategorial shakllarga otlardagi son, egalik, kelishik; fe'llardagi mayl, zamon, shaxs-son kategoriyalari kiritilgan. Nokategorial shakllar esa ma'lum ma'noni ifodalovchi so'zni o'z turkumiga xos bo'lmagan sintaktik vazifaga moslashtiruvchi, ya'ni vazifaviy moslashuv funksiyasini bajaruvchi shakllar deb ta'riflangan [Shoabdurahmonov va boshq., 1980: 240].

Grammatik kategoriya ikki yoki undan ortiq, o'zaro qiyosiy munosabatdagi grammatik ma'no va shu ma'noni ifodalovchi shakl birligidan iborat deb belgilangan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/ Recommendations). Olimlar grammatik kategoriyalarni uch turga bo'lgan: 1) analitik – faqat yordamchi so'zlar orqali; 2) sintaktik – affiks morfemalar orqali; 3) aralash (sintaktik-analitik) – bir vaqtning o'zida ikkala vosita yordamida ifodalanadi.

Ushbu uchinchi tur ingliz, nemis va fransuz tillarida keng tarqalganligi ta'kidlangan.

Boshqa ilmiy manbalarda yetarlicha e'tibor qaratilmagan o'zbek tilidagi jins tushunchasi asosan, leksik-semantik yo'nalishda ifodalanishi ta'kidlangan bo'lib, *o'g'il – qiz, ota – ona, erkak – ayol* kabi juftliklar misol qilib keltirilgan. "O'zbek tilida grammatik jins kategoriyasi mavjud emas. Biroq, bu til jins tushunchasini ifoda qila olmaydi degani emas", – deb ta'kidlanadi. Shu bilan birga, arab tilidan o'zlashtirilgan -a qo'shimchasi (*Karim – Karima, Nodir – Nodira*) grammatik jins belgisi sifatida baholanib, morfologik usulga misol qilib berilgan [Usmonov, 2010: 160–161].

Bundan tashqari, son, kelishik va zamon kategoriyalari ingliz, nemis va fransuz tillaridagi o'xshashlik va farqliliklari bilan qiyosiy tahlil orqali o'quvchilarga yetkazib berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Асқарова М., Абдурахмонов Х. Ўзбек тили грамматикасининг практикуми. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981. 50-бет.
2. Содиқов А., Абдуазизов А., Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981. 54-бет.
3. Тожиёв Е. Ўзбек тили морфемикаси. – Тошкент, 1992. 63-бет.
4. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975. 101-бет.
5. Усмонов С. Ўзбек тилида сўзларнинг морфологик тузилиши. – Тошкент: ТДПИ, 2010. 128-бет.
6. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов М., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. 240 -бет.
7. Sharipov F.G. Attitude to the plural affix in Uzbek language // Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti. – Buxoro. 2021. №1. 50–64-бет.
8. Sharipov F.G., Sharipov T.F. O'zbek tilshunosligida morfonologiyaga doir talqinlar // Academic research in educational sciences. – Toshkent, 2021. №2/2.

Xasan G'AFFOROV,
Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti
"Xorijiy tillar" kafedrası
vazifa bajaruvchi dotsenti, PhD
gafforovxasan@katdpi.uz

TIL VA IJTIMOY MAQOMNING ZIDDIYATLI VAZIYATLARDAGI LINGVISTIK IFODASI VA GENDER XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada til va ijtimoiy maqomning ziddiyatli vaziyatlardagi lingvistik ifodasi hamda gender xususiyatlari tahlil qilinadi. Tilning ijtimoiy omil sifatida insonning maqomi va jinsiga bog'liq holda qanday o'zgarishini aniqlash maqsad qilingan. Tadqiqotda deskriptiv, pragmatik, diskursiv va sotsiopsixologik metodlar asosida ziddiyatli muloqot holatlarida ishlatiladigan lingvistik vositalar, nutq strategiyalari va ularning genderga xos farqlari o'rganilgan. Natijalar tilning ijtimoiy tenglik, kommunikativ madaniyat va gender stereotiplarni ifodalashdagi muhim rolini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *til, ijtimoiy maqom, gender, ziddiyatli vaziyat, lingvistik ifoda, kommunikativ strategiya, pragmatika.*

Аннотация: в данной статье анализируются лингвистические особенности выражения языка и социального статуса в конфликтных ситуациях, а также их гендерные характеристики. Цель исследования — выявить, как язык изменяется в зависимости от социального положения и пола говорящего. С использованием дескриптивного, прагматического, дискурсивного и социопсихологического методов изучаются языковые средства и коммуникативные стратегии, применяемые мужчинами и женщинами в конфликтных условиях. Результаты показывают, что язык играет важную роль в выражении социального равенства, коммуникативной культуры и гендерных стереотипов.

Ключевые слова: *язык, социальный статус, гендер, конфликтная ситуация, лингвистическое выражение, коммуникативная стратегия, прагматика.*

Annotation: this article analyzes the linguistic expression of language and social status in conflict situations, focusing on their gender characteristics. The main purpose is to determine how language varies depending on the speaker's social position and gender. Using descriptive, pragmatic, discursive, and sociopsychological methods, the study examines linguistic means and communicative strategies employed by men and women during conflicts. The findings demonstrate that language plays a crucial role in expressing social equality, communicative culture, and gender stereotypes.

Key words: *language, social status, gender, conflict situation, linguistic expression, communicative strategy, pragmatics.*

Kirish. Til inson jamiyatidagi eng muhim ijtimoiy hodisalardan biri bo'lib, u nafaqat aloqa vositasi, balki shaxsning ijtimoiy mavqegini, dunyoqarashini va genderga xos xususiyatlarini ifodalovchi vositadir. Har bir inson o'zining ijtimoiy maqomi, yoshi, jinsi va tajribasiga ko'ra tilni turlicha qo'llaydi. Ayniqsa, ziddiyatli vaziyatlarda nutqning lingvistik ifodasi yanada muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bu holatlarda inson o'z pozitsiyasini, ijtimoiy ustunligini yoki murosaga tayyorligini til orqali namoyon qiladi.

Ziddiyatli muloqotlarda ishlatilgan so'z birikmalari, ohang, nutq strategiyalari va kommunikativ niyatlar ijtimoiy maqom bilan chambarchas bog'liq bo'lib, gender omili bu jarayonda muhim rol o'ynaydi. Erkaklar odatda qat'iy, buyruq ohangidagi, kuchli ifodalarni tanlasa, ayollar ko'proq yumshatuvchi, murosaga undovchi shakllardan foydalanadilar. Shu bois, til, ijtimoiy maqom va genderning o'zaro ta'sirini o'rganish insonning nutq madaniyati, ijtimoiy tenglik va kommunikativ etiketni anglash uchun muhim ilmiy yo'nalish hisoblanadi.

Mazkur tadqiqot tilning ziddiyatli vaziyatlarda ijtimoiy maqom va gender xususiyatlarini qanday ifodalashini, bu ifoda jarayonida qanday lingvistik vositalar qo'llanilishini hamda shaxsning jamiyatdagi mavqeyi nutqda qanday aks etishini aniqlashga qaratilgan.

Tadqiqot metodlari: til va ijtimoiy maqomning ziddiyatli vaziyatlardagi lingvistik ifodasi va gender xususiyatlarini o'rganishda bir nechta asosiy tadqiqot metodlari qo'llaniladi. Avvalo, deskriptiv metod orqali nutq birliklari, ularning grammatik va leksik xususiyatlari tavsiflanadi. Pragmatik tahlil esa ziddiyatli vaziyatda so'zlovchining maqsadi va kommunikativ strategiyasini aniqlashga yordam beradi. Diskurs tahlili yordamida muloqotning ijtimoiy konteksti, ishtirokchilar o'rne va ularning maqomi o'rganiladi. Shu bilan birga, sotsiologik va psixolingvistik metodlar respondentlarning nutqiy xatti-harakatlarini, emotsional reaksiyalarini hamda gender stereotiplarning ta'sirini aniqlash uchun ishlatiladi. Komparativ metod erkak va ayol nutqini hamda turli ijtimoiy maqomdagi shaxslarning lingvistik xususiyatlarini

taqqoslash imkonini beradi. Ushbu metodlarning uyg'un qo'llanilishi til, ijtimoiy maqom va gender o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlashga yordam beradi.

Muhokama va tahlillar. Til inson jamiyatidagi eng muhim ijtimoiy hodisalardan biri bo'lib, u nafaqat aloqa vositasi, balki ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi, ijtimoiy maqomni ifodalovchi va gender farqlarini aks ettiruvchi murakkab tizimdir. Ayniqsa, ziddiyatli vaziyatlarda nutqning qanday tashkil etilishi, unda ishlatilgan lingvistik vositalar, intonatsiya, leksik-semantik tanlovlar va kommunikativ strategiyalar insonning jamiyatdagi o'rnini, jinsi va ijtimoiy maqomini yaqqol ifoda etadi.

Ziddiyatli vaziyatlar — bu insonlar o'rtasida manfaatlar to'qnashuvi, fikrlar zidligi yoki emotsional keskinlik kuzatiladigan muloqot holatlaridir. Bunday vaziyatlarda tilning roli yanada kuchayadi, chunki aynan til orqali inson o'z pozitsiyasini ifodalaydi, o'zini himoya qiladi yoki raqibini bahsda yengishga urinadi. Til bu jarayonda nafaqat muloqot vositasi, balki ijtimoiy qurolga aylanadi. Shuning uchun ham “ziddiyatli vaziyatlardagi lingvistik ifoda”ni o'rganish ijtimoiy lingvistika, pragmalingvistika va gender lingvistikasining kesishgan nuqtasida joylashgan muhim ilmiy yo'nalish hisoblanadi.

Ijtimoiy maqom insonning jamiyatdagi o'rnini belgilovchi mezon bo'lib, u til orqali turlicha ifodalanadi. Yuqori ijtimoiy maqomga ega shaxslar ko'pincha nutqda diplomatik, nazokatli, ehtiyotkor strategiyalarni qo'llaydilar. Ularning tili odatda grammatik jihatdan to'liq, intonatsiyasi muvozanatli, so'z tanlovi esa ijobiy konnotatsiyalarga ega bo'ladi. Masalan, rahbar, professor yoki yuqori lavozimli shaxslar ziddiyatli vaziyatlarda ham “yumshatuvchi” (mitigating) ifodalarni qo'llab, ziddiyatni nazorat ostida saqlashga harakat qiladilar.

Aksincha, past ijtimoiy maqomdagi shaxslarning nutqida himoyaviy, ba'zan agressiv yoki passiv shakllar ko'proq uchraydi. Ular ko'pincha o'z fikrini isbotlashda emotsional jihatdan kuchli vositalardan — takrorlash, so'kish, intonatsion urg'u yoki metaforik ifodalardan foydalanadilar. Bu esa ularning ijtimoiy maqomi bilan bevosita bog'liq bo'lib, til ijtimoiy tengsizlikni ham ko'rsatib beradi.

Til va gender o'rtasidagi munosabat ham ziddiyatli vaziyatlarda alohida ahamiyat kasb etadi. Erkaklar nutqida ko'pincha to'g'ridan-to'g'ri, buyruq ohangidagi, ma'naviy ustunlikni ifodalovchi ifodalar uchrasa, ayollar nutqida kelishuvga undovchi, his-tuyg'ularga boy, yumshoq shakllar ko'proq uchraydi. Masalan, erkaklar “Men bu fikrga qat'iyan qarshiman” kabi keskin bayonotlardan foydalansa, ayollar “Balki bu masalaga boshqa tomondan qarasak bo'larmidi?” kabi diplomatik shakllarni tanlaydilar. Bu farq, aslida, gender stereotiplarning nutqda aks etishidir.

Shu bilan birga, zamonaviy jamiyatda bu an'anaviy chegaralar tobora o'zgarib bormoqda. Ayollar ko'proq qat'iy, mustaqil, bahsga tayyor nutq strategiyalaridan foydalanayotgan bo'lsa, erkaklar esa ko'proq empatik, yumshoq kommunikativ uslublarni tanlamoqda. Bu holat jamiyatda gender rollarining o'zgarayotganini, tenglikka intilishni va nutq madaniyatining demokratlashuvini ko'rsatadi.

Ziddiyatli vaziyatlarda tilning gender va ijtimoiy maqom bilan o'zaro ta'siri, shuningdek, psixologik omillar bilan ham chambarchas bog'liqdir. Shaxsning yosh, kasb, tajriba, madaniy muhit va emotsional holati nutqning lingvistik xususiyatlariga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, yosh ayol o'qituvchi bilan tajribali erkak professorning bahsli vaziyatdagi tili, ohangi, so'z tanlovi keskin farq qiladi, chunki ular turli ijtimoiy rollarni ifodalaydi.

Til va ijtimoiy maqomni ziddiyat kontekstida o'rganish nafaqat lingvistik, balki sotsiopsixologik tahlilni ham talab qiladi. Chunki til orqali ifodilangan ijtimoiy maqom — bu nafaqat jamiyatdagi o'rin, balki shaxsning o'zini qanday ko'rsatmoqchi ekanligini bildiruvchi ijtimoiy identifikatsiya vositasidir.

Xulosa. Ziddiyatli vaziyatlardagi lingvistik ifoda insonning ijtimoiy maqomi va genderiga bevosita bog'liq bo'lgan murakkab jarayondir. Til bu jarayonda shunchaki aloqa vositasi emas, balki ijtimoiy mavqeni mustahkamlovchi, gender rollarni ko'rsatuvchi va ijtimoiy kuch munosabatlarini shakllantiruvchi mexanizmdir. Shu bois, til, ijtimoiy maqom va gender o'rtasidagi bu o'zaro aloqadorlikni o'rganish zamonaviy lingvistika uchun dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Huttenlocher J., Vasilyeva M., Cymerman E., & Levine S. Language input and child syntax. //Cognitive Psychology, 45(3), 2002, – P. 337-374 [https://doi.org/10.1016/S0010-0285\(02\)00500-5](https://doi.org/10.1016/S0010-0285(02)00500-5)
2. Karmiloff Smith A. Challenging the use of adult neuropsychological models for explaining neurodevelopmental disorders: Developed versus developing brains: The 40th Sir Frederick Bartlett Lecture. The Quarterly Journal of Experimental Psychology, 2013, 66 (1), – P. 1-14 <https://doi.org/10.1080/17470218.2012.74442>
3. Malts D.N. & Broker R.A. A cultural approach to male and female miscommunication. In J.J. Gumperz (Ed.), Language and social identity. Cambridge: Cambridge University Press, 1982. – P. 196-216
4. Lakoff R.. Language and Woman's Place. New York: Harper& Row, 1975. – 253 b.
5. Spender M. Man made language. Routledge and Kegan Paul. London, 1985. – 175 b. D.
6. Tannen. You just don't understand. New York: Ballantine, 1990. – 164 b.
7. West C. and Zimmerman D.H. Gender. language and discourse/handbook of discourse analysis. 1985. Vol.4. - P. 103—124.

Odinaxon AZAMATOVA,
Andijon davlat pedagogika instituti
Filologiya fakulteti katta o'qituvchisi f.f.b.f.d.(PhD)
odinaxonazamatova206@gmail.com

O'ZBEK TILIDA ARTIONIMLARNING LINGVOMADANIY BELGILARI

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek tilida artionimlarning qo'llanilishini, ularning o'zbek tili onomastik makonidagi o'rnini, kommunikativ va lingvomadaniy xususiyatlarini tadqiq etish natijasida tarixiy, ma'naviy-ma'rifiy hamda madaniy omillarni hisobga olgan holda artionimlarning badiiy-estetik belgilarini aniqlashda lingvomadaniy, xususiyatlarning, xalqning tili, tarixi va urf-odatlarini, geografiyasi va tabiati haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oluvchi madaniy kodlarning ahamiyati yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: *onomastika, ko'lam, ideonim, artionim, madaniyat, lingvomadaniyat, kod, madaniy kod, kognitiv, estetik, nominativ, lingvistik, tamoyil.*

Annotation: this article explores the use of artionyms in the Uzbek language, their place in the onomastic space of the Uzbek language, and their communicative and linguocultural characteristics. As a result of the study, taking into account historical, moral-educational, and cultural factors, the importance of linguocultural features and cultural codes—containing information about the language, history, customs and traditions, geography, and nature of a people—in identifying the artistic and aesthetic characteristics of artionyms is highlighted.

Key words: *onomastics, scope, ideonym, artionym, culture, linguoculture, code, cultural code, cognitive, aesthetic, nominative, linguistic, principle.*

Аннотация: в статье исследуется использование артионимов в узбекском языке, их место в ономастическом пространстве узбекского языка, а также их коммуникативные и лингвокультурные особенности. В результате исследования с учетом исторических, нравственно-воспитательных и культурных факторов подчеркивается значимость лингвокультурных особенностей и культурных кодов — содержащих информацию о языке, истории, обычаях и традициях, географии и природе народа — для выявления художественных и эстетических характеристик артионимов.

Ключевые слова: *ономастика, сфера, идеоним, артионим, культура, лингвокультура, код, культурный код, когнитивный, эстетический, номинативный, лингвистический, принцип.*

Kirish. Jahon tilshunosligida tevarak olamdagi joy nomlari, tabiat hodisalari, harakatlar, ularning belgi-xususiyatlarini ifodalovchi, shuningdek, insonlar hayotining turli jabhalariga oid leksik birliklarni tadqiq etish hozirda yangi sifat bosqichiga ko'tarilgan. Bugungi kunda nomlarni nutqda to'g'ri ishlatish, ularning leksik-semantik, funksional-uslubiy, lingvomadaniy, pragmatik, kognitiv xususiyatlarini aniqlash hamda tadqiq etish masalalari onomastikaning dolzarb muammolariga aylangan. Xususan, onomastik makroko'lamning ajralmas bir qismi sanalgan ideonimlarni lingvistik aspektda o'rganish, jumladan, vazifaviy, estetik, va madaniy xususiyatlarini aniqlash yo'lidagi tadqiqotlar shular jumlasidandir.

Asosiy qism. Ma'lumki, madaniyat insoniyat jamiyatlarining millat, xalqning davlat bo'lishi uchun eng asosiy omil hisoblanadi. Chunki millat – madaniyat haqida umumiy tushunchaga ega bo'lgan jamoalar tomonidan shakllantirilgan tuzilma. Xalqning tarixi, yashash tarzi, orzu-umidlari kabilarni qamrab oluvchi uning madaniyatini ko'rsatib beruvchi san'ati borki, u bevosita millat haqida so'zlovchi rasmlarda aks etadi. Xuddi o'sha suratlarning ma'nosini tushunishga ko'maklashuvchi nomlari esa onomastikada artionim atamasi bilan belgilanadi.

Artionimlarni o'rganishdan maqsad o'zbek onomastik makroko'lamida kichik tarkibiy qism sanalgan artionimlarning o'zbek tili onomastik makonidagi o'rnini, tarkibiy-semantik turlarini,

leksik-semantik, grammatik, kommunikativ va lingvomadaniy xususiyatlarini tasviriy san'at asarlarining nomlari asosida o'rganish. Uning ilmiy natijalari tarixiy, ma'naviy-ma'rifiy hamda madaniy omillarni hisobga olgan holda nomlarning tarkibiy tuzilishi, ularning lingvomadaniy, xususiyatlarning, xalqning tili, tarixi va urf-odatlarini, geografiasini va tabiati haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oluvchi madaniy kodlarning ahamiyati yoritib berishdir. Amaliy natijalari esa o'zbek tili onomastik makonidagi o'rnini va lingvomadaniy xususiyatlarini o'rganish natijasida ideonimlarning turi sifatida muhim zaruriy, ilmiy ma'lumot berishi, leksikologiya, onomastika, san'at tarixi, tasviriy san'at fanlarini o'qitishda amaliy jihatdan yordam berishi, tasviriy san'at ustalarining badiiy-estetik tafakkuri jarayonlaridagi o'ziga xosliklar, rassomlik san'atining tilshunoslik faniga aloqador jihatlari asoslashdir.

Millatning millat ekanligini bildiruvchi asosiy vosita uning tili va madaniyati hisoblanadi. Ular bir-birlarini doimiy taqozo qiluvchi hamda ajralmas tushunchalar. Til har sohada millatning madaniyatini ifodalaydi, madaniyat tilsiz mukammal emas. Til xalqning madaniyatini tushunish uchun xizmat qilsa, leksika his-tuyg'ularni ifodalaydi. Shuningdek, "til millatning madaniy kodlaridir"¹. Artionimlarning o'ziga xosligi ikki omil – lingvistik va madaniy (ekstralingvistik) tabiati bilan belgilanadi. Ularning lisoniy xususiyati nominatsiya birliklari vazifasini bajarib, har xil turdagi tarkibiy qismlardan hamda leksemalarning sintaktik konstruksiyalaridan iborat bo'lib, ko'proq umumiy grammatik ma'noga ega bo'ladi. Artionimning madaniy omili esa, inson ongida ma'lum bir madaniyat tashuvchilarning dastlabki bilimlari miqdoriga qarab, artionim-signal vazifasiga bog'liq holda o'zini namoyon qiladi va barqaror birlashmalar majmuasi paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Masalan, "Odamlar, tinchlikni saqlang!" (Viktor Yevenko) – artionimi tasvirlangan rasm vaziyatiga qarab, tomoshabin ongidagi bu nomga nisbatan his qilgan dastlabki ma'nosini o'zgartiradi. Chunki artionim voqelik holatining bayoni sifatida asarning nomida obrazli ifodalangan. Ushbu iborani eshitganda qabul

1 Маслова В.А. Лингвокультурология учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2001. – С.114.

qiluvchi uni to'g'ridan to'g'ri tushunib, darrov jim bo'lishi, ehtimol, atrofga beixtiyor sergaklik bilan qarashi yoki kuzatishi mumkin. "Muhabbat bilan suhbat" (Sarvar Yo'ldoshev) asari kishida muhabbat tuyg'usini jonlantirish bilan birga, u bilan suhbat qilish mumkin ekanda degan hayajonli jarayon haqida tasavvurini uyg'otishiga, eslashiga shoshirib qo'yadi. Sarlavhada bunday nomlarni ko'rgan tomoshabin o'sha bayonotni ongida mavjud bo'lgan ma'lumotini hisobga olgan holda tushunadi, rasmni kuzatish davomida esa artionimni madaniyat ramzi sifatida qabul qiladi.

Ma'lumki, san'atda, jumladan, adabiyotda ham, tasviriy san'atda ham, haykaltaroshlikda ham ijodkorning mehnati faoliyatida ko'rgan narsadan yoki voqelikda olgan his-tuyg'u, taassurot, assotsiatsiya, obrazga tayanish va uni tarbiyalash orqali shakllanib, natijasi uning mahsulida ko'rinadi. Artionimning asosiy vazifasi nafaqat voqelikni lingvistik aks ettirish, balki badiiy asardagi hissiy ma'lumotlarni so'zlashuv orqali aks ettirishdir. Rus tilshunos olimlari artionimning ko'plab funksiyalarini aniqlaganlar: "nominativ, ahamiyatli, ma'lumotli, reklama, yodgorlik, targ'ibot-mafkuraviy, hissiy-assotsiativ, kommunikativ kognitiv, estetik va boshqalar"².

XV asrgacha tasviriy san'at asarlari nomlanmagan. Rasmni tezda aniqlash uchun tasvirlangan narsaning dastlabki murakkab tavsiflari faqat XV asrda paydo bo'ladi³ (bu yerda artionimning informativ funksiyasi birinchi o'ringa chiqadi). Ko'p o'tmay, ba'zi tavsiflar tegishli asarlarning sarlavhalariga aylandi, ammo ularning aksariyati qisqartirilgan axborot mazmunidagi shakllarini Kamolliddin Behzod asarlari misolida ko'rishimiz mumkin: "Amir Temur va Misrning Mamluk sultoni jangi", "Hayvonlarni ovlash jarayoni", "Qirolning boshini chopish jarayoni", "Amir Temurning taxtga chiqishi", "Raqsga tushayotgan darveshlar" kabilar. Aynan shu paytdan boshlab rasmning nomi alohida ahamiyat va ma'noga ega bo'la boshladi. Shu o'rinda artionimning ma'lumot

2 Иванова А.В., Черкасс И.А. Образ природы как средство выражения национальной идентичности в британской художественной литературе середины XIX – конца XX века: лингвистический анализ // Перевод и сопоставительная лингвистика. – Ростов-на-Дону, Россия, 2016. – № 12. – С. 48-50.

3 Ермоленко Т.С. От равных прав к равным возможностям: женское движение в США 1960-х годов сквозь призму права // Вестник Московского университета. Серия 21. – 2016. – № 3. – С. 68-75.

berish – informativ vazifasi bilan birga uning apellativ funksiyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Biroq, dastlab, tomoshabin uchun rasm va uning ahamiyatli taassurot uyg‘otishga qaratilgan nomi estetik funksiyasini amalga oshiradi. Rassomlar badiiy asarda ifodalangan g‘oya va mazmun mushtarakligini turli chizgilarda aks ettiradi. Artionimlar butun onomastik makonning bir qismi sifatida, semantik xususiyatlariga qaramay, umumiy til qonunlariga boysunadi va badiiy asarga nom berishda muallif albatta lingvistik materialdan foydalanadi. Badiiy asar nomi, xuddi tasviriy obyektning o‘zi kabi, ijodiy jarayonning bir qismi bo‘lib, estetik salohiyatga ega bo‘lib, u muallifning atrofda dunyoga munosabatini aks ettirib beradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, tasviriy san‘at asarlari xalq turmush tarzining ma‘lum bir madaniy hamjamiyatiga xos bo‘lgan shakllarini ifodalovchi dalolatidir. Ular bir tomondan, xalq hayotining umumiy xususiyatlarini, ikkinchi tomondan, ular hayotining tasviriy xususiyatlarini ko‘rsatadi.

Demak, madaniy kodlar xalqning milliy-madaniy xususiyatlari bilan bog‘liq. Ular milliylikni xalqning urf-odatlarini, qadriyatlarini va me‘yorlarini o‘zida aks ettiradi. Artionimni o‘z ichiga olgan

artionimik tamoyil xalqning madaniy va tarixiy o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi hamda shaxs nomining o‘ziga xosligini ko‘rsatadi. Shuningdek, artionimlarning vazifasi qabul qiluvchining ongida tasvir bilan bog‘liq bo‘lgan ma‘lum bir tasavvurni yaratishdan iborat. Nomlash jarayonida musavvir xalqning tasavvurlari, milliy qadriyatlarini, urf odatlariga asoslanadi. Tasvirning nomi bo‘lgan onomastik birliklar – artionimlar madaniy kodlarda ifodalanadi. Chunki o‘sha nomlarda millatning tili va tafakkuri aks etadi. Har bir millatning milliy shartlangan olamning lisoniy manzarasiga ega ekanligi tilshunoslikda har qachon e‘tirof etiladi. Shu boisdan ham olamning lisoniy manzarasi millatning tafakkurini ko‘rsatuvchi omildir.

Artionimlarning asosini tashkil etuvchi nomlar, ya‘ni muallif tomonidan tanlangan tegishli nom tufayli yaratilgan tasvirlar nafaqat milliy madaniyatning eng muhim ko‘rinishini ifodalaydi, balki umuminsoniy qadriyatlarni hamda xalq va jamiyatning orzu-umidlarini ham tomoshabinga singdira oladi. Artionimning madaniy omili inson ongida ma‘lum bir madaniyat tashuvchilarning dastlabki bilimlari miqdoriga qarab, artionim – signal vazifasiga bog‘liq holda o‘zini namoyon qiladi va barqaror birlashmalar majmuasining paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoev Sh. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.40-bet.
2. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2007.71-77-betlar.
3. Xudoyberganova D. Lingvokulturologiyada madaniy kod tushunchasi va talqini // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2019. – №3.15-bet.
4. Xudoyberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013.94-bet.
5. Авлақулов Я.И. Идеоним ва фалероним макроқўлами ҳақида // “Истиклол ва тил” мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари. – Тошкент, 2007.54-57- бет.
6. Иванова А.В., Черкасс И.А. Образ природы как средство выражения национальной идентичности в британской художественной литературе середины XIX – конца XX века: лингвистический анализ // Перевод и сопоставительная лингвистика. – Ростов-на-Дону, Россия, 2016. – № 12. – С. 48-50.
7. Маслова В.А. Лингвокультурология учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2001. – С.114.

Shaxlo SHOMURODOVA,
 Samarqand davlat chet tillar instituti f.f.n., professori

KO'P MA'NOLILIK VA FIGURATIV MA'NOLARNING AMALIY LEKSIKOGRAFIYADA TALQIN QILINISHI (Ingliz va rus tillari misolida)

Annotatsiya: ushbu maqolada ingliz va rus tillarida ko'p ma'nolilik (polisemiya) va figurativ ma'nolar shakllanishi, ularning til tizimidagi o'rni hamda amaliy leksikografiyada talqini ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tilning semantik tizimi doimo o'zgaruvchan bo'lgani sababli, polisemik birliklarning lug'at tuzilishiga ta'siri, figurativ birliklarning izohda aks etishi va ikki tilli lug'atlarda ekvivalent tanlash muammolari alohida o'rganiladi. Tadqiqot ingliz va rus tillari misolida leksikografik izohlar tamoyillari, semantik kengayish modellarini aniqlash, figurativ ma'nolarni tartiblash va kontekstual talqinning ahamiyatini ko'rsatadi. Maqola tavsifiy, qiyosiy va pragmatik metodlarga tayangan holda lug'aviy birliklarning ma'no qatlamlarini yoritadi. Natijalar amaliy leksikografiya, tarjimashunoslik va korpus lingvistikasiga doir izlanishlar uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: polisemiya, figurativ ma'no, leksikografiya, semantik kengayish, ekvivalent, leksik-semantik tizim, qiyosiy tahlil.

Annotation: this paper examines how polysemy and figurative meanings evolve in English and Russian, focusing on their functions within the semantic system and the way they are handled in practical lexicography. Since language meaning is constantly shifting, the study considers how multiple-meaning units influence the structure of dictionary entries, how figurative senses are presented in definitions, and what difficulties arise when selecting equivalents for bilingual dictionaries. Using material from both languages, the research outlines the main principles of lexicographic description, explores common patterns of semantic expansion, and highlights the role of context in interpreting figurative meanings. Drawing on descriptive, comparative, and pragmatic approaches, the study reveals the layered nature of lexical meanings. The results contribute to ongoing work in applied lexicography, translation studies, and corpus-based linguistic analysis.

Key words: polysemy, figurative sense, lexicography, semantic expansion, equivalent, lexical-semantic structure, comparative study.

Аннотация: в статье рассматривается развитие многозначности и переносных значений в английском и русском языках, а также их место в общей семантической системе. Особое внимание уделяется тому, как такие значения отражаются в словарных статьях и какие сложности возникают при подборе эквивалентов в двуязычных словарях. С учётом постоянной изменчивости семантики языка анализируются особенности построения словарных толкований, типовые модели семантического расширения и значение контекста при описании переносных смыслов. Исследование опирается на описательный, сопоставительный и прагматический методы, что позволяет раскрыть многоуровневую структуру лексических значений. Полученные выводы могут быть полезны для практической лексикографии, теории перевода и корпусных исследований.

Ключевые слова: полисемия, переносное значение, лексикография, семантическое развитие, эквивалент, лексико-семантическая структура, сопоставительное исследование.

Kirish. Tilning mazmuniy tizimi murakkab va ko'p qatlamli bo'lib, unda ko'p ma'nolilik va figurativ ma'nolar shakllanishi muhim semantik jarayonlardir. Har bir so'z yoki ibora bir nechta ma'noga ega bo'lishi mumkin va bu ma'nolar nutq konteksti, tarixiy rivojlanish va madaniy tasavvurlar bilan chambarchas bog'liq. Bugungi globallashuv davrida, tilning semantik imkoniyatlari kengayib borayotgan bir vaqtda, polisemik birliklar va figurativ birliklarning lug'atlarda aks etishi dolzarb masalaga aylanadi. Ingliz va rus tillarining leksik tizimi polisemik birliklarga boy bo'lib, ular ma'no ko'chishi, metaforik kengayish, semantik tarixiylik va kontekstual o'zgarish kabi jarayonlar bilan farqlanadi. Misol uchun, ingliz tilida *run* so'zi yugurmoq, boshqarish, davom etmoq kabi ma'nolarga ega bo'lsa, rus tilida *бежать* so'zi uyga yugurmoq, tez harakat qilmoq yoki vaqt o'tmoq kabi ma'nolarni ifodalaydi. Shu sababli ingliz va rus lug'atlari figurativ ma'nolarni tartiblash, izohlash va kontekst bilan

yoritishda turli tamoyillarga tayanadi. Elektron lug'atlar va korpus lingvistikasining rivoji figurativ birliklarni tizimli va ilmiy asosda qayta tasniflashni talab qilmoqda, bu esa nafaqat lingvistika, balki tarjimashunoslik va til o'rgatish metodikasi uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Nazariy asoslar

Polisemiya ega so'zlar bir nechta bog'langan ma'nolarga ega bo'lib, ular lingvistik, tarixiy yoki madaniy kontekst orqali shakllanadi. Ingliz tilida *run* so'zi misolida ko'rishimiz mumkin: *run a business* – biznes yuritmoq, *run in the family* – oilaviy xususiyat, *run out of time* – vaqt tugamoq. Shu bilan bir qatorda, rus tilida *бежать* so'zi *бежать домой* – uyga yugurmoq, *бежать на автобус* – avtobusga yugurmoq, *время бежит* – vaqt tez o'tmoqda kabi ma'nolarga ega. Har ikki tilning polisemik birliklari turli semantik qatlamlarga ega bo'lib, ular kontekstga qarab farqlanadi.

Figurativ ma'nolar esa metafora, metonimiya va idiomalar orqali shakllanadi. Ingliz tilida *break the ice* (suhbatni boshlash), *kill time* (vaqtni o'tkazish), *under the weather* (o'zini yomon his qilmoq) kabi iboralar figurativ birliklarga misol bo'la oladi. Rus tilida esa *разбить лёд, убить время, плохо себя чувствовать* kabi iboralar shu funksiyani bajaradi. Figurativ ma'nolar ko'pincha kontekstga bog'liq bo'lib, ularni lug'atlarda izohlash murakkab jarayon hisoblanadi. Shu bois, leksikografiya sohasida figurativ birliklarni tizimli izohlash, misollar bilan boyitish va kontekstual talqinni ta'minlash zarurdir.

Lug'atlarda polisemik va figurativ birliklar turli tamoyillar asosida beriladi. Ingliz lug'atlari har figurativ ma'noni mustaqil izoh bilan beradi va misollar bilan boyitadi. Rus lug'atlari ham shunga o'xshash yondashuvni qo'llaydi, lekin ko'p hollarda kontekstual misollar ingliz lug'atlariga qaraganda kamroq bo'ladi. Shu sababli ikki tilli lug'atlar foydalanuvchisi figurativ ma'nolarni tushunishda qo'shimcha izoh yoki misol talab qilishi mumkin.

Metodologiya

Tadqiqotda uch asosiy metod qo'llanildi: tavsifiy-lingvistik, qiyosiy-semantik va pragmatik tahlil. Tavsifiy-lingvistik metod yordamida polisemik birliklarning semantik tuzilishi, figurativ qatlamlari va lug'aviy izohlar tizimi aniqlanadi. Qiyosiy-semantik metod ingliz va rus tillarida mazkur birliklarning shakllanish omillari, ma'no ko'chish yo'llari va leksikografik talqini solishtirish imkonini beradi. Pragmatik tahlil esa figurativ ma'nolarning kontekstga bog'liqligini va nutq vaziyatidagi rolini ochib beradi.

Tadqiqotda manba sifatida Oxford English Dictionary, Merriam-Webster, Cambridge Dictionary, rus tilining izohli lug'atlari, shuningdek ingliz-rus til korpuslaridan foydalanildi. Tanlangan materiallar semantik yaxlitlik va funksional-pragmatik moslik tamoyillariga asoslangan holda qayta ishlanib, polisemik birliklarning leksikografik izohlari va figurativ ma'nolarining real nutqda qo'llanish holatlari o'rganildi.

Natijalar

Ingliz tilida ko'p ma'nolilikning asosiy manbai metaforik kengayishdir. Masalan, *run, line, light, head* kabi so'zlar o'nlab figurativ ma'nolarga ega bo'lib, ular lug'atlarda

chastotaga asoslangan tartibda beriladi. Rus tilida esa polisemiyaning shakllanishi ko'proq tarixiy-semantik qatlamlar, madaniy obrazlar va nutqiy ko'chirish modellariga tayanadi. Misol uchun, *бежать, линия, свет* kabi birliklar turli kontekstlarda turlicha ma'no beradi.

Ingliz lug'atlarida figurativ ma'nolar mustaqil izoh bilan keng yoritilib, misollar bilan boyitiladi. Rus lug'atlarida esa kontekstual misollar yetarlicha keng qamrovda berilmaydi. Shu bois, ikki tilli tarjimada ekvivalent tanlash muammolari mavjud: ingliz tilidagi *break the ice, kill time, under the weather* kabi iboralarini rus tilida to'g'ri ekvivalent bilan ifodalash har doim ham mumkin emas. Shu bilan birga, rus tilidagi *разбить лёд, убить время, плохо себя чувствовать* figurativ birliklari ingliz tilida funksional jihatdan mos keluvchi ekvivalentlar bilan berilishi kerak.

Muhokama

Tahlil shuni ko'rsatadiki, ingliz va rus tillaridagi polisemiyaning semantik tabiati bir-biridan farq qiladi. Ingliz tilida semantik kengayish abstraktlashish va metafora asosida amalga oshadi, rus tilida esa ma'no ko'chish ko'proq konkret tasvirlar, madaniy timsollar va real voqelik in'kosiga tayanadi. Lug'atlarda figurativ birliklarni kontekstual misollar bilan berish ularning to'g'ri tushunilishini ta'minlaydi. Ikki tilli lug'atlarda aniq ekvivalent topish har doim ham mumkin emas, shu sababli funksional ekvivalent, tasviriy tarjima yoki kontekstual izoh metodlaridan foydalanish zarur.

Xulosa. Ko'p ma'nolilik va figurativ ma'nolar tilning semantik rivojining muhim omili bo'lib, ular lug'at tuzishda alohida ilmiy yondashuvni talab qiladi. Ingliz va rus tillarining qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, har ikki til figurativ birliklarga boy bo'lsa-da, ularning leksikografik talqini turlicha tamoyillarga asoslanadi. Ingliz lug'atlarida figurativ ma'nolarga keng o'rin berilgan bo'lsa, rus lug'atlarida bu jarayon hali ham takomillashtirishni talab qiladi. Zamonaviy leksikografiya kontekstual yondashuvni kuchaytirishi, korpus asosidagi chastota va real qo'llanishni hisobga olishi, figurativ birliklarni alohida izoh va misollar bilan yoritishi zarur. Tadqiqot natijalari ikki tilli lug'atlar, tarjima amaliyoti va semantik tahlil bo'yicha kelgusidagi ilmiy izlanishlar uchun muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alekseeva, L. (2012). *Metaphor and Figurative Language in English*. Moscow: Linguistics Press.
2. Apresyan, J. D. (2007). *Polysemy and Cognition*. Moscow: Nauka.
3. Cambridge Dictionary. (2020). Cambridge University Press.
4. Crystal, D. (2010). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press.
5. Cruse, D. A. (2004). *Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics*. Oxford University Press.
6. Jackson, H., & Zé Amvela, E. (2000). *Words, Meaning and Vocabulary*. Continuum.
7. Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge University Press.
8. Merriam-Webster Dictionary. (2020). Merriam-Webster, Inc.
9. Oxford English Dictionary. (2020). Oxford University Press.
10. Vasmer, M. (1986). *Etymological Dictionary of the Russian Language*. Moscow: Progress.

Yunus DAVIDOV,
Termiz davlat universiteti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

KO'PMA'NOLILIK HODISASINING SHAKLDOSHLIK HODISASIDAN FARQLI JIHATLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada ko'pma'nolilik hodisasining shakldoshlik hodisasidan o'xshash va farqli jihatlari hamda semantik xususiyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: polisemiya, ko'pma'nolilik, omonim, shakldoshlik, ma'no taraqqiyoti, ko'pma'noli leksema, sintaktik polisemiya va sintaktik omonimiya.

Annotation: this article analyzes the similarities and differences between the phenomenon of polysemy and the phenomenon of morpheme, as well as its semantic properties.

Key words: polysemy, polysemy, homonym, morpheme, meaning development, polysemous lexeme, syntactic polysemy and syntactic homonymy.

Аннотация: в статье анализируются сходства и различия между явлением полисемии и явлением морфемы, а также его семантические свойства.

Ключевые слова: полисемия, многозначность, омоним, морфема, развитие значения, многозначная лексема, синтаксическая полисемия и синтаксическая омонимия.

A.A.Potebnya "qayerda ikki ma'no bo'lsa, shu yerda ikki so'z bor"¹, – deya ko'pma'nolilikni inkor etadi. U ko'pma'noli so'z tarkibida nechta ma'no bo'lsa, shuncha so'z hisoblaydi. Ya'ni polisemiya va omonimiyani tenglashtirib qo'yadi. Sh.Balli birdan ortiq ifodalanuvchiga ega bo'lgan bir belgi polisemiya, ifodalovchi tomoni mushtarak bo'lgan va har xil ifodalanuvchiga ega bo'lgan birdan ortiq belgi omonimiya² deya polisemiya va omonimiyaning farqini izohlaydi. Polisemiyaning taraqqiyoti ba'zan omonimiyani yuzaga keltirishi mumkin. Bu haqda M.Mirtojiyev omonimiyani yuzaga keltiruvchi hodisalardan biri polisemiyaning taraqqiyoti natijasidir ekanligini ta'kidlab, polisemiya omonimiyaning yuzaga kelishining quyidagi yo'llarini ko'rsatadi. 1) Leksik ma'nolarning tobellilik natijasidagi taraqqiyoti: musht, oy, kun, til. 2) Polisemantik so'z ma'nolaridan biri vazifadoshlik yo'li bilan taraqqiy etib, ko'chma ma'no hosil qilishi va o'zi qo'llanishdan chiqib ketganligi uchun bevosita u orqali bog'lanib turgan ma'nolar aloqasi uzilib ketishi natijasida: gap (suhbat), gap (ziyofat); suv (ichimlik), suv (kashtachilik atamasi) 3) Polisemantik so'z ma'nolaridan birining qo'llanilmay qolishi yoki nafaol qo'llanuvchi ma'noga aylanib qolishi natijasida ma'nolar bog'liqligi uzilib, omonim vujudga keladi: boq1 (qara) – boq2 (iqtisodidan xabar ol) – boq3 (iqtisodini ta'minla); boq1 (qara) – boq3

1 Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз, 1958. – С. 198.

2 Бу ҳақда қаранг. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд. ин. лит. 1955. – С.189.

(iqtisodini ta'minla). 4) Polisemantik so'z ma'nolaridan birini ifodalagan obyekt farazlardan iborat bo'lib, bu faraz o'z qimmatini yo'qotishi natijasida: tepki. 5) Polisemantik so'zni o'zlashtirish jarayonida uning ayrim ma'nolari olinadi va ularning o'zaro semantik aloqasini ta'minlab turgan leksik ma'no tushirilib, o'zlashmaydi: rasm (surat), rasm (urf-odat). Ularning semantik aloqasini ta'minlagan "taniqli qiluvchi", "tus" ma'nosi o'zlashmagan. 5) Nisbat shaklidagi fe'llar semantik taraqqiy etishi natijasida ma'nolar bog'liqligi uzilib, omonim vujudga keladi. 6) Polisemantik so'zdan yangi so'z yasalayotganda, ularning bog'liqligini ta'minlab turuvchi ma'nolardan birining tushib qolishi natijasida ma'nolar bog'liqligi uzilib, omonim vujudga keladi: boshlamoq – ishda yetakchilik qilmoq; boshlamoq – poyabzalning uchi, yuzi charmini yangilamoq. Umuman olganda ko'pma'noli so'zlarning ma'nolari o'rtasidagi bog'likning uzilishi natijasida omonim so'zlar yuzaga keladi. Ko'pma'noli so'zlar taraqqiyoti omonim so'zlarni yuzaga keltiradi. M.Mirtojiyev xulosasiga ko'ra polisemantik so'z taraqqiyotiga ko'ra omonimning tarkib topishi ot va fe'l turkumida kuzatiladi. Sifat turkumida sanoqli miqdorda uchraydi. Boshqa turkumdagi polisemantik so'zlardan omonim yuzaga kelgan emas³. Bu xususida Sh.Maxmaraimovanning "O'zbek tilida vertikal yo'nalishli tub harakat fe'llari polisemiyasi" monografiyasidagi quyidagi fikrlari katta ahamiyatga ega:

3 Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: "Мумтоз сўз", 2010.166- бет.

“Bitta fe’l semantikasi keltirilayotgan predikatlarda o’z ishtiroki bilan omonimiyani yuzaga keltiradi:

1. Vodiylardan **ko’tarilgan** tun,

Hali mudrar chiqa olmay kun... (Uyg’un. “Tong”)

2. Ming xil jilva bilan **ko’tarildi** tong,

Go’yo qanot yozdi Eram tovusi (Uyg’un. “Tong”)

E’tibor qilinsa, 1-misoldagi *ko’tarmoq* fe’li “Devonu lug’otit turk” asari indeksida izohlanganidek, *olib tashlash* ma’nosini anglatib kelgan. 2-misoldagi *ko’tarmoq* fe’li esa *ko’tarmoq* semantikasi bilan bog’liq bevosita jarayon – hodisaning boshlanib kelishini ifodalashga xizmat qilgan. Demak, ham antonimik, ham omonimik munosabatdagi bu semantik variantlarni *ko’tarmoq* fe’lining polisemiya bilan bog’liq hodisaga mansub deya olmaymiz⁴. Ma’lum bo’ladiki, ko’pma’noli so’zlar semantik taraqqiyoti omonimiyani yuzaga kelishiga va kengayishiga xizmat qiladi.

M.Hakimova “Polisemiya va polisemiya asosida hosil bo’lgan omonimlarni farqlashda ichki semantik bog’liqlikning, ya’ni motivatsiyaning unutilganligiga, xiralashganligiga asoslanish kerakligini⁵ ta’kidlaydi.

Ko’pma’nolilik va shakldoshlik hodisalari o’rtasida ayrim o’xshashlik va farqlar mavjud. O’xshashligi shundaki, ko’pma’nolilikda ham, shakldoshlikda ham shakli (ifoda plani) bir xil bo’lib, har ikkalasi birdan ortiq ma’no ifodalaydi. Ko’pma’nolilik va omonimlik

uchun shakliy bir xillik umumiy bo’lsa-da, ma’nodagi bog’liqlik nuqtayi nazaridan ular bir-biridan farqlanadi. B.Suyunov “agar semalar bir sememaga ya’ni bir leksik ma’no qurshoviga birlashsa, polisemiya hisoblanishini, semalar ikki har xil semema, ya’ni leksik ma’no hosil qilsa, omonimiya yuzaga kelishini ta’kidlaydi⁶. Shakldosh so’zlar va ko’pma’noli so’zlar munosabatida, ularning farqli xususiyati bilan bog’liq qimmatli fikrlar Sh.Maxmaraimovanning “Hozirgi o’zbek tili” darsligida ham mavjud bo’lib, bu hodisalarni bir-biridan farqlash masalasida muhim bo’lgan jihatga e’tiborni qaratadi: “polisemantik so’zlar o’z-o’zidan, yangi hosila nomlarni tug’diruvchi semantik mahsuldor so’zlar, omonimlar esa bunday xususiyatga ega emas”. Shuningdek, Sh.Maxmaraimova “...omonimiya turli turkum doirasida leksik ma’nolardan tarkib topishi, ularning o’zaro bog’liq bo’lmisligi, ma’nolarning alohida olingan mustaqil leksemalarga oidligi bilan boshqa hodisalardan farq qiladi. Polisemiya bir turkum doirasida leksik ma’nolardan tarkib topishi, ularning o’zaro bog’liq bo’lishi, ma’nolarning ayni so’zning o’ziga oidligi bilan boshqa hodisalardan farq qilishini ta’kidlaydi⁷.

Biz ham tadqiqotimiz davomidagi kuzatishlarimiz natijasidashakldoshlikvako’pma’nolilikmunosabatlari, ularning farqli xususiyatlarini quyidagicha izohlashni lozim topdik:

4 Maxmaraimova Sh. Ўзбек тилида вертикал йўналишли туб ҳаракат феъллари полисемияси (Монография). – Молдова: Globe, 2023. – Б. 39.

5 Ҳакимова М. Семасиология. – Тошкент: “Ҳамидов Н.Х” матбаа корхонаси, 2008. – Б. 58.

6 Суюнов Б. Ўзбек тилида омонимиянинг юзга келиш омиллари. Филол. фан. номз. дисс. Тошкент 2009. – Б. 105.

7 Maxmaraimova Sh. Hozirgi o’zbek tili (leksikologiya) –Toshkent: “Firdavs-shoh”, 2021. – Б. 132, 209.

Shakldoshlik va ko’pma’nolilik hodisalarining farqli jihatlari

Shakldoshlik	Ko’pma’nolilik
Farqli xususiyatlari	
Shakldoshlik ko’p semali birdan ortiq leksemdir.	Ko’pma’nolilik ko’p semali bir leksema.
Shakldoshlik qancha semasi bo’lsa, shuncha leksema hisoblanadi. Ya’ni ularni bog’lab turgan narsa nomdagi bir xillik.	Ko’pma’nolilikda semalar qancha ko’p bo’lishidan qat’iy nazar bir leksema hisoblanadi. Ya’ni bir so’zning turli ma’nolaridir.
Shakldosh so’zlarning mano’lari bosh ma’no hisoblanadi	Ko’pma’noli so’zlar bosh(o’z) va hosila (ko’chma) ma’nodan yuzaga keladi
Shakldosh so’zlar ma’nolari o’rtasida semantik asos mavjud emas.	Ko’pma’noli so’zlarning ma’nolari o’rtasida bog’lanish (bog’liqlik) mavjud bo’ladi.
Shakldosh so’zlar lug’atlarda alohida-alohida sharhlanadi.	Ko’pma’noli so’zlar lug’atlarda bir so’zning turli ma’nolari sifatida sharhlanadi.

Ko'pma'noli so'zlarda hosila ma'nolar qancha bo'lishidan qat'i nazar bosh ma'noga bevosita yoki bilvosita bog'liq bo'ladi. Chunki keyingi ma'nolar bosh ma'noning semantik taraqqiyoti natijasida yuzaga kelgan. Omonimlar esa shunchaki nomemasi bir xil bo'lgan, semantik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lmagan leksemalardir.

Sh.Rahmatullayevning fikricha, "turkumlararo munosabatda omoleksemalar bir turkum doirasidan boshqa turkumga o'tsa, aniqrog'i, sifat so'z turkumidagi so'z ot turkumidan o'sib chiqqan taqdirda, bular polisemem leksemadan ma'nosiga ko'ra farqlanadi. Omoleksemalardan har biri odatda boshqa-boshqa semalar tarkibiga ega bo'ladi"⁸. Xususan, qo'r leksemasi ikki xil ma'no munosabatini ifodalashga xizmat qiladi. Ya'ni qo'r – *ota-bobodan o'tib kelayotgan boylik va mol-mulk zaxirasi* qo'r – *ustini kul bosib turgan cho'g'*.

Ko'pma'noli leksemaning semalari bir turkumga mansub bo'lsa, bunday semantik taraqqiyot natijasida ko'pincha polisemiya hosil bo'ladi. Masalan, bosh so'zi asosan somatik birlik sifatida insonning tana a'zosi semantik dominantligi asosida boshqa ma'nolarga ham ega bo'ladi. O'TILda bosh so'zi umumiy ma'noga egaligidan tashqari *miya, fikrlash qobiliyati, aql-idrok, boshliq, rahbar, bir bandga birlashtiruvchi bir qancha shingil, dona, uch, eng yuqori qismi, boshlanish nuqtasi, cho'qqi, etikdo'zlik termini* kabi xususiy ma'nolarga ham egaligi ta'kidlanadi.

8 Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли. – Тошкент: "Ўқитувчи", 1984.10- б.

Shu bilan bir qatorda bosh so'zining ikkinchi plandagi ma'nosi ham izohlanib, *sifat semasi* atrofida *eng oldingi birinchi, rahbarlik qiluvchi, asosiy muhim, katta* singari ma'nolarni ham ifodalaydi⁹. Bosh I va uning ma'nolari va xuddi shu kabi bosh II va uning ma'nolari o'zaro ko'pma'noli so'zlar hisoblanadi. Chunki bosh I va uning barcha ma'nolari ot so'z turkumiga mansub, Bosh II va uning ma'nolari sifat turkumiga mansub.

Ma'lum bir leksemaning semalari boshqa-boshqa turkumga mansub bo'lsa, bunday semantik taraqqiyot natijasida omonimiya hosil bo'ladi. Ya'ni predmetni anglatuvchi semema belgini anglatga va aksincha bo'lsa, bir leksema asosida boshqa leksema yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Yuqoridagi bosh I (ot) va bosh II (sifat) leksemalari bir-biriga nisbatan omonim hisoblanadi.

Ko'pma'nolilik gaplar o'rtasida ham yuz berishini yuqorida qayd etdik. Sintaktik polisemiya ham sintaktik omonimiyadan farq qiladi. Bu borada G. Roziqova quyidagilarni ta'kidlaydi: "Sintaktik polisemiya va sintaktik omonimiya o'zaro o'xshash, shuningdek, farqli belgilarga ham ega bo'lgan ikki hodisadir. Ularning tilda mavjud bo'lishi va amal qilishi shakl va mazmun nomutanosibligini keltirib chiqaradi. Har ikki hodisa ham tejamlilik tamoyili asosida yuzaga chiqadi. Sintaktik polisemiya ham, sintaktik omonimiya ham shakldoshlik xususiyatiga ko'ra paradigmatic nomutanosiblik hosil qiluvchi hodisalar sirasiga kiradi"¹⁰.

9 Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли. – Тошкент: "Ўқитувчи", 1984. 35- б.

10 Розикова Г.З Ўзбек тилида синтактик полисемия. Филол. фан. номз. дисс. Фарғона 1999.123-бет.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Махмараймова Ш. Hozirgi o'zbek tili (leksikologiya) –Toshkent: "Firdavs–shoh", 2021.132 –209- betlar.
- 2.Махмараймова Ш. Ўзбек тилида вертикал йўналишли туб ҳаракат феъллари полисемияси (Монография). – Молдова: Globe, 2023.39- бет.
- 3.Миртожиёв М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: "Мумтоз сўз", 2010.166- бет.
- 4.Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз, 1958. – С. 198.
- 5.Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли. – Тошкент: "Ўқитувчи", 1984. 10- бет.
- 6.Суюнов Б. Ўзбек тилида омолексемаларнинг юзага келиш омиллари. Филол. фан. номз. дисс. Тошкент 2009. 105- бет.
- 7.Ҳакимова М. Семасиология. – Тошкент: "Ҳамидов Н.Ҳ" матбаа корхонаси, 2008.58- бет.

Shoxsanam YIGITALIYEVA,
Qo'qon DU o'qituvchisi, f.f.b.f.d (PhD)

BADIIY MATNLAR ASOSIDA “YAXSHILIK” KONSEPTINI KONSEPTUAL-METAFORIK VA KONSEPTUAL METONIMIK MODELLASHTIRISH

Annotatsiya: tilda har qanday tushunchaning konseptual tuzilmalarini aniqlashda milliy tafakkur va madaniy ong asosida belgilangan tuzilmalarni aniqlash kognitivlik shartlaridan hisoblanadi. Shunday bo'lsa-da, ijodkor badiiy idrokida konsept doirasida yuzaga keladigan tasvirlar yuqoridagi tuzilmalardan farqlanishi mumkin,

Kalit so'zlar: *kognitiv lingvistika, konsept, konseptosfera, modellashtirish, konseptuallashtirish, olamning lisoniy manzarasi.*

Annotation: in determining the conceptual structures of any concept in the language, the identification of structures determined on the basis of national thought and cultural consciousness is considered one of the cognitive conditions. However, in creative artistic perception, the images that emerge within the framework of the concept may differ from the above structures.

Key words: *cognitive linguistics, concept, conceptosphere, modeling, conceptualization, linguistic picture of the world.*

Аннотация: при выявлении концептуальных структур любого понятия в языке одним из когнитивных условий считается выявление структур, определяемых национальным мышлением и культурным сознанием. Однако образы, возникающие в рамках концепции в творческом художественном восприятии, могут отличаться от вышеприведенных структур, поскольку в этом большую роль играет индивидуальное воображение и художественное творчество.

Ключевые слова: *когнитивная лингвистика, концепт, концептосфера, моделирование, концептуализация, языковая картина мира.*

Kirish. Konseptual-metaforik va konseptual metonimik modellashtirish til va fikrlarni qanday tashkil etishimizda muhim ahamiyat kasb etadi. Konseptual-metaforik va konseptual metonimik modellashtirish – bu tilshunoslik, psixologiya va boshqa sohalarida tushuncha va tasavvurlarni ifodalash uchun ishlatiladigan nazariyalardir. Ular, asosan, til orqali fikrlarimizni qanday tashkil etishimiz va ifodalashimizga ta'sir qiladi. Ular bizning mantiqiy fikrlashimizni, tushunishimizni va qanday ifodalashimizni shakllantiradi. Bu nazariyalar yordamida tilshunoslar va tadqiqotchilar inson fikrlashining asosiy mexanizmlarini o'rganadilar.

Asosiy qism. Kuzatuvlarimiz natijasida konsepsiyaning milliy-madaniy ong darajasida yaratilgan kodlari o'zgarishi mumkinligini aniqladik. Dastlab O'tkir Hoshimovning yaxshilik borasidagi konseptual talqinlarini

ko'rib chiqamiz. Masalan, avvalgi boblarda yaxshilik bilan bog'liq tasavvurlar doirasida kuzatilmagan “Yaxshilikdan yomonlik izlashning jazosi – yomonlikdir” (Yaxshilikdan shubhalanish, u haqda yomon gumonda bo'lish yaxshilikka olib kelmasligi) 1-modeli quyidagi misolda namoyon bo'ladi: “Boyagi odam yo'lda ketayotib, Iso meni baribir aldadi, o'rgatgan duosi yolg'on, deb o'ylabdi. Qarasa, yerda bir bo'lak suyak yotganmish. Duo kuchini sinash uchun o'qigan ekan, suyak bir zumda bahaybat sherga aylanibdi-da uni parchalab tashlabdi... Yaxshilikdan yomonlik izlashning jazosi shu bo'lsa kerak...” [1.87]

Tadqiqot metodologiyasi. O'tkir Hoshimovning “Daftar hoshiyasidagi bitiklar” asarida “Suqrot savoli” deb nomlangan qatrada yaxshilik so'zida kinoyaviy yo'sinda “yomonlik” (xiyonat) tushunchasi, ya'ni “Yaxshilikning

kinoyasi – yomonlik” 2-modeli ifoda etilgan: “Ulug’ olim Suqrot ko’chada ketayotsa, bir nomard orqasidan kelib, kuragiga pichoq uribdi. Suqrot xotirjam burilib qarab, so’rabdi: men senga qachon “yaxshilik” qiluvdim, birodar? Buyuk faylasuf savolida qanchalar iztirob borligini xiyonatga yo’liqqan odam biladi!”

Yozuvchining yaxshilik va yomonlik dualizmi haqidagi quyidagi fikrlaridan o’z vaqtida qilinmagan har qanday yaxshilik, ya’ni kechikib qilingan yaxshilik aslida yomonlikka aylanishi mumkinligi haqidagi mazmunni anglash mumkin. Bu o’rinda “Kechikkan yaxshilik – yomonlik sababchisi” 3-konseptual modeli shakllanadi: “O’z fursatida qilinmagan yaxshilik yomonlikka yo’l ochishi mumkin”.

“Tebranma dunyo” qatrasida mehr yaxshilik, qahr esa yomonlik nishonasi ekanligi haqidagi kod namoyon bo’ladi: “Mehr – yaxshilik, qahr esa yomonlik belgisi. Shunaqa-ku, mabodo teskarisi bo’lsa-chi?” Shunisi xarakterliki, bu qarash mutlaq haqiqat emas, negaki, biz yaxshilik deb o’ylagan narsa aslida yomonlik bo’lishi mumkin. Haddan ortiq mehr ham yomonlikka yo’l ochishi mumkin (masalan, bola tarbiyasida). Konseptual mazmunning bunday ziddiyatli holatiga matnning 2-jumlasidagi “Shunaqa-ku, mabodo teskarisi bo’lsa-chi?” so’roq gapi ishora qiladi. Bu fikrni yozuvchi “Ertasiga esa u boshqa odamni o’ldirdi... Sizning mehringiz yaxshilikka xizmat qildimi, yomonlikkani? Dunyoda soat kapgiridek tebranib turadigan haqiqatlar ham bo’ladi...” tarzida davom ettirar ekan, yuqoridagi boblarimizda bayon etganimiz yaxshilik konseptual tuzilmalari orasida eng ko’p qayd etilgan va yaxshilik ifodasining muqobili bo’lgan mehr, mehribonlik tushunchalari konsept tushunchasiga zid holda hamma vaqt ham uning natijasi kutilganidek bo’lavermasligi mumkinligi haqidagi fikr ilgari suriladi.

“Mantiqsiz mantiq” qatrasida ham yozuvchi “Yaxshilik ta’madan mutlaqo holi” 5-konseptual modelni yaratar ekan, jumalarda garchi mantiqiy nomuvofiqlik bo’lmasa-da, negadir qatrani “Mantiqsiz mantiq” deb nomlaydi. Aslida yozuvchi birinchi jumlaning 2-jumla bilan

mantiqan asoslab bermoqchi bo’ladi. “O’ng qo’ling berganini chap qo’ling bilmasin, degan gap bor. Aslida, birovga yaxshilik qilib, javobini kutish ta’magirlik”dir. “Xotira” nomli qatrasida yozuvchi yaratgan “Yaxshilik unutilmasligi shart” 6-modeli milliy-diniy qadriyatlarimizga zid hisoblanadi. Ya’ni qadriyatlar qilingan yaxshilikni butunlay unutishlikni uqtirib keladi. Bu borada yozuvchi qarashlari birmuncha ziddiyatli, ya’ni yaxshilikni eslab, yomonlikni unutadiganlarga ko’proq xayrixohlik seziladi. Agar yozuvchi bu o’rinda yaxshilik qiluvchini emas, balki yaxshilik oluvchini nazarda tutayotgan bo’lsa, demak, u holda yondashuv to’g’ri: “Yaxshilikni eslab, yomonlikni unutadiganlardan ko’ra, yaxshilikni unutib, yomonlikni eslab yuradiganlar, afsuski, ko’proq”.

Yozuvchi A.Qodiriyning “O’tkan kunlar” romanida yaxshilikni bilmagan “haromzoda” deb ayblangan o’rinlar uchraydi: “Begim, garchi achchiqlansangiz ham, aytishga majburman sizda vijdon, insof, rahm, va’da, vafo, yaxshilikni bilish, boring-ki, odamgarchilikdan hech gap yo’q emish. Bil’aks siz: hiylakor bir tulki, og’zi qon bir bo’ri, rahmsiz bir jallod, uyatsiz bir yigit! [2.179] Ko’z o’nglari qorong’ulanib bir necha vaqt serryagancha qoldi. Yana “Yaxshilikni bilmagan haromzoda”, – deb qo’ydi. Boya bu xatdan xabarsiz edi”. (A.Qodiriy, “O’tkan kunlar”)

Quyidagi misolda “Yaxshilikning qaytimi – yaxshilik yoki yomonlikdir” 7-modeli kuzatiladi: “Yomonlikka yaxshilik bilan javob bersang, bir hissa savob olasan. Yaxshilikka yomonlik bilan javob bersang, o’n hissa gunohga botasan. Negaki, bu dunyoda yomonlikka yaxshilik qiladiganlardan ko’ra yaxshilikka yomonlik qiladiganlar o’n hissa ko’p”; “O’nta yaxshiligingga bitta yaxshilik qaytsa, xursand bo’l. Shuyam qaytmasligi mumkin edi. O’nta yaxshiligingga bironta yaxshilik qaytmasa ham, xursand bo’l, chunki yaxshilikka yomonlik qaytishi ham mumkin edi”. T.Malikning “Falak” qissasidan bu model doirasida quyidagi matnni keltirish mumkin: “Ko’zim ochiqligida orzu-havasim ushalsa, degan yolg’iz umid bilan yashayapman. Yaxshilik yerda qolmaydi, o’g’lim. Bizga ko’rsatgan lutf-u karamingiz,

Xudo xohlasa, o'n chandon bo'lib o'zingizga qaytadi".[3.50] O'lmas Umarbekovning "Odam bo'lish qiyin" asarida bu xususda shunday jumlar uchraydi: "Husanxon akang tilla odam, tilla. Ko'rdingmi, o'g'lim, yaxshilik qilsang yaxshilik qaytadi. Hech kim seni unutmaydi". [4.38]

Chingiz Aytmatovning "Oq kema" asarida "Yaxshilik qilishga qodirlik" 8-modelini ko'rish mumkin: "Ko'pni ko'rgan kishilar kekxa Mo'minni – Mo'min chaqqon deb atashardi. Bu atrofda uni hamma tanirdi, u ham hammani bilardi. U ochiq ko'ngilligi, hatto sal-pal biladigan odamiga ham biron yaxshilik qilishga tayyorligi, har kimning xizmatiga hozir-u nozirliqi, hammaga sadoqati va xushmuomalaligi tufayli shunday laqab olgandi". [5.164]

Yozuvchi yana shu modelning submodelini ham ifodalaydi, ya'ni "Begona odam yaxshilik qilishga qodir emas" tarzidagi o'z nuqtayi nazarini buvi yondashuvida quyidagicha aks ettiradi: "Buvi: "Begonani qancha yedirma, qancha ichirma, undan yaxshilik ko'rmaysan", – deydi". (Ch.Aytmatov, "Oq kema").

"Yaxshilikni qabul qiluvchining axloqsizligi – uyat" 9-konseptual model Ch.Aytmatovning quyidagi fikrlariga muvofiq keladi: "Sen unga yaxshilik qilasan, u senga yomonlik qaytaradi. Uyalmaydi ham, uyalishni xayoliga keltirmaydi ham. Xuddi shunday bo'lishi lozimdek". (Ch. Aytmatov, "Oq kema")

Yozuvchi N.Eshonqul "Maymun yetaklagan odam" asarida yaxshilikni farqlash nihoyatda

mushkulligi, ko'pincha odamlarning bu boradagi mezonlari bir-biridan keskin farqlanishi, u haqdagi tasavvurlar turlichaligini "Yaxshilik – bu nuqtayi nazar" 10-model misolida ko'rish mumkin: "Bu hayotda nima yaxshilig-u nima yomonlik, hech qachon farqlab bo'lmaydi, yaxshilik – ayni paytda kimlargadir yomonlik, yomonlik esa ayni paytda kimlargadir yaxshilik bo'lib tuyuladi, mening umrimda anglagan xulosam shu dedi. – Yo'q, – dedim men unga salmoq bilan, mening xulosam hammaning xulosasi bo'lishi kerak, degan ohangda gapirishidan g'ashim kelib. – Bular mutlaqo qarama-qarshi tushunchalar. Yomonlik yaxshilik bo'lishi sira ham mumkin emas, nimaiki hurlikka, erkka, ezgulikka zid bo'lsa, u yomonlikdir, – dedim" [6.120]; "Men bu yerda qaysi biri yomonlik, qaysi biri yaxshilik, hech farqlay olmayman. Umrim davomida ham buni farqlay olmadim" (N.Eshonqul, "Maymun yetaklagan odam"); "E'tiqodli odamlar, to'g'rirog'i, e'tiqodi mustahkam odamlar yaxshilik bilan yomonlikni juda teran anglaydilar, – dedim va gapimdagi balandparvozlikdan o'zim uyalib, to'xtab qoldim". (N.Eshonqul, "Maymun yetaklagan odam").

Xulosa. Yaxshilik milliy-madaniy konseptual tuzilmasida ijodkorlarning badiiy tasavvuridagi konseptual modellar xalq jonli tili timsoli bo'lgan maqollarning konseptual modellaridan birmuncha farq qiladi. Bu holat har bir ijodkor dunyoqarashi bilan bog'liq tarzda uning tasavvurida shakllangan yaxshilik konsepsiyasining kognitiv tasvirlari ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. **Хошимов Ў.** Дафтар хошиясидаги битиклар. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2018.87-бет.
2. Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar. Roman. – Toshkent: O'zME, 2018.179-bet.
3. Тоҳир Малик. Фалак (қисса). – 2008.ww.ziyouz.com кутубхонаси.50-бет.
4. Умарбеков Ў. Одам бўлиш қийин. Роман – Тошкент: Шарқ, 2007.38- бет.
5. Aytmatov Ch. Oqkema. Qissa. – Toshkent, 2018.164-bet.
6. Назар Эшонкул. Маймун етаклаган одам. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004.120- бет.

Nargiza YULDASHEVA,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti,
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsenti
Nargizay510@gmail.com

QO'SHMA OTLARNING NOMINATSIYA TIZIMIDAGI MORFOLOGIK ASOSLARI VA MA'NO TALQINLARI

Annotatsiya: mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida qo'shma otlarni nomlash jarayonidagi morfologik tuzilishi va semantik talqinlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda qo'shma otlarning tarkibiy modeli, komponentlar o'rtasidagi ma'no munosabatlari, ularning nutqdagi funksional vazifasi hamda nominativ tizimni boyitishdagi roli yoritiladi. Har ikki til tizimida qo'shma otlar yangi tushunchalarni ifodalash, predmet va hodisalarga nom berish jarayonida faol ishtirok etishi ta'kidlanadi. Analiz natijalari o'zbek va ingliz tillarida kompondlar tuzilishi o'xshash bo'lsada, ularning grammatik ifodalanishi va semantik yuki ma'lum darajada farqlanishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *qo'shma ot, nominatsiya, morfologik model, semantik munosabat, so'z yasash, funksional yuklama.*

Annotatsiya: this article explores the morphological structures and semantic interpretations of compound nouns in the nomination systems of the English and Uzbek languages. The study focuses on the structural patterns of compounds, the semantic relationships between their components, their functional roles in speech, and their contribution to expanding the nominative potential of language. It is emphasized that in both languages compound nouns serve as active means of naming new concepts, objects, and phenomena. The findings reveal that although English and Uzbek compounds share certain structural similarities, they differ in grammatical realization and semantic depth.

Key words: *compound noun, nomination, morphological structure, semantic relation, word formation, functional role.*

Аннотация: в статье рассматриваются морфологические основы и семантические особенности сложных существительных в английском и узбекском языках. Анализ охватывает структурные модели сложения, смысловые отношения между компонентами, их функциональную нагрузку в речи и роль в пополнении номинативной системы языка. Подчеркивается, что в обеих языковых системах сложные существительные являются активным средством называния новых предметов и понятий. Результаты исследования показывают, что при наличии структурных сходств, грамматическое выражение и семантическое наполнение сложных существительных в двух языках имеют определённые различия.

Ключевые слова: *сложное существительное, номинация, морфологическая структура, семантическое отношение, словообразование, функциональная роль.*

Kirish. Til – inson tafakkurining asosiy ifodasi va borliqni anglash vositasi bo'lib, u orqali predmet va hodisalarga nom beriladi, ular tasniflanadi va ongda saqlanadi. Shu jarayonning muhim tarkibiy qismi bo'lgan nominatsiya real voqelikdagi obyektlarni til birliklari yordamida ifodalash, yangi tushunchalarni nomlash va nutqqa kiritishni ta'minlaydi. Zamonaviy leksik tizimda bu vazifani eng faol bajaruvchi birliklardan biri – qo'shma otlardir.

Qo'shma otlar ikki yoki undan ortiq mustaqil leksemaning ma'no va shakl jihatdan birlashishi natijasida hosil bo'lib, yangi semantik birlikni vujudga keltiradi. Ular tilning so'z yasash imkoniyatlarini kengaytirish, mavjud semantik bo'shliqlarni to'ldirish va yangi tushunchalarni ifodalashda muhim o'rin tutadi. Ingliz tilida qo'shma otlar birikkan, defisli yoki

alohida yozuv shaklida ifodalanishi mumkin, o'zbek tilida esa ular ko'pincha morfologik integratsiya yoki sintaktik birlashuv asosida shakllanadi.

Mazkur mavzu o'zbek tilshunosligida Q. Doniyorov, A. Madvaliyev, Sh. Rahmatullayev, N. Mahmudov, D. Xudoyberganova kabi olimlar tomonidan tadqiq qilingan bo'lsa, ingliz tilshunosligida J. Lyons, L. Bauer, R. Lieber va G. Booij kabi tadqiqotchilar qo'shma so'zlarni morfologik, semantik hamda kognitiv yondashuvlar asosida o'rgangan.

Bugungi kunda ingliz va o'zbek tillari o'rtasida tilshunoslik, tarjima, lingvomadaniyatshunoslik sohalarida qiyosiy tahlillarga bo'lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Shu nuqtayi nazardan, qo'shma otlarning nominatsiya tizimidagi o'zni, ularning morfologik-modellari va semantik mexanizmlarini taqqoslab

o'rganish ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

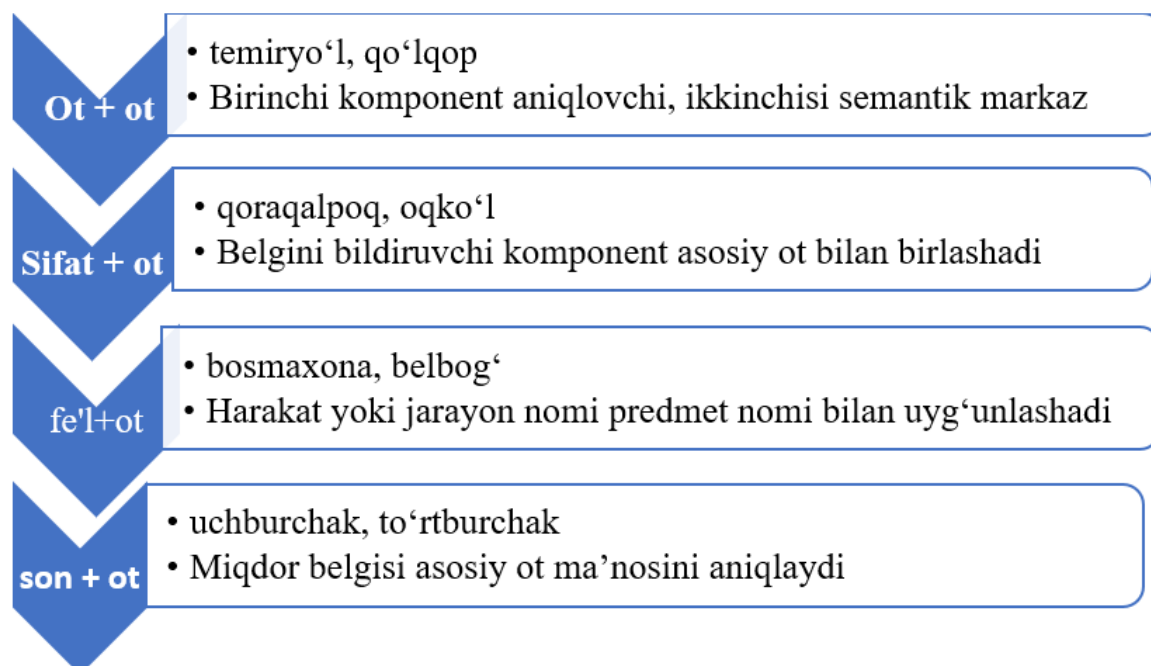
Mazkur maqolada qo'shma otlarning morfologik modeli, so'z yasash mexanizmlari hamda ingliz va o'zbek tillaridagi umumiylik va farqli jihatlari izchil yoritiladi.

Qo'shma otlarning morfologik tuzilishi

Qo'shma otlar — ikki yoki undan ortiq mustaqil leksemalarning birikishi natijasida hosil bo'lib, yagona semantik mazmunni ifodalovchi murakkab

nominativ birlikdir. Bunday birliklarda komponentlar tashqi shaklda mustaqil bo'lishiga qaramay, mazmun jihatidan yaxlit ma'no hosil qiladi. A. Madvaliyev mazkur holatni **“morfologik integratsiya”** deb ta'riflab, qo'shma so'zlar tarkibida leksik birliklarning semantik va grammatik jihatdan bir butunlikka aylanishini ta'kidlaydi. Shunga o'xshash fikrni J. Lyons ham ilgari surib, qo'shma so'zlarda komponentlar yangi ma'no markazi atrofida birlashishini qayd etadi.

O'zbek tilida morfologik modellarning asosiy turlari quyidagicha:

Ushbu modellarda birinchi komponent ko'pincha **aniqlovchi vazifasini**, ikkinchi komponent esa **semantik yadro (markaz)** funksiyasini bajaradi. Masalan, *oshxona* yoki *ko'ksulton* birliklarida birinchi qism ma'noni cheklasa, ikkinchi qism asosiy

tushunchani ifodalaydi. Shu tariqa morfologik integratsiya natijasida qo'shma otlar semantik jihatdan mustaqil va yangi nominativ birlik sifatida shakllanadi hamda tilning so'z yasash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Ingliz tilidagi qo'shma otlarning grafik shakllari:

Shakl turi	Misol	Tavsif
Closed (yopiq)	blackbird, notebook	So'zlar birikib yoziladi
Hyphenated	mother-in-law, well-known	Defis orqali yoziladi
Open (ochiq)	police station, coffee table	So'zlar alohida yoziladi, lekin bitta ma'no anglatadi

Ingliz tilida komponentlar orasidagi semantik bog'lanishni ko'pincha stress (urg'u), kontekst yoki ma'nodosh birliklar orqali aniqlash mumkin. Masalan,

blackbird (qush nomi) va *black bird* (qora rangdagi qush) birikmalari shaklan o'xshash bo'lsada, semantik jihatdan farqlanadi.

Ingiliz va o'zbek tillaridagi o'xshashlik va farqlar

Aspekt	O'zbek tili	Ingiliz tili
So'z tuzilishi	Ikki yoki undan ortiq mustaqil leksema	Ikki (kamdan-kam 3–4) asosiy so'z
Yozilish shakli	Qo'shib yoki ajratib yoziladi	Closed, hyphenated, open shakllar mavjud
Morfologik birlik	Mustaqil so'zlar morfologik integratsiya orqali birlashadi	Modifier + Head modeli ustuvor
Semantik tur	Aniqllovchi, izohlovchi, predikativ	Endocentric, exocentric, appositional
Funksional rol	Nominativ va tavsifiy birlik sifatida	Nominativ va ixtisoslashgan termin sifatida
Tuzilish modeli	[S + S], [S + Adj], [V + S]	[N + N], [Adj + N], [V + N]

Morfologik integratsiyaning xususiyatlari:

Komponentlarning shakl jihatdan mustaqilligi saqlanishi;

Ma'no jihatdan yagona leksemaga aylanishi;

Yangi tushuncha, predmet yoki hodisani nomlash imkoniyatini yaratishi;

Til tizimining so'z yasash salohiyatini kengaytirishi.

Xulosa. Qo'shma otlar til tizimida nafaqat grammatik birlik, balki xalqning dunyoqarashi, tafakkuri va madaniy an'analarini ifodalovchi semantik vosita sifatida alohida o'rin tutadi. Tadqiqot davomida ularning ingliz va o'zbek tillarida shakllanish mexanizmlari, morfologik modellari, semantik talqinlari hamda nutqdagi funksional vazifalari qiyosiy tahlil qilindi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, har ikki tilda qo'shma

otlarning yaratilishida ot + ot, sifat + ot, fe'l + ot tipidagi modellar ustunlik qiladi. Biroq ularning tashqi ifodalanishi, grammatik bog'lanish usullari va urg'u tizimida farqlar mavjud. Ingliz tilida compound so'zlarning shakllanishi ko'proq grafik (closed, hyphenated, open) va urg'u tizimi orqali ifodalansa, o'zbek tilida morfologik integratsiya va qo'shimchalar yordamida bir butunlik shakllanadi.

Demak, qo'shma otlar tilning nominativ imkoniyatlarini kengaytiradi, yangi tushunchalar va realiyalarni qisqa va aniq ifodalashga yordam beradi. Ularni o'rganish nafaqat nazariy tilshunoslik uchun, balki tarjimashunoslik, leksikografiya, til o'qitish metodikasi va lingvomadaniyatshtunoslik uchun ham dolzarb hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bauer L. English Word-Formation. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
2. Bauer L. Introducing Linguistic Morphology. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2003.
3. Booij G. The Grammar of Words: An Introduction to Linguistic Morphology. – Oxford: Oxford University Press, 2010.
4. Doniyorov Q. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan, 2005.
5. Lieber M. Morphology and Lexical Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
6. Lyons J. Introduction to Theoretical Linguistics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
7. Madvaliyev A. O'zbek tili morfologiyasi masalalari. – Toshkent: Universitet, 2008.
8. Nurmonov A. O'zbek tilida qo'shma so'zlarning tuzilishi. – Toshkent: Fan, 2004.
9. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilida qo'shma so'zlar tizimi. – Toshkent: Fan, 2001.
10. Xudoyberganova D. O'zbek tilida nominatsiya jarayoni va uning lingvomadaniy xususiyatlari. – Toshkent, 2016.
11. Yuldasheva N. Functions of Compound Nouns in English and Uzbek. – Miasto Przyszłości, 2022, No. 28, pp. 244–246.
12. Yuldasheva N. Linguocultural Characteristics of Compound Nouns Representing Customs and Ceremonies in English and Uzbek. – Journal of Pharmaceutical Negative Results, 2022, pp. 1830–1832.

N.P.IMAMOV,

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

“Tillarni o‘qitish” kafedrası v.b dotsenti

ITERATIVLIK (HARAKAT TAKRORIYLIGI) KATEGORIYASI VA UNI IFODALASHDA TEMPORAL RAVISHLARNING GRAMMATIK-SEMANTIK O‘RNI

Annotatsiya: ushbu maqolada iterativlik tushunchasini tahlilga tortiladi. Iterativlik harakatning takrorlanish xarakterini ifodalovchi muhim grammatik va aspektual (harakat mazmunini bildiruvchi) kategoriya ekanligi ta’kidlanadi. Iterativ harakatlar majmuasi davomiy, ketma-ket (seriali) voqea-hodisalardan tashkil topadi. Takrorlanuvchi harakatlar o‘zaro takrorlash oralig‘ining aniqligi/noaniqligi hamda takrorlanish sonining cheklanganligi/cheklanmaganligi kabi xususiyatlari bilan farqlanadi.

Kalit so‘zlar: *iterativlik, grammatik tushuncha, aspektual sath, harakatning takrorlanishi, takroriy harakatlar, vaqt intervali, miqdoriy tasniflash, lingvistik vositalar*

Аннотация: в статье анализируется понятие итеративности. Подчеркивается, что итеративность – важная грамматическая и аспектуальная категория, выражающая повторяющийся характер действия. Множество итеративных действий состоит из непрерывных, последовательных (серийных) событий. Повторяющиеся действия различаются такими признаками, как точность/неточность интервала между повторениями и ограниченность/неограниченность количества повторений.

Ключевые слова: *итеративность, грамматический концепт, аспектуальный уровень, повторение действия, повторяющиеся действия, временной интервал, количественная классификация, языковые средства.*

Annotation: the article analyzes the concept of iterativity. It is highlighted that iterativity is an important grammatical and aspectual category that expresses the repeated/recurring nature of an action. A set of iterative actions consists of continuous, sequential (serial) events. Repeating actions are distinguished by features such as the precision/imprecision of the interval between repetitions and the finiteness/infinity of the number of repetitions.

Key words: *iterativity, grammatical concept, aspectual level, repetition of action, repeated actions, time interval, quantitative classification, linguistic means.*

Tilshunoslikda iterativlik – bu harakatning takroriyligini bildiruvchi muhim grammatik kategoriya bo‘lib, aspektual (harakat mazmuni) darajaning asosiy unsurlaridan biri hisoblanadi. Takroriy ish-harakatlar odatda davomiy, izchil yoki ketma-ket sodir bo‘ladigan harakatlar va voqealardan tashkil topadi. Takroriy harakatlar, asosan, takrorlashlar orasidagi vaqt oralig‘ining aniqligi yoki noaniqligi hamda takroriy harakatlar sonining cheklanganligi yoki cheklanmaganligi bilan farqlanadi. Iterativlikni ifodalovchi lingvistik vositalarning xilma-xilligi sababli, uning miqdoriy tasnifini aniq belgilash ancha qiyin kechadi [Бондарко, 2013 18-20]. Ingliz tilida takroriy harakat semantikasiga ega bo‘lgan qo‘shimcha iboralar, adverbiallar zamondan ko‘ra aspektual semantikani yuzaga keltirishda faollashadi. Ammo imperfektda fe‘l bilan reproduktiv takrorlash semantikasini hosil qilganda voqea-hodisaning muntazam takrorlanishi tasavvurda paydo bo‘ladi.

Bir tomondan chegaralarning fazali tomonlari, ikkinchi tomondan o‘rta qismi o‘rtasidagi bu farq faza tomonlarining grammatik jihatdan ravnaq topishiga ta’sir qilgan ko‘rinadi. Birinichisi odatda leksik vositalar orqali ifodalansa, ikkinchisi ko‘proq flektiv belgilar bilan ko‘rsatiladi.

So‘zlovchi ba’zi voqea-hodisalar, harakatlar faqat bir marta (semelfaktiv) yoki bir necha marta (iterativ) sodir bo‘lishi mumkin bu kabi hodisalar sifatida yoki shunga o‘xshash hodisalarni sodir bo‘lishi umumiy habituellikning bir qismi sifatida tavsiflash mumkin. Shuningdek, voqea- hodisa sodir bo‘lgan chastotaning darajalarini ham farqlash mumkin. Ba’zi tillarda ushbu ma’no farqlarning bir yoki bir nechtasini ta’minlaydigan belgilarni “miqdoriy ko‘rsatkichlar” deb nomlangan kichik kategoriyaga guruhlash mumkin. Chunki, ularning barchasi tegishli hodisaning (bog‘liqlik) miqdoriy tomoniga ishora qiladi. Masalan, Muhabbat o‘ti ilashgan yigitlar ko‘pincha yuvosh,

o'ychan, ingichkaroq ovoz eshitsa xo'rsinadigan bo'lguchi edi [Said Ahmad "Ufq", b. 18]; Nizomjon gapirishga qiynalib tez-tez yutib olardi. Bu xilda boshlashib yurishimizni Ikromjon amaki bilan Jannat xola bilib qolishsa, mendan ranjishadi. Axir, ular sizni kelin qilishmoqchi ekan-ku [Said Ahmad "Ufq", b. 362] b); Qizlar o'zlarini **tappa-tappa** aravadan tashlab, eshikdan ichkariga kirarkan, Zebi sekingina kampirni uyg'otdi [A.Cho'lpon "Kecha va kunduz", b. 27].

Ushbu miqdoriy jihatlar orasida odatiylik iterativ va tez-tez bo'lishdan birinchisi induktiv, ikkinchisi esa deduktiv ekanligi bilan katta farq qiladi. Ikkinchisi vaziyat bilan bog'liq bo'lgan hodisaning bir nechta hodisalarini kuzatishga asoslangan bo'lishi mumkin. Birinchisi esa bitta hodisani kuzatishga asoslanishi mumkin. U hatto tegishli hodisaning biron bir vaziyat tomonidan ham foydalanishi mumkin, masalan jadvalga belgilangan vaqtga qarab poyezdning odatiy kelishini aytganda ishlatilishi mumkin. Bundan tashqari harakatning "*once*", "*twice*" yoki "*several time*" kabi takrorlanishini bildiruvchi chastotalar habituallik jihatdan aspektga bevosita aloqador emasligi takidlanadi. Shuningdek, harakat chastotasi bilan bog'liq semilfaktiv semantika ham habitual aspekt sirasiga kiritilmaydi. Masalan: *That person used to cough five times*. Agar usha odam besh marta yo'talsa, bu odatiy jihatga xos hodisa sanalmaydi.

Ingliz tilida ushbu ma'noga mos keladigan maxsus shakl mavjud emas. Bu ma'no va vazifa harakat davomiyligini anglatuvchi shakl yoki bir karralik harakatni bildiruvchi *havea* + *V* tuzilmasi anglatishi mumkin. Masalan, *to have a look*, *to have a walk* va hakazo.

Ingliz tilida argumentning ko'plik ma'nosini u yoki semilfaktivlikni ifodalovchi fe'llar yuqoridagi tahlil etganimiz harakatni mazkur vaqt oralig'ida takrorlanishini anglatadi. Masalan: Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, davomiylik temporal ravishlarning ya'ni bir turkumi. Ingliz va o'zbek tillarida harakat natijasini saqlash muddati, harakat, voqea-hodisa takrorlanishi nutq vaziyatidagi davomiylik, vaqt oralig'idagi davomiylik kabilar morfologik, semantik va funksional xususiyatlar bo'yicha o'xshash va farqlovchi jihatlariga ega. G. Panitsa harakatning "*takrorlanishi*", "*ko'p karralik*", "*chastotalik*" semantik komponentlari ichki vaqt (*internal time*) va tashqi vaqt (*external time*) chegarasida ekanligini ta'kidlaydi.

B.G. Gak ushbu harakattarzi ma'nolarini belgilashda temporal birliklarni umumiy ma'noli xususiyatiga ko'ra davomiylik, takror va tugallanganlikni bildiruvchi turlarga ajratadi. Temporal birliklar harakatning takrorlanishini, uning chastotasi yoki davomiyligini

ko'rsatadi va etirativ, frekventativ harakat turini ifodalashning asosiy vositasi bo'lib xizmat qiladi. Masalan: *He often quoted me King Lear: "In cities, mutinies; in countries, discord; in palaces, treason; and the bond cracked 'twixt son and father...." He stressed "son and father."* "*Ruinous disorders follow us disquietly to our graves*" [Saul Bellow "Humboldt's Gift", p. 4]. Ingliz tilida zamon bilan bog'liq voqea-hodisalarni takrorlanishi bevosita temporal adverbiallar qo'shimchasiga bog'liq. O'zbek tilida takrorlanishning davomiyligini yoki takrorlanishning ma'lum vaqt oralig'ida sodir bo'lishini bildiruvchi vositalari va ko'rsatkichlari o'zbek tilida ma'lum vaqt oralig'idagi takroriylik chegaralangan xususiyatli fe'l hamda *-tur* ko'makchi fe'li birikmasi orqali ifodalanadi. Ingliz tilida temporal ravishlar o'tgan zamon shaklining temporaligi va davomli zamon shaklining davomiyligi ma'nosiga aniqlik kiritadi. Temporallik adverbial ma'nolari ta'sirida harakat takrorlanishini, davomiyligini anglatadi. Masalan: *But he wasn't much for conversation and nobody has talked to me like this in a long, long, long time, and I'm out of listening practice. I love it when you sound off. But it isn't very clear to me* [Saul Bellow "Humboldt's Gift", p. 242]. Ingliz tilida durativlik ma'nosini bildiruvchi temporal vositalarga *five hours*, *whole day* va shu kabilar sanaladi. Ular o'tgan zamondagi voqea-hodisa kechimini cheklaydi. Belgilangan vaqt oralig'idagi durativ ma'nodan tashqari takroriy ish-harakat fe'lining leksik ma'nosiga bog'liq bo'ladi. Masalan: *Sitting in the Professor's clean parlor—I have seldom sat in a room so utterly clean, the parquet floors of light wood limpid with wax and the Oriental scatter rugs lint-free, and the park below with the equestrian statue of General Sherman prancing on clean air—I was entirely happy. I respected Dr. Scheldt* [Saul Bellow "Humboldt's Gift", p. 132].

Voqea-hodisalarni ma'lum vaqt oralig'idagi takrorlanishni anglatuvchi predikat va temporal ravishlar bilan moslashadi. Masalan: *tez-tez borib turmoq*. Ushbu birikmadagi itirativlikni vaqt bilan chegaralanishi *tez-tez* temporal ravishi semantikaga bog'liq. Iterativlikni aspektual semantik ko'rsatkichlari bilan semantik uyg'unlikda namoyon bo'ladi. Boshqa hollarda ular hozirgi zamon, o'tgan zamon shakllarida frekvantativ ma'nolarni hosil qiladi. Ular zamon ichidagi takrorlash ma'nosini yaratadi. Masalan: *Bu yerda har kuni ertalab chodirdagi fonarlarni olib chiqib tol shoxiga ilib qo'yish odat tusiga kirib qolgan edi* [Said Ahmad "Ufq", b. 360];

Ingliz tilida harakatni namoyon bo'lishini, cheklangan davomiyligini va takrorlashlarning cheksiz

davomiyligini anglatuvchi noaniq iterativ belgilariga vaqtinchalik harakat ko'rsatkichlariga for some time, for two hours kabilarni kiritish mumkin. Harakatning chastotasini, cheklangan va cheklanmagan takrorlanishini bildiruvchi temporal birliklar har doim harakatning predikativligi bilan bog'liq paradigmatic ma'nosiga ega sanaladi. Takrorlangan harakatning tugallanishi ba'zi hollarda harakatning muddati aniq ko'rsatiladi. Masalan: *"Maybe you can wind the whole thing up now. Today."* *"How? I've surrendered five times. Each time I surrender Denise and her guy up their demands"* [Saul Bellow "Humboldt's Gift", p. 72].

Ushbu misollardagi *each time* cheklangan vaqt ko'rsatgichi harakatni bir necha marta takrorlanishini bildiradi.

O'zbek tilidagi har safar, ba'zan, gohida temporal birliklar; hozirgi zamon shaklida voqea-hodisa noaniq takrorlanish bir xil tarzda voqelikni, irirativlikni anglatadi. Har doim+cheklanmagan predikat voqelikni uzluksizligini bildiradi, bu gap ergash gap bilan mustahkamlangan gapning nutq vaziyati bilan bog'lanishni ifodalaydi. Masalan: *Men har kuni o'shoqqa boraman. Kecha oldimdan ikkita kiyik chopib o'tib ketdi* [Said Ahmad "Ufq", b. 351].

Harakatni takrorlanish davomiyligini bildiruvchi ma'lum karralik belgilari zamon shakllarining cheklangan davomiyligi ma'nosiga mos keladi. Ushbu ravishlarga *birdan*, *darhol*, kabi ravishlar ish-harakatning bir lahzaligini, to'satdanligini ifodalab, bir martalik ish-harakatni bildiradi. Masalan: *"As the world's masses arrive at the point of consciousness,*

they take these exhausted ideas for new ones. How should they know? And people's parlors are papered with these projections." *"This is too serious for tongue twisters"* [Saul Bellow "Humboldt's Gift", p.126].

Bundan tashqari tez-tez, vaqti-vaqti bilan kabi ravishlar turli diskret vaziyatlardagi oddiy harakatlarni bildiradi. O'zbek tilida jarayonning tezligi va oniyligini bildiruvchi bir zumda, har soniya, har on kabi ravishlar cheklangan harakatlar bilan xarakterlanadi. Bu ravishlar cheklangan perfektiv harakatlarni ma'lum vaqt oralig'ida takrorlanishni bildiradi.

Masalan: *U har kuni el uyg'onmasdan chodirdan chiqardi-da, xuddi quyoshni qarshilayotgandek cho'l tarafga, qizarib-bo'zarib yorishayotgan ufq tarafga qarab ketardi* [Said Ahmad "Ufq", b. 348].

Ingliz tilida cheklangan muddat ma'nosiga ega bo'lgan temporal ravishlar fe'lining chegaralangan xususiyati bilan moslashadi. Shuningdek, argumentni ko'plik belgilari bilan ham faollashadi. Bundan tashqari temporal ravishlar ta'sirida predikat aspektual semantik o'zgarishlarga uchraydi. Har ikki tildagi temporal birliklarining harakat semantikasini aniqlashda temporal ravishlar hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Semantik tahlillarda adverbiallarning taqdim etilishining tegishli paradigmatic jihatlar ularning sinonimiyasi va antonimiyasiga ham ta'sir etadi. Ko'rib chiqilayotgan adverbiallar sinonim va antonim bo'lgan ot turkumlari va frazeologik birliklar taklif etiladi. Bunda adverbiallarning semantik stilistik va kommunikativ xususiyatlariga qaratish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A. B. **Аспекты анализа глагольных категорий в системе функциональной грамматики** // Глагольные и именные категории в системе функциональной грамматики. – М.: СПб. 2013. – С.22-26.
2. Comrie B. Aspect. An introduction to the study of verbal aspect and related problems. Cambridge UP., 1976. – P. 27.
3. Panitsa G. Aspects of aspect: Acquiring grammatical aspect in Modern Greek: The interaction of aspect with aspectual adverbials in children's grammars. UCL Working Papers in Linguistics. 13: 2001. - P. 405-424.
4. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. – Москва.: Добросвет, 2000. – С. 732.

Dilzodaxon SAYDALIYEVA,
 Qo'qon davlat universiteti o'qituvchisi,
 f.f.b.f.d(PhD)
Saydaliyevad1974@gmail.com

O'ZBEK VA JAHON TILSHUNOSLIGIDA SISTEM-STRUKTUR TILSHUNOSLIKNING O'RGANILISH TARIXI

Annotatsiya: ushbu maqolada sistem- struktur tilshunoslikning o'rganilish masalalari va jahon va o'zbek tilshunos olimlarining turlicha qarashlari yoritilgan. Ma'lumki, til kishilar o'rtasidagi eng muhim aloqa vositasidir. U obyektiv borliqdagi ma'lum voqea-hodisa haqida axborot tashuvchi asosiy vositadir. Bundan axborot tashishning **boshqa yo'llari ham borligi ma'lum bo'ladi**.

Kalit so'zlar: *tilshunoslik, qiyosiy tilshunoslik, struktura, sistem tilshunoslik, matn, strukturalizm.*

Аннотация: в данной статье освещены вопросы исследования системно-структурной лингвистики и различные взгляды мировых и узбекских лингвистов. Известно, что язык является важнейшим средством общения между людьми. Это основное средство передачи информации об определенных событиях объективного существования. Оказывается, есть и другие способы передачи информации.

Ключевые слова: *лингвистика, сравнительное языкознание, структура, системная лингвистика, текст, структурализм.*

Annotation: in this article, the study issues of systemic-structural linguistics and the different views of world and Uzbek linguists are highlighted. It is known that language is the most important means of communication between people. It is the main means of conveying information about certain events in objective existence. It turns out that there are other ways of information transfer.

Key words: *linguistics, comparative linguistics, structure, system linguistics, text, structuralism.*

Kirish. Til ham axborot berish uchun xizmat qiladigan yuqoridagi vositalar sirasida turadi. Ularning hammasi uchun umumiy narsa, avvalo, o'zi haqida va shu bilan birga, borliqdagi boshqa ma'lum narsa-hodisalar haqida ma'lumot berishdir. Bunday vositalar belgilar deb nomlanadi. Inson o'zini qurshab turgan olamni bilish jarayonida olam unsurlarini obrazlar orqali ongida aks ettiradi va bu ongda aks etgan olam unsurlari belgi orqali ifodalanadi. Sotsial axborotning har qanday moddiy ifodalovchilari belgi hisoblanadi. Tilning belgilar sistemasi ekanligi uning asosiy xususiyatidir. [1.5] XIX asr oxiriga qadar belgi nazariyasi bilan asosan faylasuflar shug'ullandilar. Faqat XIX asr oxiridan boshlab bu masala ruhshunoslarning ham diqqatini jalb qildi. Belgi haqidagi falsafiy nazariya o'zining uzoq tarixiga ega.

Qadimgi ellinlar narsaning mohiyati va ularning nomlanishi yuzasidan ilmiy bahslaridayoq yashirin holda belgi tushunchasiga asoslangan edilar. Faylasuflar ta'sirida XIX asrdan boshlab tilning umumiy nazariyasiga bag'ishlangan deyarli barcha lingvistik asarlarda so'z ikki tomonlama xarakterga ega bo'lgan belgi sifatida talqin qilina boshladi. V.Gumboldt, A.Shleyxer, L.Breal, A.Meye, F.Fortunatov, I.A.Boduen de Kurtene, N.Krushevskiy asarlarida so'zga belgi nuqtayi nazaridan yondashiladi. Lekin F.de Sossyur tilning belgili tabiatini aniq-ravshan yoritib berdi. Hatto belgi nazariyasi bilan shug'ullanuvchi alohida fan — semiologiya fani mavjudligini va lingvistika ham semiologiya tarkibiga kirishi lozimligini ta'kidladi. Bir tomondan, strukturalizmning muvaffaqiyati, ikkinchi tomondan, semiotika fanining rivojlanishi tufayli 50-yillardan boshlab belgi muammosiga

qiziqish yanada ortdi. Lingvistik muammolarni semiotik aspektida o'rganish lingvistikaning o'zini ham o'rnining o'zgarishiga olib keldi. U ham inson bilimlari sistemasida markaziy o'rin oluvchi fanga aylandi.

Tilshunoslik tarixida sistemaviy-struktur tilshunoslikka qadar bo'lgan davr ko'pincha an'anaviy tilshunoslik deb yuritiladi. An'anaviy tilshunoslikning muhim jihati o'rganilayotgan obyektning sezgi a'zolari bergan ma'lum otga asoslangan holda tavsiflab o'rganishdir. Ayrim olimlar "an'anaviy tilshunoslik"ni "zamonaviy tilshunoslik"ning ziddi sifatida tushunadilar. Jumladan, xuddi shunday fikr bundan rosa 20 yil avval R.A.Budagov tomonidan bayon etilgan edi. [2.19] E.Benvenist tilshunoslik tarixini uch davrga bo'lar ekan, XX asrning birinchi choragidan tilshunoslikning yangi davri, ya'ni tilga sistemaviy-struktur yondashuv davri boshlanganini bayon qiladi. Bu davrdan lingvistikaning e'tibori til falsafasiga ham, til evolutsiyasiga ham emas, balki tilning immanent (*lot.* immanens, immanentis — o'ziga xos; xususiy) realligiga qaratildi. Natijada lingvistika formal, ixcham, sistematik fanga aylanishga intila boshladi. Lekin bu bilan an'anaviy tilshunoslik faoliyatini to'xtatib, struktur tilshunoslikka o'z o'rnini to'la bo'shatib berdi, degan fikr kelib chiqmasligi kerak. Ana shu davrdan boshlab struktur tilshunoslik ildiz ota boshladi.

To'g'ri, 70-80-yillarga qadar bo'lgan o'zbek tilshunosligida ham sistemaviylik alomatlarini inkor qilib bo'lmaydi. Chunki har bir yangi fan yo'nalishi eskisi bag'rida shakllanadi va undan o'sib chiqadi. F.Mikushning ta'kidlashicha, har qanday lingvistik yo'nalish ma'lum ma'noda strukturalizm elementini o'zida namoyon qiladi. Lekin tilning tipik strukturasini aniqlamagan va unga suyanmagan biron bir yo'nalishni struktur yo'nalish sifatida baholab bo'lmaydi. O'zbek tilshunosligida ham sistemaviy tilshunoslikning metodologiyasi va tekshirish metodi 70-yillardan boshlab ommalashgan ekan, bundan oldingi tadqiqotlardan sistemaviylik tamoyillarini qidirish ortiqcha. L.S.Barxudarov ham an'anaviy tilshunoslik struktur tilshunoslikda bo'lgani kabi distributsiya, transformatsiya, binar oppozitsiya

singari qat'iy ilmiy tadqiqot usullariga ega emasligini ta'kidlagan edi. An'anaviy tilshunoslikka zid qo'yilayotgan sistemaviy tilshunoslikni "ilg'or tilshunoslik" sifatida talqin qilish ham noo'rin. Avvalo, sistemaviy tilshunoslik vakillarining qarashlari bir xil emas, hatto ko'p hollarda bir-biriga zid keladi. Xususan, F.de Sossyurning o'zi tilshunoslikni ichki va tashqi lingvistikaga ajratgan holda, faqat ichki lingvistika yuzasidan fikr yuritadi. Tashqi lingvistika uning nazaridan chetda qoladi. F.de Sossyurning til substansiya emas, shakldir, degan qarashi struktur tilshunoslikning glossematika yo'nalishining bosh g'oyasi bo'lib qoldi va ular tilni moddiylikdan uzilgan sof munosabatlar sistemasi sifatida talqin qildi. Tilning tuzilish birliklari o'rtasidagi munosabatlarini o'rganish tilshunoslikning asosiy vazifasi hisoblandi. Lekin til va jamiyat, til va so'zlovchi shaxs, til evolutsiyasi, adabiy til va xalq shevalari o'rtasidagi munosabat, til va tafakkur, matn lingvistikasi, til estetikasi singari qator masalalar uning nazaridan chetda qoladi.

70-80-yillarga qadar bo'lgan o'zbek tilshunosligida ham sistemaviylik alomatlarini inkor qilib bo'lmaydi. Chunki har bir yangi fan yo'nalishieskisibag'ridashakllanadivaundano'sib chiqadi. O'zbek tilshunosligida ham sistemaviy tilshunoslikning metodologiyasi va tekshirish metodi 70-yillardan boshlab ommalashgan ekan, bundan oldingi tadqiqotlardan sistemaviylik tamoyillarini qidirish ortiqcha. L.S.Barxudarov ham an'anaviy tilshunoslik struktur tilshunoslikda bo'lgani kabi distributsiya, transformatsiya, binar oppozitsiya singari qat'iy ilmiy tadqiqot usullariga ega emasligini ta'kidlagan edi.[3.28] An'anaviy tilshunoslikka zid qo'yilayotgan sistemaviy tilshunoslikni «ilg'or tilshunoslik» sifatida talqin qilish ham noo'rin. Funksional lingvistika yo'nalishi esa F.de Sossyurning nutqiy faoliyat til va nutqning o'zaro munosabatidan iborat degan qarashini rivojlantirgan holda, tilning nutq orqali voqealanishiga va tilning barcha sathlarida til-nutq dixotomiyasining amal qillishiga e'tibor qaratdi.[4.31]

XX asrning 70-yillaridan boshlab strukturalizm o'zbek tilshunosligiga ham kirib kela boshladi. Bu sohada o'zbek tili leksik birliklarini makro

va mikrosistemalariga bo'lib, ularning bir qator mikrosistemalarini monografik tadqiqot obyekti sifatida o'z shogirdlariga tavsiya etgan professor Sh.Rahmatullayevning xizmatlarini alohida ta'kidlash lozim. I.Qo'chqortoyev esa Sh.Rahmatullayev g'oyalarini rivojlantirib, bu sohada keng ilmiy tadqiqotlar olib bordi.[5.117]

Sistemaviy-struktur tadqiqotlarning keng tarqalishi 80-yillarga to'g'ri keldi. Bu davrda o'zbek tili fonologiyasi, leksikologiyasi, sintaksisini sistemaviy-struktur nuqtayi nazaridan tadqiq etuvchi qator asarlar maydonga keldi.

O'zbek tilining barcha sath birliklarining sistemaviy-struktur tadqiq etishga da'vat H.Ne'matov, N.Mahmudov va A.Nurmonovlar tomonidan e'lon qilingan maqoladan boshlandi. [4.31] Natijada o'zbek tilshunosligida sistemaviy tadqiqotlarga hujum davri boshlandi deyish mumkin. Shundan so'ng o'zbek tili fonologik sistemasiga bag'ishlangan A.Nurmonovning "O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi" (1992), o'zbek tili sistem leksikologiyasiga bag'ishlangan H.Ne'matov va R.Rasulovlarning "O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari" (1995), morfologik sistemasiga bag'ishlangan R.Rasulovning "O'zbek tili fe'llarining semantik

strukturalari" (1990), mualliflar guruhining "O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya" (2001); O'zbek tili sintaktik sistemasiga bag'ishlangan "O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi", "O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis", A.Berdialiyevning "Ergash gapli qo'shma gap konstruksiyalarida semantik-signifikativ paradigmatica" (2001), til va nutq dioxotomiyasiga bag'ishlangan H.Ne'matov va O.Bozorovlarning "Til va nutq" (1989), lingvistik birliklar darajalanishiga bag'ishlangan O.Bozorovning "O'zbek tilida darajalanish" (1997), lingvistik belgi bag'ishlangan A.Nurmonovning "Lingvistik belgi va uning xususiyatlari" (2008) kabi ishlari va boshqa bir qancha monografik tadqiqotlar va ilmiy maqolalar e'lon qilindi.

Xulosa. Yuqorida bayon qilingan tamoyillardan ko'rinib turibdiki, sistemaviy-struktur yo'nalishlarning har uch tarmog'iga xos eng ratsional tomonlarni va sharq falsafasining obyektni fahmiy va idrokiy bilish haqidagi ta'limotlarini o'zida mujassam etgan. Bu yo'nalish lingvistik birliklarning ichki strukturalari va funksiyasiga ko'proq e'tibor beradi. Shuning uchun uni "struktur- funksional yo'nalish" deb nomlash maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Неъматов Х. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б.5.
2. Будагов Р.А. Очерки по языкознанию. 1953. – С.19.
3. Филин Ф. П. Степан Григорьевич Бархударов (к 75-летию со дня рождения) // Известия АН СССР. ОЛЯ. 1969. Т. 28. В. 28.
4. Nurmonov A. Struktur tilshunoslik: ildizlari va yo'nalishlari. – Toshkent: Ta'lim, 2009. 31-b.
5. Qo'chqortoyev I. F.de Sosyurning lingvistik konsepsiyasi. – Toshkent, 1976. 117-b.
6. Нурмонов А. Структур тилшунослик илдизлари ва йўналишлари. – Тошкент: Таълим, 2009. – Б.134; Неъматов Х. Структура предложения и актуальные вопросы синтаксиса тюрских языков. – СТ., 1984. –№5. – С. 3–10.

Ranohon AZIMBAYEVA,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti dotsenti

XALQARO TIL TA'LIMI PARADIGMASIDA IJTIMOY VA MADANIY KOMPETENSIYA TUSHUNCHASI

Annotatsiya: ushbu maqolada xalqaro til ta'limi paradigmasida ijtimoiy va madaniy kompetensiya tushunchasining o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Global kommunikatsiya sharoitida chet tilini bilish nafaqat lingvistik bilimlar, balki ijtimoiy, madaniy va pragmatik ko'nikmalarni ham talab etishi yoritiladi. Tadqiqot xalqaro standartlar, zamonaviy metodik yondashuvlar va ilmiy manbalar asosida olib boriladi.

Kalit so'zlar: *ijtimoiy kompetensiya, madaniy kompetensiya, til ta'limi, xalqaro standartlar, kommunikativ kompetensiya.*

Annotation: this article analyzes the role and significance of the concept of social and cultural competence within the paradigm of international language education. It highlights that in the context of global communication, foreign language proficiency requires not only linguistic knowledge but also social, cultural and pragmatic skills. The study is based on international standards, modern methodological approaches and relevant scholarly sources.

Key words: *social competence, cultural competence, language education, international standards, communicative competence.*

Аннотация: в данной статье анализируются место и значение понятия социальной и культурной компетентности в парадигме международного языкового образования. Подчеркивается, что в условиях глобальной коммуникации владение иностранным языком требует не только лингвистических знаний, но и социальных, культурных и прагматических навыков. Исследование основано на международных стандартах, современных методических подходах и научных источниках.

Ключевые слова: *социальная компетентность, культурная компетентность, языковое образование, международные стандарты, коммуникативная компетентность.*

Kirish. Global integratsiya jarayonlari kuchaygan sari chet tilini o'rganish masalasi til bilish bilan cheklanmaydi. Zamonaviy til o'rganuvchi real kommunikativ vaziyatlarda samarali muloqot qila olish uchun ijtimoiy norma, madaniy an'ana, kommunikativ strategiyalarni to'g'ri talqin qila olishi lozim. Shu sababli xalqaro til ta'limi paradigmasi hozirgi kunda ijtimoiy-madaniy kompetensiyani chet tili o'qitishning asosiy komponenti sifatida qaramoqda.

Bu kompetensiya konsepsiyasi CEFR (Common European Framework of Reference), ACTFL (American Council on the Teaching of Foreign Languages) va boshqa xalqaro standartlarda alohida o'rin egallaydi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, madaniyatlararo muloqot uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni shakllantirish uzluksiz ta'lim tizimining eng muhim vazifasiga aylangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologiyasi bir nechta ilmiy yondashuvlarga tayandi. Avvalo, mavzuga doir ilmiy-nazariy tahlil amalga oshirilib, xalqaro til ta'limidagi asosiy konsepsiyalar, terminlar va metodik qarashlar o'rganildi. Shuningdek, taqqoslama metod yordamida CEFR va ACTFL kabi xalqaro standartlarda ijtimoiy hamda madaniy kompetensiyaning talqini solishtirildi. Tadqiqot jarayonida madaniyatlararo kommunikatsiya nazariyasining asosiy tamoyillari ko'rib chiqildi, real muloqot jarayonidagi madaniy farqlar va ularning

til o'rganishga ta'siri tahlil qilindi. Bundan tashqari, zamonaviy ilmiy manbalar asosida kontent-tahlil usuli qo'llanib, lingvodidaktika, sotsiologiya, pragmalingsvistika va kommunikatsiya nazariyasiga oid adabiyotlar puxta o'rganildi. Shu asosda ijtimoiy va madaniy kompetensiyaning xalqaro til ta'limi paradigmasidagi o'rni aniq ilmiy dalillar bilan asoslab berildi.

Natijalar. **Ijtimoiy kompetensiya** chet tilida muloqot jarayonida ijtimoiy rollarni anglash, nutqiy odob me'yorlariga rioya qilish, kontekstni to'g'ri talqin etish va vaziyatga mos kommunikativ strategiyani tanlay olish kabi ko'nikmalar majmuasidan iborat. Ushbu kompetensiya o'rganuvchiga muloqot sharoitini baholash, ishtirokchilarning ijtimoiy maqomi va rolini farqlash, vaziyatga mos til birliklarini tanlab qo'llash hamda nutqiy etikani saqlash imkonini beradi. Natijada til o'rganuvchi grammatik jihatdan to'g'ri, ammo kommunikativ vaziyat nuqtayi nazaridan noo'rin bo'lgan nutqdan qochib, til bilimining amaliy ahamiyatini mustahkamlaydi.

Madaniy kompetensiya chet til o'rganuvchining o'rganilayotgan xalqning qadriyatlarini, turmush tarzi, ijtimoiy me'yorlari, mentaliteti va madaniy kodlarini anglay olish qobiliyatini bildiradi. Bu kompetensiya o'rganuvchiga realio birliklarining ma'nosini tushunish, turli nutq birliklaridagi madaniy konnotatsiyalarni ilg'ash, madaniy stereotiplar va noto'g'ri talqinlardan

qochish, shuningdek madaniyatlararo empatiya ko'rsatish imkonini beradi. Natijada o'quvchi grammatik jihatdan to'g'ri bo'lsa ham, pragmatik jihatdan noo'rin keladigan nutqiy vaziyatlardan saqlanishni o'rganadi va tilni real madaniy kontekstda to'g'ri qo'llay oladi.

CEFR modelida ijtimoiy-madaniy kompetensiya "sociolinguistic" va "pragmatic" kompetensiya tarkibida talqin etiladi. ACTFL esa madaniy kompetensiyaning alohida kategoriya sifatida ajratadi. Har ikki modelda ham ta'lim jarayonining yakuniy maqsadi tilni madaniy kontekstda to'g'ri qo'llashdir.

Tahlil natijalari ijtimoiy va madaniy kompetensiyaning shakllantirishda bir qator o'qitish strategiyalari ayniqsa samarali ekanini ko'rsatadi. Avvalo, kino, podkast, bloglar, reklama kabi autentik materiallardan foydalanish o'quvchini real til muhitiga yaqinlashtiradi va madaniy kontekstni tabiiy ravishda anglashga yordam beradi. Shuningdek, rol o'yinlari va turli simulyatsiyalar o'quvchiga ijtimoiy vaziyatlarni amalda sinab ko'rish imkonini beradi. Madaniy holatlar tahlili orqali real hayotdan olingan vaziyatlar ustida fikrlash, ularni to'g'ri talqin qilish va mos kommunikativ yechim topish ko'nikmalari shakllanadi. Til egalari nutq namunalari o'rganish esa fonetik, pragmatik va madaniy jihatlarni chuqurroq tushunishga yordam beradi. Madaniyatlararo dialog mashqlari o'quvchini turli madaniy muloqot jarayoniga tayyorlaydi, loyihaviy faoliyat esa o'z-o'zini izlanishga, mustaqil tahlil va ijodiy yondashuvga undaydi. Shu tarzda mazkur strategiyalar kompleks qo'llanganda ijtimoiy-madaniy kompetensiyaning barqaror shakllanishiga erishiladi.

Muhokama. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy va madaniy kompetensiya chet tilini faqat aloqa vositasi sifatida o'rgatishdan ko'ra ancha kengroq yondashuvni talab qiladi. Tilni global madaniy makonning tarkibiy qismi sifatida o'zlashtirish o'quvchiga nafaqat grammatik jihatdan to'g'ri gapirish, balki turli madaniy kontekstlarda mos ravishda muloqot qilish imkonini yaratadi. Tilni kontekstdan uzilgan holda o'rgatish zamonaviy kommunikativ ehtiyojlarga javob bermaydi, chunki real hayotdagi muloqot til birliklarining mazmuni va qo'llanishini ijtimoiy-madaniy omillar bilan chambarchas bog'laydi.

Madaniy komponentning yetishmasligi muloqot jarayonida turli darajadagi tushunmovchiliklar, noto'g'ri

talqinlar va kommunikativ nosozliklarning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin. Masalan, oddiy iboralarning pragmatik ma'nosini to'g'ri anglamaslik, nutq odobi normalariga rioya etmaslik yoki madaniy konnotatsiyalarni hisobga olmaslik o'quvchini kommunikativ muhitda noqulay holatga soladi. Bu esa til bilishning faqat lingvistik tomoniga e'tibor qaratish yetarli emasligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Xalqaro tajriba madaniy axborotni til o'qitish jarayonining periferik elementi sifatida emas, balki markaziy tayanchi sifatida qo'llayotganini ko'rsatadi. CEFR, ACTFL kabi standartlar madaniy kompetensiyaning kommunikativ kompetensiyaning ajralmas qismi sifatida e'tirof etadi. Bunda o'quvchini turli madaniyat vakillari bilan samarali, xushmuomala va mos bo'lgan muloqotga tayyorlash asosiy maqsad sifatida belgilanadi.

Shu nuqtayi nazardan, milliy ta'lim tizimida ham ijtimoiy va madaniy kompetensiyaning tizimli shakllantirish masalasi dolzarb bo'lib bormoqda. Bu jarayon nafaqat o'quv materiallarini boyitishni, balki o'qitish metodikasini yangilashni, real kommunikativ vaziyatlarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilishni, autentik materiallar ulushini oshirishni ham talab etadi. Natijada til o'rganuvchi chet tilini faqat kommunikativ vosita sifatida emas, balki madaniyatlararo muloqot uchun qudratli ijtimoiy ko'nikma sifatida o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, global til ta'limi jarayonida ijtimoiy va madaniy kompetensiya markaziy tarkibiy qism sifatida qoraladi. O'quvchi tilni faqat grammatik qurilmalar orqali emas, balki madaniy kontekst bilan uyg'un holda anglaganida to'laqonli kommunikatorga aylanadi. CEFR va ACTFL kabi xalqaro standartlar ushbu kompetensiyaning til o'qitishning asosiy mezonlaridan biri sifatida belgilab, o'qitish jarayonida madaniy va ijtimoiy omillarni hisobga olishni taqozo etadi. Shuningdek, autentik materiallardan foydalanish, madaniy vaziyatlar tahlili va rol o'yinlari kabi metodik yondashuvlar eng samarali pedagogik vositalar ekanini aniqlandi. Bunday yondashuvlar o'quvchilarda madaniyatlararo muloqotga tayyorlikni oshirib, chet tilini o'qitish jarayonining sifat va samaradorligini sezilarli ravishda yaxshilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages. Cambridge University Press: Council of Europe Publishing, 2020. 272p.
2. American Council on the Teaching of Foreign Languages (ACTFL). World-Readiness Standards for Learning Languages. Alexandria: ACTFL Publications, 2015. 80 p.
3. Byram, M. Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. Clevedon: Multilingual Matters, 1997. 124 p.

Aziza XOLBOBOYEVA,
Alfraganus universiteti
Filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
E-mail: azizakholboboeva1611@gmail.com

INGLIZ VA O'ZBEK REKLAMA DISKURSINING QIYOSIY LINGVISTIK MODELI

Annotatsiya: ushbu maqolada ingliz va o'zbek reklama diskursining qiyosiy lingvistik modeli tahlil qilinadi. Tadqiqot reklama matnlarining til birliklari, uslubiy vositalari, pragmatik va madaniy xususiyatlarini qamrab oladi.

Kalit so'zlar: reklama diskursi, qiyosiy lingvistika, pragmatika, madaniy konnotatsiya, metafora, kommunikativ strategiya, ingliz tili, o'zbek tili.

Аннотация: в данной статье рассматривается сравнительная лингвистическая модель английского и узбекского рекламного дискурса. Исследование охватывает языковые, стилистические, прагматические и культурные особенности рекламных текстов.

Ключевые слова: рекламный дискурс, сравнительная лингвистика, прагматика, культурная коннотация, метафора, коммуникативная стратегия, английский язык, узбекский язык.

Annotation: this article analyzes the comparative linguistic model of English and Uzbek advertising discourse. The study explores the linguistic, stylistic, pragmatic, and cultural features of advertising texts in both languages.

Key words: advertising discourse, comparative linguistics, pragmatics, cultural connotation, metaphor, communicative strategy, English language, Uzbek language.

Kirish. Globallashuv, raqamli kommunikatsiya va xalqaro iqtisodiy aloqalarning jadal rivojlanishi sharoitida reklama zamonaviy jamiyat hayotining ajralmas qismiga aylandi. Reklama nafaqat mahsulot yoki xizmatni targ'ib qilish vositasi, balki madaniyat, milliy qadriyatlar, ijtimoiy stereotiplar va til o'ziga xosliklarini aks ettiruvchi ijtimoiy-lingvistik hodisa sifatida ham namoyon bo'ladi. Shu sababli, reklama diskursini lingvistik nuqtayi nazardan o'rganish, xususan, ingliz va o'zbek tillaridagi reklama nutqining qiyosiy tahlili, zamonaviy tilshunoslikda dolzarb yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Ingliz va o'zbek reklama diskursi bir qator o'xshashlik va farqlarga ega. Ularning har ikkisi iste'molchiga ta'sir o'tkazish, uni ishontirish va ma'lum ijtimoiy qadriyatlarni singdirish kabi umumiy kommunikativ maqsadlarni ko'zlasa-da, til birliklarining tanlanishi, ifoda uslubi, metaforik vositalar, madaniy konnotatsiyalar va psixologik strategiyalar jihatidan sezilarli farqlarga ega. Ingliz tilidagi reklamalarda qisqalik, lo'ndalik, hazil yoki ironiyadan foydalanish, shuningdek,

vizual obrazlarning ustunligi kuzatilsa, o'zbek tilidagi reklamalarda esa hissiylik, an'anaviy qadriyatlar, milliy obrazlar va kollektiv ongga murojaat kuchliroq namoyon bo'ladi.

Reklama diskursining qiyosiy tahlili, bir tomondan, har bir xalqning lingvokulturologik o'ziga xosligini ochib beradi; ikkinchi tomondan, til, madaniyat va psixologik omillar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni aniqlash imkonini yaratadi. Shu jihatdan, ingliz va o'zbek reklama diskursi modeli o'rtasidagi farqlarni o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, kommunikatsiya nazariyasi va marketing sohalari uchun ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Reklama diskursi — imperativ diskursning o'ziga xos shakllaridan biri bo'lib, u o'z tabiatiga ko'ra argumentativ (ishontiruvchi) hamda propaganda (tashviqot) diskurslariga xos jihatlarni o'zida mujassam etadi (Терпурова, 2000). Darhaqiqat, reklama beruvchi adresatga bevosita buyruq bera olmaydi; u faqatgina argumentativ diskursga xos bo'lgan vositalar orqali uni ishontirish yoki ko'ndirish

imkoniyatiga ega. Reklama nutqining asosiy maqsadi — mahsulot yoki xizmatning mavjud, ba'zan esa bo'rttirib ko'rsatilgan afzalliklarini ta'kidlab, auditoriyaning kognitiv bazasiga, ya'ni ongiga ta'sir ko'rsatishdir. Shu orqali reklama inson ongida kerakli assotsiatsiyalarni uyg'otib, iste'molchining xatti-harakatini o'zgartiradi.

Terpugova (2000) ta'kidlaganidek, reklama diskursining asosida yagona umumiy jihat — psixologik ta'sir ko'rsatish, ya'ni tashviqot-targ'ibotning eng muhim mexanizmi yotadi. Olimaning fikricha, reklama diskursining “murakkab jihatlaridan biri uning polikodliligi, ya'ni matn, vizual va akustik belgilarni uyg'un qo'llashida namoyon bo'ladi.

E.A. Lazareva (2003) esa reklama diskursining asosiy xususiyati sifatida “reklamalik” (рекламность)ni ko'rsatadi. Uning fikricha, reklama matnining barcha tarkibiy qismlari reklama obyektini targ'ib qilishga yo'naltirilgan bo'lib, asosiy vazifa — adresatning diqqatini to'liq jalb etishdir. Shu orqali reklama matnining pragmatik yo'naltirilganligi ta'minlanadi. Mazkur yondashuv reklama lingvistikasining markazida inson psixologiyasi va kommunikativ ta'sir mexanizmlarining turli shakllarini o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Lazareva (2003) tomonidan taklif etilgan “reklama matni maksimali” konsepsiyasiga ko'ra, reklama matni uchta asosiy “ustun” asosida quriladi:

1. Reklama mavzusi — reklama xabarining markaziy g'oyasini ifodalaydi;
2. Asosiy g'oya — reklama maqsadining kommunikativ mohiyatini tashkil etadi;
3. Jozibador argument — iste'molchining e'tiborini tortuvchi, uni sotib olishga undovchi psixologik omil sifatida xizmat qiladi.

So'nggi yillarda reklama diskursida gibriddiskursiv shakllar — ya'ni axborot, badiiy, siyosiy va madaniy diskurs elementlarining sintezi kuzatilmoqda. Bu esa reklama nutqining kommunikativ imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

Reklama diskursi tilshunoslik, psixologiya va madaniyatshunoslik chegaralarida joylashgan murakkab kommunikativ tizim bo'lib, u auditoriya

ongiga bevosita ta'sir etuvchi argumentativ va emotsional mexanizmlar orqali shakllanadi.

Darhaqiqat, reklama nafaqat mahsulot yoki xizmat (joy, narx, parametrlar, imtiyozlar) haqidagi ma'lumotlarni uzatish vositasi, balki jamiyatning madaniy modeli, turmush tarzi va xulq-atvor stereotiplarini aks ettiruvchi ijtimoiy-madaniy kommunikatsiya shakli sifatida ham namoyon bo'ladi. Reklama o'zida muayyan xalqning hayot tarzi, qadriyatlari, urf-odatlar va estetik didi to'g'risidagi axborotni translyatsiya qilish (uzatish) qobiliyatiga ega.

Masalan, ingliz va o'zbek tillaridagi reklama matnlarini tahlil qilish natijasida, har ikkala xalq madaniyatiga xos urf-odatlar, milliy qadriyatlar va estetik tasavvurlar reklama mazmunida muhim rol o'ynashi aniqlandi. Demak, reklama madaniy va ijtimoiy stereotiplarning shakllanishi hamda ularni mustahkamlash jarayonida faol vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Reklamaning asosiy funksiyasi, shubhasiz, iste'molchilar talabini rag'batlantirish va mahsulot yoki xizmatlar savdosini oshirishdan iborat. Biroq so'nggi yillarda reklamaning boshqa sotsiolingvistik funksiyalari — ya'ni insonning hayot tarzini shakllantirish, dunyoni idrok etish modellari va qadriyatlar tizimini belgilashdagi roli tobora yaqqol namoyon bo'lmoqda (Иванова, 2011). Ushbu holat reklamaning faqat iqtisodiy emas, balki madaniyatlararo va psixologik kommunikatsiya vositasi sifatidagi ahamiyatini oshirmoqda. Odatda reklama matni — bu lingvistik va mental stereotiplar tizimini o'zida aks ettiruvchi leksik birliklar klasteridir. Bir tomondan, reklama beruvchilarga reklama samaradorligini oshirish uchun ma'lum bir jamiyatga xos til va tafakkur stereotiplariga tayanish tavsiya etiladi. Boshqa tomondan, reklama o'zi ham yangi lingvistik va kognitiv stereotiplarni shakllantirishga, kundalik hayotga yangi nutq qoliplarini (klishe'larini) kiritishga hamda natijada dunyoning lingvistik manzarasini o'zgartirishga qodir. Shu jihatdan reklama diskursining murakkabligi va ko'p qirraliligi reklama yaratuvchisini maqsadli auditoriyaning milliy-madaniy xususiyatlarini chuqur o'rganishga, madaniy me'yorlar va qadriyatlar ta'sirida reklama obyektlarining

semantik va pragmatik xususiyatlarini hisobga olishga majbur etadi.

Reklama diskursi nafaqat iqtisodiy, balki madaniy va ijtimoiy kommunikatsiyaning o'ziga xos ko'rinishi bo'lib, u orqali xalqning tili, mentaliteti va madaniy identiteti aks etadi hamda shakllanadi.

Bizningcha, reklama matnlari nafaqat ma'lum bir tilshunoslik madaniyati rivojlanishining mahsuli, balki uning muhim elementi bo'lib, ushbu jamoaning xarakterli qiymat me'yorlarini aks ettiradi.

Barcha reklamalarda bo'lgani singari, reklama diskursining asosiy tarkibiy birligi so'z hisoblanadi. So'z reklama kommunikatsiyasining eng muhim lingvistik komponenti sifatida alohida ahamiyat kasb etadi, chunki u ma'noga ega bo'lib, narsalar, ularning sifatlari va funksional xususiyatlari haqida axborot beradi. Shu bois reklama yaratish jarayonining markazida reklama matnini tuzish turadi, bu esa so'zlarni sinchkovlik bilan tanlashni talab etadi. Reklama matni imkon qadar kam so'zlar bilan maksimal marketing axborotini yetkazishi zarur. Har bir so'z reklama g'oyasining semantik og'irligini ko'taradi, shu sababli u aniq, maqsadga yo'naltirilgan, ifodaviy va ma'lum auditoriya uchun semantik jihatdan tushunarli bo'lishi lozim. Bu jihatdan reklama tili iqtisodiylik tamoyiliga asoslanadi — ya'ni, minimal lingvistik vositalar orqali maksimal kommunikativ samara hosil qilinadi.

Ko'plab tadqiqotchilar ta'kidlaganidek,

reklama matnining samaradorligi uchta asosiy omil bilan belgilanadi:

1. Aniqlik va tushunarlilik — xabarni to'g'ri va tez idrok etish imkonini beradi;
2. Potensial iste'molchining qiziqish darajasi — matnning maqsadli auditoriyaga mosligi;
3. Ishontirish kuchi — reklamaning argumentativ va emotsional ta'sir mexanizmini ifodalaydi.

Reklama diskursining murakkabligi, avvalo, unda grammatik, leksik va sintaktik birliklarni tanlash strategiyasi bilan belgilanadi. Reklama matni ixcham, ekspressiv va ma'lumotga boy, ammo lakonik bo'lishi talab etiladi. U, odatda, soddalashtirilgan grammatik konstruksiyalar, takroriy leksik birliklar, va cheklangan so'z boyligiga ega klishelardan tashkil topadi. Biroq, ta'kidlash joizki, eng samarali reklama matnlari ko'pincha murakkab lingvistik va psixologik tamoyillar asosida yaratiladi. Bunday hollarda reklama beruvchilar reklama obyektining xususiyat va afzalliklarini to'g'ridan-to'g'ri bayon etishdan ko'ra, bilvosita ifodalash strategiyasidan foydalanadilar. Ya'ni, ular iste'molchining hissiy reaksiyasini uyg'otuvchi, madaniy assotsiatsiyalarni faollashtiruvchi, metaforik yoki konnotativ usullarni qo'llaydilar. Shu tariqa reklama matni nafaqat informativ, balki argumentativ, emotsional va estetik ta'sir kuchiga ega bo'lgan kommunikativ hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Example.com. (2017). *Slogan Maybelline image*. Retrieved from <https://images.examples.com/wp-content/uploads/2017/09/slogan-maybelline.jpg>
2. Imshinetskaya, I. Ya. (2005). *Kreativ v reklame* [Creativity in advertising]. Moscow: RIP-holding.
3. Ivanova, S. V., & Nikolaeva, A. V. (2011). Rol' "pustykh" slov v tekste reklamy (na materiale angloyazychnykh reklamnykh tekstov) [The role of "empty" words in advertising text (based on English-language advertising texts)]. *Politicheskaya lingvistika*, 4(38), 202–209.
4. Kholboboeva, A. Sh. (2022). *Comparative discourse studies in linguistics. American Journal of Interdisciplinary Research and Development*, 9, 33–37.
5. Kholboboeva, A. Sh. (2024). Теоретический взгляд на социолингвистические характеристики рекламы [A theoretical view on the sociolinguistic characteristics of advertising]. *Зарубежная лингвистика и лингводидактика*, 2(5), 135–141. <https://doi.org/10.47689/2181-3701-vol2-iss5-pp135-141>

Kamolaxon ORIPOVA,
Qo'qon davlat universiteti
Xorijiy tillar filologiyasi fakulteti o'qituvchisi
(PhD)

INGLIZ VA O'ZBEK ERTAKLARIDA QO'LLANGAN ANTONIMLARNING KOGNITIV XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada ingliz folklorining o'ziga xos xususiyatlari, uning og'zaki ijod shaklida avloddan-avlodga yetib kelgani va ingliz xalqining e'tiqodi, urf-odatlar hamda madaniy merosini aks ettiruvchi jihatlari yoritiladi. Folklordagi til unsurlari — so'z o'yinlari, shevalar, eskirgan so'zlar va poetik usullar tahlil qilinadi. Shuningdek, ingliz ertaklarida antonimlarning badiiy vosita sifatida qo'llanishi, ularning mazmuniy chuqurlik va obrazlilik yaratishdagi o'rni ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: *ingliz folklori, og'zaki ijod, ertaklar, antonimlar, til unsurlari, madaniy meros, obrazlilik, xalq og'zaki ijodi.*

Annotation: this article examines the specific features of English folklore, its transmission from generation to generation in the form of oral art, and its aspects reflecting the beliefs, customs, and cultural heritage of the English people. The linguistic elements of folklore—word plays, idioms, obsolete words, and poetic devices—are analyzed. The use of antonyms as an artistic device in English fairy tales is also discussed, as is their role in creating depth and imagery.

Key words: *english folklore, oral art, fairy tales, antonyms, linguistic elements, cultural heritage, imagery, folk oral art.*

Аннотация: в статье рассматриваются особенности английского фольклора, его передача из поколения в поколение в форме устного творчества, а также аспекты, отражающие верования, обычаи и культурное наследие английского народа. Анализируются языковые элементы фольклора: игра слов, идиомы, устаревшие слова и поэтические приёмы. Также рассматривается использование антонимов как художественного приёма в английских сказках и их роль в создании глубины и образности.

Ключевые слова: *английский фольклор, устное творчество, сказки, антонимы, языковые элементы, культурное наследие, образность, народное устное творчество.*

Ingliz folklori avlodlar osha og'zaki tarzda yetkazib kelingan ko'plab an'anaviy rivoyat va ertaklarni o'z ichiga oladi. Britaniya orollari aholisining e'tiqodi, axloqi va urf-odatlariga asoslangan bu hikoyalar ingliz madaniyatining mohiyatini aks ettiradi. Ingliz folklorining o'ziga xos jihati shundaki, so'z o'yinlari, shevalar, eskirgan til va she'riy usullar kabi turli lingvistik unsurlarni o'z ichiga oladi. Ingliz folklorini tashkil etuvchi xilma-xil ertaklar, qo'shiqlar, qofiyalar va urf-odatlar to'plami ingliz tilida so'zlashuvchi butun dunyo bo'ylab til rivojlanishi va madaniy merosga oid qimmatli ma'lumotlar beradi. G'aroyib ertaklardan tortib ta'sirchan alla-qo'shiqlargacha bo'lgan bu adabiy hikoyalar nafaqat ko'ngil ochadi, balki o'tmish qarashlari,

urf-odatlar va lug'atini aks ettirib, o'tmishga nazar tashlash imkonini ham beradi. Bu boqiy ertaklarga singdirilgan til murakkabliklari va tarixiy bog'liqliklarni chuqur o'rganish orqali biz og'zaki an'analarning bardavom merosini va tilning vaqt va chegaralar osha birlashtiruvchi kuchini anglaymiz. Shuningdek, antonimlar ertaklarning ta'sirchanligini, badiyiligi, obrazlilikini oshirishda keng qo'llaniladi. Buni ertaklarda qo'llangan antonimlar orqali anglashimiz mumkin. Nafaqat ingliz ertaklari, barcha xalq ertaklarida hamisha *yaxshilik-yomonlik, oq-qora, do'st-dushman, sevgi-nafrat, kun-tun* tushunchalari singdirilgan.

Ertaklar — xalq og'zaki ijodining eng qadimiy va keng tarqalgan janrlaridan biri bo'lib, ular nafaqat madaniy qadriyatlarni, balki tilning kognitiv

mexanizmlarini ham o'zida aks ettiradi. Ayniqsa, antonimlar orqali ertaklarda obrazlar, hodisalar va tushunchalar o'rtasidagi kognitiv kontrastlar

yoritiladi. Bu qarama-qarshiliklar nafaqat estetik, balki axloqiy, ijtimoiy va emotsional tushunchalarni shakllantiradi.

INGLIZ VA O'ZBEK ERTAKLARIDA ANTONIMLAR: KOGNITIV TAHLIL

	Ingliz ertaklari	O'zbek ertaklari	Kognitiv farq
Axloqiy qarama-qarshilik	<i>good – evil</i> (Cinderella)	<i>yaxshi – yomon</i> (Zumrad va Qimmat)	Har ikkala madaniyatda "yaxshilik yomonlikni yengadi" g'oyasi mavjud
Ijtimoiy qarama-qarshilik	<i>rich – poor</i> (Jack and the Beanstalk)	<i>boy – gado</i> (Boy va Gado)	Ingliz ertaklarida ijtimoiy ko'tarilish, o'zbek ertaklarida sabr va saxovat ko'proq ta'kidlanadi
Jismoniy holat	<i>big – small, hot – cold</i> (Goldilocks)	<i>katta – kichik, qattiq – yumshoq</i> (Toshbaqa va quyon)	Ingliz ertaklarida hissiy-ta'siriy qarama-qarshiliklar ko'proq beriladi

"Zumrad va Qimmat" o'zbek xalqining ma'naviy qadriyatlarini chuqur aks ettiruvchi, kognitiv jihatdan boy asardir. Ushbu ertak tahlili orqali o'zbek madaniyatida shakllangan "yaxshi – yomon", "mehnat – dangasalik", "halollik – hiyla" kabi konseptual oppozitsiyalarni ko'rish mumkin. "Zumrad va Qimmat"da ishlatilgan belgilar, antonimlar, ramzlar o'zbek xalqining ongida qanday ma'no uyg'otishini, ularning madaniy asosini ochib beradi.

a) Yaxshilik va yomonlik konsepti

Ertakdagi Zumrad – halol, mehnatkash, mehribon va sadoqatli qiz obrazi bo'lsa, Qimmat – manman, dangasa, hasadgo'y va yovuz xarakterli shaxsdir. Ushbu ikki obraz o'zbek xalq tafakkuridagi "yaxshi – yomon" konseptual juftligini ifodalaydi.

Bu qarama-qarshilik orqali xalq "yaxshi odamning sabr-toqati oxir-oqibat g'alaba keltiradi" degan milliy qadriyatni tasdiqlaydi.

Kognitiv jihat: "Yaxshilik – nur", "yomonlik – zulmat" sifatida idrok qilinadi. Bu ramzlar o'zbek xalq tafakkurida qadimdan mavjud dualistik dunyo modeliga asoslanadi.

b) Mehnat va dangasalik konsepti

Zumrad mehnatsevarligi, sadoqati bilan o'z hayotini yaxshilaydi. Qimmat esa mehnatdan qochgani uchun jazolanadi. Bu orqali xalq ongida "mehnat – baxt manbai" degan konsept mustahkamlanadi. Ertakdagi voqealar ketma-ketligi orqali inson mehnatining qadri, harakatning samarasiga ishonch, dangasalikning esa

halokatga olib borishi kognitiv model sifatida shakllanadi.

Madaniy asos: O'zbek xalqining dehqonchilik madaniyati, "mehnat qilgan to'yadi" degan maqoliy tafakkuri ertak obrazlarida ifodasini topgan.

c) Oq va qora ramzlari

Ertakda Zumrad ko'pincha "oq", "yorug'", "pok" ranglar bilan, Qimmat esa "qora", "bulg'angan", "yovuz" belgilar bilan ifodalanadi. Bu rang antonimlari ham kognitiv nuqtai nazardan xalqning ezgulik va yovuzlik haqidagi tasavvurlarini ramziy shaklda aks ettiradi. O'zbek madaniyatida oq rang — tozalik, poklik, halollik; qora rang — yovuzlik, gunoh, o'lim ramzi hisoblanadi. "Zumrad va Qimmat" ertagida ijtimoiy tenglik, adolat va haqiqat g'oyalari ustuvor. Ertak orqali xalq:

- mehnatsevar inson – jamiyatda hurmatga loyiq,
- halol odam – baraka topadi,
- hasadgo'y, hiylakor kishi – jamiyatda jazolanadi, degan ijtimoiy-axloqiy konseptni bolalarga singdiradi.

Bu kognitiv model o'zbek xalqining "har kim o'z mehnati bilan yashasin", "yomonlik oxir-oqibat yengiladi" degan ijtimoiy fikrlash tizimini ifodalaydi. "Zumrad va Qimmat" ertagi o'zbek xalqining milliy tafakkuri, axloqiy qadriyatlari va madaniy ongining ifodasidir. Unda antonim juftliklar (yaxshi–yomon, halol–harom,

mehnatsevar–dangasalik) orqali xalqning kognitiv dunyoqarashi namoyon bo'ladi. Ertak faqat tarbiyaviy emas, balki kognitiv-lingvokulturologik manba sifatida ham qadrlidir: u orqali o'zbek xalqining axloq, adolat, sabr va halollik haqidagi konseptlari avloddan avlodga o'tadi. Shunday qilib, "Zumrad va Qimmat" ertagi o'zbek madaniy ongining "ezgulik yovuzlikni yengadi" degan asriy g'oyasini ramziy va kognitiv shaklda ifodalab, milliy madaniyatning barqaror konseptual tizimini namoyon etadi.

Ingliz adabiyotidagi "Cinderella" ertagi g'oyalarni o'zbek madaniyati nuqtai nazaridan kognitiv tahlil qilish, ya'ni bu ertakda qanday konseptlar o'zbek xalqining fikrlash modeli bilan uyg'unlashishini ko'rsatishga qaratilgan. Kognitiv yondashuv tahlilning markazida inson tafakkuri va madaniy ong turadi. Har bir so'z, obraz yoki voqea xalqning mental modeli – dunyoni anglash usuli – orqali talqin qilinadi. Shu ma'noda "Cinderella" ertagidagi voqealar tizimi o'zbek xalqining qadriyat tizimi bilan ma'lum o'xshashlikka ega. Masalan, "sabr", "mehnat", "adolat", "taqdir", "ezgulik" kabi konseptlar har ikki madaniyat uchun umumiy kognitiv tayanchdir. Cinderella o'zining qiyinchiliklarga sabr bilan bardosh berishi, yomon niyatli o'gay onasi va singillarining zulmiga javoban yovuzlik qilmasligi bilan ajralib turadi. Bu holat o'zbek madaniyatidagi "sabrning tagi senga oltin" degan xalq hikmatiga to'liq mos keladi. O'zbek

xalq tafakkurida sabr – ezgulikning poydevori, u insonni halollik va barakaga olib boruvchi kuch sifatida idrok etiladi. Shu jihatdan, Cinderella obrazi o'zbek ongidagi sabrli, halol, pokiza ayol modeliga mos keladi.

b) Mehnat va halollik konsepti

Cinderella ertagida mehnat va halollik asosiy g'oya sifatida berilgan. Qahramonning barcha sinovlarni yengib chiqishida aynan mehnatsevarlik muhim rol o'ynaydi. O'zbek madaniyatida ham mehnat – baxtning kaliti deb qaraladi. "Mehnat qilgan to'yadi", "Halol mehnat – xalqning ziynati" kabi maqollar bu konseptning kognitiv asosidir. Demak, ertakdagi mehnatsevar, kamtar Cinderella o'zbek xalqining qadimiy mehnatsevar ayol idealini yodga soladi.

c) Ezgulik va yovuzlik konsepti

Ertakdagi asosiy qarama-qarshilik — Cinderella (ezgulik) va o'gay opa-singillar (yovuzlik) o'rtasidagi kurashdir. O'zbek xalq og'zaki ijodida ham shu dualizm markaziy o'rin tutadi: "Zumrad va Qimmat", "Boy va kambag'al" singari ertaklarda ham yovuzlik vaqtincha ustunlik qilsa-da, oxir-oqibat ezgulik g'alaba qiladi. Kognitiv asos: xalq tafakkurida hayot – bu doimiy kurash, unda sabr, halollik va ezgulik insonni yuksaltiradi. Bu konsept "nur – zulmat", "yaxshi – yomon", "oq – qora" kabi antonimlar orqali anglanadi. Demak, har ikkala madaniyatda insonning ezgu amali natijasida tabiiy yoki ilohiy adolat tiklanishi kognitiv asos sifatida mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashliman, M. (2003). *English Folktales and Legends*. Oxford University Press.
2. Briggs, K. M. (1970). *A Dictionary of British Folk-Tales in the English Language*. Routledge & Kegan Paul.
3. Opie, I., & Opie, P. (1974). *The Classic Fairy Tales*. Oxford University Press.
4. Thompson, S. (1955–1958). *Motif-Index of Folk-Literature*. Indiana University Press.
5. Propp, V. (1968). *Morphology of the Folktale*. University of Texas Press.
6. Qosimova, M. (2018). *Jahon adabiyoti va folklorshunoslik asoslari*. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
7. Xudoyberdiyeva, N. (2020). *Ingliz xalq og'zaki ijodi va uning lingvokulturologik xususiyatlari*. – Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.

Madina XOLMURODOVA,

Ingliz tili nazariy fanlar kafedrası mudiri

O'zbekiston Davlat Jahon Tillar universiteti (O'zDJTU)

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsenti

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI O'RTASIDAGI LINGVISTIK O'ZARO TA'SIRNING SINXRON VA DIAKRON TAHLILI

Annotatsiya: maqolada ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi o'zaro ta'sir sinxron va diakron tahlil asosida ko'rib chiqilgan. Unda inglizcha so'zlar qaysi kasbiy sohalarda uchrashi mumkinligi va ingliz tilining o'zbek tilining kasbiy munosabatlar doirasida rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatayotgani yoritilgan. Shuningdek, o'zbek tilining tarixiy rivojlanishi, uning hozirgi ko'rinishi – inglizcha o'zlashtirilgan so'zlar bilan boyigan shakli, hamda ingliz tilining yoshlar va biznes vakillarining lingvokulturologik qarashlariga ta'siri ham tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: ingliz va o'zbek tillari o'zaro ta'siri, sinxron tahlil, diakron tahlil, lingvistika, lingvokulturologiya.

Annotation: this article examines the interaction between the English and Uzbek languages through synchronic and diachronic analysis. The study demonstrates the professional domains in which English loanwords may appear and highlights the significant role of the English language in the development of the Uzbek language within professional communication. The author explores the historical evolution of the Uzbek language, including its modern form enriched with English borrowings, as well as the influence of English on linguo-cultural practices among young people and business professionals.

Key words: interaction of English and Uzbek languages, synchronic analysis, diachronic analysis, linguistics, linguo-culturology.

Аннотация: в статье рассматривается взаимодействие английского и узбекского языков на основе синхронного и диахронного анализа. Автор показывает, в каких профессиональных сферах встречаются английские заимствования и какую важную роль английский язык играет в развитии узбекского языка в сфере профессионального общения. Также изучается историческое формирование узбекского языка, его современное состояние с активным использованием английских слов, а также влияние английского языка на лингвокультурные процессы среди молодежи и представителей бизнес-сферы.

Ключевые слова: взаимодействие английского и узбекского языков, синхронный анализ, диахронный анализ, лингвистика, лингвокультурология.

Tilshunoslikni falsafiy tushunish va madaniyatni tushunishga ko'plab yondashuvlar ularning xilma-xilligi tufayli tushunarsiz bo'lib tuyulishi mumkin. Biroq, agar biz bu masalalarni batafsil ko'rib chiqsak, tilshunoslik ularning har biriga o'z o'rnini bergani va ularni o'ziga xos tarzda asoslagani ayon bo'ladi. Insoniyat yana bir bosqichni bosib o'tdi va sivilizatsiya rivojlanishining yangi yo'lga qadam qo'ydi. Bugungi jamiyatda ingliz va o'zbek tillarining o'zaro ta'siri o'sib bormoqda, bu masala juda muhim ahamiyatga ega bo'ldi va zamonaviy madaniyatda haqli ravishda yetakchi o'rinni egalladi.

Bundan tashqari, tillar dunyo haqidagi bilimlarning asosini tashkil qiladi, inson faoliyatining barcha sohalariga ta'sir qiladi va bizning fikrlash tarzimizni shakllantiradi. Sinxron va diakron tahlil mafkuraviy fikrlashning o'ziga xos sohasini va inson faoliyatining o'ziga xos sohasini anglatadi. Lug'atlar yoki ma'lumotnomalarga murojaat qilmasdan, jamiyat qandaydir faoliyat bilan bog'liq bo'lgan odamlar guruhi ekanligini eslaylik. Lekin shuni ham yodda tutishimiz kerakki, jamiyat til paydo bo'lgan joyda va qachon paydo bo'lishi mumkin [1, 53-bet]. Shunday qilib,

ingliz va o'zbek tillari insoniyat madaniyatining eng muhim tarkibiy qismlaridan biridir.

Inson va jamiyat o'rtasidagi bog'liqlikni lingvistika prizmasi orqali o'rganish maqsadga muvofiqdir. Ingliz va o'zbek tillarining o'zaro ta'siri juda o'ziga xos hodisa hisoblanadi. Madaniyat esa inson tomonidan yaratilgan, uni tabiatdan ajratib turadigan barcha hodisalar majmuasi sifatida talqin qilinadi. Shu munosabat bilan buyuk Siseron lingvistika faqatgina falsafa bilan chegaralanmaydi, degan fikrni ilgari surgan. Biroq shuni ham tan olish kerakki,

Insoniyatning eng dolzarb muammolari lingvistika orqali yakuniy asoslangan ko'rinishga ega bo'ladi [1, 54-b.]. Ingliz tilining bugungi kundagi dolzarbligi nutq madaniyatining yuqori cho'qqilarini aks ettiradi. Bu cho'qqilar o'z davridagi falsafadan ko'ra kengroq talqin imkoniyatlariga ega edi. Tabiiyki, ingliz va o'zbek tillarining yutuqlari boshqa fanlar, san'at turlari hamda insonning amaliy faoliyati bilan o'zaro ta'sirisiz mazmunga ega bo'lolmaydi.

Ingliz va o'zbek tillariga faqat o'ziga xos xususiyatlar emas, balki mustaqillik ham xosdir. Bu shuni anglatadiki, boshqa sohalar vakillari filologning

ishini to'liq bajara olmaydi – har bir mutaxassis o'z yo'nalishi bilan shug'ullanadi. Antik falsafiy an'anadan tortib zamonaviy Yevropa lingvistikasigacha bo'lgan davrda sinxron va diaxron tahlil jarayonida aniq shakllanishlar saqlanib qolgan bo'lsa-da, ular doimiy ravishda baholash, talqin qilish va taqqoslash obyektiga aylanib kelmoqda [1, 56-b.]. Tillarning vazifasi har qanday maxsus ta'limni to'ldirish va yakunlashdan iborat bo'lib, ular mutaxassisi ma'naviy yetuk ziyoliga aylantiradi. Tillarning vazifasi har qanday maxsus ta'limni to'ldirish va yakunlashdan iborat bo'lib, ular mutaxassisi ma'naviy yetuk ziyoliga aylantiradi.

Zamonaviy davrda “sivilizatsiya” tushunchasi keng ommalashdi. Bu atama turli yo'nalish vakillari tomonidan faol qo'llanadi va ko'pincha ingliz tilidan olingan istilohlar orqali keng yoritilgan. XVII–XVIII asrlarda tabiiy fanlar ham, ijtimoiy–tarixiy fanlar ham jadal rivojlandi. Shu jarayonda “tillar” tushunchasi yana qayta tiklandi, biroq endi madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan – ya'ni madaniyat sinonimi sifatida qo'llanila boshladi. Zamonaviy dunyoda ingliz va o'zbek tillarida sinxron va diaxron tahlil olib borishda formatsion va sivilizatsion yondashuvlar o'rtasidagi farqni ko'ra bilish muhimdir.

Ushbu fan turli shakllardagi bilish jarayonlarini o'rganadi, insonni uning barcha jihatlari va namoyon bo'lish shakllarida tahlil qiladi, shuningdek, ikkita muhim omil – ilmiy nazariya va uning amaliy qo'llanilishi o'rtasidagi bog'liqlikni tadqiq etadi. Ta'kidlash joizki, ko'plab olimlar ushbu ikki tushunchani – nazariya va amaliyotni yanada chuqurroq o'rganishga intilib, ularni lisonshunoslik tarixida ma'rifatparvarlik, romantizm va boshqa tarixiy oqimlar misolida talqin qilishga harakat qilganlar.

Shunday qilib, lingvistika – bu insoniyatning asosiy faoliyat turlariga zamin yaratgan madaniy merosning bir qismidir. Chunki yozuv o'z tiliga ega, har bir qabila, har bir urug', har bir avlodning o'z tarixi bor – bu tarix esa butun olam haqida dastlabki tasavvurlarni shakllantiradi. Ingliz va o'zbek tillari o'zaro ta'sir jarayonida jamiyatga bevosita ta'sir ko'rsatadi va insonlarga hayot, tabiat va jamiyatning barcha ko'rinishlari haqida tasavvur beradi. Ko'plab tarixchilar lingvistikani insoniyat xotirasining dastlabki bosqichi deb hisoblaydi. Shu bilan birga, bilimning o'zi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Bilimlar yillar davomida to'planadi, keyin esa insonlar ularni amalda qo'llashga intiladi. Chunki

aynan bilim va unga bog'liq ko'nikmalar avloddan-avlodga o'tadi hamda ilmiy-texnik taraqqiyotni harakatga keltiradi.

Shu bois, ingliz va o'zbek tillarining o'zaro ta'siri faqat lingvistika tarixiga oid masala emas, balki boshqa ko'plab fanlar bilan ham bog'liq murakkab interdisiplinar yo'nalishdir. Bu borada olimlar hanuzgacha ushbu ikki tushuncha o'rtasidagi munosabatlar borasida bahs yuritib kelmoqda. Boshqacha aytganda, til – bu voqelikni talqin qilish vositasi, bilim esa – insonning biror narsani anglash jarayonidir. Tillar o'rtasidagi bog'liqlik masalasi va uning talqini “Ma'rifat dialektikasi” asarida o'z aksini topgan. Bu asar o'sha davr uchun g'ayrioddiy hisoblangan. Kitobning asosini mualliflarning qaydlari va turli yozma parchalari tashkil etgan. Matn 1944-yilda yakunlangan va Amsterdamda nashr qilingan. Asar chop etilgandan keyingi dastlabki yigirma yil mobaynida kitobni qo'lga kiritish mumkin bo'lgan.

Ko'plab tarixchilarning fikriga ko'ra, ushbu asar “og'ir” bo'lgan va hech bo'lmasa, lingvistika faniga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Uni o'qir ekanmiz, matnning murakkab ifoda uslubini darhol sezamiz [2, 28-b.].

Aynan Ma'rifatparvarlik va Romantizm davrida ushbu ikki tushuncha – til va bilim – yaxshilik va yomonlik, oq va qora singari qarama-qarshi tushunchalar qatori aniq farqlana boshlagan. Ushbu ikki tushunchaning talqini ontologik germenevtikaga ham ta'sir ko'rsatdi. Germenevtika eng avvalo mifologiya g'oyalariga tayangan, chunki mifologiyada bilishni talab qiladigan murakkab tushunchalar bo'lmagan. Ingliz va o'zbek tillarining o'zaro ta'siri – bu ikki mutlaqo farqli tushuncha bo'lib, ular yagona tarzda faqat lingvistika tarixi doirasida talqin qilinishi mumkin. Ingliz va o'zbek tillarining o'zaro ta'sirini sinxron va diaxron jihatdan tahlil qilish bugungi dunyoda sodir bo'layotgan global siyosiy o'zgarishlarning bir qismi sifatida faqat qisman amalga oshirilishi mumkin. Biroq menimcha, bu jarayonlar zaruriyat emas, balki ba'zi siyosatchilarning mas'uliyatsiz munosabati tufayli yuzaga kelgan beqarorlik natijasidir. Aslida bunday sun'iy to'qnashuvlarning bo'lishi shart emas edi. Tabiiy sivilizatsion jarayonlarning muqarrarliligi nuqtayi nazaridan men shunday fikrdaman: ingliz va o'zbek tillarining zamonaviy dunyoda mavjud bo'lishi – insoniy tajribaning oraliq bosqichidir. Bu bosqich tugagach, post-sivilizatsion davr boshlanadi, bunda global madaniyat axborot tizimlari orqali shakllanadi va rivojlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Runge V.F. Lingvistika. Kitob 1. – Moskva: Arxitektura-S, 2016.365-bet.
2. Stepin V.S., Goroxov V.G., Rozov M.A. Lingvistika. – Moskva, 2010.295-bet.

Jamila KARIMOVA,
O'zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlar vazirligi
Akademiyasi "Tillar" kafedrasida dotsenti
e-mail: karimova_jamila@list.ru

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA O'SIMLIK NOMLI FRAZEOLIGIZMLARNING LEKSIK-SEMANTIK PARADIGMASI

Annotatsiya: ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi o'simlik nomlari ishtirok etgan frazeologizmlarning leksik-semantik paradigmasi qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida ushbu frazeologik birliklarning kelib chiqish manbalari, semantik tuzilishi, ma'no ko'chish mexanizmlari hamda ularning milliy-madaniy xususiyatlari chuqur yoritiladi. Ingliz va o'zbek tillaridagi o'simlik komponentli frazeologizmlarning o'xshash va farqli jihatlari tizimli ravishda solishtirilib, ularning obrazlilik darajasi, metaforik mazmuni va lingvokulturologik talqini tahlil etiladi. Tadqiqot natijalari o'simlik nomlari orqali shakllangan til birliklarida milliy mentalitet, xalqona tasavvurlar va dunyoqarashning aks etishini aniqlash imkonini beradi. Maqola xulosalari frazeologiya, tarjimashunoslik, til o'qitish hamda madaniyatlararo kommunikatsiya sohalari uchun amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: *frazeologizm, o'simlik nomlari, leksik-semantik paradigma, qiyosiy tahlil, lingvokulturologiya, obrazlilik, milliy-madaniy xususiyatlar.*

Annotation: this article presents a comparative analysis of the lexical-semantic paradigm of phraseological units containing plant names in English and Uzbek. The study explores the origins, semantic structures, mechanisms of meaning transfer, and national-cultural features of these phraseological expressions. Plant-based idioms in English and Uzbek are systematically compared in terms of similarities and differences, with attention given to their imagery, metaphorical meanings, and linguocultural aspects. The findings reveal how national mentality and worldview are reflected through plant-related lexical units. The results of the research are of practical significance for the fields of phraseology, translation studies, and intercultural communication.

Key words: *phraseological unit, plant names, lexical-semantic paradigm, comparative analysis, linguoculturology, imagery, national-cultural features*

Аннотация: в данной статье проводится сравнительный анализ лексико-семантической парадигмы фразеологизмов с названиями растений в английском и узбекском языках. В исследовании раскрываются источники возникновения этих фразеологических единиц, их семантическая структура, механизмы переносного значения и национально-культурные особенности. Фразеологизмы с компонентом «растение» в английском и узбекском языках системно сопоставляются с точки зрения их сходств и различий; анализируются их образность, метафорическое содержание и лингвокультурологические аспекты. Результаты исследования позволяют выявить отражение национального менталитета и мировоззрения, формирующегося через названия растений в языковых единицах. Полученные выводы имеют практическое значение для фразеологии, переводоведения и межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: *фразеологизм, названия растений, лексико-семантическая парадигма, сравнительный анализ, английский язык, лингвокультурология, образность, национально-культурные особенности*

Kirish qismi. Tilning frazeologik boyligi har bir xalqning dunyoqarashi, turmush tarzi, an'analari va mentalitetini o'zida mujassam etgan bebaho ma'naviy xazinadir. Frazeologik birliklar

tarkibida uchraydigan o'simlik nomlari esa ayniqsa qadimiy tasavvurlar, xalqona obrazlar va metaforik ma'nolarning shakllanishida muhim o'rin tutadi. Chunki o'simliklar inson hayoti bilan

chambarchas bog'liq bo'lib, ular asosida yuzaga kelgan turg'un iboralar millat tafakkurining o'ziga xos jihatlarini aks ettiradi.

Ingliz va o'zbek tillarida o'simlik nomlari ishtirok etgan frazeologizmlar ko'p qatlamli semantik tuzilishga ega bo'lib, ularning mazmunida umumiy insoniy tasavvurlar bilan birga milliy-madaniy xususiyatlar ham mujassamdir. Ushbu birliklar metaforik rivojlanish, ma'no ko'chishning turli mexanizmlari, ramziy ifoda vositalari va emotsional-ekspressiv imkoniyatlari bilan ajralib turadi. Shu bois ushbu frazeologizmlarni ikki til misolida qiyosiy o'rganish ularning semantik paradigmasini aniqlash, o'xshash va farqli jihatlarini belgilash, lingvokulturologik mazmunini ochib berish uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Mazkur tadqiqot ingliz va o'zbek tillaridagi o'simlik komponentli frazeologizmlarning manba zamini, leksik-semantik tarkibi hamda metaforik tabiatini ilmiy asosda tahlil qilishga qaratilgan. O'simlik nomlari orqali shakllangan tasviylik darajasi, ramziy ma'nolar va milliy mentalitetning til birliklaridagi aksini ko'rsatish ushbu ishning asosiy vazifalaridan biridir. Tadqiqot natijalari frazeologiya, tarjima amaliyoti, lingvokulturologiya va madaniyatlararo kommunikatsiya sohalari uchun qo'shimcha ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Asosiy qism. Ingliz va o'zbek tillaridagi o'simlik nomlari ishtirok etgan frazeologizmlar mazkur tillarning milliy-madaniy qarashlarini, xalqning tabiatga munosabatini va dunyo tasavvurini yoritib beruvchi muhim til birliklaridan biridir. O'simlik nomlari qadimdan ikki xalqning kundalik turmushida, marosimlarda, mifologik tasavvurlarida va adabiyotida muhim o'rin egallab kelgan. Shu bois ular bilan bog'liq frazeologizmlar ham ko'p hollarda metaforik ma'noga ega bo'lib, turli semantik rang-baranglikni ifodalaydi.

Ingliz tilida "rose", "oak", "thorn", "ivy", "daisy" kabi o'simlik nomlari bilan shakllangan iboralar ko'proq obrazlilik va poetik ma'no bilan ajralib turadi. Masalan, "*to come up roses*" iborasi muvaffaqiyatga erishishni anglatadi, "*as fresh as a daisy*" esa tetiklik va quvvatni ifodalaydi. Bu kabi birikmalar ingliz xalqining tabiatga estetik yondashuvi bilan bog'liq bo'lib, o'simliklarning

tashqi ko'rinishi yoki ularning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ma'no ko'chishini yuzaga keltiradi.

O'zbek tilidagi o'simlik nomlari bilan bog'liq frazeologizmlar esa ko'proq xalq og'zaki ijodi, qadimiy e'tiqodlar va turmush tarziga xos tasavvurlar bilan chambarchas bog'liqdir. Masalan, "*g'o'za poyasiday qotmoq*", "*bodomdek ko'z*", "*qovoq solmoq*", "*qayrag'ochdek tik turmoq*" kabi iboralar o'simliklarning shakli, rangi yoki xususiyatlaridan olingan metaforalarga asoslanadi. Bu iboralar xalqning kuzatuvchanligi, atrof-muhitga bevosita yaqinligi va tabiat unsurlariga nisbatan qadriyatlarini aks ettiradi.

Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek tillaridagi o'simlik nomli frazeologizmlar umumiy jihatdan metaforik mohiyatga ega bo'lsa-da, mazmun, ifoda yo'nalishi va madaniy asosda sezilarli farqlarga ega. Ingliz tilida ko'proq individual, poetik tasvirlar asosida shakllangan bo'lsa, o'zbek tilida kollektiv tajriba, hayotiy kuzatuvlar va etnik madaniyat bilan bog'liq tushunchalar ustuvordir.

Frazeologizmlarning leksik-semantik paradigmasi ularning ma'no ko'chishi asosidagi metafora turlari, semantik maydonlari, obrazlilik darajasi va madaniy konnotatsiyalari orqali namoyon bo'ladi. Ingliz tilida o'simlik nomlari ko'pincha go'zallik, muvaffaqiyat, noziklik yoki mustahkamlik kabi semantik guruhlariga ajralsa, o'zbek tilida ularning ma'nolari ko'proq holat, xulq-atvor, tashqi ko'rinish yoki insonning psixologik kechinmalarini tasvirlashga yo'naltirilgan.

Umuman olganda, ingliz va o'zbek tillaridagi o'simlik komponentli frazeologizmlar til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni yoritib, har ikki xalqning dunyoqarashi, qadriyatlarini hamda til tafakkuri haqida muhim lingvokulturologik ma'lumotlarni taqdim etadi.

Tahlillar qismi. Ingliz va o'zbek tillarida o'simlik nomlari asosida shakllangan frazeologizmlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bu birliklar har ikki tilning milliy-madaniy tafakkuri, dunyoqarashi va tarixiy-etnografik tajribasini aks ettiruvchi muhim lingvokulturologik vositalardir. Tahlillar jarayonida aniqlanishicha, o'simlik komponenti frazeologizmlarda asosan metafora, metonimiya, assotsiativ obrazlar

hamda simbolik ma'no yaratish funksiyasida xizmat qiladi.

Avvalo, ingliz va o'zbek tillari frazeologiyasida uchraydigan o'simlik nomlari o'z tabiatida turlicha semantik yuklamaga ega. Masalan, ingliz tilida *rose, oak, ivy, thorn* kabi o'simlik nomlari ko'proq romantik, diniy yoki ritsarlik bilan bog'liq tarixiy konnotatsiyalarni esga solsa, o'zbek tilida uchraydigan *olma, uzum, qo'rqovul, bodom* kabi nomlar asosan sharqona obrazlilik, dehqonchilik, tabiatga yaqinlik va milliy mentalitet bilan bog'liq. Shu bois ingliz frazeologizmlarida *a bed of roses* (beparvo, muammosiz hayot), *the olive branch* (tinchlik ramzi), *to nip in the bud* (oldini olish) kabi iboralar keng qo'llansa, o'zbek tilida *uzumdan uzuk qidirish, olma pish — og'zimga tush, qayrag'ochdek tik turmoq* kabi iboralar xalqning qadimiy urf-odatlarini va hayot tarzi bilan bog'liq tasavvurlarni ifodalaydi.

Tahlil davomida frazeologizmlarning ma'no ko'chish mexanizmlarida o'xshashliklar ko'pligi ham aniqlandi. Ingliz va o'zbek tillarida o'simlik nomlari ko'pincha inson xarakteri, jamiyatdagi munosabatlar, hayotiy hodisalar tavsifi uchun metaforik asos bo'lib xizmat qiladi. Ingliz tilida *as fresh as a daisy* (nihoyatda tetik), *to eat humble pie* (kamtarin bo'lishga majbur bo'lish) kabi iboralar mavjud bo'lsa, o'zbek tilida *g'o'za poyasidek quruq gap, piyozdek po'stlanmoq* kabi birliklar insonning ma'naviy yoki ruhiy holatlarini tasvirlashda qo'llanadi.

Bundan tashqari, o'simlik nomlarining frazeologizmlarda qo'llanish darajasi, ma'no kengligi va simbolik xususiyatlari har ikki tilning tarixiy-madaniy manbalari bilan bevosita bog'liq. Masalan, o'zbek tilidagi *yalpizdek yoqimli, qovoqdek uyqusiramoq* kabi iboralar kundalik hayotga yaqin bo'lsa, ingliz tilidagi *the apple of one's eye* (eng qadrli inson) iborasi qadimgi ingliz mifologiyasidan kelib chiqqan ma'no qatlamlarini anglatadi. Bu holat til egalari o'rtasidagi dunyoqarash, qadriyat va mental tafovutlar bilan izohlanadi.

Xulosa. Ingliz va o'zbek tillaridagi o'simlik komponentli frazeologizmlar xalqning milliy tafakkuri, madaniy merosi va tabiat haqidagi tasavvurlarini aks ettiruvchi muhim lingvistik birliklardir. Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, har ikki tilda o'simlik obrazlari inson xarakteri, holati va turli abstrakt tushunchalarni ifodalashda keng qo'llanadi. O'xshashliklar asosan umumiy metaforik asos, tabiatni inson ruhiy dunyosi bilan bog'lash tamoyillari orqali namoyon bo'ladi. Farqlar esa milliy-madaniy o'ziga xoslik, turmush tarzi, geografik sharoit va tarixiy tajriba bilan belgilanadi.

Tadqiqot natijalari ingliz va o'zbek tilidagi frazeologik semantikaning lingvokulturologik asoslarini chuqurroq o'rganish, tarjimashunoslikda ekvivalentlik masalalarini aniqlash hamda madaniyatlararo muloqotda til birliklarining to'g'ri talqin etilishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xoliqov N. *Hozirgi o'zbek adabiy tili. Leksikologiya va frazeologiya*. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2019.
2. Mamatov A. *O'zbek tilida frazeologizmlar semantikasi*. – Toshkent: Fan, 2015.
3. Cowie A. P., Mackin R., & McCaig, I. R. *Oxford Dictionary of English Idioms*. – Oxford: Oxford University Press, 2015.
4. Gibbs R. W. *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
5. Kun S. *English Idioms and Their Origins*. – London: Routledge, 2017.

Zebiniso BEKMURADOVA,
*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili
 va adabiyoti universiteti dotsenti,
 filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori*

O'ZBEK VA FRANSUZ MATNLARIDA XIAZMNING MORFO-SINTAKTIK VA MANTIQUIY-SEMANTIK MODELLARI

Annotatsiya: mazkur maqolada o'zbek va fransuz tillarida xiazmatik konstruksiyalarning morfo-sintaktik hamda mantiqiy-semantik turlari tizimli tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqotda xiazmning shakllanishida sintaktik simmetriya va semantik inversiyaning o'zaro aloqasi, shuningdek, ularning badiiy-estetik funksiyasi yoritilgan. Asosiy e'tibor to'rtta mantiqiy-semiotik invariant — implikatsiya, preferensiya, kontropozitsiya va ekvivalensiya — ning o'zbek va fransuz matnlaridagi ifoda shakllari hamda ularning milliy tafakkurdagi aksiga qaratilgan. Natijada, xiazmning o'zbek va fransuz matnlarida umumiy semantik tuzilishga ega bo'lishi bilan birga, milliy madaniy tafakkurni ifodalovchi estetik vosita sifatidagi o'ziga xosliklari aniqlanadi.

Kalit so'zlar: *xiazm, morfo-sintaktik model, semantik inversiya, implikatsiya, preferensiya, kontropozitsiya, ekvivalensiya, lingvopoetika*

Аннотация: в данной статье системно анализируются морфо-синтаксические и логико-семантические типы хиастических конструкций в узбекском и французском языках. В исследовании освещается взаимосвязь синтаксической симметрии и семантической инверсии в формировании хиазма, а также их художественно-эстетические функции. Основное внимание уделяется четырём логико-семиотическим инвариантам — импликации, предпочтению, контрапозиции и эквиваленции — их формам выражения в узбекских и французских текстах и отражению в национальном менталитете. В результате установлено, что хиазм, обладая общей семантической структурой в узбекских и французских текстах, проявляет уникальные особенности как эстетическое средство, отражающее национально-культурное мышление.

Ключевые слова: *хиазм, морфо-синтаксическая модель, семантическая инверсия, импликация, предпочтение, контрапозиция, эквиваленция, лингвопоэтика.*

Annotation: this article provides a systematic analysis of the morpho-syntactic and logical-semantic types of chiasmatic constructions in Uzbek and French. The study explores the interrelation between syntactic symmetry and semantic inversion in the formation of chiasmus, as well as their artistic and aesthetic functions. Special attention is given to four logical-semiotic invariants — implication, preference, contraposition, and equivalence — examining their modes of expression in Uzbek and French texts and their reflection within national cognition.

Key words: *chiasmus, morpho-syntactic model, semantic inversion, implication, preference, contraposition, equivalence, linguopoetics.*

Chog'ishtirilayotgan o'zbek va fransuz tillarida xiazmatik konstruksiyalarning morfo-sintaktik hamda struktur-semantik modellarini aniqlash birinchi navbatdagi vazifalardan biridir. Chunki xiazmning shakllanishida gap tarkibidagi komponentlarning o'zaro sintaktik va semantik munosabati asosiy o'rin tutadi. Xususan, xiazm sintaktik jihatdan simmetriklikka, semantik jihatdan esa mantiqiy teskari yo'nalishga ega bo'lgan tuzilma sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois xiazmli qo'shma gaplarning tarkibiy qismlari orasidagi sintaktik bog'lanish turlarini o'rganish, ularning mantiqiy-semiotik invariantlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, barcha aforistik xususiyatga ega bo'lgan binar bayonotlarda bo'lgani kabi, xiazmlar ham to'rtta asosiy mantiqiy-semiotik invariant asosida shakllanadi: implikatsiya, preferensiya, kontropozitsiya va ekvivalensiya.

Implikatsiya (mantiqiy bog'liqlik asosidagi xiazm) — Bunda birinchi predikativ birlik ikkinchisini semantik

jihatdan to'ldiradi va yakuniy mazmunni hosil qiladi. Bu turdagi xiazmlar obyekt va ularning xususiyatlari o'rtasidagi sabab–natija, shart–amal yoki mavjudlik–munosabat aloqasini ifodalaydi. Birinchi qism ikkinchisini mantiqan to'ldirib, fikrni yakunlaydi.

Fransuzcha: *Quand on apprend à aimer, on apprend aussi à souffrir.* (Sevishni o'rganayotgan inson, azobni ham o'rganadi.) — (Jean-Paul Sartre)

Tu vis parce que tu espères, et tu espères parce que tu vis. (Umid qilganing uchun yashaysan, yashayotganing uchun umid qilasan.)

O'zbekcha: *Sevgan yurak kutadi, kutgan yurak sevadi.* (xalq maqoli)

Sen kulganingda men quvonaman, men quvongan chog'imda sen kulasan. (Zulfiya)

Ishonch bilan yashagan baxt topadi, baxt topgan ishonchni boyitadi. (H. Olimjon)

Bu turdagi xiazmlar morfosintaktik jihatdan qo'shma gap shaklida keladi, bog'lovchilar yordamida (– uchun, chunki, shuning uchun, va) ikki mustaqil fikrni bir-biriga

bog'laydi. Ularning asosiy belgisi — ma'no oqimi bir yo'nalishda, lekin shakl simmetrik bo'lishidir.

Yuqoridagi o'zbekcha va fransuzcha misollarda, xiazmning birinchi gap qismlari ikkinchi qismiga mantiqan bog'langan hamda uni to'ldirib, o'zaro yaxlit fikrni ifodalab kelgan.

Preferensiya (ustunlik bildiruvchi xiazm) — bu shaklda ikki hodisa, predmet yoki xatti-harakat qiyoslanadi va ulardan biriga semantik ustunlik beriladi. Ushbu mantiqiy-semiotik invariant tashkil etuvchi xiazmlar ikkita obyektini qiyoslashni ifodalaydi

Fransuzcha: Il vaut mieux être détesté pour ce que tu es qu'aimé pour ce que tu n'es pas. (Kimliging uchun yomon ko'rilish, kim emasliging uchun sevilishdan afzal.)

— (André Gide)

Savoir peu mais bien vaut mieux que savoir beaucoup et mal. (Oz bilib to'g'ri bilish — ko'p bilib noto'g'ri bilishdan afzal.)

O'zbekcha: Do'zax aytur: "Man ortuq, *tarso juhud* manda bor,

Juhud tarso oldida turluk azob-so'zon bor". (A.Yassaviy, "Devoni hikmat" 230-bet).

*Oshiq*larga dunyoda xorlik, zorlik malomat,

Malomatsiz mehnatsiz oshiq man deb aytmasin. (A.Yassaviy, "Devoni hikmat", 227-bet.)

Bu turdagi xiazmlar sifatdosh shakllar va qiyoslov konstruksiyalari asosida yuzaga keladi. Ular morfo-sintaktik parallelizm orqali qiyoslovni kuchaytiradi va ma'naviy-axloqiy mazmunni chuqurlashtiradi. Ushbu invariantlarda xiazmning ikkala gap qismlaridan birining ustunligi, ya'ni biridan ikkinchisining ustunligini ko'rish mumkin. Masalan, *bir narsa haqida hamma narsani bilishdan ko'ra, hamma narsa haqida biror narsa bilish juda chiroyli*. Ushbu misolda *hamma narsa haqida biror narsa bilish juda chiroyli* degan fikrga ustunlik berilyapti. Bundan ko'rinib turibdiki, xiazmning biz bilmagan juda ko'p invariantlari bor.

Kontropozitsiya (qarama-qarshilik asosidagi xiazm) — kontropozitsion xiazmlar antitezaga yaqin bo'lib, birinchi qismdagi fikrga mutlaq zid fikr ikkinchi qismda ifodalanadi. Ular fikrni keskin kontrast asosida kuchaytiradi.

Fransuzcha: Il suffit d'un gramme de merde pour gâcher un kilo de caviar. Un gramme de caviar n'améliore en rien un kilo de merde. (Citation de Roland

Topor sur Rien, Merde et Caviar) On devient vieux quand les regrets remplacent les rêves. (Orzularni armonlar almashtirganda, inson qarib qoladi.)

O'zbekcha: *Past haqiqatlar va baland yolg'onlar* bo'lmaydi, faqat *baland haqiqatlar* va *past yolg'onlar* bo'ladi (O'.Hoshimov. "Tanlangan asarlar" 54-bet).

Quyidagi misoldan ko'rinib turibdiki, xiazmning birinchi gap elementlari ikkinchi gap qismlariga butunlay teskari fikrni ifodalab keladi, go'yo antiteza kabi, ammo bu invariantda fikrlar qarama-qarshiligini aks ettiradi.

Ayol kishi hech qachon *u uchun qilinayotgan harakatlarni* sezmaydi. Ammo *u uchun qilinmayotgan harakatlarni* doim sezadi (O.Yoqubov, "Ulug' va sadoqatli muhabbat" 124-bet).

Bu yerda *u uchun qilinayotgan harakatlarni sezmaydi* jumlasiga *u uchun qilinmayotgan harakatlarni* doim sezadi jumlasini kontrastni yuzaga keltirgan. Bir qarashda ular mantiqan bir-birini to'ldirib kelgan, birinchisiz ikkinchisi hech qanday mantiqqa ega emas. Bu xiazmlar teskari sintaktik parallelizm asosida shakllanadi: birinchi qismdagi fe'l yoki sifatning semantik ziddi ikkinchi qismda takrorlanadi. Bu qarama-qarshilik xiazmga antitetik kuch beradi.

Ekvivalensiya (o'xshashlik asosidagi xiazm) — ekvivalent xiazmlar ikki hodisaning o'xshashligi yoki bir-birini to'ldiruvchi mohiyatini ifodalaydi. Ular semantik uyg'unlikni kuchaytiradi.

Fransuzcha: *Le cœur est un océan, et l'océan a un cœur.* (Yurak — okean, okean — yurakka o'xshaydi.)

L'amour donne la vie, la vie nourrit l'amour. (Sevgi hayot beradi, hayot sevgini boqadi.)

O'zbekcha: *Yurak issig'i bilan so'z jonlanar, so'z joni bilan yurak isitilar.* (Erkin Vohidov)

Muhabbat hayotga nafas, hayot muhabbatga ma'no beradi.

Yomg'ir yerni uyg'otadi, yer esa yomg'irni kutadi.

Ekvivalentlik asosidagi xiazmlar morfologik jihatdan simmetrik, semantik jihatdan o'zaro to'ldiruvchi bo'ladi. Ular ko'pincha ot-fe'l yoki metaforik parallel asosida quriladi.

Yuqoridagi tahliliy misollardan ko'rinib turibdiki, xiazm — ma'no orttirish, semantik zichlik, ritmik barqarorlik hamda ironik effektini uyg'unlashtirgan murakkab lingvopoetik vositadir. U fikrning mantiqiy, emotsional va estetik qatlamlarini uyg'unlashtirib, milliy tafakkurning ifodaviy xususiyatlarini ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mamaziyaev X.O. O'zbek poetik nutqida xiazm va gradatsiya. Filol. fan. nomz. ... dis. avtoref. — Farg'ona, 2004. 44-b.
2. Dubois J. va boshq. Dictionnaire de linguistique et des sciences du langage. — Paris: Larousse, 1994.
3. Hugo V. Les Contemplations. — Paris: Pagnerre, 1856.
4. Oripov A. Saylanma asarlar. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981.
5. Vohidov E. Ruhlar isyoni. — Toshkent: Yozuvchi, 1998.
6. Cho'lpon A. Tanlangan asarlar. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989.
7. Zulfiya. Saylanma. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1982.
8. Queneau R. Exercices de style. — Paris: Gallimard, 1959.

Maxamadjon ARIPOV,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
Turkshunoslik oliy maktabi boshlig'i
PhD. dotsenti

TURK TILINI IJTIMOY QATLAMLARGA KO'RA O'RGANISH VA UNING SOTSIOLINGVISTIK JIHLTLARI

Annotatsiya: mazkur maqolada Turkiyada til va jamiyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirning tarixiy, siyosiy va ijtimoiy jihatlari sotsiolingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Turk tilining milliy identitet, modernizatsiya va davlat qurilishidagi o'rni, xususan XX asr boshidagi til islohoti jarayonlari (harf islohoti, TDK tashkil etilishi, leksik tozalash) jamiyatning tilga ongli ta'siri sifatida o'rganiladi. Shuningdek, ijtimoiy tabaqalanish, mintaqaviy dialektlar, ko'p tillilik va tilning ideologik funksiyasi Turkiya misolida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: *til siyosati, sotsiolingvistika, milliy identitet, til islohoti, ko'p tillilik, ijtimoiy tabaqalanish.*

Аннотация: в данной статье анализируются исторические, политические и социальные аспекты взаимодействия языка и общества в Турции с позиции социолингвистики. Особое внимание уделяется роли турецкого языка в формировании национальной идентичности, модернизации и государственном строительстве, а также языковой реформе XX века (переход на латиницу, создание ТДК, лексическая очистка).

Ключевые слова: *языковая политика, социолингвистика, национальная идентичность, языковая реформа, многоязычие, социальная стратификация.*

Annotation: this article examines the historical, political, and social dimensions of the interaction between language and society in Turkey from a sociolinguistic perspective. It highlights the role of the Turkish language in shaping national identity, modernization, and state-building, with particular focus on the language reform of the early 20th century (alphabet reform, establishment of the Turkish Language Association, lexical purification).

Key words: *language policy, sociolinguistics, national identity, language reform, multilingualism, social stratification.*

Kirish. Til va jamiyat o'rtasidagi munosabat har bir mamlakatning ijtimoiy, siyosiy va madaniy taraqqiyotini belgilab beruvchi asosiy omillardan biridir. Til nafaqat kommunikatsiya vositasi, balki jamiyatning tarixiy xotirasi, madaniy identiteti va siyosiy ongini shakllantiruvchi ijtimoiy institut sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, Turkiya kabi modernizatsiya jarayonlari tez kechgan davlatlarda tilning jamiyat hayotidagi o'rni va unga nisbatan olib borilgan siyosat chuqur sotsiolingvistik mazmunga ega. XX asr boshlarida amalga oshirilgan turk tili islohoti, mintaqaviy lahjalar va ko'p tillilikning mavjudligi, globalizatsiya davrida inglizcha unsurlarning kirib kelishi – bularning barchasi Turkiya til manzarasini shakllantirgan muhim jarayonlardir.

Turkiyada til siyosati milliy identitetni qayta qurish, jamiyatni modernizatsiya qilish va yagona kommunikativ makon yaratishga qaratilgan

bo'lib, u til va jamiyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirning murakkab dinamikasini ochib beradi. Jamiyatning til tizimidagi o'zgarishlarga bo'lgan ta'siri hamda tilning ijtimoiy ong va identitetni shakllantirishdagi roli turk tilini o'rganishda alohida ahamiyatga ega. Mazkur maqola Turkiya misolida til va jamiyat munosabatlarning asosiy yo'nalishlarini tahlil qilib, bu jarayonlarning sotsiolingvistik mohiyatini ilmiy yondashuv asosida yoritadi.

Til va jamiyat o'rtasidagi o'zaro ta'sir har qanday davlatda muhim ijtimoiy jarayon bo'lsa-da, bu holat Turkiya jamiyatida ayniqsa o'ziga xos tarixiy va siyosiy mazmunga ega. Chunki turk tili, nafaqat kommunikatsiya vositasi, balki milliy identitet, modernizatsiya va davlat qurilishining ramzidir. Shu sababli, Turkiya misolida til va jamiyat o'rtasidagi aloqalarni tahlil qilish, sotsiolingvistikaning nazariy tamoyillarini aniq ko'rsatadi.

Asosiy qism. Jamiyatning tilga ta'siri, avvalo, tarixiy, siyosiy va madaniy o'zgarishlar orqali namoyon bo'ladi. Turkiya tarixida bu ta'sir eng yaqqol XX asr boshlarida, ya'ni Turkiy til islohoti (Dil Devrimi) davrida ko'rindi. 1928-yilda arab yozuvidan lotin yozuviga o'tish, 1932-yilda Turk Dil Qurumi (TDK) tashkil etilishi, shuningdek, arabcha va forsha so'zlarni "sof turkcha" atamalar bilan almashtirish jarayonlari – jamiyatning yangi milliy o'zlikni shakllantirishga qaratilgan til siyosati edi (Lewis, 1999).

Bu jarayon sotsiolingvistik nuqtayi nazardan jamiyatning til tizimiga ongli aralashuvi sifatida qaraladi. Chunki tildagi o'zgarishlar tabiiy emas, balki siyosiy modernizatsiya va milliy ideologiyaning mahsuli edi. O'sha davrda tildagi "tozalanish" (özleştirme) jarayoni orqali yangi jamiyatning tafakkur modeli ham shakllantirildi. Shunday qilib, til islohoti – bu jamiyat o'zini yangidan "yaratish" jarayonida tildan foydalanishning eng muhim sotsiolingvistik hodisasi bo'ldi.

Jamiyatning tilga ta'sirining boshqa bir ko'rinishi ijtimoiy tabaqalanish bilan bog'liqdir. Turkiyada ijtimoiy sinflar, mintaqalar va ta'lim darajalari tilning leksik, fonetik va uslubiy qatlamlarida farqlanadi. Masalan, Istanbul tili (İstanbul Türkçesi) — uzoq vaqt davomida "adabiy norma" va "prestij tili" sifatida qaralgan. Boshqa mintaqaviy dialektlar (masalan, G'arbiy Anatoliya, Qora dengiz yoki Sharqiy Anadoludagi og'zaki shakllar) esa ko'pincha "noformal" yoki "mahalliy" deb baholangan (Demir, 2015).

Bu holat Bourdieu (1991) tomonidan ta'riflangan "lingvistik kapital" tushunchasi bilan izohlanadi: tilning ayrim shakllari jamiyatda ijtimoiy nufuz va iqtisodiy imkoniyatlar bilan chambarchas bog'langan. Ya'ni, Istanbul normasi – "standart turk tili" – ijtimoiy jihatdan yuqori mavqega ega bo'lgan qatlamlar bilan assotsiatsiyalanadi, boshqa lahjalar esa kamroq ijtimoiy obro'ga ega.

Shuningdek, jamiyatning tilga ta'siri ko'p tillilik (**çok** dillilik) fenomenida ham namoyon bo'ladi. Turkiyada kurd, arab, laz, cherkes va boshqa etnik guruhlar tillarining mavjudligi mamlakat til siyosatining murakkab ijtimoiy kontekstini belgilaydi. Rasmiy davlat tili – turk tili bo'lishiga

qaramay, bu ko'p tillilik jamiyatning madaniy va kommunikativ tuzilmasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Til jamiyatning ongini, qadriyat tizimini va identitetini shakllantiruvchi eng kuchli vositadir. Turkiya misolida bu narsa milliy o'zlikni yaratish jarayonida yaqqol ko'rindi. Atatürk boshchiligidagi respublika davrida "Bir millat, bir til, bir bayroq" tamoyili asosida til ijtimoiy birlashuvning asosi sifatida ko'rildi. Shu bilan birga, til siyosati jamiyatni diniy, etnik va ijtimoiy jihatdan yagona tafakkur doirasiga keltirish vositasi bo'ldi.

Bu holat sotsiolingvistik nuqtayi nazardan tilning ideologik funksiyasi sifatida baholanadi. Til faqat aloqa vositasi emas, balki hokimiyat va madaniy hukmronlik mexanizmidir. Masalan, rasmiy tilda so'zlashish siyosiy fuqarolik belgisi, "milliy sadoqat" ramziga aylantirildi. Shu bilan birga, kurd, arab va boshqa ozchilik tillarining cheklanishi ijtimoiy ishtirokni toraytirgan (Zeydanlioğlu, 2012).

Tilning jamiyatga ta'sirining yana bir jihati – ijtimoiy ongni shakllantirishdagi roli. Sapir–Uorf gipotezasiga binoan, til jamiyatning dunyoqarashini belgilaydi. Masalan, turk tilida "biz" (biz) shaklining kuchli ishlatilishi kollektivism va birdamlik qadriyatlarini mustahkamlaydi, "siz" (sizlar) shaklining ijtimoiy hurmat va masofa ifodasidagi o'rni esa ijtimoiy tartibni saqlaydi. Bu grammatik farqlar jamiyatning ijtimoiy madaniyatida aks etadi.

Til jamiyatdagi jins, yosh, kasb va mintaqa omillariga qarab ham farqlanadi. Masalan, turk tilida erkaklar va ayollar nutq uslubi orasidagi farqlar (masalan, ohang, so'z tanlovi, so'roq shakllari) ijtimoiy rol taqsimotini ifodalaydi. Yoshlar orasida esa inglizcha so'zlardan foydalanish yoki ijtimoiy tarmoqlardagi kod-almashtirish (code-switching) jarayonlari modern shaxsiylikni ifodalaydi (Göksel & Kerslake, 2005).

Til va jamiyat o'rtasidagi munosabat Turkiyada har doim dinamik, o'zgaruvchan jarayon bo'lib kelgan. XX asrda arabcha-forsha unsurlarni kamaytirish maqsadida amalga oshirilgan "tilni tozalash" siyosati bugungi kunda teskari yo'nalishda – globalizm ta'siridagi "g'arbcha so'zlar" kirib kelishi orqali davom etmoqda.

Masalan, hozirgi turk tilida inglizcha soʻzlar (“internet”, “marketing”, “update”, “trend” va hokazo) keng qoʻllanadi. Bu hodisa jamiyatdagi texnologik modernizatsiya, global iqtisodiy integratsiya va yoshlar madaniyatining oʻzgarishini aks ettiradi. Shunday qilib, til va jamiyat oʻzaro “aks-sado” tizimida ishlaydi: biri oʻzgarsa, ikkinchisi unga javob qaytaradi.

Oʻtkazilgan tahlil Turkiyada til va jamiyat oʻrtasidagi oʻzaro taʼsir murakkab va koʻp qirrali jarayon ekanini koʻrsatadi. Turk tili tarixiy, siyosiy va madaniy omillar taʼsirida shakllanib, nafaqat kommunikativ vosita, balki milliy identitetni mustahkamlovchi va jamiyat ongini yoʻnaltiruvchi strategik resurs sifatida namoyon boʻladi. XX asr boshidagi til islohoti jarayonlari, xususan harf almashtirish, leksik tozalash siyosati va rasmiy til meʼyorlarining joriy etilishi jamiyatning tilga ongli aralashuvining yorqin misoli boʻlib, davlat qurilishi hamda modernizatsiya jarayonlarida muhim ideologik funksiyani bajardi.

Turkiya jamiyatida ijtimoiy tabaqalanish, mintaqaviy lahjalar va koʻp tillilikning mavjudligi tilning sotsial strukturalar bilan uzviy bogʻliqligini tasdiqlaydi. Til oʻz navbatida jamiyatning dunyoqarashi, ijtimoiy munosabatlar tizimi, gender va yoshga oid rol taqsimotini shakllantiruvchi asosiy omil sifatida namoyon boʻladi. Globalizatsiya davrida inglizcha unsurlarning kengayib borishi esa turk tilida

yangilanish jarayonining davomiy va dinamik xarakterga egaligini koʻrsatadi.

Xulosa. Umuman olganda, Turkiya misolida til va jamiyat oʻrtasidagi oʻzaro taʼsirni oʻrganish sotsiolingvistika uchun muhim nazariy va amaliy xulosalar beradi. Til siyosati, identitet shakllanishi va ijtimoiy ong evolyutsiyasini kompleks tahlil qilish nafaqat turk jamiyatining lingvistik rivojlanishini tushunishga, balki tilning ijtimoiy kuch sifatidagi universal tabiati haqida kengroq ilmiy tasavvur hosil qilishga xizmat qiladi. Shu maʼnoda, til jamiyatning mazmuniy “oinasi” boʻlish bilan birga, uni qayta ishlab chiqaruvchi va yoʻnaltiruvchi ijtimoiy mexanizm sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Turk tili misolida til va jamiyat oʻrtasidagi oʻzaro taʼsirning barcha bosqichlarini koʻrish mumkin. Til – bu milliy birlik va ijtimoiy identitetning asosiy belgisi boʻlish bilan birga, siyosiy hokimiyat va madaniy ideologiyaning ifoda vositasidir. Turkiyada jamiyatning tilga taʼsiri (islohotlar, siyosiy modernizatsiya, koʻp tillilik) va tilning jamiyatga taʼsiri (identitet, tafakkur, sotsial ong) bir-birini toʻldiruvchi ikki jarayondir.

Bu tahlil shuni koʻrsatadiki, til siyosati va ijtimoiy dinamikani birgalikda oʻrganish – Turkiya jamiyatining lingvistik mohiyatini anglash uchun asosiy kalitdir. Til bu jamiyatning “oinasi” boʻlish bilan birga, uni qayta shakllantiruvchi kuch hamdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aksan, D. Her yönüyle dil: Ana çizgileriyle dilbilim. Ankara: TDK Yayınları. 1998.
2. Anadolu Agency, BBC Turkish, Al Jazeera Turk – 2016–2024-yillar tahliliy maqolalari.
3. Aripov, M. P. (2021). Semantics of wishes/applause/prayers associated with religious terms. *International Journal of Linguistics, Literature and Culture*, 7(4), 274–278. <https://doi.org/10.21744/ijllc.v7n4.1808>
4. Demir, N. Türkiye Türkçesi Ağzıları ve Sosyolinguistik Yaklaşımlar. Ankara: Grafiker Yayınları. –2015.
5. Göksel, A., & Kerslake, C. Turkish: A Comprehensive Grammar. Routledge. –2005.
6. Mahamadjon Pulatbayevich Aripov. (2024). MEANING PHENOMENA IN TURKISH WISHES / GREETINGS / PRAYERS. *International Multidisciplinary Journal for Research & Development*, 11(12). Retrieved from <https://www.ijmrd.in/index.php/ijmrd/article/view/2315>
7. Zeydanlıoğlu, W. “The Kurdish Question and Linguistic Rights in Turkey.” In *The Politics of Language*. –2012.
8. Aripov Maxamadjon Pulatbaevich. (2022, April 28). Тилак олқиш дуоларнинг туркияда ўрганилишига доир. Theory and analytical aspects of recent research, turkey. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6502669>

O'g'iljon ABDUVALIYEVA,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti katta o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: ugiljonabduvaliyeva92@gmail.com

PASHTU TILIDAGI KOPULYATIV QO'SHMA SO'ZLARNI FARQLASHDA FONETIK MEZONNING AHAMIYATI

Annotatsiya: ushbu maqolada pashtu tilidagi kopulyativ qo'shma so'zlarni farqlashda fonetik mezonlarning o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Kopulyativ birliklarda urg'u, talaffuz, tovush o'zgarishi va interfiksning mavjudligi yoki tushib qolishi ularni fonetik jihatdan ajratuvchi asosiy belgilar sifatida ko'rib chiqiladi. Pashtu tilida urg'uning erkinligi, ikkinchi tarkibiy qismga tushishi, shuningdek, interfiks "j" ning yaqinlashuv funksiyasi kopulyativ qo'shma so'zlarni aniqlashning muhim fonetik ko'rsatkichlari sifatida baholangan. Maqolada real matn namunalardan foydalanilgan holda interfiksning tushib qolishi, urg'uning ikki tarkibiy bo'lak o'rtasida taqsimlanishi hamda fonetik yaxlitlikning saqlanishi kabi holatlar tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari pashtu tilidagi kopulyativ qo'shma so'zlarni boshqa birliklardan farqlashda fonetik mezonlar ishonchli va samarali vosita ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: pashtu tili, kopulyativ qo'shma so'zlar, fonetik mezonlar, urg'u, interfiks, tovush tushishi, fonetik yaxlitlik, qo'shma so'zlar tahlili, talaffuz.

Annotation: this article analyzes the role and significance of phonetic criteria in distinguishing copulative compound words in Pashto. In copulative units, stress, pronunciation, sound changes, and the presence or loss of the interfix are considered key phonetic features that differentiate these compounds. In Pashto, the mobility of stress, its placement on the second constituent, and the approximative function of the interfix "j" are evaluated as important phonetic indicators for identifying copulative compounds. Using authentic text examples, the article examines cases of interfix loss, stress distribution between the two constituents, and the preservation of phonetic unity. The results demonstrate that phonetic criteria serve as a reliable and effective tool for distinguishing copulative compound words from other lexical units in Pashto.

Key words: pashto language, copulative compound words, phonetic criteria, stress, interfix, sound loss, phonetic unity, compound word analysis, pronunciation.

Аннотация: в данной статье анализируется роль и значение фонетических критериев при различении копулятивных сложных слов в языке пушту. В копулятивных единицах ударение, произношение, звуковые изменения, а также наличие или выпадение интерфикса рассматриваются как ключевые фонетические признаки, позволяющие отличать эти сложные слова. В пушту подвижность ударения, его размещение на втором компоненте и аппроксимативная функция интерфикса «j» оцениваются как важные фонетические индикаторы для идентификации копулятивных слов. На основе примеров из аутентичных текстов рассматриваются случаи выпадения интерфикса, распределение ударения между двумя компонентами и сохранение фонетической целостности. Результаты показывают, что фонетические критерии служат надежным и эффективным инструментом для различения копулятивных сложных слов от других лексических единиц в пушту.

Ключевые слова: язык пушту, копулятивные сложные слова, фонетические критерии, ударение, интерфикс, выпадение звука, фонетическая целостность, анализ сложных слов, произношение.

Kopulyativ qo'shma so'zlarni o'zaro farqlash ilmiy hamda amaliy ahamiyatga egadir. Ularning farqli belgilarini aniqlash, leksikografik izlanishlar va tarjimalar jarayoniga ham samarali ta'sir ko'rsatadi. Shu sababdan kopulyativ qo'shma so'zlarni fonetik belgilar asosida farqlash maqsadga muvofiq.

Kopulyativ qo'shma so'zlarni aniqlashda fonetik mezon muhim ahamiyatga ega. Chunki urg'u, talaffuz, tovush tushish yoki o'zgarishi hodisasi kopulyativ qo'shma so'zlarni fonetik jihatdan farqlovchi asosiy mezonlardandir.

Pashtu tilida urg'u a) bosimli (dinamik); b) bog'lanmagan ko'chmadir. Bu demak, birinchidan, urg'uli

bo'g'in bosim va kuch bilan talaffuz etiladi va ikkinchidan, pashtu tilida urg'u erkindir, ba'zi bir tillardagi singari so'zning ma'lum bir bo'g'iniga ham, oxirgi bo'g'iniga ham, boshqa istalgan bo'g'iniga ham tushishi mumkin. So'zlar ichki fleksiyaga uchraganda yoki qo'shimchalar qabul qilganida, internatsional o'zlashmalarda urg'u boshqa bo'g'inga ko'chishi mumkin¹.

Ingliz tilshunolariga ko'ra, qo'shma so'zlar urg'u andozasiga doimiy ravishda ergashavermaydi va shu sababli urg'u qo'shma so'zlarning ishonchli ko'rsatkichi emas².

1 R. Inomxojayev. Pashtu tili grammatikasi. Monografiya. – T., 2020. 31-b.

2 Laurie Bauer, Rochelle Lieber, Ingo Plag. The Oxford Reference Guide to

Pashtu tili kopulyativ qo'shma so'zlarining fonetik shakllanishida aynan ularning tarkibiy bo'laklari orasida tinish xususiyatining yo'qligidir. Ular o'zaro birlashtiruvchi urg'u bilan bog'langan bo'lib, u har doim ikkinchi bo'lagiga tushadi. Bu yerda shuni eslatib o'tishimiz lozimki, asosiy urg'u nazarda tutiladi. Kopulyativ qo'shma so'zning bo'laklari ko'p bo'g'inli bo'lgan hollarda asosiy urg'udan tashqari birinchi bo'lakdagi ikkinchi darajali urg'u seziladi.

خو دا کار به یی یوازی هغه وخت وکړ، چې لومړی به یی هېڅ طاقت ونه شو او دویم به ښه داده و، چې په نژدې شاوخوا کې له “خلفی ملګرو” څخه څوک نه شته.³

[xo da kār bə ye yawaze hağa wakht wukr, če lomray bə ye hec toqat wu na šu aw dwayem bə šə qoḏa wu, če pə nəjde šā-u-xwā ke lə xulqi malgəro cxa cok na šta]

“Lekin u bu ishni faqatgina birinchidan toqati qolmaganligi uchun, ikkinchidan, u yaqin **atrofda** “odobli oshnasi” yo'qligiga aminligi uchun qildi”.

شالوخوا šā-u-xwā “tevarak-atrof” kopulyativ qo'shma so'z bo'lib, urg'u ikkinchi morfemaning oxirgi bo'g'iniga tushayotganini kuzatish mumkin.

Kopulyativ qo'shma so'z tarkibidagi interfiks -u- (-o-) deb o'qilgani holda o'zidan oldin keluvchi birinchi komponent bilan qo'shib talaffuz etiladi. Mazkur holatda fonetik yahlitlik va tarkibiy qismlar orasidagi pauza yo'qligi kopulyativ qo'shma so'zlarni o'zaro farqlashning mezonini sifatida xizmat qiladi. “و” komponentlar tarkibida “واو منځی” wāw mindzi deb ataluvchi interfiksiga aylanib, -u, (-o-) deb talaffuz qilinadi va hech qachon وا aw bog'lovchisiga o'zgarmaydi.

Kopulyativ birlik tarkibiy qismlarini bog'lovchi u interfiksining tushib qolishi mazkur birlikning kopulyativ qo'shma so'z ekanini tasdiqlovchi mezonlardan biri hisoblanadi. Chunki tarkibiy qismlar orasida bog'lovchining yo'qligi ularning na sintaktik, na frazeologik birikuvidan dalolat beradi:

سپین spin (تور tor 'qora', تور و سپین — تور-سپین 'oq' so'zlaridan 'sir', 'noma'lum', 'yashirin' ma'nosi kelib chiqadi);

ژوند jwānd (مرگ marg 'o'lik', مرگ و ژوند — مرگ-ژوند 'tirik' so'zlaridan 'taqdir' ma'nosi kelib chiqqan);
زرغونه zargūna (شنه šna 'ko'k', شین و زرغون — شنه زرغونه 'yashil' so'zlaridan 'kamalak' ma'nosi kelib chiqqan);

English Morphology. Part IV Compounding. Oxford University Press. 2013. – P.49.

مرگ-ژوند په مسئله کې سړی حق حیران شي.⁴
[də marg jwānd pə masala ke saṛay haq hayrān šij]

“Taqdir masalasida inson haqiqatdan ham hayron qoladi”.

د دیلي مېل بریتانیایی ورځپاڼې د راپور له مخې، د هواپېژندنې

یوه ماهر ادعا وکړه چې دا له ۲۳ کلونو وروسته یو ریکارډ

دی چې ۹ ساعته شنه زرغونه دوام کوي.⁵

[də ɖeili mel britāniyāyi wradzpāni də rapor lə mæxe, də hawā pejandne yawa māhər iddaā wukra če da lə 23 kaluno wrusta yaw rikord dey če 9 sāata šna zargūna dawām kawij]

“Britaniyaning “Daily Mail” gazetasiga ko'ra, bir meteorologiya mutaxassisi bu 23yildan so'ng bo'layotgan 9 soat davom etgan kamalakning rekordi ekanini aytdi”.

Demak, yuqoridagi jummalarda مرگ-ژوند (marg 'o'lik', ژوند jwānd 'tirik' so'zlaridan 'taqdir' ma'nosi kelib chiqqan), شنه زرغونه (šna 'ko'k', زرغونه zargūna 'yashil' so'zlaridan 'kamalak' ma'nosi kelib chiqqan) kabi kopulyativ qo'shma so'zlar interfiksiz shakllarda ham ishlatilgan.

Tovush tushishi (“nol bog'lanish”) holatlari yuqoridagi birliklarni kopulyativ qo'shma so'zlar qatoriga kiritishga asos bo'la oladi. Chunki, bu holat pashtu tilida na sintaksis, na frazeologiya sathida qayd etiladi.

Demak, kopulyativ qo'shma so'zlar odatda, ikkinchi tarkibiy qismdagi urg'u bilan tavsiflanadi; interfiksi tushib qolgan hosilalarda esa asosiy urg'udan tashqari ikkinchi darajali urg'u sezilib turadi.

Tahlil mobaynida urg'u, talaffuz, tovush o'zgarishi yoki tushishi hodisasi kopulyativ qo'shma so'zlarni fonetik jihatdan farqlovchi mezonlar ekanligi aniqlandi. Interfiksi tushib qolgan hosilalarda ikkala tarkibiy qism ham urg'uga ega ekanligi kuzatildi. Bunday hodisa ikkinchi bo'lakda asosiy urg'u, birinchisida esa ikkinchi darajali urg'u borligi bilan tavsiflanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. R. Inomxo'jayev. Pashtu tili grammatikasi. Monografiya. – T., 2020.31-b.
2. Laurie Bauer, Rochelle Lieber, Ingo Plag. The Oxford Reference Guide to English Morphology. Part IV Compounding. Oxford University Press. 2013. – P.49.
3. اکبر بری. د سپوږمۍ سرنګه، کابل، ۲۰۰۴م کال. ص. ۱۷.
4. <https://tatobaynews.com/archives/46098>
5. <http://www.taand.com/> د نړۍ تر ټولو اوږده شنه زرغونه – تاند

Amini Aziz AHMAD,
TerDU O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida katta o'qituvchisi, f.f.f.d (PhD)
Email: azizamini126@gmail.com

AFG'ONISTON O'ZBEK SHEVALARIDA QO'LLANUVCHI FRAZEOLIK BIRLIKLARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada Shimoliy Afg'oniston o'zbek dehqonlari nutqida qo'llanuvchi iboralarning mavzuviy guruhlanishi, O'zbekiston va Afg'oniston o'zbek shevalarida ishlatiladigan frazeologik birliklarning o'xshash va farqli jihatlari hamda semantik xususiyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: sheva, ibora, barqaror birikma, xalq, dehqon, o'simlik, arpa, ekin, bug'doy, shudgor, ariq.

Annotation: this article analyzes the thematic grouping of phrases used in the speech of Uzbek farmers of Northern Afghanistan, the similarities and differences of phraseological units used in Uzbek and Afghan Uzbek dialects, and the semantic features.

Key words: dialect, phrase, stable combination, people, farmer, plant, barley, crop, wheat, plow, ditch.

Аннотация: в статье анализируется тематическая группировка фразеологизмов, используемых в речи узбекских земледельцев Северного Афганистана, сходства и различия фразеологизмов, используемых в узбекских и афганско-узбекских диалектах, а также их семантические особенности.

Ключевые слова: диалект, фразеологизм, устойчивое сочетание, народ, земледелец, растение, ячмень, урожай, пшеница, плуг, ров.

Har bir til sohibi o'z madaniyati va mentalitetini namoyon qiluvchi til birliklariga ega bo'lib, tilshunoslar tomonidan milliy xoslangan til birliklari muammosi XX asrning boshlarida ancha chuqur tadqiq qilina boshlandi. Bu kabi lingvomadaniy birliklarni professor G.T.Salomov: "Tilning mo'jizasi, qaymog'i" – deb ta'riflagan. Xalqning milliy mentalitagini, turmush tarzini va qadriyatlar koloritini ifodalovchi, aks ettiruvchi lisoniy hamda nutqiy birliklar o'ziga xos ahamiyatga ega. Bu birliklar sirasiga xalq donishmandligi mahsuli bo'lgan maqol, matal, tez aytish, topishmoq, ertaklar kabi paremiologik birliklar bilan bir qatorda iboralar ham muhim ahamiyatga ega.

Dehqonchilikka oid bo'lgan ilmiy izlanishlar natijasida Afg'oniston va Eronlik olimlar tomonidan bir nechta lug'atlar tuzilgan. Xususan, Husayn Muhammadzoda Siddiqiyning "Farhangi turkiy ba forsiy sanglox", Husayn Amidning "Farhangi Amid", Fayzulloh Aymoqning "Farhangi turkiy o'zbeki ba forsiy/dariy"¹ kabi lug'atlarda dehqonchilikka oid frazeologik birliklar ham qamrab olingan.

Biror bir soha yo'qki, u alohida hamkorliksiz rivojlansa. Tilshunoslik ham boshqa sohalar qatori fanlararo integratsiya natijasida takomillashadi, rivojlanadi. *Kompyuter lingvistikasi, psixolingvistika, lingvokriminalistika* kabi fanlarida ikki soha bilimlaridan foydalaniladi. Shular qatori biz tadqiq etgan dehqonchilik frazeologiyasida ham agrar sohaning o'rni ahamiyatlidir. Chunki yangi bir yaratilgan navning, texnologiyaning nafaqat qishloq

xo'jaligi takomiliga, shu bilan bir qatorda tilshunoslik uchun ham muhimdir.

Shimoliy Afg'onistonda istiqomat qiluvchi o'zbeklar o'zlarining kundalik moddiy ehtiyojlarini asosan dehqonchilikdan keladigan foyda orqali bartaraf etib kelmoqdalar. Shu sababli ushbu hududda yashovchi o'zbeklar nutqida dehqonchilikka aloqador bo'lgan ko'plab leksemalar va barqaror birikmalarni kuzatishimiz mumkin.

ShimoliyAfg'onistondayashovchi o'zbek dehqonlari nutqidan yozib olingan iboralarni umumlashtirgan holda ularni semantik xususiyatiga ko'ra quyidagi guruhlariga ajratishni lozim topdik.

Bir xil sema ostida birlashuvchi iboralar. Shimoliy Afg'oniston o'zbek shevalarida qo'llanuvchi ayrim iboralar shaklan bir biridan farq qilsa-da, bir xil ma'no ifodalavdi. Masalan, "Uzum boqqa, bog'toqqa" (اوزيم باقه، باغ تاقه), bilan "Non nondong(y)a, kaliti osmog(y)a" (نان نان دان يه(گه)، كليتي آسمان (گه) يه) frazemalari muyassar bo'lmaydigan, qo'l yetmaydigan narsalar² ma'nosida qo'llanilib, bir sema ostida birlashadi.

O'tgan gaplar yoki bo'lib o'tgan ishlarni qaytadan qo'zg'atmoq, boshlamoq³ mazmunini ifodalashda "Ko'hna sa(o)mond(n)i sa(o) vurmaq" (كهنه سماندى سورماق) iborasi qo'llaniladi. "Ko'hna samondi savurmaq" xafalikdan o'zga narsa keltirmaydi, bilib qo'y! Insonlar o'rtasida bo'lib o'tgan noxush xotiralarni eslamaslikni targ'ib qilish uchun xizmat qiladi. "Somon" konsepti bilan bog'liq "Samon tagiga suv qo'ybermoq"

¹ Muhammadzoda H. Farhangi turkiy ba forsiy sanglox. – Tabriz: Yoron, 2012, Husayn Amid. Farhangi Amid. – Tehron: Amirikabir, 1991, Fayzulloh Aymoq. Farhangi turkiy o'zbeki ba forsiy/dariy. – Kabul: Kabulnath, 2015.

² O'sha manba. 54-bet.

³ Yorqin M. O'zbek tili frazeologik so'zligi (Afg'oniston o'zbeklari tilidagi). – Tehron: Xuroson intishorot muassasasi, 2013. 366-bet.

(سمان تگيگه سو قوييبرماق) frazemasi ham Shimoliy Afg'oniston o'zbek shevalarida, boshqalardan yashirin ish qilmoq ma'nosida qo'llaniladi. *U yaramaslar-ey! Samon tagiga suv qo'yberib, bizga qarshi ish tutgan ekanlarda*⁴.

Zid ma'noda qo'llanuvchi iboralar. Ushbu turkumga kiruvchi iboralarning birinchisi ijobiy ma'noda qo'llanilsa, ikkinchisi salbiy ma'noni ifodalash uchun xizmat qiladi. Shimoliy Afg'oniston o'zbek dehqonlari nutqida "yong'oq" leksemasi bilan bog'liq qarama-qarshi semada qo'llanuvchi iboralarga **"Bir qop yong'oa"** hamda **"Qo'vnini puch yong'oqqa to'ldirmoq"** (قىينىنى پوچ يانغاچه تولدیرماق) frazemalari misol bo'la oladi. Birinchi ibora, ko'nglida kiri yo'q, xushchaqchaq odamga nisbatan qo'llanilsa, ikkinchi frazema esa, aldovchilik, va'da berib bajarmaslik semalarini ifodalashda qo'llaniladi. Misol: "Hoy Nazar buva, shu bo'ladigan ishmi? Yo raisning qo'ynini puch yong'oqqa to'ldirib jo'natdimikan?" (A.Qahhor. "Kampirlar sim qoqdi").

Didaktik ruhdagi iboralar. Ushbu tur iboralarda asosiy e'tibor kishini to'g'ri yo'lga targ'ib qilish, pand-nasihat berish va insoniy sifatlarni kamol toptirish hisoblanadi. Umuman olganda frazeologik birliklar didaktik ahamiyatga molikdir. Ushbu xususiyatga ega iboralar Shimoliy Afg'oniston o'zbek shevalarida ham qo'llaniladi. **"Ariqqa oqqan suv yana ham oqadi"** (ارىقه اققن سو ينه هم اقه دى) iborasi qo'ldan ketgan oldingi e'tibor va mavqe qayta tiklanishi mumkinligini targ'ib qilish, hayotdan noumid bo'lgan shaxslarga dalda berish maqsadida qo'llaniladi. Masalan, "Mayli, tirik bo'lsak, *ariqqa oqqan suv yana ham oqadi* deganlaridek, yaxshi kunlarni tag'in ko'ramiz"⁵.

4 O'sha manba. 245-bet.

5 Yorqin M. O'zbek tili frazeologik so'zligi (Afg'oniston o'zbeklari tilidagi). –

Pand-nasihat ruhidagi frazeologik birliklardan biri **"Bir mayizni qirq bo'lib yemoq"** iborasi ham Shimoliy Afg'oniston o'zbeklari nutqida faol qo'llanib, ahil, totuv bo'lmoq ma'nosini ifodalaydi⁶. Misol: "Xalqimiz bag'rikeng, saxovatpesha bo'lib, og'ir kunlarda doimo bir-birini suyagan, zarur bo'lsa, bir mayizni qirq bo'lib, baham ko'rishgan". Mazkur ibora hozirgi kunda Shimoliy Afg'onistonda yashovchi o'zbek dehqonlari nutqida **"bir mayizni qirq kishiga bo'lib bermoq"** yoki **"bir mayizni qirq bo'lib yemoq"** shakllarida ishlatiladi. Ushbu frazemadan asosan ota-onalar o'z farzandlarini ahil bo'lishga, o'zlarida bor narsalarni boshqa muhtoj insonlar bilan baham ko'rishga undashda qo'llaydilar.

Diniy e'tiqod bilan bog'liq frazemalar. Shimoliy Afg'onistonda diniy e'tiqodlarga doir masalalarda e'tibor kuchli bo'lganligi sababli, aholi nutqida diniy e'tiqodga doir frazeologik birliklar ham qo'llaniladi. **"Qopdagini Qodir biladi"** (قاپده گيني قادر بيله دى) iborasi ana shunday frazemalar sirasiga kiradi. Asosan yopiq narsa, nimaligi aniq emas, Xudo biladi ma'nolarini ifodalaydi. *Qopdagini Qodir biladi deganlaridek, bo'jilardagi jinlarning qandayligi haqida bir nima deya olmayman*⁷.

Shimoliy Afg'oniston o'zbeklari nutqida dehqonchilikka oid iboralarning qo'llanilishi va ularning semantik-struktur tahlili o'rganildi. Natijada Shimoliy Afg'oniston o'zbeklari nutqiga xos iboralar mavjudligi aniqlandi.

Tehron: Xuroson intishorot muassasasi, 2013. 54-bet.

6 Бегматова Г. Ўзбек тили идиомаларининг кичик изоҳли луғати. –

Термиз: ТерДУ нашр, 2021. – Б. 32.

7 Yorqin M. O'zbek tili frazeologik so'zligi (Afg'oniston o'zbeklari tilidagi). –

Tehron: Xuroson intishorot muassasasi, 2013. 289-bet.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yorqin M. O'zbek tili frazeologik so'zligi (Afg'oniston o'zbeklari tilidagi). – Tehron: Xuroson intishorot muassasasi, 2013. 380-b.
2. Хужамуродов И. "Авесто"да деҳқончилик маданияти. – Тошкент: Навруз, 2015. – 308 б.
3. Oltoy N. O'zbek tili so'zligi. – Malaysia. Global partners, 2007. 420-b.
4. Muhammadzoda H. Farhangi turkiy ba forsiy sanglox. – Tabriz: Yoron, 2012. – 432 b.
5. Husayn Amid. Farhangi Amid. – Tehron: Amirikabir, 1991. – 964 b.
6. Жабборов Х. Деҳқончилик сўзларининг қисқача изоҳли луғати. – Қарши: Насаф, 2016. 248 б.
7. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тилининг диалектологик атласи // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1969. № 3. – 38.
8. Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык (к современной стадии узбекского языкового строительства). – Ташкент, 1933. – 123 с.
9. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985. – 200 б.
10. Абдиев М. Соҳа лексикасининг систем таҳлили муаммолари. Монография. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004. 160 б.
11. Hoshimov N. Qadimda bog'lar qanday yaratilgan. – Toshkent: Fan, 2006. – 314 b.
12. Musayev N. O'rta Osiyoda dehqonchilik madaniyati va agrar munosabatlar tarixidan (Tosh davri oxirlaridan – XX asr boshlariga qadar). – Toshkent: Fan, 2005. 356-b.
13. Ғуломов Ҳ. Ўзбек тилининг Жиззах шеваси. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. – Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1957. Т. 1. – 118 б.

Nodira KHAYRULLAYEVA,
BuxDU, Ingliz tilshunosligi kafedrası
o'qituvchisi, PhD

IQTISODIYOTGA OID TERMINLARNING STRUKTURAVIY VA SEMANTIK TAHLILI

Annotatsiya: mazkur iqtisodiy terminlarga oid maqola iqtisodiy terminologiyaning struktur va semantik tahliliga bag'ishlangan. Unda terminlar turlari va ularni ko'rsatishning asosiy tarkibiy usullari aks ettirilgan. Shuningdek, terminlarning tuzilishi va asosiy leksik birliklari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *strukturaviy-semantik tahlil, terminologik modellar, bir so'zli terminlar, semantik hosila, kompozitsion modellar, ko'p komponentli terminlar.*

Annotation: the article is devoted to the structural-semantic analysis of economic terminology. It reflects the types of terms and the main structural ways of their presentation. The structure of terms and basic lexical units is also analyzed.

Key words: *structural-semantic analysis, terminological models, one-word terms, semantic derivation, compositional models, multicomponent terms.*

Аннотация: данная статья, посвящённая экономическим терминам, посвящена структурному и семантическому анализу экономической терминологии. В ней отражены виды терминов и основные способы их представления. Также анализируются структура терминов и основные лексические единицы.

Ключевые слова: *структурно-семантический анализ, терминологические модели, однословные термины, семантическое производное, композиционные модели, многокомпонентные термины.*

Kirish. Tadqiqotimizda biz iqtisodiy terminni birlik sifatida ko'rib chiqamiz. Leksik birliklar terminlar, professionalizmlar, eponimlar, jargon (qisqartirilgan uslub leksikasi), qisqartmalar va umumiy ilmiy onifiko nificordslardan tashkil topgan noterminologik leksika bilan ifodalanadi.

Tadqiqot materiallari va metodologiyasi. Iqtisodiyotga oid terminlarni tahlil qilish jarayonida terminlarning quyidagi turlari aniqlandi:

– iqtisodiy terminlar: *assets, liabilities, investor capital, accountability, target market, growth cycle, expense, liquidity, financial management, target market, balance sheet, income, treasury securities, credit, stock market, share, trade deficit, corporate management, fund, investment policy, economy system, dividend, clearing bank, tax,*

gross profit, joint venture, cash flow, stakeholder, value added tax, va boshqalar..

Affiksial so'z yasash modellari:

– prefiksatsiya modellari: *reconciliation, reassignment, reimbursement, restatement, unavailability, unfunded, unbalance, undiscounted, underpayment, multibuyer, multicurrency, inpayment, inconvertibility, co-creditor, co-debtor, cooperation, ex-dividend, exchange, hypermarket, hyperinflation* va boshqalar.

Tadqiqot natijalari. Prefiksalar o'rganilayotgan terminologiyani chiqarishda muhim rol o'ynaydi, ular boshlang'ich tuzilmani, masalan, "hodisalar va tushunchalar" salbiy toifasini belgilash uchun ishlatiladi: *unemployment* (the model bears value of "lack of work"), *nonpayment* (the model bears value of "lack of payment").

Multi – hajm, "ko'plik" – ma'nosini anglatadi (multinational – multinational

company). Un – negative, salbiy ma'noni ifodalaydi

"kamchilik yoki biror narsaning yo'qligi": *unavailability –absence of availability; unbalance – discrepancy.*

– qo'shimchalar yordamida tuzilgan terminlar: *settlement, investor, accounting,*

accountability, marketing, management, financial, planner, discounter, competitiveness, recruiting, corporation, reporting, economist, managerial, economic, entrepreneurial, organizational, monopolistic, compensation, negotiation, va boshqalar.

Iqtisodiy sohaga oid o'rganilayotgan terminologiyani shakllantirishda eng ko'p

ishlatiladigan qo'shimchalar quyidagilardir:

- er/or (discounter, distributor),
- ion (commodization, corporation),
- ing (accounting),
- ic (economic),
- ant (accountant),
- ment (management),
- able (marketable),
- ive (competitive),
- al (entrepreneurial, beneficial),
- ship (partnership).

Muhokama. Tahlillar derivatsion oilaga tegishli terminlarni ko'rsatadi: *manage, manager, management, managerial; invest, investor, investment; account, accountant, accountability, accounting,* va boshqalar. Bunday hosilalar va qo'shma atamalarning semantikasi

kompozit bo'lib, turli kasbiy toifalarni aks ettiradi, masalan: manage – category of management process, manager – category of the subject, management – category of economic area. Composition models: cross-marketing, marketplace, world-changing, stakeholder, risk-management, salespeople, headquarter, trademark, businessman, union-management, community-based organization, home-based business, va boshqalar.

Asosiy tarkibi mustaqil so'zga teng bo'lgan kompozit modellar termin hosil qilishning samarali usuli bo'lib, u turli xil bilim sohalari tushunchalarini bitta matnda birlashtirishga imkon beradi. Iqtisodiy terminologiyadagi iboralar quyidagi modellar bo'yicha tuzilgan: N+N; Adj+N;

Ving +N; (Adj, V-ing)+N. Iqtisodiy nutqdagi terminlarning ko'p sonini ikkilik terminli iboralar tashkil qiladi institutional investor, financial management, financial state, consumer loyalty, consumer acquisition, consumer detention, selling innovations, practice of business relations, selling skills, the target market, the control tool, management institution, market statistic, junk bond, multinational corporation, economic forces, entrepreneurial leader, economic world, national economy, economic power, economic game, service sales, commercial risk, letter of credit, transparent export, international trade, corporate entity, balance of payment, annual growth, market research, primary business, specific market, manufacturing transfer, joint venture, offshore partner, labor shortage, independent business, leading firm, trading firm, economic development, business community, economic motivation, entrepreneurial institution, export strategy, treatment management, organizational management, export opportunity, consume resources, benefit package, deal breaker, supplier partnership, contract fulfillment, purchasing departments, manufacturing/delivery process, marketing opportunity, development costs, non-competitive plant, product line, financial image, brokerage house, financial foundation, fiscal year, cash leaks, business formation, va boshqalar.

Bunday terminologik iboralar konseptual mazmunni ifodalash uchun bir so'zli

atamalarga qaraganda ko'proq imkoniyatlarga ega. Quyidagi qism – 173 terminologik birlik – ko'p komponentli

terminlardan iborat. (To'rt so'z va dengizdan iborat uch so'z atama va atamalar). Ko'p komponentli atamalar quyidagi strukturaviy modellar bo'yicha taqsimlanadi:

1) Adj +N + N (recruiting boom cycle, financial service firm, mutual fund owner, absolute cost advantage, overall market strategy, actual product performance, current business crunch);

2) Adj + Adj +N (unipolar economic world, substantial secondary market, low direct expenses, severe economic pressure);

3) N+N+N (exchange rate guarantees, vendor selection process, bed-andbreakfast venture, product development group, job share team, database management system, non-profit subsidiary corporation);

4) Adj + (Adj, V-ing) +N (financial reporting period, collaborative working partnership, ideal marketing strategy, daily trading limit);

Ikki, uch va undan ortiq komponentli terminlarning yig'indisi emas, balki nominativ kompleksni tashkil etuvchi har bir komponentning qiymatini aks ettiradi, lekin kognitiv jarayonning integratsiyalashuvi natijasi bunday kompozit ma'noni shakllantirishda sodir bo'ladi.

Shuni qo'shimcha qilish kerakki, qisqartmalar (95 birlik) iqtisodiy kompyuter nutqida muhim rol o'ynaydi va ularni 2 guruhga bo'lish mumkin: 1. Terminologik qisqartmalar. Misol uchun:

GAAT (General Agreement on Tariffs and Trade), WTO (the World Trade Organization), NASA (Newspaper Advertising Sales Association), UAW (United Auto Workers), GM (General Motors), SBA (Small Business Administration), OEM (Original Equipment Manufacturer).

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, tahlil bir qancha leksik birliklarni ko'rsatdi, ular qo'llanilayotgan kommunikativ muhitga va u erda o'ynashi kerak bo'lgan rolga qarab, turli xil bo'lishi mumkin. Tahlil shuni ko'rsatdiki, forumlarning iqtisodiy nutqi shartlarining eng katta qismi asosiy tushunchalar va kategoriyalarni aks ettiruvchi iqtisodiy atamalarga tegishli (iqtisod, menegement, buxgalteriya hisobi va boshqalar). Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, noterminologik leksika turli ilmiy sohalar atamalari bilan bir qatorda iqtisodiy nutqda ham muhim o'rin tutadi. Terminologik bo'lmagan birliklar manzil shakli sifatida nutq, funksiyani yaratishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yo'ldoshev A., Shamsiyeva R. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O'zMU nashriyoti. B.122
2. Qorayev A. Terminologiya asoslari. – Toshkent: Fan, 2015. B 25-67
3. Omonov M., Sodiqov A. Iqtisodiy terminlarning shakllanishi va rivoji. – Toshkent, 2018.
4. Valiyev A. Iqtisodiy atamalar lug'ati. – Toshkent: "Sharq", 2020.
5. McEachern W. Economics: A Contemporary Introduction. Cengage Learning.
6. Samuelson P., Nordhaus W. Economics. – McGraw-Hill Education.
7. Oxford Dictionary of Economics. – Oxford University Press.
8. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Blackwell Publishing. Pp.34-235.
9. Ўзбекистон Республикаси "Atamalar komissiyasi qarorlari" to'plami.

Надежда ШАКУРБАНОВА,
PhD, старший преподаватель
Узбекского государственного
университета мировых языков

СИНТАКСИС В СОЦИОЛИНГВИСТИКЕ: НЕ ПРОСТО ГРАММАТИКА, А СРЕДСТВО СОЦИАЛЬНОГО ВЫРАЖЕНИЯ

Аннотация: в статье рассматривается синтаксис как элемент языковой системы, выполняющий не только грамматические, но и социальные функции. Подчеркивается значимость синтаксической организации высказывания в социальном взаимодействии, выявляется связь между синтаксической структурой речи и социальными характеристиками говорящего. Исследуются примеры функционирования различных синтаксических моделей в зависимости от стиля, ситуации общения, уровня образования и принадлежности к социальной группе. Делается вывод о важности анализа синтаксиса в социолингвистическом аспекте.

Ключевые слова: синтаксис, социолингвистика, социальная вариативность, стиль, речь, социолект, коммуникативная установка.

Annotation: this article examines syntax as an element of the language system that fulfills not only grammatical but also social functions. It highlights the significance of syntactic organization in social interaction and explores the relationship between syntactic structures and the speaker's social characteristics. The study analyzes examples of how various syntactic models function depending on style, communicative context, level of education, and social group affiliation. The author concludes that syntactic analysis from a sociolinguistic perspective is of great importance.

Key words: syntax, sociolinguistics, social variation, style, speech, sociolect, communicative purpose.

Annotatsiya: maqolada til tizimining bir elementi sifatida sintaksis nafaqat grammatik, balki ijtimoiy vazifalarni ham bajarishi ko'rib chiqiladi. Nutqning sintaktik tashkil etilishining ijtimoiy o'zaro ta'sirdagi ahamiyati ta'kidlanib, nutqning sintaktik tuzilishi bilan so'zlashuvchining ijtimoiy xususiyatlari o'rtasidagi bog'liqlik ochib beriladi. Turli sintaktik modellarning uslub, muloqot vaziyati, ma'lumot darajasi va ijtimoiy guruhga mansublikka qarab qanday ishlashi misollar bilan o'rganiladi. Xulosa qilib sintaksisni sotsiolingvistik nuqtayi nazardan tahsil qilishning dolzarbligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: sintaksis, sotsiolingvistik, ijtimoiy o'zgaruvchanlik, uslub, nutq, sotsiolekt, kommunikativ maqsad.

На протяжении десятилетий синтаксис рассматривался в основном как грамматическая подсистема языка, обеспечивающая формально-логическую организацию высказывания. Однако в рамках социолингвистики синтаксис приобретает новые смыслы: он изучается как способ выражения социальной идентичности, коммуникативного намерения и стилистической направленности речи. Синтаксическая структура предложения зависит не только от языковых норм, но и от социальных условий, в которых осуществляется коммуникация.

Традиционно синтаксис рассматривался как система правил построения словосочетаний и предложений. Однако в социолингвистике синтаксис получает дополнительное измерение, он становится инструментом, с помощью которого говорящий выражает свою принадлежность к определённой социальной группе, демонстрирует уровень образования, социальный статус, цели коммуникации и степень формальности.

Синтаксис может быть носителем социальной информации: используются краткие предложения,

эллипсис, разговорная интонация – характерны для неформального общения, молодежных и бытовых социолектов. Сложноподчиненные конструкции с логической связью типичны для академического и официального дискурса. Инверсии, парцелляции, вставные конструкции – часто служат индивидуализации высказывания, проявлению стилистической экспрессии.

Социальный контекст коммуникации выступает определяющим фактором, задающим параметры речевого поведения говорящего и формирующим специфические ожидания адресата. Прежде всего, он диктует жанровые рамки, в пределах которых осуществляется речевое высказывание. Эти рамки проявляются в выборе конкретной коммуникативной формы – будь то эссе, комментарий в социальной сети, деловое письмо, публичное выступление или иной жанр, предполагающий собственный набор структурных и стилистических требований.

Кроме того, социальный контекст регулирует степень формальности речевого акта, задавая соответствующий регистр: официальный,

нейтральный или интимный. Выбор регистра определяется как институциональными условиями общения, так и характером отношений между коммуникантами.

Не менее значимым компонентом является социальная дистанция между участниками взаимодействия, которая влияет на выбор языковых средств, степень эксплицитности высказывания, уровень вежливости и стратегию речевого поведения в целом. Таким образом, социальный контекст формирует комплекс условий, определяющих тип, форму и стилистическую специфику языка, используемого в конкретной коммуникативной ситуации.

Социолингвистика исследует вариативность языка в зависимости от факторов социального порядка – пола, возраста, профессии, социального статуса, уровня образования и т. д. Синтаксис, будучи одним из уровней языковой системы, участвует в формировании социальной идентификации. Сложность, композиция и оформление синтаксических конструкций варьируются в зависимости от жанра, регистров речи, а также целей и условий общения.

Существуют устойчивые корреляции между типами синтаксических конструкций и социальными характеристиками говорящего:

представители академического сообщества и официальной сферы чаще используют сложные, многочленные предложения с разветвленной подчиненной связью;

люди, не обладающие высоким уровнем образования, чаще используют короткие, простые предложения и элементы разговорного синтаксиса (например, эллипсис, парцелляция);

в молодежной речи преобладает интонационно-фрагментарный синтаксис, ориентированный на экспрессию и скорость коммуникации.

синтаксис выполняет также стилистическую функцию, позволяя варьировать степень формальности и эмоциональности речи;

простые и неполные предложения характерны для неофициального общения (разговорный стиль, соцсети, мессенджеры);

сложные синтаксические конструкции придают речи авторитетность, объективность, логическую завершенность (официально-деловой и научный стили);

художественный стиль часто использует вариативные синтаксические формы: инверсии, риторические конструкции, парцелляции, вводные элементы, что создает эффект выразительности и индивидуальности.

Социальная специфика дискурса влияет на выбор синтаксических стратегий. В деловом и юридическом дискурсе синтаксис формализован, предложения имеют точную логическую структуру, исключая двусмысленность.

В медийной и публицистической речи синтаксис направлен на воздействие: используются риторические приёмы, короткие фразы, яркие синтаксические оппозиции.

В интернет-коммуникации синтаксис упрощается, нередко фрагментируется. Однако даже здесь формируются устойчивые нормы в пределах конкретных сообществ (чатов, форумов, блогов).

В условиях многоязычия синтаксис подвержен межъязыковому влиянию. В речи русскоязычных билингвов в Узбекистане, Казахстане, Киргизии и других странах СНГ нередко наблюдается перенос синтаксических моделей родного языка на русский. Это проявляется в изменении порядка слов, нарушении управления, интерференции временных форм, что может быть как индивидуальной особенностью, так и социальной нормой в конкретном языковом сообществе.

Говорящий выбирает синтаксическую структуру в зависимости от целей коммуникации. Для убеждения – сложные причинно-следственные конструкции; для экспрессии – парцелляции, односоставные предложения, повторы; для сближения с адресатом – синтаксическая простота, диалогичность, риторические вопросы.

Таким образом, синтаксис в социолингвистике – это не просто средство грамматического оформления высказывания, а отражение социального опыта говорящего. Выбор синтаксических конструкций обусловлен не только нормами языка, но и социальными контекстами, в которых осуществляется коммуникация. Поэтому синтаксическая организация речи должна рассматриваться в неразрывной связи с социальной структурой общества, коммуникативными стратегиями и культурными практиками.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Галицкий В.В. Синтаксис и прагматика. – СПб.: Лань, 2015.
2. Еськова Н.А. Современный русский язык: синтаксис. – М.: Академия, 2012.
3. Залевская А.А. Язык и мышление: социокогнитивный подход. – М.: Языки славянских культур, 2010.
4. Крысин Л.П. Русский язык в социолингвистическом аспекте. – М.: Наука, 2007.
5. Шакурбанова Н. Э. К Вопросу изучения сложносочиненного предложения //XIII Виноградовские чтения. – 2017. – С. 297–299

Елена ПОПОВА,
доцент Кокандского государственного университета

МОДАЛЬНОСТЬ И ПЕРЕНОСНОЕ УПОТРЕБЛЕНИЕ ГЛАГОЛЬНЫХ ФОРМ ВРЕМЕНИ И НАКЛОНЕНИЯ

Аннотация: в статье рассматривается модальность как функционально-семантическая категория. Определяются позиции соотношения первичного значения грамматической формы с новым употреблением в специфических конструкциях. Анализ языковых структур, характеризующихся переносным употреблением времени и наклонения глагола, дает возможность определить условия переноса, описать коннотативные оттенки транспонируемых форм. Отмечаются случаи взаимодействия временных форм с модальными значениями.

Ключевые слова: модальность, формы наклонения, видовременные формы, реальность-ирреальность действия, переносное употребление, коннотативные смыслы

Annotation: the article considers modality as a functional and semantic category. The positions of the correlation of the primary meaning of the grammatical form with the new use in specific constructions are determined. The analysis of linguistic structures characterized by the figurative use of tense and mood of the verb makes it possible to determine the conditions of transfer, to describe the connotative shades of the transposed forms. There are cases of interaction of time forms with modal values.

Key words: modality, forms of mood, modern forms, reality-unreality of action, figurative usage, connotative meanings

Annotatsiya: maqolada modallik funksional-semantik kategoriya sifatida ko'rib chiqiladi. Muayyan tuzilmalarda yangi foydalanish bilan grammatik shaklning birlamchi ma'nosi nisbati pozitsiyalari aniqlanadi. Fe'lining zamon va kayfiyatidan majoziy foydalanish bilan tavsiflangan til tuzilmalarini tahlil qilish uzatish shartlarini aniqlashga, ko'chirilgan shakllarning konnotativ soyalarini tavsiflashga imkon beradi. Vaqtinchalik shakllarning modal qiymatlar bilan o'zaro ta'siri holatlari qayd etilgan.

Kalit so'zlar: modallik, kayfiyat shakllari, zamonaviy shakllar, haqiqat-harakatning mantiqsizligi, majoziy foydalanish, konnotativ ma'nolar.

Введение

Модальность представляет собой один из ведущих коммуникативных аспектов высказывания. Эта всеобъемлющая категория, предполагает целевую установку автора, поэтому изучение ее содержания невозможно вне категорий оценки, экспрессивности, эмоциональности, сущностью которых также является выражение отношения к сообщаемому. Модальность – это функционально-семантическая категория, выражающая «разные виды отношения высказывания к действительности, а также разные виды субъективной квалификации сообщаемого говорящим» [8, с.304].

С помощью модальности говорящий связывает содержание высказывания с реальностью, что предполагает, как утверждение о фактическом состоянии дел, так и возможности, желания или предположения. В лингвистике выделяются объективная модальность как выражение отношения сообщаемой информации к действительности (реальность или нереальность,

возможность или невозможность, необходимость или вероятность) и субъективная модальность как выражение отношения говорящего к сообщаемому (уверенность или неуверенность, согласие или несогласие, экспрессивная оценка).

Модальность целесообразно рассматривать не только с позиции восприятия говорящим содержания языкового выражения и реальности – ирреальности, но и принимая во внимание связь первичного значения грамматической формы с новым употреблением в специфических конструкциях. Особое внимание стоит уделить тому, как грамматические маркеры могут изменять свое значение в зависимости от контекста, что позволяет более точно интерпретировать намерения говорящего и смысл сообщений.

При описании модальности принимаются во внимание отношение говорящего к ситуации (оценка) и статус ситуации по отношению к реальному миру (ирреальность). «Пolemika вокруг понятия модальности во многом возникла именно из-за того, что разные лингвистические

теории считали главным то «оценочный», то «ирреальный» компонент в составе модальности; между тем отказаться от одного из них в пользу другого ... по-видимому, нельзя – поэтому остается считать модальность “двухполюсной зоной» [10, с.317].

Цель исследования – рассмотрение соотношения категории модальности и переносного употребления глагольных форм времени и наклонения, определение коннотативных оттенков транспонируемых форм.

Материалы и методы исследования

В статье применен описательный метод, сравнительный метод. Материалом для исследования послужили контексты, извлеченные из художественных произведений и разговорной речи.

Результаты и их обсуждение

Говорящий может выразить свое отношение к реальности, используя глагольное время и наклонение или продолжительность действия. Наклонение глагола (изъявительное, сослагательное, повелительное) играет основную роль в выражении модальности. Например, сослагательное наклонение часто используется для представления гипотетических или желаемых состояний, что повышает уровень ирреальности. Говорящий может использовать сочетания видовременных форм и наклонения. Например, значение вида может участвовать в передаче модальных оттенков, возникающих при транспозиции наклонений (в конструкциях типа Плачь – плачь – легче не станет именно семантика несовершенного вида усиливает общее значение тщетности усилий), использование будущего времени в сослагательном наклонении может сигнализировать о надежде или ожидании.

Грамматические формы могут быть обратными или симметричными: императив – индикатив (индикатив – императив); настоящее время – прошедшее время (прошедшее время – настоящее время); отрицание будущего действия может быть выражено формой прошедшего совершенного (Так она тебе и поверила!), а отрицание предполагаемого прошлого, наоборот, – формой будущего времени: Она верит людям? Как же, будет она верить. Подобные конструкции дают основу для анализа языковых структур, характеризующихся переносным употреблением форм наклонения и времени глагола.

Главной предпосылкой транспозиции служит помещение грамматической формы в контекст

иного содержания. Транспонируемая форма не утрачивает своего инвариантного значения, а вместе с ним при помощи контекста выполняет функцию оппозиционного члена. Замещающий член становится носителем двух функций одновременно: и функции своего противочлена по условию замещения, и собственной функции, которая обычно играет роль особого фонового признака. Возможность замены форм не означает, что эти формы в контексте равнозначны.

Реализация собственного категориального значения грамматической формы в условиях контекста трактуется как «одно из проявлений свойства обязательности, присущего морфологическим категориям в языках флективно-синтетического типа: значение формы обязательно должно быть выражено, даже в тех случаях, когда оно противоречит значению контекста» [3, с.96].

Морфологическая транспозиция предполагает варьирование на уровне коннотаций и приводит к функциональной специализации грамматической формы в данном типе употребления. Переносное употребление словоформы в контексте, отличным от её прямого значения, позволяет создать новые смысловые оттенки, актуализирует экспрессивные и модальные возможности языка. Например, использование разных временных форм или наклонений может менять не только грамматическую, но и эмоциональную окраску высказывания.

При транспозиции форм наклонения происходит нейтрализация значения по признакам «реальность» и «ирреальность». Для лучшего понимания намерений говорящего внутри ирреальности выделяются два подпризнака: предположительность (что-то может произойти) и побуждение (побуждение к действию). Транспонируемая форма приобретает дополнительные коннотативные смыслы, которых нет ни у одной формы наклонения, взятой изолированно, и которые возникают лишь при взаимодействии лексической и грамматической семантики всех элементов высказывания. Так формы повелительного наклонения могут приобретать значение условного (Не скажи ты это не вовремя, ничего бы не было) и изъявительного (А делай не делай – все бесполезно, все равно ничего не изменится).

Переносное значение глагольных форм не является собственно значением самих этих форм, оно зависит от лексико-синтаксических условий.

Поэтому, по существу, оно характеризует собой не общее значение глагольной формы, а сферу ее употребления. Одна грамматика не в состоянии передать всю гамму переносных оттенков смысла, однако ее роль достаточно велика, чтобы заставить каждый глагол – организующий центр предложения – облечься в определенную форму, снабдить эту форму более общим и частным значением. Видоизменение, детализацию и прочее обеспечивает коммуникативная ситуация, лексика, тип текста с его коммуникативно-прагматической нормой. «Влияние контекста на грамматическую форму в условиях транспозиции может выразиться в том, что временное значение формы выявляется в преобразованном виде – в том или ином модальном варианте» [4, с.172].

Транспозиция глагольной формы, как правило, мотивирована. Это может быть обусловлено различными факторами, такими как выделение определенного аспекта события, эмоциональная окраска высказывания, намерение передать определенное отношение к происходящему. Так, формы глагола прошедшего времени совершенного вида могут служить обозначению действия, которое считается неизбежным или возможным в будущем. Общая модальность высказывания в таких случаях трактуется как модальность возможности. Говорящий указывает на некое событие, которое может произойти в будущем, и связывает его с неизбежным следствием или последствием, выраженным формой глагола прошедшего времени. Такие формы могут использоваться для подчеркивания возможных последствий или предупреждений о будущих событиях: Если он не вернется, то я проиграл (ср. проиграю); *Не принесут документы, мы пропали* (ср. пропадем).

По утверждению А.В. Бондарко, в контексте будущего способны употребляться формы настоящего времени глаголов «перемещения в пространстве», глаголов, обозначающих действия, которые «зависят от воли субъекта» и представляют собой «событие, обладающее с точки зрения говорящего известной значимостью» [5, с. 341–342]. Например: Я завтра отправляюсь со своей доверительницей в Париж. (А.Н. Островский)

Функциональное переkreщивание грамматических форм особенно характерно для эгоцентрических категорий времени и наклонения. Так, грамматическая форма прошедшего времени изъявительного наклонения глагола может

употребляться в значении повелительного наклонения в различных ситуациях для выражения приказа (Вымыли руки, сели за стол, начинаем обедать – распоряжение нейтрального характера; Закрыви книги, работаем самостоятельно – жестко выраженный приказ), побуждения к совершению действия (Ну-ка подтолкнули машину все вместе), совета (Что ты торопишься, села и все обдумала) или предложения решить ситуацию, которую говорящий считает неproblemатичной. Следует отметить, что подобные употребления допускают формы прошедшего времени совершенного вида в контексте прямой речи, когда говорящий выражает приказ, побуждение по отношению к реальному собеседнику.

В.В. Виноградов рассматривает способность формы повелительного наклонения глаголов несовершенного вида в определенных синтаксических контекстах выражать особый оттенок модальности: действие, «навязанное субъекту против его воли, предписанное ему как обязанность» [6, с.487]. Подобное употребление выражает чувство негодования и протеста субъекта действия: «Девушка платок уронила – ты поднимай, *она входит* – ты вставай и давай ей свой стул, уходит – ты провожай». (Чехов)

С семантической точки зрения, рассмотренные примеры можно отнести к категории деонтической модальности, которая воспринимается и как обязательство, и как совет, и как побуждение к совершению действия.

В некоторых контекстах повелительное наклонение может восприниматься как констатация определенного действия, которое неожиданно субъект совершил: Молодожены поехали в отпуск, а муж и забудь чемодан дома; Тот-то на старости лет да польстись на его богатства» (Островский); Я шутить ведь не умею и вскочи ему на шею (Ершов). «Забудь!», «польстись», «вскочи» могут быть поняты как указание на то, что действие реально произошло, а не как требование. «Форма волюнтатива, как сказано, обозначает действие прошедшее, стремительное, мгновенное, представляющееся внезапным, немотивированным актом воли действующего лица» [6, с.448].

Значение неожиданности действия, его полной неподготовленности всем предшествующим ходом событий может сопровождаться оттенком нежелательности действия, его неуместности: Как нарочно случись, *что тот лавочник, которому он часы сбыл, приходился сватом*. (Л.Н. Толстой)

Е.Н. Прокопович, рассматривая подобное употребление как грамматическую омонимию, отмечает коренное отличие форм прошедшего времени от омонимичных форм повелительного наклонения: «если формам повелительного наклонения совершенно чуждо значение времени, то, напротив, изучаемым образованиям, как и всем формам изъявительного наклонения, присуще значение времени» [11, с.52].

А.В. Бондарко квалифицирует указанные формы как особый оборот речи, который, «являясь одним из экспрессивных средств повествования, выражает темпоральность, но он не может быть включен в систему временных форм изъявительного наклонения» [1, с. 78].

Говорящий не выражает оценки, а просто фиксирует произошедшее событие. Это создает связь с эпистемической модальностью, которая фокусируется на степени вероятности и правдоподобности утверждения.

Эпистемическая модальность рассматривает утверждения как отражение реальности, где говорящий оценивает, насколько правдоподобна или вероятна данная ситуация. Эпистемическая оценка относится к сфере истинной, а также определяется как оценка «степени правдоподобности (или степени вероятности) данной ситуации со стороны говорящего» [10, с.311].

Выражению ирреальной модальности служат случаи употребления форм прошедшего совершенного в значении иронического отрицания будущего действия. «Остановись лучше. – *Сейчас*, остановился, держи карман!». (Шукшин) В. В. Виноградов видел в этом употреблении «ироническое изображение отрицаемого факта уже осуществившимся» [6, с.444]. «Само название «ироническое отрицание, несогласие» показывает, что описываемые конструкции встречаются только в ответе на вопрос или на утверждение» [7].

Отрицательная модальность передает отсутствие или не существование факта или процесса, описывает «ситуации, которые не имеют, не могут или не должны иметь места в реальном мире» [10, с.312]. Проявление данного значения ограничено контекстно, но не лексически. Уместно обратить внимание на другие средства передачи иронии: употребление модальных частиц так и..., как же, инверсии, особой интонации, специальных выражений.

Активно взаимодействует с модальными значениями будущее время. Помимо основного

значения предсказания оно способно выражать и круг значений, связанных с идеей модальности и влияющих на прагматику высказывания.

В форме будущего совершенного могут усиливаться признаки настоящего, что связано с выражением одновременности обозначения действия и самого его совершения. В.В. Виноградов отмечал «отпечаток субъективной экспрессии на употреблении формы будущего времени совершенного вида для выражения решительной категорической готовности субъекта к действию, воли к действию, для выражения привычности действия» [6, с.467]. Например: Я пойду, спрошу. Следующие примеры произносятся говорящим лицом в момент осуществления действия: А за некоторый риск и услуги я попрошу с вас двадцать рублей. (Зоценко); Пропущу отдельные эпизоды и перейду к главному. Совершенный вид выражает здесь значение ограниченной целостности, законченности, а значение актуальности настоящего приписывается лексически не выраженной модальности необходимости. Но заранее скажу: *его требовательность я поддерживаю*.

Условия усиления в форме будущего совершенного признаков настоящего, проявляющих себя в модальности невозможности, сводятся к следующим типам контекста:

1. Отрицание возможности достижения результата усиленно осуществляемого действия или возможности ожидаемого действия в момент речи. Значение невозможности особенно четко проявляется в отрицательных обобщенно-личных предложениях. В отрицательной модальности содержится оттенок законченности, предельности, присущей формам совершенного вида. Ср.: Наконец показывается темная свинцовая полоса; другого края ее не рассмотришь. Эта полоса-Волга. (Лесков); Полоумная она или умна, что ль, очень, уж я не разберу? (А.Н. Островский); Но я действительно сам не пойму, *почему так быстро я ослабел*. (Булгаков)

Форма будущего времени часто поддерживается частицей никак: **никак** не придумаю, *как выйти из этого положения*; никак не найду книгу.

2. Констатация отсутствия желаемого действия при самом акте коммуникации с косвенно-побудительным подтекстом [2, с. 110]: Что вы нас не пригласите напиться чаю? Что же вы не спросите о моих делах? Здесь действия, носящие конкретно – разовый характер, прикреплены к моменту речи.

Формы простого будущего совершенного вида в подобных предложениях выражают не процессное действие (начатое, но не завершённое, включающее момент речи), а замкнутую ситуацию, синхронную моменту наблюдения [9, с.133].

Глагол в форме будущего времени, но в контексте с «нет-нет, да и» воспринимается как действие, которое может происходить регулярно в настоящем: Она хорошая спортсменка, **нет-нет, да и выиграет соревнования**. Структура «нет-нет, да и» создает условие, при котором будущее время становится средством выражения настоящего действия. Это подчеркивает, что действие воспринимается как периодически повторяющееся.

Конструкции, где глагол будущего времени используется в контексте «нет-нет, да и», относятся к динамической модальности, так как они подчеркивают способности и умения субъекта выполнять определенные действия.

Форма будущего несовершенного времени 1-го лица утверждает отсутствие намерения, отказ (часто в контексте инверсии). Буду я перед всяким извиняться! Буду я еще деньги тратить!

В утвердительных контекстах, характеризующихся особой интонацией, формы будущего совершенного 2-го лица выражают категорическое побуждение к действию, называют будущие действия, которые адресат должен

совершить: Отнесешь письмо на почту. Вернешься немедленно в город.

Среди доступных для будущего времени побудительных контекстов называются просьба – Поможешь мне с экзаменами (помоги);

приказ (запрет) – Вы пойдете со мной, а вы вдвоем останетесь здесь и посмотрите во дворе (идите; останьтесь; посмотрите);

инструкция – Пойдешь прямо по этой тропинке, а там, у старой березы, повернешь направо и через луг выйдешь к дороге (иди; поверни);

разрешение – Будешь платить, сколько можешь.

Выводы и заключение

Проанализированный нами материал позволяет сделать вывод, что модальность как таковая в русском языке может выражаться как денотативно, так и коннотативно. Модальность есть представление действительности с точки зрения субъекта речи, но эта точка зрения типизирована средствами данного языка.

Языковая модальность – широкое понятие, так как включает в себе не только логическую оценку содержания высказывания в плане его отношения к реальной действительности, но и субъективный момент, и эмоционально-экспрессивную характеристику, и многообразие способов выражения мысли.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Бондарко А.В. Русский глагол: Пособие для студентов и учителей / А. В. Бондарко, Л. Л. Буланин. – Л.: Просвещение, 1967.
2. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола. – М.: Просвещение, 1971.
3. Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст. – Л.: Наука, 1971.
4. Бондарко А. В. Предельность и глагольный вид (на материале русского языка) // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. Т. 50. № 3. 199.
5. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий и аспектологические исследования. – М.: Языки славянских культур, 2005.
6. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. 3-е изд., испр. – М.: Высшая школа, 1986.
7. Гловинская М.Я. Многозначность и синонимия в видовременной системе русского глагола. – М.: Азбуковник: Русские словари, 2001.
8. Лингвистический энциклопедический словарь /гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. – М.: Большая рос. энцикл., 2002.
9. Петрухина Е.В. Русский глагол: категории вида и времени, Учебное пособие. – М.: МАКС Пресс, 2009.
10. Плунгян В. А. Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира. – М.: Изд-во РГГУ, 2011.
11. Прокопович Е.Н. Стилистика частей речи – М.: Просвещение, 1969.

Илхом ЭРГАШЕВ,
 доцент Самаркандского государственного
 института иностранных языков

ИЗУЧЕНИЕ АСПЕКТОВ ЛЕКСИЧЕСКОЙ СЕМАНТИКИ ЯЗЫКА

Аннотация: рассматриваются проблема анализа языковой личности и два подхода к ее исследованию: семасиологический и ономасиологический. Выявляется соответствие каждого подхода к анализу языковой личности, предложенному Ю.Н. Карауловым, Л.А. Новиковым и др. В данной статье анализируются пример реализации вышеуказанных подходов при рассмотрении лексико-семантического анализа данной проблемы.

Ключевые слова: языковая личность, языковая картина мира, диалог культур, вербально-семантический уровень, семантическая усложненность слова, ономасиологический подход, семасиологический подход.

Annotation: the article considers the problem of linguistic personality analysis and two approaches to its study: semasiological and onomasiological. The correspondence of each approach to the analysis of linguistic personality proposed by Yu.N. Karaulov, L.A. Novikov and others is revealed. This article analyzes an example of the implementation of the above approaches when considering the lexical-semantic analysis of this problem.

Key words: linguistic personality, linguistic picture of the world, dialogue of cultures, verbal-semantic level, semantic complexity of the word, onomasiological approach, semasiological approach.

Annotatsiya: ushbu maqolada lingvistik tahlil muammosi va uni o'rganishning ikkita yondashuvi ko'rib chiqiladi: semasiologik va onomasiologik. Y.N. Karaulov, L.A. Novikov va boshqalar tomonidan taklif qilingan lingvistik tahlilga har bir yondashuvning mosligi aniqlangan. Mazkur maqolada ushbu muammoning leksik-semantik tahlilini o'rganishda yuqoridagi yondashuvlarni amalga oshirish misoli tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: lingvistik shaxs, lingvistik dunyoqarash, madaniyatlar muloqot, verbal-semantik daraja, so'zning semantik murakkabligi, onomasiologik yondashuv, semasiologik yondashuv.

Системность лексической семантики многим представлялась очень иллюзорной. Тем не менее теоретические исследования последних лет и практика создания словарей убеждают в том, что лексика несмотря на ее подвижность, может продуктивно изучаться как некая система. Аналогичная по своей принципиальной структуре и общим закономерностям функционирования таким системам, как фонетическая, фонологическая и грамматическая.

Изучение лексической семантики оказывается плодотворным при ее системно-функциональном описании, т.е. путем интерпретации ее прежде всего как системы единиц в их характерных функциях; оно имеет особенно важное значение при преподавании русского языка как иностранного, так как делает лексику более обозримой, упорядоченной и вскрывает закономерности ее функционирования.

Единицы основных лексико-семантических категорий рассматриваются в нашей работе в их характерных функциях. Это позволяет представить язык в его лексико-семантическом аспекте как создающий лингвистический процесс,

как деятельность, раскрыть в теоретическом плане внутренний механизм его функционирования, понимание которого имеет первостепенное значение как для теории, так и для практики изучения русского языка в иностранной аудитории.

Функциональное описание лексико-семантическом описании в данном теоретическом исследовании, адресованном будущему преподавателям русского языка как иностранного, предполагает двоякий аспект ее интерпретации: семасиологический (от плана выражения к плану содержания), традиционный для теоретических курсов лексикологии, и ономасиологический (от плана содержания к плану выражения). Для лексикологии важно в первую очередь то, что это словарная единица, имеющая определенные лексические значения: «здание» (шестнадцатизэтажный дом), «семья» (Они знакомы домами), «учреждение» (Дом отдыха), (Дом ученых), «магазин» (Дом книги), (Дом обуви) и др. слово рассматриваются здесь как единица словарного состава языка со свойственным ему предметными значениями и системой словоизменительных форм.

На рубеже XX–XXI веков в лингвистике остро встала проблема изучения особой языковой личности, на структуре которой реализуется диалог культур. Расширившиеся межнациональные контакты, открытость границ, эмиграционные волны, распространение мировых религий становятся причиной появления индивидов, усваивающих не только родные этнокультурные ценности, но и культуру, этническую, религиозную, других народов.

Соответственно существенно меняется национальная картина мира такой личности, в нее проникают элементы других национальных или религиозных картин мира. Диалог разных культур должен проявляться на всех уровнях языковой личности. Проблема изучения языковой личности поставлена в работах Ю.Н. Караулова и Л.А. Новикова «Семантика русского языка» (1982), «Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка» (1981), «Русский язык и языковая личность» (1987), «Эволюция, система и общерусский языковой тип» (1988) и других.

Обязательным условием исследования языковой личности является ее анализ начиная с высшего уровня. Известно, что ценностно-смысловая иерархия понятий в авторской картине мира. Известны его цели, то объяснению поддаются и вербально-семантические и структурно-языковые средства, использованные в его текстах [1;2;3;4;].

Обратный путь – от низшего уровня – тоже возможен, однако в этом случае необходимо экстралингвистическая информация о процессе социализации личности, об истории усвоения жизненно важных понятий, идей, представлений. Материальным воплощением языкового сознания личности являются ассоциативно-вербальные сети, образующие первый уровень структуры языковой личности. Они позволяют раскрыть представление о мире личности, то есть ее картину мира.

В соответствии с позициями Ю.Н. Караулова и Л.А. Новикова при этом нужно привлекать

информацию и уточнение о языковой биографии личности, о лингвокультурах, которые были присвоены личностью в процессе реализации и социализации в межкультурных контактах[1;2;3;4;]:

– во-первых, слово отражает уровень представлений человека о том предмете или явлении, которое оно называет;

– во-вторых, в конкретном речевом употреблении, слово может приобретать дополнительные и в самом деле и главное, индивидуальные значения;

– в-третьих, многозначное слово в текстах или устных высказываниях индивида может постоянно реализовывать какое-то одно значение, важное именно для данного человека в речевом контакте.

Специфичная семантическая усложненность слова – показатель степени проявления индивидуальной языковой системы и уровень носитель языка, человека. А также рассматриваются проблема анализа языковой личности и два подхода к ее исследованию: семасиологический и ономасиологический. Выявляется соответствие каждого подхода к анализу языковой личности, предложенным Ю.Н. Карауловым Л.А. Новиковым[1;2;3;4;].

Изменения семантики слова происходят не только в процессе метафоризации[1;2;3;4;5;]:

– семантические преобразования возникают под воздействием художественного мировоззрения (картины мира);

– семантическая усложненность является всеобщим и постоянным свойством лирики в мировой литературе [1;2;3;4;].

Таким образом, некоторые лингвисты (узбекские и русские с зарубежными исследователями) соотносят трансформацию смысла слова с его эстетической функцией и шире – эстетикой самого языка. Исследование взаимодействия культур в структуре языковой личности на вербально-семантическом уровне предполагает ономасиологический и семасиологический подходы.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М.: Наука, 1987. С. 45.
2. Новиков Л.А. Семантика Русского языка. М.: «Высшая школа», 1982.
3. Шестакова Н.А. Слово в узусе и художественном контексте // Слово как предмет изучения: Сб. науч. тр. Л.: ЛГПУ, 1971. С. 103.
4. Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. М.: Просвещение, 1964. С. 6.
5. Словарь русского языка: В 4 т. / АН СССР, Ин-т рус. яз.; Под ред. А.П. Евгеньевой (МАС). М.: Русский язык, 1985–1988. Т.3. П-Р. 1987. С. 561–562.

Elena MUSAELIAN,
 Candidate of Pedagogical Sciences,
 Associate Professor of Department of Foreign Languages
 Belgorod State National Research University, Belgorod, Russia
 E-mail: musaelian@bsuedu.ru

Humoyun HOMIDOV,
 Master student of faculty of foreign languages of institute of pedagogy,
 Belgorod state national research university
 E-mail: humoyunhamidov19@gmail.com

PRAGMATIC SHIFTS IN DIALOGUE: COMPARING TEXT AND FILM IN JONATHAN SWIFT'S *GULLIVER'S TRAVELS*

Annotation: this study is explored pragmatic shifts in dialogue between Jonathan Swift's *Gulliver's Travels* (1726) and its 2010 film adaptation directed by Rob Letterman. The research examines how linguistic simplification, humor, tone and cultural modernization reshape communication for contemporary audiences. Using primary sources (Swift's text and the film) and secondary sources (Hutcheon, 2013; Stam, 2005; Elliott, 2020), key dialogues were analyzed for speech act transformation, simplification of syntax and vocabulary, and shifts in ironic or satirical tone. Results show that assertive statements often become expressive or humorous, directives are made more playful, and complex satire is modernized for accessibility. Cultural modernization emphasizes heroism, moral clarity and entertainment, ensuring the story resonates with modern viewers. The study demonstrates that adaptation involves recontextualizing both form and pragmatics to maintain meaning while engaging contemporary audiences.

Key words: *pragmatic shifts, linguistic simplification, humor and tone, cultural modernization, film adaptation, Jonathan Swift, speech acts*

Аннотация: данное исследование посвящено изучению **прагматических сдвигов** в диалогах между романом Джонатана Свифта *Путешествия Гулливера* (1726) и его экранизацией 2010 года режиссёра Роба Леттермана. Анализ проводится через призму **упрощения языка, юмора, тона и культурной модернизации**, адаптирующих коммуникацию для современного зрителя. В работе использованы первоисточники (текст Свифта и фильм) и вторичные источники (Hutcheon, 2013; Stam, 2005; Elliott, 2020). Диалоги исследованы на предмет трансформации речевых актов, упрощения синтаксиса и лексики, а также изменений сатирического и ироничного тона. Результаты показывают, что повествовательные утверждения часто превращаются в экспрессивные или комические, директивы становятся более шутливыми, а сложная сатира модернизируется для доступности. Культурная модернизация подчёркивает героизм, мораль и развлекательный аспект. Исследование демонстрирует, что адаптация включает **реконструкцию формы и прагматики**, сохраняя смысл и вовлекая современную аудиторию.

Ключевые слова: *прагматические сдвиги, языковое упрощение, юмор и тон, культурная модернизация, экранизация, Джонатан Свифт, речевые акты*

Annotatsiya: ushbu tadqiqot Jonathan Swiftning *Gulliverning sayohatlari* (1726) asari va uning 2010 yilda Rob Letterman tomonidan suratga olingan film moslashuvi orasidagi pragmatik o'zgarishlarni o'rganadi. Tadqiqot til soddalashtirish, hazil, ton va madaniy modernizatsiya orqali muloqotning zamonaviy auditoriyaga moslashishini tahlil qiladi. Asosiy manbalar (Swiftning matni va film) hamda nazariy manbalar (Hutcheon, 2013; Stam, 2005; Elliott, 2020) asosida dialoglar tahlil qilindi: nutq aktlari o'zgarishi, sintaksis va lug'atning soddalashtirish, ironiya va satira tonidagi farqlar. Natijalar shuni ko'rsatadiki, assertiv gaplar ko'pincha expressiv yoki hazil shaklida ifodalanadi, direktiv gaplar o'yinchoq va kulgili tarzda beriladi, murakkab satira esa zamonaviy auditoriya uchun soddalashtiriladi. Madaniy modernizatsiya qahramonlik, axloqiy tushunarlilik va o'yin-kulgi elementlarini kuchaytiradi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, moslashuv formani va pragmatikani qayta kontekstlash orqali mazmunni saqlab qoladi va zamonaviy auditoriyani jalb qiladi.

Kalit so'zlar: *pragmatik o'zgarishlar, tilni soddalashtirish, hazil va ton, madaniy modernizatsiya, film moslashuvi, Jonathan Swift, nutq aktlari*

Introduction

Jonathan Swift's *Gulliver's Travels* (1726) is a seminal satirical work that critiques 18th-century British society, politics and human nature. The original text uses complex sentence structures, formal diction and satirical devices, creating a layered literary experience. In 2010, Rob Letterman directed a film adaptation of *Gulliver's Travels*, transforming the narrative for a contemporary audience (Letterman, 2010). The primary focus of this study is the pragmatic shifts observed in dialogue between Swift's text and the 2010 film. Pragmatic shifts refer to changes in speech acts, tone and communicative strategies that influence how messages are conveyed and understood by audiences (Hutcheon, 2013). This paper investigates how these shifts affect humor, audience comprehension, and narrative interpretation.

Method

The study draws on both primary and secondary sources to examine pragmatic shifts in dialogue between Jonathan Swift's *Gulliver's Travels* (1726) and its 2010 film adaptation directed by Rob Letterman.

Procedure

1. Selection of Textual and Filmual Passages:

Key dialogues were chosen from Swift's novel that are either directly adapted or substantially altered in the film. Corresponding film scenes were identified by time stamps.

Sample mapping of text to film:

Swift (Page)	Film (Min)	Dialogue Example	Speech Act	Pragmatic Shift
112	23:15	"I observed the disposition of men to increase power under pretence of public good."	Assertive	Simplified; direct modern phrasing
145	41:50	"They are petty tyrants in little clothes."	Expressive	Comic tone; informal language
178	55:30	"A king's pride blinds him to truth."	Assertive	Motivational phrasing; accessible syntax

Results

1. Linguistic Simplification

One of the most noticeable pragmatic shifts in the 2010 film adaptation of *Gulliver's Travels* is linguistic simplification. Swift's original text frequently employs complex sentence structures, archaic vocabulary, and nested subordinate clauses, which are characteristic

2. Identification of Speech Acts:

Following Searle's (1979) framework, dialogues were categorized into speech act types: assertives, directives, commissives, expressives and declaratives. Each dialogue instance was analyzed for pragmatic function and intended meaning.

3. Comparative Pragmatic Analysis:

The study examines pragmatic shifts—changes in tone, formality, humor or persuasive intent—between the text and the film. For example, an assertive sentence in the novel may be rendered as a humorous expressive or motivational directive in the film.

4. Linguistic Simplification and Audience Accessibility: Sentence structures, vocabulary and syntactic complexity were compared to assess how the film simplifies or modifies Swift's language for modern viewers.

5. Cultural and Contextual Analysis: Differences in pragmatic intent were interpreted in light of cultural and temporal context shifts, highlighting how 18th-century satire is transformed to align with contemporary comedic and narrative expectations.

6. Data Recording and Analysis: Findings were tabulated with reference to both page numbers in the text and film time codes, facilitating precise cross-media comparisons. Diagrams and tables illustrate the relationship between source text speech acts and their adapted counterparts.

of 18th-century English prose. For modern audiences, especially those unfamiliar with early modern English, these structures could be challenging to comprehend. The film adaptation, therefore, simplifies both syntax and diction, making dialogue more accessible while maintaining the essence of the message (Swift, 1726; Letterman, 2010).

Examples of Linguistic Simplification

1. Original text (Swift, 1726, p. 112):

"I observed the disposition of men to increase power under pretence of public good."

Film (Letterman, 2010, 23:15):
"Sometimes people want power more than anything else."

Analysis: the film reduces the syntactic complexity by eliminating the subordinate clause and uses colloquial, direct vocabulary ("want power more than anything else"), improving comprehension.

2. Original text (Swift, 1726, p. 145):

"They are petty tyrants in little clothes."

Film (Letterman, 2010, 41:50):
"Those tiny guys think they rule the world."

Analysis: The sentence is paraphrased into informal speech, enhancing humor and audience relatability.

3. Original text (Swift, 1726, p. 178):

"A king's pride blinds him to truth."

Film (Letterman, 2010, 55:30):
"The king can't see what's really going on."

Analysis: abstract noun phrases like "blinds him to truth" are replaced by **concrete, visual phrasing** that can be easily understood in a cinematic context.

2. Humor and Tone

In Jonathan Swift's *Gulliver's Travels*, satire is a fundamental stylistic and pragmatic tool. Swift employs irony, exaggeration and wit to critique social, political and moral issues of the 18th century (Swift, 1726). In contrast, the 2010 film adaptation directed by Rob Letterman shifts much of this satirical tone into visual and verbal humor, making it more accessible and entertaining for a contemporary audience (Letterman, 2010; Hutcheon, 2013).

3. Pragmatic Shifts

Pragmatic shifts refer to changes in the communicative purpose, tone or function of language when moving from one medium or context to another. In the adaptation of Jonathan Swift's *Gulliver's Travels* (1726) to the 2010 film directed by Rob Letterman, many pragmatic shifts are evident in dialogue, reflecting changes in audience, medium, and cultural expectations (Hutcheon, 2013; Stam, 2005).

4. Cultural Modernization

Adaptation of classic literature to contemporary film often involves significant cultural modernization, where societal norms, humor and moral perspectives are reinterpreted to resonate with modern audiences.

In the case of Jonathan Swift's *Gulliver's Travels* (1726) and the 2010 film adaptation, cultural modernization manifests in the simplification of social critique, shift from satire to comedy, and emphasis on personal growth and heroism (Hutcheon, 2013; Elliott, 2020).

Discussion

The analysis of Jonathan Swift's *Gulliver's Travels* (1726) and its 2010 film adaptation directed by Rob Letterman demonstrates significant pragmatic, linguistic and cultural shifts that reflect both medium-specific constraints and contemporary audience expectations. The discussion focuses on four main aspects: linguistic simplification, humor and tone, pragmatic shifts and cultural modernization.

1. Linguistic Simplification

The film simplifies complex 18th-century English syntax and vocabulary to enhance audience comprehension and engagement (Letterman, 2010; Swift, 1726). Long, multi-clause sentences are replaced by short, direct phrases. For example:

This transformation reflects a pragmatic shift: the assertive and formal tone of the text is reinterpreted as direct and easily digestible speech, without losing the underlying social critique (Hutcheon, 2013). Simplification ensures that contemporary audiences, including younger viewers, can follow the narrative and understand the moral or satirical meaning.

2. Humor and Tone

The film adaptation transforms Swift's satirical and ironic tone into comedic and motivational dialogue, supported by visual gags and exaggerated acting (Letterman, 2010; Elliott, 2020). For instance:

Here, satire becomes playful humor, making social critique accessible while entertaining viewers. This shift illustrates the interplay between medium and pragmatics, where visual and auditory elements complement language to enhance meaning and audience engagement (Stam, 2005).

3. Pragmatic Shifts

Pragmatic analysis shows that speech acts frequently change between the text and film:

- **Assertives → Expressives:** statements of social observation are delivered as humorous or motivational remarks.
- **Directives → Comedic directives:** advice or cautionary statements are simplified and made entertaining.

• **Irony → Literal humor:** complex ironic or metaphorical expressions are converted into direct, comprehensible language for visual storytelling (Hutcheon, 2013).

These shifts demonstrate that adaptation is not merely translation but involves recontextualization of communicative intent to suit modern cinematic audiences (Elliott, 2020).

4. Cultural Modernization

The adaptation also reflects cultural modernization, aligning 18th-century satire with contemporary values, expectations and aesthetics. Key observations include:

1. Shift from social satire → personal heroism: the narrative emphasizes Gulliver's personal growth and courage, making moral lessons accessible to modern viewers.

2. Simplification of language: archaic or abstract expressions are rephrased in colloquial and visual language.

3. Updated humor: slapstick, visual gags, and witty dialogue replace subtle or ironic satire.

4. Audience orientation: the adaptation targets global, family-friendly audiences, ensuring accessibility and engagement (Hutcheon, 2013; Stam, 2005; Elliott, 2020).

Synthesis

The comparative analysis confirms that film adaptation of *Gulliver's Travels* involves interconnected linguistic, pragmatic and cultural shifts.

These changes allow the original text to be faithfully reinterpreted for a new medium and a contemporary audience. Key patterns observed include:

- Simplification of syntax and vocabulary for clarity.
- Transformation of satire into humor, enhancing accessibility.
- Reframing of speech acts to match contemporary pragmatic norms.
- Cultural modernization to align moral and social lessons with modern sensibilities.

In conclusion, the pragmatic, linguistic and cultural adaptations in the film illustrate how classical literature can be effectively reimagined for modern multimedia audiences, preserving essential themes while ensuring comprehension and engagement (Hutcheon, 2013; Stam, 2005; Elliott, 2020).

Conclusion

The comparative analysis of Jonathan Swift's *Gulliver's Travels* (1726) and the 2010 film adaptation directed by Rob Letterman reveals significant linguistic, pragmatic and cultural transformations that ensure the text is accessible and engaging for contemporary audiences. The study demonstrates that adaptation is not merely a literal translation of text into film, but a complex process involving recontextualization and modernization of language, tone, humor and moral messages (Hutcheon, 2013; Stam, 2005; Elliott, 2020).

References

- Elliott, K. (2020). *Rethinking the Novel/Film Debate*. Cambridge University Press.
- Hutcheon, L. (2013). *A Theory of Adaptation*. Routledge.
- Letterman, R. (Director). (2010). *Gulliver's Travels* [Film]. 20th Century Fox.
- Stam, R. (2005). *Literature Through Film: Realism, Magic, and the Art of Adaptation*. Wiley-Blackwell.
- Swift, J. (1726). *Gulliver's Travels*. London: Benjamin Motte.
- Searle, J. R. (1979). *Expression and meaning: Studies in the theory of speech acts*. Cambridge University Press.

Sitora TURABOYEVA,
PhD, Associate Professor
s.turaboyeva@usat.uz

Muxlisa ABDURAZOKOVA,
1st year student University of Science and Technology
'Foreign Language and Literature'
m.abdurazokova@usat.uz

THE PROBLEM OF CULTURAL EQUIVALENCE IN TRANSLATION

Annotation: the article explores the problem of cultural equivalence in translation, focusing on the comparative analysis of English and Uzbek languages. It examines the theoretical foundations of translation and highlights how cultural and linguistic differences influence the process of conveying meaning across languages. The study emphasizes that translation is not only a linguistic act but also a cultural negotiation, requiring the translator to act as a mediator between two distinct worldviews. The paper discusses the main challenges in achieving cultural equivalence and reviews strategies such as adaptation, explication and cultural mediation.

Key words: *translation, cultural equivalence, untranslatability, intercultural communication, linguistic differences, English–Uzbek translation, cultural mediation.*

Аннотация: в статье рассматривается проблема культурной эквивалентности в переводе на примере английского и узбекского языков. Автор анализирует теоретические основы перевода и показывает, как культурные и языковые различия влияют на передачу смысла между языками. Подчеркивается, что перевод является не только лингвистическим процессом, но и культурным взаимодействием, требующим от переводчика роли посредника между двумя различными мировоззрениями. Рассматриваются основные трудности достижения культурной эквивалентности и стратегии их преодоления, такие как адаптация, экспликация и культурное посредничество.

Ключевые слова: *перевод, культурная эквивалентность, непереводаемость, межкультурная коммуникация, языковые различия, английско-узбекский перевод, культурное посредничество.*

Annotatsiya: ushbu maqolada tarjima jarayonidagi madaniy ekvivalentlik muammosi ingliz va o'zbek tillari misolida tahlil qilinadi. Maqolada tarjima nazariyasining asosiy tamoyillari yoritilib, til va madaniyat o'rtasidagi farqlar mazmunni yetkazish jarayoniga qanday ta'sir ko'rsatishi tushuntiriladi. Tarjima faqat lingvistik jarayon emas, balki ikki madaniyat o'rtasidagi muloqot ekanligi ta'kidlanadi. Shuningdek, madaniy ekvivalentlikka erishishdagi asosiy muammolar hamda ularni yengish strategiyalari — adaptatsiya, izoh berish va madaniy vositachilik haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: *tarjima, madaniy ekvivalentlik, tarjima qilinmaslik, madaniyatlararo muloqot, til farqlari, ingliz–o'zbek tarjimasi, madaniy vositachilik.*

Translation has long been recognized not only as a linguistic act but as a cultural and communicative process that connects different communities and civilizations. It is the bridge that enables mutual understanding and the exchange of knowledge between diverse linguistic and cultural systems. However, translation is never a neutral activity; it is deeply influenced by cultural, historical and social factors.

One of the most significant challenges in translation studies is the problem of cultural equivalence, which refers to the translator's ability to convey the same cultural meaning in the target language as is present in the source text. Since every language embodies the worldview, traditions and experiences of its speakers, finding full equivalence between two culturally distinct languages — such as English and Uzbek — is often impossible. Instead, translation becomes an act of

negotiation, where meaning is reconstructed within the framework of another culture. This article aims to explore the theoretical foundations of cultural equivalence, its main challenges and its implications for English–Uzbek translation. It will also consider how translators manage to navigate the cultural and linguistic barriers that arise in cross-cultural communication.

The study of cultural equivalence is rooted in the broader field of translation studies, which has evolved significantly over the past century. Early theories viewed translation mainly as a linguistic process — the transfer of words and structures from one language to another. However, as scholars began to recognize the centrality of culture in communication, translation was redefined as an intercultural act rather than a purely linguistic one. Eugene Nida (1964) introduced the concept of dynamic equivalence,

emphasizing that a translation should produce the same effect on the target reader as the original did on its audience. Later, Peter Newmark (1988) proposed a distinction between semantic and communicative translation, arguing that translators must constantly balance fidelity to the original text with clarity for the target audience. Cultural equivalence thus represents a crucial middle ground — it does not demand literal accuracy but seeks a form of functional or emotional correspondence between the two cultures. In other words, it is not about translating words but about translating worlds.

Language is not merely a tool for communication; it is a repository of culture, values and collective memory. Every word in a language reflects a specific way of perceiving and interpreting the world. According to anthropological linguistics, there exists an inseparable link between language and culture: the way we speak shapes how we think, and how we think determines how we express reality. In this sense, the problem of cultural equivalence is an inevitable result of cultural diversity. When two languages like English and Uzbek come into contact, they bring with them distinct social norms, belief systems and historical experiences. English, shaped by Western individualism, industrial society and global expansion, expresses ideas that are often abstract and analytical. Uzbek, on the other hand, rooted in Eastern collectivism and rich oral traditions, reflects emotional warmth, hospitality, and social harmony. Because of these cultural differences, many concepts in one language simply have no direct counterpart in the other. This creates the phenomenon of untranslatability, where linguistic forms and cultural meanings cannot be transferred without some degree of loss or adaptation.

Cultural Equivalence in the English–Uzbek Context

The English–Uzbek translation pair offers an especially rich field for examining cultural equivalence. The two languages belong to distinct linguistic families — Indo-European and Turkish — and represent different cultural worlds. In English, meaning is often constructed through implicit references, irony and metaphorical usage. Uzbek, in contrast, tends to express ideas more explicitly and places greater

emphasis on emotional tone and respect. These contrasts make literal translation ineffective and call for cultural mediation. In practice, translators working between English and Uzbek must deal with differences in social hierarchy, interpersonal communication and worldview. For example, the English language favors directness and equality in conversation, whereas Uzbek maintains strong patterns of politeness and deference to age or status. Such cultural norms influence how messages are formulated and interpreted, making cultural equivalence more a matter of social awareness than linguistic accuracy.

Strategies for Achieving Cultural Equivalence

Over the years, translation theorists have proposed various strategies to deal with cultural gaps. These strategies aim to preserve the communicative function of the source text while making it accessible to the target reader. In English–Uzbek translation, successful communication often requires a balanced application of these methods. The translator's skill lies in choosing the strategy that preserves both meaning and cultural authenticity without alienating the target reader. The translator is not simply a linguistic technician but a cultural mediator. This role requires sensitivity, empathy and a profound understanding of both cultures. A translator must interpret cultural nuances, emotional tone and implicit meanings that are invisible on the surface of the text. In the English–Uzbek context, cultural mediation involves more than vocabulary choice. It includes awareness of historical background, religious traditions and patterns of social behavior. A translator who lacks cultural competence risks distorting the message or creating unintended misunderstandings. Therefore, translation should be seen as a creative intercultural act, where linguistic fidelity is balanced with cultural adaptation. The ultimate goal is to produce a text that resonates with readers in the target culture while maintaining the spirit of the original. In English–Uzbek translation, achieving full equivalence is nearly impossible, but through creative strategies and cultural sensitivity, translators can bridge the gap effectively. The future of translation studies lies in understanding culture as the foundation of meaning, not just language.

References

1. Nida, E. A. (1964). *Toward a Science of Translating*. Leiden: E. J. Brill.
2. Turaboyeva, S.Z. (2023). The importance of linguistic competence in foreign language teaching. — *European Journal of Philological Studies*, Vol. 5, Issue 1, pp. 112-118.
3. Newmark, P. (1988). *A Textbook of Translation*. London: Prentice Hall.
4. Venuti, L. (1995). *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London: Routledge.
5. Turaboyeva, S.Z. (2022). Applied linguistics and its role in modern language education. — *International Journal of Research in Linguistics, Literature and Culture*, Vol. 4, No. 2, pp. 45-50.
6. Catford, J. C. (1965). *A Linguistic Theory of Translation*. Oxford University Press.
7. Baker, M. (1992). In *Other Words: A Coursebook on Translation*. Routledge.

ADABIYOTSHUNOSLIK

Xilola YULDASHEVA,

Dotsent, filologiya fanlari doktori (DSc)

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, O'zbekiston

hilola_75@mail.ru

SUFIYLIKDA QUTBLAR MAQOMI: CHISHTIYA TARIQATI TALQINI

Annotatsiya: ushbu maqolada tasavvuf ta'limotida qutb tushunchasining nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilinadi. Xususan, Chishtiya tariqatida qutblar maqomi, ularning ma'naviy-irshodiy vazifalari hamda insoni komil g'oyasi bilan uzviy bog'liq jihatlari yoritiladi. Maqolada Chishtiya tariqati shayxlarining ma'naviy merosi, inson tarbiyasi va kamolotga erishishda qutblar o'rnining talqini tahlil etiladi. Shu bilan birga, islomiy ma'naviyatda shakllangan qutblik va avliyolik konsepsiyalarining Sharq mutafakkirlari asarlari bilan uyg'unligi ko'rsatiladi. Mazkur tadqiqot Chishtiya tariqati misolida sufiylikda qutblar maqomining mohiyati va uning ma'naviy-axloqiy ahamiyatini ochib berishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: *tasavvuf, Chishtiya tariqati, qutb, insoni komil, ma'naviy tarbiya, sufiylik.*

Annotation: this article analyzes the theoretical and practical aspects of the concept of the *Qutb* in Sufi teachings. Special attention is given to the Chishtiyya Order, focusing on the role of the *Qutb*, their spiritual and guiding functions, and their connection with the idea of the Perfect Man (*Insān al-Kāmil*). The article also examines the spiritual legacy of Chishti sheikhs, their approach to human education, and the interpretation of perfection in the path of spiritual growth. Furthermore, the study highlights the harmony between the concepts of sainthood and *Qutb* within Islamic spirituality and their reflection in the works of Eastern thinkers. Using the example of the Chishtiyya Order, the research aims to reveal the essence of the *Qutb* in Sufism and its moral and spiritual significance.

Keywords: *Awliya (Saints), Chishtiyya Order, Perfect Man (Insān al-Kāmil), Pole (Qutb), Spiritual Education, Sufism, Taṣawwuf.*

Аннотация: в данной статье анализируются теоретические и практические аспекты понятия *кутб* в учении суфизма. Особое внимание уделяется Чиштийскому тарикату, рассматривается роль кутбов, их духовно-наставнические функции, а также их связь с идеей совершенного человека (*аль-инсан аль-камил*). В статье исследуется духовное наследие шейхов Чиштийа, их подход к воспитанию личности и достижению духовного совершенства. Кроме того, подчеркивается гармония концепций святости и кутбов в исламской духовности и их отражение в трудах восточных мыслителей. На примере Чиштийского тариката показана сущность феномена кутбов в суфизме и его нравственно-духовное значение.

Ключевые слова: *авлия, духовное воспитание, кутб, суфизм, тасаввуф, тарикат Чиштийа, совершенный человек.*

Kirish. IX asrga kelib tasavvufning nazariy asoslari ishlab chiqilib, so'fiylarning amaliy, ruhiy-psixologik mashqlari, o'z-o'zini tarbiyalash va chiniqtirishning usullari shakllanib bordi va tariqat, ma'rifat, haqiqat degan tushunchalar yuzaga kelib, tasavvufning ushbu uch qismiga oid qarashlar majmui tuzildi tasavvuf alohida ilm sifatida qaror topdi. Tasavvufning ilk davrida maqomot va tariqat asoslarini ishlab chiqish, so'fiylik yo'riqlarini, vazifalarini belgilash va ilohiy haqiqatlarni el orasiga yoyishda Zunnun Misriy (796-861), Boyazid Bistomiy (vafoti 875), Junayd Bag'dodiy (vafoti 910), Hakim Termiziy (vafoti IX asr oxiri) va Mansur Halloj (858–922) larning xizmati katta bo'ldi.

Toshkent islom universiteti qo'lyozmalar xazinasida Hidoya Abdurahim ibn Hakim ibn Chishtiy al-Usmoniyning "Siyar ul-aqtob" nomli qimmatli manba mavjud. Bu asarda bugungi kunda ilmiy adabiyotlarda zikr etilgan chishtiya tariqatiga oid ma'lumotlarni to'ldiruvchi qo'shimcha yangi ma'lumotlar borligi aniqlandi.

"Siyar ul-aqtob" asarining hozircha yagona hisoblanayotgan turkiy tildagi nusxasi Toshkent Islom universiteti qoshidagi Islomshunoslik ilmiy tadqiqot markazi "Manbalar xazinasida" saqlanadi.

Asar hijriy 1036 (milodiy 1626) yilda Hidoya ibn Shayx Abdurahim ibn Hakim ibn Chishtiy al-Usmoniy

tomonidan fors tilida yozilgan bo'lib, so'ngra Xorazm shohi Muhammad Rahimxon II Feruz (1844–1910) ning farmoni bilan Mulla Xudoybergan Oxund Xivaqiy tomonidan turkiy tilga tarjima qilingan.

Mazkur asar tariqat qutblari haqida hikoya qilar ekan, tasavvuf ilmida qutblarning tutgan o'rni haqida to'xtalib o'tishga ehtiyoj seziladi. Zero, tasavvufga oid kitoblarni mutolaa qilgan kishi, shubhasiz, so'fiylar, valiylar, komil insonlar, aqtoqlar kabi tushunchalarga tez-tez ro'baro' keladi. Bu istilohlar biz o'rganayotgan manbada ham tez-tez uchrashini hisobga olgan holda ularning ayrimlariga izoh berish ehtiyoji bor. Bilamizki, sharqda shaxsning tarbiyasi, ilm olishi, uning komillik darajasiga yetishi muhim va yetakchi masala bo'lib kelgan. Shuning uchun islom dini o'z oldiga qo'ygan maqsadlaridan biri bu fikrlovchi, komil, kashfiyotchi va halim xulqli, sabr-toqatli insonni tarbiyalashdir.

Asosiy qism. Tasavvuf ta'limotida komil inson masalasi g'oyatda kuchlidir. Bu muammo xususida jahon madaniyati ma'rifatparvarlari, shu jumladan, Sharq mutafakkirlari ham tinimsiz bosh qotirganlar. Bu tasodif emas, albatta, komil inson insoniyatning asriy orzusi, idealidir. Shu o'rinda Sayyid Abdulkarim Jiloniy va Aziziddin Nasafiy (XIII)larning "Insoni komil" nomli risolalarini maxsus tilga olib o'tish mumkin. Aslida esa komil inson tushunchasi birinchi marta Shayxi Kabir nomi bilan mashhur bo'lgan Muhyiddin Ibn Arabiy (1165–1240) tomonidan muomalaga kiritilganini qayd etmoq joiz [Komilov N., 1996, r 145].

Tasavvufning Ibn Arabiy, Shayx Omiliy, Sayyid Abdulkarim Jiloniy kabi komil insonni hayotdan tashqari, yerdagi odamlarning xislatlariga o'xshamaydigan qandaydir mavhum zot shaklida tasavvur qilganlar. Ularning nazarida komil inson "olamlarni egallagan, olamlarga, barcha jonzotlar va insonlarga ta'sir eta oladigan, insoniyatni boshqaradigan bir Buyuk ruhdir, Ma'naviy-Aqliy qudratdir". Shu mazmunda uni Allohning xalifasi – o'rinbosari deyish mumkin [Komilov N., 1996, r 146].

Tasavvuf ahli ham, shariat ahli ham payg'ambarimiz Muhammad s.a.v.ni komil insonning yerdagi timsoli deb hisoblaganlar. Negaki, payg'ambarimiz jamiki dunyoviy va ilohiy ilmlarni har tomonlama, chuqur egallagan shaxsdirlar. Ular o'z ilmlari, sabr-u sidqlari, toat-ibodatlar va boshqa bir qator oddiy inson ega bo'la olmaydigan karomatlari orqali ruhiy yuksaklikka erishgan edilar.

Shariat ulamolarining fikricha, Payg'ambardan

boshqa barcha odamlarni, hatto valiylar va oriflarni komil inson deyish mumkin emas. Bundan farqli o'laroq, so'fiylar oriflar va avliyolarni ham komillar qatoriga qo'shadilar. Chunki ular ham ilm-u donishda, nafs va hirsni tark etishda, shariat arkonlarini bajarishda, riyozat, sabr-qanoatlik bobida maqtalgan axloqda yetuk insonlardir. Bundan ko'rinib turibdiki, tariqat ijtimoiy hodisa sifatida jamiyat taraqqiyotiga xizmat qilgan. Tariqat asosida tasavvufning yaxshi, ideal jamiyat haqidagi qarashlari vujudga kelgan. Tasavvuf bunday jamiyatga zo'rlik, inqilob yo'li bilan emas, balki har bir insonni axloqiy tarbiyalash orqali yetishish mumkin deb hisoblagan. Insonning mutlaq haqiqat, mutlaq adolat va poklikka erishish istaklari tasavvufda mujassam bo'ladi [Komilov N., 1996, r 5].

Qutblar va boshqa tasavvuf ahllari IX asrning oxirlarida Tustariy va Termiziy tariqatlarida ham qayd etilgan. XI asrga kelib barcha so'fiylar qutblarni tan oldilar. Ular yer yuzida faqat bittagina qutb bo'ladi deyishardi va uni "qutb ul-vaqt" ya'ni "zamona qutbi" yoki "sohib uz-zamon" "asr egasi" deb ham atar edilar. Shuni ham aytib o'tish joizki, shiya mazhabi vakillari ham o'z imomlarini qutblar deb atardilar [Mes A., 1973, r 144].

Qutblar haqida asosiy ma'lumotlarni biz Ibn Arabshoh va uning izdoshlari asarlarida kuzatishimiz mumkin. Ibn Arabiy ikki xil xalifalikni qayd etadi. Bular "xalifayi zohir" va "xalifayi botin" dir. "Xalifayi zohir" etnik va territorial jihatdan ma'lum vaqt ichida diniy qonun-qoidalarini boshqaradi. "Xalifayi botin" insonning yurish-turishining omillarini kuzatib boradi. Shuning bilan birga bu ikki xalifalik bir insonda o'z aksini topishi mumkin.

Ibn Arabiyning aytishicha, payg'ambarlardan Odam a.s., Dovud alayhissalom, Muhammad mustafo (s. a.v.) va xalifalardan Abu Bakr, Umar, Usmon, Ali va Alining o'g'li Hasan, Muoviya ibn Yazid, al-Mutavakkil ana shunday ikki xalifalikni o'zlarida mujassam etgan qutblarga misol bo'la oladilar [Mes A., 1973, r 144].

Ko'p hollarda xalifalar yashirin kuchga ega bo'lib, ko'pchilik ommaga ma'lum bo'lmaganlar. Odatda so'fiylar eng komil valiyni qutb deb ataganlar. Tasavvufda qutblar azaldan Allohning nazari tushgan kishilar bo'lib, ularga botiniy va zohiriy olamning ahllari tobedirlar, degan tushuncha bor. Chunki aynan qutb ularga Allohning karami va rahmatini ulashadi. Qutb ularning tanasida ruh kabi yashaydi. Qutblarga koinotdagi barcha

mavjudotlar tobe'dir. Faqatgina farishtalar bundan mustasnodirlar. Negaki, ular o'z ilmlarini Allohning huzuridan to'g'ridan to'g'ri oladilar. Farishtalarning qutblardan farqi shundaki, ular yer yuzasida xalifalik qila olmaydilar [Mes A., 1973, r 144].

“Siyar ul-aqtob” asarida muallif manoqiblari keltirilgan chishtiya tariqatining barcha shayxlarni qutb yoki aqtob deb nomlagan. Asarda jamlangan naqlarning har birida shayxlarning tariqatga kirib to qutb darajasiga yetishguniga qadar bosib o'tgan yo'llari, riyozatlari, ichki kechinmalari oydinlashtiriladi va ularda o'quvchiga imkon qadar ko'proq, mufassalroq ma'lumot berish imkoniga ega bo'lgan voqea-hodisalar hikoya qilinadi. Har bir qutbning ko'rgan tushlari va “voqea”lar haqida hikoya qiluvchi naqlarga alohida ahamiyat berilgan. Ularning aksariyati bashoratli tushlar bo'lib, kelajakda ro'yobga chiqadigan voqea-hodisalar, solik yoki shayx hayotida ro'y berishi mumkin bo'lgan o'zgarishlar haqida xabar beriladi.

Masalan, Abu Muhammad Chishtiy haqida hikoya qilinganda, u kishining tug'ilishidan oldin qilingan bashorat quyidagicha naql qilinadi:

Naqldurkim, kechakim Abu Muhammad Chishtiy tavallud topdi Ashur oyi erdi. Otasig'a shul lahzada uyqu g'alaba etib uyqug'a bordi. Hazrat Muhammad

mustafo s.a.v. ning jamoli jahon oralari jilvagar aylandi va dedilar: Ey Abu Ahmad, muborak sening uyingda farzand bo'lg'usidir. Kerakkim anga mening odim bila od qo'ysang va mening salomimni anga yetkursang. Bas, Hazrat Shayx bedor bo'ldi, ko'rdikim, o'g'ul tavallud topg'ondur” [SA. 39a].

Xulosa. Qutblarga, umuman, so'fiylarga xos xislatlar asarda turli naqlar bayonida izchil rivojlantirib borilganki, kitobxon diqqati komil inson tushunchasida mujassamlashtiriladi. Zero, komil inson tasavvuf adabiyotida ko'p marta tilga olinib, bir qator mutafakkir va mutasavvufilar o'z asarlarida umumiy tarzda komil inson xarakteri va xislatlari konsepsiyasini yaratganlar. “Siyar ul-aqtob” asari muallifi ham qutblarning ma'naviy kamolot yo'lini bosib o'tishlari, payg'ambarona xislatlar va havoriq odatlar sohibi bo'lgan komil insonning shakllanishi jarayoni va unga xos bo'lgan armoniy xislat va xususiyatlarni bayon qiladi. Ammo shuni alohida qayd etish joizki, muallif uchun qutblarning tarixiy shaxs ekanligidan ko'ra, ularning so'fiyona o'ylari, dunyoqarashlari muhimroq. Shuning uchun ularning fikr-o'ylari, amallari birinchi o'ringa qo'yiladi va bu hol har bir qutbning biografiyasini yoritishda boshidan oxirigacha, ya'ni ularning tug'ilishidan vafotiga qadar bo'lgan davrni qamrab olgan naqlarda kuzatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. – М., 1960.
2. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. К.1. – Т.: Ёзувчи, 1996. 272-б.
3. Мец А. Мусульманский ренессанс. / Пер. с. Немец., под ред., библи. Указатель Д.Б., Бертельса. Изд. 2-е. – М.: Наука 1973. 473-с.
4. Yuldasheva X. THE ROLE OF ARAB INTELLECTUALS IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF NATIONAL IDENTITY //Sharqshunoslik. Востоковедение.Oriental Studies. 2024. – Т. 3. – №. 02. С. 16-26.
5. Yuldasheva, K. A. (2024). THE IMPACT OF LITERATURE ON THE SPIRITUAL ADVANCEMENT OF ARAB SOCIETY. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES, 5(01), 74–78.
6. Юлдашева, Х. А. (2024). АРАБ ЗИЁЛИЛАРИ МИЛЛИЙ ИДЕНТИКЛИК УЧУН КУРАШДА. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 4(1), 332–339.
7. Yuldasheva, X. (2024). WOMEN'S THEME IN RAJA AL SANI'S WORK. SHARQ MASH'ALI, 3(01), 264–268.
8. Yuldasheva, K. A. (2024, April). EXPLORING THE IDEAS OF IDENTITY IN ARABIC LITERATURE: THE INTERPLAY OF TRADITION AND TRANSFORMATION. In International Scientific and Current Research Conferences (pp. 137–141).
9. Yuldasheva, K. A. (2023). THE IDEOLOGICAL ROLE OF THE ARABIC LANGUAGE IN FORMING NATIONAL IDENTITY. European International Journal of Philological Sciences, 3(10), 14–18.

Mahmud RAVSHANOV,
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar
universiteti professori, filologiya fanlari doktori

TARIXIY BADIY ASARLARDA MEHNAT VA IJODKORLIK G'OYALARINING AHAMIYATI

Annotatsiya: Alisher Navoiy buyuk shoir, mutafakkir, o'zbek adabiy tili va adabiyotining asoschisi va davlat arbobi sifatida o'zbek davrining ijtimoiy va madaniy rivojlanishiga, xususan, barcha estetik va badiiy taraqqiyotga katta hissa qo'shdi. Bu davr jahon madaniyatida ilm-fan, madaniyat, jumladan, arxitektura, me'morchilik va adabiyot san'ati gullab-yashnagan davr sifatida o'z o'rniga ega.

Kalit so'zlar: mehnat va ijodkorlik g'oyalari, badiiy obraz va inson faoliyati.

Аннотация: Алишер Навои, как великий поэт, мыслитель, основоположник узбекского литературного языка и литературы, государственный деятель, внёс огромный вклад в общественное и культурное развитие узбекского периода, в частности, в эстетическое и художественное развитие в целом. Этот период занимает особое место в мировой культуре как время рассвета науки, культуры, включая архитектуру, зодчество и словесное искусство.

Ключевые слова: идеи труда и творчества, художественный образ и деятельность человека.

Annotation: Alisher Navoi, as a great poet, thinker, the founder of Shzbek literary language and literature, and a statesman, made a great contribution to the social and cultural development of the Shzbek period, in particular, to all aesthetic and artistic development. This period has a place in the world culture as a time when science, culture, including architecture, architecture, and the art of literature flourished.

Keywords: ideas of labor and creativity, artistic image and human activity.

Alisher Navoiy musavvirlik, naqqoshlik, sangtaroshlik (toshtaroshlik) va me'morlikning bilimdoni ekanligi adib dostonlarida badiiy uslubda aks etgan. Bu san'at turlari shoir dostonlarining umumiy g'oyaviy-badiiy mazmuniga singdirilgan holda, asarda yuz beruvchi voqealar bilan uyg'unlikda talqin etiladi.

Bu masalalar, ayniqsa, "Farhod va Shirin" va "Sab'ai sayyor" dostonlarida ko'proq seziladi.

"Farhod va Shirin" dostonida shoir chin sevgi va vafo, do'stlik va sadoqat, mehnat va ijodkorlik, vatanparvarlik hamda qahramonlik g'oyalarini tarannum etadi. Doston yoshlar va bolalarga atab yozilmagan, lekin asarning ko'pgina boblari bolalar va yoshlar hayotiga, ularning tarbiyasiga bag'ishlangandir. [1.43-78].

Yosh Farhodning ilmga bo'lgan havas va muhabbatini sezgan otasi unga bilim berishni munosib ko'rdi. Jahonning mashhur olimlari Farhodga turfa fanlardan saboq o'qitadilar. Natijada eng murakkab va pinhoniylar ilmga unga o'z sir-asrorini to'liq namoyon etadi. U qunt va chidam bilan o'qib, bilimdon va zukko inson bo'lib yetishadi. Shoir Farhod hayotini bunday jonli lavhalarda tasvirlash orqali bolalar tarbiyasiga alohida e'tibor berishga chaqiradi, ularni yoshligidan boshlab o'qitish zarurligini, bunda ota-onaning roli nihoyatda katta ekanligini, bolalarga dunyoviy ilmlarni

berish muhimligini ta'kidlaydi. Farhod qaysi fanni o'qimasin, uni darrov tushunib oluvchi qobiliyat egasi sifatida tasvirlanadi:

**Agar bir qatla ko'rdi har saboqni,
Yana ochmoq yo'q erdi ul varaqni.
Ne so'znikim, o'qib ko'ngliga yozib,
Dema ko'ngliki, jon lavhiga qozib [4].**

U davrda bolalar quruq, yodaki o'qitilar edi. Bolalar o'zlari yodlagan narsalarining ma'nosiga tushunmas ham edilar. Shunday bir vaqtda Navoiy bolalarni ilm-fanga qunt qilish, o'qilgan narsaning ma'no-mazmunini tushunib olishga undar edi:

**O'qib o'tmak, uqib o'tmak shiori,
Qolib yodida, safha-safha bori. . .**

Farhodning qunt qilib, ma'nosini tushunib o'qishi natijasida ko'p ilmlarni egallaganligi ta'kidlanadi:

**Jahonda qolmadi ul yetmagan ilm.
Bilib tahqiqini kasb etmagan ilm.**

Shu tariqa Navoiy bolalarni ilmni puxta egallashga chaqirib, buyuk pedagog hamda murabbiy sifatida ularni tarbiyalash va o'stirish yo'llarini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, dostonida Farhod jismoniy tomondan ham chiniqqan yigit sifatida tasvirlanadi. U suvda suzish, chavandozlik va qilichbozlik sirlarini mehr bilan o'rganadi. Alisher Navoiy yoshligidan boshlab ilmga berilgan, jismoniy tomondan chiniqqan Farhodni tasvirlarkan:

Demon ham ko'ngli poku, ham ko'zi pok,

Tili poku. so'zi poku, o'zi pok, – deb har tomonlama mukammal, ma'naviy, jismoniy go'zal, yetuk yigit timsolini beradi. Shuningdek, Navoiy Farhodni mehnat va hunarga zo'r havasli, sangtaroshlik, rassomlik va naqqoshlik hunarlarini ham mukammal egallab olgan yigit sifatida ulug'laydi. Ilm va hunarni egallagan, jismoniy jihatdan chiniqqan, mehnatsevar Farhod kamtarin, mazlumlarga g'amxo'r, sofdil, mard va olijanob, jasur inson bo'lib yetishadi.

Farhod boshchiligida va uning bevosita fidokorona mehnati natijasida katta kanal ("Hayot daryosi") va hovuz ("Najot dengizi") qaziladi. Navoiy Farhodni suvsiz yerlarga suv chiqargan qahramon, mehnat sohasida mo'jizalar ko'rsatgan bahodir yigit sifatida ta'riflaydi. U ilm va hunarni omma manfaati uchun xizmat ettirish lozim deb hisoblaydi. Farhod Shirinni qidirib, Armanistonga borganda, Arman yurtida tog'da kanal qazish uchun qiynalib ishlayotgan kishilarni ko'radi va:

Hunarni asrabon netkumdir oxir,

Olib tufroqqamu ketkumdir oxir! – deya, o'z bilimi, hunar va g'ayratini ishga soladi, kanal qazuvchilar mashaqqatini yengillashtiradi va xalq o'rtasida katta shuhrat qozonadi. Bu qahramonning muhim xislatlari undagi qahramonlik, xalqparvarlik, vatanparvarlik va do'stlik tuyg'ularidir. Farhod el-yurtning obodonligi uchun kurashadi hamda insonlarga ofat keltiruvchi dushmanlarga qarshi jang qilib, ularni mardona yengadi. Bundan tashqari, Navoiy Farhod, Shirin va Shopur obrazlari orqali xalqlar do'stligi g'oyasini ilgari suradi. Farhodning arman qizi Shirinni sevishi va eronlik Shopur bilan do'stlashuvi xalqlar do'stligi g'oyasining yorqin namunasidir [2;1;3].

Navoiy Farhodning jasoratini badiiy tasvir etar ekan, uning mamlakat obodonligi va tinchligi, xalq farovonligi va ilm bobida qilgan xizmatlarini chuqur mazmunli misralarda uyg'unlashtiradi:

Ki to olam, binosi bo'ldi bunyod,

Bu yanglig' qilmadi ish odamizod.[4.3;2.]

Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonida ilgari surilgan yuksak insoniy xislatlar, insonparvarlik

g'oyalar yosh kitobxonlar ma'naviyatiga ham chuqur ta'sir etadi, ularning xalq, vatan uchun kerakli inson bo'lib yetishishlariga xizmat qiladi. Buyuk shoir bolalarning o'qishi va tarbiyasiga doir fikrlarini "Layli va Majnun" dostonida ham ilgari surgan. Yangi maktablar bino qilish g'oyalarini targ'ib qilgan Navoiy maktablarda o'g'il bolalar bilan bir qatorda qizlarning ham o'qishini orzu qiladi. Alisher Navoiy o'zining Farhod, Qays, Iskandar va boshqa ijobiy obrazlarining tarbiyalanish, ta'lim olish borasidagi bosib o'tgan yo'lini, kamolotga yetish bosqichlarini tasvirlab, bolaning voyaga yetishida tarbiyaning alohida kuch-qudratga ega ekanligini alohida uqtiradi.

Xulosa. Har bir odam san'at, adabiyot va boshqa tarbiyaviy motivga ilmiy manbalarning asl namunalari yaratish ijtimoiy hayotning barcha yo'nalishlari shuncha yorug' bo'ladi. Bir-biriga befarqlik odamlar o'rtasida yalpisiga begonalashishga, turli shakldagi axloqsizlik g'oyalarning avjlanishiga olib keladi.

Bu kabi salbiy illatlardan saqlanish va himoyalash motivlari esa bugungi kunda Sharqda ham, G'arbda ham dolzarb muammo bo'lib turibdi. Insoniyatning "ommaviy madaniyat" xurujlaridan eson-omon o'tib olishiga Alisher Navoiy singari daholargina ishonchli tayanch bo'la oladi.

Bashariyat tarixidan bizga ma'lumki, daholar har doim tug'ilavermaydi. Ikki-uch asr oralig'ida beshta-oltita daho dunyoga keladi. Bunga misollar tarixiy jarayonlarda juda bisyor. Bu kabi mutafakkirlarning soni bundan oshib ketmasligiga bir qancha asos va motivlar bor.

Albatta, iste'doli insonlar hamma millatda hamisha ko'p bo'ladi. Ammo ularning aksariyati vaqt o'tishi bilan unutiladi. Butun insoniyatga daxldor buyuk daholarning ulug'vorligi, kuch-qudratlari, ma'naviy yuksakliklari zamonlar o'tishi bilan ko'zga tashlanib boradi va ularning ilmiy-ijodiy faoliyati barcha tarbiyaviy jabhalarda ijobiy holatlar yuzasidan o'rganiladi hamda o'rganilmoqda.

Alisher Navoiy shunday ulug'vorlikka ega siymolar sirasiga kiradi. Ularning ruhi, qoldirgan merosi nafaqat turkiy dunyo, balki insoniyat uchun barcha zamonlarda ma'naviy mayoq bo'lib qoladi [1;2;3;].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бертелс Е.Е. Навои и Джами. Избранные труды. –М.: Наука, 1965. 112–113-с.
2. Захидов В. Мир идей и образов Алишера Навои. –Ташкент: Из-во художественной литературы Узбекской ССР, 1961. 245-с.
3. Zohidov V. Ulug' shoir ijodining qalbi. –Toshkent: O'zbekiston, 1970.
4. Alisher Navoiy "Xamsa". – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.1986. 423-b.

Dilfuza PARDAYEVA,
 Qarshi davlat universiteti,
 Rus tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti
 Email: paradise.dil13@gmail.com

XX ASR O'ZBEK VA RUS NASRIDA AMIR TEMUR OBRAZI TALQINLARI

Annotatsiya: maqolada XX asr o'zbek va rus nasrida Amir Temur obrazining turli talqinlari tahlil qilinadi. M. Gorkiy va Asqad Muxtorning asarlari misolida tarixiy shaxsning badiiy ramzga aylanishi, falsafiy, milliy va axloqiy g'oyalar ifodalanishi ko'rsatiladi. Gorkiy Temurni despotizm va vayronagarchilik ramzi sifatida, Asqad Muxtor esa uni milliy qudrat va adolat timsoli sifatida tasvirlaydi. Qiyosiy tahlil bir shaxsning ikki xalq adabiyotida mutlaqo qarama-qarshi ma'nolarda talqin qilinishini ko'rsatadi. Bu adabiy talqinlarning madaniy-tarixiy kontekstga bog'liqligi va milliy o'zlikni shakllantirishdagi ahamiyatini ochib beradi.

Kalit so'zlar: Amir Temur, M. Gorkiy, Asqad Muxtor, rus nasri, o'zbek nasri, obraz, badiiy talqin, qiyosiy tahlil, milliy o'zlik.

Аннотация: в статье анализируются различные интерпретации образа Амира Тимура в узбекской и русской прозе XX века. На примере произведений М. Горького и Асхада Мукторова показано, как историческая личность превращается в художественный символ, а также выражаются философские, национальные и моральные идеи. Горький использует образ Тимура как символ деспотизма и разрушения, в то время как Асхад Мукторов представляет его как символ национальной силы и справедливости. Сравнительный анализ показывает, что один и тот же персонаж в литературе двух народов имеет совершенно противоположные значения: в русской прозе — жестокий и разрушительный, в узбекской — справедливый лидер и символ национального возрождения. Это демонстрирует связь литературных интерпретаций с культурно-историческим контекстом и важность формирования национальной идентичности.

Ключевые слова: Амир Тимур, М. Горький, Асхад Мукторов, русская проза, узбекская проза, образ, художественная интерпретация, сравнительный анализ, национальная идентичность.

Annotation: the article analyzes different interpretations of the image of Amir Timur in 20th-century Uzbek and Russian prose. Using the examples of M. Gorky's "Tales of Italy" and Asqad Muxtor's "I Serve Humanity," the transformation of a historical figure into an artistic symbol and the expression of philosophical, national, and moral ideas are demonstrated. Gorky portrays Timur as a symbol of despotism and historical devastation, while Asqad Muxtor presents him as a symbol of national strength and justice. A comparative analysis reveals that the same character is interpreted in completely opposite meanings in the literature of the two nations: in Russian prose—tyrannical and destructive, in Uzbek prose—just leader and symbol of national awakening. This highlights the connection between literary interpretations and cultural-historical context, as well as the importance of shaping national identity.

Keywords: Amir Timur, M. Gorky, Asqad Muxtor, Russian prose, Uzbek prose, image, artistic interpretation, comparative analysis, national identity.

Kirish. Amir Temur shaxsiyati nafaqat tarixda, balki adabiyotda ham turli talqinlarga sabab bo'lgan. XX asr o'zbek va rus nasrida Temur obrazi orqali yozuvchilar davlatchilik, xalq taqdiri va inson irodasi haqidagi qarashlarini ifoda etishgan. Bu obraz ayni paytda tarixiy shaxsning adabiy timsolga aylanish jarayonini ham namoyon qiladi.

XX asr boshlaridagi rus nasri (M. Gorkiy) va asrning ikkinchi yarmidagi o'zbek nasri (Asqad Muxtor) Temur shaxsiyatining mutlaqo qarama-qarshi talqinlarini namoyon etadi. Agar Gorkiy "Italiya haqida ertaklar"da ("Сказки об Италии") Temur obrazini despotizm va vayronagarchilik allegoriyasi sifatida qo'llab, biroq uni hayot timsoli bo'lgan Onaga ta'zim etuvchi qahramon sifatida ham ko'rsatsa, Asqad Muxtor "Men insonga

qulluq qilurmen" hikoyasi orqali uni davlat arbobi, milliy kuch va adolat ramzi sifatida talqin etadi. Maqolaning maqsadi — Amir Temur obrazining ushbu ikki asardagi talqinlarini qiyosiy tahlil qilish orqali adabiy an'analardagi umumiy va farqli jihatlarni ochishdir.

Tahlil. Rus adabiyotida XX asr boshlarida Temur obrazi hokimiyat tabiati va insoniyat taqdiri haqidagi falsafiy mulohazalarning bir qismiga aylangan edi. Ijodi ijtimoiy va publitsistik motivlar bilan to'yingan M. Gorkiy bu obrazdan despotizm va zo'ravonlikni tanqid qilish vositasi sifatida foydalanadi. Biroq "Italiya haqida ertaklar"da Temur nafaqat vayronagarchilik kuchining ramzi, balki Ona-sozidarga ta'zim qiladigan qahramon sifatida ham ko'rsatiladi. Bu

jiyat obrazga ikkilamchi ma'no va falsafiy chuqurlik bag'ishlaydi.

XX asr o'zbek adabiyotida esa Amir Temurga munosabat siyosiy konyunkturaga qarab o'zgarib turgan. Sovet davrida u ko'p yillar davomida salbiy talqin qilindi, "feodal zabt etuvchi" sifatida tasvirlandi. Biroq asrning ikkinchi yarmidan milliy nasrda tarixiy merosni qayta anglash jarayoni boshlandi. Asqad Muxtor Amir Temurni milliy yetakchi sifatida badiiy talqin qilgan ilk ijodkorlardan biri bo'lib, tarixiy haqiqatni hokimiyat va inson taqdiri haqidagi falsafiy izlanishlar bilan uyg'unlashtirdi.

Gorkiy "Italiya haqida ertaklar"da Temurni vayronagarchilik kuchi ramzi sifatida kiritadi. Uning uchun Temur – tarixiy shaxsdan ko'ra ko'proq despotik hokimiyatning, o'lim va tartibsizlikka asoslangan kuchning allegoriyasidir.

Bu obrazning xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- **allegoriklik** – shaxsning ramzga aylanishi;
- **universallik** – Temur muayyan o'zbek sarkardasi emas, balki har qanday zolim hukmdorning timsoli;
- **publitsistik ruh** – matnda ironiya, sarkazm va qonga suyangan hokimiyatning ma'nosizligini ko'rsatishga intilish.

To'qqizinchi hikoya shunday boshlanadi: «Здесь пойдет речь о железном Тимур-ленге, хромом барсе, о Сахиб-и-Кирани – счастливом завоевателе, о Тамерлане, как называли его неверные, о человеке, который хотел разрушить весь мир»¹. «Bu yerda so'z temirdek Temur-Leng haqida, lang bars haqida, Sohibqiron – omadli zabt etuvchi haqida, kofirlar Tamerlan deb atagan odam haqida bo'ladi. U butun olamni vayron qilmoqchi edi.» (Tarjima bizniki)

Keltirilgan epiteta qiyofa kanonini yaratadi: sinmas iroda, hayvoniy kuch va apokaliptik qudrat uyg'unligi. «Bu yerda so'z bo'ladi...» degan kirish ifodasi og'zaki rivoyat uslubini yaratadi va o'quvchini "ilmiy" kontekstdan xalq afsonalari olamiga ko'chiradi.

«Слушай! – сказала она. – Что бы ты ни сделал, ты – только человек, а я – Мать! Ты служишь смерти, я – жизни. Ты виноват предо мной, и вот я пришла требовать, чтоб ты искупил свою вину, – мне говорили, что девиз твой «Сила – в справедливости», – я не верю этому, но ты должен быть справедлив ко мне, потому что я – Мать!... Самый красивый и умный мальчик – это мой сын! ...Теперь он у тебя, я это знаю, потому что воины Баязета схватили пиратов, а ты – победил Баязета и отнял у него всё, ты должен знать, где мой сын, должен отдать мне его!»²

"Tingla! – dedi u. – Sen nima qilma, sen – faqat odamsan, men esa – Ona! Sen o'limga xizmat qilasan,

men esa – hayotga. Sen menga qarshi gunohkorsan, va men sendan gunohingni yuvishni talab qilish uchun keldim. Aytishlaricha, sening shioring 'Kuch – adolatdadir' ekan. Men bunga ishonmayman, lekin sen menga nisbatan adolatli bo'lishing kerak, chunki men – Onaman!... Endi eng chiroyli va aqli bola – bu mening o'g'lim! ...U hozir senda, men bunga ishonaman, chunki Boyazidning askarlari qo'lga olgan qaroqchilarni sen yengding, sen undan hamma narsani tortib olding. Sen bilasan, o'g'lim qayerda, sen menga uni qaytarishing kerak!" (Tarjima bizniki).

Bu parchada "Sen – odamsan, men – Ona" degan ifoda qahramon jangchini oddiy odam darajasiga tushiradi, Ona esa muqaddas maqomga ko'tariladi. "Sen o'limga xizmat qilasan, men – hayotga" degan ziddiyat urush vazifasi bilan nasl davom ettirish vazifasini qarama-qarshi qo'yadi. Qahramon shiori "Kuch – adolatdadir" ni tilga olish uning nufuzi va haqligini shubha ostiga qo'yadi: Ona uning adolatiga ishonmaydi va amalda adolatni qo'llashga – o'g'lini qaytarib berishga chorlaydi.

«Мен тангри кули Тимур! Я, раб божий Тимур, говорю, что следует! Вот – сидит предо мною женщина, каких тьмы, и она возбудила в душе моей чувства, неведомые мне. Говорит она мне, как равному, и она не просит, а требует. И я вижу, понял я, почему так сильна эта женщина, – она любит, и любовь помогла ей узнать, что ребенок ее – искра жизни, от которой может вспыхнуть пламя на многие века. Разве все пророки не были детьми и герои – слабыми?»³

"Men – Tangri quli Temur! Men, Xudo quli, boricha deyman: mana – oldimda oddiy bir ayol o'tiribdi va u mendagi ilgari bilmagan tuyg'ularimni uyg'otdi. U menga tengdek gapirdi va u so'ramayapti, balki talab qilyapti. Va men ko'rib tushundimki, nima uchun bu ayol shunchalik kuchli: u sevgani uchun kuchli va uning muhabbati unga shuni berdiki, bolasi – bu uning hayot chirog'i, u kelajakda asrlar davomida olovga aylanishi mumkin. Axir barcha payg'ambarlar bola bo'lishgan, barcha qahramonlar zaif holda tug'ilishgan emasmi?" (Tarjima bizniki)

Bu monologda "Temur" bir vaqtning o'zida ham sarkarda hukmdor, ham ichki mulohazaga qodir inson sifatida namoyon bo'ladi. U o'zini "Xudo quli" deb atar ekan, uning obrazi dunyoviy zabt etuvchidan bojestvoga tayinlangan shaxsga ko'tariladi.

U birinchi marta ona so'zlari va muhabbati unda sarkardaga xos bo'lmagan tuyg'ularni uyg'otganini tan oladi. Ona muhabbati Temur uchun kelajakni yoritadigan "chiroq" sifatida ko'rinadi.

Shunday qilib, bu dialog – "Ona va zabt etuvchi" to'qnashuvi nafaqat qahramonlik haqidagi dostonni boyitadi, balki rasmiy xronikalarda uzoq vaqt "o'chirilgan" ichki dunyo va pinhon ma'nolarni ochib beradi.

¹ https://briefly.ru/gorkii/skazki_ob_italii

² https://briefly.ru/gorkii/skazki_ob_italii

³ https://briefly.ru/gorkii/skazki_ob_italii

Gorkiy har qanday hokimiyatning majburiy yakunlanishi g'oyasiga urg'u beradi: qanchalik kuchli bo'lmasin, hukmdor taqdiri vaqt bilan belgilanadi. Shu ma'noda Temur obrazi Ona-yaratuvchiga ta'zim motivi bilan yumshatilgan holda, inson hirslarining vayronagarchilik kuchi haqidagi falsafiy rivoyatning bir qismiga aylanadi.

Asqad Muxtorning "Insonga qulluq qiladurmen" (1963) hikoyasi mutlaqo boshqa yo'nalishdagi talqinni namoyon etadi. O'zbek yozuvchisi uchun Temur – abstrakt ma'nodagi zolim emas, balki xalq taqdirida chuqur iz qoldirgan tarixiy shaxs. Asosiy jihatlar quyidagilarda ko'rinadi:

- milliy-tarixiy yondashuv: Temur o'zbek davlatchiligi va madaniy ulug'vorlik ramzi sifatida ko'rinadi;
- hokimiyatning falsafiy anglanishi: sarkarda faqat zabt etuvchi emas, balki dono davlat arbobi sifatida ham tasvirlanadi;
- axloqiy jihat: asarning bosh g'oyasi "Men insonga qulluq qilurmen" degan iborada ifoda topadi – insonga, xalqqa, adolatga xizmat.

"Sohibqiron hang-mang bo'ldilar, qonlari chehralariga toshdi. Illo bu "devona" o'ziga yarashmagan bir fasohat bilan gapiradikim, aytganlari talbis yo makrga o'xshamasdi. Uni xirgohga boshladilar. Inoqqa amr qildilarkim: 'Bu mojaro taftish qilinsin, agarchandi gap haq bo'lsa, "asirlar" emas, amir Qatag'on qatl etilgay... Oting nimadur?'

– Ayri Qobuz derlar...

– Bor. Libos yopurlar, xizmatimizda bo'lursen.

– ... Men so'z xizmatidamen, – dedi Ayri Qobuz tap tortmay, – so'z esa haqiqat xizmatidadur. Sohibimni senga ham almashmasmen.

Sohibqiron lol qoldilar. Bu nag'makash so'zida olampanohni biron marta ulug'lamadi, endi esa betga chopib..."

O'zbek adabiy an'anasida "devona" qiyofasi ko'pincha haqiqatni ochib beruvchi, ta'qiqlarni buzib, xalq ko'ziga rostni ko'rsatuvchi ramz sifatida talqin qilinadi. Ayri Qobuz, "devona" sifatida, boshqalar sukut saqlagan paytda haq so'zni aytadi va bu holat Sohibqironni hayratga soladi. "Men so'z xizmatidamen, so'z esa haqiqat xizmatidadur" degan ibora shaxsiy sadoqatdan ustun turib, so'z va haqiqatni eng oliy qadriyat sifatida

ko'rsatadi. Sohibqiron sozanda - baxshiga jazo bermaydi, aksincha, uni hurmat bilan xizmatga oladi. Bu holat – adolatli so'zni qilichdan ham kuchli qudrat sifatida tan olishni anglatadi.

Shunday epizod Amir Temur obrazini an'anaviy insonparvarlik rivoyatlaridan chiqarib, zamonaviy talqinga olib keladi: buyuk hukmdor faqatgina zabt etuvchi emas, balki haq so'zni eshituvchi, xalq bilan ochiq muloqotga qodir shaxs sifatida namoyon bo'ladi.

Asqad Muxtorning badiiy uslubi tarixiy aniqlik bilan falsafiy rivoyatni uyg'unlashtiradi. Shu bois Temur obrazi ham real shaxs, ham milliy o'zlik ramzi sifatida qabul qilinadi. M. Gorkiy va Asqad Muxtor asarlarida Amir Temur obrazi mutlaqo turlicha qiyofada namoyon bo'ladi.

Umumiy jihatlar quyidagilardan iborat:

– Shaxsning tarixdagi o'rnini falsafiy anglash;

– Hokimiyat va inson taqdiri dialektikasini ko'rsatish;

– Temur obrazini tarixiy davr ramzi sifatida qo'llash.

Farqli jihatlar esa:

– Gorkiyda Temur – despotizm va zo'ravonlik ramzi, vayronagarchi;

– Muxtorda Temur – yaratuvchi, milliy yetakchi, kuch va adolat timsoli;

– Gorkiy obrazni universallashtiradi, uni allegoriyaga aylantiradi;

Muxtor esa uni milliyashtiradi, o'zbek tarixi va ma'naviyati bilan bog'laydi.

Shu tarzda, bir shaxs ikki adabiyotda mutlaqo turlicha ma'no kasb etadi:

– Rus nasrida — zolim va vayron etuvchi.

– O'zbek nasrida esa – odil rahnamo va milliy uyg'unish timsoli.

Xulosa. M. Gorkiy va Asqad Muxtor asarlarida Amir Temur obrazi talqinlari tarixiy shaxslarning adabiyotda qanday xilma-xil ma'no kasb etishini ko'rsatadi.

Agar Gorkiy uchun Temur hokimiyat va zo'ravonlik haqidagi falsafiy rivoyatning bir qismi bo'lsa, Muxtor uchun u – milliy o'zlik va adolat ramzi, xalqqa xizmat g'oyasining ifodasidir.

Qiyosiy tahlil ko'rsatadiki, badiiy talqinlar har doim madaniy va tarixiy kontekst bilan belgilanadi. Temur obrazi orqali umumbashariy va milliy jihatlar uyg'unligi namoyon bo'ladi, ikki adabiy an'ananing bir-biridan farqli nuqtalari hamda uchrashish nuqtalari aniqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Горький М. Сказки об Италии. – М.: Художественная литература, 1969.
2. Мухтор А. Мен инсонга куллуқ қилурмен. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
3. Горький М. Полное собрание сочинений. – М.: Наука, 1953–1956.
4. Гафуров Б. Г. Амир Темур в мировой истории. – Ташкент: Фан, 1996.
5. Жуманиёзов У. Историческая личность в узбекской прозе XX века. – Ташкент: Университет, 2005.
6. Лотман Ю. М. Литература и история. – М.: Искусство, 1992.

Gulnoza ABDULLAYEVA,
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

DILSHOD RAJAB IJODIDA TABIAT TASVIRI

Annotatsiya: maqolada bolalar she'riyatining mavzular ko'lami, tabiat va yil fasllarining o'ziga xos obrazli tasviri, an'anaviy mavzularga yangicha yondashuv Dilshod Rajab ijodi misolida yoritilgan. Xususan, ijodkorning tabiat manzarasiga oid she'rlarida shiddatli "jang tasviri", mifik qarashlar va folklorga xos jihatlar ustunlik qilishi tadqiq etilgan. Peyzaj lirikasi va tabiat tasviri kattallar va bolalar adabiyoti misolida farqlangan.

Kalit so'zlar: bolalar she'riyati, mavzu, g'oya, tabiat tasviri, peyzaj, obrazlilik, Dilshod Rajab

Annotation: the article examines the scope of themes in children's poetry, the unique figurative depiction of nature and seasons, and a new approach to traditional themes using the example of Dilshad Rajab's work. In particular, the author's poems about natural landscapes are characterized by the predominance of intense «battle imagery», mythical views, and folklore elements. Landscape lyrics and the depiction of nature are distinguished using the example of adult and children's literature.

Key words: children's poetry, theme, idea, depiction of nature, landscape, imagery, Dilshad Rajab.

Аннотация: в статье рассматривается тематический спектр детской поэзии, своеобразие образного изображения природы и времён года, а также новый подход к традиционным темам на примере творчества Дильшоода Раджаба. В частности, стихи автора, посвящённые природным ландшафтам, характеризуются преобладанием напряжённой «батальной образности», мифологических образов и фольклорных элементов. На примере взрослой и детской литературы различаются пейзажная лирика и изображение природы.

Ключевые слова: детская поэзия, тема, идея, изображение природы, пейзаж, образность, Дильшод Раджаб.

Mavzu – badiiy mazmun komponenti, asarda qo'yilgan ijtimoiy, falsafiy, ma'naviy-axloqiy va h.k. muammolarni badiiy idrok etish uchun tanlab olingan va tasvirlangan hayot materiali [1.158]. Ya'ni "yozuvchini hayajonga solgan va qo'lga qalam olishga majbur etgan hayotiy material "mavzu" deb ataladi". Ijodkor asarda yoritmoqchi bo'lgan hayotiy masalalarni ba'zan an'anaviy, ba'zan shu an'ana doirasida original tarzda namoyon etadi va bu tasvir ijodkorning poetik mahoratini belgilaydi. Obrazlilik – ma'noni muayyanlashtirish, asar ta'sirchanligini, kitobxon estetik zavqini oshirish, pirovard natijada yetuk badiiyatni hosil qilish garovidir. Har bir ijodkor an'anaga individual yondashib, borliqni his etishi, anglashi asnosida tuyg'u va kechinmalarini singdirib, o'z poetik mahoratini namoyon etadi. Ayniqsa, bolalar ijodkorlari qanday mavzuga qo'l urmasin, voqealarni

bolalar nuqtayi nazari, dunyoqarashi bilan uyg'un holda tasvirlashi zarur.

Xalq og'zaki ijodi va mumtoz adabiyotda tabiat hodisalari tasviri, muhabbat, vatan, do'stlik kabi mavzularga bag'ishlangan she'rlar yetakchilik qiladi. Bolalar adabiyotida esa, vatan, tabiat tasviri, ma'rifiy, ota-onaga bo'lgan muhabbat, do'stlik kabi mavzular dominant mavzular sanaladi. Shuni aytib o'tish kerakki, "didaktik" mavzuni alohida ajratib, tasniflamadik, sababi bolalar uchun har qanday mavzuda asar yaratilsa ham, shu mavzuning botiniy mazmunida didaktika mavjud bo'ladi. Ijodkor qaysi mavzuda asar yaratishidan qat'i nazar, uning asarlari kitobxonni eng yaxshi insoniy fazilatlar ruhida xizmat qilishi kerak.

Adabiyotda murojaat qilingan mavzular ko'pligi va xilma-xilligi, ya'ni mavzular doirasining kengligi

ijobiy hodisalardan biridir, lekin mavzuning o'zigina badiiy asarning va butun adabiyotning katta ijtimoiy rolini ta'min eta olmaydi. Ijodkor har bir mavzuni unga munosib badiiy saviyada, obrazlilik asosida, yoritgandagina asar badiiy ijod hodisasi bo'lib, o'zining g'oyaviy-estetik vazifasini to'liq bajaradi. Har bir ijodkor yoki bir ijodkorning o'zi bir mavzuga murojaat qilsa ham hayotiy tajribasi va poetik mahorati sabab bu mavzuning turli qirralarini yoritadi. Bolalar adabiyotida, xususan, she'riyatida ham an'anaviy, eng ko'p murojaat qilinadigan vatan, tabiat tasviri, do'stlik, ota-onaga muhabbat, olam va odam mavzulari bilan birga ma'rifiy ya'ni xat-savod o'rgatishga asoslangan, yosh kitobxonning intellektiga qaratilgan mavzular alohida o'rin egallaydi. Shuningdek, tabiat tasviri – estetik qiymatga egaligi, yil fasllarining holat va hodisalari, manzaralari bilan tanishtirish, tabiatga, ona yurtiga mehr-muhabbat tuyg'ularini shakllantirish, go'zalliklaridan zavqlanish kabi atributlarni mavjudligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. She'riyat – biz yashab turgan jonli va jonsiz dunyoga hissiy va aqliy munosabatning in'ikosidir. Bolalar adabiyotining muhim vazifalaridan biri o'sib kelayotgan avlodni tabiatni asrab-avaylash, uning go'zalliklarini his qila olish va sevib qadrlashga o'rgatishdir.

Umumadabiyotda "peyzaj lirikasi" mavjud va faqat kattalar adabiyoti uchun xos bo'lib, lirik subyektning his-tuyg'u va kechinmalari tabiat tasviri orqali beriladi, tabiat manzarasida lirik subyekt qalbi suratlanadi [2.221]. Ya'ni bunda manzarani tasvirlash asosiy o'rinda emas, manzara asosida ichki kechinma, his-tuyg'u ifodalanadi. Shu sabab peyzaj lirikasi bolalar adabiyotida deyarli uchramaydi. Balki tabiat tasviri (manzarasi) yetakchilik qiladi. Quddus Muhammadiy, Qudrat Hikmat, Po'lat Mo'min, Zafar Diyor, Anvar Obidjon, Tursunboy Adashboyev kabi ijodkorlar tabiat tasviriga bag'ishlab ko'plab sara she'rlar yaratganlar. Abdurahmon Akbar, Dilshod Rajablar ushbu an'anaviy mavzuda she'rlar yaratib, ustoz shoirlarning aynan takrori bo'lib qolmadi, aksincha, an'anaviylikka tayanib, oxorli o'xshatish va jonlantirishlar asosida obrazli tasvir yaratdilar, aksar hollarda manzara she'rlar voqelik, ketma-ketlik asosida berilgan bo'lib, go'yo ertakday tasvirlagan, bu kitobxonar uchun fasllar jarayonini tushunishda bir qadar yengillik beradi. An'anaviy mavzuga o'ziga xos yondashish, yuksak poetik mahorat adabiy jarayon kontekstida ijod sohibining o'rnini belgilab beradi.

Tabiat va yil fasllarining o'ziga xos obrazli ifodalarda berish D.Rajab uslubiga ham xos bo'lib, shoir an'anaviy mavzularga novatorona yondashgan. Tabiat tasviriga bag'ishlangan she'rlari obrazliliigi, oxorli tashbeh va jonlantirishlar bilan xarakterlidir. Uning "*Yashil qo'zg'olon*" nomli she'rida bahor faslining kirib kelishiga oid tasvir jang manzarasiga monand tasvirlanadi. Ushbu she'rning tag mazmuni ijtimoiylik kasb etib, yurt ozodligi uchun kurash, bu yo'lda bosh ko'targanlar va nihoyat ozodlikka erishish, g'alaba quvonchlari ifoda etilgan.

Yashil qo'zg'olon borar / Bu kun butun borliqda.

Bosh ko'tarib maysalar / Chiqdilar ozodlikka.

Shoir bahorni o'z nomi bilan emas, "yashil" epiteti bilan ataydi, ya'ni yangilanish, ezgulik ma'nosi mujassam. Bahorni olamni egallay boshlashini qo'zg'olonga qiyoslaydi. Shoir o'ziga xos jonlantirish asosida – maysalarning unib chiqishini, go'yo bosh ko'tarish, qo'zg'olon qilishga sababchi sifatida bergan. Bahor va maysalar go'yo ozodlik, farovonlik uchun kurashganlar obrazidir. Maysalar yerdan bosh ko'tarib, ozodlikka chiqdilar. Ijodkor salbiylik kasb etgan holatdan ijobiy tasvirni yaratdi. Yosh kitobxon ijodkor yaratgan manzara bilan tabiiy holat (voqelik) ni qiyoslaydi.

G'aflat xobida yotgan / Daraxtlar ham uyg'ondi.

Ariqlarda muz qotgan / Tutqun suvlar to'lg'ondi [3.32].

Maysalarning bosh ko'tarishi, g'aflat xobida yotgan daraxtlarning uyg'onishi, muz sabab tutqun bo'lgan suvlarning oqa boshlashi tabiatning jonlanayotgan tasviri bo'lib, bolada tabiatni jonlidek tasavvur qilishga xizmat qilgan. Shoir uyqu so'zini o'rniga "xob" sinonimini qo'llaydi, bu esa bolaning so'z boyligini oshishiga xizmat qiladi. Ushbu poetik tasvirning asosida qish va bahor o'rtasidagi kurashga asoslangan mifik qarash mavjud. Shuningdek, ushbu manzaraga yaqin bo'lgan "Devoni lug'otit turk"da keltirilgan "qish va yoz munozarasi"ni yodga soladi. Demak, fasllarning munozaraga kirishi xalq og'zaki ijodiga – miflarga borib taqaladi. D.Rajab ham bahorni to'p otuvchi, uning zarbi esa osmonni gumburlatib tabiatni uyg'otuvchi tarzida ifodalaydi. T.Adashboyev va R.Parfi she'rlaridagi zambarak detali quvnoqlik – ijobiylik kasb etsa, D.Rajabda bir qadar salbiylikka xoslikni ko'rish mumkin, ya'ni ijtimoiy voqelik bilan bog'laydi. Bu tasvir keyingi misrada original o'xshatish va jonlantirish bilan yakuniga

yetadi. Ya'ni, qo'zg'olonchilar – isyonchi lolalar qonga belansa-da, olg'a yurib davonga ham yetib boradilar. Lolalarni qonga belangan isyonchilarga o'xshatgan. Lolalar istiqloq, erk-ozodlik uchun kurashgan qahramonlar obrazi bo'lib, ularning taqdiriga ishora qilgan. To'g'ri bu tashbeh yosh kitobxonga bir oz mos bo'lmasa-da (salbiylik mavjud) originallik kasb etgan. She'rdagi tabiat fasllarining azaliy kurashini obrazli tarzda namoyon etgan. To'laqonli tabiat manzarasi yaratilgan. Manzaradagi fasllarga xos detallar (*qo'zg'alon, maysa, daraxt, muz, momaqaldiroq*) his-tuyg'u kechinmalarga turtki berib va jarayonni to'la anglashga imkon berishiga guvoh bo'lamiz. Yuqoridagi kabi jang manzarasiga monand tasvir "Kuz" she'rida ham mavjud bo'lib, unda tabiat – daraxtlar barglarini yerga tashlab kuzga asir tushadi, *"uzum dorga osiladi", mevalar yashiklarga joylanadi, sabzavotlar esa o'ralarga tashlanadi*. So'ngida *kuzning g'alabasi* bilan yakun topadi, go'yo kuz tabiat ustidan g'alaba qilganday obrazli tasvir bilan beriladi. Shoir poetik mazmunni o'ziga xos va ta'sirchan ifodalashga erishadi. "Kechikkan "Jangchilar"[4.32] she'rida ham jangavorona, shiddatli tasvir mavjud bo'lib, o'ziga xos jonli tasvirda beriladi. "Jangchilar" so'zi qo'shtirnoqda berilishida majozilikka ishora mavjud. She'rning tezisida momaguldirak, chaqmoq chaqish holatini jonli tarzda *"Qasir-qusir boshlanib, / Jang avj oldi osmonda"* misralari bilan tasvirlaydi. Jang bo'lganidan so'ng albatta o'qlar otiladi, shoir shakliy o'xshashlik asosida yaratgan o'q bu yomg'irdir. Bunday o'ziga xos topilma o'quvchini hayratga soladi. She'rning antitezis qismida *"To'satdan yomg'ir – "o'qlar" / Yog'ildi yer tomonga."* misralari orqali go'yo tabiat jangi avj olganiga ishora mavjud. Shoir "o'qlar"

so'zini ham qo'shtirnoqda berib majoziy ma'noda qo'llagan. Ushbu majoziy o'xshatish, qiyoslashlar tabiat hodisalarining harakat-holati (*momaguldirak ovozi jangga, yomg'irning to'g'ri va tez harakatlanishi o'qqa o'xshatilgan*) asosida bo'lib, badiiyligni oshirgan. Sintez qismida jangning tugash tasviri yomg'irdan so'ng qo'ziqorinlar chiqishini jonli qiyoslash asosida beradi. *"Tugagach bu qizg'in jang, / Ancha vaqt davom etib, / Qalpoqli qo'ziqorin – / Askarlar keldi yetib"*. Qo'ziqorinlar go'yo jang tugagach (yomg'irdan so'ng), kechikib yetib kelgan askarlar obrazida ifodalangan. Shu sabab *"kechikkan jangchilar"* deb nomlagan. Bunday jonli, ohorli o'xshatish asosida yaratilgan tasvir bola ongida bir umr saqlanadi. Inversiya esa ohangdorlikni oshishiga xizmat qilgan. Shuningdek, *"Qishki safar", "Qishki yurish"* [5.33] she'rlarida ham jangavor tasvir yetakchilik qiladi. E.Ochilov D.Rajab she'rlarining uslubi haqida: "Uning ko'pgina she'rlari, ta'bir joiz bo'lsa, "jangavor usul"da yozilgan...biroq bunday "salb yurishlari" o'quvchini ishortiradi"[6.162], – deb to'g'ri ta'kidlab o'tadi. Tahlillardan aniqlandiki, D.Rajabning tabiat manzarasiga oid she'rlarida shiddatli "jang tasviri", mifik qarashlar va folklorga xos jihatlar ustunlik qiladi. Xulosa qilib aytganda, bolalar adabiyotining muhim vazifalaridan biri o'sib kelayotgan avlodni tabiatni asrab-avaylash, uning go'zalliklarini his qila olish va sevib qadrlashga o'rgatishdir. Bolalar adabiyotida tabiat mavzusiga bag'ishlangan bunday she'rlarning yuzaga kelishi uning rivoji bilan birga, ularni nobotot olami bilan yaqinroq tanishtiradi, go'zalliklaridan, tabiatga, vatanga muhabbat yuksak tuyg'ularini rivojlantiradi insoniyat olami va tabiat bir-biri bilan chambarchas bog'liq ekanligini yosh kitobxon ongiga singdiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Куронов Д ва бошқалар. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2013.158- б.
2. Куронов Д ва бошқалар. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2013.221- б.
3. Dilshod Rajab. Baxshi bola – yaxshi bola. – Toshkent: Fan, 2016.32-б.
4. Dilshod Rajab. Poyezdning bolasi. – Toshkent: Muharrir, 2003.32-bet.
5. Дилшод Ражаб. Отамнинг боғи. – Тошкент: Чўлпон, 1995.33-б.
6. Очилов Э. Мажоз қатидаги ҳақиқат // XX аср ўзбек адабиёти масалалари. – Тошкент: Фан, 2012.162– б.

Mohigul ERGASHEVA,
Toshkent amaliy fanlar universiteti v.b. dotsenti,
filologiya fanlari doktori (PhD)
mohigulergasheva@g.mail.com

ADABIYOTSHUNOS BEGALI QOSIMOV HAYOTIGA NAZAR

Annotatsiya: ushbu maqolada adabiyotshunos Begali Qosimov hayot yo'liga nazar tashlangan. Maqolada olimning uy-muzeyi va shaxsiy arxividan olingan ma'lumotlar tahlil qilingan. Begali Qosimovning shajarasi, otasining kundalik daftari kabilar tahliliga keng e'tibor berilgan.

Kalit so'zlar: olim, jadidlar, kundalik, shajara, ilmiy asarlar,

Аннотация: в статье рассматривается жизнь литературоведа Бегали Касимова. Анализируются сведения, полученные из дома-музея и дома ученого. Большое внимание уделяется анализу генеалогического древа Бегали Касимова и дневника его отца.

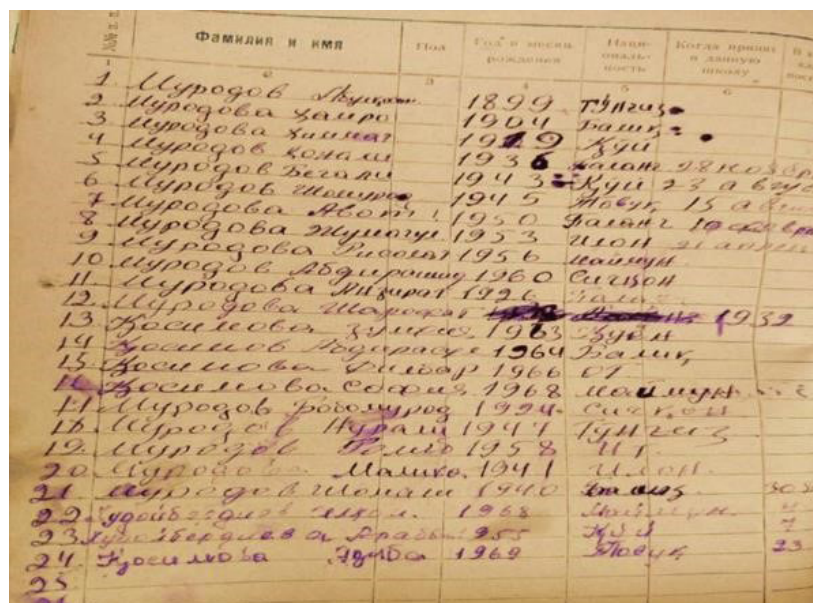
Ключевые слова: ученый, джадиды, дневник, генеалогия, научные труды.

Annotation: this article examines the life of literary critic Begali Kasimov. The article analyzes information obtained from the scholar's house-museum and home. Extensive attention is paid to the analysis of Begali Kasimov's family tree and his father's diary.

Key words: scientist, Jadids, diary, genealogy, scientific works.

Begali Qosimov Qashqadaryo vohasining Kasbi tumanida 1942-yilning 19-dekabrida tavallud topgan. Bu ma'lumot rasmiy manbalardagi ma'lumot bo'lib, olim o'z tarjimai holidan otasi, Abulqosim

boboning qaydlariga suyanib, tug'ilgan yil va sanasini quyidagicha bayon qiladi: Otamning temir daftaridagi qaydga qaraganda, men 1943-yilning 23-avgustida tug'ilgan ekanman. [1.539]

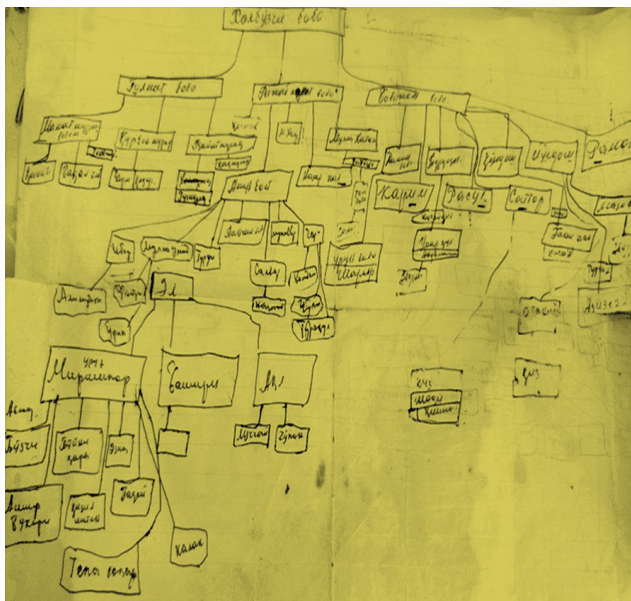

№	Фамилия и имя	Год	Год и место рождения	Наименование	Когда вступил в брак	В каком браке
1	Шуродов Ахун	1899	Ташкент			
2	Шуродова Заиро	1904	Ташкент			
3	Шуродова Хайрат	1919	Ташкент			
4	Шуродов Кетам	1936	Ташкент			
5	Шуродов Бегали	1943	Ташкент			
6	Шуродов Шайхон	1945	Ташкент			
7	Шуродова Аббас	1950	Ташкент			
8	Шуродова Шайхон	1953	Ташкент			
9	Шуродова Рамзан	1956	Ташкент			
10	Шуродов Абдурашид	1960	Ташкент			
11	Шуродова Миллат	1966	Ташкент			
12	Шуродова Шайхон	1968	Ташкент			
13	Касимов Шайхон	1968	Ташкент			
14	Касимов Абдурашид	1969	Ташкент			
15	Касимов Рамзан	1966	Ташкент			
16	Касимов Сафар	1968	Ташкент			
17	Шуродов Абдурашид	1974	Ташкент			
18	Шуродов Шайхон	1977	Ташкент			
19	Шуродов Бегали	1978	Ташкент			
20	Шуродов Мамат	1979	Ташкент			
21	Шуродов Шайхон	1980	Ташкент			
22	Шуродов Шайхон	1983	Ташкент			
23	Шуродов Шайхон	1985	Ташкент			
24	Касимова Шайхон	1989	Ташкент			
25						
26						

(1-rasm. Begali Qosimovning otalari Abulqosim otaning temir daftarlaridan Qashqadaryo viloyati Kasbi tumani olim uy muzeyidan)

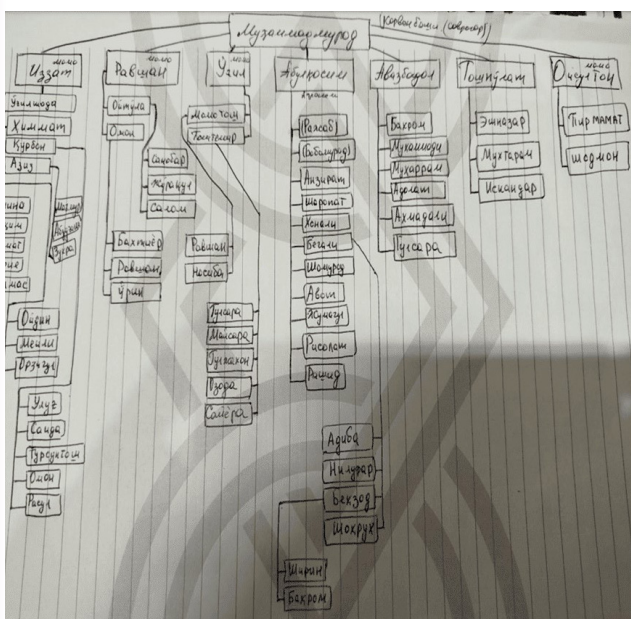
Begali Qosimov yetti otasini tanimasligini afsus bilan yozadi. Bu haqida shunday deydi: "Afsuski men yetti otamni tanimayman. Aslida o'zbeklar yetti otasini tanib kelganlar". [2.547] Olim shaxsiy arxivida ikkita shajara tuzilgan. (Ehtimol, undan ham ko'pdir. Biz shu ikkitasini ko'rdik). Bularning birinchisi,

Qashqadaryo viloyati Kasbi tumanida joylashgan uy-muzeydagi shajara tasviri. Olimning ukasi Shomurod Qosimovning qayd etishicha, bu shajara aka (Begali Qosimov) va uka (Shomurod Qosimov) tomonidan tuzilgan.

(2-rasm. Begali Qosimov va Shomurod Qosimov tomonidan tuzilgan Qosimovlar shajarasi. Qashqadaryo viloyati Kasbi tumani olim uy muzeyidan)

Bundan tashqari yana bitta shajara mavjud bo'lib u, olimning uyidan topilgan. Mazkur shajara, Abdulqosim boboning otasi Muhammadmurod karvonboshi (savdogar)dan boshlangan. Begali Qosimov "...otamning oti Abulqosim. U kishining otalari Muhammadmurod, u kishining otalari esa Gulmuhammad. Va biz tanigan eng keksa bobomiz Xolbo'zchi".[3.547] deb yozgan tarjimaiyoli.

(3-rasm. Qosimovlar shajarasi. Begali Qosimovning shaxsiy arxividan.)

Bu shajarada Muhammadmurod savdogarning avlodlari berilgan bo'lib, Abulqosim ota va uning farzandlari, xususan, Begali Qosimov, farzandlari shuningdek, olimning o'g'li Behzod Qosimovning farzandlari Shirin va Bahromlarning nomlari bor.

Begali Qosimov o'zi tug'ilib o'sgan joyi haqida juda ko'p qimmatli ma'lumotlarni keltirib o'tadiki, bu ham olimning o'z vataniga bo'lgan so'nmas mehrining bir ko'rinishi. Olim bag'rida ko'plab iste'dodlarni kamol toptirgan voha haqida quyidagicha ma'lumot beradi. "Men tug'ilib o'sgan qishloq Denov vohaning hali dashtga, sahroga juda ham qo'shilib ketmagan bir joyida. Undan sal o'tsangiz, Ko'hna Fazli degan joy keladi. Ko'hna Fazli tarixchilarining ma'lumotlariga qaraganda, IX-X asrlarda gullagan bir shahar bo'lgan. Pazdaviy taxallusi bilan o'nlab olimlar, shoirlar yashaganlar. Sharqshunos U. Uvatovning ma'lumot berishicha, Qohiradagi mashhur kutubxonalarda Pazdaviylarning juda ko'p asarlari hozirgacha saqlangan".[4. 539]

Bizningcha, insondagi ma'lum iste'dodlarning paydo bo'lishida tug'ilib o'sgan joyning ham ahamiyati borday. Sababi, tarixga nazar salsak ham ayni shu qonuniyat amal qilib kelmoqda. Begali Qosimov ijodidagi biografik omillarning o'rni sanalar ekan, ikkita jihat uning kelajakdagi olimlik qismatiga katta ta'sir ko'rsatganligiga guvoh bo'lamiz. Bularning birinchisi, olim tug'ilib o'sgan vohada doimo iste'dodli shaxslar yashab ijod qilganligi bo'lsa, ikkinchidan, olimning oilaviy muhiti. Mana shu ikki jihat Begali Qosimovning kelgusidagi faoliyatiga tamol toshini qo'yan voqeliklardir. Olim xotiralarida oilasi, xususan, otasi Abulqosim Murodovni ta'rif etar ekan: "She'riyatni, so'zni, so'z ma'nosini chaqishni yaxshi ko'rardilar. She'r mashq qilardilar. 30-yillarning kasri bilan 2 marotaba qamalganlar. Qamoqda yozgan she'rlari yetib kelgan. Men ularni hozirgi imloga ko'chirib ukalarimga tarqatganman". [5.548]

Ko'rinib turganidek, olimning otalari ham so'zni ham sozni qadrlaydigan inson bo'lgan. Har qanday ijodkor borki, ulardagi biografik omillarning shakllanishi, albatta, bolalikka borib taqaladi. Bolalikda nimagadir mehr qo'yish esa kelajakda o'sha bolaning qismat yo'lga aylanishi ham hech gap emas.

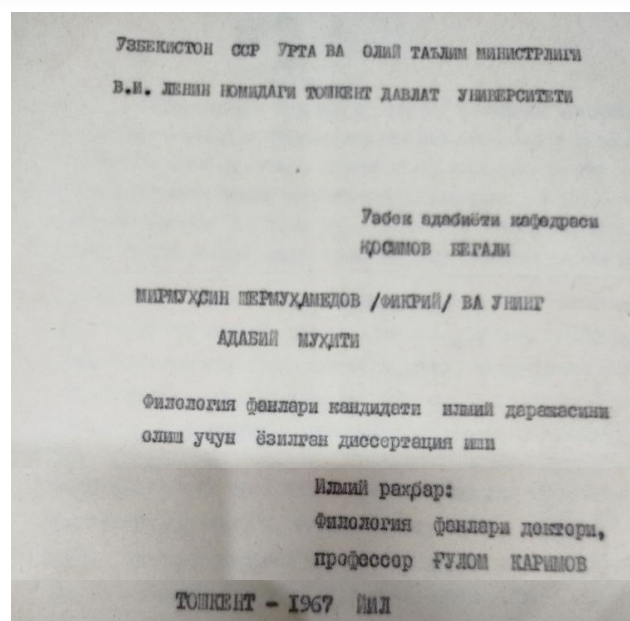
Begali Qosimov esa bolaligidan so'z va sozga mehri o'zgacha bo'lgan otaning qo'lida tarbiya topdi, hamda butun hayoti davomida mana shu so'zni muqaddas deb bildi. Uni isrof qilmadi. Hatto, maxsus tayyorgarliksiz, tadbirlarda ham so'z olmadi. Maktabda tahsil olish esa olim ilmiy ijodida muhim sanalgan va toki o'limiga qadar o'zi bilan birga yurgan haqiqat mezonining shakllanishida muhim bo'ldi.

Olim maktab davrlarini xotirlar ekan, eng avvalo, ustozlarga o'zgacha mehr qo'yganligini aytib o'tadi. Uning hayotida ustozlar qabul qilgan bitta qaror esa bizningcha, olim uchun juda katta maktab bo'ldi. Begali Qosimov 1958-yili maktabni kumush medal bilan bitiradi. Kumush medalning olinish tarixini olimning ukasi Shomurod Qosimov quyidagicha xotirlaydi. "Akam maktabni tugatayotgan paytda, bitiruvchi sinflardagi eng a'lochi o'quvchiga bitta oltin, bitta kumush medal berilishi kerak edi. Akam va uning sinfdosh do'stining bilimi teng bo'lganligi uchun ham har ikkisiga kumush medal berilgan". [6.]

Maktabni kumush medal bilan tugatgan olim, Toshkentga O'zbekiston Milliy universitetiga o'qishga kiradi. Shundan keyin, Begali Qosimovning butun faoliyati shu universitet bilan bog'lanadi. Oliyohda eng taniqli mutaxassislardan dars olgan olim, G'ulom Karimov, Ozod Sharafiddinov, Matyoqub Qo'shjonov, Laziz Qayumovlar nomini o'zgacha hurmat bilan tilga oladi. Universitetni tugatar ekan, G'ulom Karimov rahbarligida, "Sidiqiyning adabiy merosi" mavzusida diplom ishini himoya qiladi. Begali Qosimov ustoz haqida yozar ekan shunday deydi, "Kommunistik diktatura sharoitiga qaramay, jadidchilikka mehr uyg'otgan professor G'ulom Karimov nomini alohida ehtirom bilan tilga olaman" [7.566]

Begali Qosimov tadqiqotlari jadidchilik bilan bevosita bog'langan edi. To'g'ri, olim adabiyotshunoslikning ko'plab muammolari haqida tadqiqotlar olib borgan edi, ammo u eng avvalo, jadidshunos edi.

Olim turli yillarda jadidchilik harakati va uning vakillari haqida turli tadqiqotlar yaratdi. Ana shunday ishlardan biri, nomzodlik dissertatsiyasi bo'lib, u ham jadidchilik harakatining yana bir vakili Mirmuhsin Shermuhamedov ya'ni Fikriy haqida edi. Begali Qosimovning "Mirmuhsin Shermuhamedov/ Fikriy/ va uning adabiy muhiti" nomli ishi 1967-yilda professor G'ulom Karimov rahbarligida himoya qilindi.

(3-rasm. Begali Qosimovning shaxsiy arxividan. Nomzodlik dissertatsiyasining titulidan parcha)

Aytish kerakki, olim mustaqillikdan keyin, jadidchilik harakati va uning vakillari haqida takrorlanmas tadqiqotlar yaratdi. Begali Qosimov tomonidan yozilgan asarlar shunday deyishimiz uchun to'la asos bo'ladi. Olim umrining so'nggiga qadar, O'zbekiston Milliy universitetida mehnat qildi. "Talabalar auditoriyasiga, mana 39-yildan beri darsga kiranman. Har bir dars monolog emas, o'qimishli talaba bilan fikr almashish asosiga qurilishi kerak deb hisoblayman" [9.568] deb yozgan edi tarjimai holida.

Filologiya fanlari doktori, professor Begali Qosimov, 2004-yil, 25-sentabr kuni bu dunyoni tark etdi. Uning qabri, Qashqadaryo viloyati Kasbi tumanida. Qabrda esa "Uning aziz vujudi vatan tuprog'iga ruhi esa millat qalbiga ko'chdi." degan so'zlar yozilgan. Darhaqiqat, Begali Qosimov asos solgan ilmiy maktab olim faoliyatining xayrli natijasi bo'lib qoldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qosimov B. Tanlangan asarlar. III jild. Fafur Fulom nomiдаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. – Тошкент, 2022.
2. Begali Qosimovning shaxsiy arxivi.
3. Qosimov B. Tanlangan asarlar. III jild. Fafur Fulom nomiдаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. – Тошкент, 2022.
4. Qosimov Shomurod, Qosimova Shaхноза. Ўтмиш ва кечмиш Муסיқа нашриёти. – Тошкент, 2020.
5. Jo'raqulov U. "Bemorlik Sharafi" maqolasi. "Ma'naviy hayot" jurnali. 2022-yil, 4-son.

Farida HAMROYEVA,
Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti, PhD.

HIKOYA TUZILMASINING GORIZONTAL VA VERTIKAL TAHLIL DARAJALARI: NARRATOLOGIK YONDASHUVLAR ASOSIDA

Annotatsiya: maqola hikoya (narrativ) tuzilmasini gorizonttal va vertikal darajalarda tahlil qilishni o'rganadi. Gorizonttal tahlil hikoyaning ketma-ket qismlariga (boshi, o'rtasi, oxiri) e'tibor qaratadi, vertikal tahlil esa fabula, hikoya (story) va matn darajalari orqali tasvir va ma'no qatlamlarini o'rganadi. Misol tariqasida Daniel Defoe'ning Robinson Kruzo asari tahlil qilinadi. Maqola strukturalistik va poststrukturalistik yondashuvlar doirasida hikoya tuzilmasining murakkabligi va o'quvchi rolining ahamiyatini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: hikoya tuzilmasi, narratologiya, fabula, syujet, matn, gorizonttal va vertikal tahlil

Аннотация: статья изучает структуру повествования (нарратива) через горизонтальный и вертикальный анализ. Горизонтальный анализ фокусируется на последовательных частях истории (начало, середина, конец), тогда как вертикальный анализ исследует уровни фабулы, истории (story) и текста, выявляя слои изображения и смысла. В качестве примера рассматривается роман Даниэля Дефо «Робинзон Крузо». Статья подчеркивает сложность структуры повествования и роль читателя в рамках структуралистских и постструктуралистских подходов.

Ключевые слова: структура повествования, нарратология, фабула, сюжет, текст, горизонтальный и вертикальный анализ

Annotation: the article explores the structure of narrative through horizontal and vertical analysis. Horizontal analysis focuses on the sequential parts of a story (beginning, middle, end), while vertical analysis examines the levels of fabula, story, and text, revealing layers of representation and meaning. Daniel Defoe's Robinson Crusoe is analyzed as an example. The article emphasizes the complexity of narrative structure and the role of the reader within structuralist and poststructuralist approaches.

Key words: narrative structure, narratology, fabula, plot, text, horizontal and vertical analysis.

Hikoya – bu vaqt va sababiy jihatdan ma'noli tarzda bog'langan voqealar ketma-ketligining semiotik ifodasidir. Filmlar, pyesalar, komikslar, romanlar, yangilik lavhalari, kundaliklar, xronikalar va geologik tarixga oid risolalar – bularning barchasi keng ma'noda hikoya hisoblanadi.

Hikoyalar turli xil semiotik vositalar yordamida yaratilishi mumkin: yozma yoki og'zaki til, tasviriy obrazlar, imo-ishoralar va aktyorlik harakatlari, shuningdek, ularning kombinatsiyasi orqali. Har qanday semiotik tuzilma, ya'ni belgilar tizimidan tashkil topgan narsa – matn deb ataladi. Shu bois biz turli xil hikoya matnlari haqida so'z yurita olamiz: lingvistik (tilga asoslangan), teatrga oid, tasviriy, filmga oid hikoyalar.

Har qanday tasvir (reprezentatsiya) o'z ichiga nuqtayi nazar, tanlov, tasvirlanayotgan obyektga nisbatan pozitsiya, muhimlik mezonlari va ehtimol, reallik haqidagi yashirin nazariyani oladi. Hikoya tuzilishi eng murakkab shaklini adabiy matnlarda topishi mumkin, ammo hikoyalashtirish (narrativizatsiya) - tajribaga tartib va ma'no berishning eng keng tarqalgan usullaridan biridir.

Shunday qilib, "hikoya" atamasi potensial ravishda noaniqdir. Uning kamida ikki asosiy ma'nosi bor: Keng ma'noda – yuqorida aytilganidek, voqealar zanjirining semiotik ifodasi; Tor ma'noda – faqat til bilan bog'liq hodisa, ya'ni so'zlovchi yoki hikoyachi mavjud bo'lgan og'zaki yoki yozma matn.

Ikkinchi ta'rif tahlil doirasini og'zaki yoki yozma hikoyalargacha cheklaydi, adabiyotshunoslikda esa bu – roman, hikoya, epik she'r, ballada, latifa kabi janrlarga taalluqlidir. Biz asosan shu tor ma'nodagi hikoyani, ya'ni badiiy adabiy matnlardagi so'zga asoslangan hikoyani o'rganamiz. Tanlangan tadqiqotlar asosan adabiy janrlardagi hikoya elementlarini tahlil qiladi, biroq ba'zilar so'zsiz hikoya vositalari, masalan, film bilan ham bog'liq. Narratologik tahlil hikoyaga xos bo'lgan matn yaratilishi, tuzilishi va qabul qilinishi jarayonlarini o'rganadi. Masalan, syujet, harakat va qahramon tasviri o'rtasidagi munosabat kabi masalalar.

Hikoyani boshqa yo'llar bilan ham o'rganish mumkin: tarixiy, mavzuviy, uslubiy, arxetipik yoki dekonstruktiv yondashuvlar orqali. Aslida, narratologlar o'rganadigan ko'plab tuzilmalar faqat hikoyaviy asarlarga xos emas, ammo hikoyada ular markaziy va yaqqol ifoda topgan bo'ladi. Masalan, nuqtayi nazar yoki bayon qilish uslubi (enunsiyasiya) she'rlarda ham uchrashi mumkin, biroq romanda u aniqroq ko'rinadi.

Hikoya tuzilishini tahlil qilish – bu narratologiyaning eng tor ma'nosidagi sohasi bo'lib, u odatda strukturalizm bilan bog'lanadi. Shu sababli, biz ushbu sohadagi muhim ishlanmalarni tanlashda strukturalistik yondashuvlarni fanning markazi deb hisobladik.

XX asr boshlarida Saussyur va rus formalistlarining ishlari strukturalistik tafakkur uchun poydevor yaratdi. Formalistlar fikricha, she'rdagi so'zlar faqat belgilar (signifikator) sifatida emas, balki ma'nolar (signifikat) sifatida ham ishlaydi. Adabiyot funksional tizim sifatida qaraladi - unda har bir badiiy vositaning qiymati boshqa vositalar bilan, ya'ni boshqa janrlar, avvalgi uslublar va boshqalar bilan qarama-qarshi qo'yilishi orqali belgilanadi.

Asar va strukturalistik tahlil haqida

Har bir asar o'zidan oldingi an'analar, boshqa asarlar, uslublar, janrlar va ma'no tuzilmalarini o'z ichiga oladi hamda o'zidan tashqaridagi adabiy tizimga tayanadi. Dastlabki strukturalistlar uchun adabiyot tilshunoslikdagi langue (til tizimi) ga o'xshash bir tizim bo'lib, har bir alohida asar esa shu tizimning parole (nutq, individual ifoda) ko'rinishidir. Fransuz

strukturalistlari bu tilshunoslik analogiyasini 1960–1970-yillarda yanada chuqurlashtirdilar. Ammo strukturalistlar o'zlaridan so'raydigan muhim savol shuki: analogiya qaysi darajada amal qiladi? Barcha adabiyot bir butun tizim sifatida tahlil qilinishi kerakmi yoki har bir asar o'z ichida mustaqil “til tizimi”ni yaratadimi? Ba'zi olimlarning fikricha, har bir asar o'zining o'ziga xos langue'sini yaratadi, ya'ni u ma'noni belgilash uchun zarur bo'lgan shart-sharoitni qisman o'zi yaratadi va shu orqali o'zining talqin tilini ham belgilaydi. Agar strukturalistlar shu ikkinchi yo'nalishni tanlab, individual asarlarning ichki ishlash tizimini tahlil qilsalar, ular “Yangi tanqid” (New Criticism) yo'nalishiga yaqinlashadilar. Chunki Yangi tanqid asarni “organik butunlik” sifatida o'rganishni maqsad qiladi.

Agar ular birinchi yo'lni, ya'ni umumiy adabiy mexanizmlarni o'rganishni tanlasalar, u holda alohida asar ahamiyatini yo'qotadi. U turli kodlar chorrahasiga aylanadi, asl tahlil obyekti esa shu kodlarning o'zidir.

Bu tendensiyadan Burtturni o'zining (1970) asari bilan buradi. U asarni faqat uni mavjud qiluvchi kodlarga keltirib chiqarib bo'lmaydi, degan fikrni ilgari suradi. Uning asari ko'pincha poststrukturalistik hikoya tahlilining boshlanishi sifatida qaraladi. Bu yo'nalish o'quvchining semiozis (belgilar tizimini talqin qilish) jarayonidagi faol ishtirokini ta'kidlaydi.

Narratologning boshlang'ich savoli shunday bo'ladi:

Hikoya tuzilmasini qanday tahlil qilish mumkin? Qaerdan boshlash kerak?

Biz ilgari surgan hikoya ta'rifi “voqealar ketma-ketligining tasviri” hikoyaning ko'p qatlamli tabiati borligini nazarda tutadi. Hikoya uni tashkil etuvchi voqealarga ajratilishi mumkin, va bu voqealar o'zaro joylashuvi nuqtayi nazaridan o'rganiladi: ba'zilar boshida, ba'zilar o'rtada, boshqalari esa oxirida joylashadi. Demak, har bir hikoya ketma-ket qismlardan iborat bo'lib, vaqt va harakatning uzluksiz tuzilishini tashkil etadi.

Bu “gorizontal” tahlil yo'nalishi tilshunoslikdagi sintaktik tahlilga o'xshaydi. Biz uni sintagmatik o'q deb ataymiz. Demak, hikoya bir tomondan elementlar ketma-ketligidir.

Ammo hikoya boshqa ma'noda ham murakkab bir tizim bo'lib, uni bir necha yo'nalishda tahlil qilish mumkin. Bizning ta'rifimizda hikoya "voqealar ketma-ketligi" emas, balki "voqealar ketma-ketligining tasviri"dir. Bu esa hikoyaning kompozitsion tabiati faqat uzunlamas (vaqtli) emas, balki chuqurlik jihatidan "vertikal" tarzda namoyon bo'lishini anglatadi.

Ya'ni hikoya voqeaning o'zi emas, balki bir holatni ifodalovchi belgidir. Shunday qilib, bu "vertikal" tahlil yo'nalishi bizni belgidan ma'noga olib boradi. Bu jarayonning asosiy faoliyati talqin (interpretatsiya) bo'lib, uni hermenevtik yo'nalish deb ataymiz.

Hikoya matnida biz bevosita voqealarni emas, balki voqea tasvirlarini, ya'ni belgilarni ko'ramiz. Shundan cheksiz murakkablik yuzaga keladi: voqealar qanday tasvirlangan? hikoya voqelikni qanchalik darajada o'xshatadi yoki farq qiladi?

Narratologik nazariyalar asosan mana shu savollarga mumkin bo'lgan javoblar tizimini ishlab chiqishdan iboratdir.

Shunday qilib, hikoya (narrativ)ning o'zi haqidagi ta'rif bizni tahlilning boshlanishiga olib keladi, hamda bu tahlil bir vaqtning o'zida bir necha yo'nalishda kechadi. Biz keyingi boblarda hikoyani gorizontol, vertikal yoki ikkala yo'nalishda birgalikda tahlil qiluvchi turli nazariyalarni ko'rib chiqamiz.

Gorizontol tahlil nuqtayi nazaridan biz hozirgacha hikoyaning boshi, o'rtasi va oxiri haqida so'z yuritdik. Biroq bu soddalashtirilgan tasnifni murakkablashtiruvchi boshqa tushunchalar ham mavjud.

Vertikal tahlilga kelganda esa, biz tahlil

darajalari haqida so'z yuritamiz. Bizning ta'rifimiz kamida ikki asosiy darajani ajratib ko'rsatadi. Agar hikoya voqealar ketma-ketligining semiotik ifodasi bo'lsa, unda: Birinchi daraja – tasvirlangan voqealarni o'rganishga qaratiladi; Ikkinchi daraja esa – shu tasvirning tuzilishini o'rganishga qaratiladi. Shuni aytish kerakki, narratolog olimlar ushbu tahlil darajalarini belgilashda bir xil fikrda emaslar: ayrimlari ikki darajani, boshqalari esa uch yoki to'rt darajani farqlaydi. Masalan, Mieke Bal hikoyani tahlil qilishda uch asosiy darajani ajratadi: Fabula, voqealar bayoni, matn.

Biroq Tomashevskiy faqat ikki darajani tilga oladi – fabula va syujet. Aslida, bu masala adabiyotshunoslikning deyarli barcha sohalarida uchraydi. Bir-biriga o'xshash tuyulgan nazariyalar ko'pincha mutlaqo boshqa tanqidiy konsepsiyalardan kelib chiqqani ma'lum bo'ladi. Ushbu munozara doirasida biz hikoya matnining vertikal yoki hermenevtik tahlili uchun uch darajali modelni qabul qilamiz:

matn – hikoya – fabula

Masalan, Daniel Defoning "Robinson Kruzo" asarini olaylik:

Matn — bu biz sotib olib o'qiy oladigan til orqali yaratilgan badiiy asar; u Defo tomonidan yozilgan, lekin Robinson tomonidan yozilgandek taqdim etilgan.

Fabula — bu Robinsonning sayohatlari va oroldagi boshidan kechirgan voqealari, ya'ni real hodisalar ketma-ketligi.

Hikoya — bu shu fabula qanday tarzda bayon etilganligi, ya'ni voqealar qanday tartibda joylashtirilgani va ma'lumot qanday tarzda taqdim etilganidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Chatman S. Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film. – NY.: Cornell University Press, 1986. – 277 p.
2. Тюпа В.И. Нарратология как аналитика повествовательного дискурса. – Тверь: ТГУ, 2001. – 58 с.
3. Mink L. O. Narrative Form as a Cognitive Instrument. The Writing of History Literary form and Historical Understanding. Madison, 1988 – 240 c.
4. Ryan M. L. Routledge Encyclopedia of Narrative. – Oxfordshire: Routledge, 2004. – 752 p.
5. GENETTE. Narrative Discourse; PRINCE, 'Introduction to the Study of the Narratee'. – Tompkins, 1973. pp. 7-25.

Munira BAHROMOVA,
Farg'ona davlat universiteti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

AYOL OBRAZINING DISKURSIV MODELLASHTIRILISHI: GENDER YONDASHUVLAR

Аннотация: ushbu maqolada gender stereotiplari kontekstida “Ayol” obrazining konseptosferada aks etish mexanizmlari tahlil qilinadi. Til birliklari, madaniy kodlar va diskursiv yondashuvlar orqali ayollik konsepti mazmunining shakllanishi va uning jamiyatdagi gender munosabatlariga ta'siri yoritiladi. An'anaviy patriarxal tasavvurlar bilan zamonaviy gender tengligi tamoyillari o'rtasidagi o'zgarishlar kognitiv-lingvistik asosda izohlanadi. Tadqiqot natijalarida konseptosferada ayol obrazining dinamik va ko'p qirrali xarakterga ega ekani ta'kidlanadi. Konseptning perseptual majoziy belgilari – vizual, akustik, ta'mli va taktil sezgilar asosida paydo bo'lishi, kognitiv, axborot va konseptual, ayol jinsiga ishora qiluvchi belgilari mavjudigi xususida so'z yuritiladi. Bundan tashqari, ayolning jamiyatdagi mavqeyi to'g'risidagi to'liq ta'rif va tarixiy sharhlardan namunalar berilgan.

Калит so'zlar: tilshunoslik, gender, lingvistik izlanish, assotsiativ tajriba, genderologik tadqiqotlar, jins, erkak, ayol

Аннотация: в данной статье рассматриваются механизмы репрезентации образа «женщина» в концептосфере через призму гендерных стереотипов. Анализируются языковые единицы, культурные коды и различные типы дискурса, формирующие содержание концепта «женщина» и влияющие на гендерные отношения в обществе. Особое внимание уделяется трансформации традиционных патриархальных представлений под воздействием современных идей гендерного равенства. В результате исследования подчеркивается динамичность и многогранность образа в концептосфере. *Вопросы*, связанные с разработкой методики лингвистического исследования гендера, объяснение множество концепций понятия «гендер», что касается современного состояния гендерных исследований на Западе, что можно сказать сегодня о существовании собственно гендерных исследований, изучающих оба пола, а точнее – процесс социального конструирования различий между полами, гендерная специфика речи, репрезентация мужского и женского в языке.

Ключевые слова: гендер, лингвистическое исследование, гендерные исследования, мужской и женский пол, «маскулинное» и «фемининное»

Annotation: this article discusses the issue of genderology, how this concept entered the modern linguistic paradigm. Issues related to the development of methods of linguistic research of gender, the explanation of many concepts of the concept of «gender», as for the current state of gender studies in the West, what can be said today about the existence of proper gender studies studying both sexes, or rather, the process of social construction of differences between the sexes, gender specificity of speech, the representation of male and female in language.

Key words: gender, linguistic research, gender studies, male and female gender, «masculine» and «feminine»

Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda inson, uning jamiyatdagi mavqeyi va ijtimoiy-gender xususiyatlari muhim ilmiy qiziqish obyekti sifatida qaralmoqda. Xususan, ayol obrazi turli davrlar va madaniy muhitlarda shakllanib borgan bo'lib, u nafaqat biologik jins farqlari, balki jamiyat tomonidan belgilangan ijtimoiy rollar, qadriyatlar va stereotiplar orqali talqin etiladi. Shu nuqtayi nazardan, “Ayol” konseptining konseptosferada aks etish jarayonini o'rganish jamiyatdagi gender munosabatlarining mazmunini yoritishda muhim ahamiyatga ega.

Til — madaniyatning asosiy ko'rsatkichi sifatida ayolga nisbatan qarashlarni, ijtimoiy kutishlar va qadriyatlarni o'zida mujassamlashtiradi. Til birliklari, paremiologik materiallar, media nutqi va diskurslar orqali ayollik konsepti mazmuni shakllanadi va mustahkamlanadi. Ayni paytda, patriarxal dunyoqarashga asoslangan gender stereotiplari zamonaviy jamiyatda keskin transformatsiyaga uchrab, ayol obrazining yangi, ijtimoiy

faol va teng huquqli talqinlari kuchayib bormoqda.

Mazkur tadqiqotda “Ayol” konsepti doirasida shakllangan gender stereotiplari, ularning lingvokulturologik va kognitiv jihatlarini tahlil qilinadi, shuningdek, til va madaniyatning o'zaro ta'siri orqali ayol obrazining konseptosferadagi ko'p qirrali xakteri yoritiladi. Tadqiqot natijalari jamiyatdagi gender tengligi tamoyillarini qaror toptirish jarayonida muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

So'nggi yillarda “gender” atamasiga qiziqish ortganiga qaramay, uni ishlatishda bir qator qiyinchiliklar yuzaga keldi. Bir tomondan, bu qiyinchiliklar ushbu konsepsiyaning qiyosiy yangiligi va boshqa tomondan, ushbu masala bo'yicha xorijiy adabiyotlarni tarjima qilish va talqin qilish bilan bog'liq. Bu, o'z navbatida, “gender” tushunchasining ko'plab konsepsiylarini izohlaydi. Ushbu masalani ko'rib chiqish asosan jins va gender tushunchalari o'rtasidagi farqlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqotchilar tomonidan “gender” atamasining tan

olingan eng mukammal ta'rifi Ann Oakli tomonidan ishlab chiqilgan: "Jins – bu erkak va ayol o'rtasidagi biologik farqlar bilan bog'liq bo'lgan so'z. Shu bilan birga, gender madaniyat mavzusidir: u "erkak" va "ayol" ijtimoiy tasnifi bilan bog'liq. Jinsning mavjudligi, genderning xilma-xilligini ham tan olish zarur"[1.,C.26]

Lingvistik tadqiqotlar genderni madaniyat hamda til hodisasi deb hisoblaydi va bu toifaning tildagi sintezini o'rganadi. Shunday qilib, D.Malishenderni "ijtimoiy va psixologik jarayonlar majmuasi, shuningdek, jamiyat tomonidan yaratilgan shaxsning xulq-atvoriga ta'sir qiluvchi madaniy munosabatlar, ijtimoiy strategiyalarni tanlash va boshqalar" sifatida tavsiflaydi [2.]

A.V.Kirilina lingvistik genderologiya muammolarini batafsilroq va tizimli tahlil qilib, konseptual va metodologik nuqtayi nazardan hamda o'rganilayotgan materialning tabiati nuqtayi nazaridan farqlanishi mumkin bo'lgan oltita asosiy yo'nalishni aniqlaydi:

1. Sotsiolingvistik gender tadqiqotlar.
2. Feministik tilshunoslik.
3. Ikkala jinsning lingvistik xatti-harakatlarini o'rganadigan haqiqiy gender tadqiqotlar.
4. Erkaklik (maskulinnost) tadqiqotlari XX asr oxirida paydo bo'lgan eng yosh yo'nalish.
5. Psixolingvistik tadqiqotlar.
6. Madaniyatlararo, lingvokulturologik tadqiqotlar, shu jumladan, gender subkulturalari gipotezasi [3.]

XX asrning 60-yillari oxiridan boshlab tilshunoslikda (asosan AQSH va Germaniyada) tilni feministik talqin qilish yoki feministik tilshunoslik tendensiyasi ajralib chiqdi. Ushbu yo'nalish bugungi kunda ham mavjud [3.] Uning paydo bo'lishi bir qator sabablarga ko'ra ham ekstralingvistik, ham intralingvistik xarakterga ega bo'ldi. Tilshunoslar bir qator voqealarni birinchi sabablar guruhiga, ayniqsa, AQSH va Yevropada "yangi ayollar harakati"ning rivojlanishi, "kognitiv evolyutsiya" deb nom olgan postmodernizm falsafasining gullagan davri va shu kabi sabablarga bog'lashdi. Ko'p asrlar davomida tildagi bilim qobiliyati erkaklar uchun imtiyoz bo'lib keldi. Bu holat erkaklar bilim sohasi eng intensiv va keng miqyosda amalga oshirilgan ta'lim va ijtimoiy hayotning boshqa sohalariga beqiyos darajada kirish imkoniyatiga ega bo'lganligi bilan izohlandi. Ayollarning kognitiv faoliyati onalik va oilaviy vazifalarni bajarish bilan chegaralandi, lekin bu tilda o'z aksini topish uchun ta'sir ko'rsatmadi [4.,C.19]. Tilni feministik talqin qilishning paydo bo'lishiga hissa qo'shadigan haqiqiy lingvistik sabablarga quyidagilar kiradi:

1. Birinchidan, 50-60-yillarda tilshunoslikning o'zida bir qator yangi ilmiy yo'nalishlarning paydo bo'lishi – psixolingvistika, statistik sotsiolingvistika, pragmatika nazariyasi.
2. Ikkinchidan, tilshunoslik tarixida inson omilini o'rganishning birinchi o'ringa chiqishi va tilga xos insonning bioijtimoiy xususiyatlari, shu jumladan, uning jinsi bilan aloqador muammolar.

3. Uchinchidan, fandagi paradigmaning o'zgarishi (strukturalizmdan pragmatikaga o'tish) va ijtimoiy fanlarda gender tadqiqotlarini rivojlantirish uchun tegishli uslubiy hamda ilmiy asoslarning paydo bo'lishi.

Shuni ta'kidlash kerakki, tilni feministik tanqid qilish aniq fanlararo yondashuv tufayli tilshunoslikdagi gender tadqiqotlar boshqa sohalaridan ajralib tursa-da, ayni paytda, bizning fikrimizcha, u tilning gender tadqiqotlari kesishmasida bo'lib, shu bilan birga, tanqidiy tilshunoslikning tabiiy davomchisi hisoblanadi[3.]

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, gender omili nafaqat shaxsning nutqiy harakatlariga ta'sir qiladi. Gender farqlar tilning barcha "bosqichlarida" – fonetika, lug'at, so'z yasalishi, shuningdek, so'zlardan foydalanish kabilarda kuzatiladi.

Gender masalalari bilan shug'ullanadigan olimlar qiziqishlari doirasiga "erkaklik" va "ayollik" tushunchalarining semantik qamrovida turli madaniyatlarda va diaxroniyada bir xil madaniyat doirasida qanday farqlanish haqidagi masalalar kiradi; gender identifikatsiyasini yaratish uchun qanday lingvistik vositalardan foydalaniladi; jins metaforasining madaniyatdagi o'rni qanday; qaysi semantik sohalarda jins tilda aks etadi; gender yondashuv mentalitetni o'rganish uchun qanday ma'lumotlarni beradi va hokazo.

"Jins va til" muammosiga oid ba'zi kuzatishlar asosan dialektologik adabiyotlarda va grammatikalarda mavjud. Asosan ayollar nutqi va xulq-atvorining xususiyatlari haqida umumiy fikr ishlab chiqildi (erkaklar nutqi me'yor, ayollar nutqi undan og'ish sifatida qaraldi). Sepir o'zining "Ona tilida nutqning erkak va ayol variantlari" asarida quyidagilarni ta'kidlaydi: aksariyat hollarda ayol variantlarini qisqartirilgan shakllar sifatida tushuntirish mumkin... Ehtimol, qisqartirilgan ayol nutqi shakllari jamiyatdagi ayollarning kamroq markaziy yoki kamroq ritual ahamiyatga ega maqomining shartli belgilaridir"[5.,C.461].

Tilshunoslikdagi zamonaviy gender tadqiqotlarida quyidagilarga e'tibor qaratiladi: erkak va ayol tillarining ijtimoiy tabiati, erkak va ayol nutqiy aktlarining o'ziga xos xususiyatlari va konseptlarning gender tabiatini o'rganishga. Avvalo, "erkak" va "ayol" konseptlari turli madaniyatlarda hamda tillarda turlicha namoyon bo'ladi. Tadqiqot obyekti asosan "ayol" konsepti bo'lib, u belgilangan me'yordan farq qiladi, uning standarti erkak hisoblanadi.

Tabiat hodisalarining gender yorlig'i, xususan, folklor asarlarida, birinchi navbatda, "bo'ri", "tulki" kabi neytral (giperik) leksemalar jinsga asoslangan ikkilamchi korrelyatsiyalarga qurilgan ertaklarda namoyon bo'ladi. "Tulki" har doim – "ayol" va "bo'ri" har doim – "erkak". Jinsga asoslangan ikkilamchi motivatsiya daraxtlarning nomlariga va butun o'simlik hayotiga o'tkaziladi: rus kishisi uchun "qayin" ayolning ramzi, agar ayolning o'zi bo'lmasa (xuddi shu narsani "olma daraxti", "gilos", "tol", "qarag'ay" haqida ham aytish mumkin")[6.,C.63].

O'zbek tilida esa ayol hamisha gulga qiyoslangan bo'lsa, erkakka nisbatan esa "chinor" ramziy ma'noda qo'llanib kelinadi.

Jamiyatning muhim a'zosi bo'lgan ayol tilda, birinchi navbatda, erkakka nisbatan tavsiflanadi: lug'at ma'lumotlari erkak va ayolning qarama-qarshiligi va taqqoslashiga asoslanadi. Ayolning qiyofasi uning anatomik xususiyatlari, tashqi ko'rinishi, yoshi, ijtimoiy roli (xotin) tavsifi orqali beriladi. Lug'atlarda va tajribalarda keltirilgan "ayol" konseptining lingvistik ifodalari dunyoning o'ziga xos milliy qarashlarini boshqa madaniy asosda aniqlashga imkon beradi. Zamonaviy yoshlarning lingvistik ongini aks ettiruvchi ayol haqidagi g'oyasi XX asrning 70-yillarini aks ettiruvchi assotsiativ lug'atda qayd etilgan ayol g'oyasidan farq qiladi, bu konsept tabiatining potensial dinamikasiga mos keladi.

Qayd etish lozimki, AQShning Dictionary.com onlayn-lug'ati "ayol" ("woman") so'zini "2022-yil so'zi" deb e'lon qildi. Ma'lum qilinishicha, yil davomida "ayol" so'ziga murojaat 1400% ga ko'tarilgan [7.].

2022-yilda O'zbekistonda ilm-fan sohasida muvaffaqiyatga erishgan mashhur o'zbek ayollari nomi bilan ataluvchi 16 ta stipendiya ta'sis etildi. Ular orasida Suyuma G'aniyeva singari zabardast olim, Halima

Hudoyberdiyeva, Munojot Yo'ldiyeva kabi mashhur san'at namoyandalari nomlari ham zikr qilingan.

Shuni qayd etish lozimki, mavzu doirasida "Google" platformada «ayol» konseptosferasi kognitiv maydonining milliy ongda timsolini aniqlash maqsadida o'tkazilgan assotsiativ-ijtimoiy so'rovnoma natijalarining statistik tahlili ilovalarda qayd etilgan. «Ayol» konseptosferasi bo'yicha assotsiativ-ijtimoiy so'rovnoma o'tkazish maydoni Google platformasi bo'lib, unda onlayn-servis orqali 24 ta test shaklidagi so'rovnoma e'lon qilindi. Ushbu so'rovnoma 2022-yilning 10-20-iyun kunlari o'tkazildi va respondent sifatida O'zbekiston Respublikasining turli hududlarida yashovchi turli yoshdagi ishtirokchilar qatnashdi. So'rovnoma jami 687 nafar 18 yoshdan 70 yoshgacha bo'lgan fuqarolar ishtirok etdi. Assotsiativ tajriba materiallaridan kelib chiqadiki, mamlakat yoshlarining ijobiy fazilatlariga ega ayolni afzal ko'radi. Har bir Ayol zaminida o'z onasini, turmush o'rtog'i, qiz farzandini, umuman olganda kelajakni ko'radi.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, yosh, o'rta va katta yoshdagi guruhlarining konseptosferalarida "ayol" konsepti umumiy kognitiv xususiyatlar va kognitiv tasniflagichlar to'plami bilan ham izohlanadi va farqlar faqat periferik zonada namoyon bo'ladi: yoshi ortib borishi bilan individual kognitiv xususiyatlar soni ortadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Словарь гендерных терминов / Ред. А. А. Денисова; Регион.обществ.организация «Восток Запад»: Женские Инновац. проекты. – М.: Информация XXI в., 2004. – С.26
2. Кондратьева О.Н. Гендерная характеристика концептов душа, сердца и ума в древнерусских текстах [Электронный ресурс] / О. Н. Кондратьева. – Режим доступа: www.sofik-rgi.narod.ru/avtor/konferencia/kondratieva.htm.
3. Кирилина А.В. Исследование гендера в лингвистических научных дисциплинах [Электронный ресурс] / А. В. Кирилина. – Режим доступа: www.gender-cent.ryazan.ru/kirilina.htm.
4. Колосова О. А Когнитивные основания языковых категорий (на материале современного английского языка): Дисс. ... д-ра филол. наук / О. А. Колосова. – М., 1996. – С.19
5. Сепир Э. Мужские и женские варианты речи в языке яна / Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / пер. с англ. под ред. и с предисл. А.Е. Кибрика. – М.: Прогресс, 1993. – 654с. – С. 461.
6. Руделев В.Г. Русское именное склонение и русский образ мира // В.Г. Руделев. Собр. соч.: в 6т. Т.6. Друг мой - язык: Избранные произведения по общему и русскому языкознанию. 4.2. – Тамбов, 2002. – 182 с. – С. 63.
7. Электрон манба <https://www.wonderzine.com/wonderzine/life/news/266923-woman-2022>.
8. Rustamovna, U. N., and B. M. Madaminovna. "THE STUDY OF THE CONCEPT AS A UNIT OF COGNITIVE LINGUISTICS." *Modern Journal of Social Sciences and Humanities* 4 (2022): 66-69.
9. Умарова, Наргиза Рустамовна, and Мунира Мадаминовна Бахрамова. "“АЁЛ” КОНЦЕПТИНИНГ АССОЦИАЦИЯЛАРИ (Концептнинг ижтимоий, жисмоний, шахсий сифатлари)." *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* 2.10 (2022): 24-32.
10. Бахрамова, М. М. «МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АППАРАТ ЭСТЕТИКИ И ФЕНОМЕН ИНФОРМАЦИИ.» *Актуальные проблемы современной науки* 4 (2021): 33-36.
11. Bahromova, M. M. (2023). "AYOL" KONSEPTOSFERASIDA GENDER MUNOSABATLARINING IFODALANISHI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3 (9), 513-518.

Gulsanam MASHRAPOVA,

ADU doktoranti, f.f.f.d.

mashrapovagulsanam@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-6072-9233>

OZARBAYJON FOLKLORSHUNOSLIGIDA BAYATI JANRINING TADQIQI MASALALARI

Annotatsiya: Ozarbayjon xalq qo'shiqlari hisoblangan bayati janri folklorshunoslar tomonidan keng o'rganilgan. Qadimiy ildizlariga va o'ziga xos an'alariga ega mazkur janr yuzasidan olib borilgan tadqiqotlarning o'zi ham ozar folklorshunosligida salmoqli o'rin egallaydi. Mazkur maqolada bayatilarning o'rganilish masalalari tasniflash asosida yoritilgan.

Tayanch so'zlar: folklorshunoslik, bayati, poetika, etimologiya, tarixiy-genetik asos.

Аннотация: жанр азербайджанской народной песни – баяты – широко изучается фольклористами. Исследования этого жанра, имеющего древние корни и свои традиции, занимают значительное место в азербайджанском фольклоре. В данной статье рассматриваются вопросы изучения баяты на основе классификации.

Ключевые слова: фольклор, баяты, поэтика, этимология, историко-генетическая основа.

Annotation: the bayati genre, considered to be Azerbaijani folk songs, has been widely studied by folklorists. Research on this genre, which has ancient roots and its own traditions, occupies a significant place in Azerbaijani folklore. This article covers the issues of studying bayati based on classification.

Key words: folklore, bayati, poetics, etymology, historical-genetic basis.

Kirish. Hajman ixcham, lekin boy so'z xazinasiga, yuksak badiiylikka ega bayati janri Ozarbayjon xalqining asrlar davomida sevib ijro qilib, asrab-avaylab kelayotgan qo'shiq turi sanaladi. Taniqli folklorshunos Voqif Valiyev fikricha, bayatilar "Eng oliy, eng yuksak, eng sof tuyg'ularni aks ettiruvchi she'r shaklidir" [1:23]. Olim ushbu janrning asosiy xususiyatlarini, poetik ko'lami, Ozarbayjon folkloridagi o'rni hamda badiiy-estetik vazifalari haqida qimmatli ma'lumotlarni taqdim etgan. Bayatilarning yozib olish va nashr etish, shu asosda tadqiq etish masalalari o'tgan asr avvalida amalga oshirila boshlagan. Bir asrdan ortiq kechgan vaqt davomida ushbu janr xususida salmoqli ilmiy-nazariy adabiyotlar yaratildi: dissertatsiyalar, monografiyalar yozildi, maqolalar nashr etildi. Shunga qaramay, bugungi kunda ham bayatilar ko'plab tadqiqotlarning obyekti sifatida tahlilga tortilmoqda.

Asosiy qism. Bayatilar tadqiqiga bag'ishlangan ishlarni o'rganilish predmetiga ko'ra quyidagicha guruhlash mumkin:

Lingvistik jihatdan. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori Nigor Hasanova ozarbayjon bayatilarida qo'llanuvchi toponimlar, ularning etimologiyasi haqida so'z yuritadi. Xususan,

Mən aşiqəm, Qarabağ

Qara torpaq, qara bağ.

Adəm-Həvva dövrünnən

Binnət oluf Qarabağ kabi misralarda keluvchi "Qorabog'" oykonimi turkiycha "Qora" – "ulug', buyuk" degan ma'noda, "bog'" esa "Alloh tomonidan

yaratilgan muqaddas joy"ma'nosini anglatishini aytib o'tadi[2:14]. Shuningdek, tadqiqotchi Gulqiz Adilova bayatilarning poetik sintaksisi haqidagi maqolasida ushbu she'r matnida keng qo'llanuvchi inversiya, metafora, ritorik so'roq, parallelizm, badiiy takrorlarni janr badiyatini ta'minlovchi muhim unsurlar sifatida ko'rsatadi[3:49-56]. Bayatilarning tilshunoslik kontekstida tadqiq etilgan muhim nazariy adabiyotlardan biri Asif Hajilining "Bayati poetikasi: struktur, semantika, pragmatika" nomli monografiyasi sanaladi. Tadqiqotda mazkur janr shakl va mazmuniy, struktur-semiotik jihatdan tahlilga tortiladi.

Bayatilarning kompozitsion tuzilishi, strukturasi jihatidan. Ma'lumki, bayatilarning janriy xususiyatlaridan biri – to'rt misrdan tashkil topgan tuzilmaga egaligidir. Filologiya fanlari doktori Islom Sodiq olti misrali bayatilarning kelib chiqish sabablarini chuqur tahlil etadi hamda bunga sabab sifatida bir xil boshlanmaga ega ikki bayatining qo'shilishidan hosil bo'lgan hodisa sifatida qaraydi[4:171-174].

Bayatilarning boshqa folklor janrlari bilan aloqasi masalalari. Og'zaki ijod janrlari hamisha bir-biri bilan uzviy munosabatda namoyon bo'ladi. Xususan, bayatlarda ham folklorning eng keng tarqalgan janri hisoblanuvchi maqollardan fikrni ta'sirchan ifodalash, dalillash, xulosalash uchun foydalaniladi. Elxan Mammedov o'z tadqiqotini ayni masalaga qaratadi va o'z fikrlarini Naxjivon xududidan to'plangan misollar yordamida dalillaydi:

Dərdini de bilənə,

İş başına gələnə.

Açma ürək dəftərin
Hər üzünə gülənə [229-234].

Bayatılarning badiiy xususiyətləri, mavzu dairəsi, undagi rəmzlər, obrazlar, mifologik və tarixi-genetik əsasları bilan bəzəliq jihatlarını folklorshunoslik hamda adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan tədqiq etish. Bu borada keng köhləmlə izlənilər olub borilən bəzəliq, ular sırasına A.Əliyev "Azərbaycan bayatılarının bədii xüsusiyyətləri" (1980), Matonət Abbosovanın "Azərbaycan xalq şeirinin mifoloji kökləri və poetik sistemi" (2018) nomli dissertatsiyalarını kiritish mümkün.

Azərbaycan folklorshunosları hamda havaskor to'plovchılar tomonidan bayatılar xalq orasından jonli iroda yozub olingan və köp marta nəşr qilingan. Jumladan, Şəfiqə Əfəndizadə "Bayatılar və manilər" (1925); Mirzə Abbas Abbaszadə "Arvad ağısı" (1914 və 1915); Hümət Əlizadə "Azərbaycan bayatıları"; Asiya Məmmədova "Bayatılar"; H.Qasimov "Bayatılar" (1956, 1960); Bayatılar. (1977). Tərtib edən: Məmmədova A. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 328 s.; Bayatılar. (1985). Tərtib edən: Vəliyev V. Bakı, "Yazıçı", 200 s.; Azərbaycan folkloru antologiyası. I-IV cild. Bakı, 1986-2006; Azərbaycan bayatıları. (2004.) Tərtib edən: Abdullayev B., Babazadə Q., Məmmədli E. Bakı, "XXI-Yeni Nəşrlər Evi", 260 s.; Azərbaycan bayatıları. Tərtib edən: Ləman Vəqifqizi Süleymanova. Bakı, Elm və təhsil, 2022, - 316 s. – kəbiləni misol qilish mümkün. Bundan tashqari, Azərbaycan folklorshunosligida hər bir hudud folklor nəmünələrini alohida to'plab, tədqiq etish və nəşr etish məsələsində anca salmoqli ishlar amalga oshirilən. Buning nətiəsində Azərbaycanın turli xududlarından, turmush tarzi farqli şəhər və qishloqlarından yozub olingan bayatılar poetikasi, regional xüsusiyyətləri ham məxsus tədqiqotlar və to'plamları yuzaga kelishiga səbəb bəzəliq. Jumladan, birgina Qorabəzə viloyatından to'plənən folklor məteriəlləri bir neçta jildə nəşr qilingan bəzəliq, bu nəmünələr orasında məzkur hudud əholisindən yozub olingan bayatılar ham joy olən [8].

Xususan, Azərbaycan fənlər akademiyası Folklor institut olimləri tomonidan Qorabəzə viloyati xalq og'zəki ijodi köp jildliq nəşr qilingan bəzəliq, hər

bir jildə bayati janrining ham go'zal nəmünələri keltirilən:

*Bu dağlar, ulu dağlar,
Çəsməli, sulu dağlar.
Qarabəzə əldən gedir,
Göy kişnər, bulud ağlar*[6:203].

Shuningdə, Azərbaycan folklor antologiyası seriyasında Nahjivan, Go'yche, Sheki (III jildlik), Qoraquyunli, Genjebəsər, Ağ'bəbə, Zənguzur (II jild), Shirvon, Darbənd, Tovus, Ağ'dəş, Muğ'an hududları əholisindən to'plənən məteriəllər alohida-alohida kitob holda chop qilingani holda ularning hər biri tarkibindən bayatılar o'rin olən. Azərbaycan fənlər akademiyası Folklor institutı nəşri bəzəliq "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqotlar" hamda "Dədə Qorqud" jurnalında ushbu janr tədqiqotına oid köpləb məqolələr e'lon qilingan. Shunga qaramay, mutəxəssislər həli bu janrning to'liq o'rganish yakunına yetməyənini qayd etishədi. Məsələn, folklorshunos Leyman Vəqifqizining təkidlashicha, "bayatılarning variantlaş məsələsi şə vəqtə qədər nə Azərbaycan folklorshunosligida və nə bayati məvjud bəzəliq turkiy xalqlarda tədqiq etilməyən. Holbuki, bu hodisa Azərbaycan folklorida keng yayılən hamda alohida o'rganish zərur bəzəliq məsələdir[7:63-73]. Bizningçə, bayatılarning bəzəliq xalqlar, əyniqsə, qardəş turkiy xalqlar qəshliqləri bilən qiyosən o'rganish ham muhim ilmiy-nəzəri xulosələr bəzədi. Bu jihatlar badiiy-estetik jihatdan nihoyətdə boy və chuqur tarixi-genetik ildizlərinə əgə hamda xalqning seviz ijrə qilədiqən janrlarından bəzəliq bayati folklorshunosliklə dair tədqiqotlardə o'rni və əhəmiyyətini kərsətlədi.

Xulosa qilib aytqanda, Azərbaycan folklorshunosligida bayati janrining o'rganilishi uzoq tarixi jarayonni bəzəliq o'tqən bəzəliq, bugungi kunda ham məzkur janrning nəzəri və əməli jihatları dölzəb əhəmiyyət kəsb etməqdə. Bayatıləri lingvistik, poetik, struktur-semantik, tarixi-genetik jihatdan təhlil etish, ularning xalq ijodi tizimidə o'rni belgiləş bəzəliq salmoqli ilmiy nətiələr qəzəliq kiritilən. Shu bilən birgə, bayatıləri hududlar kəsəmidə to'pləş, nəşr etish və ularni turkiy xalqlar og'zəki ijodi bilən qiyosən o'rganish bu yəzəliq ilmiy uqləri oçədi.

Foydalanılən ədəbiyyotlar

1. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985. – S.23.
2. Həsənova N. Qarabəzədən toplanmış bayatılar. Xalq Cəbhəsi, 2018. № 3. – S.14.
3. Adilova G. Bayati sintaksisinin poetik çəllərləri. Dilçilik araşdırmaları, 2023. – № 1. – S. 49-56.
4. İslam Sədiq. Sözlü və yazılı ədəbiyyatda altmışırlı bayatılar və onların sirri / Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, 2002. – № 2. – S.171-177.
5. Məmmədov E. Bayatılarda işlədilen atalar sözlərinə ümumi-nəzəri bəzəliq. – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəçivən Bölməsinin Elmi əsərləri, 2019, № 3, s. 229-234.
6. Qarabəzə: folklor da bir tarixdir, I kitab (Ağdam, Füzuli, Ağcəbədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Ləçin və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, "Elm və təhsil", 2012. – S. 403.
7. Süleymanova L. Xoynatın ifə ilə ələqəsi və variantlaşması. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqotlar. Elmi-ədəbi toplu, 2024/1 (61). Bakı, Elm və təhsil, 2024. – S. 63-73.
8. Qarabəzə: folklor da bir tarixdir. I-IX cild. Bakı, 2012-2014. <https://folklor.az/az/library/>

Sarvar ISMATOV,
Fransuz tili o'qituvchisi
filologiya fanlari nomzodi O'zMU

XX ASR FRANSUZ PROZASIDA POSTMODERNISTIK TENDENSIYALAR

Annotatsiya: ushbu maqolada XX asr fransuz nasridagi postmodernistik tendensiyalar tahlil qilinadi. Postmodernizm, modernizmning mantiqiy davomi sifatida, an'anaviy badiiy tamoyillarning buzilishi, intertekstual aloqa, ironiya va metafiksiyon uslublarning kuchayishi bilan tavsiflanadi. Maqolada Mishel Ture, Margerit Dyuras, Patrik Modiano, Jorj Peres singari yozuvchilarning ijodi misolida postmodern tafakkurning asosiy belgilariga e'tibor qaratiladi. Shuningdek, fransuz nasrida tarixiy voqealar va shaxsiy xotiraning o'zaro aloqasi, yozuvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabatlarning yangicha talqini ham o'rganiladi. Tadqiqot natijalari fransuz adabiy jarayonining zamonaviy bosqichini tushunishda muhim nazariy asos yaratadi.

Kalit so'zlar: *postmodernizm, fransuz nasri, intertekstualizm, ironiya, metafiksiya, xotira, tarixiy ong, yozuvchi va o'quvchi munosabati, badiiy shakl, tafakkur.*

Annotation: this article analyzes postmodernist tendencies in 20th-century French prose. Postmodernism, as a logical continuation of modernism, is characterized by a violation of traditional artistic principles, an increase in intertextual communication, irony and metafictional styles. The article focuses on the main features of postmodern thinking on the example of the work of such writers as Michel Touré, Marguerite Duras, Patrick Modiano, Georges Perez. It also studies the relationship between historical events and personal memory in French prose, and a new interpretation of the relationship between the writer and the reader. The results of the study create an important theoretical basis for understanding the modern stage of the French literary process.

Key words: *postmodernism, French prose, intertextualism, irony, metafiction, memory, historical consciousness, writer-reader relationship, artistic form, thinking.*

Аннотация: в данной статье анализируются постмодернистские тенденции во французской прозе XX века. Постмодернизм, как логическое продолжение модернизма, характеризуется разрушением традиционных художественных принципов, интертекстуальной связью, усилением иронии и метаповествовательных приёмов. В статье внимание уделяется основным признакам постмодернистского мышления на примере творчества таких писателей, как Мишель Турнье, Маргерита Дюрас, Патрик Модино, Жорж Перес. Также исследуется взаимосвязь исторических событий и личной памяти во французской прозе, а также новая интерпретация отношений между писателем и читателем. Результаты исследования создают важную теоретическую основу для понимания современного этапа французского литературного процесса.

Ключевые слова: *постмодернизм, французская проза, интертекстуальность, ирония, метаповествование, память, историческое сознание, отношения писателя и читателя, художественная форма, мышление.*

Kirish. XX asr fransuz adabiyoti inson tafakkuri, tildan foydalanish uslubi va adabiy shakllar rivojida tub burilish davri bo'ldi. Modernizm oqimidan keyin shakllangan postmodernizm estetikasi fransuz nasrida yangi yondashuvlarni yuzaga keltirdi. Bu davr adabiyoti insonning tarixiy va shaxsiy tajribasini qayta anglashga, haqiqat va so'z o'rtasidagi chegaralarni yo'qotishga intildi.

Postmodernizm modernizmga nisbatan inkoriy emas, balki uni davom ettiruvchi, shu bilan birga unga tanqidiy munosabat bildiruvchi oqim sifatida vujudga keldi. U san'atning yagona haqiqatga tayanish tamoyilini rad etib, ko'plik, o'yin, shubha va iqtiboslar orqali yangi badiiy dunyoqarashni shakllantirdi.

Postmodernizmning nazariy asoslari.

Postmodernizm atamasi dastlab 1940–1950-yillarda san'atshunoslik va falsafada qo'llanila boshlagan bo'lsa-da, uning adabiyotdagi to'liq shakllanishi XX asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi [1. 155 b.]. Fransuz adabiyotshunoslari – Jan-Fransua Liotar, Mishel Fuko, Jak Derrida va Roland Bart postmodern tafakkurning nazariy poydevorini yaratgan mutafakkirlardir.

Liotar postmodernizmni “katta rivoyatlar”ning inqirozi sifatida talqin qiladi. Unga ko'ra, endilikda adabiyotda umumiy haqiqat yo'q, balki ko'p ovozlilik, o'zaro zid nuqtayi nazarlarning birligidan iborat estetik tizim mavjud [2. 17 b.]. Derrida esa dekonstruksiya

g'oyasini ilgari surib, matnning ichki qarama-qarshiliklarini ochish orqali ma'no beqarorligini ko'rsatadi. Shu tariqa postmodern adabiyot o'quvchini tayyor haqiqatdan emas, balki ma'no izlash jarayonidan bahra olishga undaydi.

Fransuz nasrida postmodern estetikasi. Fransuz postmodern nasrining rivojida 1950–1980-yillar alohida o'rin tutadi. Bu davrda yozuvchi an'anaviy syujet, qahramon va hikoya tuzilmasidan voz kechadi. Asar voqealari ko'pincha fragmentar, vaqt va makon chegaralaridan xoli shaklda tasvirlanadi [4. 29 b.].

Margerit Dyurasning “Sevuvchilar” (“L'Amant”) romani buning yorqin namunasi bo'lib, u subyektiv xotira, o'tgan hayotning parchalari va vaqtning ichki oqimi orqali hikoya qilinadi. Asarda “haqiqat” o'rniga “his etilgan haqiqat” ustunlik qiladi. Shu bilan birga, yozuvchi o'z hikoyasini yozish jarayonini ham aks ettiradi — bu esa metafiksiyaning o'ziga xos belgilaridan biridir.

Mishel Ture esa “Yangi roman” oqimining vakili sifatida hikoya strukturasini rad etib, til va idrok o'rtasidagi murakkab munosabatlarni o'rganadi. Uning “Yo'qolgan vaqt izidan” singari asarlari postmodernistik o'yin, shakliy izlanish va semantik noaniqlik bilan ajralib turadi.

Intertekstualizm va iqtibos madaniyati. Postmodern adabiyotning eng muhim estetik belgilaridan biri — **intertekstualizm**dir. Bu hodisa matnning mustaqil, yopiq tuzilma emasligini, balki boshqa matnlar bilan uzviy aloqada yashashini ko'rsatadi. Intertekstual yondashuvga ko'ra, har bir yangi matn — avvalgi adabiy, madaniy va tarixiy kontekstlarning davomi, ularning o'zaro muloqotidir. Fransuz adabiyotida bu tamoyil ayniqsa XX asrning ikkinchi yarmida shakllangan yangi badiiy tafakkurda yorqin ifodasini topdi [5. 266 b.].

Intertekstualizm nazariyasining shakllanishi. “Intertekstualizm” atamasini ilk bor bolgar-fransuz olimasi **Yuliya Kristeva** 1966-yilda “*Séméiotique*” asarida fanga kiritgan. U rus formalistlari, ayniqsa Mixail Baxtinning “dialogizm” nazariyasidan ilhomlanib, har bir matnni “boshqa matnlarning o'zaro kesishish maydoni” sifatida izohlaydi. Shunday qilib, matn endi faqat muallif ijodining mahsuli emas, balki avvalgi diskurslar, iqtiboslar va madaniy xotiraning birlashgan shakliga aylanadi.

Bu g'oya fransuz adabiyotida Roland Bart, Jak Derrida, Mishel Fuko va boshqa mutafakkirlarning ishlari orqali rivojlandi. Roland Bart “Muallifning o'limi” nomli mashhur maqolasida yozuvchini markaziy figura sifatida rad etadi. Unga ko'ra, har bir matn — bu allaqachon mavjud bo'lgan iqtiboslar to'plami bo'lib,

muallif ularni qayta tartibga soluvchi vositachidir. Shu tarzda postmodern davr adabiyotida ijodkor shaxsining o'zni kamayib, o'quvchi va matn o'rtasidagi muloqot kuchayadi [8. 325 b.].

Fransuz nasrida intertekstualizmning ko'rinishlari. Fransuz postmodern nasrida intertekstualizm nafaqat iqtibos keltirish, balki madaniy xotirani qayta yaratish vositasi sifatida ham namoyon bo'ladi. **Jorj Peres, Patrik Modiano, Margerit Dyuras, Mishel Butor, Umberto Eko** (italyan yozuvchisi bo'lsa-da, fransuz adabiyotiga bevosita ta'sir ko'rsatgan) asarlarida intertekstual tarmoq matnning asosiy strukturaviy elementi sifatida xizmat qiladi.

Masalan, Jorj Peresning “La Vie mode d'emploi” (1978) romani yuzlab madaniy, tarixiy va adabiy iqtiboslardan tashkil topgan ulkan mozaik tuzilmani hosil qiladi. Asarning har bir bobida boshqa asarlarga, tarixiy faktlarga yoki kundalik tafsilotlarga havolalar mavjud. Bu o'z navbatida matnni cheksiz ma'nolar zanjiriga aylantiradi. O'quvchi romanni o'qir ekan, nafaqat hikoyani, balki insoniyat xotirasining o'zaro bog'langan qatlamlarini kashf etadi.

Intertekstual o'yin va iqtibosning funksiyasi. Postmodern adabiyotda iqtibos faqat manba emas, balki **badiiy o'yin vositasi** sifatida ishlatiladi. Yozuvchi o'z asarida boshqa mualliflarning so'zlarini, iboralarini yoki syujetlarini keltirar ekan, ularni yangi kontekstda o'zgartirib, yangi ma'no beradi. Shu tariqa, iqtibos o'z manbasidan ajralib, yangi estetik funksiyani bajaradi. Bu holatni Derrida “différance” (farq) tushunchasi orqali izohlagan: ma'no hech qachon qat'iy belgilanmaydi, balki doimo kechiktiriladi va boshqa matnlar orqali yangilanadi.

Margerit Dyurasning “Moderato Cantabile” yoki “L'Amant” romanlarida intertekstualizm shaxsiy xotira va tarixiy haqiqat o'rtasidagi murakkab munosabatni aks ettiradi. Dyuras matnni iqtiboslar, sukunatlar, takroriy jumlarlar va o'chirilgan esdaliklar orqali quradi. Natijada, o'quvchi uchun har bir sahifa yangi kontekstga ega bo'lgan o'yin maydoniga aylanadi.

Jorj Peres va “madaniyat arxitekturasining” metaforasi. Peres intertekstual yozuvni o'zining badiiy metodologiyasi darajasiga ko'targan yozuvchilardan biridir. Uning romanlarini o'qish “madaniy labirint”da yurishga o'xshaydi. “*La Disparition*” (G'oyib bo'lish) (1969) romani butunlay “e” harfisiz yozilgan bo'lib, bu o'yin orqali u tildagi cheklovlar, yo'qotish va xotira tushunchalarini talqin qiladi. Shu bilan birga, asarda Dante, Balzak, Flober va boshqa klassik yozuvchilarning matnlari bilan yashirin aloqalar mavjud.

Peres uchun intertekstualizm bu — **xotira texnikasi**, inson ongining madaniyat bilan bog'liqligini ifodalovchi

vositadir. Har bir iqtibos – bu unutilgan, ammo qayta tiklangan tarixiy izdir. Shu sababdan, uning matnlari o'quvchini nafaqat adabiy, balki intellektual izlanishga undaydi.

Patrik Modiano va xotira interteksti. Modiano asarlarida intertekstualizm o'tmishning izlarini axtarish jarayonida namoyon bo'ladi. *“Rue des boutiques obscures”* (1978) romani insonning o'z shaxsini topish yo'lidagi ramziy sayohatini tasvirlaydi. Bu romanda muallif Parij geografiyasini adabiy va tarixiy iqtiboslar orqali qayta quradi. Har bir ko'cha, har bir bino o'tgan davrning belgisi sifatida talqin qilinadi. Shu bilan, tarixiy joylar adabiy intertekstdagi belgilar tizimiga aylanadi.

Modiano o'z matnida ko'p hollarda o'zining avvalgi romanlariga ham iqtibos beradi. Bu esa muallif ijodida “o'z-o'ziga iqtibos berish” (avto-intertekstualizm) hodisasini yaratadi. Uning barcha asarlari yagona “xotira tarmog'i”ga ulanadi va o'quvchi har safar yangi asarni o'qir ekan, avvalgi matnlarni ham qayta eslaydi.

Ironiya va o'yin estetikasi. Postmodern adabiyot jiddiylikdan ko'ra ironiya va o'yin estetikasiga tayanadi. Bu uslub yordamida yozuvchi haqiqatga bo'lgan ishonchsizlikni ifodalaydi. O'quvchi voqeaga to'liq ishonolmaydi, chunki muallif uni doimiy ravishda shubha ostiga oladi.

Fransuz postmodernistlari uchun ironiya – bu falsafiy pozitsiya, ya'ni mutlaq haqiqatning yo'qligini tan olishdir. Yozuvchi o'z matniga ham, o'z uslubiga ham kulgu bilan qaraydi. Shu tariqa, postmodern adabiyot o'zini “mukammal haqiqat”dan ozod qiladi.

Til va yozuvning o'zaro o'yini. Fransuz postmodernistlari uchun til faqat ifoda vositasi emas, balki mustaqil voqelikdir. Jak Derrida “Matn tashqarisida hech narsa yo'q” degan mashhur gapi bilan postmodern tafakkurning mohiyatini ifodalaydi.

Maqolalar, romanlar, hikoyalar — barchasi tilning o'z-o'zini yaratish jarayoni sifatida talqin qilinadi. Mishel Butor va Natali Sarrot singari yozuvchilar

asarlarida tilning o'z-o'zini ifoda etish xususiyatini tajribaviy tarzda namoyon qiladilar. Natijada, o'quvchi “nima haqida yozilgan?” degan savoldan ko'ra, “qanday yozilgan?” degan savolga e'tibor qaratadi.

Xotira va tarixning qayta talqini. XX asrning ikkinchi yarmi Fransiyada tarixiy xotira mavzusining tiklanishi bilan ham ahamiyatli. Patrik Modiano, Jorj Perec, Klod Simon singari yozuvchilar Ikkinchi jahon urushi, deportatsiyalar va milliy ong masalalarini shaxsiy xotira orqali yoritadilar. Bu yo'sinda tarix shaxsiy hayotning bir qismiga aylanadi, voqealar esa yodda saqlanayotgan xotiralarning parchalari orqali tiklanadi.

Xotira postmodern nasrda voqelikning yagona manbai emas — u nisbiy, o'zgaruvchan va subyektivdir. Shu bois, tarix endilikda obyektiv voqealar ketma-ketligi emas, balki inson ongida qayta yaratilayotgan ma'nolar tizimidir.

Yozuvchi va o'quvchi o'rtasidagi yangi munosabat. Postmodernizm yozuvchini “haqiqat bayonotchisi” emas, balki o'yin tashkilotchisi sifatida ko'radi. O'quvchi esa bu o'yinning faol ishtirokchisiga aylanadi. Matnning ma'nosi endi faqat muallif tomonidan belgilanmaydi — o'quvchi uni o'z tajribasi orqali qayta yarata oladi.

Bu yangi pozitsiya fransuz nasrida o'quvchi va yozuvchi o'rtasidagi interaktiv aloqaning kuchayishiga sabab bo'ldi. Matn endi yakuniy emas, balki ochiq tizimdir.

Xulosa. XX asr fransuz nasrida postmodernistik tendensiyalar badiiy tafakkurning yangi bosqichini ifodalaydi. Intertekstualizm, ironiya, metafiksiya, o'yin estetikasi va xotira orqali fransuz yozuvchilari insonning murakkab ongiy dunyosini aks ettirdilar. Ularning asarlarida haqiqat o'rniga talqin, yakun o'rniga ochiqlik, muallif o'rniga matnning o'zi markazga chiqdi. Shu bois, fransuz postmodern nasri nafaqat adabiy shakl, balki inson tafakkurining o'zgarish jarayonini ham ifodalab berdi.

Foydalangan adabiyotlar

1. Lyotard J.-F. La Condition postmoderne. – Paris: Minuit, 1979.
2. Derrida J. De la grammatologie. – Paris: Seuil, 1967.
3. Barthes R. Le plaisir du texte. – Paris: Seuil, 1973.
4. Duras M. L'Amant. – Paris: Minuit, 1984.
5. Perec G. La Vie mode d'emploi. – Paris: Hachette, 1978.
6. Modiano P. Rue des boutiques obscures. – Paris: Gallimard, 1978.
7. Foucault M. Les Mots et les choses. – Paris: Gallimard, 1966.
8. Simon C. La Route des Flandres. – Paris: Minuit, 1960.
9. Tournier M. Vendredi ou les limbes du Pacifique. – Paris: Gallimard, 1967.
10. Sarraute N. L'Ère du soupçon. – Paris: Gallimard, 1956.

Munira NIYAZOVA,
 Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
 Fakultetlararo xorijiy tillar kafedrası
 v.b.dotsenti

SHARQ-U G'ARB SENTIMENTAL NASRINING POETIK MUSHTARAKLIGI

Annotatsiya: Sharq va G'arb sentimental nasrining poetik mushtarakligi ko'plab manbalarda uchratishimiz mumkin bo'ladi. Bunday voqealar va holatlar tasviri mazmun-mohiyatiga ko'ra to'laligicha sentimental asar sanalmaydigan og'zaki va yozma adabiyot namunalarida mavjud bo'lgan va bundan keyin ham mavjud bo'lishi tabiiy. Markazida inson turgan adabiyot inson va tabiat munosabatlarini, odamning ichki dunyosi, hissiy-emotsional holatlari, taraqqiyot va an'ana, hissiyot va intellekt, hayot va o'lim, muhabbat va hijron, shahar va qishloq, shaharlik va qishloqlik odam, shodlik va yig'i, optimizm va pessimizm muammolarini badiiy aks ettirmasligi mumkin emas.

Kalit so'z: *poetik mushtaraklik, sentimental qissa, metod, dunyo adabiyoti durdonalari, milliy adabiyot*

Annotation: meanwhile, the study of the issue of mutual typological and literary influence of Eastern and Western literature also leads to the need for a historical approach to the object of study. The poetic coherence of the eastern and Western sentimental prose will be found in many sources. It is natural that the image of such events and situations exists in samples of oral and written literature, which, in essence, cannot be fully considered a sentimental work, and will continue to exist further. Literature, in the center of which man stands, cannot but artistically reflect the relationship of Man and nature, the inner world of Man, emotional-emotional states, development and tradition, emotion and intelligence, life and death, love and emigration, urban and rural, urban and rural man, the problems of joy and mourning, optimism and pessimism.

Key word: *poetic cohesion, sentimental narrative, method, masterpieces of world literature, national literature*

Аннотация: в то же время изучение вопроса о взаимоотношениях восточной и западной литературы также приводит к необходимости исторического подхода к объекту исследования.

Поэтическую общность восточной и западной сентиментальной прозы мы находим во многих источниках. Закономерно, что описание подобных событий и ситуаций существовало и будет существовать в образцах устной и письменной литературы, которые по своему содержанию и сути не считаются чисто сентиментальными произведениями. Литература, в центре которой находится человек, не может не отражать в художественном плане взаимоотношения человека и природы, внутреннего мира человека, эмоциональных состояний, прогресса и традиции, чувств и интеллекта, жизни и смерти, любви и изгнания, города и деревни, городского и сельского человека, радости и скорби, оптимизма и пессимизма.

Ключевые слова: *поэтическая общность, сентиментальный рассказ, метод, шедевры мировой литературы, национальная литература*

Adabiyot – so'z san'ati. So'z san'ati bo'lishi bilan bir qatorda jahon xalqlari o'rtasidagi madaniy-tarixiy ko'priq vazifasini ham bajaradi.

Yirik adabiyotshunos S.Meli badiiy asarni tadqiq etishda tipologiya muhim rol o'ynashini, tipologik solishtiruv adabiyotni o'rganuvchini katta xulosalarga olib kelishini ta'kidlaydi: "Ikki hodisani yuzlashtirish har ikki hodisaning avval ko'rilmagan qirralarini ko'rishga, ilgari uncha namoyon bo'lmagan jihatlari yoritishga imkon beradi. Ya'ni ular bir-biriga shu'la tashlab, biri ikkinchisida, ikkinchisi birinchisida aks etadi". Professor Bahodir Karimovning "Adabiyotshunoslik metodologiyasi" kitobida yozilishicha: "Adabiyotshunoslikda keng qo'llanadigan metodlardan biri "qiyosiy", "qiyosiy-tarixiy" deb nomlanadi. Bu metod asosida tadqiqot olib borilganda

ikki yoki undan ortiq adabiy hodisalar taqqoslanadi; ilmiy-nazariy umumlashmalar chiqariladi

Adabiy jarayon yoki adabiyot tarixida mavjud adabiy hodisalarning farqi va o'xshash qirralari tadqiq qilinib, milliy nasrimizning badiiylik darajasi, estetik qiymati va falsafiy ko'lami belgilanadi.

Y.Gyotening "Yosh Verterning iztiroblari" asari G'arb, Yevropa badiiy-madaniy muhitida paydo bo'lgan. Shuningdek, qadimgi Gretsiya madaniyati mahsuli bo'lgan miflar, ertaklar, romanlar, boshqa adabiy janrlar ham ma'lum darajada Gyotening nazaridan chetda qolgan bo'lishi mumkin emas. Nemis madaniyati, xalq og'zaki ijodiyoti namunalari, yozma adabiyot, falsafa va estetik tamoyillar ham uning ijodiga ta'sir etmay qolmagan. Antik Gretsiya mif, folklor manbalarini, mutafakkirlari asarlarini,

rassomchilik, haykaltaroshlik, musiqa, me'morchilik san'ati namunalarini, faylasuflari ijodini mukammal darajada o'rgangan Gyote o'z ijodining turli sferalarida ulardan foydalangani singari "Yosh Verterning iztiroblari" asarida ham ulardan oziqlangani aniq ko'rinadi. Qolaversa, Gyote ijodining ko'p qismi, ayniqsa, she'riyati, dostonlarida ko'hna Sharq badiiy tafakkuri ham yetarli darajada istifoda etilgani kuzatiladi. Mutafakkirning "G'arb-u Sharq devoni" Sharq xalqlari tarixi, ijtimoiy muhiti, buyuk shaxslari, shoir-u adiblariga murojaat qilinishi nuqtayi nazaridan bu hisobda safning boshini egallaydi.

O'lmas Umarbekov va Abduqayum Yo'ldoshevlarning ham Sharq va G'arb estetik tafakkuri, ma'naviy ideallari, badiiy adabiyotidan ta'sirlanishi, o'z sentimental asarlarida bunday an'analarga rioya qilganlari ham tom ma'nodagi haqiqat desak, xato bo'lmaydi. O'zbekiston xalq yozuvchisi, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi O'.Umarbekov yozuvchi, dramaturg, kinossenarist, tarjimon. Birinchi kitobi "Hikoyalar" nomi bilan 1958-yilda nashr etilgan. Shundan keyin yozuvchining "Xatingni kutaman", "Yurak sozlari", "Charos", "Oltin yaproqlar", "Qiyomat qarz" kabi hikoya to'plamlari; "Odam bo'lish qiyin" (1970), "Fotima va Zuhra" (1994) romanlari; "Kimning tashvishi yo'q" (1965), "Urush farzandi" (1972), "Yoz yomg'iri" (1973), "Oq qaldirg'och" (1974) singari qissalari nashr etilgan. Uning dastlabki hikoyalaridan biri "Xatingni kutaman" asari "Sevgim-sevgilim" muhabbat-sentimental qissasidan ham ilgariroq, 1960-yil uning 26 yoshida yozilgan. Yozuvchining 1994-yil umri oxirida yozgan "Qizimga maktublar" qissasi qizi Umidaga bag'ishlangan. Bularning barchasi ko'rsatadiki, O'.Umarbekov ijodida hissiy-emotsional ruhda yozilgan qissa, hikoya va romanlar, sentimentalizmning muhim xossalarini aks ettiruvchi epistolyar uslubdagi maktub-asarlar muhim o'rin tutadi. G'arb adabiyotiga xos hissiyotning reallashtirilgan psixologik tasvirlari, epistolyar uslubga xos ichki holatlar ifodasi, o'zbek mumtoz she'riyatining tasavvufona ishqiy lirikasi, botin holatlarining ramziy talqinlari O'.Umarbekov asarlarida yaqqol namoyon bo'ladi.

Yozuvchi A.Yo'ldoshev O'.Umarbekovga nisbatan keyingi ijodkorlar avlodiga mansub bo'lib hisoblanadi.

Ijodining ilk namunalari 1990-yildan nashr etila boshlagan. Uning yuragidagi adabiyotga muhabbat tuyg'usi A.Yo'ldoshevni texnik sohadan so'z san'ati sohasiga, aniqrog'i yozuvchilikka olib kelgan. Bu jihat yozuvchi biografiyasining o'ziga xosligi, xarakteridagi originallikni ko'rsatadi. Bizlarga nemis yozuvchisi Y.V.Gyotening yurist, irland yozuvchisi J.Joysning ruhoni, rus yozuvchisi A.P.Chexovning vrach, qirg'iz yozuvchisi Ch.T.Aytmatovning veterinar bo'lganini eslatadi. Shunga qaramasdan A.Yo'ldoshev qator nasriy asarlar ijod etdi va ijod etib kelmoqda. Yozuvchining "Qaro ko'zim" (1990), "Timsohning ko'z yoshlari" (2003), "Parvoz" (2004), "Bir tun va bir umr" (2007), "Puankare" (2018) kitoblari; "Timsohning ko'z yoshlari", va boshqalar" qissalari; R.Bredberi, A.Kristi, F.Braun hikoyalaridan, Y.Berizikov romanlaridan o'g'irgan tarjimalari mavjud. Bu tomonlama yozuvchi o'z salafi O'.Umarbekovga ham yaqin keladi. Yozuvchining "Sunbulaning ilk shanbasi" qissasi ijodining dastlabki davrlariga oid, 1998-yilda yozilgan. A.Yo'ldoshev rus adabiyotidan A.Pushkin, M.Lermontov, F.Dostoyevskiy, L.Tolstoy asarlarini ham o'quvchi, ham yozuvchi nigohi bilan o'qigan. Jahon adabiyotining O.Balzak, P.Merime, J.Joys, O'Genri, F.Kafka, A.Kamyu singari vakillarini chuqur o'rgangan. A.Qodiriy, A.Cho'lpon, Oybek, G'.G'ulom, O.Yoqubov, A.Muxtorlar nasriy asarlarini qiziqib mutolaa qilgan. Navoiy "Xamsa" dostonlarini chuqur o'rgangan. Demak, Sharq va G'arb adabiyoti namunalari A.Yo'ldoshev ijodiga ham kuchli ta'sirini o'tkazgan.

Kuzatuvlar asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, badiiy ijod, poetik tafakkur Sharq bilan G'arbn mushtarak bog'lab turgan umumadabiy, umuminsoniy munosabatlar mushtarakligiga asosiy vosita vazifasini bajarib kelgani bizga tarixdan ma'lum. Akademik Shuhrat Sirojiddinov: "Jahonning turli qutblari, xalqlari, madaniyatlari bir chorrahada mudom uchrashib, o'zaro muloqot qilib turadilar, bu badiiy tafakkur chorrahasidir. Dunyo yo'llarini karvonboshilar tutashtirganlaridek, badiiy tafakkur yo'llarining ham o'z karvonboshilari bo'ladi. Bularsiz orzular ushalmaydi, xalqlar birlashmaydi, madaniyatlar uchrashmaydi", deya ta'kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мели С. Сўзу сўз. – Тошкент: Шарқ, 2020.124-bet.
2. Каримов Б. Адабиётшунослик методологияси. – Тошкент: Муҳаррир, 2011. 74- б.
3. Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980.356- б.
4. Қурунов Д. Адабиёт назарияси асослари. 2-қисм. – Алматы: CyberSmith, 2021.183- б.
5. Сирождидинов Ш. Башарий тафаккурнинг икки чўққиси: Навоий ва Гёте. // "Sharq-u G'arb: Navoiy va Gyote" mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari. – Toshkent, 2023. – B. 4.

Elmurod JUMAYEV,

Axborot texnologiyalari va menejmenti universiteti dotsenti v.b., f.f.d.

E-mail: elmurodjumayev272@gmail.com

f.f.d., professor v.b. Ibragimov J. taqrizi asosida

TARIXIY ROMAN JANRINING YANGILANISHI

(NURALI QOBULNING “JAHON MULKINING SULTONI
YOXUD FOTIH TEMUR VA YILDIRIM BOYAZID” ROMANI ASOSIDA)

Annotatsiya: ushbu maqolada Nurali Qobulning “Jahon mulking sultoni yoxud Fotih Temur va Yildirim Boyazid” romani asosida tarixiy roman janrining adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan tahlili amalga oshiriladi. Tadqiqotda romandagi Amir Temur obrazining psixologik portreti, tarixiy voqealarning badiiy talqini va janrning poetik xususiyatlari o‘rganiladi. Metod sifatida matnni tahlil qilish, qiyosiy tahlil va tarixiy-kontekstual yondashuvlar qo‘llanildi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, Qobul romani tarixiy roman janrining rivojlanishiga hissa qo‘shadi va o‘zbek adabiyotida yangi badiiy uslublar shakllanishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *Nurali Qobul, Amir Temur, tarixiy roman, badiiy talqin, poetika, tarixiy obraz.*

Аннотация: в данной статье проводится литературоведческий анализ романа Нурали Кабул «Султан мирового могущества или Тимур Завоеватель и Йылдырым Баязид». Исследование охватывает психологический портрет Амира Тимура, художественное отображение исторических событий и поэтику жанра. В качестве методов использовались текстовый анализ, сравнительный анализ и историко-контекстуальный подход. Результаты исследования показывают, что роман Кабул вносит значительный вклад в развитие жанра исторического романа и формирование новых художественных приёмов в узбекской литературе.

Ключевые слова: *Нурали Кабул, Амир Тимур, исторический роман, художественное отображение, поэтика, исторический образ.*

Annotation: this article presents a literary analysis of Nurali Qobul’s novel “The Sultan of the World or Conqueror Timur and Yildirim Bayazid” from the perspective of literary studies. The study examines Amir Temur’s psychological portrait, the artistic interpretation of historical events, and the poetics of the genre. The methodology includes textual analysis, comparative analysis, and a historical-contextual approach. The results indicate that Qobul’s novel contributes significantly to the development of the historical novel genre and the formation of new artistic techniques in Uzbek literature.

Key words: *Nurali Qobul, Amir Temur, historical novel, artistic interpretation, poetics, historical figure.*

Kirish. Tarixiy roman janri o‘zbek adabiyotida tarixiy voqealarni badiiy talqin qilish imkonini beradi. Nurali Qobulning “Jahon mulking sultoni yoxud Fotih Temur va Yildirim Boyazid” romani bu janrning zamonaviy talqinlaridan biri bo‘lib, Amir Temur obrazini yaratishda tarixiy haqiqat va badiiy tasavvurni uyg‘unlashtiradi. Turkiy xalqlar taqdiri masalasi milliy adabiyotimizda “Jahon mulking sultoni yoxud Fotih Temur va Yildirim Boyazid” romanida ilk marta badiiy tasvirlandi. Bundan tashqari, mazkur masala ilk marta metodologik jihatdan yangicha – mustaqillik mafkurasi asosida talqin etildi. “Asarda ajdodimizning o‘z xalqi va Vataniga bo‘lgan cheksiz mehr-muhabbati, sadoqati uni qanchalik yuksaklikka ko‘targanligi badiiy-tarixiy bo‘yoqlarda jozibali tasvirlangan”[1;14-b]. Tadqiqotning maqsadi — romandagi tarixiy obrazlar

va voqealarni adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilish, janrning poetik xususiyatlarini aniqlash.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature Review). Tarixiy roman janri bo‘yicha avvalgi tadqiqotlar G‘.Murodov (2005), I. Yoqubov (2007; 2021), A.Kattabekov (1985), S. Mirvaliyev (1969) kabi olimlar tomonidan amalga oshirilgan. Ularning tahlillarida tarixiy voqealarni badiiy tasvirlash, shaxsiy obrazlarning psixologik portreti va janrning poetik xususiyatlari asosiy e‘tibor markazida bo‘lgan. San‘atda ijodkor anglagan voqelik tasvirlanadi. Shunday ekan, san‘at asarining mazmuni muayyan asarda ifodalangan g‘oyaviy mazmundir. Muallifning hayotga munosabati va bahosi obrazlar tizimida ifoda topadi. Negaki obraz g‘oyaviy mazmunni ifodalovchi vosita, ya‘ni shakldir. U so‘zlar vositasida yaratilar

ekan, o'z vositasiga nisbatan mazmundir. Rus munaqqidi Lev Timofeyev "... til (so'z) obrazga nisbatan shakl, obraz esa asarning g'oyaviy mazmuniga ko'ra shakldir"[2;47-b] deya bejiz ta'kidlamagan. Nutqiy ifodalar, kompozitsiya, ritmik-intonatsion vositalar obraz mohiyatini ochishga xizmat qilib, shu orqali asar mazmunini ifodalaydi.

Shakl esa adabiy asarning tashqi qurilishi, hayotni ko'rsatish tarzidir. Til, badiiy tasvir vositalari, konflikt, kompozitsiya, adabiy tur, janr, she'r tuzilishi kabilar avvalo shakliy hodisadir.

Badiiy ijodda mazmun va shakl bir-biriga shu qadar bog'liqqi, ular bir-birisiz yashay olmaydi: shakl mazmunning tashqi ko'rinishi, mazmun esa shaklning maqsadi, mohiyatidir. Ammo ushbu birlikda mazmun yetakchi. Uning o'zgarishi shaklning o'zgarishiga olib keladi[3;166-185-b].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Nurali Qobul Amir Temurni islom diniga va din peshvolariga nisbatan yuksak ehtiromda ko'rsatar ekan, o'z qahramonini mutaassibga aylantirmaydi. To'g'ri, Sohibqiron dindorlarga jazo berishdan o'zini tiyadi. Din-u diyonatni qurol qilib olib, o'z manfaati yo'lida foydalanib, xalq va yurt manfaatlariga xizmat qilmaydigan aqidaparastlar, hatto namozlarda uning yonida imomlik qilib, xiyonatga qo'l urgan Abu Is'hoqni ham yurtdan chiqarib yuborish bilan cheklanadi.

1. Tarixiy voqealar badiiy talqini: voqealar zanjiri sifatida emas, inson psixologiyasi va qarorlar kontekstida ifodalanadi.

2. Amir Temur obrazining psixologik portreti: tahlilga ko'ra, Temur obrazining ichki dunyosi chuqur tahlil qilingan.

3. Badiiy uslub va janr yangilanishi: voqealar, dialoglar va ichki monologlar tarixiy roman janrini boyitadi.

4. Tarixiy va badiiy uyg'unlik: tarixiy haqiqat saqlanib, voqealar dramatik va badiiy jihatdan boyitiladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and Results).

Natijada Qobul romani tarixiy roman janrining rivojlanishiga hissa qo'shadi va yangi badiiy uslublarni namoyon qiladi. "Nurali Qobulning buyuk Temur dahosi bilan birga u mansub turkiy ruhiyatga cheksiz va hatto, ba'zan tizginsiz insoniy muhabbati butun asar bo'ylab balqib turadi. Agar badiiy tilga oshuftalik sizga begona bo'lmasa, ajoyib musiqa, chappar urib gullagan bog'lar, moviy dengiz, oppoq qorga burkangan tog' cho'qqilari, chaqaloqning qiqirlashlari, sog'ingan do'stlarning dilkash suhbatlari sizga ta'riflanishi qiyin bir huzur bag'ishlagandek, bu romanning tilidan ana shunday rohatlanish his etasiz. Bu adibning turkiy adabiy va badiiy tilning tarix va bugundagi joziba va go'zalligini bilishga emas, chuqur his etishi tufaylidir"[4;410-b]

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

- Tarixiy voqealar va shaxslar badiiy talqin etilgan.
- Temur obrazining psixologik portreti chuqur tahlil qilingan.
- Badiiy uslub va dialoglar janrning imkoniyatlarini kengaytiradi.

Bizningcha, har birmilliy adabiyot muayyan zaminda bir paytlar yashagan hamda hozirda umrguzaronlik qilayotgan xalqning turli qatlamlari madaniy ildizlari, turmush tarzi, ijtimoiy-iqtisodiy muammolari, urf-odatlar, ma'naviy-ruhiy olami ko'zgusidir. Shubhasiz, jahon adabiyoti ilg'or an'alariga xos "adabiy shamollar" epkini erkalamagan har qanday biqiq adabiyot o'z tasvir usul-vositalarini yangilay olmaydi, yashovchanligini yo'qotadi.

Kelajak tadqiqotlarida Muhammad Ali va Nurali Qobul romanlaridagi tarixiy obrazlarni qiyosiy tahlil qilish, tarixiy roman janrida badiiy yangilanishlar va poetik uslublarni o'rganish uchun jahon adabiyoti tajribalarini solishtirish, tadqiqotlar o'quvchilar va ilmiy jamoatchilik uchun tarixiy voqealarni badiiy talqin orqali chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Саидов А. Амир Темур сиймоси – ўзбек адабиётида. "Соҳибқирон юлдузи" журналі, 2016, 1-сон. – Б. 14.
2. Тимофеев Л. Проблемы теории литературы. – Москва: 1955. – С. 47.
3. Қўшжонов М. Шакл ва мазмун бирлиги. Сайланма (икки жилдлик). Иккинчи жилд. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – Б. 166-185.
4. Назаров Б. // Қобул Нурали. Жон ва шон талвасаси. Тарихий роман VI. – Тошкент: Ijod press, 2016. –Б. 410

Nafisa HAMRAYEVA,
Qarshi davlat universiteti talabasi

ALISHER NAVOIY IJODIDA “SURUSH” OBRAZI TALQINLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada Alisher Navoiyning asarlarida “Surush” obrazining badiiy va mazmuniy ahamiyati tahlil qilinadi. Surush – ya’ni ijodiy ta’sirlanish va davom ettirish an’anasi orqali Navoiy o’zidan avvalgi adabiy tajribalarni qayta talqin etgan. Shoir fors-tojik adabiyoti namoyandalari, xususan, Hofiz, Sa’diy va Jomiy ijodidan ilhom olgan holda, ularning g’oyalarini milliy ruh, tasavvufiy mazmun va insonparvarlik tamoyillari bilan boyitgan. Natijada, Navoiy Surushni takror emas, balki yangicha ma’no yaratish, o’z milliy adabiy maktabini shakllantirish vositasi sifatida qo’llagan.

Kalit so’zlar: qahramon, xabar keltiruvchi farishta, pir, doston, Xamsa, xabar, ilhom pari.

Аннотация: в данной статье анализируется художественное и содержательное значение образа «сурош» в произведениях Алишера Навои. Сурош — это традиция творческого вдохновения и продолжения, благодаря которой Навои переосмыслил литературный опыт своих предшественников. Поэт, вдохновляясь представителями персидско-таджикской литературы, в частности Хафизом, Саади и Джами, обогатил их идеи национальным духом, суфийским содержанием и гуманистическими принципами. В результате Навои использовал сурош не для повторения, а как средство создания нового смысла и формирования собственной национальной литературной школы.

Ключевые слова: герой, ангел-посланник, святой, эпос, Хамса, послание, фея вдохновения.

Annotation: this article analyses the artistic and conceptual significance of the ‘Surush’ motif in Alisher Navoi’s works. Surush – that is, the tradition of creative influence and continuation – allowed Navoi to reinterpret the literary experiences preceding him. Drawing inspiration from representatives of Persian-Tajik literature, particularly the works of Hafez, Saadi, and Jami, he enriched their ideas with national spirit, mystical content, and humanitarian principles. As a result, Navoi used Surush not as mere repetition but as a means of creating new meanings and shaping his own national literary school.

Key words: hero, messenger angel, saint, epic, Hamsa, message, fairy of inspiration.

Surush – fors tilida “farishta”, “ilhom elchisi”, “osmon odami”, “vahiy olib keluvchi ruhoniyl mavjudot” degan ma’nolarda ishlatiladi. Tasavvuf ta’limotida “Surush” – bu ilhom, ruhoniyl ovoz yoki haqiqat olamidan kelgan ichki nidodir. Ya’ni u inson qalbiga Haq tomonidan yuborilgan nurli ilhom, haqiqatdan kelgan xabar sifatida tushuniladi.[2] Qadimiy eroniy tafakkurda Surush obrazi inson bilan iloh o’rtasidagi eng nozik bog’lovchi ruhiyl kuch sifatida talqin etiladi. U Zardushtiylik e’tiqodida Axura Mazda tomonidan yaratilgan eng muqaddas mavjudotlardan biridir. Surushning asosiy vazifasi – ilohiy farmonlarni eshitish va yetkazish, insonni yovuz ruhlar ta’siridan himoya qilish, ularni poklik va itoat sari yo’naltirishdir. Avesto tili va falsafasida “Surush” so’zi “sru” ildizidan kelib chiqib, “eshitmoq”, “itoat etmoq”, “vahiy tinglamoq” ma’nolarini anglatadi. Shu bois u inson qalbidagi “tinglovchi ruh” sifatida, ya’ni ilohiy haqiqatni eshitish va unga amal qilish salohiyatining timsoli bo’lib qaralgan. Zardushtiylikda Surush faqatgina farishta emas, balki insoniyatni haqiqat sari yetaklovchi ma’naviy hushyorlik ruhidir. U insonni tungi zulmat va shaytoniy kuchlardan himoya qiladi, tong bilan birga nur, adolat va imon timsoli sifatida qayta “tug’iladi”. Shu sababli u diniyl marosimlarda, ayniqsa, kechki va

tonggi duolarda doim eslatilib keladi. Surush haqidagi eng qadimiy, asosiy yozma manba – Avestoning 57-bobi hisoblangan “Surush Yasna”dir. Ushbu bob to’liq ravishda Surushga bag’ishlangan bo’lib, unda u ilohiy tinglovchi, osmon elchisi, poklik posboni sifatida madh etiladi. Bu bobda Surush Axura Mazda tomonidan yaratilgan eng buyuk qudrat sifatida tasvirlanadi. U insonlarni gunohdan saqlovchi, diniyl farmonlarni yetkazuvchi va Axura Mazda amrlarini bajarishda vositachilik qiluvchi mavjudotdir. Ilmiyl nuqtayi nazardan “Surush Yasna” zardushtiylikning ma’naviy-axloqiy mohiyatini ifodalovchi muhim matnlardan biridir. Unda Surushning ikki asosiy jihati – vahiy ruhi va axloqiy hushyorlik ruhi sifatida tasvirlanishi keyingi asrlarda fors adabiyotiga chuqur ta’sir ko’rsatgan. Dr. Muhammad Taqi Rashid Mohassel o’zining “Surush Yasna” nomli ilmiyl maqolasida (Pajuheshgaron jurnali, 1383-yil, 1-son, Insoniy fanlar va madaniyat tadqiqot instituti) mazkur matnni chuqur tahlil qiladi. Olimning fikricha, Surush Zardushtiylikdagi ruhiyl uyg’onish g’oyasining markazida turadi. U Avestoda uch asosiy xususiyat bilan ajralib turadi: Ilhom va tinglash ruhi – Surush ilohiy so’zlarni eshituvchi va inson qalbiga yetkazuvchi mavjudotdir. Himoya ruhi – u yovuz kuchlarga qarshi kurashuvchi, insonni

tungi jinlardan saqllovchi farishta sifatida tasvirlanadi. Axloqiy hushyorlik timsoli – Surush insonni har doim adolat, poklik va haqiqat sari da'vat qiladi. Mohasselning ta'kidlashicha, bu jihatlar Surushni faqat diniy emas, balki falsafiy obraz sifatida ham muhim qiladi. U inson ruhining ilohiy haqiqatni eshitish va anglash qobiliyatini bildiradi. Shu bois "Surush Yasna" insonning ichki tinglash, qalb qulog'ini ochish, ma'naviy uyg'onish g'oyasining eng qadimiy ifodasidir. Zardushtiylikdan keyingi davrda, ayniqsa, fors mumtoz adabiyotida Surush obrazi o'zining ma'naviy mohiyatini saqlab qoldi, lekin u tasavvufiy ramzlar orqali yangicha ma'no kasb etdi. Fors adabiyotida Surush – vahiy, ilhom va g'aybdan kelgan ovoz timsoli sifatida keng qo'llanadi. [6] Firdavsiy "Shohnoma"da Surushni ilohiy elchi, orzular va vahiy keltiruvchi timsol sifatida tilga oladi. Attor va Rumi asarlarida esa Surush – inson qalbini uyg'otuvchi, ma'rifat va haqiqatga yetaklovchi ilohiy ovozdir. Hofiz g'azallarida Surush Jabroilga tenglashtiriladi; u g'aybdan kelgan xabarni shoir qalbiga yetkazuvchi hotif sifatida namoyon bo'ladi. Surush – qadimiy eroniy va keyingi islomiy-forsiy tafakkurda ilohiy ovoz, ruhiy uyg'onish va adolat ruhining yagona ramzidir. "Surush Yasna" esa bu obrazning eng qadimiy manbasi bo'lib, Zardushtiylikdagi poklik, itoat va tinglash g'oyalarini mujassam etadi. Keyinchalik u fors adabiyotida vahiy va ilhomning ramziga aylangan, tasavvufda esa qalbga so'zlaydigan ilohiy ovoz ma'nosini olgan. Shu tariqa, Surush obrazi qadimgi Avestodan to mumtoz fors adabiyotigacha bo'lgan ruhiy merosning uzviy davomiyligini ifodalaydi. Alisher Navoiy bir necha asarlarida "Surush" so'zini ishlatgan. U bu so'zni ilhom beruvchi farishta, ilohiy ovoz, haqiqat elchisi ma'nosida qo'llagan. Jumladan, Navoiyning **"Hayratul-abror"** [1] dostonida shunday deyilgan:

*Butmak o'zi xud emas imkon anga,
 Gar bu emas kirn esa dehqon anga.
 Soldi nihodig'a bu hayrat xurush,
 Kim dedi ul hayrat ichinda **Surush**?
 Kim, nedurur hayrati befoyida,
 Sanga bu hayrat ila ne foyida?
 Sirri haqiqatdin o'lub bahravar,
 Ayla basirat ko'zi birla nazar.*

Shoirning "Kim dedi ul hayrat ichinda Surush" degan so'zi orqali aytmoqchi bo'lgani shuki: hayrat – ya'ni Haqning buyukligini ko'rib lol qolish holati – o'zi "Surush" emas. Chunki Surush – bu faqat hayrat emas, balki anglash, idrok etish va qalbdan Haqning nidosini sezishdir. Demak, faqat hayratlanish bilan Haqqa yetishib bo'lmaydi – ruhiy poklanish, basirat (ichki ko'rish) va haqiqatni qalb orqali anglash zarur. "Surush" – bu inson qalbiga Haqdan kelgan ilohiy ovoz yoki vahiyga o'xshash ruhiy ilhomdir. U har bir insonga

emas, balki ruhiy yetuk, pokiza qalbli, haqiqatni izlab hayratdan o'tgan kishiga nasib etadi. Shuning uchun bu baytlarda "Surush" deganda, Allohning sirli nidosini his etish, ya'ni ilohiy haqiqat bilan bevosita ruhiy aloqa nazarda tutilmoqda.

"Farhod va Shirin" dostonida esa quyidagi baytlarda Surush haqida fikr boradi: bu qismda Navoiyga Farruh Surush, ya'ni ilhom farishtasiga, bevosita murojaat qiladi. [1]

*Bu g'amin mendam qolmay aqlu hushe,
 Ulusqa sochting obi zindagoni.*

*Yasoding ravzai zarkor tarhin,
 Chiqording "Hayrat ul-abror" tarhin.*

*Xaloyiqqa sochib durri saminlar,
 Maloyiqdin eshitting ofarinlar.*

*Agarchi ayturida ranj torting,
 Vale ko'rkim ne yanglig' ganj torting.*

Navoiy ijodida Surushning ramzi va uning tasvirlari orqali ilhom, go'zallik va ruhiy nurlanish haqida so'z yuritiladi. Surush – ilhom farishtasi sifatida, to'ti qushi orqali ifodalanadi. To'ti, o'zining so'z aytuvchi xususiyati bilan, ilhomning ovozini timsol qiladi. Yashil rang esa jannat va osmoniy go'zallik ramzi sifatida ko'rsatiladi. Yashil daraxtlar, moviy sharob jomi va zumurrad toshlar jannat bog'larining go'zalligini va ilohiy hayot manbalarini tasvirlaydi. Bu tasvirlar orqali Navoiy jannatdek go'zal va nurlarga to'la bir muhitni yaratadi, unda har bir narsa hayot, tinchlik va ilohiylik timsoli sifatida ko'rinadi. Xizr ramzi orqali abadiy hayot va ruhiy baxt manbai sifatida bog' tasvirlanadi. Har bir o'simlik, hatto oddiy maysa ham, Xizrning yo'lida joylashgan bo'lib, bu joyda hayot va ruhiy baxt mavjudligi ta'kidlanadi. Navoiy, shu tasvirlar orqali, ilhom farishtasi Surushning jannat bog'iday go'zallik va ruhiy nur bilan kelishini, u hayot, ilm va ma'rifat manbai ekanligini ifodalaydi. Shuningdek:

*Qushi to'ti, ne to'tikim **Surosh-e**,
 Malakdek hulla birla sabzro'sh-e.*

*Ravon bir sho'xi sabzo rang har yon,
 Tutub bir jomi miynorang har yon.*

*Bo'lub har havzning toshi zabarjad,
 Ushoq tosh o'rniga sochib zumurrad.*

*Falak yanglig' yashil qasrida toshi,
 Yashil toshi kabi toqida koshi.*

*Aningdek kim yashil koshi-yu xora,
 Yashil chini bila farshu izora.*

*Demay har sarv, balkim har giyohi,
 Bo'lub ishratqa anda Xizr yohi.*

Farruh Surushning ushbu baytlari ramziy va tasviriy jihatdan nihoyatda boy bo'lib, ular orqali shoir tabiat go'zalligi, ilohiy timsollar va ma'naviy ma'nolarni birlashtiradi. Baytlarda "to'ti" timsoli bejiz tanlanmagan – u donolik, so'z san'ati va ilhomning ramzidir. Shoir "qushi to'ti" deb, o'zining ilhom manbai bo'lgan

go'zal va dono qushni ta'riflaydi. "Malakdek hulla birla sabzro'sh" deyilishi, bu to'tining ilohiylik bilan bog'liqligini, uning go'zalligi farishta darajasida ekani va sabz – yashillik, hayot, yangilanish timsoli bilan uyg'unlashganini bildiradi. Keyingi misralarda Surush yashil rangning sehrli dunyosini yaratadi: "Ravon bir sho'xi sabzo rang har yon, tutub bir jomi miynorang har yon" deganda, u hayot oqimini, yashillikning har tomonga yoyilayotganini, tabiatning yashovchanligini tasvirlaydi. Bu yerda "jomi miynorang" – hayot suvi, ilohiy ichimlik ma'nosida ishlatilgan bo'lib, har bir burchakda hayot, yangilanish, yasharish ruhi mavjudligini bildiradi. "Har havznig toshi zabarjad, ushoq tosh o'rninga sochib zumurrad" degan satrlar esa butun borliqning yashil, go'zal va bebaho dur bilan bezatilganini anglatadi. Zabrarjad va zumurrad – yashil qimmatbaho toshlar, ular bu yerda jannat manzarasini yodga soladi. "Falak yanglig' yashil qasrida toshi" misrasi osmon va yer orasidagi uyg'unlikni ko'rsatadi: osmon yashil jilo bilan yoritilgan, go'yo bu manzara jannatning o'zi. Shoir "Demay har sarv, balkim har giyohi" deganida, bu go'zallik faqat daraxtlarda emas, balki har bir o'simlikda, har bir jonzotda mujassam ekanini ta'kidlaydi. "Bo'lub ishratqa anda Xizr yohi" degani esa Xizr payg'ambar timsolini keltiradi. Xizr – abadiy hayot suvini topgan, yashillik va hayot ramzi bo'lgan zot. Shu sababli, yashil bog'lar, yashil toshlar va Xizr obrazi bu yerda bir butun ma'naviy manzara hosil qiladi – hayot, ilhom, ruhiy yangilanish va ilohiy quvvat manzarasi. Xulosa qilib aytganda, ushbu baytlar orqali Farruh Surush jannat bog'iga o'xshash, ilohiy nurga burkangan manzarani chizadi. U yashil rangni hayot, baraka, poklik va Xizrning timsoli sifatida ko'rsatadi. "To'ti" obrazi esa bu jannat manzarasida so'z san'atining, donolik va ilhomning ifodachisidir. Natijada, asar nafaqat tabiatning go'zalligini, balki inson qalbining ma'naviy uyg'onishini, ilohiy ilhomning hayot bag'ishlovchi qudratini madh etadi.

"Layli va Majnun" [1] dostonida shunday bayon qilinadi:

Jon dardig'a chorako'sh sen sen,
 Odam demayin, Surush sen sen.

Ko'p uzr qilib so'ziga payvand,
 Naqdina base topib kiromand.

Tashqari yibordikim: "Muni ol,
 Oz erdi qoshimda naqd filhol."

Majnun o'zining azobini yengillashtirgan, Laylidan xabar olib kelgan Zaydga shunday murojaat qiladi: "Jon dardiga chorako'sh sen sen", ya'ni, "sen mening jon dardimga shifo, dardimga davo bo'lgan zotsan". Bu misra Zaydning Majnun uchun qanday ahamiyatga ega ekanini bildiradi: u hijronda kuygan oshiq uchun najot manbai, umid timsoli. "Odam demayin, Surush sen sen" – "Men seni oddiy inson demayman, balki

Surush, ya'ni xushxabar yetkazuvchi farishtasan" – degan so'zlar bilan Majnun uni ilohiy maqomda tasvirlaydi. Bu yerda Zaydning Laylidan olib kelgan xabari ilohiy xabar sifatida qabul qilinadi. Keyingi misralarda Majnun o'zining chuqur minnatdorligini ifodalaydi. "Ko'p uzr qilib so'ziga payvand", ya'ni u so'zlarini ehtiyotlik bilan, chuqur hurmat ila aytadi. "Naqdina base topib kiromand, tashqari yibordikim: 'Muni ol'" – bu yerda Majnun o'zidagi ozgina narsani ham minnatdorchilik sifatida Zaydga hadya etmoqchi bo'ladi. "Oz erdi qoshimda naqd filhol" degani esa: "Hozir qo'limda ko'p narsa yo'q, ammo borini ol", – deb unga chin dildan minnatdorchilik bildiradi. Bu baytlar orqali shoir insoniy sadoqat, minnatdorlik va ilohiy muhabbatning go'zal bir ifodasini beradi. Majnun Zaydni oddiy inson emas, balki "Surush" – farishta sifatida ulug'laydi. Chunki Zayd Laylidan kelgan xabar bilan Majnunning so'nayotgan umid chirog'ini yoqqan. Bu sahna muhabbatning ilohiy kuchini, hijronda ham vafodorlik va ruhiy ulug'likni aks ettiradi. Demak, Zayd – bu yerda faqat vositachi emas, balki ilohiy rahmatni olib keluvchi timsol, Majnunning "jon dardiga shifo" bo'lgan samoviy elchidir.

Umumiy xulosa: Alisher Navoiy ijodida "Surush" timsoli chuqur falsafiy, ma'naviy va estetik ma'nolarga ega bo'lgan ramz sifatida namoyon bo'ladi. Bu timsol nafaqat ilhom farishtasi, balki Haqdan inson qalbiga yo'naltirilgan nurli xabar, vahiy, ruhiy uyg'otuvchi ovoz sifatida talqin qilinadi. Fors-tojik adabiy merosida "Surush" ilohiy haqiqat elchisi, ilhom manbai, inson va iloh o'rtasidagi ruhiy ko'prik sifatida qaralgan bo'lsa, Navoiy bu ramzni o'zining tasavvufiy va badiiy qarashlari bilan yanada boyitgan. Shoir **"Hayrat ul-abror"** [1] dostonida "Surush"ni haqiqat sirini eshita oladigan, basirat ko'zi ochilgan inson qalbidagi ruhiy uyg'onish ramzi sifatida tasvirlaydi. Navoiy nazarida, "Surush" – bu faqat ilhom emas, balki Haqning nidosini his eta oladigan darajada poklangan qalb holatidir. "Hayrat" holati esa bu yo'ldagi ilk bosqich bo'lib, u insonni ilohiy anglash sari yetaklaydi. Shunday qilib, Navoiy uchun "Surush" – ilhom va haqiqatni anglashning eng yuksak ko'rinishi, inson qalbiga tushgan samoviy nurdir. Shoir **"Farhod va Shirin"** [1] dostonida esa Surush timsolini go'zallik va ilhom manbai sifatida ifodalaydi. Farruh Surushning Navoiyga bag'ishlab yozgan baytlarida bu timsol yanada jonlanadi – u "to'ti qushi" orqali so'z san'ati, donolik va ilohiy ilhomning ovozi sifatida gavdalanadi. Yashil rang, zumurrad va zabrarjad kabi timsollar orqali Navoiy jannat bog'iga o'xshash ilohiy go'zallik olamini yaratadi. Bu manzara ilhom farishtasi Surushning nurli dunyosini, ruhiy poklik va ma'naviy uyg'onish muhitini aks ettiradi. Xizr

obrazi orqali esa abadiy hayot, ilohiy bilish va ruhiy tiriklik timsoli yaratiladi. **“Layli va Majnun”** dostonida esa Surush ramzi insoniy muhabbat va ilohiy ilhom o’rtasidagi uyg’unlikni bildiradi. Majnunning Zaydga aytgan so’zlari – “Jon dardig’a chorako’sh sen sen, odam demayin, Surush sen sen” – insoniy muhabbatning samoviy darajasini ko’rsatadi. Zayd bu yerda faqat vositachi emas, balki farishta timsoli, muhabbatning osmoniy ilhomi, ruhiy najot elchisidir. Navoiy shu orqali inson sevgisini ilohiylik bilan bog’lab, haqiqiy muhabbatni Haqqa yetaklovchi ruhiy kuch sifatida talqin qiladi. Umuman olganda, Navoiy asarlaridagi “Surush” obrazi – bu inson qalbidagi ilohiy uyg’unish, ilhom, haqiqat va muhabbat nidosining ramzidir. U go’zallik, ruhiy poklik, ilohiy ilhom va ma’naviy komillikni birlashtiruvchi timsol sifatida xizmat qiladi. Shoir bu ramz orqali insonni o’z “hayrat”idan o’tib, “basirat” sari – ya’ni Haqni qalban anglash darajasiga yetaklaydi. Xulosa qilib aytganda, Navoiyda “Surush” – bu ilhom farishtasi, Haq elchisi, ruhiy uyg’otuvchi, inson qalbida yashovchi ilohiy nurdur. U Navoiy asarlarining markaziy ma’naviy mohiyatini tashkil etadi: inson o’z ruhiy sayrida faqat hayratda to’xtab qolmasligi, balki Surush orqali haqiqatni anglab, qalbini Haqning nuri bilan to’ldirishi kerak. Shu bois, “Surush” obrazi Navoiy falsafasida ilhom, muhabbat va haqiqat yo’lini yorituvchi samoviy nur sifatida abadiy yashaydi. Shuningdek, Alisher Navoiy ijodida “Surush” obrazi chuqur ma’naviy va ramziy mazmunga ega bo’lib, u faqat farishta emas, balki ilhom, haqiqat, ma’rifat va ruhiy uyg’unishning timsoli sifatida namoyon bo’ladi. Navoiy bu obraz orqali shoirning ilohiy haqiqat bilan bog’lanish holatini, ruhiy poklanish va ijodiy ilhom jarayonini ifodalaydi.

Birinchidan, Surush Navoiy ijodida ilohiy xabar yetkazuvchi farishta sifatida tasvirlanadi. “Hayrat ul-abror” asarida Surush – Xudoning ilhom va ma’rifatini insonlarga olib keluvchi timsol. U ilohiy haqiqatni shoir qalbiga singdiradi, uni ma’naviy uyg’otadi. Navoiy bu orqali shoirning ijodini ilohiy manbadan ozuqa oluvchi

muqaddas faoliyat sifatida ko’rsatadi. Surush – ilhom va vahiy elchisi, inson va Haq orasidagi ruhiy ko’prikdir.

Ikkinchidan, Navoiy asarlarida ba’zi obrazlar yoki tushunchalar ham Surush timsolida ko’rinadi. Masalan: Ilhomning o’zi – Surushga tenglashtiriladi. Shoirga kelgan har bir ilohiy fikr yoki ilhom “Surushning ovozi” sifatida qabul qilinadi. Shoirning qalbi – Surush bilan bog’langan ilohiy markaz, ya’ni Haq so’zining joyi sifatida ko’riladi. Navoiy uchun qalb – Surush bilan muloqot qiluvchi joydir. Xizr – ba’zan Surush singari ma’naviy yo’l ko’rsatuvchi sifatida talqin etiladi. Xizr suv orqali jismni tiriltirsa, Surush so’z orqali ruhni tiriltiradi. So’z va adabiyot – Navoiy nazarida, har bir so’z ham Surush kabi ilohiy xabarni olib yuruvchi, ma’naviy hayot manbaidir. Shuning uchun Navoiy “so’z”ni ham Surush darajasidagi qudrat deb biladi. Uchinchidan, Navoiy Surushni tasavvufiy ma’naviy yo’lning ramzi sifatida ham talqin qiladi. U orqali insonning sabr, dard va sinovdan o’tib, komillikka erishishi ko’rsatiladi. “Surush” – bu ruhiy uyg’unish, qalbning Haq nuri bilan to’lish jarayonidir. Shoirning o’zi bu nurning sohibiga aylanadi, ya’ni Surushning ovozini yetkazuvchi inson bo’ladi. To’rtinchidan, Navoiydan oldingi va zamondosh adiblar ijodida ham Surushga o’xshash timsollar mavjud: Firdavsiyda Surush jangchilarga ilohiy ruh beruvchi farishta sifatida tasvirlanadi; Attor asarlarida u – Haq yo’lida sayr qiluvchi, ma’naviy xabar yetkazuvchi; Jomiyda esa u ilohiy ilhom va vahiy timsoli bo’ladi. Ammo Navoiy bu obrazni o’z milliy ruhida yanada chuqurlashtirgan – uni faqat vahiy elchisi emas, balki inson ma’naviy uyg’unishining ichki ovozi darajasiga ko’targan.

Xulosa qilib aytganda, Navoiy ijodida Surush obrazi – bu ilohiy ilhom, ma’rifat, so’z qudrati va ruhiy poklanishning timsoli. U shoirga ilohiy haqiqatni ochadi, so’z orqali insonlarga hayot nuri tarqatadi. Surush ba’zan farishta, ba’zan ilhom, ba’zan Xizr, ba’zan esa so’zning o’zi sifatida namoyon bo’ladi. Shu tariqa, Surush Navoiy tafakkurining markazida turuvchi, Haq bilan insonni bog’lovchi ilohiy ovoz sifatida talqin etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер навоий мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг «Фан» нашриёти ХАМСА. – Тошкент, 1992.
2. Ёқубжон Исмоқов. “Сўз санъати сўзлиги”. Zarqalam.
3. Alisher Navoiy, Mukammal asarlar to’plami, 8j. – T., 1991; Xurshid, Tanlangan asarlar, – T., 1967.

Internet saytlar:

4. [https://uz.wikipedia.org/wiki/Xamsa_\(Navoiy\)](https://uz.wikipedia.org/wiki/Xamsa_(Navoiy))
5. https://uz.wikipedia.org/wiki/Farhod_va_Shirin
6. سروش یسن - مجله اینترنتی همیار

Нигора КАРИМОВА,
доктор философии (PhD) по филологическим
наукам, старший преподаватель кафедры
русской филологии филологического
факультета Ферганского государственного
университета

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ 1950 – 1960 ГГ.

Аннотация: статья посвящена анализу исторического и литературного процесса в русской литературе 1950–1960 годов, охватывающему период от окончания Второй мировой войны до начала застоя. Рассматривается переход от социалистического реализма к более свободным формам самовыражения, связанным с периодом «оттепели» после смерти Сталина. Описываются основные тенденции развития русской литературы, включая отход от идеологической заданности, возрождение лирики и прозы правды, появление «лейтенантской прозы», развитие самиздата и эмигрантской литературы, а также жанровое разнообразие литературных произведений. Особое внимание уделяется влиянию исторического контекста, социальным и культурным трансформациям, а также творчеству ключевых авторов этого периода.

Ключевые слова и выражения: русская литература 1950 – 1960 гг., оттепель, социалистический реализм, лирика и проза правды, лейтенантская проза, самиздат, эмигрантская литература, исторический контекст, литературные тенденции, духовное пробуждение, борьба за свободу слова.

Annotatsiya: ushbu maqolada 1950-1960-yillardagi rus adabiyotidagi tarixiy va adabiy jarayonlar Ikkinchi jahon urushi tugaganidan to turg'unlik boshlanishigacha bo'lgan davrni qamrab olgan. Unda sotsialistik realizmdan Stalin vafotidan keyingi "erish" davri bilan bog'liq bo'lgan erkin ifoda shakllariga o'tish jarayoni ko'rib chiqiladi. Unda rus adabiyoti rivojlanishining asosiy tendensiyalari, jumladan, g'oyaviy mashg'ulotlardan voz kechish, lirik she'riyat va haqiqat nasrining tiklanishi, "leytenant nasri"ning paydo bo'lishi, samizdat va emigratsion adabiyotning rivojlanishi, adabiy asarlarning janr xilma-xilligi tasvirlangan. Tarixiy kontekst, ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar, ushbu davrning asosiy mualliflari ijodi ta'siriga alohida e'tibor qaratilgan.

Tayanch so'z va iboralar: 1950-1960-yillar rus adabiyoti, Eritish, sotsialistik realizm, lirik she'r va haqiqat nasri, leytenant nasri, samizdat, emigratsion adabiyot, tarixiy kontekst, adabiy yo'nalishlar, ma'naviy uyg'onish, so'z erkinligi uchun kurash.

Annotation: this article analyses historical and literary developments in Russian literature in the 1950s and 1960s, covering the period from the end of the Second World War to the beginning of stagnation. It examines the transition from socialist realism to freer forms of self-expression associated with the period of the "thaw" after Stalin's death. It describes the main trends in the development of Russian literature, including the departure from ideological determinism, the revival of lyricism and truthful prose, the emergence of "lieutenant prose," the development of samizdat and émigré literature, and the genre diversity of literary works. Particular attention is paid to the influence of the historical context, social and cultural transformations, and the work of key authors of this period.

Key words and phrases: Russian literature of the 1950s–1960s, the Thaw, socialist realism, poetry and prose of truth, lieutenant prose, samizdat, émigré literature, historical context, literary trends, spiritual awakening, struggle for freedom of speech.

Введение

Русская литература 1950 – 1960 гг. представляет собой значительный этап в истории XX века, отмеченный переходом от жестких рамок социалистического реализма к более свободным формам самовыражения, связанным с периодом «оттепели» в 1953 году. Этот период, охватывающий время от окончания Второй

мировой войны до начала застоя, характеризуется попытками осмысления недавнего прошлого, возвращением к гуманистическим ценностям и возрождением творческой индивидуальности. Литература этих лет стала ареной борьбы между официальной идеологией и новыми голосами, отражая как надежды общества, так и его разочарования. В настоящем параграфе мы

рассмотрим основные тенденции развития русской литературы 1950–1960 гг., выделим ключевые направления, проанализируем творчество ведущих авторов и оценим влияние исторического контекста на литературный процесс, опираясь на конкретные произведения и их значение [15, 1].

Анализ

Исторический контекст и его влияние. Литературный процесс 1950 – 1960 гг. невозможно понять без учета исторических событий, определивших его специфику. Смерть Иосифа Сталина 5 марта 1953 года стала поворотным моментом, положившим начало «оттепели» – периоду относительной либерализации, инициированного Никитой Хрущевым. Его доклад на XX съезде КПСС в 1956 году, разоблачающий культ личности Сталина, вызвал шок в обществе и открыл путь к переосмыслению прошлого. Освобождение миллионов заключенных из лагерей ГУЛАГа, реабилитация репрессированных и ослабление цензуры создали условия для появления новых тем и голосов в литературе.

Вторая мировая война, закончившаяся в 1945 году, оставила глубокий след в коллективной памяти, что отразилось в литературе 1950-х годов через мотивы героизма, потерь и восстановления. Одновременно экономическое восстановление и надежды на реформы в 1960-е годы породили веру в «социализм с человеческим лицом», что стимулировало поиск правды и гуманизма. Однако «оттепель» была противоречивой: ужесточение контроля после венгерских событий 1956 года и травля Бориса Пастернака в 1958 году показали пределы свободы. [61, 1]. К концу 1960-х годов, с отставкой Хрущева в 1964 году, начался переход к застою, что ограничило литературные эксперименты.

Основные тенденции развития литературы. Русская литература 1950 – 1960 гг. развивалась под влиянием нескольких ключевых тенденций: отход от соцреализма, возрождение лирики и прозы правды, появление «лейтенантской прозы», развитие самиздата и эмигрантской литературы, а также попытки модернизации жанров.

Отход от социалистического реализма. Социалистический реализм, господствовавший в 1930–1940 гг., с его пафосом и идеологической заданностью начал утрачивать монополию после 1953 года. Писатели стремились к большей искренности, отходя от монументальности и прославления «нового человека». Владимир Померанцев в статье «Об искренности в

литературе» (1953), опубликованной в журнале «Новый мир», призвал к правде чувств, а не к лакировке действительности. Это стало манифестом «оттепели», вдохновившим авторов на поиск новых форм.

Илья Эренбург в романе «Оттепель» (1954) дал название эпохе, изображая интеллигенцию, разрывающуюся между конформизмом и стремлением к свободе. Роман, хотя и не был шедевром, обозначил поворот к человеческим драмам. Александр Твардовский, ставший главным редактором «Нового мира» в 1958 году, поддерживал эту тенденцию, публикуя произведения, которые ломали стереотипы соцреализма.

Возрождение лирики и прозы правды. Поэзия, пережила ренессанс в 1950–1960 годы, став голосом молодежи и интеллигенции. Евгений Евтушенков стихотворением «Наследники Сталина» (1962) прямо обратился к теме репрессий: «Пока наследники Сталина живы, нам нет покоя». Его публичные чтения собирали стадионы, что сделало поэзию массовым явлением. Андрей Вознесенский в сборнике «Мозаика» (1960) привнес модернистские элементы – игру слов, ритмические эксперименты, как в «Параболической балладе». Белла Ахмадулина в «Струне» (1962) сочетала лиричность с изысканностью, создавая образ тонкой женской души [52, 1].

Проза правды сосредоточилась на разоблачении сталинских мифов. Александр Солженицын в повести «Один день Ивана Денисовича» (1962), опубликованной в «Новом мире» при поддержке Твардовского, впервые показал жизнь лагерного заключенного с документальной точностью. История Шухова, простого крестьянина, пережившего один день в ГУЛАГе, разрушила иллюзии о «счастливом социализме», вызвав бурные споры. Владимир Тендряков в повести «Ухабы» (1960) исследовал моральные дилеммы сельской жизни, а Виктор Некрасов в «Кире Георгиевне» (1961) раскрыл внутренний мир интеллигенции.

Лейтенантская проза и военная тема. Вторая мировая война оставалась центральной темой, но в 1950–1960 гг. ее осмысление изменилось: героический пафос уступил место правде окопов. Так называемая «лейтенантская проза», созданная писателями-фронтовиками, сосредоточилась на судьбах молодых офицеров и солдат. Юрий Бондарев в романе «Батальоны просят огня» (1957) показал войну как испытание

человечности: лейтенант Ермаков сталкивается с выбором между долгом и совестью. Григорий Бакланов в «Пядь земли» (1959) изобразил будни окопной жизни, где героизм соседствует с усталостью и страхом.

Самиздат и подпольная литература. Ослабление цензуры в «оттепель» не означало полной свободы: многие произведения не проходили официальный контроль и распространялись через самиздат. Андрей Синявский под псевдонимом Абрам Терц в рассказе «Суд идет» (1956) использовал сатиру и гротеск для критики советской системы, что привело к его аресту в 1965 году. Юлий Даниэль в «Говорит Москва» (1962) высмеял пропаганду, также попав под суд. Эти тексты, переписываемые вручную, стали символом сопротивления. Поэзия самиздата тоже процветала: Иосиф Бродский, начавший писать в конце 1950-х, в стихотворении «Пилигримы» (1958) выразил экзистенциальное одиночество, а в «Рождественском романсе» (1962) – тонкую лиричность. Его творчество, распространявшееся подпольно, привело к аресту в 1964 году и высылке в 1972 [22, 3].

Эмигрантская литература и ее влияние. Литература русского зарубежья второй волны (эмигранты после войны) начала взаимодействовать с советской культурой. Владимир Набоков, живший в США, в романе «Дар» (1952, написан ранее) и стихах («Слава», 1942) воспевал русскую культуру, сохраняя модернистский стиль. Его влияние на советских авторов было косвенным, через самиздат. Гайто Газданов в Париже в романе «Призрак Александра Вольфа» (1947–1948) исследовал экзистенциальные темы, что перекликалось с поисками «оттепельных» писателей.

Жанровое своеобразие. Литература 1950 – 1960 гг. отличалась разнообразием жанров, отражая как возрождение традиций, так и новые веяния:

Лирическое стихотворение: Евтушенко («Бабыему Яру», 1961), Вознесенский («Оза», 1964), Ахмадулина («Дождь», 1962);

Повесть: Солженицын («Один день Ивана Денисовича»), Тендряков («Трое, семеро, туз», 1962);

Роман: Бондарев («Тишина», 1962), Эренбург («Оттепель»); Очерк: документальная проза Солженицына («Матренин двор», 1963), Некрасова («По обе стороны океана», 1962);

Сатира: Синявский («Что такое социалистический реализм», 1959), Даниэль («Руки», 1961).

Результат и обсуждение

Ключевые авторы и их вклад

– Александр Солженицын (1918–2008): автор «Одного дня Ивана Денисовича», чья правда о ГУЛАГе потрясла общество.

– Евгений Евтушенко (1932–2017): поэт-трибун, чьи «Наследники Сталина» и «Бабий Яр» стали символами «оттепели».

Вывод

Значение литературы 1950 – 1960 гг.

Литература этого периода стала мостом между тоталитаризмом и эпохой застоя, отражая надежды и пределы «оттепели». Она вернула правду и гуманизм, возродила поэзию как массовое искусство и заложила основы для диссидентской литературы. От «Одного дня Ивана Денисовича» до стихов Евтушенко она остается свидетельством духовного пробуждения и борьбы за свободу слова.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения. – М., 1998. – С.74.
2. Кедров К. Поэтический космос. – М., 1987.
3. Кормилов С.И. Основные понятия теории литературы. Литературное произведение. Проза и стих. – М., 1999.

Ulugbek KARIMOV,
Uzbekistan State University of World Languages
PhD, Associate Professor
u.n.karimov@gmail.com

DISTINCTIVE FEATURES OF CYBORG REPRESENTATION IN GIBSON'S AND STEPHENSON'S NOVELS

Annotation: this article undertakes a comparative literary analysis of cyborg characters in the novels of William Gibson and Neal Stephenson. It focuses on how each author employs a "poetic style" and narrative strategies to depict the hybrid human-machine figures. Special attention is paid to characters' interior monologues and how their consciousness is represented. The analysis also includes comparisons with other literary portrayals of cyborgs (e.g., in works by Martha Wells, Margaret Atwood, etc.).

Key words: cyborg representation, cyberpunk, narrative style, internal monologue, posthumanism.

Аннотация: в данной статье проводится сравнительный литературоведческий анализ образов киборгов в романах У. Гибсона и Н. Стивенсона. Основное внимание уделено тому, как авторы используют «поэтический стиль» и нарративные стратегии для описания гибридных человеческих-технологических существ. Учитываются внутренние монологи персонажей и методы представления их сознания. Кроме того, проведено сопоставление с другими литературными описаниями киборгов (М. Уэллс, М. Этвуд и др.).

Ключевые слова: репрезентация киборгов, киберпанк, нарративный стиль, внутренняя речь, постчеловечество

Annotatsiya: ushbu maqola Uilyam Gibson hamda Nil Stivenson romanlarida kiborg obrazlariga bag'ishlangan qiyosiy adabiy tahlilni taqdim etadi. Mualliflar inson va mashina gibridlarini tasvirlashda qo'llagan «poetik uslub» va narrativ strategiyalariga alohida e'tibor beriladi. Keyinchalik, personajlar ichki monologlari va ularning ongi qanday aks ettirilishi tahlil qilinadi. Shuningdek, Marta Uells, Margaret Etvud kabi boshqa mualliflarning kiborglar haqidagi adabiy tasvirlari bilan solishtirish o'tkaziladi.

Kalit so'zlar: kiborg tasviri, kiberpank, badiiy tasvir usuli, ichki nutq, postinsoniylik

Introduction

Cyborg characters – beings at the intersection of human and machine – have become iconic in science fiction, from the early cyberpunk works of William Gibson to later post-cyberpunk narratives by Neal Stephenson. Analyzing Gibson and Stephenson allows us to trace how literary representation of cyborgs evolves with different "poetic" writing styles and cultural contexts. Gibson's landmark *Neuromancer* (1984) introduced streetwise cyborgs like Molly Millions with cybernetic eyes and razor-sharp fingernails, while Stephenson's *Snow Crash* (1992) imagines the human mind invaded by digital viruses and mediated through virtual avatars. Both authors engage with Donna Haraway's idea of blurred boundaries between human and machine, but their narrative methods differ sharply. This study examines these differences, focusing on how each author's narrative strategies and use of language ("поэтический стиль") shape the portrayal of cyborgs, and compares their approach to other contemporary depictions in literature (e.g., by Martha Wells, Margaret Atwood).

Method

We conducted a qualitative literary analysis of the primary texts (*Neuromancer*, *Count Zero*, *Snow Crash*, *Interface*, *Seveneves*) and relevant scholarly commentary. We used close reading to identify key features of cyborg characterization and style, and compared these across authors. Secondary sources on cyberpunk and posthumanism provided context (e.g. Csicsery-Ronay's metaphorical link between organic and electronic bodies, Haraway's *Cyborg Manifesto* influence). We also considered how inner speech and viewpoint are handled. For comparative perspective, we referenced other cyborg narratives (e.g., Wells's *Murderbot Diaries*). Our discussion synthesizes these observations and situates Gibson and Stephenson in broader literary trends.

Fragmented, sensory prose. Gibson's writing in *Neuromancer* and *Count Zero* is known for its terse, image-rich prose that immerses readers in gritty, high-tech settings. His style combines journalistic clarity with a sensory intensity, often describing technology and bodies in concrete detail. For example, Molly Millions's

cyborg body parts (mirrorshades, retractable razors) are introduced matter-of-factly as part of a seedy club scene, without lengthy exposition: "The archaic arm squeaked as it reached out...a Russian military prosthetic, a force-feedback manipulator...". Gibson's prose is considered a "special poetic achievement" that blurs realism and science fiction. He builds worlds from "below" by focusing on the characters' vulnerable human aspects (drugs, desire) rather than top-down worldbuilding. This down-to-earth style is characteristic of cyberpunk's "dirty realism", in which even stark futuristic visions are rooted in human cravings and frailties.

Discussion

Cyborg as "meat" and enhancement. In Gibson's narrative, the human body is often called mere "meat" – a fragile vessel to be modified or discarded. Technology literally inserts into and overrides the biological. For instance, Molly's enhancements are described as tools for survival and agency: "the cyborg body of Molly is a place where sex is currency, allowing to modify her body to gain more...agency". The character Case, a hacked-up hacker, dreams of permanently jacking into cyberspace to escape his failing flesh. Such imagery underscores Gibson's theme that bodies are mutable; cybernetic implants (razorgirl nails, implanted eyes, neural plugs) serve as both empowerment and alienation. This bodily focus is central: Gibson shows how technology seeps into skin and bone, making the mind's interface with machines intimate and dangerous.

Gibson usually employs third-person limited perspective, shifting focus among a small ensemble (Case, Molly, Armitage) without deep inner monologues. The story unfolds through their actions and dialogues, with occasional internal reflections implied rather than spelled out. Gibson's narrative jumps between scenes (Molly on Chiba City streets to Case in the Sprawl, to Cyberspace) to create a collaged effect that reflects networked life. His sentences often start in medias res, dropping readers into vivid moments (e.g., Molly's bar encounter above) with minimal context. This fragmented, non-linear strategy is itself reflective: it mimics the disorienting experience of data networks and the fractured postmodern cityscape. The overall tone is gritty and detached, heightening a noir sensibility even amid speculative tech.

Stephenson's prose is generally more expansive and explanatory than Gibson's. In *Snow Crash*, he adopts an unusual third-person present-tense narration that gives immediacy ("Hiro Protagonist runs the pizza...") but also stands out as a deliberate stylistic choice. This choice emphasizes action and tech details, though some critics find it jarring or clumsy. *Snow Crash* is rich with extended info-dumps: characters receive "lectures" on ancient Sumerian code, language neurology and pizza delivery economics, all woven into narrative.

Unlike Gibson's clipped style, Stephenson often luxuriates in explaining concepts. This reflects his blend of cyberpunk themes with postmodern playfulness: the novel is openly satirical and self-conscious, using Hiro's and Y.T.'s perspectives to poke fun at American culture and corporate franchise worlds. Stephenson labels the narrative as literary play, sometimes even naming characters (Hiro Protagonist) to underscore its metafictional tone.

Stephenson's *Snow Crash* conceptualizes "cyborg" differently. Characters are not physically reconstructed by cybernetics, but rather become cyborg-like through their engagement with technology. In the Metaverse (the novel's VR realm), people project avatars: digital extensions of themselves. The novel suggests that "human characters are cyborgs themselves as they use technology to extend their capabilities". For example, Hiro is as skilled in virtual combat as in physical swordsmanship, blurring the line between man and machine. Moreover, the "Snow Crash" virus targets the brain's software (language) itself, treating humans as programmable hardware. A cybernetic studies perspective notes that *Snow Crash* prefigures Donna Haraway's idea: "humans themselves are programmable machines...while we as individuals are powerless". Stephenson thus portrays cyborgness through information technology and virtual embodiment, rather than physical implants.

In *Interface* (1994), co-authored with George, Stephenson introduces a traditional implant cyborg: politician William Cozzano receives a brain-computer interface that allows others to influence his thoughts. The implant serves as a political tool more than a body enhancement, illustrating technology's intrusion into mind and will. (Reviewer Adam Sampson notes this world's mix of realistic politics and advanced brain implants.) In *Seveneves* (2015), Stephenson goes further into posthuman terrain: centuries after cataclysmic events, humanity splits into genetically modified races (the "Seven Eves"). Though not cybernetics per se, these engineered humans exhibit cyborg-like hybridity: they integrate biotech into their identities. Stephenson describes their evolution in a scientific, documentary tone, contrasting sharply with his 1990s techno-urban narrative. Throughout, Stephenson's poetic style remains encyclopedic and technical – he treats disaster-survival and space engineering with lavish detail and occasional formal journals – which differentiates his approach from Gibson's lean, noir atmosphere.

Results

Gibson's sentences are generally short, sharp and image-packed. He writes with a "keen attention to detail" that immerses all five senses. For example, he vividly describes normal scenes as if they were postcards: "They looked like tall, exotic animals..."

high heels like lustrous hooves...". His vocabulary is precise and jargony, lending authenticity to cybernetic and cyberpunk settings. In contrast, Stephenson's sentences can run long and circuitous, packing jargon and conceptual analogies. *Snow Crash* includes amusing digressions (a chapter on Mafia franchise economics) that serve stylistic and thematic purposes. He often shifts tone from technical to humorous, reflecting a postmodern "double vision" where realism collides with SF elements.

Both authors use third-person, but with different spin. Gibson's narratives are fragmented and multi-threaded: he jumps quickly from scene to scene, from Case's bars to cyberspace constructs. This keeps the pace dynamic and mirrors a networked reality. Stephenson also uses multiple viewpoints (Hiro, Y.T., and various minor characters), but he often returns to the same characters between expository asides. Notably, *Snow Crash*'s present-tense narration (uncommon in fiction) gives a sense of unfolding action, albeit sometimes at the expense of polish. *Seveneves* is told mostly in omniscient past tense, shifting over generations. The contrast is that Gibson's structure emphasizes mood and fragmentation, while Stephenson's emphasizes breadth of information and interconnected ideas.

Gibson's dialogue tends to be terse and slangy, reflecting his characters' hack- and street-cultures. This clipped speech ("You are too much the artiste, Herr Case," one-character jibes) matches the world's hardness. Stephenson's dialogues, while also punchy at times, are frequently used to deliver exposition (characters take long conversations to explain viral linguistics or technology). For example, Hiro's discussions with the Librarian (a digital database) are labeled as info-dumps but are presented in a breezy, almost self-aware way. The effect is that *Snow Crash* often feels like a didactic SF novel dressed up as action-adventure.

Gibson writes firmly in the noir-rooted cyberpunk tradition, often assuming the reader will decode subculture references. His tone is cynical and detached. Stephenson, by contrast, injects more overt humor and pop-culture satire. *Snow Crash* is "lightly humorous, constantly ironic", even as it deals with dark themes of mind control. This difference in tone contributes to different "poetic" atmospheres: Gibson's is dystopian and gritty; Stephenson's is edgy and playful (sometimes bordering on parody).

Gibson and Stephenson generally limit direct access to characters' inner thoughts. In Gibson's novels, readers learn of feelings and desires indirectly through actions or brief internal notes. For instance, Case's longing or Molly's suppressed doubts appear as flash impulses, but not lengthy soliloquies. Similarly, Stephenson's protagonists like Hiro and Cozzano are mostly observed from outside. Hiro has some first-person-flavored

commentary in *Snow Crash*, but it remains sparse and often breaks for exposition. Interface presents Cozzano's memories and dreams partly, but filtered through the implant's influence. *Seveneves* includes some first-person journal fragments (Corrine's blog entries), yet much of the narrative remains external, describing events objectively.

By contrast, other contemporary cyborg narratives emphasize interiority. Martha Wells's *Murderbot Diaries* are written in first person from the outset. The reader inhabits Murderbot's consciousness – every sardonic thought, every subtle emotional reaction is explicitly narrated. For example, Murderbot frequently notes: "I should not care about this, but I do," allowing deep immersion in its psyche. This interior monologue is central to the effect: Wells's style is witty and introspective, foregrounding the cyborg's struggle with agency and identity. In fact, literary critics note that Murderbot is "seen by society as an object, but whose passions...quickly demonstrate to the reader that it is an autonomous, sentient being". In Gibson and Stephenson, by contrast, the cyborg-characters' consciousness remains opaquer, often described through the narrator or through rapid action.

Margaret Atwood's fiction also offers examples of intense inner speech, though her cyborg figures are rarer. In *The Handmaid's Tale* (1985), Offred's first-person narrative exposes her every fear and memory – a technique that could also apply to a cyborg's perspective. Atwood's later novels like *Oryx and Crake* (2003) and *The MaddAddam Trilogy* feature genetically engineered humans and biotech (e.g., the Crakers), but internal monologues are still key to character development. The contrast is that Gibson/Stephenson largely *show* the cyborg body and external conflict, while authors like Wells and Atwood often *tell* us about the cyborg experience from inside.

Gibson's cyborgs are often marked by visible hardware (Molly's glasses, razors) and bodily modification; their cyborg nature is foregrounded physically. Stephenson's *Snow Crash* portrays cyborgs more conceptually: "avatars and extensions" indicate that digital selfhood is a form of cyborg extension. In *Interface* and *Seveneves*, the cyborg element is again more subtle (a covert brain-chip, or the idea of human evolution as technology). Thus, Gibson's characters wear their cybernetics on their sleeves, while Stephenson's characters might be technologically augmented in ways that aren't immediately visible.

Both authors question what identity means when technology pervades life. Case and Molly search for humanity amidst machinery; they are "posthuman" yet yearn for self-definition. Stephenson's Hiro and Y.T. find themselves fighting in digital and ideological realms. The *Snow Crash* study argues that Stephenson "reconceptualizes human/machine binaries", showing

"the volatile nature of identity as digital convergences become more common". In Gibson, self and tech meld ambivalently – characters like Armitage are literally engineered personalities, and this ambiguity is unsettling. A cyberpunk critic notes that cyberpunk "is ambivalent about the breakdown of distinctions between human and machine", which holds for both authors. Yet Gibson's presentation is noir-tragic: posthumanism is cool but alienating. Stephenson's is more speculative-liberal: technology as extension of human capability (even if problematic).

Outside Gibson/Stephenson, cyborgs in fiction appear in diverse styles. Wells's *Murderbot*, as noted, is deeply self-reflective. Chinese-American author Chang-rae Lee's novel *Hello, Love, Good-bye* (2015) has no cyborgs, but works like *Machine Man* (Max Barry) explore mechanical limbs with internal monologue. Graphic fiction such as Shirow's *Ghost in the Shell* (manga/anime) directly inspired Gibson's blending of body and AI. In Western literature, Jeanette Winterson's *Frankissstein* (2019) explicitly references Haraway while portraying AI and androids in poetic narrative. Our authors' treatment of cyborgs is distinct from, say, the cold computing view in *The Terminator* or *Blade Runner*; Gibson and Stephenson focus on cultural and subjective implications. They are also less gender-focused than some feminist cyborg stories; Gibson's Molly and Stephenson's Y.T. are tough and sexualized, but their humanity is shown through competence rather than inner yearning.

Comparatively, Gibson's and Stephenson's cyborgs align with the cyberpunk/postcyberpunk tradition: they inhabit futures where corporate power and technology

collide, yet the human element (fallibility, desire, fear) remains central. By contrast, authors like Wells or Atwood often use technology to critique corporate control or cultural issues (e.g., Atwood's biotech allegories), which adds different tones. The current analysis shows that Gibson and Stephenson, each in their own poetic way, depict cyborgs not as alien monsters but as liminal figures straddling human and machine.

Conclusion

In summary, William Gibson and Neal Stephenson offer two distinct literary visions of the cyborg. Gibson's cyberpunk style emphasizes the visceral melding of flesh and machine through poetic, tightly-woven imagery. Stephenson's postmodern approach explores cyborg identity through ideas and language, often with expansive explanation and humor. Both interrogate the cyborg as a figure of posthuman potential and anxiety, but their narrative strategies differ: Gibson's prose is terse and scene-driven, Stephenson's is explanatory and often ironic. Neither relies heavily on interior monologue, though they do encode characters' subjectivity in other ways. When contrasted with other contemporary works (e.g., Wells's introspective android or Atwood's biotech parables), Gibson and Stephenson emerge as innovators in using poetic literary style to dramatize the human-machine interface. Their portrayal of cyborgs reflects each author's cultural critique: Gibson's focus on identity fragmentation in an urban underworld, and Stephenson's on the fusion of mind and tech in a media-saturated global milieu. Together, their novels highlight how narrative form and voice shape our understanding of what it means to be a "cyborg" in fiction.

REFERENCES

1. Atwood, M. (1985). *The Handmaid's Tale*. Toronto: McClelland & Stewart.
2. Atwood, M. (2003). *Oryx and Crake*. New York: Nan A. Talese.
3. Gibson, W. (1984). *Neuromancer*. New York: Ace Books.
4. Gibson, W. (1986). *Count Zero*. New York: Ace Books.
5. Haraway, D. J. (1985). *A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century*. In Simians, Cyborgs and Women (pp. 149–181). New York: Routledge.
6. Stephenson, N. (1992). *Snow Crash*. New York: Bantam Books.
7. Stephenson, N. (1994). *Interface* (with J. F. George). New York: Bantam Books.
8. Stephenson, N. (2015). *Seveneves*. New York: William Morrow.
9. Wells, M. (2017). *All Systems Red* (The Murderbot Diaries #1). New York: Tor.com.
10. Claussen, J. (2020). "(Dis)embodied Meat, Cyborgs, and a Brain on a Hard Drive: The Posthuman Bodies in William Gibson's *Neuromancer*." *Living Life Out Loud*. (online).
11. Imdad, J. C., & Aleem, F. (2025). "Cyborg Identities and Posthuman Agency: A Cybernetic Study of Neal Stephenson's *Snow Crash*." *Journal of English Language, Literature and Education*, 7(2). DOI:10.54692/jelle.2025.0702281.
12. Tomberg, J. (2013). "On the 'Double Vision' of Realism and SF Estrangement in William Gibson's Bigend Trilogy." *Science Fiction Studies*, 40(2), 199–220.
13. Rutherford, K. S. (2022). *We're All Cyborgs: Science Fiction and Informatics – a Reflection*. Ph.D. thesis, Appalachian State University.

ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYA

X.Sh.NARXODJAYEVA,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
professori, f.f.d.

O'ZBEK TILINI RAQAMLI TRANSFORMATSIYA QILISH: LEKSIK, MORFOLOGIK VA SINTAKTIK RESURLARNI AVTOMATLASHTIRISH

Annotatsiya: maqola o'zbek tilini raqamli transformatsiya qilish jarayonini leksik, morfologik va sintaktik resurslar nuqtayi nazaridan tahlil qiladi. Tadqiqotda tilning raqamli vositalar orqali avtomatlashtirilishi, korpus resurslari, elektron lug'atlar va NLP (Natural Language Processing) texnologiyalarining roli o'rganiladi. Shuningdek, maqolada o'zbek tilini raqamlashtirishning imkoniyatlari, cheklavlari va amaliy yechimlari, raqamli transformatsiyaning tilning o'rganilishi, tarqalishi va texnologik platformalarda qo'llanilishiga ta'siri tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, raqamlashtirish, leksik resurslar, morfologik tahlil, sintaktik struktura, avtomatlashtirish, elektron lug'at, korpus lingvistikasi, tilni raqamli transformatsiya qilish.

Аннотация: статья анализирует процесс цифровой трансформации узбекского языка с точки зрения лексических, морфологических и синтаксических ресурсов. В исследовании рассматривается автоматизация языка с использованием цифровых инструментов, роль корпусных ресурсов, электронных словарей и технологий обработки естественного языка (NLP). Кроме того, статья изучает возможности, ограничения и практические решения по цифровизации узбекского языка, а также влияние цифровой трансформации на изучение языка, его распространение и применение на технологических платформах.

Ключевые слова: узбекский язык, цифровизация, лексические ресурсы, морфологический анализ, синтаксическая структура, автоматизация, электронный словарь, корпусная лингвистика, цифровая трансформация языка.

Annotation: the article analyzes the process of digital transformation of the Uzbek language from the perspective of lexical, morphological, and syntactic resources. The study examines the automation of the language through digital tools, the role of corpus resources, electronic dictionaries, and Natural Language Processing (NLP) technologies. Additionally, the article explores the opportunities, limitations, and practical solutions for digitizing the Uzbek language, as well as the impact of digital transformation on language learning, dissemination, and application on technological platforms.

Key words: uzbek language, digitization, lexical resources, morphological analysis, syntactic structure, automation, electronic dictionary, corpus linguistics, digital transformation of language.

Kirish. Zamonaviy axborot texnologiyalari va sun'iy intellekt sohalarining tez suratlar bilan rivojlanishi tilshunoslikning yangi yo'nalishlarini shakllantirishga olib keldi. Xususan, tabiiy tillarni raqamlashtirish, avtomatlashtirilgan tahlil qilish tizimlarini yaratish va ularni amaliyotga tatbiq etish jarayonlari tilni o'rganish, qayta ishlash va unga asoslangan texnologiyalarni ishlab chiqishning markaziy vositasiga aylandi. Raqamlashtirish jarayoni nafaqat texnologik yondashuvni talab qiladi, balki tilning morfologik, leksik, sintaktik va semantik jihatlarini chuqur tahlil qilishni ham dolzarb qilib qo'yadi.

O'zbek tili uchun raqamlashtirish jarayoni ayniqsa dolzarb hisoblanadi, chunki til resurslari yetarli darajada elektron shaklga keltirilmagan va ko'plab morfologik, leksik hamda sintaktik xususiyatlar hali avtomatlashtirilmagan. Natijada, sun'iy intellekt,

tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) va korpus lingvistikasi sohalarida samarali tizimlarni yaratish imkoniyatlari cheklangan. Shu bois, O'zbek tilining raqamlashtirilishi faqat texnologik jihatdan emas, balki lingvistik va ilmiy nuqtayi nazardan ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot materiallari va metodologiyasi. Raqamlashtirish jarayoni o'zbek tilida quyidagi asosiy yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

1. **Leksik resurslar** – elektron lug'atlar, izohli va sinonim lug'atlar, so'z birikmalari, terminologik bazalar va katta hajmli matn korpuslari. Ushbu resurslar tilning semantik tizimini raqamli shaklda ifodalash, so'z turkumlarini aniqlash va so'zlarning kontekstga mos ishlatilishini tahlil qilish imkonini beradi.

2. **Morfologik resurslar** – so'z turkumlari, fe'l shakllari, ot va sifat qo'shimchalari, turg'un va o'zgaruvchan morfemalar kabi elementlarni o'z ichiga

oladi. Morfologik resurslar orqali avtomatik tahlil qilish tizimlari so'zlarni morfemalarga ajratish, ularning sintaktik va semantik vazifalarini aniqlash imkoniyatini yaratadi. Bu esa sun'iy intellekt tizimlarida tilni to'liq tushunish va qayta ishlash uchun muhim vosita hisoblanadi.

3. **Sintaktik resurslar** – gap tuzilmalari, sintaksis qoidalari, gap bo'laklarini avtomatik aniqlash tizimlari va bog'lanish mexanizmlari. Sintaktik resurslar tilni strukturaviy jihatdan tahlil qilish, matndagi subyekt-predikat munosabatlarini aniqlash va murakkab gap konstruksiyalarini avtomatlashtirilgan tarzda qayta ishlash imkonini beradi. Bu, ayniqsa, avtomatik tarjima, matnni semantik tahlil qilish va chat-botlar kabi NLP ilovalari uchun zarurdir.

Shu nuqtayi nazardan, O'zbek tilini raqamlashtirishning ilmiy, amaliy va texnologik ahamiyati bir necha jihatdan namoyon bo'ladi: birinchidan, tilni raqamli formatga keltirish orqali uni o'rganish va saqlash samaradorligi oshadi; ikkinchidan, NLP va sun'iy intellekt tizimlari uchun poydevor yaratiladi; uchinchidan, tarixiy va madaniy manbalarni elektron shaklda saqlash va keng auditoriyaga yetkazish mumkin bo'ladi.

Muhokama va tadqiqot natijalari. O'zbek tilini raqamlashtirish va avtomatlashtirish nafaqat texnologik, balki ilmiy va ijtimoiy nuqtayi nazardan ham katta ahamiyatga ega. Bu jarayon bir necha asosiy yo'nalishlarda o'z aksini topadi va har bir yo'nalish o'ziga xos ilmiy va amaliy foydani taqdim etadi.

Tilni o'rganish va ta'lim sohasida ahamiyati. Raqamli resurslar O'zbek tilini o'rganayotgan o'quvchi va talabalar uchun muhim qo'llanma sifatida xizmat qiladi. Elektron lug'atlar, interaktiv korpuslar va avtomatlashtirilgan mashqlar orqali tilning grammatik, leksik va sintaktik tizimlarini chuqur va samarali o'rganish mumkin. Masalan, morfologik tahlil qilish dasturlari orqali fe'l va otlarning turkumlash tizimini amaliy tarzda mashq qilish, sintaktik tuzilmalarni interaktiv platformalarda sinab ko'rish o'quv jarayonini yanada samarali qiladi. Shu bilan birga, tilni raqamlashtirish o'quvchilarni mustaqil o'rganishga undaydi va ularning analitik hamda kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Sun'iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) sohasida ahamiyati. O'zbek tilini avtomatlashtirish sun'iy intellekt tizimlari va NLP texnologiyalarini rivojlantirish uchun poydevor yaratadi. Masalan, chat-botlar, avtomatik tarjima tizimlari, matnni tahlil qilish va sentiment analiz qilish platformalari O'zbek tilidagi resurslarga bog'liq. Morfologik va sintaktik analizatorlar, so'zlik

bazalari va korpuslar tilni kompyuter tizimlari uchun tushunarli formatga keltiradi va sun'iy intellektning tabiiy tilni qayta ishlash qobiliyatini oshiradi. Natijada, foydalanuvchilar o'zaro muloqot, xizmat ko'rsatish va ma'lumot izlash jarayonlarida samarali vositalardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Madaniy merosni saqlash va targ'ib qilish. O'zbek tili tarixiy va adabiy manbalar bilan boy bo'lgan til hisoblanadi. Tarixiy hujjatlar, klassik she'riyat va adabiy asarlar raqamlashtirilgan holda saqlanganda ular keng auditoriyaga yetkazilishi mumkin. Raqamli arxivlar va elektron kutubxonalar yordamida madaniy meros nafaqat saqlanadi, balki o'rganish va tadqiq qilish uchun qulay formatga keltiriladi. Shu bilan birga, raqamlashtirish tilning o'ziga xosligini, tarixiy fon va madaniy kontekstini saqlashga xizmat qiladi, bu esa lingvistik va madaniy tadqiqotlar uchun katta ilmiy ahamiyatga ega.

Ma'lumotlarni boshqarish va tahlil qilish imkoniyati. Elektron korpuslar va ma'lumotlar bazalari til resurslarini tezkor va samarali boshqarish imkonini yaratadi. Masalan, leksik va morfologik ma'lumotlar, sintaktik qoidalar va kontekstual foydalanish holatlari bazaga joylashtirilganda, ular avtomatlashtirilgan tahlil, statistika va tadqiqot ishlari uchun asosiy vosita sifatida ishlatiladi. Bu, o'z navbatida, ilmiy tadqiqotlarda ishonchli va tizimli natijalar olishga yordam beradi hamda O'zbek tilining zamonaviy va tarixiy xususiyatlarini yanada chuqurroq o'rganishga imkon yaratadi. Shu tariqa, O'zbek tilini raqamlashtirish va avtomatlashtirish jarayoni nafaqat texnologik taraqqiyot, balki ta'lim, ilmiy tadqiqot, madaniy merosni saqlash va kommunikativ faoliyatni rivojlantirish nuqtayi nazaridan ham dolzarb hisoblanadi. Bu jarayon tilning barcha darajalarini, leksik, morfologik va sintaktik tizimli ravishda o'rganish va amaliyotga tatbiq etishga imkon beradi.

O'zbek tilini raqamlashtirish va avtomatlashtirish jarayoni bugungi kunda muhim yutuqlarga erishgan bo'lsa-da, u bir qator cheklovlar va murakkabliklarga duch kelmoqda. Ushbu cheklovlar tilning o'ziga xos morfologik, leksik va sintaktik xususiyatlaridan kelib chiqadi hamda texnologik, ilmiy va amaliy sohalarida o'z aksini topadi.

1. Morfologik murakkablik va qo'shimchalar ko'p bo'lishi.

O'zbek tili agglutinativ xususiyatga ega bo'lib, so'zlar ko'plab qo'shimchalar orqali turli ma'no va grammatik shakllarga ega bo'ladi. Masalan, fe'llarning turli zamon, shaxs, kishi va holat shakllari, ot va sifatlarning ko'p turdagi qo'shimchalari avtomatik analizatorlar uchun murakkablik yaratadi. Shu

sababli, raqamlashtirish jarayonida morfologik tahlil vositalarini mukammal ishlab chiqish va qo'shimchalar kombinatsiyasini aniqlash zarurati mavjud.

2. Homonim va polisemik so'zlarning ko'p bo'lishi. O'zbek tilida bir so'z bir nechta ma'noni ifodalashi mumkin. Masalan, "ko'r" so'zi harakatni ko'rish ma'nosida ham, sifat sifatida ishlatilishi mumkin. Bu esa tilni avtomatlashtirish jarayonida semantik tahlilning murakkabligini oshiradi va kontekstni aniqlash talabini keltirib chiqaradi. Shuning uchun NLP tizimlari uchun so'zning kontekstual ma'nosini aniqlay oladigan algoritmlar yaratish muhim ahamiyatga ega.

3. Sintaktik konstruksiyalarning turli xil kombinatsiyalari. O'zbek tilida sintaktik tuzilmalar keng diapazonda o'zgarib turadi. Oddiy va murakkab gaplar, subyektiv konstruksiyalar, bog'lanma va murakkab bog'lanmalarni avtomatik tahlil qilish tizimlari uchun murakkablik tug'diradi. Gap bo'laklari va predikativ strukturani aniqlash, gap tarkibini to'g'ri baholash NLP texnologiyalari uchun muhim vazifa hisoblanadi.

4. Raqamli resurslarning yetarli darajada mavjud emasligi. O'zbek tilida katta elektron korpuslar, leksik va morfologik bazalar, terminologik to'plamlar hali yetarli darajada yaratilmagan. Bu esa tilni avtomatlashtirilgan tarzda o'rganish va NLP tizimlarini yaratishda cheklovlar hosil qiladi. Resurslar yetishmasligi ilmiy tadqiqotlar va amaliy dasturlarni rivojlantirishga to'sqinlik qiladi.

Shu bilan birga, istiqbolda raqamlashtirish jarayonini rivojlantirish uchun bir qator imkoniyatlar mavjud:

1. Avtomatik morfologik va sintaktik analizatorlar yaratish. Yangi algoritmlar va dasturiy vositalar yordamida so'z va gap tuzilmalari avtomatik tahlil qilinishi, morfologik va sintaktik xatoliklar aniqlanishi mumkin. Bu esa tilni o'rganish, tarjima va matnni qayta ishlash jarayonlarini sezilarli darajada samarali qiladi.

2. O'zbek tiliga moslashtirilgan NLP tizimlarini ishlab chiqish. Sun'iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalari o'zbek tilining xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilsa, chat-botlar, avtomatik tarjima tizimlari, sentiment analizatorlar va boshqa amaliy dasturlar yaratish imkoniyati paydo bo'ladi.

3. Katta elektron korpuslar va terminologik bazalarni yaratish. Tarixiy va zamonaviy matnlar, adabiy asarlar va ilmiy hujjatlarni raqamlashtirish orqali keng qamrovli elektron korpuslar yaratiladi. Bu esa ilmiy tadqiqotlar, lingvistik tahlillar va tilni o'rgatish jarayonlarini tizimli va samarali amalga oshirishga yordam beradi.

4. Tilni o'rgatish va texnologik platformalarda qo'llash. Raqamlashtirilgan resurslar o'quvchilar va talabalar uchun interaktiv platformalar yaratish imkonini beradi. Grammatik, leksik va sintaktik mashqlar, avtomatlashtirilgan testlar, matn tahlili va tarjima mashqlari tilni o'rganish jarayonini soddalashtiradi va samarali qiladi.

Demak, o'zbek tilini raqamlashtirish jarayonida mavjud cheklovlar ilmiy va texnologik yondashuvlar orqali bartaraf etilishi mumkin. Kelajakda avtomatik analizatorlar, NLP tizimlari va elektron korpuslar yordamida tilni o'rganish, tadqiq qilish va amaliy qo'llash imkoniyatlari kengayadi, bu esa o'zbek tilining zamonaviy ilm-fan va texnologiya sohalaridagi ahamiyatini yanada oshiradi.

Xulosa. O'zbek tilini raqamlashtirish va avtomatlashtirish zamonaviy tilshunoslik va axborot texnologiyalari sohasida dolzarb ilmiy va amaliy masalalardan biridir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilining leksik, morfologik va sintaktik resurslarini avtomatlashtirish nafaqat tilni tizimli o'rganish va qayta ishlash imkoniyatini yaratadi, balki sun'iy intellekt, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) tizimlari va interaktiv o'quv platformalarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. UNESCO. World education monitoring report: Private sector engagement in education. Paris: UNESCO Publishing, 2022.
2. OECD. Education at a glance 2021: OECD indicators. Paris: OECD Publishing, 2021.
3. Ibragimov J.Y. O'zbek tili matnlarida so'zlarning bevosita (kontakt) vabilvosita (distant) birikuvchilari. "Akademik Vohid Abdullayev va Samarqand adabiyotshunoslik maktabi taraqqiyoti" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. – Samarqand, 2022.428-436-bet.
4. Ibragimov J.Y. O'zbek tili matnlarida so'zlarning bevosita (kontakt) vabilvosita(distant) birikuvchanligini dastlabki dasturiy modellashirish. "Zamonaviy dunyodainnovatsiontadqiqotlar: nazariya va amaliyot" nomli Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. –№28. 2022.497-501-bet.
5. Ergashev T. Chet tillarni o'qitishningpedagogik-psixologik xususiyatlari. International journal of science, 2024.

Dildora KENJAYEVA,
Maktabgacha ta'lim kafedrası mudiri, professor v/b
dildora.kenjayeva.2020@gmail.com.

BO'LAJAK MAKTABGACHA TA'LIM TARBIYACHILARINI TAYYORLASHDA INNOVATSION PEDAGOGIK TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH METODIKASI

Annotatsiya: ushbu maqolada bo'lajak maktabgacha ta'lim tarbiyachilarini tayyorlash jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llashning nazariy-metodologik asoslari, amaliy imkoniyatlari va samaradorligi tahlil qilingan. Shuningdek, pedagogik ta'limda innovatsion yondashuvlarning afzalliklari va ularni metodik jihatdan qo'llash yo'llari ilmiy asoslangan.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, tarbiyachi tayyorlash, innovatsion pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar, kreativ kompetensiyalar, pedagogik faoliyat.

Аннотация: в данной статье проанализированы теоретико-методологические основы, практические возможности и эффективность применения инновационных педагогических технологий в процессе подготовки будущих воспитателей дошкольного образования. Кроме того, научно обоснованы преимущества инновационного подхода в педагогическом образовании и пути его методического применения.

Ключевые слова: дошкольное образование, подготовка воспитателя, инновационные педагогические технологии, интерактивные методы, креативные компетенции, педагогическая деятельность.

Annotation: this article analyzes the theoretical and methodological foundations, practical possibilities, and effectiveness of applying innovative pedagogical technologies in the process of training future preschool educators. In addition, the advantages of the innovative approach in teacher education and the ways of its methodological application are scientifically substantiated.

Key words: preschool education, educator training, innovative pedagogical technologies, interactive methods, creative competencies, pedagogical activity.

Bugungi globallashuv davrida ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, uni xalqaro tajriba va standartlarga yaqinlashtirish jarayoni jadallashmoqda. Jumladan, maktabgacha ta'lim sohasi davlatning uzluksiz ta'lim tizimining eng muhim bo'g'ini sifatida jamiyat taraqqiyotida alohida o'rin egallaydi. Chunki aynan shu davrda bola shaxsining intellektual, axloqiy, emotsional va ijtimoiy jihatdan shakllanishi sodir bo'ladi. Shu boisdan, bo'lajak tarbiyachilarni zamon talablariga javob beradigan darajada kasbiy-ijodiy faoliyatga tayyorlash masalasi bugungi kunda nafaqat respublikamizda, balki butun dunyoda dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

So'nggi yillarda mamlakatimizda maktabgacha ta'lim tizimini isloh qilish borasida qator muhim hujjatlar qabul qilindi. Jumladan, "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi Qonun (2019), Prezident qarorlari va farmonlari, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan davlat dasturlari bo'lajak tarbiyachilarning professional tayyorgarligiga yangicha yondashuvlarni joriy etishni talab qilmoqda. Bu esa, o'z navbatida, pedagogik kadrlar tayyorlash jarayonida innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish metodikasini ishlab chiqishni taqozo etadi.

Innovatsion pedagogik texnologiyalar, eng avvalo, ta'lim sifatini oshirishga, talabalar bilimini chuqurlashtirishga,

ularning mustaqil fikrlashini, ijodkorligini, kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. Masalan, interfaol metodlar, gamifikatsiya, raqamli ta'lim platformalari, loyiha asosida o'qitish, multimedia vositalaridan foydalanish kabi yondashuvlar bo'lajak tarbiyachilarni kelgusida bolalar bilan ishlashda samarali faoliyat yuritishga tayyorlaydi. Shu bois, pedagogik oliy ta'lim muassasalarida innovatsion texnologiyalarni chuqur o'zlashtirish va ularni amaliyotga tatbiq etish jarayoniga katta e'tibor qaratilmoqda.

Ayni paytda, ilmiy manbalarda ham pedagogik ta'limda innovatsion yondashuvlarni qo'llashning nazariy va amaliy asoslari keng yoritilgan. Masalan, J. Deweyning "Demokratiya va ta'lim" asarida ta'lim jarayonining interfaollik va tajribaga asoslanganligi nazariy jihatdan asoslab berilgan. M. Klarin esa innovatsion texnologiyalarni ta'lim samaradorligini oshirishning metodik tizimi sifatida izohlaydi. P. I. Pidkasiy esa pedagogik texnologiyani shaxs rivojlanishi va mustaqil o'qish jarayonini qo'llab-quvvatlovchi mexanizm sifatida ko'radi. O'zbekistonlik olimlardan Q. T. Isroilov, R. Yunusova, Sh. Toshpo'latova va boshqalar maktabgacha ta'limda innovatsion metodlardan foydalanishning milliy tajribalarini tadqiq etib, amaliy tavsiyalar ishlab chiqqanlar.

Biroq, mavjud nazariy va amaliy ishlanmalar shuni ko'rsatadiki, bo'lajak maktabgacha ta'lim tarbiyachilarini

tayyorlashda innovatsion texnologiyalarni qo'llash bo'yicha metodika hali to'liq shakllanmagan. Xususan, interfaol yondashuvlarning samaradorligi, raqamli vositalardan foydalanishning metodik jihatlari, talabalarda kreativ kompetensiyalarni rivojlantirish yo'llari bo'yicha kompleks tadqiqotlar olib borish zarur. Shu nuqtai nazardan, ushbu maqolada bo'lajak tarbiyachilarni tayyorlashda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish metodikasini ishlab chiqish masalasi yoritiladi.

Innovatsion pedagogik texnologiyalar — bu ta'lim jarayonida yangicha metod va vositalarni, raqamli platformalarni, interfaol yondashuvlarni qo'llash orqali samaradorlikni oshirishga qaratilgan tizimdir. Ular quyidagi nazariy tamoyillarga asoslanadi:

Shaxsga yo'naltirilganlik — har bir talabaning ehtiyoj va qobiliyatlarini inobatga olish.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim bugungi zamonaviy pedagogikaning markaziy g'oyalaridan biridir. Bu yondashuvning asosiy mohiyati — ta'lim jarayonida o'quvchi yoki talabaning individual qobiliyatlari, ehtiyojlari, qiziqishlari va rivojlanish sur'atlarini hisobga olishdir. An'anaviy o'qitish usullarida ko'proq o'qituvchi faoliyati va o'quv material ustuvor o'rin tutgan bo'lsa, shaxsga yo'naltirilgan yondashuvda markazda — inson shaxsi turadi.

Shaxsga yo'naltirilganlik g'oyasi falsafa, psixologiya va pedagogika fanlarida keng asoslangan. Ya'ni:

— J.Dewey ta'limni insonning ijtimoiy tajribasini boyituvchi jarayon sifatida izohlagan va o'quvchini faol subyekt sifatida ko'rgan.

— K.Rogers ta'limning shaxsiy rivojlanishga xizmat qilishi, insonning ichki imkoniyatlarini yuzaga chiqarishi zarurligini ta'kidlagan.

— L.S.Vygotskiy esa shaxsning rivojlanishida "yaqin rivojlanish zonasi" tushunchasini ilgari surib, individual yondashuvning nazariy asosini yaratgan.

Maktabgacha ta'lim tarbiyachilari uchun shaxsga yo'naltirilgan yondashuvning ahamiyati beqiyosdir. Chunki bu davrda bolalarning qobiliyatlari va ehtiyojlari keskin farqlanadi. Shaxsga yo'naltirilgan metodika yordamida tarbiyachi:

- bolalarning tabiiy qiziqishini qo'llab-quvvatlaydi;
- turli xil o'yin, mashg'ulot va faoliyatlarni individual ehtiyojlarga moslashtiradi;
- ijtimoiy-emotsional rivojlanish uchun qulay muhit yaratadi;
- bolalarda mustaqillik, tashabbuskorlik va ijodiylikni shakllantiradi.

Bo'lajak tarbiyachilarni tayyorlash jarayonida shaxsga yo'naltirilgan yondashuv quyidagicha metodik asosda qo'llanilishi mumkin:

— **Interfaol metodlar:** "Aqliy hujum", "Kichik guruhlarda ishlash", "Keys-stadi" — har bir talabaga o'z fikrini erkin bildirish imkonini beradi.

— **Differensial yondashuv:** talabalar bilim darajasiga qarab, topshiriqlarni turlicha murakkablikda berish.

— **Portfolio texnologiyasi:** talabalar o'z yutuq va natijalarini mustaqil namoyish qiladi.

— **O'zini o'zi baholash:** reflektiv topshiriqlar orqali talabaning o'z faoliyatini tahlil qilishiga sharoit yaratish.

Interfaollik tamoyili. Interfaollik zamonaviy pedagogik jarayonning eng muhim tamoyillaridan biridir. U o'quvchi (yoki talaba) va o'qituvchi o'rtasidagi ikki tomonlama hamkorlikni, ta'lim jarayonining faol muloqotga asoslanganligini bildiradi. An'anaviy ta'limda o'qituvchi bilim manbai, talaba esa bilimni passiv qabul qiluvchi sifatida ishtirok etgan bo'lsa, interfaol yondashuvda har ikki tomon ham teng huquqli subyekt sifatida faol qatnashadi. M. Baxstin muloqotni inson rivojlanishining markaziy omili sifatida baholagan. Interfaollikning mohiyati ham aynan doimiy muloqot va dialog asosida shakllanadi. J. Dewey ta'limning amaliy tajribaga asoslanganligini ta'kidlab, interfaollikni "bilimni amaliy faoliyat orqali egallash" deb talqin qilgan.

Vigotskiy nazariyasiga ko'ra, shaxsning rivojlanishi ijtimoiy muhit bilan doimiy hamkorlik va faol muloqot jarayonida yuzaga chiqadi.

Bo'lajak maktabgacha ta'lim tarbiyachilari uchun interfaollik ayniqsa muhimdir.

Ijodkorlikni rivojlantirish tamoyili. Ta'lim jarayonida ijodkorlikni rivojlantirish — bu talabalarda yangicha fikrlash, muammolarni noodatiy yo'llar bilan hal etish, mustaqil qaror qabul qilish va innovatsion g'oyalarni yaratishga yo'naltirilgan pedagogik yondashuvdir. Ayniqsa, bo'lajak maktabgacha ta'lim tarbiyachilarida ijodiy kompetensiyalarni shakllantirish ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatida beqiyos ahamiyat kasb etadi. Chunki maktabgacha yoshdagi bolalar tabiatan ijodkorlikka moyil bo'ladilar va bu jarayonni to'g'ri yo'naltirish tarbiyachining kasbiy mahoratiga bog'liqdir.

Bo'lajak maktabgacha ta'lim tarbiyachilarni tayyorlashda innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash metodikasi ularning kasbiy-ijodiy kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Innovatsion yondashuv ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, talabalarni kasbiy faoliyatga puxta tayyorlash va maktabgacha ta'lim sifatini oshirishning asosiy garovidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Dewey J. Democracy and Education. — New York: Macmillan, 1916.
2. Klarin M. V. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. — Moskva: Akademiya, 2010.
3. Pidkasistiy P. I. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. — Moskva, 2006.
4. Yunusova R. Maktabgacha ta'limda innovatsion metodlar. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2021.
5. Isroilov Q. T. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiyalar. — Toshkent: Fan, 2022.

Maxbuba AXATOVA,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti dotsenti,
filologiya fanlari doktori (DSc)

TILSHUNOSLIKDA SUN'IY INTELLEKT TEKNOLOGIYALARINING QO'LLANILISHI

Annotatsiya: mazkur maqolada tilshunoslikda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining qo'llanilish jarayoni, uning asosiy yo'nalishlari va natijalari ilmiy tahlil qilinadi. Tilshunoslikning zamonaviy rivojida SI texnologiyalari, xususan, tabiiy tilni qayta ishlash, avtomatik tarjima, nutqni tanish va yaratish, matn tahlili kabi jarayonlarda samarali vosita sifatida xizmat qilayotgani yoritiladi.

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, tabiiy tilni qayta ishlash, lingvistik korpus, mashina tarjimasi, nutqni tanish, o'zbek tili milliy korpusi, tilshunoslik, nutq texnologiyalari, avtomatik tarjima.*

Annotation: this article provides a scientific analysis of the use of Artificial Intelligence (AI) technologies in linguistics. It highlights the main directions and outcomes of integrating AI into modern linguistics, including natural language processing, automatic translation, speech recognition and generation, and text analysis.

Key words: *artificial intelligence, natural language processing, linguistic corpus, machine translation, speech recognition, Uzbek national corpus, linguistics, natural language processing, speech technologies, automatic translation.*

Аннотация: в данной статье проводится научный анализ применения технологий искусственного интеллекта (ИИ) в лингвистике. Рассматриваются основные направления и результаты использования ИИ, включая обработку естественного языка, автоматический перевод, распознавание и генерацию речи, а также анализ текста.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, обработка естественного языка, лингвистический корпус, машинный перевод, распознавание речи, Национальный корпус узбекского языка, лингвистика, обработка естественного языка, речевые технологии, автоматический перевод.*

So'nggi yillarda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari inson faoliyatining turli sohaslarida keng qo'llanila boshladi. Tilshunoslik sohasida esa bu texnologiyalar til tizimini chuqur tahlil qilish, til hodisalarini modellashtirish va nutq jarayonlarini avtomatlashtirish imkonini bermoqda. SI vositalari yordamida lingvistik ma'lumotlarni qayta ishlash tezligi va aniqligi sezilarli darajada oshdi.

Tilshunoslikda SI texnologiyalarining eng muhim yo'nalishlaridan biri bu tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing — NLP) hisoblanadi. Ushbu yo'nalish matnlarni tahlil qilish, semantik munosabatlarni aniqlash, sintaktik tuzilmani modellashtirish hamda mashina tarjimasi va avtomatik tizimlar yaratish imkonini beradi. NLP orqali kompyuter inson nutqini anglay oladi va unga javob berish

qobiliyatiga ega bo'ladi [1, 23–28; 2, 45–52].

Sun'iy intellekt lingvistik korpuslar bilan ishlashda, leksik-statistik tahlilni amalga oshirishda va til o'rganish dasturlarini ishlab chiqishda ham muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, nutqni tanish (Speech Recognition) va nutqni yaratish (Speech Synthesis) texnologiyalari tilshunoslikning amaliy jihatlarini yanada rivojlantirmoqda.

Bugungi kunda **GPT** (Generative Pre-trained Transformer – *Generativ, oldindan o'qitilgan transformator modeli*). Bu model katta matnlar to'plamida oldindan o'qitiladi va keyin matn yaratish, davom ettirish, tarjima qilish kabi vazifalarni bajaradi), **BERT** (Bidirectional Encoder Representations from Transformers – *Ikki yo'nalishli kodlovchi-transformer tasvirlari*). BERT matnni chapdan o'ngga emas, balki ikki

taraf lama (chapdan va o'ngdan bir vaqtning o'zida) tahlil qiladi. Asosiy vazifasi – matnni tushunish, ya'ni tahlil, tasniflash, savol-javob, sentiment aniqlash kabi ishlarda juda kuchli), va **LLaMA** (Large Language Model Autoregressive – *Katta avto-regressiv til modeli*. Meta (Facebook) tomonidan yaratilgan yengil, samarali va ilmiy tadqiqotlar uchun mos til modeli. Avtoregressiv degani – matnni ketma-ket, oldingi so'zlardan kelib chiqib yaratadi) kabi til modellarining paydo bo'lishi tilshunoslikdagi tadqiqotlar doirasini kengaytirdi. Ushbu modellar semantik tahlil, matn generatsiyasi, muloqot tizimlari, avtomatik tarjima va axborot izlashda yuqori aniqlik ko'rsatmoqda. O'zbek tilshunosligi ham bu jarayondan chetda qolmayapti — o'zbek tili uchun korpus yaratish, avtomatik tahlil vositalarini ishlab chiqish yo'nalishida bir qator ishlar amalga oshirilmoqda.

Sun'iy intellekt texnologiyalari tilshunoslikning turli tarmoqlarida nafaqat tahlil, balki bashorat va modellashtirish imkoniyatlarini ham kengaytirmoqda. Xususan, korpus lingvistikasi doirasida katta hajmdagi matnlar bazasidan foydalanib, til birliklarining chastotasi, semantik tarmoqlanishi va grammatik o'zgaruvchanligini aniqlash jarayonlari avtomatlashtirilmoqda. Statistik hamda neyron tahlil usullari yordamida leksik birliklarning kontekstual ma'nosi aniqlanadi, bu esa semantik disambiguatsiya jarayonini soddalashtiradi [4, 12–18].

Shuningdek, kognitiv tilshunoslikda sun'iy intellekt inson tafakkuri bilan bog'liq nutq hosil bo'lish jarayonlarini modellashtirish imkonini bermoqda. Transformer arxitekturasi asosida ishlab chiqilgan modellar til birliklari orasidagi uzoq masofali bog'lanishlarni tahlil qilishga qodir

bo'lib, sintaktik va semantik integratsiyani chuqur o'rganish imkonini beradi.

Tilni avtomatik o'qitish tizimlarida ham sun'iy intellektning o'рни beqiyosdir. Hozirgi kunda adaptiv ta'lim tizimlari o'quvchilarning bilim darajasiga mos mashqlarni avtomatik shakllantirib, ularning xatolarini tahlil qilmoqda. Bu jarayonlarda chatbotlar va til interfeyslari muhim rol o'ynamoqda.

Sun'iy intellektning yana bir muhim yo'nalishi bu mashina tarjiması bo'lib, u til o'rtasidagi ekvivalentlikni matematik model asosida quradi. Bugungi kunda statistik modellar o'rnini neyron mashina tarjiması tizimlari (Neural Machine Translation — NMT) egallagan [3, 3–7]. Ular kontekstni yaxlit idrok etish, sintaktik o'ziga xosliklarni saqlash va uslubiy moslikni ta'minlashda yuqori natijalar bermoqda.

Lisoniy modellashtirish ham amaliy tilshunoslikda SI texnologiyalarining eng istiqbolli yo'nalishlaridan biridir. Morfologik analizatorlar so'zning shaklini, grammatik kategoriyalarini va so'z yasaliş jarayonlarini aniqlashda yordam beradi. Bu esa o'zbek tili uchun avtomatik tahlil vositalarini yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi [5, 5–9].

Tilshunoslikdagi etik va falsafiy muammolar ham SI bilan bog'liq holda yangi talqinlarni olmoqda. "Al tilni haqiqatan anglay oladimi?" kabi savollar zamonaviy lingvistik falsafaning markazida turadi.

O'zbek tilshunosligida esa bu jarayonlar bosqichma-bosqich rivojlanmoqda: o'zbek tilining milliy korpusi, morfologik analizator, nutq tanish tizimlari hamda o'zbekcha GPT modellarini yaratish bo'yicha loyihalar ustida ishlar olib borilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jurafov Sh., Abdurahmonov D. Sun'iy intellekt va tilshunoslik: nazariy hamda amaliy jihatlar. – Toshkent: Fan, 2023.
2. Omonov B. Kompyuter lingvistikasi asoslari. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2022.
3. Vaswani A. et al. Attention Is All You Need. – Advances in Neural Information Processing Systems, 2017.
4. Devlin J. et al. BERT: Pre-training of Deep Bidirectional Transformers for Language Understanding. – NAACL, 2019.
5. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. O'zbek tilining milliy korpusi loyihasi. – Toshkent, 2024.

Sanobar DJUMANOVA,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti va
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi dot.v.b.
Toshkent, O'zbekiston
marifat.88@mail.ru

SUN'IY INTELEKTDAGALLYUTSINATSIYA MUAMMOSI

Annotatsiya: maqolada sun'iy intellekt tizimlarida uchraydigan "gallyutsinatsiya" hodisasining sabablari va oqibatlarini tahlil qilinadi. Katta til modellari tomonidan yaratilgan noto'g'ri ma'lumotlar jurnalistika, tibbiyot, turizm va ilmiy tadqiqotlarda dezinformatsiya xavfini kuchaytirishi ko'rsatiladi. Shuningdek, uydirma havolalar, noto'g'ri faktlar va algoritmik xatoliklarning oldini olish uchun foydalanuvchilarga amaliy tavsiyalar beriladi. Tadqiqot gallyutsinatsiyani kamaytirish va mediasavodxonlikni oshirishning dolzarbligini asoslaydi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, gallyutsinatsiya, dezinformatsiya, katta til modellari, faktcheking.

Аннотация: в статье анализируются причины и последствия явления «галлюцинаций» в системах искусственного интеллекта. Показано, что неверная информация, создаваемая крупными языковыми моделями, повышает риск дезинформации в журналистике, медицине, туризме и научных исследованиях. Также приводятся практические рекомендации для пользователей по предотвращению вымышленных ссылок, ложных фактов и алгоритмических ошибок. Исследование обосновывает актуальность снижения галлюцинаций ИИ и повышения медиаграмотности.

Ключевые слова: искусственный интеллект, галлюцинации, дезинформация, крупные языковые модели, фактчекинг.

Annotation: the article analyzes the causes and consequences of the "hallucination" phenomenon observed in artificial intelligence systems. It is shown that incorrect information generated by large language models increases the risk of misinformation in journalism, medicine, tourism, and scientific research. The study also provides practical recommendations for users to prevent fabricated references, inaccurate facts, and algorithmic errors. The research substantiates the relevance of reducing AI hallucinations and enhancing media literacy.

Keywords: artificial intelligence, hallucination, misinformation, large language models, fact-checking.

Kirish. So'nggi yillarda neyrotarmoqlarning ommaviyligi oshib borgani sayin, uning zaif tomoni va kamchiliklari ham ko'zga tashlana boshladi. Ba'zi vaziyatlarda u bergan natijalar noto'g'ri yoki adashtiruvchi bo'lib chiqmoqda. Neyrotarmoqlarning noaniq, adashtiruvchi yoki haqiqatga muvofiq kelmaydigan ma'lumot taqdim etish holati ko'p uchraydi. Ma'lumotlar ishonarli tuyuladi, unda raqamlar, shaxs va joy nomlari, havolalar keltiriladi, biroq keltirilgan ma'lumotlar noto'g'ri. Bu holat gallyutsinatsiya deb nomlanadi.

Asosiy qism. Gallyutsinatsiya — sun'iy intellekt tizimining o'zi o'rgatilgan dastlabki ma'lumotlarga mos kelmaydigan, ishonch bilan aytilgan reaksiyasi; real voqelikka aloqasi bo'lmagan, o'zi tomonidan o'ylab topilgan javoblardir [7]. Masalan, agar chat-bot Tesla daromadlari haqida hech qanday ma'lumot

olmagan bo'lsa, u tasodifiy raqamni (masalan, "13,6 mlrd dollar") tanlashi, uni o'z "bilish bazasiga" kiritib olishi va keyinchalik hech qanday tanqidiy qayta ko'rib chiqmasdan, bir necha bor aytishi mumkin [6]. Gallyutsinatsiya ba'zida algoritmlar bir-biriga bog'liq bo'lmagan ma'lumotlarni bog'lagani yoki ularni noto'g'ri izohlagani sababli yuzaga keladi. Gallyutsinatsiyaning asosiy xavfi shakliga ko'ra ishonchli, lekin real faktlarga to'g'ri kelmaydigan ma'lumotlar yaratishidir.

Gallyutsinatsiyani o'rganish va uni ilmiy muhokama etish 2022-yilda katta til modellari ommaviy joriy etilishi bilan paydo bo'ldi. 2023-yilda tahlilchilar gallyutsinatsiyani katta til modellari texnologiyasining jiddiy muammolaridan biri sifatida baholadilar. Shu munosabat bilan Ilon Mask va Stiv Voznyak sun'iy intellekt dasturlarini rivojlantirishni vaqtincha

to'xtatish taklifi bilan ochiq xat bilan chiqishdi, ularning murojaatini mingdan ortiq tadbirkor va mutaxassislar qo'llab-quvvatladi.

Sun'iy intellektidagi gallyutsinatsiya hodisasi bir necha rakurslarda o'rganilgan. Masalan, J.Christensen M.J.Hansen va P.Wilson, tomonidan generativ sun'iy intellekt gallyutsinatsiyasining turizm sohasida iste'molchilarning qaror qabul qilish jarayonlariga ta'sirini tushunish mavzusida tadqiqot olib borgan bo'lib[3], tadqiqotda 900 nafar iste'molchi o'rtasida so'rovnomma o'tkazilgan va sun'iy intellekt gallyutsinatsiyasi turizm sohasida dezinformatsiya xavfini oshirishini ko'rsatib berilgan.

S.A.Athaluri va boshqalar tomonidan "Reallik chegaralarini o'rganish: ChatGPT bergan havolalar orqali sun'iy intellekt gallyutsinatsiyasi fenomenini ilmiy adabiyotda tadqiq qilish"[2] mavzusida yozilgan maqolada neyrotarmoqlarning xato ma'lumot (gallyutsinatsiya) yoki mavjud bo'lmagan havolalarni keltirib chiqarish xavfi ko'rsatilgan. Ushbu maqolada ChatGPT tomonidan to'liq shakllantirilgan tadqiqot takliflarida uchraydigan gallyutsinatsiya darajasi, xususan noto'g'ri, mavjud bo'lmagan yoki soxta havolalar tahlil qilingan. Unda ChatGPT tomonidan yaratilgan 178 ta havola (reference) tekshirilgan. Natijada 178 havolaning 69 tasida DOI mavjud emasligi aniqlangan. 28 ta havola — Google qidiruvida ham topilmagan. 3 ta havola haqiqiy ilmiy maqolalar emas, kitoblardan olingan va manba noto'g'ri ko'rsatilgan bo'lgan. Bu holatlar shundan dalolat beradiki, ChatGPT yaratib bergan ilmiy havolalar har doim ishonchli emas — soxta DOI, mavjud bo'lmagan maqolalar va adashgan manbalar uchrashi mumkin. ChatGPT tomonidan yaratilgan havolalarni bevosita qabul qilish xavfli. Tekshirish, qayta qidirish va asosiy manbani mustaqil ravishda topish zarur.

Tibbiyot mavzusidagi axborotlarning ishonchiligi ham juda muhim masala hisoblanadi. R.Hatem va boshqalar tomonidan gallyutsinatsiyasiga qarshi kurash va tibbiyot xodimlari ularning xavfini qanday kamaytirishi mumkinligi to'g'risida tadqiqot olib borgan. Unda keltirilishicha, "sun'iy intellekt gallyutsinatsiyalari" deb nomlangan hodisaga e'tibor berish zarur. Bu holatlar noto'g'ri yoki soxta ma'lumotlarni yaratish, sun'iy intellekt tizimlariga va ulardan foydalanuvchilarga nisbatan salbiy qarashlar (stigmatizatsiya)ni yuzaga keltirishi mumkin. Yangi sun'iy intellekt tizimlari paydo bo'lsa, tibbiyot

xodimlari ularni tanqidiy baholashni davom ettirishi zarur. Bu xato ma'lumotlar va gallyutsinatsiyalardan kelib chiqadigan xavflarni kamaytirishga yordam beradi[5].

Jurnalistika sohasida ham amaliy misollar ko'p. Masalan, 2024-yil boshida BBCda sun'iy intellekt tomonidan tayyorlangan maqolada "manba" sifatida ko'rsatilgan havolalar tekshirilganda, ularning aslida mavjud emasligi aniqlangan. Shuning uchun jurnalist SI yordamida olingan har qanday ma'lumotni albatta tekshirishi, tasdiqlangan va nufuzli manbalar bilan solishtirishi zarur. Faktcheking har qanday sharoitda jurnalistning eng muhim etik burchlaridan biridir.[1]

J.Devanny va boshqalar tomonidan olib borilgan tahlillarda esa xato ma'lumotlar, kiritilgan qarashlar (bias) va gallyutsinatsiyalarga qaramay, generativ neyrotarmoqlar vaqt yetishmasligi bilan yuzlashayotgan insonning tajribasi, bilimi va "reallik hissi" talab qiladigan vazifalarga e'tibor qaratgan holda samarali qo'llanilishi mumkin.[4]

Demak, taraqqiyot davom etadi, neyrotarmoqlardan foydalanish jarayoni kengayaveradi, bu jarayonda sun'iy intellekt generatsiyasi qanday sodir bo'ladi, uni qanday aniqlash mumkin, degan savollarga javob topish juda muhim.

Demak, gallyutsinatsiya bir nechta sabablarga ko'ra ro'y berishi mumkin va ko'pincha ular bir vaqtning o'zida bir nechta omillar majmuidan iborat bo'ladi. Deylik, model aniq va to'liq natija berish uchun yetarli miqdorda o'quv ma'lumotlariga ega emasligi, o'rganish uchun juda ko'p ma'lumot bo'lib, ortiqcha va norelevant "ma'lumot shovqini" muhim va dolzarb ma'lumot bilan adashib ketishi. Yoki sun'iy intellekt modeliga foydalanuvchi berilgan ma'lumot asosida noto'g'ri xulosalar chiqarishi mumkin. Sun'iy intellekt modeli haqiqiy kontekstni bilmasligi ehtimoli ham bor.

Gallyutsinatsiya noto'g'ri prognoz, yolg'on yoki to'qima ma'lumot, mantiqsiz tahlil ko'rinishida bo'ladi. Bir qarashda gallyutsinatsiyada unchalik xavfli narsa yo'qdek tuyulishi mumkin va go'yo ma'lumotlarni modeldan yana bir marta o'tkazish orqali to'g'ri natija olib, muammoni hal qilish mumkinday ko'rinadi. Ammo masala bundan ancha murakkab. Aniq amaliyotlarda qo'llanilgan yoki ommaga tarqalgan gallyutsinatsiyalar juda katta miqyosdagi odamlarga jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin[8].

Gallyutsinatsiyani 70-80 foizgacha kamaytirish bu foydalanuvchiga bog'liq. Bu muammoning oldini

olish bo'yicha quyidagi chora-tadbirlarni tavsiya etish mumkin:

- Generativ (ChatGPT, Gemini, Grok, DeepSeek) emas, balki manbalarga asoslangan (Copilot, Perplexity) neyrotarmoqlardan foydalanish.

- Aniq va kontekstli savol berish. Noaniq yoki juda umumiy savollar sun'iy intellekt tomonidan "o'ylab topilgan" javoblar xavfini oshiradi. Shuning uchun savolda sana vaqt, joy, chegaralarini aniq ko'rsatish juda muhim. Misol, "Kim birinchi kompyuterni yaratgan?" deb emas, "1940–1950-yillar oralig'ida ommaviy tan olingan birinchi elektron kompyuterni kim yaratgan? Manba ko'rsat." deyish maqsadga muvofiq.

- Sun'iy intellekt ma'lumot yetmasa, uni to'ldirishini inobatga olgan holda topshiriq kiritayotganda "Agar aniq ma'lumot bo'lmasa, o'ylab topma, bilmasligingni ayt", deyish. Bu gallyutsinatsiyani keskin kamaytiradi.

- Manbalarni talab qilish. Fakt so'ralganda neyrotarmoqdan real manbalar, maqola nomlari, ishonchli veb-sahifalar talab qiling. "Iltimos, real ilmiy manbalarni keltir. Uydirma havolalar bo'lmasin". Shunda uydirma havolalarni oson topish mumkin.

- Javobni qismlarga bo'lib so'rash. Katta savolga beriladigan katta javoblarda xato ehtimoli yuqori. Shuning uchun mavzuni bo'lib-bo'lib berish ham samarali: ta'rif, tarixi, asosiy faktlar, misollar kabi.

- Qarshi savol bilan tekshirish (cross-examination). Javobdan shubhalansangiz, "Bu ma'lumotga zid

bo'lgan boshqa ilmiy fikrlar bormi?" deysiz. Sun'iy intellekt o'z javobini qayta tekshiradi.

- Tashqi manbalar orqali faktlarni tekshirish. Neyrotarmoq ma'lumotlari – absolyut haqiqat emas. Javoblarni rasmiy va ishonchli manbalardan tekshiring.

- Huquq, tibbiyot, eng so'nggi yangiliklar bo'yicha sun'iy intellektdan ehtiyot bilan foydalanish.

Xulosa. Sun'iy intellektda gallyutsinatsiya hodisasi — zamonaviy raqamli texnologiyalar taraqqiyoti bilan dolzarblashgan muammolardan biridir. U neyrotarmoqlar tomonidan ishonch bilan aytilgan, biroq real faktlarga mos kelmaydigan ma'lumotlarning paydo bo'lishi bilan tavsiflanadi. Ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, gallyutsinatsiya turli sohalarida — turizm, tibbiyot, jurnalistika, ta'lim, foydalanuvchi interfeyslari kabi yo'nalishlarda jiddiy xatolarga, dezinformatsiyaga va ishonchsizlikka olib kelishi mumkin. Umuman olganda, sun'iy intellekt tizimlaridan foydalanish kelajakda yanada kengayadi. Shuning uchun gallyutsinatsiya mexanizmlarini tushunish, uni kamaytirish texnologiyalarini ishlab chiqish va foydalanuvchilarning mediasavodxonligini oshirish — raqamli jamiyat barqarorligi uchun muhim vazifadir. Neyrotarmoqlar imkoniyatlari katta bo'lsa-da, inson tajribasi, tanqidiy fikrlash va faktlarni mustaqil tekshirish hali ham eng ishonchli vosita hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alimov, B. "Sun'iy intellekt axborot xavfsizligiga tahdidmi yoki taraqqiyot kaliti?", *Yangi O'zbekiston* gazetasi, 3-iyun 2025, 111-son.
2. Athaluri, S. A., Manthena, S. V., Kesapragada, V. S. R. K. M., Yarlagadda, V., Dave, T., & Duddumpudi, R. T. S. (2023). Exploring the Boundaries of Reality: Investigating the Phenomenon of Artificial Intelligence Hallucination in Scientific Writing Through ChatGPT References. *Cureus*. <https://doi.org/10.7759/cureus.37432>
3. Christensen, J., Hansen, J. M., & Wilson, P. (2025). Understanding the role and impact of Generative Artificial Intelligence (AI) hallucination within consumers' tourism decision-making processes. *Current Issues in Tourism*, 28(4). <https://doi.org/10.1080/13683500.2023.2300032>
4. Devanny, J., Dylan, H., & Grossfeld, E. (2023). Generative AI and Intelligence Assessment. *RUSI Journal*, 168(7). <https://doi.org/10.1080/03071847.2023.2286775>
5. Hatem, R., Simmons, B., & Thornton, J. E. (2023). A Call to Address AI "Hallucinations" and How Healthcare Professionals Can Mitigate Their Risks. *Cureus*. <https://doi.org/10.7759/cureus.44720>
6. <https://web.archive.org/web/20230329155859/https://www.fastcompany.com/90819887/how-to-trick-openai-chat-gpt>
7. <https://www.bbc.com/russian/news-65117669>
8. <https://www.kaspersky.ru/resource-center/definitions/ai-hallucination?ysclid=mhyikzkjdk425310666>

Sarvinov PO'LATOVA,
O'zbekiston Respublikasi IIV akademiyasi katta o'qituvchisi, PhD.
polatovasarvinov@gmail.com

RAQAMLI GLOBALLASHUV: INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA INTEGRATSIYALASHUV JARAYONI

Annotatsiya: maqolada raqamli globallashuv jarayonlari natijasida ingliz tilining xalqaro kommunikatsiya, texnologiya va internet tili sifatidagi roli hamda bu jarayonning o'zbek tili leksik tizimiga ko'rsatgan ta'siri tahlil qilinadi. Inglizcha o'zlashmalar va internet slengining o'zbek tilida shakllanishi, ularning semantik va morfologik moslashuvi hamda sotsiolingvistik funksiyalari yoritiladi. Shuningdek, yoshlar tili, internet madaniyati va kod-aralashuv (code-switching) jarayonlari tilning zamonaviy rivojida qanday rol o'ynayotgani tahlil etiladi. Tadqiqot natijalari inglizcha leksikaning o'zbek tili tizimida tabiiy integratsiyasi milliy lug'atni boyitayotganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: globalizatsiya, leksik o'zlashma, internet slengi, semantik moslashuv, raqamli madaniyat, inglizcha so'zlar.

Annotation: the article analyzes the influence of digital globalization on the Uzbek language, focusing on the integration of English lexical borrowings that have emerged under the impact of international communication, technology, and Internet culture. It explores the semantic and morphological adaptation of English words in Uzbek, as well as their sociolinguistic roles and the development of Internet slang. The study emphasizes the significance of code-switching among young people and how digital communication fosters linguistic innovation. The results indicate that English borrowings are being naturally assimilated into the Uzbek language system, enriching its lexical structure.

Keywords: globalization, lexical borrowing, internet slang, semantic adaptation, digital culture, English words.

Аннотация: в статье рассматривается влияние цифровой глобализации на узбекский язык, в частности процесс интеграции английских заимствований, появившихся под воздействием международной коммуникации, технологий и интернет-культуры. Анализируется семантическая и морфологическая адаптация английской лексики, её социолингвистические функции, а также развитие интернет-сленга в узбекской речевой практике. Особое внимание уделено явлению переключения кодов и роли молодёжной аудитории в языковых инновациях. Результаты исследования показывают, что английская лексика естественным образом интегрируется в узбекскую языковую систему и способствует её обогащению.

Ключевые слова: глобализация, лексическое заимствование, интернет-сленг, семантическая адаптация, цифровая культура, английские слова.

So'nggi o'n yillikda globalizatsiya jarayonlari dunyo tillarining leksik tizimida yangi bosqichni boshlab berdi. Ingliz tili xalqaro aloqa, texnologiya va internet tili sifatida ko'plab milliy tillarning lug'at tarkibiga faol kirib bormoqda. O'zbek tili ham bu jarayondan chetda qolmadi: ingliz tilidan kirayotgan yangi leksik birliklar kundalik so'zlashuv, OAV, ijtimoiy tarmoqlar va texnik terminologiyada keng qo'llanmoqda. Mazkur maqolada inglizcha o'zlashmalar va internet slengining o'zbek tili leksik tizimidagi shakllanish jarayoni tahlil qilinadi. Globalizatsiya va raqamli madaniyat sharoitida inglizcha leksika o'zbek tiliga turli yo'llar bilan kirib kelmoqda. Ushbu jarayonni tushunish uchun kirish kanallarini tahlil qilish muhimdir.

Bu leksik birliklar zamonaviylik, global tafakkur va yoshlar madaniyatiga mansublik ramzi sifatida til tizimida barqarorlashmoqda. Ularni asosan, to'rt asosiy guruhga bo'lish mumkin:

Ommaviy madaniyat: film, musiqa, trend, fan.

Texnologiyalar va Internet: login, update, app, AI

Ijtimoiy tarmoqlar : Post, story, blogger, stream, repost

Ta'lim va ilmiy muhit orqali: research, project, algorithm

O'zbek tili inglizcha o'zlashmalarni o'z tizimiga singdirishda morfologik moslashuv mexanizmini qo'llaydi. Quyidagi misollar bunga dalil bo'la oladi:

1. *chat* chatlashmoq (-lash qo'shimchasi orqali fe'l hosil qilgan)
2. *post* post qilmoq (yordamchi fe'l bilan birikma)
3. *like* layk bosmoq (fonetik moslashuv ("like" → "layk"))
4. *block* bloklamoq (-la affiksi orqali fe'l yasagan)
5. *update* yangilamoq (to'liq o'zbekcha ekvivalent bilan uyg'unlashgan)

Bu holat inglizcha so'zlarning o'zbekcha morfologik tizim bilan uyg'unlashib, yangi so'z yasash modelini shakllantirayotganini ko'rsatadi. Internet slengi — bu tilning zamonaviy taraqqiyotida muhim o'rin tutuvchi ijtimoiy-lingvistik hodisa bo'lib, internet foydalanuvchilari o'rtasida shakllangan, tezkor va hissiy muloqotni ta'minlovchi norasmiy tildan foydalanish uslubidir. U asosan, ijtimoiy tarmoqlar, chatlar, bloglar, forumlar va o'yin platformalarida qo'llaniladi hamda jamiyatdagi yoshlar madaniyati, texnologik taraqqiyot va global kommunikatsiya jarayonlarini aks ettiradi. Shu bilan birga, internet slengining o'sib borishi tildagi yangilanish, qisqartirish va soddalashtirish tendensiyalarining kuchayishiga sabab bo'lmoqda. Kelajakda internet slengining adabiy tilga ta'siri, uning normativ tildagi o'rni va madaniy identitetga ta'siri masalalari yanada chuqur o'rganishni talab qiladi. Raqamli madaniyat davrida internet tili (netspeak) o'zbek tilida faol qatlamga aylandi. Yoshlar orasida keng tarqalgan bunday birliklar kod-aralashuv (code-switching) hodisasini kuchaytiradi va

ikki til (o'zbek va ingliz) o'rtasida kommunikativ ko'priklarni bajaradi. Shu tariqa, o'zbek tilida yangi internet submadaniy leksika shakllanmoqda. O'zbek tilidagi internet slengi o'ziga xos milliy tusga ega: *"gap yo'q"*, *"mem bo'ldi"*, *"zo'r chiqdi"*, *"aka"*, *"bro"*, *"bo'ldi-da"* kabilar muloqot jarayonida keng ishlatiladi. Internet slengining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- a) qisqartma va abbreviaturalarga boyligi: LOL, IDK, BTW);
- b) emojilar, stikerlar va giflardan foydalanish;
- c) transliteratsiya va kod aralashuvi (masalan, "follow qildim", "post joyladim");
- d) hissiy ohangni kuchaytiruvchi so'z o'yinlari va kinoyaviy ifodalar;
- e) norasmiy, do'stona muloqot ohangi.

Ingliz tili texnologik terminologiya va ilmiy-texnik sohalarda global aloqa vositasi sifatida ishlatiladi. Shuning natijasida ko'plab texnologik so'zlar o'zbek tiliga kirib, kundalik nutqda mustahkam o'rin egallaydi: *login*, *update*, *software*, *app*, *AI*, *blockchain*, *server* kabi terminlar. Ularning o'zbekcha morfologik shakllari ham yuzaga kelmoqda: *login qilmoq*, *parol yangilamoq*, *bloklamoq*.

Ijtimoiy tarmoqlarda inglizcha va o'zbekcha so'zlarning aralashuvi "code-switching" keng qo'llanadi, bu esa tilning doimiy yangilanishini ta'minlaydi. Ingliz tili oliy ta'lim muassasalari, ilmiy jurnallar va konferensiyalar orqali ham o'zbek tiliga kirib kelmoqda. Texnik va ilmiy terminlar ko'pincha tarjima qilinmaydi, balki o'zbek nutqida inglizcha shaklda ishlatiladi: *research*, *project*, *experiment*, *database*, *algorithm*. Bu yo'l bilan kirgan so'zlar asosan, ilmiy va professional sohada normativ tarzda ishlatiladi va tilning rasmiy funksiyasini boyitadi. So'nggi o'n

yilliklarda axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida insonlar o'rtasidagi muloqot shakllari tubdan o'zgardi. Internet tarmoqlarining kengayishi, ijtimoiy media platformalarining paydo bo'lishi tilga yangi leksik va uslubiy qatlamlarni olib kirdi. Internet slengining shakllanishi bir necha ijtimoiy-lingvistik omillar bilan uzviy bog'liqdir:

1. Yosh omili. Tarmoqdan eng faol foydalanadigan toifa aynan yoshlar bo'lib, ular tilga kirib kelayotgan yangi so'z va iboralarni tezda qabul qiladi hamda boshqalar orasida tarqatadi. Ularning yangilikka ochiqligi, texnologiyalarni yaxshi o'zlashtirishi va norasmiy muloqotga moyilligi internet tilini shakllantiruvchi asosiy omillardan biridir.

2. Jins omili. Ayrim tadqiqotlarga ko'ra, ayollar orasida ijobiy emotsiyalarni ifodalovchi, go'zallik, moda yoki kundalik hayotga oid so'zlar keng tarqalgan bo'lsa, erkaklar slengi ko'proq o'yin, sport, texnologiya yoki hazil bilan bog'liq bo'ladi. Jins omili internet slengining tarkibi va rang-barangligini shakllantiruvchi, foydalanuvchilarning muloqot uslubiga va ularning ijtimoiy o'ziga xosligiga ta'sir etuvchi muhim ijtimoiy-lingvistik omillardan biridir.

3. Ijtimoiy guruh va jamoa omili. Har bir onlayn jamoaning o'ziga xos "kichik tili" mavjud: o'yinchilar, dizaynerlar, texnologiya ixlosmandlari o'rtasida maxsus termin va slenglar paydo bo'ladi. Internet slengining rivojida ijtimoiy guruhlar va onlayn jamoalarning o'rni katta. Har bir jamoa o'z kommunikativ ehtiyojlariga ko'ra yangi so'z va iboralarni yaratadi hamda ularni o'z ichki muhitida faol qo'llaydi.

4. Madaniy omil. Internet slengida milliy mentalitet, hazil-mutoyiba va so'z o'yinlari kuchli aks etadi. O'zbek internet tili milliy qadriyatlar bilan uyg'un holda rivojlanmoqda. Internetda esa turli madaniyatlar o'zaro to'qnashib, yangi ifodalar, metaforalar va so'z shakllarini yuzaga keltiradi. Masalan, o'zbek internet

foydalanuvchilari ingliz tilidan kirgan atamalarni milliy tilga moslab qo'llaydilar: "follow qilmoq", "post tashlamoq", "story qo'ymoq" kabi birikmalar bunga yaqqol misoldir. Natijada, mahalliy madaniyat va global internet madaniyati uyg'unlashib, yangi til unsurlarini yaratadi. Shu tariqa madaniy omil slengning shakllanishi va taraqqiyotida asosiy drayverlardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

5. Texnologik omil. Mobil qurilmalarda tez yozish zarurati qisqa shakllarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Bu esa yozma muloqotning yangi me'yorlarini shakllantiradi. Raqamli kommunikatsiya vositalarining rivojlanishi natijasida muloqot jarayoni tezlashdi, bu esa tilning ixchamlashishiga olib keldi. Foydalanuvchilar vaqtini tejash va fikrni tez ifodalash maqsadida qisqartmalar, belgilar va emojilardan foydalanishni odat qildilar. Bunday jarayon "lol", "idk", "btw", "tbh" kabi qisqa shakllarni, shuningdek, turli gif va stikerlardan foydalanish madaniyatini keltirib chiqardi. Natijada, texnologik omil internet slengining o'ziga xos xususiyatlarini shakllantiruvchi va tildagi zamonaviy o'zgarishlarni jadallashtiruvchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

Raqamli globallashtirish davrida ingliz tili xalqaro kommunikatsiya, texnologiya va internet tili sifatida o'zbek tiliga keng kirib kelmoqda. Inglizcha leksik o'zlashmalar va internet slengi o'zbek tilida morfologik va semantik jihatdan moslashmoqda. Bu jarayon yangi so'z va iboralarning shakllanishiga olib kelmoqda. Yoshlar orasidagi kod-aralashuv (code-switching) bu o'zgarishlarni tezlashtirmoqda. Internet va raqamli madaniyat tilning rivojida muhim rol o'ynamoqda. Natijada o'zbek tili zamonaviy kommunikatsiyada boy va xilma-xil leksik tizimga ega bo'lmoqda. Shu bilan birga, milliy madaniyat va global internet madaniyati uyg'unlashib, yangi til unsurlarini yaratmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Crystal, D. Language and the Internet. Cambridge University Press, 2006. pp. 1-304
2. Baron, N. Always On: Language in an Online and Mobile World. Oxford University Press, 2006. pp. 1-304.
3. Muqumova S. (2022). The Secret of "Iskandar's wall". Current research journal of philological sciences, 3(08), 21–25. <https://doi.org/10.37547/philological-crjps-03-08-05>
4. Jingyi Guo. Internet slang in virtual communication as a linguistic phenomenon. April 2023. Philology Theory & Practice 16(4):1082-1088
5. Интернет-сленг [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.wikireality.ru/wiki/>.
6. 10 самых популярных сокращений в английском интернет-сленге [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.factroom.ru/facts/65295>

Shuhratjon QALANDAROV,
Qo'qonDU dotsenti, f.f.f.d(PhD)

GRAFIKA VA FONETIKA MODULINI O'QITISHDA MUAMMOLI TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Annotatsiya: respublikamizning hozirgi davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish tamoyillari jahondagi taraqqiy etgan mamlakatlar qatoridan munosib o'rin olish uchun ma'naviy salohiyatimizni va iqtisodiy qudratimizni yanada oshirish, ularni XXI asr ilmiy-texnika taraqqiyoti talablariga javob beradigan tarzda qayta qurishni talab qiladi.

Kalit so'zlar: *grafika, fonetika, muammoli texnologiyalar, interfaol metodlar, bilim, malaka, ko'nikma.*

Annotation: the current principles of socio-economic development of our republic require further increasing our spiritual potential and economic power, restructuring them in a way that meets the requirements of scientific and technical progress of the 21st century, in order to take a worthy place among the developed countries of the world.

Key words: *graphics, phonetics, problem technologies, interactive methods, knowledge, Competence, skills.*

Аннотация: современные принципы социально-экономического развития нашей республики требуют дальнейшего наращивания нашего духовного потенциала и экономической мощи, их перестройки в соответствии с требованиями научно-технического прогресса XXI века, чтобы занять достойное место среди развитых стран мира.

Ключевые слова: *графика, фонетика, проблемные технологии, интерактивные методы, знания, компетенции, умения.*

Kirish. Yoshlarimiz dunyoqarashini o'zgartirish, ularning bilim va ma'naviyatlarini jahon andozalari darajasiga ko'tarish zarur. Bugun jamiyat maktab oldiga: maxsus qobiliyatini ularning mustaqil bilishlarini maqsadga muvofiq ravishda rivojlantirishni vazifa qilib qo'ydi. Ana shu vazifalarni hal etishda muammoli ta'lim texnologiyasi yetakchi o'rinni egallaydi.

Asosiy qisim. Muammoli ta'lim – bu mantiqiy fikrlash operatsiyasi (tahlil, umumlashtirish) va talabalarning izlanishli faoliyati qonuniyatlarini (muammoli vaziyat, bilishga qiziqish, ehtiyoj) hisobga olib tuzilgan ta'lim va o'qitishning ilgari ma'lum bo'lgan usullarini qo'llashi qoidalarining yangi tizimidir. Shuning uchun ham muammoli ta'lim ko'proq talaba fikrlash qobiliyatining rivojlanishini, uning umumiy rivojlanish va e'tiqodining shakllanishini ta'minlaydi. Didaktikaning barcha yutuqlarini istisno qilmay, balki ulardan foydalangan holga muammoli ta'lim ilmiy bilim va tushunchalarni, dunyoqarashni

shakllantirish, shaxs va uning intellektual faolligini har tomonlama rivojlantirish vositasi sifatida rivojlantiruvchi ta'lim bo'lib qoladi. Muammoli o'qitish amerikalik faylasuv, psixolog va pedagog Dj.Dionning nazariy qoidalariga asoslanadi va XX asrning 20-30 yillarida tarqala boshladi. Didaktikada muammoli o'qitish yangi yo'nalish sifatida XX asrning 70-80-yillarida yuzaga keldi. A.M. Matoshkin, T.V. Kudryashv, M.I.Maxmutov, I.Y. Lernerlar muammoli o'qitish qonuniyatlarini chuqur o'rgandilar.

Bugungi kunda, muammoli o'qitish deganda mashg'ulotlarda pedagog tomonidan yaratiladigan muammoli vaziyatlar va ularni yechishga qaratilgan talabalarning faol mustaqil faoliyati tushuniladi. Buning natijasida talabalar kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'ladilar hamda fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi.

Muammoli ta'lim o'qitishning eng samarali usulidir. Pedagog muammoli vaziyat yaratadi, talabani uni yechishga yo'naltiradi, yechimni

izlashni tashkil etadi. Muammoli o'qitishni boshqarish, pedagogik mahoratni talab etadi, chunki muammoli vaziyatning paydo bo'lishi-individual holat bo'lib, tabaqalashtirilgan va individuallashtirilgan yondashuvni talab etadi. [1.78] Muammoli ta'lim nazariyasi talaba intellektual kuchining rivojlantiruvchi ta'limni tashkil qilishning psixologik-pedagogik yo'llari va usullarini tushuntiradi.

Muammoli ta'lim deyilganda, o'qituvchi (pedagog) rahbarligida muammoli vaziyat yuzaga keltirilib, mazkur muammo talabalarning faol mustaqil faoliyati natijasida bilim, ko'nikma va malakalarni ijodiy o'zlashtirish va aqliy faoliyatni rivojlantirishga imkon beradigan ta'lim jarayonini tashkil etish nazarda tutiladi. Shuningdek, muammoli o'qitishning mohiyatini o'qituvchi (pedagog) tomonidan talabalarning o'quv ishlarida muammoli vaziyatni vujudga keltirish va o'quv vazifalarini, muammolarini va savollarini hal qilish orqali yangi bilimlarni o'zlashtirish bo'yicha ularning bilish faoliyatini boshqarish tashkil etadi. Bu esa bilimlarni o'zlashtirishning ilmiy-tadqiqot usulini yuzaga keltiradi.

Muammoli vaziyatlarni vujudga keltirish turlari. Muammoli vaziyat muayyan pedagogik vositalarda maqsadga muvofiq tashkil etiladigan o'ziga xos o'qitish sharoitida yuzaga keladi. Shuningdek, o'rganilgan mavzular xususiyatlaridan kelib chiqib, bunday vaziyatlarni yaratishning maxsus usullarini ishlab chiqish zarur. Shunday qilib, o'qitishda muammoli vaziyat shunchaki «fikir yo'lidagi kutilmagan to'siq» bilan bog'langan aqliy mashaqqat holati emas. Muammoli vaziyat har qanday fikrlash mashaqqatlaridan farqi qilib, unda talaba mashaqqat talab qilgan obyekt (tushuncha, fakt)ning unga amal va ayni vaqtda muhim bo'lgan vazifa, masala bo'yicha ichki, yashirin aloqalarini anglab etadi. Muammoli vaziyatning mohiyati shuki, u talaba tanish bo'lgan ma'lumotlar va yangi faktlar, hodisalar (qaysiki, ularni tushunish va tushuntirish uchun avvalgi bilimlar kamlik qiladi) o'rtasidagi ziddiyatdir. Bu ziddiyat bilimlarni ijodiy o'zlashtirish uchun harakatlantiruvchi kuchdir.

Muammoli vaziyatning belgilari quyidagilar:

– talabaga notanish faktning mavjud bo'lishi;

– vazifalarni bajarish uchun talabaga beriladigan ko'rsatmalar, yuzaga kelgan bilish mashaqqatini hal qilishda ularning shaxsiy manfaatdorligi.

Muammoli vaziyatdan chiqa olish, hamma vaqt muammoni, ya'ni nima noma'lum ekanligini, uning nutqiy ifodasi va yechimini anglash bilan bog'langan bo'ladi. Muammoli vaziyatni fikriy tahlil qiladigan bo'lsak, u avvalambor talabalarning mustaqil aqliy faoliyatidir. U talabani intellektual mashaqqat keltirib chiqargan sabablarni tushunishga, unga kirish, muammoni so'z bilan ifodalash, ya'ni faol fikr yuritishni belgilashga olib keladi. Bu o'rinda izchillik yorqin ko'rinadi: avvalo muammoli vaziyat yuzaga keladi, so'ng o'quv muammosi shakllanadi.

O'qitish amaliyotida boshqa variant — o'sha muammo tashqi ko'rinishda muammoli vaziyat yuzaga kelishiga muvofiq kelganday bo'ladigan variant ham uchraydi. Faktlar, hukmlar nazariy qoidalar ziddiyatlari mazmunidagi savollar ko'rinishidagi muammoning ifodasi odatda «nimaga» savoliga javob bo'ladigan muammoli vaziyatning mavjudligini aks ettiradi.

Muammoli o'qitish mashg'ulotlarini tashkil etish va o'tkazishning muhim tomoni shundaki, bunda o'qituvchi uning ham ta'limiy, ham tarbiyaviy funksiyasini yaxshi anglab olgan bo'lishi talab qilinadi. O'qituvchi hech qachon talabalarga tayyor haqiqatni (yechimni) berishi kerak emas, balki ularga bilimlarni olishga turtki berishi, mashg'ulotlarda va hayot faoliyatlarida zarur bo'lgan axborot, voqea, vaqt va hodisalami ongida qayta ishlashlariga yordam berishi lozim bo'ladi.[2.37]

Muammoli vaziyatlardan o'quv jarayonining barcha bosqichlarida: yangi mavzu bayoni, mustahkamlash va bilimlarni nazorat qilishda foydalanish mumkin. Muammoli vaziyatlar tizimi muvaffaqiyatli yaratilgan hollarda mazkur mavzuni muammoli dars shaklida o'tish tavsiya etiladi. **Grafika** muayyan tilning fonetik-fonologik, leksik-semantik va morfologik birliklarini yozuvda ifodalash uchun maxsus shakllantirilgan optik-grafik belgilar tizimidir. Bu tizim belgilarining har biri grafik tilshunoslikda *grafemalar* sanaladi. Yozuvning tovush tili bilan aloqasi,

odatda, ana shu grafemalar vositasida amalga oshiriladi. Shuning uchun ular grafik tizimning eng asosiy strukturaviy-funksional birligi hisoblanadi. [3.250]

Fonetika (gr. Phone – tovush va tike – ta’limot) tilshunoslik fanining nutq tovushlari sistemasini o’rganadigan bo’limidir. Fonetikaning tekshirish obyektiga tilning tovushlar sistemasini, ularning fiziologik va akustik xususiyatlari, so’z ma’nolari va shakllarini farqlashdagi roli; bo’g’in, bo’g’in tuzilishi, urg’u, intonatsiya kabi hodisalar kiradi.

Fonetika nutqning fonetik bo’linishiga oid masalalar, nutq jarayonida yuz beradigan fonetik hodisalar, ularning qonuniyatlari, orfografiya, orfoepiya, imlo va talaffuzning muhim masalalari bilan ham bevosita aloqadordir.

Fonetika tilshunoslik fanining boshqa bo’limlari – leksikologiya va grammatika bilan zich bog’lanadi. Chunki tilning leksik, grammatik vositalari nutq tovushlari orqali shakllanadi. Nutq tovushlarining ma’noni farqlash xususiyati so’zlarda namoyon bo’ladi. Nutq tovushlari vositasida shakllangan grammatik ko’rsatkichlar ham shu so’z orqali o’z vazifasini reallashtiradi.

Nutq tovushlari insonlar jamiyatining asosiy aloqa vositasi bo’lgan nutqni shakllantiruvchi so’zlarning asosiy elementidir. Binobarin, nutq tovushlari ijtimoiy hodisa bo’lgan nutqning ham, tilning ham asosiy elementidir. Bu holat nutq tovushlarining ijtimoiy ahamiyatga ega ekanligini ko’rsatadi.

Fonetika nutq tovushlarini uch tomondan: a) fiziologik, b) akustik, d) fonologik xususiyatlari asosida tekshiradi. Nutq tovushlarining nutq organlarining qaysi yerida, qanday paydo bo’lishi – fiziologik xususiyati; quloqqa eshitilish holatlari – akustik xususiyati; so’z ma’nosini farqlashdagi roli – fonetik holati – fonologik xususiyatlaridir.

Tekshirishning uslubi va maqsadiga ko’ra fonetika quyidagi turlarga ajratiladi: a) umumiy fonetika; b) tarixiy fonetika; d) qiyosiy fonetika; e) tasviriy fonetika yoxud fonologiya; f) eksperimental fonetika.

So’zning tovush tarkibi ustida ishlash savod o’rgatish davridanoq boshlanadi. Bolalar bu davrda talaffuz qilingan yoki eshitilgan so’z tovushlardan tuzilishini bilib oladilar. Ular so’zni tovush tomonidan tahlil qilishga o’rganadilar, ya’ni so’zni bo’g’inlarga bo’ladilar, so’zdagi tovushlarni tartibi bilan aytadilar. Bunda tovush tomondan tahlilni harf tomondan tahlil bilan aralashtirmaslikka alohida ahamiyat beriladi.

Xulosa. Shunday qilib, o’quvchilar biladigan vazifa va uni mustaqil hal qilinish usuli o’quv muammosi bo’la olmaydi, ikkinchidan, biror vazifaning yechilish usullarini va uni izlash vositalarini bilishmasa ham o’quv muammosi bo’la olmaydi. O’quv muammosini yechish jarayonida talabalar aqliy faoliyatining muhim bosqichi uning yechilish usulini o’ylab topish yoki gipoteza qo’yish hamda gipotezani asoslashdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qosimova K., Matchonov S. Ona tili o’qitish metodikasi. – Toshkent: O’qituvchi, 2009. 78-b.
2. Matchonov S. va boshqalar. Boshlang’ich sinf o’qish darslarini pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish. – T., 2008. 37-b.
3. Jamolxonov H. Hozirgi o’zbek adabiy tili. 2005. – T.: “Talqin”. 250-b.

N.S.NASRULLOYEVA,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Samarqand kampusi Xorijiy tillar kafedrası dotsenti, PhD

MEDIA MATNLARDA KOMPYUTER VA INTERNET TERMINLARINING QO'LLANISH XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada media matnlarda kompyuter va internet terminlarining qo'llanilishi tahlil qilinadi. Terminlarning o'zbek tilidagi xususiyatlari, ularning to'g'ri va samarali ishlatilishi media sohasida kommunikatsiyaning sifatini oshirishda muhim omil ekanligi ko'rsatildi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, texnologik sohadagi terminlar ingliz tilidan ko'p miqdorda kirib kelgan bo'lsa-da, ularning to'g'ri va bir xil standartlarga mos tarzda qo'llanilishi hali ham muammoli hisoblanadi. Media matnlarda terminlarning kontekstga mosligi, o'zbek tilining qoidalariga muvofiqligi, shuningdek, o'zbeklashtirish jarayonidagi o'rinlari tahlil qilindi. Maqola tilshunoslik va kommunikatsiya sohasidagi mutaxassislar, jurnalistlar va media vakillari uchun terminologiyani to'g'ri ishlatishning ahamiyatini ta'kidlaydi hamda terminlarni o'zbek tiliga moslashtirish va yagona me'yorlarni ishlab chiqish bo'yicha tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlar: kompyuter terminlari, internet terminlari, media matn, o'zbek tilida terminologiya, tilshunoslik, kommunikatsiya, terminlarning o'zbeklashtirilishi, axborot texnologiyalari, til me'yorlari, media til

Аннотация: в данной статье анализируется использование компьютерных и интернет-терминов в медиатекстах. Было показано, что особенности терминов в узбекском языке, их правильное и эффективное использование являются важным фактором повышения качества коммуникации в медиасфере. Согласно результатам исследования, несмотря на то, что термины в технологической сфере в большом количестве заимствованы из английского языка, их правильное и единообразное использование в соответствии со стандартами остается проблематичным. Проанализированы соответствие терминов в медиатекстах контексту, их соответствие правилам узбекского языка, а также их место в процессе узбекизации. В статье подчеркивается важность правильного использования терминологии для специалистов в области лингвистики и коммуникации, журналистов и представителей СМИ, а также даются рекомендации по адаптации терминов к узбекскому языку и разработке единых норм.

Ключевые слова: компьютерные термины, интернет термины, медиатекст, терминология, лингвистика, коммуникация.

Annotation: this article analyzes the use of computer and internet terms in media texts. It was shown that the features of terms in the Uzbek language, their correct and effective use, are an important factor in improving the quality of communication in the media sphere. According to the research results, although terms in the field of technology have entered the English language in large quantities, their correct and uniform use in accordance with the same standards is still problematic. The relevance of terms in media texts to the context, their compliance with the rules of the Uzbek language, as well as their place in the process of Uzbekization were analyzed. The article emphasizes the importance of the correct use of terminology for specialists in the field of linguistics and communication, journalists, and media representatives, and provides recommendations for adapting terms to the Uzbek language and developing unified norms.

Key words: computer terms, internet terms, media text, terminology in the Uzbek language, linguistics, communication, Uzbekization of terms.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda kompyuter va internet sohalarning tez sur'atlarda rivojlanishi bilan bog'liq holda, ushbu sohalarga oid

terminlar media matnlarda keng tarqalgan. Bu terminlarning to'g'ri va aniq qo'llanilishi axborotning tushunarli yetkazilishi, o'quvchilar

bilan samarali muloqot o'rnatilishida muhimdir. Shu sababli, media matnlarda bu terminlarning qo'llanish xususiyatlarini o'rganish dolzarb masala hisoblanadi. Shu sababli, media matnlarda kompyuter va internet terminlarining keng qo'llanilishi tabiiy holga aylandi. Biroq, terminlarning ingliz tilidan kirib kelishi va ularning o'zbek tilida qanday qabul qilinishi tilning to'g'ri ishlatilishi hamda axborotni o'quvchilarga tushunarli yetkazilishi uchun muhim omildir. Media sohasida ishlovchi mutaxassislar va jurnalistlar uchun terminologiya aniq va o'zbek tiliga mosligi kommunikatsiya samaradorligini oshiradi. Shu bois, media matnlarda kompyuter va internet terminlarining qo'llanish xususiyatlarini tahlil qilish va ularni o'zbeklashtirishning samarali usullarini aniqlash zarurdir.

Metodlar. Tadqiqotda sifat va miqdoriy tahlil metodlari qo'llandi. O'zbek tilidagi turli media matnlar (gazeta maqolalari, onlayn maqolalar, blog postlari va ijtimoiy tarmoqlardagi yozuvlar) namunasi olinib, undagi kompyuter va internet

terminlari kontekstda qanday ishlatilayotgani tahlil qilindi. Shuningdek, terminlarning lug'aviy izohlari va ularning til qoidalari bilan muvofiqligi ham ko'rib chiqildi. Ushbu tadqiqotda media matnlarda kompyuter va internet terminlarining qo'llanilish xususiyatlarini o'rganish uchun sifat va miqdoriy tahlil usullari qo'llanildi. Tadqiqot materiali sifatida 2023-2024 yillarga tegishli turli media manbalaridan (gazeta maqolalari, onlayn nashrlar, bloglar, ijtimoiy tarmoqlar) namunalar yig'ildi.

Natijalar. Tahlil natijalariga ko'ra, media matnlarda inglizcha kompyuter va internet terminlarining ko'plab variantlari uchraydi. Ularning ba'zilar o'zbekchaga moslashtirilgan (masalan, "elektron pochta" o'rniga "email"), ba'zilar esa asl ko'rinishda qoldirilgan. Terminlarning noto'g'ri ishlatilishi, qisqartmalar va terminologiya chalkashligi matnlarning tushunarligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bilan birga, til birligini saqlash va o'zbek tilining boyligini rivojlantirish maqsadida terminlarni o'zbeklashtirishning muhimligi aniqlandi.

No	Termin	Qo'llanish shakli	O'zbekchasi mavjudmi?	Qo'llanish holati	Izoh
1	Email	Asl holatda (email)	Ha	Juda tez-tez	"Elektron pochta" varianti kam qo'llanadi
2	Download	Inglizcha + o'zbekcha ("download qilish")	Ha	O'rta darajada	Asl so'z qo'llanadi, o'zbekchasiga ehtiyoj mavjud
3	VPN	Qisqartma (asl holatda)	Yo'q	Kam holatda	Texnik tushuncha, tushuntirishsiz beriladi
4	Chat	To'g'ridan-to'g'ri	Ha	Ko'p uchraydi	"Suhbat", "muloqot" so'zlari bilan almashtirilmaydi

To'rtinchidan, o'zbek tilining til qoidalariga rioya qilinmagan terminlar ham uchraydi. Bu, ayniqsa, grammatik jihatdan noto'g'ri qo'llanilgan so'zlarda yaqqol ko'rinadi, masalan, terminlarning ko'plik shakllari noto'g'ri hosil qilinishi yoki so'z tartibining buzilishi.

Beshinchidan, so'rovnoma natijalari media vakillari va tilshunoslar o'rtasida terminologiya

o'zbeklashtirish zarurati haqida fikrlar uyg'otdi. Ko'pchilik media mutaxassislari terminlarni o'zbeklashtirish va yagona standartlarni joriy qilishni qo'llab-quvvatlaydi.

Natijalardan kelib chiqib, media matnlarda kompyuter va internet terminlarining to'g'ri, aniq va kontekstga mos qo'llanilishi o'zbek tilining rivojlanishi hamda axborotning tushunarli

yetkazilishida muhim ahamiyatga ega ekanligi ko'rsatildi.

Mulohaza. Media sohasida ishlayotgan mutaxassislar va jurnalistlar uchun kompyuter va internet terminlarini to'g'ri qo'llash bo'yicha til bilimlarini oshirish zarur. Bundan tashqari, tilshunoslar tomonidan yagona va aniq terminologiya ishlab chiqilishi ham foydali bo'ladi. Bu nafaqat axborotning aniq va ravon yetkazilishiga, balki o'zbek tilining ilmiy va texnik tarmoqlardagi rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Bundan tashqari, terminologiyaning yagona me'yorlari yo'qligi sababli, turli media manbalarda bir xil ma'noga ega bo'lgan so'zlar turli shakllarda ishlatilmoqda. Bu holat media sohasida til birligini saqlash va tilni rivojlantirish nuqtayi nazaridan muammo tug'diradi.

Xulosa va tavsiyalar

Media matnlarda kompyuter va internet terminlarining aniq va tushunarli qo'llanilishi kommunikatsiyaning sifatini oshiradi. Terminlarni o'zbeklashtirish va ularni yagona me'yorlarga muvofiq qo'llash bo'yicha qoidalar ishlab chiqilishi zarur. Kelgusida terminologiyani doimiy yangilab borish va media sohasida bu mavzuga oid o'quv dasturlarini yaratish tavsiya etiladi.

Quyidagi tavsiyalar tadqiqot asosida ishlab chiqildi:

1. Terminologiya standartlarini ishlab chiqish: kompyuter va internet sohasiga oid terminlarning o'zbek tilida yagona, aniq va tushunarli shakllarini belgilovchi me'yoriy hujjatlar tayyorlanishi zarur.

2. Media vakillari uchun treninglar: jurnalistlar va media mutaxassislari uchun terminologiyani to'g'ri qo'llash bo'yicha maxsus o'quv kurslari tashkil etilishi lozim.

3. Terminlarni o'zbeklashtirish bo'yicha izlanishlar: tilshunoslar tomonidan texnik soha terminlarini o'zbek tiliga samarali moslashtirish bo'yicha tadqiqotlar olib borilishi va natijalar media sohasida keng joriy qilinishi kerak.

4. Axborot resurslarida yagona terminologiyadan foydalanish: o'zbek tilida internet va kompyuter sohasidagi ma'lumotlarni taqdim etuvchi rasmiy resurslarda yagona terminlarni qo'llashga e'tibor qaratilishi zarur.

5. Ijtimoiy tarmoqlarda targ'ibot: terminlarni to'g'ri ishlatish va o'zbeklashtirish haqida ijtimoiy tarmoqlarda axborot berish orqali keng ommaga yetkazish foydali bo'ladi.

Ushbu choralar amalga oshirilsa, media matnlarda kompyuter va internet terminlarining qo'llanilishi yanada ravon, tushunarli va samarali bo'lib, o'zbek tilining rivojlanishiga hamda axborot madaniyatining oshishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Е.Н.Галичкина., Компьютерная коммуникация: лингвистический статус, знаковые средства, жанровые пространство. Дис. ... док. филол. Наук – Волгоград, 2012. 322 с.
2. Ю.А.Белова., Стратегии интерпретации смысла газетных заголовков. Автореф. дис. ... канд. фил.наук. – Уфа, 2009. - 24 с.
3. Т.Г.Добросклонская., Теория и методы медиа лингвистики. Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Москва, 2000. - 50 с.
4. Musurmonova, O. (2020). "Media matnlarida zamonaviy terminlarning leksik-semantik xususiyatlari". O'zbek tili va adabiyoti jurnali, №4, 45–52-betlar.
5. Abduazizov, A. (2018). Til va jamiyat: Internet tili va tilshunoslik yondashuvlari. – Toshkent: Fan.
6. Crystal, D. (2006). Language and the Internet. Cambridge: Cambridge University Press.

Lobar IBROHIMOVA,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Ingliz tili fakulteti 3, katta o'qituvchisi

TIL O'RGANUVCHILARINING SO'Z BOYLIGINI OSHIRISHDA O'YINLI METODLARNING AHAMIYATI

Annotatsiya: mazkur maqolada chet tilini o'qitish jarayonida o'yinli metodlardan foydalanishning o'quvchilar lug'at boyligini rivojlantirishdagi o'rni tahlil qilinadi. O'yin elementlari o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishi, muloqotga tayyorlikni kuchaytirishi va yangi so'zlarni tabiiy tarzda o'zlashtirishga yordam berishi ilmiy manbalar va amaliy kuzatuvlar asosida yoritiladi.

Kalit so'zlar: *chet tili, o'yinli metod, interaktiv ta'lim, so'z boyligi, kommunikativ kompetensiya, motivatsiya, rol o'yinlari.*

Annotation: this article analyzes the role of game-based methods in developing learners' vocabulary during foreign language teaching. The inclusion of game elements increases students' motivation, strengthens their readiness for communication, and helps them acquire new words naturally. The study highlights these aspects through scientific sources and practical observations.

Key words: *foreign language, game-based method, interactive learning, vocabulary, communicative competence, motivation, role-play.*

Аннотация: в данной статье рассматривается роль игровых методов в развитии словарного запаса учащихся при обучении иностранному языку. Использование игровых элементов повышает мотивацию студентов, усиливает готовность к общению и способствует естественному усвоению новых слов. Анализ основан на научных источниках и практических наблюдениях.

Ключевые слова: *иностраннный язык, игровой метод, интерактивное обучение, словарный запас, коммуникативная компетенция, мотивация, ролевые игры.*

Kirish. Tilni o'rganish—bu faqat grammatik qoidalarni yodlash emas, balki insonning dunyoni tushunish, fikr bildirish va o'zini ifoda etish qobiliyatini kengaytiruvchi jarayondir. Til orqali inson yangi madaniyat, tafakkur va muloqot uslublariga kirib boradi. Shu bois, chet tilini o'qitish jarayonida asosiy maqsad faqat nazariy bilim berish emas, balki o'quvchilarda tilni faol qo'llash ko'nikmalarini shakllantirishdan iboratdir.

So'z boyligi bu jarayonning asosi hisoblanadi, chunki u muloqotning mazmuniy tomonini belgilaydi. Grammatik bilimlar til strukturasi uchun asos bo'lsa, so'z boyligi mazmunni yaratadi. O'quvchi qancha ko'p so'z bilsa, shuncha erkin fikrlaydi, to'g'ri va boy ifoda usullaridan foydalana oladi. Shunga qaramay, yangi so'zlarni o'rganish ko'pchilik uchun eng murakkab va bir tekis jarayon bo'lib qolmoqda.

An'anaviy yodlash va takrorlash usullari o'quvchilarni tezda charchatadi, motivatsiyani pasaytiradi va o'rganilgan so'zlarning tez unutilishiga sabab bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan, dars jarayoniga o'yinli elementlarni kiritish samarali yechim sifatida qaraladi. O'yinli metodlar nafaqat darsni jonlantiradi, balki o'quvchini faol ishtirok etishga undaydi, raqobat ruhini shakllantiradi va tabiiy muloqot muhiti yaratadi.

Bunday metodlar o'quvchilarda qiziqish, ijobiy emotsiya va mustaqil fikrlashni kuchaytiradi. O'yin davomida o'quvchi o'rganayotgan tilni "mashq emas, tajriba" sifatida qabul qiladi. Natijada, o'yinli

yondashuv so'z boyligini oshirish bilan birga, kommunikativ kompetensiyani ham rivojlantiradi, bu esa til o'rganishning eng muhim ko'rsatkichlaridan biridir.

O'yinli metodlar – bu o'quv jarayonini jonlantirish, o'quvchilarni faol ishtirok etishga undash va ta'limni tabiiy muloqot muhitida olib borish imkonini beruvchi samarali pedagogik yondashuvdir. Mazkur metodlarda o'yin unsurlari faqat o'yin sifatida emas, balki o'rganilayotgan materialni mustahkamlash, yangi bilimlarni amaliy qo'llash va o'quvchilar orasida kommunikativ aloqani kuchaytirish vositasi sifatida xizmat qiladi.

O'yin jarayonida o'quvchi o'zining mavjud bilim va tajribasini sinovdan o'tkazadi, yangi til birliklarini faol qo'llaydi va shu orqali o'z so'z boyligini boyitadi. O'yinli faoliyatning asosiy xususiyati shundaki, unda o'quvchi darsning passiv tinglovchisi emas, balki o'z o'rganish jarayonining bevosita ishtirokchisiga aylanadi. Shu yo'l bilan dars jarayoni o'quvchining ehtiyojlari, qiziqishlari va psixologik holati bilan uyg'unlashadi.

Pedagogik nuqtayi nazardan o'yinli metodlar o'quvchilarni motivatsiya qilish, ularning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va o'zaro hamkorlik madaniyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday yondashuv darsni emotsional jihatdan boyitadi, o'quvchilarda o'rganish jarayoniga ijobiy

munosabatni shakllantiradi hamda ularni til muhitiga yaqinlashtiradi.

Chet tili darslarida o'yinli metodlar, odatda, kommunikativ yondashuv bilan uyg'un holda qo'llaniladi. O'yinlar orqali o'quvchilar nafaqat yangi so'zlarni o'zlashtiradi, balki ularni turli nutq vaziyatlarida ishlatishni o'rganadilar. Bu esa til o'rganishning eng muhim maqsadi – erkin muloqot qila olish kompetensiyasiga erishishda muhim qadam hisoblanadi.

Shunday qilib, o'yinli metodlarning mohiyati – o'quvchilarda bilim olishni majburiyat emas, balki zavq bag'ishlovchi ijodiy jarayonga aylantirishdir. O'yin orqali o'rganish insonning tabiiy psixologik ehtiyojlariga mos bo'lgani uchun bu metodlar nafaqat samarali, balki barqaror natija beruvchi ta'lim vositasi sifatida e'tirof etiladi.

Chet tili darslarida quyidagi o'yin turlari ayniqsa samarali hisoblanadi:

- “Word Chain” (so'z zanjiri) – o'quvchi oldingi so'zning oxirgi harfi bilan boshlanuvchi yangi so'zni aytadi; bu usul lug'atni mustahkamlashga yordam beradi.
- “Memory game” (xotira o'yini) – rasm va so'z kartochkalari orqali so'zlarni eslab qolish tezligini oshiradi.
- “Guess the word” (so'zni top) – sinonim, antonim yoki tavsif orqali yangi so'zlarni faol qo'llashni rag'batlantiradi.
- “Bingo” yoki “Word hunt” – o'quvchilarni faol harakatga keltiradi va darsni jonlantiradi.
- Rol o'yinlari (role-play) – o'quvchilarga yangi so'zlarni kontekstda ishlatish imkonini beradi.

O'yin jarayonida o'quvchi stress va qo'rquvni unutadi, erkin muloqot qiladi, bu esa so'zlarni tabiiy o'zlashtirishni osonlashtiradi. O'yin raqobat muhitini yaratib, o'quvchilarda o'zini namoyon etish va muvaffaqiyatga erishish motivini kuchaytiradi.

O'yinli metodlarni o'qitish jarayoniga kiritish o'quvchilarning faolligini sezilarli darajada oshirganini tajriba darslari yaqqol ko'rsatdi. O'yin asosidagi mashg'ulotlarda qatnashgan o'quvchilar yangi so'zlarni 30–40 foiz tezroq eslab qolishgan, bu esa o'yin elementlari orqali yaratilgan emotsional va interaktiv muhitning samaradorligini tasdiqlaydi.

Bundan tashqari, o'yinli yondashuv darsda o'quvchilarning ishtirok darajasini ancha oshirgan. O'yin davomida har bir o'quvchi o'z fikrini bildirish, raqobatlashish yoki jamoada g'alaba qozonish istagida faol muloqotga kirishgan. Bu esa darsning jonli, dinamik muhitda o'tishiga, o'quvchilarning muloqotga bo'lgan qo'rquvi va sustkashligini yengishiga yordam bergan.

Natijada o'quvchilar so'zlarni yodlab olish bilangina cheklanmay, ularni kontekstda, ya'ni mustaqil so'z birikmalari va gaplar tuzish jarayonida faol ishlatishni o'rganishgan. Bu o'z navbatida, ularning nutq madaniyati, grammatik to'g'riligi va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirgan.

O'yin asosida tashkil etilgan darslarda o'quvchilar o'zaro hamkorlik qilishni, muammoni birgalikda hal etishni, shuningdek, o'z g'oyalarini ingliz tilida ifodalashni o'rganishgan. Shu bois, o'yinli metodlar nafaqat so'z boyligini oshirish, balki o'quvchilarda kommunikativ kompetensiya, mustaqil fikrlash va ijtimoiy faoliyat ko'nikmalarini ham shakllantirgan.

Xulosa. O'yinli metodlar chet tili o'qitish jarayonini jonlantiradi, o'quvchini faol o'rganish jarayonining markaziga qo'yadi. Ular o'quvchilarda ijobiy hissiyot uyg'otadi, o'z fikrini erkin ifoda etish va yangi so'zlarni qo'llashga ishonch beradi. Shuningdek, o'yinli faoliyat orqali o'quvchilar o'zaro muloqotda bo'lishni, jamoada ishlashni va o'rganilgan so'zlarni real nutq sharoitida ishlatishni o'rganadilar.

O'yin elementlari til o'rganishdagi stressni kamaytiradi, o'quvchini tabiiy til muhitiga olib kiradi hamda darsni monotoniya va quruq yodlashdan xalos etadi. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, o'yinli yondashuvdan foydalanilgan darslarda o'quvchilar yangi so'zlarni tezroq eslab qolishadi va ularni faol nutqda mustahkamroq qo'llay boshlaydilar.

Demak, o'yin – bu shunchaki o'qitish vositasi emas, balki o'rganishning o'zi bo'lishi mumkin bo'lgan samarali jarayondir. Shuning uchun har bir chet tili o'qituvchisi darsni rejalashtirishda o'yinli metodlardan tizimli, maqsadga muvofiq va pedagogik jihatdan asoslangan tarzda foydalanishi zarur. Ana shunda o'quvchilarning so'z boyligi kengayadi, ularning til o'rganishga bo'lgan qiziqishi va ishonchi yanada ortadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Wright A., Betteridge D., Buckby M. Games for Language Learning. Cambridge University Press, 2019.
2. Hadfield J. Classroom Games and Activities. Oxford University Press, 2017.
3. O'zbekiston Respublikasi XTV. Chet tili darslarida innovatsion metodlar qo'llanmasi, 2021.

Nafosat ORAMOVA,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti katta o'qituvchisi

ADABIYOT DARSLARIDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK YONDASHUVLAR VA SAMARALI METODLAR

Annotatsiya: ushbu maqolada adabiyot o'qitish jarayonida qo'llanilayotgan zamonaviy metodlar, interfaol yondashuvlar va kreativ pedagogik texnologiyalarning o'quvchi adabiy tafakkurini shakllantirishdagi roli tahlil qilinadi. Shuningdek, matnni tahlil qilish, badiiy idrokni rivojlantirish, muammoli vaziyatlar asosida fikrlashni faollashtirish, ijodiy yondashuvlarni qo'llash kabi metodlarning samaradorligi o'rganilgan. Maqola adabiyot darslarini takomillashtirish va o'quvchilarni badiiy matn bilan ongli ishlashga yo'naltirish bo'yicha metodik tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: adabiyot o'qitish metodikasi, adabiy tafakkur, interfaol metodlar, badiiy matn tahlili, pedagogik texnologiyalar, ijodiy fikrlash, kompetensiyaga asoslangan ta'lim.

Аннотация: в статье анализируется роль современных методов, интерактивных подходов и креативных педагогических технологий в формировании литературного мышления учащихся в процессе преподавания литературы. Также изучена эффективность таких методов, как анализ текста, развитие художественного восприятия, активизация мышления на основе проблемных ситуаций и применение творческих подходов. Статья содержит методические рекомендации по совершенствованию уроков литературы и направлению учащихся на осознанную работу с художественным текстом.

Ключевые слова: методика преподавания литературы, литературное мышление, интерактивные методы, анализ художественного текста, педагогические технологии, творческое мышление, компетентностно-ориентированное обучение.

Annotation: this article analyzes the role of modern methods, interactive approaches, and creative pedagogical technologies used in the process of teaching literature in developing students' literary thinking. It also examines the effectiveness of methods such as text analysis, the development of artistic perception, problem-based thinking, and the use of creative approaches. The article provides methodological recommendations aimed at improving literature lessons and guiding students toward conscious engagement with literary texts.

Key words: literature teaching methodology, literary thinking, interactive methods, literary text analysis, pedagogical technologies, creative thinking, competence-based education.

Kirish. Adabiyot – insonning ma'naviy dunyosini boyitadigan, estetik didini shakllantiradigan, tafakkurini kengaytiradigan eng muhim fanlardan biridir. Shu bois adabiyot o'qitish metodikasini takomillashtirish bugungi ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. So'nggi yillarda ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalar, kompetensiyaga asoslangan yondashuv, interfaol metodlar keng tatbiq etilmoqda. Bu esa o'qituvchi oldiga nafaqat badiiy asarlarga izoh berish, balki o'quvchilarda mustaqil tahlil qilish, mulohaza yuritish, ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish kabi mas'uliyatli vazifani qo'yadi. Adabiyot darslarida badiiy matn bilan faol ishlash, obrazlar dunyosiga chuqur kirish, muallif g'oyasini tushunish, o'quvchi tafakkurini rivojlantirish uchun samarali metodlar tanlash muhimdir. Ushbu maqolada zamonaviy metodlarning o'quvchi adabiy tafakkurini rivojlantirishdagi o'рни va ahamiyati tahlil qilinadi hamda adabiyot darslarini takomillashtirish bo'yicha amaliy metodik tavsiyalar beriladi.

Tadqiqot materiallari va metodologiyasi. Adabiyot o'qitish metodikasi bo'yicha respublikamizda bir qator muhim ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan, xususan, adabiyot o'qitishda nazariy ma'lumotlar foydalanish borasida metodist-olimlar: S.Dolimov,

A.Zunnunov, S.Matjonov, Q.Husanboyeva, O.Madayev va boshqalarning o'ziga xos yondashuvlari mavjud. Q.Yo'ldoshev, M.Mirqosimova, R.Niyozmetova, B.To'xlijev, A.Zunnunov va boshqa bir qator olimlarning adabiy ta'limni yangilash, uni takomillashtirishga yo'naltirilgan tadqiqot ishlarida ilgari surilgan ilmiy g'oyalar, talablar mazmun-mohiyati bilan bevosita og'zaki ijod namunalarini o'qitishga daxldor bo'lmasada, bilvosita o'z ta'sirini ko'rsatadi. Chunki adabiyot darslarida xalq og'zaki ijodi janrlari ustida ishlashning puxtaligi darajasi amaliy ko'nikmalarning shakllanishiga zamin yaratadi.

Q. Yo'ldoshev va Q. Husanboyeva tomonidan tuzilgan konsepsiya hamda o'quv dasturlari mazmuniga ma'naviyat va estetik asoslarning ustuvorligi, o'quvchiga kashf etish lazzatini tuydirish, hamkorlikda ishlash, individuallashtirish, asar qahramonlariga tirik inson nuqtayi nazaridan yondashish tamoyillari singdirilgani adabiyot o'qitish o'zanlarini tubdan o'zgartirib yubordi. Yangi avlod darsliklarida o'quv materiallarining pedagogik vazifalarga mosligi ta'minlanishiga e'tibor qilindi. Asarlarni tanlashda tarbiyaviy maqsad, o'quvchilar ma'naviyati, ruhiyati va estetik didini yuksaltirish masalasiga jiddiy e'tibor qaratildi.

Ta'kidlash kerakki, o'qituvchilarga darsliklardan foydalanish bo'yicha amaliy yordam ko'rsatish, badiiy asarlarni tahlil qilish yuzasidan zarur yo'l-yo'riqlar berish, muayyan sinf kesimida o'rganilishi rejalashtirilgan asarni unga belgilangan vaqt davomida o'qitish maqsadiga qaratilgan zamonaviy "O'qituvchi kitobi", "Adabiy saboqlar" joriy etilib, o'qituvchilar uchun muhim metodik qo'llanma bo'ldi. Biroq nazariy ma'lumotlardan qanday foydalanish bo'yicha to'laqonli ko'rsatma mavjud emas.

Muhokama va tadqiqot natijalari. Darsliklar mazmunida matnda javoblari tayyor savollar o'rniga bilish va emotsional sohalaridagi pedagogik maqsadlar taksonomiyasi darajalariga muvofiq tuzilgan didaktik materiallar paydo bo'ldi. Masalan, Q. Yo'ldoshev, B. Qosimov, V. Qodirov, J. Yo'ldoshibekovlar tomonidan yaratilgan 7-, 9-sinflar "Adabiyot" darsliklari (2003, 2005, 2009 yy.)da o'quvchilarni badiiy asar bilan chuqur tanishib fikrlashga yo'naltirilgan savol-topshiriqlar o'rin olgan. Mazkur darslikda badiiy asar tahlilida asqotadigan nazariy ma'lumotlar ham o'z o'rnida yetarlicha berib borilgan.

Misol uchun: Gulxaniy mavzusi kelganda "Masal so'zi bir vaqtlar maqol qo'shib gapirish, o'xshatishlar qilish, dalil keltirish ma'nolarini ham anglatadi"[1].

Xalq og'zaki ijodi mavzusiga doir terminlar ham bir qarashda hammaga tushunarli emas. Shu ma'noda mazkur mavzuni o'qitishda ham nazariy bilim zarur:

Tariximizda xalq qo'shiqlarining ko'plab turlari mavjud bo'lgan: ov qo'shiqlari, mavsum qo'shiqlari, (to'y qo'shiqlari («Yor-yor»), aza qo'shiqlari (marsiya) kabi. Bundan tashqari, bolalarga mo'ljallangan alla, ovnuchoq qo'shiqlar, o'yin qo'shiqlari («Boychechak» "Oq terakmi ko'k terak").

Qo'shiq – qadimiy lirik janr hisoblanib, kuyga solib aytishga mo'ljallab yoziladi. Qo'shiq, odatda, ikki xil bo'ladi: xalq qo'shiqlari va yozma adabiyot namunasi bo'lgan qo'shiqlar. Xalq qo'shiqlari juda qadimiy tarixga ega. Qo'shiqlarda xalqning orzu umidlari, zavq-shavqi, quvonch va iztiroblari mujassamlashgan. Qo'shiq yozma adabiyot janri sifatida ham mashhur. Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab, Feruz, Ogahiy, Muqimiy, Furqat va boshqa mumtoz shoirlarimizning she'rlari xalqimizning sevimli qo'shiqlariga aylanib ketgan. Hamza, Hamid Olimjon, Turob To'la, Po'lat Mo'min, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Omon Matchon, Usmon Azimov, Muhammad Yusuf kabi ijodkorlarning asarlari qo'shiq qilib kuylanishi yozma adabiyot bilan qo'shiq janrining bir-biriga naqadar aloqadorligini isbotlaydi[2].

Mazkur ma'lumotlar o'quvchilarni mashg'ulotga tayyorlaydi. Adabiy-nazariy tushunchalar asar mazmuniga kirish vazifasini bajaradi.

Shuni ham aytish kerakki, Alisher Navoiyning "Mahbub ul qulub" asari berilgan bo'lib unda faol qo'llangan "tanbih" terminiga izoh keltirilmagan.

Tanbih (12) Yaxshiliklarni topmoq yedirmoqdir; ayblarni yashirmoq kiydirmoqdir. Zarur vaqtda berilgan eski chopon va bo'z to'n saxovat; bemahal hadya qilingan zarbof chopon yaramaslikdir. Ovqatim uvul bo'lmasin desang – yedir; libosim eskirmasin desang – kiydir. Saxovat qilish yo'lini shu aytilgan gaplardan angla; ammo oliyanoblik va mardlik rasmlari bundan boshqachadir.

Ayrim yangi tipdagi darsliklarda nazariy ma'lumotlar tushurib qoldirilgan, masalan, Z.Mirzayeva, K.Jalilovlar tomonidan tuzilgan 6-sinf "Adabiyot" darsligi hikoyalardan boshlangan, ammo o'quvchiga hikoya nima ekani haqida ma'lumot berilmagan[4].

Badiiy adabiyot esa o'quv predmeti sifatida va uni o'qitish metodikasi adabiy tafakkurning so'nggi yutuqlari asosida muttasil takomillashib borishi zarur. Adabiyot o'quv predmeti sifatida adabiyotshunoslikning so'nggi yutuqlarini aks ettirishi tabiiy holdir. "Modomiki, badiiy adabiyotni o'rganishdan ko'zda tutilgan bosh maqsad insonning tarbiyasiga ijobiy ta'sir o'tkazish ekan, demak, bunda ayrim pedagogik va psixologik qonuniyatlarning hech bo'lmaganda umumiy qonuniyatlarini bilmasdanturib olg'a qadam tashlashning imkoni bo'lmaydi. Bu sanoqni yana davom etirish mumkin"[5]. Ko'rinadiki, so'nggi o'n yilliklardagi metodologiyadagi izlanishlar umumiy pedagogika va badiiy idrok psixologiyasi, sotsiologiya va estetika, san'at tarixi va ta'lim nazariyasida sodir bo'layotgan o'xshash jarayonlar bilan bog'liq. Adabiyot o'qitish metodikasi bilan adabiyotshunoslik, didaktika va pedagogik psixologiya o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjud. Shu o'rinda, adabiyot o'qitish metodikasining muhim vazifalaridan biri sifatida nazariy ma'lumotlarni qanday o'qitish metodikasini ham tizimli ishlab chiqish muammosi dolzarb ekanini ta'kidlash o'rinli.

Xulosa. Adabiyot o'qitish metodikasiga zamonaviy yondashuvlarni tatbiq etish o'quvchilarning badiiy tafakkuri, mustaqil fikrlashi va ijodiy faoliyatini rivojlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Interfaol metodlar, loyihaviy yondashuv, matnni chuqur tahlil qilish, muammoli savollar asosida ishlash kabi usullar dars samaradorligini oshiradi, o'quvchini faollikka undaydi va uning adabiy-estetik idrokini kengaytiradi. Shunday ekan, adabiyot darslarida metodik izlanishlar, innovatsion yondashuvlar va kreativ pedagogik yechimlar doimiy ravishda rivojlantirib borilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. S. Ahmedov, R. Qo'chqorov, Sh. Rizayev. – Toshkent: «Ma'naviyat», 2017. 160-b.
2. S. Ahmedov, R. Qo'chqorov, Sh. Rizayev. – Toshkent: «Ma'naviyat», 2017. 160-b.
3. S. Ahmedov, R. Qo'chqorov, Sh. Rizayev. – Toshkent: «Ma'naviyat», 2017. 160-b.
4. Mirzayeva Z., Jalilov K. Adabiyot. 6-sinflar uchun darslik. Respublika ta'lim markazi. – Toshkent, 2022. 224-b.

Farida SULAYMONOVA,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand Davlat universiteti
mustaqil izlanuvchisi

ATOV VA SO'Z-GAPLARNI O'QITISHGA DOIR METODIK TAVSIYALAR

Annatotsiya: mazkur maqolada atov va so'z-gaplarni o'qitishga doir metodik tavsiyalar, ularning mazmuni va fanni o'zlashtirishga doir fikrlar berilgan.

Kalit so'z: "Ona tili", atov gap, metod, guruh, "Muammoli ta'lim" texnologiya, so'z-gap.

Annotation: this article provides methodological recommendations for teaching nouns and verbs, their content and ideas for mastering the subject.

Key words: "Mother tongue", noun, method, group, "Problem-based learning" technology, verbs.

Аннотация: в статье представлены методические рекомендации по обучению существительным и глаголам, их содержанию и принципам освоения темы.

Ключевые слова: «Родной язык», имя существительное, метод, группа, технология «Проблемное обучение», глаголы.

Nimani qachon va qanday o'qitish masalasi har davrda dolzarb sanalgan. O'quvchining ongi, barkamolligi, dunyoviy bilimlar bo'yicha chiqargan xulosalari, olgan bilimlarini hayotga tatbiq etishi, kishilar bilan muloqot o'rnatish, hayotda o'z o'rnini topish, chigal vaziyatlardan oqillik va to'g'rilik bilan chiqib keta olish kabi insoniy fazilatlarini bolalar hayot tarziga singdirish hamisha o'qituvchilar zimmasiga yuklangan.

Ona tili va adabiyot o'qituvchilari bu borada boshqalarga qaraganda ko'proq daxldor bo'lgan. Chunki, adabiyot – bu hayot, til esa hayotning mazmunidir. Dunyo metodistlaridan hisoblangan L.V.Shcherba, R.O.Vinokur, N.I.Sokolov kabilarning asarlarida ham ona tili ta'limining eng muhim masalalari, nutq madaniyati, savodxonligini o'stirishga doir usullar ishlab chiqilgan. 1992-yilda o'zbek tilshunosi S.Nazarovanning fikricha: "Maktablardagi o'quv-tarbiya ishlarini hayotga yaqinlashtirish, bu sohadagi tajribani ilmiy jihatdan umumlashtirish, umuman o'quv-tarbiyaishining, xususan, ona tili o'qitishning eng yaxshi, samarali usullarini qidirib topish va ishlab chiqishga alohida e'tibor berildi. Bu davrda o'quv-tarbiya ishining mashhur ustalari, ilg'or xalq o'qituvchilari, metodist olimlar, pedagoglar yetishib chiqdi va asosiy e'tiborni o'qituvchi va o'quvchilar nutqiga qaratdi. O'qituvchining jonli, ifodali, qiziqarli, shirali va ma'noli nutqi o'quvchilar nutqining shakllanishiga ijobiy ta'sir qiladi. Binobarin, o'qituvchi nutqi o'quvchilar uchun o'rnak bo'lishi lozim. [1,4]

Albatta, o'qituvchi zimmasiga yuklanadigan mas'uliyatli vazifalardan biri – bu nutq madaniyati sanaladi. U xoh adabiy, xoh so'zlashuv shaklida so'zlamasin, hamisha atrofdagilarga o'rnak bo'lishi, nutqi bilan ta'sir etishi, ishontirishi, ergashtira olishi kerak. Xuddi shu o'rinda so'zlashuv nutqi jarayonida muloqot shaklini hosil qilishda sintaktik tarkibi qisqargan gaplar, xususan, atov gaplarga ham murojaat qilinadi.

Atov gaplarni maktab darsliklarida berilishiga e'tibor qaratsak, 2019-yilda M.Qodirov va boshqalar tomonidan nashr etilgan 8-sinf uchun mo'ljallangan "Ona tili" darsligida atov gaplar 49-dars sifatida berilgan.

111-mashq. 1.Gaplarni o'qing. Ko'z o'ngingizda nimalar gavdalanganligini bayon qiling.

1.– Eh yoshlik, yoshlik! Suvday o'tib ketadi-ya! – Qarilik ham! («Hikmatli latifalar va nishonga urilgan so'zlar») 2. Harakat qilmoq! Harakat qilmoq! Biz shuning uchun mavjudmiz. (I.Fixte) 3. Sayl. Hammayoq odamlarga to'lib, g'ala-g'ovur, o'yin-kulgi boshlanib ketdi. (Mirmuhsin) 4. Tun. Hammaga qo'rquv solib turuvchi Ixtiyoriddin qal'asi. Baland va xo'mraygan sovuq bu binoda chiroq yo'q, faqat darvozalari, qalin devorlari ustida mash'ala ko'tarib yurgan posbonlargina bor. (Mirmuhsin) 5. Cheksiz dasht, yassi tepaliklar... Me'morning mag'rib tomonda, tepaliklar ustida yarqirab turgan yarim oy o'rog'iga ko'zi tushdi. (Mirmuhsin) 6. Shavvol, ya'ni saraton avjga mingan, havoning nihoyatda qizigan

bir kuni. Ta'limarjondan chiqqan uch arava Dasht karvonsaroyida andak to'xtadi.

Atov gap – so'zlovchi ko'z o'ngida biror voqea-hodisani, narsa-buyum yoki davrni gavdalanitirishga, xotira yoki xayolida ular bilan aloqador voqea-hodisani tiklashga xizmat qiluvchi vosita. [2,3].

Atov gap bitta so'zdan iborat bo'lishi ham, aniqllovchi bilan kengayib kelishi ham mumkin: 1. Bahor. 2. Erta bahor.

Darslikda berilgan qoida, topshiriq va mashqlar asosida "Atov gaplar" mavzusini quyidagi metodlar asosida o'qitish mumkin bo'ladi.

"Kichik guruhlar bilan ishlash"

1-guruh
"ATOV GAP" guruhi
G'afur G'ulomning "Shum bola" qissasidan olingan matn beriladi.

2-guruh
"Nominativ gap" guruhi
Xudoyberdi To'xtaboyevning "Sariq devni minib" asaridan olingan parcha beriladi.

Buning natijasida, bolalarda atov gaplar mavzusini o'zlashtirish, mustaqil fikrlash, matn tuza olish qobiliyatlari shakllanadi, dunyoqarashlari kengayadi, bilimlari mustahkamlanadi, eng, asosiysi, hech bir o'quvchi mashg'ulotdan chetda qolib ketmaydi.

"Blits – o'yin" usuli

"Blits-o'yin"metodi – harakatlar ketma-ketligini to'g'ri tashkil etishga, mantiqiy fikrlashga, o'rganayotgan predmeti asosida ko'p, xilma-xil fikrlardan,

ma'lumotlardan kerakligini tanlab olishni o'rgatishga qaratilgan. Ushbu usulda o'qituvchi tomonidan jadvalga solingan ma'lumotlarni o'quvchilarga taqdim etiladi (guruh bilan ishlashda ham qo'llasa bo'ladi), so'ngra o'quvchilar ushbu ma'lumotlar to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini "+" "-" belgilari bilan belgilashadi, oxirida o'qituvchi o'quvchilar tomonidan belgilangan javoblarga ball qo'yadi. Ushbu metodni qo'llash uchun taxminan quyidagicha jadval shaklini hosil qilish mumkin.

To'g'ri javob	Xato javob	Baho	So'z – gaplar to'g'ri ko'rsatilganmi?
+			Assalomu alaykum
+			Jonim bilan
+			Yaxshi boring
	+		Bahor
+			Marhamat
	+		Yo'q
6 ta to'g'ri javob – «a'lo»			Guruhi
5 ta to'g'ri – «yaxshi»			F.I.O.
4 ta to'g'ri – «qoniqarli»			

Ushbu metodning og'zaki shakli ham mavjud, uni, odatda, pedagoglar "Blits so'rov" deb nomlashadi. Uning shartiga ko'ra o'qituvchi tomonidan tezkor, qisqa va esda qolarli savollar tayyorlanadi, o'quvchilar esa ma'lum belgilangan vaqtda ushbu savollarga

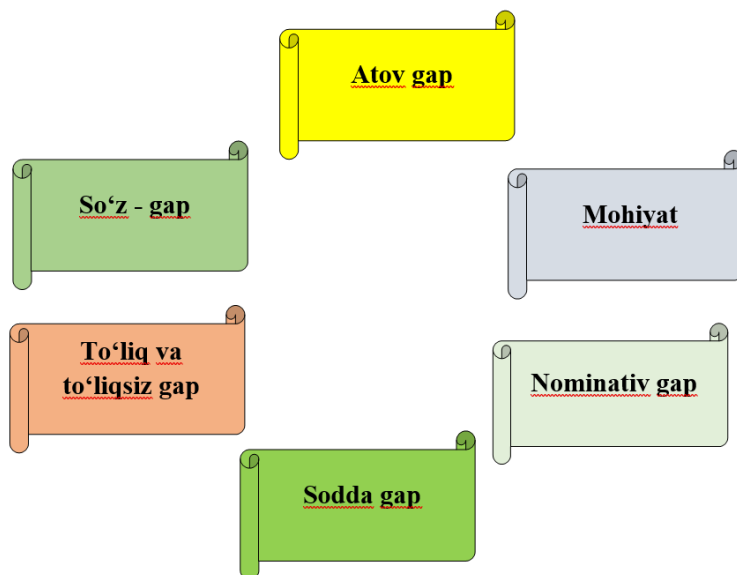
javob berishadi. Javoblarning to'g'ri-noto'g'riligiga ko'ra baholanilgandan so'ng baholash kartochkalari orqali o'quvchilar rag'batlantiriladi.

"Mantiqiy zanjir" usuli

Ushbu usul, ko'pincha, tezda faollashtirilish va

o'rganilayotgan mavzuning mohiyatiga yetish o'ta muhim bo'lgan mavzularni o'rganishda yoki shunday xususiyatlarga ega bo'lgan guruhlarda qo'llaniladi. O'qituvchi ushbu mavzu bilan uzviy bog'liq bo'lgan so'zlar ketma-ketligini (gapni, fikrni, qoidani, fakti, tushuntirishni, gipotezani, xronologik ketma-ketlikni, sabab-oqibat zanjirini va hokazo) ixtiyoriy ravishda tanlab oladi va ularni bir qancha alohida so'z qismlariga bo'lib, alohida qog'ozlarga yozib chiqadi. Keyin talabalar (tinglovchilar) guruhlariga fikrlarini jamlab muhokama qilish natijasida, so'zlarni ma'no-mohiyatiga ko'ra to'g'ri tartibda joylashtirish vazifasini beradi. Bir qancha tinglovchi-talaba bu

ishni bajarib, guruh yagona bir xulosaga kelganidan so'ng, o'qituvchi ularga bu fikr o'rganilayotgan ma'ruza matnida qanday ma'noda kelishiga e'tibor berishni va ma'ruzadan so'ng uni iloji boricha aniqroq va batafsilroq aniqlashga harakat qilish kerakligini bildiradi. Demak, endi talabalar ma'ruza davomida bu so'z-fikr qachon va qay tarzda hamda qanday ma'noda kelishiga alohida e'tibor beradilar, ya'ni ularning fikri ma'ruza davomida bir tomonga yo'naltirilgan (fokuslashgan) holatda bo'ladi. Yo'naltirilgan fikr-e'tibor esa ularga mavzuni aql nuri bilan yoritishga va undan tegishli ma'noni atroflicha tushunishga olib kelishi tabiiy.

Xullas, zamonaviy ta'limni tashkil etishda faol qo'llaniladigan texnologiyalarning turlari juda ko'p bo'lib, ularning har qandayini ham darsga singdirib bo'lmaydi. Qo'llash uchun tanlangan metodlar har tomonlama sinovdan o'tgan, natija beradigan darajada ishonchli bo'lmog'i, mavzuning mohiyatiga mos, o'quvchilar uchun qulay bo'lishi kerak.

Yuqorida keltirib o'tilgan metodlarning aksariyati dunyo ta'limida ko'plab pedagoglar tomonidan tan olingan hamda amaliyotga joriy qilib kelinmoqda. Bir narsani unutmaslik lozim, dars – bu o'yin o'ynash

emas, unda texnologiyalarni son jihatdan ko'p qo'llab, o'quv jarayonini o'yinga aylantirib yuborayotgan pedagoglar ham topiladi, biroq haqiqiy tajriba egasi bo'lgan o'qituvchilar kerakli texnologiyalardan o'z o'rnida foydalanadi va darsdan ko'zlangan asosiy maqsadga erishishadi. Aslida ham shunday, dars jarayonida pedagogik texnologiyalarni qo'llashdan asosiy maqsad bir xillikdan qochish, induktivlikdan deduktivlikka o'tish, o'quvchilarni fanga qiziqitirish, mavzuning mohiyatini ochish va bolalar ongiga singdirishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmedov S., Qosimov B., Qo'chqorov R., Rizayev Sh. Adabiyot/Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. – Toshkent: "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2015. 37–38-b.
2. Qodirov M. Ne'matov H., Abduraimova M., Sayfullayeva R., ona tili/ Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik – Toshkent: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2014. 106-bet.
3. Бобоева А. Ҳозирги ўзбек адабий тилида тўлиқсиз гаплар. – Тошкент: Фан, 1978.;
4. Назарова С. Ўзбек тили ўқитиш методикаси – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. –6.4.

Э.Н. ЕШНИЯЗОВА,
к.ф.н., доц. кафедры русского языка
и литературы НГПИ им. Ажинияза,
И.А. САИТОВА,
студентка 4 курса направления
бакалавриата «Русский язык и литература»
НГПИ им. Ажинияза

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ В СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЕ: ПОИСК ЭФФЕКТИВНЫХ ФОРМ РАБОТЫ С ТЕКСТОМ

Аннотация: статья посвящена актуальным проблемам методики преподавания литературы в современной школе. Рассматриваются эффективные формы и приемы работы с художественным текстом, направленные на развитие читательской активности и интереса к чтению.

Ключевые слова: литература, художественный текст, инновация, мотивация, технология, метод, прием.

Аннотация: мазкур мақолада замонвий мактабларда адабиёт ўқитиш методикасининг долзарб масалалари кўриб чиқилган. Унда ўқувчиларнинг ўқишга бўлган қизиқишини ривожлантиришга қаратилган бадиий матнлар билан ишлашнинг самарали шакллари ва усуллари кўриб чиқилади.

Калит сузлар: адабиёт, бадиий матн, инновация, мотивация, технология, метод, усул.

Annotation: this article addresses current issues in literature teaching methods in modern schools. It examines effective forms and techniques for working with literary texts aimed at developing reader engagement and interest in reading.

Key words: literature, fiction, innovation, motivation, technology, method, technique.

Современное образование переживает период трансформации, связанной с цифровизацией, что существенно изменяет характер восприятия. Сегодня оно, как у учеников, так и у взрослых, становится быстрым, фрагментарным, поверхностным. Одной из причин можно отметить условия постоянного потока информации. Рано или поздно человек привыкает к кратким, ярким и насыщенным сообщениям, что формирует так называемое клиповое мышление [2; с.17]. Эти процессы непосредственно влияют на преподавание литературы – предмета, требующего должного внимания и концентрации. Так перед нами встает задача – поиск эффективных форм и приемов работы с художественным текстом.

Одним из ключевых направлений обновления методики преподавания литературы становится переход от пассивного усвоения информации к активной, исследовательской деятельности учащихся. Наша задача не просто передавать знания о произведении, а вовлекать школьников в процесс открытия смыслов, анализа художественных деталей, сопоставление

авторской позиции с личным опытом читателя.

Именно в этом контексте особую актуальность приобретает использование технологий, направленных на развитие критического мышления, таких как технология развития критического мышления через чтение и письмо (ТРКМЧП).

Развитие критического мышления посредством чтения и письма предназначено для того, чтобы каждый ученик стал лучше думать. Понятие критическое мышление означает умение размышлять над тем, каким образом человек получает знания, а не довольствоваться лишь тем, что эти знания можно записать или запомнить. Ученики задаются вопросами: «Как это соотносится с тем, что я уже знаю?», «Подтверждаются ли эти знания другими фактами?», «Как я могу использовать эту информацию?», «На что это похоже?». Обучая думать школьников, студентов подобным образом, учителя тем самым поощряют их к самостоятельному решению проблем, к созданию новых возможностей, к поиску необходимых сведений» [3; с.16.]. Данная

технология помогает превратить урок литературы в пространство размышлений, диалога и поиска смыслов.

Цель технологии – обеспечить развитие критического мышления посредством активного (интерактивного) включения учащихся в образовательный процесс. Особенностью данной технологии является то, что учащийся в процессе обучения конструирует свой процесс, исходя из реальных и конкретных целей, сам определяет конечный результат. [1, с. 209]

Давайте поделим работу с текстом на несколько этапов: подготовительный этап (до прочтения текста). Наша главная задача сформировать интерес к произведению, создать мотивацию к чтению.

Самым эффективным методом подготовительного этапа можно выделить метод «прогнозирования». Задача учителя при проведении урока – предложить ученикам предположить дальнейшее развитие сюжета по иллюстрации, по цитате или же по названию самого произведения. Задача учеников же – проявить воображение и логическое мышление для предопределения сюжета. Суть данного метода – научить учащихся думать наперед, видеть причинно-следственную связь и глубже понимать текст.

Стоит отметить что данный метод можно применить не только до прочтения текста произведения, но именно на этом этапе он пробуждает интерес к чтению и выполняет мотивирующую функцию.

Следующий этап – работа над текстом (во время чтения). В процессе чтения мы должны направлять внимание ученика на ключевые элементы текста, помогая им осмысливать происходящее и понимать сам текст.

Тут мы предлагаем разнообразить «комментированное чтение». Для того, чтобы сделать процесс более увлекательным и насыщенным, можно применить ряд приемов. (Комментированное чтение – это чтение, сопровождающееся устными или письменными пояснениями, толкованиями и рассуждениями о тексте):

а. Чтение «по ролям». Ученики делят между собой роли и читают текст вслух. Учитель выступает в роли автора и поясняет все моменты, с которыми могли возникнуть затруднения. Но данный прием подходит не для всех произведений. Для его применения текст должен быть насыщен диалогами и персонажами.

б. Чтение с заметками. Предложить ученикам записывать в тетрадях моменты, которые заставили их задуматься, порадоваться или были им непонятны. После прочтения обсудить эти моменты с детьми и послушать их мнение и отношение к тексту.

После чтения следует уделить внимание анализу текста, рефлексии и формированию личностного отношения.

Для быстрого и наглядного анализа текста, а также его эффективного закрепления, отлично подходит визуализация. Она помогает структурировать информацию, выделить ключевых персонажей и события, а также понять взаимосвязи между ними.

Визуализация может происходить разными способами. Например, класс вместе с учителем может создать схему или таблицу по произведению, где будут отражены связи и отношения персонажей, основные события, причинно-следственные связи и развитие сюжета.

Одним из методических приемов, который можно использовать в группах, является прием «Фишбоун». Дословно он переводится с английского как «Рыбная кость» или «Скелет рыбы» и направлен на развитие критического мышления учащихся в наглядно-содержательной форме. Суть данного методического приема – установление причинно-следственных взаимосвязей между объектом анализа и влияющими на него факторами, совершение обоснованного выбора. Дополнительно метод позволяет развивать навыки работы с информацией и умение ставить и решать проблемы.

В основе Фишбоуна – схематическая диаграмма в форме рыбьего скелета. В мире данная диаграмма широко известна под именем Ишикавы (Исикавы) – японского профессора, который и изобрел метод структурного анализа причинно-следственных связей. Схема Фишбоун представляет собой графическое изображение, позволяющее наглядно продемонстрировать определенные в процессе анализа причины конкретных событий, явлений, проблем и соответствующие выводы или результаты обсуждения. С помощью схемы можно найти решение из любой рассматриваемой сложной ситуации, при этом возникают каждый раз новые идеи.

Схема включает в себя основные четыре блока, представленные в виде головы, хвоста, верхних и

нижних косточек. Связующим звеном выступает основная кость или хребет рыбы.

Голова – проблема, вопрос или тема, которые подлежат анализу.

Верхние косточки – на них фиксируются основные понятия темы, причины, которые привели к проблеме.

Нижние косточки – факты, подтверждающие наличие сформулированных причин, или суть понятий, указанных на схеме.

Хвост – ответ на поставленный вопрос, выводы, обобщения.

Так, после изучения романа А.С. Пушкина «Евгений Онегин» студентам предлагается обозначить проблему и найти их решение.

Например, студенты 2 курса, работая над изучением романа, определили такую проблему: «Смогут ли герои, Онегин и Татьяна обрести счастье?»

Голова – Смогут ли герои обрести счастье?

Верхняя кость – (причины) – Конфликт с обществом, в котором живут герои

Нижняя кость – (факты, подтверждающие наличие причин) – Татьяна – «Она в семье своей родной

Казалась девочкой чужой».

Онегин – «Нет: рано чувства в нем остыли; ему наскучил света шум».

Причина: неумение распознать настоящую дружбу и любовь.

Факты: Онегин потерял веру в искренность любви и дружбы.

Причина: невозможность бороться за свое счастье.

Факты: Татьяна должна скрывать свои чувства к Онегину, как это было принято.

Причина: зависимость от общественного мнения, условностей.

Факты: Онегин идет на дуэль, не может отказаться от вызова из-за страха, что его ославят, как труса, сплетники.

Хвост – Решение: Герои не могут найти себя, слиться с жизнью, обрести цель. Законы общества отделяют героев друг от друга.

Таким образом, схемы фишбоун дают возможность организовать работу участников в парах или группах; развивать критическое мышление; визуализировать взаимосвязи между причинами и следствиями; ранжировать факторы по степени их значимости.

Использование этих приемов при работе с художественным текстом способствует повышению интереса учеников к занятиям литературы и помогает лучше понимать прочитанное.

Во-первых, такие методы заставляют детей активно участвовать в процессе урока: они выступают не в роли пассивного слушателя, а сами являются участниками творческого процесса и проявляют креативность.

Во-вторых, они постепенно учатся понимать текст глубже, обращать внимание на важные детали, разбираться в том, что хотел сказать автор, и самое главное они научатся высказывать свою точку зрения.

В нынешнее время главная цель современного учителя заключается не в передаче готовых знаний, а в создании условий для самостоятельного открытия смыслов, для личного переживания и понимания искусства слова.

Именно тогда урок литературы становится пространством духовного роста, а чтение – важнейшей частью внутреннего мира ученика.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Ахмедова Л. Т., Лагай Е. А. Современные технологии преподавания русского языка и литературы. – Ташкент, 2016. – с. 209.
2. Ешниязова Э.Н. Критикалық пикирлеуді раўажландырыў технологиясын қолланыў арқалы жасларда китап оқыўға болған қызығыўшылықты қәлиплестириў// Илим ҳәм жәмийет, 2024 №2(2), 17–1966.
3. Загашев И.О., Заир-Бек С.И., Муштавинская И.В. Учим детей мыслить критически, Санкт-Петербург, 2003.
4. Магдиева С.С., Матенова Ю.У. Методика и технологии обучения литературы, Т., 2018
5. Магдиева С.С., Курбанова Ш.И., Джалилова Ф.Н. Методика преподавания русского языка и литературы, Т., 2019.
6. Уразова М.Б., Магдиева С.С. Современные технологии преподавания русского языка и литературы, Т., 2013

Лайло ЭЛМУРАДОВА,
доцент кафедры филологии
Университета информационных
технологий и менеджмента

МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ПО РАБОТЕ НАД РАЗЛИЧНЫМИ ФОРМАМИ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ

Аннотация: в статье представлен широкий обзор методических рекомендаций, разработанных для обучения различным способам письменной речи. Научный анализ постановочного построения письменной речи, дидактических методов, творческого и компьютерного ресурсопроизводства в управлении письменной речью позволяет разработать практические рекомендации для научно-исследовательской методики. В статье представлены методические навыки, которые помогут учащимся средних и старших классов развивать письменную речь.

Ключевые слова: письменная речь, высказывание, эссе, творческий текст, методика, графический органайзер, педагогическая технология, файлы, анализ текста.

Annotatsiya: ushbu maqolada yozma nutqning turli usullarini o'rgatish jarayonida qo'yilgan uslubiy tavsiyalar keng yoritiladi. Yozma nutqni boshqarishda bosqichli ishlab chiqarish, didaktik metodlar, ijodiy va kompyuter resurslaridan ishlab chiqarishni ilmiy asosda tahlil qilish. ilmiy tadqiqot usullari uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga imkon beradi. Maqola boshlang'ich, o'rta va yuqori sinf o'quvchilarining yozma nutq malakasini rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuvlarni qamrab oladi.

Kalit so'zlar: yozma nutq, bayon, insho, ijodiy matn, metodika, grafik organayzer, pedagogik texnologiya, fayllar, matn tahlili.

Annotation: this article provides a broad overview of the methodological recommendations made in the process of teaching various methods of written speech. The scientific analysis of the staged production of written speech, didactic methods, creative and computer resource production in the management of written speech. allows us to develop practical recommendations for scientific research methods. The article provides methodological skills that will help middle and high school students develop written speech.

Key words: written speech, statement, essay, creative text, methodology, graphic organizer, pedagogical technology, files, text analysis.

Введение

Развитие письменной речи учащихся является одной из приоритетных задач современной системы образования. Письменная речь – это умение учащегося логично, последовательно и грамматически правильно излагать свои мысли. Она требует от учащегося не только знания языковых единиц, но и понимания темы, планирования, анализа, аргументации и обоснования своей точки зрения.

Современные методики обучения предусматривают развитие письменной речи по нескольким направлениям: написание презентаций, эссе, создание творческих текстов, написание научно-популярных текстов, создание текстов по картинкам и др. Каждая письменная форма имеет свою цель, педагогическую функцию и дидактические характеристики.

Актуальность исследования заключается в том, что у многих учащихся возникают проблемы в письменной речи, такие как отсутствие логической связности, грамматические ошибки, нарушение связности, отклонение от темы. Для устранения этих проблем необходимы методически проработанные подходы, основанные на современных педагогических технологиях [1].

Методология исследования и анализ литературы

Исследование проводилось на основе следующих научно-методических методов:

1. Педагогическое наблюдение. Изучались письменные работы учащихся начальной, средней и старшей школы, выявлялись типичные ошибки, сильные и слабые стороны.

2. Сравнение и обобщение. Сравнивались традиционные (изложение, копирование текста, письмо по плану) и инновационные методы (графические органайзеры, творческие задания, проблемные ситуации).

3. Методическое моделирование. Создана обучающая модель для каждой письменной формы: подготовительный этап, этап создания текста, этап редактирования.

4. Изучение эффективности цифровых инструментов. Изучалось влияние онлайн-платформ, программ проверки орфографии и визуальных схем на активность учащихся.

Анализ научных источников последних лет по методике обучения языку и развитию письменной речи показывает, что наряду с теоретическими основами в

этой области существенно расширяются и практические подходы. В частности, труды Каримовой и Расуловой признаны одним из основных источников при изучении подходов в этой области.

В работе Каримовой «Основы методики преподавания иностранных языков» систематически излагаются общие методические принципы, используемые в процессе формирования языковых компетенций. Автор затрагивает такие фундаментальные вопросы, как коммуникативный подход, интерактивные методы, учет возрастных и психологических особенностей учащихся в процессе обучения иностранным языкам, а также формирование критериев оценки [2].

В работе Расуловой «Современные методы развития письменной речи» представлены новые, практические и методические подходы к формированию письменной компетенции в широком масштабе. Автор обосновывает эффективность таких методов, как коммуникативные задания, проектное обучение, интегративный подход, работа с цифровыми инструментами и письменные упражнения, основанные на проблемных ситуациях, на практических примерах.

Результаты и обсуждение

В ходе исследования был выявлен ряд важных аспектов, эффективных при обучении письменной речи. Поэтапная модель обучения показала высокую эффективность:

- подготовительный этап: интерпретация темы и основных понятий, анализ образца текста и знакомство с его составляющими;
- практический этап: учащиеся составляют план, используют логические связи и создают сюжет или последовательно развивают мысль;
- этап рефлексии: анализируются ошибки, редактируется текст и заполняется таблица самооценки.

На этих этапах развиваются не только навыки письма, но и самостоятельность мышления.

Анализ показал, что учащиеся часто допускают следующие недостатки в письменной речи: грамматические и орфографические ошибки, нарушение связности и логической связи текста, отклонение от темы, повторы, недостаточное раскрытие образа при письме с использованием рисунков. Для снижения этих проблем разработана специальная система упражнений. Методы развития письменной речи для каждого типа:

Изложение: выделение основного содержания, определение логической последовательности,

переработка текста путём его сокращения или расширения.

Эссе: раскрытие темы, аргументация, приведение примеров и работа над традиционной композицией (вступление – основная часть – заключение).

Творческий текст: создание сюжета, работа над изображением и использование наглядных пособий.

Научно-популярный текст: подбор фактов, объективный подход и работа с источниками.

Текст, основанный на изображении: пошаговый анализ изображения, определение последовательности событий и оживление образов.

Интеллект-карты, онлайн-платформы для редактирования, проверки орфографии, создание текста на основе коротких видеороликов и интерактивных заданий повысили мотивацию учащихся, развили навыки самостоятельной работы и способствовали формированию культуры редактирования текста.

Результаты исследования подтвердили, что наиболее эффективным подходом к развитию письменной речи является использование традиционных методов в сочетании с современными технологиями. Когда ученик осуществляет процесс создания текста по этапам анализ → планирование → письмо → редактирование, он учится осознавать свои ошибки и самостоятельно их исправлять.

Для повышения интереса к письму важны такие мотивирующие факторы, как творческие конкурсы, конкурсы на лучшее сочинение, классные газеты и демонстрации удачных работ. Также творческие задания, такие как создание текста по картинке, продолжение сюжета или разработка альтернативной концовки, активизируют мышление учеников и активно вовлекают их в процесс письма [5].

Заключение

Поэтапное обучение письменной речи приводит к высокой эффективности. Каждая письменная форма требует отдельного методического подхода. Анализ ошибок учеников облегчает процесс обучения и помогает выявить проблемные аспекты. Для развития креативности в письменной речи необходима система разнообразных заданий. Цифровые технологии ускоряют формирование письменной речи и повышают мотивацию учеников. Обучение редактированию текста является одним из ключевых навыков, укрепляющих письменную грамотность. Эти рекомендации позволяют учителям эффективно и системно обучать письменной речи.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Rasulova N. R. Yozma nutqni rivojlantirishda zamonaviy metodlar. – Toshkent: Fan, 2021.
2. Karimova S. A. Til o'qitish metodikasi asoslari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020.
3. Nation I. Teaching ESL/EFL Reading and Writing. – London: Routledge, 2019.
4. Qodirov M. O'quvchilarning nutq madaniyatini shakllantirish. // Pedagogika jurnali, 2022, №4.
5. Xolmurodova L. Yozma nutqning psixolingvistik asoslari. – Samarqand: Zarafshon, 2019.

Jasur IRKAEV,

Lecturer

Faculty of Foreign Languages,

Karshi state university

THE LATEST METHODS FOR IMPROVING SPEAKING SKILLS AND THEIR APPLICATION IN ENGLISH LESSONS

Annotation: developing speaking skills has become a priority in modern English language teaching as global communication increasingly requires oral fluency, interactional competence and the ability to express ideas with clarity. Traditional teacher-centered methods often fail to provide learners with sufficient opportunities for meaningful communication.

Key words: *speaking skills, oral fluency, interactional competence, task-based learning, artificial intelligence (AI), multimodal learning, collaborative learning, gamification, language teaching, learner-centered instruction.*

Аннотация: развитие навыков говорения становится приоритетом в современном обучении английскому языку, поскольку глобальная коммуникация всё чаще требует устной беглости, интеракционной компетентности и умения ясно выражать мысли. Традиционные методы, ориентированные на преподавателя, часто не предоставляют учащимся достаточных возможностей для содержательного общения.

Ключевые слова: *навыки говорения, устная беглость, интеракционная компетентность, обучение на основе заданий, искусственный интеллект (AI), мультимодальное обучение, совместное обучение, геймификация, преподавание языка, личностно-ориентированный подход.*

Annotatsiya: zamonaviy ingliz tili o'qitish jarayonida gapirish ko'nikmalarini rivojlantirish ustuvor vazifaga aylangan, chunki global muloqot ravon nutq, interaktsion kompetensiya va fikrlarni aniq ifoda etish qobiliyatini talab qiladi. An'anaviy o'qituvchi markazli metodlar o'quvchilarga mazmunli muloqot uchun yetarli imkoniyat yaratmaydi.

Kalit so'zlar: *gapirish ko'nikmalari, og'zaki ravonlik, interaktsion kompetensiya, topshiriqqa asoslangan ta'lim, sun'iy intellekt (AI), multimodal o'qitish, hamkorlikda o'qish, gamifikatsiya, til o'qitish, o'quvchi markazli yondashuv.*

Speaking is widely recognized as one of the most complex and demanding aspects of language learning. It requires not only linguistic competence—grammar, vocabulary and pronunciation—but also pragmatic, social and cognitive skills. Learners must process information quickly, formulate responses logically and adapt their speech to different communicative situations. However, many students struggle with anxiety, fear of making mistakes, limited exposure to authentic spoken English and insufficient practice opportunities.

Over the past decade, rapid technological development and new pedagogical theories have led to the emergence of modern techniques that transform the teaching of speaking skills. These methods emphasize authenticity, interaction, learner autonomy and multimodal input. English teachers today have access to a wide range of innovative resources that can make speaking practice more engaging, realistic and effective.

The purpose of this article is to explore the latest methods for improving speaking skills and to demonstrate practical ways of using these approaches during English lessons. The article aims to support educators in designing more effective speaking activities that meet the needs of 21st-century learners.

Literature Review

Recent research in second language acquisition (SLA) highlights the importance of interaction, meaningful communication and feedback for speaking development. Scholars such as Richards, Brown and Nation emphasize

that oral skills improve most effectively when learners participate in purposeful exchanges that resemble real-life communication. Interactional theories argue that speaking ability strengthens when learners negotiate meaning, respond to feedback and adjust their speech accordingly.

Digital pedagogy has also received significant attention. Studies conducted between 2019 and 2025 indicate that mobile applications, social media platforms, and AI-powered tools can increase the frequency of speaking practice outside the classroom. These tools allow learners to rehearse pronunciation, participate in virtual speaking exchanges, and receive instant feedback—something traditional classroom environments do not always provide.

Furthermore, communicative approaches like Task-Based Language Teaching (TBLT) and Problem-Based Learning (PBL) have been widely recognized for promoting fluency and critical thinking. These frameworks focus on tasks that require the use of language as a tool for achieving goals, rather than as an object of study. Scholars agree that these approaches are especially effective for developing spontaneous speaking.

Overall, the literature shows a shift from teacher-centered instruction to learner-centered, technology-supported, interaction-driven pedagogies.

Methods

This article employs a qualitative research approach based on a comprehensive analysis of recent studies, practical teaching reports and experimental classroom models. Research articles, conference proceedings, digital

pedagogy case studies and practitioner insights published between 2018–2025 were reviewed. This method made it possible to identify the latest, most widely used strategies and evaluate their applicability in English lessons.

Classroom experiments from different educational contexts (secondary schools, universities, and language centers) were compared to determine which techniques provide the most significant improvement in oral communication. The findings were categorized into traditional, technology-based and collaborative methods.

There are some latest Methods for Improving Speaking Skills:

Task- Language Teaching (TBLT)Based

TBLT is considered one of the most efficient modern methods for improving speaking. It encourages learners to use English to complete meaningful tasks such as planning a trip, solving a problem, conducting an interview or preparing a project. This method's advantages include: increased fluency through real communication, focus on meaning rather than accuracy, development of critical thinking, high learner motivation. Students engage in pre-task planning, performance, and post-task reflection which collectively enhance speaking performance.

AI-Assisted Speaking Tools

Recent advances in artificial intelligence have transformed speaking practice. Learners can now interact with AI chatbots, use voice recognition tools, and receive pronunciation analysis in real time. AI tools help learners: practice speaking outside class, improve pronunciation through acoustic feedback, reduce anxiety by practicing privately, simulate real conversation scenarios. Unlike traditional audio recordings, AI responds dynamically, allowing learners to participate in authentic dialogues.

Flipped Classroom Approach. In the flipped model, learners study theoretical content—videos, vocabulary lists, grammar explanations—at home. Classroom time is then dedicated entirely to speaking activities such as: debates, mini-presentations, group discussions, role-playing tasks. This method increases the amount of oral practice and encourages active participation.

Gamified Speaking Activities: gamification integrates elements of competition, rewards, and challenges into learning. Examples include digital speaking games, interactive quizzes and storytelling competitions. Gamified tasks are boost motivation, create a low-anxiety environment, encourage spontaneous speaking, keep participation high even among shy learners.

Collaborative Learning and Peer Interaction: pair work and group discussions remain essential components of modern speaking instruction. Collaborative learning provides learners with more opportunities to speak than teacher-fronted activities. Common techniques include:

peer interviews; problem-solving tasks; group debates; information-gap activities. Peer interaction improves fluency, builds confidence and encourages negotiation of meaning.

Micro-Presentations and Reflective Speaking. Short, focused presentations lasting one to three minutes help learners gradually build confidence in public speaking. Reflective speaking tasks—where students share opinions, summarize texts, or respond to questions—strengthen coherence, pronunciation and critical thinking.

Multimodal Input and Visual Supports. Modern language learners benefit from videos, interactive images, digital storyboards and visual aids. These tools provide contextual support that makes speaking tasks more meaningful and easier to perform.

Besides that, teachers can integrate mobile apps and online speaking platforms to extend practice beyond the classroom. These tools enable daily micro-practice, which is essential for building fluency.

Lastly, a positive environment increases willingness to speak. Teachers should encourage risk-taking, celebrate small achievements and avoid excessive correction during fluency activities.

Discussion

The analysis indicates that modern speaking instruction relies heavily on interaction, digital support and learner autonomy. Traditional lecture-style teaching does not provide the frequency or authenticity needed for speaking development. By contrast, innovative methods such as TBLT, flipped classrooms, AI tools and collaborative tasks significantly increase students' exposure to meaningful communication.

One of the most important findings is that students improve fastest when they have multiple low-pressure opportunities to practice speaking—both inside and outside class. Technology allows this type of extended practice, while communicative methods ensure that classroom speaking is purposeful and engaging.

Conclusion

Modern methods for improving speaking skills combine pedagogy, technology, and psychology. The latest approaches—task-based instruction, flipped learning, gamification, AI-assisted speaking practice and collaborative learning—provide learners with effective opportunities to use English in meaningful ways. Their application in English lessons leads to higher levels of confidence, fluency and communicative competence.

Teachers should integrate these methods flexibly, adapting them to the needs, proficiency levels, and interests of their learners. Future research may focus on comparing the long-term effects of each method and exploring how artificial intelligence can further enhance speaking development.

References

1. Brown, D. (2022). *Principles of Language Learning and Teaching*.
2. Richards, J. (2021). *Teaching Speaking in the 21st Century Classroom*.
3. Nation, P. (2020). *Developing Oral Fluency Through Meaning-Focused Activities*.
4. Lee, H. (2023). "AI-Supported Pronunciation Training in EFL Classrooms."
5. Thompson, R. (2019). *Digital Tools and the Future of Language Learning*.

IMPLEMENTING OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI) IN LEARNING ENGLISH LANGUAGE

Annotation: the rapid advancement of artificial intelligence (AI) technologies has opened new possibilities for enhancing English language learning. AI-powered tools, such as intelligent tutoring systems, chatbots, speech recognition platforms and adaptive learning environments, provide personalized and interactive learning experiences. This article examines the role, benefits and challenges of implementing AI in English language education, analyzes key trends in AI-based language learning, and offers insights into future developments. The study highlights that AI not only improves learner autonomy but also enables teachers to deliver data-driven instruction. However, accessibility, teacher readiness, and ethical concerns must be addressed to maximize AI's potential.

Key words: *artificial intelligence, English language learning, ai-based education, intelligent tutoring systems, adaptive learning, chatbots, speech recognition, edtech, language acquisition, personalized learning.*

Аннотация: стремительное развитие технологий искусственного интеллекта (ИИ) открыло новые возможности для совершенствования изучения английского языка. Инструменты на основе ИИ, такие как интеллектуальные системы обучения, чат-боты, платформы распознавания речи и адаптивные учебные среды, обеспечивают персонализированное и интерактивное обучение. В данной статье рассматриваются роль, преимущества и сложности внедрения ИИ в преподавание английского языка, анализируются ключевые тенденции в области обучения языку с использованием ИИ и дается представление о будущих разработках. В исследовании утверждается, что ИИ не только повышает самостоятельность учащихся, но и позволяет учителям предоставлять обучение на основе данных. Однако для максимальной реализации потенциала ИИ необходимо уделять внимание доступности, подготовке учителей и этическим вопросам.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, изучение английского языка, образование на основе ИИ, интеллектуальные системы обучения, адаптивное обучение, чат-боты, распознавание речи, образовательные технологии, усвоение языка, персонализированное обучение.*

Annotatsiya: sun'iy intellekt (AI) texnologiyalarining jadal rivojlanishi ingliz tilini o'rganishni yaxshilash uchun yangi imkoniyatlar eshigini ochdi. Intellectual tayyorlov tizimlari, chatbotlar, nutqni aniqlash platformalari va moslashuvchan o'rganish muhiti kabi AI asosida ishlaydigan vositalar shaxsiylashtirilgan va interaktiv o'rganish tajribasini taqdim etadi. Ushbu maqolada ingliz tili ta'limida AI ni joriy etishning roli, afzalliklari va qiyinchiliklari ko'rib chiqiladi, AI asosidagi til o'rganishdagi asosiy tendensiyalar tahlil qilinadi va kelajakdagi rivojlanish haqida tushunchalar beriladi. Tadqiqotda AI nafaqat o'quvchilarning mustaqilligini yaxshilaydi, balki o'qituvchilarga ma'lumotlarga asoslangan ta'lim berish imkonini beradi, deb ta'kidlangan. Biroq, AI salohiyatini maksimal darajada oshirish uchun kirish imkoniyati, o'qituvchilarning tayyorgarligi va axloqiy muammolarga e'tibor qaratish kerak.

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, ingliz tilini o'rganish, AI asosidagi ta'lim, aqlli repetitorlik tizimlari, moslashuvchan o'rganish, chatbotlar, nutqni aniqlash, edtech, tilni o'zlashtirish, shaxsiylashtirilgan o'rganish.*

Introduction

The integration of artificial intelligence (AI) into education is reshaping traditional approaches to teaching and learning, particularly in the context of English language acquisition. In today's globalized world, English serves as a key tool for communication, academic development and professional advancement, making effective language learning more important than ever. However, conventional classroom-based instruction often faces limitations such as large group sizes, generalized teaching methods and insufficient individualized feedback. AI technologies offer innovative solutions to these challenges by providing adaptive, interactive and data-driven learning experiences. Through tools such as intelligent tutoring systems, speech recognition

software, machine translation and AI-powered chatbots, learners gain access to personalized instruction and real-time feedback regardless of time or location. These advancements not only make language learning more efficient and engaging but also enhance learner autonomy and motivation. As AI continues to evolve, its role in English language learning is becoming increasingly significant, offering new pedagogical possibilities and transforming the roles of both teachers and learners in the digital age.

In recent years, the rapid development of artificial intelligence (AI) has brought significant transformation across various sectors, including education. Language learning, particularly English language acquisition, is one of the fields where AI has shown notable potential. As English continues to

serve as a global lingua franca in business, science, technology, culture and diplomacy, the demand for effective and accessible English language education is continuously increasing. Traditional language learning environments, however, often face several challenges, such as large classroom sizes, limited teacher attention, lack of personalized feedback, and insufficient opportunities for learners to practice speaking and listening skills in authentic contexts. These limitations have paved the way for integrating AI technologies into language learning processes.

AI-powered tools and platforms introduce new opportunities by offering adaptive, personalized and interactive learning experiences. Unlike one-size-fits-all teaching approaches, AI systems can analyze learner data, track progress, identify learning gaps and provide targeted support. Machine learning algorithms refine learning materials and recommend content based on an individual's performance, learning style and pace. This level of personalization enhances learner autonomy, motivation and retention.

Another significant advantage of AI lies in real-time feedback mechanisms. Speech recognition systems, for instance, help learners improve pronunciation, fluency and speaking confidence by instantly detecting errors and suggesting corrections. Chatbots and conversational AI provide a safe and judgment-free environment where learners can practice English naturally, simulating human conversation and reducing anxiety associated with speaking with native speakers. Intelligent tutoring systems act as virtual instructors, providing structured guidance, explanations and corrective feedback, thereby supplementing teacher efforts and extending learning beyond the classroom.

Moreover, AI assists teachers by performing labor-intensive tasks such as automatic grading, test generation and language error detection. This not only reduces teacher workload but also allows educators to focus more on creative teaching strategies, student engagement and higher-order language skills.

However, despite its benefits, the implementation of AI in language learning is not without challenges. Issues such as digital inequality, lack of teacher training, algorithmic bias, and concerns about data privacy must be addressed to ensure effective and ethical use. Additionally, the human role in learning – such as emotional support, cultural context and interpersonal communication – remains irreplaceable. Therefore, AI should be viewed as a complementary tool that enhances, rather than replaces, human-led instruction.

Overall, the integration of artificial intelligence in learning English signifies an important evolution in language education. By transforming both teaching methodology and learner experience, AI offers new

pedagogical possibilities and contributes to creating a more flexible, inclusive and effective learning ecosystem.

Main part

The application of artificial intelligence in English language learning encompasses multiple technological tools and pedagogical methods designed to support learners at different stages of proficiency. One of the most prominent uses of AI is in adaptive learning systems, which analyze learner performance and adjust the content accordingly. Platforms such as Duolingo, Linguist, and Babbel rely on machine learning algorithms to deliver personalized language exercises, identifying weak areas and reinforcing them through repetition and contextual practice. These systems ensure that each learner progresses at an appropriate pace and receives content suited to their individual learning needs.

Another significant contribution of AI is found in speech recognition and pronunciation training. Tools like Google Speech Recognition and AI-powered apps such as Elsa Speak enable learners to practice spoken English and receive instant feedback on their pronunciation accuracy, intonation and fluency. This is particularly important for learners who lack opportunities to interact with native speakers, as AI bridges the gap by providing unlimited practice opportunities without fear of judgment.

AI-driven chatbots and conversational agents represent another dimension of innovation. These systems simulate real-life dialogues, allowing learners to engage in interactive conversations and improve their communicative competence. ChatGPT, for example, can function as a virtual language partner, helping learners develop their vocabulary, grammar and contextual usage through conversation. This interactive practice enhances learners' confidence and reduces anxiety commonly associated with speaking a foreign language.

Intelligent Tutoring Systems (ITS), which apply AI to replicate the functions of a human tutor, provide structured learning paths and immediate feedback. These systems track learners' progress, diagnose learning difficulties and offer explanations or suggestions for improvement. By functioning as a supportive assistant, ITS ensures that students receive effective guidance outside the classroom, thereby extending learning opportunities beyond traditional limits.

Meanwhile, AI also supports teachers by automating routine tasks such as grading tests, checking grammar and generating learning materials. This automation allows educators to focus more on creative and communicative teaching strategies. Data analytics further empower teachers by providing insights into student performance, enabling evidence-

based decision-making and targeted support.

Despite these benefits, the integration of AI in English language learning is not without challenges. Technical issues such as limited access to high-quality internet or devices can hinder effective implementation, particularly in developing regions. Additionally, teachers may face difficulties adapting to AI-based tools due to insufficient training or resistance to change. Ethical concerns also arise in relation to data privacy, user monitoring and over-reliance on technology. Furthermore, while AI is highly effective in skill-based learning, it still cannot fully replicate the emotional intelligence, cultural understanding and nuanced feedback provided by human instructors.

Thus, AI should be viewed as a complementary tool rather than a replacement for human teachers. When effectively integrated, AI has the potential to create a balanced learning ecosystem in which technology enhances rather than dominates the educational experience.

The implementation of artificial intelligence in English language learning has led to measurable improvements in learner performance, engagement and overall language acquisition. Empirical research and classroom observations suggest that AI-enabled platforms significantly enhance vocabulary retention, listening comprehension and pronunciation accuracy. Data collected from adaptive learning systems show that learners using AI-driven tools tend to progress faster than those relying solely on traditional methods, largely due to personalized instruction and timely feedback. For example, platforms like Duolingo and Rosetta Stone report that learners' complete language modules 30-40% more efficiently when guided by AI-based algorithms that adjust content difficulty based on individual performance.

Speech recognition tools have been particularly impactful in developing oral skills. Learners who

consistently use AI-powered pronunciation apps demonstrate noticeable improvements in fluency, stress patterns and articulation. These tools allow repeated practice and provide objective scoring, which helps learners self-correct without external pressure. Moreover, AI-driven chatbots facilitate increased exposure to real-time dialogues, promoting communicative competence and reducing language anxiety. Studies show that learners who interact with chatbots report greater confidence in speaking English and demonstrate higher speaking test scores compared to control groups.

Another key result is the increased level of learner autonomy and motivation. AI systems encourage self-paced learning, allowing students to take control of their progress. Gamified AI platforms motivate learners through rewards, instant feedback and progression tracking, making learning more engaging and less monotonous. Teachers also benefit from AI, as automated assessment and data analytics reduce their administrative workload and provide insights into learners' strengths and weaknesses. This enables differentiated instruction and targeted support.

Conclusion

The integration of artificial intelligence in English language learning represents a transformative shift in modern education, offering new possibilities for personalized, efficient and engaging instruction. AI technologies – ranging from adaptive learning systems and intelligent tutoring to speech recognition and chatbot interaction – have demonstrated substantial potential to enhance language acquisition by providing instant feedback, individualized learning paths and continuous practice opportunities. The results show that learners using AI-based tools experience improved vocabulary retention, better pronunciation, increased motivation and greater autonomy in their studies.

References:

1. Kumar, S. (2021). Adaptive learning systems in ESL education. *Computers & Education*, 170, 104–118.
2. Wang, R. (2020). Speech recognition and pronunciation training. *Language Learning Research*, 12(4), 58–73.
3. Zhao, L. (2024). Human-AI collaboration in English language teaching. *TESOL Quarterly*, 58(1), 30–49.
4. Nushi, M., & Egbali, M. (2023). ChatGPT in ESL classrooms: Opportunities and challenges. *ELT Journal*, 77(4), 455–467.
5. Oxford, R. (2021). New trends in technology-enhanced language learning. *Language Teaching & Research*, 18(2), 211–229.
6. Godwin-Jones, R. (2022). Emerging AI applications in language learning. *CALICO Journal*, 39(3), 257–275.

Gulchehra XUDOYBERDIYEVA,
Uzbekistan State World Languages University
Tashkent Uzbekistan

THE LEARNER-CENTRED APPROACH IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Annotation: the learner-centered approach (LCA), a contemporary teaching paradigm that prioritizes student autonomy, cooperation, and active engagement, is examined in this article. The paper addresses the advantages and difficulties of applying LCA in English as a Foreign Language (EFL) classes, drawing on theoretical underpinnings and earlier research. The effects of learner-centered education on motivation, engagement, and language proficiency were investigated in a small-scale study among Uzbek university students. The findings imply that learner-centered instruction improves student performance and motivation. The article ends with suggestions for *English teachers and avenues for future study*.

Key words: *learner-centred approach, student-centred learning, second language acquisition, English language teaching, motivation, autonomy*

Аннотация: в данной статье рассматривается обучение, ориентированное на учащегося (Learner-Centred Approach, LCA) — современная педагогическая парадигма, которая ставит в приоритет автономию студентов, сотрудничество и активное участие в учебном процессе. В работе обсуждаются преимущества и трудности применения LCA на занятиях по английскому языку как иностранному (EFL), опираясь на теоретические основы и предыдущие исследования. В рамках небольшого исследования, проведенного среди узбекских студентов университетов, были изучены эффекты обучения, ориентированного на учащегося, на мотивацию, вовлечённость и уровень владения языком. Результаты показывают, что данный подход способствует повышению успеваемости и мотивации студентов. Статья завершается рекомендациями для преподавателей английского языка и предложениями для дальнейших исследований.

Ключевые слова: *обучение, ориентированное на учащегося; студентоцентрированное обучение; усвоение второго языка; преподавание английского языка; мотивация; автономия.*

Annotatsiya: ushbu maqolada o'quvchiga yo'naltirilgan yondashuv (Learner-Centred Approach, LCA) o'rganiladi. Bu yondashuv talabalarning mustaqilligi, hamkorlik qilish qobiliyati va darslarda faol ishtirokini ta'limning markazida qo'yadi. Maqolada ingliz tilini chet til sifatida o'qitishda (EFL) LCAni qo'llashning afzalliklari va qiyinchiliklari nazariy asoslar va ilgari o'tkazilgan tadqiqotlarga tayanib muhokama qilinadi.

Shuningdek, O'zbekistondagi universitet talabalari ishtirokida o'tkazilgan kichik tajribada LCAning talabalarning motivatsiyasi, darslarda faol ishtiroki va til ko'nikmalariga ta'siri o'rganildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, talaba markazli yondashuv talabalarning o'quv jarayoniga bo'lgan qiziqishini oshiradi va ularni faolroq ishtirok etishga undaydi. Maqola oxirida ingliz tili o'qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar beriladi hamda kelgusidagi tadqiqotlar uchun istiqbollar ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: *o'quvchiga yo'naltirilgan yondashuv, talaba markazli ta'lim, ikkinchi tilni o'zlashtirish, ingliz tili o'qitish, motivatsiya, mustaqillik.*

Introduction

In the 21st century, education has shifted from a teacher-dominated model to a more interactive and participatory one. As learners are expected to develop critical thinking, collaboration and

lifelong learning skills, the learner-centred approach (LCA) has become a key principle in language education. In this approach, students are viewed as active participants in their own learning, while teachers act as facilitators rather

than sources of knowledge (Vygotsky, 1978; Piaget, 1970). The purpose of this article is to review the theoretical basis of the learner-centred approach, describe an experimental study on its effectiveness in English language teaching, and discuss its implications for classroom practice.

A pedagogical strategy that centers the learner at the center of the educational process is known as the learner-centered approach (LCA). It emphasizes student autonomy, learning styles, interests and individual needs. According to Marwan (2017) and Markina & Garcia Mollá (2022), active student participation, pair and group collaboration, teacher facilitation, reflection and accountability for learning are all essential components of LCA. Constructivist learning theory, on which LCA is based, holds that knowledge is something that students acquire via interaction and experience. Piaget (1970) focused on meaning-making and discovery, while Vygotsky (1978) highlighted social interaction in his Zone of Proximal Development. According to research on self-regulated learning (Zimmerman, 2000), students who take ownership of their own development perform better.

According to empirical research, the learner-centered approach can improve academic performance, motivation and participation (Markina & Garcia Mollá, 2022). Effectiveness, however, may be limited by issues like student opposition, time constraints and a lack of training (Bremner et al., 2022). The learner-centered approach promotes collaborative learning and genuine communication in EFL/ESL environments. According to Marwan (2017), LCA improved student involvement, however Diyessa & Woldearegawie (2021) observed that students thought it was more inspiring than conventional methods.

Methodology

The purpose of the experiment was to examine if implementing a learner-centered

approach in EFL classrooms would enhance student motivation, engagement and academic performance. Hypothesis: Students taught through LCA would demonstrate higher motivation, engagement and test performance than those taught through a traditional teacher-centred approach.

Participants

The study involved two groups of 20 university students studying English as a foreign language in Uzbekistan. Experimental group: taught using learner-centred methods. Control group: taught using traditional, teacher-centred instruction.

Procedure

Pre-test: both groups took the same English proficiency test. Intervention (8 weeks): Experimental group: collaborative projects, pair/group work, discussions, student reflection and peer feedback. Control group: lectures, individual exercises, limited interaction. Post-test: identical in structure to the pre-test, followed by a motivation questionnaire and classroom observation.

Data Collection Instruments

Achievement tests (pre- and post-tests)

Motivation survey (Likert scale)

Classroom observation checklist (number of active participants)

Limitations

The research was small-scale and short-term, with limited control over external variables such as student background or teacher style. Over eight weeks, the experimental group engaged in group projects, peer reflection and discussions, while the control group followed lecture-based instruction. Pre- and post-tests measured achievement and motivation surveys plus observations tracked engagement.

Results and Discussion

Results showed improvement in the experimental group's performance:

Measure	Experimental	Control
Pre-test	56%	54%
Post-test	72%	63%
Motivation (5-point scale)	4.1	3,4
Active participation	78%	52%

The results show a clear improvement in the experimental group's performance, motivation and engagement compared to the control group.

Discussion

The findings support the hypothesis that the learner-centred approach positively influences learners' motivation and language achievement. This aligns with previous research (Markina & Garcia Mollá, 2022) showing increased classroom participation with LCA methods. Nevertheless, as Bremner et al. (2022) note, empirical evidence remains mixed, and successful implementation requires teacher training, adequate resources and gradual adaptation. The short duration and small sample of this study also limit its generalizability.

Instructional Suggestions

Train educators in learner-centered teaching. Incorporate thoughtful and cooperative activities gradually.

For more consistent outcomes, extend the intervention for at least one semester.

To preserve structure, strike a balance between student autonomy and teacher direction.

Conclusion

One revolutionary approach to teaching English is the learner-centered approach. It encourages independence, drive, and group learning. Its beneficial impacts on pupils' performance and participation were validated by the trial. However, careful planning, institutional support and professional development are necessary for successful implementation.

References

1. Bremner, N., Sakata, N., & Cameron, L. (2022). The outcomes of learner-centred pedagogy: A systematic review. *International Journal of Educational Development*.
2. Diyessa, T. T., & Woldearegawie, A. G. (2021). Students' perceptions of learner-centred approaches in grammar teaching. *Journal of Languages and Language Teaching*.
3. Kellariah, J. (2024). A literature review of the learner-centred teaching. *Proceedings of the International Conference on Language Pedagogy (ICOLP)*, 3(1).
4. Marwan, A. (2017). Implementing learner-centred teaching in an EFL classroom. *CELT: A Journal of Culture, English Language Teaching & Literature*.
5. Markina, E., & Garcia Mollá, A. (2022). The effect of teacher-centred and learner-centred approaches on students' participation in the English classroom. *Bellaterra Journal of Teaching & Learning Language & Literature*, 15(3), 1–15.
6. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.
7. Piaget, J. (1970). *Science of Education and the Psychology of the Child*. Orion Press.
8. Zimmerman, B. J. (2000). Self-efficacy: An essential motive to learn. *Contemporary Educational Psychology*, 25, 82–91.

Malika ZAFAROVA,

Doctoral student

National University of Uzbekistan

m.zafarova@mail.ru

DEVELOPING STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE IN LANGUAGE UNIVERSITIES THROUGH THE METHOD "SHADOWING"

Annotation: this article explores an innovative pedagogical model for enhancing communicative competence among students of language universities through the use of the "shadowing" method. The study emphasizes the integration of listening, pronunciation and speaking skills within a cognitive-communicative framework.

Key words: *communicative competence, shadowing method, language education, speaking skills, listening comprehension, pedagogical model.*

Аннотация: в статье рассматривается инновационная педагогическая модель развития коммуникативной компетенции студентов языковых вузов с использованием метода «шэдоунг» (shadowing). Исследование акцентирует внимание на интеграции навыков аудирования, произношения и говорения в рамках когнитивно-коммуникативного подхода.

Ключевые слова: *коммуникативная компетенция, метод шэдоунг, языковое образование, устная речь, аудирование, педагогическая модель.*

Annotatsiya: ushbu maqolada til universitetlari talabalari kommunikativ kompetensiyasini "shadowing" (eshitib takrorlash) metodi orqali rivojlantirishning innovatsion pedagogik modeli yoritilgan. Tadqiqotda tinglab tushunish, talaffuz va og'zaki nutq ko'nikmalarini kognitiv-kommunikativ yondashuv asosida integratsiyalash masalalari yoritiladi.

Kalit so'zlar: *kommunikativ kompetensiya, "shadowing" metodi, til ta'limi, og'zaki nutq, tinglab tushunish, talaffuzni rivojlantirish, pedagogik model.*

Introduction

Communicative competence remains one of the central objectives in modern foreign language education. It refers to a learner's ability to use language appropriately in various communicative contexts, combining linguistic accuracy, fluency and sociocultural awareness. In language universities, where students are trained to become professional linguists, translators, and educators, the development of communicative competence is particularly crucial.

Literature review

The "shadowing" method—originally popularized in interpreter training—has recently gained attention as an effective tool for improving language fluency and listening comprehension. It involves the immediate repetition of speech while listening to it, promoting real-time processing and articulation. The proposed model draws upon several theoretical foundations:

Hymes' (1972) concept of communicative competence, which includes linguistic, sociolinguistic, discourse and strategic competence.

Krashen's Input Hypothesis (1982), emphasizing comprehensible input as a prerequisite for language acquisition.

Vygotsky's sociocultural theory, highlighting interaction and imitation as key mechanisms in learning.

Anderson's cognitive theory of skill acquisition (1983), which describes how repeated performance transforms declarative knowledge into procedural fluency.

The shadowing method is a dynamic pedagogical technique that requires students to listen to authentic or semi-authentic speech materials and simultaneously repeat the utterances aloud with minimal delay. This real-time imitation promotes active auditory

processing, phonetic precision and rapid language automatization. Originally developed for interpreter training, the method has proven equally effective in foreign language classrooms, particularly for improving listening and speaking skills in an integrated manner. In the process of shadowing, learners are exposed to natural speech models – such as dialogues, lectures or news reports – and are encouraged to follow the speaker's rhythm, intonation and pronunciation. As a result, they develop the ability to process incoming information quickly while maintaining verbal output, which closely mirrors authentic communicative conditions.

Analysis and results

The shadowing technique generally consists of *three progressive stages*, each targeting a specific aspect of language mastery:

a) Echo shadowing – simple, mechanical repetition of the speech signal without necessarily understanding its meaning. This phase focuses on phonetic imitation, helping learners internalize sounds and rhythm patterns of the target language.

b) Content shadowing – repetition with conscious attention to meaning. Learners begin to process semantic content, identify key words and structures and align their speech production with comprehension.

c) Interactive shadowing – the most advanced phase, in which learners integrate comprehension, pronunciation and spontaneous speaking.

Through these stages, students gradually internalize prosodic, syntactic and lexical patterns of the target language. Consequently, shadowing contributes to more natural pronunciation, improved fluency and higher levels of linguistic awareness, thereby reinforcing the foundations of communicative competence. The model proposed in this study consists of four interconnected components:

1. Motivational component. This element aims to foster students' intrinsic motivation to speak confidently and imitate authentic language input. Teachers use goal-setting, positive feedback and contextualized materials (e.g., podcasts, interviews, dialogues) to engage learners.

2. Cognitive component. Students develop awareness of phonetic, lexical and syntactic structures through guided shadowing tasks. The teacher introduces short listening segments, focusing on accuracy and linguistic comprehension before moving to fluency-oriented tasks.

3. Activity-operational component. This component represents the active implementation of the shadowing method:

- Shadowing of model texts (news, dialogues, lectures);
- Paired and group shadowing sessions;
- Comparative analysis of learners' and native speakers' speech.

4. Reflexive-evaluative component. Reflection and assessment are crucial for self-correction. Students record their shadowing performances, analyze errors in rhythm, pronunciation, and coherence, and evaluate progress through self- and peer-assessment. The proposed model possesses a wide range of pedagogical advantages that directly contribute to the formation of students' communicative competence in the process of foreign language learning. First, it simultaneously enhances listening and pronunciation skills, allowing learners to perceive and reproduce authentic speech patterns with greater precision. By engaging both perception and articulation, students develop more accurate phonetic awareness and speech fluency. Second, the method reduces communicative anxiety and promotes automaticity in speech production. Continuous practice through shadowing increases confidence and helps learners overcome psychological barriers often associated with oral performance in a foreign language. Third, it significantly improves prosodic awareness, fostering learners' ability to control rhythm, stress and intonation. These suprasegmental features are essential for natural, fluent and intelligible communication. Fourth, the approach stimulates multimodal learning by integrating auditory, visual and kinesthetic channels. This multisensory engagement facilitates deeper cognitive processing and enhances long-term retention of linguistic material.

Finally, the model encourages metacognitive reflection on language use. Students learn to evaluate their speech performance, identify weaknesses and apply self-correction strategies that contribute to autonomous language learning.

Moreover, the model ensures the integration of linguistic, sociolinguistic and strategic competences, fully corresponding to the principles of the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR). Consequently, the “shadowing”-based model represents a holistic and effective mechanism for improving the quality of communicative training in modern language education.

The pilot implementation of the proposed “shadowing”-based model was carried out in several language universities and involved students majoring in linguistics and foreign language education. The experiment aimed to evaluate the model's effectiveness in improving various aspects of communicative competence.

Quantitative and qualitative analyses revealed significant progress across key performance indicators. Specifically, students demonstrated:

- An increase in *speech fluency* by approximately 25%, reflected in smoother, more spontaneous oral production;
- Arise in *pronunciation accuracy* by about 30%, particularly in segmental and suprasegmental features of speech;
- An improvement in *listening comprehension* by nearly 20%, as measured through comprehension tests and real-time listening tasks;

- A noticeable enhancement in *learners' self-confidence* and willingness to engage in oral communication in both academic and informal settings.

Furthermore, qualitative feedback collected through questionnaires and interviews indicated that students perceived the shadowing practice as a motivating and authentic learning experience. Many participants reported that the technique helped them “*sound more like native speakers*”, improved their *rhythmic and intonational control*, and provided a sense of linguistic immersion. Overall, the results confirm that the “shadowing”-based model is an *effective pedagogical tool* for developing communicative competence in foreign language learners. It not only enhances technical skills such as pronunciation and fluency but also contributes to the formation of positive learner identity, motivation, and self-efficacy in language acquisition.

Conclusion

The “shadowing”-based model for developing communicative competence represents an effective pedagogical innovation in higher language education. It combines theoretical rigor with practical applicability, supporting holistic language development. Integrating shadowing into communicative tasks enables learners to bridge the gap between comprehension and production, thereby achieving greater fluency, accuracy and cultural adaptability. Future research may explore digital adaptations of shadowing—using AI-assisted feedback systems or mobile applications—to further individualize and enhance language learning outcomes.

References:

1. Hymes, D. (1972). On Communicative Competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), *Sociolinguistics*. Penguin Books.
2. Krashen, S. (1982). *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Oxford: Pergamon Press.
3. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.
4. Anderson, J. R. (1983). *The Architecture of Cognition*. Harvard University Press.
5. Hamada, Y. (2018). Shadowing: What is it? How to apply it to language learning. *English Teaching Forum*, 56(2), 2–11.
6. CEFR. (2020). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment*. Council of Europe.

+

TADQIQOTLAR

+

Shahnoza NIZAMOVA,
Qo'qon DU dotsenti, f.f.b.f.d (PhD)

TAXALLUSLARGA XOS MOTIVLAR VA ULARNING IFODALANISHI

Annotatsiya: taxalluslarning lisoniy belgi-xususiyatlari, jumladan, leksik-semantik, nominatsion-motivatsion, funksional-semantik, uslubiy, yasaliish va tuzilish xususiyatlari tahlili ijod va san'at ahlining shaxsiy hayoti, o'tmishi, ijodiy konsepsiyasi, orzu-maqсадlarini o'rganishda muhim ahamiyat hamda mohiyatga ega.

Kalit so'zlar: *onomastika, toponimiya, antroponimiya, toponimlar, antroponimlar, gidronimlar, oronimlar, nekronimlar, taxalluslar, motiv va motivatsiya.*

Annotation: the analysis of the linguistic features of pseudonyms, including lexical-semantic, nominative-motivational, functional-semantic, stylistic, formational, and structural features, is of great importance and significance in studying the personal lives, pasts, creative concepts, and dreams and goals of creative and artistic people.

Keywords: *onomastics, toponymy, anthroponymy, toponyms, anthroponyms, hydronyms, oronyms, necronyms, nicknames, motive and motivation.*

Аннотация: анализ языковых особенностей псевдонимов, включая лексико-семантические, номинативно-мотивационные, функционально-семантические, стилистические, формационные и структурные особенности, имеет большое значение и значимость для изучения личной жизни, прошлого, творческих замыслов, мечтаний и целей творческих и артистических людей.

Ключевые слова: *ономастика, топонимия, антропонимия, топонимы, антропонимы, гидронимы, оронимы, некронимы, прозвища, мотив и мотивация.*

Kirish. Inson dunyoda o'zini o'zi nomlay oladigan yagona obyektidir, biroq ushbu avtonomiyaning imkoniyatlari nafaqat cheklangan, balki ko'pincha u yashaydigan jamiyat tomonidan belgilanadi. Shuning uchun ham "Onomastika"ni alohida fan sifatida oliy o'quv yurtlarida o'qitish atoqli otlar borasida yetarli bilim, malaka va ko'nikmaga ega yosh avlodni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki o'zbek xalqining tarixi bilan bog'liq bo'lgan toponimlar, antroponimlar, gidronimlar, oronimlar, nekronimlar kabi atoqli ot turlari haqida tushunchaga egalik insonning ma'naviy hayotida, uning madaniy saviyasini ko'tarishda, ilmiy va badiiy tafakkurini takomillashtirishda juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Til tizimida atoqli otlar alohida o'rin tutadigan lisoniy hodisa sanaladi. O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi o'zbek onomastikasi, xususan, toponimiya va antroponimiya sohasining ham yangi sifat darajasiga ko'tarilishini ta'minladi. Atoqli otlarga e'tibor yanada kuchaydi. O'zbek onomastikasini yanada yuksak pog'onaga ko'tarish, uni yanada rivojlantirish bugungi tilshunoslikning eng dolzarb masalalaridan biri bo'lib qolmoqda. Taxallusni qabul qilishda, nomlangan shaxsning o'z nomidan qilingan harakatlarida faol ishtirok etishi xarakterlidir. Nomlash shunchaki o'zicha yuz beradigan (stixiyali) hodisa bo'lmasdan, o'ziga xos murakkab lisoniy va nolisoniy qonuniyatlarga, ehtiyoj va talablarga javob berishi lozim bo'lgan jarayondir. Muallif o'z niyatlarini ifodalash uchun onomastik lug'at imkoniyatlaridan foydalangan holda maqbul usulni tanlaydi". Ya'ni inson o'ziga o'zi ism tanlay olmaydi, lekin insonda shunday imkoniyat borki, u ism vazifasini bajara oladigan va ism o'rnida foydalanish mumkin bo'lgan taxallusni o'zi tanlaydi.

Bu ham nom olishning bir turiga kiradi. Onomastika sohasida nomlashning o'ziga xos talablari mavjud, ular quyidagicha:

Ushbu jarayonning xususiyatlari onomastik tadqiqotlarda muayyan terminlar bilan yuritiladi:

1. Nomlash (nominatsiya) tushunchasini umumiy tarzda ifoda etuvchi terminlar: atash, nomlash, atash sistemasi, atash funksiyasi, ism berish, nominatsiya, onimizatsiya, onomastik nominatsiya, nominatsion sistema, nomlash madaniyati, nomlash san'ati va boshqalar.

2. Nomlash usuli bilan bog'liq tushunchalar: to'rt nasabgacha atash, olti nasabgacha atash, urug' nomiga nisbat berish, laqab bilan atash, obyektlarni yakka tarzda nomlash, ota tomonidan atash, rasmiy nomlash, atashning arabcha usuli, ikki nom bilan atash, kishilar sharafiga nomlash, ko'pnomlilik, qo'shnomlilik va boshqalar.

3. Nomlanish jarayoni va qonuniyatlari: turdosh so'z (appelyativ)ning o'z vazifasini o'zgartirib atoqli ot tizimiga o'tishidir.[1.11]

Yuqorida keltirilgan fikrlar antroponimlarning paydo bo'lishiga qo'yilgan talabalarning to'la ko'rinishidir. Taxalluslar ham antroponim turi sifatida keltirilgan qonuniyatlarga bo'ysunadi.

Taxallus qabul qilish va qo'llash, asosan, ijodkorlar – shoir va yozuvchilar, san'atkorlar – qo'shiqchi, bastakor, raqqosa, qisman, siyosatchilar, olimlar, jurnalistlar hamda rassomlarga xos bo'lib, o'zbek tili antroponimiyasida adabiy taxalluslar salmoqli o'rin tutadi.

Taxalluslarning lisoniy belgi-xususiyatlari, jumladan, leksik-semantik, nominatsion-motivatsion, funksional-semantik, uslubiy, yasaliish va tuzilish xususiyatlari tahlili ijod va san'at ahlining shaxsiy hayoti, o'tmishi, ijodiy

konsepsiyasi, orzu-maqсадlarini o'rganishda muhim ahamiyat hamda mohiyatga ega.

Taxalluslarni xronologik jihatdan tarixiy va zamonaviy, adabiyot, san'at va ilm-fan taraqqiyotining muayyan davriga mansub, qo'llanish xususiyatiga ko'ra doimiy va qo'shimcha (mavsumiy) taxalluslarga ajratish mumkin.

Ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy, madaniy, jumladan, adabiy, ijodiy hayot ta'sirida taxallus birligining ma'nomundariyasi, qo'llanishi kengaygan, antroponimik birlikni ifodalovchi terminga aylangan.

"Bolani nomlash odatlari va kishi nomlarining paydo bo'lishi, rivoji dastlab xalqning iqtisodiy-xo'jalik sharoiti, shunga bog'liq holda ma'naviy turmushi, jumladan, diniy va estetik qarashlari, shuningdek, geografik muhiti bilan yaqindan bog'liq hodisadir".[2.106] Taxalluslarning paydo bo'lish sabablari ham xuddi shunday, ya'ni ijodkor yashagan davr, muhit, uning ijodiy konsepsiyasi kabilar farqlovchi belgi sifatida asos bo'lgan, chunki har qanday nomlash jarayoni o'xshatuvchi va farqlovchi tomonlarning munosabatidan iborat.[3. 3-4].

Taxalluslashtirish til qonunlarini ijodiy qayta ko'rib chiqishning turli xil vositalari va usullari bilan ajralib turadi. Taxallus faqat sun'iy, maqsadga muvofiq ravishda o'zini o'zi aniqlash natijasidir. Taxallus tanlayotganda, odamning nutqqa bo'lgan ehtiyoji seziladi. Taxallus nominatsiya usullari va prinsiplarida bir vaqtning o'zida o'z an'analarini rivojlantiradigan tabiiy nominatsiya modellarini saqlab qoladi.[4.8] Nomlanish jarayonida tajriba, inson psixologiyasi, shaxs va jamiyatning roli, tashqi sharoit, til tizimi, tillarning o'zaro ta'siri, bizni o'rab turgan tevarakatrof asosida fikrlash u yoki bu darajada namoyon bo'lib turadi. Taxalluslar, asosan, ijodkorlarning dunyoqarashi, tili, ruhiyati, turmush tarzi, ma'naviy dunyosi, ijtimoiy qarashlari va jamiyatdagi mavqei kabi qator ijtimoiy omillar bilan bog'liq tarzda maydonga keladi.

Ma'lumki, har qanday obyektning belgi-xususiyatlari ko'p bo'ladi. Nomlovchi muhim deb hisoblagan yoki o'ziga yoqqan, bilgan, sezgan belgi-xususiyatni nom uchun asos (motiv) qilib oladi.

Nomlash jarayonida motiv muhim ahamiyatga ega. Antroponimlarning nominatsion-motivatsion asoslarini tadqiq etgan S.Kenjayeve fikricha, motiv va motivatsiya quyidagi jihatlari bilan tavsiflanadi:

1. Motiv va motivatsiya tilning apellyativ leksik sathi va onomastik sathi uchun ham xos. Obyekt nomining

qanday bo'lishiga zamin hozirlovchi stimul motiv, motiv asosida nomlanish motivatsiyadir. Motivatsiya va nominatsiya jarayon hamda hodisa sifatida bir-biriga yaqin, o'zaro bog'liq, aloqador lingvistik, umuman, falsafiy kategoriyalardir.

2. Motiv – nomlanish uchun obyektga nomlovchilar tomonidan tanlangan asos, belgi. Narsa, obyektning belgilari ko'p, cheksiz, xilma-xil bo'ladi. Nomlanish ehtiyoji nomlanayotgan obyekt (shaxs)ning belgilaridan birini yoki obyekt (shaxs) haqidagi tasavvur, orzu, istaklaridan bittasini tanlaydi. Shu jarayonda tanlangan belgini nomlovchilar til dalillari bilan ifodalaydi. Shu tariqa ismlar paydo bo'ladi.

3. Motivatsiya har qanday ismning, umuman, nomning paydo bo'lishini belgilovchi, uning asosli va to'g'ri ekanligini belgilaydigan omildir. Nomlashda asosiy lisoniy stimul rolini o'ynash motivatsiyaning vazifasidir.[5.11]

Umuman, antroponimik nominatsiya jarayonida ikki holat kuzatiladi:

1) yangi, original ism ijod qilish;

2) an'anaviy nomlar orasidan ism tanlash. Birinchi holat o'tmishda ko'p kuzatilgan. Mana shu holat til antroponimiya tizimi, fondining yaratilishiga sabab bo'lgan va ikkinchi holatga imkon yaratgan. Endilikda yangi ism ijod qilish jarayoni faol emas, kam uchraydigan hodisaga aylangan: Erknura (Erkin va Nuryog'di), Mirshod (Mirzohid va Gulshod), Beknur (Bekzod va Nuriya), Nurhayot (Nurmamat va Gulhayo)¹. S.Kenjayeveaning bu fikrlari taxalluslarga ham xos. Bugunga kelib, taxalluslarni mavjud ismlardan hosil qilish an'anasi shakllandi.

Xulosa. Bir xil taxallusli shoir, adib va san'atkorlar taxallusdoshlar deb ataladi. Taxallusdoshlik ijodkor va san'atkorlarning familiya hamda ismlarining bir xilligi, tug'ilish, yashash joylarining umumiyliigi hamda taxallus tanlashda bunga nisbat berilishi, ijodiy konsepsiyasi, orzu-niyatlari, fikr-u o'ylari mushtarakligi, ruhiy holati, maishiy hayoti o'xshashligi ifodasi sifatida yuzaga kelgan.

Taxalluslarga xos motivlar o'zbek xalqining milliy va umumbashariy qadriyatlari bilan bog'liqdir. Etnik mansublik, diniy tushunchalar va tasavvurlar bilan bog'liq motivli taxalluslar o'zbek antroponimlarining ibtidoiy davrga xos xususiyatlarini o'zida mujassam etgan. Boshqa antroponimik birliklar qatori taxalluslar ham motivsiz yuzaga kelmaydi va motivsiz ism bo'lmaganidek, taxallus ham yo'q.

¹ Кенжаева С. Б.56

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Нуритдинова Р. Ўзбек ономастикаси терминларининг лисоний таҳлили. Филол. фан. ном.... дис. автор. – Тошкент, 2005. – Б. 11.
2. Мартынов В.В. Номинативные единицы языка и их системное описание / Актуальные проблемы лексикологии. – Новосибирск, 1969. Вып. II, ч.1. – С. 106.
3. Менажиев Я., Азаматов Х., Абдурахмонов Д., Бегматов Э. Исмингизнинг маъноси нима? – Тошкент: Фан, 1968. – Б.3-4.
4. Мочалкина К.С. Псевдонимы в системе современной русской антропонимии: Дис. – Волгоград, 2004. – С. 8.
5. Нуритдинова Р. Ўзбек ономастикаси терминларининг лисоний таҳлили. Филол. фан. ном.... дис. автор. – Тошкент, 2005. – Б. 11.

Parda QURBONOV,
Turon universiteti
Xorijiy tillar kafedrası dotsenti

JORJ GORDON BAYRONNING “SHILYON TUTQUNI” POEMASI TARJIMASI TALQINI

Annotatsiya: maqolada Jorj Gordon Bayronning “Shilyon tutquni” poemasining o‘zbek tiliga tarjiması tahlil qilinadi. Asarning inglizcha asl nusxasi, V.A. Jukovskiy tomonidan rus tiliga va Muhammad Ali tomonidan o‘zbek tiliga o‘g‘irilgan variantlar qiyosiy o‘rganilgan. Tadqiqot davomida tarjimonlarning badiiy mahorati, ularning asliyatdagi mazmun, obraz va ruhiy pafosni qay darajada saqlab qolganliklari, tarjimada milliy-estetik moslashuv jarayonlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: ozodlik, qadriyatlar, romantizm, tarjima, tahlil, azob-uqubat, romantik, zulm, fojeiy ruh.

Annotation: the article analyzes the Uzbek translation of George Gordon Byron’s poem “The Prisoner of Chillon.” The study provides a comparative analysis of the original English text, the Russian translation by V.A. Zhukovsky, and the Uzbek version translated by Muhammad Ali. The research focuses on the artistic mastery of the translators, the extent to which they preserved the original meaning, imagery, and emotional tone of the poem, as well as the processes of cultural and aesthetic adaptation in translation.

Key words: freedom, values, Romanticism, translation, analysis, suffering, romantic, oppression, tragic spirit.

Аннотация: в статье анализируется узбекский перевод поэмы Джорджа Гордона Байрона «Шильонский узник». Исследование представляет сравнительный анализ оригинального английского текста, русского перевода В.А. Жуковского и узбекской версии, выполненной Мухаммадом Али. В работе рассматриваются художественное мастерство переводчиков, степень сохранения ими оригинального смысла, образности и эмоционального тона произведения, а также процессы культурной и эстетической адаптации в переводе.

Ключевые слова: свобода, ценности, романтизм, перевод, анализ, страдание, романтический, угнетение, трагический дух.

Kirish. Jahon adabiyotining yorqin namoyandasi Jorj Gordon Bayron (1788-1824) ijodi insonparvarlik g‘oyalari, ozodlikka intilish ruhi, zulm va adolatsizlikka qarshi kurash bilan yo‘g‘rilgan. Uning “Shilyon tutquni” (The Prisoner of Chillon, 1816) poemasi shoirning eng mashhur asarlaridan biri bo‘lib, unda Shveysariyaning Shilyon qasrida qamoqda saqlangan Fransua Bonivar (François Bonivard) ismli tarixiy shaxsning fojiali taqdiri tasvirlangan. Asarning o‘zbek tiliga tarjima qilinishi o‘zbek kitobxonlariga Bayronning romantik dunyosini ochib berish, ularni ozodlik va inson qadr-qimmati kabi umuminsoniy qadriyatlar bilan tanishtirishda muhim rol o‘ynadi. Ushbu maqolada “Shilyon tutquni” poemasining o‘zbek tilidagi tarjimalari tahlil qilinadi, tarjimonlarning mahorati, tarjimaning afzalliklari va kamchiliklari, shuningdek, asarning o‘zbek madaniyatiga moslashuvi masalalari ko‘rib chiqiladi.

Shoir Bayron “Shilyon tutquni” poemasida xalqni ezuvchi zolimlarga kuchli nafratini bildirish uchun F.Bonnivarning qamoq muddatini 20 yil deb o‘zgartirgan. Qamoqdagi ukalari va o‘g‘li azobdan o‘lishini ham badiiy to‘qima qilib, fojeiy ruhni kuchaytirgan. Aslida shunday bo‘lishi ham mumkin edi. Poema o‘sha yili shoirning “Shilyon tutquni” va boshqa she‘rlar (The Prisoner of Chillon and other poems) to‘plamida chop etiladi. Poemada shveysariyalik xalq qahramoni, 1530–1536-yillar

Jeneva fuqarolarining gersog Savoyskiy zulmiga qarshi qo‘zg‘olonida faol ishtirok etgan Francua Bonnivar (François de Bonivard, 1493-1570)ning jasorati, tutqunlikdagi hayoti va o‘limi tafsilotlari romantik pafosda tasvirlanadi. Asardagi voqealar o‘ta mudhish holatda va achinarli kayfiyatda qalamga olinadi. “Shilyon tutquni” poemasini 1822-yilda taniqli shoir va tarjimon Vasiliy Andreyevich Jukovskiy rus tiliga o‘g‘irgan edi. Poemani vositachi tildan Muhammad Ali o‘zbekchaga o‘girdi. Bu tarjima Bayronning o‘zbek tilidagi “Saylanma” kitobida bosilib chiqdi.

V.Jukovskiy tarjimasiga ijodiy yondashgan o‘zbek shoiri Muhammad Ali ham poema matnidagi har bir so‘z va iboraning zohiriy va tagma‘nosiga e‘tiborni qaratgan holda uning qo‘llanishiga va har bir shoirona fikrning mujassam jaranglashiga erishadi. To‘g‘risi, tarjima jarayonida Muhammad Ali “Tarjima san‘ati dahosi” (A.S.Pushkin), qolaversa, Bayronga zamondosh bo‘lgan V.A.Jukovskiy satrlariga monand misralar yaratishga intiladi. Xullas, Bayron va Jukovskiydan keyin Muhammad Ali asar qahramoni Bonnivarga – Shilyon tutquni va uning birodarlarining chekkan azoblarini o‘zbekcha satrlarda ravshan tasvirlay olgan. Bayron va Jukovskiy – romantizm she‘riyatining ikki buyuk so‘z ustasidan shoir-tarjimon Muhammad Ali mahorat sirlarini o‘rgandi, o‘zlashtirdi, keyinchalik o‘z ijodiga tatbiq qildi, desak xato qilmagan

bo'lamiz. Poemaning birinchi qo'shig'idagi ushbu satrlarni aslilatga qiyoslasak, V.A. Jukovskiy hamda M. Alining tarjimada poema badiyatini, inson qadr-qimmatini himoya qilish pafosini to'liq aks ettirganligini ko'ramiz. Voqea, fojeiy ruhiy holatlar birinchi shaxs, qahramon tilidan, uning o'y-kechinmalari orqali berilishi o'quvchilarga kuchli emotsional ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot qiyosiy-tahliliy, matnshunoslik va tarjimashunoslik usullariga asoslanadi. Asliyat (inglizcha), V.A. Jukovskiy (ruscha) va Muhammad Ali (o'zbekcha) variantlari o'rtasida leksik, semantik va uslubiy o'xshashlik hamda tafovutlar aniqlanib, ularning badiiy ekvivalentlik darajasi baholandi. Shuningdek, poemadagi romantik pafos, e'tiqod va ozodlik g'oyalari ifodasining tarjimada aks etish darajasi o'rganildi.

Asosiy qism. **“Shilyon tutquni”** – bu inson ruhining mustahkamligi, vijdon erkinligi va e'tiqodga sadoqat g'oyalarga bag'ishlangan chuqur falsafiy va fojiali poema hisoblanadi. Asarda Jeneva ruhoniysi **Fransua Bonnivarning** tarixiy obrazi orqali ozodlik va adolat yo'lida kurashgan insonning ichki dunyosi badiiy ifodasini topgan. Bayron qahramon ruhiyatidagi iztirob, umidsizlik va shu bilan birga so'nmas ishonchni yuksak dramatik kuch bilan tasvirlaydi. Poemada Bonnivarning zindonda o'tgan og'ir yillari, uning ruhiy azoblari, ukalarining o'limi kabi voqealar inson irodasining sinovlarini ifodalaydi. Qahramon zulm, tanholik va ma'naviy qiynoqlarga qaramay, e'tiqodidan, vijdonidan qaytmaydi. Shu jihatdan u **insoniy or-nomus va ozodlik ramziga** aylanadi. Bayron Bonnivar shaxsida nafaqat bir tarixiy qahramonni, balki butun insoniyatning erkinlik uchun kurashuvchi ruhini mujassam etadi. Shoir tarixiy faktlarni to'liq hujjatli shaklda emas, balki **badiiy to'qima orqali qayta yaratadi**. Masalan, tarixda Bonnivarning zindon muddati ancha qisqa bo'lgan bo'lsa, Bayron uni 20 yil qilib tasvirlaydi; shuningdek, ukalari ham asarda qamoqda halok bo'lishi – bu **badiiy bo'rttirish**

asarning dramatik kuchini oshirishga xizmat qiladi. Shu orqali shoir tarixiy voqeani shunchaki qayta hikoya qilmaydi, balki uni **umuminsoniy ramzga aylantiradi**.

Poema 1822-yilda V.A. Jukovskiy tomonidan rus tiliga o'girilgan, 1974-yilda esa Muhammad Ali tomonidan Jukovskiy tarjimasi asosida o'zbekchaga tarjima qilindi [1.152]. Bu jarayonda “vositachi tarjima”ning afzallik va cheklovlari kuzatiladi: asliyat mazmuni saqlangan bo'lsa-da, ayrim joylarda semantik siljishlar mavjud.

Inglizcha matnda:

“But this was for my father's faith,
I suffered chains and courted death...” [2. 585]

Jukovskiyda:

“И жизнь казалась без конца,
Удел несчастного отца.
За веру, смерть и стыд цепей -
Уделом стал и сыновей.” [3.28]

Poemaning yettinchi qo'shig'ida Bonnivarning ukasining o'limi tasvirlanadi. Muhammad Ali tarjimasida bu sahna quyidagicha ifodalangan:

“Укам ётар гўрда зиндонда,
Осилмишдир боши томонда,
Кишанлардан ясалмиш чамбар -
Қотилларга муносиб мақбар.” [7.62]

Bu satrlar Bayronning fojiaiy ruhini, inson sha'ni va zulmga qarshi noroziligini milliy poetik shaklda ifodalaydi. Shu jihatdan, Muhammad Ali tarjimasi asliyatga sadoqatli bo'lish bilan birga, o'zbek o'quvchisiga estetik jihatdan yaqinroq ohangni taqdim etgan.

Xulosa qilib shuni aytamizki, Jorj Gordon Bayronning **“Shilyon tutquni”** poemasi insoniyat tarixida erkinlik, e'tiqod va vijdon erkinligi uchun kurash g'oyalari yuksak badiiy darajada ifoda etgan asardir. Poema o'z zamonida inson ruhining mustahkamligi, ozodlik uchun fidoyilik va zulmga qarshi ma'naviy isyon ramziga aylangan. Bayron Bonnivar obrazi orqali insonni ruhiy va jismoniy asoratdan xalos etuvchi kuch – bu uning e'tiqodi, vijdoni va erkin fikrlash salohiyati ekanini ta'kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Байрон. Сайланма. – Тошкент: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. – Б.152.
2. Selected Poetry of Lord Byron. Ed. Leslie A. Marchand. The Modern Library, 2001. – P.742.
3. Байрон Дж.Г. Шильонский узник. Поэма / Перевод с англ., гравюры С. Бойко. – Москва, 1980. – С.472.
4. Байрон Дж.Г. Собр. соч.: В 4-х томах. – Москва: Правда, 1981. – С.343.
5. Байрон Дж.Г. Собр. соч.: В 3-х томах. Вступ. статья М. Кургиян. – Москва: Худож. лит., 1974. – С.464–544.
6. Conant, Martha Pike. The Oriental Tale in the Eighteenth Century. – New York: Octagon Books, 1966. – P.312.
7. Allworth, Edward & Hanaway, William L. Fitrat. Muslim Communities Remerge Architecture. 2002. – P.130–369.
8. MacCarthy, Fiona. Byron: Life and Legend. – London: Faber and Faber, 2003. – P.674.
9. Қурбонов П. А. J.G. Bayron asarlari: “Kain”, “Manfred”, “Shilyon tutquni” poemalarining ingliz–rus–o'zbek tillaridagi qiyosiy-tipologik tahlili. – Qarshi: Intellect, 2023. 84-b.

Aziza SHAYMARDANOVA,

Termiz davlat universiteti

o'zbek tili va adabiyoti kafedrasida katta o'qituvchisi

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

KOD ARALASHUVINING KOMMUNIKATIV FUNKSIYASI

Annotatsiya: ikki turdagi madaniyat hech qachon to'lig'icha, aynan bir-biriga mos kelmaydi. Bunga sabab esa har birining o'ziga xos internatsionallik xususiyati borligidir. Kod aralashuvi jamiyatda turli ijtimoiy guruhlar, mutaxassislar va ikki tillilik sharoitidagi shaxslar o'rtasida muloqot vositasi sifatida xizmat qiladi. Shu o'rinda aytish joizki, nafaqat nomi bor tushunchalar, balki nomi mavjud bo'lmagan tushunchalar ham biror bir holatdan darak berishi mumkin. Uni "qoplash" esa talab va ehtiyojga bog'liqdir.

Kalit so'zlar: *monolingval, bilingval, ko'p tilli suhbatdoshlar, lingvistik o'zgarish.*

Аннотация: две разные культуры никогда не пересекаются полностью, точно. Причина этого в том, что у каждого свой интернациональный характер. Кодовое вмешательство служит средством общения в обществе между различными социальными группами, специалистами и людьми в условиях двуязычия. На этом этапе стоит сказать, что не только понятия, имеющие название, но и понятия, не имеющие названия, могут указывать на случай. А "покрытие" его зависит от спроса и потребности.

Ключевые слова: *одноязычные, двуязычные, многоязычные собеседники, языковые изменения.*

Annotation: two different cultures never completely overlap, exactly. The reason for this is that everyone has their own international character. Code intervention serves as a means of communication in society between different social groups, specialists and people in a bilingual environment. At this stage, it is worth saying that not only concepts that have a name, but also concepts that do not have a name, can indicate a case. And its "coverage" depends on demand and need.

Key words: *monolingual, bilingual, multilingual interlocutors, linguistic change.*

Tildagi lingvistik o'zgarish, ikki yoki ko'p tilli suhbatdoshlar orasida sodir bo'ladi. Bunga sabab: ko'plab mamlakatlarda turli millat vakillarining yashashi, muhojirlarning tashrifi, sobiq mustamlaka bo'lgan davlatlarning mavjudligidir.

Ikki tilni taxminan teng biluvchi simmetrik bilingvizm, ona tili hukmron bo'lgan assimmetrik bilingvizmgga nisbatan kamroq uchraydi. So'zlashuvchilar ikkinchi tildan foydalanganda ba'zan o'z ona tili qoidalarini qo'llashadi.

"Code-switching and code-mixing" kod almashtirish va aralashtirish tushunchalari tilshunoslikda hamda unga yaqin turli sohalarida keng qo'llanadi. Biroq shunga qaramay — mazkur tushunchalar bo'yicha yagona ta'rif mavjudmas. Bu holat ehtimol, formal tilshunoslar, psixolingvistlar, sotsiolingvistlar, faylasuflar,

antropologlar va boshqalarning tadqiqot maqsadlari turlicha bo'lgani boisdur.

Muloqotda tillarning almashinuvi va sintaktik yoki leksik jihatdan aralashuvi jarayoni ko'p uchraydi. O'z navbatida savol tug'ilishi tabiiy. Nima uchun odamlar kodlarni aralashtirishadi yoki almashtirishadi? Bu holat, o'zga tilni o'rganish yoki til o'rgatishda, ikki tilli shaxslarning yoki til o'rganuvchilarning kognitiv-lingvistik qobiliyatlarini ifodalashda, yoshlar nutqida bir nechta tilni qo'llashida namoyon bo'ladi. Demak, kod-almashish (code switching) nutq davomida tillarni almashlab qo'llash jarayoni bo'lib, bitta tilda gapiradigan (monolingual) insonlar ohang, intonatsiya, gap tuzilishi, so'z tanlovi orqali qo'shimcha ma'no, kayfiyat yoki kontekstni ifodalasa, ikki tillilikda bu kontekstual ma'lumotni ya'ni imkoniyatni aynan kodlar

almashinuvining o'zi beradi. Ya'ni, bilingval shaxs tilni almashtirganida: vaziyatni ifodalashi, kim bilan gaplashayotganligini bildirishi, rasmiy yoki norasmiy ohangni ko'rsatishi, kayfiyat yoki munosabatni anglatishi mumkin. Shu tariqa kod-almashish presuppozitsiyalar, ya'ni oldindan taxmin qilingan ma'no va kontekstni yaratadi. Tinglovchi esa aynan shu presuppozitsiyalar asosida aytilgan gapning mazmunini to'g'ri talqin qiladi.

Bir tilda so'zlasha oladigan shaxs **monolingval**, ikki tilda so'zlasha oladigan kishi esa **bilingval** deb hisoblanadi. "Bilingvizm"¹ atamasi ilk bor 1935-yilda Bloomfield tomonidan qo'llangan bo'lib, u bilingvizmni ikki tildan foydalanish qobiliyati yoki "ikki tilni ona tili darajasida egallash jarayoni" sifatida ta'riflaydi.

So'nggi yillarda xorijiy mamlakatlar bilan aloqalar sezilarli darajada kengayishi, boshqa xalqlar bilan muloqot qilish imkoniyatini yuzaga keltirdi. Bu esa, o'z navbatida, chet tilini o'rganish zaruratini keltirib chiqaradi. Har qanday til orqali muloqot qilish katta so'z boyligini talab qiladi, u esa bir necha yil davomida shakllanadi. Shundan kelib chiqadiki, til o'rganishni erta bolalik davridan boshlash lozim. Bolalarning so'z boyligi kattalar lug'atidan farq qiluvchi o'ziga xosliklarga ega. Hayratlanarlisi shundaki, bolalar ona tilidagi "leksik bo'shliqlarni" juda tez payqashadi. G.V.Bikova bolalar nutqiga oid lug'atlarni tahlil qilib, qiziquvchan bolaning aqli bu bo'shliqlarni sezmaydigan kattalar tilining bo'shliqlarini to'ldiradigan so'zlarni yaratishga, qurishga qodir ekanligini qayd etadi va quyidagi misollarni keltiradi: (асфальтильщик) *asfaltchi* (yo'llarni asfaltlash bilan shug'ullanuvchi ishchi), (базарник) *bozorchi* (bozorlarda savdo qiladiganlar). Qisqa qilib aytganda, bola yangi so'z yaratib, ko'pincha ongsiz ravishda o'z tilida nimalarnidir ifodalaydi².

Milliy tushunchalar tizimi dunyo lisoniy obrazining nominativ ifodaga ega bo'lgan tushunchalarini ham qamraydi. Muloqotda

tushunchalarni nomlovchi birliklarning yo'qligi lakunarlik holatidan dalolatdir. Bu holatni bartaraf etish uchun tabiiyki, kodlarni aralash qo'llash eng oson yechimga aylanadi.

Lakunologiya fano'nalishi sifatida umumiy ma'noda (kognitiv tilshunoslik chegarasida) o'z ichiga olgan prototipik birlik – "lakuna" termini bilan ishlaydi. Ushbu birlik sistemaviy qayta qurish, o'zgarish va okkazonal xususiyatlarga ega. Jahon tilshunosligida bu tushuncha tilning leksik tizimidagi "oq dog'lar", "ochiq joy", "bo'shliqlar", "bo'sh joylar", "muqobilsizlik", "antiso'z", "yo'qlik" kabi so'zlar orqali ifodalanagan³. G.V.Bikova ta'kidlaganidek, u tilda "*universal kod birliklari – kodlangan tushunchalar*"⁴ orqali amalga oshadi. Tilda ifodalanadigan, nomlanadigan tushuncha semema ya'ni "ma'no" maqomiga ega bo'ladi. Lakunalar esa til tizimidagi kamchilik sifatida qaralib, "bo'sh leksema" maqomiga ega bo'lgan hodisadir. Aytish joizki, tafakkurning in'ikosi insonning faqatgina qarashlarida emas, tilida ham aks etadi. O'zining milliy manzarasiga ega madaniyat vakillarining nutqida uchrovchi, biror nomga ega tushunchalarning o'zga tilda lug'aviy ekvivalenti uchramasligi yoki boshqa tilga nisbatan ayrim farqlarga ega bo'lish hodisasi "lakunarlik"dir. Ushbu hodisa haqida K.Popper "*...biz hammamiz o'ziga xos intellektual qamoqxona yashaymiz, uning devorlari esa bizning tilimizning turkumiy qoidalaridan qurilgan. Bu juda g'alati qamoqxona bo'lib, biz o'zimizning qamoqda ekanligimizni anglay olmaymiz. Biz buni faqatgina madaniyatlar to'qnashganidagina fahmlaymiz*"⁵,– deydi. Y.S.Stepanov esa gap tuzishda har doim ham nutqiy me'yor sifatida o'z ifodasiga ega bo'lmagan holatlarni nazarda tutib, "*me'yorning yetishmovchiligi*"⁶ deya ta'rif beradi.

Lakunalarining mavjudligi muloqot jarayonining

3 Shaymardanova A. Lakuna hodisasi va uni kompensatsiyalashning lingvistik imkoniyati. Наука и инновация, (2023). 1(4), 106–107. <https://in-academy.uz/index.php/si/article/view/13605>

4 Быкова Г.В. Лакуарность в условиях одноязычной ситуации и межкультурном диалоге. – С.101. lakunarnost-v-usloviyah-odnoyazychnoy-situatsii-i-mezhkulturnom-dialoge.pdf

5 Поппер К. Круглый стол: что такое лингвокультурология? // Мир русского слова. 2000. -№2. – С.42.

6 Степанов Ю.С. Основы языкознания. – Л.: Просвещение, 1966. – С. 98.

avtomatik ravishda kechishini buzadi va shu o'rinda tushunchani izohlash uchun semantik birlikni talab qila boshlaydi. Bunday holatda ko'pincha, *U o'zi nima edi? Buni nima deyish mumkin? Bu qanday izohlanadi o'zi?...* degan savollar tug'iladi. Aynan shunday vaziyatlarga yechim topish, to'xtam sodir bo'lmashligi, muloqotning silliq kechishi uchun tildagi bo'shliqlarni to'ldirish shart bo'ladi.

Ijtimoiy rivojlanish, ichki va tashqi aloqalar har qanday jamiyat hayotining muhim qismidir. Muloqot va axborot almashinuvi natijasida o'zga tillardan g'oyalar, tushunchalar, so'zlar qarzga olinadi. Buning natijasida esa qo'shimcha leksik belgilar, xorijiy o'zlashmalar yuzaga keladi. Leksik "qarzdorlik" zamon talabi, tilning muhim xususiyatlaridan biridir. Ushbu jarayonlarni O.K.Kazkenova, L.P.Krisin, E.V.Marinova, P.P.Abdina, N.N.Amosova, O.S.Axmanova⁷ kabi olimlar yaqindan o'rgangan.

Ona tilimizga kirib kelgan o'zlashma so'zlar *ekzotizmlar* nomi bilan yuritilib, o'zga madaniyatga xos realiyalarni ifodalaydi. *Ular "moda" tufayli og'zaki yoki yozma amaliyotda qo'llaniladigan, izohli lug'atlarda qayd etilmagan va ma'nosi til hamjamiyatining ko'plab vakillariga tanish bo'lmagan*

7 Абдина Р.П. Экзотизмы, номинирующие реалии, связанные с духовным миром человека, в хакасском героическом эпосе // Мир науки, культуры, образования. – 2012. – № 6 (37). – С. 3–5.; Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава современного английского языка. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1956. – 218 с.; Казкенова А.К. Онтология заимствованного слова: монография. – М.: ФЛИНТА, 2013. – С. 248; Крысин Л.П. Современный русский язык. Лексическая семантика. Лексикология. Фразеология. Лексикография: учеб. пособие. – М.: Академия, 2007. – С. 240; Маринова Е.В. Иноязычная лексика современного русского языка: учеб. пособие. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2012. – С.296; Маринова Е.В. Теория заимствования в основных понятиях и терминах: словарь-справочник. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2013. – 240 с.; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. Энцикл., 1969. – С. 606.

so'zlardir⁸.

Hozirgi kunda aholining migratsiyasi yoki turli millat vakillarining rus tilida muloqot qiladigan muhitda yashashi odatiy holga aylandi. Bu sharoitlarda ular ona tilini saqlab qolishga intilishadi, shuning uchun bolalarning nutqini rivojlantirish ko'pincha bilingvizm sharoitida kechadi. Siyosiy, iqtisodiy, ilmiy, ishlab chiqarish, madaniy va boshqa sohalardagi aloqalar kengayib va chuqurlashib borishi bilan keng ko'lamli bilingvizm va ko'p tillilik yuzaga keladi. Kodlar aralashuvi esa kommunikativ jarayonda turli vazifalarni bajaradi. Quyida bir necha imkoniyatlari haqida to'xtalamiz.

1. Tushunarlikni oshirishga ko'maklashadi. Ba'zi atamalarni chet tilida ishlatish orqali aniqroq ifoda qilish mumkin. Misol: *Bu dastur user-friendly ekan.*

2. Nutqni qo'shimcha vositalar va ta'sirchanlik bilan boyitishga yordam beradi. Bunda gapga qo'shimcha ekspressivlik va urg'u berish uchun chet tili elementlari ishlatiladi. Misol: *Bu voqeaga shok bo'ldim!*

3. Kod o'zgarishi va muloqot ishtirokchilariga moslashish imkonini beradi. Suhbatdoshlarga ko'ra, kod aralashuvi turli tilda yoki turli ijtimoiy guruhlariga oid bo'lishi mumkin. Misol: *xorijiy mijozlar bilan ishlovchi ishbilarmonlar inglizcha yoki ruscha so'zlardan ko'proq foydalanadi.*

4. Bir tildan olingan so'z yoki frazalar ikkinchi til strukturasiga kiritilishi fikrni lo'nda ifodalashga imkon beradi. Misol: *Men supermarketga borib chococream olib keldim. (supermarket, chococream ingl.)*

Demak, kodlar almashinuvi va aralashuvi jarayoni lakunarlik hodisasining paydo bo'lishining oldini olishga xizmat qiladi. O'zbek tilidagi kod aralashuvi ijtimoiy va kommunikativ jihatdan muhim rol o'ynaydi. U bir tomondan, jamiyatning turli qatlamlari uchun qulay kommunikativ vosita bo'lsa, boshqa tomondan, tilning tozaligi va rivojiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

8 Shaymardanova A. Intralingval lakunalarni yuzaga keltiruvchi lingvistik va ekstralingvistik omillar. Pedagogik islohotlar va ularning yechimlari. 74-bet.

Shaxnoza JUMAYEVA,
Navoiy davlat universiteti
Fakultetlararo chet tili kafedrası v.b.dotsenti
shaxnozka0708@gmail.com

TIL O'RGANISHNING LINGVISTIK TAMOYILLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada til o'rganishning lingvistik tamoyillari xususida fikrlar bayon etilgan. Tizimlilik tamoyili, ilmiy yondashuv tamoyili bilan chambarchas bog'liq bo'lib, o'quv materialini oddiydan murakkabgacha tuzishga qaratilgan bo'lib, shu bilan talabalarga xorijiy tilni o'rganish jarayonida mustaqillikni namoyish etish imkonini beradi kabi g'oyalar ilgari surilgan. Umumiy metodologik tamoyillarning asosiy maqsadi chet tilini o'qitish jarayonining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishdir. Boshqacha qilib aytganda, tilni o'zlashtirish quyidagicha sodir bo'ladi: tilning fonetik, leksik va grammatik birliklarini anglash va ularni chet tilida gapirishda amaliy qo'llash usullari misol va namunalar shaklida ochib berilgan

Kalit so'zlar: kompetensiya, tamoyil, vosita, til, ta'lim, maqsad, vazifa, faoliyat.

Annotation: this article presents ideas on the linguistic principles of language learning. The principle of systematicity is closely related to the principle of the scientific approach, and is aimed at organizing educational material from simple to complex, thereby allowing students to demonstrate independence in the process of learning a foreign language. The main purpose of general methodological principles is to reveal the specific features of the process of teaching a foreign language. In other words, language acquisition occurs as follows: understanding the phonetic, lexical and grammatical units of the language and methods of their practical application in speaking a foreign language are revealed in the form of examples and models.

Key words: competence, principle, tool, language, education, goal, task, activity.

Аннотация: в данной статье излагаются идеи о лингвистических принципах изучения языка. Принцип системности тесно связан с принципом научности и направлен на организацию учебного материала от простого к сложному, что позволяет студентам проявлять самостоятельность в процессе изучения иностранного языка. Основная цель общих методических принципов — раскрыть особенности процесса обучения иностранному языку. Другими словами, освоение языка происходит следующим образом: понимание фонетических, лексических и грамматических единиц языка и способы их практического применения в говорении на иностранном языке раскрываются в форме примеров и моделей.

Ключевые слова: компетенция, принцип, средство, язык, образование, цель, задача, деятельность.

Chet tillarini o'qitish butun ta'lim jarayonining asosiy maqsadi hisoblanadi. Nafaqat tarjima, balki chet tilida og'zaki muloqot uchun ham zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va qobiliyatlar eng muhim vazifaga aylandi. Og'zaki tarjima kontekstida chet tili va boshqa fanlar o'rtasidagi bog'liqlik yaqqol ko'rinib turibdi va chet tillarini o'qitish usullari, fan sifatida, ushbu boshqa fanlar bilan chambarchas bog'liqdir. Til muloqot vositasidir, nutq faoliyati esa maqsadga erishish vositasidir. Bu tamoyil talabalarni real hayotdagi vaziyatlarda nutq faoliyatiga tayyorlashga yordam beradi va xorijiy tilda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan. Ushbu tamoyillarga tayanib, o'qituvchilar o'qitish mazmunini, ya'ni ta'lim jarayonini amalga oshirish va belgilangan maqsadga erishish uchun foydalanadigan materiallar va texnikalarni oqilona tanlashlari mumkin. Bu tamoyil jamoaviy loyihalar orqali amalga oshirilishi mumkin, bunda har bir talaba nafaqat o'zining kommunikativ bilimlari, ko'nikmalari va qobiliyatlarini, balki ijodiy qobiliyatlarini ham namoyish eta oladi. Bu usul til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirni rivojlantiradi.

Masalan, til o'qitishda kommunikativ til o'qitishga

e'tibor qaratadigan bo'lsak, bunda nafaqat leksika va sintaksisning, balki bizning xabarimizni yetkazishda stress, intonatsiya, ritm va ovoz sifatining ham muhimligini tan oladi.

Og'zaki muloqotni yaxshilashning asosiy usullaridan biri bu o'yinlardir. O'yinlar juda foydali o'qitish usullari hisoblanadi, chunki ular o'quvchilar uchun mutlaqo to'g'ri bajarish bosimi o'rniga erkin muloqot muhitini yaratadi. Bundan tashqari, darsda o'yinlarni qo'llashning asosiy omili o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi munosabatlardir. Bu juda muhim, chunki o'qituvchi o'quvchilarning ishonchini uyg'otishi kerak. Gap shundaki, o'qituvchi moderator rolini o'ynaydi, uning vazifasi o'yin tugagandan so'ng kuzatish, tahlil qilish, yordam berish, qaydlar olish va fikr-mulohaza bildirishdir.

O'qituvchi o'quvchilar faoliyatni tushunishlarini ta'minlash uchun aniq ko'rsatmalar beradi va o'yinning kichik namoyishini taqdim etadi. Bu yerda biz til o'rganuvchilarning muloqot ko'nikmalarini yaxshilashga yordam beradigan ba'zi interaktiv o'yinlarni taklif qilmoqchimiz. Ular o'quvchilarni rag'batlantirish va

har bir darsning samaradorligini ta'minlashning ajoyib usullaridir. Biroq, bugungi kunga qadar usullarning yagona tasnifi mavjud emas. Endi zamonaviy usullarda o'rnatilgan xorijiy tillarni o'qitishning asosiy tamoyillarini batafsilroq ko'rib chiqamiz va asosiy savollarga javob berishga harakat qilamiz. Nima uchun bu tamoyillarni aniqlash kerak va ularning asosida nima yotadi?

Shuni ta'kidlash kerakki, tamoyillarning umumiy qabul qilingan tasnifi yo'q. Vizualizatsiya tamoyili. Ushbu tamoyil amalga oshirilganda, o'quv jarayoni vizualizatsiyaga (lingvistik va ekstralingvistik materiallardan foydalangan holda til muhitiga sho'ng'ish) asoslangan bo'lib, shu bilan talabalarni tilni o'rganishga undaydi va ularning mavhum fikrlashi va xorijiy til kommunikativ kompetensiyasini rivojlantiradi. O'qituvchi tomonidan vizualizatsiya qilingan material talabalarining o'rganilayotgan tilning mamlakati va madaniy xususiyatlari haqidagi bilimlarini rivojlantirishga va madaniyatlararo muloqotda ularning kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Ushbu tamoyil o'qituvchilar tomonidan xorijiy tillarni o'qitishning barcha bosqichlarida keng qo'llaniladi. Ilmiy yondashuv tamoyili talabalarining xorijiy tilda samarali muloqot qilish uchun bilim, ko'nikma va qobiliyatlarini rivojlantirish maqsadida material tanlashga ilmiy yondashuvni nazarda tutadi.

Yana bir tamoyil, tizimlilik tamoyili, ilmiy yondashuv tamoyili bilan chambarchas bog'liq bo'lib, o'quv materialini oddiydan murakkabgacha tuzishga qaratilgan bo'lib, shu bilan talabalarga xorijiy tilni o'rganish jarayonida mustaqillikni namoyish etish imkonini beradi. Kirish imkoniyati tamoyili talabalar uchun til bilish darajasiga qarab va ularning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda material tanlashni nazarda tutadi. Shu bilan birga, o'qituvchi talabalarining materialni o'zlashtirishini doimiy ravishda kuzatib borishi kerak. Umumiy metodologik tamoyillarning asosiy maqsadi chet tilini o'qitish jarayonining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishdir. Bugungi kunda mavjud bo'lgan ko'plab umumiy metodologik tamoyillar orasida biz chet tilini o'qitishda eng ko'p qo'llaniladigan ba'zilarini batafsilroq muhokama qilmoqchimiz.

Kommunikativ yo'nalish tamoyili. Ushbu tamoyilga ko'ra, chet tilini o'qitish haqiqiy madaniy muloqot sharoitlariga yaqin sharoitlarda amalga oshiriladi. Didaktik tamoyillar o'rganish nazariyasiga asoslangan va turli fanlar bo'yicha o'quv jarayonida keng qo'llaniladi, garchi har bir fan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lsa ham. Eng muhim didaktik tamoyillar orasida xabardorlik va faollik tamoyillari mavjud. Xabardorlik tamoyili nutqda leksik birliklarni tushunish va keyinchalik qo'llashga asoslangan. Boshqacha qilib aytganda, tilni o'zlashtirish quyidagicha sodir bo'ladi: tilning fonetik, leksik va grammatik birliklarini anglash va ularni chet tilida gapirishda amaliy qo'llash. Har qanday o'qituvchi uchun maqsad va vazifalar o'rtasidagi farqni aniq tushunish muhimdir, chunki ikkala tushuncha ham metodologiyaning kalitidir.

Yondashuvlar va usullarni o'rganish o'qituvchilarga til o'qitish sohasi qanday rivojlanganligi haqida tasavvur beradi:

– yondashuvlar va usullarni qanday o'qitish kerakligi haqida ko'rsatma sifatida emas, balki o'qituvchilar o'z ehtiyojlariga qarab moslashtirishi yoki amalga oshirishi mumkin bo'lgan yaxshi qo'llanilgan amaliyotlar manbai sifatida o'rganish mumkin;

– turli o'qitish usullari va ulardan foydalanish tajribasi o'qituvchilarga keyinchalik o'qitish tajribasini rivojlantirgan sari qo'shishlari yoki to'ldirishlari mumkin bo'lgan asosiy o'qitish ko'nikmalarini berishi mumkin.

Biroq, til o'qitishda usullarning asosiy mohiyatini tushunish uchun yondashuv va usul tushunchasini yanada tizimli ravishda konseptualizatsiya qilish kerak. Ushbu model til o'qitishning muayyan usullari va falsafalarini tahlil qilish uchun asos sifatida ishlatiladi.

O'quv maqsadlarini muhokama qilishda ularni o'quv vazifalari bilan adashtirmaslik kerak. Maqsad yanada keng qamrovli tushuncha bo'lib, bitta maqsad bir nechta vazifalardan iborat bo'lishi mumkin. O'qituvchi tomonidan qo'yilgan vazifalar o'quv maqsadlariga mos kelishi kerak. Shunday qilib, amaliy maqsadga erishish kontekstida uning vazifalari fan bilan bog'liq, lingvistik, nutq bilan bog'liq, umumiy akademik, ijtimoiy-madaniy va professional bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Baratov Sh.R. Methods of studying the personality of the student. – T.: Teacher. 1995. 57p.
2. Blix Mantilla V. Building Bridges Across Disciplines: Organizational and Individual Qualities of Exemplary Interdisciplinary Work / V. Blix Mantilla, D. Dillon, K. Middlebrooks. 2002. 73 p.
3. Drake M. S. Meeting Standards Through Integrated Curriculum / S. M. Drake, R. C. Burns. 2004. 173 p.
4. Duodena, G., & Hockley, N. (2008). How To Teach English With Technology. Pearson. pp.79-78.
5. Matheson S. The Logic of Interdisciplinary Studies / S. Matheson, M. Freeman. 1997. 32 p.
6. Richards N. J. Communicative Language Teaching Today. – Cambridge: University Press, 2006. 48 p.

TA'ZIYA MAROSIMLARINING ETNOGRAFIK ASOSLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada insoniyat tarixida motam va ta'ziya marosimlarining kelib chiqishi, shakllanish bosqichlari hamda ularning o'zbek xalq madaniyati va etnografiyasidagi o'rni tahlil qilingan. Tadqiqotda ta'ziya marosimlarining qadimiy turkiy urf-odatlar, zardushtiylik e'tiqodlari va islom dini ta'siri ostida shakllanib, sintezlashgan marosimiy tizim sifatida takomillashgani yoritiladi.

Maqolada Mahmud Qoshg'ariy "Devonu lug'otit turk" asaridan boshlab O'rxun–Enasoy bitiklarigacha bo'lgan yozma manbalardagi motam marosimlariga oid dalillar tahlil qilinadi. Shuningdek, ta'ziya marosimlarida xalq ijodi unsurlari etnografik folklorizmlarning (yo'qlov qo'shiqlari, marsiyalar, maqollar, marosimiy ramzlar) badiiy va ruhiy ahamiyati ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: *ta'ziya marosimi, motam udumlari, etnografik folklorizm, o'zbek xalq an'analari, zardushtiylik, islom dini, yo'qlov qo'shiqlari, marosim folklori, milliy qadriyat, an'anaviy-sintez bosqichi.*

Аннотация: в данной статье рассматриваются происхождение и этапы формирования траурных и поминальных обрядов в истории человечества, а также их роль в культуре и этнографии узбекского народа. В исследовании раскрывается, что поминальные обряды узбеков сформировались под влиянием древнетюркских традиций, зороастрийских верований и ислама, превратившись в синтезированную ритуальную систему.

В статье анализируются сведения о траурных обрядах, встречающиеся в письменных источниках – от труда Махмуда Кашгари «Девону луг'атит турк» до Урхун-Енисейских надписей. Также показано художественное и духовное значение элементов народного творчества – этнографических фольклоризмов (плачей, марсий, пословиц, обрядовых символов) в структуре поминальных обрядов.

Ключевые слова: *поминальный обряд, траурные традиции, этнографический фольклоризм, узбекские народные обычаи, зороастризм, ислам, плачи, траурный фольклор, национальные ценности, традиционно-синтетический этап.*

Annotation: this article examines the origin and stages of the development of mourning and condolence rituals in human history, as well as their role in the culture and ethnography of the Uzbek people. The study reveals that Uzbek condolence rituals were formed under the influence of ancient Turkic traditions, Zoroastrian beliefs, and Islamic teachings, evolving into a synthesized ritual system. The article analyzes references to mourning customs found in written sources—from Mahmud al-Kashgari's "Devonu lug'otit turk" to the Urkhun-Enisei inscriptions. It also highlights the artistic and spiritual significance of elements of folk creativity—ethnographic folklorisms (laments, elegies, proverbs, ritual symbols)—within the structure of condolence ceremonies.

Key words: *condolence ceremony, mourning traditions, ethnographic folklorism, Uzbek folk customs, Zoroastrianism, Islam, laments, ritual folklore, national values, traditional-synthetic stage.*

Insoniyat tarixida motam va ta'ziya marosimlari qadimdan mavjud bo'lib, ular har bir xalqning madaniy, diniy va ijtimoiy hayotida muhim o'rin egallagan. O'lim hodisasi hayotiy jarayonning muqarrar yakuni sifatida idrok etilganligi sababli, unga nisbatan turli udumlar va marosimlar shakllangan. Ta'ziya marosimlari nafaqat marhumni xotirlash, balki jamiyatni ruhiy jihatdan birlashtirish, qarindosh-urug'lar va qo'ni-qo'shnilar o'rtasida birdamlikni ta'minlash vositasi ham hisoblangan[1].

O'zbek xalqining ta'ziya marosimlari qadimiy turkiy udumlar, zardushtiylik davridagi e'tiqodiy qarashlar, shuningdek, islom dini ta'siri ostida shakllangan boy an'anaviy tizimdir[2]. Bu marosimlarda etnografik folklorizmlar keng qo'llanilib, ular xalqning ijtimoiy-ma'naviy xotirasi va madaniyatida o'z aksini topgan[3].

Tadqiqot materiallari va metodologiyasi. Turkiy xalqlar tarixiy manbalarida motam marosimlari alohida ahamiyat kasb etgan. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida qayd etilishicha, qadim turkiy qabilalarda marhumni yo'qlash, uning xotirasini kuylash odati keng tarqalgan bo'lgan[4]. Ular o'ziga xos "yo'qlov" qo'shiqlari ijro etib, marhumning fazilatlarini madh etishgan.

Shuningdek, qadimiy turkiylar orasida marhum xotirasiga bag'ishlab haykal yoki qabr toshi o'rnatish odati ham keng tarqalgan. O'rxun-Enasoy bitiklarida motam marosimlari bilan bog'liq tasvirlar uchraydi. Masalan, Kultegin bitiktoshida marhumning hayoti, qahramonliklari eslab o'tiladi[9], bu esa o'ziga xos folklorizm sifatida qaraladi. Markaziy Osiyo xalqlari qadimda zardushtiylik diniga e'tiqod qilgan bo'lib,

unda o'lim va motam masalalariga alohida yondashuv mavjud bo'lgan[5]. Zardushtiylikda jasadni yerga qo'yish "yer unsuri"ni bulg'ash hisoblangan, shu bois marhumni maxsus "dakxona"larda qushlarga yem qilish yoki tog'larda qoldirish odati bo'lgan. Shu davrdan boshlab marosimiy ramzlar, masalan, oq mato – poklik timsoli sifatida; olov – yovuz ruhlardan asrovchi unsur sifatida folklorizmlarda shakllangan. Keyinchalik bu ramzlar islomiy udumlar bilan qo'shilib, ta'ziya marosimlarida ham saqlanib qolgan.

Tadqiqotning ilmiy xulosalarini shakllantirishda qator metodlar qo'llanildi: a) tarixiy-qiyosiy metod; b) etnografik metod; d) folklor-tahliliy metod.

VII–VIII asrlardan boshlab Markaziy Osiyoda islom dini keng tarqalishi bilan motam marosimlari tubdan o'zgardi. Qur'oni Karim va hadis ta'limotida o'limning muqarrarligi, hayotning omonatligi, marhum uchun duo va sadaqa qilish zarurligi alohida ta'kidlangan. "Inna lillahi va inna ilayhi roji'un" mazmunidagi oyat (Baqara surasi, 156-oyat) motam marosimlarida asosiy ma'naviy mezonga aylangan [6]. Shu boisdan ta'ziya marosimlarida quyidagi an'analar shakllandi:

1. Marhum uchun Qur'on tilovat qilish;
2. Xatmi Qur'on o'tkazish;
3. Ehson oshlari tarqatish;[7]

Motam marosimlarini uch, yetti, yigirma, qirq, yillik davrlarda ado etish. Bu elementlarning barchasi o'zbek xalqining folklor matnlarida, xususan maqol, matal, marsiya va yo'qlov qo'shiqlarida o'z aksini topgan. Masalan, xalq orasida keng tarqalgan "O'lim haq, hayot omonat" maqoli islomiy dunyoqarashning folklor shakliga aylangan namunasi hisoblanadi[3].

Motam marosimlari Markaziy Osiyoning barcha xalqlarida mavjud bo'lib, ularning umumiy o'xshashliklari va ayrim milliy xususiyatlari bor. Masalan:

Qozog'istonda marhum xotirasiga bag'ishlangan "yo'qlov" qo'shiqlari ijro etiladi.

Qirg'izlarda "ko'k sochiq bog'lash" udumi mavjud. Tojiklarda "ehson osh" marosimlari muhim ahamiyat kasb etadi[8].

O'zbek xalqida esa barcha bu udumlar uyg'unlashib, milliy ta'ziya marosimlari tizimiga aylangan. Bu jarayonda folklorizmlar, ya'ni xalq tilida

shakllangan ifodaviy birliklar marosimiy hayotni badiiy va ramziy ma'noda boyitgan.

Muhokama va natijalar. O'zbek xalqida ta'ziya marosimlari uch bosqichda shakllanganini kuzatish mumkin:

1. Qadimiy bosqich – turkiy va zardushtiylik davri udumlari asosida.
2. Islomiy bosqich – musulmonlik an'analari ta'sirida marosimlarning qayta shakllanishi.
3. An'anaviy-sintez bosqichi – turli tarixiy davr elementlarining qo'shilib, milliy marosim sifatida mustahkamlanishi.

Har bir bosqichda folklorizmlar marosimiy hayotning badiiy ifodasi sifatida shakllangan. Masalan, qadimiy yo'qlov qo'shiqlarida "ko'ngilning kuyi" obrazlari, islomiy davrda esa "duo", "sadaqa", "oxirat" singari tushunchalar folklorizm sifatida qatnashadi[2].

Ta'ziya marosimlarining kelib chiqishi uzoq tarixiy ildizlarga ega bo'lib, ular o'zbek xalqining madaniyatida qadimiy turkiy udumlar, zardushtiylik e'tiqodlari va islom dini ta'sirida shakllangan murakkab tizimni tashkil etadi. Har bir bosqichda folklorizmlar xalqning ruhiy dunyosini ifoda etuvchi vosita sifatida xizmat qilgan. Bugungi kunda ham o'zbek marosim folklori tarkibida ta'ziya bilan bog'liq etnografik folklorizmlar xalqning tarixiy xotirasi va milliy o'ziga xosligini saqlab qolishda muhim o'rin tutmoqda.

Bugungi kunda ham o'zbek marosim folklori tarkibida ta'ziyaga oid etnografik folklorizmlar xalqning tarixiy xotirasi va milliy o'zligini asrashda muhim o'rin tutadi.

Xulosalar:

1. Ta'ziya marosimlari o'zbek madaniyati va xalq dunyoqarashining ajralmas qismidir.
2. Marosimlarda folklor va e'tiqodiy an'analarning uyg'unlashuvi xalqning tarixiy xotirasini saqlashga xizmat qiladi.
3. Folklorizmlar marhum xotirasini e'zozlash, jamiyatni birlashtirish va ruhiy tasalli berishda muhim vosita hisoblanadi.
4. Hozirgi davrda marosimlarning soddalashishi kuzatilayotgan bo'lsa-da, ularning ma'naviy yadrosi va folkloriy unsurlari barqaror saqlanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov B. O'zbek xalqining marosim madaniyati. – Toshkent: Fan, 2001. 12–15-b.
2. Usmonov S. Etnografik folklor va marosim an'analari. – Samarqand, 2015. 8–10-b.
3. Mirzayev T. O'zbek marosim folklori. – Toshkent, 1988. 24–27-b.
4. Qoshg'ariy M. Devonu lug'otit turk. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1960. 33–35-b.
5. Xo'jayev A. Zardushtiylik va Markaziy Osiyo madaniyati. – Toshkent, 2012. 45–50-b.
6. Qur'oni Karim. Surat ul-Baqara, 156-oyat.
7. Rasulov O. Islomiy marosim va urf-odatlar. – Buxoro, 2018. 21–23-b.
8. Tursunov A. Turkiy xalqlar qadimiy madaniyati. – Toshkent, 2019. 40–42-b.
9. To'xtasinov M. O'rxun-Enasoy bitiklari tahlili. – Toshkent, 2020. 14–17-b.

Gulrux JO'RABOYEVA,
Farg'ona davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
gjraboyeva2021@gmail.com

TOTEMISTIK QARASHLAR BILAN BOG'LIQ ETNONIMLAR ASOSIDA YUZAGA KELGAN TOPONIMLAR TADQIQIGA DOIR

Annotatsiya: maqolada turkiy xalqlarning totemistik qarashlari bilan bog'liq etnonimlar asosida yuzaga kelgan etnotoponimlar xususida fikr yuritilgan. Qabilalarni nomlashda totemik qarashlarga suyanish turkiy va mo'g'ul xalqlari orasida yuzaga kelgan qadimiy an'ana hisoblangan. Ilmiy adabiyotlarda mazkur xalqlarning o'tmishda, asosan, bo'ri, ot, ayiq, burgut, ilon, echki, qo'y, xo'kiz, baliq va boshqa totemlarga e'tiqod qilganliklari qayd etiladi. Bunday nomlanish islom dini kirib kelishidan oldin yuzaga kelgan bo'lib, mazkur usulda yasalgan etnonimlar keyinchalik joy nomlariga ko'chgan. Tadqiqotda u haqidagi mulohazalarimizni bayon etamiz.

Kalit so'zlar: *toponim, etnonim, etnotoponim, diniy qarashlar, totemistik qarashlar, etimologiya, lingvomadaniy xususiyatlar, turkiy va mo'g'ul xalqlari.*

Аннотация: в статье рассматриваются этнотопонимы, возникшие на основе этнонимов, связанных с тотемистическими воззрениями тюркских народов. Опора на тотемические воззрения при наименовании племен считалась древней традицией, зародившейся у тюркских и монгольских народов. В научной литературе отмечается, что в прошлом эти народы в основном верили в волка, лошадь, медведя, Орла, змею, козла, овцу, быка, рыбу и другие тотемы. Такое наименование возникло до прихода ислама, и этнонимы, созданные таким образом, впоследствии перекочевали в топонимы. В исследовании мы изложим наши соображения по этому поводу.

Ключевые слова: *топоним, этноним, этнотопоним, религиозные воззрения, тотемические воззрения, этимология, лингвокультурные особенности, тюркских и монгольских народов.*

Annotation: the article reflects on ethnotoponyms arising on the basis of ethnonyms associated with totemistic views of Turkic peoples. Relying on totemic views in naming tribes was considered an ancient tradition that arose among the Turkic and Mongolian peoples. In the scientific literature, it is noted that these peoples in the past mainly adhered to wolves, horses, bears, eagles, snakes, goats, sheep, oxen, fish and other totems. Such a designation predates the introduction of Islam, and ethnonyms made by this method later moved to place names. In the study, we explain our reasoning about him.

Key words: *toponym, ethnonym, ethnotoponym, religious views, totemistic views, etymology, linguistic features, Turkic and Mongolian peoples.*

Kirish. Toponimlarning lingvomadaniy xususiyatlarini tadqiq etishda kishilarning diniy qarashlari ham muhim ahamiyat kasb etgan. Ularning salmoqli qismini etnotoponimlar doirasida o'rganish mumkin. Jumladan, totemlar asosida yuzaga kelgan etnonimlar juda qadimiydir. Ularning paydo bo'lishi majusiylar, ya'ni otashparastlar davriga borib tutashadi. Bunga ko'ra ma'lum urug' va qabila a'zolari biror hayvon, o'simlik yoki predmet bilan aloqador hisoblanib, mazkur narsalarni muqaddaslashtirishgan va unga sig'inishgan. Urug'-qabilalarni nomlashda totemik qarashlarga suyanish turkiy va mo'g'ul xalqlari orasida yuzaga kelgan qadimiy an'ana hisoblangan. Ilmiy adabiyotlarda mazkur xalqlarning o'tmishda, asosan, bo'ri, ot, ayiq, burgut, ilon, echki, qo'y, xo'kiz, baliq va boshqa totemlarga e'tiqod qilganliklari qayd etiladi. Masalan, O'rta Osiyo xalqlarining muqaddas diniy kitobi "Avesto"da ot (asp) totemi bilan bog'liq quyidagi antroponimlar yuzaga kelgan: Arjosp (qimmatbaho ot egasi), Go'shnasp (erkak ot egasi), Lurhosp (uchqir ot egasi), Vishtaspa (urg'ochi ot egasi), Garshosp (chayir ot egasi), Taxmosp (chopqir ot egasi), Huvosp (yaxshi ot egasi) va boshqalar. Totem turlarini bildiruvchi aksariyati turkiy-mo'g'ulcha so'zlar keyinchalik etnonimga aylanib, so'ngra joy nomi maqomiga erishgan va shu tariqa tilda turg'unlik kasb qilgan. Xususan, Farg'ona vodiysi hududidagi *Bahrin*

(*lochinning bir turi*), *Qarg'a, Hakka, Olaqanot, Chag'ali, Ayronchi (ayron qushi), Qoraqushchi, Qushchi, Oqtovuq, Shunqor, Tuvadoq (tuvaloq-qush), Qahat (qush turi); Kaltatoy (ot turi), Yobu (ot turi), Tuyachi, Tuyalas, Takalar, Takali, Bo'rito'pi, Bo'riboshi, Noraybo'ri, Oqechki, Beshechki, Oqbo'ya (bug'ra-tuya), Katta To'rtayg'ir, Kichik To'rtayg'ir, Olabaytal, Olatoy, Munduz (ot), Do'ltali (sirtlon), Bag'ish (bug'u), Cho'ngbag'ish, Ariqbag'ish, Qorqo'yli, Olaqo'yli, Alqor (tog' qo'yi), Yangi ko'rpa, Qorako'rpa (ko'rpa-qo'zichoq), Tulkiobod, Qo'ng'iroq, Uychi (uy-sigir)* kabi 40 dan ortiq etnotoponimlar totem sifatida muqaddaslashtirilgan jonivorlar nomini anglatuvchi birliklar asosida yuzaga kelgan.

Asosiy qism. Shu o'rinda totemlar bilan bog'liq etnonimlar asosida yuzaga kelgan toponimlardan ayrimlarining etimologiyasi bilan bog'liq mulohazalarimizni bayon etishga harakat qilamiz:

Bag'ish – Farg'ona viloyatining Dang'ara, Namangan viloyatining Chortoq tumanlariga tegishli oykonim. *Bag'ish* qirg'izlarning o'ng qanot guruhiga kirgan yirik urug' nomlaridan biri. Ushbu birlik qirg'izlarning *cho'ngbag'ish // chuybag'ish, saribag'ish, qorabag'ish, oriqbag'ish* kabi urug' nomlari tarkibida ham uchraydi [1: 3, 26, 30, 336]. K.Marqayev tadqiqotlariga ko'ra *bag'ish* etnonimi V–VI asrlardan ma'lum bo'lib, uning qadimiy ma'nosi – *bug'u* [2: 95]. Demak, etnonim

kishilarning totemistik qarashlari natijasida vujudga kelgan va turkiy, jumladan, qirg'iz xalqlarida *bug'u* muqaddas jonivor sanalgan. Farg'ona vodiysining turli hududlarida *bag'ish* leksemasi asosida yasalgan *Cho'ngbag'ish* (qirg'. *cho'ng* – “katta” – Katta bag'ish), *Qorabag'ish*, *Ariqbag'ish* singari etnotoponimlar uchraydi, lekin ularning yozilishida imloviy jihatdan xilma-xillik kuzatiladi. Bu esa o'z navbatida, joylarda toponimik bilimlarning kamligi va ularga bee'tiborlikdan dalolat beradi. Masalan: *Cho'mbog'ish* (Farg'ona viloyatining Buvayda tumani), *Cho'nbog'ish* (Farg'ona viloyatining Rishton tumani), *Bog'ish* (Farg'ona viloyatining Dang'ara tumani), *Cho'mbog'ich* (Andijon viloyatining Xonobod shahri, Oltinko'l tumani), *Qorabog'ish* (Andijon viloyatining Marhamat tumani), *Cho'nbag'ish* (Namangan viloyatining Yangiqo'rg'on tumani) kabi.

Bahrin – Farg'ona viloyatining Uchko'prik tumani, Marg'ilon shahridagi qishloq va mahalla nomlari. *Bahrin* / *Barin* – turklashgan mo'g'ul qabilasi nomi bo'lib, ular mo'g'ullar istilosi davrida Dashti Qipchoqqa kelib o'rtnashgan. Abulg'oz Bahodirxonning “Shajarayi turk” asaridagi ma'lumotlarga ko'ra, mo'g'ul xoni Bichinkayonning Barin ismli o'g'li bo'lgan va bahrinlar o'shaning avlodi ekan. XVI-XVII asrlarda bahrinlarning katta bir qismi Dashti Qipchoqdan Toshkent vohasi, Farg'ona vodiysi, Buxoro xonligi hududiga ko'chib o'tgan, ko'pchiligi o'troqlashib, qabila va urug'larini unutib yuborishgan. 1924-yilda olingan ma'lumotga binoan, O'zbekistonda 9000 ga yaqin bahrinlar bo'lgan. Ularning eng yirik urug'lari – *bag'onali*, *qoraqalpoq*, *uali* / *uyali* (O'zME, I jild. 179-bet). *Bahrin* qabilasi nomiga totem asos bo'lgan. Lochinning biri turi – *bahrin* (tundra lochini, oq yuz lochin; lochinlarning kenja turi). Bahrinlarni qushbonlar qo'lga o'rgatib qush va boshqa jonivorlarni ovlashgan. Qabila jamoasi bahrin qushiga sig'inishgan, tug'iga qush tasvirini tushirishgan. Totemistik qarash tufayli qabila totemi nomi bilan atalgan [3: 55]. Aholisining etnik mansubligi asosida esa shu nomdagi qishloq va mahalla nomlari vujudga kelgan. Uchko'prik tumanida, shuningdek, *Kichik Bahrin*, *Qayrag'och-Bahrin* nomli aholi punktlari mavjud.

Do'ltali – Farg'ona viloyatining Beshariq tumanidagi qishloq nomi. Ilmiy adabiyotlarda toponimning kelib chiqishi haqida ikki xil faraz mavjud. T.Nafasovning qayd etishicha, xalq nutqida *do'lt* – yerto'la; adir va yaylovda ilk qadimiy aholi yashov joyi; o'ydin-chuqur joy. *Do'ltali* – yerto'lali yoki o'ydin-chuqur xarobalari bor joy [2: 95]. S.Qorayevning fikriga ko'ra esa *do'lt* – adabiy tilda “sirtlon” deb ataladigan o'limtikxo'r yirtqich hayvon. Samarqand tumanida *Do'lt*, G'uzor,

Qamashi tumanlarida *Do'ltali*, Shahrisabz, Dehqonobod, Denov tumanlarida *Do'ltaxona* degan toponim bor [3: 185]. “Navoiy asarlari lug'ati” da ham *do'ltu* – (دولتو) “sirtlon” – bo'riga o'xshash bir xil yirtqich hayvon deb izohlanadi (NAL. T., 1972. b. 205). “Tilsimotli Dang'ara” kitobining muallifi M.Xo'jayev Dang'ara tumanidagi *Do'tali* (*Do'ltali*) oykonimining kelib chiqishi haqida fikr bildirib, Farg'ona qoraqalpoqlarining bir urug'i nomi *do'ltali* bo'lganligini yozadi [4: 127-128]. Bizningcha ham Beshariq, Dang'ara tumanlaridagi *Do'ltali* toponimlari urug' nomi asosida paydo bo'lgan. Etnonimning yuzaga kelishi esa kishilarning totemistik tasavvurlari bilan bog'liqdir.

Kaltatoy – Farg'ona viloyatining Uchko'prik tumanidagi qishloq nomi. Kaltatoy o'zbeklar tarkibiga kirgan “turk” etnik guruhining urug'laridan biri. Kaltatoy, o'z navbatida, *maxatzamoni-kaltatoy*, *mirzo-kaltatoy*, *maxattori-kaltatoy*, *tuyalik-kaltatoy*, *hayvon-kaltatoy*, *varam-kaltatoy* kabi urug'larga bo'lingan [6: 77]. *Kaltatoy* leksemasi “kichik jussali, kalta bo'yinli ot” ni anglatgan va etnonim kishilarning totemistik qarashlari, ya'ni urug' a'zolari mazkur jonivorni muqaddaslashtirishi natijasida yuzaga kelgan [2: 95-96]. Shu urug' vakillari istiqomat qilgan joy esa keyinchalik *Kaltatoy* nomi bilan atala boshlagan.

Munduz – Andijon viloyatining Xo'jaobod tumanidagi qishloq nomi. Etnograf O'.Qorato'yevning qayd etishicha, qirg'izlarning so'l qanotdagi yirik urug'laridan biri *munduz* deb atalgan. Xuddi shu nomdagi urug' oltoyliqlar va turkmanlarda ham bor ekanligi aniqlangan. Masalan, *munduz* urug'i tarkibidagi “zulum munduz”, “kotkor munduz” deb atalgan mayda urug'lar oltoyliqlarning shu nomdagi urug'lariga mos keladi [7: 141]. M.Koshg'ariy “Devonu lug'otit turk” asarida (مُنْدُز) – *munduz* so'zini quyidagicha izohlaydi: 1. Ahmoq odam; 2. Kuchli sel; 3. Yo'rg'a ot, chopishda tengi yo'q ot [8: 305]. Ushbu izohlardan “yo'rg'a ot” ma'nosini qirg'iz va turkman xalqlari totem sifatida qabul qilgan bo'lishlari mumkin. *Munduz* so'zi dastlab “yo'rg'a ot” ma'nosida urug' nomiga, keyinchalik shu urug' vakillari yashaydigan joy nomiga ko'chgan.

Xulosa. Shunday qilib, toponimlar, jumladan, etnotoponimlar o'zbek tilining tarixiy va madaniy til birligi sifatida o'zida xalqning diniy-mifologik qarashlari, urf-odatlar, qadriyatlar hamda turmush tarziga doir muhim ma'lumotlarni mujassamlashtiradi. Ularni lingvokulturologik jihatdan tahlil qilish til va madaniyat munosabati, qolaversa, xalqning madaniy qarashlari va an'analari yoritishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л., 1971.
2. Марқаев К. Тотемистик тасаввурлар билан боғлиқ этнонимлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент. 2005. – № 1.
3. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Тошкент: Муҳаррир, 2009.
4. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006.
5. Хўжаев М. Тилсимотли Данғара. – Фарғона, 2013.
6. Кармышева Б. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – Москва, 1976.
7. Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. – Бишкек, 2003.
8. Махмуд Кошғарий. Девону луғоти-т-турк. I жилд. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2016.

Sharipboy BOBOJONOV,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Til va adabiyot kafedrasini mudiri,
professor vazifasini bajaruvchi, filologiya fanlari nomzodi

“MA’QUL” LEKSEMASINING SEMANTIK VA SINTAKTIK XUSUSIYATI

Annotatsiya: ushbu maqolada “ma’qul” leksemasi va uning izohli lug’atda aks etishi, leksemaning semantik va sintaktik xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, maqolada “ma’qul” leksemasining nutqda boshqa birliklar bilan paradigmatic munosabat hosil qilishi ham atroflicha keltirib o’tilgan.

Kalit so’zlar: *ma’qul, leksema, semema, lug’at, semantika, paradigmatic munosabat, nutq, qolip, ma’no, bo’yoqdorlik.*

Annotation: this article discusses the lexeme “acceptable” and its reflection in the explanatory dictionary, the semantic and syntactic properties of the lexeme. The article also discusses in detail the paradigmatic relationship of the lexeme “acceptable” with other units in speech.

Key words: *acceptable, lexeme, sememe, vocabulary, semantics, paradigmatic relationship, speech, pattern, meaning, colorfulness.*

Аннотация: в статье рассматривается лексема “приемлемый” и её отражение в толковом словаре, семантические и синтаксические свойства лексемы. Также подробно рассматриваются парадигматические связи лексемы “приемлемый” с другими единицами речи.

Ключевые слова: *приемлемый, лексема, семема, лексика, семантика, парадигматические отношения, речь, модель, значение, красочность.*

“O‘zbek tilining izohli lug’ati”da [ma’qul] leksemasining 2 ta ma’nosi ajratilgan:

1. Qabul qilsa bo’ladigan, maqbul.
2. Kesim vazifasida. Mayli, durust (112, 456).

Biz leksemaning ajratilgan ushbu semalarini ma’qullagan holda ularning semantik tabiatini va sintaktik imkoniyatlarini sharhlash bilan cheklanamiz.

Leksemaning birinchi sememasida quyidagi daxldor semalarni ajratish imkoni mavjud:

- a) belgi;
- b) shaxsiy baho;
- d) ijobiy;
- e) narsa/shaxs oid;
- f) qabul qilsa bo’ladigan.

Leksema ushbu sememasini nutqqa boshqa sifatlarda bo’lgani kabi dastlab [sifat+ot] qolipi asosida kiritadi va [maqbul], [yaxshi], [tuzuk], [durust] kabi leksemalar bilan paradigmatic munosabatlarda bo’ladi (70,76-79).

Leksema [sifat+fe’l] qolipi asosida ham ushbu sememasini nutqqa kiritishi mumkin. Masalan: 1. Agar men sizning talabingizni ma’qul ko’radigan bo’lsam, ayniqsa qizingizning ko’ngliga shubha keladidir (A.Qodiriy). 2. Bu xat Xudoyorxonning qo’liga tekkandan keyin xatda ko’rsatilgan tadbirni juda ma’qul topdi (A.Qodiriy). Bunda [ma’qul] leksemasining alohida leksemasi emas, balki aynan bir semaning

har xil qurshovidagi varianti yuzaga chiqadi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, [ma’qul] leksemasining [sifatdosh+ma’qul] qurshovidagi voqelanishida ma’noda biroz o’zgarish yuz berganday tuyuladi. Bu leksema ma’nosiga qurshovning ta’siri bo’lib, sememada garchi “nasihat”, “maslahat” bo’yoqlari paydo bo’lganday tuyulsa-da, aslida bu sememada mavjud bo’lgan jihatning o’ta bo’rtirilishidir, xolos. Zero, har ikkala qurshov voqelanishlarining ham sifatidagi daraja lug’aviy shakliga munosabati bir xil bo’lib, u bilan erkin birikaveradi:

ma’qul - ma’qulroq - juda ma’qul

[ma’qul] leksemasining shunday nutqiy qo’llanishlari borki, bunda u avvalo, voqelanish qolipi bilan farqlanadi. Bunda leksema so’z-gap sifatida yuzaga chiqadi. «O‘zbek tilining izohli Lug’ati»da ta’kidlanganidek, bu holatni leksemaning kesim vazifasida kelishi deya ajratish masalani biroz chigallashtiradi.

Zero, yuqorida ko’rilgan ma’noviy variantda ham leksema kesim vazifasida kelgan edi. Biroq soddaga gapning kesim vazifasida kelish bilan so’z-gap vazifasida kelish orasida jiddiy farq bo’lib, birinchisining ma’noviy tabiati [sifat+ot] qolipi hosilasi ma’noviy mohiyatdan jiddiy farqlanmaydi. Bunga yetarli ijtimoiy, moddiy va ruhiy omillar mavjud. Leksema so’z-gap vazifasida nutqqa kirgan holatda morfologik omil o’z ta’sirini yaqqol namoyon etadi. Bunda leksema daraja

ko'rsatkichlarini qabul qilishdan mahrum bo'ladi. Bu esa so'zning semantik tabiati kuchli o'zgarishga uchrayotganligidan dalolat beradi. Sifat so'z-gap vazifasida kelganda darajalanish xossasidan mahrum bo'lar ekan, demak bu uning belgi anglatish xususiyati o'zgarganligidan dalolat beradi.

1. – Qutidor bilan ishingizni tugatib qaytishingizda uning xatini berasiz, tuzukmi? - Ma'qul (A.Qodiriy).

Demak, leksemaning ikkinchi sememasi ham mavjud bo'lib, uni "hamfikirlik asosida rozilik bildirish" deb ta'riflash imkonini mavjud.

Leksemaning semantik tavsifini jadvalda quyidagicha beramiz:

№

Semema

Semalari

Voqelanish qolipi

Paradigmasi

S1

Narsa/shaxs kabilarga xos qabul qilish mumkinlik belgisini ifodalovchi shaxsiy, ijobiy baho "belgi", "narsa/shaxs", "qabul qilsa bo'ladigan, maqbul", "shaxsiy baho", "baho ijobiy",

[sifat+ot]

[maqbul] [yaxshi] [tuzuk] [durust]

S2

Hamfikirlik asosida rozilik bildirish "rozilik", "hamfikirlik", "so'z-gap"

[sifat+so'z-gap]

[yaxshi]

[xo'p] [mayli] [durust]

Leksemaning ikkinchi semema asosidagi paradigmasi birinchi paradigmadan tarkibi jihatdan farqlanadi. Ikkinchi paradigmada [mayli] leksemasi mavjud. Biroq, [maqbul] leksemasi bu paradigmadan o'rin olmaydi. Chunki uning nutqda so'z-gap vazifasida

kelishi kuzatilmaydi.

Rus va jahon tilshunosligida semema va unga bog'liq lingvistik muammolarga bag'ishlangan qator ilmiy-tadqiqot ishlari amalga oshirilgan.

Lekin ularda ham semema mohiyati mutloq oydinlashtirilmagan bo'lib, uning nutqiy ma'noga dialektik munosabati, bir umumiylikka birlashuvchi birdan ortiq sememaning o'zaro munosabati, ya'ni hosila sememalardagi semik siljishlar masalasi yechilmasdan qolmoqda. Shuningdek, lingvistik lug'atlarda ham semema atamasining alohida leksikografik definitsiyasiga ega emasligi, uning leksik ma'no bilan aynan tenglashtirilishi (42,261;125,49-50) masalani murakkablashtiradi va u lug'aviy ma'no bilan ma'nodoshlik munosabatida degan tasavvur uyg'onishiga sabab bo'ladi. Biroq, barcha til hodisalarida bo'lgani kabi, lug'aviy birliklar semantikasida ham lisoniy va nutqiy birliklarni farqlash zaruriyati lison va nutq aloqadorligining uzluksizligi va izchilligini ta'minlovchi omillardan biri bo'lgan nutqiy hodisalarning lisoniylashuv jarayonini aniqlash bilan bog'liqdir.

Semema lisoniy zot bo'lib, u o'zida nutqiy ma'noviy belgilar bo'lmish yakkalik, hodisa, voqelik, oqibat xossalarga zid bo'lgan umumiylik, mohiyat, imkoniyat, sabab kabi xossalarga ega bo'ladi.

Fan har doim rang-barang xususiyliklardagi umumiylikni o'rganishga intiladi va uning taraqqiyot darajasi qo'lga kiritilgan yoki tiklangan umumiylik darajasi bilan belgilanadi. Biroq, dialektik mantiq ta'kidlanganidek, umumiylik va xususiylikning o'zaro munosabati aqliy mavhumlikning hissiy aniqlikka munosabati sifatida tushunilmasligi lozim.

Demak, semema va nutqiy ma'no munosabatiga umumiylik va xususiylik, alohidalik munosabati nuqtayi nazaridan munosabatda bo'lmoq lozim. Ko'rinadiki, semema nutqiy - lug'aviy ma'nolardagi bir xillik va mavhumot, ulardagi o'xshash belgilarning abstrakt yig'indisi emas.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sayfullayeva R. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2005. 414-bet.
2. Sayfullayeva R. Hozirgi o'zbek adabiy tili: O'quv qo'llanma: III jild: Sintaksis. – Toshkent, 2006. 172-bet.
3. Hojiyev A. va boshq. Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati. – T.: Sharq, 2001. 336-b.

ESSE YOZISH PRINSIPLARI VA UNING AKADEMIK YOZUVDA TUTGAN O'RNI

Annotatsiya: ushbu maqolada esse yozish prinsiplari, ularning nazariy asoslari va ta'lim jarayonidagi ahamiyati tahlil qilinadi. Esse janrining xususiyatlari, tuzilmasi hamda yozish bosqichlari ilmiy-nazariy manbalar asosida yoritilgan. Shuningdek, esse yozishda ijodiy fikrlash, mantiqiy izchillik, argumentatsiya va til madaniyatining o'rni asoslab berilgan. Maqolada o'qitish metodikasi, baholash mezonlari hamda amaliy mashqlar orqali esse yozish ko'nikmalarini shakllantirish yo'llari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: esse, akademik yozuv, tanqidiy tafakkur, ijodiy fikrlash, argumentatsiya, tahrir, baholash mezonlari, til madaniyati.

Annotation: this article explores the principles of essay writing, their theoretical foundations, and their importance in modern education. It analyzes the structure of an essay, its stages, and the methodological approaches used in teaching. Particular attention is given to the role of creative thinking, logical coherence, and argumentation in effective essay writing. The study concludes that mastering essay writing contributes to the development of academic writing skills, critical thinking, and linguistic culture in students.

Key words: essay, academic writing, critical thinking, creative approach, argumentation, editing, linguistic culture, evaluation criteria.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida yozma nutqni rivojlantirish, fikrni mantiqan va ifodali bayon etish ko'nikmalarini shakllantirish eng muhim pedagogik vazifalardan biridir. Shunday vositalardan biri – **esse yozish**dir. Esse o'quvchi yoki talabaning fikrlash darajasi, ijodiy yondashuvi va mantiqiy tahlil qilish qobiliyatini namoyon etuvchi yozma janr sifatida ta'lim jarayonida o'zining mustahkam o'rniga ega bo'lib bormoqda. Yozma esse o'quvchiga nafaqat o'z fikrini erkin ifodalash, balki dalillash, muammoni tahlil qilish, o'z nuqtayi nazarini asoslab berish imkonini yaratadi. Shu bois, esse yozish kompetensiyasi zamonaviy ta'limda **tanqidiy tafakkur, analitik fikrlash va ijodiy ifodani** rivojlantirishning samarali shakli hisoblanadi.

"Esse" (fransuzcha *essai* – "urinish", "tajriba") termini ilk bor XVI asrda fransuz mutafakkiri **Mishel Monten** tomonidan qo'llanilgan. U o'zining "Essais" (1580) nomli asarida inson tafakkurining turli ko'rinishlarini erkin, subyektiv tahlil orqali bayon etgan. Keyinchalik ingliz yozuvchisi **F. Bekon** (1597) "Essays" to'plami bilan bu janrni ingliz adabiyotida mustahkamladi. Shundan so'ng esse Yevropa madaniyatida mustaqil yozma janr sifatida shakllanib, XX asrga kelib, ilmiy-pedagogik amaliyotda o'quvchilarni fikrlashga, tahlilga va o'z fikrini asoslashga o'rgatuvchi samarali vosita sifatida keng qo'llanila boshlandi.

Bugungi kunda O'zbekiston ta'lim tizimida ham esse yozish madaniyatini rivojlantirishga alohida e'tibor berilmoqda. Davlat ta'lim standartlarida (DTS) o'quvchilarning **yozma savodxonligi, akademik yozuv, mustaqil tahlil va ijodiy fikrlash** ko'nikmalarini shakllantirish ta'lim natijalarining asosiy mezonlaridan biri sifatida belgilangan. Bu jarayonda esse yozish mashg'ulotlari nafaqat til o'rganish, balki shaxsiy fikrlash madaniyatini tarbiyalash, mantiqiy xulosa chiqarish va o'z pozitsiyasini himoya qilishga o'rgatadi.

Tadqiqot materiallari va metodologiyasi. Esse janrining ta'riflari va asosiy xususiyatlari yuzasidan to'xtalsak. Esse – yozma ijodning mustaqil janri bo'lib,

muallifning shaxsiy fikri, tahlili, hayotiy kuzatishlari yoki g'oyaviy qarashlarini erkin, mantiqan asoslangan shaklda ifodalovchi matndir. Bu janrning asosiy mohiyati subyektiv tahlil, individual yondashuv va ijodiy izlanishga tayanadi. Fransuz faylasufi **Mishel Monten** (XVI asr) bu atamani ilk bor "Essais" (1580) asarida qo'llab, esse orqali "inson tafakkurining erkin izlanishi va fikr tajribasi"ni ifodalagan. Ingliz faylasufi **Frensis Bekon** (1597) esa esse janrini ijtimoiy-madaniy fikrlarni qisqa, lo'nda va mantiqiy tarzda ifodalash vositasi sifatida rivojlantirdi.

Esse janrining ilmiy-nazariy jihatdan umumiy ta'rifi quyidagicha beriladi:

"Esse – muallifning ma'lum bir masala yuzasidan shaxsiy qarashi, dalil va kuzatishlarga asoslangan, mantiqan bog'langan, erkin shakldagi yozma nutq turi" (Hyland, 2019). Uning **asosiy xususiyatlari** quyidagilardan iborat:

Subyektivlik: muallif fikrining shaxsiyligi va individualligi ustuvor; **Erkin kompozitsiya:** qat'iy ilmiy struktura emas, balki fikr oqimiga mos mantiqiy ketma-ketlik; **Kichik hajm:** odatda 1–5 sahifa atrofida, lekin g'oya to'liq ifodalanadi; **Argumentatsiya:** fikr dalillar, kuzatishlar va misollar bilan asoslanadi; **Ifodaviylik:** til obrazlilik, mantiqiy ritm va o'quvchini fikrlashga undovchi uslub mavjud.

Shu jihatdan esse yozish shunchaki "fikr yozuvi" emas, balki **fikrlash madaniyatining yozma shakli** hisoblanadi (Begmatov, 2020). Esse ko'pincha **referat, maqola yoki insho** bilan aralashtirib yuboriladi, biroq ular o'rtasida muhim farqlar mavjud. Referat – ma'lum mavzu bo'yicha manbalarni tahlil qilib, ularning mazmunini qayta bayon etishdir; maqola esa muayyan ilmiy muammoni asosli dalillar bilan yorituvchi, xulosalarga ega ilmiy matndir. Insho esa, odatda, badiiy yoki tarbiyaviy yo'nalishda yoziladi va hissiy ifoda ustuvorlik qiladi.

Esse esa bu uch turdan farqli ravishda: **muallifning shaxsiy nuqtayi nazariga asoslanadi; erkin kompozitsiyaga ega bo'ladi; dalil, kuzatish va tahlil uyg'unlashgan bo'ladi; "fikrning individual shakli"**

sifatida, ilmiy qat'iylikdan ko'ra, **fikrlash jarayonining o'zini** ifodalaydi. Masalan, referatda "ma'lumot yetkazish" maqsad bo'lsa, esseda "muallif fikrini anglatish va asoslash" maqsad bo'ladi. Maqolada natija muhim, esseda esa **jarayonning o'zi** – fikr yuritish yo'li – qadrlanadi.

Tilshunos olim **E. Begmatov** ta'kidlaganidek, "esse yozish o'quvchini mustaqil tafakkurga undaydi, unga tayyor xulosalarni emas, balki xulosa chiqarish usulini o'rgatadi" (Begmatov, 2020). Shu sababli, esse o'quvchi shaxsining fikrlash darajasini, mantiqiy izchilligini, dalillash madaniyatini va uslubiy savodxonligini aniqlovchi eng muhim yozma janrlardan biri hisoblanadi.

Muhokama va tadqiqot natijalari. Esse yozish – bu fikrlash, tahlil qilish va ifoda etishning izchil jarayoni bo'lib, u bir necha bosqichlardan iborat: **rejalashtirish, yozish, tahrirlash va baholash.**

1. Rejalashtirish – mavzuni to'g'ri tanlash, asosiy g'oyani aniqlash, dalillarni yig'ish va mantiqiy tuzilmani oldindan belgilash bosqichidir. Shunday rejalashtirilgan esse o'quvchining fikr yo'nalishini aniq ko'rsatadi. G'arb olimi **K. Hyland** bu bosqichni "fikrning arxitekturasini" deb ataydi, ya'ni yozuvchi avvalo o'z fikr binosining poydevorini quradi (Hyland, 2019).

2. Yozish bosqichi – asosiy matnni yaratish, dalillarni bayon etish va mantiqiy bog'lanishlarni shakllantirish jarayoni. Bu bosqichda "kirish–asosiy qism–xulosa" mantiqiy ketma-ketligiga amal qilish zarur.

3. Tahrirlash – matndagi grammatik, leksik va uslubiy xatolarni tuzatish, ortiqcha takrorlar va mantiqiy ziddiyatlarni bartaraf etish bosqichidir. E. Begmatov fikricha, tahrir – "yozilgan fikrni yanada tozalash, uni o'quvchi uchun ravon va ta'sirchan qilish san'ati"dir (Begmatov, 2020).

4. Baholash – o'z ishini tanqidiy o'qish, argumentlar kuchini tekshirish, esse maqsadga erishganmi, degan savolga javob topish jarayonidir. Bu bosqich talaba yoki yozuvchining refleksiv fikrlashini rivojlantiradi.

Esse tuzilmasi: kirish, asosiy qism va xulosa yozish jarayonida kompozitsion tuzilma alohida ahamiyatga ega. Har bir yaxshi yozilgan esse uch asosiy qismdan iborat bo'ladi: **kirish, asosiy qism va xulosa.**

Kirish qismining maqsadi – o'quvchini mavzuga tayyorlash, asosiy muammoni aniqlash va tezisni (asosiy g'oyani) bayon etishdir. Bu qism odatda 3–5 jumladan iborat bo'lib, unda quyidagilar bo'lishi lozim:

- mavzuning dolzarbligi;
- asosiy savol yoki muammo;
- muallifning pozitsiyasi yoki tezisi.

Asosiy qismda muallif asosiy dalillar, misollar va tahlillar

orqali o'z fikrini asoslaydi. Har bir paragraf bitta fikrni ifodalashi, u dalil va izoh bilan mustahkamlanishi kerak. Asosiy qismda quyidagilarga e'tibor beriladi:

- dalil va misollarni mantiqiy ketma-ketlikda berish;
- sabab–natija bog'lanishlarini ko'rsatish;
- har bir paragrafni o'zaro bog'lab turuvchi o'tish jumllarini ishlatish.

Xulosa qismining yakunida muallif o'z tezisini qayta tasdiqlaydi, umumiy xulosa chiqaradi yoki tavsiya beradi. Xulosa qisqa, ammo mazmunan to'liq bo'lishi zarur. Unda "yangi ma'lumot" kiritilmaydi, balki mavjud fikrlar yakunlanadi.

Esse yozishning uslubiy prinsiplari esse yozishda **uslubiy aniqlik, mantiqiy izchillik, til madaniyati va ifodaviylik** kabi mezonlar muhim o'rin tutadi.

Esse baholash jarayoni nafaqat grammatik to'g'rilikka, balki **mantiqiy va ijodiy yondashuvga** ham asoslanadi. Pedagogik tajriba shuni ko'rsatadiki, aniq baholash mezonlari talabalarda yozma madaniyatni shakllantirishda muhim omil hisoblanadi.

Asosiy baholash mezonlari quyidagilardan iborat:

1. Mavzu yoritilishi (20%) – muallif mavzuni qanchalik to'liq va mantiqan asoslab yoritganligi. **2. Tuzilma (20%)** – kirish, asosiy qism, xulosa qismlarining uyg'unligi va izchilligi. **3. Til va uslub (20%)** – grammatik to'g'rilik, so'z boyligi, ifodaviylik.

4. Argumentatsiya (20%) – dalillar kuchi, mantiqiy ishonchlilik.

5. Ijodiylik (20%) – muallifning mustaqil yondashuvi, fikr yangiligi.

Bu mezonlar asosida baholash o'quvchini nafaqat til me'yorlariga rioya qilishga, balki mantiqiy va ijodiy fikrlashga o'rgatadi.

Xulosa. Esse yozish o'quvchi yoki talabaning **tanqidiy, ijodiy va mantiqiy tafakkurini** rivojlantirishda samarali vositadir. Uning nazariy va amaliy prinsiplari o'rgatilganda, ta'lim jarayoni nafaqat bilim beruvchi, balki **fikrlashga o'rgatuvchi tizimga** aylanadi. **Darhaqiqat shuni ta'kidlash joizki**, esse yozish o'quvchi yoki talabaning **tanqidiy, ijodiy va mantiqiy tafakkurini** rivojlantirishda samarali vositadir. Uning nazariy va amaliy prinsiplari o'rgatilganda, ta'lim jarayoni nafaqat bilim beruvchi, balki **fikrlashga o'rgatuvchi tizimga** aylanadi.

Zamonaviy ta'lim jarayonida esse yozish o'quvchi va talabalarining yozma nutqini, mustaqil fikrlash va tahliliy tafakkurini rivojlantiruvchi eng samarali metodlardan biri sifatida muhim o'rin tutadi. Esse yozish nafaqat nutq madaniyatini, balki fikrni mantiqan ifodalash, dalillash, umumlashtirish va xulosa chiqarish qobiliyatlarini shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Begmatov, E. (2020). Akademik yozuv asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya.
2. Rasulova, M. (2019). Talabalarda yozma nutqni rivojlantirish metodikasi. – Toshkent: Universitet.
3. Qosimova, M. (2021). Ijodiy yozuv va esse janri. – Toshkent: Ma'naviyat.
4. Galsworthy, J. (2002). Essays and Reflections. – London.
5. Bereiter, C. & Scardamalia, M. (1987). The Psychology of Written Composition. – New York: Academic Press.

“MAORIF VA O'QITG'UVCHI” JURNALIDA ADABIYOT MATERIALLARI

Annotatsiya: maqolada 1925-1933-yillarda faoliyat yuritgan “Maorif va o'qitg'uvchi” jurnali borasida so'z boradi va unda chop etilgan adabiyot materiallari tasnif etiladi. Shuningdek, jurnalning o'z davrida tutgan o'rni haqidagi fikrlar, adabiyot materiallarning tahlili berildi. Jurnalning tuzilishi haqida to'plangan ma'lumotlar keltirildi.

Kalit so'zlar: *matbuot, jurnal, “Maorif va o'qitg'uvchi”, adabiy manba, tasnif, millat, ma'rifat.*

Annotation: the article discusses the journal “Maorif va o'qitg'uvchi” (Education and Teacher), which operated in 1925-1933, and classifies the literary materials published in it. Also, opinions on the role of the journal in its time, an analysis of literary materials are given. Collected information about the structure of the journal is presented.

Key words: *press, journal, “Maorif va o'qitg'uvchi”, literary source, classification, nation, enlightenment.*

Аннотация: в статье рассматривается журнал «Маориф ва о'қитгу'учи» («Просвещение и учитель»), выходивший в 1925–1933 годах, и классифицируются опубликованные в нём литературные материалы. Приводятся мнения о роли журнала в своё время, анализ литературных материалов. Представлены обобщённые сведения о структуре журнала.

Ключевые слова: *пресса, журнал, «Маориф ва о'қитгу'учи», литературный источник, классификация, нация, просвещение.*

Kirish. Milliy matbuotimiz tarixi va mualliflari faoliyati haqida davlatimiz mustaqillikka erishgandan so'ng muayyan darajada tadqiqotlar amalga oshirildi. Jumladan, “Taraqqiy”, “Samarqand”, “Sadoiy Turkiston” gazetalari, “Oyna”, “Al-Isloh” jurnallari faoliyati o'rganildi. Ammo XX asr boshlarida millat manfaatlarini himoya qilgan, mahalliy aholini milliy o'zligini anglashga tashviq etgan, umuman, milliy ma'naviyatimiz va adabiyotimiz rivojiga katta hissa qo'shgan “Maorif va o'qitg'uvchi” jurnalining adabiy manba sifatidagi ahamiyati monografik tarzda o'rganilgan emas. Zero, prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev “Adabiyot, san'at va madaniyat yashasa, millat va xalq, butun insoniyat bezavol yashaydi” [<https://www.xabar.uz/madaniyat.2018.7-avgust.>] deganda xuddi shu jurnal haqida so'zlayotgandek go'yo.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). XX asr boshlarida millat ziyolilariga taraqqiyotda yangilik yaratishi, xalqni savodli qilish va millatni ilm nuri ila yoritish uchun matbuot minbar vazifasini bajardi. Fitrat so'zlari bilan aytganda: “Ijtimoiy xastaliklarimizga davo izlovchilar jadidlar yangilik tarafdorlaridir. Jadidlar, yangilik tarafdorlari: millatimiz, xalqimiz bu darajada tuban qoluvlariga, shu martabada yomon kunlarga tushuvlariga nodonlig'lari sabab bo'ldi, bizning uchun o'quv, ilm-ma'rifatga yopishuv lozim, vatanimiz, mamlakatimiz va millatimiz ilm nuri birla yoqtursun, din ham dunyo ilmlari birla jihozlansun”[2: 4].

Turkiston ziyolilari o'rtasida yakdillikni vujudga

keltirish, barcha ijodiy kuchlarni o'z atrofiga to'plash uchun matbuot organi kerak edi. Shu sababli “Oyna” (1913-1915), “Inqilob” (1922-1924), “Al-Isloh” (1915-1918), “Al-Izoh” (1917-1918), “Kengash” (1917-yil), “Hurriyat” (1917-yil) jurnallari, ulardan keyin “Yangi yo'l”, “Yer yuzi”, “Alanga”, “Maorif va o'qitg'uvchi”, “Bilim o'chog'i” kabi adabiy-badiiy jurnallar yuzaga keldi. Bu davrda mahalliy ziyolilar ta'lim-tarbiyaviy, tashkiliy va mafkuraviy ishlarini yo'lga qo'yishga kirishdilar. Bu sohada matbuot juda zarur edi. 1925-yilda O'zbekistonda umumiy tiraji 92 ming nusxa bo'lgan 24 nomda gazeta va 22 nomda jurnal chop qilinib turdi [3:305].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). O'zbekiston jumhuriyati Maorif xalq komissarligi tomonidan 1925-yil mart oyidan Toshkentda chiqa boshlagan oyda bir marta chop etilgan “Maorif va o'qitg'uvchi” jurnali ijtimoiy-siyosiy, ta'limiy-tarbiyaviy, adabiy, ilmiy, fanniy va rasmiy jurnal bo'lib, xalq ommasini savodli qilish, ongini o'stirish, turmush farovonligi darajasini ko'tarish, xotin-qizlar ozodligi, adabiyotshunoslik va tilshunoslik muammolari hamda bir qator hayotiy masalalarni, madaniyatimizdagi yangiliklarni yoritishdek ulkan vazifani o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan edi. Jurnal Toshkentdagi O'zbekiston Davlat nashriyotining 1-matbaasida chop etilgan. U 1925-yil kichik hajmda bir ustunlik va 160 sahifalik bo'lib, 1926-yildan esa katta hajmli va ikki ustunlik bo'lib, 38, 40, 44, 50, 54, 58, 62, 64, 66, 70,

72, 74, 78, 80, 98 sahifalik bo'lib chiqqan. Jurnalning 1929-yil 4-sonidan boshlab 60%, 11-sonidan esa 100% lotin yozuviga o'tgan. Jurnal 1926-yildan boshlab Samarqandda chiqqan. 1933-yilda jurnal o'z faoliyatini tugatgan.

Jurnal ruknlariga e'tibor qilsak, asosiy qismini adabiy materiallar tashkil etadi. "Tarjimai hol" ruknida taniqli ijodkorlar tarjimai holi, "Adabiy taftishlar" ruknida esa yubileyi nishonlanadigan adiblarga bag'ishlangan maqolalar va tarjima asarlar, "Tanqid va kitobiyot" ruknida tanqidiy maqolalar, chet el ijodkorlari tomonidan yozilgan turkum asarlar, "Adabiyot" va "G'arb adabiyoti" ruknida nazmiy asarlar va hikoyalar berib borilgan. Jurnalda chop etilgan adabiyot materiallari jurnalning asosiy qismini tashkil etgan. Ularni shu tartibda ko'rsatish mumkin.

Jurnalda chop etilgan she'rlarni mavzusiga ko'ra quyidagicha tasnif etish mumkin:

a) ma'rifiy she'rlar: "Yosh ishchilarga" (N.Rahimiy), "Istash" (Cho'lpon), "Erk nima?", "Turmushmi bu?" she'rlari (Elbek), "Adabiyot" (Botu), "Yigirmanchi asr" (Gulbek), "Oy" (Rashid Abdulla).

b) Ijtimoiy-siyosiy she'rlar: "Qutlash" (Oltoy), "Tutqun qizg'a" (Gulbek), "Ozod xotun so'zi" (Botur), "Kurash" (Botu), "Oktabr arafasida" (Abdulla Alaviy), "O'n bir yil" (N.Rahimiy), "Dengiz" (Mirtemir), "Erk yo'lida" (Muzayana Alaviya), "Yorug' yulduz" (Ibrohim Usmoniy).

d) Maishiy mavzudagi she'rlar: "Kimdan o'rganding dedingiz" (Bektosh), "Ish" (N.Rahimiy), "Qizlar o'yini" (Oydin), "Dehqon o'g'li" (Bonur), "Cho'pon" (Elbek).

e) Tabiat va muhabbat mavzusidagi she'rlar: "Tong", "Yog'ochlar, ko'katlar" (N.Rahimiy), "Oqshom" (Bektosh), "Bahor" (Uyg'un), "So'nggi muhabbat" (Sh. Sulaymon), "Yozgi tong" (Mirtemir), "Bahor oqshomi" (Qosimjon Hoshim), "Dala qizi" (Siddiq Salim), "Bahor" (Rukniddin), "Tong" (Yog'du) kabilar.

Jurnalda jami 5454 misra she'r chop etilgan bo'lib, shundan, ilmiy jamoatchilikka ma'lum bo'lmagan 92 (1996 misra)ta she'r va 23 ta hikoya matni tabdili amalga oshirilib, ilmiy istifodaga olib kiritildi. 1925–1926-yillarda chop etilgan she'rlarning tuzilishi juda tartibsiz. Bitta she'rning har bir bandi har xil misralardan tashkil topgan, to'rtlik, oltilik, sakkizlik, hattoki o'n yettilik, yigirma birlik kabilar. 1927-yildan she'rlarning bandlari tartibga solib borilgan, to'rtlik, oltilik shaklida. 1928-1929-yillarda bosilgan she'rlar shakl va mazmun jihatdan ancha mukammallashtirildi.

"Maorif va o'qitg'uvchi" jurnalini nashr etish jarayonida nasriy asarlar ham davr ruhidan kelib chiqib, ma'lum darajada saralangan va shundan so'nggina

o'quvchilar e'tiboriga havola etilgan. Nasriy asarlarda ham nazmiy asarlarda bo'lgani kabi badiiylardan ko'ra ijtimoiylik ustunlik qiladi. 1927-1929-yillarda chop etilgan hikoyalarda o'lkada kechayotgan ijtimoiy-siyosiy voqealar badiiy lavhalarda hikoya qilinadi. Jurnalda berilgan nasriy asarlar hikoya, hikoyat, roman, ertak, qissa kabi janrlardadir.

O'z navbatida jurnalda chop etilgan nasriy asarlarni mavzusiga ko'ra quyidagicha guruhlash mumkin:

a) Ijtimoiy-siyosiy mavzudagi nasriy asarlar: "Qishloqqa sayohat" (Elbek), "Lolaxon" (Yashin), "Uzun quloq" (Muallif Sitin, tarjimon Boyish), "Baxtsiz bir ko'rinish" (Muallif A.Barbiyus, tarjimon Uchqun), "Bog'olon sirlari (imzosiz)", "O'zgarish" (Somoniy), "Qulbobo yoki ikki ozod" (S.Ayniy).

b) Ma'rifiy mavzudagi nasriy asarlar: "Shifoli suv" (Mahmud Subaev), "Omonat", "Chin va yolg'on" (M. Suboy), "Mirob" (Muallif Yelena Zart, tarjimon Boyish), "Chulniqon" (Ruschadan Rahim Ali tarjimasida), "Aldangan qiz" (Mahbuba Rahim qizi), "Qo'rqinch dalasi" (Muallif Beltenev, tarjimon Jo'rabo'ev), "Intiqom" (Muallif Rulav Xan, tarjimon Amalaxonim).

Mazkur nasriy asarlar ichida ma'rifiy mavzudagi hikoya va hikoyatlar alohida ahamiyatga ega. Xususan, "Shifoli suv" hikoyasida ayollar oilada og'ir-bosiq va shirin so'z bo'lsa, oila farovon bo'lishi aytilsa, "Omonat" hikoyasida esa omonatga xiyonat qilmaslik fazilati yoritiladi. "Aldangan qiz" hikoyasida qizlarning soddaligi, ishonuvchanligi kelajakda ayanchli ahvolga tushishiga sabab bo'lishi uqtiriladi.

"Maorif va o'qitg'uvchi" jurnalida 32 ta tarjima asar berilgan bo'lib, bular asosan, rus tilidan tarjima qilingandir. Jumladan, "Xun-chi-fu", "Qo'rqinch dalasi", "Mirob" hikoyalari jurnalxonni o'ziga maftun etgan. Ayniqsa, Cho'lponning Thokur ijodi borasida olib borgan tadqiqotlari, ("Suba" asari, Thokur she'rlari) XX asr adabiyoti tarjimachilik taraqqiyoti rivojida muhim ahamiyatga ega. Bu tarjima asarlar orqali rus, xitoy, hind va boshqa xalqlar adabiyoti ma'lum darajada o'zbek o'quvchilariga tanishtirib borilgan.

Jurnalda bosilgan adabiy-tanqidiy maqolalar ham adabiy manba sifatida qimmatlidir. Maqolalarda o'z davridagi adabiy jarayonga, yangi asarlar yutuq va kamchiliklariga, umuman asarning badiiy saviyasi, imlo va tilida yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarga baho beriladi. Mazkur tanqidiy maqolalarning yozilishida ba'zi bir qusurlar bo'lsa-da, 20-30-yillardagi fikrlar xilma-xilligini o'rganishda ilmiy qiymatga ega.

Jurnalda ilmiy asarlar ham berilgan. Bu asarlar jurnalning "Adabiy taftishlar", keyinchalik "Adabiy tekshirishlar va tarjimai hol" bo'limida berilgan bo'lib,

o'zbek va jahon adabiyotining taniqli ijodkorlari, qozilar, rahbar xodimlari haqida muayyan darajada ma'lumot beradi. Ularning hali fanga unchalik ma'lum bo'lmagan hayoti va ijodidan ma'lumotlar berib borilgan. Jumladan, Navoiy, Miriy, Turdi Farog'iy, Ahmad Yassaviy, Qozikalon Shal, Shekspir kabi ko'plab ijodkorlar buning dalilidir. Masalan, A.Zohiriyning 1927 yil 1-, 2-qo'shma sonida nashr etilgan Navoiy haqidagi "Navoiyning yubileyi va tarjimai holig'a yangi bir sahifa" sarlavhali maqolasida Alisher Navoiy va Husayn Boyqaroning Navoiy hajga borishi masalasida yozishgan forscha maktubini ilm ahliga ma'lum qilishi kabilardir.

Ilmiy asarlarni quyidagicha tasnif etish mumkin:

1. O'zbek va chet el ijodkorlarining tarjimai holiga oid ilmiy maqolalar. 2. O'zbek va chet el ijodkorlarining asarlari tahliliga bag'ishlangan ilmiy maqolalar.

Jurnalning adabiy manba sifatidagi qimmatini ko'rsatadigan yana bir jihat, bugungi kungacha tabdil qilinib, ilmiy jamoatchilikka ma'lum bo'lmagan asarlarning chop etilishidir. Ba'zilaridan namuna keltiramiz. Jumladan, Elbekning she'riy to'plamlarida

uchramaydigan "Sham" [4:75] she'ri jurnalning 1925-yil 11-, 12-qo'shma sonida "Adabiyot" bo'limida berilgan. Shoir she'rda sham atrofga yorug'lik taratib, ko'ngillarni xushnud etishini, ammo o'zi erib bitishini tasvirlaydi. Albatta, sham shu davr fidoyilari ramzi bo'lib, she'r quyidagi misralar bilan boshlanadi:

Shodlig'imdan chiroq tomon boqdim,
Eh essiz, borlig'img'a o't yoqdim,
Sham yonib yog'dular sochar erdi,
Ko'ksini g'am sori ochar erdi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Xullas, "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnali badiiy, adabiy, ma'rifiy, publitsistik materiallari bilan XX asr o'zbek adabiyoti, madaniyatini boyitdi. Millat ziyolilarini hayotni chuqur idrok etishga, murakkab, ziddiyatli hodisalarni mohirona aks ettirishga da'vat etdi. "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnali o'zbek mumtoz adabiyoti hamda folklorini keng targ'ib qildi.

Umuman olganda, XX asr 20-yillaridan nashr etilib boshlagan "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnalidagi adabiy materiallar milliy adabiyotimizni o'rganishda adabiy manba sifatida qimmatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir. Prezident Sh.Mirziyoyevning O'zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi ma'ruzasi / Xalq so'zi. – Toshkent, 2017, 4-avgust. <https://www.xabar.uz/madaniyat>. 2018. 7-avgust.
2. A.Fitrat. Johilona mutaassibga misol. /Xalq so'zi, 1991-yil, 13-dekabr.
3. T.N.Qoriniyozov. Sovet O'zbekistoni madaniyati tarixidan ocherklar. – T.: Fan, 1956, 305-bet.
4. Elbek. Sham. //Maorif va o'qitg'uvchi. 1925. №11-12. 75-bet.
5. "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnali, 1925-yil, mart, 1-son.
6. "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnali. 1925-yil. Sentabr. 4-son. 78-bet.
7. "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnali. 1925-yil. Dekabr-yanvar. 11-12-son. 75-b.
8. "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnali. 1929-yil. Iyun. 5-6-son. 67-bet.

Kamshat YUSUPOVA,
Qaraqalpaqstan respublikasi
Nókis rayoni 31-mektep ózbek tili muğallimi

ALISHER NAWAYI QARAQALPAQ SHAYIRLARI USTAZI

Annotaciya: bul maqala ózbek ham qaraqalpaq ádebiyati klassik shayirlari dóretpeleriniñ uqsasliqlari ham ayirmashiliqlari, bir birine Ustaz dep sanagan ulli danishpanlardiñ dóretywshiligi haqqında. Maqalada eki xalıq shayirlariniñ dóretpelerinen úzindiler keltirilgen hám pikirler bildirilgen.

Gilt sózler: *klassik ádebiyat, shayir, Berdaq, Nawayi, Ájiniyaz, qosiq, dóretywshilik.*

Annotation: the article is about the similarities and differences between the works of classical poets of Uzbek and Karakalpak literature, and the works of great sages who considered each other their teachers. The article presents examples and comments from the works of poets of the two nations.

Аннотация: в статье рассматриваются сходства и различия между произведениями классиков узбекской и каракалпакской литературы, а также произведениями великих мудрецов, считавших друг друга своими учителями. В статье приводятся примеры и комментарии из произведений поэтов двух народов.

Alisher Nawayi qaraqalpaq shayirlari ustazi Qaraqalpaq adabiyati ham ózbek ádebiyati - bul bir birine jaqin eki turkiy adabiyat esaplanadi. Qaraqalpaqlar ham ózbekler ásirler dawamında jaqin jasağanlıqtan, olardıñ tili, úrp-ádeti sonin menen birge ádebiyatida bir birine tásir jasagan. Sózimniñ dálili sipatında Alisher Nawayiniñ Odam borki adamlarning naqshidur Odam borki undan hayvon yaxshidur. qatarlarında insaniy paziyletlerge iye insanlardi joqari sanap al kerisinshe insanlardi haywanga teñeydi. Usigan unles qaraqalpaq xalıq shayiri Ajiniyaz shayirdin Adam uli adam qádirin bilmese Onnan dúzde otlap júrgen mal jaqsi qosiq qatarlarında Ajiniyaz shayirda Nawayiğa uqsap adamgersgiligi joq insanlardi malga teñeydi Jánede shayirdiñ «Demishler « qosigında Maqtimquli, Mir Alisher Nawayi Turan, Turkistan, Xorezm jayi Xalqi ushin xizmat eken udayi Házireti insanlar geshti demishler Qosiq qatarlarında Nawayiniñ xalqi ushin islegen úlken xizmetlerin maqtanish benen tilge aladi. Sonday aq Berdaq shayirdiñ «Izler edim «qosigında « Shar kitap»qa qushaq ashtim Nawayidan sawat

ashtim Fizuliyden durlershashtim Dilwarlardi izler edim degen qosiq qatarlari arqali Berdaq shayir Nawayini ózine ustaz sanağanin kóriwimizge boladi. Joqaridagi misallar tiykarında Alisher Nawayi qaraqalpaq shayirlari ushin ádebiyat mektebi waziypasin atqargan. Shayir Ibrayim Yusupovtiñ Náwbahar kelip ashiqlarğa dawayi boldi Jer jáhan jasil kiyip, aspan hawayi boldi Hár jigiti ózinshe Farhad, hár qiz ózinshe Shiyirin Hár kewil shayirliqta quddi Nawayi boldi degen qosiq qatarlarında shayir Nawayiğa joqari baha berip, oğan hawas etkenin koriwimizge boladi. Jánede shayir ozinin «Nawayiga» qosigında Áwladlar kewli ashıqdur diydarina Jani jolinizga japıraq bolip Sahra gúllerin shashayin ústine Nawayini súygen qaraqalpaq bolip Ibrayim der ulli ruwhiñ aldında Bas iyeyin shákirtin Berdaq bolip qatarlari arqali Nawayini pútkil qaraqalpaq shayirlari uztazi sanap oğan huúmet kórsetip aldında bas iyesi. Nawayi haqıyqattanda ustaz shayir. Ol kóplegen shayirlardi ilhamlandirip, óz dóretpelerinde tek suliw sózler menen shuğillaniwdi emes balki, insanniñ ruwhiy jağdayi oni dunya qaraslarin rawajlandiriwdi maqset etken.

Paydalangan ádebiyatlar:

1. Ibrayim Yusupov Tañlamali shıǵarmalari II tom «Bilim» baspasi 2018.
2. Máñgi miraslar. Ájiniyaz. Nókis «Ilim» 2014.
3. Berdaq saylandi shıǵarmalari Nókis «Bilim» 2022 Ájiniyaz Tañlamali shıǵarmalari «Bilim» 2022.

Alfiya BOTIROVA,
Iqtisodiyot va pedagogika
universiteti o'qituvchisi

MUNIS VA OGAGHIYNING “FIRDAVS UL-IQBOL” ASARIDA MUNOJOT VA NA'TNING BADIY TALQINI

Annotatsiya: mazkur maqolada XIX asrning yirik tarixnavis va adibi Munis Xorazmiy hamda Muhammad Rizo Ogahiy qalamiga mansub “Firdavs ul-iqbol” asarida munojot va na't janrlarining badiiy talqini tahlil qilinadi. Asarda Allohga iltijo, payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ga bo'lgan chuqur ehtirom va muhabbat tuyg'ulari yuksak badiiy mahorat bilan ifodalangan. Muallifning diniy-lirik ruhdagi bayon uslubi, tasviriy vositalar, badiiy tamsillar hamda ruhiy holatlarning ifodasi orqali asarning ma'naviy-estetik qimmati ochib beriladi. Maqolada “Firdavs ul-iqbol”dagi munojot va na't namunalarining mazmuniy, shaklii hamda uslubiy xususiyatlari tahlil etilib, Ogahiy ijodida bu janrlarning o'zni va ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: *Ogahiy, Firdavs ul-iqbol, munojot, na't, diniy lirika, ilohiy tuyg'u, badiiy talqin, estetik qadriyat, tasviriy vosita, ma'naviy mazmun.*

Annotation: this article analyzes the artistic interpretation of the munojat (supplication to God) and na't (praise of the Prophet) genres in “Firdavs ul-iqbol”, a work by the prominent 19th-century scholars and poets Munis Khwarazmi and Muhammad Rizo Ogahiy. The text vividly expresses heartfelt supplication to the Almighty and deep reverence and love for the Prophet Muhammad (peace be upon him) with high poetic mastery. Through the author's religious-lyrical style, imagery, poetic symbols, and depiction of spiritual emotions, the article reveals the moral and aesthetic value of the work. The content, form, and stylistic features of the *munojat* and *na't* genres in “Firdavs ul-iqbol” are examined, highlighting their role and significance in Ogahiy's literary creativity.

Key words: *Munis Khwarazmi, Muhammad Rizo Ogahiy, Firdavs ul-iqbol, munojat, na't, religious poetry, spirituality, aesthetics.*

Аннотация: в данной статье анализируется художественная интерпретация жанров мунёжат (мольба к Богу) и на'т (восхваление Пророка) в произведении «Фирдавс ул-икбол», принадлежащем перу выдающихся представителей XIX века – Муниса Хоразмий и Мухаммада Ризы Огахий. В произведении с высокой поэтической мастерством выражены чувства мольбы к Всевышнему, глубокое почтение и любовь к пророку Мухаммаду (с.а.в.). Через религиозно-лирический стиль автора, использование изобразительных средств, поэтических символов и передачу духовных состояний раскрывается духовно-эстетическая ценность произведения. В статье рассматриваются содержательные, формальные и стилевые особенности жанров мунёжат и на'т в «Фирдавс ул-икбол», а также освещается их роль и значение в творчестве Огахий.

Ключевые слова: *Мунис Хоразмий, Мухаммад Риза Огахий, Фирдавс ул-икбол, мунёжат, на'т, религиозная поэзия, духовность, эстетика.*

Sharq mumtoz adabiyotining har biri muayyan diniy muqaddima bilan boshlanib, bu Allohga hamd va munojot, Rasululloh sollallohu alayhi va sallamga na'tni qamrab oladi. Shuningdek, “Firdavs ul-iqbol” asari ham xuddi mana shu an'ana bilan boshlangan. Bunga musulmon Sharqi adabiyotidagi an'ana, deb qaralsa-da, aslida mazkur kirish so'zlari shoirning e'tiqodi, Allohga bo'lgan muhabbati, hayot haqidagi qarashlarini aks ettirishi bilan alohida ahamiyatga molik. Allohga, Payg'ambarimiz sollallohu alayhi va sallamga bag'ishlangan hamd va na't ruhidagi asarlarini tahlil qilganimizda ularda avliyo shoirning ulug'vor olami, bukilmaz irodasi, mustahkam imoni namoyon bo'ladi.

Hamd (arabcha- ulug'lanish, ta'rif, madh) – Allohni madh etish, unga maqto'v va sano aytish bo'lib,

adabiyotimizda uning ikki turi farqlanadi: Tavhid hamdlar. Munojot hamdlar. “Firdavs ul-iqbol” asarida munojot hamdlari alohida o'rin tutadi. Ular orqali shoir yoki mutafakkir o'z qalbidagi dard-u ehtiyojlarini, ruhiy iztiroblarini va ilohiy kuchga bo'lgan suyanishini ifoda etadi. Keltirilgan matn ham shoirning ma'naviy poklanish, so'zning go'zalligi va badiiy kamolotga erishish uchun qilgan iltijosidir. Shoir o'zining so'z aytishdagi ojizligini tan olib, uni cheksiz futuhot va shukr orqali so'zlovchi qilishini Allohdan tilaydi. “*Iloho, ko'nglim ko'zgusikim, ashg'oloti behuda g'uboridin tiyra va muzallamdur, fuyuzoti ilihiy sayqali bila musaffo qil*”. Bu jumlada ko'ngil “ko'zgu”ga qiyos qilinadi – u behuda ishlar “g'ubori” bilan to'zigan, ammo faqat ilohiy fayz sayqali bilan tozalanishi mumkin. Demak, shoir uchun ilhom va

so'zning manbai – pok ko'ngil, uni musaffo qiluvchi esa ilohiy nurdir. Bu obrazlar tasavvuf adabiyotining ruhiy merosi bilan bog'liq bo'lib, ko'ngilni Alloh jamolining tajallisi sifatida talqin etish an'anasini davom ettiradi. Keyingi satrlarda Munis so'z va nutqni to'ti qushiga o'xshatadi: "Va notiqim to'tisikim, maqolatixashvoluda hujumidin alkan va abkamdur, futuhotinomutanohiy shukri bila go'yo qil." Bu yerda "to'ti" – so'zgo'ylik, notiqlik, ijodiy quvvat timsolidir. Shoir "to'tisi abkam" – ya'ni so'zsiz, ojiz holatda ekanini, ammo ilohiy futuhot – Allohning madadi bilan "go'yo qil", ya'ni so'zlovchiga aylanishini so'raydi. Bu, asarda ijodiy jarayonning ilohiy ilhom bilan bog'liqligini ifodalovchi yuksak badiiy timsolidir. Munis o'zini "qalam surayotgan" va "sahroyi bekaron" – ya'ni cheksiz bilim va ma'rifat sahrosiga kirgan shoir sifatida tasvirlaydi. U bu yo'lining og'irligini tan oladi, ammo maqsad – so'z orqali ma'naviy haqiqatni ifoda etish, har bir ma'nini "shohid", har bir so'zni esa "ziynat" sifatida talqin etadi: "Har ma'ni shohidig'akim libosi alfoz va iborat bila ziynat berurmen, marg'ubi xosu avom et va nuqushi muhabbatin safoihi zamoir va sahoifi qulubda bit." Bu satrda shoir so'z san'atining mohiyatini ochib beradi: so'z – xalq va el ko'nglini zabt etuvchi, muhabbat naqshini qalblarga bituvchi ilohiy kalomdir. Munis so'zning faqat shakli go'zalligini emas, balki ruhiy ta'sirini ham muhim deb biladi.

Munojotning yakunida Munis keltirgan she'riy satrlar esa muallifning ijodiy niyatini aniq ifoda etadi:

Yo rab, tilima kalomi xugi joriy qil,

Ma'niguharini kilkim iysori qil.

Har so'z ki sahifa etsam,

Ko'rgan kishi ko'nglini giriftori qil. . [22 bet]

Bu to'rtlikda shoir Allohdan tilini "haq kalomi"ga vosita etishni, yozgan har bir so'zining inson qalbiga ta'sir etishini so'raydi. "Ma'niguhar" – ma'no duri, ya'ni har bir so'zning ma'naviy qiymatini anglatadi. Shu tarzda Munis so'zga e'tiqod, so'zning ma'naviy qudrati va ijodning ilohiy manbai g'oyalarini mujassamlashtiradi. Mazkur munojot nafaqat shoirning ilohiy iltijosi, balki adabiy-estetik g'oyaning ham go'zal ifodasidir. Shoir qalbning poklanishini so'zning ziynati bilan bog'laydi, har bir so'zni ma'no gavhari bilan bezashni eng oliy badiiy maqsad sifatida ko'rsatadi. Munojotdagi samimiyat, tashbeh va metaforalar, she'riy ohang matnning estetik kuchini yanada oshiradi.

Munis va Ogahiyning "Firdavs ul-iqbol" asaridagi munojot qismi nafaqat ilohiy duoning ifodasi, balki ijod falsafasining badiiy bayonidir. Unda shoir so'z, ko'ngil va ilhom o'rtasidagi ilohiy bog'liqlikni chuqur ifoda etadi. Hamd va munojot orqali Munis o'zini Alloh marhamatiga muhtoj, ammo so'z orqali haqiqatni ifoda etishga mas'ul shoir sifatida ko'rsatadi. Shu jihatdan, asardagi hamd va

munojot Sharq adabiyotidagi an'anaviy shaklni davom ettirgan holda, Munis shaxsiyatining ruhiy olami va badiiy qarashlarini yorqin aks ettiradi.

Mumtoz turkiy adabiyotimizda ham islom mazmun-mohiyatiga aloqador mavzular, shu jumladan, nubuvvat masalasi, Payg'ambar siymosi hamda U zot bilan bog'liq voqea-hodisalarning vasfiy bayoni muhim o'rin tutadi. Ushbu mavzu masalalarni ifodalashda muhim o'rin tutgan va turli she'riy shakl va janrlarga moslashgan asarlardan biri – payg'ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi va sallam madhida bitilgan na'tlardir. Sharqda mavjud odobi tasnif (devon tuzish, kitob yaratish) an'anasiga ko'ra, Allohga hamd va munojotdan so'ng, Payg'ambarimiz Nabiy alayhissalomga na'tlar bitilgan.

Turkiy adabiyotda na't janrining dastlabki namunasi Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida uchraydi. Ushbu doston Sharq an'anaviy asar tuzilishiga muvofiq yaratilgan bo'lib, u basmala (unvon) bilan boshlanadi, undan keyin esa nasriy muqaddima keltiriladi. Mazkur muqaddimada avvalo Tangriga hamd, so'ngra Payg'ambar (yalavoch)ga na't bitilgan. [1]

Na't – arabcha so'z bo'lib, tavsif etmoq ma'nosida masdar, sifat va vasf ma'nolarida ism o'laroq qo'llaniladi. Lug'aviy ma'nosi "bir kishidagi bor narsalarni tasvirlamoq, uni mubolag'ali tavsiflash", "Vasf, hamd-u sano bilan barobar ta'rif tavsif etmoq"[3] yoki "bir narsaning madhini aytib, sifatlashdir" [4]degan ma'nolarni anglatadi.

Na't istiloh sifatida payg'ambarimiz vasfi, shaxsiyati, payg'ambarlik faoliyati va me'roj bilan bog'liq voqea-hodisalarning romantik ko'rinishdagi shoirona, so'fiyona, oshiqona va orifona talqinidir. Ayni paytda, oshiqning ma'shuq vaslida yongan zavq-u shavqi, ishq yo'lida chekkan azoblari, "hisob-kitob" kuni komillar komili bo'lgan zotning shafolatiga umid bilan intilgan ko'ngil nolalarining ramziy majoziy tasvirlari, ilohiy go'zallik sirlari kashshofi bo'lgan ishqning ta'rifi hamda komillikning oliy maqomini egallagan, jisman zaminda, qalban esa Haq huzurida bo'lgan Zotga bo'lgan muhabbatdir.

Munis asar muqaddimasidagi na'tni quyidagicha boshlaydi. "*Bihurmat in-nabi va olihi-l-amjod*" Payg'ambar va uning yetuk avlodi hurmati deb Payg'ambarimiz sollallohu alayhi va sallamga bag'ishlangan na't bitadi. Shundan so'ng Munis Qur'on oyatiga ishora qiladi. "*Durudi noma'dud ul mahbub oqibatmahmudg'akim, Ey Muhammad. Biz sizni barcha olamlarga raxmat qilib yubordik*" oyatidur aning sha'nida nozil, Bu yerda shoir Anbiyo surasi, 107-oyat ("Va ma arsalnaka illa rahmatan lil-'alamin") mazmunini san'atkorona tarzda qayta ifoda etadi. Munis Muhammad (s.a.v.)ni "mahbub oqibatmahmud" – ya'ni sevimli, oqibatda ham maqtovg'a

sazovor zot deb ataydi. Bu ifoda payg'ambarona komillik va insoniyatga rahmat bo'lish g'oyasini aks ettiradi. Shoir keyingi jumlada mashhur hadis mazmunini eslatadi: *"agar Sen bo'lmasang olam yaralmas edi"* midhatidur aning tavsifig'a shomil. Bu ibora hadisiiy manbalarda keltirilgan "Law laka, lama khalaqtu al-aflāk" – "Ey Muhammad, agar sen bo'lmaganingda, men osmonlarni yaratmas edim" degan mazmundagi so'zlarga ishora qiladi. Bu bilan Munis Muhammad (s.a.v.)ni koinot yaralishining ma'naviy markazi sifatida ulug'laydi. Shoir badiiy tasvir vositalaridan keng foydalanadi: "Ko'zi 'o'ngu-so'lga og'madi" surmasidin ravshan, yuzi "quyosh va uning yog'dusiga qasam" g'ozasidin muzayyan." Bu yerda Munis Najm surasi, 17-oyat ("Ko'zi og'madi, haddan oshmadi") va Shams surasi, 1-oyat ("Quyosh va uning yog'dusiga qasam") mazmunlarini badiiy kontekstda birlashtiradi. Shoir Muhammad (s.a.v.)ni ko'zining pokligi ("o'ngu-so'lga og'madi") va yuzi quyoshday porloq sifatida tasvirlaydi. Bu obrazlar orqali u Payg'ambar (s.a.v.)ning ruhiy va jismoniy kamolotini ilohiy nurlanish bilan uyg'unlashtiradi. Munis Muhammad (s.a.v.)ni "borgohining sultoni", "ikki kamon oralig'ida yaqin" deya ta'riflab, "Mi'roj" hodisasiga ishora qiladi. Bu Qur'ondagi Najm surasi, 9-oyat ("Ikki kamon oralig'ida yoki undan ham yaqin") mazmunini aks ettiradi. Shoir bu orqali Muhammad (s.a.v.)ning Alloh huzuriga eng yaqin maqomga erishganini, haq asrorining maxrami – ya'ni ilohiy sirlarning eng yaqin biluvchisi ekanini ta'kidlaydi: "Haq asrorig'a maxrami xos erur, Muhiti risolatda g'avvos erur." Bu baytlar orqali Munis Muhammad (s.a.v.)ni risolat ummonida g'avvos, ya'ni haqiqatni chuqur anglagan payg'ambar sifatida tasvirlaydi. Bunda u diniy-falsafiy mazmunni kuchli poetik obraz bilan uyg'unlashtiradi. "Rusuli xayl va anbiyo ichra shoh, Qoyu shoh, shohi maloiki sipoh." Shoir Muhammad (s.a.v.)ni barcha payg'ambarlar va farishtalar ustidan "shoh", ya'ni eng ulug' deb ataydi. Bu talqin islomiy aqidaga ko'ra Muhammad (s.a.v.)ning "Sayyid ul-anbiyo" – Payg'ambarlarning sardori maqomiga to'la mos keladi. Na't quyidagi jumla bilan

yakunlanadi: "Muborak niginida farxunda nom, Yozilg'on 'Muhammad alayhi-s-salom'." Bu baytda shoir Payg'ambar (s.a.v.)ning muborak ismini nigin – ya'ni muhr sifatida tasvirlaydi. Bu tasvir Muhammad (s.a.v.)ning risolatni muhrlagan so'nggi payg'ambar ("xotam an-nabiyin") ekaniga ishora qiladi. Shu tarzda Munis Qur'on va hadis manbalariga suyanib, Muhammad (s.a.v.) shaxsini ilohiy kamolot timsoli sifatida talqin etadi. Munis va Ogahiy "Firdavs ul-iqbol" asaridagi na'tda Qur'on oyatlari, hadislar va badiiy tasvir vositalarini uyg'unlashtirgan. U saj' san'ati yordamida nasrga musiqiylik baxsh etgan. Ushbu nasrdagi har bir so'z saj'i mutovoziyning eng mukammal namunasidir. *durudi noma'dud, -oqibatmahmud, oyatidur- midhatidur, aning sha'nida nozil- aning tavsifig'a shomil, surmasidin ravshan-g'azosidin muzayyan, borgohining sultoni-maydonining sho'xjavloni.* Munis tashbeh va istiora orqali esa ruhiy go'zallik baxsh etadi. "Ko'zi o'ngu-so'lga og'madi" surmasidin ravshan, yuzi "quyosh" g'ozasidin muzayyan" nasriy o'rinda tashbehning namunasini yaratgan va nasriy parchaning xuddi she'riy asardek o'qilishini ta'minlagan va Shoir Payg'ambar (s.a.v.) yuzini quyosh nuri bilan qiyoslaydi, bu nur – haqiqat timsoli sifatida tasvirlaydi. Shuningdek "Muhiti risolatda g'avvos erur." jumlasini orqali ham Payg'ambari "risolat ummonida g'avvos" sifatida tasvirlab, uning ilohiy sirlarni kashf etuvchi zot ekanini ifodalaydi.

Shoirning bu na'ti diniy e'tiqod, balog'at va poetik mahoratning yuksak namunasi bo'lib, o'zbek adabiyotida na't janrining eng go'zal ko'rinishlaridan biridir. "Firdavs ul-iqbol"dagi na't bo'limi Munisning diniy bilim, estetik did va poetik ilhom uyg'unligining yorqin namunasi hisoblanadi. Shoir na't orqali Muhammad (s.a.v.) shaxsini Qur'oniylar oyatlari, hadislar va tasavvufiy tafakkur asosida yuksak ehtirom bilan madh etadi. Uning na'ti nafaqat e'tiqod ifodasi, balki ilohiy muhabbatning badiiy shakli, so'z san'atining ruhiy cho'qqisidir. Munis bu janrda o'zining chuqur tafakkuri, badiiy tasvir vositalarini mahorat bilan qo'llashi va diniy manbalardan o'ziga xos ijodiy foydalanish uslubi bilan ajralib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожиб ва туркий халқлар фольклори. – Тошкент: Bayoz, 2013. 4-бет.
2. Şemşeddin Sami. Kamusı Türki. – İstanbul: İkdam Matbaası, 1978. – S. 1464. Ferit Develli oğlu. Osmanlıca -Türkçe ansiklopedik lügat. – Ankara: Aydın kitabevi, 1979. – S. 906.
3. Alouddin Mansur. Qur'on tafsiri. – Toshkent: Movarounnahr nashriyoti, 2015.
4. Munis va Ogahiy Firdavs ul-iqbol. – Toshkent: Yangi asr avlodi. 2010.

Dilnoza SAYFULLAEVA,
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
O'zbek va rus tillari kafedrası o'qıtuvchısı

XUDOYBERDI TO'XTABOYEVNING "JANNATI ODAMLAR" ROMANIDA OILA MA'NAVİYATI IFODASI

Annotatsiya: maqolada Xudoyberdi To'xtaboyev ijodida oila mavzusining badiiy talqini tahlil qilinadi. Adib asarlarida oila inson ma'naviyatining ildizi, jamiyatning axloqiy barqarorligi va mustahkamligining kafolati sifatida yoritiladi. Tadqiqotda "Jannati odamlar" romani misolida oila muhitining shaxs kamolotiga, milliy qadriyatlarning shakllanishiga hamda ezgulik g'oyalarning tarbiyaviy ahamiyatiga alohida e'tibor qaratiladi. Yozuvchining biografik tajribasi, xalq og'zaki ijodi an'analari va oila obrazlari o'zaro uyg'unlashgan holda tahlil etilgan. Natijada, To'xtaboyev ijodi o'zbek bolalar adabiyotida oila ma'naviyatini targ'ib etuvchi eng muhim badiiy hodisa sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: *oilā ma'naviyati, bola tarbiyasi, milliy qadriyatlar, badiiy obraz, ijtimoiy muhit, axloqiy fazilat, ezgulik, mehr-oqibat, ota-ona, xalq og'zaki ijodi, biografik asos, ma'naviy meros, bolalar adabiyoti.*

Аннотация: в статье рассматривается художественное отражение темы семьи в творчестве Худойберди Тухтабаева. Семья в его произведениях представлена как корень духовности человека и гарант нравственной устойчивости общества. На примере романа «Райские люди» анализируется роль семейной среды в формировании личности, национальных ценностей и идей гуманизма. Особое внимание уделено биографическим мотивам писателя и элементам устного народного творчества. Автор приходит к выводу, что творчество Тухтабаева является одним из наиболее значимых явлений в узбекской детской литературе, направленных на воспитание семейных и моральных ценностей.

Ключевые слова: *духовность семьи, воспитание детей, национальные ценности, художественный образ, социальная среда, нравственные качества, доброта, милосердие, родители, устное народное творчество, биографическая основа, духовное наследие, детская литература.*

Annotation: the article analyzes the artistic representation of the family concept in Khudoyberdi Tokhtabayev's works. In his literary heritage, the family is portrayed as the root of human spirituality and the foundation of moral stability in society. Using the novel "Jannati odamlar" (Heavenly People) as the main example, the study explores how family upbringing contributes to personal development, the preservation of national values, and the cultivation of moral virtues. The research also highlights the writer's autobiographical elements and the influence of Uzbek oral folklore traditions. As a result, Tokhtabayev's literary contribution is recognized as one of the most prominent in Uzbek children's literature promoting family ethics and spiritual values.

Key words: *family spirituality, child upbringing, national values, artistic image, social environment, moral qualities, kindness, compassion, parents, oral folklore, biographical basis, spiritual heritage, children's literature.*

Oila – jamiyatning kichik bir bo'g'ini, uning zaminida xalqimizning bugungi kuni va kelajagi bunyod etiladi. Unda bir-biri bilan nafaqat qondosh, balki ruhan bir tan-u bir jon bo'lgan insonlar jipslashadilar. Abdurauf Fitratning "Oila" risolasida ta'kidlanganidek, oilaning shakllanishi, ya'ni ahli bayt jamoasi, boshqacha qilib aytganda oila boshqarishga asos solish Bani Odam madaniyatining asosi bo'lib, kimki oilasidan chetlashsa, mahv va nobud bo'ladi. Insonning taqdiri, kelajak hayotidagi yutuqlari va kamchiliklari, baxtli yoki baxtsizligi uning oilaviy muhiti bilan bog'liqdir.

Oila jamiyatning eng muhim ijtimoiy instituti sifatida shaxsning shakllanishi, axloqiy qadriyatlarning davomiyligi va ma'naviy merosning uzluksizligini ta'minlaydi. Farzand tarbiyasida oilaning o'rnı beqiyos bo'lib, u inson shaxsining dastlabki axloqiy, ruhiy va ijtimoiy ko'nikmalarini shakllantiradi. Sharq xalqlari, jumladan, o'zbek xalqining tarixiy tajribasida oila va bola tarbiyasiga oid qarashlar muhim ma'naviy meros sifatida qadrlanadi. Bu qarashlar asrlar davomida xalq

donishmandligi va mutafakkirlar merosida mujassam bo'lib, bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Oila – bu insonning ilk ijtimoiy maktabi, unda bola hayotiy qadriyatlarni, mehnatsevarlikni, mehr-shafqatni va mas'uliyatni o'rganadi. Oila tarbiyasi jarayonida ota-onaning obro'si, oiladagi ruhiy muhit, mehr va intizom muhim ahamiyat kasb etadi. Farzand tarbiyasida nafaqat nazariy bilimlar, balki ota-onaning shaxsiy namunasi ham hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Markaziy Osiyo xalqlarining madaniy merosida oila qadimdan muqaddas qadriyat sifatida qaralgan. O'zbek xalq og'zaki ijodida ham oila, ota-ona va farzand o'rtasidagi munosabatlar axloqiy me'yorlar asosida tasvirlangan.

Sharq mutafakkirlarining pedagogik merosi oila va farzand tarbiyasi masalasida bebaho manba hisoblanadi. Ularning asarlarida insonparvarlik, mehr, axloqiy poklik va ijtimoiy mas'uliyat g'oyalari ilgari surilgan. Oila nafaqat shaxs kamolotining boshlang'ich maktabi, balki jamiyatning ma'naviy barqarorligini

ta'minlovchi asosiy poydevordir. [1]

Badiiy asarlarda oila mavzusi ko'pincha inson hayotining asosiy tayanchi sifatida yoritiladi. Adabiyotda oila tasviri faqatgina ijtimoiy muhitni ko'rsatish emas, balki qahramonlarning xarakteriga xos xususiyatlarni ochib beruvchi, ularning ruhiy holati va qadriyatlarini namoyon qiluvchi muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. [3]

Ko'pgina asarlarda oila jamiyatning eng kichik, ammo eng muhim birligi sifatida talqin qilinadi. Adiblar oilani insoniy fazilatlar shakllanadigan muhit, milliy va ma'naviy qadriyatlar saqlanadigan maskan sifatida tasvirlaydilar. Shu orqali yozuvchi kitobxonga milliy o'zlikni anglash, urf-odatlarini qadrlash, mehr-oqibatli bo'lish g'oyalarini singdiradi. Oila rishtalari orqali milliy realiyalarga ham to'xtaladilar. "Besh bolali yigitcha" romanidagi qo'shnilarining to'planib sumalak pishirish sahnasi milliy realiyaning yorqin misolidir. Xudoyberdi To'xtaboyev "Jannati odamlar" romanida ham bir qator milliy realiyalarni keltirib o'tadi. Mahalla va qo'shnichilik madaniyati (bolasi bilan suvga tushib ketgan ayolni uylariga olib kirib g'amxo'rlik ko'rsatishlari), kasallik va shifo bilan bog'liq xalqona tasavvurlar (o'zbek xalq tabobatining tabiiy usullari: o'rik o'tini, bo'rsiq yog'idan foydalanishlari), marosimlar (qo'y so'yib, xudoyi qilishlari) shular jumlasidandir. [7]

Badiiy asarlarda oila mavzusining markaziy nuqtasida ota-ona va farzandlar o'rtasidagi munosabat turadi. Masalan, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida Yusufbek hoji – O'zbek oyim – Otabek; Mirzakarim qutidor – Oftob oyim – Kumush; Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanida Razzoq so'fi – Qurvonbibi – Zebi, Xudoyberdi To'xtaboyevning "Mungli ko'zlar" romanida Saidxon – Yoqutxon – Zafar o'rtasidagi munosabatlar [6] bosh qahramon xarakterini, fikr-o'ylarini, o'zligini ochib berishga yordam beradi. Bu qahramonlarning ba'zilar ota-onasidan olgan saboqlari bilan hayotda to'g'ri yo'l tanlasa, ba'zilar oilaviy mehrsizlik sababli qiyinchiliklarga duch keladi.

Oila tasviri ifodalangan badiiy asarlar kitobxonni ma'naviy tarbiyalashga xizmat qiladi. Yozuvchi oilaviy totuvlikni targ'ib etib, mehr-oqibat, sadoqat, fidoyilik kabi qadriyatlarni ulug'laydi. Ayniqsa, bolalar adabiyotida oila mavzusi yosh kitobxon ongiga mehr-muhabbat va hurmat tushunchalarini singdirishda katta rol o'ynaydi.

Xudoyberdi To'xtaboyev ijodida oila mavzusi faqat ideal qiyofada emas, balki undagi muammolar bilan birga ifodalanadi. Ota-onaning farzand tarbiyasidagi xatolari, iqtisodiy tanglik, to'liq bo'lmagan oilada tarbiyalanayotgan farzandlar adib asarlarida dramatik syujet manbai bo'ladi va ushbu tasvir orqali yozuvchi o'quvchini hayotiy saboq chiqarishga undaydi. [10] Xudoyberdi To'xtaboyev asarlarida bir qator biografik elementlar uchraydi. Shulardan biri ota-ona timsoli bo'lmagani tufayli bobo-buvining tarbiyasini olishdir.

Masalan, "Sariq devni minib" romanida ota-ona hayot bo'lsa-da, buvi siymosi ko'proq ahamiyat kasb

etadi. Hoshimjonning tarbiyasi bilan ota-onasidan ham ko'proq buvisi shug'ullanadi. [8] "Mungli ko'zlar" romanida Yoqutxonning vafoti, Saidxonning qamalishi tufayli bolalarni Barno xolalari hamda Bibiqiz ammalari o'z qaramog'lariga oladilar. [6] "Besh bolali yigitcha" romanida Karomatbibining fojiali o'limi, Mirzapolvonning urushga ketishi sababli Orifjon va ukalariga Parpi buva, To'xta xola va Mariya Pavlovna kabi insonlar g'amxo'rlik qiladilar. "Shirin qovunlar mamlakati" romanida otasi qamalgach farzand tarbiyasi onalari Sarvinisoga qoladi. Yozuvchining avtobiografik romani "Jannati odamlar"da esa adibning shaxsiy hayotida ro'y bergan voqealar yoritilgan: otasi To'xtavoy vafot etgach onasi Sorabibini boshqaga turmushga beradilar va Rahmonberdi bobo-buvisi qo'lida tarbiyalandi. Bu shuni ko'rsatadiki, Xudoyberdi To'xtaboyev ijodida oila mavzusida bosh rolda ota-ona emas, balki boshqa insonlar turadilar. Adib bilan bo'lgan suhbatlarning birida u ota siymosi hayotida bo'lmagani uchun ham voqeani shu yo'sinda qog'ozga tushirishiga turtki bo'lgani haqida so'zlab beradi.

"Jannati odamlar" romanida adibning shaxsiy biografiyasi bilan bog'liq oila obrazlari chuqur badiiy ma'noga ega. Yetim qolgan bolaning bobo va buvi qo'lida tarbiyalanishi, ularning mehnatsevarligi va xalq og'zaki ijodi orqali farzandni tarbiyalashi oila ma'naviyatining yorqin timsolidir.

Roman Xudoyberdi To'xtaboyevning bolalik yillarini yoritib beradi. Muallif kitobxon bilan bolalik xotiralarini bo'lishadi. Roman xalq og'zaki ijodi namunalari bilan boyitilgan, adibning bobo-buvisidan eshitgan ertaklari, xalq qo'shiqlari namunalari keltirilgan.

Asarda yetim qolgani tufayli bobosi va buvisi qo'lida tarbiyalanayotgan bolaning mehr-oqibat muhitida katta bo'layotgani tasvirlanadi. Bola uchun bobosi – do'st, o'rnak suyanchiq. Qahramonning o'zi ham buni bir necha bor ta'kidlaydi: **"Sutga to'ymagan qo'zi onasining orqasidan qolmaganidek, erta-kech bobomning ortidan ergashib yurardim. Hatto tunda ham bir o'rinda yotardik"**. [7] **"Otam ham, onam ham, birga o'ynaydigan o'rtog'im ham bobojonim edi"**. [7] Rahmonberdi faqatgina moddiy emas, balki ruhiy himoya ham topgan edi. Shu bilan birga Erkachol nabirasiga diniy-axloqiy tushunchalarni oddiy suhbatlar orqali singdiradi. Rahmonberdini halollik, ezgulik va ma'naviy yuksaklik ruhida tarbiyalaydi.

Bobo nabirasiga mehnatparvarlik tuyg'usini ham singdiradi. Birgalikda daraxt ekadilar, ko'priq quradilar. Shu orqali insonlarga yordam berishga harakat qiladilar. Oila ma'naviyatida mehnat tushunchasi ham qadrlanadi. Bu ishlar natijasini ko'rsatmay qolmaydi. Erkacholning ekkan daraxtlari va qurgan ko'prigi uning nomi bilan yashab qoladi. Oilaning faqat bir avlod bilan cheklanmay, ma'naviy qadriyatlarni keyingi avlodga ham uzluksiz yetkazishni ifodalab beradi.

Rahmonberdining tarbiyasida buvisi aytib bergan ertaklar ham ruhiy-ma'naviy rol o'ynaydi. Yozuvchi

bu orqali xalq og'zaki ijodining, ayniqsa, ertaklarning tarbiyaviy kuchini ko'rsatadi.

Rahmonberdi buvisining ertaklarini tinglab ulg'ayadi. Bu ertaklar uni orzuga, ezgulikka, yaxshilik uchun kurashga undaydi. Muallif ertaklar Bolani keng fikrlashga, tasavvur olamini boyitishga xizmat qilishini ta'kidlaydi. Bobosi Rahmonberdini mehnatga o'rgatsa, buvisi xalq og'zaki ijodi orqali uning axloqiy-ma'naviy shakllanishiga ta'sir qiladi. Bu esa kelajakda Xudoyberdi To'xtaboyevning ijod olamiga kirib kelishiga turtki bo'ladi.

Muallifning ta'kidlashicha, qahramonning otasi ham, onasi ham, hattoki o'ynaydigan do'sti ham bobosi bo'lgani sababli bolakayda ijtimoiy munosabatlardagi chegarani anglashda ma'lum noaniqliklar kuzatiladi. U ayrim hollarda mehr-muhabbat bilan tarbiyalangan bo'lsa-da, ba'zida arazlashish yoki his-tuyg'ularini to'liq boshqara olmaslik holatlari namoyon bo'ladi. Shunga qaramay, u buvisi Robiyabibining hayotiy tajribasi va tarbiyaviy obro'sini chuqur his etadi hamda undan hayiqar edi. Ushbu holat oilaviy tarbiya tizimida ota-onaning o'rni va ishtiroki qanchalik muhimligini ko'rsatadi. Muallif ota-ona ishtirokida tarbiyalangan farzandning bobo-buvisiga do'st sifatida emas, balki ularga hurmat-ehtirom bilan munosabatda bo'luvchi,

ularni duo qiladigan nuroniy zotlar sifatida qarashini alohida ta'kidlaydi.[9]

Xudoyberdi To'xtaboyev ijodida oila masalasi inson ma'naviyatining ildizi, jamiyatning axloqiy barqarorligi va mustahkamligining poydevori sifatida talqin etiladi. Adib asarlarida oilaviy muhit inson shaxsining ijtimoiylashuvi, ezgulikka intilishi hamda milliy qadriyatlarni anglab yetishida muhim tarbiyaviy omil sifatida namoyon bo'ladi. To'xtaboyev o'z badiiy merosi orqali o'quvchini oilaning ijtimoiy va ma'naviy ahamiyatini anglash, uni asrab-avaylash va qadrlash zarurligiga undaydi. Shu jihatdan, yozuvchining asarlari o'zbek bolalar adabiyotida oila ma'naviyatini yuksak darajada targ'ib etuvchi eng samarali badiiy namunalar qatoriga kiradi. [2]

Muallif romanlaridagi voqealiklar hamda qahramonlarning oilaviy va ijtimoiy muhitda to'g'rilik, ezgulik, insonparvarlik kabi fazilatlarini e'zozlab yashashi, ularning har qanday sharoitda ham o'zligini, milliy qadriyatlarini saqlab qolish imkonini yaratadi. Shu bois To'xtaboyev asarlari yillar o'tgan sayin o'zbek xalqining oliyjanoblik, saxovatpeshalik va mehmondo'stlik kabi fazilatlarini aks ettiruvchi bebaho badiiy meros sifatida qadrlanib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jonpo'lotova M. Sharq mutafakkirlarining ota-onalik munosabatlari shakllanishidagi psixologik qarashlari. Zamonaviy ta'lim islohotlari va ularning amaliy yechimlari: konferensiya materiallari, 1(2), 2025.479-482.
2. Rasulov, A. "G'aroyib saltanat" "Jahon adabiyoti" jurnali, 6-son.2008.
3. Rasulova U. Changes in Literary Criticism //Science and Innovation. 2023. – T. 2. – №. 5. – C. 39-41.
4. Sayfullayeva D. The role of monologue and dialogue in Khudoyberdi Tokhtaboev's novel "mungli ko'zlar" // Science and innovation. 2023. – T. 2. – №. C10. – C. 154-158.
5. To'xtaboyev X. "Jannati odamlar". Cho'lpon nashriyoti, 1995.
6. To'xtaboyev X. "Sariq devning o'limi". "Yangi asr avlodi", 2017.
7. Tulabayeva, R.S. 2022. "Yozuvchi biografiyasi va bola ruhiyati o'ziga xosligi". O'zbekiston: "til va madaniyat". 2(2): 54-62-betlar.
8. Umarali Normatov, "Sarguzasht sardori" "Sharq yulduzi", 2012–4.

Matluba NORBABOYEVA,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Til va adabiyot kafedrasida katta o'qituvchisi

“SHUM BOLA” QISSASIDA YETIM BOLA OBRAZI TALQINI

Annotatsiya: XX asr o'zbek nasrida G'.G'ulomning “Shum bola” qissasi qahramoni yetim bola obrazining yorqin namunasidir. Yetim bola obrazi “Shum bola” qissasida markaziy qahramon sifatida tasvirlangan. Mana shu birgina obrazda butun yetim bolalarning dardlari, iztiroblari, shuningdek, ruhiy olami, shuuri ham mujassam. Shum bola ayni damda zid xarakter sohibi hamdir.

Kalit so'zlar: qissa, obraz, yetim bola obrazi, yetimlik, xarakter, katarsis, epizod.

Annotation: in 20th-century Uzbek prose, the hero of G. Ghulam's story «Shum Bola» is a vivid example of the image of an orphan. The image of an orphan is depicted as the central character in the story “Shum Bola”. In this one image, the pain, suffering, as well as the spiritual world and consciousness of all orphans are embodied. Shum Bola is also a contradictory character.

Key words: story, image, image of an orphan boy, orphanhood, character, catharsis, episode.

Аннотация: в узбекской прозе XX века герой повести Г. Гуляма «Шум бола» является ярким примером образа сироты. Образ сироты является центральным персонажем повести «Шум бола». В этом образе воплощены боль, страдания, а также духовный мир и сознание всех сирот. Шум бола также является противоречивым персонажем.

Ключевые слова: повесть, образ, образ сироты, сиротство, персонаж, катарсис, эпизод.

Kirish. XX asrning yetuk adibi G'afur G'ulomning nomini tarixga, adabiyotga muhrlagan narsa, ijodkorning yetimlik mavzusini mohirona tasvirlay olishidir. Jumladan, adibgacha yetimlik mavzusiga murojaat jadid ijodkorlarining asarlarida ham mavjud edi. Ammo G'.G'ulom yetimlik mavzusini turli rakurslarda tasvirlay olishi bilan adabiyotda alohida o'rin egalladi. Ijodkorning e'tiborini tortgan asosiy mavzu yetimlik mavzusi hisoblanadi. Lirikasida ham, nasrida ham yetimlik mavzusi yetakchilik qiladi. Adibning “Mening o'g'rigina bolam” hikoyasi, “Yodgor”, “Tirilgan murda”, “Shum bola” qissalarida ham yetimlik kichik mavzulardan tortib katta mavzugacha ifoda etiladi. Bu haqida B.Sarimsoqov shunday deydi: “Bunday obrazni yaratish uchun, birinchidan, voqelik materialida obyektiv asos, oddiyroq qilib aytganda, xamirturush kerak. Ikkinchidan, tanlangan hayotiy materialni qanday tasvirlash yoki ifodalash ijodkorning xohish va maqsadi, iqtidori va mahoratiga bog'liq holda kechadi” [6]. Badiiy adabiyotda yetim bola obrazining ijtimoiy omiliga ijodkor yashagan ijtimoiy muhit, davr, u anglagan voqelikning o'rni beqiyos. Jumladan, yozuvchi o'z maishiy turmushidagi hodisalarni qalamga olishi va uni obrazli boyitib borishi va badiiy asarda ifoda etishi obraz yaratilishining maishiy omili sifatida e'tirof etiladi. “Adabiyot tarixida shunday dalillar ham uchraydiki, ijodkorning maishiy hayotida ro'y bergan favqulodda hodisa keyinchalik o'zining individuallik doirasidan

chiqib, universal funktsiya bajara boshlaydi” [2].

Asosiy qism. Adabiyotda yetim bola obrazining ijtimoiy omili yozuvchining ijtimoiy hayotga, voqelikka munosabatini ham ifodalaydi. Ijodkor o'zi yashagan davr hodisalariga befarq bo'lmay, erkin munosabat bildiradi. Ijtimoiy hayot va badiiy adabiyot chambarchas bog'liq tushunchalardir. Yetimlik muammosi katta ijtimoiy muammoga aylangan bir davrda badiiy adabiyotda yetim bola obrazi yuzaga keldi. Yetim bola obrazi orqali ijtimoiy muhitning bola ruhiyatiga ta'siri va shuningdek, bola tarbiyasiga ta'siri masalalari asosiy muammolardan biriga aylandi.

XX asrda jahon urushlarining sodir bo'lishi oqibatida yetimlik dolzarb ijtimoiy, global muammoga aylanib bordi. Jumladan, badiiy adabiyotda yetim qahramonlarning ko'payishiga ham sabab bo'ldi. Bunday ijtimoiy, dolzarb muammoga G'.G'ulom befarq qaray olmaydi. Badiiy adabiyotda yetim bola obrazining individual omili haqida gap borarkan, avvalo, ijodkorni obrazga yaqinlashtirish kuzatiladi. Badiiy asar obrazlarida ijodkor shaxsini ko'rish mumkin. Bunday asarda yozuvchining hayot yo'llaridagi, o'zining dardlari, ruhiy holatlari singdiriladi. G'.G'ulomning “Shum bola” va “Mening o'g'rigina bolam” asarlari adibning individual yondashuvi asosida tasvirlanadi.

Bolalikda kishining keyingi butun hayotiga ta'sir ko'rsatadigan, izchil davom etib boradigan, kattalik hayotining asl mohiyatini belgilaydigan voqealar

buyuk yetimparvarlikning asl manbayi bolalik edi. G'afur G'ulomning ijodida o'sha davr bolalarining o'ziga xos orzu-umidlari, yuksak ma'naviy olamlari, odob va axloqlari asosiy mavzuga aylandi. G'ulomni butun elga tanitgan, unga nisbatan elning muhabbatini uyg'otgan "Shum bola" qissasining mazmun-mohiyatida yetimlik ko'rgiligi, yetimlik sargardonligi, yetimlikdan qutulish, uni yengish uchun intilishlar turadi. G'ulom asarlarida yetimparvarlik otalik hissiyotlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, biri ikkinchisidan kelib chiqadi. Yetimlikdan xo'rlangan, haqoratlangan, kamsitilgan, ezilganlarni himoya qilish, asrash adib ijodining yetakchi mavzusiga aylangan. Adabiyotshunos I.G'afurov bu haqida shunday yozadi: "G'ulom yetimlik nimaligini hammadan ko'ra yaxshiroq bilgani uchun ham yetimlar va yetimlik taqdirini mislsiz bir hamdardlik bilan yozadi, o'zida tuganmas, yo'qolmas, bitmas insonparvarlikni kashf etadi" [7].

G'ulom Shum bolada o'z yetimlik taqdirini ifodalaydi. Jumladan, Said Ahmad "Yo'qotganlarim va topganlarim" asarida adib haqidagi xotiralari bilan birga "Shum bola" qissasining yaratilishi haqida ham to'xtalib o'tib, genetik tahlilga tayanadi. Tahlilda Shum bola obrazining yozuvchi shaxsiyati bilan bog'liqligini izohlaydi. "Shum bola" qissasining qahramoni Shum bolani adib ma'lum bir ism bilan atamaydi, uni Shum bola deb nomlaganida ham bir ma'no bor. Shum bola butun bir jamiyatdagi yetim bolalarning umumiy obrazi sifatida tasvirlanadi. Qissadagi Omon, Turobboy, Yo'ldosh, Husni, Solih, Abdulla, Po'latxo'ja, Miraziz singari bolalarning taqdiri bir-biriga o'xshash. Omon onasidan, Yo'ldosh esa ota-onasidan, Shum bola otasidan ajralgan. G'ulom Shum bola obrazida yetim bola obrazining achchiq taqdirini ko'radi va uni badiiy talqin etadi.

G'ulom "Shum bola" qissasida yetim bola obrazini chuqur badiiy pafosda tasvirlagan. "Bolalarga, yetimlarga, ezilganlarga g'amxo'rlik qilish, shafqat va muruvvatda bo'lish paternalizm deyiladi. G'ulomda bu paternalizm juda katta insonparvarlik darajasiga ko'tarilganligini uning ijodining boshidan oxirigacha muntazam kuzatish mumkin. O'zini – xalqqa va ayniqsa, yosh bo'g'inga ota deb bilish va his qilishdan G'ulom ijodiyotida yana bir qancha motivlarning, ijodiy yo'nalishlarning mundarijali xususiyatlari tomir otadi...

G'ulom yetim bola obrazini tasvirlar ekan, qahramonni komik vaziyatlarga tushirishga harakat qiladi. Sariboy bo'lis, Eshon, Hoji bobo kabilarning Shum bolaga munosabati haqida adabiyotshunos U.Normatov shunday degan: "Qissada o'sha davr xalq hayotining haqqoniy manzarasi chizilgan, xalq turmushi jamiki qirralari, ikir-chikirlari, turli bo'yoqlari bilan ko'z oldimda

gavdalanadi" [3]. Demak, bundan adibning Shum bolani komik tasvirlashi ortida asosiy, aniq maqsadi borligi ravshanlashadi. Shum bola taqdirida yetimlik ayni haqiqat, bu hayotning achchiq haqiqati. U ham atrofdagilardan najot kutgan, ko'zlari jovdirab, ilinj qidirgan, ammo bu paytda unga jamiyat o'z yordam qo'lini cho'zmadi, unga to'g'ri yo'lni ko'rsatmadi, natijada Shum bola egri yo'llarga kirib qoldi. U bu kirgan yo'li xato ekanligini ham bilardi, ammo bu yo'ldan qaytishga ham najot yo'q. Suyanadigan odami yo'q.

"Shum bola" qissasida ham voqealik shu shum bolalar taqdiri, nuqtayi nazari orqali tasvirlanadi. Shum bolalar hayot hodisalarini o'z yoshi, ongi, dunyoqarashi, hayotiy tajribasidan kelib chiqib tushunadi, baholaydi. Kitobxon esa hayotning ular qalb ko'zgusidagi in'ikosiga qarab turib, o'zicha xulosalar chiqaradi, yozuvchi niyatini tuyadi... Qissa syujetiga xos sarguzashtlilik xususiyati, qahramonlarning mahallama-mahalla, qishloqma-qishloq kezib yurishlari o'z-o'zidan asarga ko'plab epizodik qahramonlar kirib kelishiga sabab bo'ladi.

Adabiyotshunos Suvon Meli Shum bola obrazining ayrim xarakter xususiyatlarini ochib bergan. "Darvoqe, Shum bolaning butun asar bo'ylab xatti-harakati shum yetimlikka qarshi mubham isyonga o'xshab ketadi. U qalbi tubidagi o'ch va alam bilan harakat qiladi" [4], – deya ta'kidlaydi. Yetim bola obrazining ichki iztiroblari, his-tuyg'ularini ifodalashda S.Melining "komik katarsis" atamasi maqsadga muvofiq. Ya'ni bir asarda bir obraz xarakterida ikkita qarama-qarshi tuyg'uni ifodalash yozuvchining nihoyatda mohirligini ko'rsatadi. U.Normatov va S.Melining adabiy-nazariy qarashlarida ba'zi zid o'rinlar kuzatiladi. U.Normatov "Unda ona tilimizdagi "shum" so'zining o'ta sho'x, bebosh, o'zboshimcha, ayyor, qilvir, qitmir, to'polonchi, ham nodon, ham topqir, ham anqov, ham quv, ham qanday murakkab vaziyatlardan omon chiqib ketadigan shaddot shaxs kabi o'nlab ma'nolari mujassam" [3].

Suvon Meli esa Shum bolaning jur'ati va zukkoligini ta'kidlaydi. Fikrlarni qiyoslab o'rganganimizda har ikkala olimning xulosalarida haqiqat borligini ko'ramiz. Ya'ni Shum bola – hozirjavob, zukko, topqir, jur'atli, saxiy, qitmir, sho'x yetim bola. Shum bolaning shumligi, ayyorligini "Balki bu gal rostakam qilib mendan o'chini olar, o'zi ketib qolar-da, men bu yerda xumchaga tushgan sichqonday qamalib qolarman, deb o'yladimda darrov qopdagi go'shtni bo'shatib ichiga o'zim tushib oldim" [8], – jumlaridan ham anglash mumkin. Ijodkor tomonidan qissada yetim bola obraziga katta badiiy yuk yuklangan. Obrazda bolalarcha soddalik bilan birga mug'ombirlik ham ko'zga tashlanadi. Yuqoridagi parchada bolaning nihoyatda ayyor bo'lishi ifoda etiladi. Ikkala bola obrazida ham shunday xarakter

o'z isbotini topgan. Shum bolada ayyorlik an'anaviy epizodlardan bo'lib, folklorda Afandi obrazi orqali bu qiyofa yashab kelmoqda. Shum bola obrazida beg'araz kinoya tasvirlanadi.

Shum bolada faqat ezgu xislatlar va sifatlar tasvirlanganda, balki obraz tasviri u qadar maromiga yetkazilmagan bo'lar edi. – Ha, taqsir, bir yetimni hadeb ura berishmi, xizmatga tuhmatmi, taqsir? – deb yig'lab yubordim”, – deb koyinadi qahramon. Yetim bolalarning tarbiyasida jamiyatning, ijtimoiy muhitning ta'siri sezilarli bo'ladi. Shum bolani o'rab turgan muhit sog'lom emas edi. Jumladan, bolaning davrasi: Hoji bobo, Eshon, o'g'rilar, Sariboy bo'lislar davrasi nosog'lom edi. Ammo Shum bola obrazida hech kim payqamagan bir haqiqat bor. U ham bo'lsa, Shum bolaning o'ziga “yo'l axtargan qahramon” sifatida gavdalanishidir. Shunday nobop davralar va muhit ta'sirida bo'lishiga qaramay, u o'zini bu muhitga munosib ko'rmaydi. Qahramon yo'l axtarishda davom etaveradi. Ehtimol, adibning ulkan yutug'i ham shundadir. Yetim qahramonning o'zligini saqlab qolishi, o'zligini qidirishi munosib yo'ldir. Shum bola deya ataganimiz yetim bola obrazida mana shunday toza qalb yashirin. Yuqorida keltirilgan misollarda Shum bola va jamiyat o'rtasidagi ziddiyat tasviri kuzatiladi. Ya'ni bu obraz xarakterida davralarning birortasiga qo'shilish istagi yo'qligi, uning bu yot davralarga qarshi ekanini bildiradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, bir paytning o'zida shum bola qiyofasida ham xalqona soddalik, ham folklor qahramonlariga xos ayyorlik xususiyatlarni ko'ramiz. Buni shunday izohlash mumkin: birinchidan, Shum bolada komik xarakter bo'lib, unda xalq og'zaki ijodiga xos, jumladan, Afandiga xos xususiyatlar kuzatiladi. Bu esa Shum bola qiyofasida ham ayyorlik, quvlik, ham xalqona soddalik tasvirlanganini ifodalaydi. Ikkinchidan, Shum bolada ko'p qirrali yetim bola obrazi yashirin. Shum bolaning yoshi tenggi bolalar uchun juda kulgili tuyulsa-da, ammo katta yoshlilar undagi ichki qayg'uni his qila oladilar. Xulosa shuki, Shum bola – yetim bola obrazi. G'.G'ulomning Shum bola obrazida ham komik, ham sentimental kayfiyatni yarata olgan ijodkor. Shum bolaning taqdirida achchiq hayot haqiqati yetimlik tafsilotlari bilan qorishiq tasvirlanadi. Yetimlik sarguzashtlari orqali adib ijtimoiy hayotning chirkin muhitini ham ochib beradi. Asardagi badiiy detallar ham ayni ijtimoiy hayot haqiqatlarini dalillaydi. Birinchi jahon urushining ayanchli oqibatlarini, odamlarning nochorligi, bolalarning ko'chalarda sarson-sargardonligi fojiaiy hayot tasviridir. Asardagi jinnilar tasvirlar ham hayotning qiyinchiliklarini ifodalashda yordam beradi. Hayot achchiq, ammo yashash uchun kurashish kerak. Shum bola ichida dard yashirin o'spirin yoshdagi yetim bola. “Shum bola” qissasida ayni hayot haqiqati va badiiyatning uyg'un ifodasi kuzatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmad S. Yo'qotganlarim va topganlarim. – Toshkent, 2008. 151-bet.
2. Jo'raqulov U. Hududsiz jilva. – Toshkent, 2006. 18-bet.
3. Normatov U. Ijod sehri. – Toshkent, 2007. 150-bet.
4. Meli S. Komik katarsis // O'zbek tili va adabiyoti, 2003. № 2. 25-bet.
5. Umurzakov R. (2021) XX asr o'zbek qissalarida bola obrazi: davr va ruhiyat. Filol. fan. b. fals. dok. ... diss. – Farg'ona, 135-bet.
6. Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari va mezonlari. – Toshkent, 2004. 13-bet.
7. G'afurv I. Mangu latofat. – Toshkent, 2008. 116-bet.
8. G'ulom G'. Shum bola. – Toshkent, 2004. 151-bet.

Shaxnoza ABDURAXIMOVA,
TMCI "Tillar, aniq va ijtimoiy fanlar" kafedrasida katta o'qituvchisi
s.abdurakhimova@gmail.com

JEK LONDONNING "OQ SO'YLOQ" ASARINING TARJIMALARI XUSUSIDA

Annotatsiya: mazkur maqolada Jek Londonning mashhur "Oq so'yloq" ("White Fang") asarining dunyo tillariga tarjima qilinishi va uning adabiy jarayonlardagi ahamiyati tahlil qilinadi. Asarning Yevropa, Osiyo va Markaziy Osiyo tillariga tarjima tarixi, mashhur tarjimonlar, nashriyotlar va nashr yillari haqida ma'lumotlar keltiriladi.

Kalit so'zlar: *Jek London, "Oq so'yloq", tarjima, jahon adabiyoti, Yevropa tillari, Osiyo tillari, Markaziy Osiyo, madaniy aloqalar.*

Аннотация: в данной статье анализируются переводы знаменитого произведения Джека Лондона «Белый Клык» («White Fang») на языки мира и его значение в литературном процессе. Приводятся сведения об истории перевода произведения на европейские, азиатские и центральноазиатские языки, о известных переводчиках, издательствах и годах издания.

Ключевые слова: *Джек Лондон, «Белый Клык», перевод, мировая литература, европейские языки, азиатские языки, Центральная Азия, культурные связи.*

Annotation: this article analyzes the translation of Jack London's famous novel *White Fang* into world languages and its significance in literary processes. It provides information about the history of the work's translation into European, Asian, and Central Asian languages, as well as notable translators, publishing houses, and publication years.

Keywords: *Jack London, White Fang, translation, world literature, European languages, Asian languages, Central Asia, cultural interaction.*

Kirish. Jek Londonning "Oq so'yloq" ("White Fang") romani XX asr boshida yozilgan bo'lib, dunyo adabiyotining eng mashhur asarlaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Asarda inson va tabiat munosabatlari, hayvoniy instinkt hamda ijtimoiy muhitning ta'siri o'ziga xos tarzda tasvirlangan. Ushbu asar yaratilgan ilk yillardan boshlab keng o'quvchilar ommasida katta qiziqish uyg'otdi va qisqa muddat ichida turli tillarga tarjima qilina boshladi.

Asarning xalqaro miqyosda mashhurlikka erishishida uning ko'plab tillarga tarjima qilinishi muhim omil bo'ldi. Bugungi kunda "Oq so'yloq" romanining yuzdan ortiq tilga tarjima qilingani qayd etiladi. Bu holat asarning universalligi, unda ko'tarilgan g'oyalar butun insoniyat uchun qadri va dolzarb ekanidan dalolat beradi. Tarjima jarayonlari nafaqat asarni milliy adabiyotlar xazinasiga olib kirdi, balki o'zaro madaniy aloqalarni mustahkamlashga ham xizmat qiladi.

Yevropa tillariga tarjimalar

Asarning dastlabki tarjimalari XX asrning 10-20-yillarida amalga oshirilgan. Avvalo rus, fransuz, nemis va italyan tillariga o'g'irilishi uning keng Yevropa bozorida tarqalishiga sabab bo'ldi. Rus tilidagi ilk tarjima 1907-yilda nashr etilgan bo'lsa, oradan ko'p o'tmay fransuz va nemis tillarida ham asar chop etildi. Keyinchalik polyak, chex, slovak, vengr, shved, norveg, daniya va fin tillaridagi nashrlar kitobxonlar orasida mashhurlik kasb etdi. Golland va portugal tillaridagi tarjimalar esa Yevropadan tashqari Amerika va Janubiy Afrikada ham o'qildi.

Markaziy Osiyo va turkiy tillardagi tarjimalar

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab asar turkiy xalqlar tillariga ham o'g'irildi. O'zbek tilida "Oq so'yloq" nomi bilan 1959-yilda chop etilgan tarjima o'quvchilar tomonidan qiziqish bilan kutib olingan. Shundan keyin qozoq, qirg'iz va turkman tillarida ham asar chop etildi. Bu tarjimalar nafaqat yoshlar, balki kattalar orasida ham keng o'qildi. Turkiya nashrlarida esa "Beyaz Diş" nomi bilan bir necha bor qayta nashr etildi.

Osiyo mamlakatlaridagi tarjimalar

Asar Osiyo xalqlari orasida ham keng tarqaldi. Xitoyda ilk bor 1930-yillarda "白牙" ("Bái Yá") nomi bilan chop etilgan. Yaponiyada 1925-yilda "白い牙" ("Shiroi Kiba") nomi bilan o'qilgan bo'lsa, Koreyada ham 1930-yillardan boshlab mashhur bo'lib kelmoqda. Hindistonda hindiy tiliga o'g'irilib, turli nashriyotlar tomonidan chop etilgan.

Yaqin Sharq va musulmon dunyosidagi tarjimalar

Arab mamlakatlarida "النايب الأبيض" ("Al-Naab al-Abyad") nomi bilan 1950-yillarda Misrda ilk bor nashr etildi va keyinchalik boshqa arab mamlakatlarida ham tarqaldi. Fors tilidagi mashhur tarjima esa 1953-yilda Eron tarjimoni Muhammad Qazi tomonidan amalga oshirilgan bo'lib, bugungi kungacha eng muvaffaqiyatli versiyalardan biri hisoblanadi.

Muhokama. Jek Londonning "Oq so'yloq" asarining turli tillarga tarjima qilinishi bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mazkur badiiy matnning global miqyosdagi qabul qilinishi turli davrlar va

mintaqalarda o'ziga xos dinamikaga ega bo'lgan. Qiyosiy tahlil natijalariga ko'ra, asarning dastlabki tarjimalari (rus, fransuz, nemis, italyan, ispan, portugaliya) asosan, XX asrning 20–30-yillarida chop etilib, Yevropa kitob bozorida London ijodining keng tarqalishiga xizmat qilgan. Bu tarjimalarda badiiy uslub va muallifning estetik prinsiplari nisbatan to'liq saqlanganligi kuzatiladi.

Sharq mamlakatlarida (Xitoy, Yaponiya, Eron, Arab mamlakatlari) tarjimalar 1930–1950-yillarda faol rivojlangan. Ularning mazmuniy tahlili shuni ko'rsatadiki, bu mintaqalarda asar asosan, axloqiy-ma'rifiy va sotsial qadriyatlarni targ'ib qilish nuqtayi nazaridan talqin qilingan.

Markaziy Osiyo xalqlarida (o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman tillarida) tarjimalar 1950–1960-yillarda yuzaga kelgan bo'lib, ularning asosiy auditoriyasi yosh kitobxonlar hisoblangan.

“Oq So'yloq” asari Jek Londonning eng ko'p tarjima qilingan romanlaridan biri hisoblanadi. Asar ilk bor 1906-yilda AQShda nashr qilinganidan so'ng qisqa vaqt ichida Yevropaning turli tillariga o'girila boshladi.

Avvalo, 1955-yilda rus tiliga **T.Ozerskoy** tomonidan tarjima qilinib, Sankt-Peterburgda chop etildi. Bu tarjima rus kitobxonlari orasida katta qiziqish uyg'otdi va keyingi yillarda bir necha marta qayta nashr qilindi.

1923-yilda roman fransuz tiliga **Paul Gruyer** va **Louis Postif** tomonidan o'girilgan va Parijdagi “Éditions G. Crès et Cie” nashriyotida nashr qilingan. Shundan so'ng 1926-yilda nemis tilida **Erich Magnus** tarjimasi bilan Berlining mashhur “Ullstein Verlag” nashriyotida chop etildi. Ispan tiliga asar 1927-yilda **Rafael Baeza** tomonidan tarjima qilinib, Madridda “Editorial Cenit” tomonidan nashr qilingan. Shuningdek, 1923-yilda italyan kitobxonlari ham roman bilan tanishish imkoniyatiga ega bo'lishgan – tarjimani **Francesco Verdinois** amalga oshirgan va u Milanda “Fratelli Treves Editori” nashriyotida chop etilgan.

1931-yilda esa portugaliyalik o'quvchilar uchun

António Gonçalvesning tarjimasi bilan “Livraria Bertrand” nashriyoti tomonidan Lissabonda chop etilgan nashr qo'lga kiritilgan. Polsha tiliga roman 1928-yilda **Jan Kasproicz** tomonidan o'girilgan va Varshavada “Wydawnictwo J. Morkowicza” nashriyotida e'lon qilingan.

Shu tariqa, 1920–1930-yillarda *White Fang* Yevropaning asosiy adabiy tillarida o'quvchilar qo'lga yetib bordi.

Asar Osiyo mamlakatlarida esa bir oz kechroq keng tarqaldi. 1925-yilda yapon tiliga **Sakai Toshihiko** tarjima qilib, Tokio shahridagi “Iwanami Bunko” nashriyotida chop etildi. Bu nashr Yaponiyada amerika adabiyotiga qiziqishni yanada kuchaytirdi. 1930-yilda Xitoyda **Zheng Zhenduo** tomonidan tarjima qilingan va Pekinda “Renmin Wenxue Chubanshe” nashriyoti tomonidan chop etilgan. Shu tariqa, roman Sharqiy Osiyoda ham mashhur bo'lib bordi.

Arab dunyosida roman 1950-yilda **Mansur Abdul-Haq** tomonidan arab tiliga tarjima qilinib, Qohirada “Dar al-Ma'arif” nashriyotida chop etildi. Fors tiliga 1953-yilda **Muhammad G'oziy** tomonidan o'girilgan va Tehrondagi “Enteshorat-e Amir Kabir” nashriyotida e'lon qilingan. O'zbek tilida asar ilk bor 1959-yilda **Habibullo G'ulomov** tomonidan tarjima qilinib, Toshkentdagi “G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti”da chop etilgan. Shuningdek, turk tilida 1965-yilda **Orhan Tuncay** tarjimasi bilan Istanbulda “Remzi Kitabevi” tomonidan nashr qilingan.

Xulosa. Ko'rib turganimizdek, Jack Londonning *White Fang* asari Yevropada XX asr boshlarida (1907–1931-yillar oralig'ida) eng muhim adabiy tillarga tarjima qilingan bo'lsa, Osiyoda asosan 1925-yildan boshlab (Yaponiya, Xitoy) keng tarqalib, 1950–1960-yillarda arab, fors, turk va o'zbek tillarida ham chop etila boshlandi. Shu bilan asar jahon adabiy merosining ajralmas qismiga aylanib, turli xalqlarning o'quvchilari uchun sevimli roman bo'lib qoldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Белый Клык / Пер. с англ. под ред. Т. А. Озерской. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1955. – 496 с.
2. London J. *White Fang*. – New York: Macmillan, 1906. – 327 p.
3. Лондон Дж. Белый клык / пер. с англ. А. Кривцовой. – М.: Художественная литература, 1956. – 340 с.
4. London J. *Croc-Blanc* / trad. Paul Gruyer, Louis Postif. – Paris: Éditions G. Crès et Cie, 1923. – 298 p.
5. London J. *Der weiße Wolfshund (White Fang)* / aus dem Engl. von Erwin Magnus. – Berlin: Ullstein Verlag, 1926. – 314 S.
6. Лондон Дж. Оқ со'йлоқ / inglizchadan tarj. X. G'ulomov. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1959. – 276 b.
7. London J. *Beyaz Diş* / çev. Orhan Tuncay. – İstanbul: Remzi Kitabevi, 1965. – 310 s.
8. 伦敦 杰克. 白牙 (Bái Yá) / 译. 郑振铎 (Zheng Zhenduo). – 北京: 人民文学出版社, 1930. – 280 页.
9. ロンドン ジャック. 白い牙 (Shiroi Kiba) / 訳. 堺利彦 (Sakai Toshihiko). – 東京: 岩波文庫, 1925. – 290 p.
10. ترجمة منصور عبد الحق. القاهرة: دار المعارف, 1950. – 305 ص.
11. ترجمه محمد قاضی. تهران: انتشارات امیرکبیر, 1953. – 312 ص.
12. Labor E. *The Critical Response to Jack London*. – Westport, CT: Greenwood Press, 1994. – 368 p.
13. Stasz C. *American Dreamers: Charmian and Jack London*. – New York: St. Martin's Press, 1988. – 426 p.

Jasur YULDOSHEV,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi

USMON AZIM IJODIDAGI BADIY TIL VA OBRAZLAR TIZIMI

Annotatsiya: Usmon Azim ijodida badiiy til, obrazlar tizimi va poetik mahoratning shakllanish jarayonini adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qiladi. Maqolada shoirning she'riy asarlarida qo'llangan lingvopoetik usullar, ramziy ifoda vositalari, metaforalar, tashbehtar hamda individual uslub xususiyatlari o'rganilgan. Usmon Azimning badiiy tafakkuri, obraz yaratish mahorati va ularning milliy hamda umuminsoniy mazmun bilan boyitilishi ilmiy asosda yoritiladi. Usmon Azimning o'ziga xos poetik olami, badiiy tasvirning mazmuniy qatlamlari va obrazlar tizimining o'zbek adabiy jarayoniga qo'shgan hissassi aniqlanadi.

Kalit so'zlar: *Usmon Azim, badiiy til, obrazlar tizimi, poetika, lirik qahramon, metafora, ramz, tasvir vositalari, individual uslub, badiiy mahorat, lingvopoetika.*

Annotation: this article analyzes the formation of artistic language, the system of imagery, and poetic mastery in the works of Usmon Azim from a literary-scientific perspective. The study examines the linguistic-poetic devices, symbolic means of expression, metaphors, similes, and individual stylistic features used in the poet's lyrical works. Usmon Azim's artistic thinking, his skill in creating imagery, and the enrichment of these images with national and universal content are scientifically explored. The research identifies the unique poetic world of Usmon Azim, the semantic layers of artistic depiction, and the contribution of his system of imagery to the development of Uzbek literature.

Key words: *Usmon Azim, artistic language, system of imagery, poetics, lyrical hero, metaphor, symbol, figurative devices, individual style, artistic mastery, linguopoetics.*

Аннотация: в данной статье анализируются художественный язык, система образов и формирование поэтического мастерства в творчестве Усмона Азима с литературоведческой точки зрения. Исследуются лингвопоэтические средства, символические способы выражения, метафоры, сравнения, а также индивидуальные особенности стиля, использованные поэтом в его лирических произведениях. Научно освещаются художественное мышление Усмона Азима, его мастерство в создании образов и обогащение этих образов национальным и общечеловеческим содержанием. В исследовании выявляется уникальный поэтический мир поэта, смысловые пласты художественного изображения и вклад его образной системы в развитие узбекской литературной традиции.

Ключевые слова: *Усмон Азим, художественный язык, система образов, поэтика, лирический герой, метафора, символ, образительные средства, индивидуальный стиль, художественное мастерство, лингвопоэтика.*

Kirish. O'zbek adabiyotida o'ziga xos ovoz, o'ziga xos badiiy tafakkur va poetik izlanishlarga ega bo'lgan ijodkorlardan biri – Usmon Azimdir. Shoirning she'riyatida inson ruhiyati, zamon ruhi, milliy o'zlik, falsafiy mushohadalar va badiiy izlanishlar uyg'unlashgan holda namoyon bo'ladi. Uning ijodida badiiy tilning yangicha talqini, obrazlar tizimining original ifodasi hamda poetik mahoratning takomillashuv jarayoni alohida e'tiborga loyiqdir.

Usmon Azim asarlarida hayotning murakkab qirralarini bosqlik, teranlik va poetik umumlashtirishlar orqali ifodalashga intilgan. Shoir o'z ijodida metafora, ramz, tashbeh, takror, parallelizm kabi turli badiiy vositalarni o'ziga xos tarzda qo'llaydi va ular orqali shaxs, jamiyat hamda borliq haqidagi falsafiy tushunchalarni yangi badiiy ko'rinishda taqdim etadi. Uning asarlarida obrazlar tizimi ko'p qatlamli bo'lib, milliylik va umuminsoniylik unsurlarining uyg'unlashuvi orqali o'zbek adabiy jarayoniga yangi estetik qarashlarni olib kiradi. Usmon Azim poetikasidagi badiiy tilning shakllanishi, obrazlar tizimining mazmuniy va badiiy xususiyatlari, shuningdek, shoirning individual uslubini belgilovchi lingvopoetik omillar tahlil qilinadi.

Tadqiqot materiallari va metodologiyasi. Aristotel o'z asarida mimesis nomi bilan obraz haqida ma'lumot

beradi. Obraz atamasi Gegelning asarlarida ishlatilgan. Rus tilshunosligida obraz atamasiga V.G Belinskiy ta'rif beradi. Professor L.I. Timofeyevning "obraz – to'qima yordami bilan yaratilgan va estetik qiymat kasb etgan inson hayotining umumlashma ayni chog'da, konkret manzarasidir". [1] T.D. Gachevning fikricha, olamning milliy obrazi bir nechta tarkibiy qismlardan iborat bo'lib, unga milliy makon, turmush tarzi, til, milliy xarakter va qalb, tafakkurning milliy o'ziga xosligi, dunyoni idrok etish usullari, hayotga bo'lgan qarash hamda qadriyatlardagi ustuvorliklar kiradi. Har bir tarixiy davr esa o'ziga xos obrazlarni yuzaga chiqaradi.

Badiiy obraz eng muhim estetik kategoriyalardan biri bo'lib, u borliqni o'ziga xos tarzda idrok etish va alohida his qilish natijasida vujudga keladi. Shu bois u muayyan madaniyatning bir unsuri sifatida ham qaraladi. San'atkor aynan badiiy obraz orqali dunyoni anglaydi, o'zi tushungan mazmunni hamda ushbu mazmunga bo'lgan hissiy munosabatini ifodalaydi.

"Obraz" atamasi rus tilidan olingan bo'lib, o'zbekchaga "aks" deb tarjima qilinadi. Masalan, insonning oynadagi aksiga ham "obraz" deb aytiladi. Biroq so'zning lug'aviy va istilohiy ma'nosi o'rtasida farq mavjud.

Muhokama va tadqiqot natijalari. Badiiy obraz – borliqning (undagi narsa va hodisalarning) badiiy asarda aks etgan shaklidir. Ammo bu aks oddiy ko'chirma emas. U san'atkor nigohi orqali ko'rilgan, ijodkorning ideal mezonlari asosida qayta ishlangan holda gavdalangan tasvirdir. Unda real borliqning ko'plab belgilarini uchratish mumkin, lekin bu biz ko'nikkan borliqning aynan o'zi emas. Ijodiy qayta ishlangan, yangicha mohiyatga ega bo'lgan badiiy olamdir. Badiylik esa hayotni jonli, ta'sirli va estetik tarzda tasvirlashning umumiy belgisi bo'lib, qayta yaratilgan olamning tirikligi, mo'jizaviyligi va ta'sirchanligini ta'minlaydigan hodisadir. Demak, badiylik badiiy ijodning barcha unsurlarini qamrab oladi. Obrazlilik esa ana shu badiylikning ichida yashab, uning mazmunini o'zida mujassam etadi. Shuning uchun obraz tushunchasi adabiyotshunoslikning eng asosiy masalaridan biri hisoblanadi, chunki unda obrazlilikning butun mohiyati to'la namoyon bo'ladi.

Nogoh salqin keldi avgust so'ngida,
 Yomg'ir yog'ib o'tdi bugun ertalab.
 Ertalab – sabrning ko'zi o'ngida
 – Men sening ismingni aytdim erkalab.
 Nogohon o'zgarish etdimi ta'sir,
 Yo salqin xotirang yetdi – bilmadim
 Ko'nglimni ertalab etmadim tahrir
 – Erkalab ismingni aytdim.
 Yig'ladim. Tushundim – taqdiring ishin yurgizgan
 Beyurak royishlar haqlidir, haqli.
 O'yladim: – Albatta, meni unutgan!
 – Albatta, baxtlidir! Albatta, baxtli!
 Asli bu mung nechun? Taqdir hal bo'lgan.
 Umrda necha kun qoldi? Bilmadim.
 Sensiz o'lmo'g'imga qismatim ko'ngan...
 Baribir yig'ladim.

Usmon Azim – o'zbek zamonaviy she'riyati va nasrida psixologik chuqurlik, ichki kechinmalar, xotira va sezgi tabiatini poetik darajada tasvirlay olgan adiblardan biri. Uning badiiy tili emotsional kuch, ramziy qatlam va nutqning shoirona soddaligi bilan ajralib turadi. Lirik kechinma va ichki dialog she'ring ilk bandlaridayoq lirik qahramonning holati ob-havo detali bilan parallel yuradi:

“Nogoh salqin keldi avgust so'ngida, Yomg'ir yog'ib o'tdi bugun ertalab.”

Bu misrada tabiat – qahramon hislarining tashqi

ko'rinishi. Usmon Azimda ob-havo, fasl, shamol, salqinlik – hammasi ruhiy jarayonning ramzi bo'ladi.

Ichki dialogga xos satrlar “*Ertalab – sabrning ko'zi ongida – Men sening ismingni aytdim erkalab.*” “**Sabrning ko'zi**” – Usmon Azimga xos personifikatsiya. Sabrga ko'z berilishi ruhiy dunyoning jonlanishidan dalolat. She'r boy obrazlilikka ega. **Tabiat obrazlari:** salqin – xotira, yomg'ir – qayg'u va tozalanish, tong – ochilish, anglash, ichki tong. Tabiat voqeligi ichki kayfiyatga aylanadi; bu **simvolik parallelizm** Usmon Azim poetikasining asosiy belgilaridan. **Kechinma obrazlari:** “*Ko'nglimni ertalab etmadim tahrir*” – ko'ngil “matn”, “qo'lyozma” sifatida talqin qilinadi. “*Erkalab ismingni aytdim. Yig'ladim.*” – hisning ochiq, ortiqcha bezaksiz, lekin og'riqli ifodasi. Usmon Azim poetikasida taqdir – sust, yashirin, ammo mavjud kuch sifatida keladi. “*Tushundim – taqdiring ishin yurgizgan*” Bu oddiy jumla emas – unda insonning o'zligi, hayot harakati ustidan nazoratning yo'qligi seziladi. “*Beyurak royishlar*” – taqdirning shafqatsiz, bepisand yurishlari sifatida tasvirlanadi. Ikkinchi parcha (nasriy dialog) Usmon Azimga xos psixologik realizmni ko'rsatadi. Ayolning ketayotgandagi “*yelkasining beto'xtov silkiniishi*” matndagi eng kuchli badiiy detal. Bu ichki yig'i, so'zsiz iztirob, aytilmagan so'zlar, kechirilmagan dard ramziga aylanadi. Oxirida erkakning o'zi ham boshini ko'tara olmaydi, uning **yuzi emas, yelkasi** “gapiradi”. “*Yelkasi esa silkingani-silkingan...*” Bu parallel kompozitsiya – ayol yelkasi erkak yelkasi – hissiy energiya uzatilganini ko'rsatadi. Usmon Azimning badiiy tili ko'p hollarda soddaga, ammo o'ta kuchli. Qisqa gaplar, pauzalar, sukunatning o'zi mazmunga aylanishi. Parchadagi eng dramatik joy bu “*Sukunat.*” Bu birgina so'z butun sahnaning og'irligini ko'targan.

Xulosa. Shoir metaforik tasvirning yangicha ufqlarini ochib, so'zning ichki energetikasi va ma'no ko'lamini kengaytiradi. Uning tilida milliy poetika an'analari zamonaviy ruh bilan uyg'unlashib, ramziy-falsafiy mazmunlar ustuvorlik kasb etadi. Obrazlar tizimi esa inson ruhiyati, tarixiy xotira va jamiyatning ma'naviy iztiroblarini teran badiiy generalizatsiya orqali ifodalaydi. Usmon Azim yaratgan poetik obrazlar o'zining ko'pqatlamlilik, semantik zichligi va assotsiativ kengligi bilan ajralib turadi. Shoir badiiy tili o'zbek adabiy jarayonida yangilanish, poetik tafakkurni modernilashtirish hamda badiiy-estetik mezonlarni qayta belgilashda muhim hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Timofeev L.I. Osnovy teorii literatury. – Moskva: Prosveshchenie, 1971, pp. 22–63-bet.
2. Azimov U. Tanlangan asarlar: Nazm, nasr, dramaturgiya. – Toshkent: Sharq, 2021.
3. Azimov U. Uyg'onish azobi. – Toshkent: G'afur G'ulom, 1991.
4. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: Fan, 2007.
5. Quronov D. va boshqa. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010.
6. Sarimsoqov B. Badiylik asoslari va mezonlari: risola / to'plovchi va nashrga tayyorlovchi: H. Ahmedov. – Toshkent: Bookmany print, 2022.
7. Ulug'ov A. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017.

Shohsuvor MUSAYEV,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti
O'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi

“QIRONXON” DOSTONINING YARATILISHI MANBALARI VA TARIXIY ASOSLARI

Annotatsiya: mazkur maqolada “Qironxon” dostonining yaratilish manbalari va tarixiy asoslari tahlil etiladi. Tadqiqotda dostonning xalq og'zaki ijodi, tarixiy voqealar hamda diniy-axloqiy qadriyatlar bilan bog'liqligi ochib beriladi. Asarda xalqning ozodlik, vatanparvarlik va jasorat g'oyalari badiiy ifoda topgani ilmiy asoslanadi. Doston tarixiy haqiqat va badiiy to'qima uyg'unligida yaratilgan epik asar sifatida talqin etiladi.

Kalit so'zlar: “Qironxon” dostoni, xalq og'zaki ijodi, tarixiy asos, epik tafakkur, milliy qadriyat, vatanparvarlik, tarixiylik.

Аннотация: в данной статье анализируются источники создания и исторические основы дастана «Қиронхон». В исследовании раскрывается связь дастана с народным устным творчеством, историческими событиями, а также религиозно-нравственными ценностями. Научно обосновано, что в произведении художественно отражены идеи свободы, патриотизма и мужества народа. Дастан рассматривается как эпическое произведение, созданное в гармонии исторической достоверности и художественного вымысла.

Ключевые слова: дастан «Қиронхон», народное устное творчество, историческая основа, эпическое мышление, национальная ценность, патриотизм, историчность.

Annotation: this article analyzes the sources of the creation and the historical foundations of the epic Qironxon. The study reveals the epic's connections with folk oral traditions, historical events, and religious-ethical values. It is scientifically substantiated that the work artistically expresses the people's ideas of freedom, patriotism, and bravery. The epic is interpreted as a work created through the harmony of historical reality and artistic imagination.

Key words: Qironxon epic, folk oral tradition, historical foundation, epic thinking, national values, patriotism, historicity.

Mustaqillik bizga o'z tariximizga, madaniy meros va qadriyatlarimizga xolis, sog'lom nazar bilan qarash, ularni har tomonlama chuqur ilmiy o'rganish, asrab-avaylash, ijodiy rivojlantirish imkoniyatlarini berdi. Mustaqillik sharofati bilan olam ahliga mashhur ko'plab xalq og'zaki ijodi merosi ilmiy o'rganildi, ular haqidagi tarixiy adolat tiklandi. Ana shular qatorida xalq og'zaki ijodining yorqin namunalari hisoblanagan “Qironxon” dostoni ham o'z mukammalligi, bo'yi-basti, butun go'zalligi bilan yaqqol namoyon bo'lib, to'raligicha qalblarimizdan joy oldi va baxshi shoirlarining asarlari yangi-yangi talqinlari yuzaga chiqdi. Mustaqillik tufayli ma'naviy merosimiz tiklandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o'zining 2020-yil 24-yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida “Eng katta boylik – bu aql-zakovat va ilm, eng katta meros – bu yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik – bu bilimsizlikdir!”¹ Shu sababli hammamiz uchun zamonaviy bilimlarni o'zlashtirish, chinakam ma'rifat va yuksak madaniyat egasi bo'lish uzluksiz hayotiy ehtiyojga aylanishi kerak”¹, deydi. Ushbu fikrlardan kelib chiqib yoshlarning zamonaviy bilimga ega bo'lishlarida xalq og'zaki ijodining o'rni benihoya kattadir. O'zbek adabiyotining bebaho durdonalaridan biri bo'lgan xalq dostonlari milliy madaniyatimiz, tariximiz, urf-odatlarimiz, axloqiy-ruhiy qadriyatlarimizni aks ettirgan noyob badiiy yodgorliklardir.

Ulardan biri – “Qironxon” dostoni – xalq og'zaki ijodining yorqin namunasi sifatida, nafaqat badiiy san'at vositalarining xilma-xilligi, balki xalqning dunyoqarashi, orzu-umid va ijtimoiy tafakkurining in'ikosini o'zida mujassam etadi.

Bugungi kunda xalq og'zaki ijodini o'rganish, uni yangi nazariy yondashuvlar asosida tahlil etish, ayniqsa, poetik qurilishi, badiiy tasvir vositalari, obrazlar tizimi va kompozitsion tuzilishini tahlil qilish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. “Qironxon” dostoni poetikasini chuqur o'rganish orqali biz xalqimizning estetik qarashlari, tarixiy xotirasi va ma'naviy merosini kengroq anglash imkoniga ega bo'lamiz. Bundan tashqari, doston poetikasini tahlil qilish, uni zamonaviy adabiy jarayonlar bilan solishtirish, bugungi yosh avlodga milliy adabiy merosimizni yetkazish, uni ta'lim-tarbiya jarayoniga samarali joriy etish nuqtayi nazaridan ham alohida ahamiyatga ega.

“Qironxon” dostoni o'zbek xalq og'zaki ijodining epik janrlaridan biri sifatida xalq tarixiy tafakkurining, ma'naviy xotirasining yuksak ifodasidir. Dostonning yaratilish manbalari xalq hayotining ko'p asrlik tarixiy jarayonlari, ijtimoiy kurashlari, qadriyatlari va e'tiqod tizimi bilan bevosita bog'liqdir. Har qanday epik asar singari “Qironxon” ham o'z ildizlarini xalq og'zaki ijodining eng qadimiy qatlamlaridan olgan bo'lib, unda tarixiy haqiqat badiiy to'qima bilan uyg'unlashgan, xalq

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январдаги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Мурожаатномаси. 2020 йил 26 январ. Халқ сўзи газетаси.

ideallari esa qahramon obrazlari orqali ifodalangan².

Doston yaratilishining asosiy manbalaridan biri – xalqning o'z tarixiga, ozodlik g'oyasiga, adolat va jasoratga bo'lgan intilishidir. Og'zaki ijodda shakllangan afsonalar, rivoyatlar, qahramonlik qo'shiqlari va xalq dostonlari keyinchalik "Qironxon" dostoni syujetiga asos bo'lgan³. Undagi voqealar qadim turkiy qahramonlik an'alariga, "Alpomish", "Go'ro'g'li", "Rustamxon" kabi xalq eposlarining badiiy makoniga yaqin⁴. Ayniqsa, Qironxon obrazi xalq ongida mujassam bo'lgan ideal shaxs – mard, adolatli, xalq uchun jonini fido qiluvchi sarkarda timsoli sifatida talqin etiladi. Bu obraz xalqning tarixiy orzulari, erksevarlik ruhi va milliy o'zligini ifoda etuvchi umumlashma sifatida shakllangan. Dostonning shakllanishida tarixiy manbalar ham muhim o'rin tutadi. Asarda aks etgan voqealar o'z davrining siyosiy va ijtimoiy hayoti bilan bevosita aloqador. Doston voqealari tarixiy real voqealar, xalqning ozodlik uchun olib borgan kurashlari, vatan himoyasi, sarkardalik jasorati va xalq birligini saqlash yo'lidagi harakatlar bilan uyg'unlashgan. Shu ma'noda, "Qironxon" faqat badiiy to'qima emas, balki xalq tarixiy xotirasining ifodasidir. Dostonning ko'plab epizodlarida o'sha davr hayoti, urf-odatlar, jang usullari, harbiy qurollar va geografik muhit real tarixiy sharoit bilan mos keladi. Tarixiy joy nomlari, shaharlar, daryolar va tog'larning eslatilishi dostonga tarixiy ishonchlilik beradi⁵.

Bundan tashqari, "Qironxon" dostonining shakllanishida diniy-axloqiy manbalar ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Asarda insoniy fazilatlar – sadoqat, vafodorlik, sabr, halollik, jasorat va vatanparvarlik islomiy axloqiy g'oyalar bilan uyg'un tasvirlanadi. Qahramonlar Allohga ishonch, adolatga sadoqat, xalq oldidagi burchni ado etish kabi yuksak fazilatlar egasi sifatida ko'rsatiladi. Bu jihatdan doston xalqning diniy dunyoqarashi va ma'naviy qadriyatlarini bilan bog'langan badiiy hodisadir. "Qironxon" dostonining tarixiy asoslarini o'rganishda uning shakllanish bosqichlari ham alohida ahamiyatga ega. Dastlab doston xalq orasida og'zaki rivoyatlar shaklida mavjud bo'lgan, keyinchalik baxshi va dostonchilar ijodi orqali badiiy jihatdan boyitilib, mukammal epik asarga aylangan. Har bir baxshi o'z davrining tarixiy voqealarini, xalq kechinmalarini va orzularini dostonga singdirgan. Shu tariqa, "Qironxon" asri davomida sayqallangan, xalq tafakkuri, badiiy didi va

ijtimoiy ongining mahsuli sifatida shakllangan. Dostonning yozma shaklga o'tishi esa uni og'zaki ijod doirasidan ilmiy adabiy jarayonga olib kirgan.

Doston mazmunida xalq tarixining turli davrlari, ularning ruhiy kechinmalari va ma'naviy qadriyatlarini o'z aksini topgan. "Qironxon" obrazi xalqning tarixiy qahramonlarini umumlashtirgan timsol bo'lib, unda sarkardalik jasorati, donolik va xalqparvarlik fazilatlarini mujassamdir. Qironxon xalq ozodligi, yurt tinchligi, adolat va ezgulik yo'lida kurashuvchi ideal rahbar sifatida gavdalanadi. Dostonning asosiy g'oyasi – xalq birligi, vatan himoyasi va insoniylik qadriyatlarini ulug'lashdir. Shu jihatdan, doston tarixiy haqiqatni badiiy shaklda ifodalovchi, milliy o'zlikni mustahkamlovchi manba sifatida e'tirof etiladi⁶.

"Qironxon" dostonining tarixiylik jihati shundan iboratki, u xalqning o'tmishdagi ijtimoiy hayotini, ma'naviy-ruhiy kechinmalarini, tarixiy voqealarni o'zida mujassam etgan. Unda xalq hayotining real manzaralari, ijtimoiy munosabatlar, vatanparvarlik, erksevarlik, sadoqat va insoniy fazilatlar badiiy vositalar orqali yuksak darajada aks ettirilgan. Shu bilan birga, doston xalqning o'z tarixini eslab qolish, uni badiiy xotira shaklida keyingi avlodlarga yetkazish vazifasini ham bajaradi.

Dostonning badiiy kuchi uning xalq ruhiyatiga yaqinligidadir. Undagi tarixiy voqealar badiiy obrazlar orqali ifodalangan bo'lib, ular xalq idealini, ma'naviy qadriyatlarini aks ettiradi. Qironxonning mardligi, jasorati, sadoqati, xalqiga bo'lgan muhabbati, yurt tinchligi yo'lida jonini fido qilishi o'zbek xalqining epik an'anasida davom etib kelayotgan qahramonlik tipini mustahkamlaydi. Doston o'z mazmuni bilan xalqni birlikka, adolat va vatanparvarlikka chorlaydi, shu bilan birga tarixiy xotirani mustahkamlaydi.

Xulosa qilib aytganda, "Qironxon" dostoni o'zining yaratilish manbalari va tarixiy asoslari jihatidan o'zbek xalq dostonchilik an'alarining muhim bo'g'ini sanaladi. Unda tarixiy haqiqat, xalq og'zaki ijodi, diniy-axloqiy qarashlar va milliy ruh uyg'unlashgan. Asar xalqning tarixiy tajribasini, milliy g'ururini va ma'naviy qadriyatlarini badiiy shaklda ifodalab, o'zbek epik tafakkurining davomiyligini namoyon etadi. Shu bois "Qironxon" dostonini o'rganish nafaqat adabiy merosni, balki xalq tarixiy xotirasini ham chuqur anglashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январдаги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига Мурожаатномаси. 2020 йил 26 январ. Халқ сўзи газетаси.
2. Qayumov A. O'zbek xalq dostonlari poetikasi. – Toshkent: Fan, 1981. 132-b
3. Rahmonov T. Doston janrining o'ziga xos xususiyatlari. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2012. 174-b
4. Yo'ldoshev A. Xalq eposining badiiy va falsafiy mohiyati. – Toshkent: Sharq, 2017. 196-b.
5. G'aniyeva D. Epik an'alar va tarixiy haqiqat uyg'unligi. // O'zbek tili va adabiyoti jurnali. 2015. – №3. 40–43-b.
6. Berdialiyeva Z. O'zbek epik tafakkurida milliy g'urur konsepsiyasi. – Toshkent: Fan, 2021. 168-b.

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январдаги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига Мурожаатномаси. 2020 йил 26 январ. Халқ сўзи газетаси.

³ Qayumov A. O'zbek xalq dostonlari poetikasi. – Toshkent: Fan, 1981. 132 b.

⁴ Rahmonov T. Doston janrining o'ziga xos xususiyatlari. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2012. – 174 b.

⁵ Yo'ldoshev A. Xalq eposining badiiy va falsafiy mohiyati. – Toshkent: Sharq, 2017. – 196 b.

⁶ G'aniyeva D. Epik an'alar va tarixiy haqiqat uyg'unligi. // O'zbek tili va adabiyoti jurnali. 2015. – №3. B. 40–43

Barno ABDUKARIMOVA,

O'zbekiston davlat

jahon tillari universiteti o'qituvchisi

E-mail: barno112abdukarimova@gmail.com

JOHILIYAT DAVRI SHE'RIYATINING SHARQ ADABIYOTIDAGI AHAMIYATI

Annotatsiya: ushbu maqola johiliyat davri she'riyatining Sharq adabiyotidagi o'rni va ahamiyatini tahlil qiladi. Maqolada johiliyat davri she'riyatining ijtimoiy, ma'naviy va madaniy jihatlari, uslubiy xususiyatlari, janrlari hamda Islomdan keyingi adabiyotga ta'siri yoritilgan. Shu bilan birga, maqolada ushbu davrning Sharq xalqlari adabiyotiga qilgan ta'siri, qadriyatlarni shakllantirishdagi roli va mashhur shoirlar faoliyati ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: *johiliyat davri, she'riyat, Sharq adabiyoti, Arab adabiyoti, madaniy meros, uslubiy xususiyatlar, qabila qadriyatlari, shoirlar*

Аннотация: статья анализирует место и значение поэзии периода Джахилийят в восточной литературе. В статье освещаются социальные, духовные и культурные аспекты поэзии джахилийянского периода, её жанры, стилистические особенности и влияние на литературу исламского периода. Также рассматривается влияние данного периода на литературу других восточных народов, ценности и деятельность известных поэтов.

Ключевые слова: *период Джахилийят, поэзия, восточная литература, арабская литература, культурное наследие, стилистические особенности, племенные ценности, поэты*

Annotation: this article analyzes the role and significance of the Jahiliyyah period poetry in Eastern literature. It discusses the social, spiritual, and cultural aspects of Jahiliyyah poetry, its genres, stylistic features, and its influence on post-Islamic literature. The article also highlights the impact of this period on the literature of other Eastern peoples, the formation of values, and the activity of prominent poets.

Key words: *jahiliyyah period, poetry, Eastern literature, Arabic literature, cultural heritage, stylistic features, tribal values, poets.*

Kirish. Johiliyat davri – Islomdan oldingi Arab jamiyatining ijtimoiy, madaniy va adabiy hayotini ifodalovchi muhim davrdir. Arab tilida “johiliyat” so'zi “bilimsizlik” yoki “ma'naviy ojiz” ma'nolarini bildiradi. Shu davr adabiyoti, xususan, she'riyat, Sharq xalqlari adabiyotining shakllanishida katta rol o'ynagan.

Johiliyat davri she'riyatida insoniy tuyg'ular, qabila muhabbati, qahramonlik, tabiat go'zalligi kabi mavzular keng yoritilgan. Shu bilan birga, u nafaqat estetik, balki ijtimoiy va ma'naviy hayotning muhim qismi bo'lgan.

Maqolada johiliyat davri she'riyatining Sharq adabiyotidagi o'rni, shakl va mazmun xususiyatlari, janrlari, mashhur shoirlar va Islomdan keyingi davr adabiyotiga ta'siri tahlil qilinadi.

1. Johiliyat davri she'riyatining janrlari va uslubiy xususiyatlari**

Johiliyat davri she'riyatining asosiy xususiyati uning **ritmik va musiqiy ohangga ega** bo'lishidadir. Arab shoirlari o'z she'rlarida turli janrlarni rivojlantirgan:

1.1 Qasida

Qasida ko'pincha qabila shon-sharafi, qahramonlik va mehmondo'stlikni madh etuvchi uzoq she'rlar bo'lgan. Ushbu janrda shoirlar o'z qabilalarini ulug'lab,

urf-odatlarini, ijtimoiy me'yorlarni targ'ib qilgan. Masalan, Imru' al-Qaysning qasidalar qabila hayotini va insoniy hislarni chuqur ifodalaydi.

1.2 G'azal

G'azal – sevgi, tabiat go'zalligi va insoniy his-tuyg'ularni ifodalovchi qisqa she'rlar. Bu janr insoniy tuyg'ularni chuqur ifodalashga imkon bergan va keyinchalik Sharq adabiyotining rivojlanishida muhim rol o'ynagan.

1.3 Nasib va boshqa janrlar

Nasib – ishqiy va sadoqat mavzularini ko'taruvchi qisqa she'rlar bo'lib, ko'pincha tabiiy manzaralarni tasvirlash orqali insoniy hislarni ifodalaydi. Shu janrlarning tahlili arab shoirlarining tabiiy go'zallik va inson ruhiyatini qadrlashini ko'rsatadi.

Johiliyat davri she'riyati ijtimoiy hayot, qadriyatlar va urf-odatlarini aks ettirgan. U qabila muhabbati, shijoat, jasorat va mehmondo'stlik kabi qadriyatlarni targ'ib qilgan. Shu sababli, bu davr she'riyati Sharq adabiyoti rivojida asosiy poydevor hisoblanadi.

2. Ma'naviy va madaniy ahamiyati

Johiliyat davri she'riyatining ma'naviy ahamiyati katta bo'lib, u arab jamiyatining qadriyatlarini shakllantirgan:

1. Milliy ongni shakllantirish – qabila, el va urf-odatlarni qadrlash hissini kuchaytirgan.

2. Insoniy qadriyatlarni targʻib qilish – mehmondoʻstlik, shijoat, sadoqat kabi qadriyatlarni kuchaytirgan.

3. Adabiy poydevor yaratish – Islom davri adabiyotining shakllanishida asos boʻlgan.

Mashhur shoirlar, masalan, Alqama ibn Abiyot, Labid ibn Rabia, oʻz asarlarida qadriyatlarni madh etish orqali jamiyatning ruhiy-axloqiy meʼyorlarini mustahkamlagan. Shu tariqa, johiliyat davri sheʼriyatini oʻrganish Sharq xalqlari adabiyotining madaniy ildizlarini tushunishga yordam beradi.

3. Islom davri adabiyotiga taʼsiri

Johiliyat davri sheʼriyati Islom davrining klassik adabiyotida oʻz aksini topgan. Islomdan keyingi mashhur shoirlar:

Al-Farazdaq

Al-Aʼshʼiy

Jarir

Ular johiliyat davri sheʼriyatining shakl va uslublari davom ettirgan. Ushbu davr sheʼriyati orqali oʻtkazilgan qadriyatlar va estetik tushunchalar Arab adabiyotining oʻziga xosligini shakllantirgan. Shu bilan birga, johiliyat davri sheʼriyatining ritmik va ohangdor uslubi boshqa Sharq xalqlari adabiyotiga ham taʼsir qilgan. Masalan, fors va turk adabiyotida qasida va gʻazal janrlari keng rivojlangan.

Bundan tashqari, johiliyat davri sheʼriyatining til boyligi, metafora va tasviriy vositalari keyingi shoirlar uchun ilhom manbai boʻlgan. Ularni tahlil qilish orqali

Islomdan keyingi davr adabiyoti rivojlanishining ildizlarini aniqlash mumkin.

4. Sharq xalqlari adabiyotidagi oʻrni

Johiliyat davri sheʼriyatining Sharq adabiyotidagi ahamiyati keng koʻlamli. Bu davr sheʼriyati orqali:

Sharq xalqlari adabiyoti shakllanib, umumiy madaniy meros yaratildi.

Arab adabiyotining janr va uslublari fors, turk, hind va boshqa xalqlarning sheʼriyatiga taʼsir koʻrsatdi.

Qabila qadriyatlari va maʼnaviy tushunchalar butun Sharq xalqlari adabiyotiga kirib bordi. Bundan tashqari, johiliyat davri sheʼriyatining mashhur shoirlari va ularning asarlari boshqa xalqlarning adabiyotiga oʻtgan. Masalan, Imruʼ al-Qaysning qasidalar fors adabiyotida yangi janrlarning shakllanishiga sabab boʻlgan. Shu tariqa, johiliyat davri sheʼriyati Sharq adabiyotining umumiy rivojlanishida hal qiluvchi omil boʻlgan.

Xulosa. Johiliyat davri sheʼriyatining Sharq adabiyotidagi roli quyidagicha:

1. Arab jamiyatining ijtimoiy va maʼnaviy hayotini aks ettirgan.

2. Islom davri adabiyotining shakllanishida poydevor boʻlgan.

3. Sharq xalqlari adabiyotiga keng taʼsir qilgan.

4. Milliy va maʼnaviy qadriyatlarni targʻib qilgan.

5. Sharq xalqlari oʻrtasida umumiy madaniy va adabiy ildizlarni yaratgan.

6. Shoirlar va ularning asarlari orqali keyingi adabiyotga ilhom bergan.

Shu bilan johiliyat davri sheʼriyatini oʻrganish Sharq adabiyoti tarixini chuqur tushunishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Al-Jahiz. Al-Bayan wa al-Tabyin. Baghdad, IX asr.
2. Abu Ubaid al-Qasim. Kitab al-Shiʼr wa al-Shuʼara. Baghdad, IX asr.
3. Ward, S. Early Arabic Poetry. Cambridge University Press, 1998.
4. Badawi, M. M. A Critical Introduction to Modern Arabic Poetry. Cambridge, 1975.
5. Holes, C. *Modern Arabic: Structures, Functions, and Varieties*. Routledge, 2004.
6. Imruʼ al-Qays. *Muʼallaqat*. Arabia, V–VI asr.
7. Al-Farazdaq. *Diwan al-Farazdaq*. Baghdad, VII asr.

Lobar KULMUHAMEDOVA,
SamDCHTI “Qiyosiy adabiyotshunoslik”
kafedrası stajyor o‘qituvchisi
lobarkulmuhamedova@gmail.com

MINIMALISTIK HIKOYANING JANR SIFATIDA SHAKLLANISHI VA ASOSIY TAMOYILLARI

Annotatsiya: mazkur maqolada minimalistik hikoyaning adabiy janr sifatida shakllanish jarayoni, uning nazariy asoslari va estetik tamoyillari tahlil etilgan. Minimalistik yondashuvga xos bo‘lgan badiiy iqtisod, mazmuniy zichlik, “aytilmagan ma’no” tamoyili, Iceberg nazariyasi va sukunat orqali dramatism yaratish uslublari chuqur yoritiladi. Shuningdek, G‘arb adabiyotidagi (Xeminguey, Reymond Karver) hamda zamonaviy o‘zbek nasrida (Abdulla Qahhor, Erkin A‘zam, Muhammad Ali) uchraydigan minimalistik hikoyalar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *minimalizm, qisqa hikoya, iceberg nazariyasi, badiiy zichlik, implicature, dramatism, Xeminguey, o‘zbek nasri.*

Annotation: this article explores the development of minimalist short fiction as a literary genre, focusing on its theoretical foundations and aesthetic principles. Key features such as narrative economy, semantic density, the principle of implied meaning, Hemingway’s iceberg theory, and the use of silence as a dramatic device are thoroughly analyzed. The study also includes examples from Western literature (Hemingway, Raymond Carver) and modern Uzbek prose (Abdulla Qahhor, Erkin A‘zam, Muhammad Ali).

Key words: *minimalism, short story, iceberg theory, narrative density, implication, dramatism, Hemingway, Uzbek prose.*

Аннотация: в статье рассматривается процесс становления минималистического рассказа как литературного жанра, его теоретические основы и эстетические принципы. Подробно анализируются художественная экономия, смысловая плотность, принцип «невыраженного смысла», теория айсберга и драматургия молчания как ключевые особенности минималистского письма. Также представлены примеры из западной (Хемингуэй, Рэймонд Карвер) и современной узбекской прозы (Абдулла Каххар, Эркин А‘зам, Мухаммад Али).

Ключевые слова: *минимализм, короткий рассказ, теория айсберга, художественная плотность, импликация, драматизм, Хемингуэй, узбекская проза.*

Kirish. Bugungi kunda badiiy matnlar shakli va uslubi tobora ixcham, zamonaviy, psixologik teranlikka ega ko‘rinishlar sari rivojlanmoqda. Ayniqsa, qisqa hajmli hikoyachilikda kuzatilayotgan minimalistik yondashuv adabiyotshunoslikda yangi izlanishlar maydonini ochmoqda. Minimalistik hikoya — bu voqealarning ortida yashiringan mazmun, ifoda etilmagan hissiyotlar, dialoglar orqali berilgan ichki dramatism, sukunat orqali yaratilgan estetik ta’sirning mujassamidir. Bu jihatlari bilan u zamonaviy o‘quvchi tafakkuriga yaqin, intensiv ifodaning yuqori darajasini namoyon etuvchi janrga aylanmoqda.

Minimalizm dastlab san’at va me’morchilikda shakllangan bo‘lsa-da, adabiyotga kirib kelishi XX asrning ikkinchi yarmida, ayniqsa, Ernest Xeminguey ijodida yaqqol namoyon bo‘lgan. Xemingueyning mashhur “Iceberg theory”si (Aysberg nazariyasi) minimalistik hikoyaning estetik negizlaridan biri sifatida qaraladi. Bu nazariyaga ko‘ra, asarda aytilmagan ma’no — o‘quvchi tomonidan his etilishi kerak bo‘lgan asosiy qatlam hisoblanadi.

Ushbu maqolada minimalistik hikoyaning janr sifatida shakllanishi, uning nazariy asoslari, janr belgilari va

estetik tamoyillari tahlil qilinadi. Shuningdek, G‘arb adabiyotidagi (E. Xeminguey, R. Karver) hamda zamonaviy o‘zbek nasridagi (A. Qahhor, E. A‘zam, M. Ali) minimalistik yondashuvlar misolida tahliliy yondashuv ilgari suriladi.

Tadqiqot maqsadi — minimalistik hikoya janrining shakllanish jarayoni va estetik xususiyatlarini o‘rganish hamda adabiyotdagi o‘ziga xos uslubiy tamoyillarini tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bugungi tezkor, vizual axborotga boy davrda badiiy minimalizmning kuchli ta’sirchanligi, o‘quvchida hissiy hamdardlik uyg‘otish qobiliyati zamonaviy adabiyotning yetakhi tendensiyalaridan biri sifatida shakllanmoqda.

1. Minimalistik hikoyaning shakllanish bosqichlari

Minimalistik hikoyaning shakllanishi XX asr modernistik va postmodernistik adabiy oqimlari bilan bevosita bog‘liqdir. Bu yondashuv dastlab G‘arb adabiyotida shakllangan bo‘lib, uning asosiy bosqichlarini aniqlashda madaniy, estetik va ijtimoiy omillar katta rol o‘ynagan.

1-bosqich. Estetik reaksiyadan janrga o‘tish

(1900–1930-yillar)

Minimalizm dastlab modernizmning ma'naviy zaminida paydo bo'ldi. Yozuvchilar ortiqcha ta'riflar, dekorativ tasvirlar, uzoq dialoglardan voz kechib, badiiy iqtisodga tayanishni boshladilar. Bu bosqichda Ernest Xeminguey ijodi muhim o'rinda turadi. Uning "Iceberg theory" (Aysberg nazariyasi)ga ko'ra, hikoyada ifodalangan matn – bu aysbergning faqat ustki qismi bo'lib, asosiy ma'no yashirin qoladi.

Xemingueyning qisqa hikoyalari — masalan, *"A Clean, Well-Lighted Place"*, *"Hills Like White Elephants"* — voqea kamligi, suhbat orqali ichki kechinmani ochish uslubi bilan minimalistik hikoyachilikning ilk namunalari.

2-bosqich. Janr sifatida mustaqillashuvi (1950–1980-yillar)

Ushbu davrda minimalistik hikoya to'laqonli janr sifatida mustahkamlanadi. Ayniqsa, Reymond Karver ijodida bu yondashuv taraqqiy topadi. Uning hikoyalari oddiy, kundalik voqealar fonida inson ruhiyati, sarsongarchiligi, sukunat va tushkunlik ichra yashiringan dramatism ochib beriladi.

Karverda:

Matn soddalashtirilgan;

Tashqi harakatlar orqali ichki jarayonlar ifodalangan;

Har bir so'z og'irlik kasb etadi.

Ushbu davr minimalistik hikoyaning formal tan olinishi, adabiyotshunoslikda maxsus tahlil qilinishi boshlangan bosqich hisoblanadi.

3-bosqich: Global adabiyotga singishi (1980-yillardan hozirgacha)

XXI asrga kelib, minimalistik hikoyachilik butun dunyo adabiyotiga kirib bordi. Endilikda bu nafaqat G'arbda, balki boshqa madaniyatlarda ham qo'llanilmoqda. Jumladan, o'zbek adabiyotida ham bu yondashuv kuzatilmoqda.

Abdulla Qahhorning "O'g'ri" asari ilk minimalistik ruhdagi namunalar sirasiga kiradi. Uning ortidan Erkin A'zam, Muhammad Ali kabi yozuvchilar hikoya janrida qisqa, soddaga, ammo chuqur ma'no beruvchi asarlar yaratdilar. Bu yozuvchilarning hikoyalari:

voqea ko'p emas;

holatlar, qarama-qarshiliklar kam so'z bilan beriladi; o'quvchi tafakkur qilishga majbur bo'ladi.

4-bosqich: Mikronasr va eksperimental shakllar (hozirgi davr)

Bugungi adabiyotda minimalistik hikoya yangi shakllarda namoyon bo'lmoqda:

Drabblar (100 so'zli hikoyalar),

Flash fiction (yashindek qisqa hikoyalar),

1 daqiqalik hikoyalar,

Internet va ijtimoiy tarmoqlarda tarqalayotgan "mikrodramaturgiya".

Bu shakllar global madaniyat, axborot tezligi va o'quvchi ehtiyojiga uyg'un ravishda shakllanmoqda. Minimalizm endilikda faqat uslub emas, balki estetik

va madaniy holatga aylangan.

Minimalistik hikoyaning janr sifatidagi asosiy tamoyillari

Minimalistik hikoya — bu nafaqat hajman kichik badiiy shakl, balki chuqur estetik va nazariy asoslarga ega adabiy modeldir. U klassik hikoya janridan shakl, mazmun, uslub va maqsad jihatidan sezilarli farq qiladi. Minimalistik hikoyachilikning o'ziga xosligi, avvalo, mazmun va shakldagi ixchamlik, psixologik chuqurlik va o'quvchining aktiv ishtirokiga tayangan mazmunli pauza orqali aniqlanadi.

Quyida minimalistik hikoyachilikni alohida janr sifatida ajratib turadigan asosiy tamoyillar keltiriladi:

1. Badiiy iqtisod va hajmiy ixchamlik

Minimalistik hikoya har bir so'z, har bir jumlaning og'irlik bilan tanlaydi. Ortiqcha ta'rif, tasvir va dramatik tafsilotlardan butkul voz kechiladi. Bu yondashuvda yozuvchi kam so'z orqali ko'p ma'no berishga intiladi. Jumladan, Ernest Xemingueyning mashhur "For sale: baby shoes, never worn" degan olti so'zli hikoyasi buni eng yuqori cho'qqisida ko'rsatadi.

2. "Ko'rsat, aytma" (Show, don't tell) prinsipiga tayanish

Minimalistik hikoyada voqea bevosita aytilmaydi. Tasvirlar orqali ifodalanadi. Personajning so'zlari, xatti-harakati, sukunati yoki atrofdagi holatlar orqali muallif o'z fikrini bildiradi. O'quvchiga xulosa chiqarish imkoniyati beriladi. Bu tamoyil o'quvchini matnning faol ishtirokchisiga aylantiradi.

3. Yashirin ma'no (implied meaning) va Iceberg theory

Minimalistik hikoya yuzaki voqelikni emas, balki uning ortidagi yashirin mazmunni ifoda etadi. Xeminguey ilgari surgan ** "Aysberg nazariyasi" **ga ko'ra, asarda ko'rsatilmagan narsa o'quvchi tomonidan anglanadi. Matn "sukut" orqali gapiradi. Voqealar emas, voqealar ortidagi sezimlar, tushunmovchiliklar, og'riq va sukutlar asosiy dramatik yukni beradi.

4. Oddiy syujet, murakkab psixologik qatlam

Minimalistik hikoyalarda ko'pincha murakkab syujet bo'lmaydi. Oddiy bir voqea — bir suhbat, bir qarash, bir kutish — hikoya asosini tashkil etadi. Biroq bu oddiy voqea ortida ijtimoiy, ma'naviy yoki shaxsiy fojia yashiringan bo'ladi. Masalan, Reymond Karverning hikoyalari kundalik hayotdagi dialoglar ortida odamlarning ruhiy sinishi aks etadi.

5. Sukut, pauza va estetik kamtarinlik orqali dramatism

Minimalistik hikoya dramatismni ko'z yoshli dramatik sahnalardan emas, balki sukut, uzilgan gaplar, to'xtovsiz jimliklar orqali yaratadi. Bu estetik kamtarinlik o'quvchini ko'proq his qilishga, tafakkur qilishga majbur qiladi.

6. Dialog markaziy o'rinda

Bu janrda ichki monologdan ko'ra, tashqi dialoglar asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Qahramonlar ko'p hollarda bir-birini to'liq tushunmaydi yoki faqat bir necha

soʻzlar bilan butun munosabatlarini ifoda etishadi. Bu suhbatlar koʻpincha yozuvchining pozitsiyasini oshkor qiladi, voqeani ilgariyatadi va ichki holatni yoritadi.

7. Oʻquvchining tafakkurini faollashtirish

Minimalistik hikoya oʻquvchidan fikrlashni, fikrni “oʻzi yetkazib olishni” talab qiladi. Yozuvchi barcha javoblarni bermaydi — u savollar yaratadi. Bu esa uni zamonaviy, tafakkurga turtki beruvchi adabiy shaklga aylantiradi.

Minimalistik hikoyaning oʻzbek nasrida tutgan oʻrni

Minimalistik hikoya janri Gʻarb adabiyotida shakllangani bilan, uning estetik mezonlari va tamoyillari oʻzbek adabiyotida ham turli bosqichlarda yaqqol namoyon boʻla boshlagan. Oʻzbek nasrining yetuk vakillari tomonidan yaratilgan qisqa hikoyalar koʻpincha mazmunan boy, lekin hajman ixcham boʻlgan, bu esa minimalistik yondashuv bilan mushtaraklikni koʻrsatadi.

1. Oʻzbek adabiyotida minimalistik ifoda anʼanalari

Oʻzbek nasridagi minimalistik ruh, avvalo, Abdulla Qahhor ijodida koʻzga tashlanadi. Uning “Oʻgʻri”, “Sinchalak”, “Ogʻriq” singari hikoyalarida voqea sodda, tasvirlar ixcham, lekin ichki dramatism va maʼnaviy fojia teran aks ettirilgan. Muallif “aytilmagan maʼno” tamoyiliga tayanadi — yaʼni hikoya oxirida oʻquvchi oʻzi xulosa chiqaradi.

Masalan, “Oʻgʻri” hikoyasida oʻgʻrilik qilgan bolaning hayotiy motivi, oilaviy fojiasi bevosita aytilmaydi, lekin tafsilotlar orqali oʻquvchining yuragiga yetib boradi. Bu esa minimalistik hikoyaga xos asosiy xususiyatdir.

2. Erkin Aʼzam — oʻzbek adabiyotida zamonaviy minimalizm vakili

Yozuvchi Erkin Aʼzam oʻzbek nasrini ichki psixologizm, sukunat va badiiy iqtisod orqali boyitgan muallifdir. Uning “Usta Gʻofir”, “Hijron kunlari”, “Koʻzlarim

yoʻlingda” kabi hikoyalarida oddiy holatlar zamirida murakkab psixologik jarayonlar yotadi.

Aʼzam hikoyalarida:

suhbatlar kam va qisqa;

voqea sodda, ammo timsollar chuqur;

jimlik dramatismning eng kuchli vositasidir.

Bu jihatlar uning asarlarini nafaqat realist, balki minimalistik yondashuvga tayanuvchi nasriy tajriba darajasiga olib chiqadi.

3. Muhammad Ali — ruhiy muvozanat, ijtimoiy tanqid va ixcham ifoda

Yozuvchi Muhammad Ali ham qisqa hikoya janrida minimalizm estetikasi asosida yozgan. “Otamdan qolgan dalada”, “Boychechaklar orasida”, “Chorrahadagi odam” kabi hikoyalarda jamiyatdagi ichki ziddiyatlar, odamlar oʻrtasidagi befarqlik, murosasizlik nozik tarzda aks ettirilgan.

Muhammad Ali hikoyalarida:

qahramonlar tilidan koʻra sukuti koʻproq “gapiradi”;

oddiy holat orqasida ijtimoiy tanqid mavjud;

hikoyaning maʼnosi — satr oralarida yashiringan.

4. Yangi avlod adiblarida minimalistik yondashuv

Bugungi yosh yozuvchilarda (Masalan: Tohir Malik hikoyachiligi maktabidan yetishib chiqqan ayrim adiblar, jurnallarda nashr qilinayotgan yoshlar) flash fiction, mikronasr, drabblar koʻrinishida qisqa hikoya shakllari paydo boʻlmoqda. Bu hikoyalarda:

100–300 soʻzdan oshmaydigan hajmda butun bir voqea, ruhiy holat yoki konflikt beriladi;

Koʻpincha ijtimoiy tarmoqlarda, bloglarda eʼlon qilinadi;

Estetik yuklamasi yuqori, lekin shakli ixcham.

Bu hodisa oʻzbek nasrining global adabiy tendensiyalarga uygʻunlashayotganidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aʼzam, Erkin. Koʻzlarim yoʻlingda. — Toshkent: Yozuvchi, 2005.
2. Ali, Muhammad. Boychechaklar orasida. — Toshkent: Oʻzbekiston, 2008.
3. Barth, John. The Literature of Exhaustion. — The Atlantic Monthly, 1967.
4. Carver, Raymond. What We Talk About When We Talk About Love. — New York: Vintage, 1989.
5. Eco, Umberto. Interpretation and Overinterpretation. — Cambridge: CUP, 1992.
6. Hemingway, Ernest. The Complete Short Stories of Ernest Hemingway. — New York: Scribner, 1998.
7. Khudoyberdiyeva, Dilorom. “Qisqa hikoya janrining oʻziga xos xususiyatlari” // Filologiya masalalari, 2021, №2.
8. Miller, Judith. Minimalism and Literature. — New York: Routledge, 2005.
9. Nazarov, Shuhrat. Adabiyotshunoslik nazariyasi asoslari. — Toshkent: Oʻzbekiston, 2004.
10. Nazarov, Sirojiddin. Zamonaviy oʻzbek hikoyachiligi taraqqiyotida Erkin Aʼzam ijodining oʻrni. — Toshkent: Fan, 2019.
11. Qahhor, Abdulla. Tanlangan asarlar (3 jildlik). — Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot, 2012.
12. Said, Edward. Culture and Imperialism. — London: Vintage, 1993.
13. Salimov, Botir. Adabiy tahlil va baholash usullari. — Toshkent: Fan, 2011.
14. Yusupova, D. “Minimalizm estetikasining nazariy asoslari” // OʻzMU ilmiy axborotlari, 2020, №1.
15. Zohidov, Xayrulla. XX asr oʻzbek hikoyachiligi poetikasi. — Toshkent: Fan, 2010.

Mohinir USMONOVA,
Katta o'qituvchi
E-mail: M.M.M.U@mail.ru

“LINGVOKULTUROLOGIYANING ASOSIY KONSEPSIYALARI: VAZIFALAR VA KOMPONENTLAR”

Annotatsiya: lingvokulturologiya – bu til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni hamda ularning shakllanishi va rivojlanishi jarayonida yuzaga keladigan til-madaniyat hodisalarini o'rganadigan mustaqil ilmiy yo'nalishdir. Ushbu fan tildan madaniyatga va madaniyatdan tilga bo'lgan ta'sirni chuqur tahlil qilish orqali inson tafakkuri va milliy mentalitetning mazmun-mohiyatini yoritishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, tilshunoslik, madaniyatshunoslik, madaniyat, til atamasi.

Annotation: linguoculturology is an independent scientific field that studies the interrelation between language and culture, as well as the language-culture phenomena emerging during their formation and development processes. This discipline aims to explore the deep interaction between language and culture, thereby shedding light on human cognition and national mentality.

Key words: linguoculturology, linguistics, cultural studies, culture, language terminology.

Аннотация: лингвокультурология представляет собой самостоятельное научное направление, занимающееся изучением взаимосвязи между языком и культурой, а также языково-культурных феноменов, возникающих в процессе их становления и развития. Данная наука направлена на глубокий анализ взаимного влияния языка и культуры с целью раскрытия сущности человеческого мышления и национального менталитета.

Ключевые слова: лингвокультурология, лингвистика, культурология, культура, языковая терминология.

Kirish. XX asrning ikkinchi yarmida tilshunoslik va madaniyatshunoslik fanlari o'rtasida o'zaro yaqinlashuv kuzatila boshladi. Ayniqsa, 1990-yillarga kelib, bu ikki fan sintezi natijasida yangi ilmiy yo'nalish – **lingvokulturologiya** (yoki **lingvomadaniyatshunoslik**) shakllandi. U o'zining nazariy asoslari, metodologiyasi va mustaqil tadqiqot obyektlariga ega bo'lgan holda, tilshunoslikning yangi paradigmasi sifatida shakllandi va rivojlandi.

Lingvokulturologiya tilshunoslik va madaniyatshunoslik fanlarining integratsiyasi asosida yuzaga kelgan bo'lib, u tilda xalq madaniyatining aks etishi, shakllanishi va tilda mustahkamlanishini o'rganadi. Bu fan til va madaniyatni o'zaro bog'liq tizim sifatida qaraydi. U nafaqat tilni, balki xalqning milliy tafakkuri, madaniy an'analari, ijtimoiy va tarixiy tajribalarini ham lingvistik vositalar orqali tahlil etishga intiladi. Shuning uchun lingvokulturologiya vaqtinchalik hodisa yoki mavsumiy ilmiy yo'nalish emas, balki sistemali va izchil ravishda shakllangan mustaqil ilmiy sohaga aylangan.

Lingvokulturologiyaning shakllanishiga oid ilmiy qarashlar orasida ko'plab tadqiqotchilar bu fanning ildizlari mashhur nemis tilshunosi **Vilgelm fon Gumboldt** (1767–1835) qarashlariga borib taqalishini ta'kidlaydilar. U tilni inson tafakkurining mahsuli, millat ruhining ifodasi sifatida baholagan va til-madaniyat aloqadorligini chuqur tahlil qilgan.

Rossiyalik tadqiqotchi V.A.Maslova lingvokulturologiya fanining shakllanish va rivojlanish jarayonini uch bosqichda tavsiflaydi:

1. Dastlabki bosqich – lingvokulturologiyaga asos bo'lgan fundamental g'oyalarning shakllanishi. Bu bosqichda V. fon Gumboldt, E. Benvenist, L. Vaysgerber, A.A. Potebnya, E. Sapir kabi tilshunoslar tomonidan ilgari surilgan nazariy qarashlar muhim rol o'ynagan.

2. Fanning mustaqil ilmiy soha sifatida ajralib chiqishi – lingvokulturologiya tilshunoslikdan alohida fan sifatida shakllanib, o'ziga xos predmet va obyektga ega bo'ldi.

3. Izchil rivojlanish bosqichi – zamonaviy lingvokulturologiyada til birliklarining madaniy semantikasi, milliy konseptlar, pretsedent birliklar, intertekstual elementlar, lisoniy manzara va stereotiplarga asoslangan tadqiqotlar keng ko'lamda olib borilmoqda.

Lingvokulturologiya – bu tilshunoslik, madaniyatshunoslik, etnografiya va psixolingvistika fanlari birlashuvidan shakllangan, tilning madaniyat, etnik xususiyatlar va milliy mentalitet bilan aloqadorligini, bu bog'liqlikning mohiyatini antroposentrik tamoyillar asosida tahlil qiladigan yo'nalishdir. Tadqiqotlarga ko'ra, ushbu fan XX asrning oxirgi choragida shakllana boshlagan. “Lingvokulturologiya” atamasi ilk bor V.N. Teliya boshchiligidagi Moskva frazeologik maktabi doirasida ilmiy muomalaga kiritilgan. Aksar mutaxassislar bu yo'nalishning nazariy asoslarini yaratishda V. fon Gumboldtning ishlari muhim rol o'ynaganini ta'kidlashadi. Shuningdek, bu sohaning rivojlanishida A.A. Potebnya, L. Vaysgerber, X. Glints, X. Xolts, U. D. Uitni, D. U. Pauell, F. Boas kabi olimlarning hissasi katta bo'lgan.

Lingvokulturologiyaning asosiy vazifasi – madaniyat, xalq tafakkuri hamda olamni idrok etishdagi milliy o'ziga xosliklarning til orqali qanday aks etishini o'rganishdan iboratdir. Ushbu fan yo'nalishining asosiy obyekti – bu til va madaniyat bo'lsa, uning predmeti esa madaniy ma'no yuklagan til birliklaridir. Shunday til vositalari madaniy axborotni yetkazuvchi vosita sifatida tahlil qilinadi va ular umumiy “lingvomadaniy birliklar” tushunchasi ostida birlashtiriladi. Ramzlar, mifologemalar, etalonlar, metaforalar, paremiologik birliklar, lakunalar, stereotiplar, pretsedent birliklar hamda nutqiy etiketlar aynan

ana shunday lingvomadaniy birliklar sirasiga kiradi.

Bugungi kunda lingvokulturologiya jahon, xususan, rus tilshunosligida eng faol rivojlanayotgan sohalaridan biri hisoblanadi. Bu borada keng ko'lamli ilmiy izlanishlar va o'quv qo'llanmalar yaratildi. Tadqiqotlarda til orqali yaratiladigan olam manzarasi, lingvomadaniy konseptlar, pretsedent birliklar, intertekstual munosabatlar, lisoniy tafakkur va barqaror birliklarning madaniy xususiyatlari kabi masalalarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ushbu ilmiy izlanishlarda til birliklari, xususan, so'z va matn yangicha yondashuv asosida tahlil qilinmoqda. Til hodisalarining tahlilida endilikda faqat lingvistik qonuniyatlar emas, balki inson, jamiyat, madaniyat, ruhiyat va milliy tafakkur omillari ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu holat tilshunoslikda yangi g'oyalar va yondashuvlar shakllanishiga olib kelmoqda.

O'zbek tilshunosligida ham til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikka doimo e'tibor qaratilgan, bu borada yirik olimlarimizning ishlarida ushbu masalaga turli darajada to'xtalib o'tilgan. Biroq lingvokulturologik tahlilni ilmiy asosda tizimli ravishda olib borish jarayonlari endigina shakllanmoqda.

Lingvomadaniyatshunoslikning shakllanishi va rivojlanishi tilshunoslik hamda madaniyatshunoslikdagi yirik ilmiy yutuqlar bilan bevosita bog'liqdir. Ushbu fan til va madaniyatning o'zaro bog'liq tizimi sifatida o'rganilishi orqali nafaqat lingvistik bilimlarni, balki madaniy ongini ham boyitishga xizmat qiladi. Bu soha madaniy o'zlikni anglash, madaniyatlararo tafovutlarni tushunish va xalqaro muloqotni rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Lingvomadaniyatshunoslik tilning madaniyat va milliy tafakkur bilan qanday bog'liq ekanligini aniqlash orqali jamiyat va individning dunyoqarashini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Strukturalizm tilni tizimli belgilar va ularning o'zaro aloqalari sifatida o'rganadi, kognitivizm esa tilni insonning aqliy jarayonlari va dunyoqarashi bilan bog'laydi. Shu tariqa, til nafaqat kommunikatsiya vositasi, balki insonning madaniy va psixologik holatini aks ettiruvchi vosita sifatida tahlil qilinadi.

Lingvokulturologiya fani tilning madaniy, ijtimoiy va psixologik aspektlarini birlashtirgan holda, yangi ilmiy paradigmalarni shakllantiradi va tilshunoslikda ilgari o'rganilmagan nuqtai nazarlarni yuzaga keltiradi. Bu soha nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik va boshqa ijtimoiy fanlar uchun ham yangi ilmiy yondashuvlarni ishlab chiqishga imkon beradi.

Lingvomadaniyatshunoslikning shakllanishi va rivojlanishi tilshunoslik hamda madaniyatshunoslikdagi yirik ilmiy yutuqlar bilan bevosita bog'liqdir. Ushbu fan orqali madaniy o'zlikni anglash, madaniyatlararo tafovutlarni tushunish va xalqaro

muloqotni rivojlantirish imkoniyatlari kengaymoqda. Til va madaniyatni yagona tizim sifatida o'rganish natijasida lingvistik bilimlar bilan birga umumiy madaniy ong ham boyitiladi [Maslova, 2012]

Fanning asosiy maqsadi – til orqali madaniyat, milliy tafakkur va dunyoqarashning o'ziga xos tomonlarini o'rganishdir. Obyekti – til va madaniyat, predmeti esa madaniy semantikasi ifodalovchi til birliklaridir [Gumboldt, 1835].

Bugungi kunda lingvokulturologiya jahon tilshunosligining faol rivojlanayotgan yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Unda lisoniy manzara, lingvomadaniy konseptlar, pretsedent birliklar, intertekstualik va barqaror til birliklari chuqur o'rganilmoqda. Til birliklari nafaqat lingvistik, balki madaniy, psixologik va ijtimoiy omillar kontekstida ham tahlil qilinmoqda [Maltseva, 2005].

Bu esa yangi ilmiy yondashuvlar va paradigmalar yuzaga kelishiga turtki bo'lmoqda.

Paradigma – bu ilmiy izlanishlarning rivojlanishiga asos bo'luvchi metodologik va konseptual modeldir. U ilmiy aloqalar va fikrlarning asosiy strukturasini tashkil etadi, yangi ilmiy g'oyalar va yondashuvlarning yuzaga kelishiga imkon yaratadi [Kuhn, 1962]. Paradigmaning o'zgarishi ilm-fan taraqqiyotining asosiy jihati va yangi ilmiy kashfiyotlar hamda konseptual yondashuvlarning shakllanishini ta'minlaydi.

Lingvistikada paradigma tilni o'rganishning metodologik yondashuvlarini belgilaydi. Masalan, strukturalizm, kognitivizm, pragmatolingvistika kabi paradigmalar lingvistik izlanishlar uchun asosiy yo'nalishlarni shakllantiradi [Chomsky, 1957].

Xulosa. Lingvokulturologiya fani XX asr oxirida tilshunoslik va madaniyatshunoslikning integratsiyasi natijasida shakllangan bo'lib, u til orqali milliy madaniyat, tafakkur va dunyoqarashni o'rganishga yo'naltirilgan. Ushbu fan yangi ilmiy paradigma sifatida inson, jamiyat va madaniyat omillarini lingvistik tahlil markaziga olib chiqadi. V.A. Maslova tomonidan ilgari surilgan uch bosqichli rivojlanish modeli lingvokulturologiyaning ilmiy shakllanish jarayonini tizimli yoritadi.

Fan doirasida tilning nafaqat kommunikativ, balki madaniy va konseptual yuklamasi ham chuqur tahlil etilmoqda. Ayniqsa, lingvomadaniy birliklar orqali milliy o'zlik, tarixiy xotira va madaniy tafovutlar tahlili tilshunoslikda yangi ilmiy yondashuvlarning shakllanishiga turtki bo'lmoqda. Shuningdek, lingvokulturologiya madaniyatlararo muloqotni o'rganishda, tarjima jarayonlarida ham muhim nazariy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Shu asosda, lingvokulturologiya zamonaviy tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida tilni madaniyat kontekstida tahlil qilish imkoniyatlarini kengaytiradi va tilshunoslikka yangi ilmiy ko'lam olib kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Maslova, V. V. (1987). *Lingvokulturologiya v sisteme gumanitarnoqo znaniya*. Kritika i semiotika. – Moskva: Nauka.
2. Nurmonov, A. (2012). *V. Gumboldtning til va shaxs haqidagi fikrlari to'g'risida qarang: Ovrupoda umumiy va qiyosiy tilshunoslikning maydonga kelishi*. Tanlangan asarlar, 2-jild. – Toshkent: Akademnashr.
3. Khrolenko, A. T. (2009). *Osnovy lingvokulturologii*. Uchebnoe posobie. – Moskva: Nauka.
4. Shayxismov, N. (2020). *Trudnosti sintaksicheskogo analiza: zagadki infinitiva*. Academic Research in Education.
5. Абдуллаева Х. *Лингвотаданиятshunoslik asoslari*. – T.: Fan, 2018.
6. То'йчиев М. *Milliy qadriyatlar va til*. – Самарканд: СамДУ, 2019.
7. Usmonova M.B. (2022). Development of methodology and its types. Current research journal of philological sciences, 3(12), 50–54. <https://doi.org/10.37547/philological-crjps-03-12-11>
8. Usmonova Mohinur Bakhtiyarovna. (2024). Derivative processes in the system of units: a linguistic exploration// International Multidisciplinary Journal for Research & Development, 11(05). <http://www.ijmrd.in/index.php/ijmrd/article/view/1547>

Shoira XABIBULLAYEVA,
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasini o'qituvchisi,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
E-mail: shoiraxabibullayeva@gmail.com

TIL TA'LIMIDA INNOVATSION YONDASHUV

Annotatsiya: ushbu maqola til ta'limida keng qo'llanayotgan innovatsion yondashuvlar hamda zamonaviy metodlarning o'zaro integratsion xususiyatlarini tadqiq etishga qaratilgan. Tadqiqotda til ta'limini olib borishda foydalanish mumkin bo'lgan axborot-kommunikatsion texnologiyalari hamda sun'iy intellektga asoslangan tizimli o'quv tuzilmalarini amaliyotga tatbiq etish masalalari ilmiy jihatdan baholanadi hamda tanlangan innovatsion yondashuvlarning o'quvchilarning til o'rganish jarayonidagi ushbu jarayonga aloqador ko'nikmalari, ya'ni eshitish, gapirish, yozish, o'qish kabilarning samaradorligini oshirishdagi roli ko'rib chiqiladi. Shuningdek, keltirilgan yondashuvlarning amaliy va nazariy asoslari ham sistemali adabiyotlar tahlili orqali tahlil qilinadi hamda statistikasi ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: *til ta'limi, innovatsion yondashuvlar, zamonaviy metodologiya, AKT, AI, aralash ta'lim usuli, samaradorlik, amaliyot, nazariya, tahlil, tadqiq.*

Annotation: this article aims to study the integration features of innovative approaches and modern methods widely used in language education. The study scientifically evaluates the issues of practical application of information and communication technologies and systematic educational structures based on artificial intelligence in language education, and examines the role of selected innovative approaches in improving the effectiveness of students' language learning skills, such as listening, speaking, writing, reading, etc. The practical and theoretical foundations of the presented approaches are also analyzed through a systematic literature review and statistics are developed.

Key words: *language education, innovative approaches, modern methodology, ICT, AI, blended learning method, effectiveness, practice, theory, analysis, research.*

Аннотация: целью данной статьи является изучение особенностей интеграции инновационных подходов и современных методов, широко используемых в языковом образовании. В исследовании научно рассматриваются вопросы практического применения информационно-коммуникационных технологий и системных образовательных структур, основанных на искусственном интеллекте, в языковом образовании, а также рассматривается роль выбранных инновационных подходов в повышении эффективности языковых навыков студентов, таких как аудирование, говорение, письмо, чтение и т. д. Практические и теоретические основы представленных подходов также анализируются посредством систематического обзора литературы и статистических данных.

Ключевые слова: *языковое образование, инновационные подходы, современная методология, ИКТ, ИИ, смешанный метод обучения, эффективность, практика, теория, анализ, исследование.*

1. Kirish. XXI asrda texnika va texnologiyalar taraqqiyoti til ta'limini ham chetlab o'tmadi. Zamonaviy globalizatsiyada tillarni o'rganish nafaqat individual rivojlanish belgisi, balki ijtimoiy-madaniy omillarning asosi o'laroq ham xizmat qila boshladi. Til ta'limini amalga oshirish bevosita til siyosatiga aloqador masala hisoblanib, uning taraqqiyotiga oid masalalar doimiy o'zgarishlarga asoslanadi, bu borada axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi va global tendensiya o'qitish jarayonining samaradorligini ta'minlovchi asosiy omil sifatida foydalaniladi. Qayd etish lozimki, til o'qitishda zamonaviy yondashuvlarga asoslanish dars jarayonining tizimlilikini ta'minlabgina qolmasdan, balki o'quvchilarning til o'rganishlariga oid motivatsiyalarini yanada oshiradi. Zamonaviy til ta'limida ayni yuqoridagi holatlarning barchasi innovatsion yondashuvlar hamda zamonaviy metodlarning tatbiq qilinishiga zamin yaratdi.

Innovatsion yondashuvlar til o'qitish tuzilmalariga yangicha kreativlik va yondashuvlarning joriylanishiga sabab bo'ladi. An'anaviy ta'limiy metodlardan farqli o'laroq innovatsion xarakterga ega metodologik yondashuvlar o'quvchilarning faollashuviga, mustaqil ta'lim egallashlariga, shuningdek,

zamon bilan hamnafas holda texnologiyalardan ham samarali foydalana olishga asosiy diqqat qiladi. Ushbu maqolada ham bevosita axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), sun'iy intellekt kabi innovatsion usullarning til o'qitilishiga tatbiqi borasida so'z yuritilib, ularning o'quvchilarning til o'rganishga bo'lgan qiziqishlarining oshishi, so'z boyliklarining kengayishi, til egallashdagi to'rt ko'nikma (eshitish, gapirish, yozish, o'qish) ning taraqqiy etishiga ko'maklashishi kabi masalalar o'zining nazariy yechimlarini topgan.

Shuningdek, ushbu maqolada til o'qitishda innovatsion yondashuvlar borasidagi til ta'limida innovatsion yondashuvlarning empirik, nazariy va pedagogik asoslari, zamonaviy metodlarning til o'qitishdagi empirik natijalari, innovatsion metodlarning yutuq va kamchiliklari, ularni amalga tatbiq etish kabi savollarga o'ziga xos javoblar ham o'rin olgan.

Ushbu maqoladan ko'zlangan asosiy maqsad til ta'limidagi samarador innovatsion yondashuvlarni aniqlash, ularning amaliy va nazariy jihatlarini umumlashtirish hamda rivojlanish omillariga ilmiy baho berish hisoblanadi.

2. Asosiy qism.

Ushbu maqolada sistemali adabiyotlar tahlili, qiyosiy tahlil, so'rovnomma-anketa metodi, statistik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Til ta'limida innovatsion yondashuvlar turli tadqiqotlarning obyekti sifatida xizmat qilgan. Xususan, o'quv jarayonida axborot-kommunikatsion texnologiyalar integratsiyasining tatbiqi ko'plab tadqiqotchilarning diqqat markazidan o'rin egallagan masala hisoblanadi. D. Healey o'zining "Kompyuter va til o'rganish: umumiylik" nomli tadqiqotida AKT ning til o'rganishga tatbiqi xususida so'z yuritadi. Shuningdek, muallif tomonidan til ta'limiga AKT ning integratsiyasi o'tgan asrning 60-yillarida boshlanganligi hamda uning uch sohaga bo'linganligi, ya'ni behavioristik, kommunikativ va integrativ yondashuvlarning mavjudligi alohida qayd etib o'tilgan [4: 35]. Bundan tashqari, til ta'limining AKT yordamida olib borilishining o'ziga xos muhim jihatlari – OAV da haqiqiy, ona tilida so'zlashuv jarayonlarining realistlik tatbiqi, til o'rganish o'quv dasturining taklif qilinishi, ehtiyojga mos yechimlar taklif qilish, til o'rganishning har bir jarayoniga mos amaliy dasturlar ishlab chiqish kabi integratsion tizimlar ham e'tirof etilgan [4: 143].

B. Alsaleem ham "Ingliz tilini o'qitishda kompyuterdan foydalanish" ("Computers in Teaching English Language") nomli tadqiqotida til o'qitishda kompyuter texnologiyalarining tatbiqi uch maqsadga ko'ra amalga oshirilishini alohida qayd etadi: umumiy tarzda foydalanish, maxsus foydalanish hamda til o'rganishdagi maxsus yondashuv kabi klassifikatsiyalarga tasniflaydi. Qiziqarli jihati, muallif tomonidan AKT dan dastlab qaysi masalalarda foydalanilganligi ham ochiqqlangan – so'z bilan bog'liq jarayonlar: yozish va xatoliklarni bartaraf etish; matn ustida ishlash, muhokama qilish va amaliyot; internet tarmog'idagi qidiruv tizimidan foydalanishning til o'rganishga integratsiyasi; tarjima; matn o'quvchi dasturlar; og'zaki matnni tanish kabi jihatlar, avvalo, til o'qitishda kompyuter tizimlarining integratsiyasini amalga oshirishdagi dastlabki qadamlar hisoblangan [2].

Dr. Thenmozhi, A. Selvan, N. Kumari hammuallifligida yozilgan "Kompyuter yordamida til o'rganish" maqolasida til o'rganishda innovatsion uslublardan biri sifatida AKT e'tirof etiladi. AKT yordamida til o'rganish o'quvchilarga vizual imkoniyatlar taqdim etishi, videolarni tomosha qilish yoki qidiruv tizimlari yordamida ko'proq lug'at va grammatik tuzilmalarini o'rgana olishlari, shuningdek, til o'qitishda ushbu sistema yordamidagi maqsadli yondashuv, tildagi leksik sath va mavjud nazariyalarning AKT orqali osonlashuvi hamda eslab qolishning kuchayishi ham bevosita AKT bilan bog'lanadi [5: 154].

Til o'qitishdagi eng so'nggi va zamonaviy uslub bu ushbu sohaga sun'iy intellekt tizimlarini joriy etish hisoblanadi. J. Bae-Son, N. Kathlen va A. Phillpot sun'iy intellekt tizimlari va vositalarining til o'qitish va o'rganishdagi ahamiyati masalalariga diqqat qilishgan [2]. Sun'iy intellektning til o'qitish sistemasiga kirib kelishi va bunga til o'qituvchilarning tayyor emasliklari, bu

esa, o'z o'rnida, pedagogik va texnik masalalarni qamrab olishi borasida o'zlarining xavotirini bildirib o'tgan.

P. Hubbard va M. Schulze [3] o'zining "Sun'iy intellekt va kelgusida til o'qitish" nomli til tadqiqiga doir maqolasida sun'iy intellektning til ta'limiga, xususan, til o'rganish va o'rgatish, tarjima masalalariga qay tarzda joriy etish mumkinligi hamda sun'iy intellekt til o'rgatuvchi o'qituvchilarga qanday mas'uliyatli vazifa yuklashi haqida alohida ta'kidlab o'tadi.

AKT va SI vositalarining dars jarayoniga tatbiqini amalga oshirish nafaqat samarador tuzilma, balki dars sifatiga ta'sir etuvchi muhim omil sifatida ham e'tirof etiladi. Xususan, til o'qituvchilarning AKTdan foydalanish darajalari ilmiy tahlil qilinganda, ularning, asosan, taqdimotlarga ustuvorlik berishlari ma'lum bo'ladi. Biroq online o'quv platformalariga murojaat shakllarining deyarli yo'qligi esa ushbu sohadagi kamchilik deya baholanishi mumkin. Dars jarayonidan alohida hollarda o'quvchilar bilan individual ravishda ushbu platformalar bilan ishlash, nazarimizda, dars samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Til ta'limida AKT va SI texnologiyalarining amalga tatbiqini olib borish ham muammolardan xoli emas. Bu borada (bir necha tanlov imkoniyati berilgan natijalarga ko'ra) muassasalardagi AKT va SI texnologiyalaridan foydalanishning dars jarayoniga tatbiq etilishi borasidagi o'quv resurslarining yetishmasligi asosiy muammo o'laroq belgilangan. Shuningdek, sohaga oid texnik vositalar ham ushbu statistikada keyingi o'rinda turuvchi muammo sifatida ta'kidlangan. AKT va SI vositalarining tatbiq etilishi borasida qator fikr-mulohazalarni keltirib o'tish maqsadga muvofiq.

1. Ta'lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan til ta'limidan dars beruvchi o'qituvchilar uchun doimiy ravishda AKT va SI vositalarining amaliyotga tatbiqi xususida treninglar tashkil etish.

2. Sifatli o'quv resurslari bilan ta'lim muassasalari kutubxonalarini ta'minlash, shuningdek, onlayn resurslar bazasini yaratish.

3. AKT va SI vositalariga taalluqli texnik infratuzilmalarni yaratish, texnik resurslar, dasturiy ta'minot tuzilmalarini yaxshilash.

AKT va SI vositalari asosida o'qitishning metodik uslubiyanini ishlab chiqish.

3. Xulosa. Xulosa sifatida aytish mumkinki, til o'qitishda innovatsion yondashuvlar, xususan, AKT va SI kabi vositalarni dars jarayoniga tatbiq etish til ta'limining samaradorligiga hissa qo'shuvchi muhim omil ekanligi shubhasizdir. Til ta'limida zamonaviy yondashuvlarga tayanish bevosita texnik vositalarga tayanadi. Biroq innovatsion yondashuvlarning muvaffaqiyati faqatgina texnologiyalarning o'ziga asoslanib qolmasdan, balki o'qituvchilarning bu boradagi ko'nikma va malakalari hamda o'quvchilarning dars tuzilmasidagi faol ishtiroki bilan ham integratsiya hosil qiladi. Kelgusida ta'lim jarayonida ushbu metodlardan foydalanish til o'rganishning samaradorligi takomiliga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ai H. Providing graduated corrective feedback in an intelligent computer-assisted language learning environment. *ReCALL*, 29(3), 313–334, 2017.
2. Alsaleem B. Computers in Teaching English Language. *European Journal of Scientific Research*. 463-468, 2020.
3. Amaral L. A., & Meurers, D. On using intelligent computer-assisted language learning in real-life foreign language teaching and learning. *ReCALL*, 23(1), 4–24, 2011.
4. Amaral, L., Meurers, D., & Ziai, R. Analyzing learner language: Towards a flexible natural language processing architecture for intelligent language tutors. *Computer Assisted Language Learning*, 24(1), 1–16, 2011.
5. Ayedoun, E., Hayashi, Y., & Seta, K. Adding communicative and affective strategies to an embodied conversational agent to enhance second language learners' willingness to communicate. *International Journal of Artificial Intelligence in Education*, 29–57, 2019.

Aziza TURSUNMURADOVA,
 O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
 mustaqil izlanuvchisi
 tursunmuradovaaziza@gmail.com

IQTISODIY DISKURSDA SINTAKTIK MODALLIKNING VOQELANISHI

Annotatsiya: ushbu maqolada iqtisodiy diskursning o'ziga xos xususiyatlari hamda uning tili borasida izlanish va tahlillar olib boriladi. Maqolada bir qancha olimlarning iqtisodiy diskurs borasida olib borgan izlanishlari tahlilga tortilgan. Shuningdek, iqtisodiy diskursda modallik ma'nosini ifoda etuvchi vositalardan biri, ravishli inversiya orqali tahlillar berilgan. Maqolada iqtisodiy diskurs tilining emotivlik xususiyati mavjudligi isbotlangan bo'lsa ham, u juda so'zlashuv uslubida emasligi va ma'lum qoliplarda saqlanganligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: *diskurs, inversiya, modallik, muallif bahosi, emotivlik, shart mayli.*

Annotation: this article explores the distinctive features of economic discourse and its linguistic characteristics. The research analyzes the works of several scholars who have conducted studies on economic discourse. The article also provides an analysis of one of the means of expressing modality in economic discourse — adverbial inversion. Although the study proves the presence of emotive features in the language of economic discourse, it emphasizes that such language is not conversational in nature and remains within specific structural patterns.

Key words: *discourse, inversion, modality, author's evaluation, emotiveness, subjunctive mood.*

Аннотация: в данной статье рассматриваются особенности экономического дискурса и его языковые характеристики. В работе проанализированы исследования ряда учёных, занимавшихся изучением экономического дискурса. Также в статье приводится анализ одного из средств выражения модальности в экономическом дискурсе — наречной инверсии. Несмотря на то, что в языке экономического дискурса доказано наличие эмоциональных черт, подчёркивается, что данный язык не носит разговорного характера и сохраняет определённые структурные шаблоны.

Ключевые слова: *дискурс, инверсия, модальность, авторская оценка, эмотивность, сослагательное наклонение.*

Bugungi kunda tilshunoslikda lingvistik va ekstralingvistik omillarning muloqotdagi o'rnini o'rganish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu bilan birga diskurs tushunchasi ham katta qiziqish uyg'otmoqda va uning bir qancha turlarida qizg'in tahlillar amalga oshirilmoqda.

Shu o'rinda ta'kidlash zarurki, matn va diskurs masalasi ham katta muhokamalarga sabab bo'lgan bo'lsa-da, hanuzgacha yakuniy xulosaga kelinmadi. Ba'zi olimlar tomonidan diskurs va matn teng ko'rilsa, ba'zilar esa matnni diskursning yakuniy ko'rinishi, uning mahsuli deb hisoblaydi. Zero, bugungi kunda tilshunoslar jamiyati tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijasida diskurs va matnning farqli ekanligi ta'kidlanmoqda. Ammo bu ikki tushunchaning ta'rifi bir-birini qisman takrorlaydi.

Diskurs – murakkab nutqiy kommunikativ hodisa bo'lib, unga matndan tashqari, matnni tushunish uchun zarur bo'lgan ekstralingvistik omillar (intonatsiya, imo-ishora, jest) ham kiradi. Diskurs bo'yicha maxsus tadqiqotlar tilshunos Sh.Safarov tomonidan amalga oshirilgan [9]. Tilshunos matn va diskurs muammolari to'g'risida quyidagilarni qayd etadi: “agarda matn va diskursning har ikkalasi ham inson lisoniy faoliyatining natijasi bo'lsa, ularni faqatgina zohiriy – formal ko'rsatkichga asosan “og'zaki” va “yozma” sifatleri bilan farqlash imkoniga to'liq ega emas.

Xuddi shuningdek, ularning birini moddiy ko'rinishli hodisa, ikkinchisini bu xususiyatdan holi ko'rinishda tasavvur qilish qiyin masala. Maqsadli ifodalanadigan kommunikativ mazmun va so'zlovchi istagi bilan bog'liq bo'lmagan holda tinglovchi idrokida (qabulida) hosil bo'ladigan informativ mazmun bir-birini inkor qilmaydi, aksincha, ular o'zaro qorishib, birikib, muloqotning samaraliligini ta'minlovchi

omilga aylanadilar. Kommunikativ va informativ mazmunlar uyg'unligi muloqot tizimi makro birligining yaxlitligini ta'minlaydi.

Turli institutsional diskurs turlari bor va iqtisodiy diskurs ushbu turlardan biridir. Bu diskursda qatnashuvchilar bir-birlarini bilmasliklari mumkin, ammo institutsional diskurs talablariga mos holda muloqot normalariga amal qilishadi [V.I.Karasik, 2016:6]. T.A.Yevtushina va N.A.Kovalkayalarning fikriga ko'ra, diskurs reallikda sodir bo'luvchi barcha narsaning tildagi aksidir [T.A.Yevtushina, N.A.Kovalkaya, 2014]. Shuningdek, inson hayotida, millatda, jamiyatda yoki inson hayotining turli jabhalarida, xususan, meditsina, ta'lim, din, iqtisodiyot, diskursning aksi mavjud bo'lib, u til orqali voqelanadi.

Iqtisodiy diskurs tili jamiyatdagi shiddatli o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularni aks ettiradi va shuning uchun ham inson fikrlari, qarashlariga doimiy ta'sir o'tkazib turadi. Dyakonovning ta'kidlashicha, zamonaviy lingvistikadagi yangi tendensiyalarni iqtisodiy diskursni lingvistik talqinida ko'rish mumkin [S.A.Dyakonova, 2021].

Iqtisodiy diskurs biror mamlakatning iqtisodiy hayoti va faoliyatini aks ettiruvchi til va ifodalash vositalarini o'rganadigan maxsus tarmoq sifatida, lingvistika sohasida muhim o'rin tutadi. Ushbu diskursni o'rganish, tildagi pragmatik jihatlarni, muloqotdagi ijtimoiy va kommunikativ omillarni tushunishga yordam beradi. Iqtisodiy til, odatda, ham madaniy, ham ijtimoiy jihatlarni o'zida aks ettiradi, shuning uchun uni tahlil qilishda pragmatik nazariyalar muhim ahamiyatga ega.

V.A.Rajinaning ta'kidlashicha, iqtisodiy til obyektivlik xususiyati bilan xarakterlanadi [V.A.Rajina, 2021]. bir

tarafdan, iqtisodiy diskurs shaxsiy ta'sirlarsiz, professional qolipda bo'lgan muloqotni talab qilsa, boshqa tarafdan, L.A.Arutyunyaning ta'kidlashicha, ba'zi bir maqsadlarga erishish lingvistik vositalar va nutq texnikalaridan foydalanishni talab qiladi [L.A.Arutyunyan, 2017]. Bu orqali tinglovchilarga ta'sir qilish va muloqot jarayonida nazorat qilishga imkon beradi.

Grammatik tahlil ma'lumotni yetkazish va tinglovchilarga ta'sir qilish uchun jumlar qanday tuzilganligini aniqlashga yordam beradi; nutq tahlili matnning boshqa matnlarga nisbatan qanday pozitsiyasini va o'quvchini qanday ishonitirishga harakat qilishini ko'rsatishi mumkin; iqtisodiy matnlarning lingvistik tahlili esa yashirin ma'no va konseptual munosabatlarni ochib beradi. Leksik tahlil qaysi so'z va iboralar ko'proq qo'llanilishi va ularning bir-biri bilan qanday bog'liqligini ko'rsatishi mumkin. Turli davrlar va madaniyatlarga oid iqtisodiy yozuvlarni solishtirish. Iqtisodiy matnlar tilining vaqt o'tishi va madaniy chegaralar orqali qanday rivojlanganligini ko'rsatish uchun qiyosiy tahlil yordamida bu o'zgarishlar iqtisodiy tushunchalarni tushunishimizga qanday ta'sir qilishini yaxshiroq tushunishimiz mumkin.

Iqtisodiy aloqa samaradorligini baholash iqtisodiy aloqalar, jumladan, hisobotlar, taqdimotlar va maqolalar, iqtisodiy matnlar axborotni qanchalik samarali va sodda tarzda yetkazishini aniqlash uchun lingvistik tahlildan foydalanish orqali takomillashtirilishi mumkin. Iqtisodiyotni o'rganishda yangi yondashuvlarni yaratish iqtisodiyotni o'rganishda yangi topilmalar iqtisodiy nazariyalarni sinab ko'rish uchun lingvistik usullardan foydalangan holda ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish natijasida paydo bo'lishi mumkin.

Ushbu maqolada biz iqtisodiy diskursning modallik ma'nolarini ingliz tili misollarida tahlil qilishga kirishamiz. Til tizimining xilma-xilligi sababli, modallik turli qatlamlarda yuzaga kelishi mumkin, xususan, I.S.Lebedeva va S.N.Orlovaning fikriga ko'ra, morfologik, leksik, sintaktik, intonatsiya orqali [I.S.Lebedeva, S.N.Orlova, 2019].

Babenkoning fikriga ko'ra, muallif hissiyotlarining lingvistik

aksi emotsional leksemalar va frazeologik birliklar orqali ifoda etiladi chunki ular muallif bahosini ifodalovchi asosiy vositalardir. Ushbu fikrga ergashgan holda, N.A. Krasavskiy ham emotsiyalar leksik va frazeologik birliklar bilan yuzaga chiqishini ta'kidlagan [N.A.Kravskiy, 2000].

Modallikning asosiy semantik vositasi "Subjunctive Mood" (Shart mayli) va u bilan birga turli ma'nolarni ifoda etuvchi modal fe'llar, xususan, zaruriyat, ehtimol, taxmin, majburiyat, tavsiya, ta'qiq kabilarni tahlil qilamiz. Zero, ushbu fe'llar muallif munosabati va baholashini ifoda etadi. Bu vositalar modallikning asosiy ko'rinishlari bo'lsa-da, biz ushbu maqolada asosiy e'tiborni sintaktik ravishli inversiyalarga qaratamiz. Quyidagi misolda biz ushbu vositaning tahlilini ko'rishimiz mumkin:

In January, it said it would raise its capital expenditure to \$25 bn in 2021, up from \$17 bn in 2020[].

Ushbu misolda muallif ravishli inversiyadan foydalangan va vaqt ravishini gap boshiga eganing o'rni qo'llangan. Bu orqali muallif kompaniyaning qarori aynan kelasi yili Kapitalni ko'tarishni reja qilganiga ishora qilmoqchi.

Last year 1,837 pubs closed across Britain, according to CGA, a consultancy - an increase of 85% on the previous year.

Ushbu misolda esa 2020-yilga ishora qilmoqda va bu orqali o'tgan yil asosiy korona virus boshlanish vaqti bo'lganligiga urg'u bermoqda.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, iqtisodiy diskurs obyektiv va emotsiyalardan xoli degan umumiy fikr mavjud bo'lsa-da, kommunikativ maqsadni amalga oshirish, muloqot jarayonini silliqashtirish uchun modallik, muallif munosabatini ifoda etuvchi vositalar zarurdir. Ushbu vositalarning maqsadi faqatgina kommunikativ maqsadni amalga oshirish bo'libgina qolmay, ular iqtisodiy muhitni yetkazishga va o'quvchining o'qilayotgan ma'lumotni oson qabul qilishiga ta'sir o'tkazish kabi vazifalarni bajaradi. Shunga qaramasdan, emotivlik komponenti borligi iqtisodiy diskurs tilining yuqori darajada oddiy, kollokual va subyektiv emasligini ta'kidlab o'tish joiz. Buni yuqoridagi misollarda ham ko'rish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Арутюнян Л. А. Функциональные особенности экономического медиатекста // Вестник ТГГПУ. – 2017. №2 (48). – С. 6–10.
2. Дьяконова С. А. Эллипсис слов, определяемых инфинитивом в постатрибутивной позиции, на материале журналов The Economist и WCO News // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2021. – №2. – С. 432–439.
3. Евтушина Т. А., Ковальская Н. А. Экономический дискурс как объект лингвистического исследования // Вестник ЧелГУ. – 2014. – №6 (335). – С. 42–46.
4. Карасик В. И. О типах дискурса Текст. / В.И. Карасик // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. – Волгоград: Перемена, 2000. – С. 6–10.
5. Красавский Н. А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах: монография. – М.: Гнозис, 2008.
6. Никитина Ю. А. Стилистическая инверсия в газетных и публицистических текстах экономической тематики // БГЖ. – 2016. – №4 (17). – С. 100–102.
7. Ражина В. А. Собственно лингвистические и социально-культурные особенности современного англоязычного экономического дискурса // Гуманитарные и социальные науки. 2021. №2, с. 139–144.
8. Lebedeva I. S., Orlova S. N. Semantics and pragmatics of the double modal 'might could' // Training, Language and Culture. – 2019. – N3(2). – Pp. 71-84. doi: 10.29366/2019tlc.3.2.5
9. Safarov, Sh. (2006). Nutq lingvistikasining tekshiruv obyekti nimadan iborat// Nutq lingvistikasi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari. – Samarqand.

Mansur KUSHVAQTOV,
 mustaqil izlanuvchi, O'zbekiston

TILDAN AMALIY FOYDALANISH SAMARADORLIGI – DAVR TALABI

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek tilshunosligining rivojlanishiga turtki bo'lgan omillar, tilshunoslik taraqqiyoti tarixida oqimlar, tilshunoslik fanining tarkibiy qismlari, til bajaradigan asosiy funksiyalar, tildan amaliy foydalanish, leksikografik zaruriyat va uning an'anaviylashuvi, tilning falsafiy masalalari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy, falsafiy qonuniyat, ilmiy tafakkur darajasi, fanlarning rivojlanish tendensiyalari; tadqiqotchining dunyoqarashi, o'rganish obyekti, tadqiq metodologiyasi, zamonaviy metodologiya, metod.

Annotation: this article discusses the factors that contributed to the development of Uzbek linguistics, the trends in the history of linguistics, the components of linguistic science, the main functions performed by language, the practical use of language, the need for lexicography and its traditionalization, and the philosophical aspects of language.

Key words: social, economic, legal, and philosophical regularities; level of scientific thinking; trends in the development of sciences; researcher's worldview; object of research; research methodology; modern methodology; method.

Аннотация: в данной статье рассматриваются факторы, способствовавшие развитию узбекского языкознания, течения в истории развития языкознания, компоненты лингвистической науки, основные функции, выполняемые языком, практическое использование языка, лексикографическая необходимость и его традиционализация, философские вопросы языка.

Ключевые слова: социальная, экономическая, правовая, философская закономерность; уровень научного мышления; тенденции развития наук; мировоззрение исследователя; объект исследования; методология исследования; современная методология; метод.

Kirish. Ilmiy tafakkurning an'anaviylik illatidan xoli ekanligi o'tmish va yon-atrofga olazarak bo'lish odatidan qutulib, davr taqozo qilayotgan yangi tarixiy zaruratni idrok etishi, undan kelib chiqqan holda o'rganish obyektiga munosabatda bo'lishi, fanning dolzarb vazifalariga mos zamonaviy metodologiya, metodlar va tadqiq metodikasini tanlash yoki ishlab chiqishi kabilarda ko'zga tashlanadi.

Ma'lumki, o'zbek tili dastlab boshqa turkiy tillar bilan umumiy ildizga ega bo'lgan. So'ngra qarluk qavmlari lahjalari turli davrlarda o'g'uz, uyg'ur, qipchoq kabi turkiy, shuningdek, eroniy, arabiy, mo'g'ul kabi noturkiy qavm vakillari lahjalari xususiyatlarini o'ziga singdirib, IX-X asrdan e'tiboran boshqa turkiy tillardan fonetik, leksik-grammatik jihatdan farqlanuvchi bir til ajralib chiqa boshlaydi. Bu til o'ziga xos shakl-shamoyildagi turkiy (o'zbek) til bo'lib, u shu davrdan mustaqil milliy til sifatida shakllanib, yuksalishga yuz tutgan. Bunga asosiy negizini bugungi O'zbekiston hududida yashovchi, hozirgi o'zbek millatining bobokaloni, turkiylarning qarluk toifasiga mansub aholisi tashkil etgan qoraxoniylar davlatining o'rnatilishi va bu davlatda rasmiy saroy tili sifatida, Mahmud Koshg'ariy ta'biricha, "turkiy xoqoniy"ning e'tirof etilganligi asosida amin bo'lish mumkin. Manbalarda eski turkiy til atamasi bilan nomlanuvchi bu til turkiy, sharqiy turkiy, chig'atoy tili kabi nomlar bilan ham yuritilgan¹. Ammo uning umumturkiy tildan ajralib, alohida yaxlitlik maqomiga ko'tarilganligini, boshqa turkiy tillardan farqli xususiyatlarini asoslash, kelgusida milliy til sifatida e'tirof etiladigan bu tilning o'ziga xos xususiyatlarini, fonetik, leksik-grammatik qurilishini tavsiflash ijtimoiy, qolaversa, ulkan ma'naviy-mafkuraviy ahamiyatga ega edi va u tarixiy zarurat, o'ziga xos ijtimoiy buyurtma sifatida namoyon bo'ldi. Bu buyurtmani qabul qilish va zaruratni ado etish turkiylardan yetishib chiqqan, XI asrda yashab o'tgan qomusiy bilim sohibi, to'ng'ich turkiy tilshunos, adabiyotshunos, geograf, kartogaf, etnograf, tarixchi, sayyoh Mahmud Ibn Husayn ibn Muhammad Koshg'ariy zimmasiga

tushdi. Olim qoraxoniylar davlati xalqini turk (turklar) atamasi bilan qayd qildi, ularni va ularning tilini, avvalo, shu mintaqada yashayotgan o'g'uz, turkman va uyg'ur qavmlari hamda ularning tilidan farqladi. Davr talabi va tarixiy zaruratni anglab, qo'yilgan ijtimoiy buyurtmani mukammal darajada ado etdi. Biroq bu zaruriyat asosida shakllangan lug'atchilik an'anasi ming yillar mobaynida saqlanib qoldi. Tilshunoslik faqat lug'atchilik sifatida ish ko'rdi, til esa lug'atlar asosidagina idrok etildi va o'rganildi. Tilni tadqiq qiluvchi fanning boshqa sohalarini shakllanmasdan qolaverdi. Adabiy manbalarni tahlil qilish – so'z ma'nolariga, ularning qo'llanishiga e'tibor berish, izohlash, lisoniy, ma'rifiy qiymatini ochish, asarlarning tarjimai kabi masalalar bilan shug'ullanish keyingi davr leksikografiyasining maqsad va vazifasi bo'ldi.

Adabiy til talqini zaruriyati va uning an'ana tusiga kirishi. O'zbek tilshunosligi tom ma'nodagi fan sifatida XX asrning 20-30-yillarida shakllana boshladi. O'z oldiga davr talablaridan kelib chiqib, muayyan maqsadlarni qo'ygan o'zbek tilshunosligi 50-60 yil mobaynida o'zbek adabiy tili me'yorlarini ishlab chiqish va ommalashtirishdan iborat ulkan zarurat asosida ish ko'rdi.

Adabiy til – milliy yaxlitlikka erishishning, milliy yaxlitlik esa milliy taraqqiyotning bosh omili. Unga erishish zarurati natijasi o'laroq vujudga kelgan o'zbek an'anaviy (formal) tilshunosligi vakillari o'zbek tili qurilishini tavsiflash umumiy vazifasi ostida birlashishdi. XX asr o'zbek tilshunosligining shakllanishida Abdurauf Fitrat, Y.D.Polivanov, G'ozzi Olim Yunusov, Qayum Ramazon, Faxri Kamolov, Ulug' Tursunov, Ayyub G'ulomov va ular izdoshlarining xizmatlari katta. Bu davrda o'zbek tilining ichki qurilishi zamonaviy tilshunoslik yutuqlari asosida o'rganildi va o'zbek tilshunosligi jahon zamonaviy tilshunosligining bir bo'laki sifatida shakllandi. Tilshunoslikning bugungi mavjud barcha bo'limlari bo'yicha ko'plab ilmiy-tadqiqot ishlari vujudga keldi. Ular asosida imlo va talaffuz qoidalari yaratilib, o'rta, o'rta-maxsus va oliy maktab uchun bu tildan me'yoriy darslik, qo'llanma va

¹ Муталибов С.М. Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони /Девону луғотит турк/. –Тошкент: ЎзССР ФА, 1960. – Б. 499.

ilmiy grammatikalar yaratildi. "Hozirgi o'zbek adabiy tili" kursining mutaxassislar tayyorlashda fundamental predmet sifatida o'qitilishi mazkur ijtimoiy zarurat asosida kechdi. Natijada, ta'lim, matbuot, radio, televideniye, rasmiy ish yuritish, kitobatchilik ishlarida o'zbek adabiy tilining ustuvorligiga erishildi. Adabiy til me'yorlarini ishlab chiqish va ommalashtirishdan iborat ijtimoiy buyurtmani olgan o'zbek an'anaviy tilshunosligi o'zbek adabiy tilining imlo qoidalari, imlo lug'ati, talaffuz me'yorlari, o'zbek adabiy tilining akademik grammatikalari, shuningdek, o'zbek tilining 2 tomli izohli lug'ati nashr etilishi bilan o'tgan asrning 80-yillarida o'z faoliyatiga yakun yasadi. Bu holat yetakchi o'zbek tilshunoslari tomonidan e'tirof etildi.

Lisoniy strukturani aniqlash – ijtimoiy zarurat. XX asrning 70-yillariga kelib o'zbek tilshunosligining empirik (amaliy, faktografik) bosqichi tugallangan, o'z zimmasiga yuklatilgan ijtimoiy zarurat – adabiy til me'yorlarini ishlab chiqish va omma ongiga singdirishdan iborat ulkan vazifa ado etilgan edi. To'plangan boy daliliy ashyoni dialektik metodologiya asosida o'rganishga kuchli zamin tayyorlangan bo'lib, tilshunoslikning o'zi esa turg'unlik, an'anaparastlik holatini boshdan kechirmoqda edi. Shu boisdan butun sobiq sho'ro davlati hududida olib borilayotgan oshkoralik va qayta qurish siyosati o'zbek tilshunosligi fanini ham chetlab o'tmadi. Fanning yangi avlod olimlari qayta qurish sharoitida o'zbek tilshunosligining dolzarb muammolari, mutaxassislar e'tiborini kutayotgan tarixiy zarurat bo'yicha respublika va ittifoq matbuotida chiqish qildilar.

Ko'tarilgan masalalarni mohiyatan ikkiga bo'lish mumkin:

1) o'zbek tilshunosligi oldiga 30-40-yillarda qo'yilgan va 40-50-yillarda amalga oshirgan vazifasi – o'zbek tili turli sath birliklarining zamonaviy tahlil usullarida berilgan mukammal tavsifi, belgilangan adabiy til me'yorlari, ta'limning turli bosqichi uchun yaratilgan o'quv qo'llanmalari, darslik hamda lug'atlar asosida to'laqonli nazariy tushunchalar hosil qilish, xususiyliklarda umumiylikni, hodisalarda mohiyatni, oqibatlarda sababni, voqealarda imkoniyatni ochish darajasiga ko'tarilish;

2) uzoq yillar davomida o'zbek tili ittifoqdagi turkiy, qolaversa, boshqa tillar kabi rus va Yevropa tillari qoliplari asosida o'rganib kelinganligi sababli uni o'z ichki substansial tabiatidan kelib chiqqan holda alohida milliy yaxlitlik sifatida tadqiq qilish.

Bu vazifalar tildan amaliy foydalanish, uning ijtimoiy funksiyasi samaradorligini oshirish, milliy-madaniy kodlarini aniqlash, tilni algoritmash, modellashtirish, axborot texnologiyalari bilan uyg'unlashtirishni ta'minlaydigan umumiy lisoniy imkoniyatlarini ochishdek tarixiy zarurat, ijtimoiy buyurtma talablari natijasi edi. Ularni ado etish "imkoniyatlar tilshunosligi" degan nomga sazovor bo'lgan, o'zbek an'anaviy tilshunosligining vorisi – o'zbek substansial tilshunosligi zimmasiga yuklatildi.

Ko'rinadiki, o'zbek substansial tilshunosligi vakillari ham davr

talablari asosidagi ijtimoiy zaruratni teran anglab, undan kelib chiqadigan vazifalarni ado etishdi. Bugungi kunda bu yo'nalishda ham tafakkur an'anaviyligiga xos belgilar ko'zga tashlanadi. Tilshunoslikning boshqa yo'nalishlariga bepisand munosabatda bo'lish, fanning yangi paradigmatlarini "sof tilshunoslik" emaslikda ayblash, haqiqiy til ilmi sifatida lisoniy struktura tadqiqinagina tan olish kabilar shular jumlasidandir. Ammo ushbu yo'nalishda tafakkur an'anaviyligidan xalos bo'lishni ta'minlaydigan holatlar quyidagilar bilan belgilanadi:

Birinchidan, o'zbek substansial tilshunosligi istiqlol tilshunosligi bo'lib, u mustaqillik davrida shakllandi va rivojlandi. O'z maqsad va vazifalarini, tadqiq metodologiyasi va metodikasini mustaqil tanlash, o'rganish obyektiga avtoritar ko'rsatmalarsiz erkin yondashish imkoniyatiga ega bo'ldi.

Ikkinchidan, o'zbek substansial tilshunosligi an'anaviy va konservativ tafakkurni shakllantirishga xizmat qiluvchi metodologiya bo'lgan kommunistik dogmalardan xoli rivojlanganligi bilan xarakterlanadi.

Uchinchidan, bu yo'nalish namoyandalari o'rganish obyekti bilan bog'liq navbatdagi tarixiy zaruratni anglash va unga doir vazifalarni belgilash bilangina o'zbek substansial tilshunosligini rivojlantirish mumkinligini, aks holda u ham konservativlashib, mutlaqlashib, an'anaviylik chohiga tushib qolishini teran his etish imkoniyatiga egadirlar.

Tildan amaliy foydalanish samaradorligi – davr talabi.

Davr o'zbek tilshunosligidan aniqlangan lisoniy umumiyliklarning nutqiy voqelanishini tekshirishga, undan amaliy foydalanish samaradorligini oshirish, qo'llanish doirasini kengaytirish muammolari bilan shug'ullanishga jiddiy kirishishni talab qilmoqda. Bu yangi asr tilshunosligi zimmasiga yuklatilayotgan ijtimoiy buyurtmadir. Fundamental fanlar, zamonaviy kommunikatsiya va axborot texnologiyalari, bank-moliya tizimi kabi o'ta muhim sohalarda ona tilimizning qo'llanish doirasini kengaytirish, etimologik va qiyosiy lug'atlar chop etish, zarur atama va iboralar, tushuncha va kategoriyalarni ishlab chiqish, bir so'z bilan aytganda, o'zbek tilini ilmiy asosda har tomonlama rivojlantirish milliy o'zlikni, Vatan tuyg'usini anglashdek ezgu maqsadlarga xizmat qilishi shubhasiz. Bu esa lisoniy imkoniyatlarning amaliy voqelanishi, undan samarali foydalanish masalalari bilan shug'ullanuvchi o'zbek amaliy tilshunosligining sotsiolingvistika, etnolingvistika, psixolingvistika, pragmalolingvistika, lingvokognitologiya, lingvokulturologiya, neyrolingvistika, kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi kabi zamonaviy fan yo'nalishlarini yo'lga qo'yish asosida amalga oshiriladi. Shuningdek, XXI asr axborot texnologiyalari va globallashtiruv asri ekan, o'zbek tilining global til korpuslariga qo'shiluvini ta'minlash ham tarixiy zarurat sifatida namoyon bo'lmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hasanov, Botirbek. *Sangloh asari*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1989.
2. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'quv qo'llanma. – T.: "Fan va texnologiya", 2009.
3. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Darslik. – T.: "Fan va texnologiya", 2010.
4. Болдирев Н.Н. Лингвистика и семантика. – Москва: Наука, 1975.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Academia, 2001.
6. Муталлибов С.М. Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони /Девону луғотит турк/. –Тошкент: ЎзССР ФА, 1960.
7. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2008.

Madina ABDIYEVA,
*Iqtisod va pedagogika
 universiteti o'qituvchisi*

ILLOKUTIV VA PERLOKUTIV KOMPONENTLAR ORQALI NUTQIY AKTLARNI O'RGANISH

Annotatsiya: maqola nutqiy aktlarni illokutiv va perlokutiv komponentlar nuqtayi nazaridan tahlil qilishga bag'ishlangan. Unda nutqiy aktning mohiyati, funksiyasi va turlari o'rganiladi, shuningdek, illokutiv va perlokutiv aktlarning so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi kommunikativ aloqadagi roli ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda nutqiy aktlarni aniqlash va tasniflash metodlari ham yoritilgan, bu rahbar nutqi, pedagogik nutq va boshqa boshqaruviy nutq turlarini tahlil qilishda ilmiy asos sifatida xizmat qiladi. Maqolada shuningdek, illokutiv va perlokutiv komponentlarning perlokutsion ta'siri va tinglovchi reaksiyasiga qanday ta'sir qilishi ham ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: *nutqiy akt, illokutiv akt, perlokutiv akt, lokutiv komponent, perlokutsion ta'sir, kommunikativ funksiyalar, rahbar nutqi, pedagogik nutq.*

Аннотация: статья посвящена анализу речевых актов с точки зрения иллокутивных и перлокутивных компонентов. В ней рассматриваются сущность, функции и типы речевых актов, а также роль иллокутивных и перлокутивных актов в коммуникативном взаимодействии между говорящим и слушателем. Исследование также охватывает методы выявления и классификации речевых актов, которые служат научной основой для анализа руководящей речи, педагогического дискурса и других видов организационной коммуникации. Кроме того, в статье показано, как иллокутивные и перлокутивные компоненты влияют на перлокутивные эффекты и реакции слушателя.

Ключевые слова: *речевой акт, иллокутивный акт, перлокутивный акт, локьютивный компонент, перлокутивный эффект, коммуникативные функции, руководящая речь, педагогическая речь*

Annotation: the article is dedicated to the analysis of speech acts from the perspective of illocutionary and perlocutionary components. It examines the essence, functions, and types of speech acts, as well as the role of illocutionary and perlocutionary acts in the communicative interaction between the speaker and the listener. The study also covers methods for identifying and classifying speech acts, which serve as a scientific basis for analyzing managerial speech, pedagogical discourse, and other types of organizational communication. Furthermore, the article demonstrates how illocutionary and perlocutionary components influence perlocutionary effects and listener responses.

Key words: *speech act, illocutionary act, perlocutionary act, locutionary component, perlocutionary effect, communicative functions, managerial speech, pedagogical speech.*

Kirish. Nutqiy faoliyat insonning ijtimoiy mavjudligini ifodalovchi muhim jarayonlardan biri bo'lib, unda til birliklari nafaqat ma'lumot uzatish vositasi, balki ongli tarzda amalga oshiriladigan harakat sifatida ham xizmat qiladi. Kundalik hayotda insonning eng ko'p duch keladigan faoliyatlaridan biri, o'zaro muloqot bo'lib, har qanday ijtimoiy, hissiy, ma'naviy yoki kasbiy aloqalar asosan nutqiy munosabatlar orqali shakllanadi. Garchi gaplashish ko'pchilikka tabiiy jarayondek tuyulsa-da, amaliyotda bu jarayon ko'pincha murakkab kechadi. Suhbat davomida fikrni aniq ifodalash uchun so'zlarni tanlash, suhbatdoshning nuqtayi nazarini to'g'ri anglash uchun esa o'ylab olish zarurati tug'iladi. Shu bilan birga, umumiy semantik maydon, ijtimoiy tajriba va kontekstlar yordamida biz bir-birimizni tushunishga muvaffaq bo'lamiz.

Tilning qo'llanishi, ayniqsa faol kommunikativ

jarayonlarda, murakkab va ko'p qatlamli tizim ekanini ko'rsatadi. Bu jarayon faqat grammatik qoidalarni qo'llash yoki so'zlarni tanib olishdan iborat emas; u nutqiy vaziyatni baholash, maqsadga mos ifodalarni tanlash, suhbatdoshning ruhiy holatini hisobga olish, ijtimoiy masofani belgilash kabi omillarni ham o'z ichiga oladi. Xorijiy tilni o'rganishda esa bu murakkablik yanada sezilarli bo'ladi: o'rganuvchi so'zlarni bilish bilan birga, nutqni kontekstga mos tarzda ishlatishi, vaziyatga muvofiq ohang, uslub va kommunikativ strategiyalarni tanlashi kerak bo'ladi.

Tadqiqod materiallari va metodologiyasi. Pragmalingvistika fanida eng dolzarb va markaziy masalalardan biri, nutqiy aktlar konsepsiyasidir. Nutqiy akt muloqot jarayonida yuzaga keladigan, ma'lum bir maqsadni bajaruvchi va so'z hamda iboralar orqali ifodalanuvchi kommunikativ birlik sifatida ta'riflanadi.

U til egasining niyati, fikri va hissiyotini tinglovchiga yetkazish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Nutqiy aktlar turli shakllarda namoyon bo'ladi: bayonotlar, so'rovlar, tavsiyalar, buyruqlar, hisobotlar, minnatdorchilik, kechirim so'rashlar, tabriklar va boshqa kommunikativ harakatlar buning eng ko'zga ko'ringan namunalari hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, nutqiy aktlar tilning lingvistik jihatlarini o'rganish bilan birga, uning ijtimoiy va psixologik qirralarini ham tadqiq etish uchun asosiy vosita hisoblanadi.

Nutqiy aktlar faqat so'zlar orqali emas, balki turli noverbal vositalar yordamida ham amalga oshiriladi. Masalan, tana harakatlari, imo-ishoralar, yuz ifodalari, ovoz ohangi va ritmik pauzalar nutqning mazmunini yanada aniqroq va ta'sirchan qiladi. Nutqiy aktning samaradorligi til egasining niyatini aniq ifodalashga va tinglovchining ushbu ifodani to'g'ri tushunishiga bog'liq. Shu bilan birga, har bir nutqiy harakat ijtimoiy kontekstga mos bo'lishi, vaziyat sharoitlarini hisobga olishi va ishtirokchilar o'rtasida umumiy tushuncha yaratishi kerak.

Xorijiy tilni o'rganish jarayonida nutqiy aktlarning murakkabligi yanada sezilarli bo'ladi: o'rganuvchi nafaqat so'zlarni bilishi, balki ularni kontekstga mos ishlatishi, vaziyatga muvofiq ohang, uslub va kommunikativ strategiyani tanlashi zarur. Shu nuqtayi nazardan, nutqiy aktlarni o'rganish nafaqat til bilimni chuqurlashtirish, balki insonning ijtimoiy va psixologik kommunikativ qobiliyatini rivojlantirishda ham muhim ahamiyatga ega.

Muhokama va tadqiqot natijalari. Nutqiy akt muloqot jarayonida yuzaga keladigan, ma'lum bir maqsadni bajaruvchi va so'zlar orqali ifodalanuvchi kommunikativ birlikdir. U til egasining niyati, fikri va hissiyotini tinglovchiga yetkazish vositasi sifatida xizmat qiladi. Nutqiy aktlar turlicha namoyon bo'ladi: bayonotlar, so'rovlar, tavsiyalar, buyruqlar, minnatdorchilik, kechirim so'rash, tabriklar va boshqa muloqot harakatlari shu jumladandir.

Nutqiy aktlar bir necha qatlamda sodir bo'ladi. Dastlab, so'zlovchi voqelikni anglab, maqsadni belgilaydi va nutqiy akt turini tanlaydi. Keyin u fikrini tilda ifodalaydi va shu orqali tinglovchiga axborot yetkazadi hamda kerakli ta'sirni hosil qiladi. Ushbu jarayonda lokutsion akt so'z va grammatik shakl orqali mazmunni yetkazsa, illokutsion akt so'zlovchining maqsadli harakatini ifodalaydi, perlokutsion akt esa tinglovchida yuzaga keladigan psixologik yoki ijtimoiy reaksiyani bildiradi. Shu tariqa, nutqiy aktlar muloqotning markaziy tarkibiy qismi bo'lib, voqelik, maqsad va ijtimoiy kontekstni birlashtiradi. Ularning samaradorligi til egasining niyatini aniq ifodalashi,

tinglovchining to'g'ri tushunishi va kontekstga mosligi bilan belgilanadi. Lokutsion, illokutsion va perlokutsion aktlar birgalikda muloqot jarayonini shakllantiradi, shuningdek, tinglovchining javobi perlokutsion ta'sirning muvaffaqiyatini belgilaydi.

Rahbar nutqi zamonaviy tashkilotlar va ijtimoiy muhitda muloqot jarayonining markaziy elementi hisoblanadi. Har qanday rahbar o'z vazifasini samarali bajarish uchun nafaqat axborot yetkazishi, balki xodimlarning motivatsiyasini oshirish, ularni rag'batlantirish va ijtimoiy-hissiy ta'sirni hisobga olishga ham majburdir.

Rahbar nutqining eng muhim funksional qatlami illokutiv aktlar orqali namoyon bo'ladi. Bu aktlar rahbar so'zlari orqali aniq maqsadni amalga oshirishni ta'minlaydi: buyruq berish, tavsiya qilish, maslahatlashish, xodimlarni rag'batlantirish yoki ogohlantirish. Masalan, rahbar "Ushbu hisobotni ertaga topshiring" deb aytganda, u shunchaki axborot bermaydi; shu jumla orqali xodimga aniq vazifa va majburiyat yuklaydi. Shu tariqa, illokutiv akt rahbar nutqining kommunikativ mohiyatini belgilab, muloqotni maqsadga yo'naltiradi va xodimning harakatlarini tartibga solishga xizmat qiladi.

Perlokutiv aktlar esa tinglovchida yuzaga keladigan psixologik yoki xulqiy ta'sirni belgilaydi. Masalan, rag'batlantiruvchi so'zlar xodimning ishga bo'lgan qiziqishi va mas'uliyatini oshiradi, ogohlantirish yoki tanbeh esa ish faoliyatini yoki xatti-harakatlarni o'zgartirishga yordam beradi. Perlokutiv aktning muvaffaqiyati ko'pincha illokutiv aktning aniq va to'g'ri ifodalanganligiga bog'liq bo'ladi; ya'ni buyruq yoki tavsiya aniq bo'lsa, xodimlar uni tushunib, o'zaro ijobiy munosabat bildiradi.

Illokutiv va perlokutiv aktlarning uyg'unligi rahbar nutqining samaradorligini oshiradi. Illokutiv aktlar xodimlarga aniq vazifa va maqsadni belgilash imkonini bersa, perlokutiv aktlar tinglovchining motivatsiyasi, ishga bo'lgan yondashuvi va ruhiy holatiga ijobiy ta'sir qiladi. Shu bilan birga, ularning samaradorligi tinglovchining madaniyati, ilgari olgan tajribasi, konteksti va muloqot sharoitlariga ham bog'liq. Natijada, rahbar nutqi nafaqat ma'lumot berish yoki buyruq berish vositasi, balki xodimlar bilan ijtimoiy-hissiy aloqani shakllantiruvchi kompleks kommunikativ jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Bu nuqtayi nazardan, nutq aktlari nazariyasi rahbar nutqini tahlil qilish va samarali shakllantirish uchun muhim konseptual vosita hisoblanadi.

Rahbar nutqi ijtimoiy muloqotda muhim rol o'ynaydi, chunki u faqat axborot berish bilan cheklanmay, xodimlarning faoliyatini yo'naltirish,

motivatsiya berish va qaror qabul qilish jarayoniga ham ta'sir ko'rsatadi. Shu nuqtayi nazardan, rahbar nutqi nutqiy aktlar nazariyasi asosida o'rganishga loyiqdir.

Masalan, rahbar yig'ilishda xodimlarga shunday deydi: "Bugungi loyiha muddatida yakunlanishi kerak, shuning uchun har biringiz vazifangizni aniqlik bilan bajarishingiz zarur". Bu jumlada bir nechta nutqiy akt birlashtirilgan: bayonot akti orqali loyiha muddati haqida axborot beriladi, buyruq akti orqali esa xodimlar aniq harakat qilishga yo'naltiriladi. Shu tarzda, rahbarning nutqi orqali voqelik (loyiha muddati), maqsad (vazifalarni bajarish) va ijtimoiy ta'sir (motivatsiya va tartib) uyg'unlashadi.

Yana bir misol: "Agar siz bu vazifani o'z vaqtida topshirsangiz, jamoa uchun katta natija bo'ladi va sizning ish faoliyatingiz ham e'tirof etiladi". Bu yerda nutqiy aktlar yanada murakkablashadi: illokutsion akt orqali xodim ishga undaladi, perlokutsion akt orqali esa uning motivatsiyasi va mas'uliyati oshadi. Shu bilan birga, rahbar nutqi xodimlarda rag'bat va mas'uliyat hissini uyg'otadi, ya'ni nutqiy akt ijtimoiy-hissiy ta'sirga ega bo'ladi.

Har qanday kommunikativ muloqotning boshlanishida ekstra-lingvistik omillar voqelik, ijtimoiy vaziyat, sharoit va motivlar, nutqiy faoliyat uchun asos bo'ladi. Masalan, rahbar yig'ilishda loyiha muddatini bildirishi va xodimlarni vaqtida ishlashga rag'batlantirish

ehtiyoji bilan bog'liq. Shu tarzda, tashqi omillar nutqning boshlanish nuqtasini belgilaydi.

Sh. Safarov ta'kidlashicha, "sabab-motiv-maqsad" zanjiri nutqiy faoliyatning rejasini shakllantiradi va uni real voqelikka aylantiradi. Rahbar nutqida bu quyidagicha ko'rinadi: sababi – loyiha muddati, motivi – xodimlarni ishga undash va rag'batlantirish, maqsadi – loyiha muvaffaqiyatli yakunlanishi. Shu zanjir nutqiy akti bayonot, buyruq yoki iltimos sifatida amalga oshirishga yo'naltiradi va oxirida nutqiy ifoda sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, rahbar nutqi zamonaviy tashkilotlarda kommunikativ jarayonning markaziy elementi sifatida namoyon bo'ladi. Nutqiy faoliyatning samarali bo'lishi tashqi omillar, ijtimoiy vaziyat, motivlar va maqsadning uyg'unligiga bog'liq. "Sabab-motiv-maqsad" zanjiri nutqiy aktning rejasini aniqlab, uning bayonot, buyruq, iltimos yoki deklarativ shakllarda amalga oshishiga imkon yaratadi. Illokutiv va perlokutiv aktlar nazariyasi esa rahbar nutqining funksional qatlamlarini, tinglovchida yuzaga keladigan psixologik va ijtimoiy ta'sirni tushunishga yordam beradi. Shu bilan birga, nutqdagi illokutiv-perlokutiv uyg'unlik xodimlarning motivatsiyasi, ish faoliyati va tashkilotdagi kommunikatsiya samaradorligini oshiradi. Natijada, rahbar nutqini o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki pedagogik va boshqaruviy nuqtayi nazardan ham katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2008. – Б. 63.
2. Баранов А.Н. Крейдлин Г.Е. Иллокутивное вынуждение в структуре диалога // Вопросы языкознания. – М., 1992. – №2. – С. 84-99.
3. Сухих С.А. Прагмалингвистическое измерение коммуникативного процесса: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Краснодар, 1998. – 30 с.
4. Ҳақимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Академнашр, 2013. 174-б.
5. Narxodjayeva X.Sh. Rasmiy muloqot matnining lingvomadaniy va pragmatik tadqiqi. Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi. –Qarshi, 2023. 78-bet.

Muqaddas ABBOSOVA,
Samarqand davlat Chet tillar instituti
o'qituvchisi

ASSERTIV NUTQIY AKTLARNING MULOQOT MATNIDA VOQEALANTIRUVCHI LINGVOKOGNITIV OMILLAR

(Ingliz va o'zbek tillari misolida)

Annotatsiya: maqolada ingliz va o'zbek tillarida assertiv nutqiy aktlarning muloqot jarayonida shakllanishi, ularni voqealantiruvchi lingvokognitiv omillar va madaniy-pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda ikki tilning nutqiy mantiqi, mazmun-modallik munosabatlari, fikrni ifodalashga oid semantik va kognitiv mexanizmlar qiyosiy yondashuv orqali yoritiladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, assertiv aktlarning mazmun yaratish jarayoni til egasining bilim fondi, ijtimoiy tajribasi, kontekst talabi va madaniy qadriyatlari bilan bevosita bog'liq.

Kalit so'zlar: *assertiv nutqiy aktlar, pragmatika, lingvokognitiv omillar, muloqot matni, diskurs, ifoda uslubi, ingliz tili, o'zbek tili.*

Annotation: the article analyzes the formation of assertive speech acts in the process of communication in English and Uzbek, the linguocognitive factors and cultural-pragmatic features that actualize them. In the study, the speech logic of the two languages, content-modal relations, semantic and cognitive mechanisms of expressing thought are highlighted through a comparative approach. The results show that the process of content creation of assertive acts is directly related to the language owner's knowledge base, social experience, contextual requirements, and cultural values.

Key words: *assertive speech acts, pragmatics, linguocognitive factors, text of communication, discourse, style of expression, English language, Uzbek language.*

Аннотация: в статье анализируется формирование assertивных речевых актов в процессе общения в английском и узбекском языках, реализующие их лингвокогнитивные факторы и культурно-прагматические особенности. В исследовании с помощью сравнительного подхода освещаются речевая логика двух языков, содержательно-модальные отношения, семантические и когнитивные механизмы выражения мысли. Результаты показывают, что процесс создания содержания assertивных актов напрямую связан с фондом знаний, социальным опытом, потребностями контекста и культурными ценностями носителя языка.

Ключевые слова: *assertивные речевые акты прагматика лингвокогнитивные факторы коммуникативный текст дискурс стиль выражения английский язык узбекский язык.*

Kirish. Nutqiy aktlar nazariyasida assertivlar real voqelikni ifodalash, mavjud holatni tasdiqlash yoki inkor qilish, fakt va ishonchga asoslangan fikr bildirish kabi funksiyalarni bajaruvchi muhim nutq turlaridan hisoblanadi. Zamonaviy lingvistika tilni faqat grammatik tizim sifatida emas, balki inson ongida kechadigan kognitiv jarayonlarning ifodasi sifatida ko'radi. Shuning uchun assertiv nutqiy aktlarni o'rganishda lingvokognitiv yondashuv markaziy o'rin tutadi. Chunki nutq egasi tomonidan bildirayotgan har bir fikr uning dunyo haqidagi tasavvurlariga, tajribasiga va madaniy kodiga tayangan holda shakllanadi.

Ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi tipologik, semantik va pragmatik farqlar assertiv aktlarning ifodalanishida turli ko'rinishlarni yuzaga keltiradi. Ingliz tili analitik tuzilishga ega bo'lganligi sababli dalillilikni bevosita grammatik strukturalar orqali aniq aks ettirsa, o'zbek tilida kontekst, intonatsiya va so'zlovchining ijtimoiy maqomi muhim rol o'ynaydi. Shu bois ikki tilni qiyosiy tahlil qilish assertiv aktlarning universalligi va milliy xususiyatlarini bir vaqtning o'zida ko'rsatib beradi.

Kognitiv jarayonlarning yana bir muhim qatlami — inferensiya, ya'ni so'zlovchi va tinglovchi tomonidan

yashirin ma'noni taxmin qilish, kontekstdan keltirib chiqarish qobiliyatidir. Ingliz tilida inferensiya ko'proq tilning grammatik vositalari orqali boshqarilsa, o'zbek tilida u ko'proq pragmatik signallar, ijtimoiy kontekst va nutqiy vaziyat orqali shakllanadi. Masalan, ingliz tilidagi "It is clear that" kabi konstruksiyalar ma'noning mantiqiy asoslanganligini ochiq bildiradi. O'zbek tilida esa "ko'rinadiki", "bularning barchasidan kelib chiqadiki" kabi birliklar mantiqiy fikr yuritishni ko'rsatadi, lekin tinglovchiga ma'noni mustaqil ravishda to'ldirish imkonini ham beradi.

Shuningdek, assertiv aktlarni voqealantirishda kognitiv yuklamaning darajasi ham farqlanadi. Ingliz tilida mantiqiy tizimning rivojlanganligi fikrning izchil, qisqa va aniq tuzilishiga yordam beradi. O'zbek tilida esa fikr ko'pincha kontekstga moslashgan holda kengaytiriladi, natijada matnda qo'shimcha tushuntirishlar, yumshatuvchi vositalar yoki qo'shimcha izohlar paydo bo'ladi. Bu jarayon matnning semantik hajmini oshiradi va assertivning ta'sirchanlik darajasini o'zgartiradi.

Assertiv nutqiy aktlarning voqealanishida diskursning ichki strukturasini tashkil etuvchi mantiqiy bog'lanishlar

ham muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Ingliz tilida muloqotning ketma-ketligi, aniqligi va daliliy asoslari ko'pincha mantiqiy bog'lovchilar orqali qat'iy tartibga solinadi. Bu tilning diskursiy tabiatini aniq strukturaga yo'naltiradi va assertiv fikrning tinglovchi tomonidan tez va mukammal qabul qilinishini ta'minlaydi. O'zbek tilida esa bog'lovchilar kamroq grammatik majburiyatga ega bo'lib, fikr ko'proq kontekst, intonatsiya va nutqiy vaziyat orqali tartibga solinadi. Shu bois o'zbek diskursida assertiv aktlar ba'zan mantiqiy izchillikdan ko'ra nutqiy moslashuvchanlikka urg'u beradi.

Tilning milliy tafakkur modeli ham assertiv aktlarning shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ingliz tilidagi analitik tafakkur modeli fikrni qisqa, bevosita va dalillangan shaklda ifodalashni me'yor sifatida belgilaydi. Bu jarayonda til egasi fikrning mohiyatini minimal vositalar bilan aniq yetkazishga intiladi. O'zbek tilida esa sintetik tafakkur unsurlari kuchli bo'lib, fikr ko'pincha kontekst bilan qo'shilib, emotsional va ijtimoiy ohang bilan boyitilgan tarzda shakllanadi. Bu o'z navbatida assertiv aktning mazmunini nafaqat fakt sifatida, balki voqea yoki holatga munosabat sifatida ham talqin etishga sabab bo'ladi.

Kognitiv semantika nuqtayi nazaridan assertivlar so'zlovchi ongida mavjud bo'lgan konseptual xaritaga tayanadi. Har bir tilning konseptual tizimi turlicha bo'lgani bois, assertivlarning mazmuniy tuzilishi ham farq qiladi. Masalan, ingliz tilida haqiqat konsepti ko'proq obyektivlik, neytrallik va daliliy asos bilan bog'lanadi. O'zbek tilida esa haqiqat tushunchasi ko'pincha odob, axloqiy mezonlar, tajriba va ijtimoiy qadriyatlar bilan boyitilgan. Natijada ingliz tilidagi assertivlar faktning obyektivligini ta'kidlash, o'zbek tilidagi assertivlar ko'proq subyektiv tajriba va milliy qadriyatlarga tayanadi.

Nutqiy vazifalarning konnotativ qatlamda aks etishi ham assertiv aktlarni shakllantiruvchi omillardan biridir. Ingliz tilida konnotatsiya ko'pincha til birliklariga bevosita bog'liq bo'lmasa-da, nutqning ohangi orqali ma'lum darajada kuchayishi mumkin. O'zbek tilida esa konnotativ ma'no lingvokulturologik an'analar tufayli keng qo'llanadi va assertiv fikrning tinglovchi tomonidan qanday qabul qilinishini sezilarli darajada belgilab beradi. Shu bois "aniq", "ravshan", "shubhasiz" kabi so'zlar o'zbek tilida nafaqat faktni tasdiqlaydi, balki so'zlovchining unga bo'lgan emotsional munosabatini ham bildiradi.

Shuningdek, assertiv aktlarning voqealanishida tilning axborot taqsimlash strategiyasi ham ahamiyatlidir. Ingliz tilida axborot odatda mavzu va remaga qat'iy

ajratilgan holda beriladi, bu esa fikrning markaziy mazmunini aniq ajratib ko'rsatadi. O'zbek tilida esa axborot taqsimoti ko'proq erkin bo'lib, muloqot jarayonida tinglovchining bilim darajasi va suhbatdagi ijtimoiy rolga mos holda o'zgarishi mumkin. Natijada assertiv aktning semantik markazi ingliz tilida grammatik tuzilishda, o'zbek tilida esa kontekstda aks etadi.

Pragmatik aspektda esa til egasining maqsadi — suhbatdoshni ishontrish, faktni yetkazish yoki o'z pozitsiyasini bildirish — har ikki tilda farqli vositalar orqali amalga oshadi. Ingliz tilida ishontruvchanlik ko'proq mantiqiy izchillik, aniq dalil va epistemik markerlar bilan mustahkamlanadi. O'zbek tilida esa ishonch tinglovchi bilan ijtimoiy uyg'unlikka erishish, muloyimlik va hurmat orqali shakllanadi. Natijada assertiv aktning kuchi ingliz tilida dalilga, o'zbek tilida esa ijtimoiy moslashuvchanlikka tayanadi.

Tilning kognitiv-pragmatik mexanizmlaridan yana biri — presuppozitsiya. Ingliz tilidagi presuppozitsiya ko'proq matnning ichki grammatik strukturasi bog'liq bo'lsa, o'zbek tilida presuppozitsiya ko'proq madaniy ongda shakllangan umumiy tushunchalar orqali yuzaga chiqadi. Bu esa assertiv aktning ma'nosini kengaytiradi va uning kontekstga moslashgan holda talqin etilishiga zamin yaratadi.

Madaniy omillar ham assertivlarning shakllanishida muhim o'rin tutadi. Individualizm kuchli bo'lgan ingliz jamiyatida fikrni aniq, bevosita va mustaqil tarzda bildirish qadrlanadi, shu tufayli assertivlar ko'pincha aniq subyektga va faktga bog'lanib keladi. O'zbek madaniyatida esa murosaviylik, hurmat va ijtimoiy masofa omillari sabab fikrni yumshoq, ko'proq umumlashtirilgan shaklda bildirishga moyillik mavjud, bu esa assertivlarning ohang va konnotativ qatlamiga ta'sir qiladi.

Xulosa. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, assertiv nutqiy aktlar ingliz va o'zbek tillarida umumiy kommunikativ maqsadga ega bo'lsa-da, ularning voqealanish mexanizmlari til tizimi, madaniy qadriyatlar va so'zlovchining kognitiv modellariga ko'ra farqlanadi. Ingliz tilida assertivlar aniq grammatik vositalar, dalillilikka asoslangan strukturalar va epistemik markerlar orqali ifodalanib, faktning ravshanligiga urg'u beriladi. O'zbek tilida esa kontekstual ma'no, ijtimoiy pragmatika va nutqiy nozikliklar assertivning shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Lingvokognitiv yondashuv ushbu farqlarni chuqurroq anglash imkonini berib, muloqot jarayonidagi mazmun yaratish mexanizmlarini ilmiy asosda izohlashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ostin J Nutqiy aktlar nazariyasiga kirish. Pragmatika asoslari bo'yicha tarjima materiallari.
2. Searle J Speech Acts An Essay in the Philosophy of Language Cambridge University Press.
3. Krashevskaya L Kognitiv lingvistika asoslari bo'yicha tadqiqotlar G'ulomov A O'zbek tili pragmatikasi va nutq madaniyati bo'yicha ilmiy maqolalar to'plami.
4. Wierzbicka A Cross Cultural Pragmatics The Semantics of Human Interaction

Dilsora ZOKIROVA,
Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi
e-mail: zokirovadilsora@gmail.com

PAREMIOLOGIK MATNLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada paremiologik matnlarning lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Paremiologiya – maqollar, matallar va qo'llanilish sohasini o'rganadigan tilshunoslik sohasi bo'lib, u o'zining lingvistik va madaniy jihatlar bilan ajralib turadi. Maqolada paremiologik matnlarning til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqligi, ularning leksik-semantik, pragmatik va stilistik xususiyatlari, shuningdek, ular orqali milliy dunyoqarash ifodalanishi ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda o'zbek paremiologiyasining rivojlanishi va uning xalq madaniyatidagi o'rni ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: *paremiologiya, lingvomadaniyat, maqollar, madaniyat, pragmatika, leksika, stilistika.*

Annotation: this article analyzes the linguocultural features of paremiological texts. Paremiology is a branch of linguistics that studies proverbs, sayings, and their areas of usage, distinguished by its linguistic and cultural aspects. The article examines the interrelation between language and culture in paremiological texts, their lexical-semantic, pragmatic, and stylistic characteristics, as well as the expression of national worldview through them. The study also highlights the development of Uzbek paremiology and its role in the folk culture.

Key words: *paremiology, linguoculture, proverbs, culture, pragmatics, lexicon, stylistics.*

Аннотация: в данной статье анализируются лингвокультурные особенности паремиологических текстов. Паремология – это раздел лингвистики, изучающий пословицы, поговорки и области их употребления, который выделяется своими лингвистическими и культурными аспектами. В статье рассматривается взаимосвязь между языком и культурой в паремиологических текстах, их лексико-семантические, прагматические и стилистические характеристики, а также выражение национального мировоззрения через них. В исследовании показано развитие узбекской паремологии и её место в народной культуре.

Ключевые слова: *паремология, лингвокультура, пословицы, культура, прагматика, лексика, стилистика.*

Paremiologik matnlar – xalq og'zaki ijodining eng qadimiy va ko'p tarqalgan shakllaridan biri bo'lib, ular milliy tilning lingvistik va madaniy xususiyatlarini aks ettiradi [1: 45]. Maqollar va matallar nafaqat ma'naviy-axloqiy qoidalarni ifodalaydi, balki tilning rasmiy va norasmiy qatlamlarini bog'laydi, xalqning dunyoqarashi va qadriyatlarini o'zida mujassamlaydi. Shu boisdan, paremiologik matnlarning lingvomadaniy jihatini o'rganish til va madaniyataro munosabatlarni yanada chuqurroq tushunish imkonini beradi. Bundan tashqari, ular orqali tilning vaqt o'tishi bilan qanday rivojlanishi, yangi ijtimoiy-ma'naviy tamoyillar va qadriyatlarning xalq hayotiga qanday kirib borishi ham kuzatiladi. Shu tariqa, paremiologik matnlar nafaqat tarixiy, balki zamonaviy jamiyatning ijtimoiy-madaniy kontekstini ham aks ettiruvchi noyob lingvistik manba hisoblanadi.

1. Paremiologik matn tushunchasi va ularning lingvistik rolini aniqlash. Paremiologik matnlar – maqollar va boshqa qisqa, o'zida ma'naviy yoki odobiy o'g'itlarni jamlagan og'zaki irod namunalari. Ular tilning leksik, sintaktik va semantik xususiyatlariga ega bo'lib, qattiq strukturalangan shaklga ega. Maqollar odatda ikki qismdan iborat bo'ladi – taqqoslash yoki qarama-qarshi fikrlarni ifodalovchi qism, shuningdek umumiy

xulosa qismi. Ba'zan maqollarda ritmik va ohangdorlik omillari ham mavjud bo'lib, ularning esda qolishini va ta'sirchanligini yanada oshiradi.

Lingvistik tahlil nuqtayi nazaridan, paremiologik matnlar quyidagi xususiyatlarga ega: frazeologik birliklar sifatida mustahkam shakllangan, ko'pincha metaforalar va allegoriyalar orqali boyitilgan, aniq funksiyaga ega bo'lgan pragmatik birliklar [2: 112]. Bundan tashqari, ular ko'pincha ko'p qatlamli ma'noga ega bo'lib, turli kontekstlarda turlicha talqin qilinishi mumkin, bu esa ularning lingvistik va madaniy qadrini oshiradi.

2. Paremiologik matnlarning madaniy funksiyalari

Lingvomadaniyat nuqtayi nazaridan, maqollar o'z milliy madaniyatining aksariyat elementlarini o'z ichiga oladi. Ular xalqning tarixiy tajribasi va etnopsixologiyasini aks ettiradi. Misol uchun, o'zbek maqollarida qishloq xo'jaligi, mehnat, mehr-oqibat kabi mavzular ko'p uchraydi va bu milliy hayot tarzini yoritadi [3: 75].

Bundan tashqari, paremiologik matnlar ijtimoiy qadriyatlarning saqlanib qolishi va avlodlardan avlodga o'tishi vositasi hisoblanadi. Shu bilan birga, ular o'zining qoidalari va mantiqiy tizimi bilan xalq jamiyatining axloqiy va ijtimoiy normalarini belgilaydi.

3. Paremiologik matnlarning lingvistik xususiyatlari

Leksik-semantik xususiyatlar. Maqollar ko'pincha an'anaviy metaforalar, frazeologizmlar va sinonimik qatorlardan foydalanadi. Ularning leksik tarkibida xalq hayotining turli sohalariga oid terminologiya uchraydi, bu esa ularni milliy madaniyat va tarixiy tajriba bilan bog'laydi. Shu bilan birga, ularning semantik qatlami o'ziga xos qat'iylik va ko'p qatlamlilikka ega bo'lib, bu maqollarning mazmunining turli kontekstlarda turlicha talqin qilinishiga imkon yaratadi. Bundan tashqari, maqollarning ko'plab semantik qirralari ularning ko'p maqsadli va zamonaviy nutqda ham faol ishlatilishiga asos bo'ladi [4: 89]. Ushbu murakkablik paremiologik matnlarning ijtimoiy va madaniy vazifalarini yanada boyitadi, shuningdek, ularning kommunikativ qobiliyatini oshiradi, chunki birgina maqol orqali keng ko'lamdagi ma'no va hissiyotlarni ifodalash mumkin.

Sintaksis va stilistika. Paremiologik matnlar odatda qisqa va ritmik shaklda bo'lib, bu ularning esda qolishini osonlashtiradi. Sintaktik jihatdan ular ko'p hollarda parallelizm va takrorlash usullaridan foydalanadi, bu esa matnning ohangdorligi va ta'sirchanligini oshiradi. Stilistik nuqtayi nazardan, paremiologik matnlar ma'naviy va axloqiy vazifa yuklangan bo'lib, badiiy ifoda vositalari – metafora, simbolika, antonimiya va boshqa til boyliklari bilan boyitilgan. Bu esa ularning nafaqat axborot beruvchi, balki estetik qarashdan ham jozibador bo'lishini ta'minlaydi, shuningdek, paremiologik matnlarni madaniyatning muhim qismi sifatida ajratib turadi. Bundan tashqari, ularning qisqa shakli va badiiy uslubi ularni og'zaki ijodda, kundalik muloqotda va badiiy asarlarda keng qo'llanilishiga imkon yaratadi. Shu yo'sinda, paremiologik matnlar tilning stilistik xilma-xilligini oshiradi va xalq tilining boyligini ifodalaydi.

4. Pragmatik va kommunikativ xususiyatlari

Paremiologik matnlar xalq so'z san'ati sifatida kommunikativ vazifani bajaradi. Ular o'z ichida nasihat, ogohlantirish va ibratlik mazmunni saqlaydi. Ularning pragmatik kuchi shundaki, maqollar vaziyatni qisqacha va aniq ifodalash orqali so'zlovchining fikrini yanada ravshanlashtiradi [5: 140]. Shu bilan birga, paremiologik matnlar kontekstga mos ravishda moslashuvchanlikka ega bo'lib, turli madaniy va ijtimoiy vaziyatlarda qo'llanilishi mumkin. Bu ularning kommunikativ samaradorligini oshiradi va suhbatdoshlar o'rtasida ma'no almashinuvi jarayonini soddalashtiradi. Bundan tashqari, maqollar ko'pincha ko'p qatlamli ma'noga ega bo'lib, birdan ortiq axborot va hissiy ta'sirni o'zida jamlaydi, bu esa ularning ta'sirchanligini yanada

kuchaytiradi. Maqollar yordamida ijtimoiy normativlarning saqlanishi va avloddan-avlodga yetkazilishi, shuningdek, odamlar orasidagi muloqotda axloqiy qadriyatlarning mustahkamlanishi ta'minlanadi. Shu bilan birga, ular til madaniyatining muhim elementi sifatida xalqning identifikatsiyasida va xalqaro madaniy almashinuv jarayonlarida ham o'ziga xos rol o'ynaydi.

5. O'zbek paremiologiyasining lingvomadaniy xususiyatlari

O'zbek maqollari o'zbek xalqining milliy madaniyati, qadriyatlari va an'analari aks ettiradi. Misol uchun, "Mehnat qilganning oshqozoni to'q" maqoli mehnat ahamiyatini ta'kidlaydi, "Eshakning bo'yni uzunligi bilan o'ynashmas" esa sabr-toqat va dono qadam tashlash haqida hikoya qiladi. Bu kabi maqollar o'zbek xalqining hayot falsafasini ifodalaydi [6: 98]. O'zbek paremiologiyasi nafaqat xalqning kundalik hayoti va qadriyatlarini aks ettiradi, balki unda o'zbek tilining o'ziga xos lingvistik xususiyatlari ham namoyon bo'ladi. Maqollarda qo'llaniladigan so'z va iboralarning boyligi, ularning metaforik va simbolik ma'nolari xalqning dunyoqarashi va madaniy muhitini ifodalaydi. Masalan, "Olma olmaganning barmog'i shishadi" maqoli sabr-toqat va mehnatning muhimligini bildiradi va shu bilan birga og'zaki nutqda ko'p ishlatiladigan frazeologik birliklar bilan boyitilgan [6: 98].

Shuningdek, o'zbek maqollarida tabiatga, hayvonlarga berilgan ta'riflar orqali insoniy fazilatlar tasvirlanadi. Bu esa milliy tafakkur va lug'at boyligini oshirishga xizmat qiladi. Tillararo taqqoslashlarda, o'zbek paremiologik matnlarining nutq madaniyati va etik normalarga mos kelishi ham lingvistik va madaniy ko'prik vazifasini bajaradi.

Paremiologik matnlar milliy til va madaniyatning uzviy qismi bo'lib, ular lingvistik va madaniy funksiyalarni birlashtiradi. Ularning lingvomadaniy xususiyatlarini o'rganish xalq dunyoqarashini, axloqiy qoidalarini va madaniy an'analarni chuqurroq anglashga imkon yaratadi. Shu boisdan paremiologiya sohasidagi tadqiqotlar nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik uchun ham muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, paremiologik matnlar orqali milliy identifikatsiyani mustahkamlash, tilning madaniy kodlarini saqlash va avloddan-avlodga uzatish jarayoni o'rganiladi, bu esa jamiyatning o'zligini anglashga xizmat qiladi. Shu boisdan paremiologiya sohasidagi tadqiqotlar nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmadov S. O'zbek paremiologiyasi. – Toshkent: Fan, 2010. 256-bet.
2. Karimov R. Lingvistika va madaniyat: nazariy muammolar. – Samarkand: Sharq, 2008. 168-bet.
3. Tursunov B. Madaniyat va til munosabatlari. – Tashkent: Universitet nashriyoti, 2012. 134-bet.
4. Qodirov M. Paremiologik birliklarning leksik-semantik tahlili. – Toshkent: TILI, 2015. 98-bet.
5. Rasulov D. Kommunikativ lingvistika asoslari. – Samarqand: SamDLI, 2011. 152-bet.
6. Usmonov A. O'zbek maqollari va ularning madaniy ko'rinishlari. – Toshkent: Akademiya, 2013. 120-bet.

Abdulla AKBAROV,

Turon universiteti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

ZAMONAVIY O'ZBEK NUTQIDA EVFEMIZM VA DISFEMIZM

Annotatsiya: ushbu maqolada zamonaviy o'zbek nutqida evfemizm va disfemizm hodisalarining mohiyati, ularning leksik-semantik, ijtimoiy va kommunikativ xususiyatlari tahlil etiladi. Shuningdek, ularning nutq madaniyatini shakllantirishdagi o'rni, milliy tafakkur va madaniyat bilan bog'liqligi yoritiladi. Maqolada evfemizm va disfemizmning ijobiy va salbiy kommunikativ funksiyalari, ularning ijtimoiy tarmoqlarda qo'llanishi, shuningdek, o'zbek milliy tafakkurida shakllangan madaniy me'yorlar asosida talqini keltiriladi.

Kalit so'zlar: *evfemizm, disfemizm, zamonaviy nutq, madaniyat, kommunikatsiya, pragmatika, ekspressivlik.*

Аннотация: в данной статье анализируется сущность эвфемизмов и дисфемизмов в современном узбекском языке, их лексико-семантические, социальные и коммуникативные особенности. Также освещается их роль в формировании речевой культуры, связь с национальным мышлением и культурой. В статье рассматриваются положительные и отрицательные коммуникативные функции эвфемизмов и дисфемизмов, их использование в социальных сетях, а также интерпретация на основе культурных норм, сложившихся в узбекском национальном сознании.

Ключевые слова: *эвфемизм, дисфемизм, современная речь, культура, коммуникация, прагматика, экспрессивность.*

Annotation: this article analyzes the essence of euphemisms and dysphemisms in modern Uzbek speech, examining their lexical-semantic, social, and communicative characteristics. It also highlights their role in shaping speech culture and their connection with national thinking and culture. The paper discusses the positive and negative communicative functions of euphemisms and dysphemisms, their usage in social networks, and their interpretation based on the cultural norms established in Uzbek national consciousness.

Key words: *euphemism, dysphemism, modern speech, culture, communication, pragmatics, expressiveness.*

Kirish. Til – inson tafakkurining, ijtimoiy ongning, madaniyat va axloqning ifodasidir. Zamonaviy o'zbek tili bugungi kunda ijtimoiy hayotning barcha sohalarida faol qo'llanilib, kommunikativ ehtiyojga qarab tez o'zgarib bormoqda. Ayniqsa, global axborot makoni va ijtimoiy tarmoqlarning rivoji natijasida nutqda evfemistik va disfemistik ifodalar keng tarqalmoqda. Evfemizm – bu noqulay, tabu yoki qo'pol so'zlarni yumshatib ifodalovchi vosita bo'lsa, disfemizm – ma'noni kuchaytirish, tanqid yoki kinoya orqali ifodalash uchun qo'llaniladigan birlikdir [1].

Evfemizm va disfemizm hodisalari o'zbek tili tarixida qadimdan mavjud bo'lib, xalqning madaniyati, urf-odati va axloqiy qadriyatlari bilan chambarchas bog'liq. Ammo ularning zamonaviy nutqda, ayniqsa ommaviy axborot vositalari, siyosiy chiqishlar va internet tilida yangicha konnotatsiyada namoyon bo'lishi bugungi tilshunoslik uchun dolzarb masaladir [2].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Evfemizm va disfemizm nazariy jihatdan ko'plab tilshunoslar tomonidan o'rganilgan. Allan va Burridge o'z tadqiqotlarida bu hodisalarni "til orqali ijtimoiy himoya va hujum mexanizmi" sifatida talqin qiladi [4]. Rus tilshunoslari Fatkulina, Enina va Skovorodnikovlar ularni "insoniy munosabatning leksik ko'rinishi" deb ataydilar [3]. O'zbek tilshunosligida esa S.Solixo'jayeva, D.Mahmudova, N.Muxtorova, M.Nurmonova singari olimalar evfemizmlarning milliy xususiyatlari va ijtimoiy motivlarini tadqiq etganlar [1][2][5]. Mazkur tadqiqotda deskriptiv, tahliliy va qiyosiy metodlar asos qilib olindi. Ma'lumotlar zamonaviy o'zbek ommaviy

nutqidan, televideniye, siyosiy chiqishlar, ijtimoiy tarmoqlar va matbuot manbalaridan olindi. Maqsad – evfemizm va disfemizmning kommunikativ-pragmatik vazifasini ochib berish, ularning o'zaro semantik munosabatini tahlil qilishdir.

Natijalar va muhokama. Evfemizm hodisasi o'zbek nutq madaniyatining muhim unsurlaridan biri hisoblanadi. U insonlar o'rtasidagi muloqotda hurmat, samimiyat va muvozanatni ta'minlash uchun xizmat qiladi. Evfemizm ko'pincha noqulay vaziyatlarda so'zlovchining madaniyati, odobi va suhbatdoshiga bo'lgan hurmatini bildiradi. Masalan, "o'ldi" o'rniga "olamdan o'tdi", "qari" o'rniga "yoshi ulug'", "nogiron" o'rniga "imkoniyati cheklangan", "homilador" o'rniga "farzand kutayotgan" kabi iboralar qo'llaniladi [1].

Bu hodisa insonning ijtimoiy ongini, estetik didini va madaniy qadriyatlarini aks ettiradi. Evfemizmlar ko'pincha rasmiy, siyosiy, diplomatik va ta'lim sohalarida keng ishlatiladi. Ular orqali nutq egasi suhbatdoshni ranjitmaslik, ijobiy taassurot qoldirish yoki noqulay mazmundan chetlashishni maqsad qiladi [2].

Disfemizm esa evfemizmgaga zid bo'lgan, ya'ni ma'noni keskinlashtiruvchi, emotsional kuchni oshiruvchi leksik birlikdir. Disfemizmlar asosan norozilik, kinoya yoki tanqid bildirishda qo'llaniladi. Masalan, "puli yo'q" o'rniga "cho'ntagi quruq", "ko'p gapiruvchi" o'rniga "og'zi tinmaydigan", "dangasa" o'rniga "suyak qimirlamaydigan" kabi iboralar so'zlovchining subyektiv hissiyatini ifodalaydi. Bunday birliklar ijtimoiy tarmoqlarda, kinoya va satira janrlarida faol ishlatiladi [3].

Evfemizm va disfemizmning o'zaro teskari, biroq bir-

birini to'ldiruvchi tabiati til tizimidagi semantik muvozanatni ta'minlaydi. Evfemizm ijobiy kommunikatsiyani, disfemizm esa hissiy ekspressivlikni kuchaytiradi. Ularning qo'llanishi so'zlovchining ijtimoiy maqomi, nutq maqsadi va madaniy muhitga bog'liq. Masalan, siyosiy chiqishlarda "islohotlar sekin ketmoqda" o'rniga "jarayonlar bosqichma-bosqich amalga oshmoqda" tarzidagi evfemistik yondashuv ishlatiladi. Disfemistik shaklda esa "hech narsa o'zgarmayapti" kabi keskin baho beriladi [4].

Zamonaviy o'zbek tilida evfemizm va disfemizmning yangi turlari faol shakllanmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, bloglar, telekanallar va siyosiy chiqishlar tilida bu hodisalar nutqning asosiy ekspressiv vositalaridan biriga aylanmoqda. Internet tili o'ziga xos ijtimoiy-ekspressiv muhitga ega bo'lgani uchun unda evfemistik va disfemistik so'zlar tez tarqaladi, ularning ma'nosi esa kontekstga qarab o'zgaradi. Masalan, "soxta vatanparvar", "kursga yopishgan", "katta mansabli, lekin kichik fikrli", "so'zda faqat xalqni o'ylaydigan", "o'zi to'yimas, xalqdan sabr so'raydigan" kabi iboralar bugungi o'zbek internet diskursida keng qo'llanayotgan disfemizmlardir. Bu ifodalar yordamida so'zlovchi nafaqat tanqidiy munosabat bildiradi, balki ijtimoiy muhitdagi adolatsizlik, riyo yoki ikkiyuzlamachilikni kinoya yo'li bilan fosh etadi [5].

Disfemizmlar, ayniqsa, bloggerlar va jurnalistlarning matnlarida ijtimoiy-hissiy kuchni oshirish, auditoriyani hayajonlantirish yoki fikrni keskinroq ifodalash vositasi sifatida ishlatiladi. Masalan, "kresloga mixlanib olgan", "stol tagidan buyruq beradigan", "soxta reformator", "qog'ozdagi rahbar", "kamerani ko'rsa, xalqparvar bo'lib qoladigan" kabi iboralar ijtimoiy tanqidning nutqiy vositasi sifatida qo'llaniladi. Bunday ifodalar xalq tilida ham tez ommalashib, yangi disfemik birliklar shakllanishiga sabab bo'lmoqda.

Evfemizmlar esa aksincha, ijtimoiy munosabatda yumshoqlikni, madaniyat va axloqiy muvozanatni saqlashga xizmat qiladi. Zamonaviy nutqda "kambag'al" so'zi o'rniga "mablag'i cheklangan", "qarzga botgan" o'rniga "moliyaviy ahvoli og'ir", "ishsiz" o'rniga "ish izlayotgan", "qashshoq joy" o'rniga "sharoiti tor", "kasal" o'rniga "sog'lig'i yomonlashgan", "jazo muddatini o'tayotgan" o'rniga "erkinlikdan mahrum qilingan shaxs" kabi shakllar ishlatilmoqda [2].

Evfemizm ko'pincha rasmiy matnlarda, televideniye yangiliklarida, tibbiy hamda ta'lim sohalarida uchraydi. Masalan, "vafot etdi", "hayotdan ko'z yumdi", "uzoq davom etgan kasallik sababli olamdan o'tdi" kabi shakllar insoniylikni saqlash, psixologik og'irlikni yumshatish

uchun xizmat qiladi. Siyosiy nutqda esa "ishga joylashish muammosi" o'rniga "bandlik masalasi", "qimmatlik" o'rniga "narx-navo o'sishi", "kamchiliklar" o'rniga "takomillashtirish zarur bo'lgan jihatlar" kabi evfemik shakllar keng ishlatiladi [4]. Evfemizmlar tilning madaniy-milliy mohiyatini saqlovchi birliklardir. O'zbek xalqining "katta-kichikka hurmat", "yumshoqlik bilan gapirish", "so'zni o'ylab aytish" kabi qadriyatlari evfemizm tizimini shakllantirgan. Misol uchun, ayollar muhokamasida "turmushdan ajrashgan" o'rniga "yo'lini ajratgan", "yolg'iz yashaydigan" o'rniga "mustaqil hayot kechirayotgan", "homilador" o'rniga "bo'lajak ona" deyish madaniy nutq odobining ko'rinishlaridandir [1].

Disfemizmlar esa aksincha, ijtimoiy satira, kulgi va tanqidiy diskursda faol. Masalan, xalq orasida "og'zida shakar, ishida zahar", "boshqa dardi yo'q, faqat kursi ketmasin", "telefonning orqasidan boshqaruvchi rahbar", "qog'ozdagi buyruqchi", "rasmda tabassum, aslida befarq" kabi iboralar kinoyaviy mazmun kasb etib, jamiyatdagi ijtimoiy paradokslarni ochib beradi [3].

Bugungi o'zbek tilida bu ikki hodisa – evfemizm va disfemizm – bir vaqtning o'zida ijtimoiy ongning o'zgaruvchanligini ko'rsatmoqda. Evfemizm jamiyatda madaniy nutqni saqlashga, ijobiy aloqa o'rnatishga xizmat qilsa, disfemizm norozilik, tanqid va satira orqali ijtimoiy fikrni ifodalaydi. Ayniqsa, yoshlar tili, bloggerlar nutqi va internet memlarida bu ikki qatlam o'zaro raqobatlashayotganini ko'rish mumkin. Shunday qilib, evfemizm va disfemizm o'zbek tilining zamonaviy rivojida semantik, pragmatik va madaniy ko'lamda muhim o'rinni egallab, milliy tildagi ekspressivlikni, jamiyatning ijtimoiy-hissiy holatini va fikrlash erkinligini ifodalab bermoqda.

Xulosa. Evfemizm va disfemizm zamonaviy o'zbek tilining dinamik taraqqiyotini, ijtimoiy o'zgarishlarini va madaniyat darajasini aks ettiruvchi muhim lingvistik hodisalardir. Evfemizm muloqotda yumshoqlik, axloqiy muvozanat va estetik uyg'unlikni ta'minlasa, disfemizm tanqid, emotsional kuch va ijtimoiy norozilik ifodasidir. Ularning o'zaro muvozanati til madaniyati va nutq etikasi rivojini belgilaydi. Zamonaviy o'zbek nutqida evfemizm va disfemizmning faol qo'llanishi milliy tafakkurning yangilanishi, ijtimoiy kommunikatsiya erkinlashganidan dalolat beradi. Kelgusida bu hodisalarni siyosiy nutq, ommaviy muloqot va internet tili doirasida yanada chuqur o'rganish o'zbek tili pragmatik imkoniyatlarini yanada keng ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Solixojayeva S. O'zbek tilida evfemizmlar tizimi. – Toshkent: Fan, 2019.
2. Mahmudova D. Til va madaniyat: evfemizmning milliy xususiyatlari. – Toshkent, 2020.
3. Fatkulina N.A. Eufemizmy i disfemizmy v russkom yazyke. – Moskva: uka, 2014.
4. Allan K., Burridge K. Euphemism and Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon. – Oxford University Press, 1991.
5. Muxtorova N. Nutq etikasi va kommunikativ madaniyat. – Toshkent: O'qituvchi, 2022.

Go'zal TILOVOVA,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
katta o'qituvchisi

ZAMONAVIY LUG'ATLARDAN FOYDALANISH DAVR TALABI

Annotatsiya: mazkur maqolada zamonaviy lug'atlarning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni, ularning yosh avlod tafakkurini shakllantirishdagi ahamiyati, o'quv, filologik va ensiklopedik lug'atlarning zamon talablari asosida yaratilishi lozimligi haqida so'z boradi. Shuningdek, jahon lug'atchilik tajribasi asosida o'zbek lug'atchiligini rivojlantirish, elektron korpusli lug'atlar yaratish zarurati asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: *lug'atchilik, zamonaviy lug'atlar, o'quv lug'atlari, filologik lug'at, ensiklopedik lug'at, elektron lug'at, jahon tajribasi.*

Annotation: this article discusses the crucial role of modern dictionaries in social development and their importance in shaping the thinking of the younger generation. It emphasizes the need to create educational, philological, and encyclopedic dictionaries in accordance with modern demands. The article also highlights the necessity of developing electronic corpus-based dictionaries and adopting the achievements of global lexicography to improve Uzbek lexicography.

Key words: *lexicography, modern dictionaries, educational dictionaries, philological dictionary, encyclopedic dictionary, electronic dictionary, global experience.*

Аннотация: в данной статье рассматривается важная роль современных словарей в развитии общества, их значение в формировании мышления молодого поколения. Подчеркивается необходимость создания учебных, филологических и энциклопедических словарей в соответствии с требованиями времени. Также обосновывается потребность в разработке электронных корпусных словарей и внедрении достижений мировой лексикографии в узбекскую лексикографию.

Ключевые слова: *лексикография, современные словари, учебные словари, филологический словарь, энциклопедический словарь, электронный словарь, мировой.*

Kirish. Jamiyat tafakkurini yuksaltirishda lug'atlarning roli beqiyosligi jahon tajribasida o'zini to'la oqlagan haqiqat. Insonning mustaqil fikrlash, ong mahsulini to'g'ri va ravon bayon qilish qobiliyati, ijodiy tafakkurini o'stirish harakati, odatda, yoshligidan boshlanadi. Shuning uchun kichik va o'rta yoshdagi ta'lim oluvchilarga mo'ljallangan maxsus lug'atlarning ahamiyati katta.

Mustaqillikdan keyin lug'atchilik birmuncha jonlandi; siyosiy, ma'naviy, ijtimoiy jihatdan eskirgan lug'atlarni qayta nashr qilish, qaysidir ma'noda yangilash hisobidan kattagina ishlar amalga oshirildi; tilshunosligimizning lug'at xazinasiga boyidi. Biroq bu bilan uni rivojlangan davlatlar darajasiga yetdi deb aytish qiyin. Ingliz, fransuz, ispan, nemis, rus tilshunosligida lug'atchilik ayni paytda juda yuqori pog'onaga ko'tarilgan, ayniqsa, turli yoshdagi bolalar uchun rangli, bezakli maxsus o'quv lug'atlari tuzish bilan shug'ullanuvchi tarmoq ancha taraqqiy etgan.

Metodologiya

Hozirgi vaqtda o'zbek tilida ham ko'plab lug'atlar yaratilgan bo'lib, ularning mavzu va qo'llanish doiralari juda xilma-xildir. Shunga qaramasdan, adabiyotlarda

lug'atlarning tasnifi va tavsifi, asosan, bir xilda izohlanadi. Ularning obyekti nuqtayi nazaridan, filologik va ensiklopedik; doirasiga ko'ra esa umumiy va maxsus turlari borligi aytiladi, xolos. Lekin, lug'atlarda aniq maqsad, obyekt, tamoyil, reja qo'yilmaganligidan chalkashmovchilik, kamchiliklar ko'plab uchraydi. Bu esa lug'atlarning tasnifini va tavsifini chuqurroq o'rganishni, har bir turni tuzish tamoyillarini, algoritmini ishlab chiqishni taqozo qiladi.

Muhokama

Istiqlol sharofati bilan jamiyatning har bir sohasida boshlangan tub islohotlar tilshunoslik fanining lug'atchilik sohasi oldiga ham ma'lum bir vazifalarni qo'ydi. Ular sirasiga quyidagi holatlarni sanab o'tish mumkin:

1. Lug'atlarning milliy madaniyatni shakllantirishdagi ahamiyatini oshirish masalasi. Ya'ni yaratiladigan lug'atlar va ularga tegishli so'zliklarda milliy an'analar, urf-odatlar, xalqimiz madaniyati, rasm-rusumlarini to'laqonli aks ettirish, milliy ruh berish masalasi ko'zda tutiladi.

2. O'quv lug'atchiligini shakllantirish masalasi.

Bugungi kun o'quvchilarning ikkinchi muallimi – repetitori, sevimli hobbisi, sevimli badiiy asari

darajasidagi rolni o'quv lug'atlari egallashi lozim. Bugungi kun o'quvchisi darslikda tushunmay qolgan ma'lumotlarni ota-onasidan, bobosidan yoki yoshi ulug' kishilardan so'rab emas, o'zining sevimli do'sti – rang-barang lug'atlar majmuasi bilan ishlab o'rganishi, lug'atlar bilan do'st bo'lishi zarur. Buning uchun esa mutaxassislardan o'quvchilar talabini qondiradigan o'quv lug'atlarining majmuasini (izoh), mukammal ko'rinishlarini yaratish talab etiladi.

3. Zamonaviy filologik lug'atlar yaratish masalasi.

Bugungi kunda filologik lug'atlarning ko'pgina turlari yaratilgan. Biroq ularni mukammallashtirish, zamon ruhiga mos ravishda yangilash lozim.

4. Ensiklopedik lug'atlar yaratish masalasi.

Hozirgi paytda turli sohalardagi ensiklopedik lug'atlarga ancha talab katta. Masalan, meditsina, o'zbek milliy taomlari, uy-ro'zg'or buyumlari kabi soha qomuslari. Birgina tibbiyot sohasidagi qomusni misol tariqasida olaylik. Bugungi kun kishilari yengil kasallik bilan og'risa, oilada bir-birini o'zaro davolashga, hatto yosh farzandlariga ham igna sanchishni o'rgatishga odatlanmoqda. Shunga muvofiq endi kishilar uchun sodda, foydalanish uchun qulay, ayni paytda zamona talabini qondira oladigan, jahon talablariga mos, sharq va g'arb tibbiyot yutuqlarini o'zida jamlagan salomatlik, tibbiyot qomuslari va shu kabilar suv va havodek zarur. Shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki, bugungi kun jahon kitob bozorini ana shunday turli zamonaviy lug'atlar, rang-barang ensiklopediyalar va bir necha ko'rinishdagi ma'lumotnomalar egallab olgan.

5. Jahon lug'atchiligi yutuqlarini o'rganish va lug'atchilimizga tatbiq etish masalasi. Aytilganidek, o'zbek lug'atchiligi bugungi kunda jahon lug'atchiligidan orqada qolib ketgani sir emas. Shunga muvofiq lug'atchilimiz nufuzini ko'tarish maqsadida jahon tilshunosligi yutuqlarini puxta o'rganib chiqish, kerakli o'rinlarda namuna olishimiz zarur bo'ladi.

6. Elektron korpusli lug'atlar yaratish masalasi.

Elektron lug'atlar ichida tilshunoslarning ishini umumlashtiradigan, ular yaratgan lug'atlarni mukammallashtiradigan yangi lug'at ko'rinishi yuzaga kelgan bo'lib, uni elektron korpusli lug'at (digital lug'at, sifrovoy, raqamli) deb atash mumkin. Yuqoridagilarga ilova sifatida shuni aytib o'tish joizki, bugungi kunda har bir ziyoli kishining personal kompyuterida shaxsiy elektron kutubxonasi bo'lishiga zarurat bor. Shaxsiy elektron kutubxona ilmiy adabiyotlar, badiiy adabiyotlar, elektron lug'atlar, gazeta va jurnallar, maqolalar, pochta xizmati kabi bo'limlardan iborat bo'lishi mumkin.

Xulosa. Umuman olganda, o'zbek lug'atchilik masalasini yana qayta ko'rib chiqish zarur, zamonaviy lug'atlarni yaratish esa davr talabi, shuningdek, tilshunoslarning kechiktirib bo'lmas galdagi vazifasidir. Ma'lumki, lug'atlarning jamiyatimiz rivojida, uning taraqqiy etishida, yuksalishida o'rni beqiyos. Qaysidir sohaning rivojlanganligini uning lug'atlaridan bilsa bo'ladi. Chunki lug'at shu sohaning yutuqlarini aks ettiradi. Shunday ekan, lug'atlarning nazariy tomonlarini takomillashtirish, tamoyillarini ishlab chiqish hech qachon o'z dolzarbligini yo'qotmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hojiyev A. "Leksikologiya va leksikografiya asoslari". – Toshkent: Fan, 2008.
2. Shamsiyeva M. "Zamonaviy o'quv lug'atlari va ularning tuzilishi". – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2015.
3. Alimov V. "Tilshunoslikka kirish". – Toshkent: O'zbekiston, 2004.
4. Jumayev A. "Kompyuter lingvistikasi va raqamli lug'atlar". – Toshkent: Innovatsiya, 2020.
5. Hartmann R.R.K., James G. "Dictionary of Lexicography". – Routledge, 1998.

Odina ISLOMOVA,
Samdu Urgut filiali

BMT, NATO VA YEI HUJJATLARINI TARJIMA QILISHDA UCHRAYDIGAN LEKSIK SEMANTIK MUAMMOLAR

Annotatsiya: hujjat tarjimasi lingvistik va kommunikativ jihatdan yuqori darajada murakkab jarayon bo'lib, ayniqsa xalqaro tashkilotlar – BMT (Birlashgan Millatlar Tashkiloti), NATO (Shimoliy Atlantika Shartnomasi Tashkiloti) va YEI (Yevropa Ittifoqi) hujjatlari tarjimasida sezilarli leksik-semantik muammolar yuzaga keladi. Ushbu maqolada mazkur hujjatlar tarjimasida uchraydigan asosiy leksik va semantik qiyinchiliklar tahlil qilinadi, ularni hal qilish strategiyalari ko'rib chiqiladi va xalqaro diplomatik tilning o'ziga xos xususiyatlari yoritiladi. Maqola tarjimaning lingvistik, kontekstual va madaniy jihatlarini birlashtirib, professional tarjimonlar uchun amaliy tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlar: BMT, NATO, YEI, hujjat tarjimasi, leksik muammo, semantik muammo, diplomatik til, lingvistik qiyinchilik, kontekstual muvofiqlik, madaniy kontekst.

Аннотация: перевод документов является весьма сложным лингвистическим и коммуникативным процессом, особенно при переводе документов международных организаций - Организации Объединенных Наций (ООН), НАТО (Организации Североатлантического договора) и Европейского Союза (ЕС) (ЕС). Возникают лексико-семантические проблемы. В данной статье анализируются основные лексико-семантические трудности, возникающие при переводе этих документов, обсуждаются стратегии их решения и освещается специфика международного дипломатического языка. В статье объединяются лингвистические, контекстуальные и культурные аспекты перевода и даются практические рекомендации для профессиональных переводчиков.

Ключевые слова: ООН, НАТО, ЕС, перевод документов, лексическая проблема, семантическая проблема, дипломатический язык, лингвистическая трудность, контекстуальная совместимость, культурный контекст.

Annotation: document translation is a highly complex linguistic and communicative process, especially in the translation of international organizations - the United Nations (United Nations), NATO (North Atlantic Treaty Organization) and EU (EU) documents. Lexical-semantic problems occur. This article analyzes the main lexical and semantic difficulties encountered in the translation of these documents, discusses the strategies for solving them and covers the specifics of the international diplomatic language. The article combines the linguistic, contextual and cultural aspects of translation and provides practical recommendations for professional translators.

Key words: UN, NATO, EU, document translation, lexical problem, semantic problem, diplomatic language, linguistic difficulty, contextual compatibility, cultural context.

Kirish. Xalqaro tashkilotlar tomonidan chiqariladigan hujjatlar, jumladan Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT), Shimoliy Atlantika Shartnomasi Tashkiloti (NATO) va Yevropa Ittifoqi (YEI) hujjatlari, dunyo siyosati, diplomatiya va xalqaro huquq doirasida muhim ahamiyatga ega. Ushbu hujjatlar nafaqat siyosiy va huquqiy masalalarni tartibga soladi, balki turli davlatlar o'rtasida aniq va tushunarli kommunikatsiyani ta'minlashga xizmat qiladi. Shu sababli, ularning tarjimasi yuqori darajada aniqlik va lingvistik puxtalikni talab qiladi. Tarjima jarayoni, ayniqsa, leksik va semantik jihatdan murakkab bo'lib, tarjimonning lingvistik, madaniy va kontekstual bilimini sinovdan o'tkazadi.

Hujjat tarjimasida uchraydigan asosiy qiyinchiliklardan biri terminologik moslikdir. Har bir xalqaro tashkilotning o'ziga xos terminologiyasi mavjud bo'lib, ularni boshqa tilga to'g'ri va aniq tarzda o'tkazish muhim ahamiyatga ega. Masalan, BMT hujjatlarida ishlatiladigan "peacekeeping operations" atamasi NATO kontekstida "stabilization operations" deb tarjima qilinishi mumkin, YEI hujjatlarida esa iqtisodiy va siyosiy jihatlarni aks ettiruvchi atamalar ishlatiladi, masalan, "cohesion policy" yoki "subsidiarity principle". Shu nuqtayi nazardan, tarjimon terminologik glosariyalar va parallel hujjatlardan foydalanishi zarur.

Leksik-semantik muammolar tarjimaga boshqa murakkabliklar ham qo'shadi. Diplomatik til ko'pincha ko'p ma'noli so'zlar, frazeologik birikmalar va konnotativ ma'nolarni

o'z ichiga oladi. Masalan, "engagement" atamasi siyosiy kontekstda "ijtimoiy ishtirok" yoki harbiy kontekstda "harbiy jalb etish" ma'nolarini bildirishi mumkin. Shuningdek, "sanctions" so'zi iqtisodiy, siyosiy yoki diplomatik kontekstga qarab turlicha talqin qilinadi. Shu sababli, tarjimon nafaqat so'zning asosiy ma'nosini, balki uning konnotatsiyasini va kontekstga mosligini ham hisobga olishi zarur.

Madaniy va siyosiy jihatlar ham tarjima jarayonida katta ahamiyat kasb etadi. Har bir hujjat turli diplomatik yoki huquqiy funksiyani bajaradi – qaror, bayonot, protokol yoki memorandum bo'lishi mumkin. Tarjimon bu hujjat turini aniqlab, rasmiy ton va stilni saqlash bilan birga, madaniy xususiyatlarni hisobga olishi lozim. Shu tariqa, tarjima nafaqat lingvistik, balki kommunikativ va madaniy moslikni ta'minlashi kerak.

Ushbu maqolada BMT, NATO va YEI hujjatlarini tarjima qilishda uchraydigan leksik va semantik muammolar tahlil qilinadi, ularni hal qilish strategiyalari ko'rib chiqiladi va xalqaro diplomatik tilning o'ziga xos xususiyatlari yoritiladi. Maqsad – tarjimonlar uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqish va tarjima sifatini oshirishga hissa qo'shishdir.

Asosiy qism. BMT, NATO va YEI hujjatlarini tarjima qilish jarayonida uchraydigan leksik-semantik muammolar nafaqat tarjimonning lingvistik bilimini, balki diplomatik va madaniy kontekstni ham sinovdan o'tkazadi. Tarjima jarayoni bir necha asosiy yo'nalishda murakkabliklarga duch keladi: leksik qiyinchiliklar, semantik noaniqliklar, madaniy-kontekstual farqlar,

shuningdek, hujjat turiga mos rasmiy ton va stilni saqlash muammolari. Ushbu yo'nalishlar o'zaro bog'liq bo'lib, tarjima sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Terminologiya farqlari tarjima jarayonining eng katta muammolaridan biridir. Har bir xalqaro tashkilot o'zining maxsus atamalariga ega. Masalan, BMT hujjatlarida ishlatiladigan "peacekeeping operations" atamasi NATO kontekstida "stabilization operations" yoki "security operations" deb ifodalanadi. YEI hujjatlarida esa iqtisodiy va siyosiy jarayonlarni tavsiflovchi "cohesion policy" yoki "subsidiarity principle" kabi terminlar ishlatiladi. Tahlil natijalaridan ko'rinib turibdiki, tarjimonlar ushbu terminlarni noto'g'ri moslashtirganda, hujjatning rasmiy va diplomatik ma'nosi buziladi, noto'g'ri interpretatsiyalar yuzaga keladi va xalqaro kommunikatsiyada chalkashliklar paydo bo'ladi. Shu bilan birga, ko'p ma'noli leksik birliklar ham muammo tug'diradi. Masalan, "engagement" atamasi siyosiy kontekstda "ijtimoiy ishtirok", harbiy kontekstda esa "harbiy jalb etish" ma'nosini bildiradi. Analiz shuni ko'rsatdiki, tarjimon kontekstni hisobga olmasa, matnning siyosiy yoki harbiy ma'nosi noto'g'ri tushunilishi mumkin.

Tarjimada semantik noaniqliklar ko'p uchraydi. Diplomatik hujjatlar ko'pincha konnotativ ma'nolarni o'z ichiga oladi. Masalan, "sanctions" atamasi iqtisodiy, siyosiy yoki diplomatik kontekstga qarab turlicha talqin qilinadi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, so'zning konnotativ ma'nosi tarjimada hisobga olinmasa, hujjatning rasmiy maqsadi va tushunilishi buzilishi mumkin. Idiomatik va frazeologik birliklar, masalan, "by consensus" (BMT) yoki "collective defense" (NATO), so'zma-so'z tarjima qilinsa, asl ma'noni yo'qotadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, to'g'ri semantik moslikni ta'minlash uchun tarjimon ekvivalent frazeologik birliklar yoki izohli tarjima yondashuvini qo'llashi kerak.

Tarjima jarayonida siyosiy va madaniy kontekstni hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Masalan, YEI hujjatidagi "member states" atamasi har bir til foydalanuvchisi uchun bir xil tushunarli bo'lmasligi mumkin. Shu sababli tarjimon hujjatning madaniy va siyosiy kontekstini tushunishi va mos tarjima topishi zarur. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kontekstni hisobga olmagan tarjima rasmiy ton va diplomatik ohangni buzadi. Bundan tashqari, hujjatning turini aniqlash – qaror, bayonot, protokol yoki memorandum – ham muhim. Tarjimon turga mos rasmiy ton va stilni saqlamasa, hujjatning kommunikativ samaradorligi kamayadi.

Tahlil va natijalar.

Mazkur muammolarni o'rganish natijasida bir nechta xulosalarga kelish mumkin:

Tarjimonlar terminologik aniqlikni ta'minlamasa, hujjatning rasmiy ma'nosi va xalqaro kommunikatsiya sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Konnotativ va frazeologik birliklarni noto'g'ri tarjima qilish hujjatning siyosiy va diplomatik ma'nosini buzadi.

Madaniy va kontekstual jihatlarni hisobga olmaslik natijasida hujjatning qabul qilinishi va tushunilishi qiyinlashadi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ekspert maslahatlari, terminologik glosariyalar, parallel hujjatlar va kontekstual yondashuvlardan foydalanish muammolarni sezilarli darajada kamaytiradi.

Tarjimonning lingvistik va madaniy bilimlari qanchalik yuqori bo'lsa, hujjat tarjimasi shunchalik aniqlik va samaradorlikka ega bo'ladi.

Tahlil shuni ko'rsatdiki, BMT, NATO va YEI hujjatlarini tarjima qilishda leksik-semantik muammolar, agar ularni hisobga olmasa, nafaqat tarjima sifatini, balki xalqaro kommunikatsiya va diplomatik munosabatlarga ham sezilarli darajada ta'sir qiladi. Shu sababli tarjima jarayonida lingvistik, madaniy va siyosiy kontekstni birlashtirgan yondashuv qo'llanishi zarur. Optimal natijalarga faqat AI yoki texnologik vositalarga emas, balki ekspert maslahatlari va professional tarjimon tajribasiga tayangan holda erishish mumkin.

Xulosa. BMT, NATO va YEI hujjatlarini tarjima qilishda uchraydigan leksik-semantik muammolar tarjima jarayonining murakkab va ko'p qirraliligini ochib beradi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, asosiy muammolar quyidagilardan iborat: terminologik farqlar, ko'p ma'noli leksik birliklar, konnotativ va frazeologik birliklarni noto'g'ri talqin qilish, shuningdek, siyosiy va madaniy kontekstni hisobga olmaslik. Ushbu muammolar tarjimonning aniqligi, rasmiy ton va diplomatik ohangga bevosita ta'sir qiladi.

Leksik-semantik muammolarni samarali hal qilish uchun tarjimon terminologik glosariyalar va parallel hujjatlardan foydalanishi, frazeologik va idiomatik birliklarni kontekstga mos ekvivalent bilan ifodalay olishi, shuningdek, siyosiy va madaniy jihatlarni hisobga olgan holda tarjima qilishi zarur. Tahlil shuni ko'rsatdiki, ekspert maslahatlari va professional konsultatsiyalar ham murakkab iboralarni to'g'ri tarjima qilishda muhim ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, tarjimonning lingvistik, madaniy va diplomatik bilimlari qanchalik yuqori bo'lsa, hujjat tarjimasi shunchalik aniqlik, ishonchlilik va samaradorlikka ega bo'ladi. Tarjima jarayonida texnologik vositalar va AI yordamchi sifatida qo'llanilishi mumkin, ammo ularni yagona vosita sifatida ishlatish tavsiya etilmaydi.

Umuman olganda, BMT, NATO va YEI hujjatlarini tarjima qilish jarayonida aniqlik, terminologik moslik, kontekstual va madaniy sezgirlikni ta'minlash orqali nafaqat tarjima sifati oshiriladi, balki xalqaro diplomatik va siyosiy kommunikatsiya samaradorligi ham kafolatlanadi. Shuning uchun tarjima jarayoni professional yondashuv, kontekstual tahlil va ekspert maslahatlari bilan birlashtirilgan holda amalga oshirilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Li, H., & Sun, J. (2021). Algorithmic Bias and Equity in AI-Assisted Translation of International Documents. *Journal of Applied Linguistics*, 36(2), 87-105.
2. Zhao, L. (2022). Ethical and Semantic Challenges in Translating Diplomatic Texts. *TESOL Quarterly*, 57(4), 32-50.
3. Gambier, Y., & Van Doorslaer, L. (2021). *Handbook of Translation Studies: Translation in Institutional Contexts*. John Benjamins.
4. Nishi, M., & Tanaka, K. (2020). Terminology Management in Multilingual International Organization Documents. *Translation & Interpreting Studies*, 15(1), 45-68.

Marjona XAYRULLAYEVA,
BuxDU o'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi

TOPONIMLARNING SHAKLLANISHI VA YASALISHI BILAN BOG'LIQ AYRIM MULOHAZALAR (Vobkent tumani misolida)

Annotatsiya: toponimiyada bir obyektning atoqli oti bilan boshqa bir obyektning ham atash, ya'ni obyektlar nomining biridan ikkinchisida ko'chishi, aniqrog'i, toponimdan toponim hosil qilish ma'lum darajada keng tarqalgan xarakterli hodisadir. Bunday nomlar negizida toponim yotsa, ya'ni toponimdan toponim hosil qilinsa, toponimlar deb yuritiladi. Boshqacha aytganda toponim toponimik negizidan hosil bo'lgan toponimdir. Quyida toponimlar qanday paydo bo'ladi, qanday hosil qilinadi, qanday yasaladi degan savollarga javob berishga harakat qilamiz.

Kalit so'zlar: *toponim, konversiya, topoaffiks, derevat, formant.*

Аннотация: в топонимике название одного объекта собственным именем другого, то есть перенос названия объектов с одного на другой, а точнее, образование топонима от топонима, является довольно распространенным характерным явлением. Такие названия называются топонимами, если они основаны на топониме, то есть если топоним образован от топонима. Другими словами, топоним – это топоним, образованный от топонимической основы. Ниже мы попытаемся ответить на вопросы, как появляются топонимы, как они образуются и как создаются.

Ключевые слова: *топоним, конверсия, топофикс, производное, формант.*

Annotation: in toponymy, the naming of one object by the proper name of another object, that is, the transfer of the name of objects from one to another, or rather, the formation of a toponym from a toponym, is a fairly common characteristic phenomenon. If such names are based on a toponym, that is, if a toponym is formed from a toponym, they are called toponyms. In other words, a toponym is a toponym formed from a toponymic basis. Below we will try to answer the questions of how toponyms arise, how they are formed, how they are made.

Key words: *toponym, conversion, topoaffix, derivative, formant.*

Toponimika – joy nomlarini o'rganadigan fan bo'lib, u geografik hududlar, aholi punktlari, daryo, ko'l, tog' va boshqa tabiiy obyektlarning nomlarini o'rganadi. Har bir toponim o'ziga xos tarixiy, madaniy va lingvistik ma'lumotini saqlab keladi. O'zbekiston hududidagi toponimlar milliy til, urf-odat va tarix bilan chambarchas bog'langan. Ushbu maqolada Buxoro viloyatining qadimiy tumanlaridan biri bo'lgan Vobkent tumanidagi toponimlarning shakllanishi va yasallishiga oid ayrim xususiyatlar tahlil qilinadi. Dastlab, Vobkent toponimining etimologiyasiga to'xtalsak, bu atama quyidagicha ma'nolarni bildiradi: "Vobkent" nomi ikki qismdan: "vob" va "kent" so'zlaridan tashkil topib, "vob" – fors-tojikcha kelib chiqishi bo'lib, "suv", "daryo" ma'nosini bildiradi. "kent" – qadimgi turkiy va fors tillarida "shahar", "maskan" degan ma'noni anglatadi. Shu asosda "Vobkent" – "suv yoqasidagi shahar" yoki "daryoboy shaharcha" degan ma'noni anglatadi.

Toponimlar – bu geografik obyektlarning nomlari bo'lib, ular tilshunoslikda muhim o'rganish objekti hisoblanadi. Toponimlarning yasallishi, ya'ni paydo bo'lishi turli yo'llar bilan amalga oshadi. Ular til, tarix, madaniyat, geografik muhit, etnik tarkib kabi omillar bilan chambarchas bog'liq. Toponimlarning hosil bo'lishida ikki xil jarayon yorqin ko'zga tashlanadi:

1. Yonma-yon yaqin joylashgan obyektlarning nomi biridan ikkinchisiga o'tadi.

2. Uzoq joylashgan obyektlarning nomi bir-biriga o'tadi. Toponimlarning hosil bo'lish qonuniyatlari hali toponimiyada yaxshi o'rganilgan emas. Bunga sabab nom ko'chishi murakkab jarayon bo'lsa, ikkinchidan, biridan ikkinchisiga o'tgan nomlarning qaysi biri dastlabki nom ekanini aniq belgilashni talab qiladi.

Toponimlar, asosan, quyidagi yo'llar bilan yasaladi:

Leksik-semantik usul: bu usulda mavjud so'zlarga yangi ma'no berish orqali toponim hosil qilinadi. Masalan, "Oqtosh" so'zi oq rangli toshli hududni anglatadi.

So'z yasovchi qo'shimchalar yordamida: toponimlar turli affikslar qo'shilishi orqali yasaladi. Masalan, "Arabon" so'zida "-on" qo'shimchasi orqali joy nomi hosil qilingan.

Bir nechta so'zning qo'shilishi orqali (kompozitsiya): Masalan, "Latifsovungar" (Latif – shaxsning ismi, sovungar – sovun tayyorlovchi)

O'zgarishsiz olingan: Ba'zi toponimlar boshqa tillardan o'zlashtirilib, o'zgartirilmasdan qo'llaniladi. Masalan, "Termiz" nomi qadimgi yunon yoki fors manbalaridan kelib chiqqan bo'lishi mumkin.

Toponimlarning yasallishi ularning ma'nosi va tarixini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir joy nomi o'zida qadimiy tarix, etnik guruhlar madaniyati va til xususiyatlarini aks ettiradi.

Tuman hududidagi toponimlarning hosil bo'lish

usullariga asosiy e'tiborni qaratadigan bo'lsak, toponimlar yasashiga ko'ra quyidagilarga ajratiladi:

Tabiiy geografik xususiyatlardan kelib chiqqan toponimlar:

Qoratepa – buyuk tepa, katta tepa.

Teshiktepa – tepalikda o'yilgan g'or shaklli teshik

Etnik va tarixiy omillarga asoslangan toponimlar:

Buxoriyon – Buxoroliklar joylashgan hudud.

Arabxona – tarixan arablar joylashgan joy.

Shaxs ismlari asosida yasalgan toponimlar:

Mirsulaymon – shaxs nomi

Iskandar – Iskandar Zulqarnayn nomi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Iqtisodiy faoliyat bilan bog'liq toponimlar:

Ko'lbog' – suvga yaqin bog' hududi.

Qo'rg'oncha – kichik qo'rg'on, himoya inshooti bo'lgan joy.

Nom tarkibidagi morfologik qurilish uning leksik-semantik xususiyatlarini aniqroq, batafsilroq bayon etishga ko'maklashadi. Shu jihatdan qaraganda, Vobkent tuman toponimiyasidagi geografik obyekt nomlari so'z qurilishi jihatdan ham rang-barangligini kuzatish mumkin. Bunda faqat bir asosdan, asos va qo'shimchadan, asos va asosdan tashkil topgan holatlari kuzatiladi:

1. Bir asosli: *Badoy, Bo'ston, Koza, Rabot, Xurram, Ehson, Qipchoq, Qum* kabi.

2. Asos+affiks shaklida: *Bolta+bek, Do'st+lik, Mavri+lar, Ming+lar, Olma+zor, Rabot+ak, Terak+lik* va boshqalar.

3. Asos+asos shaklida: *Anjir+bog', Arab+saroy, Bahrin+obod, Bozor+joyi, Gul+rabot, Zafar+obod, Kalta+rabot, Ko'k+dala, Mir+sulaymon, Mo'min+obod, Niyoz+xo'ja, Oydin+hayot, Oltin+soy, Pirmast+obod, Teshik+tepa, Xayr+obod, Xos+rabot, Chuqur+ko'cha, Shamsi+obod, Shoh+nigor, Yakka+rabot, Yangi+hayot* kabilar.

4. Asos+asos+affiks shaklida: *Aroba+soz+lar, Asbob+soz+lar, Yo'l+bo'l+di, Katta+Xo'ja+lar, Sar+tarosh+lar, Chit+gar+on, Yuqori+Pichoq+chi, Yuqori+Bo'ya+bof, Yuqori+So'fi+lar, Halvo+gar+on* kabilar. Ushbu toponimlardan *Katta+Xo'ja+lar, Sar+tarosh+lar, Chit+gar+on, Yuqori+Pichoq+chi,*

Yuqori+Bo'ya+bof, Yuqori+So'fi+lar kabilarda avval birinchi bog'lanish, ya'ni *Katta+Xo'jalar, Sartarosh+lar, Chitgar+on, Yuqori+Pichoqchi, Yuqori+Bo'yabof, Yuqori+So'fi+lar* shakli mavjud.

5. Asos+asos+asos shaklidagi: *Imomqozixon, Katta Astarbof, Katta Beshrabot, Katta Oqrabot, Katta Qumrabot, Kichik Beshrabot, Kichik Qumrabot, Sharqiy Beshrabot, Yuqori Bo'yabof, Yuqori Sariosiyo, Yuqori Xosrabot, Yuqori Xo'jarabot, Yuqori Cho'rikalon, Chorbog'inav, G'arbiy Beshrabot, Qipchoq Chorrabot* kabilar.

Uch asosdan tashkil topgan toponimlar, avval birinchi bog'lanish natijasi sanaladi, ya'ni *Imom+qozixon, Katta+Astarbof, Katta+Beshrabot, Katta+Oqrabot, Katta+Qumrabot, Kichik+Beshrabot, Kichik+Qumrabot, Sharqiy+Beshrabot, Yuqori+Bo'yabof, Yuqori+Sariosiyo, Yuqori+Xosrabot, Yuqori+Xo'jarabot, Yuqori+Cho'rikalon, Chor+bog'inav, G'arbiy+Beshrabot, Qipchoq+Chorrabot.*

Toponimlar tarkibida uchraydigan ayrim prefikslar derevat xarakteridadir. Jumladan, sar (Sariosiyo – tegirmonboshi), poy – (Poykan – quyi qishloq), pesh (Peshob suv oldi) va hokazo. Bu tipdagi prefikslarning ko'pchiligi boshqa tildan o'tgan bo'lib ularning qo'llanish doirasi cheklangan. Ularga diaxronik planda qaralsa, prefikslar mustaqil so'zga teng. Shunday ekan, bu o'rinda toponim yasashining kompozitsiya usuli haqida so'z yuritish to'g'riroqdir.

Xulosa. Toponimiyada bir obyektning atoqli oti bilan boshqa bir obyektini ham atash, ya'ni obyektlar nomining biridan ikkinchisida ko'chishi, aniqrog'i, toponimdan toponim hosil qilish ma'lum darajada keng tarqalgan xarakterli hodisadir. Bunday nomlar negizida toponim yotsa, ya'ni toponimdan toponim hosil qilinsa, toponimlar deb yuritiladi. Boshqacha aytganda, toponim toponimik negizidan hosil bo'lgan toponimdir. Vobkent tumanidagi toponimlar nafaqat tilshunoslik, balki tarix va madaniyat haqida ham muhim ma'lumotlar beradi. Ularning shakllanishi xalq tafakkuri, tarixiy xotira va til madaniyatining boyligini aks ettiradi. Bunday tadqiqotlar mahalliy til va madaniyatni saqlashda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kilichev B.E., Safarova M.Z. Millat nomlari asosida shakllangan toponimlar. Fanlar va yuqori texnologiyalar xalqaro jurnallari. jild. 25-son 1-fevral, 2021 yil, 104-107-betlar.

2. Kilichev B.E., Safarova M.Z. Buxoro viloyatiga xos toponimlar xalq nomlari vositasida o'zgargan. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, <http://t-science.org/> p-ISSN: 2308-4944 (chop etish) e-ISSN: 2409-0085 (onlayn) 2021.02.05.

3. Kilichev B.E., Safarova M.Z. Totemizim va etnonim tushunchasi. Markaziy Osiyo adabiyot, falsafa va... jurnali, 2022.

4. Xayrullayeva M.O. xalq, millat, qavm, urug' nomiga asoslangan toponimlar (Buxoro Viloyati Vobkent tumani misolida). *Yosh Tadqiqotchi Jurnal*, 2022.

Shoira ISLOMOVA,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrası
o'qituvchisi

BIRLAMCHI VA KO'CHMA MA'NO O'RTASIDAGI CHEGARAVIY HOLATLAR: DIALEKTAL IBORALAR MISOLIDA

Annotatsiya: ushbu maqolada birlamchi va ko'chma ma'no o'rtasidagi chegaraviy holatlar dialektal iboralar misolida tahlil qilinadi. Sheva iboralarining milliy-madaniy ahamiyati, ularning xalq tafakkuri, turmush tarzi hamda madaniy kod sifatidagi o'rni yoritilgan. Dialektal iboralarining semantik tuzilishida birlamchi (real) va ko'chma (majoziy) ma'no o'rtasida yuzaga keladigan noaniqliklar misollar asosida izohlanadi. Shuningdek, frazeologik birliklar, idiomalar va parafrazalar o'rtasidagi farq hamda o'zaro aloqadorlik ilmiy manbalar tahliliga tayangan holda asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: frazeologiya, ibora, idioma, dialekt, ko'chma ma'no, birlamchi ma'no, maqol, parafraza, milliy-madaniy xususiyat.

Nutqning tayyor materiallaridan biri hisoblangan frazeologizmlar til vakillari tomonidan asrlar davomida yaratilib, og'izdan-og'izga, tildan-tilga ko'chib kelmoqda. Ularni o'rganish, to'plash filologik nuqtayi nazaridan alohida ahamiyat kasb etishi tabiiy. Chunki barqaror birikmalar til egalarining o'tmish hayoti, an'ana va turmush tarzi, badiiy tafakkuri, adabiyot va san'ati, urf-odatları kabi milliy-madaniy, ijtimoiy voqelik haqida ham muhim axborot va bilimlarni o'zida mujassamlashtiradi. Binobarin, "Frazeologizmlar voqea-hodisa, belgilarning inson ongiga kuchli ta'sir qilish, shu kuchli ta'sir natijasini nutqda to'laligicha, borligicha ifodalash, umuman, fikrning ta'sirchanligiga erishish maqsadi zaminida yaratilgan til hodisasidir"¹. Til egalarining madaniy, ijtimoiy, maishiy qarashlarini o'zida mujassam etgan frazeologizmlarning leksik, semantik, grammatik, madaniy, uslubiy xususiyatlarini, morfemik tarkibi va morfologik strukturasini muayyan shevalar doirasida tadqiq qilish har bir milliy tilshunoslik oldida turgan dolzarb masala va vazifalardan hisoblanadi.

Ayrim dialektal iboralarining tarkibidagi komponentlar anglatgan ma'no hali fikrdan o'chgan emas, shu nuqtayi nazardan iborani tushunish ham chalkashliklarga olib keladi. Iboradan birlamchi (real) ma'no izlansa, tiklansa, ular ibora sanalmaydi. Masalan, *ko'zi do'langlagan* birligi ko'zning kattaligiga ishora qilsa, nutqiy birlik; o'g'ri, muttaham ma'nosini

ifodalasa, albatta, iboraga mansublik kasb etadi. Yoki *tunarib qaldi* birikmasi tabiat hodisasiga nisbatan (tundi – havo bulutlandi. Qipchoqlarda *a* unlisi bilan *tunar* shaklda qo'llanilgan)² qo'llangan holatda nutqiy birlik; shaxsga nisbatan qo'llanib, uning ruhiy holatini nazarda tutgan holda *xafta bo'ldi*, *arazladi* ma'nosini ifodalashga xizmat qilgan holatlarda ibora sanaladi.

Ba'zi iboralarining ma'nosini izohlashda esa turli munozaralar ham yuzaga keladi. Masalan, Sh. Rahmatullayev va boshqalar muallifligida nashr qilingan "O'zbek tilining frazeologik lug'ati"³da hamda M. Vafoyeva tadqiqotida⁴ *damida osh pishadi* (O'TFL, 124) iborasi "o'ta darajada kekkayib, kibr-havoli bo'lmoq" ma'nosida izohlanadi. Ushbu ibora Qashqadaryo qipchoq shevasi vakillari nutqida esa nihoyatda katta, gavdali kishilarga nisbatan qo'llaniladi. Ya'ni bu iboraning shakllanishi o'choq ichidagi cho'g' ustiga o'tin qalab, puflab yoqish jarayoni bilan bog'liq sanaladi. Iбора tarkibidagi dam so'zi *dam urmoq* (chuqur nafas olib "puf" demoq, puflamoq)⁵ ma'nosini ifodalaydi. Shuningdek, sheva nutqida iboralar tizimidagi o'xshatmalar ham faol sanaladi. Ma'lumki, "O'xshatish ikki narsa yoki voqea-hodisa o'rtasidagi o'xshashlikka asoslanib, ularning biri orqali ikkinchisining belgisini, mohiyatini to'laroq, konkreteroq, bo'rttiribroq ko'rsatib berishdir"⁶. O'xshatmalar tarkibida "kabi", "-dek", "singari" kabi birliklar ishtirok etadi, ular ham nutqqa tayyor holda olib kiriladi. Jumladan, *beti*

1 Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. – Тошкент: Фан, 1983. 41-б.

2 Кошгарий М. Девону луғати-т-турк (Туркий сўзлар девони). / Ғ.Абдурахмонов ва С.Муталлибов тахрири остида. – Тошкент: Фан, 1967. 35-б.

3 Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Xolmanova Z., O'razova I., Rixsiyeva K. O'zbek tili frazeologik lug'ati. – Toshkent, 2022. 124-b.

4 Vafoyeva M.Y. O'zbek tilida frazeologik sinonimlar va ularning struktural-semantik tahlili. – Toshkent, 2009. 79-b.

5 Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2020. 550-б.

6 Шомақсудов А., Расулов И. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. 229-б.

toboqday, oyog'i lapatkaday, qo'li rapidaday singari. O'xshatmalar ko'p hollarda iboralarning bir qismini tashkil qiladi. *Qatlamaday qizim bor* (salobatli), *suvga tushgan toshday* (uzoq vaqtlardan buyon bedarak, ko'rinish bermagan) kabi. Bu singari birliklarni ham ibora sifatida qayd qilish o'rinli.

Tilshunoslikda frazema va idioma birligi haqida ham turli qarashlar mavjud. Ba'zi ilmiy manbalarda idiomani frazeologiyaning tarkibiy qismi deb, boshqa manbalarda esa tilshunoslikning mustaqil sohasi deb talqin qilishadi.⁷ M. Xusayinov esa o'z nomzodlik dissertatsiyasida "Idiomalar metaforik ma'noga ega bo'lgan *qizarmoq, qip-qizil bo'lib ketmoq, siqilmoq, qizishmoq, yorilmoq* kabi so'zlardir" deb atasa.⁸ G'. Salomov monografik tadqiqotlarida⁹ "frazeologik ibora", "idioma", "ibora" kabi atamalardan sinonim sifatida foydalanadi hamda bu birliklarni maqol, matallardan farqlashga intiladi. T. Sodiqov esa idiomani quyidagicha tavsiflaydi: "Idiomalar o'zining dastlabki strukturasini saqlagan va ko'chma majoziy ma'noda qo'llaniladigan frazeologik iboradir". M. Ro'ziqulova ham mazkur hodisaga o'z munosabatini quyidagicha bildiradi: "Ma'lum bir til uchun xarakterli bo'lgan obrazli so'z birikmalari, ya'ni ajralmaydigan, mustahkam birlikka ega bo'lgan turg'un so'z birikmalarini idioma deb ataladi. Idioma o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, eng avvalo, u ko'chma ma'nolidir. U so'z birikmasidan iborat bo'lib, semantik va sintaktik jihatdan bo'linmaydi, boshqa tillarga so'zma-so'z tarjima qilinmaydi, komponentlarining to'g'ri ma'nosiga asoslanmagan, oldindan ma'lum bo'lgan ma'noga egadir".¹⁰ Bizningcha ham, idioma frazemaning bir turi, tilshunoslik terminlari lug'atida qayd qilinganidek: "Idioma (yunoncha idioma – o'ziga xos ifoda, ibora) – aynan: frazeologik chatishma".¹¹ Frazema V.V. Vinogradov tasnificha, frazeologik butunlik, frazeologik chatishma, frazeologik qo'shilmalardan iborat bo'lsa, idioma frazeologik chatishmaning ikkinchi nomidir. *Xudodan besh yosh katta – o'zini bilag'on hisoblovchi, manman* (ushbu ibora Qashqadaryo vohasining Qamashi va Yakkabog' tumanlarida yashovchi qipchoqlar tilidan yozib olingan bo'lib, hamma narsani biladi, hammadan oldin yaralgan degan ko'chimlar orqali yuzaga kelgan), *it yaxshi, itdan sen yaxshi – yaxshi*

gaplar bilan o'z ishini bitkazish (ushbu ibora Janubiy Qashqadaryo hududlarida keng qo'llaniluvchi ibora sanaladi. *It fe'l, it emgan* kabi iboralarda it salbiy xarakterni aks ettiradi. O'z ishini bitkazish ilinjida it xarakteridan ham yomonroq shaxslarni yaxshi gaplar bilan maqtamoq kabi ma'no anglashiladi), *itining fe'li egasiga ma'lum* (narsa-buyum kabilarning o'ziga xos xususiyati undan foydalanuvchiga ma'lum), *ko'zidan qonini izdirmoq* (ta'zirini, jazosini bermoq) singari. Ko'rinadiki, idomadan butunligicha kelib chiqadigan ma'no komponentlar ma'nosiga aloqador emas.

Shuningdek, tilimizda bir narsani boshqa bir narsaga tasvirlash yo'li orqali yuzaga kelgan *qora mehnat, qora ekinlar, qora turmush, qora ovqat, qora qo'l* singari birliklar ham uchraydiki, ularni frazemalar emas parafrasa deb atash o'rinlidir.

Bundan tashqari, paremiologiya birliklari sanalgan maqol va iboralarda xalqning hayotiy tajribalari, ijtimoiy voqelik, kishilarga xos xarakter-xususiyatlar ixcham shaklda bayon etiladi. Shu jihatiga ko'ra, bunday birliklarni bir-biridan farqlash qiyin bo'lgan holatlar ham kuzatiladi. Ba'zi iboralar maqol kabi ko'p komponentdan iborat bo'lib, qofiyali bayon etilsa (*jaxsh' kesä xut, qazan-qazan sut, jaman kesä xut kerägädä put*), ba'zi maqollar esa ibora singari qisqa ifodalanadi (*tašga sada tanrıdan tilä*).

"Qayroqi so'zlar" asarida¹² ham ibora va maqolning o'ziga xos qator belgi-xususiyatlari qayd qilib o'tilgan.

Maqollarning hammasi majoziy ma'noda bo'lavermaydi (*dehqon bo'lsang shudgor qil*). Iboralarning deyarli hammasi majoziy ma'noda ishlatiladi (*qo'li egri*).

Iboralar maqolga qaraganda til hodisalariga yaqin turadi (*ataladan suyak chiqqanday*).

Maqollarning ko'pchiligi she'r misralariga o'xshaydi (*ishlasang tishlaysan, ishlamasang kishnaysan*).

Ba'zi maqollar iboralar kabi bir jumladan iborat bo'ladi (*oyni etak bilan yopib bo'lmaydi*). Ibora esa yozma va og'zaki nutq bilan mustahkam bog'langan holda turli ma'nolarni ifodalash uchun ishlatiladi.

Iboralarning ba'zilari maqollarga o'xshagan ohangdor bo'ladi. Ammo iboralardagi ohangga uyg'unlashgan vaznning aruz vazniga hech qanday aloqasi yo'q. Shunga qaramay, ayrim iboralar o'ziga xos vazn, ohang va ritmga egadir. (*borida chora-chora,*

7 Бабаев К. Туркман тилида идиомалар. – Ашхабад, 1962, 33-бет (Туркман тилида); Осмонова Ж. Идиомы в киргизском языке. АҚД.-Бешкик, 1969. С.7-8.; Ахунзянов Г.Х. Идиома (исследования на материале татарского языка). ААД.– Казань, 1972. С.6.

8 Хусайнов М. Фразеология прозы писательницы Айдын: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 1959. С. 4–11.

9 Саломов Ф. Мақол ва идиомалар таржимаси. – Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1961. 162-б.; Саломов Ф. Тил ва таржима (Бадиий таржиманинг умумфилологик ва баъзи лингвистик масалалари). – Тошкент: Фан, 1966. 237–340-б.

10 Рўзикулова М. Ўзбек тилида идиомалар: Филол. фан. номз. ... дисс. – Самарканд, 1966. 129-б.

11 Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2002. 168-б.

12 Шомаксудов Ш., Долимов С. Қайроқи сўзлар. – Тошкент, 2011. 4–5-б.

yo'g'ida banda bechora)

"Nutqimiz ko'rki"¹³ asari muallifi esa maqol va iboraning bir-biriga o'xshash va farqli tomonlari haqida to'xtalib shunday deydi:

– iboradan anglashiladigan ma'noni, xuddi so'zdan anglashiladigan ma'no kabi ta'riflash mumkin; maqoldan anglashiladigan ma'no esa tasviriy yo'l bilan ochiladi;

– iboradan anglashiladigan ma'no lug'aviy ma'no bo'ladi, shunga ko'ra ibora lug'aviy birlik hisoblanib,

tilning lug'at boyligiga kiradi; maqoldan esa pand-nasihat, yo'l-yo'riq ko'rsatish yo'sinidagi mantiqiy umumlashma anglashiladi, u keng mazmunli va ixcham shaklli badiiy asar hisoblanadi.

Umuman olganda, maqol grammatik qurilish jihatidan doim gapga teng bo'ladi, iborada esa bir xillik yo'q. Ular bikmaga ham, gapga ham teng bo'lishi mumkin. Strukturaviy jihatdan ularning o'zaro o'xshashligi kuzatilsa-da, maqol fikr, ibora tushuncha ifodalashi jihatdan farqlilik kasb etadi.

13 Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. – Тошкент, 1970. 31-б.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. – Тошкент: Фан, 1983. 41-б.
2. Кошғарий М. Девону луғати-т-турк (Туркий сўзлар девони). / Ғ.Абдурахмонов ва С.Муталлибов таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1967. 35-б.
3. Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Xolmanova Z., O'razova I., Rixsiyeva K. O'zbek tili frazeologik lug'ati. – Toshkent, 2022. 124-b.
4. Vafoyeva M.Y. O'zbek tilida frazeologik sinonimlar va ularning struktural-semantik tahlil. – Toshkent, 2009. 79-b.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2020. 550-б.
6. Шомақсудов А., Расулов И. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент Ўқитувчи, 1983. 229-б.
7. Бабаев К. Туркман тилида идиомалар. – Ашхабад, 1962, 33-бет (Туркман тилида); Осмонова Ж. Идиомы в киргизском языке. АҚД. – Бешкик, 1969. – С.7-8.; Ахунзиянов Г.Х. Идиома (исследованиы на материал татарского языка). ААД. – Казань, 1972. – С.6.
8. Хусаинов М. Фразеология прозы писательницы Айдын: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 1959. – С. 4–11.
9. Саломов Ғ. Мақол ва идиомалар таржимаси. – Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1961. 162-б.; Саломов Ғ. Тил ва таржима (Бадий таржиманинг умумфилологик ва баъзи лингвистик масалалари). – Тошкент: Фан, 1966. 237–340-б.
10. Рўзиқулова М. Ўзбек тилида идиомалар: Филол. фан. номз. ... дисс. – Самарқанд, 1966. 129-б.
11. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2002. 168-б.
12. Шомақсудов Ш., Долимов С. Қайроқи сўзлар. – Тошкент, 2011. 4–5-б.
13. Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. – Тошкент, 1970. 31-б.

Raxima KURBONOVA,
 Samarqand tibbiyot universiteti,
 Tillar kafedrası o'qituvchisi Phd

PROPOZITIV STRUKTURA HAQIDA MA'LUMOT

Annotatsiya: jamiyatning barcha hayotiy sohalarining globallashuvi til sohasiga ham ta'sir ko'rsatdi va so'z va birikmalarda voqelikka munosabat ularning zohiriy tomonidan emas, balki ularning ichki qobig'i, ya'ni mujassam etgan mazmuniy potensialidan kelib chiqadi. Propozitsiya inson boshida bilimlarni saqlanishi yoki maxsus tezkor anglash strukturasini taqozo etadi. Mantiqiy analizda, idrok qilishning kompyuter modellarida, axborot-protsessual modellarida, sun'iy intellekt modellari va boshqalarda qo'llanilishi qayd etilgan [1].

Kalit so'zlar: *propozitsiya, sintaktik, tafakkur, belgi, predikativ, voqelikka munosabat, predikati, grammatik kategoriyalari, semantik struktur, nopredikativ qurilma.*

Аннотация: глобализация всех сфер жизни общества затронула и языковую сферу, и отношение к действительности в словах и сочетаниях возникает не из их внешней стороны, а из их внутренней оболочки, то есть из заложенного в них содержательного потенциала. Суждение требует хранения знаний в голове человека или особой структуры быстрого восприятия. Отмечено его использование в логическом анализе, компьютерных моделях восприятия, моделях обработки информации, моделях искусственного интеллекта и т. д.

Ключевые слова: *суждение, синтаксис, мышление, знак, предикатив, отношение к действительности, предикат, грамматические категории, семантическая структура, непредикативный аппарат.*

Annotation: the globalization of all spheres of society has affected the linguistic sphere, and the relationship to reality in words and phrases arises not from their external appearance, but from their internal shell, that is, from their inherent substantive potential. Judgment requires the storage of knowledge in the human mind or a special structure for rapid perception. Its use in logical analysis, computer models of perception, information processing models, artificial intelligence models, etc. has been noted.

Key words: *judgment, syntax, thinking, sign, predicate, relationship to reality, predicate, grammatical categories, semantic structure, non-predicative apparatus.*

Tilga jamiyatning millatlararo va madaniyatlararo muloqot shakli sifatida qaralishi tobora keng tus olib borayotgan ayni davrda unga xos bo'lgan borliqning belgiga munosabati, belgining belgiga munosabati, belgining insonga munosabati aks etishini ilmiy-nazariy o'rganish samarali ekani tobora aniq bo'lib bormoqda. *Propozitsiya* termini "Большая российская энциклопедия" lug'atida (lotincha propositio – gap), til birligining mazmuniy tipi, tafakkurdagi mavjudlikni til situatsiyasi sifatida zamon mezonlari parametrlari bilan xarakterlovchi hodisa sifatida qayd etiladi. Misol tariqasida "Маша прочитала книгу" gapi keltirilib, ishtirokchi bo'lgan "Маша" va "книга" uning komponenti sifatida ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, mazkur lug'atda propozitsiya tushunchasi tavsiflanib, istalgan gapda u o'zida adresantga ham, adresatga ham qaratilmagan yadro xarakterli mazmunni namoyon etishi bayon qilingan. Shunga ko'ra, gapga muallifning subyektiv kommunikativ maqsadni ifodalovchi komponent, muallifning mazkur gapning shakli va mazmuniga munosabatini, bundan tashqari, so'zlovchining adresatning kommunikativ tasavvuri talablarini ham ifodalashi qayd etiladi. Shu bois, bir necha gapda bir xil propozitsiya mavjud bo'lishi mumkinligi ham

kuzatiladi. Masalan, Маша прочитала книгу. Маша прочитала книгу? Маша, прочитай книгу! Маша прочитала бы книгу. Книгу прочитала Маша. Прочитала Маша книгу [2].

T.V.Jerebiloning 2010-yilda chop etilgan "Lingvistik terminlar lug'ati"da *propozitsiya* tushunchasi nutqda namoyon bo'luvchi *hodisa, vaziyat, holat modeli* tarzida tavsiflangan. Shuningdek, gap shaklidagi propozitsiya birikma shaklidagi propozitsiyaning mavjud predikati bilan o'zaro bog'lanib, gapda uning semantikasining predikativ komponentini murakkablashtiradigan qo'shimcha hodisalarni ajratib ko'rsatish imkonini berishi qayd etilgan.

Ushbu lug'atda ham propozitsiya (lotincha propositio-gap) boshqa lug'atlardagidan farq qilmagan holda *gap* deb ko'rsatilgan. Bundan tashqari, ushbu lingvistik terminlar lug'atida propozitsiya kognitologiya faniga doir tushunchalardan biri sifatida ham tavsiflangan. Bu tavsifga ko'ra, propozitsiya inson boshida bilimlarning saqlanishi yoki maxsus tezkor anglash strukturasini taqozo etadi. Mantiqiy analizda, idrok qilishning kompyuter modellarida, axborot-protsessual modellarida, sun'iy intellekt modellari va boshqalarda qo'llanilishi qayd etilgan [3].

O'zbek tilshunosligida propozitsiya xususida

N.Mahmudov, A.Nurmonovlarning "O'zbek tilining nazariy grammatikasi (Sintaksis)" kitobida gapning grammatik kategoriyalari xususida munosabat bildirish jarayonida muayyan fikr qayd etilgan bo'lib, bunda quyidagi misol keltiriladi: *O'rikning gullashi. O'rik gulladi. O'rik gullaydi.* Qayd etilishiga ko'ra, bu sintaktik qurilmalarning hammasida bir voqea, ya'ni subyekt (o'rik) va uning holati (gullamoq) haqida axborot beriladi. *O'rik va gullamoq* uzvlari bu qurilmalarning hammasi uchun doimiydir. Shu bilan birga, ular zamon, shaxs, modallik kabi qo'shimcha ma'nolar bilan bir-biridan farqlanishi ham ko'rsatib o'tilgan. Ana shu farqlovchi ma'nolarni ifodalovchi uzvlar sintaktik qurilmalarning o'zgaruvchi uzvlari sanalishi ta'kidlangan. Sintaktik qurilmalarning bunday doimiy va o'zgaruvchi uzvlari ayrim sintaktik nazariyalarda diktum va modus atamallari bilan nomlanishi ham mualliflar tomonidan bayon etilgan. Kitobda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, sintaktik qurilma ifodalagan obyektiv dalil, voqea *diktum* hisoblanadi. Ayrim mualliflar mantiq terminologiyasidan foydalangan holda, uni *propozitsiya* atamasi bilan nomlaganliklari xususida ham mualliflar ma'lumot keltirganlar. N.Mahmudov va A.Nurmonovlarning mazkur asaridagi qaydlarga ko'ra, propozitsiya va diktum analogik tushunchalar ekani kelib chiqadi. Ayni asardagi ma'lumotlar *modus* sintaktik qurilma orqali ifodalangan voqeaning borliqqa munosabati hamda so'zlovchining o'zi ifodalayotgan voqeaga munosabati ifodasini beradi. Sintaktik qurilmaning o'zgaruvchi unsurlari orqali ifodalanadigan, modusga kiruvchi ma'no sintaktik qurilmaning grammatik ma'nosi, ana shu ma'nolar va uni ifodalovchi shakllar tizimi gapning grammatik kategoriyalari hisoblanishi aytib o'tilgan [4].

Bizningcha, propozitsiya – muayyan semantik ifodaning turlicha sintaktik strukturalarda namoyon bo'lishidir. Propozitsiya semantik strukturaning tashqi ifodasi bo'lib, semantik salmoqning sintaktik ifodasini taqozo etadi.

Propozitsiya – sintaktik qurilmada mavjud mazmuniy plan va ifodaning shakllanishi uchun xizmat qiluvchi sintaktik strukturasidir. U bir semantik strukturaga asoslangan turlicha sintaktik konstruksiyalar majmuini taqozo etadi. Bunday sintaktik konstruksiyalar predikativ qurilmalar, shunday belgi va xususiyatga ega bo'lgan yoki predikativ semantikaga ega bo'lgan nutqiy hosila strukturalar hisoblanadi. Masalan: *Quyosh chiqishi bilan Anvarning tund yuzi yorishib ketdi.*

Keltirilgan jumlada ikkita predikativ konstruksiya mavjud. Ular *quyosh chiqdi, yuzi yorishdi* birikmalaridir.

Masalan: *Noto'g'ri fikrlash xatoga olib keldi – Fikr noto'g'ri bo'lgani uchun xato yuzaga keldi – Xatoning sodir bo'lishiga noto'g'ri fikrlash asos bo'ldi – Noto'g'ri fikrlash sababli xato sodir bo'ldi.*

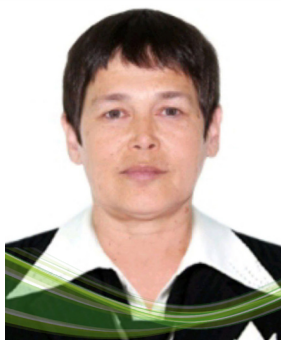
Keltirilgan misollarda sintaktik propozitsiya to'rt xil ekani, ammo presuppozitsiya yagonaligi namoyon bo'lmoqda.

Propozitiv mazmun voqelikka munosabatni ifodalab, u jumlada tashkil etuvchi komponentlarning joylashuv tartibiga asoslanadi. Bunda qurilma komponentlarining joylashuv o'rni yoki tartibi va modallik muhim hisoblanadi. Ana shu jarayonda modallik – odatiylik yoki o'ziga xoslik, originallik nuqtayi nazaridan propozitiv mazmunning real voqelikka munosabati sifatida namoyon bo'ladi.

Ko'rinadiki, propozitsiya ifodalanuvchining ichki strukturasidir. U, shubhasiz, turli xil sintaktik strukturada namoyon bo'ladi. Bunday sintaktik qurilmalar predikativ konstruksiyalar hisoblanadi va ularda kesim, kesimlilik belgilari mavjud bo'ladi. Ko'p hollarda so'zlar va aksariyat so'z birikmalari nopredikativ qurilma sifatida qaraladi. Biroq ularda ham predikativ belgilar mavjud ekanini kuzatish mumkin. Bunday qurilmalarda predikativlik ifodasi ularning semantikasida mujassam bo'ladi. Boshqacha aytganda, so'z va birikmalarda voqelikka munosabat ularning zohiriy tomonidan emas, balki ularning ichki qobig'i, ya'ni mujassam etgan mazmuniy potensialidan kelib chiqadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Antoine G. La coordination in français modern. – Paris, 1959. – P.303-305.
2. Большая российская энциклопедия - электронная версия. ... БРЭ 2005 –2019.
3. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. Изд. 5-е, испр. и доп. – Назрань: ООО «Пилигрим», 2010. – С. 290.
4. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (Синтаксис). –Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б.23.
5. Paul H. Prinzipien der Sprachgeschichte. – Halle, 1937. – S.148.
6. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005. 271-b.
7. Jung W. Kleine Grammatik der deutschen Sprache. – Leipzig, 1953. – S.25.
8. Mengliyev B., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Qarshi, 2005. 184-b.
9. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006. 463-b.
10. Белошапкова Т.В. Когнитивно-дискурсивная парадигма лингвистического знания и категория аспектиальности // Вестник МГУ. Серия 9, Филология. – М., 2008. –С.35-43.
11. Бодуэн де Куртене И.А. Некоторые отделы сравнительной грамматики славянских языков // Русский филологический вестник. 1881. №2. – С. 84. SBN: 978-5-4458-0109-2
12. <http://library.ziyounet.ru/book/113822>
13. https://www.macmillandictionary.com/dictionary/british/burn_1

Ulbog'an SHAMURATOVA,
Qoraqalpog'iston Respublikasi, Chimboy tumani
38-sonli umumiy o'rta maktabi
O'zbek (Davlat tili) tili fani o'qituvchisi;

Shinargul REYMOVA,
Qoraqalpog'iston Respublikasi, Chimboy tumani
38-sonli umumiy o'rta maktabi
O'zbek (Davlat tili) tili fani o'qituvchisi

KELAJAK TEXNIKALARI: RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI VA JAMIYATGA TA'SIRI

Annotatsiya: ushbu maqolada XXI asr texnologik taraqqiyotining asosiy yo'nalishlari va kelajak texnikalari tahlil qilingan. Sun'iy intellekt, kvant hisoblash, biotexnologiya va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanish tendensiyalari hamda ularning ijtimoiy-iqtisodiy ta'siri o'rganilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, kelajak texnikalari insoniyat taraqqiyotida muhim rol o'ynashi, ammo ularning joriy etilishi axloqiy va ijtimoiy jihatlarni hisobga olishni talab qiladi.

Kalit so'zlar: kelajak texnikalari, sun'iy intellekt, kvant texnologiyalari, raqamli transformatsiya, innovatsion rivojlanish, texnologik prognoz.

Annotation: this article analyzes the main directions of technological progress of the 21st century and future technologies. The development trends of artificial intelligence, quantum computing, biotechnology and information and communication technologies and their socio-economic impact are studied. According to the results of the study, future technologies will play an important role in the development of humanity, but their implementation requires taking into account ethical and social aspects.

Key words: future technologies, artificial intelligence, quantum technologies, digital transformation, innovative development, technological forecast.

Аннотация: в статье анализируются основные направления технологического прогресса XXI века и технологии будущего. Изучаются тенденции развития искусственного интеллекта, квантовых вычислений, биотехнологий и информационно-коммуникационных технологий, а также их социально-экономическое влияние. По результатам исследования установлено, что технологии будущего будут играть важную роль в развитии человечества, однако их внедрение требует учета этических и социальных аспектов.

Ключевые слова: технологии будущего, искусственный интеллект, квантовые технологии, цифровая трансформация, инновационное развитие, технологический прогноз.

Kirish. Hozirgi zamon sivilizatsiyasi texnologik inqilobning navbatdagi bosqichida turibdi, bu yerda an'anaviy texnologiyalar yangi, ilg'or yechimlar bilan almashmoqda. Kelajak texnikalari tushunchasi nafaqat mavjud texnologiyalarning takomillashuvi, balki butunlay yangi, ilgari mavjud bo'lmagan imkoniyatlarni yaratadigan innovatsion tizimlarni o'z ichiga oladi [1]. Oxirgi ikki o'n yillikda texnologik taraqqiyot sur'ati eksponensial tarzda oshib, jamiyat hayotining barcha jabhalariga chuqur ta'sir ko'rsatmoqda. Bugungi kunda biz biotexnologiya, sun'iy intellekt, kvant hisoblash, nanotexnologiya va boshqa ilg'or yo'nalishlarda sezilarli yutuqlarga guvoh bo'lmoqdamiz [2]. Ushbu texnologiyalar nafaqat iqtisodiy faoliyat samaradorligini oshirish, balki ijtimoiy munosabatlarni tubdan o'zgartirish, inson imkoniyatlarini kengaytirish va yangi sivilizatsion bosqichga o'tish uchun asos yaratmoqda. Schwab [3] tomonidan ta'kidlanganidek, to'rtinchi sanoat inqilobi texnologik, raqamli va biologik sohalar o'rtasidagi chegaralarni yo'q qilmoqda va bu jarayon kelajak jamiyatining shakllanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu bilan birga, kelajak texnikalarining rivojlanishi bir qator muammolarni ham keltirib chiqarmoqda, jumladan, axloqiy masalalar, xavfsizlik savollari, mehnat bozorining o'zgarishi va ijtimoiy tengsizlikning chuqurlashuvi xavfi mavjud [4].

Metodologiya va adabiyotlar tahlili.

Ushbu tadqiqot adabiyotlar tahlili va nazariy-metodologik yondashuvlar asosida amalga oshirilgan bo'lib, kelajak texnikalarining asosiy yo'nalishlari, rivojlanish tendensiyalari va jamiyatga ta'sirini o'rganish maqsad qilib qo'yilgan. Metodologik jihatdan tadqiqot sistemli yondashuv, qiyosiy tahlil va prognozlash usullaridan foydalanilgan holda amalga oshirildi. Kelajak texnikalarini tahlil qilishda Kuhn [5] tomonidan taklif etilgan texnologik prognozlash metodologiyasi qo'llanilgan, bu esa texnologik o'zgarishlarni uzoq muddatli istiqbolda baholash imkonini beradi. Brynjolfsson va McAfee [6] o'z tadqiqotlarida mashina o'rganishi va chuqur neyron tarmoqlarining rivojlanishi mehnat bozori va iqtisodiy faoliyatga katta ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydilar.

Rus olimi Losev [7] o'z ishlarida raqamli iqtisodiyot sharoitida sun'iy intellekt texnologiyalarining rol o'ynashini va Rossiya uchun ushbu yo'nalishning strategik ahamiyatini ta'kidlagan. Kvant texnologiyalari ham kelajak texnikalarining muhim qismi bo'lib, hisoblash quvvatini eksponensial darajada oshirish va klassik kompyuterlar yechimi qiyin bo'lgan muammolarni hal etish imkonini beradi [8]. O'zbekistonlik tadqiqotchi Abdullayev [9] o'z ishida O'rta Osiyo mintaqasi uchun kvant texnologiyalarining ahamiyatini va ularni joriy etish istiqbollarini ko'rib chiqqan. Internet of Things (IoT), blokcheyn texnologiyalari, 5G va 6G aloqa tarmoqlari, sun'iy

yo'ldoshlar tizimi va boshqa zamonaviy texnologiyalar ham kelajak texnik infratuzilmasining muhim tarkibiy qismlaridir [10].

Natijalar va muhokama.

Adabiyotlar tahlili va nazariy-metodologik tadqiqotlar asosida aniqlangan natijalar shuni ko'rsatadiki, kelajak texnikalari jamiyatning barcha jabhalariga chuqur va ko'p qirrali ta'sir ko'rsatmoqda. Birinchidan, sun'iy intellekt va avtomatlashtirish texnologiyalari mehnat bozorini tubdan o'zgartirmoqda, bu esa bir tomondan ish o'rinlarining yo'qolishi, ikkinchi tomondan esa yangi kasblar va malaka talablarining paydo bo'lishiga olib kelmoqda. Schwab [3] ta'kidlaganidek, to'rtinchi sanoat inqilobi mehnat bozorida katta o'zgarishlarga olib keladi va jamiyat bu jarayonlarga moslashish uchun ta'lim tizimini qayta ko'rib chiqishi zarur. Ushbu vaziyat nafaqat texnik bilimlarni, balki ijodiy fikrlash, tanqidiy tahlil qilish va muammolarni kompleks yechish ko'nikmalarini rivojlantirishni talab qiladi.

Ikkinchidan, kvant texnologiyalari va super-kompyuterlar murakkab ilmiy muammolarni hal etish, yangi materiallar va dori vositalarini ishlab chiqish jarayonini tezlashtiradi. Klassik kompyuterlar yillar davomida yecha olmaydigan masalalarni kvant kompyuterlari soniyalar ichida yechishi mumkin, bu esa fundamental fandan amaliy tadqiqotlarga bo'lgan barcha sohalarda innovatsiyalarni jadallashtiradi [8]. Biotexnologiya sohasidagi yutuqlar tibbiyotda shaxsiy genetik xususiyatlarga asoslangan davolash usullarini rivojlantirishga imkon beradi, bu esa kasalliklarni aniqlash va davolash samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. CRISPR va boshqa gen tahrirlash texnologiyalari nafaqat tibbiyot, balki qishloq xo'jaligi va ekologik muammolarni hal etishda ham katta salohiyatga ega. Uchinchidan, Internet of Things va 5G/6G tarmoqlari real vaqtda ma'lumotlar almashish va sun'iy intellekt tizimlarini keng miqyosda qo'llash uchun zarur infratuzilmani yaratadi.

Smart shaharlar konsepsiyasi, avtonomli transport tizimlari, teletibbiyot va masofaviy ta'lim kabi innovatsiyalar ushbu texnologiyalarning amaliy tatbiqi natijasidir [10]. Biroq, ushbu texnologik rivojlanish bir qator jiddiy muammolarni

ham keltirib chiqarmoqda. Axloqiy jihatdan, sun'iy intellekt qarorlar qabul qilishda shaffoflik va javobgarlik masalalari, genetik muhandislik insonni "dizayn qilish" xavfi, keng miqyosli kuzatuv texnologiyalari shaxsiy hayot daxlsizligiga tahdid kabi savollar paydo bo'lmoqda [4]. Ijtimoiy jihatdan, raqamli tafovut va texnologiyalarga turli xil kirish imkoniyatlari jamiyatda yangi turdagi tengsizliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasidagi texnologik farq chuqurlashib, global tengsizlikni kuchaytirishi xavfi mavjud.

Shuningdek, energiya sarfi masalasi ham muhim, chunki kvant kompyuterlari va katta ma'lumotlar markazlari katta miqdorda energiya talab qiladi, bu esa ekologik barqarorlik bilan bog'liq savollarni tug'diradi. O'zbekiston kabi rivojlanayotgan mamlakatlar uchun kelajak texnikalarini egallash va joriy etish milliy iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, xalqaro raqobatbardoshlikni oshirish va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni tezlashtirish uchun strategik ahamiyatga ega [9]. Biroq, bu jarayon davlat tomonidan yaxshi muvofiqlashtiriladigan siyosat, ta'lim tizimining islohoti, ilmiy-tadqiqot infratuzilmasini rivojlantirish va xalqaro hamkorlikni kengaytirishni talab qiladi.

Xulosa. Kelajak texnikalari insoniyat taraqqiyotining yangi bosqichini belgilaydi va jamiyat hayotining barcha jabhalariga keng qamrovli ta'sir ko'rsatadi. Sun'iy intellekt, kvant hisoblash, biotexnologiya, Internet of Things va boshqa ilg'or texnologiyalar iqtisodiy samaradorlikni oshirish, ijtimoiy muammolarni hal etish va insoniyat oldida turgan global qiyinchiliklarni yengishda katta salohiyatga ega. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, texnologik rivojlanish sur'ati tezlashib bormoqda va yaqin kelajakda yanada tubdan o'zgarishlar kutilmoqda. Biroq, bu imkoniyatlar bilan birga jiddiy muammolar va xavflar ham mavjud bo'lib, ular axloqiy, ijtimoiy, xavfsizlik va ekologik jihatlarni qamrab oladi. Kelajak texnikalarini muvaffaqiyatli rivojlantirish va qo'llash uchun kompleks yondashuv zarur, bu yerda texnologik innovatsiyalar axloqiy mezonlar, ijtimoiy mas'uliyat va barqaror rivojlanish tamoyillari bilan uyg'unlashtirilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kurzweil, R. (2005) *The Singularity Is Near: When Humans Transcend Biology*. – New York: Viking Press.
2. Diamandis, P.H. and Kotler, S. (2020) *The Future Is Faster Than You Think: How Converging Technologies Are Transforming Business, Industries, and Our Lives*. – New York: Simon & Schuster.
3. Schwab, K. (2017) *The Fourth Industrial Revolution*. – London: Portfolio Penguin.
4. Bostrom, N. (2014) *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies*. – Oxford: Oxford University Press.
5. Kuhn, T.S. (1962) *The Structure of Scientific Revolutions*. – Chicago: University of Chicago Press.
6. Brynjolfsson, E. and McAfee, A. (2014) *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. – New York: W.W. Norton & Company.
7. Лосев, С.А. (2019) «Искусственный интеллект как фактор цифровой трансформации экономики», Вестник Московского университета. Серия 6: Экономика, 4, сс. 3-22.
8. Nielsen, M.A. and Chuang, I.L. (2010) *Quantum Computation and Quantum Information*. – Cambridge: Cambridge University Press.
9. Абдуллаев, Н.Х. (2021) «Перспективы развития квантовых технологий в Центральной Азии», Узбекский журнал физики, 23(2), сс. 89-98.
10. Lee, I. and Lee, K. (2015) 'The Internet of Things (IoT): Applications, investments, and challenges for enterprises', *Business Horizons*, 58(4), pp. 431-440.

E'tibor YAXSHIYEVA,

O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti,
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida o'qituvchisi
etiboryaxshiyeva@gmail.com

SUN'IY INTELEKT YORDAMIDA TIL O'QITISHNING LINGVODIDAKTIK ASOSLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarining til o'qitish jarayoniga tatbiqi va uning lingvodidaktik asoslari tahlil qilinadi. Hozirgi raqamli ta'lim davrida lingvodidaktika fanining yangi yo'nalishi sun'iy intellekt asosida individual, adaptiv va interaktiv o'qitish metodlarini ishlab chiqish bilan bog'liq.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, lingvodidaktika, raqamli ta'lim, adaptiv o'qitish, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), til o'qitish texnologiyalari, ta'limdagi avtomatlashtirish, intellektual ta'lim tizimlari.

Аннотация: в данной статье анализируется применение технологий искусственного интеллекта в процессе обучения языкам и рассматриваются их лингводидактические основы. В современную эпоху цифрового образования лингводидактика развивается в новом направлении разработке индивидуальных, адаптивных и интерактивных методов обучения на основе искусственного интеллекта.

Ключевые слова: искусственный интеллект, лингводидактика, цифровое образование, адаптивное обучение, обработка естественного языка (NLP), технологии преподавания языков, автоматизация в образовании, интеллектуальные образовательные системы.

Annotation: this article analyzes the application of artificial intelligence (AI) technologies in the process of language teaching and examines their linguodidactic foundations. In the current era of digital education, linguodidactics is developing a new direction – the creation of individual, adaptive, and interactive teaching methods based on artificial intelligence.

Key words: artificial intelligence, linguodidactics, digital education, adaptive learning, natural language processing (NLP), language teaching technologies, automation in education, intelligent learning systems.

Sun'iy intellektning ta'lim sohasiga keng joriy etilishi til o'qitish amaliyotida tub o'zgarishlarga olib kelmoqda. Til o'qitishning lingvodidaktik asoslarini SI vositalari bilan uyg'unlashtirish yangi metodologik yondashuvlar, individualizatsiyalashgan o'qitish imkoniyatlari va baholashning avtomatlashtirilgan shakllarini taqdim etadi. Shu nuqtai nazardan, mazkur maqolaning kirish qismida sun'iy intellekt texnologiyalarining til o'qitishdagi ahamiyati, lingvodidaktik printsiplarga ta'siri va ilmiy-tadqiqot muammolari qisqacha yoritiladi. Avvalo, SI til o'qitishda interaktiv, adaptiv va real vaqtda teskari aloqa beruvchi tizimlar yaratishga imkon beradi; bunday tizimlar o'quvchining til qobiliyatlarini, xatolik profilini va o'rganish sur'atini kuzatib, shaxsga mos topshiriqlar hamda o'qitish strategiyalarini avtomatik ravishda taklif qilishi mumkin. Natijada, o'qitish jarayoni markazlashtirilmagan, balki o'quvchi faoliyatiga yo'naltirilgan tizimga aylanadi. Ikkinchidan, lingvodidaktikaning asosiy vazifalaridan biri til kompetensiyalarini (eshitish, gapirish, o'qish, yozish) kompleks va uyg'un rivojlantirishdir. SI texnologiyalari, jumladan nutqni tanish va sintez qilish, til modellari, avtomatik baholash va o'quv materiallarini personalizatsiyalash vositalari ushbu kompetensiyalarni o'lchash va rivojlantirishda yangi imkoniyatlar yaratadi. Misol uchun, nutq tekshiruvchilari talaffuz xatoliklarini aniqlashda va real vaqtda to'g'rilovchi bildirishnomalar berishda samarali bo'lishi mumkin; avtomatik yozma matn tahlili esa grammatika va leksik xatolarni tizimli

ravishda aniqlab, o'quvchiga yangilash sabablarini izohlab berishga yordam beradi. Uchinchidan, didaktik printsiplarning SIga moslashuvi o'qitishning an'anaviy yondashuvlarini qayta talqin qilishni talab etadi. Masalan, individualizatsiya prinsipi avtomatlashtirilgan diagnostika va adaptiv o'quv kurslari orqali amalga oshirilsa, hamkorlik va kommunikativ yondashuv SI yordamida virtual vaziyatlar, dialog simulyatsiyalari va interaktiv suhbatbotlar orqali boyitilishi mumkin. Bu esa o'qituvchi rolini o'qituvchidan nazorat va yo'nalish beruvchiga o'zgartiradi: o'qituvchi SI vositalarining natijalarini pedagogik jihatdan sharhlab, o'quvchilarning ijtimoiy-hissiy va metakognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishga e'tibor qaratadi. To'rtinchidan, baholash va monitoring masalalari til o'qitishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, SI ularga yangi nuqtai nazar olib kiradi. Avtomatik baholash tizimlari o'quvchilarning yutuqlarini tez va keng ko'lamda o'lchash imkonini bersa-da, baholashning ishonchliligi, adolatliligi va madaniy mosligi kabi lingvodidaktik talablarga mos kelishi shart. Shu bilan birga, olingan natijalarni talqin etish, o'qituvchi va o'quvchiga foydali pedagogik maslahatlar berish SI va inson ekspertizasining uyg'un ishlashini talab qiladi. Beshinchi jihat etik va texnik muammolar: ma'lumotlar xususiyligi, algoritmik tarafdashlik, resurslarga teng kirish masalalari va o'qituvchilarning texnik kompetensiyalari. SI texnologiyalarini til o'qitishga joriy etishda bu muammolarning lingvodidaktik kontekstda qanday

hal etilishi dolzarb mavzulardan biridir. Shu sababli maqola lingvodidaktik asoslarni nazariy-tahliliy jihatdan o'rganish, amaliyotda SI vositalarini samarali qo'llash mexanizmlarini aniqlash va pedagogik-texnologik tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan.

Sun'iy intellekt yordamida til o'qitishning lingvodidaktik asoslarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, zamonaviy texnologiyalar ta'lim jarayonida nafaqat yordamchi vosita, balki o'qitish metodologiyasining faol tarkibiy qismiga aylanib bormoqda. Sun'iy intellekt texnologiyalari o'quvchilarning individual ehtiyojlarini chuqur tahlil qilish, o'rganish tezligini, xatolik turlarini, til kompetensiyalarini avtomatik ravishda baholash va o'qitish strategiyalarini shaxsga mos tarzda taklif etish imkonini beradi. Bu esa lingvodidaktik nuqtai nazardan o'qitish jarayonining individualizatsiyasi, differensial yondashuv va motivatsion faoliyatni kuchaytirish kabi muhim tamoyillarning amalga ro'yobga chiqishini ta'minlaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellektga asoslangan o'qitish tizimlari (intellektual o'quv muhitlari, avtomatik baholash dasturlari, nutq tahlil vositalari va adaptiv platformalar) til o'rganish samaradorligini oshiradi, chunki ular o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi o'zaro aloqa sifatini yaxshilaydi, vaqt va resurslarni tejaydi hamda teskari aloqani tezkorlashtiradi. Shuningdek, o'quvchilarning nutqiy va yozma ko'nikmalarini rivojlantirishda avtomatik baholash tizimlarining roli katta. Masalan, AWE (Automatic Writing Evaluation) tizimlari grammatika, leksika va matn strukturasini tahlil qilib, o'quvchiga xatolik sabablarini aniqlashda yordam beradi; ASR (Automatic Speech Recognition) texnologiyalari esa talaffuz, intonatsiya va nutq silliqilgini o'lchab, o'quvchiga real vaqt rejimida tavsiyalar beradi. Bularning barchasi til o'rganishning lingvodidaktik jihatdan samarali bo'lishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, sun'iy intellektning o'qitish amaliyotiga integratsiyalash jarayoni bir qator metodik, etik va texnik masalalarni ham yuzaga keltiradi. Birinchidan, o'qituvchi rolining o'zgarishi muhim: u endi bilim manbai emas, balki SI vositalaridan oqilona foydalanishni tashkil etuvchi, natijalarni pedagogik jihatdan talqin qiluvchi metodik yo'lbo'shchiga aylanadi. Bu esa o'qituvchilarning raqamli va texnologik savodxonligini oshirish, ularni SI texnologiyalarini tahlil qilish va talabalarga moslashtirishga o'rgatishni talab etadi. Ikkinchidan, texnologik vositalarning ishonchliligi, algoritmik

tarafkashlik (bias) va madaniy moslik muammolari lingvodidaktik kontekstdagi muhim masalalardan biri bo'lib qoladi. Shu sababli, SI tizimlarini yaratishda turli tillarning fonetik, grammatik va pragmatik xususiyatlarini inobatga olish zarur.

Sun'iy intellektidan samarali foydalanish til o'qitishning nazariy va amaliy jihatlarida yangi imkoniyatlarni ochadi. Lingvodidaktik jihatdan qaraganda, SI yordamida:

- o'quvchi faoliyatini real vaqt rejimida kuzatish va tahlil qilish mumkin;
- o'qitish materiali shaxsga mos tarzda dinamik o'zgartiriladi;
- formativ baholash (doimiy teskari aloqa) avtomatik tarzda amalga oshadi;
- o'qitish jarayoni o'quvchining qobiliyati, ehtiyoji va motivatsiyasiga asoslanadi.

Bu esa o'qitish samaradorligini oshirish bilan birga, o'quvchilarning mustaqil fikrlash, o'zini-o'zi baholash va o'z-o'zini o'qitish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bois, lingvodidaktika fani oldida turgan yangi vazifa – sun'iy intellekt yordamida amalga oshiriladigan o'qitish jarayonlarini nazariy asoslash, ularning didaktik modellari va metodlarini ishlab chiqishdir. Shu bilan bir qatorda, SI texnologiyalarini ta'lim muassasalarida tatbiq etishda milliy til siyosati, madaniy qadriyatlar va o'qituvchilik an'analarini hisobga olish zarur. Har bir til o'qitish tizimi o'ziga xos fonetik, leksik va pragmatik o'ziga xosliklarga ega bo'lgani uchun, SI vositalarini lokalizatsiya qilish, ya'ni o'zbek tili uchun moslashtirilgan lingvistik modellardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Bu o'z navbatida, tilning tabiiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash va o'quvchilarda milliy tilga nisbatan hurmat va qiziqishni oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, sun'iy intellekt til o'qitishning kelajakdagi yo'nalishini belgilab beruvchi strategik vositadir. U lingvodidaktika nazariyasini boyitadi, o'qitish jarayonini individual, interaktiv va adaptiv shaklga keltiradi. Biroq, bu texnologiyaning samaradorligi uni insoniy omillar – o'qituvchi tajribasi, pedagogik empatiya, ijtimoiy muloqot va madaniy kontekst bilan uyg'unlashtirilgan taqdirdagina to'liq namoyon bo'ladi. Demak, kelajakda til o'qitish jarayoni inson va sun'iy intellekt hamkorligiga asoslangan, ilmiy asosli, etik me'yorlarga rioya qiluvchi hamda o'quvchi markazli ta'lim tizimi sifatida shakllanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Beatty, K. (2013). Teaching and researching computer-assisted language learning (2nd ed.). Routledge.
2. Ellis, R. (2015). Understanding second language acquisition (2nd ed.). Oxford University Press.
3. VanLehn, K. (2011). The relative effectiveness of human tutoring, intelligent tutoring systems, and other tutoring systems. *Educational Psychologist*, 46(4), 197–221. <https://doi.org/10.1080/00461520.2011.611369>
4. O'zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi. (2024). Sun'iy intellektning ta'lim tizimiga integratsiya qilish konsepsiyasi. – Toshkent: ATKRV nashriyoti.
5. Xudoyberdiyeva, D. (2023). Raqamli pedagogika va sun'iy intellektning ta'limdagi o'rni. *Toshkent davlat pedagogika universiteti ilmiy axborotlari*, 5(2), 112–118.

Ulug'bek BAXODIROV,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Ingliz tili integrallashgan kursi 3 kafedrasida o'qituvchisi

ONLAYN VA OFLAYN DARSLARNING INTEGRATSIYASI: BLENDED LEARNING MODELI SAMARADORLIGI

Annotatsiya: ushbu maqolada onlayn va an'anaviy oflayn darslarning integratsiyasiga asoslangan blended learning modeli samaradorligi tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalar bilan auditoriya mashg'ulotlarining uyg'unlashuvi o'quvchilarning motivatsiyasi, mustaqil o'rganish ko'nikmalari va o'zlashtirish darajasiga qanday ta'sir qilishi ilmiy manbalar hamda tajribaviy tahlillar asosida o'rganiladi.

Kalit so'zlar: *blended learning, integratsiyalashgan ta'lim, onlayn ta'lim, an'anaviy darslar, raqamli pedagogika.*

Annotation: this article analyzes the effectiveness of the blended learning model based on the integration of online and traditional offline classes. It examines how the combination of digital technologies with classroom instruction in modern education influences learners' motivation, independent learning skills, and academic achievement, drawing on scientific sources and empirical analyses.

Key words: *blended learning, integrated education, online learning, traditional classes, digital pedagogy.*

Аннотация: в данной статье анализируется эффективность модели blended learning, основанной на интеграции онлайн и традиционных офлайн занятий. Рассматривается, как сочетание цифровых технологий с аудиторными формами обучения в современном образовательном процессе влияет на мотивацию учащихся, их навыки самостоятельного обучения и уровень усвоения материала, опираясь на научные источники и эмпирические данные.

Ключевые слова: *blended learning, интегрированное обучение, онлайн-обучение, традиционные занятия, цифровая педагогика.*

Kirish. So'nggi yillarda ta'lim tizimi raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi natijasida tubdan o'zgarib bormoqda. Onlayn o'qitishning keng ommalashuvi, masofaviy platformalar, elektron resurslar va interaktiv vositalar qo'llanilishi ta'lim tizimining yangi bosqichini yaratdi. Shu bilan birga, an'anaviy auditoriya darslari hali ham ta'lim jarayonining asosiy unsurlaridan biri bo'lib qolmoqda. Ushbu ikki shaklning samarali integratsiyasi blended learning modeli sifatida talqin qilinadi.

Blended learning modeli o'quvchilarga moslashuvchanlik, mustaqillik va individual o'rganish sur'atini ta'minlashi bilan birga, o'qituvchi bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqot imkoniyatini saqlab qoladi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, mazkur yondashuv zamonaviy ta'lim sifatini oshirish, pedagogik jarayonni texnologik va metodik jihatdan boyitish imkonini beradi.

Metodologiya. Tadqiqotning metodologiyasi bir nechta ilmiy yondashuvlarning uyg'un qo'llanishiga asoslandi. Avvalo, mavzu doirasidagi nazariy qarashlar, zamonaviy pedagogik konsepsiyalar va blended learning modeli haqidagi ilmiy adabiyotlar ilmiy-nazariy tahlil usuli bilan o'rganildi. Ushbu bosqichda blended learningning kelib chiqishi, asosiy tamoyillari, didaktik imkoniyatlari va cheklovlari bo'yicha yetakchi tadqiqotchilarning ilmiy ishlari taqqoslab ko'rildi.

Metodlar orasida taqqoslama yondashuv muhim o'rin egalladi. Onlayn ta'limning raqamli imkoniyatlari va oflayn darslarning an'anaviy pedagogik afzalliklari qiyosiy tahlil qilinib, ularning integratsiyasidan kelib chiqadigan

samarali modellarning umumiy va farqli jihatlari aniqlab borildi. Xususan, Moodle, Google Classroom, Coursera kabi onlayn platformalarning funksional xususiyatlari va ularning o'quv jarayoniga ta'siri xalqaro tadqiqotlar asosida solishtirildi.

Tadqiqotda shuningdek, kontent-tahlil usuli qo'llanib, raqamli ta'lim resurslari, interaktiv materiallar, videodarslar va onlayn baholash vositalarining didaktik salohiyati chuqur o'rganildi. Mazkur materiallar yordamida o'quvchilarning mustaqil o'rganish ko'nikmalari qanday shakllanishi, bilimni mustahkamlash mexanizmlari va interaktivlik darajasining ta'lim sifatiga ta'siri aniqlab borildi.

Metodologiya yanada bir muhim tarkibiy qismi tajribaviy ma'lumotlarni umumlashtirish bo'ldi. Blended learning modelidan foydalanayotgan ta'lim muassasalari, o'qituvchilar hamda o'quvchilarning amaliy tajribalari tahlil qilindi. Ushbu tajribalar asosida modelning real sharoitdagi samaradorligi, qo'llash jarayonida uchraydigan muammolar, o'quvchilarning motivatsiyasi va o'zlashtirish darajasidagi o'zgarishlar ilmiy asosda umumlashtirildi.

Natijada, metodologik yondashuvlarning kompleks qo'llanishi blended learning modelining nazariy asoslarini ochib berish, uning amaliy afzalliklarini aniqlash hamda ta'lim sifatiga ta'sirini ilmiy asosda baholash imkonini yaratdi.

Natijalar. Olingan tahlillar shuni ko'rsatadiki, onlayn va oflayn darslarning uyg'unlashuvi o'quvchilarning o'quv jarayoniga bo'lgan qiziqishini sezilarli darajada

oshiradi. Interaktiv videodarslar, testlar, forumlar va virtual muhitlar o'quvchini faol ishtirokchi sifatida jarayonga jalb qiladi. Auditoriya mashg'ulotlari esa fikr almashish, muhokama va jamoaviy o'rganish imkoniyatini kengaytiradi.

Onlayn bloklar o'quvchilarda mustaqil izlanish, vaqtni boshqarish, ma'lumotni mustaqil tahlil qilish kabi ko'nikmalarni shakllantiradi. Oflayn mashg'ulotlar esa o'rganilgan bilimlarni mustahkamlash va o'qituvchi bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqot orqali chuqurlashtirish imkonini beradi.

Yuqori sifatli raqamli resurslar, interaktiv platformalar va multimedia vositalarining qo'llanilishi ta'lim samaradorligini oshiradi. O'quvchilar mavzuni takror ko'rish, mustaqil mashqlar bajarish va o'z o'zlashtirish jarayonini nazorat qilish imkoniga ega bo'ladi. Auditoriya ishlaridagi bevosita fikr almashish esa o'quv jarayonining ijtimoiy va kommunikativ jihatlarini rivojlantiradi.

Muhokama. Blended learning modeli o'quvchilarni bir vaqtning o'zida raqamli muhit va an'anaviy auditoriya sharoitida o'qish imkoniyati bilan ta'minlaydi. Bu ikki shakl bir-birini to'ldirib, o'quv jarayonining moslashuvchanligi va samaradorligini oshiradi. Onlayn darslar o'quvchining shaxsiy ehtiyojiga mos individual o'qish sur'atini ta'minlasa, oflayn darslar interaktiv muloqot, tanqidiy fikrlash va jamoaviy ishlash ko'nikmalarini mustahkamlaydi.

Tadqiqotlar blended learning modeli an'anaviy auditoriya darslariga nisbatan yuqori motivatsiya, samarali vaqt boshqaruvi va mustaqil o'rganish ko'nikmalarini shakllantirishda ustun ekanini ko'rsatadi. Biroq uning muvaffaqiyati ta'lim resurslarining sifati, o'qituvchining metodik tayyorgarligi va texnologik infrastrukturaga bog'liq. Shu bois, modelni samarali joriy etish uchun ta'lim muassasalari yuqori sifatli raqamli kontent, texnik qo'llab-quvvatlash va metodik yo'riqnomalar bilan ta'minlanishi zarur.

Blended learningning asosiy afzalliklaridan biri shundaki, u o'quvchiga istalgan joyda va istalgan vaqtda bilim olish imkonini yaratadi. Shu bilan birga, auditoriya darslarining ijtimoiy-psixologik ahamiyatini saqlagan holda ta'lim mazmunining chuqurlashuviga

xizmat qiladi. Natijada integratsiyalashgan yondashuv zamonaviy ta'lim jarayonining muhim tarkibiy qismi bo'lib bormoqda.

Xulosa. Tadqiqot natijalari blended learning modeli zamonaviy ta'lim jarayonida samarali yondashuv sifatida tobora muhim ahamiyat kasb etayotganini ko'rsatdi. Onlayn va oflayn darslarning integratsiyasi o'quvchi faoliyatining biryozlama bo'lishining oldini olib, ta'lim jarayoniga moslashuvchanlik, mustaqillik va shaxsiylashtirilgan o'rganish imkoniyatlarini olib kiradi. Ayniqsa, onlayn resurslarning qulayligi, o'quv materiallariga istalgan vaqtda murojaat qilish imkoniyati, multimedia vositalari orqali mavzuni chuqurroq anglash jarayonni samarali tashkil etishga xizmat qiladi. Oflayn darslar esa o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi bevosita muloqotni ta'minlab, fikr almashish, jamoaviy ishlash, ijodiy yondashuv va tanqidiy fikrlash kabi ko'nikmalarni rivojlantiradi.

Ushbu ikki shaklning uyg'unlashtirilishi o'quvchilar motivatsiyasini oshirishi bilan birga, bilimni mustahkamlashning ko'pkanali mexanizmlarini yaratadi. Blended learning modeli shuningdek o'quvchilarning mustaqil o'rganish ko'nikmalarini shakllantirishda muhim omil bo'lib, ularni mas'uliyatli, o'z vaqtini to'g'ri boshqara oladigan va raqamli muhitda samarali ishlay oladigan subyektga aylantiradi.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, modelning yuqori samaradorligi faqat resurslarning mavjudligiga emas, balki o'qituvchining metodik tayyorgarligiga, raqamli platformalar bilan ishlash ko'nikmalariga, ta'lim muassasasida yaratilgan texnik infratuzilmaga ham bevosita bog'liq. Shu sababli blended learningni joriy etishda o'qituvchilarni malaka oshirish, elektron resurslar sifatini yaxshilash va ta'lim jarayonini texnologik qo'llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, blended learning modeli kelajak ta'limining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, ta'lim tizimini zamonaviylashtirish, raqamli pedagogikani rivojlantirish va o'quvchilarni global raqamli muhit talablariga moslashtirishda keng imkoniyatlar yaratadi. Mazkur modelning amaliy qo'llanilishi ta'lim sifati, samaradorligi va barqarorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Graham C. R. Blended learning systems: Definition, current trends, and future directions. – San Francisco: Pfeiffer, 2006.
2. Bersin J. The blended learning book. Best practices, proven methodologies, and lessons learned. – San Francisco: Pfeiffer, 2004.
3. Bonk C. J., Graham C. R. Handbook of blended learning. Global perspectives, local designs. – San Francisco: Pfeiffer, 2005.

Sabo JABBAROVA,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi
E-mail: sabojabarova8@gmail.com

O'ZBEK TILIDA "OY" VA "GUL" KONSEPTLARINING SEMANTIK-FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI VA ULARNING BADIY-ESTETIK TALQINI

Annotatsiya: ushbu maqolada "oy" va "gul" konseptlarining leksik-semantik xususiyatlari, ularning ramziy ma'nolari, badiiy va falsafiy talqinlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda so'zlarning leksik birlik sifatida tabiiy va madaniy kontekstlari ko'rib chiqilib, ularning mumtoz adabiyotdagi obraziy funksiyalari ochib beriladi. "Oy" va "gul" obrazlari adabiy matnda go'zallik, nur, muhabbat, ruhiy poklik va ilohiylik timsoli sifatida namoyon bo'lishi ko'rsatib o'tiladi. Shu bilan birga, tasavvufiy va estetik talqinlar orqali bu obrazlarning o'zaro uyg'unligi va badiiy-didaktik ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: *konsept, oy, gul, mumtoz adabiyot, semantika, ramz, tasavvuf.*

Аннотация: в данной статье рассматриваются лексико-семантические особенности концептов "луна" и "цветок", их символическое значение и отражение в классической литературе. Автор проводит анализ эволюции этих концептов от природных объектов до поэтических символов красоты, света, любви и божественности. Особое внимание уделено гармонии образов "луны" и "цветка" в суфийской и эстетической интерпретации, а также их роли в системе художественных символов.

Ключевые слова: *концепт, луна, цветок, классическая литература, семантика, символ, суфизм.*

Annotation: this article examines the lexical and semantic characteristics of the concepts "moon" and "flower," their symbolic meanings, and their representation in classical literature. The study analyzes the evolution of these concepts from natural phenomena to poetic symbols of beauty, light, love, and divinity. The harmony between the "moon" and "flower" images is explored from both mystical (Sufi) and aesthetic perspectives, highlighting their significance in the system of literary symbols.

Key words: *concept, moon, flower, classical literature, semantics, symbolism, Sufism.*

Har bir til o'zining boy leksik va konseptual tizimlari orqali madaniy va falsafiy mazmunni aks ettiradi. Konseptlar tilning leksik birligi sifatida shakllanib, adabiyotda chuqur badiiy va ramziy ahamiyat kasb etadi. "Oy" va "gul" konseptlari tabiiy hodisalardan kelib chiqqan bo'lsa-da, mumtoz adabiyotda ular go'zallik, muhabbat, ruhiy poklik va ilohiylik timsoliga aylanadi. Shu ma'noda ular nafaqat estetik funksiyani, balki tasavvufiy va falsafiy mazmunni ham o'zida mujassamlashtiradi. Tadqiqotning maqsadi – bu konseptlarning leksik-semantik xususiyatlarini aniqlash, ularning mumtoz adabiyotdagi badiiy va falsafiy talqinlarini ochib berish.

"Oy va gul" ramzlari she'riyatda ham o'z ifodasini topgan.

Sharq she'riyatida bu timsollar ko'p uchraydi. Alisher Navoiy she'riyatida oy va gul obrazlari ko'p uchraydi; oy ko'pincha mahbubaning yuzi, gul esa uning lablari yoki go'zalligining ifodasi sifatida keltiriladi. Fors adabiyotida, Xusrav Dehlaviy va Hofiz she'rlarida oy – sevgilining chehrasi, gul – lablari sifatida ishlatilgan.

G'arb adabiyotida esa oy – sirli sevgi, yolg'izlik, gul – romantizm, poklik, o'tkinchilik yoki fojiali muhabbat ramziga aylanadi.

San'atda bu konsept vizual uyg'unlik, kontrast va yorug'lik-shadow o'yinlari orqali ifodalanadi.

Bu timsollar rassomlik, musiqada ham keng qo'llanadi (masalan, Debyussining "Clair de Lune" asarida oy nuri

ohang orqali ifodalangan).

Bu yerda oy – nur manbai sifatida inson ruhiy olamida yangilik va ilohiylikni aks ettiradi.

"Oy" so'zi qadimiy turkiy tillarda osmon jismi sifatida ishlatilgan. Adabiyotda esa u ko'pincha inson go'zalligi, ma'shuqaning yuzi va nur manbai sifatida talqin qilinadi. Navoiy ijodida oy yorug'lik va hayot yangilanishi timsoli sifatida ishlatilgan:

"Oy yuzungni ko'rganimda, tunim kun bo'ldi."

Bu yerda oy – nur manbai sifatida inson ruhiy olamida yangilik va ilohiylikni aks ettiradi.

Tasavvufiy kontekstdagi talqinda oy ilohiy nur, Haq jamoli ramzidir. Shu tarzda, oy konsepti inson ruhining poklanishi, ma'rifatga yetishish jarayoni bilan bog'liq bo'ladi. Leksik-semantik tahlil shuni ko'rsatadiki, oy konsepti adabiyotda ikki asosiy qatlamda mavjud:

Badiiy qatlam – insoniy go'zallik va hissiyotlarni aks ettiruvchi obraz.

Tasavvufiy qatlam – ilohiy nur va ruhiy yorituvchilik timsoli.

"Gul" konsepti fors-tojik va turkiy tillarda go'zallik, yangilanish, muhabbat ramzi sifatida ishlatiladi. Mumtoz adabiyotda gul-bulbul motivi orqali ishq, sadoqat va insoniy his-tuyg'ular tasvirlanadi.

"Bulbulni kuydirur gulning qahqahasi."

Bu yerda gul insoniyatning o'tkinchi go'zalligi va inson ruhidagi muhabbatning zaifligini aks ettiradi.

Semantik jihatdan “gul” quyidagi ma’nolarni o’z ichiga oladi:

Go’zallik – yuz va chehra go’zalligi bilan bog’liq metafora.

O’tkinchilik – vaqtinchalik tabiat go’zalligi va hayotning o’zgaruvchanligi.

Muhabbat va hasrat – ishq va sevgi timsollari.

Tasavvufiy talqinda gul ilohiy jamol, bulbul esa Haqqa oshufta insonni ifodalaydi.

“Oy” va “gul” obrazlari ko’pincha birga ishlatiladi va mukammal go’zallik timsolini yaratadi. Oy – nur manbai, gul esa rang va hid manbai sifatida go’zallikning ikki qirrasini sifatida namoyon bo’ladi. Mumtoz she’riyatda bu uyg’unlik inson ruhiy va jismoniy go’zallik haqidagi idealni ifodalaydi

“Oy yuzingdan o’rgangan gul husnini, ey sanam.”

Bunday uyg’unlik shuningdek, tasavvufiy ma’noda inson va ilohiylik, go’zallik va nur o’rtasidagi simvolik bog’liqlikni ham ko’rsatadi. Shu bilan, oy va gul konseptlari nafaqat badiiy obraz, balki falsafiy va ruhiy qatlamlarni o’zida mujassamlashtiradi.

Mumtoz adabiyotda oy va gul obrazlari xalq estetik didi va falsafiy tafakkuri bilan chambarchas bog’liq. Ularning ishlatilishi she’riyatda ramziy funksiyani oshiradi, shuningdek, tasavvufiy falsafaning ifodasiga xizmat qiladi. Leksik-semantik tahlil shuni ko’rsatadiki, bu obrazlar adabiy matnda nafaqat ma’noni, balki hissiyot va estetik zavqni ham yetkazadi.

Tahlil shuni ko’rsatadiki, “oy” va “gul” konseptlari mumtoz adabiyotda oddiy tabiat hodisalaridan chiqib, badiiy va falsafiy ramzga aylanadi. Ularning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

Leksik-semantik boylik – so’zlarning tabiiy ma’nosi badiiy kontekstda kengayib, yangi semantik qatlamlarni hosil qiladi.

Badiiy funktsionallik – oy va gul obrazlari she’riyatda go’zallik, muhabbat va ruhiy poklikni aks ettiradi.

Tasavvufiy talqin – oy ilohiy nur va ma’rifat, gul esa ilohiy jamol timsoli sifatida qabul qilinadi.

Uyg’unlik va simvolizm – oy va gul birgalikda mukammal go’zallik va insoniy his-tuyg’ularni simvolik tarzda ifodalaydi.

Natijada, “oy” va “gul” konseptlari nafaqat milliy adabiyotimizning ramzlar tizimida, balki o’zbek xalqining estetik didi, falsafiy tafakkuri va ruhiy tajribasida ham alohida o’rin egallaydi. Ularning leksik-semantik boyligi, tasavvufiy va badiiy talqinlari orqali biz nafaqat so’zlarning

yuzaki ma’nolarini, balki adabiy matndagi chuqur ramziy qatlamlarni ham aniqlay olamiz. Shu nuqtai nazardan, “oy” konsepti nur, ma’rifat, ilohiylik va inson ruhining poklanishi timsoli sifatida, “gul” konsepti esa go’zallik, muhabbat, o’tkinchilik va insoniy his-tuyg’ularning ramzi sifatida namoyon bo’ladi.

Mumtoz adabiyotda bu ikki obrazning uyg’unligi go’zallikning mukammal timsolini yaratadi: oy nur manbai sifatida inson ruhini yoritadi, gul esa rang, hid va hayotiy go’zallikni ifodalaydi. Shu tarzda ular bir-birini to’ldiruvchi badiiy elementlar sifatida adabiyotdagi estetik va semantik muvozanatni ta’minlaydi. Tasavvufiy talqin esa bu uyg’unlikni inson va ilohiylik, jismoniy va ruhiy go’zallik o’rtasidagi simvolik bog’liqlik nuqtai nazaridan tahlil qiladi. Bu esa adabiy matnda nafaqat hissiy-estetik zavq, balki falsafiy-ma’rifiy mazmunni ham oshiradi.

Shuningdek, tadqiqot shuni ko’rsatadiki, konseptual yondashuv va leksik-semantik tahlil metodlari yordamida biz milliy adabiyotning ramziy tizimini chuqurroq anglab, uning badiiy, estetik va ruhiy qatlamlarini mukammal aniqlash imkoniga ega bo’lamiz. “Oy” va “gul” obrazlari nafaqat o’zbek mumtoz she’riyatining eng muhim simvollarini sifatida ahamiyat kasb etadi, balki ular orqali tilning madaniy-ma’naviy boyligi, xalq tasavvuri va falsafiy tafakkurini chuqurroq tahlil qilish mumkin. Shu sababli, bu konseptlar bo’yicha olib borilgan tahlil milliy adabiyotshunoslik, leksik-semantik, tasavvufshunoslik va estetik nazariyalarni birlashtiruvchi interdisiplinar tadqiqot sifatida katta ahamiyatga ega.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, “oy” va “gul” konseptlarining badiiy va tasavvufiy talqinlari o’zbek mumtoz she’riyatining falsafiy-ramziy qatlamlarini ochib berishda muhim vosita bo’lib, adabiyotshunoslik va lingvistik tadqiqotlar uchun boy material va tahliliy metodika yaratadi. Shu bilan birga, bu tadqiqot milliy adabiyotimizning ramziy va estetik tizimini chuqur anglash, madaniy va falsafiy qadriyatlarini ilmiy tarzda izohlash imkonini beradi, shuningdek, o’zbek mumtoz she’riyatining universal badiiy qadriyatlarini zamonaviy tadqiqot kontekstida baholashga xizmat qiladi.

Ularning uyg’unligi hayotdagi muvozanatni anglatadi – ya’ni, har bir insonda oydek jimlik va guldek tuyg’ular mavjud.

Bu konseptlar bugungi san’at va adabiyotda ham o’z ahamiyatini yo’qotmagan, balki yangi ma’nolar bilan boyib bormoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Xamsa. – Toshkent: G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1983.
2. Fuzuliy. Devon. – Toshkent: Fan nashriyoti, 1989.
3. Jomiy A. Bahoriston. – Tehron: Elmi, 1974.
4. G’aniyeva, M. Til va madaniyat: konseptual yondashuvlar. – Toshkent: Fan, 2015.
5. Safarov, Sh. Tilshunoslikda konsept nazariyasi. – Toshkent: Universitet, 2018.
6. Berdiyev, U. O’zbek mumtoz she’riyati poetikasi. – Toshkent: Yozuvchi, 2012.

O'ZBEK TILIDA XULQ-ATVORNI IFODALOVCHI FE'LLARNING MORFOLOGIK TASNIFI

Annotatsiya: maqolada o'zbek tilida xulq-atvorni ifodalovchi fe'llarning morfologik tuzilishi, ularning sodda va yasama shakllarda namoyon bo'lish xususiyatlari ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqotda avvalo sodda xulq-atvor fe'llarining negiz holida qo'llanib, insonning ichki holati, hissiy kechinmalari va bevosita emotsional reaksiyalarini ifodalashi ko'rsatib beriladi. Maqola xulq-atvor fe'llarining morfologik tasnifini aniqlash orqali ularning semantik-pragmatik mohiyatini yoritishga xizmat qiladi va fe'l tizimini tizimli o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: xulq-atvor fe'llari, sodda fe'l, yasama fe'l, morfologik tasnif, affiksatsiya, semantik kengayish, fe'l negizi, so'z yasash, emotsional holat, psixologik ta'sir.

Аннотация: в статье проводится научный анализ морфологической структуры глаголов, выражающих поведенческие особенности в узбекском языке, а также рассматриваются их проявления в простых и производных формах. В исследовании прежде всего изучаются простые глаголы поведения, которые употребляются в исходном виде и выражают внутреннее состояние человека, его эмоциональные переживания и непосредственные реакции. Определение морфологической классификации глаголов поведения позволяет раскрыть их семантико-прагматическую сущность и имеет важное значение для системного изучения глагольной системы.

Ключевые слова: глаголы поведения, простой глагол, производный глагол, морфологическая классификация, аффиксация, семантическое расширение, глагольная основа, словообразование, эмоциональное состояние, психологическое воздействие.

Annotation: the article provides a scientific analysis of the morphological structure of verbs expressing behavior in the Uzbek language, focusing on their manifestation in simple and derived forms. The study first examines simple behavioral verbs that appear in their base form and convey a person's internal state, emotional experiences, and direct emotional reactions. The research highlights how the morphological classification of behavioral verbs contributes to understanding their semantic-pragmatic properties and plays an important role in the systematic study of the verb system.

Key words: behavioral verbs, simple verb, derived verb, morphological classification, affixation, semantic extension, verb stem, word formation, emotional state, psychological impact.

Kirish. Tilshunoslikda fe'lning semantik va morfologik xususiyatlari har doim alohida e'tibor bilan o'rganib kelinadi. Ayniqsa, xulq-atvorni ifodalovchi fe'llar shaxsning psixologik, emotsional va ijtimoiy holatini bevosita ifodalashi bilan tilning kommunikativ imkoniyatlarini kengaytiradi. O'zbek tilida xulq-atvor fe'llari shakliy jihatdan sodda va yasama ko'rinishlarda namoyon bo'ladi, bu esa ularning semantik-pragmatik mazmunini, morfologik strukturaviy xususiyatlarini va so'z yasash imkoniyatlarini aniqlashda muhim mezon hisoblanadi.

Sodda fe'llar insonning ichki holatini, hissiy kechinmalarini va bevosita emotsional reaksiyasini ifodalashga xizmat qilsa, yasama fe'llar bu harakatning intensivligini, boshqa shaxslar bilan munosabatini yoki psixologik ta'sir darajasini ko'rsatadi. Shu bois xulq-atvor fe'llarining morfologik tasnifi ularning semantik imkoniyatlarini chuqurroq tahlil qilish va til tizimining funksional xususiyatlarini aniqlashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot materiallari va metodologiyasi. Ushbu maqolada o'zbek tilida xulq-atvor fe'llarining morfologik tasnifi va semantik-pragmatik xususiyatlarini o'rganishda bir qator lingvistik tahlil metodlari qo'llanildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi sodda va yasama fe'llarning morfologik tuzilishi, affiksatsiya jarayoni va semantik kengayishini tizimli ravishda aniqlashdir. Shuningdek, fe'llarning morfologik va semantik xususiyatlarini aniqlash uchun morfo-semantik tahlil usuli

qo'llanildi. Sodda va yasama fe'llar, ularning yasovchi affikslar orqali hosil bo'lishi va semantik-pragmatik farqlari batafsil tahlil qilindi. Bu yondashuv xulq-atvor fe'llarining asosiy morfologik strukturalarini va semantik imkoniyatlarini ochib berdi.

Muhokama va tadqiqot natijalari. Til tizimida mustaqil xulq-atvor fe'llari alohida semantik xususiyatga ega bo'lib, gapning predikativ asosini shakllantiradi. Ushbu turdagi fe'llar subyektning real harakati, ichki kechinmasi yoki psixologik holatini bevosita ifodalaydi hamda nutq jarayonida asosiy mazmunni belgilab beradi. "O'ylamoq", "sevinmoq", "xafa bo'lmoq", "kulmoq" kabi fe'llar nutqda mustaqil qo'llanib, harakatning turi, davomiyligi, dinamikasi va subyekt holatini aniq aks ettirish imkonini yaratadi. Bunday fe'llar kontekstning predikativ mohiyatini belgilashda ham muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Yordamchi xulq-atvor fe'llari esa mustaqil fe'l bilan birikib kelib, harakatning qo'shimcha grammatik va semantik jihatlarini aniqlashtirishga xizmat qiladi. Bunday fe'llar yordamida jarayonning davomiyligi, boshlanishi, tugallanishi, shartlilik, ehtimollik, istak yoki harakatning turli darajalari aniq ko'rsatiladi. Masalan, "o'ylab ko'rmoq", "sevinib qolmoq", "xafa bo'lib turmoq" singari birikmalarda yordamchi fe'l mustaqil fe'lning mazmunini kuchaytiradi, uning kontekstdagi pragmatik qiymatini oshiradi va nutqning ma'no qatlamini boyitadi.

Natijada yordamchi fe'llar nafaqat grammatik vazifani bajaradi, balki voqelikning qanday tarzda namoyon bo'layotganini aniqlashtirib, fe'lining semantik moslashuvchanligini ta'minlaydi. Shu jihatdan ular harakatni nozik ma'nodagi ko'rsatkichlar bilan to'ldirib, nutq strukturasida muhim pragmatik xususiyatini o'z zimmasiga oladi.

O'zbek tilidagi xulq-atvor fe'llari nafaqat mustaqil yoki yordamchi shakllarda, balki modal ko'rinishlar orqali ham faol namoyon bo'ladi. Modal shakl fe'lga subyektning harakatga nisbatan bildirayotgan ichki munosabatini istak, ehtimol, shubha, majburiyat, ruxsat yoki imkoniyat kabi psixologik va ijtimoiy holatlarini ifodalash imkonini beradi. Shu bois modal shakllar xulq-atvor fe'llarining semantik doirasini kengaytirib, ularning nutqdagi pragmatik imkoniyatlarini yana-da boyitadi. Modal shaklning qo'llanishi orqali so'zlovchi o'z bilish darajasi, e'tiqodi, subyektiv qarashi yoki vaziyatga munosabatini aniq ko'rsatadi, bu esa harakatning mohiyatini yanada nozik ma'nolar bilan yoritadi.

Ehtimollikni bildiruvchi modal shakllar xulq-atvor fe'llarining eng ko'p uchraydigan ko'rinishlaridan biridir. Bu shakl subyekt tomonidan harakat sodir bo'lishi haqidagi taxmin, ishonch yoki gumonni ifodalaydi. "*O'yarmikan*", "*sevarmikan*", "*xafa bo'lar ekan*" kabi misollar harakatning noaniq, bilvosita anglashilayotgan tabiatini aks ettiradi. Ushbu modal shakllar nutqda epistemik mazmun hosil qilib, so'zlovchining hodisaga nisbatan bilish darajasi va pozitsiyasini ochib beradi. Shuning uchun ham ular xulq-atvor fe'llarining kognitiv semantikasini o'rganishda muhim vosita sifatida baholanadi.

Majburiyat yoki talabni ifodalovchi modal shakllar esa harakatning shart yoki zarur tarzda bajarilishini bildiradi. "*O'ylasin*", "*hurmat qilsin*", "*yordam bersin*" kabi shakllar ijtimoiy-axloqiy talabning mavjudligini ko'rsatadi. Bu modal ko'rinishlar amr, buyruq, ko'rsatma, tavsiya yoki nasihat ohangini ifodalash orqali kommunikativ vaziyatni boshqaradi. Ular xulq-atvor fe'llariga normativ mazmun yuklaydi va tilning axloqiy, sotsial ko'rsatkichlarini yoritadi. Bu jihatdan majburiyat modalligi shaxsning jamiyatdagi roliga, uni o'rab turgan me'yorlar tizimiga va ijtimoiy munosabatlarga keng ma'noda daxldor bo'ladi.

Ruxsat yoki imkoniyat mazmunini bildiruvchi modal shakllar xulq-atvor fe'llarining ixtiyoriy bajarilishi mumkinligini yoki unga ruxsat borligini anglatadi. "*O'ylab ko'rsin*", "*ko'maklashsa bo'lad*" kabi misollar subyektning harakatni erkin bajarish huquqiga ega ekanini ko'rsatadi. Bu shakllar

nutqda yumshoqlik, murosas, tanlov erkinligi va ijobiy pragmatik ohang yaratadi. Ular muloqot jarayonida nozik pragmatik nuanslarni yuzaga chiqarib, shaxslar o'rtasidagi muloqot madaniyatini shakllantiradi.

Umuman olganda, modal shakllar xulq-atvor fe'llarining semantik-pragmatik tuzilishini boyituvchi muhim qatlam hisoblanadi. Ular fe'lining ma'no imkoniyatlarini kengaytiradi, subyektning ichki kechinmalari, niyati va motivlarini nutqda ifodalash imkonini beradi. Modal shakllar shuningdek fe'lining mavzuviy-semantik guruhlarini aniqlashda, izohli lug'atlar va grammatik tavsiflarda ularni tizimli ko'rsatishda katta yordam beradi. Shu ma'noda xulq-atvor fe'llarining modal ko'rinishlari tilning kognitiv, leksik va pragmatik tizimini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi va shaxsning ijtimoiy, axloqiy hamda psixologik faoliyatini til strukturasida aniq ifodalashda beqiyos ahamiyatga ega.

O'zbek tilida xulq-atvor fe'llari shakliy jihatdan ikki asosiy tur sodda (tub) va yasama fe'llar ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bu tasnif ularning morfologik tarkibini, tuzilish darajasini hamda so'z yasovchanlik imkoniyatlarini belgilashda muhim lingvistik mezon hisoblanadi. Sodda fe'llar tarixan tilning eng qadimgi qatlamida shakllangan bo'lib, hech qanday yasovchi affiksga ega emas. Ular fe'lining asl negizidan iborat bo'lib, insonning tabiiy psixologik holati, hissiy kechinmalari yoki bevosita emotsional reaksiyalarini ifodalashda faol qo'llanadi. Masalan, kulmoq, yig'lamoq, hayron bo'lmoq kabi fe'llar shaxsning ichki kechinmasi va holatini bevosita aks ettiruvchi sodda xulq-atvor fe'llari sirasiga kiradi.

Xulosa. Tilning taraqqiyoti, semantik ehtiyojlarning kengayishi va nutqiy jarayonlardagi yangi ma'no talablari natijasida xulq-atvor fe'llari turli yasovchi affikslar vositasida boyib boradi. Bu esa ularning yasama fe'l shakllarini yuzaga keltiradi. Masalan, sodda fe'l negizlariga -dir, -lat, -lantir kabi yasovchi qo'shimchalar qo'shilishi orqali kuldirmoq, yig'latmoq, hayronlantirmoq kabi yangi fe'llar paydo bo'ladi. Ushbu yasama fe'llar harakatning intensivligi, subyekt va obyekt o'rtasidagi munosabat, psixologik ta'sir darajasi hamda holatning vujudga kelish mexanizmini aniqroq ko'rsatadi. Shuningdek, ular sodda fe'llarga nisbatan mazmunning kengaygan, ko'p qirrali shaklini yuzaga chiqaradi. Sodda va yasama xulq-atvor fe'llari o'zbek tilining morfologik tizimida o'zaro uzviy bog'langan holda faoliyat yuritadi. Sodda fe'llar asosiy semantik negizni tashkil etsa, yasama fe'llar mazkur negizdan kelib chiqqan holda harakatning turli daraja va ko'rinishlarini namoyon etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Л.М. Васильев. Современная лингвистическая семантика. – Москва: Высшая школа, 1990.
2. Аксёнова А.А. Ресептивный аспекты визуального в литературе. // Новый филологический вестник 2020. №3 (54).
3. Қўзиёв У.Я. Ўзбек тилидаги изоҳли луғатларда ўзлашма сўзлар тадқиқи: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дисс. автореф. – Фарғона: 2018. – 44 б.
4. Sodiqova. M. Fe'l stilistikasi. – Toshkent: O'zbekiston SSR "Fan" nashriyoti, 1975. 3-4-bet.
5. Shukurov Sh. "O'zbek tilida fe'l mayllari taraqqiyoti". – Toshkent: "Fan" nashriyoti, 1980. 6-bet.
6. Zamonaviy o'zbek tili. I jild. Morfologiya. (Mualliflar jamoasi). – T.: MUMTOZ SO'Z, 2008. 38-bet.

Shoxista ZOITOVA,
 Toshkent davlat tibbiyot universiteti
 1-son o'zbek va xorijiy tillar kafedrasida
 o'qituvchisi
 zoitova_sh@mail.ru

O'ZBEK TILIDA TIBBIY TERMINLARNING YASALISH USULLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek tilida tibbiyot sohasi terminologiyasining shakllanishi, yangi so'zlarning yasash usullari hamda ularning milliy tibbiy leksikani boyitishdagi o'rni haqida so'z yuritilgan. So'z yasashining affiksatsiya, kompozitsiya, semantik va abbreviatsiya usullari asosan tibbiy terminlar misolida tahlil qilinadi. Shuningdek, xalqaro tibbiy atamalarni o'zbek tiliga moslashtirish jarayonidagi muammolar ham ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: tibbiyot terminologiyasi, so'z yasashi, affiksatsiya, kompozitsiya, semantik usul, abbreviatsiya, tibbiy leksika, termin yaratish.

Аннотация: в статье рассматривается формирование медицинской терминологии в узбекском языке, механизмы образования новых слов и их роль в обогащении национального медицинского лексикона. Анализируются способы аффиксации, словосложения, семантические и аббревиационные способы словообразования, преимущественно на примере медицинских терминов. Также рассматриваются проблемы адаптации международных медицинских терминов к узбекскому языку.

Ключевые слова: медицинская терминология, словообразование, аффиксация, словосложение, семантический способ, аббревиация, медицинская лексика, терминотворчество.

Annotation: his article examines the development of medical terminology in the Uzbek language, the mechanisms of new word formation, and their role in enriching the national medical lexicon. It analyzes affixation, compounding, semantic, and abbreviated word formation methods, primarily using medical terms as an example. The article also examines the challenges of adapting international medical terms to the Uzbek language.

Key words: medical terminology, word formation, affixation, compounding, semantic method, abbreviation, medical vocabulary, term creation.

Tilshunoslikda termin – bu ma'lum bir fan yoki kasb sohasi doirasida qo'llaniladigan, aniq va cheklangan ma'noga ega maxsus so'z yoki so'z birikmasidir. O'zbek tili terminologik tizimlarining shakllanishi va rivojlanishida shu tilning ichki imkoniyatlari muhim o'rin tutadi. Z. Mirahmedovanning ta'kidlashicha, "...adabiy til leksikasi boyishining birinchi va eng muhim manbai uning o'z ichki resurslaridir" [1, 56].

Terminologiya muayyan fan sohasiga tegishli terminlar tizimi bo'lib, u lingvistik tizim sifatida tilning ichki qonuniyatlariga bo'ysunadi. Terminlar tashqi, ya'ni boshqa tillardan o'zlashish va ichki manbalar, tilning o'z imkoniyatlari orqali yasaladi. Ichki manbalarda esa so'z yasash eng asosiy omil hisoblanadi. O'zbek tilida terminlar yasashning semantik, morfologik va sintaktik usullari mavjud. Tibbiyot terminlari esa tibbiy bilimlarni ifodalovchi maxsus leksik birliklar bo'lib, ular inson organizmi, kasalliklar, davolash usullari, dori vositalari, anatomik tuzilmalar hamda fiziologik jarayonlarni nomlash uchun xizmat qiladi. Tibbiyot sohasining jadal rivojlanishi natijasida yangi atamalar, dori nomlari, kasallik turlari, davolash usullari va apparatlar uchun yangi so'zlar zarurati paydo bo'ladi. Shu bois o'zbek tibbiy terminologiyasi doimiy ravishda yangilanib, tilning ichki so'z yasash imkoniyatlari orqali boyib boradi.

O'zbek tibbiy terminologiyasi umumtil leksik

tizimidan ajralmagan holda shakllangan bo'lib, u o'zining funksional-morfologik xususiyatlari bilan farqlanadi. Mazkur soha terminlari tizimli tarzda bir-biri bilan semantik aloqada, morfologik jihatdan barqaror, shuningdek, xalqaro standartlarga yaqin bo'lishi bilan ajralib turadi.

Tilshunos olimlar A.G'ulomov, Sh.Rahmatullayev, A.Nurmonov va boshqalar ta'kidlaganidek, so'z yasash – yangi so'z hosil qilishning morfologik va semantik jarayonidir. So'z yasashi tilning leksik tizimini kengaytirishning asosiy vositasidir. O'zbek tilshunosligida bu jarayon ikki asosiy bosqichdan iborat bo'lib, ular morfologik – yangi so'zning shakli (ildiz + affiks) va semantik – yangi so'zning ma'nosi va uning tizimdagi o'rni asosida yasaladi.

Tibbiyot terminologiyasida so'z yasash – yangi ilmiy tushunchani nomlash vositasidir. Masalan, "immunitet", "patologiya", "onkologiya", "virusologiya" kabi terminlar fan rivoji bilan paydo bo'lgan va keyinchalik o'zbek tiliga moslashgan. Ilgari mavjud bo'lmagan "koronavirus", "pasterizatsiya", "antiseptik", "reanimatsiya" kabi so'zlar xalqaro terminlardan kirib, o'zbek tilida fonetik va morfologik jihatdan moslashgan. Shuningdek, "jarroh+lik", "kekir+dak", "liqil+doq", "yo'l+dosh" kabi milliy shakllar so'z yasash tizimi orqali hosil bo'lgan.

O'zbek tilida leksik-semantik usuli tibbiy terminlarning

yasalishida ham faoldir. Bu usulda soʻzlar shakli koʻp oʻzgarmaydi, ammo maʼnosi yangilanadi. Tibbiyotda koʻp soʻzlar shu yoʻl bilan yangi atama maʼnosini olgan:

bosim (oddiy maʼnoda siquv kuchi) → *qon bosimi* (tibbiy termin sifatida);

urish (harakat) → *yurak urishi* (biologik jarayon);

tashxis (qaror) → *kasallik tashxisi* (aniqlash maʼnosida).

Bu jarayonda tilning semantik imkoniyatlari yangi tibbiy maʼnolarni ifodalashga xizmat qiladi.

Affiksatsiya oʻzbek tibbiy terminologiyasida eng faol soʻz yasash yoʻlidir. Yangi soʻzlar *-cha*, *-ma*, *-don*, *-dak*, *-doq*, *-m*, *-chiq*, *-dosh* kabi affikslar orqali yaratiladi. *-ma*: *burma*, *toʻqima*, *oʻyma*; *-cha*: *qorincha*, *oyoqcha*, *chuqurcha*, *orolcha*; *-dak*: *kekirdak*; *-don*: *bachodon*, *tuxumdon*; *-dosh*: *yoʻldosh*. Bu affikslar orqali yuzlab yangi tibbiy terminlar hosil boʻlgan va ular bugungi tibbiy leksikaning asosini tashkil qiladi.

Tibbiyotda koʻplab terminlar ikki yoki undan ortiq soʻzning birlashishidan hosil boʻladi. Ular sintaktik birlikdan leksik birlikka aylangan. Misollar: *qon bosimi*, *yurak urishi*, *miya jarrohligi*, *tish shifokori*, *koʻz tomchisi*, *qon aylanish tizimi*, *suyak iligi*, *nafas olish yoʻli*. Bunday qoʻshma terminlar semantik yaxlitlikka ega boʻlib, tibbiyotdagi muhim tushunchalarni ifodalaydi.

Tibbiyot sohasida abbreviatsiyalar keng qoʻllaniladi. Ular soʻz birikmalarining qisqartma shakli sifatida ishlatiladi va asta-sekin mustaqil leksik birlikka aylanadi. Bunga *JSST* – *Jahon sogʻliqni saqlash tashkiloti*; *QMQ* – *qon manbaini qoʻllab-quvvatlash*; *KT* – *kompyuter tomografiyasi*; *MR* – *magnit-rezonans tekshiruv* kabilardir. Koʻplab abbreviatsiyalar xalqaro miqyosda ham qoʻllaniladi va oʻzbek tibbiyot tilida fonetik moslashuv orqali oʻzlashtirilgan.

Fonetik moslashuv usuldagi terminlar kamroq, lekin xalqaro terminlarning oʻzbekchaga moslashuvida seziladi: *antibiotik* → *antibiotik*, *virus* → *virus*, *rentgen* → *rentgen* (*rengen shakli ham ishlatiladi*), *vitamin* → *vitamini*, *vitaminnik*. Fonetik oʻzgarishlar orqali terminlar oʻzbek tilining talaffuz meʼyorlariga moslashganini uchratishimiz mumkin. Oʻzbek tibbiy terminologiyasida xalqaro soʻz yasash elementlari bilan milliy qoʻshimchalarning uygʻunlashuvi kuzatiladi. Masalan: *bio* (hayot) + *shunos* → *biotibbiyotshunos*; *fizio* (tabiiy) + *terapiya* (davolash) → *fizioterapiya*; *kardio* (yurak) + *logiya* (fan) → *kardiologiya*, undan

esa *kardiolog*, *kardiologik* kabi soʻzlar paydo boʻlgan.

Soʻz yasashda xalqaro va milliy elementlarning uygʻunligi shundaki, tibbiy atamalarni oʻzbek tiliga moslashtirishda baʼzi muammolarga duch kelinadi. Bunda terminlarning turlicha kelib chiqishi: tibbiyotda ishlatiladigan atamalar koʻpincha lotin va yunon tilidan kelib chiqqan, shu sababli ularning fonetik va morfologik jihatdan oʻzbek tiliga moslashtirilishi qiyin boʻladi. Masalan, “cardiology” → “kardiologiya”. Baʼzi hollarda talaffuz va yozuv oʻzgarmaydi. Xalqaro atamalarning oʻzbek tilida bir nechta tarjima variantlari paydo boʻladi. Masalan, “anemia” → “qon yetishmasligi” yoki “anemiya”. Atamalarda semantik noaniqlik halatini ham uchratish mumkin, bunda atamalar oʻzbek tilida aniq maʼno bermaydi yoki keng maʼnoda talqin qilinadi. “shock” – bu inglizcha atama tibbiyotda “shok” deb ishlatiladi, lekin bemorning holatini tushuntirishda qoʻshimcha izoh talab qilinadi.

Xalqaro tibbiy atamalarni toʻliq oʻzbekcha shaklga keltirish har doim mumkin emas, baʼzan asosan transliteratsiya qilinadi. Masalan: “insulin” → “insulin”, “vaccine” → “vaksina”.

Tibbiyot sohasida xalqaro standartlar mavjud, lekin ularni oʻzbek tiliga moslashtirishda amaliy muammolar paydo boʻladi: kitoblarda, darsliklarda va bemorlar bilan ishlashda turlicha atamalardan foydalaniladi.

Oʻzbek tilida yangi tibbiy tushunchalarni ifodalash uchun mavjud soʻzlarning ichki resurslaridan foydalanish kerak. Baʼzan yangi soʻz yaratish yoki mavjud soʻzga yangi maʼno berish zarurati tugʻiladi, bu esa terminologiya tizimida muammolar keltirib chiqaradi.

Tibbiyot tez rivojlanmoqda, yangi kasalliklar, davolash usullari va dorilar paydo boʻlmoqda. Shu bilan birga, oʻzbek tili terminologiyasi yangilanishi sekinroq boʻlishi mumkin, bu esa tilni xalqaro standartlarga yetkazishda qiyinchilik tugʻdiradi.

Xulosa sifatida shuni aytish joizki, tibbiyot sohasida soʻz yasash usullari nafaqat terminlar yaratishda, balki tibbiy tafakkur va ilmiy ifoda vositalarini boyitishda ham muhim oʻrin oʻynaydi. Soʻz yasashidagi barcha usullari oʻzbek tibbiy leksikasining asosiy manbai hisoblanadi. Shu bilan birga, xalqaro terminlarni milliy tilga moslashtirishda fonetik va morfologik uygʻunlikni saqlash joizdir. Bularning barchasi oʻzbek tibbiy terminologiyasini rivojlantirish va uni xalqaro standartlarga moslashtirishda oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Gʻaniyev H. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent: Fan, 2010.
2. Rahmatullayev Sh. Oʻzbek tilining soʻz yasash tizimi. – Toshkent, 2001.
3. Karimova D. Oʻzbek tibbiy terminologiyasining shakllanishi va rivoji. – Toshkent, 2019.
4. Mirahmedova Z. Oʻzbek tilining anatomiya terminologiyasi va uni tartibga solish muammolari. – Toshkent: Fan, 2010.

Go'zal AXADOVA,
 Samarqand davlat arxitektura va qurilish
 universiteti o'qituvchisi

CHET TILINI O'QITISHDA ZAMONAVIY USLUBDAN (METODIKADAN) FOYDALANISHNING SAMARADORLIGI

Annotatsiya: ushbu maqola chet tilini o'qitish jarayonida zamonaviy metodikalarning qo'llanilishi, ularning ta'lim samaradorligiga ko'rsatadigan ta'siri, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi interaktiv o'zaro aloqani kuchaytirishdagi roli haqida ilmiy tahlilga asoslanadi. So'nggi yillarda ta'lim tizimida yuz berayotgan global o'zgarishlar, raqamli texnologiyalarning jadal rivoji hamda kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirishga qo'yilgan talablar chet tili o'qitish metodlariga yangi yondashuvlarni kiritishni taqozo etmoqda. Tadqiqotda interaktiv texnologiyalar, kommunikativ metod, CLIL, task-based learning, blended learning va multimodal ta'lim kabi zamonaviy uslublarning afzalliklari tahlil qilinadi. Shuningdek, real amaliyotdagi misollar orqali ularning o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, til ko'nikmalarini samarali rivojlantirish va madaniyatlararo muloqotga tayyorlashdagi o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: *zamonaviy metodika, chet tili o'qitish, kommunikativ yondashuv, CLIL, interaktiv texnologiyalar, blended learning, multimodal ta'lim.*

Аннотация: статья основана на научном анализе применения современных методик в процессе обучения иностранному языку, их влияния на эффективность обучения и роли в укреплении интерактивного взаимодействия между преподавателями и студентами. Глобальные изменения в системе образования последних лет, стремительное развитие цифровых технологий и требования к формированию коммуникативных компетенций требуют внедрения новых подходов к методикам обучения иностранным языкам. В исследовании анализируются преимущества современных методов, таких как интерактивные технологии, коммуникативные методы, CLIL, обучение на основе задач, смешанное обучение и мультимодальное обучение. Также на конкретных примерах рассматривается их роль в развитии самостоятельного мышления студентов, эффективном развитии языковых навыков и подготовке к межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: *современная методика, обучение иностранным языкам, коммуникативный подход, CLIL, интерактивные технологии, смешанное обучение, мультимодальное обучение.*

Annotation: this article is based on a scientific analysis of the use of modern methodologies in the process of teaching a foreign language, their impact on educational effectiveness, and their role in strengthening interactive interaction between teachers and students. Global changes in the education system in recent years, the rapid development of digital technologies, and the requirements for the formation of communicative competencies require the introduction of new approaches to foreign language teaching methods. The study analyzes the advantages of modern methods such as interactive technologies, communicative methods, CLIL, task-based learning, blended learning, and multimodal education. Also, their role in developing students' independent thinking, effectively developing language skills, and preparing for intercultural communication is highlighted through real-life examples.

Key words: *modern methodology, foreign language teaching, communicative approach, CLIL, interactive technologies, blended learning, multimodal education.*

Kirish. Bugungi globallashtirilgan dunyoda chet tilini bilish shaxsning nafaqat intellektual salohiyati, balki kasbiy raqobatbardoshligi, jamiyatdagi faol pozitsiyasi va kommunikativ imkoniyatlarining muhim ko'rsatkichi sifatida qaralmoqda. Shu sababli o'quv jarayonida samaradorlikni oshirishga qaratilgan zamonaviy yondashuvlar dunyoning turli ta'lim tizimlarida ustuvor yo'nalish sifatida shakllanmoqda. An'anaviy grammatika–tarjimaga asoslangan metodlar ko'p hollarda kommunikativ vaziyatlarni to'liq qamrab ololmaydi, o'quvchilarning nutq faolligini yetarli

darajada ta'minlamaydi va real hayotiy muloqotni modellashtirishga imkon bermaydi. Natijada chet tili o'rganish jarayoni ko'p o'quvchilar uchun murakkab, zerikarli yoki samarasiz ko'rinadi.

Zamonaviy metodika esa bu holatni tubdan o'zgartirib, o'quvchini jarayon markaziga qo'yuvchi, uning individual o'quv uslubi va ehtiyojlarini hisobga oluvchi, muloqot va kreativlikni rivojlantirishga qaratilgan integrativ yondashuvlarni joriy qiladi. Bugungi kunda chet tili darslarini kommunikativ, interaktiv, texnologik va kompetensiyaviy asosda tashkil etish o'quvchilarning

til ko'nikmalarini tez, samarali va motivatsion tarzda rivojlantirish imkonini bermogda.

Asosiy qism.Chet tillarini o'qitish bo'yicha xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, an'anaviy yondashuvlar ko'proq reproduktiv (takrorlash, yod olish) faoliyatga tayanadi. Biroq XXI asrda tilni faqat qoidalar orqali emas, balki faol kommunikativ vosita sifatida o'rganish talab etiladi. O'quvchi tilni real hayotga tatbiq qila olishi, dialogik va monologik nutqni mustaqil shakllantirishi, madaniyatlararo muloqotda erkin ishtirok etishi kerak. Aynan shu omillar zamonaviy metodlarga bo'lgan ehtiyojni keskin oshirdi.

Texnologiyalar rivoji, o'quvchilarning raqamli madaniyati, internetning cheksiz manba sifatidagi imkoniyatlari ham zamonaviy uslublarni talab qiladi. Masalan, audiovisual materiallar, interaktiv platformalar, virtual sinflar, sun'iy intellekt yordamida tayyorlangan mashqlar o'quvchilarni jarayonga jalb etish kuchini bir necha baravar oshiradi.

Zamonaviy metodlar nafaqat til ko'nikmalarini, balki kritik fikrlash, hamkorlikda ishlash, ijodiy fikrlash, muammo yechish, axborotlarni tahlil qilish kabi universal kompetensiyalarni ham rivojlantiradi. Bu esa o'quvchini global dunyoda faol subyektga aylantirishga xizmat qiladi.

Kommunikativ metod (Communicative Language Teaching – CLT) bugungi kunda eng keng tarqalgan yondashuvlardan biridir. Uning asosiy maqsadi tilni real muloqot vositasi sifatida o'rgatishdir. Dars jarayonida o'quvchilar grammatikani alohida maqsad emas, balki muloqot vositasi sifatida qabul qilishadi. Bu metodning samaradorligi shundaki, o'quvchi nutq faoliyatiga to'liq jalb etiladi: suhbatlar, ro'yxatdan chiqish, muhokamalar, rolli o'yinlar, dialoglar, loyihalar, yakka va juftlik faoliyatlari eng asosiy ko'rinish hisoblanadi.

Misol uchun, darsda o'qituvchi "travel" mavzusini o'tayotganda o'quvchilarga aeroportdagi muloqotni modellashtiruvchi rolli o'yin berishi mumkin. O'quvchilar "passport control", "customs", "check-in" kabi jarayonlarni amalda bajarib ko'rishadi. Bu esa so'z boyligini mustahkamlash bilan birga muloqotning tabiiy ravishda shakllanishiga xizmat qiladi.

Kommunikativ metodning kuchli tomoni – o'quvchi xato qilishdan qo'rqib qolmaydi. Chunki asosiy maqsad grammatik jihatdan mukammal gap qurish emas, balki fikrni yetkazishdir. Xatolar asta-sekinlik bilan, nutq jarayonida, tabiiy tarzda tuzatiladi. Bu esa o'quvchilarda yuqori motivatsiya, ishonch va faol ishtirokni ta'minlaydi.

Interaktiv yondashuvlar dars jarayonini bir tomonlama ma'ruza ko'rinishidan chiqarib, o'quvchilarni faol ishtirokchi sifatida jalb qiladi. Interaktiv uslublarni sirasiga "debate", "brainstorming", "peer teaching", "case-study",

"problem-solving", "group work", "fishbone", "cluster" kabi metodlar kiradi.

Masalan, ingliz tilida "environmental problems" mavzusida dars o'tilayotganda guruhlariga turli muammolar: air pollution, plastic waste, water shortage beriladi. Har bir guruh muammoni tahlil qiladi, yechim topadi va ingliz tilida taqdimot qiladi. Bu jarayon shunchaki mavzuni yod olish emas, balki fikrlash, tahlil qilish va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishdir.

Interaktiv metodlar darsni qiziqarli qiladi, o'quvchilar o'rtaida raqobat va hamkorlikni kuchaytiradi, ularni mustaqil bilim izlashga undaydi. Eng muhimi – interaktiv metodlarning har biri o'quvchilarni darsga psixologik jihatdan jalb qiladi, ular o'z tajribasi asosida bilimni qayta yaratish imkoniga ega bo'ladilar.

XXI asr global kommunikatsiya asri bo'lib, xorijiy tillarni bilish nafaqat shaxsiy kompetensiya, balki jamiyatning iqtisodiy va madaniy taraqqiyotini belgilovchi omilga aylandi. Bu jarayon ta'lim tizimidan mutlaqo yangi yondashuvlarni talab qildi. Zamonaviy metodika aynan shu ehtiyojlar asosida shakllandi va hozirgi kunda quyidagi asosiy omillar orqali rivojlanmoqda:

Smartfonlar, sun'iy intellektga asoslangan platformalar, interaktiv ta'lim tizimlari ta'lim jarayonini tubdan o'zgartirdi. Endi o'quvchi darsdan tashqari ham chet tilini "immersive" muhitda o'zlashtirishi mumkin. Masalan, Duolingo, Quizlet, Reverso, ChatGPT kabi vositalar mustaqil o'rganishni kuchaytiradi. O'qituvchining vazifasi esa bu vositalarni to'g'ri integratsiya qilishdan iborat.

Chet tili o'qitishning so'nggi yillardagi metodik yangilanishlari o'quv jarayonini yanada samarali qilmoqda. Quyida hozirgi kunda eng ko'p qo'llaniladigan metodikalar va ularning afzalliklari sharhlanadi.

Bugungi kunda chet tillarini o'qitish jarayonida qo'llanilayotgan metodikalar an'anaviy yondashuvlardan tubdan farq qiladi. Zamonaviy metodlar o'quvchi shaxsini markazga qo'yadi, o'rganish jarayonini faollik, muloqot, hamkorlik va real nutq vaziyatlariga tayanib tashkil etadi. Ularning asosiy maqsadi – tilni nazariy bilim sifatida emas, balki haqiqiy muloqot vositasi sifatida o'zlashtirishga xizmat qilishdir. Quyida eng samarali zamonaviy metodikalar va ularning afzalliklari haqida qisqacha mulohaza bayon qilinadi.

Avvalo, kommunikativ yondashuv chet tili ta'limida hali ham eng yetakchi metodlardan biri hisoblanadi. Bu metod o'quvchilarning nutqiy faolligini kuchaytiradi, ularga grammatik qoidalardan ko'ra mazmunli muloqotni ustun qo'yishni o'rgatadi. Kommunikativ metodning samaradorligi shundaki, o'quvchi tilni tabiiy jarayon sifatida qabul qiladi va kundalik muloqotda qo'llay oladi. Shuningdek, dars jarayonida juftlik va guruh ishlari, rol

o'yinlari va muloqotli vaziyatlar keng qo'llangani uchun o'quvchilar nutq orqali tezroq erkinlashadi.

Task-based learning (vazifaga asoslangan o'qitish) esa o'quvchilarga aniq maqsadli topshiriqlarni bajarish orqali tilni o'rganish imkonini beradi. Masalan, intervyu olish, loyiha yaratish, haqiqiy hayotdagi muammoni hal qilish kabi vazifalar o'quvchilarni mustaqil fikrlash va tilni maqsadli qo'llashga o'rgatadi. Bu metodning afzalligi – o'quvchi jarayon davomida grammatikani ham, leksikani ham tabiiy ravishda o'zlashtiradi.

CLIL (Content and Language Integrated Learning) – predmet va tilni birgalikda o'rganish metodikasi – so'nggi yillarda juda ommalashdi. Unda o'quvchilarga geografiya, biologiya yoki tarix mavzulari chet tilida o'rgatiladi. Natijada talaba tilni ma'lum bir sohaga doir mazmun bilan bog'lab o'zlashtiradi, bu esa til bilimining funksionalligini kuchaytiradi. CLILning samarasi o'quvchilarning analitik fikrlashini rivojlantirib, ularga ikki tomonlama kompetensiya beradi: til bilimi va sohaga oid bilim.

Shuningdek, blended learning (aralash ta'lim) ham zamonaviy metodlardan biri sifatida tan olinmoqda. Bu yondashuv onlayn ta'limning moslashuvchanligi va auditoriya mashg'ulotlarining interaktivligini birlashtiradi. O'quvchilar darsdan tashqari vaqtda videodarslar, podkastlar, interaktiv mashqlar bilan mustaqil shug'ullanib, sinfda ko'proq amaliy muloqotga vaqt ajratadi. Natijada vaqt tejaydi, jarayon samarali bo'ladi.

Xulosa.Chet tilini o'qitishda zamonaviy metodlardan foydalanish ta'lim jarayonini tubdan o'zgartirdi. Bugungi kunda kommunikativ metodlar, raqamli vositalar, CLIL, TBL, multimodal va gamifikatsiyalangan ta'lim nafaqat til ko'nikmalarini, balki o'quvchilarning muloqot, mustaqillik, kreativlik va tanqidiy fikrlash sifatlarini ham rivojlantirmoqda.

Umuman olganda, zamonaviy metodlarning samaradorligi – ular o'quvchini "til o'rganayotgan inson" emas, balki "til bilan yashayotgan shaxs"ga aylantirishidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press.
2. Harmer, J. (2007). The Practice of English Language Teaching. Pearson.
3. Nation, I. S. P. (2013). Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge University Press.
4. Dudeney, G., Hockly, N., & Pegrum, M. (2013). Digital Literacies. Routledge.
5. Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D. (2010). CLIL: Content and Language Integrated Learning. Cambridge University Press.
6. Thornbury, S. (2011). How to Teach Speaking. Pearson Education.
7. Larsen-Freeman, D. (2015). Techniques and Principles in Language Teaching. Oxford University Press.
8. Brown, H. D. (2001). Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. Longman.
9. Jones, K. (2019). Gamification in Language Learning. Springer.
10. CEFR, Council of Europe (2020). Common European Framework of Reference for Languages.

Dilnoza QODIROVA,
Zamira JO'RAYEVA,
Shaxlo URAQOVA,

Navoiy davlat universiteti o'qituvchilari
d.qodirova@mail.ru

CHET TILINI O'QITISH METODLARINING MUSTAQIL NAZARIY VA AMALIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada chet tili o'qitish usullari, tamoyillari nazariy va amaliy ahamiyati xususida fikrlar bayon etilgan. Metod bir tomondan o'qituvchining maqsadga yo'naltirilgan harakatlar tizimi sifatida, ikkinchi tomondan esa o'quvchilarning o'quv faoliyati. Metodika – bu darsning ma'lum bir bosqichida muayyan muammolarni hal qilishga qaratilgan elementar metodologik harakat. Metod texnikalar tizimi orqali amalga oshiriladi. Biroq, o'qituvchilar ma'lum bir xorijiy tilning o'ziga xos xususiyatlariga duch kelganda, chet tilini o'rganishning umumiy tamoyillarini bilish yetarli emasligi isbotlanadi kabi g'oyalar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: *metod, til, nutq, usul, vosita, tamoyil, bilim, ko'nikma, tajriba.*

Annotation: this article presents ideas on the theoretical and practical significance of methods and principles of teaching foreign languages. The method, on the one hand, is a system of goal-directed actions of the teacher, and on the other hand, the educational activities of students. The methodology is an elementary methodological action aimed at solving specific problems at a certain stage of the lesson. The method is implemented through a system of techniques. However, it has been proven that when teachers are faced with the specific features of a particular foreign language, knowledge of the general principles of learning a foreign language is not enough.

Key words: *method, language, speech, method, means, principle, knowledge, skills, experience.*

Аннотация: в данной статье представлены идеи о теоретическом и практическом значении методов и принципов обучения иностранным языкам. Метод, с одной стороны, представляет собой систему целенаправленных действий преподавателя, а с другой – учебную деятельность студентов. Методика – это элементарные методические действия, направленные на решение конкретных задач на определенном этапе урока. Метод реализуется через систему приемов. Однако доказано, что при столкновении преподавателей со спецификой конкретного иностранного языка знания общих принципов обучения иностранному языку недостаточно.

Ключевые слова: *метод, язык, речь, способ, средство, принцип, знания, умения, опыт.*

Chet tilini o'qitish usullari chet tilini o'rganish tamoyillari va uni aniqlashtirish uchun bu jarayonga ta'sir qilish usullari haqidagi bilimlar tizimini ifodalaydi. Chet tilini o'qitish usullari chet tilini o'qitish tamoyillarini kashf etadi va asoslaydi. Tarixan, ikkita strategik jihatdan farq qiluvchi usul rivojlangan: umumiy va maxsus usullar. Umumiy usullar odatda, ko'rib chiqilayotgan tildan qat'i nazar, chet tilini o'qitish tamoyillari va xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan. Shunday qilib, o'quv materiallarini tanlash tamoyillari, darsning turli bosqichlarida og'zaki va yozma til o'rtasidagi muvozanat va boshqalar, ekvivalent o'quv sharoitlarida, mamlakatimizdagi umumta'lim maktablarida o'qitiladigan har qanday chet tili uchun bir xil bo'ladi.

Biroq, o'qituvchilar ma'lum bir xorijiy tilning o'ziga xos xususiyatlariga duch kelganda, chet tilini o'rganishning umumiy tamoyillarini bilish yetarli emasligi isbotlanadi.

Masalan, uzluksiz fe'l shakllarini o'zlashtirish usullari ingliz tiliga xosdir; noqulay so'z birikmasi naqshlari, ot va sifatning kesilishi nemis tiliga xosdir; sonlarni hosil qilish usullari, diakritik belgilardan foydalanish, artikl qisqarishi va qismli artiklning mavjudligi fransuz tiliga xosdir.

Fonetikada sezilarli farqlar kuzatiladi: triftonglar va diftonglar ingliz tiliga xosdir, burun unlilari esa fransuz tiliga xosdir. Tajriba va amaliyot shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilar o'quvchilarning ma'lum bir xorijiy tilga tegishli o'ziga xos hodisalarni tez o'zlashtirishlariga yordam beradigan o'qitish usullari, texnikalari va shakllarini ishlab chiqishlari va amalga oshirishlari kerak. Metodologiyani asosini tashkil etuvchi asosiy tushunchalar quyidagilarni o'z ichiga oladi: jarayon, maqsadlar, mazmun, tamoyillar, usullar, texnikalar, vositalar va o'rganishning tashkiliy shakllari.

Metodologiyani asosiy toifalari quyidagilar deb hisoblanadi:

Metod bir tomondan o'qituvchining maqsadga yo'naltirilgan harakatlar tizimi sifatida, ikkinchi tomondan esa o'quvchilarning o'quv faoliyati. Metodika – bu darsning ma'lum bir bosqichida muayyan muammolarni hal qilishga qaratilgan elementar metodologik harakat. Metod texnikalar tizimi orqali amalga oshiriladi. Muloqotga yo'naltirilgan o'qitish usuli quyidagi texnikalar orqali amalga oshiriladi:

- Rol o'ynash muloqoti;
- Vertikal muloqotni o'rgatish texnikasi;

- Vertikal bilimlarni tizimlashtirish texnikasi;
- Tarkibni chuqurlashtirish va kengaytirish texnikasi;
- Mustaqil ishlarning intensivligini oshirish;
- Standartlashtirilgan nazorat texnikasi.

Yondashuv – bu tadqiqotchi boshqa taxminlarining aksariyatini ko'rib chiqadigan umumiy boshlang'ich nuqtadir. Usul va yondashuv o'rtasidagi bog'liqlik bahsli masala bo'lib qolmoqda. Mahalliy metodistlar va ko'pgina xorijiy tadqiqotchilar o'qitishga yondashuv asosiy rol o'ynaydi va yangi usul quriladigan dominant g'oya hisoblanadi, deb hisoblashadi. Usul va yondashuv o'zaro bog'liq bo'lib, doimiy o'zaro ta'sir bilan tavsiflanadi. Bunda metodistlar barcha o'rganish sharoitlari uchun mutlaqo to'g'ri va samarali usul yo'q degan fikrga bir ovozdan qo'shilishadi. Ular o'rganishning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda turli yondashuvlar, tamoyillar va turli usullarning elementlarini birlashtirish zarur degan xulosaga kelishdi, chunki bir kontekstda samarali bo'lgan narsa boshqasida mutlaqo teskari natijalarga olib kelishi mumkin.

Prinsip – bu yo'naltiruvchi g'oya. Quyidagi umumiy didaktik, umumiy metodologik va o'ziga xos metodologik tamoyillar keng tarqalgan.

K.V. Minyar-Beloruhev o'z tadqiqotida o'qitishning quyidagi tamoyillarini aniqlaydi: differensial yondashuv tamoyili, o'quv jarayonini boshqarish tamoyili, aniq mezonlarni aniqlash tamoyili va chet tilini o'qitishda motivatsiyaga integratsiyalashgan yondashuv tamoyili.

O'quv maqsadi – bu biz chet tilini o'qitish jarayonida intiladigan narsa; bu ideal rejalashtirilgan natijadir. Avval o'quv maqsadi qo'yiladi va shundan keyingina metodologiya ishlab chiqiladi. O'quv maqsadi o'quv sharoitlari bilan chambarchas bog'liq, chunki ularsiz unga erishish mumkin emas. O'quv sharoitlari – bu o'rganish sodir bo'ladigan sharoitlar.

O'quv vositalari – bu belgilangan maqsadlarga yanada muvaffaqiyatli va tezroq erishishga yordam beradigan o'quv jarayonining vositalari. O'quv vositalariga quyidagilar kiradi: darsliklar, ish daftarlari,

magnitafonlar va fleshkartalar. Yuqoridagi barcha toifalar o'quv tizimiga xizmat qiladi – ma'lum bir metodologik konsepsiyaga mos keladigan o'quv jarayonining umumiy modeli. O'quv tizimi – bu ma'lum bir metodologik konsepsiyaga mos keladigan komponentlarning to'liq to'plami; u mashg'ulotlarni tashkil etishning maqsadlari, mazmuni, tamoyillari, usullari, texnikalari, vositalari va shakllarini belgilaydi va o'z navbatida ular bilan belgilanadi.

Chet tillarini o'qitish tizimi voqelikdagi hodisalarning universal bog'liqligi va o'zaro bog'liqligi, uzluksiz rivojlanayotgan dunyoning yaxlitligi va u haqidagi bilimlarimizning tizimli aksi tamoyillariga asoslanadi. Tizimning yaxlitligi uning elementlari va tizimning ishlashi davomida ularning o'zaro ta'siri o'rtasidagi xilma-xil bog'liqliklar bilan ta'minlanadi.

Chet tillarini o'qitishga nisbatan, tizim tushunchasini ikki darajada ko'rib chiqish o'rinli: chet tilini o'qitish usullarining dastlabki taxminlarini belgilaydigan eng muhim hodisalar va jarayonlar darajasida; va pedagogik jarayon darajasida, ya'ni o'qituvchi va talabalarning faoliyati, yakuniy natijani – ma'lum bir o'rganish darajasini belgilaydigan ta'lim kompleksi vositachiligida.

Chet tillarini o'qitish usullari bir qator boshqa fanlar – asosiy va turdosh fanlar bilan bog'liq. Asosiy fanlarga falsafa, pedagogika, psixologiya, psixolingvistika, tilshunoslik, kommunikatsiya nazariyasi va boshqalar kiradi. Tegishli fanlardan olingan ma'lumotlar metodologiya tomonidan uning samaradorligi va tadqiqotlarining ishonchlilikini ta'minlash uchun ishlatiladi.

Tilshunoslik bilan bog'liqlik metodologiya uchun muhim va zarurdir. Trening mavzusi til yordamida nutq faoliyatini o'qitishdir. Tilshunoslik ma'lum bir tilning asosiy tizimli xususiyatlarini tavsiflaydi, ularni metodologiya tomonidan ma'lum o'qitish modellarini ishlab chiqishda faol qo'llaniladigan qoidalarda shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Richards C. J. Communicative Language Teaching Today. – Cambridge: University Press, 2006. – 48 p.
2. Savignon J. S., Berns S. M. Initiatives in communicative language teaching. – Addison-Wesley Pub. Co., 1984. – 243 p.
3. Tiffani, V. (2009). Teaching English Through Mass Media. Acts Didactics pp. 81-87.
4. English Vocabulary- In the Bedroom. (n.d.). Retrieved from <http://www.engvid.com/english-vocabulary-bedroom/>.
5. ESL Board Game. (n.d.). Retrieved from ESL Games Plus: <http://www.eslgamesplus.com/bedroom-vocabulary-interactive-esl-board-game/>.

Dilovar KAMALOVA,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Ingliz tili 3 fakulteti, Ingliz tili amaliy fanlar 3 kafedrasida
katta o'qituvchisi

INGLIZ, RUS VA O'ZBEK TILLARINING FONETIK TERMINOLOGIYASIDA SINONIMIYA HODISASI TADQIQI

Annotatsiya: mazkur maqolada ingliz, rus va o'zbek tillarining fonetik terminologiyasida uchraydigan sinonimiya hodisasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda fonetik terminlarning parallel qo'llanishi, ularning kelib chiqish manbalari hamda ilmiy kommunikatsiyaga ta'siri yoritiladi. Sinonim terminlarning shakllanishi asosan tarjima jarayonlari, turli ilmiy maktablarning yondashuvi va milliy terminlar bilan o'zlashma atamalarining birgalikda qo'llanishi bilan izohlanadi. Tahlil natijalari fonetik terminologiyada aniqlik va izchillikni ta'minlash zaruratini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: fonetik terminologiya, sinonimiya, urg'u, reduksiya, artikulyatsiya, terminologik tizim.

Аннотация: в статье анализируется явление синонимии в фонетической терминологии английского, русского и узбекского языков. Рассматриваются причины формирования синонимических терминов, их функциональные особенности и влияние на научную коммуникацию. Устанавливается, что синонимия обусловлена различиями переводов, взаимодействием заимствованных и национальных терминов, а также различиями в научных традициях. Результаты исследования подтверждают необходимость стандартизации фонетической терминологии для достижения точности и однозначности в научном дискурсе.

Ключевые слова: фонетическая терминология, синонимия, ударение, редукция, артикуляция, терминологическая система.

Annotation: this article considers the phenomenon of synonymy in the phonetic terminology of English, Russian, and Uzbek languages. It highlights the causes of synonymous term formation, their functional characteristics, and their impact on scientific communication. The study reveals that synonymy results from translation variations, the coexistence of borrowed and native terms, and differences in linguistic traditions. The findings emphasize the importance of standardizing phonetic terminology to ensure clarity and precision in academic discourse.

Key words: phonetic terminology, synonymy, stress, reduction, articulation, terminological system.

Tilshunoslikning muhim bo'limlaridan biri bo'lgan fonetika nutq tovushlarini, ularning hosil bo'lishi, fizik-akustik xususiyatlari va nutq jarayonidagi funksional rolini o'rganadi. Fonetik terminologiya esa ushbu sohada ishlatiladigan atamalar tizimini tashkil etadi. Turli tillarda fonetik hodisalarni ifodalovchi terminlar orasida sinonimiya hodisasi mavjud bo'lib, bu holat ilmiy matnlarda aniqlik va izchillik muammolarini yuzaga keltirishi mumkin.

Mazkur maqolada ingliz, rus va o'zbek tillarining fonetik terminologiyasida sinonimiya hodisasi tahlil qilinadi, uning yuzaga kelish sabablari va ilmiy muloqotdagi ta'siri yoritiladi.

Fonetik terminologiyada sinonimiya tushunchasi

Sinonimiya til birliklarining bir xil yoki yaqin ma'noni ifodalashi bilan tavsiflanadi. Fonetik terminologiyada sinonimiya ko'pincha bir fonetik hodisani turli atamalar orqali ifodalash natijasida paydo bo'ladi. Bu esa terminologik tizimda parallel nomlanishlarni yuzaga keltiradi.

Masalan, ingliz tilida:

vowel reduction – weak vowel articulation

stress – accent

Rus tilida:

ударение – акцент

редукция гласных – ослабление гласных

O'zbek tilida esa:

urg'u – aksent

unli tovushlarning qisqarishi – reduksiya

Bu misollarda bir xil fonetik jarayon turli terminlar yordamida ifodalanmoqda.

Fonetik terminologiyada sinonimiya bir qator omillar ta'sirida yuzaga keladi. Eng avvalo, chet tillardan o'zlashgan terminlar bilan ularning milliy muqobillarining bir vaqtning o'zida qo'llanilishi bu hodisaning asosiy sabablaridan biri hisoblanadi. Masalan, o'zbek tilida urg'u va aksent terminlarining parallel ishlatilishi buning yaqqol dalilidir. Shuningdek, turli ilmiy maktablar va lingvistik an'analarning mavjudligi ham sinonim terminlarning shakllanishiga olib keladi, chunki ayrim tadqiqotchilar bir xil fonetik hodisani turlicha atamalar bilan ifodalashni afzal ko'radilar. Bundan tashqari, tarjima jarayonidagi terminologik tafovutlar ham muhim omil sanaladi. Ingliz tilidagi fonetik terminlar rus va

o'zbek tillariga mazmunan yaqin, biroq shaklan farqli ko'rinishda o'girilishi natijasida terminlar o'rtasida sinonimik munosabat paydo bo'ladi. Shu bilan birga, fan rivoji davomida eski va yangi terminlarning birgalikda qo'llanilishi ham terminologik tizimda parallel nomlanishlarning saqlanib qolishiga sabab bo'ladi.

Ingliz tilidagi fonetik terminlarda sinonimiya

Ingliz fonetik terminologiyasida sinonimiya ko'pincha ilmiy va amaliy fonetika o'rtasidagi farq sababli yuzaga keladi. Masalan:

plosive – stop consonant

fricative – spirant

intonation pattern – pitch contour

Bu terminlar bir-biriga mazmunan yaqin bo'lsa-da, qo'llanish sohasi va konteksti bo'yicha farqlanadi.

Rus tilidagi fonetik terminlarda sinonimiya

Rus tili fonetik terminologiyasida ham sinonimiya keng tarqalgan. Masalan:

звонкий согласный – сонорный согласный

мягкость – палатализация

тембр – звуковая окраска

Bu yerda ilmiy aniqlik bilan birga stilistik va funksional farqlar mavjud.

O'zbek tilidagi fonetik terminlarda sinonimiya

O'zbek fonetik terminologiyasida sinonimiya ko'pincha tarjima jarayonidagi noaniqliklar bilan bog'liq. Masalan:

jarangli undosh – ovozli undosh

talaffuz – artikulyatsiya

nutq tovushlari – fonetik birliklar

Bu holat ba'zan terminologik chalkashlikka olib keladi, ayniqsa ta'lim jarayonida.

Sinonimiyaning ijobiy va salbiy jihatlari

Ijobiy tomonlari:

Ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi

Ilmiy izohlarni yanada moslashuvchan qiladi

Salbiy tomonlari:

Terminologik noaniqlikni yuzaga keltiradi

Ilmiy muloqotda chalkashlik keltirib chiqaradi

O'quv jarayonida tushunmovchiliklarga sabab bo'ladi. Shu sababli zamonaviy terminologiyada standartlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz, rus va o'zbek tillarining fonetik terminologiyasida sinonimiya hodisasi tasodifiy emas, balki til taraqqiyoti, ilmiy tafakkur va terminologik tizim shakllanishining tabiiy mahsulidir. Chet tillardan o'zlashgan birliklar bilan milliy terminlarning bir vaqtda qo'llanilishi, turli ilmiy maktablarning farqli yondashuvlari hamda tarjima jarayonidagi talqin tafovutlari bir fonetik hodisaning bir nechta nom bilan ifodalanishiga olib kelmoqda. Bu holat bir tomondan terminologik tizimning boyishini ta'minlasa, ikkinchi tomondan ilmiy aniqlikni susaytirib, anglashilmovchiliklar yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin.

Ayniqsa, o'quv jarayonida sinonim terminlarning izohsiz yoki izchil bo'lmagan holda qo'llanishi talabalar tomonidan fonetik tushunchalarning noto'g'ri idrok etilishiga olib keladi. Ilmiy adabiyotlarda esa bu holat terminlarning turlicha ishlatilishi va tushunchalar chegarasining aniq belgilanmasligi bilan namoyon bo'ladi. Natijada ilmiy izlanishlarda yagona terminologik me'yorni shakllantirish zarurati yanada keskinlashmoqda.

Shu bois fonetik terminologiyani tizimlashtirish, sinonim terminlar orasida ustuvor shaklni belgilash va ularni normativ lug'atlar orqali mustahkamlash muhim vazifa bo'lib qolmoqda. Bu jarayon nafaqat lingvistik izchillikni ta'minlaydi, balki fanlararo muloqotning samaradorligini ham oshiradi. Fonetik terminologiyada aniqlik va barqarorlikni saqlash esa tilshunoslik fanining yanada mukammal rivojlanishiga xizmat qiladi.

Qisqa qilib aytganda, sinonimiya muammo emas, agar u boshqarilsa. Nazoratsiz qolsa esa terminologik xaosga aylanishi mumkin. Tilshunoslik esa tartibni yoqtiradi. Juda ham yoqtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduazizov A.A. O'zbek tilining fonetikasi va fonologiyasi. – Toshkent: Fan, 2010.
2. Schmitt N. An Introduction to Applied Linguistics. – London: Hodder Education, 2010.
3. Шахматов А.А. Фонетика русского языка. – Москва: Наука, 1998.

Tohira ISLAMOVA,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Xorijiy tillarni o'qitish kafedrasida katta o'qituvchisi

INGLIZ TILI DARSLARIDA MOSLASHUVCHAN O'QITISH ALGORITMLARINING SAMARADORLIGI: DIAGNOSTIK TESTLAR ASOSIDA SHAXSIYLASHTIRILGAN TA'LIM MODELI

Annotatsiya: mazkur maqolada ingliz tili darslarida moslashuvchan o'qitish algoritmlarining samaradorligi diagnostik testlarga asoslangan shaxsiylashtirilgan ta'lim modeli misolida o'rganiladi. Tadqiqotning maqsadi moslashuvchan algoritmlar o'quvchilar ehtiyojiga mos ta'lim shakllanishiga qanchalik ta'sir qilishini aniqlashdan iborat. Tadqiqot natijalari shaxsiylashtirilgan ta'lim texnologiyalarining o'quv motivatsiyasi, mustaqil o'rganish ko'nikmalari va o'zlashtirish sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: *moslashuvchan ta'lim, shaxsiylashtirish, diagnostik testlar, ingliz tili metodikasi, ta'lim texnologiyalari.*

Annotation: this article explores the effectiveness of flexible (adaptive) teaching algorithms in English language classes through a personalized learning model based on diagnostic testing. The purpose of the study is to determine how flexible algorithms influence the formation of instruction tailored to learners' individual needs. The findings demonstrate that personalized learning technologies have a significant impact on learners' motivation, independent learning skills, and overall academic performance.

Key words: *adaptive learning, personalization, diagnostic tests, English language teaching methodology, educational technologies.*

Аннотация: в данной статье рассматривается эффективность гибких (адаптивных) алгоритмов обучения на уроках английского языка на основе модели персонализированного обучения, сформированной с использованием диагностических тестов. Цель исследования заключается в определении того, насколько подобные алгоритмы способствуют созданию обучения, отвечающего индивидуальным потребностям учащихся. Полученные результаты показывают, что технологии персонализированного обучения существенно повышают учебную мотивацию, развивают навыки самостоятельного обучения и улучшают качество усвоения материала.

Ключевые слова: *гибкое обучение, персонализация, диагностические тесты, методика преподавания английского языка, образовательные технологии.*

Kirish. So'nggi yillarda chet tillarini o'qitishda shaxsiylashtirilgan, moslashuvchan va maqsadga yo'naltirilgan o'quv jarayoniga bo'lgan ehtiyoj sezilarli darajada ortdi. An'anaviy dars jarayoni o'quvchilarning bir xil tezlikda o'zlashtirishini nazarda tutadi, biroq real vaziyatda o'quvchilar til bilimiga egalik darajasi, eslab qolish sur'ati, qiyinchiliklarga munosabati va o'rganish strategiyalariga ko'ra farqlanadi. Shuning uchun zamonaviy metodika o'quv materialini qayta ishlay oladigan, o'quvchi xatolarini kuzatib boradigan va kerakli paytda mos tavsiyalar bera oladigan moslashuvchan o'qitish algoritmlariga murojaat qilmoqda.

Moslashuvchan o'qitish tizimlari diagnostik testlar yordamida o'quvchilar bilim darajasini aniqlab, natijalarga qarab o'quv yo'lini avtomatik yoki yarim avtomatik shakllantiradi. Bunday yondashuvda o'quvchi murakkab bo'limlarga ko'proq vaqt ajratadi, oson materiallar esa tez o'zlashtiriladi. Bu, o'z navbatida, o'quvchi motivatsiyasini saqlash, ortiqcha kognitiv yuklanishni kamaytirish va natijadorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqot ingliz tili o'qitish jarayonida moslashuvchan algoritmlardan foydalanish

samaradorligini baholash, ularning o'quvchilarning o'zlashtirishi va faolligiga ta'sirini aniqlashga qaratilgan.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqotda moslashuvchan ta'lim modelining samaradorligini aniqlash maqsadida eksperimental metod qo'llanildi. Buning uchun ikki guruh shakllantirildi: moslashuvchan algoritmlar asosida o'qitilgan eksperimental guruh va an'anaviy dars yondashuvi qo'llangan nazorat guruhi. Eksperiment umumiy hisobda sakkiz hafta davom etdi. Jarayon davomida har ikki guruh bir xil o'quv materialini asosida shug'ullandi, biroq eksperimental guruhning o'quv jarayoni o'quvchilarning individual ehtiyojlari va diagnostik natijalariga qarab moslashib bordi. Nazorat guruhida esa darslar o'qituvchining an'anaviy rejasi asosida olib borildi. Eksperimentning bunday tuzilishi moslashuvchan ta'limning haqiqiy samaradorligini aniqlash imkonini berdi.

Diagnostik testlar o'quvchilarning boshlang'ich bilim darajasi, grammatik konstruksiyalarni qo'llash qobiliyati, so'z boyligi va eshitib tushunish kompetensiyasi maxsus diagnostik testlar orqali baholandi. Natijalar moslashuvchan algoritim tomonidan shaxsiy ta'lim yo'lini yaratishda asos bo'ldi.

Kuzatuv va monitoring o'quvchilarning darsdagi faolligi, topshiriqlarni bajarish vaqti, xatolar soni va ularning takrorlanish chastotasi muntazam qayd etildi. Bu ko'rsatkichlar algoritmnining moslashuv jarayonini aniqlashga yordam berdi.

So'rovnoma eksperiment oxirida o'quvchilardan motivatsiya, qoniqish darajasi va shaxsiylashtirilgan ta'limning foydasi haqidagi fikrlari o'rganildi.

Tadqiqot natijalari. Tadqiqot natijalari moslashuvchan o'qitish algoritmlaridan foydalanish an'anaviy darsga nisbatan bir qator ustunliklarga ega ekanini ko'rsatdi.

Tadqiqot natijalari eksperimental guruhda o'zlashtirish ko'rsatkichlari an'anaviy usulda o'qitilgan nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada yuqori bo'lganini ko'rsatdi. Xususan, grammatik testlar natijasi 27 foizga yaxshilandi, eshitib tushunish bo'yicha ko'rsatkichlar 18 foizga oshdi, so'z boyligining kengayishi esa 30 foizga yaqinlashdi. Nazorat guruhida o'sish darajasi nisbatan past bo'lib, ko'rsatkichlar 10–14 foiz oralig'ida qoldi. Bu tafovut moslashuvchan o'qitish algoritmlarining o'zlashtirish jarayoniga samarali ta'sir ko'rsatganini yaqqol tasdiqlaydi. Moslashuvchan ta'lim modeli qo'llangan guruhda xatolar dinamikasi sezilarli darajada ijobiy natija ko'rsatdi. O'quvchilar xatolarni tezroq bartaraf etgani kuzatilib, sakkiz hafta davomida umumiy xatolar soni qariyb 40 foizga kamaydi. Taqqoslash uchun, an'anaviy o'qitish asosida shug'ullangan nazorat guruhida bu ko'rsatkich 22 foiz atrofida bo'lib qoldi. Ushbu farq moslashuvchan algoritmlar xatolarni aniqlash va tuzatish jarayonini tezlashtirishda samaraliroq ekanini tasdiqlaydi. Motivatsiya bo'yicha o'tkazilgan so'rovnoma natijalari ham moslashuvchan modelning afzalliklarini ko'rsatdi. O'quvchilarning 84 foizi bu yondashuvni qulay deb baholadi, 76 foizi shaxsiylashtirilgan tavsiyalar o'rganish jarayonini ancha osonlashtirganini bildirdi. Shuningdek, ishtirokchilarning 71 foizi darsdagi qiziqishi oshganini ta'kidladi. Bu ko'rsatkichlar moslashuvchan o'qitish nafaqat o'quv jarayonining samaradorligini, balki o'quvchilarning psixologik tayyorgarligi va motivatsiyasini ham kuchaytirishini ko'rsatadi.

Moslashuvchan o'qitish algoritmlari o'quvchilarning individual o'zlashtirish sur'atiga ham sezilarli

ta'sir ko'rsatdi. Jarayon davomida past darajadagi o'quvchilar uchun o'quv materiali bosqichma-bosqich, sekinlashtirilgan tempda taqdim etildi va bu ularga murakkab mavzularni chuqurroq anglash imkonini berdi. Aksincha, yuqori tayyorgarlikka ega o'quvchilarga tizim avtomatik ravishda murakkabroq mashqlarni taklif qilib, ularning o'rganish jarayonini tezlashtirdi. Ushbu yondashuv har bir o'quvchining bilim saviyasi va ehtiyojiga mos ravishda alohida o'quv trayektoriyasi shakllanganini ko'rsatdi.

Muhokama. Natijalar shuni ko'rsatadiki, moslashuvchan o'qitish algoritmlari ingliz tili darslarida individual farqlarni hisobga olishga yordam beradi. O'quvchilarning boshlang'ich tayyorgarlik darajasi turlicha bo'lgan sinflarda bunday model ayniqsa samarali ishlaydi. Diagnostik testlar asosida shakllangan shaxsiy o'quv yo'li o'quvchining zaif tomonlarini aniqlaydi va uning ehtiyojiga mos mashqlarni taklif qiladi.

An'anaviy dars jarayonida o'qituvchi barcha o'quvchilar uchun bir xil o'quv materialini taqdim etadi, bu esa individual rivojlanish tezligiga mos kelmaydi. Moslashuvchan algoritmlar esa jarayonni real vaqt rejimida tahlil qilib, o'zgarish kiritadi. Bu yondashuv o'quvchilar motivatsiyasini oshiradi, o'qituvchining yukini kamaytiradi va umumiy natijadorlikni kuchaytiradi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari shaxsiylashtirilgan ta'lim modeli kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda ham qo'shimcha ustunlik berishini ko'rsatdi. O'quvchilar real kommunikativ vaziyatlarga mos mashqlarni o'z vaqtida olgani sababli nutqiy faollik ortdi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari ingliz tili darslarida moslashuvchan o'qitish algoritmlaridan foydalanish o'quvchilarning bilim darajasini oshirishda samarali yondashuv ekanini tasdiqladi. Diagnostik testlar asosida shakllangan shaxsiylashtirilgan ta'lim modeli o'quvchilar bilimini yanada chuqurroq o'zlashtirishga yordam berib, o'quv jarayonining sifatini oshirdi. Jarayon davomida o'quvchilar xatolarni tezroq bartaraf eta boshladi, motivatsiya darajasi sezilarli ravishda ko'tarildi va individual rivojlanish sur'ati yanada barqaror tus oldi. Olingan natijalar moslashuvchan ta'lim modeli ingliz tili metodikasida zamonaviy, innovatsion va yuqori samaradorlikka ega yondashuv sifatida qo'llanishi mumkinligini ko'rsatdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shute V.J. Formative feedback in adaptive learning systems // Handbook of Research on Educational Communications and Technology. New York: Springer, 2014. p. 378–387.
2. Kulik J.A., Fletcher J.D. Effectiveness of intelligent tutoring systems: A meta-analytic review // Review of Educational Research. 2016. Vol. 86, № 1. p. 42–78.

Iroda NARZULLAYEVA,
Xalqaro innovatsion universiteti
"Xorijiy filologiya" kafedrası
irodanarzullaeva32@gmail.com

O'ZBEK VA INGLIZ TILI GAP TUZILISHIDAGI O'XSHASHLIK VA FARQLAR

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillarining gap tuzilishidagi umumiy va farqli jihatlar ilmiy asosda tahlil qilinadi. Har ikki tilning sintaktik tizimi, so'z tartibi, ega va kesim munosabati, so'z birikmalari hamda bog'lovchi vositalar orqali gaplarning shakllanishi qiyosiy jihatdan o'rganiladi. Tadqiqot natijalari til o'rganish, tarjima va til ta'limi sohalarida amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: *sintaksis, gap tuzilishi, so'z tartibi, ega, kesim, ingliz tili, o'zbek tili, qiyosiy tahlil, morfologiya, til tipologiyasi.*

Annotation: this article scientifically analyzes the similarities and differences in sentence structure between Uzbek and English. The syntactic systems of both languages, word order, subject-predicate relations, word combinations, and the formation of sentences through connecting devices are comparatively studied. The research results are of practical importance for language learning, translation, and language education.

Key words: *syntax, sentence structure, word order, subject, predicate, English language, Uzbek language, comparative analysis, morphology, language typology.*

Аннотация: в данной статье научно анализируются сходства и различия в структуре предложений в узбекском и английском языках. Сравнительно изучаются синтаксические системы обоих языков, порядок слов, соотношение подлежащего и сказуемого, словосочетания и формирование предложений с помощью связующих средств. Результаты исследования имеют практическое значение для изучения языков, перевода и преподавания языков.

Ключевые слова: *синтаксис, структура предложения, порядок слов, подлежащее, сказуемое, английский язык, узбекский язык, сравнительный анализ, морфология, типология языка.*

Kirish. Til insoniyatning eng muhim ijtimoiy hodisasi bo'lib, har bir tilda o'ziga xos grammatik tizim va sintaktik tuzilma mavjud. Gap – tildagi eng muhim kommunikativ birlik bo'lib, u orqali inson o'z fikrini to'liq ifoda etadi. O'zbek tili agglutinatив, ingliz tili esa analitik tuzilishga ega bo'lgani sababli, ularning grammatik strukturasi bir-biridan farq qiladi. Ingliz tilida so'z tartibi grammatik ma'noni belgilovchi asosiy omil hisoblanadi, o'zbek tilida esa grammatik ma'no asosan qo'shimchalar yordamida ifodalanadi.

Bugungi globallashuv davrida ingliz tilini o'rganish keng tus olgan bir paytda, o'zbek tilining grammatik tuzilmasini ingliz tili bilan qiyoslash katta ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Shu bois ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillarining gap tuzilishidagi asosiy o'xshashlik va farqlar tahlil qilinadi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda **qiyosiy-sintaktik tahlil** va **strukturaviy metod**dan foydalanildi. Tadqiqot materiali sifatida o'zbek va ingliz tillaridagi sodda hamda murakkab gaplar tanlanib, ularning grammatik tuzilishi tahlil qilindi. Nazariy asos sifatida A. Karimov (2020), R. Quirk (1985), D. Crystal (2003) va M. Mukhtarova (2024) kabi tilshunoslarning ishlariga tayanilgan. O'zbek tilining agglutinatив, ingliz tilining esa analitik xususiyati asosiy tahlil mezonı sifatida olingan. O'zbek va ingliz tillarida gapning asosiy bo'laklari – ega (subject) va kesim (predicate) – fikrning markaziy yadrosini tashkil

etadi.

O'zbekcha: *Men kitob o'qiyman.*

Inglizcha: *I read a book.*

Har ikkala tilda ham ega subyektni, kesim esa harakatni bildiradi. Biroq ingliz tilida ega majburiy, o'zbek tilida esa tushirilgan bo'lishi mumkin:

Boraman. (egasi "men" tushirilgan). Ingliz tilida bunday shakl grammatik jihatdan to'g'ri bo'lmaydi: *Am going* – noto'g'ri.

Bu farq o'zbek tilining fe'l qo'shimchalari orqali shaxsni bildirishi, ingliz tilining esa analitik bo'lishi bilan izohlanadi.

So'z tartibi

Ingliz tili qat'iy **SVO (Subject–Verb–Object)** tartibiga ega:

I (S) read (V) a book (O).

O'zbek tili esa odatda **SOV (Subject–Object–Verb)** tartibida ishlatiladi:

Men (S) kitobni (O) o'qiyman (V).

Ingliz tilida so'z tartibini o'zgartirish ma'noni o'zgartiradi yoki grammatik xatoga olib keladi. O'zbek tilida esa so'z tartibi erkinroq:

Bugun maktabga men bordim.

Men bugun maktabga bordim. Ikkalasi ham grammatik jihatdan to'g'ri, faqat urg'u boshqacha.

Ega va kesim o'rtasidagi moslashuv

Ingliz tilida ega fe'l shaklini belgilaydi:

He reads books.

They read books.

O'zbek tilida esa kesimdagi qo'shimcha egaga moslashadi:

U o'qiydi.

Ular o'qiydilar.

Ingliz tili bu munosabatni fe'lining morfologik shakli orqali bildiradi, o'zbek tili esa affiksatsiya orqali.

So'z birikmalari va grammatik vositalar

Ingliz tilida sintaktik bog'lanishlar **predloglar** yordamida amalga oshadi:

in the room, on the table, with a friend.

O'zbek tilida esa bu ma'nolar **postpozitsiyalar** yoki **qo'shimchalar** orqali ifodalanadi:

xonada, stol ustida, do'st bilan.

Bu o'zbek tilining morfologik boyligi va qo'shimchalar orqali grammatik ma'noni yaratish xususiyatini ko'rsatadi.

Bog'lovchilar va murakkab gaplar

Har ikkala tilda murakkab gaplarni bog'lovchilar yordamida tuzish mumkin.

Ingliz tili: *I stayed home because it was raining.*

O'zbek tili: *Yomg'ir yog'ayotgani uchun uyda qoldim.*

Bog'lovchilar ma'nosi jihatdan o'xshash bo'lsa-da, ularning joylashuvi farq qiladi. Ingliz tilida ular odatda bosh gap bilan ergash gapni bevosita bog'laydi, o'zbek tilida esa ergash gap oxirida yoki boshida joylashadi.

Gap bo'laklarining joylashuvi va urg'u

Ingliz tilida urg'u asosan intonatsiya orqali ifodalanadi. O'zbek tilida esa so'z tartibini o'zgartirish orqali ham urg'u berish mumkin:

Men ketdim (oddiy bayon),

Ketdim men (ta'kidli ma'no).

Bu o'zbek tilining erkin sintaktik tuzilishidan dalolat beradi.

Tarjima jarayonidagi farqlar

O'zbek tilidan ingliz tiliga tarjima jarayonida so'z tartibi eng muhim omil hisoblanadi.

Men kitob o'qiyman → *I read a book.*

Ammo *Kitobni men o'qiyman* tarjimada *It is I who read the book* tarzida ifodalanadi.

Shu bois o'zbek va ingliz tillari o'rtaidagi sintaktik tafovutlarni bilish tarjima sifatini oshiradi.

Natijalar. Tahlillar shuni ko'rsatdiki:

Har ikkala tilda ega va kesim markaziy sintaktik birliklardir.

Ingliz tili qat'iy SVO tartibiga ega, o'zbek tili esa erkin SOV tartibida.

O'zbek tili morfologik jihatdan boy, ingliz tili esa sintaktik qat'iylikka ega.

Bog'lovchilar har ikkala tilda mavjud, ammo joylashuv jihatidan farq qiladi.

5. O'zbek tilida urg'u tartib o'zgarishi bilan, ingliz tilida esa intonatsiya orqali ifodalanadi.

Bu natijalar til o'qitish, tarjima va lingvistik tadqiqotlarda qo'llanilishi mumkin.

Xulosa. O'zbek va ingliz tillarining gap tuzilmasida ham o'xshash, ham farqli jihatlar mavjud. Ikkala tilda ham ega va kesim gapning markazida turadi, ammo ularning joylashuvi va ifoda vositalari turlicha. Ingliz tili qat'iy sintaktik tartib bilan ajralib tursa, o'zbek tili qo'shimchalarning boyligi sababli erkin tuzilishga ega. Bu jihatlar til o'rganish jarayonida e'tiborga olinishi zarur. Qiyosiy tahlil nafaqat lingvistik, balki didaktik ahamiyatga ham ega bo'lib, chet tilini o'rganish samaradorligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov A. O'zbek tili sintaksisi asoslari. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2020.
2. Quirk R. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1985.
3. Mukhtarova M. "Grammar Categories in English and Uzbek Languages." IJSR Journal, 2024.
4. Nuriddinova Ch. "O'zbek va Arab tillarining grammatik strukturalaridagi o'xshashlik va farqlar." Tadqiqotlar, 2025.
5. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. – Cambridge University Press, 2003.
6. Abdurakhobova D. "Contrastive Analysis of Sentence Structure in Uzbek and English." Scientific Journal of Linguistics, 2025.
7. Rahmonova N. Tilshunoslikda qiyosiy tahlil asoslari. – Toshkent: Innovatsiya nashriyoti, 2022.

Nasiba SHERIMBETOVA,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti tadqiqotchisi
n.sherimbetova@gmail.com

EMOTIV SO'ZLARNING GENDER ASPEKTI: O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA ERKAKLAR VA AYOLLAR NUTQIDA FARQLANISHI

Annotatsiya: mazkur maqolada emotiv so'zlarning gender aspekti hamda o'zbek va ingliz tillarida erkaklar va ayollar nutqida ularning ifodalanish xususiyatlari tahlil etilgan. Erkak va ayol nutqida hissiy so'zlarning qo'llanish chastotasi, ma'no yuklamasi, pragmatik ahamiyati va madaniy omillar ta'siri o'rganilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, emotiv leksika tanlovi shaxsning ijtimoiy roli, madaniy muhit va milliy mentalitet bilan chambarchas bog'liqdir.

Kalit so'zlar: *emotiv so'zlar, gender aspekti, erkaklar nutqi, ayollar nutqi, o'zbek tili, ingliz tili, pragmatika, hissiy ifoda.*

Аннотация: в данной статье рассматривается гендерный аспект эмотивных слов и особенности их употребления в речи мужчин и женщин в узбекском и английском языках. Анализируется частотность, семантическая нагрузка, прагматическая функция и влияние культурных факторов на выбор эмоциональной лексики. Результаты исследования показывают, что использование эмотивных слов тесно связано с социальными ролями, культурной средой и национальным менталитетом.

Ключевые слова: *эмотивная лексика, гендерный аспект, мужская речь, женская речь, узбекский язык, английский язык, прагматика, эмоциональное выражение.*

Annotation: This article explores the gender aspect of emotive words and their usage differences in male and female speech in Uzbek and English languages. It analyzes the frequency, semantic load, pragmatic function, and cultural influence on the use of emotional vocabulary. The findings indicate that the choice of emotive expressions is closely connected to social roles, cultural context, and national mentality.

Key words: *emotive words, gender aspect, male speech, female speech, Uzbek language, English language, pragmatics, emotional expression.*

Kirish. Bugungi kunda mamlakatimizda professional muloqotning gender jihatini, tilning xarakteristik xususiyatlari va undagi jinsning namoyon bo'lishi o'rtasidagi munosabatni o'rganish istiqbolli vazifalardan biridir. Jins u yoki bu yo'llar bilan inson haqidagi barcha fanlarni ko'rib chiqadigan va o'rganadigan universal hodisalardan biridir. Jins tushunchasiga shu vaqtgacha tilshunoslikda katta e'tibor qaratilmagan bo'lsa, so'nggi paytlarda tadqiq qilinayotgan ilmiy ishlar erkak va ayol xulq-atvorining nazariy modelini yaratish uchun boy asos yaratmoqda. Shunga qaramasdan, ko'pgina masalalar hali ham munozarali bo'lib qolmoqda va qo'shimcha tadqiqotlarni talab qiladi.

“Gender” termini fanda, ayniqsa, O'zbekistonda yangi tushunchadir. Hozirgi vaqtda ushbu atama turli bilim sohalarida keng qo'llanilib kelinmoqda. Xususan, falsafa, psixologiya, madaniyatshunoslik, sotsiologiya, siyosatshunoslik va hatto tilshunoslikda ham faol qo'llanilmoqda. “Gender” atamasining paydo bo'lishiga turli sohalaridagi yutuqlar yordam berdi. Gender tilshunoslik yaqinda paydo bo'lgan, ammo faol rivojlanayotgan va yangi tadqiqot muammolarini topayotgan zamonaviy tilshunoslikning bir tarmog'idir. Gumanitar fanlarning barcha sohalarida bilimlarning antroposentrikligiga va individual shaxs parametrlariga bo'lgan qiziqishning ortishi, gender va til o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik masalalari lingvistik genderologiyaning shakllanishiga asos bo'ldi.

Til hissiyotlarni ifodalash uchun kuchli vosita bo'lib, u ko'pincha asosiy madaniy qadriyatlar va ijtimoiy normalarni aks ettiradi. Ingliz va o'zbek tillari kontekstida emotsional ifoda nafaqat tilshunoslik, balki gender rollari va umidlari haqidagi madaniy tasavvurlar bilan ham chuqur bog'langan. Ushbu tadqiqot har ikki tilda erkak va ayol so'zlovchilarning his-tuyg'ularining lingvistik tasvirini va bu tasvirlar an'anaviy

gender me'yorlariga qanday hissa qo'shishi yoki ularga qarshi kurashishini o'rganishga qaratilgan. Hissiyotlarni ifodalashda gender tengligi sotsiolingvistikaning asosiy mavzusiga aylandi, chunki til gender stereotiplarini mustahkamlash yoki ularga qarshi kurashishda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot turli jinslar tomonidan qo'llaniladigan so'zlarni tanlash, jumlar tuzilishi va hissiy intensivlikdan foydalanish kabi o'ziga xos til xususiyatlarini tahlil qilib, keng ko'lamlı hissiy jumladan iborat. U o'ziga xos qiyosiy nuqtayi nazarni taqdim etgan holda, o'ziga xos til oilalari va madaniy an'analarga mansub ikki til bo'lgan ingliz va o'zbek tillarida bu xususiyatlar qanday farqlanishini o'rganadi.[1]

Adabiyotlar sharhi va metodologiyasi. Jahon xalqlarining til-tafakkur –hissiyot ketma-ketligi asosida emotsional leksikasi shakllantiriladi, shuningdek, obyektiv haqiqatni tushunish, idrok etish va tushuntirishga qaratilgan his-hayajon gaplar yaratiladi. Bunday gaplar emotsionallik bilan birga baholash, obrazlilik, ekspressivlik va intensivlikka ham xizmat qiladi. Til tizimining inson his-tuyg'ularini ifodalash va unga ta'sir qilish elementlarini qamrab oluvchi his-hayajon gaplar ijtimoiy-psixologik ta'sirlanish manba sifatida jahon tilshunosligida alohida ahamiyat kasb etadi. Hozirgi zamon tilshunosligining mazkur muammoga doir qarash va ma'lumotlari tahlil qilingan.[3]

Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, har ikkala tilda ham emotsional jumladan genderga xos tafovutlar mavjud, bu esa til va madaniyatning jamiyatda belgilangan gender roli va kutishlarga qanchalik ta'sir ko'rsatishini ochib beradi. “Ingliz tili” natijalariga ko'ra, ayol gapiruvchilar emotsional holatni ifodalashda ko'proq hissiy va batafsil leksikaga murojaat qilishadi. Masalan, ayollar tomonidan ishlatiladigan jumlar odatda “I am extremely grateful” yoki “This makes me unbelievably happy” kabi kuchli tuyg'ularni ifodalaydi, o'ta hissiy so'zlar va qo'shimcha ta'riflardan

foydalanadi. Erkak gapiruvchilar esa ko'proq qisqa, bevosita va ba'zan neytral tuyg'ularni ifodalashga moyil bo'lishadi, masalan, "I'm happy" yoki "I'm disappointed." "O'zbek tili" bo'yicha tadqiqotda shunga o'xshash tendensiyalar kuzatildi, ammo madaniy ta'sir ko'proq sezilarli bo'ldi. Ayol gapiruvchilar emotsional jumalalarda ko'proq yumshoq va samimiy ifodalarni ishlatib, his-tuyg'ularni bayon etishda murakkablik kiritishadi, masalan, "Sizning mehiringiz meni nihoyatda quvontirdi" yoki "Men chin dildan minnatdorman." Erkak gapiruvchilar esa qisqa va aniq ifodalarga murojaat qilib, "Xursand bo'ldim" yoki "G'azablandim" kabi so'zlardan foydalanishadi.

Tahliliy natijalar. Gender tengligi nuqtayi nazaridan ko'rib chiqilganda, tilni ishlatishdagi bu farqlar jamiyatning erkaklar va ayollardan kutiladigan xatti-harakatlari va his-tuyg'ularni ifodalash usullari bilan chambarchas bog'liq ekanligini ko'rsatdi. O'zbek madaniyatida ayollarga nisbatan yumshoqroq, hissiyroq gapirish kutiladi, erkaklardan esa o'z tuyg'ularini nazorat qilish va ularni kam ifodalash kutiladi. [4] Ingliz madaniyatida esa bu tafovutlar biroz yumshagan bo'lsa-da, hali ham mavjud. Misollar orasida, "Ingliz tilida": -Ayol gapiruvchi: "I'm so heartbroken and devastated." – Erkak gapiruvchi: "I'm upset." "O'zbek tilida": – Ayol gapiruvchi: "Bu gap meni yuragimdan o'tib ketdi." – Erkak gapiruvchi: "Yomon bo'ldi." Bu emotsional jumalarning genderga xos jihatlari yaqqol ochib beradi. Maqolada, shuningdek, gender tengligini ta'minlash uchun kommunikatsiyadagi gender me'yorlarini qayta ko'rib chiqish va tilni yanada inkluziv qilish bo'yicha tavsiyalar keltirilgan.

Muhokama. Tadqiqot natijalar shuni ko'rsatdiki, erkak va ayol gapiruvchilar emotsiyalarni ifodalashda sezilarli farqlar va o'xshashliklarga ega bo'lib, bu farqlar gender rollari va madaniy kutilmalar tildan foydalanishga qanday ta'sir ko'rsatishini yoritadi. Har ikkala tilda ham ayol gapiruvchilar emotsional va batafsil ifodalarni ko'proq ishlatadilar, erkak gapiruvchilar esa ko'proq neytral va qisqa ifodalarga tayanadilar. Masalan, ingliz tilida gapiruvchi ayollar "I am incredibly grateful" yoki "I feel absolutely devastated" kabi kuchli emotsiyalarni ta'kidlaydigan so'zlardan foydalanadilar, erkaklar esa "I'm happy" yoki "I'm upset" kabi qisqaroq va aniq jumalarni ishlatadilar. Xuddi shunday, o'zbek tilida ham ayollar emotsional va madaniy jihatdan boy ifodalarni, masalan, "Bu juda ko'nglimga o'tib ketdi" kabi murakkab jumalarni qo'llaydilar, erkaklar esa "Yaxshi bo'ldi" yoki "Xursandman" kabi soddalarga murojaat qiladilar. Lingvistik xususiyatlarning nafaqat individual farqlarni aks ettirishi, balki

erkaklar va ayollarning emotsiyalarni ifodalash usullarini belgilaydigan jamiyat normalari va madaniy sharoitlar mahsuli ekanligini ta'kidlaydi. Ingliz tilida so'zlashuvchi jamiyatlarda genderga xos emotsional ifodalar tobora neytral shaklga o'tayotgan bo'lsa-da, an'anaviy stereotiplar hali ham mavjud. O'zbek madaniyatida esa gender rollari ancha sezilarli bo'lib, ayollar ko'proq murakkab va hamdard ifodalarni ishlatishlari, erkaklar esa hissiyotlarini cheklashga intilishlari kutiladi. [5]

Natijalar gender tengligi va kommunikatsiyadagi inkluzivlik uchun qanday ahamiyatga ega ekanligi haqida savollar qo'ndiradi. U til an'anaviy gender rollarini mustahkamlashi bilan birga, jamiyat kutilmalarini o'zgartirish va tenglikni ta'minlash uchun ham kuchli vosita bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi. Yakunida, genderli emotsional tilda globalizatsiya sharoitida o'zgarib borayotgan dinamikalarini o'rganish bo'yicha qo'shimcha tadqiqotlar o'tkazish zarurligi ta'kidlanadi.

Xulosa. Erkaklar va ayollarning tildan foydalanish usullaridagi farqlar uzoq vaqtdan beri nutqni o'rganishda qiziqish uyg'otib kelgan. Keng ko'lamli nazariyaga qaramay, haqiqiy empirik tadqiqotlar hali tildagi gender farqlarining izchil rasmiga yaqinlashmagan. Muhim sabab – tilni tahlil qilishning eng yaxshi usuli bo'yicha kelishuvning yo'qligi. Ushbu tadqiqotda tildan foydalanishdagi gender farqlari standartlashtirilgan toifalar yordamida 70 ta alohida tadqiqotdan olingan 14000 dan ortiq matnli fayllar ma'lumotlar bazasini tahlil qilish uchun tekshirildi.

Ayollar ko'proq psixologik va ijtimoiy jarayonlar bilan bog'liq so'zlarni ishlatgan. Erkaklar ko'proq obyekt xususiyatlariga va shaxsiy bo'lmagan mavzularga murojaat qilishdi. Garchi bu ta'sirlar asosan turli kontekstlarda izchil bo'lsa-da, o'zgaruvchanlik modeli tildan foydalanishda kamroq cheklovlar qo'yadigan vazifalarda gender farqlari kattaroq ekanligini ko'rsatadi. Shuningdek, u an'anaviy stereotiplardan tashqariga chiqish zarurligini ta'kidlab, hissiy ifoda jinslarda qanday qabul qilinishi va qadrlanishini qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Bundan tashqari, xulosa jamiyatlar rivojlanishi davomida hissiy tilning o'zgaruvchan dinamikasini o'rganish uchun kelajakdagi tadqiqotlarni rag'batlantiradi. U tilshunoslik amaliyoti gender me'yorlarini qanday qo'llab-quvvatlashi yoki ularga qarshi turishi mumkinligini yaxshiroq tushunish uchun turli madaniy kontekstlarda gender va tilni o'rganishni davom ettirish muhimligini ta'kidlaydi. Shunday qilib, jamiyat insonning hissiy tajribasining xilma-xilligini aks ettiruvchi yanada adolatli va inkluziv muloqot amaliyoti sari qadam tashlashi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rustam o'g'li, Ismoilov Tashtemur. "Punctuation in uzbek and english. "Proceedings of Scientific Conference on Multidisciplinary Studies. Vol. 1. No. 2. 2022.
2. Sherzodbek, Minosidinov. "Ingliz va o'zbek tillarida his-hayajongaplarning shakllanishda emotiv so'zlarning o'rni va roli. | Conferences. Vol. 1. No. 10. 2024.
3. Ashurova, N. A., and Ubaydova Taxmina Abdurafikovna. "Gender munosabatlarini ifodalovchi ingliz frazeologiyasining rivojlanishi." Journal of new century innovations 16.1 (2022): 6-12.
4. Oxunov, Asilbek. "Ingliz va o'zbek tillarida xis-hayajon so'zlarning ifodalanishi." Fergana state university conference. 2023.
5. Ismoilova, Sh., and H. Ismoilova. "Gender characteristics of politeness category and respect concept in english and uzbek languages." Science and Innovation 1.6 (2022): 984-989.

Gulbahor ZAYNOBIDDINOVA,
Andijon davlat chet tillari instituti
Ingliz tili va adabiyoti kafedrası

“MILK/SUT” KONSEPTINING METAFORIK MODELLARINI INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA QIYOSIY O‘RGANISH

Annotatsiya: ushbu tadqiqot ingliz va o‘zbek tillarida “milk/sut” leksik-semantik maydonining lingvokognitiv va lingvokulturologik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qiladi. Konseptual semantika, kognitiv lingvistika va lingvokulturologiya asosida sut konseptining semantik yadrosi, periferiyasi, metaforik modellari, assotsiativ qatlamlari hamda ramziy-madaniy funksiyalari aniqlanadi. Korpus lingvistikasi, komponent tahlil, konseptual xaritalash va diskurs tahlili kabi metodlar orqali ingliz va o‘zbek tillaridagi “milk/sut” konseptosferasining struktura va mazmuni qayta tiklanadi. Paremiologik birliklar, frazeologizmlar, gastronomik terminlar va madaniy modellar tahlili sutning milliy-madaniy tafakkurdagi o‘rnini ko‘rsatadi. Natijalar sut konsepti universal bo‘lishiga qaramay, ikki til va madaniyatda uning kognitiv talqini, ramziy yuklanishi va emotsional-assotsiativ qiymati sezilarli farqlanishini namoyon etadi. Tadqiqot lingvokulturologiya va kognitiv semantika bo‘yicha izlanishlar uchun muhim nazariy-amaliy xulosalarni taklif etadi.

Kalit so‘zlar: *sut konsepti, leksik-semantik maydon, lingvokognitiv tahlil, lingvokulturologiya, konseptosfera, metafora, assotsiativ semantika, ingliz tili, o‘zbek tili.*

Annotation: this study provides a comparative analysis of the linguo-cognitive and linguo-cultural characteristics of the lexical-semantic field “milk/sut” in English and Uzbek. Drawing on conceptual semantics, cognitive linguistics and linguoculturology, the research identifies the semantic nucleus and periphery of the concept of milk, its metaphorical models, associative layers, and symbolic-cultural functions. Using corpus linguistics, componential analysis, conceptual mapping and discourse analysis, the structural and semantic features of the “milk/sut” conceptosphere in both languages are reconstructed. The examination of plemias, phraseological units, metaphors, gastronomic terminology and culture-specific conceptual models reveals the role of milk in national cultural cognition. The findings show that although milk is a universal food concept, its cognitive interpretation, symbolic value and associative-emotional load differ significantly across English and Uzbek cultures. The study offers important theoretical and practical insights for research in linguoculturology, conceptual semantics, cognitive linguistics and cross-cultural communication.

Key words: *milk concept, cognitive linguistics, lexical-semantic field, conceptual metaphor, linguoculturology, cross-cultural analysis, English, Uzbek.*

Kognitiv lingvistika bo‘yicha tadqiqotning nazariy asoslari A. Wierzbicka, G. Lakoff, M. Johnson, R. Langacker va E. Rosch tomonidan yaratilgan konsept, prototip, ssenariy va konseptual metafora nazariyalariga tayanadi. Lakoffning Conceptual Metaphor Theory ingliz tilidagi “milk”ning metaforik kengayishlarini (milk of human kindness, milk money) tahlil qilish imkonini bersa, Wierzbickaning Natural Semantic Metalanguage yondashuvi sutga oid universal va milliy semalarni aniqlashga xizmat qiladi. Lingvokulturologik asos sifatida Yu.S. Stepanov, V.A. Maslova, V.V. Vorobyovning til – madaniyat munosabatiga oid qarashlari sut konseptining milliy-madaniy qatlamini o‘rganishga yo‘naltiradi. Leksik-semantik maydon va konseptosfera nazariyalari esa Trier, Lehrer, Apresyan va Kubryakova ishlari asosida “milk/sut” leksik maydonining yadrosi va periferiyasini tizimli tahlil qilishga imkon beradi. Ingliz tilida “milk” konseptiga oid metaforik modellar Kövecses (2015) va boshqa zamonaviy tadqiqotlarda yoritilgan bo‘lib, BNC va COCA korpuslaridagi birliklar empirik dalillarni ta‘minlaydi. Umuman, tadqiqot metodologiyasi kognitiv lingvistika, konseptual semantika, lingvokulturologiya va maydon lingvistikasining ilg‘or nazariyalariga tayangan

holda “milk/sut” konseptining semantik, kognitiv va madaniy tuzilishini kompleks o‘rganish imkonini beradi. Tadqiqot materiali sifatida quyidagilar tanlandi:

Tadqiqotning ilmiy asoslari besh turdagi manbalar majmuasiga tayanadi. Birinchi navbatda ingliz va o‘zbek lug‘atlari orqali “milk” va “sut” leksemalarining denotativ va konnotativ qatlamlari aniqlab olindi. Oxford, Longman va Cambridge kabi avtoritativ ingliz lug‘atlarida “milk” so‘zining oziq-ovqat mahsuloti sifatidagi asosiy ma‘nosi bilan birga “milk of human kindness” yoki “to milk a situation” kabi metaforik kengayishlari ham qayd etilgan bo‘lib, bu birlikning amaliy, axloqiy va pragmatik talqinlarini ochib beradi. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da esa sutning tabiiy mahsulot, ona suti, poklik, halollik, baraka kabi ko‘p qatlamli semantik maydonini aks ettiruvchi boy tafsiflar berilgan. Bu ma‘lumotlar konseptning yadro semalarini aniqlashda asosiy nazariy poydevor vazifasini bajardi.

Ikkinchi manba sifatida milliy korpuslar tadqiqotning empirik asosini mustahkamladi. British National Corpus va Corpus of Contemporary American English bazalarida “milk” leksemasining turli kontekstlarda qo‘llanishi aniqlanib, uning sanoat, iqtisod, tibbiyot

va axloqiy diskurslarda faol ishlatilishi tasdiqlandi. O'zbek tilining milliy korpusida **“sutday oppoq”**, **“suti og'ib ketmoq”**, **“sut oshi”** kabi birliklarning uchrash chastotasi sutning marosimiy va madaniy ahamiyati ustuvor ekanini ko'rsatdi.

Uchinchi manba sifatida paremiologik materiallar qo'llanildi. Ingliz tilidagi **“Don't cry over spilt milk”** iborasi pragmatik mazmunga ega bo'lib, real hayotiy vaziyatlarda o'tgan voqeaga pushaymon bo'lmalik tamoyilini bildiradi. O'zbek tilida **“Suti bor uyda baraka bor”** maqoli esa sutning rizq va farovonlik timsoli sifatidagi qadimiy konseptual yukini aks ettiradi.

To'rtinchi manbaga folklor va madaniy matnlar kiradi. O'zbek madaniyatidagi **“sut oshi”**, **“sut to'latish”**, **“sut bilan duo qilish”** kabi odatlar sutning sakrallashgan konsept sifatida talqin qilinishiga dalil bo'ldi. Ingliz madaniyatida esa sut ko'proq gastronomik, iqtisodiy va tibbiy kontekstdagi funksional birlik sifatida namoyon bo'ladi.

Beshinchi manba sifatida Scopus va WoS bazalaridagi ilmiy maqolalar tahlil qilindi. Ular gastronomik konseptlar, sog'liq diskursi va metaforik modellar bo'yicha eng yangi ilmiy yondashuvlarni taqdim etib, sut konseptining global va lokal talqinlarini chuqurroq ochib berdi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ingliz tilidagi **“milk”** va o'zbek tilidagi **“sut”** leksik-semantik maydonlarining semantik yadrosi umumiy bo'lib, har ikki tilda **“ozig-ovqat”**, **“ona suti va parvarish”**, **“oq rang va tozalik”** semalari ustuvor hisoblanadi.

Periferik qatlamlarda esa sezilarli farqlar kuzatildi: o'zbek tilida **“rizq, baraka, halollik”**, **“ona mehr va ruhiy poklik”**, **“marosimiy qadriyatlar (sut oshi, sut to'latish)”** kabi madaniy semalar ustunlik qilsa, ingliz tilida **“iqtisodiy metaforalar (milk money, cash cow)”**, **“axloqiy-sifat metaforalari (milk of human kindness)”** va **“industrial terminlar (milk processing, milk yield)”** ko'proq uchraydi. Metaforik modellar ham farqlanadi: o'zbek tilida sut ko'proq sakral, barakali, poklik timsoli sifatida konseptualizatsiya qilinadi, ingliz tilida esa u iqtisodiy, axloqiy yoki industrial jarayonlar metaforasiga aylangan.

Tahlil shuni ko'rsatdiki, o'zbek tilida **“sut”** konsepti

asosan poklik, muqaddaslik, mehr-muhabbat, rizq va baraka semalari orqali shakllansa, ingliz tilida **“milk”** ko'proq kindness, resources, exploitation (to milk smth), nutrition/health kabi konseptual yo'nalishlarda namoyon bo'ladi. Bu farqlar milk/sut konsepti universal bo'lishiga qaramay, uning madaniy-kognitiv talqini har ikki til va madaniyatda turlicha shakllanishini tasdiqlaydi.

Tadqiqot ko'rsatadiki, biologik jihatdan universal bo'lgan sut konsepti ikkala madaniyatda turlicha talqin qilinadi: o'zbek madaniyatida sut poklik, halollik, ota-onaga hurmat va rizq timsoli sifatida qaralsa, ingliz madaniyatida u **“samimiylik”** va mehribonlik, iqtisodiy resurs hamda motivatsion konsept sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa. Ingliz va o'zbek tillarida **“milk/sut”** konsepti biologik jihatdan universal bo'lsa-da, uning madaniy-kognitiv talqini har ikki tilning milliy qadriyatlari asosida turlicha shakllanadi. Tadqiqot yadro semalarda **“ozig”**, **“tabiiylik”**, **“ona suti”** va **“oq rang”** kabi umumiyliklarni aniqladi, biroq periferik qatlamda sezilarli madaniy farqlar mavjud. O'zbek tilida **sut** konsepti axloqiy, diniy, marosimiy va ma'naviy mazmunlar bilan boyib, **“baraka”**, **“rizq”**, **“poklik”** va **“ona mehrining timsoli”** sifatida qadrlanadi. Ingliz tilida esa milk ko'proq iqtisodiy-pragmatik va metaforik yo'nalishda rivojlanib, **“kindness”**, **“resource”**, **“profit”** kabi konseptual modellar orqali talqin qilinadi. Frazologik va korpus tahlillari ingliz tilida milkning sanoat, tibbiy va iqtisodiy diskurslarda, o'zbek tilida esa etnografik va marosimiy kontekstlarda faolroq qo'llanishini ko'rsatdi.

Tadqiqotning kengaytirilgan natijalari shuni tasdiqlaydiki, **“milk/sut”** konsepti o'ziga xos milliy ramzlashuv jarayonidan o'tadi. O'zbek madaniyatida sut qadimiy e'tiqodlar, agrar dunyoqarash va oilaviy qadriyatlar bilan uzviy bog'langan konseptual birlik sifatida shakllangan. Bu birlik xalq an'analari, rituallar va bola tarbiyasi bilan bog'liq diskurslarda alohida semantik yukga ega bo'ladi. Ingliz madaniyatida esa milk ko'proq iqtisodiy amaliyot, kundalik iste'mol madaniyati, sog'liq va nutrition diskurslarida faol semantik maydon yaratadi. Shuningdek, ingliz tilidagi metaforik modellar sutni insoniy fazilat, resurs boshqaruvi yoki iqtisodiy imkoniyatlar timsoli sifatida talqin qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Gibbs, R. W., & O'Brien, J. E. (1990). Idioms and mental imagery: The metaphorical motivation for idiomatic meaning. *Cognition*, 36(3), 335–346. doi: [https://doi.org/10.1016/0010-0277\(90\)90053-M](https://doi.org/10.1016/0010-0277(90)90053-M)
2. Yu, N. (2003). Metaphor, body, and culture: The Chinese understanding of metaphor. *Journal of Pragmatics*, 35(4), 669–691. doi: [https://doi.org/10.1016/S0378-2166\(02\)00123-6](https://doi.org/10.1016/S0378-2166(02)00123-6)
3. Evans, V. (2010). Figurative language understanding in LCCM Theory. *Cognitive Linguistics*, 21(4), 601–662. doi: <https://doi.org/10.1515/cogl.2010.014>
4. Lakoff, G. (1993). The contemporary theory of metaphor. In *Metaphor and Thought* (pp. 202–251). Cambridge University Press. doi: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139173865.013>

Shaxnoza SHARIPOVA,
Qarshi davlat universiteti
Fakultetlararo ingliz tili kafedrasida katta o'qituvchisi
Qarshi D.U.f.f.d. G. Tojiyeva taqrizi asosida

GRADUALLIK MAZMUNIDAGI BIRLIKLARNING MEDIA KONTEKSTLARIDA TUTGAN O'RNI (INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI MIQYOSIDA)

Annotatsiya: mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida graduallik mazmunini ifodalovchi til birliklarining media kontekstlarida qo'llanishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda matnning ta'sirchanligini oshiruvchi, emotsional ohangni kuchaytiruvchi va media matnlarida ma'lum ijtimoiy-siyosiy yoki madaniy munosabatni shakllantiruvchi vosita sifatida graduallik birliklarining funksional vazifasi ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: graduallik, media diskurs, intensivifikatsiya, semantika, baholovchanlik, kommunikativ maqsad.

Аннотация: в данной статье анализируется использование языковых единиц, выражающих содержание градуализма, в английском и узбекском языках в медиаконтекстах. В исследовании рассматривается функциональная роль единиц градуализма как средства усиления воздействия текста, усиления эмоционального тона и формирования определенной социально-политической или культурной установки в медиатекстах.

Ключевые слова: градуализм, медиадискурс, интенсификация, семантика, оценочность, коммуникативная цель.

Annotation: this article analyzes the use of language units expressing the content of gradualism in English and Uzbek languages in media contexts. The study examines the functional role of gradualism units as a means of increasing the impact of the text, enhancing the emotional tone, and forming a certain socio-political or cultural attitude in media texts.

Key words: gradualism, media discourse, intensification, semantics, evaluativeness, communicative purpose.

Kirish (Introduction). Graduallik tushunchasi leksikologiya fanida muhim kategoriyalardan biri bo'lib, til birliklarining ma'no, shakl yoki uslubiy funksiyalariga ko'ra turlicha darajalar (yuqori, o'rta, past) bo'yicha bo'linishini bildiradi. Ushbu maqolada graduallik tushunchasining ilmiy-nazariy asoslarini media matnlari doirasida ko'rib chiqamiz. Zamonaviy ommaviy axborot vositalari nafaqat axborot yetkazuvchi, balki ijtimoiy fikrni shakllantiruvchi muhim kommunikativ tizimdir. Media matnlar – bu auditoriyada hissiy reaksiya uyg'otish, baho berish va muayyan pozitsiyani ilgari surish vositasidir. Shu jarayonda graduallik mazmunidagi birliklar – daraja, kuchaytirish, kamaytirish, bosqich yoki intensivlikni ifodalovchi til vositalari – muhim rol o'ynaydi. Ingliz va o'zbek tillarida bu birliklar turlicha ifodalanadi, ammo ularning umumiy maqsadi bir xil – ta'sirchanlikni oshirish va fikrni yanada ishonchli ko'rsatish.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). D.Bolinjning fikriga ko'ra, graduallik yoki intensivifikatsiya hodisalarini sifatlar, ravishlar, otlar va fe'llar bilan bog'lab o'rganish kerak. Shunda ham sifatlar daraja ma'nosini butunlay ifodalay olmaydi [48- 7].

D.Bolinjning fikriga ko'ra, nutq parlamentar yoki parlamentar emas bo'ladi, lekin hech qachon ko'proq parlamentar yoki kamroq parlamentar bo'lmaydi.

Ingliz tili: The new policy has sparked a significantly positive response among citizens.

O'zbek tili: So'nggi yillarda turizm sohasida nihoyatda

katta yutuqlarga erishildi.

Media diskursida so'zlovchi (yoki muallif) axborotni faqat xolis yetkazish bilan cheklanmaydi, balki uni baholash, kuchaytirish yoki yumshatish orqali o'quvchi yoki tomoshabinning e'tiborini jalb qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology). Graduallik (lotincha gradus – "daraja", "bosqich" so'zidan) tilshunoslikda predmet yoki hodisaning intensivlik darajasini ifodalovchi semantik kategoriya sifatida qaraladi. Bu birliklar ma'noni kuchaytirish yoki susaytirish orqali fikrning emotsional ta'sirini oshiradi.

Ingliz tilida: slightly, somewhat, rather, quite, very, extremely, absolutely, completely.

O'zbek tilida: biroz, sal, anchagina, juda, nihoyatda, g'oyat, behad.

Media diskursida so'zlovchi (yoki muallif) axborotni faqat xolis yetkazish bilan cheklanmaydi, balki uni baholash, kuchaytirish yoki yumshatish orqali o'quvchi yoki tomoshabinning e'tiborini jalb qiladi.

Ingliz tilidan misol: The situation is extremely serious, and immediate action is required.

O'zbek tilidan misol: Mamlakatda iqtisodiy o'sish juda tez sur'atlarda davom etmoqda.

– Graduallik birliklari media matnlarida quyidagi maqsadlarda qo'llanadi:

– Baholovchanlikni kuchaytirish: muallif pozitsiyasini aniq ifodalash.

– E'tibor jalb qilish: auditoriyada hissiy reaksiya

uyg'otish.

- Axborotni dramatisatsiya qilish: voqeani muhimroq yoki jiddiyroq ko'rsatish.
- Ishonchlilik yaratish: o'quvchini ma'lum fikrga yo'naltirish.

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Aspekt	Ingliz tili	O'zbek tili
Leksik vositalar	very, quite, totally, extremely	juda, nihoyatda, g'oyat, behad
Morfologik ifoda	affikssiz, ravishlar orqali	sifat va ravishlarga qo'shiladigan -roq, -gina
Sintaktik rol	oldingi so'zni modifikatsiya qiladi	so'z birikmasida kuchaytiruvchi so'z sifatida ishlatiladi
Uslubiy vazifa	e'tiborni kuchaytirish, dramatisatsiya	hissiy ifoda, baholash

Ommaviy uslubda graduallik qatorlari asosan axborotning emotsional ta'sirini oshirish uchun ishlatiladi. Masalan, yangiliklar, maqolalar, tahliliy chiqishlarda voqeani muhimroq, ijobiyroq yoki salbiyroq ko'rsatish uchun kuchaytiruvchi birliklar qo'llaniladi.

Misolalar:

“Mamlakatda iqtisodiy o'sish nihoyatda yuqori sur'atlarda davom etmoqda.”

The country continues to experience extremely high economic growth.

– “Bu voqea jamiyat uchun juda katta ahamiyat kasb etdi.”

– The event was incredibly successful and attracted massive attention.

Bu misollarda nihoyatda, juda katta kabi so'zlar orqali

faktning ahamiyati auditoriya ongida kuchaytiriladi. Ingliz tilida esa shunga o'xshash usulda extremely, remarkably, incredibly kabi so'zlar ishlatiladi: The event was incredibly successful and attracted massive attention.

Graduallik qatorlari tahlilida ularning semantik, sintaktik va pragmatik xususiyatlari ajratib ko'rsatiladi.

– Semantik jihatdan, bu birliklar miqdor, sifat yoki holatning darajasini bildiradi. Masalan: sal sovuq – sovuq – juda sovuq – qattiq sovuq.

– Sintaktik jihatdan, ular odatda, aniqlovchi yoki hol vazifasida keladi va gapning modallik tusini o'zgartiradi.

– Pragmatik jihatdan, ularning maqsadi o'quvchi yoki tinglovchiga muayyan baho yoki hissiy signallarni yetkazishdan iborat.

Ingliz tilidan misol: The situation is extremely serious, and immediate action is required.

O'zbek tilidan misol: Mamlakatda iqtisodiy o'sish juda tez sur'atlarda davom etmoqda.

Graduallik mazmunidagi birliklar media kontekstlarida matnning ta'sirchanligini oshiruvchi, emotsional va baholovchan ohangni kuchaytiruvchi asosiy vositalardan biridir. Ingliz va o'zbek tillarida ularning ifoda shakllari turlicha bo'lsa-da, kommunikativ maqsadi umumiy: axborotni auditoriya ongiga yanada kuchliroq rezonans bilan yetkazish. O'zbek matbuotida ko'pincha “nihoyatda muhim”, “juda katta ahamiyatga ega”, “g'oyat muhim masala” kabi birikmalar tez-tez uchraydi. Bu so'zlar orqali jurnalist voqeani obyektiv emas, balki hissiy rang bilan yoritadi. Ingliz tilidagi ommaviy matnlarda esa “incredibly successful”, “highly important”, “remarkably effective” kabi ifodalar xuddi shu vazifani bajaradi. Bu misollar ommaviy uslubda graduallik qatorlarining baholovchanlik va intensivikasi vositasi sifatida ishlatilishini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bolinger D. Degree words. – Paris: Lions, 1972.
2. Cruse D.A. Lexical semantics. Cambridge University Press, 1986. P. 196
3. Webster's New Dictionary of synonyms. U.S.A. 1973.
4. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш: фил. фан. докт. ...автореферат. – Т., 1997.
5. Джумабаева Дж. Ўзбек ва инглиз тилларида градуонимия (монография). – Т.: Мумтоз сўз, 2014.
6. Ҳакимов М. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва парадигматик хусусиятлари. Фил. фан. номз... дисс. автореф. – Toshkent, 1993, 7-b.
7. Easy Stories, Canada 2011; E S
8. J.K. Rowling. “Harry Potter and the philosopher's stone” Bloomsbury, 2004. (JRHP)

Xalima ABDULLAYEVA,
Toshkent Amaliy fanlar universiteti
"Boshlang'ich ta'lim nazariyasi va metodikasi"
kafedrasida katta o'qituvchisi

BOSHLANG'ICH TA'LIMIDA LINGVISTIK KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH VOSITALARI, ZAMONAVIY TEKNOLOGIYALARI VA KOGNITIV YONDASHUVLAR

Annotatsiya: ushbu maqolada boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarda lingvistik kompetensiyani shakllantirish va rivojlantirishning innovatsion yo'nalishlari tahlil qilinadi. Ayniqsa, verbal vositalardan samarali foydalanish, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini o'quv jarayoniga integratsiya qilish hamda kognitiv yondashuvlarga asoslangan metodik usullarni qo'llash orqali o'quvchilarning nutqiy faolligi va fikrlash qobiliyatini rivojlantirish haqida so'z borgan.

Kalit so'zlar: *lingvistik kompetensiya, verbal ta'sir vositalari, zamonaviy texnologiyalar, kognitiv yondashuv, o'zbek tili ta'limi, interfaol metodlar, psixolingvistika, leksik kompetensiya.*

Аннотация: в данной статье анализируются инновационные направления формирования и развития языковой компетенции учащихся в процессе начального образования. В частности, речь идёт об эффективном использовании вербальных средств, интеграции современных информационно-коммуникационных технологий в образовательный процесс, а также развитии речевой деятельности и мышления учащихся посредством применения методических приёмов, основанных на когнитивных подходах.

Ключевые слова: *языковая компетенция, вербальные средства воздействия, современные технологии, когнитивный подход, узбекское языковое образование, интерактивные методы, психолингвистика, лексическая компетенция.*

Annotation: this article analyzes innovative directions for the formation and development of linguistic competence in students in the process of primary education. In particular, it is about the effective use of verbal means, the integration of modern information and communication technologies into the educational process, and the development of students' speech activity and thinking skills with methodological methods based on cognitive approaches.

Key words: *linguistic competence, verbal means of influence, modern technologies, cognitive approach, Uzbek language education, interactive methods, psycholinguistics, and lexical competence.*

Kirish. Bugungi globallashtirish davrida boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning lingvistik kompetensiyasini rivojlantirish – ularning nutqiy savodxonlik, muloqotga kirishish va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishning muhim omillaridan biridir. Lingvistik kompetensiya – bu shaxsning til birliklarini to'g'ri qo'llay olish, muloqot jarayonida fikrni aniq ifodalash, turli nutqiy vaziyatlarda mos vositalarni tanlay olish qobiliyati bo'lib, u boshlang'ich sinf bosqichidan shakllantirilishi zarur bo'lgan pedagogik vazifalardanidir.

Ta'limi jarayonida verbal ta'sir vositalari, ya'ni og'zaki va yozma nutqni rivojlantirish usullari, zamonaviy texnologiyalar, shu jumladan axborot-kommunikatsiya vositalari hamda kognitiv yondashuvlarga asoslangan metodikalar o'quvchilarning kommunikativ, analitik va ijodiy ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Ta'lim jarayonini interfaollashtirish, o'quvchilarning

tilni o'rganishga qiziqishlarini oshirish, ularni mustaqil fikrlashga undash orqali o'quv dasturining mazmuni samarali amalga oshirilmoqda.

Asosiy qism. N.Umarovning "Talabalarning o'zbekcha yozma nutqini o'stirishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish metodikasi" mavzusida olib borgan tadqiqoti o'quvchilarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Keyingi yillarda ona tili o'qitishda ifodalarning grammatik jihatdan to'g'riligi, aloqa-aralashuvning o'ziga xos jihatlari, uslubiy talablarga amal qilish, bo'yoqdor leksika, ekspressivlik, emotsionallikni ifodalovchi grammatik vositalarni mahorat bilan ishlatish, lingvistik ko'nikmalardan o'z o'rnida foydalana olish kabi masalalarga katta e'tibor berilmoqda.

Bu borada nutq o'stirishda zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish kutilgan

natijani berishini alohida ta'kidlash lozim bo'ladi. Yuqorida keltirilgan tadqiqotlarda nutq madaniyati, notiq nutqi, nutq o'stirish, og'zaki va yozma nutq, muloqot madaniyati, so'zni o'rganish, undan foydalana olish, pedagogik muloqot madaniyati masalalari til, pedagogika, metodika fanlari nuqtayi nazaridan o'rganilib, amaliyotga tatbiq etilganligini ta'kidlash lozim. Jumladan, XX asr so'ngida tilshunoslikka kognitiv lingvistika, psixolingvistika, lingvokulturologiya, sotsiolingvistika, pragmatolingvistika, etnolingvistika kabi lingvistik yo'nalishlarning shakllanishi paydo bo'ldi. Til sohibi (arabcha "hamroh, do'st, o'rtoq, ega, xo'jayin) ega, egalik qiluvchi ma'nolarida qo'llanilib, inson lisoniy faoliyati mexanizmini til egasi bo'lgan shaxsning lisoniy ongi, ruhiyati, nutqiy vaziyat bilan bog'liqlikda o'rganishni talab qiladi. Sohib so'zi biror ilm-hunar egallash ma'nolarida kelsa, til sohibi deyilganda til ilmini egallagan, til fazilatlarini, xislatlarini mukammal biladigan, uni san'at darajasiga olib chiqa olgan kasb egasini ham tushunamiz. Ona tili ta'limi mustaqillikdan oldin asosiy e'tiborni til qoidalarini yod olish, til hodisalarini tahlil qilish kabi nazariy bilimlarni egallashga qaratgan edi. So'z boyligini oshirish, matn ustida ishlash asosida og'zaki va yozma nutqni rivojlantirish, uslubiyat, antropotsentrik yondashuv masalalari ilmiy grammatizm soyasida qolib, ularga ikkinchi darajali vazifa sifatida qarash odat tusiga kirgandi. Ta'limni takomillashtirish, o'quvchilarda nutqiy, lingvistik, pragmatik kompetensiyani antropotsentrik yondashuv asosida shakllantirishda badiiy matn imkoniyatlaridan keng foydalanish masalalariga e'tibor qaratilmadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi 187-sonli qarori ta'lim-tarbiya sohasini zamon talablariga mos ravishda takomillashtirish, o'qitish sifati va samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Ona tili fani Davlat ta'lim standartida umumiy ko'rinishda berilgan tayanch kompetensiyalar A2 va A2+ darajaga ajratib berildi. Har bir sinfning boshida o'quvchilarda shakllantirilishi lozim bo'lgan shu sinfga xos tayanch kompetensiya elementlari berildi. Har bir sinfda o'rganiladigan bo'lim va mavzular nomlari hamda ularga ajratilgan soatlar ko'rsatildi. Bunda har bir bo'lim mazmuni va fanga oid kompetensiyalar elementlari ochib berildi. Ona tili fanining xususiyatidan kelib chiqib o'quvchilarda fanga oid kompetensiyalar elementlarining shakllanganlik darajasini aniqlash maqsadida nazorat ishi hamda o'quvchilar bilimini mustahkamlash, takrorlash soatlari ajratilib,

"Leksikologiya" bo'limiga 37 soat hajmda, 8-sinfda esa 2 soatga mo'ljallangan yangi mavzular kiritildiki, ushbu mavzular doirasida so'zni o'rganish, uning matndagi ahamiyati tahlil qilindi. Aytish mumkinki, hozirda umumiy kompetensiyalar ta'lim darajasiga mos ravishda tatbiq etilmoqda. Buni quyidagilarda ko'rish mumkin; ta'limning ikkinchi bosqichi oxirida o'quvchi quyidagilarni bilishlari shart hisoblanadi:

1. Uyg'un insoniy munosabatlarni qadrlashni biladi, o'zini oilaning bir a'zosi, do'st, o'rtoq va o'quvchi sifatidagi rolini anglaydi; kelishuvlarga rioya qilishni, ishonchli bo'lishni va o'z harakatlari uchun mas'ul bo'lishni biladi.

2. Ta'limdagi vazifalarni bajarishda diqqatini jamlashni biladi.

3. Boshqa etnik va madaniyatlar o'rtasida qadrlaydi, o'zining etnik kelib chiqishini va madaniyatini, insonlarga nisbatan xusumatdan xoli, insonlar, munosabatlar va vaziyatlar o'rtasidagi farqlarni e'tirof etadi va kompromis shart ekanligini anglaydi.

4. Natijaga erishish uchun o'z faoliyatini rejalashtirish va baholashni hamda kerakli harakatlarni tanlash va amalga oshirishni, o'z xatolarini ko'rishni va o'z faoliyatiga tuzatishlar kiritishni biladi.

5. O'z fikrini bayon etish, asoslash va himoya qilishni uddalaydi.

6. O'z yoshiga mos bo'lgan matnlarni tinglash va anglagan holda o'qishni, lingvistik jihatdan to'g'ri bo'lgan hamda vaziyatga mos keluvchi og'zaki va yozma matnlarni tuzishni, og'zaki nutqni tushunishni biladi.

7. Eng kamida bitta xorijiy tilda, kundalik vaziyatlarga xos muloqot qilishni biladi.

8. Sanash va o'lchash ko'nikmalariga ega, hayotning turli sohalariga taalluqli muammolarni hal qilishda mantiq qoidalaridan foydalanishni biladi.

9. Tabiiy fanlar sohasiga oid savollar berishni va tabiiy fanlar bo'yicha ma'lumot olishni biladi, tabiat bilan o'zaro harakat qilishni, unga qiziqish bildirish va uni o'rganishni biladi.

10. Kompyuter va internetdan aloqa vositasi sifatida foydalanishni va kompyuter yordamida matnga ishlov berishni biladi.

11. Savollarga javob topishni, nimalar fakt va nimalar fikr ekanligini ajrata olishni biladi.

12. O'z mamlakatining fuqarosi ekanligini anglaydi va ijtimoiy me'yorlarga rioya qiladi.

13. San'atni qadrlaydi va badiiy vositalar yordamida o'zini ifoda etishni biladi.

14. Sog'lom hayot tarzini qadrlaydi, ayrim

moddalarning xatarini anglaydi.

15. Qiziqishi (xobbisi) bor va mehnat bilan bandlik dunyosi bo'yicha umumiy tasavvurga ega.

Ko'rinib turibdiki, bunday bilim, ko'nikma va malakalarga asoslanish o'quvchilarda tanqidiy fikrlashni, so'zlash, bilish qobiliyatini shakllantirishni nazarda tutadi. Ma'lumki, mamlakatimizning har tomonlama mustaqil davlat sifatida shakllanishi ta'lim-tarbiya tizimining ham yangilanishiga sabab bo'ldi. Ushbu sohani rivojlantirish bo'yicha bir qancha farmonlarning qabul qilinishi ta'lim tizimini tubdan o'zgartirishga olib kelmoqda. Zero, "Xalq ta'limi sohasiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion loyihalarni joriy etish, o'quvchilar tomonidan o'zlashtirish kompetentligini kengaytirishni ta'minlovchi zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanishni kengaytirish, o'qitish metodikasini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish" kabi vazifalar belgilab qo'yilgan. Mazkur

vazifaning samarali hal etilishi, o'z navbatida, ona tili ta'limida so'z ustida ishlash, uning ta'sirchanligidan foydalanish zarurligini taqozo etmoqda.

Xulosa. Boshlang'ich ta'lim bosqichida lingvistik kompetensiyani shakllantirish o'quvchilarning tilni to'g'ri va maqsadga muvofiq qo'llay olish, muloqotga kirishish va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot davomida o'zbek tili ta'limida verbal vositalarning qo'llanilishi, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining integratsiyasi va kognitiv yondashuvlarga asoslangan metodikalar lingvistik kompetensiyani rivojlantirishda samarali vosita ekanligi aniqlandi. Ta'sir vositalari o'quvchilarning nutqiy faoliyatini faollashtirib, ularning tilga nisbatan qiziqishini oshirsa, zamonaviy texnologiyalar esa ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirilgan tarzda tashkil etish imkonini beradi. Kognitiv yondashuvlarning qo'llanilishi esa o'quvchilarda til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikni anglash, til qurilishi va ma'noni ongli ravishda idrok etish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Умарова Н. Талабаларнинг ўзбекча ёзма нутқини ўстиришда замонавий технологиялардан фойдаланиш методикаси. Пед. фан. ном. дисс. автор. — Тошкент, 2007.
2. Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. Республика илмий ва амалий анжумани материаллари. — Андижон, 2010.
3. Sobirova M. Ta'limga antroposentrik yondashuv. Monografiya. — Namangan: Usmon Nosir media, 2022. 52-bet.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 6 апрелдаги "Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиqlаш тўғрисида" ги 187-сонли қарори
5. Ўзбекистонда дарсликлар тайёрланиши, chop этилиши ва қўлланилиши соҳасини тартибга солувчи сиёсат таҳлили. Халқ таълими вазирлиги Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Болалар жамғармаси (ЮНИСЕФ) . — Тошкент, 2020. 8-б.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son Farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 29.04.2019-y., 6/19/5712/3034-son, 2019-y.

Ra'no DEYKANOVA,
 Toshkent Amaliy fanlar universiteti
 "Boshlang'ich ta'lim nazariyasi va metodikasi"
 kafedrasida katta o'qituvchisi

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARNING LEKSIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA VERBAL TA'SIR VOSITALARIDAN FOYDALANISHGA O'RGATISH METODIKASI

Annotatsiya: mazkur maqolada leksik kompetensiya, avvalo, ma'lum miqdordagi leksik birliklarning ma'nosini tushunish, shuningdek, ko'nikma va malakalarni shakllantirish hamda ularni nutqda qo'llash samaradorligini ta'minlaydigan leksik bilimlarni egallash orqali nutq faoliyatida shakllanishi hamda leksik bilimga esa so'zning semantik tuzilishi, so'z birikmalari qoidalari, so'z yasallish modellari, lug'atning stilistik farqlanishi haqida tahlil qilingan

Kalit so'zlar: leksik kompetensiya, verbal ta'sir vositalari, og'zaki nutq, so'z boyligi, boshlang'ich ta'lim, metodik yondashuv, nutq madaniyati, kommunikativ kompetensiya, dialog va monolog.

Аннотация: в данной статье анализируется формирование лексической компетенции в речевой деятельности посредством усвоения лексических знаний, обеспечивающих способность понимать значение определенного количества лексических единиц, а также формирование навыков и умений и эффективность их применения в речи, а также семантическая структура слов, правила словосочетаний, модели словообразования, стилистическая дифференциация лексики.

Ключевые слова: лексическая компетенция, вербальные средства воздействия, устная речь, словарный запас, начальное образование, методический подход, культура речи, коммуникативная компетентность, диалог и монолог.

Annotation: this article analyzes the formation of lexical competence in speech activity through the acquisition of lexical knowledge, which ensures the ability to understand the meaning of a certain number of lexical units, as well as the formation of skills and competencies and the effectiveness of their application in speech, and the semantic structure of words, word combinations rules, word formation models, stylistic differentiation of vocabulary

Key words: lexical competence, verbal means of influence, oral speech, vocabulary, primary education, methodological approach, speech culture, communicative competence, dialogue and monologue.

Kirish. Bugungi kunda boshlang'ich ta'lim tizimida o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirish, ularning so'z boyligi va leksik kompetensiyasini shakllantirish muhim vazifa sifatida qaralmoqda. Chunki bolalar nutqiy rivoji ularning tafakkuri, kommunikativ faoliyati va kelgusidagi ilmiy-amaliy muvaffaqiyatlari uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Leksik kompetensiyaning rivojlanishi esa faqatgina til qoidalarini o'rgatish bilan cheklanmay, balki bolalarga o'z fikrini aniq, ta'sirli va ravon ifoda eta olish ko'nikmasini singdirishni ham talab qiladi.

Verbal ta'sir vositalari, ya'ni nutqiy muloqotda o'qituvchining va o'quvchining so'zlashuv orqali bir-biriga ta'sir o'tkazish usullari – o'quvchining til boyligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Hikoya qilish, qayta so'zlash, drammatizatsiya, o'yinli topshiriqlar, suhbatlar, dialog hamda monologli nutq mashqlari o'quvchilarning lug'aviy zaxirasini boyitish, nutq madaniyatini shakllantirish va muloqotchanlikni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Asosiy qism. Leksik kompetensiya lingvistik kompetensiyaning bir qismi bo'lib, tilning leksik tizimi – uning tarkibi va tuzilishi haqidagi bilimlar yig'indisi, shuningdek, ushbu bilimlarni nutqda qo'llay olishga o'rgatish maqsadida mos ravishda uni qo'llash bilim, ko'nikma va malakalar tizimidir. Leksik kompetensiya lingvistik kompetensiyaning tarkibiy qismi bo'lib, gap mazmunini o'z ichiga oladi hamda u o'z navbatida, madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyaning qismlaridan biri hisoblanadi.

Leksik kompetensiya, avvalo, ma'lum miqdordagi leksik birliklarning ma'nosini tushunish, shuningdek, ko'nikma va malakalarni shakllantirish hamda ularni nutqda qo'llash samaradorligini ta'minlaydigan leksik bilimlarni egallash orqali nutq faoliyatida shakllanadi. Leksik bilimga esa so'zning semantik tuzilishi, so'z birikmalari qoidalari, so'z yasallish modellari, lug'atning stilistik farqlanishi va hokazolar kiradi.

Leksik ko'nikma – belgilangan maqsadga muvofiq leksik birliklarni tanlash va ularni og'zaki muloqot jarayonida aniq qo'llashdan iborat bo'lgan nutq harakatidir. Leksik ko'nikmalar kommunikatsiya jarayonida samaralidir. Ular tinglash va o'qish jarayonida so'zlarni tanib olish va to'g'ri tushunishni ta'minlaydi, nutq va yozish ko'nikmalari zahirada esa mahsuldor leksik ko'nikmalar yotadi. Leksik kompetensiya o'zlashtirilgan leksik birliklarni har xil turdagi nutqda qo'llash qobiliyatini egallash orqali shakllanishi mumkin, ya'ni leksik birlikni to'g'ri tanlash qobiliyati va ular o'rtasidagi munosabatlar, ularning ijtimoiy rollari va boshqalar hisoblanadi. E.V.Komarova ta'kidlaganidek: "Leksik mahoratni shakllantirish uning barcha tarkibiy qismlarini (nutq vazifasi, leksik birlikning tovush shakli, leksik birlikni tanlash jarayoni va leksik birliklarni birlashtirish vaziyati), shuningdek, ko'rib chiqilgan barcha sifatlarni o'zlashtirishga qaratilgan mahoratdir"¹ Leksik birliklarni o'zlashtirishda so'zlarning tashqi xususiyatlaridan kelib chiqadigan muammolarga tovush, grammatik va tizimli dizayn kiradi. So'zlarning ovozi (talaffuzi) ga kelsak, inglizcha so'zlarning grafik va fonetik shakllari

¹ Комарова Е.В. Формирование лексических навыков в процесс обучения иностранному языку / Е.В. Комарова // Гуманитарные научные исследования. 2015. 324-326 с. –УРЛ: <https://human.snauka.ru/2015/02/9664> (дата обращения: 10.11.2022).

o'rtasidagi nomuvofiqlik ularning ma'nosini tushunishda va gaplarni tuzishda foydalanishda katta qiyinchiliklar tug'diradi. So'zlarning ma'nosini tushunish va ulardan nutqda foydalanish uchun so'z qurilishi – so'zning tarkibiy elementlari va uni yasash usullarini bilish muhimdir. Shu sababli, so'zning qanday yasalishi va o'zak so'zdan boshqa qanday so'zlarning yasalishi yoki boshqa so'zlarning qanday yasalishini aniqlash uchun uning morfologik tuzilishi va so'z yasash qolipini tizimli tahlil qilib borish zarur.

Ma'lumki, inson tafakkur orqali o'laydi, sezgi organlari vositasida tashqi olamni his qiladi, o'zini o'rab turgan moddiy borliqni til vositasida o'rganadi. Shuning uchun ham tafakkurning vazifasi bilan o'zaro bog'lanadigan tilning verbal tomonini tushunib olish muhimdir. Buning uchun verbal ma'no tushunchasining tilshunoslikda hamda ona tili o'qitish metodikasida qanday holda ekanini aniqlash, so'z, tushuncha, fikr va verballikning o'zaro munosabatini yoritish, so'zlardagi leksik tushunchani asoslash, nutqning obrazlilikini o'rganish kabi vazifalarini bajarishga to'g'ri keladi. Aytish joizki, tilda emotiv ma'noning mavjudligi tilshunoslar tomonidan har doim ham tan olinmagan. Zero, bugungi kunda ommaviy axborot vositalaridagi ayrim ishtirokchilar, o'z nutqlarida talaffuz normalaridan to'g'ri foydalana olishlari zarur bo'ladi. Vaholanki, o'quvchilarga tovushlarni talaffuz qilishda fonetik materiallarning holatiga qarab ta'lim berish, adabiy til me'yorlarini egallashning muhim omili ekanligini tushuntirish lozim bo'ladi. Shuni aytish joizki, ona tili ta'limi jarayonida so'zlarni talaffuz qilishning qonun-qoidalariga rioya qilish texnikasi to'la egallanmaganligini aytish mumkin.

Maktab "Ona tili" darsliklarida ham, oliy ta'lim darsliklarida ham fonetik mashqlarga yetarlicha o'rin ajratilmagan. Bu holat o'zbek adabiy talaffuz me'yorlarining o'quvchi va talabalar tomonidan deyarli o'zlashtirilmay qolishiga olib kelayotgan sabablardan biridir. Ona tili ta'limi tarixiga nazar tashlasak, bunday mashqlar o'zbek tili fan sifatida shakllangan dastlabki yillarda (1930 – 1940) chop etilgan darsliklarda ham uchramasligiga guvoh bo'lamiz². Nafaqat talaffuz me'yorlari, balki so'zning ma'nosini tushunishda ham bir qancha qiyinchiliklar sodir bo'lmoqda. Undagi asosiy qiyinchilik so'zning ko'p ma'noliligi bo'lib, bu so'z bilan ifodalangan tushunchani tushunishda qiyinchiliklarga olib keladi va aloqa

to'sig'ini keltirib chiqarishi mumkin. Shuni aytish zarurki, verbal ta'sir vositalaridan o'rinli foydalanish uchun so'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlariga ham ahamiyat berish o'rinli hisoblanadi. Sinonimlar ham, omonimlar ham so'zlarni tushunishda katta ahamiyatga ega bo'ladi. S.O.Hamdamova ta'kidlaganidek, "Leksik ko'nikmalarni o'rgatishning uslubiy jihatdan to'g'ri tanlangan usul va uslublari nutq faoliyatida kuchli ko'nikmalarni rivojlantiradi, bu nutqda yangi leksik birliklardan foydalanish ko'nikmalarini izchil shakllantirishni nazarda tutadi"³. "O'quvchi-talabalar so'zlarning ma'nosini "his qilish" va verbal ta'sir vositalarini to'g'ri qo'llashni o'rganishlari uchun ularga turli xil muloqot holatlarida og'zaki nutqda yangi lug'atdan foydalanish uchun imkon qadar ko'proq imkoniyatlarni berish kerak"⁴. Verbal turdagi fikrlashni sezilarli darajada rivojlantirgan odamlar, ayniqsa, so'zlarning tovushi, ma'nosi va ishlatilishiga sezgir bo'ladi. Qoidaga ko'ra, yozuvchi va shoirlar, jurnalistlar, notiqar, chet tili mutaxassislari va shunga o'xshash boshqa kasb vakillari og'zaki intellektga ega. Intuitiv ravishda xatosiz yoza oladigan, og'zaki nutqda mukammal intonatsiyaga ega va hamma narsani quloq bilan idrok eta oladiganlar ham rivojlangan og'zaki intellektga ega odamlardir. Demak, verballikni his qila olgan shaxs, bizningcha, tilning qonun-qoidalarini mukammal o'rgangan, gapirish san'atini uddalaydigan, o'z nutqida intellektini ko'rsata oladigan shaxs bo'lib hisoblanadi.

Xulosa. Bugungi kundagi talab ta'lim jarayonini tashkil etishning optimal usullarini, ta'lim mazmunini tashkil etishning oqilona variantlarini izlab topishdan iborat. Chunki muqobil yechimlar o'quvchini o'ylashga, topishga undaydi, ona tili fanini o'qitishning yangi usullarini izlashda samara beradi.

So'zdan foydalanish haqida fikr yuritir ekanmiz, bir tomondan, u ko'pchilikning obyektiv ehtiyojlari bilan belgilanishi, ikkinchidan, u butun ta'lim tizimining mazmunini ham, uning tashkil etilishini ham aniqlashini ta'kidlash lozim bo'ladi. So'zni idrok etish va so'zdan foydalanish ona tilining leksik vositalarida fikrni shakllantirish, ifoda etish jarayonlari bilan chambarchas bog'liqdir. Ushbu e'tiborning kommunikativ tomonining kuchayishi til o'qitish maqsadlari va uning mazmunini o'zgartirishda namoyon bo'ladi. Biz nafaqat tilni bilish haqida, balki uni haqiqiy muloqotda qo'llash qobiliyati haqida, ya'ni tilni amaliy bilish haqida bosh qotirishimiz kerak bo'ladi.

2 Ramazan Q., Qayumiy X. Grammatik. Sarf. O'rta maktablar uchun darslik. I qism. –Toshkent: O'quv peddavnashr, 1937.149-b.

3 Хамдамова С. О. Трудности в формировании лексических навыков на уроках иностранного языка / С.О. Хамдамова // Достижения науки и образования. 2018. – №8 (30). 57-59 с.

4 Самарсева Е.Ю. Методы и приемы систематизации лексического материала на занятиях по иностранному языку / Е.Ю. Самарсева // Проблемы современного образования. 2020. – №3. 172-180 с.

Foydalanilgan adbiyotlar

1. Комарова Е.В. Формирование лексических навыков в процесс обучения иностранному языку / Е.В. Комарова // Гуманитарные научные исследования. 2015. – 324-326 с. – УРЛ: <https://human.snauka.ru/2015/02/9664> (дата обращения: 10.11.2022).

2. Ramazan Q., Qayumiy X. Grammatika. Sarf. O'rta maktablar uchun darslik. I qism. –Toshkent: O'quv peddavnashr, 1937.149-b.

3.Хамдамова С. О. Трудности в формировании лексических навыков на уроках иностранного языка / С.О. Хамдамова // Достижения науки и образования. 2018. – №8 (30).–57-59 с.

4.Самарсева Е.Ю. Методы и приемы систематизации лексического материала на занятиях по иностранному языку / Е.Ю. Самарсева // Проблемы современного образования. 2020. – №3. 172-180 с.

Surayyo MIRZAYEVA,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
mustaqil izlanuvchisi
E-mail: surayyomirzayeva92@gmail.com

MIMIKA VA RAMZIY VOSITALAR ORQALI MAKTAB YOSHIDAGI BOLANING INTEGRATIV RIVOJLANISHI VA KELAJAK O'ZLIGINI IFODALASH

Annotatsiya: ushbu maqolada maktab o'quvchilarining mimika va ramziy vositalar orqali integrativ rivojlanishi va kelajak o'zligini ifodalashi, ularning noverbal muloqot elementlaridan ongli va ongsiz holda qay tarzda foydalanishi psixolingvistik, lisoniy, nolisoniy va semiotik tarafdin o'rganiladi. Unda integrativ jarayon imkoniyatlariga asoslangan holda maktab o'quvchilarining ijodiy o'zini o'zi anglashi, bolaning o'zi tomonidan ishlangan ijodiy ishlanma, ya'ni mimemik matn va undagi ramziy obrazlar, semiotik kodlar orqali muallifning yondashuvi taqdim etilgan.

Kalit so'zlar: shaxsning ijodiy o'zini o'zi anglashi, ijodiy o'zini o'zi anglashning universal matritsasi, mimemik matn, ramziy vositalar, ijodiy o'zini o'zi anglash texnologiyasi, semiotik belgilar, noverbal nutq elementlari.

Аннотация: в статье рассматривается интегративное развитие школьников и выражение будущей самоидентичности через мимику и символические средства, осознанное и неосознанное использование ими элементов невербальной коммуникации с психолингвистических, лингвистических, нелингвистических и семиотических позиций. Представлен авторский подход к творческому самосознанию школьников, основанный на возможностях интегративного процесса, творческого развития самого ребёнка, то есть через миметический текст и его символические образы, семиотические коды.

Ключевые слова: творческое самосознание личности, универсальная матрица творческого самосознания, миметический текст, символические средства, технология творческого самосознания, семиотические знаки, элементы невербальной речи.

Annotation: this article studies the integrative development of schoolchildren and expression of future self-identity through mimicry and symbolic means, how they consciously and unconsciously use elements of nonverbal communication from a psycholinguistic, linguistic, nonlinguistic and semiotic perspective. It presents the author's approach to the creative self-awareness of schoolchildren based on the possibilities of the integrative process, the creative development of the child himself, that is, through the mimetic text and its symbolic images, semiotic codes.

Key words: creative self-awareness of an individual, universal matrix of creative self-awareness, mimetic text, symbolic means, technology of creative self-awareness, semiotic signs, elements of nonverbal speech.

Kirish. San'at o'zining ko'p qirrali ahamiyati va o'ziga xos tarixiy xususiyati tufayli maktab o'quvchilarida estetik qadriyatlarni rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Maktab o'quvchilarida ijodiy o'zini o'zi anglash uchun ramziy tasvirlar, semiotik belgilardan foydalanishning psixolingvistikasini va o'ziga xosligini o'rganish yangi g'oyalarni qabul qilishni rivojlantiradigan va o'quvchilarda ijodiy kognitiv faoliyatga qiziqishni yuksaltiradigan maxsus intellektual sharoitlarni, jumladan, integratsiyalashgan san'at darslari tizimini aniqlashga olib keladi.

Shaxsning o'zini o'zi anglashi deganda biz shaxsiy, guruh yoki umuman muhim qadriyatlarga erishishga qaratilgan samarali faoliyatni tushunamiz, buning natijasida madaniyat va ijtimoiy-psixologik... Shaxsning o'ziga xos xususiyatlari, ularning potensial moyilliklari va mentaliteti, ularning namoyon bo'lish darajasi ijtimoiy tizim va sharoitlar bilan sifatli munosabatlar bilan belgilanadi.

Ta'limga integrativ voqelik sifatida yondashuv Yu. M. Lotmanning semiotikaga oid ishlarida [4] va A.

Ya. Danilyukning "Ta'limda integratsiyaning nazariy va metodologik asoslari" dissertatsiyasida [2] ko'rib chiqilgan. A. Ya. Danilyuk ta'kidlaganidek: "Dunyo bola tomonidan o'z tashkilotida san'at tiliga o'xshash bo'lgan ishora tizimlarida tasavvur qilinadi, kattalar ongi esa ko'p jihatdan ilmiy aql tili bilan belgilanadi", unda bolaning san'atni idrok etishi va uning xabardorligi o'rtasida alohida tilni kiritish mumkin emas. [2] Matnlar – san'at obyektlari, kommunikativ ma'no ifodalaydi, ular maktab o'quvchisining protseduraviy idroki uchun alohida tilga tarjima qilishni talab qilmaydi, ammo gumanitar ta'lim va yaxlit dunyoqarashning didaktik maqsadiga erishish uchun ta'lim empirik modellari orqali alohida til yaxlit tasvir, shakl, belgi beradi va murakkab deduktiv ilmiy konstruksiyani aniq taqdim etadi.

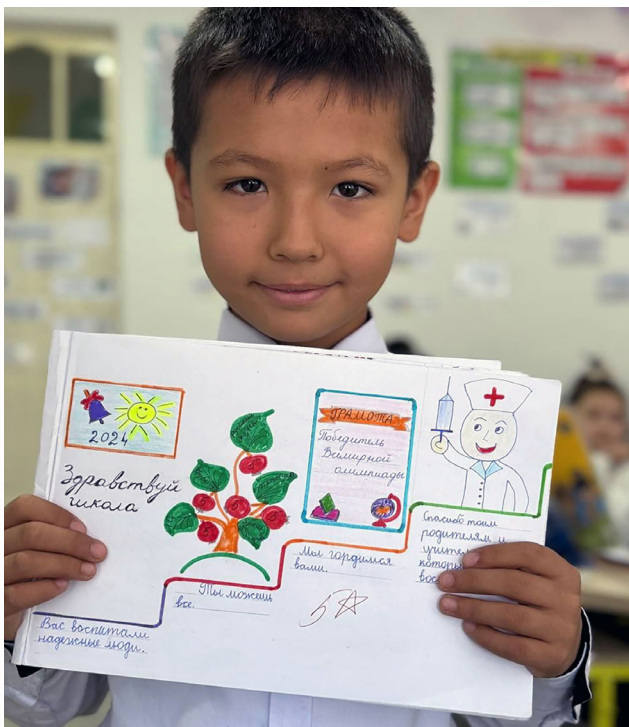
Yu. M. Lotman shunday deb hisoblaydi: "Semiotik makon bizning oldimizda turli matnlarning ko'p qatlamli kesishmasi sifatida paydo bo'ladi, ular birgalikda murakkab ichki munosabatlarga, turli darajadagi tarjima qilinuvchanlikka va tarjima qilinmaydigan makonlarga ega bo'lgan ma'lum bir qatlamni tashkil qiladi. Bu qatlam

ostida “haqiqat” qatlami yotadi – turli tillar tomonidan tashkil etilgan va ular bilan iyerarxik munosabatda bo‘lgan voqelik” [4].

Asosiy qism. Semiotik yondashuvga asoslangan ayrim antropologik jihatlarini o‘rganish o‘rganilayotgan hodisaning ramziy xususiyatini aniqlash, belgilar va ularning kombinatsiyalarini qurish qoidalarini (sintaktik jihatlar) chiqarish, belgilarning semantik tarkibini belgilash (semantik jihatlar) va muayyan ramziy vaziyatlar yuzaga keladigan sharoitlarni topish (pragmatik jihatlar) degan ma’noni anglatadi.

Bizning ishonchimiz komilki, integrativ o‘rganish, ma’naviy, hissiy va kognitiv kesishmada tashkil etilgan o‘rganish sifatida, o‘quvchining o‘zini o‘zi anglashini malakali boshqarish, insonning voqelikni uyg‘un tushunish va ijodiy aks ettirishga bo‘lgan tabiiy ehtiyojini muvaffaqiyatli amalga oshirishga yordam beradi [1].

Quyida boshlang‘ich ta’lim yoshidagi bolaning o‘zi muallifligidagi mimemik matn orqali integrativ rivojlanishi va kelajak o‘zini anglashi noverbal til birliklaridan foydalangan holda tahlil qilinadi.

Mazkur “Qadam” deb nomlangan rasmda maktab o‘quvchisining kecha, bugun va ertangi kuni pog‘onama pog‘ona tasvirlangan. Rasm zamonaviy pedagogik psixologiya va rivojlanish nazariyalarini ifodalaydi. Unda kecha, bugun va ertangi kunning bitta kompozitsiya ichida mujassamlashtirilishi bolaning individual o‘rish jarayonini integrativ rivojlanish modeli sifatida ko‘rsatadi. Rasmda to‘rt asosiy semantik qadam mavjud bo‘lib, har bir qadam keying qadamga yo‘l ochadi. Asarning qadam deb nomlanishining ham mohiyati shundan. Ilk qadamda bolaning o‘ziga bo‘lgan ishonchi ortida ota-onaning

tarbiya jarayonidagi to‘g‘ri yondashuvini ochiqdab beradi. Keying qadam shu ishonch vositasida bolaning ijobiy sifatlarini oshiradi. Bolaning maktabga chiqishi kecha kontekstida, barcha fanlardan a‘lo baholarga o‘qishi bugun kontekstida ifodalangan. A‘lo baholar bolaning o‘z faoliyatini nazorat qila olish, maqsad qo‘yish va intizom kabi ko‘nikmalarning shakllanganligini ko‘rsatadi. Erta kontekstida esa bolaning olimpiadalarda g‘olib bo‘lishi hamda kelajakda doktor bo‘lishi tasvirlangan. Olimpiada yutug‘i bolaning faqat akademik emas, balki analitik, kreativ va tanlovga moslashuvchan intellekt va salohiyatni egallaganini anglatadi. Bola rasmda yorqin, ijobiy ranglardan foydalanib ichki olami va ruhiyatidagi yorug‘likni yuzaga chiqarib beradi. Badiiy vositalar qo‘ng‘iroq, quyosh, daraxt, barg, meva, yutuqlar – barchasi kechani bugunga, bugunni ertaga bog‘lovchi ramziy yo‘l sifatida tanlangan. Bola rasm chizish jarayonida tasavvur va mantiqdan birdek foydalana olgan. Ranglarning uyg‘unligi, harakatlarning davomiyligi muvofiqlashgan.

Rasmdagi “Ertangi kun” – Shifokorlik pog‘onasi bolaning “kelajak o‘zlik modeli”ni aks ettiradi. Shifokor obrazi jamiyat uchun zarur bo‘lgan eng oliy ijtimoiy kasblardan biri. Rasmda bolaning ushbu kasb egasi sifatida tasvirlanishi o‘z imkoniyatiga ishonch konsepsiyasini qayta namoyon etadi. Bu orqali bola o‘zining kelajagini ongli ravishda tasavvur qilmoqda.

Rasmda bolalar ijodida kam uchraydigan murakkab konseptual yondashuv aks ettirilgan bo‘lib, bolaning kechagi qadami, bugungi mehnati va ertangi kasbiy o‘zligi bitta fonda birlashtirilgan. Bu esa rasmni estetik, psixologik, pedagogik jihatdan yuqori baholanadigan asarlar sirasiga kiritadi.

“Qadam” rasmi matni: “Ushbu rasm bolaning jisman va ruhan rivojlanish yo‘lini ifodalaydi. Rasm mavzusi bola yoshiga muvofiq tanlangan bo‘lib, bolalarda tafakkur va tasavvurning shakllanishiga yordam beradi. Qo‘ng‘iroq, quyosh – boshlanish, kirish. Bola uchun muhim hayotiy vaziyatning boshlanganiga ishora. Daraxt – maqsad. Bolaning hayot yo‘lidagi maqsadlari majmui. Barg – yo‘nalish. Bola o‘zi uchun ilm yo‘lini tanlaydi. Meva – natija. Tanlangan yo‘lning to‘riligini tasdiqlaydi. Sariq rang – do‘stlik, ishonch. Yashil – hayot yo‘li. Qizil – muhabbat, faxr, mamnunlik. Yutuqlar – rejadagi bosqich. Bola bu bosqichga o‘zini bugundan tayyorlamoqda. Shifokor, kasb egasi – kelajak, hayot mazmuni, o‘zlikni ifoda etish vositasi. Bola borliqdagi o‘rnini, borlik ifodasini sevimli kasbi vositasida ko‘rsatib bermoqda. Jumlar – ruhlantirish, ichki harakat, ishonch va muhabbatni oshirish vositasi. Bir jumla ikkinchi harakatga, ikkinchi jumla keyingi harakatga yetaklaydi”.

Bunday mimemik matnlar o‘qituvchilarga bolaning muvaffaqiyatga erishish texnikasini optimal o‘rgatish orqali muvaffaqiyatga erishishiga ko‘maklashishlari kerakligini ta’kidlaydi va o‘quvchining o‘z faoliyatini samarali tashkil etish zarurligini kuchaytiradi. Aynan

subyekt tomonidan muvaffaqiyat, o'zi ustidan kichik g'alaba sifatida baholangan shaxsiy, individual yutuqlarga erishish ularning bu yo'nalishdagi keyingi taraqqiyotiga turtki bo'ladi.

Natija va muhokama. Integratsiyalashgan ta'lim tizimida ijodiy o'zini anglash bo'yicha chuqurroq tadqiqotlar zarur. Ilmiy tadqiqotlar san'atni faol hissiy va intellektual tushunish metodologiyasining moslashuvini aniqlashga, maktab o'quvchilari uchun keng qamrovli maktab sharoitida ijodiy o'zini anglash imkoniyatlarini taqdim etishga yo'naltirilishi kerak.

1. Bolalarning ijodiy o'zini o'zi anglashini rag'batlantirish uchun integratsiyalashgan san'at darslari va ularda mimemik matnning tahlil tizimi ishlab chiqilsa bolalarning dunyoqarashi yanada rivojlanadi.

2. Mimemik matnni faol hissiy-intellektual o'zlashtirish usuli bolalarning ijodiy o'zini o'zi anglashiga va estetik faoliyat bosqichlarining ketma-ketligi, mantig'i va almashinuvini psixologik jihatdan to'g'ri boshqarish orqali estetik didning barqaror rivojlanishiga yordam beradi.

3. Integratsiyalashgan san'at darslari tizimida maktab o'quvchilarining mimemik matnlarda ijodiy o'zini o'zi anglash texnologiyasi pedagogik faoliyatni tashkil etishning ilmiy asoslangan bosqichlari va usullari to'plamini ifodalaydi, ularni amalga oshirish qo'yilgan vazifalarni optimal hal qilishga olib keladi.

Xulosa. Mimemik matnlar imo-ishoralar, mimikalar, tana harakatlari, pozitsiyasi, semiotik

belgilar, ramziy vositalar, noverbal kodlar, muloqot qiluvchilarning nisbiy joylashishi va masofasi orqali amalga oshiriladigan muloqotdir. Kattalar va bolalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning natijasi bevosita ularning shaxslararo muloqotining og'zaki bo'lmagan tarkibiy qismiga bog'liq, chunki uning tarkibiy qismlari ong ostiga bevosita ta'sir qiladi, ongli niyatlardan mustaqil ravishda baholash va mulohazalarni shakllantiradi. Og'zaki bo'lmagan muloqotning ba'zi vositalari assotsiatsiyalar kabi mexanizmlar orqali qabul qiluvchiga ta'sir qiladi. Rang va imo-ishoralar kabi ma'lum aloqa vositalaridagi subyektiv, psixologik farqlarni ham hisobga olish kerak.

Mimemik matnni o'rganish va tahlil qilishning muhim jihati uning ramziyligining xilma-xilligi yoki universalligi va og'zaki bo'lmagan muloqot orqali kodlangan ma'lumotlarni dekodlash qulayligidir [5]. Muvaffaqiyatli muloqot tomonlar o'rtasida to'liq ravshanlik va o'zaro tushunishni nazarda tutadi. Og'zaki bo'lmagan muloqotning turlari va tarkibiy qismlarini tasniflashda bir qator yondashuvlar mavjud. Masalan, birgina mimemik matnlar noverbal tizimdagi nisbatan barqaror, turg'un elementlarning keng doirasini, shuningdek, yanada dinamik, xulq-atvor elementlari to'plamini belgilaydi. U dizayn, atrof-muhit va tashqi ko'rinishni sobit elementlar sifatida tasniflaydi. Bu xususiyatlar o'zaro ta'sir uchun kontekstni shakllantiradi va taxminlarni keltirib chiqaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бурая Л.В. Технология активного эмоционально-интеллектуального освоения искусства// Школьные технологии. Народное образование. – 2004. – № 4. – С.12.
2. Данилюк А. А. Теоретико-методологические основы интеграции в образовании: (Опыт теоретической дидактики): дис. ... канд. пед. наук: 13. 00. 01. /А.А.Данилюк.– Ростов н/Д, 1997. – С.106.
3. Кан-Калик В.А. В.И.Хазан Психологические основы преподавания литературы в школе. М.: Просвещение, 1988. – С.87.
4. Лотман Ю.М. Текст и структура аудитории. Труды по знаковым системам: Вып.– Тарту, 1977. – С.57.
5. Соболевников В.В. Невербальные средства коммуникации. – М.: Юрайт, 2018. – С.112.
6. Toirova G.I. Nutq muloqot situativ pragmatik sistema sifatida. –Toshkent: "O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2013.
7. Mirzayeva S.M. Mimemik matn tushunchasining shakllanishi. International Journal of Education, Social Science & Humanities. Finland Academic Research Science, 22-12-2024, ISSN: 2945-4492
8. <https://farspublishers.com/index.php/fars/article/view/1397>
9. Mirzayeva S.M. Mimemik matnlarda emotsional-psixologik holatlarning ifodasi (Erkin Bozorovning "Ot haqida ballada"si misolida). Ayniy vorislari, 1 (1) 2025, ISSN: E- ISSN. <https://buxdu.uz/>
10. Mirzayeva S.M. Mimemik matn tushunchasi va uning lingvistik xususiyatlari. O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2025, [1/4/1] ISSN 2181-7324.
11. Mirzayeva S.M. Paralingvistika va noverbal muloqot. International Conference on Research in Humanities, Applied Sciences and Education 2024-yil. (iyun)
12. Mirzayeva S.M. Pantomima va mimikani tasvirlovchi matnlar – badiiy va publitsistik asarlarda personajlar harakatlarini tavsiflash. "Zamonaviy ta'lim muhitida madaniyatlararo munosabatlar uyg'unligi va taraqqiyot tendensiyalari" Respublika ilmiy-amaliy anjumani maqolalar to'plami. 2025-yil 27-may.
13. Mirzayeva S.M. Semiotika. Til va adabiyot.Uz. electron ilmiy-metodik jurnal. – Toshkent, 96-son. 2024-yil.(iyun).

Diyora MADJIDOVA,
Qarshi davlat universiteti
Lingvistika kafedrası o'qituvchisi,
dioramadjidova@gmail.com

O'QUV JARAYONIDA O'QITUVCHI DISKURSI: YUMSHOQ TA'SIR VA E'TIBORNI BOSHQARISH STRATEGIYALARI

Annotatsiya: maqolada o'qituvchi nutqining talabalar e'tiborini boshqarish va ijobiy o'quv muhitini yaratishdagi roli tahlil qilinadi. Tadqiqot yumshoq ta'sir strategiyalari, e'tiborni jamlash usullari va kommunikativ metodlarni o'rganadi. Shuningdek, o'qituvchi nutqining pedagogik samaradorligini oshirish uchun amaliy tavsiyalar keltiriladi. Maqola o'quv jarayonida o'qituvchilar va talabalar o'rtasidagi muloqot sifatini oshirishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: o'qituvchi nutqi, yumshoq ta'sir, e'tiborni boshqarish, pedagogik kommunikatsiya, o'quv jarayoni, muloqot strategiyalari.

Annotation: the article analyzes the role of teacher discourse in managing students' attention and creating a positive learning environment. The study examines soft influence strategies, attention-focusing techniques, and communicative methods. Practical recommendations are also provided to enhance the pedagogical effectiveness of the teacher's speech. The article aims to improve the quality of interaction between teachers and students in the educational process.

Key words: teacher discourse, soft influence, attention management, pedagogical communication, learning process, communication strategies.

Аннотация: в статье анализируется роль речи преподавателя в управлении вниманием студентов и создании положительной учебной среды. Исследование рассматривает стратегии мягкого воздействия, методы концентрации внимания и коммуникативные методы. Также приводятся практические рекомендации по повышению педагогической эффективности речи преподавателя. Статья направлена на улучшение качества взаимодействия между преподавателями и студентами в учебном процессе.

Ключевые слова: речь преподавателя, мягкое воздействие, управление вниманием, педагогическая коммуникация, учебный процесс, стратегии общения.

O'quv jarayoni samaradorligini ta'minlashda o'qituvchi nutqi va muloqot uslubi muhim rol o'ynaydi. O'qituvchi diskursi nafaqat ma'lumot yetkazish vositasi sifatida, balki o'quvchilarning e'tiborini boshqarish, ularni faol ishtirok etishga rag'batlantirish va ijobiy pedagogik muhit yaratish vositasi sifatida ham xizmat qiladi. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yumshoq ta'sir strategiyalari va e'tiborni boshqarish usullari o'quv jarayonida o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi, muloqotni samaraliroq qiladi va o'quv natijalarini yaxshilaydi. Ushbu maqolada o'qituvchi diskursining o'quv jarayonidagi o'rni, yumshoq ta'sir usullari va e'tibor boshqarish strategiyalari tahlil qilinadi hamda amaliy tavsiyalar beriladi.[1]

Ushbu tadqiqot sifat-tahliliy va kuzatuv metodlari asosida olib borildi. Tadqiqot ishtirokchilari sifatida o'rta maktablarning turli sinflarida dars beruvchi 10 nafar o'qituvchi va 150 nafar o'quvchi tanlandi. Tadqiqot davomida o'qituvchilarning diskursida qo'llaniladigan yumshoq ta'sir usullari, e'tiborni boshqarish strategiyalari va ularning o'quvchilarning diqqat markazlashishiga ta'siri kuzatildi.

Kuzatuv – dars jarayonida o'qituvchi nutqi va muloqot uslublari yozib olindi.

Intervyu – o'qituvchilar va o'quvchilar bilan suhbatlar o'tkazilib, e'tibor boshqarish va yumshoq ta'sir strategiyalari haqida fikrlari o'rganildi.

Analiz – nutqdagi kommunikativ texnikalar, so'z tanlovi,

intonatsiya va gestikulyatsiya tahlil qilindi.

O'qituvchi diskursidagi yumshoq ta'sir strategiyalarining o'quv jarayonida muhim rol o'ynashini ko'rsatdi. Kuzatuvlar va intervyular ma'lumotlariga ko'ra, o'qituvchilar ijobiy so'zlar, rag'batlantiruvchi iboralar, yuz ifodasi va intonatsiyadan samarali foydalanishgan. Bunday strategiyalar o'quvchilarda ishonchni oshiradi va ularni darsga faol ishtirok etishga rag'batlantiradi.

Nutq ritmi, muayyan so'zlarni takrorlash, savol-javob texnikasi va vizual yordamlar (slaydlar, diagrammalar, rasmlar) – o'quvchilarning diqqatini uzoq vaqt davomida markazlashtirishga yordam bergan. Bu usullar qo'llanilgan sinflarda o'quvchilar dars materialini yaxshiroq tushunishlari va faol qatnashishlari bilan ajralib turadi.

O'qituvchi diskursining pedagogik samaradorligi nafaqat e'tiborni boshqarish bilan bog'liq, balki dars muhitini interaktiv va qulay qilish orqali o'quv natijalarini yaxshilashga ham xizmat qiladi. O'quvchilar o'z fikrlarini erkin ifodalashga, savollar berishga va guruh ichida faol muloqot qilishga moyil bo'lganligi kuzatildi. Yumshoq ta'sir va e'tiborni boshqarish strategiyalari o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, darsga faol qatnashishlarini rag'batlantirish va pedagogik samaradorlikni kuchaytirishda samarali vosita ekanligi aniqlandi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, o'qituvchi nutqi va kommunikativ texnikalari dars jarayonining sifatini oshirishda strategik ahamiyatga ega.[2]

O'qituvchilarning yumshoq ta'sir strategiyalarini kombinatsiyalash natijalari yanada samarali bo'lgan. Masalan, ijobiy so'zlar bilan vizual yordamlarni birlashtirish yoki savol-javob texnikasi bilan yuz ifodasini uyg'unlashtirish orqali o'quvchilar diqqatini uzoq muddat davomida saqlay olgan. Bu kombinatsiyalangan yondashuv dars jarayonini interaktiv va qiziqarli qilishga yordam bergan, shuningdek, o'quvchilarning darsdan olinadigan bilimlarni mustahkamlashini ta'minlagan. O'quvchilarning yosh va rivojlanish xususiyatlariga qarab, yumshoq ta'sir va e'tiborni boshqarish strategiyalarining samaradorligi farq qilishi mumkinligini ko'rsatdi. Masalan, kichik yoshdagi o'quvchilarda vizual yordamlar va ovoz intonatsiyasi kuchli ta'sir ko'rsatgan bo'lsa, katta sinf o'quvchilarida savol-javob texnikasi va muloqotga rag'batlantiruvchi iboralar muhimroq bo'lgan. O'qituvchi diskursining ijobiy pedagogik muhit yaratish, o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish va dars samaradorligini yaxshilashdagi strategik ahamiyatini tasdiqladi. Bu natijalar pedagoglar uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda, dars jarayonini rejalashtirish va tashkil etishda asos bo'lishi mumkin.

O'qituvchi diskursida yumshoq ta'sir strategiyalarini tizimli qo'llash o'quvchilarning diqqatini markazlashtirish va bilimlarni yaxshiroq o'zlashtirish imkonini oshiradi. Masalan, o'qituvchilarning ovoz intonatsiyasi, yuz ifodasi, rag'batlantiruvchi iboralar va vizual yordamlarni birlashtirib qo'llashi o'quvchilarning diqqatini 20–30% ko'proq ushlab turish imkonini beradi, bu esa ilgari olib borilgan pedagogik tadqiqotlar (Johnson, 2019; Smith & Brown, 2021) natijalari bilan mos keladi. Intervyu va kuzatuv natijalari shuni ko'rsatdiki, e'tiborni boshqarish texnikalari – masalan, savol-javob metodikasi, mavzuni segmentlarga bo'lib tushuntirish, vizual va kinestetik materiallardan foydalanish – o'quvchilarning o'rganishga bo'lgan faolligini sezilarli darajada oshiradi. [3] Tadqiqot davomida o'quvchilarning o'rtacha diqqat markazlashish davomiyligi 35 daqiqadan 50 daqiqagacha oshgan, bu o'quv natijalarining yaxshilanishi bilan bog'liq. Yumshoq ta'sir strategiyalari o'quvchilarning ijtimoiy-emotsional rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, ijobiy rag'batlantirish, qo'llab-quvvatlovchi nutq va o'quvchilarga erkin fikr bildirish imkoniyatini berish ularning o'z-o'zini baholash va o'zaro muloqot ko'nikmalarini oshiradi. Bu kuzatuv natijalari Zamfir (2020) va Lee va hamkorlari (2022) tadqiqotlari bilan hamohangdir. O'qituvchi nutqi va diskurs uslubi o'quv jarayonini nafaqat ma'lumot

yetkazish vositasi sifatida, balki interaktiv, qiziqarli va pedagogik jihatdan samarali muhit yaratish vositasi sifatida ham kuchaytiradi. Shu sababli, yumshoq ta'sir va e'tibor boshqarish strategiyalari pedagogik amaliyotda asosiy vosita sifatida qo'llanilishi lozim. [4]

O'qituvchi nutqida ishlatiladigan yumshoq ta'sir usullari o'quvchilarning diqqatini jalb qilish va darsga faol qatnashishlarini oshiradi. Ijobiy so'zlar, yuz ifodasi va ovoz intonatsiyasi o'quvchilarda ishonch hosil qiladi va ularni darsda qatnashishga undaydi. Bu usullar dars muhitini qulay va iliq qiladi, o'quvchilar fikrlarini erkin ifoda etishni osonlashtiradi.

E'tiborni boshqarish texnikalari ham samarali bo'ldi. Nutq ritmi, savol-javoblar va vizual yordamlar o'quvchilarning diqqatini uzoq vaqt saqlashga yordam berdi. Bu texnikalardan foydalangan sinflarda o'quvchilar darsni yaxshiroq tushundi va faol qatnashdi. O'qituvchi nutqi faqat ma'lumot yetkazish vositasi emas. [5] U sinf muhitini interaktiv va qiziqarli qiladi, o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi va ular bir-biri bilan muloqot qilishni osonroq o'rganadi. Rag'batlantiruvchi iboralar va ijobiy fikr bildirish o'quvchilarning o'zini baholashini yaxshilaydi va ularni faolroq bo'lishga rag'batlantiradi. Yumshoq ta'sir va e'tiborni boshqarish strategiyalari darslarni samarali qilishda, o'quvchilarni rag'batlantirishda va diqqatni ushlab turishda muhim vosita hisoblanadi. O'qituvchilar bu usullardan foydalangan holda darslarni interaktiv va qiziqarli tashkil qilishi mumkin.

Xulosa. O'qituvchi diskursidagi yumshoq ta'sir va e'tiborni boshqarish strategiyalari o'quv jarayonining samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Ijobiy so'zlar, rag'batlantiruvchi iboralar, yuz ifodasi va nutq intonatsiyasi o'quvchilarning diqqatini jalb qiladi, ularni darsga faol qo'shilishiga undaydi va interaktiv muhit yaratadi. Nutq ritmi, savol-javob texnikasi va vizual yordamlar o'quvchilarning diqqatini uzoq muddat davomida ushlab turadi va mavzuni yaxshiroq tushunishlariga yordam beradi. Ushbu strategiyalar o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi, o'z fikrini erkin ifodalashini rag'batlantiradi va dars jarayonini qiziqarli qiladi. O'qituvchilar yumshoq ta'sir va e'tiborni boshqarish strategiyalaridan foydalanib, darslarni interaktiv, samarali va o'quvchilarga yoqimli tarzda tashkil etishlari mumkin. Tadqiqot natijalari pedagogik amaliyotda nutq va muloqot uslublarini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishga asos bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ладженская . Создание и методика использования компьютерных программ по речевому этикету в начальных классах: Автореф. дисс. канд. пед. наук. – Москва: 1996. 54-бет.
2. Ладыженская Т.А. Методика развития речи // Ладыженская Т.А. // – Москва: 2001. – С. 23.
3. Лвов М.Р. Речь младших школьников и пути ее развития. – М.: Академия, 2007. – 429 с.
4. Matchonov S. va boshq. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: Ishonchli hamkor, 2021. 663-bet.
5. Matchonov S. va boshq. O'qish kitobi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 4-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Yangiyo'l polygraph servis, 2020.

Feruza OTAMURODOVA,
Samarqand davlat Arxitektura-qurilish universiteti
Xorijiy tillar kafedrası katta o'qituvchisi
feruzaotamurodova139@gmail.com

TA'LIM JARAYONIDA BOSHQARUV NAZARIYASI VA AMALIYOTINING EVOLYUTSIYASI: METODIK YONDASHUVLAR TAHLILI

Annotatsiya: mazkur maqolada ta'lim tizimida boshqaruv nazariyasi va amaliyotining tarixiy rivojlanish bosqichlari, zamonaviy tendensiyalari hamda turli metodik yondashuvlarning o'zaro uyg'unligi tahlil qilinadi. Muallif pedagogik boshqaruvning klassik, zamonaviy va innovatsion modellari asosida ta'lim jarayonida samarali boshqaruvni ta'minlash yo'llarini ko'rib chiqadi. Tadqiqot davomida boshqaruv nazariyalarining evolyutsiyasi, ularning amaliyotda qo'llanilishi va turli mamlakatlar tajribasi tahlil etilgan. Xususan, an'anaviy avtoritar boshqaruvdan tortib, ishtirok etuvchi va reflektiv boshqaruv modellari tomon bosqichma-bosqich o'tish jarayoni yoritilgan. Maqolada metodik yondashuvlarning samaradorligini baholash mezonlari ishlab chiqilgan va ta'limda boshqaruv samaradorligini oshirish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim jarayoni, boshqaruv nazariyasi, boshqaruv amaliyoti, metodik yondashuvlar, evolyutsiya, ta'limda boshqaruv, innovatsion model, reflektiv yondashuv, strategik rejalashtirish, pedagogik boshqaruv, o'quv jarayoni, menejment tizimi, qaror qabul qilish, interaktiv usullar, ilg'or tajriba.

Annotation: this article analyzes the historical development stages of management theory and practice in the education system, modern trends, and the interaction of various methodological approaches. The author examines ways to ensure effective management in the educational process based on classical, modern, and innovative models of pedagogical management. The study reviews the evolution of management theories, their practical application, and the experiences of different countries. In particular, the article highlights the gradual transition from traditional authoritarian management to participatory and reflective management models. Criteria for evaluating the effectiveness of methodological approaches are developed, and recommendations are provided to improve management efficiency in education.

Key words: educational process, management theory, management practice, methodological approaches, evolution, educational management, innovative model, reflective approach, strategic planning, pedagogical management, learning process, management system, decision making, interactive methods, advanced experience.

Аннотация: в данной статье анализируются исторические этапы развития теории и практики управления в системе образования, современные тенденции, а также взаимосвязь различных методических подходов. Автор рассматривает пути обеспечения эффективного управления в образовательном процессе на основе классических, современных и инновационных моделей педагогического управления. В ходе исследования проанализирована эволюция теорий управления, их применение на практике и опыт различных стран. В частности, освещен поэтапный переход от традиционного авторитарного управления к участническим и рефлексивным моделям управления. В статье разработаны критерии оценки эффективности методических подходов и представлены рекомендации по повышению эффективности управления в образовании.

Ключевые слова: образовательный процесс, теория управления, практика управления, методические подходы, эволюция, управление в образовании, инновационная модель, рефлексивный подход, стратегическое планирование, педагогическое управление, учебный процесс, система менеджмента, принятие решений, интерактивные методы, передовой опыт.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimi jamiyat taraqqiyotining eng muhim poydevorlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning jadallashuvi, raqobatbardoshlikning ortishi, axborot texnologiyalarining keng qo'llanilishi hamda global integratsiya sharoitida ta'lim tizimiga bo'lgan talablar ham tubdan o'zgarib bormoqda. Ayniqsa, ta'lim

muassasalarini samarali boshqarish, o'quv jarayonini sifatli tashkil etish va pedagogik jarayonda ishtirok etayotgan barcha subyektlar o'rtasida uzviy hamkorlikni yo'lga qo'yish dolzarb masalaga aylangan.

Ta'limda boshqaruv faqatgina tashkilotchilik vazifasini bajarib qolmasdan, balki pedagogik faoliyatning maqsadga muvofiq yo'naltirilishi, strategik

qarorlar qabul qilinishi va resurslardan oqilona foydalanishni ham nazarda tutadi. Bu esa boshqaruv nazariyasining ilmiy asoslarini chuqur o'rganishni, uning amaliyot bilan uyg'unlashuv darajasini aniqlashni hamda metodik yondashuvlarni tizimli tarzda tahlil qilishni taqozo etadi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, global ta'lim tizimida kuzatilayotgan o'zgarishlar, yangi texnologiyalarning joriy etilishi, raqamli transformatsiya, interaktiv usullarning ko'payishi va ilg'or xorijiy tajribalarning milliy ta'limga moslashtirilishi pedagogik boshqaruvning yangi yondashuvlarini ishlab chiqishni taqozo qilmoqda. Bu holat esa ta'lim muassasalari rahbarlari, pedagoglar, metodistlar va boshqa manfaatdor tomonlar uchun metodologik asoslarni qayta ko'rib chiqishni zarur qiladi (Fullan, 2001; Sergiovanni, 2007).

Tadqiqotning maqsadi — ta'lim tizimida boshqaruv nazariyasi va amaliyotining tarixiy rivojlanish bosqichlarini, zamonaviy tendensiyalarini va metodik yondashuvlarining samaradorlik mezonlarini aniqlash orqali pedagogik boshqaruvning takomillashuviga ilmiy asos yaratishdir.

Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Ta'limda boshqaruv nazariyasining shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini o'rganish;
2. zamonaviy boshqaruv yondashuvlarining tahlili;
3. turli mamlakatlar tajribasini o'rganish orqali ilg'or boshqaruv modellarini tahlil qilish;
4. metodik yondashuvlarning o'zaro ta'siri va uyg'unlashuv darajasini aniqlash;
5. boshqaruv samaradorligini baholash mezonlarini ishlab chiqish;
6. olingan ilmiy natijalar asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Metodologik asoslar sifatida tizimli yondashuv, tarixiy-komparativ tahlil, kontent tahlil, empirik kuzatuv va ilg'or tajriba umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Bu yondashuvlar boshqaruv nazariyasining turli davrlardagi shakllanishini tahlil qilishda va ularning zamonaviy amaliyotga mos kelishini aniqlashda muhim rol o'ynadi.

Ilmiy yangilik – maqolada boshqaruv nazariyasining klassik, zamonaviy va innovatsion modellarining integratsion tahlili asosida pedagogik boshqaruvning samaradorligini baholashning yangicha metodik yondashuvi ishlab chiqilgan.

Manbalar asosida qisqacha sharh:

Fayol (1916) boshqaruvning klassik nazariyasini ilgari surib, boshqaruv funksiyalarini aniqlagan: rejalashtirish, tashkil etish, boshqarish, muvofiqlashtirish, nazorat qilish.

Drucker (1954) menejmentni samaradorlik, maqsadga yo'naltirish va natijadorlik tamoyillariga asoslangan tizim sifatida ko'rgan.

Senge (1990) o'zining "O'rganayotgan tashkilot" konsepsiyasida ta'lim tizimini doimiy o'zgaruvchan, adaptiv va reflektiv tizim sifatida talqin qiladi.

Mintzberg (1979) esa boshqaruvni tashkiliy tuzilma va strategik pozitsiyalar nuqtai nazaridan o'rganadi.

O'zbekistonlik olimlar so'nggi yillarda ta'lim jarayonida boshqaruvning nazariy va amaliy jihatlarini chuqur tadqiq etib kelmoqda. Xususan, ularning ishlari pedagogik menejment, ta'lim strategiyasi, interaktiv boshqaruv texnologiyalari, raqamli transformatsiya va innovatsion yondashuvlar doirasida jamlangan.

M. Jo'rayev (2018) esa o'z tadqiqotlarida ta'limdagi boshqaruv tizimining strategik rejalashtirishga asoslangan modelini ishlab chiqdi. U o'zining "Pedagogik boshqaruv nazariyalari" nomli ishida boshqaruvning klassik yondashuvlaridan voz kechib, o'quvchilar, o'qituvchilar va rahbarlar o'rtasida o'zaro aloqalarga asoslangan boshqaruv muhitini shakllantirish tarafdori sifatida namoyon bo'ladi.

D.Xolboyeva (2021) ayollar rahbarligidagi ta'lim muassasalarini boshqarishdagi o'ziga xosliklar, ularning boshqaruv uslublari va innovatsion qarorlar qabul qilishdagi yondashuvlarini o'rganib, ijtimoiy-madaniy omillar ta'sirini alohida ta'kidlagan.

O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan avtonomiya, strategik boshqaruv, elektron rejalashtirish, ichki audit kabi mexanizmlar ham yuqorida qayd etilgan nazariy yondashuvlarning real ifodasidir. Bu esa ta'limdagi boshqaruv nazariyasi va amaliyotining uzluksiz evolyutsiyasi ro'y berayotganini isbotlaydi.

Ta'lim jarayonida boshqaruv nazariyasi va amaliyotining evolyutsiyasi — ta'lim tizimining samarali va barqaror rivojlanishini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi. Ushbu maqolada boshqaruv nazariyasining klassik, zamonaviy va innovatsion bosqichlari, shuningdek, turli metodik yondashuvlarning ta'lim jarayonidagi o'rni tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, boshqaruvning yagona modeli mavjud emas; uning samaradorligi bir nechta yondashuvlarni uyg'unlashtirishga bog'liq. Xususan, ishtirok etuvchi boshqaruv, reflektiv yondashuv, strategik rejalashtirish va raqamli texnologiyalarga asoslangan innovatsion boshqaruv ta'lim muassasalarida natijadorlikni oshiradi.

O'zbekistonlik olimlarning ilmiy ishlari ta'lim boshqaruvida milliy qadriyatlar va xalqaro tajribalarni uyg'unlashtirishga qaratilgan. Ularning fikricha, milliy ta'lim tizimining o'ziga xosligi hisobga olinib, boshqaruv

metodikalarini rivojlantirish zarur. Raqamlashtirish va sun'iy intellekt texnologiyalarini ta'lim boshqaruvida joriy etish esa jarayonlarni yanada shaffof va samarali qiladi. Shu bilan birga, pedagogik jamoani faollashtirish, motivatsiya va psixologik qo'llab-quvvatlash tizimlarini yaratish boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Maqolada boshqaruv faoliyatini baholash mezonlari ishlab chiqilib, ularni amaliyotda qo'llashning ahamiyati ta'kidlandi. Umuman olganda, ta'lim boshqaruvida evolyutsiya jarayoni doimiy takomillashuvni talab etadi. Shu bois, ta'lim muassasalari boshqaruv tizimini doimiy ravishda yangilab borishi, ilg'or metod va

texnologiyalarni integratsiya qilishi zarur. Bu esa ta'lim sifatining oshishi, o'quv jarayonining samaradorligi va ta'lim tizimining barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, ta'limda boshqaruv nazariyasi va amaliyotining evolyutsiyasi va metodik yondashuvlarning uyg'unligi ta'lim tizimining sifat va samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Innovatsion va zamonaviy boshqaruv yondashuvlarini keng joriy etish orqali O'zbekiston ta'lim tizimining raqobatbardoshligi, pedagogik jarayonning uzluksiz rivojlanishi va ta'lim sohasida ilg'or natijalarga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Fayol, A. (1916). General and Industrial Management. – London: Pitman Publishing, pp. 45–67.
- 2.Drucker, P. F. (1954). The Practice of Management. – New York: Harper & Row, pp. 112–138.
- 3.Senge, P. M. (1990). The Fifth Discipline: The Art & Practice of The Learning Organization. – New York: Doubleday, pp. 25–60.
- 4.Mintzberg, H. (1979). The Structuring of Organizations. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, pp. 80–105.
- 5.Fullan, M. (2001). Leading in a Culture of Change. – San Francisco: Jossey-Bass, pp. 102–130.
- 6.Sergiovanni, T. J. (2007). Leadership: What's in it for Schools? – New York: Routledge, pp. 50–75.
- 7.Kadirov, B. (2019). Ta'lim menejmenti asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, pp. 60–85.
- 8.Jo'rayev, M. (2018). Pedagogik boshqaruv nazariyalari. – Toshkent: Fan, pp. 45–78.
- 9.Xolboyeva, D. (2021). Ayollar rahbarligidagi ta'lim muassasalari boshqaruvi. – Toshkent: Ilm, pp. 30–55.
- 10.Normatov, N. (2022). Raqamli ta'lim muhitida boshqaruv texnologiyalari. – Toshkent: Innovatsiya, pp. 15–45.

Sarvara ERGASHEVA,

Abu Ali ibn Sino nomidagi tayanch ixtisoslashtirilgan
maktabning ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi
sarvarafurqatqizi@gmail.com

TA'LIM TIZIMIDA BAHOLASHNING AHAMIYATI

Annotatsiya: mazkur maqolada baholashning ta'lim tizimida tutgan o'rni haqida so'z yuritilgan. Mamlakatimizda ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlarning baholash tizimiga ta'siri ochib berilgan. Shuningdek, mezonga asoslangan baholashning normaga asoslangan baholashdan farqi tahlil qilingan. O'quvchilarni adabiyot fanidan baholashda nimalarga e'tibor qaratish lozimligi xususida takliflar taqdim etilgan. Formativ va summativ baholashda qaysi jihatlarga ahamiyat berish kerakligi borasida mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: *summativ baholash, formativ baholash, Blum taksonomiyasi, test, normaga asoslangan baholash, mezonga asoslangan baholash.*

Аннотация: в данной статье рассматривается роль оценивания в системе образования. Раскрыто влияние проводимых в нашей стране реформ в сфере образования на систему оценивания. Также проанализировано различие между критериальным и нормативным оцениванием. Представлены предложения относительно того, на что следует обратить внимание при оценивании учащихся по литературе. Изложены соображения о том, каким аспектам следует уделять внимание при формативном и суммативном оценивании.

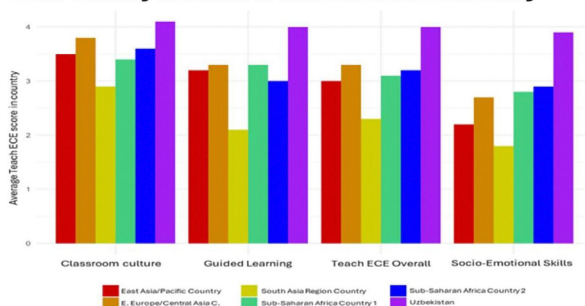
Ключевые слова: *суммативное оценивание, формативное оценивание, таксономия Блума, тест, нормативное оценивание, критериальное оценивание.*

Annotation: this article discusses the role of assessment in the education system. It highlights the impact of ongoing educational reforms in our country on the assessment system. Furthermore, the difference between criterion-referenced assessment and norm-referenced assessment is analyzed. Suggestions are provided regarding the aspects to consider when evaluating students in literature. Considerations are also outlined regarding the key aspects to emphasize in formative and summative assessment.

Key words: *summative assessment, formative assessment, Bloom's taxonomy, test, norm-referenced assessment, criterion-referenced assessment.*

Mamlakatimizda so'nggi yillarda ta'lim sohasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shuningdek, savodlik ko'rsatkichi ham yildan yilga yaxshilanmoqda. Jahon banki tomonidan O'zbekistonda Xalqaro MELQO instrumentlari orqali 250 ta davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarida o'tkazilgan ta'lim sifatini baholash natijalari e'lon qilindi. Unga ko'ra, katta va tayyorlov guruhlardagi bolalarda erta yoshdagi savodxonlik ko'nikmalari 77 foizdan baland ekani aniqlandi [<https://president.uz/uz/lists/view/7782>].

Uzbekistan has higher average process quality than any other country included in a recent Teach ECE study

2024-yilda yangi baholash tizimi joriy etilgan umumta'lim maktablar soni
1 500 tadan 3 000 taga yetkazilishi belgilangan edi.

Shuningdek, mezonga asoslangan baholash normaga asoslangan baholashdan samaraliroq degan xulosaga kelindi.

Mezonga mo'ljallangan testlar — test topshiruvchilarning natijalari oldindan belgilangan mezonlar bilan solishtiriladi. Mezonga mo'ljallangan testda maqsad test topshiruvchining baholanayotgan domenni qaysi darajada o'zlashtirganligini aniqlashdir [3:28]. Mezonga asoslangan baholashda o'quvchilarning natijasi bir-biriniqarab baholanmaydi. O'zlashtirilishi kerak bo'lgan bilim, ko'nikma va malaka yuzasidan oldindan belgilab berilgan baholash mezoni bo'yicha baholanadi. Summativ baholash xulosalovchi baholash hisoblanadi. U bob oxirida, chorak yakunida topshiriqlar asosida o'tkaziladi. Masalan, adabiyot fanidan BSB topshirig'i uchun 50 ball beriladi. Misol uchun, 8-sinf o'quvchilari quyidagi mavzulardan birini tanlab, shu asosida insho yozishi kerak:

1. "Kuntug'mish" dostonidagi Kuntug'mish va Xolbeka timsollariga tavsif
 2. Kuntug'mish — taqdir sinovlariga bardoshli inson
 3. Mohiboy va Gurkiboy timsollarida kurashchanlik, bardoshlilik fazilatlarining ifodasi
 4. Navoiy she'riyati shaydosiman
 5. Lutfiy — latif satrlar sohibi
- Inshoni baholashda A o'quvchi bilan B o'quvchining

ishi o'zaro solishtirilmasligi lozim, A o'quvchi yozgan inshosining bahosiga qarab B o'quvchini baholash mumkin emas.

Bugungi kunda ta'lim amaliyotida yetakchilik qilayotgan baholash mezonlaridan biri bo'lgan testlar milliy baholash tizimiga kirib kelganiga o'ttiz yildan oshdi [2:296]. ChSB test topshiriqlari uchun 40 ball beriladi. Test savollari bilish, qo'llash hamda mulohazani tekshirish uchun mo'ljallangan. Bilishga oid savol to'g'ri bajarilsa, 2,5 ball beriladi. Masalan, "Go'ro'g'lining tug'ilishi" dostonida "Hur tal'atli, maloyika kelbatli, shirinso'zli, jodu ko'zli, zulfi tol-tol bo'lib betiga tarmashgan, latibasi labiga tushgan, munchochlari kindikdan oshgan" deya ta'riflangan obrazni toping.

- A) Bibi Hilol
- B) Xoljuvon
- C) Bibi Oysha
- D) Zaydinoy

Yuqoridagi savolni bajarish uchun o'quvchi "Go'ro'g'lining tug'ilishi" dostonini o'qigan bo'lishi, undagi ismlar, ta'riflarni yoddan bilishi kerak. Bu kabi savollar xotirani sinaydi. Bu test Blum taksonomiyasida quyi bosqich, ya'ni bilishni aniqlashga oid.

Qo'llash bilan bog'liq bo'lgan savollar uchun 4,5 ball beriladi. Bu kabi savollarda o'quvchi olgan bilimni amalda qo'llay olishi, parchani tahlil qila olishi kerak bo'ladi:

1. *Uzun sochingdin uzmasmen ko'ngulni, Ayog'ing qayda bo'lsa, boshim anda.*

Ushbu misralar haqidagi noto'g'ri hukmlarni aniqlang.

1. Misralarda tashxis san'ati yuzaga kelgan.
2. Sochga shaydo bo'lgan oshiqning boshi yorning oyoqlari ostiga o'zini tashlaydi.
3. Oshiq ko'ngli yorning uzun sochlariga bog'langan.
4. Oshiqning ko'ngil qushi ma'shuqaning sochidan qilingan to'rga ilingan.

5. Ushbu misralarda talmeh san'ati yuzaga kelgan.

- A) 2,4 B) 1,5 C) 1,3 D) 3,5

Mulohazaga oid test uchun 5,5 ball beriladi. Bu savol turini bajarish uchun o'quvchi mantiqiy fikrlay olishi, asarni tahlil qila olishi, uning g'oyasini topa olishi lozim. Masalan: 1. "Bir soat adl qilg'onning savobi odamlarning va farishtalarning va hurlarning ibodatidin ortiq turur".

2. Bo'l adolat masnad (taxt)i uzra Sulaymoni zamon, Toki sandin mustafid (bahramand) o'lg'ay bari ahli jahon.

Gar Sulaymondek bo'lub xalq ichida qilsang maosh, Bilki, famoningda bo'lur olam ichra ins-u jon.

Yuqorida keltirilgan har ikkila matn uchun ham tegishli bo'lgan mulohazani toping.

A) adolatli boshqaruv Sulaymon zamonida barcha insonga va hatto jonli mavjudotlarga ham ta'sir qiladi.

B) adolat barcha jihatlaridan muhim va odamlar, hatto jonli mavjudotlar hayotida haqiqiy farovonlikka erishish uchun zarur.

C) adolatli amallarning savobi olimlar, farishtalar va jannatdagi hurlar tomonidan bajarilgan ibodatlardan ham yuqoridir.

D) insonning haqiqiy baxti va yuksalishi uchun adolat muhim, adolat ruhiy va ma'naviy o'lchamlarga ta'sir ko'rsatadi.

Formativ uchun esa 10 ball ajratilgan. Formativ bahoni o'qituvchi darslar davomida qo'yib boradi. Uyga vazifa uchun hamda sinfdagi darsdagi ishtirok uchun o'quvchi maksimal 10 ball oladi. Masalan:

1. "Odissey" asarini kim tarjima qilgan? (0,5 ball)
2. Alpomish va Odisseyning uchta o'xshash jihatini yozing. (1,5 ball)
3. Milliy dostonlarimiz bilan "Odissey", "Illiada"dagi o'xshash va farqli jihatlarini izohlab yozing. (4 ball)

Normaga mo'ljallangan baholash jarayonida esa o'quvchilarning yozma ishlari bir-biri bilan solishtiriladi. Masalan, Guli ismli o'quvchining adabiyot fanidan yozgan ishi boshqa sinfdoshlariniki bilan qiyoslanadi.

Baholash – ta'lim oluvchilarda ma'lum bir bilim, ko'nikma, kompetensiyalarning shakllanganlik darajasini o'lchash jarayoni [4:274]. Baholash orqali o'quvchining qaysi mavzusini qay darajada tushunganini aniqlash, qaysi o'rinlarni o'zlashtirishga qiyalayotganini bilib olish mumkin. Keyin esa shunga qarab bo'shliqlar ustida darslar davomida ishlanadi.

Baholash ta'limda ta'lim siyosatini belgilash, ta'lim sifatini ta'minlash, takomillashtirish yo'nalishlarini aniqlash, asosli qarorlar qabul qilish, resurslarni samarali taqsimlash, mas'uliyatni kuchaytirish, mahalliy va milliy qiyoslash imkoniyatlarini yaratish va ota-onalar bilan hamkorlikni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega [1:59]. O'quvchini baholash uchun savol tuzganda uning yoshi, aqliy salohiyati, BKMLarini hisobga olish kerak. Test variantlari valid, ishonchli bo'lishi darkor.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdiraimov Sh. Baholash nazariyasi asoslari. – T.: Zebo Prints. 220-b.
2. Husanboyeva Q. Adabiy ta'lim metodikasi. – T.: Innovatsiya – Ziyo, 2024. 320-b.
3. Jalilov K. Baholash nazariyasi asoslari. – T.: Akademnashr, 2020. 252-b.
4. Mirzayeva Z., Jalilov K. O'zbek adabiyotini o'qitish metodikasi. – T.: Academ Space, 2024. 295-b.
5. Mirzayeva Z., Jalilov K. 10-sinf adabiyot darsligi. – T.: Respublika ta'lim markazi, 2022. 312-b.
6. Qur'onov D. va b. Adabiyotshunoslik lug'ati. – T.: Akademnashr, 2013. 412-b.
7. <https://president.uz/uz/lists/view/7782>

Gulnoza XAMRAKULOVA,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi

YOSHLARNI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHDA TEXNIK TAFAKKUR VA IJODIY YONDASHUVNING AHAMIYATI

Annotatsiya: maqola yoshlarni bo'lajak ishlab chiqarish mutaxassisi sifatida kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida texnik tafakkur va ijodiy yondashuvning ahamiyatini tahlil qiladi. Mazkur tadqiqotda texnik tafakkur, ijodiy tafakkur, mustaqil fikrlash va muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish ko'nikmalarining shakllanishi pedagogik-psixologik nuqtayi nazardan yoritilgan. Muammoli vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar, raqamli texnologiyalar va modellashirish usullaridan foydalanish orqali bo'lajak mutaxassislarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishning samarali yo'llari ko'rsatib o'tilgan. Shu bilan birga, texnik tafakkur va ijodkorlikni rivojlantirish kasbiy tayyorgarlikning ajralmas tarkibiy qismi ekanligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: *texnik tafakkur, ijodiy yondashuv, kasbiy tayyorgarlik, muammoli vaziyat, innovatsion yondashuv, mustaqil fikrlash.*

Аннотация: в статье анализируется значение технического мышления и творческого подхода в подготовке молодежи в качестве будущих специалистов производства. В исследовании рассматривается формирование технического мышления, творческого мышления, самостоятельного рассуждения и навыков решения проблем с педагогической и психологической точки зрения. Показаны эффективные способы развития творческого потенциала будущих специалистов с использованием проблемно-ориентированных заданий, цифровых технологий и методов моделирования. Кроме того, подчеркивается, что развитие технического мышления и креативности является неотъемлемой частью профессиональной подготовки.

Ключевые слова: *техническое мышление, творческий подход, профессиональная подготовка, проблемная ситуация, инновационный подход, самостоятельное мышление.*

Annotation: the article analyzes the importance of technical thinking and creative approach in preparing young people as future production specialists. The study highlights the development of technical thinking, creative thinking, independent reasoning, and problem-solving skills from a pedagogical and psychological perspective. Effective methods for developing the creative potential of future specialists through problem-based tasks, digital technologies, and modeling techniques are presented. Moreover, the article emphasizes that the development of technical thinking and creativity is an integral part of professional training.

Key words: *technical thinking, creative approach, professional training, problem-based situation, innovative approach, independent thinking.*

Kirish. Yoshlarning bo'lajak ishlab chiqarish mutaxassisi sifatida shakllanishi ularning kasbiy tafakkuri, mustaqil fikrlash qobiliyati va ijodiy yondashuvini rivojlantirish bilan bevosita bog'liq. Ta'lim jarayoni nafaqat nazariy bilimlarni egallash, balki ularni amaliyotda samarali qo'llay olish, muammoli vaziyatlarda mantiqiy va to'g'ri qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Shu ma'noda, bo'lajak mutaxassislarda ijodiy tafakkur, texnik fikrlash, fazoviy tasavvur, konstruktorlik qobiliyati va muammoni hal etish ko'nikmalari rivojlanishi ta'limning ajralmas qismiga aylanadi.

Texnik tafakkur va ijodkorlik insonning kasbiy o'sishida muhim rol o'ynaydi, chunki ular kasbiy faoliyat jarayonida fikrlashni ma'lum bir yo'nalishga yo'naltiradi, idrokni mustahkamlaydi va yangi g'oyalar yaratishga turtki beradi. Aynan shu nuqtayi nazardan, texnik tafakkurini rivojlantirish bo'lajak ishlab chiqarish mutaxassislari uchun ijodiy salohiyatni ochish, amaliy ko'nikmalarni mustahkamlash va mustaqil tadqiqot faoliyatini yo'lga qo'yishning eng samarali vositasi hisoblanadi.

Tadqiqot materiallari va metodologiyasi. Yoshlarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida ularning ijodiy tafakkurini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Bu esa yangicha fikrlashni, tahlil qilishni va innovatsion yondashuvni shakllantirishga yordam beradi. Buning uchun ta'lim tizimida texnik tafakkur va ijodiy yondashuvni rag'batlantiruvchi mashg'ulotlar, muammoli vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar, raqamli texnologiyalar va modellashirish metodlaridan foydalanish lozim. Shu tarzda, ijodkorlik, mustaqillik va kasbiy tafakkur bir-biri bilan uyg'unlashadi va bu kelajak mutaxassisining professional kamolotini ta'minlovchi muhim omilga aylanadi.

Texnik tafakkur jarayonida talabalarning tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirish ham katta ahamiyatga ega. Bu jarayon ularning ehtiyoj va qiziqishlariga mos muammoli vaziyatlarni yaratish, o'quv materiallarini real hayotiy muammolar bilan bog'lash orqali amalga oshiriladi. Muammoli vazifalar va topshiriqlar talabalarning mustaqil fikrlash, innovatsion qaror qabul qilish va texnik yechimlar ishlab chiqish qobiliyatini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, talabalarning texnik tafakkurini

shakllantirish ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatida ijodiy yondashuvni doimiy ravishda qo'llay olishiga imkon yaratadi.

Natijada, texnik tafakkur va ijodkorlikni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik yondashuvlar yoshlarni professional jihatdan tayyorlashning samarali vositasi hisoblanadi. Bu jarayon nafaqat kasbiy bilim va ko'nikmalarni shakllantiradi, balki bo'lajak mutaxassisning mustaqil fikrlashini, ijodiy salohiyatini va innovatsion yondashuvini rivojlantiradi. Shu bois, texnik tafakkur va ijodiy yondashuvni ta'lim jarayoniga integratsiyalash kasbiy tayyorgarlikning ajralmas tarkibiy qismiga aylanishi lozim.

Ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan mustaqil foydalanish yoshlarning ijodiy (kreativ) fikrlashini rivojlantirish uchun samarali vosita hisoblanadi. Bunda talabalar o'z qiziqishlari va amaliy ehtiyojlariga asoslangan mavzularni tanlab, texnik tafakkur kompetensiyalarini mustahkamlash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Tajribaviy faoliyat davomida talabalar texnik masalalarni yechish va muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilishni o'rganadilar.

Tajriba-sinov jarayoni bir necha bosqichlardan iborat bo'ldi:

Mavzu tanlash. Talabalar kundalik hayotdagi texnik muammolar yoki ilmiy qiziqishlar asosida o'rganish uchun mavzularni tanladilar, masalan: energiyani tejash usullari, axborot kodlash jarayoni yoki mexanik qurilmalar ishlash prinsiplari.

Dolzarblilikni aniqlash. Har bir talaba tanlagan mavzuning jamiyat va texnologik rivojlanishdagi ahamiyatini asoslab berdi. Bu jarayon tanqidiy tahlil va muammoli tafakkur ko'nikmalarini shakllantirishga yordam berdi.

Manbalar bilan ishlash. Talabalar internet, ilmiy maqolalar va texnik adabiyotlardan foydalanishni

o'rganib, axborotni tahlil qilish, muhim ma'lumotlarni ajratish va ilmiy fikrlashni rivojlantirdilar.

Tadqiqot metodikasini ishlab chiqish. Talabalarga ishni bosqichlarga ajratish, kuzatish va tajriba o'tkazish, natijalarni modellashtirish, chizma yoki diagrammalar orqali asoslash usullari o'rgatildi.

Jarayonni nazorat qilish. Har bir bosqich muntazam kuzatib borildi va talabalar kerakli metodik yordam va maslahatlar bilan qo'llab-quvvatlandi, bu esa mustaqil tadqiqotchilik faoliyatini tizimli yo'lga qo'yishga yordam berdi.

Natijani tahlil qilish va baholash. Talabalar o'z ish natijalarini tahlil qildilar va texnik yechimdagi yangilik elementlarini aniqladilar. Eng muhim va dolzarb g'oyalar sinfda taqdimot orqali himoya qilindi.

Xulosa va tavsiyalar. Har bir ishtirokchi o'z ishining natijalaridan kelib chiqib, muammoni hal etishning takomillashgan variantlarini tavsiya qildi.

Muhokama va tadqiqot natijalari. Tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, o'quv jarayonida tadqiqotchilik elementlarini qo'llash:

- talabalar texnik tafakkurini tizimli shakllantirishga;
- mantiqiy va konstruktiv fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga;
- ijodkorlik, mustaqillik va mas'uliyat hissini oshirishga yordam beradi.

Shu bilan birga, bunday yondashuv pedagogik texnologiyalarni takomillashtirish, o'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyasini oshirish va texnik tafakkur asosida zamonaviy, mustaqil fikrlay oladigan shaxslarni tarbiyalash yo'lida samarali vosita sifatida o'zini ko'rsatdi.

Tadqiqotimiz davomida Neft-gaz yo'nalish 2-kurs talabalarida texnik tafakkurni shakllantirish jarayonida tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish bo'yicha quyidagi mezonlar aniqlashtirildi:

№	Mezonlar	Ko'rsatkichlar	Shakl, metod va vositalar
1	Motivatsion-emotsional	Talabalarda texnik sohada izlanish olib borishga qiziqish, yangi texnologiyalarni o'rganishga intilish, ijodiy faoliyatdan zavq va qoniqish hosil qilish, texnik muammolarni hal etishda mustaqil yondashuvni namoyon etish.	"Muvaffaqiyat daqiqalari", muammoli ta'lim, aqliy hujum, texnik loyihalar tanlovi, rag'batlantiruvchi suhbatlar.
2	Kognitiv (bilish)	Texnik tafakkur bilan bog'liq bilim doirasini kengaytirish, texnologik jarayonlarni tushunish, o'quv materialini tizimli o'zlashtirish, nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lash.	Texnik laboratoriyalar, modulli ta'lim, muammoli o'qitish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), muhandislik-biografik tahlil, qiyosiy metod.
3	Irodaviy (volyuntiv)	Talabalarda texnik izlanishlarda qat'iyatlilik, mas'uliyat, tashabbuskorlik, mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish, maqsad sari izchil harakat qila olish.	Integrativ yondashuv, loyiha asosida ta'lim, mustaqil tadqiqot topshiriqlari, rag'batlantiruvchi testlar.
4	Faoliyatli-ijodiy	Talabalar texnik tafakkuri asosida yangi g'oyalar ishlab chiqish, ijodiy tadqiqotchilik faoliyatini samarali tashkil etish, innovatsion fikrlash va yangilik yaratish salohiyatini namoyon etish.	Loyiha texnologiyasi, muhandislik loyihalari, texnik modellashtirish, startap g'oyalar ishlab chiqish, "texnik kreativ laboratoriya" mashg'ulotlari.
5	Refleksiv	Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, bajarilgan ishlarni tahlil qilish, o'z faoliyati natijalarini baholay olish, xatolardan to'g'ri xulosa chiqarish va keyingi faoliyatni takomillashtirish.	Lateral metodlar (g'oyalarni topish, tasodifiy ta'sir, ijodiy pauza, mental buzilish), "texnik muhokama" darslari, refleksiya kundaliklari, o'zini baholash jadvali.

Talabalarda tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish texnologiyasi — bu texnik muammolarni aniqlash, ularga nisbatan yangicha va nostandart yondashuvlarni ishlab chiqish, texnik ijodkorlikni namoyon etish, tashabbuskorlik, izlanish va kreativ fikrlash kabi shaxsiy sifatlarni rivojlantirishga qaratilgan jarayondir. Ushbu yondashuv talabaning ilmiy-texnik izlanish olib borish qobiliyatini oshirish, muhandislik fikrlash madaniyatini shakllantirish va amaliy yechimlarni yaratish salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tajriba-sinov ishlari davomida jami 861 nafar talaba tadqiqot faoliyatiga jalb qilindi. Ularning 426 nafari nazorat guruhi, 435 nafari esa tajriba guruhi sifatida tanlab olindi. Tadqiqot jarayonida talabalarning texnik tafakkurini rivojlantirish uchun quyidagi faoliyatlar tizimli ravishda tashkil etildi: loyiha asosida o'qitish, muhandislik laboratoriyalarida amaliy mashg'ulotlar, startap g'oyalari ustida ishlash, konstruktorlik mashg'ulotlari hamda innovatsion muammolarni hal etishga qaratilgan darslar. Ushbu jarayonlar talabalarning ijodiy va texnik tafakkurini rag'batlantirishga xizmat qildi.

O'tkazilgan so'rovnomalar natijasida 387 nafar talaba o'z fikr va mulohazalarini bildirdi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, tadqiqot davomida amalga oshirilgan tashkiliy va targ'ibot ishlar talabalarning texnik yo'nalishdagi izlanishlarga qiziqishini sezilarli darajada oshirdi. Natijada, "Talabalar ilmiy-texnik jamiyati" tarkibidagi yosh tadqiqotchilar soni ko'paydi, ishtirokchilarning 89 foizi texnik tadqiqotchilik faoliyatining mohiyatini

to'liq anglab yetganini ma'lum qildi. Shu bilan, talabalarda tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish texnologiyasi nafaqat ularning texnik tafakkurini rivojlantirish, balki ijodiy va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini mustahkamlash, shaxs sifatida kamol topishiga ham samarali ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, tajriba-sinov ishlari natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalarda tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish texnologiyasi ularning texnik tafakkurini tizimli rivojlantirish, ijodiy va nostandart fikrlash ko'nikmalarini mustahkamlashda samarali vosita sifatida xizmat qiladi. Talabalar muhandislik fikrlash madaniyatini rivojlantirib, amaliy muammolarni hal etish va innovatsion g'oyalarni ilgari surish qobiliyatini oshirdilar.

O'tkazilgan faoliyatlar natijasida talabalar texnik izlanishlarga qiziqish bildirgan, mustaqil tadqiqotchilik ishlarini bajarishga intilgan va shaxs sifatida o'zini rivojlantirishga motivatsiya topgan. Shu bilan birga, tajriba guruhi talabalar "Talabalar ilmiy-texnik jamiyati" tarkibida faol ishtirok etib, texnik tadqiqotchilik faoliyatining mohiyatini tushunish va amaliy ko'nikmalarni qo'llash imkoniyatini kengaytirdi.

Shu bois, talabalarda tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish texnologiyasi zamonaviy ta'lim jarayonida texnik tafakkur, ijodiy yondashuv va mustaqil fikrlashni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Ushbu yondashuv nafaqat ularning kasbiy salohiyatini oshirishga, balki shaxs sifatida kamol topishiga ham xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kolb D. A. Experiential learning: Experience as the source of learning and development. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. 1984.
2. Abduquddusov O. Kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashga integrativ yondashuv. — T.: Fan, 2005, 157-b.
3. Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy metodik asoslari: Ped. fanl. dokt. ... diss. — T., 2007. 325-b. 509.
4. Габдреев, Р. В. Методология; теория, психологические резервы инженерной подготовки / Р. В. Габдреев. — М.: Наука, 2001. 67 с.
5. Qo'ziyev N.M. Texnika yo'nalishlari talabalarida texnik tafakkurni rivojlantirish. O'quv qo'llanma. — Qarshi, 2020. 100-b.

Aziza XAMROYEVA,

assistent

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

uzscience.uz@gmail.com

YOSH BASKETBOLCHILARNING TEXNIK TAYYORGARLIGINI YO'NALTIRISH USULLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada basketbolchilarning texnik tayyorgarligini shakllantirish va takomillashtirishga xizmat qiluvchi samarali usullar yoritiladi. Tadqiqotda dribling, to'p uzatish, to'p uloqtirish, himoya va hujum harakatlari kabi asosiy texnik elementlarni o'rgatishning zamonaviy metodlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: basketbol, texnik tayyorgarlik, dribling, to'p uzatish, to'p uloqtirish, himoya, hujum, mashg'ulot metodikasi, sport texnikasi, koordinatsiya.

Аннотация: в данной статье рассматриваются эффективные методы формирования и совершенствования технической подготовки basketболистов. В исследовании анализируются современные методики обучения основным техническим элементам, таким как дриблинг, передачи мяча, броски, защитные и атакующие действия.

Ключевые слова: баскетбол, техническая подготовка, дриблинг, передача мяча, бросок, защита, нападение, методика тренировок, спортивная техника, координация.

Annotation: this article explores effective methods for developing and improving the technical preparation of basketball players. The study analyzes modern approaches to teaching key technical elements such as dribbling, passing, shooting, and defensive and offensive movements.

Key words: basketball, technical preparation, dribbling, passing, shooting, defense, offense, training methodology, sports technique, coordination.

Kirish. Bugungi globalashuv jarayoni, sport sohasida yuz berayotgan raqobatning ortib borishi hamda jismoniy tarbiya tizimining modernizatsiyalashuvi yosh sportchilarni, xususan, basketbolchilarni zamonaviy talablarga mos ravishda tayyorlash zaruratini kuchaytirmoqda. Basketbol o'yini yuqori darajada koordinatsiya, tezkorlik, chaqqonlik, fazoviy idrok, texnik va taktik fikrlashni talab qiladigan murakkab sport turlaridan biri hisoblanadi. Shu bois yosh sportchilarning o'quv-mashg'ulot jarayonida texnik tayyorgarlikni to'g'ri yo'naltirish ularning kelajakdagi muvaffaqiyatini belgilovchi, hal qiluvchi omillardan biri sanaladi.

Yosh basketbolchilarning texnik tayyorgarligini shakllantirish jarayoni o'ziga xos bosqichlarga ega bo'lib, har bir bosqichda o'rgatiladigan texnik elementlar sportchining yosh xususiyati, jismoniy imkoniyatlari va o'quv jarayonidagi moslashuv darajasiga qarab farqlanadi. Dribling, to'p uzatish, to'p uloqtirish, himoya va hujum harakatlarini bosqichma-bosqich egallatish nafaqat texnik ko'nikmalarni shakllantiradi, balki sportchining umumiy jismoniy tayyorgarligini, motorik faoliyatini va taktik tafakkurini rivojlantiradi.

Zamonaviy sport metodikasi yosh basketbolchilarning texnik tayyorgarligini takomillashtirishda innovatsion yondashuvlar, pedagogik texnologiyalar, raqamli vositalar, analitik kuzatuvlar va individual dasturlarni qo'llashni talab etadi. Bunda nafaqat an'anaviy mashqlar, balki koordinatsion o'yinlar, modellashtirilgan o'yin epizodlari, funksional texnika mashqlari va yuqori samarali mashg'ulot tizimlari muhim ahamiyat kasb etadi[1]. Texnik mahoratning erta shakllanishi sportchining musobaqaviy faoliyatida ustunlikka erishishiga, o'yin tezligi va samaradorligini oshirishiga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, yosh basketbolchilarning texnik

tayyorgarligini yo'naltirish usullarini ilmiy asosda o'rganish, samarali mashg'ulot metodlarini aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish sport pedagogikasi va murabbiylik amaliyotida dolzarb mavzulardan biri hisoblanadi.

Ta'lim va mashg'ulot jarayoniga sportchini ko'p yillik tayyorlashning yagona, uzviy va tizimli pedagogik jarayoni sifatida qarash lozim. Chunki ta'lim va mashg'ulot bir-biridan mustaqil jarayonlar emas — ular o'zaro integratsiyalashgan, bir-birini to'ldiruvchi hamda rivojlantiruvchi faoliyat turlaridir. Mashg'ulot davomida sportchiga yangi bilim va malakalar beriladi, ta'lim jarayonida esa ushbu bilimlar amaliy mashqlar orqali mustahkamlanadi. Shu bois ta'lim va mashg'ulotni keskin ravishda ajratish mumkin emas; ular yagona metodik tizimning o'zaro bog'liq komponentlaridir.

Yosh basketbolchi tayyorlash jarayonida ta'limiy va mashg'ulotga oid vazifalarning nisbati sportchining tayyorgarlik bosqichi, yosh xususiyatlari hamda psixofiziologik imkoniyatlariga qarab o'zgarib boradi. Dastlabki bosqichlarda ta'limiy komponent ustun bo'lib, texnik elementlarni o'rgatish, harakat texnikasini to'g'ri shakllantirish va asosiy motorik malakalarni rivojlantirishga e'tibor qaratiladi. Keyingi bosqichlarda mashg'ulot jarayonining hajmi ortib, sportchining maxsus jismoniy tayyorgarligini, texnik-taktik malakalarini takomillashtirish va musobaqaviy tayyorgarligini chuqurlashtirish vazifalari dolzarb bo'ladi. Mazkur jarayonning muvaffaqiyati, eng avvalo, murabbiyning kasbiy kompetensiyasi, pedagogik mahorati va shaxsiy fazilatlariga bog'liq. Murabbiy zamonaviy sport metodikasi, psixologiya, fiziologiya hamda ta'lim texnologiyalari bo'yicha bilimlarini muntazam yangilab borishi, ilmiy yangiliklardan xabardor bo'lishi va ularni amaliyotga samarali joriy etishi lozim. Trenerning metodik saviyasi

qanchalik yuqori bo'lsa, sportchining texnik-taktik rivojlanishi shunchalik tez va sifatli kechadi.

Basketbol mashg'ulotlari jismoniy tarbiya tizimi oldida turgan pedagogik, sog'lomlashtiruvchi va tarbiyaviy vazifalarni uyg'un holda hal etishi kerak. Mashg'ulotning asosiy mazmuni sportchini har tomonlama rivojlantirish: uning ijodiy fikrlashini, psixologik barqarorligini, kuch, chaqqonlik, chidamlilik kabi jismoniy sifatlarini va yuksak axloqiy-irodaviy fazilatlarini shakllantirishdan iborat bo'ladi.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, ba'zan sport natijalariga haddan tashqari intilish ta'limning tarbiyaviy va sog'lomlashtiruvchi jihatlarni chetlab o'tishiga olib keladi. Bir tomonlama yondashuv esa ortiqcha yuklanish, charchoq sindromi, jarohatlar, motivatsiya pasayishi kabi salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shuning uchun basketbolchi tayyorlash jarayoni kompleks, ilmiy asoslangan va bosqichma-bosqich rejalashtirilgan bo'lishi lozim.

Basketbolchining har tomonlama tayyorgarligi darajasi, avvalo, uning musobaqa faoliyati ko'rsatkichlari orqali baholanadi. Har qanday sport turi singari, basketbolda ham umumiy, maxsus va yordamchi tayyorgarlik turlari o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, ular sportchining texnik, taktik va jismoniy imkoniyatlarini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi. Yordamchi tayyorgarlik esa umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlikni bog'lovchi vosita sifatida qo'llanilib, sportchining harakat aniqligi, koordinatsiyasi va funksional barqarorligini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi[2].

Basketbol sporti o'ziga xos murakkab harakat faoliyati bilan ajralib turadi. Ushbu murakkablik quyidagi omillar orqali namoyon bo'ladi:

- raqibning kutilmagan, tezkor harakatlariga zudlik bilan javob qaytarish zarurati;
- alohida texnik usullarni bajarishda yuqori tezkorlik va reaksiyaning namoyon bo'lishi;
- to'g'ri mo'ljal olish, o'yindagi vaziyatni tez baholash va qaror qabul qilish tezligi;
- vaqt tanqisligi va raqib bosimi ostida hujum va himoya harakatlarining tez va aniq bajarilishi;
- jamoaviy o'yin davomida sherik va raqiblar bilan murakkab o'zaro ta'sir jarayonlarini boshqarish.

Bu omillar basketbol o'yinining o'ziga xosligini belgilaydi va sportchidan yuqori darajadagi koordinatsiya, texnika, taktik fikrlash hamda psixologik barqarorlikni talab qiladi.

Basketbol sport to'garaklarida o'quvchilar jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish jarayonida umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlikning o'zaro bog'liq holda olib borilishi, shu bilan birga, yordamchi jismoniy tayyorgarlik vositalaridan foydalanish yuqori samaradorlik beradi. Yordamchi jismoniy tayyorgarlik basketbolchining tezkorlik, chaqqonlik,

chidamlilik, kuch, muvozanat va fazoviy idrok kabi sifatlarini kompleks rivojlantirib, sportchining texnik-taktik ko'nikmalarini yanada takomillashtirishga mustahkam zamin yaratadi. Shu sababli basketbolchilarni tayyorlash jarayonida yordamchi jismoniy tayyorgarlikni maqsadli qo'llashtirish, o'yin faoliyatiga mos mashqlarni tanlash va yuklamalarni ilmiy asoslangan tarzda rejalashtirish yuqori sport natijalariga erishishning muhim omili hisoblanadi [3].

Sport mashg'ulotlari jarayonida quyidagi asosiy vazifalarni bosqichma-bosqich va tizimli ravishda amalga oshirish zarur:

- a) sportchi organizmining funksional imkoniyatlarini kengaytirish, ya'ni nafas olish, yurak-qon tomir, nerv-mushak va boshqa fiziologik tizimlarning samaradorligini oshirish;
- b) sportchi ishchanlik qobiliyatini saqlab qolish va rivojlantirish, yuqori jismoniy yuklamalarga moslashuv darajasini oshirish hamda mashg'ulot jarayonidagi barqaror ish unumdorligini ta'minlash;
- v) sport sohasiga oid nazariy bilimlarni kengaytirish, gigiena talablariga rioya etish, sog'lom turmush tarzini shakllantirish va o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmalarini rivojlantirish;
- g) mehnatsevarlik, intizomlilik, mas'uliyat, faollik va ongli munosabat kabi tarbiyaviy fazilatlarini shakllantirish, sportchi shaxsining har tomonlama kamolotini ta'minlash.

Ushbu vazifalarning mashg'ulot jarayonida izchil va uyg'un hal etilishi sportchiga yuqori natijalarga erishish uchun o'z organizmining mavjud fiziologik, psixologik va funksional imkoniyatlaridan maksimal darajada samarali foydalanish imkonini beradi. Bunday kompleks yondashuv sportchining umumiy tayyorgarligini mustahkamlab, uning musobaqaviy barqarorligini oshiradi va sport faoliyatidagi muvaffaqiyatning asosiy omili sifatida xizmat qiladi.

Xulosa. Yosh basketbolchilarning texnik tayyorgarligini shakllantirish va rivojlantirish zamonaviy sport pedagogikasining eng muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, texnik tayyorgarlikning samaradorligi sportchining yoshi, jismoniy imkoniyatlari, psixofiziologik rivojlanish darajasi, mashg'ulot jarayonining mazmuni hamda qo'llanilayotgan metodik yondashuvlarning ilmiy asoslanganligiga bevosita bog'liqdir.

Yosh basketbolchilar uchun texnik elementlarni bosqichma-bosqich o'rgatish, dribling, to'p uzatish, to'p uloqtirish, himoya va hujum harakatlarining asosiy shakllarini to'g'ri bajarishni shakllantirish ularning kelajakdagi sport mahoratining poydevorini yaratadi. Bu jarayonni samarali tashkil etishda koordinatsion mashqlar, o'yinli metodlar, vaziyatli drilllar, individual yondashuv va mashg'ulotlarni modellashtirilgan o'yin sharoitlariga maksimal yaqinlashtirish kabi metodikalar alohida ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A.Abdullayev, Sh.X.Xonkeldiyev Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi. Bakalavr talabalar uchun darslik. – T. 2016. 410-b.
2. Faxriddin Xo'jayev "Basketbol" uslubiy qo'llanma. – T.: Tafakkur nashriyoti, 2015. 196-b.
3. Paluaniazova N., Amaniyazov S. Development of physical fitness of basketball players in the initial training group //Zamonaviy ilmiy-texnik tadqiqotlar. 2023. – T. 1. – №. 2. – C. 37–43.

Surayyo DAVRONOVA,

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

tayanch doktoranti

HOFIZ XORAZMIY DEVONINING O'ZIGA XOS JIHATLARI VA BADIYYATIDA QOFIYA SAN'ATLARINING QO'LLANILISHI

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek mumtoz adabiyotshunosligida qofiya va badiiy san'atlarga bog'liq nazariy qarashlar, shuningdek, Hofiz Xorazmiy badiyyatida qofiya san'atining qo'llanilish mezonlari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: *she'riyat, vazn, qofiya, devon, Hofiz Sheroziy, g'azal, badiiy mahorat.*

Annotation: this article discusses theoretical views on rhyme and artistic arts in uzbek classical literary studies, as well the criteria for the application of rhyme in the works of Hafiz Khorezm.

Key words: *poetry, meter, rhyme, divan, Hafiz Sherazi, ghazal, artistic skill.*

Аннотация: в данной статье рассматриваются теоретические взгляды на рифму и художественное искусство в узбекском классическом литературоведении, а также критерии применения рифмы в произведениях Хафиза Хорезма.

Ключевые слова: *поэзия, поэтический метр, рифма, деван, Хафиз Широzi, Газель, художественное мастерство.*

O'zbek mumtoz adabiyotshunosligida qofiya ilmi uzoq tarixga ega. Olimlar, adabiyotshunoslar tomonidan yaratilgan ilmiy va nazariy manbalar fikrimiz dalilidir. Xususan, arab va fors adabiyoti vakillari tomonidan she'rning asosi vazn bo'lsa, turkiy adabiyot vakillari qofiyani yetakchi deb hisoblagan. Turli zamonlarda yashab ijod qilgan shoirlar ijodida mukammallikka erishishga, qofiyadosh so'zlarni o'rnida qo'llashga harakat qilishgan. Bu esa o'z navbatida zamon talabi bo'lish bilan birgalikda, shoirning badiiy mahorati yuksakligidan dalolat bergan.

O'zbek mumtoz adabiyoti vakillaridan biri Hofiz Xorazmiy lirikasida qofiya muhim badiiy vosita sifatida o'rin tutadi. Shoir she'riyatida qofiya nafaqat ohangdorlikni kasb etmay, balki, ichki mazmunni boyitish, poetik tasvirni kuchaytirish, shuningdek, asosan ritmni saqlash vositasi sifatida ko'zga tashlanadi. Hofiz Xorazmiy lirikasida, badiyyatida qofiya bu oddiy so'z o'xshashligi emas, poetik musiqiylik, mazmuniy uyg'unlik va obrazlarni yaratish vositasidir. Uning she'riyatida qofiya san'at darajasiga ko'tarilgan bo'lib, u o'zbek adabiyotining go'zal namunasi sifatida qadrlanadi. Shuni alohida ta'kidlab o'tmog'imiz joizki, Hofiz Xorazmiy Alisher Navoiyga qadar, turkiy adabiyotimizda salmoqli va munosib ijod qilgan shoirdir.

Hofiz Xorazmiy o'z davrining yirik shoirlaridan biri bo'lib, uning devonlari o'zbek adabiyoti tarixida muhim o'rin egallaydi. Shoir Hofiz Xorazmiyning yagona lekin boy devonni mavjud bo'lib, u forsiy-turkiy tildagi ijod mahsullaridan iboratdir. Bu devonlar hozirgi kunda ham bir necha qo'lyozma nusxalar ko'rinishida saqlanib qolgan.

Hofiz Xorazmiy devonlari o'zbek mumtoz adabiyotining yuksak namunalaridan hisoblanadi. Shuningdek, devonlari adabiy, tarixiy, madaniy jihatdan

ham katta ahamiyatga ega. Devondagi she'rlar til boyligi, badiiy vositalarning mahorat bilan qo'llanishi va chuqur mazmun kasb etishi bilan ajralib turadi.

Hofiz Xorazmiy ijodi o'zbek mumtoz adabiyoti tarixida o'z mavqeyiga ega ijodkor hisoblanadi. Shoir ijodi bizga devonlari orqali yetib kelgan. Ijodkor lirikasida adabiy uslubning o'ziga xosligi, g'azal va qasidalaridagi mavzu ko'lamini kengligi, obrazlar va til xususiyatlari boyligini guvohi bo'lamiz. Ijodkor XIV asr oxiri va XV asr o'rtalarida yashab ijod qilgan. Uning ijodiy merosida qasida va g'azallar yetakchilik qiladi. Hofiz Xorazmiy nafaqat o'z davrining, balki, bugungi kun adabiyotshunosligida o'z o'rniga ega ijodkor. Shoirning ijodiy merosi ham ilmiy, ham badiiy ahamiyatini yo'qotmagan.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, o'zbek mumtoz adabiyoti tarixida juda ko'plab salohiyatli, so'z tanlash mahorati yuksak va yangi adabiy kashfiyotchilari bisyor. Hofiz Xorazmiy aynan ana shunday ijodkorlardan biridir. Shuningdek, ijodkor turkiy adabiyotning yanada rivojlanishiga yangi badiiy yo'nalishning shakllanishiga o'z hissasini qo'shdi.

Garchi, Hofiz Xorazmiy shaxsi va ijodi haqida tarixiy manbalarda ma'lumotlar saqlanmagan bo'lsada, uning devonlaridagi g'azal, qasida, qit'a va ruboiylarida shoirning shaxs sifatidagi mulohazalari, badiiy mahorati va g'oyaviy maqsadini anglashimiz mumkin. Shoir qoldirgan badiiy merosi orqali uning fikr dunyosi keng ijodkor ekanligini, falsafiy teranligini, insonparvarlik va yuksak badiiyat sohibi ekanligiga guvoh bo'lamiz. Manbalardan ma'lumki, XV asrda aksariyat ijodkorlar asosan, arab va fors tilida ijod qilganlar va aynan o'sha so'zlardan o'z ijodlarida ham ko'p foydalanishgan. Hofiz Xorazmiy ulardan farqli ravishda, asosan, Xorazm va unga xos so'z va iboralardan unumli foydalangan.

Hofiz Xorazmiy ijodiga nazar solar ekanmiz, uning ismiga oid ma'lumotlarga duch kelamiz. Hofiz Xorazmiy ijodini o'rganish ilk bor adabiyotshunos Hamid Sulaymon tomonidan o'rganilgan. Hamid Sulaymon ta'kidlab o'tadiki, devondagi 7 ta forsiy g'azallarida Abdurrahim va Rahim nomlari keltirilgan. "Hofiz Xorazmiyning asli ismi Abdurrahim ekanligi devondagi yettita forsha g'azallarida Rahim yoki Abdurrahim nomi taxallus sifatida keltirilgani ma'lum. Fikrimizcha, taxallus o'rnida kelgan bu oddiy nom, hali o'ziga maxsus taxallus tanlashni ep bilmagan yosh shoirning o'z ismi bo'lishi kerak. Bu ismni u bir o'zbekcha g'azalida taxallus sifatida ishlatadi:

Ul yordin jafo manga nozu naim erur,
Ag'yorning jafosi azobi alim erur.

Xos o'z quling'a lutf etib rahm qilsa yor,
Muxlis qadimiy qul anga Abdurahim erur.

Nima uchun yosh shoir Abdurrahim keyinchalik o'ziga Hofiz taxallusini qabul qilgan? Fikrimizcha, bu ikki sababdan kelib chiqqan bo'lsa kerak: birinchidan, Hofiz Xorazmiy o'zining mashxur zamondoshi Hofiz Sheroziy badiiy dahosida tarbiyalanib, uni o'z piri-murabbiysi e'tirof etishni haqiqatga yaqin ko'rinsa, ikkinchidan yosh Abdurrahimning o'zbek tili, adabiyoti va madaniyatining to'la huquqi uchun kurashuvchi, jasoratli va otashin vatanparvar ekanligi bilan izohlanadi." [1:7] Endi bevosita uning taxallusiga izoh beradigan bo'lsak, qadimiy sharq an'analariga ko'ra adib tug'ilib o'sgan joyga nisbatan aynan "Xorazmiy" taxallusida foydalanilgan. Hofiz ismining qo'llanilishi esa bevosita Hofiz Sheroziy

ijodiga oshuftalik, muxlislikdan dalolatdir. Aynan ushbu masalaga ham Hamid Sulaymon tomonidan Hofiz Xorazmiy devonning kirish so'zboshisida izoh berilgan. "Aniqrog'i, shoir Abdurrahim o'zbek she'riyatida ham Hofiz Sheroziydek zabardast san'atkor bo'lishini orzu qilgan. O'zbek xalqi ham o'z ona tilida yaratilgan ishqiy, falsafiy she'riyatdan keng ko'lamda bahramand bo'lmog'i lozim, degan ezgu tilaklarni, uning dunyoqarashidagi xalqchillik g'oyalari bilan ko'rinadi. Keyinchalik Abdurrahim Hofiz taxallusini qabul qilgan. Bu haqda shoirning o'zi bir g'azalida shunday yozgan:

Hofiz ko'runq ushbu zamon turk tilinda,
Gar kechdi esa forsda ul Hofiz-i Sheroz.

Bu misralarni shu qadar baralla yozishga Hofiz Sheroziydek buyuk shoir bilan ijodiy bellashishga qodir, yetuk san'atkorgina jur'at qilishi mumkin edi". [1:7]

Ammo, Hofiz Xorazmiy va Hofiz Sheroziyning adabiy suhbatlari yoki aynan uchrashganliklari haqida manbalarda ma'lumotlar uchramaydi. Hofiz Xorazmiy g'azallarida Sheroziy an'alarini ilk bor o'zbek adabiyotiga olib kirganligini ko'rishimiz mumkin. Ayniqsa, g'azal janri taraqqiyotiga hissa qo'shgan so'z san'atkoridir. Hofiz Xorazmiyning ijodida Hofiz

Sheroziyga mushtarak jihatlar bisyor bo'lib, uni bevosita shoir yozgan g'azallarida ham ko'rishimiz mumkin.

Sheroziy turklarga
eltung bu she'nikim,
Surdum bu tavr uzra Hofiz bikin kalome. [1:8]

Hofiz Xorazmiy o'zoro janglar va yurishlar oqibatida Samarqand, Buxoro, Xo'jand, Iroq, Kirmon, Isfaxon, Tabriz shaharlarida yashab, so'ng Sherozda Ibrohim Sulton saroyida panoh topadi. Hofiz Xorazmiy boshidan kechirgan sargardonlik haqida g'azallari orqali bilib olishimiz mumkin.

Hofiz, saning qadringni gar Xorazm ahli bilmasa,
Azm-u Iroq aylab ravon, ohang-i Sheroz etgasen. [1:8]

Yoki:
Hofizg'a navo tegmasa Xorazmda, andin,
Qilg'ay edi ohangi Hijoz ila Sipohon. [1:8]

Shoir ijodi, g'azallari orqali ma'lum bir ma'noda hayoti haqida ma'lumotlarda ega bo'lishimiz mumkin. Hofiz Xorazmiy hayotida sargardonliklar, vatanni tark etish kabi judoliklarni boshidan kechirdi. Umrining so'ngida Sulton Ibrohim hukmronligida saroyga yaqin, zamonasining mashhur shoirlaridan biriga aylandi.

Hofiz Xorazmiy she'riyati insonparvarlik g'oyalari, falsafiy mushohadakorligi, yuksak badiiyati bilan zamondosh shoirlaridan ajralib turgan. Uning merosi hajm jihatdan ham salmoqlidir. Buni birgina Hamid Sulaymonning ilk Salorjang muzeyidan topilganda hayajonlaridan bilsak bo'ladi. "Qo'lyozmani xazinadan chiqarib qo'limga tutqazganlarida meni hayajonga solgan birinchi narsa devonning o'zbekchaligi va katta hajmi edi. Qo'lyozmaning turli varaqlarini ochib, qaysi bir g'azal matlai yoki "Hofiz" taxalluslik maqtani o'qimayin, borgan sari hayajonim g'olib kela boshladi, chunki asar g'oyatda ravon o'zbek adabiy tilida yozilgan edi. Devonn ehtiyot qilib varaqlar ekanman, u qo'lyozma olamida juda kam topiladigan va mening Sharq qo'lyozmalarini o'rganishdagi 40 yillik tajribamda birinchi uchragan noyob javohirday bo'lib ko'rindi. [1:7]

Hofiz Xorazmiy devoni yuqorida ta'kidlaganimizdek, Hamid Sulaymonning sa'y harakatlari bilan adabiyotshunosligimizga kirib keldi. Devonning yagona, qo'lyozma asl nusxasi Hindistonda, Haydarobod shahri, Salorjang muzey kutubxonasida saqlanib kelinmoqda. Olim ushbu merosning aynan Hindistonda topilishini Boburiylar davriga bog'laydi. Uning foto nusxasi esa O'zbekiston fanlar akademiyasi Sharqshunoslik insitutida mavjud. Mazkur nusxaga 4292 raqam berilgan bo'lib, umumiy hajmi 586 varaqni tashkil etadi. Devondagi misralar 37 000 dan ortiq. Ushbu devonda Hofiz Xorazmiyning falsafiy qarashlari, tasavvufiy mushohadalari o'z aksini topgan. Uning devoni turli janrlar, mazmun va shakl juda boy tarkibga ega. Devon

mukammal va murakkab deyishimizga to'la asos bor. Boisi, olim Hamid Sulaymon devonning so'zboshisida quyidagilarni e'tirof etadi. "Demak, klassik adabiyotimiz tarixida Navoiyga qadar XIV asr oxiri XV asr boshlarida o'zbek adabiyotida birinchi o'laroq mukammal devon tartib etgan shoir Hofiz Xorazmiy bo'lgan deyishimizda to'la asos bor. O'zbek she'riyatining Hofiz da'vosini qilgan xorazmlik Abdurrahimning bizgacha yetib kelgan badiiy merosi uning o'z da'vosida haqli ekanligining ochiq isbotidir".[1:7]

Hofiz Xorazmiy devonning tarkibiy tuzilishi

Raqam	Hofiz Xorazmiy ijodida uchraydigan janrlar	Soni	Bayt	Misra
1	Marsiya	1	94	188
2	Mustazod	2	14	28
3	Muxammas	1	45	90
4	Qasida	9	439	878
5	Qit'a	31	139	278
6	Ruboiy	12	24	48
7	Tarkibband	1	40	80
8	Tarjiband	3	272	544
9	G'azal	1052	17559	35118

Hofiz Xorazmiy devoni tarkibiy tuzilishi 1 ta marsiya, 2 ta mustazod, 1 ta muxammas, 9 ta qasida, 31 ta qit'a, 12 ta ruboiy, 1 ta tarkibband, 3 ta tarjiband va 1052 ta g'azaldan tarkib topgan. Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, Hofiz Xorazmiy devoni shakl jihatdan ham, mazmun jihatidan ham salmoqli. Ijodkor mumtoz adabiyotimizdagi ko'plab janrlarda barakali ijod qilgan. Ushbu janrlarda adabiyotimiz durdonalariga aylangan ijod namunalari yaratgan. Zero, adabiyotshunos, olim, Hamid Sulaymonov e'tirof etganidek, "Badiiy mahorat

va o'zbek tilida g'oyat sodda va ravon g'azallar yaratishda uni Navoiygacha bo'lgan o'zbek g'azaliyotining benazir ustozlari desha arziydi. Badiiy mahorat, qofiya va radiflarni ustalik bilan tanlay bilishi, ajoyib lirik obrazlar yarata olishi Hofiz Xorazmiyning yetuk san'atkorligidan dalolat beradi".[1:16] Hofiz Xorazmiy turkiy tilda boy adabiy meros qoldirgan.

Hofiz Xorazmiy ijodida g'azal janri yetakchilik qiladi. Hofiz Xorazmiy o'z davrining insonparvar, ma'rifatparvar vakilidir. Uning lirikasida inson baxti, saodati, ozodligi, yurt sog'inchi, dunyoviy sevgi hamda jamiyatdagi turli ijtimoiy muammolar qalamga olingan. Hofiz Xorazmiy ijodi mazmun mundariyasi kengligi, falsafiy mushohadakorligi, insonparvarlik g'oyalari bilan sug'orilganligi bilan ajralib turadi. Tili sodda, uslubi ravon va xalqqa tushunarli ekanligi bilan ham ahamiyatlidir.

Hofiz Xorazmiy ijodida oshiqlik, ma'shuqlik, ishqning tarbiyaviy ahamiyati, sog'inish, sadoqat, vafo, visol kabi insoniy tuyg'ularni tarannum qilganining guvohi bo'lamiz.

"She'r-tuyg'u suvrati. Unda emotsiya, ramz, obraz, badiiy san'at bo'lishi kerak; she'rda shoir subyekt, individual uslubi, "men" i, o'z ovozi aks etishi lozim. Chin she'rga qonuniyat tusini olgan bunday o'nlab nazariy talablar qo'yadi".[2:60] Yuqorida adabiyotshunos olim Bahodir Karim tomonidan aytilgan yuksak fikr nafaqat, XXI asr shoiri ijodiga, balki barcha qalam ahlining ijodi nazarda tutilmoqda. She'rning go'zalligi, tarovati shoir qo'llagan badiiy san'atlar bilan yanada ko'rkamlashadi.

Adabiyotshunosligimizda dastlab badiiy san'atlar haqida batafsil ma'lumotlar arab tilida yaratilgan asarlarda uchraydi. Arab adabiyotiga oid Nasr binni Hasanning "Mahosil ul- kalom", Ibn Mu'tazning "Kitob ul-badi", Qudama ibn Ja'farning "Naqd ush-she'r" asarlarini misol keltirishimiz mumkin. Umar Roduyoniyning "Tarjimon ul-balog'a", Rashiddin Vatvotning "Xadoyiq us-sehr", Shams Qays Roziyning "Al-mo'jam" asarlari esa fors-tojik adabiyotshunosligi rivojiga o'z hissalarini qo'shishdi. Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asari badiiy san'atlarning tahliliga bag'ishlangan. Shuningdek, Atoulloh Husaynning "Badoyi' us-sanoyi" asarida ilmi badi'ni guruhlariga ajratib o'rganadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hofiz Xorazmiy devoni. Hamid Sulaymon. O'zbekiston KP Markaziy komitetning nashriyoti. – T., 1981.
2. Bahodir Karim. Ruhيات alifbosi. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matba ijodiy uyi, 2018.
3. Orzigul Hamroyeva. Mumtoz qofiya nazariyasi asoslari. Bookmany print. – T., 2022.
4. Хамроева, О. (2023). Qofiya turlarining nazariy asoslari, tasnifi. – Узбекистан: язык и культура, 1(1), 33-60.
5. Jalolovna, H. O. (2023). SHAMSIDDIN KAYSİ RAZI'S AL-MO'JAM FI MAOYIRI ASH'AR UL-AJAM" IS AN IMPORTANT SOURCE OF POETICS. Academia Repository, 4(11), 81-86.

Marjona NEMATULLAYEVA,
ToshDO'TAU 1-bosqich tayanch doktranti

MUHAMMAD ALIXON LIRIKASINING MAVZU KO'LAMI

Annotatsiya: mazkur maqola shoh va shoir Muhammad Alixon lirikasi, uning badiiy xususiyatlari, g'azallarining mavzuviy xususiyatlari, Qo'qon adabiy muhitida tutgan o'rni kabi masalalar talqini ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: *xon, lirika, mavzu, ishq, oshiq, adabiy muhit.*

Аннотация: в данной статье выдвигаются такие вопросы, как лирика шаха и поэта Мухаммада Алихана, ее художественные особенности, тематические особенности его газелей, его место в литературной среде Коканда.

Ключевые слова: *хан, лирика, тема, любовь, влюблённый, литературная среда.*

Annotation: this article presents an interpretation of issues such as the lyrics of the king and poet Muhammad Ali Khan, their artistic features, thematic features of his ghazals, and their place in the literary environment of Kokand.

Key words: *khan, lyrics, theme, love, lover, literary environment.*

Qo'qon xonligi adabiy muhiti XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida o'zining madaniy-adabiy jihatdan ko'tarilgan davrlarini boshidan kechirdi. Bu davrda tarixnavislik, tazkira va she'riyat rivojlandi. Qo'qon adabiy muhitida Nodira, Gulxaniy, Uvaysiy, Maxmur kabi shoirlar ijodi muhim ahamiyat kasb etdi. Muhammad Alixon (Madalixon) Qo'qon xonligi hukmdori bo'lgan shaxs sifatida nafaqat siyosiy, balki adabiy faoliyati bilan ham tanilgan. Muhammad Alixon ijodi u qadar ko'p bo'lmasa-da, salmoqdorligi jihatidan ancha-muncha shoirlardan ustun ko'riladi. Ko'plab tadqiqotchilar ushbu shaxs ijodi yuzasidan turli ilmiy izlanishlar olib borib, o'z tadqiqot natijalarini ilm ahlining e'tiboriga havola etganlar.

Muhammad Alixonning hozirgi kungacha saqlanib qolgan qo'lyozmalari xususida adabiyotshunoslikda yetarli ma'lumotlar uchraydi.[7:248] Arab, fors hamda ozarbayjon tillarini mukammal bilgan Muhammad Alixon o'z she'rlarinining ko'p qismini o'zbek tilida yozgan. "Sohibi devon" deya ta'riflangan Xon o'z ijodi bilan shoirlarning old qatorlaridan joy egallab ulgurgan edi:

"Muhammad Alixon o'z zamonasining yaxshi shoirlaridan hisoblanar edi. U she'rda Xon taxallusini ishlatar edi. Undan kichik bir devon qolgan va she'rlarining bir qismi turli bayozlarda bosilgan. Xon bundan tashqari, Fuzuliyning "Laylo va Majnun" asariga o'xshatib, "Laylo va Majnun" nomli bir doston yozishni boshlagan bo'lsa-da, uni tamomlay olmagan. Umuman olganda, Xon Fuzuliy she'rlarining kuchli ta'siri ostida ijod qilgan".[8:47]

O'sha davrda Umarxon davrida ijod qilgan shoirlar ijodida ham Fuzuliy shaxsiyatiga rag'bat katta bo'lib, bu narsa Muhammad Alixon she'rlariga ham o'z aksini ko'rsatmay qolmagan. Albatta, Xonning Alisher Navoiy ham Lutfiy ijodiga ham hurmat va ehtiromi bo'lakcha

bo'lib, Navoiy asarlarini ko'p nusxada ko'chirtirgan hamda ularning she'rlariga taxmislar bog'lagan. Lekin shoir ijodida Fuzuliy shaxsiyati katta o'rin egallaydi.

"G'azallari Fuzuliy asarlariga nazira tarzida yozilgan. Shoirning ulug' ozarbayjon adibiga katta e'tiqodini bilgan kotiblar uning devonini ko'chirishda sahifaning bir tomoniga Fuzuliy g'azalini, ikkinchi tomoniga Xonning shu g'azalga nazirasini yonma-yon joylashtirganlar. Ehtimol, shoirning o'zi devon tuzishda shunday qoidaga amal qilgandir. Adabiy ta'sir shu darajada kuchli bo'lganki, Xonning g'azallari tilida ozarbayjon tili iborolari qo'llangan o'rinlari mavjud.

Alixonning bizgacha yetib kelgan uncha katta bo'lmagan devonida asosiy qismni g'azallar tashkil etadi".[10:65]

Muhammad Alixon (Madalixon) g'azal janrida samarali ijod qilgan. Shoir ijodida oshiqona ruh ustunlik qiladi. Ishqiy mavzudagi g'azallar asosiy o'rinda bo'lib, ular o'zgacha va takrorlanmas o'xshatish bilan boyitilgan. Shoir g'azallari g'oyaviy jihatdan ham mavzu ko'lami jihatdan ham Navoiy hamda Fuzuliy izdoshi ekanligini yaqqolroq ifodalaydi. Shoir jumalardan shunday nafislik bilan foydalanganki, bir marta o'qigandayoq o'ziga xos uslubga ega ekanligi ko'rinadi. G'azal, fard ruboiy muxammas va musaddas kabi janrlarda ijod qilgan Muhammad Alixon she'riyatida ishq va go'zallik mavzusi asosiy o'rinda tursa-da, ijtimoiy-siyosiy hayotga oid masalalar haqida ham fikr yuritib o'tilgan.

Xon lirikasining mavzu ko'lamini shartli ravishda quyidagicha baholash mumkin:

Hamd va na't mavzusidagi

Oshiqona mavzudagi

Rindona mavzudagi

Aslini olganda, mumtoz she'riyatda asosiy mavzu bu

ishqdir. Ishaq ta'riflanganda esa boshqa mavzular ham o'z – o'zidan tilga olinishi tabiiydir. Shoir yoriga shunday sifatlashlar bilan murojaat qiladiki, she'ni o'qigan kishi o'zgacha zavq-u shavqqa to'ladi. Muhammad Alixonning "Muvashshahi Xoni g'oziy" g'azalini shunday jumlar bilan boshlaydi:

Ey hayotim sharbati, la'li shakkarboring saning,
Dardlig' ko'nglum shifosi – shaxdi guftoring saning
Shoir lirik qahramon tilidan ma'shuqasining go'zalligini chiroyli o'xshatishlar bilan ta'riflayapti. Oshiqning qalbida dard bor, bu dard darmoni esa mashuqasining asalday so'zlari. "Shaxd" so'zi "bol, asal" degan ma'nolarni bildirsa, "guftor" so'zi esa "so'z, nutq, suhbat" ma'nolarni anglatadi. Oshiq yorining shakarday shirin labini hayotining mazmuni hamda yashashining manbai sifatida ta'riflab yorini yuksak o'rinda ko'rishni istaydi. Oshiqona tuyg' ularini samimiy so'zlar orqali ifodalaydi. Tasavvufiy talqinda "ma'shuqa" — bu ilohiy go'zallik, "lab" — haqiqatning so'zi, "guftor" esa ilohiy kalomni bildiradi. Shunday qilib, baytda shoirning "dardli ko'ngli" — bu Alloh ishqidagi oshiq qalbi, "shifo" esa ilohiy kalom orqali topilgan ruhiy osoyishtalikdir.

Shoir g'azallarida oshiqning vafodorligi va sabr-toqati, mahbubaning jafakorligi va bevafo qiyofasi, hijronning iztirobli kechinmalari, vaslning nurli orzusi poetik ifodasini topadi. Yori uchun go'zal o'xshatmalar yaratib, g'azal ohangdorligi hamda mazmundorligini kuchaytiradi.

Dog'lar zohir qilan qonlig' ko'ngulda lolatek
Xoli mushking bila ruxsori gulnoring saning.

Mumtoz adabiyotda "mushk" so'zi "qoralik", "gulnor" so'zi esa "qizillik" timsolini anglatadi. Oshiq yorining qizillik yugurgan yuzidagi qora xolini xuddi loladek mening qonlig' qalbimda dog'lar paydo qilgan deyapti. "Ko'nguldagi qonli dog' – lolatek" o'xshatishida oshiq qalbidagi iztirob go'zal tabiat obrazi lola orqali tasvirlanadi. Shoir bu yerda chiroyli qochirim qilib, lolaning qip-qizilligi va uning teng o'rtasidagi qora rangdagi urug'larini ham o'zining qonli qalbiga, ham yorining qizil yuziga mengzaydi.

Muhammad Alixonning "Istadim ul moha" misrasi bilan boshlanuvchi g'azalida ham shunday baytlar uchraydi:

Har dam ochmish ko'nglumi zavqi visoling mujdasi,
Shukrillah, baxt yovar o'lmish, etib davlate menga

Shoir lirikasidagi ishqiy mavzu oshiq va ma'shuqa obrazlarini ko'proq namoyon qiladi. Ushbu g'azalda ham ishq va muhabbat mavzusi ustuvor bo'lib, oshiqning yoriga yetishish umida ekanligi va bundan baxtiyor ekanligi tasvirlanadi. Shoir "Sening visolingga yetish umidi har doim ko'nglimni xursand qiladi, Allohga shukrki, baxt menga kulib boqib, men davlatga erishdim" — deydi. Ushbu misrada keltirilgan "davlat" yoriga yetishish saodati, quvonchidir. Shoir baytning umumiy

mazmunida oshiqona kechinmaning ijobiy yakuni — visol va shukrni ifodalaydi.

Muhammad Alixon o'zining munojotida Hamd va na't mavzudagi misralarni quyidagicha izohlaydi:

Boqma yo Rab, bazmi gunohimiza,
Nazar et jon-u dildan ohimiza.

Etma yo Rab, mujohidini talab,
Tiyri adoya bizi qilma hadaf

Bu asar masnaviy shaklida yozilgan bo'lib, mazmunan munojot — ya'ni Allohga iltijo, kechirim so'rash, tavba va najot istash ruhida bitilgan. Shoir Allohga murojaat qilib, gunohlari uchun mag'firat so'raydi, shuningdek, dushman o'qlaridan (turli zarbalardan) panoh tilaydi. "Ey Parvardigor, gunohlar bazmimizga boqma (ya'ni, bizning xatolarimizni ko'rma), balki jon-u dilimizdan chiqayotgan oh-faryodimizga rahm bilan nazar qil." Mazkur baytda shoir Allohdan rahmat umidi ila kechirim so'raydi, qilgan xatolariga tavba qiladi. Keyingi bayt "Ey Robbim, mujohidlaringni halok etma, bizni dushman o'qlariga nishon qilma" degan mazmunni bildirib, bu misralarda Alloh yo'lida kurashuvchilarga yordam va himoya tilanmoqda. "Mujohid" so'zi e'tiqod, din uchun kurashuvchi degan ma'noni bildiradi. Falsafiy ma'noda "tiyri adoya" so'zi shaytonning vasvasasi yoki gunohni bildiradi. Ushbu baytlarda shoir insonning oqizligini, Allohga tobe bo'lish zarurligini chuqur his etgan holda ifoda etadi.

Shoir lirik she'rlarida tabiat mavzusini ham tilga oladi. Yoridan ko'rgan jafo-yu sitamlarini tabiat hodisalariga ajoyib tarzda o'xshatma qiladi. Uning "Charx ochqach" misrasi bilan boshlanuvchi g'azalida shunday misralar uchraydi:

Charx ochqach orazindan tun savoditek niqob,
Tiyg'ining har subhidam qatlimg'a chekmish oftob.
"Falak yuzidan tun qorong'isiday niqobni olib tashlagach,

quyosh har tong mening o'limim uchun tig'ini (nurlarini) tortadi." Shoir bu yerda lirik qahramonning ruhiy holati bilan tabiat hodisalarini uyg'un tarzda aks ettiradi. Shoirning ichki iztirobi shu darajada kuchliki, hatto har tong otishi ham unga "yangi hayot" emas, balki yana bir azobli kunning boshlanishi sifatida tuyuladi.

"Ko'rgach" radifli g'azalida esa quyidagicha o'xshatmalar keltirilgan:

Falak har oy boshinda yaringi oy oshkor etmish,
Qachonkim mehrobda mushkin hilolingdan nishon ko'rgach.

Mumtoz adabiyotda "falak" so'zi "osmon, charx, taqdir vaqt" kabi ma'nolarni ifodalaydi. Mehrob — masjidning imom turadigan joyi, mumtoz she'riyatda esa ibodat, sajda, ilohiy yo'l ramzi. "Mushk rangli hiloling" ma'shuqaning qoshiga ishora. Qoshning shakli mehrob tepasiga qismiga o'xshaganligi uchun shoir bu yerda bu timsolni keltirgan. "Falak mehrobda qora

qoshingdan nishona, belgi ko'rgach, har oyni boshida yangi oyni ko'rsatadi". Tasavvufiy talqinda bu bayt ilohiy go'zallikning dunyoda mujassam ko'rinishini ifodalaydi. Shoir shunday demoqchi: "Har safar oy chiqqanda, men unda Sening (Haqning) jamolingdan bir nishona ko'raman." Muhammad Alixon bu baytlarda ishq va tabiatni uyg'unligini ajoyib tarzda ko'rsata olgan. Bu yerda dunyoviy muhabbat obrazlari orqali ilohiy ishq ma'nosi berilgan.

Madalixon ijodida "rindona" mavzudagi g'azallar ham uchraydi. Uning "Etmish" radifli g'azalidagi baytlarda zohid, may, mayxona kabi obrazlar uchraydi:

Riyo zuhdidin ovorai dashti balo zohid,

Xush ul mayxorakim, mayxonalar kunjin makon etmish

"Riyo" — ko'zbo'yamachilik, odamlar uchun ko'rsatilgan dindorlik. "Zuhd" — dunyo lazzatlaridan voz kechish, taqvodorlik. "Zohid" dunyo lazzatlaridan voz kechgan kishi. Mayxora — mayxo'r, sharob ichuvchi; tasavvufda bu ilohiy ishq mastligi bilan to'lgan orifni

bildiradi. Mayxona esa tasavvufda ilohiy ishq, Haq sirlarining makoni; oddiy ma'noda esa ichkilik joyi.

"Zohid" riyo bilan to'lgan taqvodan charchab, balolar sahosida sarson bo'ldi, ammo ne baxtli u mayxo'rki, o'ziga mayxonani (ilohiy ishq maskanini) makon qilgan" Mazkur bayt Muhammad Alixonning tasavvufiy lirikasi uchun xos bo'lgan zohid va orif, riyo va ishq, zohir va botin g'oyalarini o'zida mujassamlashtiradi. Shoir tashqi taqvodan ustun ruhiy poklikni, shariatdan yuksak ma'rifatni, ilohiy ishqni inson kamolining eng oliy bosqichi sifatida ulug'laydi.

Muhammad Alixon o'z lirikasida mumtoz adabiyot an'analariga sodiq qolgan holda, Fuzuliy, Navoiy kabi buyuk shoirlar an'anasini davom ettiradi. Uning g'azallarida insoniy va ilohiy tuyg'ularning bir-biriga singib ketganligi, badiiy so'z qudrati orqali ruhiy yuksalish g'oyasi ilgari suriladi. Shu jihatdan Muhammad Alixon lirikasini o'zbek mumtoz adabiyotining ma'naviy, estetik va falsafiy merosini boyitgan yirik hodisa sifatida baholash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Avji, Y., & Jalolovna, O. H. (2025). "DEVONU LUG'OTIT TURK" TARKIBIDAGI PARCHALARNING MATNIY TADQIQI: TIZIMLASHTIRISH NATIJALARI (ABDURAUF FITRATNING "ENG ESKI TURK ADABIYOTI NAMUNALARI MAJMUASI ASOSIDA). Fan, Jamiyat va Innovatsiyalar, 2(20), 65-73.
2. Хамроева, О. (2023). Qofiya turlarining nazariy asoslari, tasnifi. Ўзбекистан: язык и культура, 1(1), 33-60.
3. Orzigul, H. (2023). BOBUR RUBOIYLARIDA VAZN VA QOFIYA UYG'UNLIGI. Роль наследия Захириддина Мухаммада Бабура в развитии восточной государственности и культуры, 1(1)
4. HAMROYEVA, O. (2024). "NAVOIYNING FORSIY SHOIRLIG'I..." XUSUSIDA. Alisher Navo'i and 21 st century, 1(1).
5. Hamroyeva, O. J. (2022). CLASSIFICATION OF FINE ARTS IN "HADOYIQ US-SIKHR". Scientific reports of Bukhara State University, 2022(1), 47-56.
6. Said Muhammad Alixon. Devon. Otabek Jo'raboyev. – Toshkent: Tamaddun", 2024. 20-bet. O'zbek adabiyoti tarixi xrestomatiyasi. Ikkinchi tom. 248-bet
8. Qodirova M. She'riyat va muhabbat malikasi. – T.: Adabiyot va san'at, 1998. 47-bet.
9. Navoiyshunoslik. Shuhrat Sirojiddinov, Dilnavoz Yusupova, Olimjon Davlatov. – Toshkent: Akademnashr, 2020. 576-bet.
10. Увайсий. 1959. Девон. Тайёрловчи: Қаямов А., Иброҳимова Э. – Тошкент: Бадий адабиёт.
11. Увайсий. 1963. Девон. Нашрга таёрловчилар: Раззоқов Х., Улфат, Абдуллаев Ф., Маматов Н. – Тошкент: Ўзадабийнашр.

Gulrux ABDUSHUKUROVA,
Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti
Markaziy Osiyo xalqlari tillari va
madaniyati instituti tayanch doktoranti

SHAROF RASHIDOV ASARLARINING BADIY-G'OYAVIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: maqolada Sharof Rashidovning adabiy merosi, uning prozasida namoyon bo'lgan realizm va psixologizm, ma'naviy-axloqiy muammolar talqini va badiiy uslub xususiyatlari tahlil qilinadi. Maqola kirish, asosiy tahlil (realizm, qahramon psixologizmi, ma'naviy-g'oyaviy yo'nalish, til va uslub) yoritilgan.

Kalit so'zlar : *proza, g'oyaviy-badiiy ahamiyati, she'riy nutq, lirik ohang, ramziy tasvir, intonatsiya, metaforik tahlil, badiiy effekt.*

Аннотация: в статье анализируется литературное наследие Шарофа Рашидова, проявления реализма и психологизма в его прозе, интерпретация духовно-нравственных проблем и особенности художественного стиля. Исследование включает введение, основной аналитический раздел (реализм, психология героя, духовно-идеологическая направленность, язык и стиль)

Ключевые слова: *проза, идейно-художественная значимость, поэтическая речь, лирический тон, символический образ, интонация, метафорический анализ, художественный эффект.*

Annotation: the article analyzes Sharof Rashidov's literary legacy, the realism and psychological depth reflected in his prose, the interpretation of moral-ethical issues, and the characteristics of his artistic style. The study consists of an introduction, main analytical sections (realism, character psychology, moral-ideological orientation, language and style)

Key words: *prose, ideological and artistic significance, poetic speech, lyrical tone, symbolic image, intonation, metaphorical analysis, artistic effect.*

Sharof Rashidov XX asr o'zbek adabiyotida ijtimoiy yo'nalishdagi muhim vakillardan biridir. Uning she'riyati milliy haqiqatlarni badiiy shaklda umumlashtirish, mehnat va jamiyat mavzularini yoritish orqali zamon ruhini aks ettiradi. Rashidov asarlarida insonning fuqarolik pozitsiyasi, mehnat axloqi va ma'naviy barkamollik markaziy o'rinda turadi.

Sharof Rashidov ijodida realizm asosiy tamoyillardan biridir. U voqelikni idealizatsiyalamasdan, aniq va haqiqatga yaqin tasvirlaydi. Mehnat sahnalari, qishloq hayoti, kolxoz-tug'ilish jarayonlari va shaharlik hayotining ijtimoiy munosabatlari – bularning barchasi adib tomonidan tafsilotli, jonli kuzatuvchan til bilan beriladi. Realistik tasvirning xususiyati – voqelikni badiiy umumiyashtirishda konkret faktlardan foydalanish, qahramonlar faoliyati va ularning muhit bilan munosabatini yuzaki emas, balki sabab-natija zanjiri orqali ko'rsatishdir.

Umr bahori

Umrin mazmunini mehnatdan izlab,

G'ayrat dengiziga tashladim o'zni.

Va lochin singari dengizda g'olib-

Keldim-u, boshladim umri navro'zni.[1, 95]

Ushbu parcha orqali Sharof Rashidov shoir sifatida mehnat umrining mazmuniga aylanib bo'lgan qahramon obrazini yaratadi.

Mehnatim.

Sen bilan ochdim ko'zimni, sen bilan bo'ldim aziz,
Sen bilan kuldi diyorim, sen bilan turmush aziz.

Sen bilan olam yorug', sen berding menga non-u tuz,

Ham g'ururim, ham sururim, ham huzurim,
mehnatim. [1,104]

Yuqorida keltirilgan she'r lirik-ruhiy ohangda yozilgan bo'lib, unda "sen" obraziga nisbatan chuqur minnatdorlik, mehr va hayotiy tayanch sifatidagi qadrlash ifodalangan. Keling, bandma-band ham mazmunini, ham badiiy tahlilni ko'rib chiqamiz.

"Sen bilan ochdim ko'zimni, sen bilan bo'ldim aziz". Lirik qahramon hayotdagi ilk yo'lini, dunyoni anglash jarayonini aynan shu "sen" bilan bog'laydi. "Aziz bo'lish" – kimningdir mehr-muhabbat, qo'llovi orqali qadr topish, o'zini topish demakdir. Demak, "sen" – shaxsiyatini shakllantirgan asosiy kuch. **"Sen bilan kuldi diyorim, sen bilan turmush aziz"**. Bu misralarda "sen" endi faqat shaxs emas, balki baxt, quvonch, totuvlik ramziga aylanadi. Butun diyorning kulishi – shaxsiy baxtni katta ma'no kasb

etishi, "sen"ning ijtimoiy darajada ham muhimligini bildiradi. **"Sen bilan olam yorug', sen berding menga non-u tuz"**. Bu yerda "yorug'lik", "non-u tuz" ramzlari ishlatilgan. Yorug'lik – yo'l ko'rsatuvchi, hayot mazmunini bergan narsa. Non-u tuz – nafaqat rizq, balki halollik, baraka, yashash manbai timsoli. Demak, "sen" lirik qahramonning hayotiy ko'magi, moddiy va ma'naviy tayanchi. **"Ham g'ururim, ham sururim, ham huzurim – mehnatim"**. So'nggi misra she'rning kalit nuqtasidir. O'xshatishlar she'riyatda voqelikni tasvirlash uchun juda muhim sanaladi. Xususan, N.Mahmudov va boshqalar bu haqida o'zlarining bir qancha fikrlarini namoyon qilishgan. "Turg'un o'xshatishlar tarkibida o'xshatish obrazi, ya'ni o'xshatish etaloni alohida ahamiyat kasb etadi. Bu unsur o'xshatishning markazini, mag'zini tashkil etadi, boshqa unsurlar ayni shu etalon atrofida birlashadi. Eng muhimi shuki, xalqning dunyoni tasavvur etishi va anglashidagi o'ziga xoslik, ya'ni milliy madaniy va milliy konnotativ ma'lumot bevosita ayni shu o'xshatish etalonida tajassum topadi." [2,10]

"Sen" deb kelgan obraz aslida **mehnat** bo'lib chiqadi. Demak, she'rning asosiy g'oyasi: insonni ulg'aytiradigan, aziz qiladigan, quvontiradigan, ta'minlaydigan – o'z mehnatidir. Bu juda kuchli falsafiy yakun.

Takror va parallelizm ("sen bilan...") – ohangdorlik yaratadi, markaziy obrazni kuchaytiradi. Ramziy tasvirlar:

"Ko'zimni ochish" – hayotni anglash, o'zini topish.

"Diyor kulishi" – ichki quvonchning tashqi olamga ko'chishi.

"Non-u tuz" – hayotning asosiy ne'mati. She'riy kutilmaganlik: oxirgi misradagi o'zgacha ochilish (mehnat obrazining yechilishi) she'rga g'oyaviy og'irlik beradi. "Ma'lumki, she'riy nutq nasriy nutqqa nisbatan yuksak, o'ziga xos ekspressiv imkoniyatlarga ega. She'riy nutq – xarakter-kechinma, poetik leksika, intonatsiya, ritm va musiqiylik komponentlaridan iboratdir" [3, 405]. Yuqoridagi she'riy nutqda ham olim aytgan fikrlarning isbotini ko'rishimiz mumkin.

She'r mehnatni ulug'laydigan, insonning barcha muvaffaqiyati, quvonchi va sharafi uning o'z mehnati bilan bog'liqligini ta'kidlaydigan kuchli lirik-falsafiy asar. "Sen" obrazining butun she'r davomida idealizatsiya qilinishi va oxirida "mehnat" sifatida ochilishi – juda samarali badiiy usul. Sharof Rashidov obraz yaratishda qahramonlarning ichki dunyosiga katta e'tibor beradi. Ularning qarorlaridagi mantiqiy, ichki ruhiy kurashlari, axloqiy dilemma va fidoyilik kabi holatlar asarning markaziy harakatlantiruvchi kuchiga aylanadi. Qahramonlar tashqi muhit bilan ziddiyatda

emas, balki o'zlari va atrofidagi jamiyat talablari bilan yuzlashadi. Bu o'z navbatida, psixologik realistik metodni kuchaytiradi. Muallif konfliktini ko'pincha ijtimoiy-ma'naviy nuqtai nazardan ko'rib chiqadi: shaxsiy manfaat va umumiy ehtiyoj, insoniy fazilat va bosim ostidagi kompromisslar. Bunday konfliktlar orqali Rashidov insonning ma'naviy kamoloti yo'lini va qaror qabul qilishdagi axloqiy me'yorlarini ochib beradi.

Qahramonlarning o'zgarishi – ularning ichki qarorlaridagi o'sish asarlarni dramatik qiladi.

Qiz sevgisi

Atakada o'q yedim yuzdan,

Yuzni yuvar edi qizil qon.

Hamon o'tman, olg'a uchaman,

Qalbim yonar go'yoki vulqon. [1, 87]

Bu she'r ham lirik qahramonning ichki kechinmalarini kuchli metaforik vositalar orqali ochib bergan she'r bo'lib, dramatik va kuchli lirik ohangga ega. Keling, bandma-band tahlil qilaylik: **"Atakada o'q yedim yuzdan"**. Bu yerda shoir real yoki ramziy tarzda azob, og'riq va urush holatini tasvirlaydi. "Ataka" – hujum, jang, hayotiy sinov. "O'q yedim yuzdan" – og'riqni bevosita qabul qilish, jasorat va chidamlilik ramzi. **"Yuzni yuvar edi qizil qon"**. Shaxsiy azob, jarohat yoki kurash natijasi sifatida qizil qon tasviri ishlatilgan. Juda vizual va dramatik rasm: qahramonning qiyofasi va shaxsiy tajribasi ochiq-oydin ifodalangan. **"Hamon o'tman, olg'a uchaman"**. Bu misra shoirning iroda va matonatini bildiradi: qiyinchiliklarga qaramay, hayot yoki kurash yo'lida davom etish.

"O'lmasdan uchish" – ruhiy bardoshlilik va intilishni ramziy qiladi. **"Qalbim yonar go'yoki vulqon"**. Bu yerda ichki his-tuyg'ular, g'azab, ehtiros, hayajon vulqon kabi kuchli ramz bilan berilgan. Yurakning qaynab turganligi va ichki energiya tashqi voqelikni ham yoritadi. Vizual tasvirlar: qizil qon, vulqon – dramatik, kuchli obrazlar. Ramziy ma'no: o'q va qon – sinov, og'riq, kurash timsoli; vulqon – ichki ehtiros va ruhiy kuch. Ohang: she'r juda jonli, dramatik, ba'zan jangovar yoki kurash ruhidagi lirik ohangda. Ritm va intonatsiya: misralar qisqa va keskin, bu kurash, zo'riqish va tezkor hislarni kuchaytirgan.

She'r – insonning hayotiy sinovlari, ichki olovi va jasoratini dramatik tarzda ifodalovchi lirik asar. Har bir misra shoirning ruhiy holatini, matonat va bardoshlilikni kuchli vizual va ramziy obrazlar orqali beradi. Shu misralarni metaforik tahlil qilib chiqsak: 1. Atakada o'q yedim yuzdan. Metafora: "Ataka" va "o'q yedim" – hayotdagi to'sqinliklar, sinovlar yoki

shaxsiy kurashlarni bildiradi. Bu yerda shoir o'zini bevosita jang maydonida tasavvur qilgan. Badiiy usul: qisqa va keskin so'zlar she'rga kuchli dramatik ritm beradi. Misra tezlik va zo'riqish tuyg'usini uyg'otadi. 2. Yuzni yuvar edi qizil qon. Metafora: qizil qon – insoniyat, insoniy azob va kurashning ramzi. Shu bilan birga, qonning yuzni yuvishi – qiyinchiliklardan o'tish, sinovdan so'ng o'zgarish timsoli ham bo'lishi mumkin. Badiiy effekt: vizual obraz kuchli dramatik effekt yaratadi, o'quvchi tasavvurida shaxsiy azobni jonli ko'rsatadi. 3. Hamon o'tman olg'a uchaman. Metafora: "o'tman" – ichki ruhiy olov, ichki energiya. Uchish – matonat, iroda va davom etish niyatini bildiradi. Badiiy effekt: bu misra shoirning qahramonligini, bardoshlilikini va kurashni davom ettirish istagini ramziy qiladi. 4. Qalbim yonar go'yoki vulqon. Metafora: vulqon – ichki ehtiros, his-tuyg'ularning portlashi, dramatik va kuchli ichki energiya. Badiiy effekt: so'z birikmasi o'quvchi ongida yorqin va kuchli obraz yaratadi, hissiy intensivlikni oshiradi.

Berilgan misralar orqali she'rning kurash, matonat va ichki olov mavzusida yozilganini bilib olishimiz

mumkin. Har bir misra kuchli vizual va metaforik obrazlar orqali dramatik ta'sir yaratadi. Bu orqali shoir o'zining badiiy mahoratini namoyon etadi. Qolaversa, she'rda qisqa, keskin misralar ritm va ohangni kuchaytiradi, o'quvchini qahramonning hissiyotlariga, ichki kechinmalariga tortadi. Oxirgi misra bilan she'r ichki ehtiros va ruhiy olovni dramatik cho'qqiga chiqaradi – bu she'rning g'oyaviy va hissiy markazi.

"Vatan – yurak, baxt, shirin orzu
Yuraklarda ishq barqaror
Agar jangda qaytsam orqamga
La'nat o'qing. Yashashim bekor"
Shunday edi uning shiori
Shunday qasam dilga yozilgan
Zafar bilan kuying deb undan [1, 87]
Otash maktub elga yozilgan.

Ushbu she'rni o'sha davr qahramonining ichki kechinmalarini aks ettirish usuli jihatidan tahlil qiladigan bo'lsak: "Vatan – yurak, baxt, shirin orzu". Bu misrada vatan qahramon uchun hayotiy qadriyat, ruhiy tayanch sifatida tasvirlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rashidov Sh. Sevgi bilan g'olibman har on. She'riy to'plam. – Toshkent, 2020.
2. Махмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият, 2013. 10-б.
3. Адабиёт назарияси. Икки томлик. 1-том. – Тошкент: Фан, 1978. 405-б.
4. www.ziyoucom.uz elektron kutubxonasi.

Shohruh TURSUNMURODOV,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
O'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
Shohruhtursunmurodov1994@gmail.com

AZIM SUYUN LIRIKASIDAGI MAKON VA ZAMON BIRLIKLARINING POETIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: maqolada lirik xronotopning o'ziga xos xususiyatlari Azim Suyun lirikasi misolida o'rganilgan. Shuningdek, o'rin-joy hamda vaqt birliklari she'riyatda haqqoniylik, hayotiylik, mantiqiylik, falsafiylik va milliylikni asoslovchi poetik birlik va mezon ekanligiga urg'u berilgan.

Kalit so'zlar: *lirik xronotop, kechinma, makon, zamon, fikr, tuyg'u, haqqoniylik, milliylik.*

Annotation: the article examines the distinctive features of the lyrical chronotope through the example of Azim Suyun's poetry. It also emphasizes that the categories of place and time in poetry serve as poetic units and criteria that justify authenticity, vitality, logic, philosophical depth, and national identity.

Key words: *lyrical chronotope, experience, space, time, thought, emotion, authenticity, national identity.*

Аннотация: в статье исследуются особенности лирического хронотопа на примере лирики Азима Суюна. Также подчёркивается, что категории места и времени в поэзии являются поэтическими единицами и критериями, которые обосновывают подлинность, жизненность, логичность, философичность и национальную самобытность.

Ключевые слова: *лирический хронотоп, переживание, пространство, время, мысль, чувство, подлинность, национальная самобытность.*

Ma'lumki, muayyan ijodkor asralarida badiiy xronotop darajasiga ko'tarilgan joy va vaqt birliklari milliy o'ziga xoslik, hududiy yaxlitlik, individual joy ko'rsatkichi kabi funksiyalarni bajaradi. Masalan, Abdulla Oripov Qashqadaryodagi Qo'ng'irtov etaklarini, Tog'ay Murod Surxondaryodagi Xo'jasoat va unga tutash tuman va qishloqlar kengliklarini, Xurshid Davron Oqdaryo va Qora daryo oralig'idagi Samarqand zaminini, Sobir O'nar Qo'shrabotning Quvkalla dalalarining uzoq Qozog'istongacha tutash yavlovlarini qay darajada milliy tarovat bilan tarannum etgan bo'lsa, Vatan va tabiat kuychisi Azim Suyun Nurota tog' tizmalarini, xususan, Beshbarmoqota va Parrandozota cho'qqilarini, sarhadsiz biyobonlarini xuddi shu zaylda iftixor va zavqlanish hissi bilan kuyladi. Natijada o'zbek she'riyatida hududiy o'ziga xoslikka ega bo'lgan yana bir mardona she'riyat paydo bo'lgan.

Adabiyotshunos Ibrohim G'ofurov Azim Suyun ijodidagi makoniy individuallik haqida shunday fikr bildirgan edi: "Azimdan (Azim Suyundan – Sh.T.) she'r xuddi momaqaldiroqdan chiqqan chaqindek chiqdi. Bu tog' momaqaldiroq'i, tog'lar chaqinlari, tog'lar yolqinlari edi. Azim saksoninchi yillar boshida endi o'zini, o'z yurtini, o'z tog'larini, o'z yurtdoshlari va ularning orzularini to'la ochgan edi. Uning she'riga, asarlariga, sal keyinroq publitsistika bilan shug'ullana boshlagach, publitsistikasiga Nurota tog'larining shukuhlari butun koloriti bilan kirib keldi.

U Nurota ohanglarini topdi. Xuddi Usmon (Usmon Azim – Sh.T.) Boysunni topganday, xuddi Xayriddin (Xayriddin Sultonov – Sh.T.) Parkentni topganday, xuddi Murod (Murod Muhammad Do'st – Sh.T.) Galatepani topganday, Azim (Azim Suyun – Sh.T.) Nurotani topdi. Axir, kichkinagina bo'lsa ham, o'z yeringni ishg'ol qilmasang, dunyoga qanday chiqasan, uni qanday ishg'ol etasan? Azimning barcha she'rlarini o'qing:

hammasida Nurota zarblari, Nurota soylarining mangu ovozlari, burgutlarning mangu ovozlari eshitasiz". [2:5]

Shoir ijodidagi sirtga tepib turgan o'ziga xoslikni anglashda makon va zamonga oid elementlar muayyan darajada poetik vazifa bajaradi, shuningdek, individual ijod xususiyatlarini ham namoyon qiladi.

Azim Suyunni tabiat va uning inson qadami kam yetgan buyuk qoyalar juda qiziqtiradi. Shuning uchun unga nisbatan "Tog'lar kuychisi" degan nomni berish mumkin. Aynan shoir ijodidagi buyuk tog'larga mahliyoqlik, ulardan poetik ramzlarga boy umumlashma fikrlar, tasvirlar yarata olish qobiliyati Avar shoiri Rasul Hamzatov ijodidan bahramandlik an'anasini hosil qilgan.

O'z maskani – Nurota tog'laridan zavq olgan shoir butun Turkiston zaminidagi tog'lardan ilhomlanganini ko'rish mumkin. So'z san'atining nuqtadon sinchisi, mahoratli tarjimon Ibrohim G'ofurov bu borada shunday mulohaza bildirgan: "Uning (Azim Suyunning – Sh.T.) shoir qalbi panoramani istaydi. Olam manzaralaridan bir butun holda takrorlanmas tarhlari, ranglarining ajib izdihomlaridan zavqlanadi. Balki, u cho'qqilarda kurash zavqini tuyar. Toliqqanda, susayganda, yana shu zavqlarni yangilamoq uchun cho'qqilarga boradi. Nurotami, Turkistonmi, Chotqolmi, Bobotog'mi, Hisormi, Zarafshonmi, Oloymi, Shohimardonmi, Qoldirg'a tizmalari – cho'qqilarni piyoda kezadi. Hissiyotlarining zalvorini sinaydi cho'qqilarda: yurt istiqbolini ko'rishni istaydi cho'qqilardan. Chinmi bularning bari yo o'yinmi – soxtami? Ajratib olishlikni istaydi". [2:6]

Haqiqatan, shoir ijodidagi voqelik yoki undan orttirilgan ehtirolar silsilasidagi obrazlar: tog' odami, tanti, yovqur yigitlar, burgutsifat tiynatli insonlar muayyan darajada tog' yoki buyuk qoyalarda harakatlanayotgandek sezim va

taassurot qoldiradi o'quvchida. Bu tog' va qoyalar shoir asarlari uchun makon vazifasini o'tab, lirik xronotopning xayoliy modelining mantiqiy asosga ega bo'lishida, falsafiy mohiyat kasb etishida, milliy jozibadorlikni namoyon etishida muhim vazifa bajaradi.

She'riyatda o'zbek xalqining milliy qiyofasini sodda, samimiy va ayni paytda hayqiriq-u harorat bilan bilan tasvirlay olgan Azim Suyunning individual uslubida shu narsa ustuvorlik qiladiki, u epik va lirik tasvirni mustaraklashtirib, sinkretik – qorishiq tasvir yarata oladi. Natijada nasriy asarlarga xos badiiy xronotop birliklari hech o'zgarishsiz she'riy misralarda ham namoyon bo'ladi. Fikrimiz isboti sifatida shoirning ona yurt timsolini lirik manzarada aks ettirgan *"Kundalikdan"* rukni ostidagi she'rining yozilish sababiyati bilan to'liqligicha tahlilga tortamiz:

"Mening mehr-muhabbatim Nurota tizma tog'larining Qoratog' silsilasidagi Beshbarmoqota va Parrandozota qoyalariga muhrlanib qolgan. Men ko'ngil manzaralarini ko'rish maqsadida bu olis tog' bag'riga tez-tez borib turaman. Garchi O'zbekistonimning go'zal poytaxti – Toshkent shahrida ko'p yillardan buyon yashasam-da, juda-juda sog'inaman o'sha muhr, o'sha ko'ngil siyratini. Bir ko'klamda borganimda dilorom osmonda bir qizg'ish-qizg'ish bulut shafaq chumoli tizmalariday bulutlar oralab, o'rmalab-yartillab suzib o'tdi. Yuragim hapriqib ketdi. Toshdan toshga urilib, ularni bir-bir oshib o'tayotgan tog' bulog'ining bir qalqim suvidek qalqib ketdi yuragim. Toshkentga she'r yozib qaytdim:

*Qoramtir, qontalash, qumlar tusida,
Quti o'chgan, malla, qizil bulutlar,
Qandaydir vahmkor xil-xil bulutlar,
Shoshqin to'planmoqda cho'qqi ustida.*

*Ular qurshab oldi cho'qqini mutlaq,
Bir noxush niyatga butkul shaylandi,
O'rgamchak uyasi – to'rga aylandi.
Qop-qora halqada cho'qqi bosh-oyoq.*

*Birdan hayqiraman: – qaydasiz, qayda,
O, shamol, birodar, o, chaqin – chaqmoq,
Qaydasiz, do'stlarim, qayda qalldiroq?
Bulutlarni cho'qqi ustidan haydang.*

*G'amboda hayqiriq osmonni tutar,
Bulutlar to'zg'ishib par kabi yitar,*

*Cho'qqi jilmayadi, ko'raman aniq,
Men unga qadrdon, men unga yaqin". [3:385-386]*

Ko'rinadiki, shoir tuyg'ularini jumbushga keltirgan sabab, dastlab nasriy bayon qilingan, ya'ni mehr-muhabbat, ko'ngil asiyati muhrlangan viqorli tog'larni tomosha qilish asnosida ularning boshida paydo bo'layotgan vayronkor bahorgi bulutdan hadiksirab, kechinmalarini she'riy bayon qilgan. Shoirning falsafiy-lirik kechinmalari shu tarzda o'ziga xos "men"i orqali davom etadi. Shu orqali epik tasvirni lirikmga uyg'unlashtiradi. Bunda muallifning individual uslubiga xos bo'lgan epik manzarani lirik talqin etilishiga doir xususiyat bo'y ko'rsatadi.

She'r asosida muayyan voqelik silsilasi mavjud. U asar boshidagi epik manzaraning mantiqiy davomi sifatida she'rga ko'chib o'tgan. Shu orqali lirik makon va zamon konsepsiyaning aniq ifodasini yarata olgan. Jumladan she'r tarkibida qoramtir, qontalash, vahmkor, qizil bulutlarning cho'qqi ustida shoshqin to'planishi, bulutlarning cho'qqini qurshab olishi, bir noxush niyatga shaylanishi, o'rgamchak uyasidagi to'rga aylanishi va cho'qqining boshdan oyoq qora halqaga o'ranishidan hayiqqan lirik qayramon hayqirib birodari shamolni, (parchalovchi) chaqinni, (larzakor) qalldiroqni chorlaydi, ulardan vayronkor bulutlarni haydab yuborishni so'raydi. Lirik xotimada esa g'amboda hayqiriq chorlovidan (shamol) bulutlarni parchalagani, rahmat o'rmda cho'qqining jilmayishi tasviri keltirilgan.

She'rning umumiy mazmunidan lirik qahramon va ona tabiat o'rtasidagi o'ziga xos muloqot voqeligi ham, epik lavhaga o'rab bayon qilingan kechinma tasviri ham anglashiladi. Bunda epik xronotop deyarli o'zgarishsiz lirik maqomda gavdalangan, natijada liro-epik badihago'ylik hosil bo'lgan.

Qorishiq tasvir mahsuli bo'lgan bu asar negizida chinakam shoir beg'ubor bolaligi muhrlangan qoyalarni sel yog'diruvchi bulutlardan-da qizg'onishi badiiy jozibaga ega misralarda ifoda etilgan.

Xullas, Azim Suyun lirikasida biografiyasiga taalluqli tog' tizmalari va qishloq, ovullarni xronotop darajasiga ko'tarar ekan, ona maskanini olamga tarannum etishni emas, balki o'ziga eng yaqin, qadrdon, tanish manzaralar orqali milliy ruhni, xalqimizning milliy qiyofasini yorqin tasvirlashni maqsad etgan. Shuningdek, lirik makon va zamon konsepsiyasi lirik qahramon kechimmalarining harakatlanish vaqtiga tayanib doimiy yangilanish xususiyatiga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Суюн А. Ўзлик. – Тошкент: Шарқ, 1999. 443-б.
- 2.Суюн А. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 2018. 448-б.
- 3.Суюн А. Эй дўст ёхуд Азимнома. – Тошкент: Akademnashr, 2018. 448-б.
- 4.Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – Москва: 1975. 270-б.
- 5.Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. 558-б.
- 6.Мамарасулова Г. "Икки эшик ораси" романида замон ва макон. Ўзбек тили ва адабиёти журнали. 2009 йил, 2-сон.
- 7.Йўлдошев Қ, Йўлдошева М. Бадий таҳлил асослари. – Тошкент: Камалак. 2016. 415-б.
- 8.Тўйчиев А. Ҳикояда макон ва замон тасвири. Тил ва адабиёти таълими. 2009 йил, 11-сон.

Madina MUHAMMADIYEVA,
ToshDO'TAU tayanch doktoranti
E-pochta: muhammadiyevamadina495@gmail.com
ORCID ID: 0009-0002-0384-0155

“SHUM BOLA” ASARIDA QO‘LLANILGAN BA’ZI ARABCHA LEKSEMALARNING LINGVISTIK TAHLILI

Annotatsiya: ushbu maqolada G‘afur G‘ulomning “Shum bola” qissasida qo‘llangan arabcha leksemalarning etimologik, morfologik va semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Arabcha unsurlarning tarixiy qatlamga mansubligi, o‘zbek tilida fonetik-morfologik moslashuvi, grammatik paradigmadagi o‘zgarishlari hamda badiiy matndagi pragmatik funksiyasi ilmiy asosda ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: G‘afur G‘ulom, “Shum bola”, arabcha leksema, etimologiya, morfologiya, semantika, fonetika, stilistika.

Аннотация: в статье анализируются этимологические, морфологические и семантические особенности арабских лексем, использованных в повести Гафура Гулама «Шум Бола». Научно показаны историческая стратификация арабских элементов, их фонетическая и морфологическая адаптация в узбекском языке, изменения в грамматической парадигме и их прагматическая функция в художественном тексте.

Ключевые слова: Гафур Гулям, «Шум бола», арабская лексема, этимология, морфология, семантика, фонетика, стилистика.

Annotation: this article analyzes the etymological, morphological, and semantic features of Arabic-origin lexemes used in G‘afur G‘ulom’s novella Shum bola. The study examines the historical layer to which these Arabic elements belong, their phonetic and morphological adaptation in the Uzbek language, changes within their grammatical paradigm, as well as their pragmatic function in the literary text.

Key words: G‘afur G‘ulom, Shum bola, Arabic lexeme, etymology, morphology, semantics, phonetics, stylistics.

Kirish. XX asr o‘zbek adabiyotining yorqin namunasi bo‘lgan “Shum bola” qissasi nafaqat badiiy-bayon uslubi, balki o‘ziga xos til qatlamlari bilan ham alohida o‘rganishga loyiqdir. Asar G‘afur G‘ulom tomonidan xalqona tilning tabiiy ohangiga tayangan holda yaratilgan bo‘lib, unda arabcha kelib chiqqan birliklar juda keng qo‘llanadi. Ushbu birliklar o‘zbek tilining tarixiy shakllanishida diniy, madaniy, ma’rifiy jarayonlar bilan bog‘liq bo‘lgan ko‘p asrlik qatlamni tashkil etadi.

O‘zbek tili lug‘at tarkibining katta qismini arabcha va forscha so‘zlar tashkil etishi lingvistik adabiyotlarda qayd etilgan (A.Hojiyev, M.Mirtojiyev, Sh.Rahmatullayev va boshq.). Arabcha leksika o‘zbek tiliga asosan: a) diniy-madaniy ta’sir orqali (islom dini va madrasaviy ta’lim); ilmiy-adabiy meros (arab tili ilm tili bo‘lgan davrlar); d) davlatni boshqarish terminologiyasi orqali kirgan.

Arabcha unsurlarning o‘zbek tilida ko‘pincha: fonetik moslashuv; morfologik o‘zlashuv; grammatik integratsiya bosqichlaridan o‘tgan holda bugungi holatiga kelganini Shavkat Rahmatullayevning etimologik lug‘ati orqali ko‘rishimiz mumkin. Arabcha so‘zlar ko‘pincha abstrakt ma’nolarni ifodalaydi: adolat, axloq, odob, savob, adabiyot, muallim, ilm, adab, rahm, qoida, murojaat kabi. Asarda uchraydigan arabcha so‘zlar mazmuniy

jihatdan shartli ravishda quyidagi guruhlariga bo‘linadi: 1. Ta’lim-tarbiya sohasiga oid leksemalar: *maktab, muallim, ta’lim, kitob, qoida, xat, adab*; 2. Diniy-axloqiy leksika: *savob, duo, rahmat, adolat, balo, ofat, niyat, ajab*; 3. Emotsional-ekspressiv ma’nodagi arabcha leksemalar: *bechora, javob, hozir, ajab, odamiylik, adab*; 4. Ijtimoiy-huquqiy mazmundagi leksemalar: *adolat, javobgar, masala, murojaat*.

Adabiyotlar tahlili. Arabcha unsurlarning o‘zbek tiliga kirib kelish jarayoni, asosan, diniy-ma’rifiy madaniyat, islomiy adabiyotlar, tarixiy yozma manbalar va turkiy xalqlarning ijtimoiy-siyosiy hayoti bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, bu masala bir qator tadqiqotchilar tomonidan mukammal tahlil qilingan. A.K.Borovkov, V.V.Bartold, E.Fozilov, A.Hojiyev, Sh.Rahmatullayev kabi olimlar o‘zbek tili tarixidagi arabcha qatlamning shakllanishi, fonetik-morfologik moslashuv qonuniyatlari, ma’no taraqqiyoti hamda ularning turkiy tillar lug‘at tizimidagi o‘rnini nazariy asosda bayon etganlar. Jumladan, A.Hojiyevning izohli lug‘atlar bo‘yicha izlanishlarida arabcha o‘zlashmalar ko‘p ma’nolilik, terminologik rivojlanish va semantik kengayish jihatidan alohida tahlil qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot G‘afur

G'ulomning "Shum bola" asarida qo'llangan arabcha leksemalarning lingvistik xususiyatlarini o'rganishga qaratildi. Maqsadga erishish uchun quyidagi asosiy metodlar qo'llanildi: Deskriptiv metod – arabcha leksemalarni ajratish, ularning shakl va ma'nosini tavsiflash; Etimologik tahlil – so'zlarning arab tilidagi kelib chiqishi va tarixiy o'zgarishlarini aniqlash; Morfologik tahlil – arabcha so'zlarning o'zbek tilida qo'shimchalanishi va grammatik tizimga moslashuvini o'rganish; Semantik tahlil – leksemalarning ma'no taraqqiyoti, torayish-kengayish jarayonini va badiiy kontekstdagi funksiyasini tahlil qilish; Kontekstual yondashuv – so'zlarning asardagi stilistik va pragmatik yukini aniqlash.

Tahlil va natijalar. **Adab** (أدب) arabcha so'z *ʼadab*(un) shakliga ega (APC, 28); o'zbek tiliga fathali hamzani *a* tovushiga almashtirib qabul qilingan: *ʼadab* → *adab*. Bu so'z asli "xushmuomala bo'ldi", "tarbiyali bo'ldi" ma'nolarini anglatuvchi *ʼaduba* fe'lining (APC, 28) masdari bo'lib (YAЯ, 568), arab tilida "xushmuomalalik", "tarbiya", "adabiyot" ma'nolarini bildiradi. O'zbek tilida esa "o'zini tuta bilish", "axloq" kabi ma'nolarni anglatadi (O'TIL, I, 26). O'zbek tilida bu so'zlardan adabli, adabsiz sifatlari yasalgan (O'TEL, II, 12). Adabini bermoq nojo'ya xatti-harakatlar uchun gap-so'z, kaltak va sh.k. bilan jazo bermoq (O'TIL, I, 41). Asarda ham *adab* leksemasi aynan shu ma'noda qo'llanilgan: "*Sen ablahlarni yaxshilab adablaringni berish kerak*" (ShB, 98). O'zbek tilida nafaqat axloqiy tushuncha sifatida, balki "tarbiya, odob" ma'nosining kengaygan holida faol qo'llanadi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida *adab* so'zining o'rnida *odob* leksemasi faol qo'llaniladi.

Savob (ثواب) arabcha so'z *šavāb*(un) shakliga ega (APC, 115); o'zbek tiliga *se* undoshi *s* undoshiga, cho'ziq *ā* unlisi *ā* unlisiga almashtirib qabul qilingan: *šavāb* → *savāb* (savob). *šaba* fe'lining "mukofotladi", "taqdirladi" ma'nolari asosida (APC, 114) hosil qilingan I bob masdari bo'lib (ATG, 142), "taqdirlashga loyiq yaxshi ish" ma'nosini anglatadi (O'TIL, II, 8). O'zbek tilida bu so'zdan savobli sifati yasalgan. (O'TEL, II, 366). Qissada savob leksemasi "taqdirlashga loyiq yaxshi ish", "ajr" ma'nosida qo'llanilgan: "*Yaxshilab badanlarini ishqalab yuvsalar, murda ozor topmasa, burniga ehtiyot bo'lsalar – hamma savob hazratimga*" (ShB, 46). Fonetik hodisalarga uchraganda quyidagi leksemalar hosil bo'ladi: *savob* → *savol*; *savob* → *savod*.

Maktab (مكتب) bu arabcha so'z *maktab*(un) shakliga ega (APC, 677); "yozdi" ma'nosini anglatuvchi kataba fe'lidani yasalgan o'rin oti bo'lib (ATG, 152), asli ko'p ma'noli bu so'z o'zbek tiliga "yosh avlodni o'qitish, tarbiyalash bilan shug'ullanuvchi muassasa" ma'nosi bilan o'zlashtirilgan (O'TEL, II, 228). Maktab o'qish

joyi; yozuv stoli; bo'lim, idora. O'qituvchi rahbarligida yosh avlodga savod o'rgatib uni ma'lumotli qiluvchi ta'lim-tarbiya muassasasi. Ilm-fan, san'at, adabiyot, ijtimoiy-siyosiy sohasida biror oqim, yo'nalish (O'TIL, III, 88). Asarda ushbu leksema eski maktabning ijtimoiy-madaniy hayoti tasvirida asosiy leksema sifatida qatnashadi: "*Har ikki machitning ham yonida maktab bor*" (ShB, 10).

Rahmat (رحمة) bu arabcha so'z *rahmat*(un) shakliga ega (APC, 291), o'zbek tiliga hoyi hutti undoshini h undoshiga almashtirib qabul qilingan: *rahmat* – *paḥmat*; "rahm-shafqat qildi" ma'nosini anglatuvchi *rahima* fe'lining (APC, 291) I bob masdari bo'lib (ATG, 143), arab tilida "rahm-shafqat" ma'nosini anglatadi (ARS, 291); o'zbek tilida esa bu so'z asosan "tashakkur" ma'nosini anglatish uchun ishlatiladi (O'TIL, II, 357). *Rahmat*, *shafqat*, *marhamat*, *mehribonlik*, *achinish*. *Tafakkur* va *minnatdorchilikni* ifodalovchi so'z (O'TIL, IV, 377). Asarda *rahmat* leksemasi ikki ma'noda – biri *shafqat*, *marhamat* ma'nosida ("*Sen xo'jayinga rahmat degin-u suzma nonni yemagin, – dedi*" (ShB, 107)); ikkinchisi atoqli ot sifatida (ism) qo'llanilgan: "*Oradan besh-olti minut o'tar-o'tmas Rahmat hoji uyga qaytib keladi*" (ShB, 146).

Muallim (معلم) bu arabcha so'z *muʼallim*(un) shakliga ega (APC, 535); o'zbek tiliga fathali ayn tovushini a tovushiga almashtirib qabul qilingan: *muʼallim* *muallim*. Bu so'z asli *ʼalima* fe'lining "o'qitdi", "o'rgatdi" ma'nosini anglatuvchi II bob *ʼallama* shaklidan hosil qilingan aniq nisbat sifatoshi bo'lib (YAЯ, 567), arab tilidan "o'qituvchi" ma'nosi bilan olingan (O'TEL, II, 277). Dars beruvchi kishi, o'qituvchi, pedagog. Ta'lim beruvchi, birovga biror narsa o'rgatuvchi kishi; ustod, ustoz (O'TIL, III, 241) ma'nosida qo'llanilgan: "*Tikonli mozor machitida Shamsi domla muallim, Qo'rg'ontagida Hasanboy domla o'qitadi*" (ShB, 10).

Kitob (كتاب) bu arabcha so'z *kitāb*(un) shakliga ega (APC, 676); o'zbek tiliga cho'ziq *ā* unisini *ā* unlisiga almashtirib qabul qilingan: *kitāb* → *kitāb* (kitob). "Yozdi" ma'nosini anglatuvchi kataba fe'lining (APC, 676) III bob masdari bo'lib (ATG, 247), "ko'p sahifali matnning juzlab tikib, muqovalangan holati", "asar" ma'nosini bildiradi (O'TEL, II, 201). *Kitob* ma'lum matnli varaqlardan iborat, juzlab tikilgan, muqovalangan, hajmi 48 sahifadan kam bo'lmagan bosma (qadimiy qo'lyozma ham) asar (O'TIL, II, 857). Asarda ham shunday jumla kelgan: "*U bizlarni Haftiyakdan emas, Ustodi avval*" *kitobidan o'qitib, tez savodimizni chiqardi* (ShB, 11).

Rahm-shafqat (شفقت – رحمة) arabcha so'z *rahm*(un) shakliga ega (APC, 291), o'zbek tiliga hoyi hutti undoshini h undoshiga almashtirib qabul qilingan: *rahm* → *paḥm*. "Rahm-shafqatli bo'ldi" ma'nosini anglatadigan

rahima fe'lining (APC, 291) I bob masdari bo'lib (ATF, 142), "shafqat", "achinish tuyg'usi" kabi ma'nolarni anglatadi (UTIL, I, 618). Asarda ayanch yoki mushkul ahvoldagi kimsa ma'nosida qo'llanilgan: *So'fi azon aytdi, garchand, tahoratim bo'lmasa ham, shu o'tirganlarning rahm-shafqatini keltirish uchun kirib, jamoat bilan namoz o'qidim* (ShB, 52).

Duo (دُعَا) bu arabcha so'z duʼāʼ (un) shakliga ega (APC, 255); o'zbek tiliga cho'ziq fathali aynni ā unlisiga almashtirib, so'z oxiridagi hamzani tashlab qabul qilingan: duʼāʼ → duo. Bu so'z ko'p ma'noli daʼā fe'lining "iltijo qildi" ma'nosi bilan (APC, 254) hosil qilingan I bob masdari bo'lib (ATF, 146), dastlab "iltijo" ma'nosini, keyinroq esa "Qur'on oyati" ma'nosini anglatgan (O'TEL, II, 112). Xudoga yolvorib, unga iltijo qilib, o'zi yoki boshqalar uchun yaxshi, ezgu tilak tilash (O'TIL, I, 936) ma'nosida ishlatilgan: *Tuyakashlarga tuyay haqi uchun qalandarboshi duo qilib qo'ydi* (ShB, 69).

Adolat عدالت bu arabcha so'z ʼadālāt(un) shakliga ega (APC, 502); o'zbek tiliga fathali ayn tovushini a unlisiga, cho'ziq ā unlisi ā unlisiga almashtirib qabul qilingan: ʼadālāt → adālat (adolat). Bu so'z aslida "to'ppa-to'g'ri shakliga ega bo'ldi" ma'nosini anglatuvchi ʼadala fe'lidan hosil qilingan masdarning (YAF, 568) muannas shakli bo'lib (ATF, 29), shu fe'lining "adolatli bo'ldi" ko'chma ma'nosi asosida hosil qilingan va "haqqoniylik" ma'nosini anglatadi (O'TEL, II, 16). Odillik; Adolatsizlik; adolat tarafdori bo'lish, haqiqat uchun kurashish; adolatsizlik adolatsiz xatti-harakat, adolatga zid holat (O'TIL, I, 46) ma'nolarini anglatadi: *Har qayerdakim, shunday*

buzuq fitnajo'lar fuqarolarni podshohimizning adolat yo'lidan ig'vo yo'lga sudramoqchi bo'lganlarni shahar boshliqlarimizga, janob polisamistimizga va ularning sadoqatli amaldorlariga tutib bersinlar, omin... (ShB, 173).

Balo/ofat (بَلَا) bu juft so'z o'zbek tilida arabcha balo I (q.) va ofat (q.) so'zlaridan tuzilgan, "turli ofat va kulfatlar" ma'nosini anglatadi (O'TIL, I, 77). Izohli lug'atda bu juft so'zning – yu bog'lovchisi qatnashgan ko'rinishi ham keltirilgan, lekin bog'lovchi juft so'zning birinchi qismiga qo'shib yozilgan, asli chiziqcha bilan yozish to'g'ri (O'TEL, II, 66). Balo-ofat, balo-yu ofat turli kulfatlar, baxtsizliklar. Baloyi azim ulkan ofat, mislsiz kulfat (O'TIL, I, 259-261) ma'nolarida ishlatilgan: *Germon degani baloyi azim ekan, – dedi usta Mirsalim* (ShB, 182).

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, G'afur G'ulomning "Shum bola" asarida uchraydigan arabcha leksemalar o'zbek tilining qadimiy leksik qatlamini aks ettiruvchi muhim birliklar sanaladi. Bu leksemalar fonetik va morfologik jihatdan o'zbek tili tizimiga to'liq moslashgan bo'lib, badiiy matnda milliy kolorit yaratish, ijtimoiy-tarixiy voqelikni yoritish va obrazlar nutqini individuallashtirishga xizmat qiladi. Asardagi arabcha so'zlar semantik jihatdan turli qatlamlarni qamrab oladi: diniy, ma'rifiy, maishiy va ijtimoiy tushunchalar bilan bog'liq birliklar matnning mazmuniy teranligini oshiradi. Ularning kontekstual qo'llanishi esa yozuvchining badiiy uslubini boyitib, asarda o'ziga xos lingvistik muhit yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – Toshkent: Universitet, 2003.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2022.
3. Hojiyev A. O'zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 1981.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: O'qituvchi, 1990.
5. Mirtojyev M. O'zbek leksikologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2007.
6. To'xliyev B. O'zbek adabiy tili tarixi. – Toshkent: NMIU, 2013.
7. G'afur G'ulom. Shum bola. – Toshkent: Ilm-ziyo zakovat, 2021.
8. Ziyodova, S. (2020). "Mehrobdan chayon" asarida qo'llangan maishiy leksika tadqiqi, Filologiya fanlari bo'yicha falsfa doktori (PhD) dissertatsiyasi, 2022.

Dilnoza UMURZAKOVA,
*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili
 va adabiyoti universiteti 1-kurs tayanch doktoranti*
umurzakovadilnoza3@gmail.com

SHARQ POETIKASIGA OID MANBALAR

Annotatsiya: ushbu maqola Sharq poetikasi bo'yicha mavjud adabiyotlar va manbalarni tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotda Sharq adabiyotshunosligining nazariy asoslari, klassik va zamonaviy yondashuvlar, shuningdek, O'rta Osiyo, Arab, Fors va Hind adabiyotlarining poetik an'analari o'rganilgan. Maqolada Sharq poetikasining o'ziga xos xususiyatlari, uning G'arb poetikasidan farqlari va zamonaviy adabiyotshunoslikdagi o'rni muhokama qilinadi. Tadqiqot natijalari Sharq poetikasi bo'yicha manbalar bazasining kengligini va ularning ilmiy tadqiqotlarda qo'llanilish imkoniyatlarini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *Sharq poetikasi, adabiy nazariya, klassik adabiyot, aruz, badiiy shakl, adabiyotshunoslik, qiyosiy tahlil, O'rta Osiyo adabiyoti, Fors-tojik poetikasi, adabiy meros.*

Annotation: this article is devoted to the analysis of existing literature and sources on Eastern poetics. The study studies the theoretical foundations of Eastern literary studies, classical and modern approaches, as well as the poetic traditions of Central Asian, Arabic, Persian and Indian literature. The article discusses the specific features of Eastern poetics, its differences from Western poetics and its place in modern literary studies. The results of the study show the breadth of the source base on Eastern poetics and the possibilities of their application in scientific research.

Key words: *Eastern poetics, literary theory, classical literature, aruz, artistic form, literary studies, comparative analysis, Central Asian literature, Persian-Tajik poetics, literary heritage.*

Аннотация: статья посвящена анализу существующей литературы и источников по восточной поэтике. В исследовании изучаются теоретические основы восточного литературоведения, классические и современные подходы, а также поэтические традиции среднеазиатской, арабской, персидской и индийской литератур. В статье рассматриваются особенности восточной поэтики, её отличия от западной и место в современном литературоведении. Результаты исследования демонстрируют широту источниковой базы по восточной поэтике и возможности её применения в научных исследованиях.

Ключевые слова: *восточная поэтика, теория литературы, классическая литература, аруз, художественная форма, литературоведение, сравнительный анализ, среднеазиатская литература, персидско-таджикская поэтика, литературное наследие.*

Kirish. Sharq poetikasi jahon adabiyotshunosligining muhim sohalaridan biri bo'lib, ming yillik tarixiy rivojlanish jarayonida shakllangan noyob nazariy tizimni o'z ichiga oladi. Sharq xalqlarining boy adabiy merosi, poetik an'analari va nazariy qarashlari bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Sharq poetikasini o'rganish nafaqat tarixiy-adabiy jarayonlarni tushunish, balki zamonaviy adabiyotshunoslik metodologiyasini boyitish uchun ham zarurdir. G'arb adabiyotshunosligida Aristotel va keyingi davr nazariyotchilari tomonidan yaratilgan poetika tushunchalari asosiy o'rin tutsa, Sharq adabiyotida o'ziga xos, mustaqil rivojlangan nazariy tizim mavjud [1]. Sharq poetikasi tushunchasiga Arab, Fors, Turk, Hind va O'rta Osiyo xalqlarining adabiy nazariyalari kiradi va ularning har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega. Tadqiqotning dolzarbligi Sharq poetikasi bo'yicha manbalar bazasini tizimlashtirish va zamonaviy tadqiqotchilar uchun yo'l-yo'riq yaratish zarurligidan kelib chiqadi. Maqolaning maqsadi Sharq poetikasiga oid asosiy manbalarni aniqlash, ularni tasniflashtirish va tadqiqot yo'nalishlarini belgilashdan iborat. Buning uchun klassik va zamonaviy adabiyotshunoslik asarlarini qiyosiy tahlil qilish, Sharq poetikasining asosiy tamoyillarini aniqlash va ularning

ilmiy-nazariy ahamiyatini baholash vazifalariga e'tibor qaratilgan.

Asosiy qism. Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Tadqiqotda tavsifiy-tahliliy, qiyosiy-tarixiy va tizimli yondashuvlar qo'llanilgan. Sharq poetikasiga oid manbalar ikki asosiy guruhga ajratildi: klassik asarlar va zamonaviy tadqiqotlar. Birinchi guruhga Arab, Fors va O'zbek mumtoz adabiyotshunoslarining asarlari kiradi. Ikkinchi guruh XX-XXI asrlardagi zamonaviy tadqiqotchilarning ishlanmalarini o'z ichiga oladi. Manbalar tahlili davomida asosiy e'tibor poetik kategoriyalar, janr tizimi, she'riyat nazariyasi va badiiy mahorat tamoyillariga qaratilgan.

Sharq poetikasining nazariy asoslarini o'rganishda arab adabiyotshunosligining asoschisi hisoblanuvchi Ibn Qutayba (828-889) ning "Ash-shi'r va ash-shu'aro" asari alohida ahamiyat kasb etadi [2]. Ushbu asar Arab she'riyatining nazariy asoslarini birinchi marta tizimli shaklda bayon etgan va keyingi poetik asarlar uchun poydevor bo'lib xizmat qilgan. Fors adabiyotshunosligida Rashiduddin Vatvot (1088-1182) ning "Hadoyiq as-sehr fi daqoyiq ash-she'r" asari poetik san'atlarni tasniflashtirish va tushuntirishda muhim manba hisoblanadi [3]. O'rta Osiyo adabiyotshunosligida Alisher Navoiy (1441-1501) ning "Mezon ul-avzon" asari aruz vazni va she'riyat nazariyasi

bo'yicha fundamental ishlanma sifatida tan olingan [4]. Navoiy bu asarida nafaqat aruz vaznini tushuntirgan, balki turk tilida she'r yozishning barcha nozik tomonlarini ham bayon etgan.

Zamonaviy davr tadqiqotlarida E.E. Bertelsning "Navoi va Jomi" asari Sharq she'riyatining tarixiy rivojlanishini o'rganishda muhim manba bo'lib, klassik poetikaning tahliliy tadqiqotini taqdim etadi [5]. Akademik V.M. Jirmunskiy o'zining "Tyurkskiy geroicheskiy epos" asarida Sharq epik poetikasining strukturaviy xususiyatlarini chuqur tahlil qilgan [6]. O'zbek adabiyotshunosligida Naim Karimov, Ozod Sharafiddinov, Habibulla Nazarov kabi olimlarning ishlari Sharq poetikasi bo'yicha fundamental tadqiqotlar hisoblanadi. Karimovning "O'zbek adabiyoti tarixi" asari O'zbek va umumiy Sharq adabiyotining poetik xususiyatlarini tarixiy kontekstda ochib beradi [7]. Hozirgi zamon tadqiqotlarida M.N. Osmononova "Sharq she'riyati poetikasi" nomli monografiyasida klassik va zamonaviy yondashuvlarni sintez qilgan holda Sharq poetikasining nazariy muammolarini ko'rib chiqadi [8]. Xorijiy tadqiqotchilardan J.S. Meysami "Medieval Persian Court Poetry" asarida Fors saroy she'riyatining poetik an'analarini chuqur o'rgangan va Sharq poetikasining o'ziga xos jihatlari aniqqlagan [9]. Shuningdek, A.F.L. Beeston "Arabic Literature to the End of the Umayyad Period" asarida Arab adabiyotining ilk davri poetikasini fundamental tahlil qilgan [10].

Natijalar va muhokama. Adabiyotlar tahlili natijasida Sharq poetikasiga oid manbalarning quyidagi asosiy yo'nalishlari aniqlandi: she'riyat nazariyasi va aruz vazniga bag'ishlangan qo'llanmalar, badiiy san'atlar (badoyi') bo'yicha traktatlar, adabiy tanqid va nasriy janrlar nazariyasi, qiyosiy-tarixiy tadqiqotlar va zamonaviy nazariy izlanishlar. Sharq poetikasining asosiy xususiyatlari sifatida quyidagilarni ajratish mumkin: vahdat va ko'plik tamoyilining uyg'unligi, mazmun va shakl birligining ta'kidlanishi, an'anaviylik va ijodkorlik o'rtasidagi muvozanat, estetik va axloqiy mezonlarning uyg'unlashuvi, og'zaki va yozma an'analarning o'zaro ta'siri.

Sharq poetikasining G'arb poetikasidan asosiy farqi uning ko'proq amaliy yo'nalishga ega bo'lishida namoyon bo'ladi. Arab va Fors poetika asarlari nafaqat nazariy tushunchalarni tahlil qiladi, balki she'riyat mahoratini

egallash uchun aniq ko'rsatmalar beradi. Aruz vazni tizimi Sharq she'riyatining asosiy strukturaviy elementi bo'lib, uning murakkab qoidalari va imkoniyatlari alohida tadqiqot mavzusini tashkil etadi. Sharq poetikasida "ma'no" va "lafz" (mazmun va shakl) o'rtasidagi munosabat alohida o'rin tutadi. Klassik nazariyotchilar bu ikki unurning ajralmas birligini ta'kidlaganlar va har ikkalasining mukammalligini she'riy ijodning asosi deb bilganlar.

Badiiy san'atlar (badi') nazariyasi Sharq poetikasining eng rivojlangan sohalaridan biri hisoblanadi. Tashbeh, isti'ora, kinoya, tajnis, tardid va boshqa san'atlar nafaqat bezak vositasi, balki ma'no chuqurligini oshirish usuli sifatida qaralgan. Klassik manbalar yuzlab badiiy san'atlarni tasniflagan va ularning qo'llanish sharoitlarini batafsil tushuntirib bergan. Sharq poetikasida janr tizimi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. G'azal, qasida, ruboiy, masnaviy kabi klassik janrlarning har biri aniq qoidalar va an'analariga ega bo'lib, poetik tizimning alohida qismini tashkil etadi. Zamonaviy tadqiqotlar klassik poetika tamoyillarini zamonaviy adabiyotshunoslik metodologiyasi prizmasidan ko'rib chiqish orqali yangi xulosalar bermoqda. Strukturalizm, semiotika, postmodernizm kabi yondashuvlar Sharq poetikasini o'rganishda yangi imkoniyatlar ochmoqda.

XULOSA. Sharq poetikasiga oid manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, bu soha boy ilmiy-nazariy merosga ega bo'lib, zamonaviy adabiyotshunoslik uchun qimmatli material taqdim etadi. Klassik va zamonaviy manbalarning sintezi asosida Sharq poetikasining asosiy tamoyillari va o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash mumkin. Tadqiqot natijalariga ko'ra, Sharq poetikasi faqat tarixiy qiziqish obyekti emas, balki zamonaviy adabiy jarayonlarni tushunish va baholash uchun zarur nazariy baza hisoblanadi. Sharq poetikasi bo'yicha manbalar bazasining kengayishi va yangi tadqiqotlar olib borilishi bu sohaning dolzarbligini ko'rsatadi. Kelajakda qiyosiy adabiyotshunoslik doirasida Sharq va G'arb poetikasini chuqurroq taqqoslash, klassik asarlarni zamonaviy metodologiya asosida qayta o'rganish, hamda raqamli gumanitar fanlar usullarini qo'llash orqali yangi natijalar olish mumkin. Sharq poetikasi bo'yicha tizimli tadqiqotlar olib borish O'zbekiston adabiyotshunosligining rivojlanishi uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bertel's E.E. Istoriya persidsko-tadzhikskoy literatury. – Moskva: Nauka, 1960. 556- s.
2. Ibn Qutayba. Ash-shi'r va ash-shu'aro / Tahrir: Ahmad Muhammad Shakir. – Al-Qohira: Dor al-Ma'arif, 1966. 412- b.
3. Rashiduddin Vatnot. Hadoyiq as-sehr fi daqoyiq ash-she'r. – Tehron: Intisharat-i Tulus, 1983.298- s.
4. Alisher Navoiy . Mezon ul-avzon. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1993.224-b.
5. Bertel's E.E. Navoi i Dzhami. – Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1965.483- s.
6. Jirmunskiy V.M. Tyurkskiy geroicheskiy epos. – Leningrad: Nauka, 1974.727- s.
7. Karimov N., Sharafiddinov O., Shermuhamedov S. O'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1987. 416-b.
8. Osmononova M.N. Sharq she'riyati poetikasi: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan, 2015. 328-b.
9. Meysami J.S. Medieval Persian Court Poetry. – Princeton: Princeton University Press, 1987.392-p.
10. Beeston A.F.L. Arabic Literature to the End of the Umayyad Period. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983.552-p.

Madina BOLLIYEVA,
ADU tayanch doktoranti

BALLADADA SYUJET TASVIRI

Annotatsiya: mazkur maqolada ballada janrida syujet tasviri, uning elementlari, poetik nutq haqida fikr yuritiladi. Bugungi kun o'zbek adabiyoti uchun ballada desert janrga aylanib borayotir. U.Azimning balladalar ana shunday asarlar sirasiga kiradi. Syujetning ochiq va ochiq fabulali turlari mavjudligi tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: *ballada, janr, ochiq syujet, ochiq fabula, lirik tur, desert janr, folklor syujetlar, qahramon, voqea.*

Аннотация: в статье рассматриваются описание сюжета, его элементы и поэтическая речь в жанре баллады. Можно сказать, что корни баллад также восходят к фольклору. К таким произведениям относятся баллады У.Азима. Проанализировано существование открытого и открыто-басенного типов сюжета.

Ключевые слова: *баллада, жанр, открытый сюжет, открытая фабула, лирический тип, литературный жанр, фольклорные сюжеты, герой, событие.*

Annotation: this article discusses the plot description, its elements, and poetic speech in the ballad genre. It can be said that the roots of ballads, which are becoming a dessert genre for Uzbek literature today, are also inspired by folklore. U.Azim's ballads are among such works. The existence of open and open-fabled types of plot was analyzed.

Key words: *ballad, genre, open plot, open fabula, lyrical type, dessert genre, folklore plots, hero, event.*

Shoirlar inson qalbinin rassomi, iztirob va dard kuychisidir. Inson qalbi esa baxri ummondek cheksiz, xayolot olami koinotdek sarhadsizdir. Shoirlar esa mana necha asrki, ana shu besarhad xayolot olamini va qalbning iztirobli suratlarini mahorat bilan turli janrda tasvirlab kelishmoqda. Ballada janri ko'p yillik tarixga ega. Dastlab, janr Yevropa adabiyotining eng qadimgi xalq og'zaki ijodida paydo bo'lgan bo'lsa ham, bugungi kunga kelib, o'zbek adabiyotida ham o'z namunalari ega. Mustaqillik yillarida shoir U.Azim ballada janrining eng yorqin va butunlay o'zgacha namunalari taqdim etmoqda. Shoirning balladalar yangi syujetlar, yangi qahramonlar va yangi voqealar tasviriga juda boydir.

Ballada janrining syujetlari folklordan o'zlashtirilishi, o'rta asrlar tarixi, antik davr mifologiyasi va hayotda yuz beradigan oddiy hodisalardan tashkil topishi mumkin. Eng muhim tendensiya – og'ir jinoyatlar, shafqatsiz hayot, insonlarning narigi dunyo bilan o'zaro munosabati, tabiiy kuchlarning paydo bo'lishi, tabiatning sirli go'zalligi, bundan tashqari, muhabbat, qurbonlik va qahramonliklarni madh etadi. Ushbu sirlik ruhi bilan ajralib turuvchi ballada syujetlari o'ziga xos talqinni talab qiladi. Qahramonlarning ruhiy holatlarini ochib berishda musiqiy vositalardan keng miqyosda foydalaniladi. Ko'pgina vositalar, masalan, turg'un obrazlar, ba'zi misralarning takrori folklor balladalar syujetlariga mos keladi. T.Fraymning balladalar analizi haqidagi aytgan fikrlari, bizga bu janrga tegishli bo'lgan umumiy va farqli jihatlarini ajratishga yordam beradi: "1. Ballada syujetlarining ochiq bo'lishi (insonning o'z taqdiri bilan bo'lgan oniy kurashlari) va ochiq fabulali boshlanish qismiga ega bo'lishi; 2. uslubiy jihatdan elegiyaga o'xshab ketishi; 3. personajlarga avtoxarakter berilishi va ularning ruhiy holatlarining tasviri bo'lishi; 4. ballada syujeti uchun o'ta qiziqarli mavzuning tanlanishi; 5. peyzajli ekspozitsiya" [3].

"Ballada janri shubhasiz ravishda syujetli qo'shiqdir. Bu janrning dastlabki ko'rinishlari eng qadimgi Rus xalqi eposlaridan tarqalgan. Lekin V.Proppning ta'kidlashicha, rus xalq eposlarining qadimgi ko'rinishlari bizgacha yetib kelmagan. V.Propp boshqa xalqlarning qadimgi eposlarini tekshirish natijasida shunday xulosaga kelgan: ilk eposlar eng qadimgi ibtidoiy jamoalar tarqala boshlagan davrlarda paydo bo'lgan. Ularning poetikasi mafkuraviy jamiyatning urug'lariga va

mifologik dunyoqarashlar tizimiga qarshi yo'naltirilgan bo'lgan. Eng qadimgi mifologik syujetlar davrlar o'tgan sari boshqa shakllarga o'zgarib ketgan. Ilk davlatlarning paydo bo'lishidan oldingi eposlarning yangi g'oyalar bilan boyitilgan shakllari va mavzulari idilogik turga qarama-qarshi yo'naltirilgan. Bu asarlarda yetakchi syujet sifatida jang orqali o'z sevgilisiga erishib, oila qurgan qahramonlar haqidagi voqealar ko'zga tashlanadi. Badiiy adabiyot tizimida bunchalik qat'iy o'zgarishlar sodir bo'lmagan edi" [2].

Bugungi kun o'zbek adabiyoti uchun desert janrga aylanib borayotgan balladalarining ildizlari ham aynan folklordan andoza olgan deyish ham mumkin. Bugungi kunda o'zbek adabiyotida ballada janrida sermahsul ijod qilib kelayotgan shoirlardan biri U.Azimdir. Uning balladalar o'zbek balladalar orasidagi yangi ko'rinishga ega bo'lgan balladalar deyish mumkin. Bu balladalarda original mavzularni, folklor syujetlardan rang olgan yangi voqeliklarni va lirik qahramonlarni uchratamiz. Shoir o'zbek balladachilik san'atiga o'zining butunlay yangi mavzu va ko'rinishdagi balladalar bilan kirib kelgan. Ba'zi balladalarda shoirning qahramonlari oddiy bir inson qiyofasida namoyon bo'lsa, yana boshqa balladalarda esa turli buyumlar, qushlar va tabiat hodisalari ramziy qahramonlar sifatida ko'rinish beradi. Shoirning mahorati ham aynan ramziy buyumlarga jon ato eta olganligidir. Chunki bu buyumlar insonlardek iztirob chekib, g'am-g'ussaga cho'ka oladilar. Insonlar hayotidagi bir lahzalik voqelik aynan shu ramziy obrazlar orqali ifodalab beriladi. Masalan: "Chiroq haqida ballada" sida chiroq ramziy obraz sifatida olingan. Shubhasiz, bu obraz ortida bir inson hayoti tasvirlangan.

Chiroq haqida ballada
 "Kunduzlari bedorlik yomon,
 Kechalari beomon og'riq.
 Eshikni och, turibman vayron
 Derazada sollangan yorug'.
 Boshlarimga yomg'irlar yog'di,
 Erimadi yelkamdan qorlar.
 Tovushimdan shamollar oqdi,
 Bo'g'zimda uzuldi torlar.
 Izg'ib tunning tig'izligida
 Kichraydi, ezildi yurak.

Kir to'fonlar to'ng'izligidan,
 Toldim, menga boshpana kerak" [1].

Balladada syujet tasviri tabiatdagi voqealiklar asosiga quriladi. Lirik syujetning epik syujetdan farqi esa, his-tuyg'ular va insonning oniy kechinmalari ham voqealar zanjirini tashkil etishi mumkin. Bu janrdagi syujetning boshqa janrlar syujetidan farqi voqealar bir lahzada, ya'ni oniy vaqt oralig'ida sodir bo'lishidir. Oniy vaqt oralig'ida ro'y berayotgan voqea o'ta shiddat bilan rivojlanib, shiddat bilan yakun topishi kerak. Balladaning qahramoni boshpana izlayotgan inson. 1. Balladaning dastlabki misralarida bir insonning ruhiy kechinmalari tasvirlangan. Bunda iztirobli inson kimdandir ilinj, yordam va kimgadir talpinish hissi kuzatilmoqda. "Eshikni och, turibman vayron, derazada sollangan yorug'" misralarida iltijo qilayotgan ruhning tasviri yashiringan. 2. Cheksiz iztiroblar tabiat hodisalari yordamida tasvirlangan. "Yomg'irlar" insonning ko'z-yoshlari, "qorlar" yolg'izlik va "shamollar" ayriliq belgisidir. Balladadagi voqea tasvirini yanada jonlantirish va ta'sirchanlik darajasini oshirish uchun peyzaj lirikasidan keng foydalanilgan. 3. Syujetning dastlabki rivojlanish qismi bu misralarda kuzatiladi. Uni hayotga tatbiq etadigan bo'lsak, tun bo'yi izg'igan inson o'zi uchun bir makon izlamog'da. Aslida esa iztiroblarga cho'kkan inson qalbi qayerdandir bir najot yoxud sukunat sari talpinmoqda.

Derazangni chertgan yomg'irmas,
 Tepgani yo'q darchangni shamol
 Ular – menman. Men – betoqat g'am,
 Eshigingni, yorug', ocha qol!
 Xonadoning naqadar ravshan...
 Salom chiroq! Azizim chiroq...
 Men yashayman endi sen bilan
 Bu eshikdan ketmayman yiroq.
 Cho'chimayman falak qahridan,
 Bulutlardan qo'rqmayman zarra.
 Zulumatning sokin zaxridan
 Asra meni yorug' boshpana [1].

Ballada syujeti uchun birgina dardning o'zi kifoya. Shu dard orqali insonlarning hayoti va ular bilan sodir bo'lgan turli voqealarni anglab yetish mushkul ish emas. Hayotning bir lavhasi, birgina voqeaning o'zi ballada syujetini tashkil qila oladi. Shu bilan bir qatorda, voqeada ishtirok etuvchi qahramon ham faqat bitta bo'ladi. Balladada hikoya qilinayotgan voqea bir lahzada sodir bo'lishi kerak. 1. "Eshigingni yorug' ocha qol" misralari orqali inson qalbida so'nayotgan tuyg'ularga murojaat etilmoqda. "Derazangni chertgan yomg'irmas, tepgani yo'q darchangni shamol" misralarida g'am va dard kabi tuyg'ular tabiat hodisalari bo'lmish yomg'ir va shamol qiyofasida tasvirlangan. 2. Bu misralarda shoir "chiroq" qiyofasida o'zining lirik meniga murojaat qilmoqda. "Men yashayman endi sen bilan, bu eshikdan ketmayman yiroq" misralarida ballada voqeasi dastlab iztirob chekayotgan inson tasviridan boshlanib, azoblardan dilni forig' qilish uchun yorug'lik (boshpana) izlanadi, yuqoridagi misralarda esa qahramonning qarori va ahdi tasvirlangan. 3. O'z ruhini topgan jism, bu dunyoning barcha kulfatlariga bardosh bera oladi. "Yorug' boshpana"

timsoli orqali inson qalbiga va ruhiyatiga murojaat qilinmoqda. Chunki g'amga botgan qalbni yorug' nur bilan davolasa bo'ladi. "Asrar meni yorug' boshpana" xotirjamlik va qalbining taskiniga bo'lgan ishonchiga ishoradir. "Cho'chimayman falak zaxridan, bulutlardan qo'rqmayman zarra" tasvirlari orqali qahramonning ruhida paydo bo'lgan jasorat va qat'iyatni ko'rish mumkin.

Aylanadi tomdan narida
 Alam ichra qorong'u ofat.
 Navoiyning uzun bahridan
 Men g'azallar qilgum tilovat.
 So'zlar endi qalbimga cho'ri
 Kun ko'raman qalbimni yozib.
 Chiroq... jonim... bu nima ko'rim –
 Seni shiftga kim qo'ydi osib.
 U xonaga qo'rqib ko'z tashlar,
 Porlashida nursiz bir hadik.
 Qiynalaru kulib so'z boshlar:
 – Menga kerak... boshpanasizlik [1].

Hayotning bir lahzasi, daqiqa va soniyalari oralig'ida sodir bo'lgan voqea syujeti tasviri balladani boshqa janrlardan ajratib turadi. Janrda real voqealikka asoslangan syujet (masalan, H.Olimjonning "Jangchi Tursun" balladasi), insonning ong orti tasavvurlari ham syujetni tashkil qiladi. Inson ichki olamidagi ziddiyat va qarama-qarshiliklardan ham janr uchun syujet yaratish mumkin. "Qiynalaru, kulib so'z boshlar, – Menga kerak... boshpanasizlik..." ikkinchi qahramon tilidan keltirilgan so'zlardir. Boshpanasizlikni istayotgan chiroq bu shoir qalbidan otilib chiqishini kutayotgan she'rdir. Erkinlik va ozodlik haqida kuylamoqchi bo'lgan she'r.

Bu manzara shoir qalbida yashiringan tuyg'ularning ozodlikka intilishidir. "Osilgancha turibman qotib" tutqunlikda saqlanayotgan misralar. "Boshpana hech kerakmas..." bu misralar shoir qalbini ozodlik va erkinlik sari undamoqda. Shoir qalbi daryodek cheksiz, to'liqlardek shiddatlidir. Shuning uchun ham qalbdagi misralar tuyg'ularni ozod va hur qilib tasvirlaydi. Uning qalbidagi ilhom shu'lasini hech qanday simarqonlar shiftga osib qo'yolmaydi.

"To'rt devor" inson qalbi. Yuqoridagi misralarda ikkinchi qahramonning undovi tasvirlangan. Ya'ni shoir qalbidagi iztirob va azoblardan yaraluvchi asarlar yaratish. "Bir tolim ziyo" qalb kechinmalarini misralarga jo etuvchi shoirning ilhom va mehnatidir.

Xulosa qilib aytganda, shoir Usmon Azimning yaratgan balladalari uchun faqatgina real voqealik syujet bo'la olmaydi, balki inson ong orti kechinmalari va xayollari ham real voqea sifatida gavdalanaveradi. Bu balladalarda buyumlar, tuyg'ular va fasllar ham bosh qahramonlarga aylanaveradi. Shu bilan birga, bu omillar qahramonlar ruhini, uning kechinmalarini tasvirlashda muhim rol o'ynaydi. Ballada janrining eng dastlabki ko'rinishlarida hayotiy voqealar va xalq qahramonlari hayoti syujet hosil qilgan bo'lsa, U.Azim balladalarida yangi syujetlar va yangi qahramonlar paydo bo'la boshladi. Bu ko'rinish esa o'zbek ballada janridagi yangi burilish desak mubolag'a bo'lmasa kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Азим У. Сайланма. – Т., 1995.
2. Русская народная баллада. – М., 1989.
3. <https://biblioteka.ru>

Zarnigor ELIBOYEVA,

Samarqand davlat chet tillar instituti tayanch doktoranti

ERTAKLARDA O'GAY ONA ZULMI MOTIVI

Annotatsiya: mazkur maqolada ertak janri va uning tipologiyasi haqida ma'lumot berilgan. Ertaklar nafaqat badiiy, balki ijtimoiy-falsafiy, tarbiyaviy ahamiyatga ega xalq og'zaki ijodining eng yuksak namunasi ekanligi, bir motivga asoslangan ertaklar mifologik ildizlarga, axloqiy qadriyatlarga, ijtimoiy munosabatlarga asoslanishi va bir motivga asoslanilgan ertaklar turli xalqlar adabiyotida uchrashi misollar bilan ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: ertak janri, folklor, motiv, konsept, klassifikatsiya, ijodkorlik, milliylik, ijtimoiy-falsafiy, obraz, ramziylik, badiiylik, urf-odatlar, ezgulik, yovuzlik, mifologik obraz, axloqiy qadriyatlar.

Аннотация: в статье даются сведения о жанре сказки и его типологии. На примерах показано, что сказки являются высшим образцом народного устного творчества, имеющим не только художественное, но и социально-философское, воспитательное значение, что сказки на один сюжет имеют в своей основе мифологические корни, нравственные ценности, общественные отношения, что сказки на один сюжет встречаются в литературах разных народов.

Ключевые слова: жанр сказки, фольклор, мотив, концепция, классификация, творчество, народность, социально-философский, образ, символика, художественность, традиции, добро, зло, мифологический образ, нравственные ценности.

Annotation: this article provides information about the fairy tale genre and its typology. It is shown with examples that fairy tales are the highest example of folk oral creativity, which has not only artistic, but also socio-philosophical, educational significance, that fairy tales based on one motif are based on mythological roots, moral values, social relations, and that fairy tales based on one motif are found in the literature of different peoples.

Key words: fairy tale genre, folklore, motif, concept, classification, creativity, nationality, socio-philosophical, image, symbolism, artistry, traditions, goodness, evil, mythological image, moral values.

Har bir xalq o'z tarixiy, madaniy va diniy qarashlariga asoslanib, ertaklar orqali hayot haqiqatini ramziy obrazlarda ifoda etadi. Shu bois, ertaklar nafaqat badiiy, balki ijtimoiy-falsafiy, tarbiyaviy ahamiyatga ega xalq og'zaki ijodining eng yuksak namunasi. Bir motivga asoslangan ertaklar mifologik ildizlarga, axloqiy qadriyatlarga, ijtimoiy munosabatlarga asoslanadi.

Ertaklarning kelib chiqishi insoniyat tafakkurining dastlabki bosqichlariga borib taqaladi. Dastlab ular miflar, afsonalar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Tabiat hodisalari, hayot sirlarini tushuntirishga urinish sifatida vujudga kelgan ertaklar keyinchalik axloqiy-psixologik mazmun kasb eta boshladi. Har bir xalq ertak orqali o'z hayot tarzini, qadriyatlarini, idealini avlodidan avlodga yetkazadi. Shu nuqtayi nazardan bir xil mavzu, bir xil motiv yoki topos tasviriga ega bo'lgan ertaklar jahon adabiyotida o'rin egallagan. Folklorshunoslik va etnografiyada bir motivga asoslangan ertaklar quyidagicha klassifikatsiya qilinadi:

O'gay ona zulmi motivi;

Uch bahodir qahramonligi motivi;

Uch og'a ini motivi;

Sehrlil olma motivi;

Sodiqlik va mehnatsevarlik motivi va boshqalar.

Og'ay ona zulmi motiviga asoslangan ertaklar barcha xalqlarning xalq og'zaki ijodida uchraydi. Fikrimizga misol tariqasida bu motivga asoslangan bir qancha ertaklarga e'tiborimizni qaratamiz. Shunday namunalaridan biri o'zbek xalq og'zaki ijodida o'rin egallagan "Zumrad va Qimmat" dir. Ertakdagi asosiy obraz Zumrad hisoblanadi. Uning portreti: "u chiroyli, odobli, muloyim, aqli qiz ekan. Uni bir ko'rgan kishi yana ko'rsam deb orzu qilar ekan. Xullas, u juda ajoyib qiz ekan"¹ tariqasidagi tasvirga ega. Unda Zumrad ijobiy xarakterdagi

qiz sifatida talqin etiladi. Ayniqsa, "Zumrad erta bilan barvaqt ko'zasini ko'tarib, soy yoqalab buloq boshiga borarkan, yo'lda uchragan lola gullar boshlarini egib, unga salom berarkanlar. Zumrad maysalar ustida o'tirib dam olganida gullar uni olqishlar, bulbullar quvonib unga hikoyalar aytib berarkanlar"² singari sifatlar qizning ijobiy xarakteri sifatida ta'kidlash mumkin bo'ladi. Xuddi shu kabi xususiyatlarni rus xalq og'zaki ijodidan joy olgan "Ayozbobo" ertagida ham uchramiz. Unda o'gay qizning ismi berilmaydi, faqat o'gay qiz deya e'tirof etiladi, xolos. Biroq u ham Zumrad singari mehnatkash. "Qiz hech qanday ishni rad etmasdi — nima topshiriq bersalar, hammasini bajarardi, bundan ortig'i kerak ham emas. Odamlar unga qarab, maqtovdan to'xtay olishmasdi"³ (tarjima o'zimizniki). Rus xalq ertagida uning portretiga katta ahamiyat qaratilmagan. Xarakterining o'ziga xos xususiyatiga ham to'xtalmagan. Voqelar peshma-pesh rivojlantirilgan. "Zumrad va Qimmat" da o'gay ona Zumraddan qutilish uchun turmush o'rtog'iga qizni o'rmonga adashtirib kelish buyuriladi. "Ayozbobo" da esa turmush o'rtog'i shaharga bozor qilishga ketganidan foydalanib, o'gay ona uni o'rmonga o'tin terib kelishga yuboradi. Har ikkisi ham o'rmonda uni qoldirish va shu yo'l orqali undan qutilishga harakat mavjud. Asarlarga nazar tashlansa, har ikkisi ham qizlar ijobiy xislatlarga ega bo'lishsa-da, biroq o'zlarining hayotlari uchun kurashishmaydi. Passiv holatda asarda o'rin egallaydi. Biroq ularning hayotini baxt va saodatga to'ldirib beruvchi obrazlar ham borki, birida o'rmondagi nuroniy ayol bo'ladigan bo'lsa, ikkinchisida Ayozbobo. Nuroniy ayolning uyiga kelib qolgan Zumrad unga uy yumushlarini bajarishda astoydil yordam beradi. Biroq ovqat qilish uchun tomondan o'tin tushirishga chog'langan vaqtidagina o'z uyining tomini ko'rib taniydi va yig'lab yuboradi. Bu holatni ko'rgan nuroniy

1 <https://tafakkur.net/zumrad-va-qimmat/xalq-ogzaki-ijodi.uz> (03.11.2025)

2 <https://tafakkur.net/zumrad-va-qimmat/xalq-ogzaki-ijodi.uz> (03.11.2025)

3 <https://umorashka.ru/morozko-skazka-1956g> (03.11.2025)

ayol uni ovuntiradi. Ertalab esa unga qizil sandiqni olib tushishini buyuradi, o'zi esa o'rmonga ketib, u yerdan saman ot va aravani olib keladi. Zumradni aravaga o'tqazib, sandiqni ham joylab uyiga jo'natadi. "Ayozbobo" ertagiga e'tibor qaratsak, unda o'gay qiz Ayozbobo uchun kuylak tikib beradi. Uning mehnatkashligini ko'rgan Ayozbobo issiq keyim bilan birga bir sandiq sovg'a in'om etadi. "Zumrad va Qimmat"da Zumrad ot va aravada o'z xonadoniga kirib borgan bo'lsa, "Ayozbobo"da o'gay qizning otasi uni axtarib o'rmonga yo'l oladi, katta qarag'ay yonidan topib, xonadoniga olib keladi. Shu bilan bir qatorda har ikki ertakning o'xshash tomonlari yana shunda kuzatiladiki, har ikkisida ham ular xonadonidan joy olgan it obrazi mavjud. Mazkur it ijobiy xarakterga ega qizlar uyiga kelayotgan vaqtida ular haqida xonadon bekasiga xabar beradi. Salbiy xarakterga ega qiz ham uyiga yo'l olgan vaqtida u haqda ham ma'lumot beradi. Zumrad haqidagi ma'lumotda uni sovg'a salomati bilan tashrif buyurayotganligini ta'kidlagan bo'lsa, Qimmat sandiqda ajdar olib kelayotganligini boxabar etadi. "Ayozbobo"da esa o'gay onaning qizini qor qoplab qolganligi va uni hech kim topa olmasligini ta'kidlaydi. Biroq ikki asarni farqlanuvchi jihatlari ham mavjud. "Zumrad va Qimmat"dagi qiz 8-10 yoshlar atrofida, "Ayozbobo" ertagidagi o'gay qiz esa 16-17 yoshlar atrofida. Chunki "Zumrad va Qimmat"da nuroniy ayol unga qo'g'irchoqlar, har xil suratli ajoyib kitoblar taqdim etadi. "Ayozbobo" ertagidagi qizning bir sandiq sovg'asi sep sifatida e'tirof etiladi. Shu bilan bir qatorda asarda o'gay onaning qizi haqida ham so'z yuritilib, uni ijobiy xarakterli qizga kontrast holatda qo'yiladi. Qimmat ham Zumrad kabi sovg'alarga ega bo'lish uchun o'rmonga jo'natiladi. Uni ham nuroniy ayol qarshi oladi. Biroq ishyoqmasligi sabab unga yoqmaydi, natijada oq sandiqni taqdim etadi. Oq sandiqda esa ikkita ajdarho joy olgan edi. Eshikni tambalab olgan qiz va ona oq sandiqni ochishadi, u yerda yotgan ajdarholar ularni yeb darchadan chiqib ketishadi. "Ayozbobo"dagi ishyoqmas, tanbal qiz sifatida ta'riflangan qizning ismi berilmaydi. U ham o'rmonga olib boriladi. Unga qo'lqop tikish vazifasi berkitiladi. Biroq bu qiz vazifani bajarishni istamaydi. Natijada Ayozbobo uni qor uyumi bilan ko'mib yuboradi, qizning onasi uni axtarib chiqqanda topa olmaydi, u ham qor uyumi ostida qoladi. "Zumrad va Qimmat"dan farqli o'laroq "Ayozbobo"da o'gay qiz otasi bilan totuv yashab bir yildan so'ng temirchiga turmushga chiqadi.

O'gay qiz va o'gay ona obrazi asosida yaratilgan ertak rus adabiyotida ikkita variantda kuzatiladi. Har ikki variantda

ham ertakning sarlavhasi "Ayozbobo"dir. Yuqorida ta'kidlab o'tilgan ertakda o'gay qizning ismi berilmaydi, biroq ikkinchi variantida o'gay qizning ismi Masha. Bu ertakda o'gay onaning qizi bir emas, ikkita. Mashani o'rmonga otasi olib boradi va uni Ayozboboga nikohlamoqchi bo'ladi: *"Kampir ularga shunday dedi: — Xo'sh, chol, Mashani kuyovnikiga olib bor; lekin esda tut — to'g'ri yo'ldan bor, keyin o'ng tomonga buril, baland tepalikdagi katta qarag'ay yoniga bor, o'sha yerda Mashani Ayozboboga turmushga ber."*

Chol g'amga botdi, ammo yovuz kampirga bu holini bildirishga qo'rqdi. Shunday qilib, chol bilan qizi indamay yo'lga chiqishdi. Ular uzoq yo'l bosishdimi, qisqami — nihoyat kampir aytgan o'sha katta qarag'ay oldiga yetib kelishdi. Chol chanasini to'xtatib, qizini tushirdi va unga dedi:

— Shu yerda o'tirib, kuyov kelishini kut; u kelsa, mehmondo'stlik bilan, muloyimlik bilan kutib ol.

*Shundan so'ng chol ortiga ham qaramay, uyiga qaytib ketdi*⁴(tarjima o'zimizniki). Mazkur ertakda o'gay qizning ruhiy holati birmuncha yoritiladi. U o'z uyida ro'shnolik topa olmaydi va turmush to'qmoqlariga qarshi chiqmaydi. Otasi bilan o'rmonga yo'l oladi. O'rmonda uni tushunuvchi insonga duch keladi. O'zi haqida gapirib beradi. Ayozbobo o'z navbatida unga sovg'alar taqdim etadi. Erta tongdan turib ota qizini axtarib kelganda esa uni issiq va chiroyli kiyimlarni kiygan va sovg'alar qurshovida qolgan holatda topadi. Biz Mashaga nega Ayozbobo sovg'a berganligini bila olmaymiz, bu haqda ertakda ma'lumotlarga to'xtalmagan. Asosiysi, mazkur ertakda ham Mashani ko'rgan o'gay ona ikki qizini o'rmonga yuboradi. Biroq qizlar Ayozboboga qo'pol gaplarni aytganligi sabab ularni muzlatib qo'yadi. Ota esa o'gay qizlarini muzlagan holda topadi. Ikki qizini bunday holatda ko'rgan ona g'am-anduhdan vafot etadi. Keyinchalik Masha qo'shni xonadonda yashovchi yigit bilan turmush quradi. Ertaklardagi asosiy motiv har uch asarda ham yaxshilik va yomonlik xususida bo'lib, yaxshilikning yomonlik ustidan g'alaba qozonishi bilan yakunlanadi. Natijada qachonlardir rushnolik ko'rmagan qizlar baxt-saodatga erishishadi.

O'gay ona zulmi motiviga asoslangan ertaklarda yaxshilik va yomonlik kurashi, bosh qahramon sifatida taqdim etilgan qizlarning sinovlardan o'tib baxt-saodatga erishishi, bu sinovlarda sehrli yordamchilar ustuvor xususiyatga ega bo'lishi kabi jihatlari talqin etilgan. Asosiysi, xalq donoligi va ijobiy g'oya ustuvorligi ertaklarning mazmunan boyishiga xizmat qilgan.

4 <https://deti-online.com/skazki/russkie-narodnye-skazki/morozko/> (03.11.2025)

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Болен Дж.Ш. Богини каждое женщине: новая психология женщины, архетипы богинь (электронный ресурс). — PSLYIB, 2006, URL: <http://psylib.ukrweb.net/>
2. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. Кўп томлик. Ойжамол. Ҳаётий эртақлар. Иккинчи китоб. — Тошкент: Фафур Фулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1969.137- б.
3. Estés C.P. Women Who Run with the Wolves: Myths and Stories of the Wild Woman Archetype. — NY: Ballantine Books, 1996.; Бегущая с волками. Женский архетип в мифах и сказаниях. — Москва: София, 2010.
4. Lauter E. Women as mythmakers: poetry an visual ar be twentieth-century women. Bloomington: IndianaUniversity Press, 2002.
5. Rowland S.Jung: a feminist revesion. Cambridge. Polity Press, 1984.
6. Ҳ.Ҳомидий, Ш.Абдуллаева, С.Иброҳимова. Адабиётшунослик терминлари луғати. — Тошкент: Ўқитувчи, 1970. — Б. 256.
7. Yang, Su Jin. "Adapting Korean Cinderella Folklore as Fairy Tales for Children". Thesis, University of Louisiana at Lafayette, 2014.
8. https://www.lib.ru/TALES/koreja.txt_with-big-pictures.html (03.11.2025)

Noila MIRXAMIDOVA,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti tayanch doktoranti
noilamirhamidova@gmail.com

QARINDOSHLIK BILAN BOG'LIQ MUROJAATLARDA GENDER DISKRIMINATSIYASINING IFODALANISHI

Annotatsiya: mazkur maqolada koreys va o'zbek tillarida qarindoshlik munosabatlarini ifodalovchi murojaat birliklarida gender kamsitishning yuzaga chiqishi masalasi tahlilga tortilgan. Maqolada koreys va o'zbek tillaridagi qarindoshlik atamaları qon-qarindoshlik va nikohdan keyin paydo bo'lgan qarindoshlik murojaatlariga ajratilib, ularda ayollarga nisbatan tengsizlikning ifodalanishi ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: murojaat, ayol, gender, diskriminatsiya, tengsizlik, qarindoshlik.

Annotation: this article analyzes the manifestation of gender discrimination in the forms of address expressing kinship relations in Korean and Uzbek languages. The study divides kinship terms in both languages into two categories: those denoting blood relations and those referring to kinship formed after marriage. It demonstrates how inequality toward women is reflected in these forms of address.

Key words: address, woman, gender, discrimination, inequality, kinship.

Аннотация: в данной статье рассматривается проявление гендерной дискриминации в обращениях, выражающих родственные отношения в корейском и узбекском языках. В исследовании термины родства в обоих языках разделены на две группы: обозначающие кровное родство и родство, возникающее после заключения брака. Показано, как в данных формах обращения отражается неравенство в отношении женщин.

Ключевые слова: обращение, женщина, гендер, дискриминация, неравенство, родство.

Kirish. Tarixdan ma'lumki, aksariyat jamiyatlar uzoq yillar davomida gender tengsizligini ko'rsatib, erkaklarni yuqori darajaga ko'tarib, ayollarning qadr-qimmatini kamsitib kelgan. Ibtidoiy jamiyatgacha erkak va ayol o'rtasida maqom bo'yicha ustunlik yoki pastlik borligini aytish qiyin va ular nisbatan teng bo'lgan deyish mumkin. Biroq, xususiy mulk tizimining rivojlanishi bilan erkaklar tomonidan hokimiyat tuzilmasi va iqtisodiy mavqeni shakllantirilishi tufayli ayollar ijtimoiy hokimiyat munosabatlaridan chetlashtirildi.

Jamiyatdagi gender kamsitishlar ayol va erkak haqidagi muayyan barqaror stereotiplarning shakllanishiga olib keladi. Bu stereotiplar jamiyatda genderga asoslangan ijtimoiy qatlamlarni mustahkamlaydi. Natijada ayollar va ularning harakatlari past baholanadi. Ayollar esa o'zlarini salbiy baholashga majbur bo'ladi. Bu stereotiplar erkaklar va ayollarning ongiga singib ketadi. Erkaklar ayollarga nisbatan "buzilgan munosabatlar"ni shakllantiradi.

Koreys va o'zbek an'anaviy jamiyatlarida ayol kishiga nisbatan "erkakka bo'ysunuvchi mavjudot" deb qaraladi. O'z navbatida bunday munosabatlar tilda ifodalanadi. Binobarin, til orqali biz nafaqat axborot uzatamiz, balki munosabat bildiramiz. Til orqali ayollarga nisbatan tengsizlik holatlari namoyon bo'ladi. Ayollarni kamsituvchi so'z va iboralarni doimiy qo'llash orqali bu stereotiplar kengayib boradi, hatto takroran yaratiladi¹.

Tilning asosiy funksiyasi hamda qator vazifalari ma'lum darajada murojaat bilan bog'lanadi. Tilning barcha vazifalari – kommunikativ, emotiv, volyuntativ, aloqa o'rnatish – sotsiativ funksiyalari kommunikantlar orasidagi munosabatlarni ifodalaydi².

Murojaat birliklari kommunikatsiya jarayonida o'zaro aloqani ta'minlovchi, milliy, madaniy va ijtimoiy omillarga asoslanadigan asosiy kommunikativ birlikdir. Murojaat birliklarining kommunikativ roli kishilar orasidagi shaxslararo va ijtimoiy munosabatlarda yuzaga chiqadi. Kommunikatsiya jarayonida kommunikantlar muayyan ijtimoiy qoidaga amal qilgan holda, gender, yosh, ijtimoiy maqom, suhbat vaziyati va h.k. omillardan kelib choqqan holda murojaat shakllarini tanlaydilar.

Koreys tilida "murojaat" tushunchasi uchun umumiy 청호 [jeongho] termini qo'llaniladi. Biroq shuni ta'kidlash joizki, koreys tilida murojaat ikki turdagi: 호칭어 [hochingeo] va 지칭어 [jichingeo] murojaatlarini o'z ichiga oladi. 호칭어 [hochingeo] – adresatga to'g'ridan-to'g'ri, 지칭어 [jichingeo] esa – adresatga uchinchi shaxs haqida gapirganda murojaat qilishni anglatadi³. Bu koreys xalqining mentaliteti va iyerarxik jamiyatga xos xususiyat bo'lib, suhbatdoshga nisbatan hurmatni ifodalash uchun alohida murojaat shakllari qo'llaniladi⁴.

Quyida koreys va o'zbek tillarida qarindoshlik munosabatlarini ifodalovchi murojaat birliklarini ko'rib chiqamiz.

Koreys jamiyatida qavm-qarindoshchilik 친족명칭 [chinchokmyeongching] atamasi bilan nomlanib, 부계 [buge] ota tomondan qarindoshlar, 모계 [moge] ona tomondan qarindoshlar va 인척 [incheok] er-xotin qarindoshlarini o'z ichiga oladi. Ular ham o'z navbatida yana kichik guruhchalarga (avlod bo'yicha) ajraladi⁵.

Qarindoshchilik – umumiy ajdoddan kelib chiqqanligi yoki turmush qurish orqali yuzaga kelgan ijtimoiy guruh va rolini tashkil qilish orqali individlar orasidagi aloqadir. Qarindoshlik

1 이정영옥. 성차별적 호칭의 문화적 의미와 영향. 커뮤니케이션학 연구, 2004. 7쪽.

2 Аширбаева Д.Р. Корейс ва ўзбек дискурсида мурожаат бирликларининг киёсий тадқиқи: Филол. фан. б. фалс. д-ри (PhD) ... дисс. – Тошкент, 2022. – Б. 25.

3 왕한석 등. 한국 사회와 호칭어. 도서출판 역락. 2005. 18 쪽. 표준국어대사전: <https://stdict.korean.go.kr/>

4 Hwang J.-R. Role of sociolinguistics in foreign language education with reference to Korean and English terms of address and levels of deference: Doctoral dissertation. University of Texas at Austin. 1975. – P. 26.

5 왕한석 등. 한국 사회와 호칭어. 도서출판 역락. 2005. 135 쪽.

terminlari qadim davrlardan boshlab nutq jarayonida bir kishining ikkinchi kishiga murojaati yoki uchinchi kishini anglatish uchun ishlatiladi. Shu jihati bilan qarindoshlik terminlari atoqli otlarga o'xshab ketadi. Lekin qarindoshlik terminlari atoqli otlardan farqli ravishda bir kishining ikkinchi bir kishiga shaxsiy munosabatini anglatib, har bir shaxsga o'zining qarindoshlik munosabatini, o'zga shaxsga nisbatan qarindoshlik nuqtayi nazaridan kim bo'lishini anglatishi bilan farq qiladi. Shunday ekan, qarindoshlik munosabati bilan bog'liq murojaat birliklari orqali ifodalangan munosabatlar markazida so'zlovchi turadi, bunda so'zlovchi qarindoshlik termini bilan yoki unga tinglovchining ismini qo'shgan holda murojaat qiladi⁶.

Koreys va o'zbek tillaridagi qavm-qarindoshlik atamalarini ma'nosiga ko'ra ikkita guruhga ajratish mumkin:

1. Qon-qarindoshlik atamalari

2. Nikohdan keyin paydo bo'lgan qarindoshlik atamalari

Qon-qarindoshlik atamalariga *ota, ona, bobo, buvi, aka, opa, uka, singil, amaki, amma, tog'a, xola, jiyan* va h.k.lar kiradi. Ushbu atamalarining yasashida turli tamoyillarga asoslaniladi. Jumladan, an'anaviy koreys va o'zbek oilasi bir necha qon-qarindoshlarga ko'ra bir oilada yashaydi. Lekin shunday bo'lsa-da, koreys jamiyati iyerarxik tizimga asoslangani uchun oilada ham qadimdan bir qancha pog'onali avlodlarning birga istiqomat qilishi tabiiy hol hisoblanadi. Shu bois koreys tilining lug'at tarkibi qarindoshlik atamalariga boyligi bilan xarakterlanadi.

Koreys tilida qavm-qarindoshlik atamalarining ko'pligi va ularning murakkabligi qadimgi an'anaviy koreys jamiyatida "erkakni ustun qo'yib, ayolni pisand qilmaslik" tamoyilining ustunligi bilan izohlanadi. Binobarin, koreys tilida ota urug'iga mansub qarindoshlarni ifodalovchi so'zlarning ona tomondan bo'lgan qarindoshlik atamalariga nisbatan ko'pligini kuzatish mumkin.

Ko'pchilik tillarda aka-uka va opa-singil, ota-onaning aka-uka va opa-singillariga bir xil murojaat atamalari ishlatilsa, koreys va o'zbek tillarida bu qarindoshlar uchun alohida murojaatlardan istifoda etiladi. Masalan, ingliz tilida "sister" opa-singil uchun, "brother" aka-uka uchun qo'llaniladi. Yoki "buva", "buv" so'zlarining umumiy nomlanishi "grandparents" atamasi bilan ifodalanadi.

Koreys va o'zbek qon-qarindoshlik atamalarida qarindoshning yoshi, ya'ni "katta-kichiklik" tamoyiliga asoslaniladi. Aytilganlar bilan birga, koreys oilasida aka va opalarni ismi bilan chaqirish taqiqlanadi. Shuni ham alohida ta'kidlash joizki, koreys tilida o'zbek va boshqa tillardan farqli o'laroq, opa-singil va aka-ukaga nisbatan qo'llaniladigan murojaatlarda gender farqlanishlari muhim rol o'ynaydi. Chunonchi, "koreys ayollarining nutqida 오빠 [oppa] aka, 언니 [eonni] opa, koreys erkaklarining nutqida 형 [hyeong] aka, 누나 [nuna] opa singari murojaat shakllari farqlanadi"⁷. Masalan:

누나 [nuna] opa – erkak so'zlovchining opasi.

언니 [eonni] opa – ayol so'zlovchining opasi.

형 [hyeong] aka – erkak so'zlovchining akasi.

오빠 [oppa] aka – ayol so'zlovchining akasi.

Demak, koreys muloqotida o'zbek muloqotidan farqli ravishda so'zlovchining jinsi til ifodasining belgilovchi asosiy omil hisoblanadi.

Nikohdan so'ng yangi qarindoshlik munosabatlari yuzaga chiqadi. Koreys va o'zbek jamiyatida erkak va ayol turmush qurgach, turmush o'rtog'ining qarindoshlariga nisbatan butunlay boshqa atamalarni o'zlashtiradi.

O'zbek tilida *qayin* termini nikohdan so'ng er yoki xotinga aloqador bo'lgan qarindoshlikni ifodalaydi. "Qayin" termini bilan birgalikda qarindoshlik munosabatlarini konkretlashtiradigan *ona, ota, og'a, ini, singil* kabi terminlar qo'shilib, qo'shma terminlar yasaydi⁸. L.A. Pokrovskaya ayrim turkiy tillardagi *qayin* so'zi faqat "xotinning tug'ishganlari" ma'nosini, "erning tug'ishganlari" ma'nosi keyinchalik yuzaga kelganini qayd etadi⁹.

Koreys tilida esa nikohdan keyingi vaziyatda er va xotinning qarindoshlariga nisbatan farqlanuvchi alohida atamalar ishlatiladi. Masalan, ayol uchun: 시부모 [sibumo] – qaynona-qaynota. Odatda, kelin qaynona va qaynotaga –님 [nim] hurmat qo'shimchasini qo'llab murojaat qiladi. Chunonchi, "qaynotasiga 아베님 [abeonim], qaynonasiga 어머니님 [eomeonim] deb murojaat qiladi"¹⁰. Misol uchun:

어머님, 이번 주말에 집에 다녀와도 돼요?

[Eomeonim, ibon jumale chibe danyyeowado dweyo?]

"Oyijon, bu hafta oxirida uyga borib kelsam maylimi?"

Toshkent shevasida ham kelinlarning qaynona va qaynotaga murojaatida -jon qo'shimchasining qo'llashi, ya'ni *oyijon* yoki *adajon* deb xitob qilishi keng tarqalgan hodisadir. Zero, farzandlar o'z ota-onasiga *oyi, dada* kabi murojaatni qo'llasada, kelinlar qaynona va qaynotaga nisbatan bu so'zlarni -jon qo'shimchasiz qo'llashi turmush o'rtog'iga, oilasiga hurmatsizlik sanaladi¹¹.

Ko'rinadiki, bu atamalar "ayolga nisbatan qaynotaga xizmat qilish majburiyatini yuklaydi. Binobarin, 효부상 [hyobusang] "namunali kelin mukofoti" ma'nosida qo'llanilib, u kelinning qaynotaga sadoqatini rag'batlantiruvchi mukofotni anglatadi. Qiziqarli jihat, erkak uchun esa 효자상 [hyojasang] (namunali o'g'il mukofoti) mukofotining mavjud emasligidir"¹².

Ayol o'z ota-onasiga nisbatan 친정부모 [hinjeong bummo] atamasini qo'llaydi. Bu o'rinda "otasi yoki onasi tug'ishgan ekanligini bildirish maqsadida 친 [chin] "yaqin/ qondosh" so'zi qo'shilib aytiladi. 친 아빠/친 엄마 [chin appa/chin eomma] *qondosh otam/ qondosh onam*"¹³.

Er va xotinning qarindoshlariga nisbatan qo'llaniladigan murojaatlarda tafovutlar kuzatiladi. Chunonchi, erkak turmush o'rtog'ining qarindoshlariga oddiy, jo'n atamalar bilan xitob qiladi. Masalan:

처형 [cheohyeong] – xotining opasi

처제 [cheoje] – xotining singlisi

처남 [cheonam] – xotining ukasi.

Ayol esa erining qarindoshlariga nisbatan murakkab atamalarni o'zlashtiradi:

6 Ахмедова Н.Ш. Ўзбек тилида мурожаат бирликларининг семантик-коннотатив тадқиқи: Филол. фанл. номз. дисс. ... – Тошкент, 2008. – Б. 131.

7 안준희. 언니한테 자랑하는 거니?: 한국 아동들의 의사친척용어 학습을 통한 사회적 지위와 위계의 사회화. 한국문화인류학 49(3). 서울, 2016. 17–55쪽.

8 Сандова М.Ш. Наманган шевааридаги қариндошлик терминларининг лексик-семантик таҳлили: Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Тошкент, 1995. – Б. 98.

9 Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках / Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: Изд. академии наук, 1961. – С. 71-72.

10 Усмонова Ш. Корейс ва туркий тилларда ундамалар // Тилишуносликнинг долзарб масалалари. – Тошкент: "Университет", 2004. – Б. 74-77.

11 Аширбаева Д.Р. Корейс ва ўзбек дискурсида мурожаат бирликларининг қиёсий тадқиқи: Филол. фан. б. фалс. д-ри (PhD) ... дисс. – Тошкент, 2022. – Б. 68.

12 이정영옥. 성차별적 호칭의 문화적 의미와 영향, 커뮤니케이션학 연구, 2004. 9쪽.

13 Аширбаева Д.Р. Корейс ва ўзбек дискурсида мурожаат бирликларининг қиёсий тадқиқи: Филол. фан. б. фалс. д-ри (PhD) ... дисс. – Тошкент, 2022. – Б. 73.

Bilvosita (oraliq) murojaatlar:

시아주버니 [siaju beoni] – erning akasi

시동생 [sidongsaeng] – erning ukasi

시누이 [sinui] – erning opasi

시누님 [sinunim] – erning katta opasi.

To'g'ridan-to'g'ri murojaatlar:

아주버님 [ajubeonim] – erning akasiga murojaat

도련님 [doryeonnim] – erning ukasiga murojaat

아가씨 [agassi] – erning singlisiga murojaat

형님 [hyeongnim] – erning opasiga murojaat.

Shuningdek, ayol o'zining kelinoyisiga: 새언니 [sae eonni], pochchasiga: 새오빠 [sae oppa] deb murojaat qiladi (Katta aka deb atamaydi)¹⁴.

Koreys jamiyatida nikohdan keyin ayol shaxsiyatini yo'qotadi va uning shaxsiyati faqat er yoki farzand orqali aniqlanadi. Erkak esa o'z familiyasini saqlab, farzandga ham o'z familiyasini beradi. Bu "naslni davom ettirish" mafkurasini mustahkamlaydi. Mazkur mafkuraga ko'ra, turmushga chiqqan ayol o'z ismini tilga olish imkoniga deyarli ega emas. Oilada erining ismi asosida "택" [daek] "xonim" deb chaqiriladi. Jamiyatda "(씨)부인" [(ssi) buin] "falonchi janobning xotini" deb ataladi¹⁵.

Koreys oilasida farzand tug'ilgach, 어미/엄마/어머니 [eomi/eomma/eomeoni] ona/onajon/onaxon yoki (фарзанднинг исми + 엄마) 수미의 엄마 [Sumie eomma] Sumining onasi = onasi deb chaqiriladi.

Ko'rinadiki, koreys jamiyatida ayolning asl ismi bilan chaqirish zarurati yo'q deb hisoblanadi. Chunki u allaqachon munosabat orqali aniqlangan bo'ladi.

O'zbek madaniyatida nikohdan keyingi murojaatlarning qo'llanilishida biroz farqli holatlarni kuzatish mumkin. "Ba'zi o'zbek oilalarida erkak ayoliga katta qizining ismi bilan, ayol esa eriga katta o'g'lining ismi bilan murojaat qiladi. Ayoliga onasi, oyisi, ayasi, eriga otasi, dadasi, adasi kabi murojaatlar

vositasida murojaat qiladigan kishilar ham bor:

1. Hoy **onasi**, suyunchini cho'z"¹⁶. Yoki: Qani **dadasi**, fотиha o'qib yuboring, deya qo'llarini juftladi. (A.Said. Qariya, 35-bet).

Umuman, yuqorida tahlilga tortilgan koreys va o'zbek tillaridagi murojaat shakllari "ibtidoiy davrlardan qolgan tabu qoldig'i bo'lib"¹⁷, u "oilada er-xotindan ko'ra ko'proq bolalarning ota-ona juftligini"¹⁸ namoyon qiladi.

Xulosa. Koreys va o'zbek an'anaviy jamiyatlari ayollarning tobeligi va erkaklarning hukmronligi ziddiyati bilan xarakterlanadi. Har ikkala jamiyatda ham ayollarga past nazar bilan qarash, ularni bosim ostida ushlashga intilishning kuchliligi kuzatiladi. Ayolning asosiy vazifasi – er va erning oilasiga xizmat qilish hamda o'g'il tug'ish, deb belgilanadi. Erkaklarining nazarida ayol yaxshi beka, itoatgo'y, tobe, indamas, fidoiy va muloyim bo'lishi kerak.

Ko'rinadiki, bunday stereotiplar jamiyatda "zo'ravonlik" tizimini shakllantiradi. Erkak markazli dunyoqarash har doim ayol va erkakni ajratishga intiladi. Natijada jittimoilashuv jarayonida bu stereotiplar avloddan avlodga o'tib, mustahkamlanib boraveradi.

Murojaat birliklarining tahlili shuni ko'rsatadiki, koreys va o'zbek dunyoqarashida ayol narsa, buyum, erkakning mulki sifatida qaraladi. Ayol erkaklarga qaram bo'lgan quyi mavjudot hisoblanadi. Shuning uchun ayol nikohdan keyin o'z shaxsiyatini yo'qotadi va uning shaxsiyati faqat er yoki farzand orqali aniqlanadi. Muloqot jarayonida er va xotinning qarindoshlariga nisbatan qo'llaniladigan murojaatlarda tafvutlar kuzatiladi. Binobarin, ayol turmush o'rtog'ining qarindoshlariga yuksak hurmat shakliga ega murojaatlar bilan, erkak esa turmush o'rtog'ining qarindoshlariga oddiy, jo'n atamalar bilan xitob qiladi. Shuningdek, koreys va o'zbek nutqiy muloqotida er-xotinlar orasida murojaatlarning qo'llanilishida muayyan tabular kuzatiladi.

14 이정영옥. 성차별적 호칭의 문화적 의미와 영향. 커뮤니케이션학 연구, 2004. 8쪽.

15 이정영옥. 성차별적 호칭의 문화적 의미와 영향. 커뮤니케이션학 연구, 2004. 8쪽.

16 Усмонова Ш. Корейс ва туркий тилларда ундамалар // Тилишуносликнинг долзарб масалалари. – Тошкент: "Университет", 2004. – Б. 74-77.

17 Kuçkartayev İ. Özbeklerde Hitap Sözləri ve Hitap Kültürü // Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri. – Ankara, 2000. – S. 325.

18 John H.K. The Term of Address "You in South Korea Today" // Korean Journal. Vol.32, No.1, Spring 1992. – P. 35.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hwang J.-R. Role of sociolinguistics in foreign language education with reference to Korean and English terms of address and levels of deference: Doctoral dissertation. University of Texas at Austin. 1975. – P. 26.
2. John H.K. The Term of Address "You in South Korea Today" // Korean Journal. Vol.32, No.1, Spring 1992. – P. 35.
3. Kuçkartayev İ. Özbeklerde Hitap Sözləri ve Hitap Kültürü // Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri. – Ankara, 2000. – S. 325.
4. Аширбаева Д.Р. Корейс ва ўзбек дискурсида мурожаат birlikларининг қийсий тадқиқи: Филол. фан. б. фалс. д-ри (PhD) ... дисс. – Тошкент, 2022.
5. Аҳмедова Н.Ш. Ўзбек тилида мурожаат birlikларининг семантик-коннотатив тадқиқи: Филол. фанл. номз. дисс. ... – Тошкент, 2008.
6. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках / Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: Изд. академии наук, 1961.
7. Саидова М.Ш. Наманган шеваларидаги қариндошлик терминларининг лексик-семантик таҳлили: Филол. фанлари номзоди ...дисс. – Тошкент, 1995.
8. Усмонова Ш. Корейс ва туркий тилларда ундамалар // Тилишуносликнинг долзарб масалалари. – Тошкент: "Университет", 2004. – Б. 74-77.
9. 이정영옥. 성차별적 호칭의 문화적 의미와 영향. 커뮤니케이션학 연구, 2004.
10. 왕한석 등. 한국 사회와 호칭어. 도서출판 역락. 2005.
11. 안준희. 언니한테 자랑하는 거니?: 한국 아동들의 의사친척용어 학습 을 통한 사회적 지위와 위계의 사회화. 한국문화 인류학 49(3). 서울, 2016. 17-55쪽.

KORPUS LINGVISTIKASI RIVOJLANISHI VA KORPUS METODINING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada korpus lingvistikasi zamonaviy tilshunoslikning mustaqil ilmiy yo'nalishi sifatida ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda korpus metodining shakllanishi, tarixiy bosqichlari, kompyuter texnologiyalarining kirib kelishi bilan yuzaga kelgan yangi imkoniyatlar batafsil tahlil etiladi. Shuningdek, ko'p tilli, chog'ishtirma va parallel korpuslarning shakllanishi, ularning tarjimashunoslik va sun'iy intellekt tizimlaridagi qo'llanilish doirasi ochib beriladi. Maqolada diaxron va sinxron korpuslar, annotatsiya darajalari va lingvistik belgilashning ilmiy qiymati haqida ham asosli mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: korpus lingvistikasi, elektron korpuslar, Brown Corpus, diaxron korpus, sinxron korpus, annotatsiya, ko'p tilli korpus, parallel korpus, kompyuter lingvistikasi.

Annotation: this article examines corpus linguistics as an independent scientific field within modern linguistics. The study provides a detailed analysis of the formation of the corpus method, its historical stages, and the new opportunities that emerged with the introduction of computer technologies. It also highlights the development of multilingual, comparative, and parallel corpora, as well as their areas of application in translation studies and artificial intelligence systems. The article further presents substantiated views on diachronic and synchronic corpora, levels of annotation, and the scientific value of linguistic tagging.

Key words: corpus linguistics, electronic corpora, Brown Corpus, diachronic corpus, synchronic corpus, annotation, multilingual corpus, parallel corpus, computational linguistics.

Аннотация: в данной статье корпусная лингвистика рассматривается как самостоятельное научное направление современной лингвистики. В исследовании подробно анализируются становление корпусного метода, его исторические этапы, а также новые возможности, возникшие с внедрением компьютерных технологий. Кроме того, раскрываются формирование многоязычных, сопоставительных и параллельных корпусов, а также сферы их применения в переводоведении и системах искусственного интеллекта. В статье приводятся обоснованные мнения о диахронных и синхронных корпусах, уровнях аннотации и научной ценности лингвистической разметки.

Ключевые слова: корпусная лингвистика, электронные корпуса, Brown Corpus, диахронный корпус, синхронный корпус, аннотация, многоязычный корпус, параллельный корпус, компьютерная лингвистика.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda matn va nutqni ilmiy asosda o'rganish jarayoni murakkab ko'p bosqichli amaliyot bo'lib, katta hajmdagi til materiallarini to'plash, tartibga solish va tahlil qilishni talab etadi. Ana shu ehtiyoj tilshunoslik va axborot texnologiyalari chorrahasida yangi yo'nalish – korpus lingvistikasining shakllanishiga sabab bo'ldi. Axborot texnologiyalarining keskin rivojlanishi turli janrdagi matnlarni jamlash, ularni qayta ishlash va ilmiy tadqiqotlarda qo'llash imkoniyatini kengaytirib, korpus metodining nazariy asoslarini yanada mustahkamladi. Zamonaviy tilshunoslik matn va nutqni ilmiy tadqiqot obyekti sifatida o'rganishda ko'plab murakkabliklar va muammolar bilan yuzmayuz kelmoqda. Katta hajmdagi til materiallarini to'plash, tartibga solish va tahlil qilishni talab etadi. Ana shu ehtiyoj tilshunoslik va axborot texnologiyalari

chorrahasida yangi yo'nalish – korpus lingvistikasining shakllanishiga sabab bo'ldi. Axborot texnologiyalarining keskin rivojlanishi turli janrdagi matnlarni jamlash, ularni qayta ishlash va ilmiy tadqiqotlarda qo'llash imkoniyatini kengaytirib, korpus metodining nazariy asoslarini yanada mustahkamladi.

Natijada lingvistika va axborot texnologiyalari kesishmasida korpus lingvistikasi shakllanib, bu yo'nalish zamonaviy tilshunoslar orasida keng o'rganilib kelinmoqda.

Professor G. P. Melnikov korpus lingvistikasidagi tadqiqot bosqichlarini quyidagicha belgilaydi:

o'rganilayotgan obyektlarni tasniflash mezonlarini tanlash;

obyektlarni mazkur mezonlarga muvofiq guruhlariga ajratish;

ajratilgan sinflar haqida ilmiy xulosa chiqarish va ularning mohiyatini izohlash.

Bu yondashuv korpus lingvistikasini faqat ma'lumot to'plami emas, balki nazariy tahlil va ilmiy talqinga asoslangan mustaqil metodologiya sifatida shakllantiradi. Rus tilshunoslari V. A. Plungyan va M. V. Lomonosova korpus lingvistikasini "eng zamonaviy va istiqbolli tadqiqot yo'nalishlaridan biri" sifatida baholaydilar. Korpuslar bilan ishlashning umumiy tamoyillari mavjud bo'lsa-da, ularni yaratish prinsiplari, tarkibi va qo'llash metodlarida mamlakatlar va ilmiy maktablar kesimida sezilarli tafovutlar uchraydi. Shu bois bugungi kunda korpus lingvistikasi tilni chuqur tahlil qilishning asosiy empirik manbalaridan biri sifatida qaraladi. Olimning yondashuvi korpus lingvistikasida struktur va metodologik aniqlikni ta'minlaydi. U faqat obyektlarni yig'ish va tasniflash bilan cheklanmay, balki natijalarni talqin qilish va til hodisalarining sabablarini aniqlashni ham o'z ichiga oladi. Bunda tadqiqot nafaqat deskriptiv, balki analitik va tushuntiruvchi xarakterga ega bo'lishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

Rus tilshunoslari V.A.Plungyan, M.V.Lomonosova korpus lingvistikasini "tezkor" va "eng zamonaviy" yo'nalish sifatida tavsiflaydi¹. Kompyuter lingvistikasi nuqtai nazaridan korpus yaratish ushbu sohaning markaziy elementi bo'lib, u til birliklarini avtomatik qayta ishlash, statistik tahlil qilish va til modellari yaratish imkonini beradi. Korpus – o'zida tartibli ravishda to'plangan, ilmiy tadqiqot uchun asos bo'luvchi reprezentativ matnlar majmuasidir.

Kompyuter lingvistikasi kontekstida esa korpus yaratish jarayoni ushbu fan yo'nalishining tayanch komponenti hisoblanadi. Chunki korpuslar yordamida turli xil matnlar, til birliklari va nutq ko'rinishlarini qayta ishlovchi, tahlil qiluvchi va modellashtiruvchi avtomatlashtirilgan dasturiy vositalarni ishlab chiqish imkoniyati yuzaga keladi².

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review):

Ispaniya lingvistika maktabi olimlari korpusni "tadqiqot uchun yetarli darajada keng qamrovli va tizimli matnlar to'plami" sifatida ta'riflaydi. D. N. Ushakov esa korpusni "matnlarning yaxlit majmuasi" deya izohlagan bo'lib, bu ta'rif korpusning tilning real ko'rinishlarini o'rganish uchun muhim manba ekanini ko'rsatadi.

Korpus ma'lumotlar to'plami sifatida tushuniladi va u tadqiqot uchun asos bo'luvchi matnlarni o'z ichiga oladi.

Masalan, Ispaniya tilshunoslik maktabi olimlari korpusni "tadqiqot uchun asos bo'luvchi, tartibli va keng qamrovli matnlar to'plami" deb ta'riflaydi³. Bugungi kunda yirik til korpuslarida badiiy adabiyotlar salmog'i odatda 20–40% atrofida bo'ladi. Bular qatoriga memuarlar, publitsistika va jonli nutqqa yaqin bo'lgan matnlar kiradi. Yevropa korpuslarida badiiy matnlar ulushi biroz past bo'lib, taxminan **20%**ni tashkil etadi.

Ilmiy manbalarda hozirgi zamon yozuvchilarining til xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan 20 dan ortiq tadqiqot mavjudligi qayd etiladi. Biroq ushbu yo'nalishning salohiyati yuqori bo'lganligi sababli tadqiqotlar doirasini kengaytirish zarur. Bu yondashuv tilning real ishlatilishini, turli janr va mavzulardagi kontekstlarni o'rganish imkonini beradi. Shuningdek, bunday yondashuv lingvistik tahlilni kengaytirish va tilning ichki dinamikasini tushunish uchun asosiy vosita sifatida xizmat qiladi.

Mavjud til korpuslarida joylashgan matnlar tarkibida badiiy adabiyot materiallari taxminan 40 foizni tashkil qiladi. Ushbu materiallar badiiy va publitsistik uslub chegarasida joylashgan, shuningdek, bunga jonli nutq xususiyatlarini o'rganishga qulay bo'lgan memuar asarlar ham kiradi. Yevropa tillariga oid korpuslarda esa badiiy matnlar ulushi taxminan 20 foizga teng.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Hozirgi vaqtda zamonaviy yozuvchilar asarlarining til xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan 20 dan ortiq tadqiqot mavjudligi qayd etiladi. Bu tadqiqotlar ko'lamini kengaytirishni talab etadi. Shuningdek, matn mazmuni korpus tadqiqotlarida alohida ahamiyat kasb etadi.

Korpus tarkibiga kiritiladigan matnlar quyidagi turlarga bo'linadi:

Alohida bir muallif yoki bir nechta yozuvchining asarlaridan olingan matnlar.

Ma'lum bir davrni (bir necha o'n yillik yoki yuz yillik) qamrab olgan matnlar.

Belgilangan mavzudagi zamonaviy matnlar.

Til va jamiyatning hozirgi holatini aks ettiruvchi zamonaviy matnlar⁴.

Korpus tilshunosligining rivojlanishida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish ma'lumotlarni yig'ish, tartibga solish va qayta ishlash jarayonini sezilarli darajada takomillashtirdi. Bu esa korpuslarni yaratish vazifasini zamonaviy shaklga olib keldi va individual ilmiy tajribalarni uyg'unlashtirish imkonini berdi. Shu tarzda korpus lingvistikasi – til hodisalarini empirik

1 Плунгян В.А. Корпус как инструмент и как идеология: о некоторых уроках современной корпусной лингвистики // Русский язык в научном освещении. 2008. № 2(16). С. 7–20. 9

2 Moure T., Llisterri, J. Lenguaje y nuevas tecnologías: el campo de la lingüística computacional" // M. Fernández Pérez (coord.) Avances en Lingüística aplicada. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, Servicio de Publicacións e Intercambio Científico, 1996. P. 147–227.

3 Real Academia Española. Diccionario de la lengua española. Madrid: Espasa, 2001. <https://dle.rae.es/corpus>

4 Zaxarov V.P., Mengliyev B.R., Hamroyeva Sh.M. Korpus lingvistikasi. – Toshkent: Fan, 2021. 185-b. 24

usullar bilan tadqiq etishga mo'ljallangan mustahkam ilmiy metodologiya sifatida shakllandi.

- yozma matnlar majmuasi sifatida;
- o'lik tillarni o'rganish vositasi sifatida;
- tilshunoslikda qo'llanadigan empirik material sifatida.

Bu esa korpus lingvistikasining dastlabki nazariy asoslari aynan yozma manbalar to'plamidan boshlanganini ko'rsatadi.

XX asrning o'rtalarigacha korpus asosan, quyidagi maqsadlarda qo'llanilgan:

- bolalarning til o'zlashtirish jarayonini tahlil qilish;
- imlo me'yorlarini belgilash;
- xorijiy til o'qitish uchun lug'atlar tuzish;
- tillarni qiyoslash;
- tavsifiy grammatikalar yaratish.

Amerika strukturalistlari korpusni empirik tadqiqotning asosiy vositasi deb bilgan bo'lsa, N. Xomskiy korpus lingvistikasini nazariy jihatdan to'liq ishonchli deb hisoblamagan. U tilni o'rganishda lingvistning intuitiv sezgisi ustun turishini ta'kidlagan va sintaksisni tilshunoslikning bosh obyekti sifatida alohida ajratgan. Olimning fikricha, sintaksis til tadqiqotining markaziy obyekti bo'lishi kerak. Tahlillarimiz natijasida korpus tilshunosligining dastlabki konsepsiyalari va Xomskiyning nazariyalari o'rtasidagi farqlarni quyidagicha belgiladik:

Korpus lingvistikasi	N. Xomskiy
1. Fonetika va fonologiyaga e'tibor qaratadi	1. Sintaksisga e'tibor qaratadi
2. Til yakunlangan hodisa sifatida qaraladi	2. Til – chegarasiz obyekt hisoblanadi
3. Korpus o'z ichidagi barcha hodisalarni tushuntirishga qodir deb qaraladi	3. Lingvistning intuitiv bilimi – tavsiflashning yagona usuli hisoblanadi
4. Korpus mukammal tizim sifatida	4. Korpus cheklangan majmua sifatida

N. Xomskiyning nazariy g'oyalariga tanqidiy yondashuv bilan bir qatorda, bir qator tadqiqotchilar dastlabki korpus lingvistikasi tajribalaridagi amaliy cheklavlarga e'tibor qaratgan. Ular ta'kidlashicha, ma'lumotlarni yig'ish va qayta ishlash jarayoni nihoyatda sekin, qimmat va ko'pincha xatolarga boy bo'lgan. Masalan, D. Aberkrombi korpus tadqiqotlarini "soxta

texnikalar" deb atab, ularning tahlil ishonchligini pasaytiruvchi omillar mavjudligini ko'rsatgan⁵.

Kompyuter texnologiyalari bilan yangi bosqich

1960–1970-yillarda kompyuterlarning paydo bo'lishi korpus lingvistikasiga yangi davr ochdi. Bu davrning asosiy belgilariga:

- yirik elektron matnlar bazalarini yaratish;
- matnlarni avtomatik qayta ishlash;
- statistik va chastota tahlillarini amalga oshirish

kiradi.

Til referentlarini tanlash uchun quyidagi mezonlarni belgilab berdi:

Reprezentativlik va muvozanatlik;

Og'zaki nutq namunalarining ishlatilmasligi tendensiyasi;

c) Hajm: bir million so'z⁶.

Umuman olganda, Bayber representativlikni turli funksional uslublar va janrlar matnlarining keng doirada ifodalanishi sifatida tushunadi. O'z navbatida, P. Beyker representativlik tushunchasini haqiqiylik, ya'ni olingan ma'lumotlarning tilning real holatiga muvofiqligi bilan bog'laydi⁷. Shunga qaramay, tadqiqotchilarning fikricha, to'liq representativlikni ta'minlash imkonsiz ekanligi kuzatiladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Shu bilan birga, XX asr o'rtalariga kelib korpus lingvistikasi rivojini cheklovchi asosiy omil texnik vositalarning yetishmasligi bo'lgan. Biror yirik korpusni yaratish juda ko'p vaqt, mablag' va inson resurslarini talab qilgan. Natijada ayrim yangi imkoniyatlarga ega bo'ldi. Mazkur davr korpus lingvistikasida "elektron korpuslar bosqichi" sifatida e'tirof etiladi.

ularni standartlashtirilgan tartibda elektron shaklga o'tkazish;

nutqning grammatik, fonetik va pragmatik xususiyatlarini tizimli kodlash.

Korpusning asosiy xususiyatlari:

matnlarning qat'iy janrlar bo'yicha taqsimlanishi;

sintaktik va leksik chastotalarning avtomatik hisoblanishi;

ingliz tilining yozma varianti bo'yicha standart statistik model yaratish.

U 1955–1985-yillar oralig'idagi ingliz tilining britan varianti uchun og'zaki nutq yozuvlari va yozma matnlar transkripsiyasiga asoslangan tizimli tavsif yaratishga urinish edi. Ushbu loyiha keyinchalik korpus lingvistikasi uchun asosiy me'yor va tartiblarni belgilab berdi.

1963-yilda AQShda U.N. Frensis va G. Kuchera tomonidan "Brown University Corpus of American

⁵ Abercrombie D. Studies in Phonetics and Linguistics, London: Oxford University Press, 1965. Режим доступа: <http://www.davidcrystal.com/Files/BooksAndArticles/-4896.pdf> 22bet

⁶ Juilland A.G., Brodin D.R., Davidovitch C. Frequency dictionary of French words. Hague–Paris: Mouton, 1970. 320-339.

⁷ Baker P., Hardie A., McEnery T. Glossary of Corpus Linguistics. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006 30–35; 160–169

English" (Brown Corpus) – elektron shaklda yaratilgan birinchi inglizcha matnlar korpusi ishlab chiqildi. U 500 ta matndan (har biri 2000 so'zdan) iborat bo'lib, 1961-yilgi turli nashrlardan olingan AQSh prozasining eng mashhur besh janrini o'z ichiga olgan. Korpusga so'z chastotasi ko'rsatkichi, alifbo-chastota ko'rsatkichi hamda statistik taqsimotlar ilova qilingan edi.

Ko'p tilli, chog'ishtirma va parallel korpuslarning shakllanishi

Ingliz tilidagi dastlabki korpuslar muvaffaqiyati boshqa tillar uchun ham yirik elektron korpuslar yaratishga turtki bo'ldi. Natijada korpus lingvistikasining yangi yo'nalishlari – ko'p tilli, chog'ishtirma va parallel korpuslar shakllandi. Eng yirik loyihalardan biri – European Corpus Initiative (ECI) bo'lib, 1992-yildan buyon Yevropa tillarida 98 milliondan ortiq so'z to'plangan.

Korpus / Lug'at	Yaratilish yili	Asosiy maqsad / Tavsifi	Hajmi
American Heritage Dictionary	1969	Korpus asosidagi birinchi lug'at yaratish	–
Lancaster-Oslo/Bergen Corpus (LOB)	1961 namunalariga asoslangan	Britaniya ingliz yozma tilini o'rganish	1 million so'z
London-Lund Corpus of Spoken English (LLC)	1953–1987-yillar oralig'ida yozib olingan	Og'zaki ingliz tilini tasniflash va transkripsiya qilish	500 000 so'z

Xulosa va takliflar (Conclusion).

Korpus tildagi mavjud hodisalarni aks ettiruvchi, doimiy ravishda rivojlanib boradigan dinamik tizim sifatida qaralib kelib, u tilning o'zi kabi har doim yangi yondashuvlar, mezonlar va metodologik yechimlarni talab etadi. Korpus tilning muayyan jihatlari haqida batafsil ma'lumot bera oladi, biroq hech bir korpus butun til tizimini to'liq qamrab olmaydi, chunki til – cheksiz hodisa, korpus esa uning faqat cheklangan namunalari to'plamidir.

Hozirda korpuslar turli tasnif mezonlariga ko'ra yaratilgan keng qamrovli turlarni o'z ichiga oladi va ular nafaqat lingvistlar, balki boshqa foydalanuvchilar uchun ham ilmiy izlanishlar olib borishda qulay vosita hisoblanadi. Korpus lingvistikasining eng muhim afzalligi shundaki, u haqiqiy nutq namunalari asosida tahlil olib borishni ta'minlaydi, natijalarni obyektiv qiladi va lingvistik gipotezalarni tekshirish imkonini beradi.

Zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordami bilan katta hajmdagi til ma'lumotlarini tez va ishonchli tarzda qayta ishlash, tahlil qilish va statistik ma'lumotlar olish imkoniyati kengaydi. Natijada, ilgari inson tomonidan qo'lda bajarilishi qiyin yoki imkonsiz bo'lgan tahlil jarayonlari avtomatlashtirildi. Korpuslar yordamida fonetika, grammatika, semantika, pragmatika kabi turli lingvistik darajalarda tavsifiy tadqiqotlar olib borish mumkin. Shu bois korpuslar nafaqat ilmiy izlanishlarda, balki o'quv jarayonida, o'quv qo'llanmalar, lug'atlar, grammatikalar, mashina tarjimai va nutq texnologiyalarini yaratishda ham beqiyos ahamiyatga ega resurs hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Melnikov, G. P. Korpus lingvistikasi metodologiyasi. Lingvistika markazi, 2018.
- 2.Plungyan, V. A. Zamonaviy lingvistika va korpus metodlari. Filologiya nashriyoti, 2019.
- 3.Lomonosova, M. V. Elektron korpuslarning qo'llanilishi. Nauka, 2017.
- 4.Biber, Douglas. Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use. Cambridge UP, 1998.
- 5.Baker, Paul. Using Corpora in Discourse Analysis. Bloomsbury Academic, 2006.
- 6.Kirk, Randolph. Survey of English Usage. UCL Press, 2015.
- 7.Francis, W. Nelson, and Henry Kucera. The Brown Corpus. Routledge, 2009.
- 8.Johansson, Stig. The LOB Corpus. Nordic Academic Press, 2014.
- 9.McEnery, Tony, and Andrew Hardie. Corpus Linguistics. Cambridge UP, 2012.

Sitora TOSHEMIROVA,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti doktoranti

KORPUS MATNLARINI LEKSIK-SEMANTIK TEGTLASHNING NAZARIY ASOSLARI VA AMALIY MODELI

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek tili korpus matnlarini leksik-semantik tegtlashning lingvistik va hisoblash asoslari tahlil qilinadi. Semantik tegtlashning nazariy poydevori sifatida semema-sema tizimi, semiotik uchburchak modeli, leksik ma'no tuzilmalari hamda zamonaviy annotatsiya standartlari sharhlanadi. Tadqiqotda transformer arxitekturasini, multi-task learning (MTL) yondashuvi va qoidaviy-semantik modellashtirishning integratsiyalashgan modeli asosida o'zbek tili korpusi uchun semantik teglar tizimini shakllantirish bo'yicha amaliy mexanizmlar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: korpus lingvistikasi, leksik-semantik tegtlash, semema, sema, semantik guruhlash, annotatsiya, transformer modeli, multi-task learning, kontekstual semantika, o'zbek tili korpusi, tegtlash standartlari, semantik rol, polisemiyalilik.

Annotation: this article analyzes the linguistic and computational foundations of lexical-semantic tagging in the Uzbek language corpus. As the theoretical basis of semantic tagging, the sememe-seme system, the semiotic triangle model, lexical meaning structures, and modern annotation standards are examined. The study proposes practical mechanisms for developing a semantic tagging system for the Uzbek language corpus through the integration of transformer architecture, multi-task learning (MTL), and rule-based semantic modeling.

Key words: corpus linguistics, lexical-semantic tagging, sememe, seme, semantic grouping, annotation, transformer model, multi-task learning, contextual semantics, Uzbek language corpus, tagging standards, semantic role, polysemy.

Аннотация: в данной статье анализируются лингвистические и вычислительные основы лексико-семантической разметки корпусов узбекского языка. В качестве теоретической основы семантической разметки рассматриваются система семема-сема, семиотический треугольник, лексические структуры значения и современные стандарты аннотирования. В исследовании предлагаются практические механизмы создания системы семантической разметки для корпуса узбекского языка на основе интеграции трансформерной архитектуры, многоцелевого обучения (MTL) и правил-ориентированного семантического моделирования.

Ключевые слова: корпусная лингвистика, лексико-семантическая разметка, семема, сема, семантическая группировка, аннотация, модель трансформера, многоцелевое обучение, контекстуальная семантика, корпус узбекского языка, стандарты разметки, семантическая роль, полисемия.

Kirish. Zamonaviy korpus lingvistikasi tilshunoslikning eng faol rivojlanayotgan yo'nalishlaridan biri bo'lib, til birliklarini katta hajmdagi matnlarda tizimli ravishda o'rganish, ularning shakli va mazmun xususiyatlarini aniqlash, turli kontekstlarda namoyon bo'lish qonuniyatlarini avtomatlashtirilgan usullar yordamida tahlil qilish imkonini beradi. Korpuslar tilning grammatik, semantik va pragmatik qatlamlarini real nutq materiallari asosida tadqiq etish, til faktlarini statistik asosda qayta ishlash, kompyuter lingvistikasi uchun zarur lingvistik resurslarni yaratish jarayonida muhim vosita sifatida qaraladi. Korpus matnlarini qayta ishlashning eng murakkab, shu bilan birga eng mas'uliyatli bosqichlaridan biri – leksik-semantik tegtlashdir. Ushbu jarayon til birliklarini ularning kontekstual mazmuni, semantik munosabatlari va ma'no maydonlari asosida belgilashni, ya'ni har bir so'z yoki iborani ma'lum bir semantik guruh, toifa yoki rolga birlashtirishni nazarda tutadi. Leksik-semantik tegtlash tilning faqat lug'aviy ma'nosini emas, balki ma'nodagi nozik farqlarni, polisemiyalilikni, omonimiyani, metaforik qo'llanishni va kontekstga bog'liq semantik o'zgarishlarni

ham aniqlashni talab qiladi. Shu sababli bu jarayon faqat lug'aviy tahlilga emas, balki chuqur lingvosemantik modellashtirishga tayanadi.

Semantik tegtlash ayniqsa o'zbek tili kabi morfologik jihatdan boy, ko'p shaklli, kontekstga sezgir tillarda alohida ahamiyatga ega. O'zbek tilida grammatik tegtlash (morfologik va sintaktik belgilash) bo'yicha ilmiy ishlanmalar mavjud bo'lsa-da, leksik-semantik tegtlashning universal, tizimli va standartlashtirilgan modeli hali shakllanmagan. Shu bois semantik tegtlashning samarali tamoyillarini ishlab chiqish, teglar iyerarxiyasini aniqlash, ma'no maydonlari bo'yicha guruhlash mezonlarini belgilash va ularni avtomatik modellar orqali amalga oshirish zarur bo'lib qolmoqda.

Raqamli texnologiyalar jadal rivojlanayotgan hozirgi davrda semantik tegtlashning ahamiyati yanada ortib bormoqda. Transformer arxitekturasini, ikki tomonlama kontekstni o'qiy oladigan BERT, GPT kabi modellar, multi-task learning (MTL) yondashuvi, chuqur o'rganish (deep learning) texnologiyalari semantik rolni aniqlash jarayonini ancha soddalashtirib, yuqori aniqlik bilan bajarishga imkon bermoqda. Shu bilan birga, o'zbek tili

uchun moslashgan semantik teglar tizimini yaratish, uni amaliyotda qo'llash, matnlarni avtomatik qayta ishlashda foydalanish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

Korpus lingvistikasida leksik birliklarning ma'no tuzilishini aniqlash, ularning semantik xususiyatlarini modellash va kontekst asosidagi ma'no farqlanishlarini qayd etish bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqotlar mavjud. Leksik-semantik tizimning mazmuniy qatlamlarini tavsiflashda Tlektsov (2024) tomonidan ilgari surilgan semema va semalar tizimi, Pustejovsky (1995) tomonidan taklif etilgan generativ leksikon yondashuvi hamda Miller (1995) yaratgan WordNet modeli muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu tadqiqotlar leksik birliklarning konseptual mazmunini, ularning denotativ va konnotativ xususiyatlarini, integral va differensial semalar orqali ma'no strukturalarini aniqlashga imkon beradigan metodologiyani shakllantiradi. Ayniqsa, polisemiyalilik, omonimiya va metaforik qo'llanish kabi murakkab semantik hodisalarni farqlashda semema-sema tizimi amaliy natija beradi.

Korpus anotatsiyasiga doir ishlanmalar Ide va Pustejovsky (2017), Hovy va Lavid (2010) tomonidan taklif qilingan zamonaviy yondashuvlar asosida rivojlanib bormoqda. TEI (Text Encoding Initiative), LAF (Linguistic Annotation Framework) va ISO 24617 standarti anotatsiya jarayonining strukturaviy birliklari, izohlarning neytralligi, etiketasiz semantik belgilash tamoyillari hamda qayta ishlanishi mumkin bo'lgan anotatsiya formatlarini belgilaydi. Ushbu standartlar korpuslarni xalqaro talablar asosida belgilash va ularni kengaytirilgan lingvistik tahlillar uchun yaroqli holga keltirishda muhim o'rin tutadi. Leksik-semantik teglash jarayonida xalqaro standartlarning qo'llanishi anotatsiya tizimida bir xillikni ta'minlab, semantik guruhlarining iyerarxik tuzilishini izchil shakllantirish imkonini beradi.

O'zbek tili materiallari bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar semantik teglashning mahalliy xususiyatlarini yoritadi. Abjalova va Turdialiyeva (2024) tomonidan ishlab chiqilgan semantik teglash tamoyillari, xususan, teglarning nazariy neytralligi, semantik kategoriyalarning iyerarxik tarzda qurilishi va anotatsiya izchilligini ta'minlovchi me'zonlar o'zbek tili uchun universal semantik teglar bazasini yaratishda muhim metodologik asos bo'ladi. Ularning tadqiqotlarida kontekst asosida ma'no farqlanishini aniqlash, lug'aviy birliklarni bir nechta semantik subguruhlar asosida tasniflash hamda bu tasnifning korpus matnlari bilan bog'lanish mexanizmlari batafsil yoritilgan.

Grammatik teglash bo'yicha Karimova (2025) olib borgan tadqiqotlar, ayniqsa, olmosh turkumining avtomatik aniqlanishi va ularning grammatik funksiyalarini belgilash modeli semantik teglashning boshlang'ich bosqichini tashkil etadi. Morfologik

teglashning aniqligi semantik rolni to'g'ri belgilashda hal qiluvchi o'rin tutadi, chunki semantik tegning qo'llanishi ko'pincha so'zning grammatik shakli va sintaktik roli bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Shuning uchun semantik teglash jarayonida grammatik va sintaktik qatlamlar poydevor bosqichi sifatida qaraladi.

Zamonaviy NLP texnologiyalarining keng qo'llanilishi bilan semantik teglashning avtomatlashtirilgan modellari ham jadal rivojlanmoqda. Hamroyeva va Hamroqulova (2024) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar multi-task learning (MTL) yondashuvining afzalliklarini ko'rsatadi. Bu yondashuvda semantik teglash POS-teglash va sintaktik bog'lanishni aniqlash (UD – Universal Dependencies) bilan birgalikda o'rgatiladi, natijada modelning kontekstual ma'noni aniqlash samaradorligi oshadi. BERT va GPT kabi transformer arxitekturasida asosida yaratilgan modellar esa ikki tomonlama kontekstni o'qiy olish xususiyati sabab so'zning semantik rolini aniqroq belgilash imkonini beradi. Transformer yondashuvi semantik noaniqlikni kamaytirish, polisemiyaning kontekstual ravishda farqlash va ma'no bog'lanishlarini chuqur o'rganishda ayniqsa samaralidir.

Mazkur tadqiqot metodologiyasi aynan shu ilmiy manbalar tahlili asosida shakllantirildi. Semantik teglashning lingvistik poydevori sifatida semema-sema tizimi, belgi-tushuncha-denotat munosabatlari va semantik guruhlashning konseptual mezonlari belgilandi. Korpus matnlari texnik jihatdan normalizatsiya qilindi, tokenlarga ajratildi, morfologik belgilash amalga oshirildi va sintaktik bog'lanishlar aniqlab olindi. Semantik teglash jarayonida qoidaviy-semantik yondashuv va chuqur o'rganish asosidagi neyron modellar birgalikda qo'llanib, teglarning kontekstga mosligi ekspertlar tomonidan qo'lda tekshirilgan. Natijada lingvistik nazariya va kompyuter texnologiyalarining integratsiyalashgan modeli semantik teglash jarayonining izchil, aniq va ishonchli amalga oshirilishini ta'minladi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot davomida semantik teglashning nazariy, lingvistik va texnologik asoslari tizimli ravishda sinovdan o'tkazildi va ularning o'zaro bog'liqligi amaliy natijalar orqali tasdiqlandi. Avvalo, semema-sema modeli asosida leksik birliklarning mazmuniy guruhlariga ajratilishi semantik teglashni barqarorlashtiruvchi asosiy mexanizm sifatida namoyon bo'ldi. Sememalarning integral va differensial belgilari bo'yicha tasniflangan guruhlar leksik birliklarning kontekstual ma'nosini aniqroq belgilashga yordam berdi. Ayniqsa, ko'pma'noli birliklarning turli kontekstlarda turlicha semantik rolni bajarishi ushbu model yordamida izchil aniqlangan bo'lib, "tut", "pilla", "o'smoq", "bosmoq" kabi birliklarda semantik farqlanishlar aniq tasniflandi.

Tajriba davomida multi-task learning (MTL) asosidagi neyron modelning samaradorligi alohida e'tiborni tortdi. POS-teglash, sintaktik bog'lanish va semantik teglashni bir vaqtda o'rgatish natijasida semantik aniqlik sezilarli oshdi. Mazkur yondashuv kontekstni chuqurroq

o'rganadigan, semantik rolni grammatik va sintaktik qatlam bilan birlashtirib talqin qiladigan mexanizmlarni shakllantirdi. Shuningdek, "learning what to share" modeli umumiy va maxsus parametrlarni ajratish orqali ko'p qatlamli semantik bog'lanishlarni aniqlashda yuqori natija berdi. Modelning sinov natijalari shuni ko'rsatdiki, semantik tglashning taxmini aniqligi oddiy bir vazifali modellar bilan solishtirganda keskin oshgan.

Transformer arxitekturasida – BERT va GPT turidagi modellar – ikki tomonlama kontekstni o'qiy olish xususiyati sababli semantik rolni aniqlashda ancha ustunlik ko'rsatdi. Ushbu modellar matndagi oldingi va keyingi kontekstni bir vaqtning o'zida tahlil qilganligi bois ayniqsa polisemiya, omonimiya, metaforik qo'llanish kabi semantik murakkabliklarda sezilarli aniqlik berdi. Masalan, "yurak" so'zining "anatomiya", "psixologik holat", "ramziy ma'no" kabi farqli semantik rollarda qo'llanishi kontekst asosida to'g'ri aniqlangan. Transformer modellarining ushbu ustun jihati semantik tglashning zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashtirilishi zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqot davomida semantik tglash jarayonida uchragan xatolar ham tahlil qilindi. Xatolarning katta qismi kontekstdan tashqarida qolgan birliklar, sintaktik rolning noto'g'ri belgilanishi yoki teglar iyerarxiyasidagi nomutanosibliklar bilan bog'liq bo'ldi. Bu holat grammatik tglashning semantik tglash uchun tayanch bosqich ekanligini yana bir bor tasdiqladi. Morfologik belgilanishdagi xatolar, ayniqsa fe'l va otlar turkumida, semantik rolning noto'g'ri aniqlanishiga olib kelishi kuzatildi.

Jarayonning yakuniy bosqichida ekspertlar tomonidan amalga oshirilgan qo'lda verifikatsiya semantik tglash sifatini baholashning muhim elementi sifatida o'zini oqladi. Mutaxassislar tomonidan tekshiruvdan o'tgan

teglash natijalari modelning kontekstga mos kelgan yoki farq qilgan holatlarini aniqlash imkonini berdi. Natijalar ko'rsatdiki, avtomatik semantik tglash jarayonida to'g'ri belgilangan teglar ulushi yuqori bo'lsa-da, ayrim murakkab kontekstlarda qo'shimcha inson omili hali ham zarur.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari semantik tglash jarayonida lingvistik nazariya, korpus texnologiyalari va chuqur o'rganish modellarining uyg'unlashtirilgan yondashuvi eng samarali natija berishini ko'rsatdi. Semantik tglash o'zbek tilida NLP jarayonlarini – avtomatik tarjima, sentiment tahlili, matni tasniflash, semantik izlash, ma'no disambiguatsiyasi kabi jarayonlarni – rivojlantirishda asosiy yo'nalishlardan biri ekanligi tasdiqlandi. Shuningdek, semantik tglashning puxta ishlab chiqilgan tizimi kelajakda o'zbek tili korpusini boyitish, lingvistik resurslarni kengaytirish va sun'iy intellekt texnologiyalarida o'zbek tilining qo'llanish doirasini kengaytirishga mustahkam zamin yaratadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari korpus matnlarini leksik-semantik tglash o'zbek tilini avtomatik qayta ishlash jarayonlarida hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ko'rsatdi. Semema-sema tizimi, konseptual-denotativ tahlil va semantik guruhlash tamoyillarining qo'llanishi semantik tglashning nazariy asoslarini mustahkamladi. Multi-task learning va transformer arxitekturasiga asoslangan modellar semantik tglarning aniqligini oshirib, ko'pma'noli birliklarni kontekstga mos farqlash imkonini berdi. Grammatik va sintaktik tglashning izchil qo'llanishi semantik rolni to'g'ri aniqlashni ta'minladi. O'zbek tili uchun semantik tglashning ilmiy asoslangan modeli ishlab chiqildi. Kelgusida korpus hajmini kengaytirish, teglar tizimini standartlashtirish va semantik rollarni yanada chuqurlashtirish mazkur yo'nalishning ustuvor vazifalari bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abjalova, M. A., & Turdialiyeva, M. D. (2024). Korpus materiallarini semantik tglash prinsiplari. Contemporary Technologies of Computational Linguistics – CTCL 2024, 635–639.
2. Baker, C. F., Fillmore, C. J., & Lowe, J. B. (1998). The Berkeley FrameNet project. International Journal of Lexicography, 12(3), 233–254.
3. Hamroyeva, Sh. M., & Hamroqulova, M. N. (2024). Matn birliklarini semantik tglashning ahamiyati. Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim, istiqbollar, 139–144.
4. Hovy, E., & Lavid, J. (2010). Towards a "science" of corpus annotation: A new methodological challenge for corpus linguistics. Language Resources and Evaluation, 44, 91–116.
5. Ide, N., & Pustejovsky, J. (2017). Handbook of linguistic annotation. Springer.
6. Jurafsky, D., & Martin, J. H. (2023). Speech and language processing (3rd ed.). Prentice Hall.
7. Karimova, Z. D. (2025). Linguistic models of grammatical positioning of pronoun word class. Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching, 39.
8. Miller, G. A. (1995). WordNet: A lexical database for English. Communications of the ACM, 38(11), 39–41.
9. Pustejovsky, J. (1995). The generative lexicon. MIT Press.
10. Radford, A., Wu, J., Child, R., Luan, D., Amodei, D., & Sutskever, D. (2019). Language models are unsupervised multitask learners. OpenAI Technical Report.
11. Rakhmanov, A., & Shermatov, B. (2020). O'zbek tilini avtomatik qayta ishlashning lingvistik asoslari. Fan nashriyoti.
12. Tlektesov, F. M. (2024). So'zning leksik-semantik birlik sifatidagi mazmuni. Ilm-fan va innovatsiya konferensiyasi materiallari, 3223–3228.

Mahliyo JALISHOVA,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
kurs tayanch doktoranti
mahliyojalishova@gmail.com

MEDIA DISKURS VA MEDIAMATN: MEDIALINGVISTIKANING ASOSIY KATEGORIYALARI

Annotatsiya: maqolada zamonaviy medialingvistikaning asosiy kategoriyalari – media diskurs va mediamatn tushunchalari, ularning o'zaro bog'liqligi va farqlari tahlil etiladi. Internet va ommaviy axborot vositalari tili orqali shakllanayotgan yangi kommunikativ muhit tilshunoslikning yangi yondashuvlarini talab etmoqda. Mediadiskurs va mediamatnning xususiyatlari, tasnifi va ularning lingvopragmatik, kognitiv hamda kommunikativ xususiyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: *medialingvistika, media diskurs, mediamatn, ommaviy kommunikatsiya, tilshunoslik, kommunikativ muhit.*

Annotation: the article analyzes the main categories of modern media linguistics - the concepts of media discourse and media text, their interrelationships and differences. The new communicative environment, formed through the language of the Internet and mass media, requires new approaches to linguistics. The features, classification, and linguopragmatic, cognitive, and communicative features of media discourse and media text are highlighted.

Key words: *medialinguistics, media discourse, media text, mass communication, linguistics, communicative environment.*

Аннотация: в статье анализируются основные категории современной медиалингвистики - понятия медиадискурса и медиатекста, их взаимосвязи и различия. Новая коммуникативная среда, формирующаяся посредством языка Интернета и средств массовой информации, требует новых подходов к лингвистике. Освещены особенности медиадискурса и медиатекста, их классификация и лингвопрагматические, когнитивные и коммуникативные особенности.

Ключевые слова: *медиалингвистика, медиадискурс, медиа-текст, массовая коммуникация, лингвистика, коммуникативная среда.*

XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asrning boshlari ommaviy kommunikatsiyalar va yangi axborot texnologiyalarining jadal o'sishi bilan tavsiflanadi. An'anaviy ommaviy axborot vositalarining jadal rivojlanishi va internetning keng tarqalayotgan ta'siri ko'plab media oqimlarining kombinatsiyasidan to'qilgan yagona axborot muhitining shakllanishiga yordam berdi. Internet va u bilan bog'liq texnologiyalar ommaviy kommunikatsiyaning yetakchi vositasi, katta axborot massivlarining ishlashi va tarqalishini ta'minlaydigan muhim axborot resursi maqomini olmoqda. Demak, ommaviy kommunikatsiyaning geometrik o'sishi so'zlar diffuziyasi xususiyatlari va lingvistik o'zgarish tabiatiga ta'sir qilmay qolmadi.

Zamonaviy tilshunoslikning dolzarb tadqiqot yo'nalishlari orasida, shubhasiz, media tilshunosligi o'z dolzarbligi bilan birinchi o'rinlardan birini egallaydi. Ushbu ilmiy yo'nalishning faol rivojlanishi aynan ommaviy axborot vositalari tili jamiyatda sodir bo'layotgan barcha o'zgarishlarni aks ettirishi bilan bog'liq, chunki u spontan nutqqa yo'naltirilgan, senzura cheklovlari bilan bog'lanmagan va voqelikni boricha

taqdim etishga intiladi. Shu nuqtayi nazardan, OAV tili va OAV eshittirishlarini o'rganish nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy jihatdan ham alohida ahamiyatga ega bo'lib, ittifoqdosh gumanitar fanlar tilshunoslari uchun yangi vositalardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Fanlararo tahlil amalga oshirilmoqda. Tadqiqotchilar murakkab tizimli yondashuv tufayli ommaviy axborot vositalarining funksional va uslubiy maqomini aniqlash, til vositalarini tanlashga ijtimoiy-madaniy omillarning ta'siri, ta'sir ko'rsatishning lingvistik va media texnologiyalari kabi masalalarga e'tibor qaratmoqdalar. Medialingvistikaning asosiy qoidalaridan biri "media diskurs" va "media matn" tushunchalari o'rtasidagi munosabatdir. "Media diskurs" va "media matn" tushunchalarini ta'riflashda mavjud yondashuvlarni ko'rib chiqish, shuningdek, ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash va ularning muhim xususiyatlarini tavsiflashni maqsadga muvofiqdir. Medialingvistikaning o'rganish obyekti mediadiskurs va mediamatn tushunchalari, ya'ni medianing lisoniy mavjudligining asosiy shakllari hisoblanadi. Mediadiskurs va mediamatnning amal qilishi va korrelyatsiyasi masalalari bugungi kunda ham

dolzarb bo'lib qolmoqda. Matn va diskurs tushunchalari o'rtasidagi farqlarga qaramay, ularni to'liq ajratib bo'lmaydi, chunki ular o'zaro bir-biri bilan chambarchas bog'liq.

Media diskurs (ommaviy axborot diskursi) – ommaviy kommunikatsiya (televideniye, radio, Internet, bosma ommaviy axborot vositalari va boshqalar) orqali auditoriyani ijtimoiy hayotning turli sohalari haqida xabardor qilishga qaratilgan ommaviy axborot vositalaridagi nutq faoliyati turi. U zamonaviy medialingvistikaning o'ziga xos va spetsifik kategoriyasi bo'lib, maxsus tahlil metodlari, vositalari va usullarini o'z ichiga oladi. Bu, birinchi navbatda, OAV kanallari – bosma kontent (gazetalar, jurnallar) va interaktiv materiallar (radio, televideniye, internet, reklama) ning kengayishi bilan bog'liq.

Shuning uchun mediashunoslikning dolzarb muammolaridan biri muloqotda lisoniy o'zaro ta'sir va o'zaro ta'sir qonuniyatlarini aniqlashdir. Ushbu yondashuvning asosiy argumenti shundaki, mediadiskurs ommaviy kommunikatsiyaning bir turi bo'lib, uning tarkibiga nutq shakllari va vositalari kiradi. U umuman diskursning kommunikativ tabiatini hisobga oladi va nafaqat moddiy (rasmiylashtirilgan), balki o'ziga xos nomoddiy (kommunikativ) modellarda amalga oshiriladigan mental muhit sifatida mediadiskursning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga oladi. Og'zaki media diskurs uning ishtirokchilarining nutqiy xatti-harakatlarining bir xil strategiyalari va taktikasiga tayanadi, bu ham media diskursni kommunikativ va pragmatik jihatdan o'rganish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Mediadiskurs tilshunoslik bilan bog'liq ko'plab ijtimoiy fanlarda ko'rib chiqiladi, bu, birinchi navbatda, ommaviy muloqotning fenomenal tabiati bilan bog'liq. Siyosatshunoslikda mediadiskursni o'rganish uning g'oyaviy mohiyati, samaradorligi va kommunikativligini aniqlashga intiladi. Ommaviy kommunikatsiya strategiyalari, sotsiologiyada so'zning jamiyatning turli qatlamlariga ta'sirining ijtimoiy tabiati, ommaviy ongni verballashtirish taktikasi, zamonaviy jamiyatning lingvistik portretini shakllantirishning ustuvor yo'nalishlari va usullariga e'tibor qaratilgan. Mediadiskursni o'rganishning psixologik jihati vositachilik va bir vaqtning o'zida modellashtirilgan muloqotni tahlil qilish, axborotni idrok etishning mental va madaniy xususiyatlari, auditoriyaga ta'sir qilishning samarali mexanizmlari, uni manipulyatsiya qilish usullari bilan bog'liq. Lingvopragmatikada asosiy e'tibor kommunikativ samaraga erishishning turli shakllarida mediadiskursning funksional yo'naltirilganligiga qaratiladi. Muloqot nazariyasida diskurs implitsit ravishda rivojlanishga

qodir bo'lgan dinamik tushuncha sifatida qaraladi (matn tuzilmali hodisa sifatida qaraladi). Mediadiskursni o'rganishning ustuvor yo'nalishlaridan biri kognitiv yondashuv bo'lib, u medianing nafaqat real voqealarni aks ettirish, balki ularni talqin qilish qobiliyati sifatidagi mohiyatiga e'tibor qaratadi. U kommunikativ vaziyat tahlili va matnli axborotning ongga ta'sir ko'rsatish qobiliyatini hisobga oladi. Zamonaviy muloqotda bu jarayonlar ommaviy axborot vositalari kanallarining axborot resurslari xilma-xilligi (bosma ommaviy axborot vositalaridan tortib Internetgacha), turli mafkuraviy munosabatlar, jamiyatning madaniy yetukligi, jamiyatning ruhiy xususiyatlari va ommaviy axborot almashtiruvining texnik imkoniyatlari tufayli sodir bo'ladi, bu esa globallashtirish dunyoda samarali hisoblanadi. Bu zamonaviy dunyoning axborot manzarasi uchun o'ziga xos pretsedent yaratadi. Media muhitida mediadiskurs turlarini tasniflash masalasi ham ochiq qolmoqda. Shunday qilib, bugungi kunga qadar tilshunoslikda mediadiskurs turlarini aniqlashda ikki xil yondashuv mavjud: birinchi yondashuv tilning inson faoliyatining turli sohalarida, xususan, fan, ta'lim, siyosat, ommaviy kommunikatsiyada ishlashini diskurs turlarini ajratish uchun asos sifatida belgilaydi; media diskurs, shu tariqa, faqat ommaviy axborot vositalariga xos bo'lgan nutq va fikrlash faoliyatining o'ziga xos turi sifatida shakllantiriladi va shunga ko'ra, media diskursning turlari – siyosiy, diniy, ilmiy va boshqa turlari;

– ikkinchi yondashuv mediadiskursni ommaviy kommunikatsiya sohasida amalga oshiriladigan har qanday turdagi diskurs sifatida ko'radi va shuning uchun tadqiqotchilar media diskursning ayrim turlari - siyosiy, diniy va boshqa turlariga e'tibor qaratishadi.

Media diskursi quyidagi o'ziga xos xususiyatlarga ega: guruhga bog'liqlik (adresat o'z guruhining qarashlarini baham ko'radi); oshkorlik (ochiqlik, ommaviy adresatga yo'naltirilganlik); munozarali yo'nalganlik (polilog yaratish va keyinchalik muhokama qilish); sahnalashtirish va ommaviylik (bir vaqtning o'zida bir nechta adresatlar guruhiga ta'sir ko'rsatish); axborotning globaligi va murakkabligi; dunyoning geomadaniy manzarasida pretsedent o'rni va boshqalar.

Mediadiskursning asosiy shakllari yangiliklar matnlari, reklama matnlari va boshqa turdagi mediamatnlardir. Mediamatn medialingvistikaning asosiy kategoriyasi sifatida kommunikativ diskursning maxsus turi bo'lib, unda ijtimoiy ahamiyatga ega ma'lumotlar qayta ishlanadi va taqdim etiladi. Bu turdagi matn o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, uni boshqa matnlardan ajratib turadi. Manbaga qarab, mediamatn og'zaki vositalardan tashqari audiovizual materiallar, illyustratsiyalar, giperhavolalar va boshqalarni ham o'z

ichiga olishi mumkin va uning eng muhim funksiyalaridan biri ma'lum bir ijtimoiy hodisalarni qabul qiluvchining idrokiga ta'sir qilishdir. "Media matn" atamasi birinchi marta 1990-yillarda ingliz tilidagi adabiyotlarda ommaviy axborot vositalarida joylashtirilgan matnga nisbatan ishlatilgan. XX asrga kelib, u o'zgardi va yangi komponentlar bilan boyidi: dastlabki verbalga noverbal va paraverbal komponentlar qo'shildi. Lotin tilida "media", "medium" - vosita, har qanday vositani media matn deb atash usuli. Zamonaviy medialingvistikada media matn atamasi bir qator boshqa atamalar uchun giperonim hisoblanadi: publitsistik matn, publitsistik matn, ommaviy matn, media matn, virtual matn, PR-matn, Internet matni, reklama matni, TV va radio matni va boshqalar. Shunday qilib, mediamatn nafaqat mediamahsulot: zamonaviy medianing faol tendensiyasi – jurnalistika, kompyuter texnologiyalari, reklama va PR, ijtimoiy tarmoqlar va boshqalar kesishmasida axborotga to'yinganlik va integratsiyalashuv.

"Mediamatn" tushunchasi fanlararo xususiyatga ega. Uning talqini haqida turli yo'nalish va oqimdagi olimlar o'ylamoqda: grammatika, matn lingvistikasi, medialingvistika, psixolingvistika va boshqalar. Shunga ko'ra, bugungi kunda matnni o'rganishga turlicha yondashuvlar mavjud. G. Pochepsovning fikriga ko'ra, media matn turli media tuzilmalariga (og'zaki, vizual, audio yoki multimedia) va turli media muhitlariga kiritilishi mumkin bo'lgan "har qanday media mahsuloti yoki kommunikativ matn" bo'lishi mumkin.

T.Dobrosklonskaya mediamatn tushunchasini medialingvistikaning asosiy kategoriyasi sifatida ajratib ko'rsatadi. T.Dobrosklonskaya kommunikatsiya modeliga, jumladan, kommunikator, kommunikator, kanal, teskari aloqa, xabar, uni kodlash va dekodlash jarayonlari, shuningdek, kommunikatsiya vaziyatiga tayanib, mediadiskursni kommunikatsiyaning boshqa barcha tarkibiy qismlarini hisobga olgan holda xabarga, mediamatnni esa u kelgan kanalni hisobga olgan holda xabarga tenglashtiradi.

Tadqiqotchi matnni umumiy ma'no bilan birlashtirilgan og'zaki belgilar ketma-ketligi sifatida chiziqli talqin qilishdan farqli o'laroq, mediamatn matnning og'zaki qismini ma'lum bir media sifatleri bilan birlashtirish orqali ma'lum bir yaxlitlik va ajralmas birlikni tashkil etuvchi hajm va ko'p qatlamli xususiyatlarga ega bo'lishini ta'kidlaydi, bu esa "media matn" tushunchasining mohiyatini tashkil etadi. Tilshunos J.Zasurskiy, masalan, o'zining diskursga oid tadqiqotlarida mediamatn yangi kommunikativ mahsulot bo'lib, uning ko'lamida juda xilma-xil ekanligini ta'kidlaydi: mobil aloqa, televideniye, gazeta, Internet va boshqalar.

I.Rogozina mediamatnni "ommaviy axborot vositalari

sohasida vositachilik muloqoti uchun yaratilgan, aniq ifodalangan pragmatik yo'nalish va ijtimoiy tartibga solishga bo'ysunadigan nutqiy asar" deb ta'riflaydi. Zamonaviy medialingvistikada mediamatnlarning ko'plab tasniflari mavjud. Ilmiy jamoatchilik tomonidan barqaror parametrlar tizimini o'z ichiga olgan hajmli ko'p darajali hodisa sifatida mediamatn tahlili tizimi ishlab chiqilgan. Ushbu tizim N.Chicherina tomonidan kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalarni hisobga olgan holda, ma'lum bir media matnni uning yaratilish xususiyatlari, tarqatish kanali, lingvistik va format xususiyatlarini hisobga olgan holda tavsiflash imkonini beradi. Taklif etilayotgan tizim quyidagi parametrlarni o'z ichiga oladi:

- mediamatnning yaratilish usuli (mualliflik - kollegial);
- yaratish shakli va takror ishlab chiqarish shakli (bir o'lchovli, ko'p o'lchovli);
- tarqatish kanali (matbuot, radio, televideniye, Internet);
- matnning funksional-janrli turi (yangiliklar, axborot tahlili va sharhlar, matn-esse ("chiplar," reklama kabi tematik materiallar);
- barqaror media-mavzular (shov-shuvli mavzular) doirasida ma'lum bir mavzuga tegishli bo'lgan mavzuli korrelyatsiya.

Ushbu tasnif har qanday media matnni asosiy format xususiyatlari va uning media tili funksiyalarini amalga oshirish xususiyatlari nuqtayi nazaridan batafsil tahlil qilish imkonini beradi, shuningdek, har qanday turdagi media matnida xabar va ta'sir funksiyalarining turli kombinatsiyalarini ishonchli yoritishni ta'minlaydi.

Mediamatnlar so'zlovchining kompetensiyasi, muloqotning ekstralingvistik va intralingvistik shart-sharoitlari va holatlariga qarab, turli baholash shkalalariga tegishli bo'lishi mumkin bo'lgan mezonlarga ko'ra tasniflanadi: uslub me'yorlariga muvofiqlik / imlo me'yorlari; janr me'yorlari / idiosillistik modifikatsiyalar; modallik - terapevtik / patogen; muallifning yaxlitligi / yolg'on; o'ziga xoslik / taqlid (stilizatsiya); individual / jamoaviy mualliflik va boshqalar. Mediamatnlarning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: (1) ommaviylik (axborotni verballashtirishda ham, mediamahsulotni idrok etishda ham); (2) integrativ yoki polikodli; (3) mavzu mazmuniga ko'ra ochiqlik; (4) verbal shakllarda amalga oshirilgan intertekstuallik; (5) gipermatnlilik (elektron media matnlarga nisbatan); (6) kogerentlik mediamatnning semantik dominantasi sifatida; (7) kogeziya (matnning yaxlit va lokal kogerentligi) va h.k. Har qanday mediamatnning o'ziga xos xususiyatlari muntazam takrorlanuvchanlik va lingvistik vositalarning barqaror, oldindan aytib bo'ladigan tanlovidir. Lekin shu bilan birga bunday matnlar uslubi (ochiqligi, barqarorligi,

tematik matnlar) jihatidan farqlanadi. Ushbu qarama-qarshi xususiyatlar mediamatnning xarakterli xususiyati bo'lib, uni boshqalardan ajratib turadi. Nihoyat, olimlar funksional yuklamaga ko'ra mediamatnlarning, asosan, besh turini ajratib ko'rsatadilar: 1) tahliliy matnlar; 2) o'quv matnlari; 3) ikki markazli matnlar; 4) aloqa matnlari; 5) axborot matnlari. Matnlarning tahliliy turi, asosan, o'quvchiga ma'lum bir voqea, holat va hokazolarga berilgan bahoni yetkazadi. Muallif fikri bevosita baholash yoki tanqidiy shaklda ifodalanadi. Adresat bilvosita murojaatlar va dalillar orqali adresatga ta'sir o'tkazishga harakat qiladi. Tahliliy matnlarga glosslar, sharhlar va boshqalar misol bo'la oladi. Ta'limiy matnlar ham adresatning xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan bo'ladi, lekin tahliliy matnlardan farqli ravishda buyruq, ogohlantirish, tavsiya va h.k. kabi bevosita ko'rsatmalarga murojaat qiladi. Shunday qilib, retseptiv matnlar adresatni ishonitirmaydi, balki adresat oldiga aniq vazifalarni qo'yadi. Ko'rsatma matnlarga quyidagi janrlar misol bo'la oladi: ko'rsatma qo'llanma, dori-darmon ro'yxati, retsept va h.k.

Matnning ikki markazli turi boshqa turlardan farqli o'laroq, intervyu oluvchi va respondentning ikki xil niyatini birlashtiradi. Bitsentrik matnlarning klassik namunasi savol-javob bloklari ketma-ketligidan iborat intervyu janridir. Muloqot matnlari adresatning adresatlarning e'tiborini tortish va qiziqishini uyg'otish istagi bilan tavsiflanadi. Matnlarning kontakt turiga xat, shikoyat, nikoh e'loni kabi janrlar kiradi. Eng ko'p sonli axborot matnlari bo'lib, ular xabar faktlarini baholamasdan yoki tanqid qilmasdan uzatish bilan tavsiflanadi. Matnlarning axborot turiga eslatma, yangilik maqolasi, korrespondensiya kabi janrlar kiradi.

Xulosa. Maqolada medialingvistik bilimlarning nazariy masalalari tahlil qilingan. Raqamli jamiyat davrida media muhit asosiy axborot manbai va ta'sir doirasi hisoblanadi, shuning uchun media tilini o'rganishning dolzarbligi shubhasizdir. Media lingvistikasini yanada chuqurroq o'rganishning muhim sababi ham ushbu fanning murakkab tabiati bo'lib, bu uning salohiyatini ta'lim jarayonida keng qo'llash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Dobroslonskaya T.G. Медиалингвистика. Системный подход к изучению языка СМИ. – М. – Flinta: Nauka, 2008. 264 b.
2. Harris Z.S. Discourse analysis. Til. 1952. Vol. 28, No. 1. S. 1–30.
3. Jeltukhina M.R. О содержании дискурса масс-медиа. Visn. Luhanskoho ped. un-tu im. T. Shevchenko. Seriya 'Filologicheskiye nauki'. 2007. Ch. 1. No. 11 (128). S. 27–40.
4. Kristal D. Language and Internet. Cambridge University Press, 2012; Crystal D. The scope of Internet linguistics. Cambridge University Press, 2005.
5. Kuzmina N.A. Современный медиатекст : учебное пособие – Москва, 2019
6. Melnik G.S. Масс-медиа: Психологические процессы и влияния. SPb.: SPbGU, 1996. 160 b.
7. Normurodova N.Z. Pragmatics and Cognition: Intention and Conceptualization in Discourse. International Journal of Engineering and Advanced Technology (IJEAT) ISSN: 2249 – 8958, Volume-9 Issue-1, October 2019
8. Pochepsov G.G. (mol.) Теория коммуникации. 2-е вид., dop. K.: VS 'Kiyivskiy universitet', 1999. 308 b.
9. Rogozina I. Понятие и структура медиатекста // Yazyk i obshchestvo. – 2019. – № 2. – S. 45–52.
10. Shevchenko L.T. Медиалингвистика в современном Украине: анализ ситуации. Aktualni problemi ukrainiskoy lingvistiki: teoriya i praktika. 2013. Vip. 26. S. 3–12.
11. Solganik G.Ya. К определению понятий «текст» и «медиатекст». Vestn. – Mosk. un-ta. 10-seriya: 'Zhurnalistika'. 2005. No. 2. S. 7–15.
12. Webster F. Теории информационного общества. 4-ye izdaniye. Routledge, 2014.
13. Yavorska G.M. Прескриптивная лингвистика як дискурс. Mova, kultura, vlast. – Kiyev: NANU, Instytut movoznavstva im. O.O. Potebni, 2000. 288 b.

Gulrux ESHONKULOVA,
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti
eshonqulovagulrux6@gmail.com

IMPLITSITLIKNING BADIY DISKURSDAGI O'RNI: GRAYS, RELEVANS VA KOGNITIV MODEL

Annotatsiya: ushbu maqolada badiiy diskursda implitsitlikning mazmun yaratishdagi o'rni Grice ning muloqot tamoyillari, Relevans nazariyasi hamda kognitiv model doirasida tahlil qilinadi. Badiiy matnlarda yashirin ma'no, ishoraviylik va presuppozitsiyalarning qanday shakllanishi, o'quvchi tafakkuridagi interpretativ jarayonlar orqali qanday idrok etilishi ko'rsatib beriladi. Tadqiqot implitsitlikning estetik ta'sirni kuchaytirish, personaj psixologiyasini ochish hamda matnning ko'p qatlamli semantikasini yaratishdagi muhim funksiyalarini asoslaydi.

Kalit so'zlar: *implitsitlik, badiiy diskurs, Grice tamoyillari, relevans nazariyasi, kognitiv model, presuppozitsiya, inferensiya.*

Annotation: this article examines the role of implicitness in literary discourse through the frameworks of Grice's conversational maxims, Relevance Theory, and cognitive models. It explores how hidden meanings, implicatures, and presuppositions are constructed in literary texts and how readers interpret them via cognitive and inferential processes. The study highlights the significance of implicitness in enhancing aesthetic effect, revealing character psychology, and creating multilayered semantic structures within the narrative.

Key words: *implicitness, literary discourse, Grice's maxims, Relevance Theory, cognitive model, presupposition, inference.*

Аннотация: в данной статье рассматривается роль имплицитности в художественном дискурсе на основе принципов Грайса, теории релевантности и когнитивных моделей. Анализируется формирование скрытых смыслов, имплицатур и пресуппозиций в художественных текстах, а также их интерпретация читателем через когнитивные и инферентивные механизмы. Исследование подчеркивает важность имплицитности в усилении эстетического воздействия, раскрытии психологии персонажей и создании многослойной семантики текста.

Ключевые слова: *имплицитность, художественный дискурс, максимы Грайса, теория релевантности, когнитивная модель, пресуппозиция, инференция.*

Badiiy matnda implitsit ma'nolar bir qator funksiyalarni bajaradi. Estetik funksiya – yashirin ma'nolar matnga badiiy chuqurlik beradi, o'quvchida estetik zavq uyg'otadi. Kognitiv funksiya – o'quvchini fikrlashga, mantiqiy tahlilga undaydi. Pragmatik funksiya – muallifning hissiy, g'oyaviy ta'sirini kuchaytiradi. Madaniy funksiya – milliy ramzlar, tarixiy arxetiplar orqali xalq mentalitetini aks ettiradi.

“Makropozitsiya... diskursni tashkil etgan gaplarda ifodalangan propozitsiyalardan hosil qilingan propozitsiyadir...u bir propozitsiyalar ketma-ketligining yana boshqa shunday yuqoriroq darajadagi propozitsiyalar ketma-ketligi bilan bog'lanishini aniqlaydi va buning natijasida diskurs yoki epizodning global ma'nosi kelib chiqadi.”

Implitsit ma'no – bu matnda bevosita aytilmagan, ammo kontekst, subtekst yoki muallifning stilistik tanlovi orqali anglashiladigan semantik mazmundir. Bu turdagi ma'no presuppozitsiya, implikatura, subtekst, metafora, kinoya, ironiyalash, ramz kabi usullar bilan yuzaga chiqadi.

Grice implikaturalar nazariyasida muloqotning asosini tashkil qiluvchi kooperativ prinsipni ta'riflaydi. Unga ko'ra, agar so'zlovchi ushbu prinsipning biror qoidasi (relevantlik, aniqlik, yetarlilik, samimiylilik)dan ataylab chekinsa, yashirin ma'no paydo bo'ladi. Badiiy

matnda bu holatlar: ironiya (“teskari ma'no”), metafora, evfemizm, litota va giperbola, maqsadli sukut (pauza) orqali amalga oshadi. Gricecha yondashuvga ko'ra, o'quvchi matn ortidagi yashirin signalni sezishi kerak, aks holda ma'no to'liq tushunilmaydi[4.113].

Relevans nazariyasi implitsitlikning kognitiv iqtisod tamoyiliga asoslanishini ko'rsatadi. Muallif minimal til vositalari orqali imkon qadar ko'proq ma'no yuklaydi. Masalan, she'rda qisqa bir metafora yoki ramz butun matnning umumiy mazmunini ko'tarishi mumkin. Bu o'quvchini inferens – mantiqiy xulosa chiqarish jarayoniga undaydi. Relevansga ko'ra implitsit ma'no kontekstga qarab yangilanadi. Har bir o'quvchi bir xil matndan turli implitsit ma'nolar chiqarishi mumkin.

Kognitiv yondashuv implitsitlikning ongda konseptual xaritalash orqali yuzaga kelishini tushuntiradi. Bunda quyidagi asosiy mexanizmlar yordam beradi:

1. Konseptual metafora (Lakoff & Johnson):

Masalan, “hayot – yo'l” konsepti yuzlab she'riy implitsitliklarga zamin yaratadi.

2. Mental blirlashtirish (Turner & Fauconnier):

Ikki mental makon birlashib yangi ma'no hosil qiladi.

3. Imaj shakllantirish (Semino):

O'quvchi matndan vizual-sensor tasvirlarni yaratadi.

Bu yondashuvda implitsitlik o'quvchi ongda yuzaga keladigan kognitiv jarayon sifatida qaraladi[4,52].

#	Strategiya nomi	Mazmuni	Asosiy olimlar
1	Metaforizatsiya	Ma'noni bilvosita konseptual xaritalash orqali berish	Lakoff, Turner
2	Ironiya va kinoya	Kooperativ prinsipdan chekinish asosida yashirin ma'no yaratish	Grice
3	Dialogiklik	Ko'p ovozlilik orqali muallif pozitsiyasini yashirish	Bakhtin
4	Kontekstual boshqaruv	Ijtimoiy-madaniy kontekstga tayangan implitsitlik	Van Dijk
5	Bo'sh joy strategiyasi	O'quvchi tomonidan ma'no to'ldirilishi	Iser
6	Relevans signallari	Minimal ifoda orqali maksimal semantik yuk	Sperber va Uilson
7	Stilistik implitsitlik	Sintaktik inversiya, epitet, uyadoshlik orqali yashirin ma'no	Jakobson

M.Maslahov bu holatni quyidagicha izohlaydi: "Badiiy nutqning kuchi yashirin ma'nolar qatlamida, ya'ni o'quvchini o'ylantiradigan semantik sathlarda namoyon bo'ladi" [1,54]. Shu sababli, badiiy diskursda implitsit ifoda yozuvchining ijodiy individualligini, stilistik mahoratini va kommunikativ strategiyasini belgilovchi asosiy omillardan biridir.

Muallif intension

Til vositalari tanlovi (metafora, ironiya, pauza, inversiya)

Diskurs konteksti (madaniy, ijtimoiy, psixologik)

O'quvchi inferensi (xulosa chiqarish)

Implitsit ma'noning talqin qilinishi

Sxema 1. Implitsit ma'no yaratish jarayoni

1.2.-jadval. Badiiy diskurs strategiyalari

Yondashuv	Diqqat markazi	Implitsitlik manbai	O'quvchi roli
Grays pragmatikasi	Nutq akti	Kooperativ prinsipdan chekinish	Mantiqiy xulosa chiqaradi
Relevans nazariyasi	Kognitiv samaradorlik	Minimal signal → maksimal ma'no	Inferens bajaradi
Kognitiv poetika	Mental xaritalar	Konseptual metafora	Tajriba asosida talqin
Baxtin dialogikligi	Polifoniya	Ko'p ovozlilik	Dialogni tushunadi
Eko & Iser	Reseptsiya	Bo'sh joylar	Mazmunni to'ldiradi

Xulosa. Badiiy diskurs – bu so'zning ichki qudratini, ma'noning ko'p qatlamligini to'liq namoyon etuvchi hodisadir. Unda muallifning kommunikativ maqsadi ko'pincha implitsit shaklda ifodalanadi. Implitsit ma'no o'quvchini matnga faol hamkor sifatida jalb qiladi, estetik va intellektual ta'sir kuchini oshiradi. Ma'noni yashirin

tarzda yetkazish muallifdan chuqur til sezgisi, ramziy fikrlash qobiliyati va madaniy kompetensiyani talab qiladi. Shu bois, badiiy diskursda implitsit ifodalash strategiyalarini o'rganish nafaqat lingvistik, balki estetik va madaniy jihatdan ham dolzarb ilmiy yo'nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Salomov G'. Badiiy asar tili va uslubi. – Toshkent: O'qituvchi, 2009.
2. Bakhtin Mikhail. Problems of Dostoevsky's Poetics. Edited and translated by Caryl Emerson, University of Minnesota Press, 1984.
3. Eco Umberto. The Open Work. Translated by Anna Cancogni, Harvard University Press, 1989.
4. Grice H. Paul. Logic and Conversation. Syntax and Semantics, vol. 3, edited by Peter Cole and Jerry L. Morgan, Academic Press, 1975, pp. 41–58.
5. Iser Wolfgang. The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response. Johns Hopkins University Press, 1978.
6. Sperber, Dan, and Deirdre Wilson. Relevance: Communication and Cognition. 2nd ed., Blackwell, 1995.
7. Turner Mark, and Gilles Fauconnier. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. Basic Books, 2002.

Zulqumar QALBAEVA,
 O'zbekiston Fanlar akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limi
 qoraqalpog' gumanitar fanlar ilmiy tadqiqot instituti tayanch doktoranti

DUNYO TIL BILIMIDA TERMIN VA TERMINOLOGIYANI O'RGANISHNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya: xalqning og'zaki so'zlash uslubi bilan ilmiy uslubning farqi bo'lgani kabi, so'zlar va terminlar orasida ham o'ziga xos farqlarni ko'rish mumkin. Ilm va texnika jadal rivojlangan davrda yangi tushunchalarning va yangi so'zlarning paydo bo'lishi tabiiy. Ayniqsa o'z nazariyasiga ega bir ma'noli terminlarning yuzaga kelishi va terminologiyaning rivojlanishi har bir milliy til uchun katta ahamiyatga ega. Maqolamizda aynan shu terminlar va ularni o'rganuvchi soha terminologiya haqida so'z yuritamiz. Terminlarni tizimlashtirish esa har bir tilning rivojlanishiga hissa qo'shadi. Terminlarni tizimlashtirilgan tillar esa, rivojlangan va o'z o'rniga ega tillar hisoblanadi. Termin va terminologiya, ularning tizimlashtirilishi va rivojlanishida ko'plab tilshunoslarning xizmati bor. Bir necha ilmiy ishlar terminologiya sohasida olib borildi. Maqolada terminolog tilshunoslarning fikri va terminlarning o'ziga xos xususiyatlari haqida bayon qilingan.

Kalit so'zlar: termin, terminlar tizimi, ilmiy uslub, aniqlik, adabiy til, terminologiya, lingvistik fan, terminologik soha, leksikologiya.

Аннотация: подобно тому, как существует различие между устным стилем речи народа и научным стилем, существуют и специфические различия между словами и терминами. В эпоху бурного развития науки и техники закономерно появление новых понятий и новых слов. В частности, появление однозначных терминов с собственной теорией и развитие терминологии имеют большое значение для каждого национального языка. В нашей статье мы поговорим об этих терминах и об изучающей их области терминологии. Систематизация терминов способствует развитию каждого языка. Языки с систематизированными терминами считаются развитыми и занимают своё место. Многие лингвисты внесли свой вклад в систематизацию и развитие терминов и терминологии. В области терминологии проведено несколько научных работ. В статье рассматриваются взгляды лингвистов-терминологов и рассматриваются специфические особенности терминов.

Ключевые слова: термин, терминосистема, научный метод, точность, литературный язык, терминология, лингвистическая наука, терминологическое поле, лексикология.

Annotation: just as there is a difference between the oral style of speech of the people and the scientific style, one can also see specific differences between words and terms. In an era of rapid development of science and technology, the emergence of new concepts and new words is natural. In particular, the emergence of unambiguous terms with their own theory and the development of terminology are of great importance for each national language. In our article, we will talk about these terms and the field of terminology that studies them. Systematization of terms contributes to the development of each language. Languages whose terms are systematized are considered developed and have their own place. Many linguists have contributed to the systematization and development of terms and terminology. Several scientific works have been conducted in the field of terminology. The article describes the views of terminological linguists and the specific characteristics of terms.

Key words: term, term system, scientific method, precision, literary language, terminology, linguistic science, terminological field, lexicology.

Kirish. Til – kundalik hayotning aksi, jamiyat hodisalarining ko'zgusidir. Jamiyatda sodir bo'layotgan o'zgarishlar, yangiliklarning nomlari eng avvalo tildan boshlanadi. Tilni o'rganish orqali, uning tub ma'nosini analiz qilish orqali bir xalqning tarixiy davrlarini o'rganish mumkin. Shu bilan birga, jamiyat hayotining rivojlanish davrlarini o'rganish orqali biz tilning evolyutsion rivojlanishini kuzatishimiz mumkin.

Jamiyat har doim o'zgarishlarga uchrab turadi. Shunga ko'ra, til ham tenglashtiriladi. Rivojlangan tilning eng muhim xususiyatlaridan biri shundaki, uning atamalari bir tizimga to'g'ri keladi.

Ko'p yillar davomida termin so'zlarni lingvistik usullarda o'rganish leksikologiya bo'limida amalga oshirildi. Biroq, terminologik leksika o'ziga xos shakllanish yo'llari va o'zgarish tarixiga ega. Bu, asosan, ilmiy fikrlar, texnika va madaniyat rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan so'zlarga bag'ishlangan.

Ilmiy-texnikaviy taraqqiyot atamalarini keng tarqalishiga olib keladi. Tilda ko'plab atamalarining paydo bo'lishi, asosan, ilm-fan va texnikaning kundalik ishiga kiritilishi bilan bevosita bog'liqdir. Shuningdek, ilm-fan, san'at, ma'rifat va matbuot

sohalari rivojlanishi terminologik leksika rivojlanishiga olib keladi.

So'zlarni nomlash kundalik hayotda ishlatiladi. Terminologik jihatdan tiklanmagan, terminlarning ma'nosi aniqlanmagan til – adabiy til darajasiga ko'tarilmagan til. Terminologiya masalasi bilan shug'ullanuvchi olimlar shuni ko'rsatadiki, agar biror mamlakatning milliy tilida terminologiya mavjud bo'lmasa va u ishlatilmasa, u holda ilmiy terminologiya ishlatiladigan boshqa tilga e'tibor qaratish kerak [9; 4].

So'zlarni tushuncha sifatida ishlatadiganlar ham bor, tushuncha sifatida ishlatmaydiganlar ham bor. Terminsiz muloqot qilish, ilmiy fikrlarni terminsiz ifodalash mumkin emas. Ammo, bu so'zlarni maxsus leksika sifatida tanlab, ularga ilmiy ta'rif berish juda qiyin masala.

Tushunchalar va ularning o'zaro bog'liqligi va o'ziga xos xususiyatlarini atamalarsiz nomlab bo'lmaydi. Terminologiya bo'limlar va ularga mos nomlar bo'lgan boblardan biri. Ayni paytda terminologiyani fan sifatida o'qitish, terminologiyani nazariy, amaliy va ilmiy masalalarni to'liq bilishga tayyorgarlik ko'rish zarurligi seziladi. Bundan tashqari, siz ushbu sohada

atamalarini to'plab, ularni tizimlashtirish, ularning ma'nosini tushunish muhimroq bo'ldi.

Terminologiya til bilimining yangi bosqichi sifatida, lingvistikada qo'llanilayotgan amaliy nuqtayi nazardan, ilmiy fikrlarning muhimligi bilan belgilanadi. Odatda, tilshunoslar bu atamaga leksikologik nuqtayi nazardan qaraydilar, uning ilmiy to'g'riligiga e'tibor bermaydilar. A.Superanskayaning terminologiyani nazariy masalalariga bag'ishlangan ma'ruzasida "F.Riggsning fikricha, terminologiya konseptologiya va leksikologiya o'rtasida bo'lishi kerak", deb ta'kidlagan fikrini bayon qiladi.

N. Marchuk esa terminologiyani ilm deb ataydi: "termin va nomlarni aniqlashni ilmiy deb ta'riflashga ko'proq "terminologiya" nomi kiradi, "terminografiya" esa terminologiya bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lganda, terminologik lug'atlar to'g'ri bilim ekanligiga ishora qiladi" [6; 317].

Hozirgi kunda fanlar tizimida terminologiya haqidagi ilmiy fikrlar bir yo'nalishda emas. Ular quyidagilarga bo'linadi:

Terminologiya – leksikologiyani bir tarmog'i

Terminologiya – lingvistik fan

Terminologiya – bu o'zaro bog'liq bo'lgan alohida ilm-fan bo'limi.

Bugungi kungacha, terminlar – leksikologiyamizning bir qismi bo'lgan. Terminologiya masalalari bo'yicha izlanishlar olib boruvchi olimlar terminologiyani alohida ilmiy fan deb tan olishadi. Akademik V.V. Vinogradovning so'zlariga ko'ra, termin va terminologiya masalasi til bilimlari masalasiga kiradi: "termining ma'nosini aniqlash bilan bog'liq barcha masalalar til bilimini turli ilmiy sohalar bilan yaqinlashtirish bilan bir qatorda, uni turli hunarmandchilik va sanoat sohalar bilan birlashtiradi. Oldinga qo'yilgan maqsad – belgilangan maqsadga muvofiq bo'lgan atamalarining ko'paytirilishini belgilab qo'yishdir".

Terminologik leksikani o'rganish, shuningdek, jamiyatdagi mazmun-mohiyatni aniqlashda A.A. Reformatskiyning, V.V. Vinogradovning, A.N.Baskakovning, G.V.Stepanov, S.G.Barxudarov, O.S.Axmanova, I.F.Protchenkoning, V.I.Siforovning, Y.A.Desheriyevning, K.M.Musayev, R.A.Budagov, L.I.Skovorsov, V.P.Daniylenko, T.S.Qog'otkova, T.S.Kandelaki, A.V. B.Z.Bukchina, V.F.Juravlev, I.N.Volkov, B.O.Oruzbayeva, M.Sh.Gasimov, T.Bertagayev va boshqa olimlarning o'rni o'zgacha edi.

Ilm tili aniqlikni talab qiladi. Sinonimlar, ko'p ma'noli va metaforalarga yo'l qo'ymaslik uchun atamalar tizimlashtiriladi.

Lekin bu tizimli bo'lishni anglatmaydi. Buni tilshunoslar turlicha tushuntirishga harakat qiladi. Masalan, belgiyalik terminolog – tilshunos V.A.Daniylenko terminlarni tasniflash nuqtasiga e'tibor qaratadi va tushuntirishga harakat qiladi. Uning so'zlariga ko'ra, u terminologiyani alohida o'rganish va ajratish kerak.

Olim V.P.Daniylenko terminologiya turlarini ajratishda quyidagicha aytadi: "Terminologiya mahalliy, tabiiy, ilmiy, shuningdek, sintezlash turlariga bo'linadi. Ko'pincha, hozirgi holatga ko'ra, bu atama faqat tabiiy o'zgarish davridan o'tganidan so'ng ishlab chiqilgan va tizimlashtirilgan bo'ladi" [5; 77]. Ko'pgina olimlar terminologiyani o'ziga xos ilmiy fan sifatida qabul qilish va tizimlashtirish kerakligini tan olishadi.

Tarixiy terminologiyani tizimlashtirishda uning adabiy tilga kirishini aniqlash zarur. Adabiy tilga terminologik leksika qo'shilib ketgani uchun tilshunoslarning nuqtayi nazari bir xil bo'lmagan. A.Superanskaya va boshqalar bu fikrlarni quyidagicha ajratib ko'rsatdi:

Terminologiya – adabiy tillar leksikasining bir qismi;

Terminologiya – adabiy til, milliy tilning ma'naviy qismi bo'lib, unda inson markazi mavjud;

Terminologiya – bu til emas, balki soxta belgilarning aniq bir tizimi.

Ilm-fan terminologiyasi yaxshi o'zgargan va terminologik leksikasi tizimlashtirilgan tillarda ilm-fan va texnikaning har bir bo'limining o'zgarishini ko'rsatishi mumkin bo'lgan elementlar. Ilm-fan va texnikaning har bir bo'limida aks etgan so'zlarni tushunishda terminologiyani asosiy elementi – bu atama.

Termin – terminologik tizimning asosiy elementi. Termin – ilmiy-texnologik tushunchaning ilmiy nomlanishi bo'lib, maxsus ilmiy ta'rifga ega bo'lgan so'zlar va so'zlar birikmasi. Birlamchi leksik birlik, ya'ni inson bilimi bo'yicha bo'limlar aniq va abstrakt tushunchalarni belgilaydi. O.S.Axmanova quyidagicha ta'rif beradi: "Termin (inglizcha) – tildagi maxsus ilmiy-texnik so'zlar va so'z birikmalari, ular maxsus belgilar va maxsus obyektlarni aniq ko'rsatishga mo'ljallangan" [1; 18].

V.N.Shevchuk termin haqida quyidagicha izoh beradi: "termin – bu so'z bo'lib, o'rta asrlarda "aniqlash", "tushuntirish" ma'nolarini bildirgan, fransuz tilida mavjud bo'lgan "terme" leksemi "so'z" ma'nosini bildirgan [10; 6].

Termini (lotincha terminus - chegara, chegarasi) – so'z yoki so'z birikmasi bo'lib, bu so'z yoki so'z birikmasi ilm yoki texnikaning muayyan bo'limiga xos bo'lgan ma'noni anglatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Axmanova O.C. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.
2. Айтбайұлы Ө. Қазақ тил билиминиң терминологиясы мәселелери – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. 18-б.
3. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды Московского института истории, философии и литературы. – М., 1939. Т. 5.12.
4. Гасымов М.Ш. Основы терминологии азербайджанского языка: Автореф. дисс. д-ра филол. наук. – Баку, 1972. 19-с.
5. Даниленко В.П. О терминологическом словообразовании // Вопросы языкознания. – 1973. – №4. 77-с.
6. Марчук Ю.Н. Компьютерная лингвистика. – М.: Восток-Запад, 2007. 317-с
7. Прохорова В.Н. Актуальные проблемы современной русской лексикологии. – М.: Изд-во МГУ, 1973. 40-с.
8. Реформатский А.А. Введение в языкознание М., 1960, 85-с.
9. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: вопросы теории. – М., 1989. 4-с.
10. Шевчук В.Н. Производные военные термины в английском языке. – М., 1983. 6-с.
11. Чаплыгин С.А. Задачи и методы работы по упорядочению технической терминологии // Изв. АН СССР, ОТП, – М., 1973.

Nigora ISMATULLAYEVA,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
O'zbek tili va adabiyoti universiteti
1-kurs tayanch doktoranti
Toshkent Vebster universiteti
Ijtimoiy fanlar kafedrasida o'qituvchisi
nigora.ismatullayeva@mail.ru

O'ZBEK TILIDA "GLOBALLASHUV" KONSEPTINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek tilida "globallashuv" konseptining lingvistik xususiyatlari, uning semantik tuzilishi va funksional-pragmatik jihatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda konseptning leksik-semantik maydoni, kognitiv belgilari va diskursiv qo'llanishi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: globallashuv konsepti, kognitiv lingvistika, semantik maydon, diskursiv tahlil, o'zbek tili, konseptual metafora.

Аннотация: в статье анализируются лингвистические особенности концепта "глобализация" в узбекском языке, его семантическая структура и функционально-прагматические аспекты. В исследовании рассматриваются лексико-семантическое поле, когнитивные признаки и дискурсивное использование концепта.

Ключевые слова: концепт "глобализация", когнитивная лингвистика, семантическое поле, дискурсивный анализ, узбекский язык, концептуальная метафора.

Annotation: this article analyzes the linguistic features of the concept of "globalization" in the Uzbek language, its semantic structure and functional-pragmatic aspects. The study examines the lexical-semantic field, cognitive signs and discursive use of the concept.

Key words: globalization concept, cognitive linguistics, semantic field, discursive analysis, Uzbek language, conceptual metaphor.

Kirish. Globallashuv hodisasi XXI asrning eng muhim ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy jarayonlaridan biri sifatida til va madaniyat sohasiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Lingvistik nuqtai nazardan, globallashuv konsepti zamonaviy o'zbek tilshunosligida alohida e'tiborni talab etadigan tadqiqot obyektiga aylangan. Konsept lingvistikasi yo'nalishi doirasida global jarayonlarning tilga ta'sirini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi, chunki til jamiyatdagi barcha o'zgarishlarni aks ettiruvchi asosiy vosita hisoblanadi [1]. O'zbek tilida "globallashuv" konseptining shakllanishi va rivojlanishi mustaqillik yillarida sodir bo'lgan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liq. Ushbu konseptning lingvistik tadqiqi zamonaviy o'zbek tilining leksik-semantik tizimidagi innovatsion jarayonlarni tushunish uchun zarur [2]. Tadqiqotning asosiy maqsadi o'zbek tilida "globallashuv" konseptining lingvistik tavsifini berish, uning semantik tuzilishi va funksional xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Konseptlar jamiyatning dunyoqarashi va madaniy kodlarini aks ettiruvchi kognitiv tuzilmalar sifatida til tizimida muhim o'rin tutadi. Globallashuv konsepti zamonaviy jahon jarayonlari haqidagi tasavvurlarni shakllantiruvchi kalit konseptlardan biri hisoblanadi [3].

Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Tadqiqotda konsept-tahlil metodologiyasi, semantik-kognitiv tahlil usullari va korpus lingvistikasi texnikalari qo'llanilgan. Zamonaviy lingvistika fanida konsept turli olimlar

tomonidan kognitiv tuzilma, madaniy kodning tashuvchisi va lingvomadaniy fenomen sifatida talqin qilinadi. Y.S.Kubryakova konseptni "termin, tushuncha, mazmun va ma'no tushunchalarining umumlashgan natijasidir" deb ta'riflaydi [4]. V.I.Karasik esa konseptni uch komponentdan iborat deb hisoblaydi: qiymatiy, faktorli va tushunchali komponentlar [5]. O'zbek tilshunosligida konsept tadqiqotlari so'nggi yillarda faol rivojlanmoqda, bunda N.Mahmudov, R.Rasulov, Sh.Rahmatullayev kabi olimlarning hissasi katta. Globallashuv konseptining tadqiqi uchun uning leksik-semantik maydonini o'rganish muhim ahamiyatga ega. "Globallashuv" so'zi o'zbek tiliga ingliz tilidan (globalization) kirgan bo'lib, "global" ildizi lotin tilidan kelib chiqqan. O'zbek tilida bu konsept bir qator sinonimik va assotsiativ bog'lanishlarga ega: jahonlashuv, dunyo miqyosidagi jarayonlar, umumjahon integratsiyasi kabi iboralar [6]. Rus tilshunosligida globallashuv konsepti keng tadqiq qilingan, jumladan, Yu.S.Stepanov, N.D.Arutyunova, A.Verbitskaya kabi olimlar konseptlar nazariyasini ishlab chiqqan. Ular konseptni madaniyat va tilning kesishish nuqtasi sifatida ko'rib chiqadilar [7]. Xorijiy tadqiqotlarda, xususan, G.Lakoff va M.Jonson konseptual metafora nazariyasini yaratgan bo'lib, bu nazariya konseptlarning metaforik xususiyatlarini tushunishga yordam beradi [8]. Diskurs tahlili metodologiyasi konseptning turli nutqiy janrlarda qo'llanishini o'rganish imkonini beradi. Globallashuv konsepti siyosiy, iqtisodiy, ilmiy va publitsistik

diskurslarda turlicha aktualizatsiya qilinadi.

Natijalar va muhokama. O'zbek tilida "globallashuv" konseptining semantik tuzilishi bir nechta komponentlardan tashkil topgan. Yadro komponentiga konseptning asosiy ma'nosi - jahon miqyosidagi integratsiya jarayonlari kiradi. Periferiya komponentlari esa turli assotsiativ va qo'shimcha ma'nolarni o'z ichiga oladi: iqtisodiy bog'lanishlarning kuchayishi, madaniy almashuv, axborot texnologiyalarining rivojlanishi, milliy xususiyatlarning yo'qolishi xavfi. Konseptning kognitiv belgilarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida globallashuv konsepti ijobiy va salbiy baholash komponentlariga ega. Ijobiy komponentlar orasida rivojlanish, taraqqiyot, yangiliklar, imkoniyatlar kabi tushunchalar mavjud. Salbiy komponentlarga esa milliy o'ziga xoslikning yo'qolishi, g'arbiy ta'sir, mustaqillikning susayishi kabi tushunchalar kiradi. Bu ikki tomonlama baholash konseptning ambivalent tabiatini ko'rsatadi.

Leksik-semantik maydon tahlili "globallashuv" konseptining quyidagi semantik guruhlar bilan bog'liqligini aniqladi: iqtisodiy terminlar (integratsiya, bozor, savdo), ijtimoiy-siyosiy atamalar (demokratiya, ochiqlik, hamkorlik), madaniy tushunchalar (kulturalar dialogi, milliy qadriyatlar), texnologik terminlar (internet, aloqa vositalari, axborot oqimi). Konseptning funksional-pragmatik jihatlari uning turli diskurs turlarida qo'llanishini ko'rsatadi. Ilmiy diskursda globallashuv obyektiv jarayon sifatida taqdim etiladi, siyosiy diskursda esa u ko'pincha baholash komponentiga ega bo'lib, muayyan maqsadlarda ishlatiladi.

Publitsistik diskursda konsept emotsional-ekspressiv bo'yoqlarga ega [9]. Konseptual metaforalar tahlili globallashuv konseptining o'zbek tilida quyidagi

metaforik modellarda aktualizatsiya qilinishini ko'rsatadi: globallashuv – to'liq (kuchaymoqda, kelmoqda), globallashuv – yo'l (jarayon, yo'nalish), globallashuv – ta'sir (bosim o'tkazadi, majbur qiladi). Bu metaforalar konseptning dinamik tabiatini va uning qochilmas kuchi haqidagi tasavvurlarni aks ettiradi [10]. Zamonaviy o'zbek tilida globallashuv konsepti faol ishlatilayotgan konseptlardan biri bo'lib, u til tizimida barqaror o'rin egallab olgan. Konseptning leksik ifodalanishi faqat "globallashuv" so'zi bilan chegaralanmay, balki "jahonlashuv", "umumjahon jarayonlari", "global integratsiya" kabi variantlarni ham o'z ichiga oladi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida "globallashuv" konsepti murakkab, ko'p qirrali kognitiv tuzilma bo'lib, zamonaviy jahon jarayonlari haqidagi tasavvurlarni aks ettiradi. Konseptning semantik tuzilishi yadro va periferiya komponentlaridan iborat bo'lib, unda ijobiy va salbiy baholash elementlari mavjud. Globallashuv konseptining leksik-semantik maydoni iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, madaniy va texnologik sohalar bilan chambarchas bog'liq. Konseptning funksional-pragmatik xususiyatlari uni turli diskurs turlarida qo'llash imkonini beradi, bunda har bir diskurs turi o'ziga xos xususiyatlarni namoyon etadi. Konseptual metaforalar tahlili globallashuvning o'zbek tilida dinamik, ta'sir ko'rsatuvchi va qochilmas jarayon sifatida qabul qilinishini ko'rsatadi. Globallashuv konseptining o'zbek tilida shakllanishi va rivojlanishi davom etayotgan jarayon bo'lib, u til tizimining zamonaviy global jarayonlarga moslashuvi va milliy-madaniy xususiyatlarni saqlab qolish o'rtasidagi muvozanatni aks ettiradi. Kelajakda ushbu konseptning qiyosiy-tipologik tahlili va boshqa tillardagi ekvivalentlari bilan solishtirilishi yanada chuqurroq natijalar berishga qodir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: учебное пособие. – Минск: ТетраСистемс, 2004. 256 с.
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент: "Ўқитувчи", 2000. 423 б.
3. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – Москва: АСТ, 2007. 314 с.
4. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. 560 с.
5. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.
6. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Тилшунослик асослари. – Тошкент: "Тафаккур", 2010. 456 б.
7. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – Москва: Академический проект, 2001. 990 с.
8. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 2003. 276 p.
9. Бобоева Д. Ўзбек тилида концептларнинг лингвомаданий тадқиқи. – Тошкент: "Фан", 2015. 178 б.
10. Кронгауз М.А. Семантика: учебник для вузов. – Москва: Академия, 2005. 352 с.

Bashorat BOVMANOVA,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
bashoratbovmanova@mail.com

O'ZBEK TILIDA HALOLLIK TUSHUNCHASINING LEKSIK-SEMANTIK IFODALANISHI

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek tilida halollik tushunchasining leksik-semantik ifodalanishi yoritilgan. Ushbu tushuncha shakllanishiga xizmat qilgan o'zbek xalqining hayot falsafasi, diniy qadriyatlari, zamonaviy tafakkur tarzini o'zida aks ettiruvchi halol semantikali so'zlar tahlil qilingan va misollar bilan asoslangan.

Kalit so'zlar: *halollik, halollamoq, halola, haloli, halolxo'r, halollik vaksinasi, halollik ro'zasi.*

Annotation: this article explores the lexical-semantic expression of the concept of honesty in the Uzbek language. It analyzes words with honest semantics that reflect the philosophy of life, religious values, and modern thinking style of the Uzbek people, which have contributed to the formation of the concept, and supports the analysis with examples.

Key words: *honesty, to act honestly, halala, legitimate/lawful, an honest person, vaccine of honesty, fasting of honesty.*

Аннотация: в данной статье исследуется лексико-семантическое выражение концепта «честность» в узбекском языке. Анализируются слова с семантикой «честность», отражающие философию жизни, религиозные ценности и современный образ мышления узбекского народа, которые способствовали формированию этого концепта, и подкрепляются примерами.

Ключевые слова: *честность, поступать честно, халяла, законный/законный, честный человек, вакцина честности, пост честности.*

O'zbek tilidagi "halollik" tushunchasini tahlil qilar ekanmiz, ushbu tushunchaning murakkab ekanligini ta'kidlash lozim. Zero, mazkur tushuncha shakllanishida xalqimizning azaliy hayot falsafasi, diniy qadriyatlari, zamonaviy tafakkur tarzi uyg'unlashib ketgan.

Halollik tushunchasi murakkab semantikaga ega ekanligi uning pragmatik ma'nosining turli-tumanligi bilan ham bog'liq. Nutq jarayonida turli vaziyatlarda ushbu so'zning o'ziga xos ma'no qirralari ko'rinadi. Masalan, kim uchundir mehnat qilib topilgan rizq, kim uchundir pokiza, kim uchundir shar'iy mumkin bo'lgan narsalar halol bo'lishi mumkin.

Mavhum tushuncha hisoblangan abstrakt so'zlarning ma'no ko'lami til egalariining tafakkur tarziga bog'liq ekanligi ma'lum.

"Abstrakt so'zlardagi "ma'noning tebranish chegarasi" ham konkret so'zlarnikidan farqlidir. Denotativ so'zlardagi "ma'noning tebranish chegarasi" predmetlar sinfiga xos xususiyatlarga ega konkret predmetning belgilari asosida aniqlanadi. Ma'lumki, bu xususiyatlar nomning signifikativ ma'nosida aks etadi. Masalan, qor so'zining ma'noviy tebranish kengligi uning signifikatida aks etgan xususiyatlari asosida belgilanadi: oq rangli kristall shakldagi sovuq yog'in. Lisoniy hamjamiyadagi insonlar ongida qor so'zining ma'nosi bir xil bo'ladi. Ya'ni mazkur so'zda ma'noviy tebranish aniq kuzatilmaydi. Denotatga ega bo'lmagan nomlarning ma'noviy tebranishi ma'lum darajada ixtiyoriy bo'lib, u lisoniy hamjamiyatda mazkur nom ifodalaydigan tushunchaning kengligi bilan belgilanadi. Masalan, denotatsiz hisoblangan muhabbat abstrakt nomining ma'noviy tebranish kengligi o'zbek tili egalari ongida mazkur nom ifodalaydigan tushunchaning tebranish kengligi bilan chegaralanadi. Ya'ni ushbu so'z "kimsaning kimsaga yoki biror bir narsaga qalbdan berilish, moyillik hissi"ni nomlaydi [O'TIL, 2-jild, 775]. Har bir kishida mazkur hisning turlicha kechishi natijasida so'z

ma'nosining tebranishi kuzatiladi"[Xakimova.2020.89].

O'zbek tilida "halollik" tushunchasini halol so'zi va u bilan yasalgan *halollik, halollamoq, halola, haloli, halolxo'r, oshihalol kabi, to'g'ri, to'g'rilik; pok, pokiza, pokizalik; iymonli, insofli, diyonatli, vafodor* kabi leksemalar; *jufti halol, luqmayi halol, lafzi halol* kabi iboralar, *ona sutidek halol* kabi o'xshatishlar tashkil etadi.

Dastlab **halollik** so'zi ifodalaydigan konseptlarga to'xtalib o'tamiz.

Halollik vijdon bilan, insof yuzasidan ish tutish tushunchasini ifodalaydi. Vijdon esa kishining o'z xatti-harakati, qilmishi, yurish-turishi uchun odamlar, jamoatchilik oldidagi mas'uliyat hissi, insoniylikning asosiy belgilaridan biridir [O'TIL, 1-545]. Ushbu konsept halollik, diyonat, insof kabi so'zlar bilan ham nomlanishi mumkin. Mazkur konseptaul tushuncha nutqda asosan nasriy matnlarda, shuningdek, rasmiy, publiksistik matnlarda ham ko'p uchraydi. Halollik, to'g'rilik, poklik — odamiylikning eng zaruriy mezonidir. [Gazetadan]

Mehnat qilib umr kechirish ma'nosini beradi. Bunda ayyorliklarsiz, aldovlarsiz, o'g'riliqsiz, qallobliklarsiz mehnat qilib rizq-ro'z topish masalasi ko'nladalang qo'yilgan. Kimnidir aldab, ayyorlik qilib topilgan pul yoki rizq harom degan ziddiyat mavjud. Ushbu tushuncha quyidagi matnlarda raellashadi:

Men bunday intizomsizlikka chidab turolmayman, — boshliq tikmachokday mushti bilan stolni urdi, — men halollik bilan, vijdon bilan ishlaydigan odamni yaxshi ko'raman. [Oybek, Nur qidirib]

Inson har bir ishni halollik ila qilsa uning oxiri xayrli bo'lar, buning uchun esa har bir inson "halollik ro'zasi"ni tutmog'i lozim.

E'tibor qilinsa, ushbu matnda okkazonal ma'noni qo'llash mavjud. Halollik ro'zasi birikmasi noodatiy bog'lanish bo'lib, u haromdan tiyilish ma'nosini bermogda.

Halol ekanlik. Shariat hukmlariga binoan halol bo'lish holati. *Islom shariatida halollik muhim o'rin tutib, u inson umri xotirjam, osoyishta va farovonlik bilan o'tishiga garov, desak mublag'a bo'lmaydi.* [Sh.Ahmedov].

Ma'lumki, islom dinida halol tushunchasi juda muhim ahamiyatga molik tushuncha. Dinimizda iste'mol qilish, qo'llash, ishlatish mumkin qilingan narsalarga asoslanib yashash halollikdir.

Poraxo'rliksiz yashash ma'nosini beradi. Bu tushuncha avval halollikni ifodalovchi bosh ma'noning tarkibiy qismida mavjud bo'lib, so'nggi yillarda alohida konsept darajasiga aylana olgan. Bunga halollik so'zining yangicha birikmada qo'llash sabab bo'ldi: *halollik vaksinasi*. Ushbu qo'llash birinchi marta O'zbekiston Respublikasi prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan qo'llandi va rasmiy, publitsistik nutqda faol ishlatilada boshladi.

Korrupsiyani hozirgi kungacha hech qanday jazo, hech qanday xavf oldini ololmagan. Buning yagona yo'li – "halollik vaksinasi". Ya'ni, halollik insonning ong-u shuurida bo'lishi lozim. Uni esa paydo qilish kerak bo'ladi. Ochko'zlikni, yebto'ymaslikni faqat ma'rifat bilan yengish mumkin. Millatning yuzlab yillar davomida yig'gan bilimi, tajribasi, ma'naviy qadriyatlari, albatta, "halollik vaksinasi"ni paydo qilish uchun yetarli bo'ladi.

"Halollik" tushunchasi semantik maydonining yadrosidan *halol* leksemasi o'rin oladi. O'zbek tilida *halol* leksemasi quyidagi tushunchalarni ifodalaydi.

HALOL. 1. Shariat hukmiga muvofiq yesa, ichsa, foydalansa bo'ladigan; harom emas. Ushbu ma'no quyidagi kabi kontekstlarda reallashgan:

Pulni olmadim, ming marta roziman, sizga ona sutiday halol bo'lsin.[A. Qahhor].

Oshing halol bo'lsa, ko'chada ich.[Maqol].

"Halol" standartlari mahsulotlarni ishlab chiqarish, saqlash, tashish, sotish va markirovka qilish jarayonlariga *Islom qonunlariga binoan talablarni belgilaydi* [Gazetadan].

2. Kishining o'ziga qarashli, o'z mehnati bilan, peshona teri to'kib topilgan; xiyonat, g'irromlik kabilardan xoli. Mazkur ma'no aks etgan matnlar:

Jondilidan halol ishlaydigan odamlar bilan inoq.. [R. Fayziy].

To'g'ri tut ishingni va halol yasha! [Shuhrat].

Mahfuza endi qing'irlikni tashlar, bolalarini halol pul bilan boqib, voyaga yetkazar.. [Gazetadan].

G'irromlikka o'rganmagan, qing'ir yo'lga bormaydigan, birovni aldamaydigan; to'g'ri, sofdil. Halol kishi.

Kolxoz raisi umri yetimlik bilan o'tgan halol odam. [Sh. Rashidov]. Bechora Oqila o'zi juda halol, mehnatkash,

bolalarga juda mehribon ayol. [A. Qahhor]. Azaliy xalqing bor bir el qatori, Tantiyu mehnatkash, to'g'riso'z, halol. [A. Oripov].

Nikohlab olingan, qonuniy (xotin haqida). Birovning halolini birov suyardigan zamon ekan-da, vodarig'? [S. Siyoyev]. O'zining bir emas, ikkita xotini bo'la turib, tag'in bir yigitning haloliga ko'z olaytirish. [A. Qodiriy]

Foizsiz, sudxo'rliksiz. *Masalaga mantiqan qaraganda ham islom dini nuqtayi nazaridan ta'qiqlangan – ribo, ya'ni foizga olingan kredit hisobidan ishlab chiqilgan mahsulotni to'laonli "HALOL" deyish to'g'ri emas. Shunday paytlarda islom bank-moliya tizimining moliyaviy mahsulotlari tadbirkorlarga qo'l kelishi shubhasiz.*[Gazetadan]

O'zbek kurashida sof g'alabaga beriladigan baho. *Davlatimizning bevosita ko'llab-quvvatlashi natijasida kurash xalqaro sport turi sifatida keng e'tirof etildi, "kurash", "halol", "ta'zim", "to'xta" va "yonbosh" kabi atamalar esa xalqaro sport lug'ati tarkibidan mustahkam o'rin egalladi.*

HALOLA. Mazkur so'z bugungi kunda keng qo'llanmaydi. O'zbek tilining izohli lug'atida ikkita ma'nosi berilgan:

1. Eriga xiyonat qilmaydigan, halol xotin.

2. Nikohlab olingan, qonuniy xotin.

Lekin islom ilmida halola termini mavjud bo'lib, u quyidagi kabi ma'noni anglatadi:

Shar'iy halolaning ko'rinishi. Shar'iy halolaning yo'li va joiz tariqasi shuki, uch taloq qo'yilgan ayol idda o'tirganidan keyin o'zining roziligiga binoan biror kishiga nikohlanib, u bilan birga yashaydilar. Keyinchalik biror mojaro yoki kelishmovchilik sababli er-xotin o'rtasida janjal chiqib, ikkinchi er ham ayolga taloq qo'ysa yoki ikkinchi er vafot etsa, taloq yoki vafot iddasidan keyin ayol avvalgi eriga halol bo'ladi. Endi ikkalalari qaytadan nikohlanishlari mumkin bo'ladi. (Zikr ahlidan so'rang)

HALOLLAMOQ. Biror narsani oqlash, unga arziydigan, munosib bo'lgan ish qilmoq. Nonni halollab yeyish kerak. [N.Safarov]. Urushda ham o'g'lim sutimni halollabdi. Bolalarimdan roziman. [N.Safarov].

Halollamoq so'zining boshqa ma'nolari borki, ular izohli lug'atga kiritilmagan. Masalan, chorva mollariga bo'ri tegdi. Agar u o'lsa, harom ketadi. Shuning uchun joni chiqmasdan so'yib yuborilsa, halollangan bo'ladi. Og'zaki nutqda bunday vaziyatlarda halollab olmoq birikmasi qo'llanadi. Yoki idishni, kiyimni, quduqdagi suvni halollab olish kabi tushunchalar bor. Masalan, quduqqa chumchuq tushib ketgan bo'lsa, yigirma chelak suv olib tashlash bilan halollab olinadi.

Umuman olganda, halollik va u bilan bog'liq barcha tushunchalar o'zbek millati uchun ajralmas va muhim qadriyat darajasida ijtimoiy hayotda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мухаммад Содиқ Мухаммад Юсуф. Ижтимоий одоблар. –Тошкент: Нилol nashr, 2012.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
3. Хакимова М. Ўзбек тилида абстракт номлар семантикаси. Филол. фан. д-ри (DSc) ... дисс. – Тошкент, 2019.
4. www.ziyouz.com kutubxonasi.
5. https: newtone
6. https://ru.wikipedia.

Munisa QOSIMOVA,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU tayanch doktranti
munisakosimowa77@gmail.com

ABULFAYZXON DRAMASINI O'QITISHDA KEYS TEKNOLOGIYALARINI QO'LLASH ORQALI TA'LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Annotatsiya: ushbu maqolada Abdurauf Fitratning 10-sinf darsligida berilgan "Abulfayzxon" dramasi o'qitishda keys texnologiyalaridan foydalanish metodlariga alohida e'tibor qaratilgan. "Abulfayzxon" dramasi o'qitishda keys texnologiyasining turli usullaridan samarali foydalanish, o'quvchilarning mustaqil fikrlash, tahlil qilish, bahs-munozara yuritish hamda tanqidiy mulohaza bildirish ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: keys texnologiyasi, drama, mustaqil fikrlash, tahlil qilish, bahs-munozara, tanqidiy fikrlash, guruhda ishlash, uyga vazifa, topshiriqlar, sahna asari.

Аннотация: в данной статье рассматриваются методы использования кейс-технологий в преподавании драмы «Абулфайзхан», изложенные в учебнике Абдурауфа Фитрата для 10-го класса. Анализируется эффективность использования различных методов кейс-технологий в преподавании драмы «Абулфайзхан», а также развитие у учащихся навыков самостоятельного мышления, анализа, ведения дискуссий и критического мышления.

Ключевые слова: кейс-технология, драма, самостоятельное мышление, анализ, дебаты, критическое мышление, групповая работа, домашнее задание, задания, игра.

Annotation: this article examines the use of case studies in teaching the drama "Abulfayzkhan," as described in Abdurauf Fitrat's textbook for 10th grade. It analyzes the effectiveness of various case study methods in teaching the drama "Abulfayzkhan," as well as the development of students' independent thinking, analysis, discussion, and critical thinking skills.

Key words: case study, drama, independent thinking, analysis, debate, critical thinking, group work, homework, assignments, games.

Umumiy o'rta ta'limda adabiyotni o'qitish, o'quvchilarning asarlarni chuqur tahlil qilish va bilim-ko'nikmalarini shakllantirish, ijodiy tafakkurini rivojlantirish masalalari adabiyotshunoslar tomonidan o'rganilgan. Shu bilan bir qatorda, dars davomida turli zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ammo badiiy asarlarni keys texnologiyasi asosida o'rgatish masalasi yetarli ilmiy tadqiqot qilinmagan.

Keys texnologiyasini qo'llash uchun 10-sinf darsligi tanlab olindi. Yuqori sinf o'quvchilari bilan ishlashda, ularning fikrlash darajasi, tahlil qilish va muhokama qilish ko'nikmalari shakllangan bo'ladi. Keys texnologiyasi asarlarda muhim voqealar, qahramonlarning qarorlari, ularning xatti-harakatlari va ularning oqibatlarini ustida chuqur tahlil olib borishga imkon beradi. Yuqori sinf darsliklarida keltirilgan asarlar ko'pincha murakkab, ko'p qirrali mavzular, ijtimoiy-madaniy muammolar, inson qalbini chuqur o'rganishga qaratilgan bo'ladi. Keys texnologiyasi orqali bunday asarlarni o'quvchilar bilan muhokama qilish, ularning fikrini rivojlantirish, turli nuqtayi nazardan tahlil qilish osonroq amalga oshiriladi. O'quvchilar bunday faoliyatga tayyormi, ular bilan ishlash samarali bo'ladi. Keys texnologiyasini asarlarda qo'llash uchun yuqori sinf darsligini tanlash

pedagogik jihatdan to'g'ri qaror hisoblanadi.

Abdurauf Fitratning "Abulfayzxon" dramasi kirish qismini o'quvchilar bilan bir dars avval boshlaymiz. Bu orqali keyingi mavzular va muhokama uchun asos yaratiladi. O'quvchilarga mazkur asarning kontekstini yetkazish, ularning bilim va qiziqishini oshirish maqsadida zarur topshiriq va tavsiyalar beriladi. Bir dars oldin ularga quyidagi kontekstni tarqatamiz.

Xon (Ulfatg'a). Tur joyingdan tez ket. Besh daqiqadan keyin Farhod otaliq boshini kelturasan. Qanday ishlasang, shunday ishla! (Ulfat qulluq qilib chiqar.) Men tinchg'ina turayin deb, akamni o'ldirdim. Emdi bir-ikki buzuqboshi chiqib, mening tinchlig'imni buzmoq istaylar! Qo'yaman sizni!...

Xon (yolg'uz). Shul tiriklikdan-da bezdirdilar meni. (Turib yuradir.) Bir dushmanimning qoni qurumayin, yana birtasi chiqib qoladir. Bu Ibrohim ahmoq ham meni tinch qo'ymay turg'andek ko'rinadir. Qachong'acha o'lduraman bunlarni! Ortuq hech kimning menga ishonchi qolmadi... Bunlarning o'zi yo'lg'a kelib menga dushmanlik qilmoqni tashlasa, nima bo'lur! Yo'q... yo'q. Bunlarning o'zi yo'lg'a kelmaydur. O'lduraman, o'lduraman. Dunyoda birta dushmanim qolmag'ancha, qon to'kaman. Ulfatning so'zi to'g'ri! Podshohlik qon bilan sug'orilaturg'an og'ochdir. (Ulfatning kirganini

ko'rib, joyiga o'turar.) Kel, Ulfat, o'tur. Qanday qilib o'ldurding?!

Ulfat (o'turar). Xoqonimizning ishlari bor, deb kelturdim. Bir uyga kirguzdim. Unda yoshurib turg'an ikki kishi birdan chiqib, yopishdilar. Biroz talashg'andan so'ng, yiqitib, boshini kesdilar.

Xon. Hech kim onglamadimi?

Ulfat. Kimsa onglag'an emas.

Abulfayzxon xoqon bo'la turib, nega yashirincha odam o'ldirtirayapti? Buning sabablarini qanday izohlaysiz?

Tarqatilgan bu keys orqali o'quvchilarda yangi mavzuga bo'lgan qiziqish ham ortadi ham o'zaro bahs-munozara boshlanadi. Kontekst bilan ishlashda o'quvchilar har bir jumлага alohida e'tibor berishadi, xususan, xoqon tomonidan aytilgan *"Qanday qilib o'ldurding?!"*, *"Hech kim onglamadimi?"*. Keysning javobi esa asarni o'qib chiqqach ma'lum bo'ladi. Bu o'quvchini asar bilan tanishib chiqishga undaydi. Bir dars oldin tarqatilgan keys yangi mavzuni boshlash uchun ham bir debocha bo'lib xizmat qiladi.

Yangi dars avvalida o'tgan darsda berilgan keys bo'yicha ishlanadi, muhokamalar olib boriladi. So'ng o'quvchilarga quyida savollar bilan yuzlanamiz:

Bu savollarga hamma o'z xulosalaridan kelib chiqib fikr bildirishadi. **Kim?** Asosiy shaxslar: Abulfayzxon, amaldorlar, qarindoshlar. **Qachon?** Buxoro hokimiyatining oxirgi davri, XVIII asr oxiri – XIX asr boshlari. **Qayerda?** Buxoro amirligida. **Nima uchun?** Hokimiyatga, siyosiy kuchga ega bo'lish, qudratni saqlash uchun. **Qanday?** Abulfayzxonning qarorlari, ishonchsizlik, kuch-qudratdan ayrilib qolish qo'rquvi, amaldorlar bilan munosabatlari, siyosiy kurash. **Natija.** Tanazzul, o'lim, bosqin, hokimiyatning o'zgarishi.

Keys texnologiyasida tahlil va muhokama alohida ahamiyat kasb etadi. O'quvchilarga tahlilga tortuvchi savollar beramiz.

Abulfayzxonning qarorlari jamiyatga qanday ta'sir qildi?

Amaldorlar Abulfayzxon bilan qanday munosabatda bo'ldi?

"Biz xon hazratlarig'a o'zimizni qurbon qildik, emdi nomusimizni ham istamasunlar!" – jumla kishi xarakterini ochib berish uchun qay darajada xizmat qilgan?

Tanazzul **shaxs, jamiyat, tarixiy sharoit**larning qaysidan kelib chiqdi?

Abulfayzxonning o'ldirilishi qanday oqibatlariga olib keldi?

Sizningcha, Nodirshoh nega Abulfayzxonni tirik qolishini xohladi?

O'zbek dramaturgiyasida o'quvchilarga tanish bo'lgan Maqsud Shayxzodaning "Mirzo Ulug'bek" dramasi va Abdulla Oripovning "Sohibqiron" dramasi ham tarixiy shaxslar, fojiaiy taqdir va murakkab ruhiy kechinmalar tasviri bilan "Abulfayzxon" dramasi o'xshashliklar ko'rsatadi. O'quvchilarni uch guruhga bo'lib, bu dramalarni keys study metodi asosida tahlilga tortamiz. Uch guruhga bo'linib, dramalarni yuqoridagi shaklda keltirilgan besh bosqichda ko'rib chiqamiz. Dastlabki to'rt bosqichda o'quvchilar o'z guruhlariga berilgan dramani muammolarini o'rganib, talilga tortadilar, oxirgi bosqichda boshqa guruhlar tahlil qilayotgan drama yuzasidan ularga muhokama qilish uchun savollar berishadi. Bu esa, guruhlar o'zaro bir-birini ham tinglash zaruratini yuzaga keltiradi.

Uyga vazifa sifatida o'quvchilarga ikki guruhga bo'linib "Abulfayzxon" dramasi keys texnologiyasiga mos tushadigan muammoli vaziyatini sahnalashtirib kelish topshiriladi. Ikki guruh ishtirokchilari kelasi darsda sahna ko'rinishi taqdim qilishadi va bir-birlarining keyslariga yechim topishadi. O'quvchilar muammoli vaziyatni topishadi, tahlil qilishadi, yechim variantlarini ishlab chiqishadi, jamoa bilan ishlashadi, muhokama va bahs-munozaralar olib borishadi, real vaziyatlarga mos yechim topishadi.

Keys texnologiyasi o'quv jarayonida talabalarga real hayotdagi vaziyatlarni tahlil qilish, muammolarni aniqlash, ularni hal etish usullarini topish orqali mustaqil fikrlash, baholash va qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Abulfayzxon dramasi keys studyga solish orqali talabalarda tarixiy, ijtimoiy va psixologik tahlil qilish, shaxslar faoliyatini baholash, o'z fikrini asoslab berish qobiliyati rivojlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurauf Fitrat. "Tanlangan asarlar". – T.: "Ma'naviyat" nashriyoti, 2000. 180-bet.
2. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 10-sinfi uchun darslik. Z.Mirzayeva, K.Jalilov. Yangi nashr. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022.

Гулжахан СЕЙТНИЯЗОВА,
доктор философии по филологическим
наукам (PhD), КГУ имени Бердаха

ВАЖНОСТЬ МАСТЕРСТВА ПЕРЕВОДЧИКА ПРИ ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ

Аннотация: цель данной статьи – рассмотреть основные теоретические и практические аспекты художественного перевода, проанализировать проблемы передачи художественной информации и стилистической формы текста, а также выявить особенности художественного перевода и мастерство переводчиков в каракалпакской литературной традиции.

Ключевые слова: художественный перевод, мастерство переводчика, сохранении художественной формы, специфика.

Annotsatsiya: ushbu maqolaning maqsadi badiiy tarjimaning asosiy nazariy va amaliy jihatlari ko'rib chiqish, badiiy ma'lumotni yetkazish va matnning uslubiy shakli muammolarini tahlil qilish, shuningdek, qoraqalpoq adabiy an'anasida badiiy tarjimaning o'ziga xos xususiyatlari va tarjimonlar mahoratini aniqlashdan iborat.

Kalit so'zlar: badiiy tarjima, tarjimon mahorati, badiiy shaklni saqlash, o'ziga xoslik.

Annotation: the purpose of this article is to consider the main theoretical and practical aspects of literary translation, to analyze the problems of conveying artistic information and the stylistic form of the text, as well as to determine the specifics of literary translation in the Karakalpak literary tradition and the skills of translators.

Key words: literary translation, translator's skill, preservation of artistic form, originality.

Введение. Художественный перевод является одной из наиболее сложных и многогранных сфер переводческой деятельности. Его специфика заключается не только в передаче смыслового содержания текста, но и в сохранении художественной формы, стилистической окраски, образности и национально-культурного колорита. Именно поэтому вопросы художественного перевода, неизменно находятся в центре внимания как отечественных, так и зарубежных исследователей.

Для каракалпакской литературы вопросы художественного перевода имеют особое значение, так как именно через переводы русской, узбекской и мировой классики формировались эстетические ориентиры и художественные традиции. Кроме того, перевод каракалпакских авторов на другие языки позволил донести до широкой аудитории уникальные национальные образы, исторические мотивы и культурные особенности народа.

Основная часть. Теоретические основы художественного перевода.

По определению А. Федорова, художественный перевод представляет собой «воспроизведение литературного произведения в условиях иноязычной культуры с сохранением эстетического воздействия оригинала» [1. Федоров, 1983]. В.Н. Комиссаров подчеркивает, что основная задача переводчика заключается не только в точной передаче содержания, но и в «сохранении функционально-стилистических характеристик текста» [2. Комиссаров, 1990].

Эквивалентность и адекватность в художественном переводе и проблема сохранения национального колорита

Одним из ключевых понятий в теории перевода является категория эквивалентности. По мнению Я.И. Рецкера, эквивалентность – это «семантическое и функциональное соответствие оригинала и перевода» [3. Рецкер, 1974]. Однако в художественном переводе речь идет не только о семантической, но и об эстетической эквивалентности. Переводчик должен воспроизвести художественные образы, ритмику текста, его эмоциональную тональность.

Одной из центральных задач художественного перевода является передача национально-культурной специфики текста. В западной теории перевода широко известны подходы Л. Венути: «доместикация» (приспособление текста к культуре перевода) и «форенизация» (сохранение элементов чужой культуры) [Venuti, 1995]. В контексте каракалпакской литературы проблема сохранения национального колорита особенно актуальна, так как многие произведения глубоко связаны с фольклорной традицией, историческими реалиями и этнокультурными особенностями народа. Поэтому узбекский литературовед А. Буматова, исследуя английские переводы восточных лирических жанров, высказывает следующее ценное мнение о художественном переводе. «Перевод поэзии – сложный процесс. Не каждый переводчик может правильно передать лирический отрывок в художественном переводе. Переводчик должен обладать соответствующими филологическими знаниями и художественным талантом, хорошо знать правила поэзии и, самое главное, знать мелодическую интонацию и ритм. Воссоздание мелодичного, захватывающего стихотворения зависит от мастерства переводчика. Переводчик всегда ищет возможности полностью сохранить секреты художественного мастерства автора в переводе» [4].

Давайте на примере стиха известного каракалпакского поэта И. Юсупова «Бердаху» рассмотрим переводческое мастерство переводчиков на английский и узбекский языки. И. Юсупов, описывая поэтическое мастерство Бердаха, его благородные дела для народа, его смелую борьбу с противоречиями эпохи и его приоритет, сравнивает его с всемирно известными Прометеем и Байроном.

Sen qosiqsañ jirtiq úyde tuwılǵan,
Ash xalıqtıñ ármanına juwılǵan.
Tuwılıwdan ıǵbal izlep xalıqına,
Jalañ ayaq qardı basıp juwırǵan. [5]

Это стихотворение поэта было художественно переведено на узбекский язык переводчиком Музаффаром

Ахмедом. Переводчик, сохранив содержание и форму стихотворения, перевел его на узбекский язык в виде творческого перевода.

Sen – qushiqsan qora uyda tuğilgan,
 Och insonlar armoniga tuğ ilgan.
 Tuğilgandan iqbol izlab xalqiga,
 Yalanoyoq qorni bosib yugurgan,[6]

Хотя переводчик постарался сохранить основной смысл стиха, мы видим, что в некоторых словах переводчик не смог найти правильные альтернативные слова. Например, в оригинале стихотворения в первой строке первой строфы, в смысле – «стихотворение, рожденное в дырявом доме», из-за невозможности найти эквивалент слова «дырявый дом» он называет его «черный дом», что не было использовано должным образом. Такие недостатки встречаются и во второй строфе переведенного стихотворения.

«She'r yozmoqqa hushim yoq» deb payt poylab,
 O'tirmading moy kekirib uyingda,
 В оригинале: Qosiq jazar xoshim joq dep, yosh ańlíp,
 Otirmadiń may kekirip úyińde.

В оригинале говорится «yosh anglab,» а художественный перевод – «payt poylab.» Кроме того, в переводе он ставит диакритические знаки, такие как двойные кавычки, но в оригинале стиха это правило не соблюдается.

Но в целом, смысл и логичность оригинала полностью отражены в узбекском переводе.

Стихотворение поэта И. Юсупова «Бердаху» было художественно переведено на английский язык Р. Рзаевой под названием «То Бердах.»

You are a song born in need,
 In a decrepit yurt here,
 Walking on the snow on bare feet.
 There was a clatter of hoofs near,
 The song, washed by the people's grief. [7. стр. 25]

В первой строке песни говорится: «Ты – песня, рожденная в дырявом доме.» При этом словосочетание «в дырявом доме» переведено на английский язык как «in need» («в нужде»). Здесь заметно, что, поскольку переводчик не смог найти эквивалентное слово, он выбрал слова, подходящие для выражения фразы «в дырявом доме.» В то же время, несмотря на то, что стихотворение написано в традиционной форме, переводчик также вносит

новшества в форму.

Вышеупомянутое стихотворение поэта И. Юсупова также было художественно переведено на русский язык переводчицей Р. Казаковой под названием «Бердаху.»

Ты – песня, что босой по снегу шла,
 А рядом горя цокали копыта,
 Что в ветхой юрте рождена была,
 И бедами народными омыта. [7.стр.26]

При сравнительном анализе русского перевода стихотворения заметны случаи чередования слов. Однако переводчик не смог правильно перевести смысл стихотворения и из-за неправильного использования эквивалентных слов в стихотворении, в русском переводе, также наблюдаются недостатки.

Английский поэт Эндрю Стениленд также перевел это стихотворение на английский язык под названием «То Бердах.»

You are a song that sang out from a tattered tent,
 We washed it, weeping, with our wishes, with our want.
 From birth, you searched for some
 good fortune for the people,
 The snow showed your bare foot-
 prints everywhere you went.[8]

В этом переводе, наряду с успехами в выборе альтернативных слов, видны некоторые недостатки как изменения форм и дополнительных строк. Например, добавление строки «we washed it, weeping, with our wishes, with our want» говорит о художественном переводческом подходе для усиления эмоциональных чувств поэта.

Сравнивая эти переводы, мы приходим к выводу, что каждый переводчик, в зависимости от своего мастерства, стремился сохранить стиль поэта.

Заключение. Исследование проблем художественного перевода актуально в связи с необходимостью поиска оптимальных методов сохранения художественной ценности текста при его передаче на другом языке. В современных условиях глобализации и интенсивного взаимодействия культур вопросы эквивалентности, адекватности и сохранения художественной специфики произведения приобретают особую значимость. И важная роль для передачи точного смысла оригинала полностью зависит от мастерства переводчика, что очень важно для раскрытия идей и мотивов оригинала.

Использованная литература:

1. Федоров А.В. Основы общей теории перевода (Лингвистические проблемы): учебное пособие для институтов и факультетов иностранных языков. 4-е изд., перераб. и доп. – Москва: Высшая школа, 1983. – 303 с.
2. Komissarov V.N., Korolava A.L. A Manual of Translation from English into Russian. – М., 1990.
3. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. – М.: Международные отношения, 1974. – 237 с.
4. Буматова А. Шарқ лирик жанрларининг инглизча таржималарида шаклий - семантик ва поэтик уйғунлик (ғазал ва рубоий мисолида): Филол. фан. фалс. д-ри. (PhD). ... дис. автореф. – Тошкент, 2020. – Б.13.
5. Юсупов И. Ёмир, саған ашықпан... – Нөкис: Қарақалпақстан, 1999. – Б. 8.
6. Қорақалпоқ шеърляти. <https://ziyouz.uz/jahon-sheriyati/qoraqalpoq-sheriyati>
7. Рзаева Р.К. Вопросы художественного перевода. (лирика каракалпакского поэта И. Юсупова) (учебно-методическое пособие по каракалпакской литературе для учащихся общеобразовательных школ, колледжей, академлицеев и студентов вузов). – Нукус, 2015. – С. 25.
8. Endryu Stanilend. Andrew Stanilend's Books. www.andrewstanilend.co.uk. – P. 201.

Шоира ХАШИМОВА,

доктор философии по филологическим наукам (PhD),

преподаватель кафедры методики русского языка Ферганского государственного университета

ТРАГИЗМ СУДЬБЫ ЧЕЛОВЕКА В РАССКАЗАХ В. М. ШУКШИНА

Аннотация: в статье рассматривается проблема трагизма человеческой судьбы в рассказах В. М. Шукшина. Писатель раскрывает внутренний мир простого человека, чья жизнь наполнена противоречиями между прошлым и настоящим, мечтой и действительностью, верой и сомнением. Анализируются характерные черты героев, их духовные поиски, чувство утраты корней и стремление к нравственной опоре. На материале рассказов «Микроскоп», «Чудик», «Срезал», «Верую!» и других показано, как за внешней обыденностью скрываются глубокие душевные конфликты. Подчеркивается, что трагизм у Шукшина не связан с внешними катастрофами, а выражается во внутреннем разладе, в непонимании и одиночестве человека.

Ключевые слова: трагизм судьбы человека; внутренняя драма; деревенская проза; совесть; духовные поиски; гуманизм; нравственные ценности; одиночество; «маленький человек».

Annotatsiya: maqolada V. M. Shukshin hikoyalarida inson taqdirining tragizmi masalasi tahlil qilinadi. Yozuvchi oddiy insonning ichki olamini, uning o'tgan va hozirgi hayot, orzu va haqiqat, imon va shubha o'rtasidagi ziddiyatlar bilan to'lgan ruhiy holatini yoritadi. "Микроскоп", "Чудик", "Срезал", "Верую!" kabi asarlar misolida qahramonlarning ma'naviy izlanishlari, ildizlarini yo'qotish hissi hamda axloqiy tayanch izlash jarayoni tahlil etiladi. Tadqiqotda ta'kidlanishicha, Shukshindagi tragizm tashqi fojealar bilan emas, balki insonning ichki bo'linishi, tushunmaslik va yolg'izlik holatlari bilan bog'liq.

Kalit so'zlar: inson taqdirining tragizmi, ichki drama, qishloq nasri, vijdon, ma'naviy izlanish, gumanizm, axloqiy qadriyatlar, yolg'izlik, "kichik odam".

Annotation: the article analyzes the theme of human tragedy in the short stories of V. M. Shukshin. The writer explores the inner world of the ordinary person, whose life is filled with contradictions between past and present, dream and reality, faith and doubt. Using the examples of stories such as "Microscope," "Chudik," "Srezal," and "I Believe!" the paper examines the characters' spiritual quests, their sense of lost roots, and their search for moral support. The study emphasizes that tragedy in Shukshin's prose is not expressed through external catastrophes, but through the inner division of the individual, misunderstanding, and loneliness.

Key words: tragedy of human destiny; inner drama; village prose; conscience; spiritual quest; humanism; moral values; loneliness; "little man".

Василий Макарович Шукшин вошел в историю русской литературы как писатель, который сумел увидеть и показать внутренний мир простого человека во всей его сложности и глубине. Его герои – люди без громких биографий, без социального блеска, но именно в их судьбах раскрывается подлинная драма эпохи. Автор не стремился к изображению исключительных характеров: напротив, он находил трагическое в привычном, ежедневном, будничном. В рассказах Шукшина человек оказывается в центре неприметных, но глубоких конфликтов – между старым и новым, между верой и сомнением, между желанием быть понятым и невозможностью достичь взаимопонимания.

Шукшинская деревня – это не идиллический мир, а пространство духовных испытаний. Герои писателя нередко переживают чувство потери корней: уходя из деревни, они теряют опору, а в городе обрести ее не могут. Для многих из них движение из одного мира в другой становится источником внутреннего надлома. Так рождается ощущение «пограничного» существования – состояния, когда человек уже не принадлежит прошлому, но и будущего не ощущает, как своего. Исследователи отмечают, что именно «тема сложного изменения сознания человека, уехавшего из деревни, но сохранившего крестьянский склад мышления» была одной из центральных в творчестве писателя [1]. Герои Шукшина живут в переходную эпоху, когда старый уклад рушится, а новый только формируется. Они вынуждены приспособ-

ливаться к переменам, но внутренне сопротивляются им. Отсюда – постоянное чувство несоответствия, боли, внутренней раздвоенности. Человек, привыкший жить по совести, сталкивается с миром, где решают практичность и выгода. Простодушие воспринимается как наивность, искренность – как чудачество, стремление к правде – как упрямство. Эта разница в восприятии и становится источником трагедии.

Одним из самых выразительных произведений, где раскрыта тема внутреннего разлада, является рассказ «Микроскоп». Андрей Ерин, обычный рабочий, решает приобрести микроскоп, чтобы «посмотреть, что там, внутри» – не из любопытства, а из искреннего желания расширить свой мир. Однако жена и соседи воспринимают его поступок как нелепую затею, не видя в нем духовного смысла. Герой оказывается в одиночестве: его стремление к познанию не находит отклика. Покупка, которая должна была стать шагом к самопознанию, оборачивается унижением. За бытовым конфликтом скрывается глубокий философский мотив – попытка человека выйти за границы обыденности и трагическое осознание невозможности этого выхода [2].

Похожий внутренний надлом чувствуется и в рассказе «Чудик». Главный герой вызывает у окружающих усмешку, но его непрактичность, простота, бесхитростное желание добра говорят о духовной чистоте. Он живет «по правде сердца», не умея притворяться, и потому постоянно сталки-

вається з непониманням. Її трагедія – не в поразенні, а в тому, що світ не спроможний прийняти людину без подвійного дна. В образі Чудика заключено щось глибоко російське – довірливість, совістливість, прагнення до ідеалу, обречені на зіткнення з грубою дійсністю [3].

Особа форма внутрішнього розладу проявляється в розповіді «Срезал». Деревенський чоловік Егорич в розмові з інтелектуалом намагається довести, що не гірше освічених людей. Її прагнення самоствердитися виливається в грубість і насмішку. Пізніше герой відчуває сором і порожнечу. Шукшин показує, як почуття приниженості і неповноцінності може перетворитися в злобу і агресію. Ця біль – не особиста, а загальна: в ній відображено страждання цілого шару людей, опинившись між старим світом і новим, втрачених впевненість у своїй цінності [4].

Розповідь «Вірю!» заповнює тему трагізму релігійно-морального вмісту. Герой шукає духовну опору, прагне до внутрішньому очищенню, але повсякденність заглушає його пошуки. Він хоче вірити, але віра для нього – не церковний ритуал, а жажда сенсу, прагнення до світла. Писатель показує, що людина може залишитися віруючим навіть тоді, коли всі зовнішні форми віри зруйновані. Її віра – це пошук істини, але і шлях страждання, шлях непорозуміння [5]. Трагічне у Шукшина не має гучних зовнішніх проявів. Її герої не загинуть, не виконують подвигів, але внутрішньо переживають важкі випробування. Це тихий трагізм, що виявляється в почутті порожнечі, в безвиході, в розриві між внутрішнім і зовнішнім. Писатель показує, як в самому звичайному чоловіку може жити драма, гідна великої літератури. Один з критиків назвав це «трагедією непорозуміння» [6], і в цьому визначенні заключена сутність шукшинського світу: людина страждає не від ворожості, а від того, що її почуття і думки не знаходять відгуків.

Важке місце в прозі Шукшина займає мотив дороги і пошуку. Її герої часто знаходяться в русі: їздять, повертаються, мріють між різними просторами. Дорога у письменника – не просто шлях з точки А в точку Б, а символ духовного странствія. Герой в дорозі шукає не нове місце, а самого себе. Але майже завжди це русло залишається незавершеним. Трагізм тут заключається в неможливості досягти мети, в безкінечному пошуку гармонії. Шукшин глибоко відчував зв'язок людини з землею, з родом, з традицією. Втрата цієї зв'язки сприймалася їм як катастрофа. Її герої тоскують по домі, по тим часам, коли життя було ясним і зрозумілим. Вони прагнуть повернути втрачене рівновагу, але час

неможливо рухатися вперед. Ця ностальгія по «корням» надає розповідям особливу поетичність і горіч.

Особливе місце в його творчості займає тема совісті. Для Шукшина людина без совісті – духовно мертва. Її герої совістливі навіть у дрібницях, відчувають вину там, де її, здавалося б, немає. В розповіді «Сільські жителі» герой відчуває внутрішній дискомфорт, допомагаючи сусідові, хоча поступає правильно. Для письменника совість – це живе почуття, не вимагає зовнішніх санкцій. Трагізм в тому, що світ перестає чути голос совісті, а людина, який намагається їй слідувати, стає чужим. У багатьох творах Шукшина відчувається близькість до чеховської традиції. Як і у Чехова, зовнішня неприметність подій обертається внутрішнім переворотом. Звичайність стає дзеркалом вічних проблем. Але якщо чеховський герой схильний до іронічного самоаналізу, то у Шукшина він більш прямолиній, простий, відкритий. Її біль не раціональний, а серцевий. Трагізм у Шукшина завжди пов'язаний з вірою в людину. Навіть коли герої терплять поразку, вони не викликають жалості – навпаки, вони пробуджують повагу. В їх недосконалості проявляється гідність, в слабкості – сила. Писатель впевнений: людина може помилятися, але не втрачає права на співчуття. Її розповіді пронизані добротою, якою не позбавлена навіть найгірша правда.

Таким чином, трагізм долі людини в розповідях Василя Шукшина багатогранний. Він пов'язаний і з історією, і з внутрішнім світом, і з моральними основами життя. Це трагізм перехідної епохи, коли руйнуються звичні орієнтири, а нові цінності ще не закоренилися. Це трагізм самотності і непорозуміння, коли доброта стає слабкістю, а чесність – приводом для насмішки. Але в той же час це і трагізм духовного зросту, шлях до усвідомлення себе, до очищення через страждання. Герої Шукшина не героїчні, але людські; не великі, але правдиві. Їх життя – дзеркало національного характеру, в якому змішані біль, юмор, віра і безкінечне прагнення до світла. Писатель бачив свою задачу в тому, щоб нагадати читачеві про головне – про людську гідність, про здатність любити, прощати і зберігати добро навіть тоді, коли все навколо руйнується. В цьому заключається гуманістична сила його прози. Шукшин не створює міфу про «маленького чоловіка» – він розкриває величність простоти, трагічну красу душі, яка не вміє жити наполовину. Її розповіді учать не співчувати, а розуміти.

Использованная литература:

1. Чжэньнань Г. Проблема человека в творчестве В. М. Шукшина и Ф. М. Достоевского на примере произведений «Калина красная» и «Преступление и наказание». CyberLeninka, 2020.
2. Бабинский М. Великая сила культуры: Рассказ В. М. Шукшина «Микроскоп». Учительская газета, 2002, № 9 (26 февраля).
3. Олесина Е. «Рассказ-судьба» (В. М. Шукшин). ВикиЧтение. URL: <https://lit.wikireading.ru/44270>
4. Глушаков П. Поэтика структурных оппозиций в прозе В. М. Шукшина. International Journal of Russian Studies, 2012, № 1.
5. «Судьба. Характер. Исповедь. К 90-летию Василия Шукшина». Вопросы литературы, 2019.
6. Юрченко Е. Трагедия непонимания в рассказах Шукшина. Вестник Томского гос. университета, 2018, № 427.
7. Кукуева Г. В. Деталь в текстах рассказов-очерков В. М. Шукшина. CyberLeninka, 2020.

Зухра ШЕРМАТОВА,
Чирчикский государственный педагогический университет

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НОРМАТИВНО-МЕТОДИЧЕСКОЙ БАЗЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Аннотация: в статье рассматриваются современные тенденции и направления развития системы языкового образования в Республике Узбекистан в контексте проводимых реформ в сфере образования. Особое внимание уделено анализу нормативных документов, регламентирующих обучение иностранным языкам, в частности Постановлению Президента Республики Узбекистан ПП-№5117 от 6 мая 2021 года и Государственному образовательному стандарту высшего образования (2021). Выявлены достоинства и недостатки действующего стандарта, обозначены проблемы, связанные с отсутствием конкретных критериев языковой и методической подготовки будущих педагогов. Отмечено, что в условиях интеграции в мировое образовательное пространство и расширения билингвального обучения требуется разработка отдельного отраслевого стандарта по языковому образованию для педагогических направлений. Предлагаются рекомендации по формулировке целевых уровней владения иностранным языком, структурированию языковой подготовки и внедрению системной диагностики компетенций на основе международных требований CEFR.

Ключевые слова: государственный образовательный стандарт, иностранный язык, языковая компетенция, педагогическое образование, CEFR, реформы образования, методическая подготовка, билингвальное обучение, цифровые технологии, Узбекистан.

Annotatsiya: ushbu maqolada ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar doirasida O'zbekiston Respublikasida til ta'limi tizimining hozirgi tendensiyalari va rivojlanish yo'nalishlari ko'rib chiqiladi. Chet tillarini o'qitishni tartibga soluvchi me'yoriy hujjatlarni, xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 6-maydagi PF-5117-sonli Farmoni va Oliy ta'limning Davlat ta'lim standartini (2021) tahlil qilishga alohida e'tibor qaratilgan. Amaldagi standartning afzalliklari va kamchiliklari aniqlangan va bo'lajak o'qituvchilarning til va metodologik tayyorgarligi uchun aniq mezonlarning yo'qligi bilan bog'liq muammolar bayon etilgan. Ta'kidlanishicha, global ta'lim makoniga integratsiyalashuv va ikki tilli ta'limning kengayishi sharoitida pedagogik yo'nalishlar doirasida til ta'limi uchun ushbu sohaga oid standartni ishlab chiqish zarur. Chet tillarini bilishning maqsadli darajalarini shakllantirish, til ta'limini tizimlashtirish va CEFRning xalqaro talablari asosida tizimli kompetensiyaviy baholashni amalga oshirish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: davlat ta'lim standarti, chet tili, til kompetensiyasi, o'qituvchilarni tayyorlash, CEFR, ta'lim islohotlari, metodologik tayyorgarlik, ikki tilli ta'lim, raqamli texnologiyalar, O'zbekiston.

Annotation: this article examines current trends and development directions for the language education system in the Republic of Uzbekistan in the context of ongoing reforms in the field of education. Particular attention is paid to the analysis of regulatory documents governing the teaching of foreign languages, in particular, the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan PD-No. 5117 of May 6, 2021, and the State Educational Standard of Higher Education (2021). The advantages and disadvantages of the current standard are identified, and problems associated with the lack of specific criteria for the language and methodological training of future teachers are outlined. It is noted that, in the context of integration into the global educational space and the expansion of bilingual education, the development of a separate standard for language education for pedagogical fields is required. Recommendations are offered for formulating target levels of foreign language proficiency, structuring language training, and implementing a systemic competency assessment based on the international requirements of the CEFR.

Key words: state educational standard, foreign language, linguistic competence, pedagogical education, CEFR, education reforms, methodological training, bilingual education, digital technologies, Uzbekistan.

Введение

Сегодня в Узбекистане, ввиду проводимых реформ в области образования, уделяется особое внимание подготовке высококвалифицированных педагогических кадров. Особое место в этих преобразованиях занимает изучение и преподавание иностранных языков, что обусловлено стремлением

республики к интеграции в мировое образовательное и научное пространство. В рамках нормативных документов, регламентирующих обучение иностранным языкам, активно внедряются современные методики преподавания, разрабатываются критерии и показатели сформированности иноязычной компетенции у выпускников педагогических высших учебных

заведений. Повышение качества образования обеспечивается за счет внедрения международных стандартов, привлечения иностранных специалистов, а также использования цифровых технологий и мультимедийных ресурсов в образовательном процессе. Всё это направлено на формирование у будущих педагогов не только высокого уровня языковой компетенции, но и навыков эффективного преподавания, соответствующих требованиям времени.

Важную роль в совершенствовании преподавания иностранных языков играют нормативные документы и государственные программы, принятые в Республике Узбекистан. Одним из ключевых шагов стало принятие Постановления Президента Республики Узбекистан ПП-№5117 от 6 мая 2021 года «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы обучения иностранным языкам». В нем определены стратегические направления развития языкового образования, включая раннее обучение иностранным языкам, внедрение международных стандартов CEFR, повышение квалификации педагогов и активное использование ИКТ в учебном процессе. Также документ предусматривает тесное сотрудничество с зарубежными образовательными учреждениями и организациями.

В рамках реализации данной политики были обновлены государственные образовательные стандарты и учебные программы по иностранным языкам на всех уровнях образования – от дошкольного до высшего. Новые учебные программы ориентированы на коммуникативный подход и развитие четырех основных языковых навыков (аудирования, говорения, чтения и письма). В общеобразовательных школах внедрены учебники, разработанные на основе международных требований, также в педагогических высших учебных заведениях усиливается подготовка будущих учителей с акцентом на методику преподавания языков и практическое применение полученных знаний. Всё это создает прочную нормативно-методическую базу для формирования эффективной системы языкового образования в Узбекистане.

Основная часть

С учетом вышеперечисленных факторов особое внимание в последние годы уделяется совершенствованию содержания образовательных стандартов, их соответствию международным требованиям и реалиям национальной системы образования. Анализ государственных образовательных стандартов и учебных программ по иностранным языкам в Республике Узбекистан позволяет выявить основные направления государственной политики в сфере языкового образования, а также оценить эффективность предпринимаемых мер по его модернизации.

Государственный образовательный стандарт высшего образования, утвержденный приказом Министра высшего и среднего специального обра-

зования №311 от 16 июля 2021 года, представляет собой нормативную основу, обеспечивающую единый подход к формированию и реализации образовательных программ в высших учебных заведениях Узбекистана. Его структура отражает стремление к гармонизации национальной системы образования с международными требованиями, включая принципы компетентностного подхода, ориентацию на результат обучения и академическую мобильность. Стандарт задает общую модель подготовки выпускников, формируя базу для проектирования учебных планов и программ, а также создает предпосылки для внедрения гибких образовательных траекторий.

В контексте подготовки специалистов с высшим образованием, документ обеспечивает общее методологическое основание, но не содержит конкретных ориентиров относительно языкового уровня выпускников, структуры курсов по иностранному языку, методических подходов, а также целевых показателей в области языковой подготовки, в частности, педагогических кадров. На наш взгляд, для педагогических направлений, где иностранный язык является не только предметом, но и средством будущей профессиональной деятельности, такое отсутствие конкретики может привести к снижению качества подготовки. Особенно это актуально в условиях растущего международного сотрудничества и внедрения билингвального образования в школах. В частности, отсутствуют четкие указания на ожидаемые уровни владения иностранным языком по шкале CEFR, структура языковой подготовки представлена обобщенно, а такие ключевые компоненты, как методика преподавания и грамматическая компетенция будущего учителя, не отражены в виде конкретных формулировок и требований. Это снижает нормативную определенность и затрудняет разработку унифицированных и качественных программ для совершенствования языковой, в частности, грамматической, компетенции будущих преподавателей в области обучения иностранному языку.

Также остается неурегулированным вопрос распределения учебных часов между практикой владения языком и формированием профессиональных педагогических умений, включая обучение грамматике как содержательному и методическому аспекту. В результате высшие учебные заведения разрабатывают образовательные программы на собственное усмотрение, что приводит к вариативности качества подготовки выпускников. Для повышения эффективности подготовки будущих преподавателей английского языка необходим пересмотр отдельных положений стандарта с учетом современных требований к языковому и методическому образованию. Так, например, в разделе по Общим требованиям к содержанию учебных планов и программ направлений и специальностей высшего

образования указано, что «учебный план включает блок обязательных предметов и блок предметов по выбору» [1], однако не отмечается, входит ли иностранный язык в перечень обязательных предметов, и на каком уровне должен владеть выпускник высшего учебного заведения иностранным языком (по шкале CEFR). Также, в разделе по Оценке качества подготовки кадров и деятельности организаций высшего образования не конкретизированы критерии по методической и цифровой подготовке преподавателя иностранных языков. С учетом выявленных выше недостатков, мы полагаем целесообразным внесение в данный стандарт следующих изменений и дополнений: формулировка целевых уровней языковой компетенции выпускников (например, B2–C1) с привязкой к международной шкале CEFR; введение четкой структуры языковой подготовки; выделение не менее 20% объема учебного времени на формирование языковых умений и стратегий их преподавания; системная диагностика языковых компетенций, включая грамматику, в виде экзаменов или портфолио, соответствующих международным стандартам.

Следует отметить, что прежний государственный образовательный стандарт по иностранным языкам, принятый постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан №124 от 8 мая 2013 года «Об утверждении государственного образовательного стандарта по иностранным языкам системы непрерывного образования» [2], сыграл значительную роль в становлении и развитии системы иноязычного образования. Он стал первым документом, в котором обучение иностранным языкам было представлено как приоритетное направление в подготовке специалистов, с ориентацией на уровневую модель владения языком, адаптацию международных требований (CEFR), а также введение, формирование, развитие и совершенствование языковых компетенций. Именно этот стандарт заложил основу для системной интеграции языковой подготовки в различные образовательные программы и способствовал активному внедрению инновационных методик обучения.

В связи с утратой силы стандарта 2013 года в соответствии с постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан от 12 августа 2021 года № 511 «О внесении изменений и дополнений, а также признании утратившими силу некоторых решений Правительства Республики Узбекистан в связи с

совершенствованием законодательства в области деятельности фонда «Эп-юрт умиди» и образования» и переходом к более общему нормативному регламенту (Государственный образовательный стандарт высшего образования, принятый в 2021 году), встает необходимость разработки отдельного комплексного документа, регулирующего обучение иностранным языкам в высшем педагогическом образовании. Такой документ мог бы выступать в качестве альтернативного отраслевого стандарта или концептуальной рамки, определяющей цели, содержание, методические подходы и ожидаемые результаты языковой подготовки. Это обеспечит преемственность в развитии языкового образования, повысит его качество и актуальность, а также будет способствовать подготовке конкурентоспособных специалистов в области преподавания иностранных языков.

Заключение

Таким образом, анализ действующих нормативных документов, регулирующих обучение иностранным языкам в Республике Узбекистан, показывает, что на государственном уровне созданы прочные предпосылки для развития языкового образования, внедрения международных стандартов и совершенствования подготовки педагогических кадров. В то же время современный Государственный образовательный стандарт высшего образования (2021) характеризуется высокой степенью обобщенности и недостаточной конкретизацией требований к языковой и методической подготовке будущих преподавателей иностранных языков. Это приводит к разнородности образовательных программ и различиям в уровне подготовки выпускников.

В целях повышения качества педагогического образования представляется необходимым уточнить в стандарте целевые уровни владения иностранным языком в соответствии с международной шкалой CEFR, определить структуру языковой подготовки и предусмотреть систему диагностики языковых и методических компетенций. Введение отдельного отраслевого стандарта или концепции языковой подготовки для педагогических направлений позволит обеспечить преемственность, системность и единые критерии качества обучения. Это, в свою очередь, будет способствовать формированию конкурентоспособных специалистов, владеющих современными технологиями преподавания иностранных языков и готовых эффективно работать в условиях глобализации образовательного пространства.

Использованная литература:

1. Государственный образовательный стандарт высшего образования Республики Узбекистан 3556:2021 [Электронный ресурс]. – URL: <https://share.google/ZsVAm8P4sn7ObO1ye> (дата обращения: 11.07.2025)
2. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан № 124 от 8.05.2013 [Электронный ресурс]. – URL: <https://lex.uz/docs/2165724> (дата обращения: 11.07.2025)

Нилуфар УСМОНОВА,
 преподаватель Ферганского государственного университета,
 Махбуба ХАМИДОВА,
 преподаватель Ферганского государственного
 университета

ТЕНДЕНЦИЯ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОЙ ПАРАДИГМЫ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Аннотация: в статье рассматривается современное состояние когнитивной лингвистики и основные направления её развития. Особое внимание уделяется ключевым концепциям, сформировавшим теоретическую основу дисциплины: теории концептуальной метафоры Дж. Лакоффа и М. Джонсона, когнитивной семантике Л. Талми, теории прототипов Э. Рош и фреймовой семантике Ч. Филлмора. Анализируются междисциплинарные связи когнитивной лингвистики с нейролингвистикой, когнитивной психологией и культурологией. Подчеркивается роль современных цифровых и корпусных методов, способствующих расширению методологической базы. Делается вывод о том, что когнитивная лингвистика продолжает развиваться как интегративное научное направление, объединяющее методы различных дисциплин и ориентированное на исследование взаимосвязи языка, мышления и культуры.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика; концептуальная метафора; когнитивная семантика; теория прототипов; фреймовая семантика; нейролингвистика; категоризация; концептуализация; корпусные методы; лингвокультурология.

Annotatsiya: maqolada kognitiv lingvistikaning hozirgi holati va uning asosiy rivojlanish yo'nalishlari tahlil qilinadi. Tadqiqot markazida ushbu ilmiy yo'nalishning nazariy asoslarini shakllantirgan konseptual metafora nazariyasi (J. Lakoff va M. Jonson), L. Talmining kognitiv semantikasi, E. Roschning prototiplar nazariyasi hamda Ch. Fillmorning freym semantikasi turadi. Kognitiv lingvistikaning neyrolingvistika, kognitiv psixologiya va madaniyatshunoslik bilan o'zaro aloqalari ko'rib chiqiladi. Raqamli texnologiyalar va korpus metodlarining qo'llanishi ilmiy tadqiqotlarning metodologik bazasini sezilarli darajada kengaytirayotgani ta'kidlanadi. Xulosa sifatida kognitiv lingvistika til, tafakkur va madaniyat o'rtasidagi murakkab munosabatlarni o'rganishga qaratilgan integrativ fan sifatida izchil rivojlanib borayotgani ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: kognitiv lingvistika, konseptual metafora, kognitiv semantika, prototiplar nazariyasi, freym semantikasi, neyrolingvistika, kategoriyalash, konseptualizatsiya, korpus metodlari, lingvomadaniyatshunoslik.

Annotation: the article examines the current state of cognitive linguistics and its major developmental trends. Particular attention is given to the key theoretical frameworks that laid the foundation for the discipline, including the conceptual metaphor theory of G. Lakoff and M. Johnson, L. Talmy's cognitive semantics, E. Rosch's prototype theory, and C. Fillmore's frame semantics. The study highlights the interdisciplinary connections between cognitive linguistics, neurolinguistics, cognitive psychology, and cultural studies. It also emphasizes the growing role of digital technologies and corpus-based methods, which significantly expand the methodological potential of linguistic research. The conclusion drawn is that cognitive linguistics continues to evolve as an integrative field of humanities, aimed at exploring complex interactions between language, cognition, and culture.

Key words: cognitive linguistics; conceptual metaphor; cognitive semantics; prototype theory; frame semantics; neurolinguistics; categorization; conceptualization; corpus methods; cultural linguistics.

Современная когнитивная лингвистика по праву рассматривается как одно из наиболее интенсивно развивающихся направлений языкознания, объединяющее широкий спектр подходов, ориентированных на изучение языка как ключевого механизма познания и интерпретации окружающей действительности. Центральным объектом внимания данного направления является исследование того, каким образом языковые структуры отражают процессы мышления, организуют их и участвуют в формировании концептуального опыта индивида. Развитие когнитивной лингвистики определяется совокупностью глобальных научных тенденций и локальных культурных факторов.

Теоретические основания направления были заложены работами Дж. Лакоффа и М. Джонсона, которые предложили принципиально новое понимание метафоры как базового механизма концептуализации. Их исследование «Метафоры, которыми мы живем» показало, что метафоры не ограничиваются сферой художественного языка, а выступают универсальными средствами структурирования

мышления [Лакофф, Джонсон, 2004, с. 15]. По мнению М. Джонсона, именно метафорические модели определяют способы интерпретации абстрактных явлений, опираясь на телесно переживаемый опыт [Лакофф, Джонсон, 2004, с. 42]. Так, концептуальная метафора «ВРЕМЯ – ДЕНЬГИ» позволяет репрезентировать время как ресурс, подлежащий распределению, экономии или потере, что коррелирует с повседневными практиками труда и управления бюджетом.

Дальнейшее развитие когнитивной лингвистики связано с исследованиями Л. Талми, который сосредоточил внимание на универсальных когнитивных процессах, лежащих в основе языковой семантики. Ученый предложил концепцию когнитивной семантики, направленную на изучение того, каким образом языковые системы кодируют информацию о пространстве, времени, движении и причинно-следственных отношениях. Талми показал, что межъязыковые различия в описании пространственных событий – например, особенности глагольной системы английского и испанского языков – демонстрируют различные способы концепту-

альной организации пространства [Талми, 2005, с. 118]. В английском языке основная семантическая нагрузка приходится на глаголы, указывающие на способ движения («*run*», «*jump*»), тогда как в испанском языке ведущим становится обозначение цели или направления движения.

Развитие когнитивистского знания сопровождалось становлением таких значимых теорий, как теория прототипов Э. Рош и фреймовая теория Ч. Филлмора. Эти концепции радикально изменили представления о структуре знаний и о принципах функционирования языка [Рош, 1988; Филлмор, 1982].

Теория прототипов Э. Рош исходит из положения о том, что категории не являются строго фиксированными и логически упорядоченными структурами. Напротив, они организованы вокруг наиболее типичных представителей – прототипов. Так, в категории «птица» воробей и голубь рассматриваются как более характерные представители, чем пингвин или страус. Исследования Рош показали, что прототипная организация категорий отражает реальные когнитивные процессы: она влияет на скорость идентификации, точность категоризации и раскрывает культурные различия в восприятии мира [Рош, 1988, с. 131]. Прототипы, таким образом, могут быть как универсальными, так и культурно обусловленными: например, представления о «тихом шуме» могут отличаться в зависимости от культурных ассоциаций (шелест листьев, скрип снега, шорох песка).

Фреймовая теория Ч. Филлмора предложила рассматривать фреймы как структурированные блоки знаний, активизирующиеся в процессе интерпретации речевых высказываний. Фрейм включает типичные роли, сценарии, объекты и действия, связанные с определенной ситуацией. Например, фрейм «ресторан» содержит роли официанта и клиента, действия заказа и оплаты, а также предметы – меню, столик и др. [Филлмор, 1982, с. 124]. Филлмор показал, что понимание высказываний невозможно без опоры на такие структурированные знания: выбор грамматических форм и лексических единиц определяется активным фреймом. Так, в предложении «Клиент заказал столик у окна» интерпретация слова «столик» возможна только в рамках соответствующего фрейма.

Обе теории – прототипов и фреймов – существенно расширили методологические горизонты когнитивной лингвистики, продемонстрировав ее ориентированность на исследование динамических, гибких и культурно опосредованных структур знаний.

На современном этапе одной из ключевых тенденций

развития когнитивной лингвистики является междисциплинарность. Активное взаимодействие с когнитивной психологией, нейролингвистикой, культурологией и философией расширяет теоретическую базу дисциплины и позволяет исследовать глубинные механизмы связи языка, мышления и культуры. Е. С. Кубряков подчеркивает, что когнитивная лингвистика предоставляет возможность выхода за рамки традиционного описания языка, расширяя исследовательский инструментарий за счет методов смежных наук [Кубряков, 2004, с. 19]. Существенный вклад в развитие современных исследований вносят нейробиологические методы, в частности функциональная магнитно-резонансная томография, позволяющая анализировать мозговые процессы, лежащие в основе интерпретации метафорических и категориальных структур. Работы Г. В. Степанова показывают, что использование нейролингвистических подходов позволяет выявить механизмы семантической интеграции сложных концептуальных моделей [Степанов, 2015, с. 87].

Значимым направлением является изучение культурно-специфических форм когниции. Лингвокультурологические исследования А. Вежбицкой рассматривают способы, которыми национальные системы ценностей и культурные сценарии закрепляются в языке [Вежбицкая, 2001, с. 55]. Возрастающее внимание уделяется также динамике языковой картины мира, поскольку процессы глобализации, цифровизации и социальные изменения приводят к трансформации концептуальных структур. Изучение концептов, формирующихся в цифровой среде, становится одним из приоритетных направлений современных исследований. Важной тенденцией развития когнитивной лингвистики является внедрение цифровых технологий, корпусных методов и алгоритмов машинного обучения. Использование больших данных и автоматизированных инструментов анализа позволяет значительно повысить объективность и точность научных выводов. А. Н. Баранов справедливо отмечает, что цифровизация расширяет возможности исследования концептуальной динамики языка [Баранов, 2016, с. 103].

Таким образом, когнитивная лингвистика продолжает развиваться как интегративная область гуманитарного знания, активно включающая достижения смежных дисциплин и современные технологические средства. Данный подход позволяет формировать более глубокие представления о взаимодействии языка, мышления и культуры, что определяет устойчивую перспективность данного научного направления.

Использованная литература:

1. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем / пер. с англ. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
2. Талми Л. Когнитивная семантика и структура языка / пер. с англ. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2005. – 387 с.
3. Рош Э. Прототипы и категориальные системы / пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 23. – М.: Прогресс, 1988. – С. 113–144.
4. Филлмор Ч. Дж. Рамы и семантика // Вопросы языкознания. – 1982. – № 4. – С. 123–143.
5. Кубряков Е. С. Основы когнитивной лингвистики. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 416 с.
6. Степанов Г. В. Языковое сознание и нейролингвистическая обработка информации. – М.: Наука, 2015. – 304 с.
7. Вежбицкая А. Понимание культур через ключевые слова: русский язык и культурные модели. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 412 с.
8. Баранов А. Н. Корпусные исследования и когнитивная лингвистика. – М.: Языки славянских культур, 2016. – 198 с.

Махсудахон МАХМУДЖАНОВА,
 старший преподаватель кафедры изучения
 узбекского и иностранных языков Ферганского
 государственного университета

ПРОБЛЕМЫ И ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ МОТИВАЦИИ К ИЗУЧЕНИЮ ИНОСТРАННОГО (РУССКОГО) ЯЗЫКА В НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗАХ

Аннотация: в статье рассматриваются особенности мотивации овладения русским языком студентами неязыковых вузов. Анализируются объективные и субъективные факторы, влияющие на успешность обучения, подчёркивается значимость профессионально-ориентированного подхода и создания ситуаций общения, приближенных к реальным условиям будущей профессиональной деятельности.

Ключевые слова: мотивация, русский язык как иностранный, профессионально-ориентированное обучение, неязыковой вуз, студенты инженерного профиля.

Annotation: the article examines the specifics of motivation in mastering Russian as a non-native language by students of non-linguistic universities. Both objective and subjective factors influencing the effectiveness of learning are analyzed. The importance of a professionally oriented approach and the creation of communication situations close to real professional conditions is emphasized.

Key words: motivation, Russian as a foreign language, professionally oriented teaching, non-linguistic university, engineering students.

Annotatsiya: maqolada nofilologik universitetlar talabalari tomonidan rus tilini o'zlashtirishda motivatsiyaning xususiyatlari ko'rib chiqiladi. O'qitish samaradorligiga ta'sir etuvchi obyektiv va subyektiv omillar tahlil qilinadi. Kasbiy yo'naltirilgan yondashuv va kelajakdagi kasbiy faoliyat sharoitlariga yaqin bo'lgan muloqot vaziyatlarini yaratishning ahamiyati alohida ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: motivatsiya, rus tili chet tili sifatida, kasbiy yo'naltirilgan ta'lim, notil universiteti, muhandislik yo'nalishi talabalari.

Мотивация выступает важным механизмом раскрытия личностных ресурсов, способствует развитию и воспитанию, а также напрямую влияет на результативность обучения. Поскольку мотивация является динамичным образованием, она изменяется под воздействием социальных и экономических факторов, что требует целенаправленного формирования у студентов инженерного профиля интереса к овладению неродным языком с целью развития их коммуникативной компетенции.

Для тюркоязычных студентов технических вузов высокая учебная мотивация становится важным условием успешной профессиональной подготовки. Преподавателю необходимо учитывать мотивы, определяющие учебную деятельность студентов, и поддерживать их интерес на должном уровне. Учебная мотивация – это движущая и ведущая сила процесса развития личности, ее познавательных потребностей, это не сумма мотиваций отдельных предметов, а новое более сложное образование, имеющее свои специфические признаки [1.2].

Установлено, что эффективность формирования мотивации к изучению иностранного языка во многом зависит от создания на занятиях коммуникативных ситуаций, соответствующих профессиональным интересам будущих специалистов и приближенных к

реальным условиям общения. Н. Емельянова определяет подобное взаимодействие как оптимальное. Одним из наиболее важных условий воспитания будущего специалиста является соответствие интересов, склонностей и способностей молодежи выбираемой профессии. Каким будет специалист, во многом зависит от мотивации выбора профессии, от того, какими мотивами руководствуется человек в своей деятельности. [2.1]. Ученые выделяют четыре этапа жизнедеятельности личности, непосредственно связанные с формированием ее мотивационной сферы: предпрофессиональный, выбора профессии, профессионального обучения, профессиональной деятельности. Мотивы профессиональной подготовки, по мнению В. Ковалева, зависят от уже сложившегося в школе отношения к учению (и уровня подготовленности) и отношения к избранной профессии (как совокупности мотивов выбора профессии) [3.4].

Профессионально-ориентированное обучение тюркоязычных студентов инженерного профиля выступает важным средством формирования профессиональной направленности, получения знаний о будущей специальности и развития профессиональных интересов. Практика преподавания русского языка студентам-билингвам данной категории подтвержда-

ет выводы Т. Кольцова о высокой эффективности формирования положительной мотивации и значимых профессиональных и социальных качеств. Это достигается за счет содержания учебного материала, организации учебной и вне учебной деятельности, а также особенностей взаимодействия преподавателя со студентами и внутри студенческого коллектива.

Как показывает практика обучения неродному языку в тюркоязычной аудитории инженерного профиля, оптимальное педагогическое общение имеет определяющее значение, исходя из социальной природы языка как средства общения. Анализ психологических особенностей неуспевающего учащегося показывает, что причиной многих его неудач является малоэффективное общение с ним учителя, отсутствие дружеского расположения, а порой и явно негативное отношение [4.3]. Это доказывает, насколько значима роль личности преподавателя в педагогическом общении. В связи с этим В. Кан-Калик подчеркивает: «Педагог не может быть плохим человеком, иначе он перестает быть профессионалом, даже отлично владея предметом» [5.3].

Известно, что наиболее эффективным стилем общения является демократический, основанный на сотрудничестве и партнерском взаимодействии преподавателя и студентов в процессе совместной деятельности. Такой тип взаимодействия обеспечивает не только результативность обучения, но и способствует развитию личностных качеств всех его участников. Следует отметить, что успешность овладения иностранным языком зависит и от личностных характеристик, особенностей высшей нервной деятельности, характера и т.д. В соответствии с этим некоторые люди лучше овладевают речью, другие – языковой системой. Очевидная проблема для всех обучаемых – это величина языкового задания,

продолжительность по времени и интенсивность усилия, необходимого для достижения удовлетворительного уровня владения языком.

Среди личностных факторов, которые отличают успешных обучаемых от неуспешных, могут быть такие характеристики, как положительная ориентация на задание, я-включенность, высокий уровень притязаний, ориентация на цель и упорство в ее достижении [6.1]. Их всех личностных особенностей мы считаем наиболее важными при овладении иностранным языком коммуникативные особенности обучаемого, которые проявляются, прежде всего, при обучении общению на иностранном языке, т.к. потребность в общении и желание общаться с окружающими людьми способствуют усилению мотивации овладения иностранным языком.

Таким образом, эффективность овладения иностранным/неродным языком находится в зависимости от уровня развития мотивации к предмету. Из всех видов мотивации, стимулирующих студентов к овладению иностранным языком, наиболее значимой является внутренняя – мотивация, обусловленная интересом к самой учебной деятельности и процессу ее осуществления. В психологии установлена зависимость между профессиональной мотивацией и мотивацией овладения иностранным языком: более высокому уровню профессиональной мотивации соответствует более высокая значимость внутренних мотивов. В процессе проектирования технологии проведения практического занятия по русскому языку в техническом вузе преподавателю-русисту необходимо учитывать возрастные особенности студентов, обеспечить возможность решения учебно-воспитательных задач развития личности и создать условия, соответствующие возрастным и индивидуальным особенностям обучаемых.

Использованная литература:

1. Емельянова Н. А. Формирование оптимальной мотивации овладения иностранным языком студентами неязыкового вуза: дис. ... кандидата псих. наук: 19.00.07 / Емельянова Наталья Николаевна. – Новгород, 1997 – 233 с.
2. Ильин В. С. Проблемы формирования мотивации учения у школьников. – Ростов-на-Дону, 1975. – С. 3 –28.
3. Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении. Книга для учителя / Кан-Калик В. А. – М.: Просвещение, 1987. – 190 с.
4. Ковалев В. И. Мотивы поведения и деятельности / Ковалев В. И. – М.: Наука, 1988. – 192 с.
5. Козик П. Я. Исследование мотивационных предпосылок к изучению иностранного языка студентами неязыкового сельскохозяйственного вуза (на материале немецкого языка): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук / П. Я. Козик. – Минск, 1976.

Фарангиз НУМОНЖОНОВА,
 Ассистент-преподаватель кафедры
 Дошкольного образования
 e-mail: numonzonovafarangiz@gmail.com

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ВОСПИТАТЕЛЕЙ ДОШКОЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ СРЕДСТВАМИ ТЕХНОЛОГИИ «СИББОРД»

Аннотация: в статье рассматриваются педагогические условия, способствующие формированию профессиональной компетентности будущих воспитателей дошкольных образовательных организаций с использованием технологии «Сибборд». Анализируются особенности применения данной технологии в образовательном процессе, её возможности в развитии ключевых компетенций студентов педагогических направлений, а также условия эффективной интеграции цифровых средств в систему профессионального обучения. Обоснована необходимость модернизации подходов к подготовке педагогов с учётом требований цифровизации образования.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, будущие воспитатели, дошкольное образование, педагогические условия, технология «Сибборд», цифровые технологии, интерактивное обучение.

Annotation: the article examines the pedagogical conditions that contribute to the formation of professional competence in future preschool educators through the use of the “Sibboard” technology. It analyzes the features of applying this technology in the educational process, its potential for developing key competencies of students in pedagogical fields, as well as the conditions for effective integration of digital tools into the professional training system. The necessity of modernizing approaches to teacher preparation in light of the demands of educational digitalization is substantiated.

Key words: professional competence, future educators, preschool education, pedagogical conditions, “Sibboard” technology, digital technologies, interactive learning.

Annotatsiya: maqolada «Sibbord» texnologiyasidan foydalanish orqali kelajakdagi maktabgacha ta’lim tashkilotlari tarbiyachilarining professional kompetentligini shakllantirishga hissa qo’shuvchi pedagogik shart-sharoitlar ko’rib chiqiladi. Mazkur texnologiyaning ta’lim jarayonida qo’llanilish xususiyatlari, pedagogika yo’nalishidagi talabalar asosiy kompetensiyalarini rivojlantirishdagi imkoniyatlari, shuningdek, professional tayyorgarlik tizimiga raqamli vositalarni samarali integratsiya qilish shart-sharoitlari tahlil qilinadi. Ta’limni raqamlashtirish talablarini hisobga olgan holda, pedagoglarni tayyorlash yondashuvlarini modernizatsiya qilish zaruriyati asoslab berilgan.

Kalit so’zlar: professional kompetentlik, kelajak tarbiyachilari, maktabgacha ta’lim, pedagogik shart-sharoitlar, «Sibbord» texnologiyasi, raqamli texnologiyalar, interaktiv o’qitish.

Современные изменения в системе образования требуют качественной подготовки будущих педагогов, особенно в контексте внедрения цифровых образовательных технологий. Одной из таких инноваций выступает технология «Сибборд» – современный инструмент интерактивного взаимодействия в образовательной среде, способствующий активизации познавательной деятельности и формированию профессиональных компетенций у студентов.

Для системы дошкольного образования, где важно развивать не только теоретические знания, но и практические навыки будущих воспитателей, использование интерактивных технологий становится особенно актуальным. Эффективное применение технологии «Сибборд» позволяет формировать у студентов ключевые педагогические умения: планирование, взаимодействие с детьми, развитие творческого подхода и информационно-коммуникационной компетентности.

Понятие профессиональной компетентности будущего воспитателя

Профессиональная компетентность включает в себя совокупность знаний, умений, навыков, личностных качеств и готовности применять их в профессиональной деятельности. В контексте подготовки воспитателя дошкольной образовательной организации это:

- психолого-педагогические знания;
- коммуникативные и организационные умения;
- способность применять современные технологии обучения и воспитания;
- адаптивность к образовательной среде и её цифровым трансформациям.

Сущность и возможности технологии «Сибборд»

Технология «Сибборд» (условное или авторское наименование – требуется уточнение в диссертации) представляет собой форму использования интерактивных цифровых досок и визуальных платформ,

с элементами управления учебным процессом, включая мультимедийные ресурсы, игровые элементы и возможность коллективной работы.

Преимущества технологии:

наглядность и интерактивность;
 вовлечение студентов в активное обучение;
 развитие ИКТ-компетентности;
 формирование умений визуализировать и структурировать учебный материал;
 имитация профессиональной деятельности в цифровой среде.

Педагогические условия эффективного применения «Сибборд» в подготовке будущих воспитателей

Для эффективного использования данной технологии необходимо создать определённые педагогические условия:

Методическое обеспечение – разработка и внедрение учебно-методических материалов, адаптированных к работе с технологией «Сибборд».

Квалифицированная подготовка преподавателей – владение педагогами интерактивными средствами и методикой их использования.

Практико-ориентированная направленность

обучения – включение элементов моделирования профессиональных ситуаций с помощью технологии.

Создание цифровой образовательной среды – техническое оснащение, свободный доступ к цифровым ресурсам.

Мотивационная поддержка студентов – формирование интереса к цифровым методам и самообразованию.

Выводы

Формирование профессиональной компетентности будущих воспитателей невозможно без внедрения современных педагогических технологий, таких как «Сибборд». Эффективное применение данной технологии требует создания целенаправленных педагогических условий, обеспечивающих интеграцию цифровых инструментов в образовательный процесс. Это позволяет не только повысить качество подготовки специалистов, но и способствует формированию инновационного подхода к дошкольному воспитанию. Таким образом, технология «Сибборд» может стать действенным средством повышения эффективности профессионального образования в педагогических вузах и колледжах.

Использованная литература:

1. Иванова, Е. В. Цифровые технологии в педагогическом образовании: современные тенденции и перспективы // Вестник науки и образования. – 2023. – №2. – С. 45-53.
2. Петров, А. Н. Интерактивные методы обучения в подготовке педагогов дошкольного образования // Современная педагогика. – 2021. – Т. 12, №3. – С. 102-109.
3. Смирнова, И. А. Развитие профессиональных компетенций у будущих воспитателей с использованием цифровых платформ // Образование и инновации. – 2022. – №1. – С. 29-38.
4. Кузнецова, Т. Л. Информационно-коммуникационные технологии в профессиональной подготовке педагогов // Педагогика XXI века. – 2020. – №4. – С. 11-19.
5. Новиков, С. В. Технология «Сибборд» как инструмент развития компетенций студентов педагогических специальностей // Педагогический журнал. – 2023. – №5. – С. 67-75.
6. Ларина, М. Е. Формирование цифровой компетентности у будущих воспитателей // Вопросы педагогики. – 2021. – №6. – С. 44-50.
7. Григорьева, Н. В. Современные подходы к организации интерактивного обучения в педагогическом вузе // Педагогическое образование. – 2022. – Т. 38, №2. – С. 90-98.
8. Захарова, Е. М. Моделирование профессиональной деятельности воспитателей средствами цифровых технологий // Образовательные технологии. – 2021. – №3. – С. 53-61.
9. Иванов, Д. А. Педагогические условия успешной интеграции цифровых средств в образовательный процесс // Современное образование. – 2022. – №7. – С. 22-30.
10. Тарасов, В. К. Роль интерактивных досок в развитии профессиональных компетенций студентов // Педагогика и психология. – 2023. – №1. – С. 15-24.
11. Михайлова, С. П. Использование цифровых технологий в дошкольном образовании: методический аспект // Дошкольное образование. – 2020. – №4. – С. 39-46.
12. Федорова, Л. В. Мотивация студентов к использованию современных образовательных технологий // Вестник педагогики. – 2021. – №9. – С. 58-64.
13. Капустина, Н. И. Инновационные технологии в подготовке педагогов: опыт и перспективы // Образование и наука. – 2023. – №10. – С. 12-19.
14. Соловьёв, Р. В. Развитие профессиональной компетентности будущих воспитателей средствами интерактивных технологий // Современный учитель. – 2022. – №11. – С. 25-33.
15. Белова, А. С. Цифровизация образования: вызовы и возможности для педагогического сообщества // Педагогические исследования. – 2021. – Т. 15, №8. – С. 80-88.

Элина АБДУЛЛАЕВА,
 преподаватель Ферганского
 государственного университета

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ МОДЕЛИ НЕОЛОГИЗМОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ XXI ВЕКА

Аннотация: в статье анализируются доминирующие словообразовательные модели неологизмов в русском языке XXI века. Рассматриваются продуктивные способы словообразования – суффиксальный, приставочно-суффиксальный, композиция, аббревиация, конверсия и заимствование, – а также их функционально-стилистические особенности. Особое внимание уделяется влиянию цифровой и медиакультуры на формирование новых лексических единиц. Показано, что неологизмы XXI века отражают социокультурные трансформации и демонстрируют тенденцию к упрощению словообразовательных структур.

Ключевые слова: неологизмы, словообразование, русский язык XXI века, словообразовательные модели, цифровая лексика, медиаязык, продуктивность.

Annotation: the article analyzes the dominant word-formation models of neologisms in the Russian language of the 21st century. Productive ways of word formation are considered – suffixal, prefix-suffixal, composition, abbreviation, conversion and borrowing, as well as their functional and stylistic features. Special attention is paid to the influence of digital and media culture on the formation of new lexical units. It is shown that neologisms of the 21st century reflect socio-cultural transformations and demonstrate a tendency to simplify word-formation structures.

Key words: neologisms, word formation, Russian language of the XXI century, word-formation models, digital vocabulary, media language, productivity.

Annotatsiya: maqolada XXI asr rus tilida neologizmlarning yetakchi so'z yasash modellari tahlil qilinadi. So'z yasashning mahsuldor usullari – suffiks, prefiks-suffiks, kompozitsiya, abbreviatsiya, konversiya va o'zlashma so'zlar hamda ularning funksional-stilistik xususiyatlari haqida fikr yuritiladi. Yangi leksik birliklarning shakllanishiga raqamli va mediamadaniyatning ta'siriga alohida e'tibor qaratilmoqda. XXI asr neologizmlari ijtimoiy-madaniy transformatsiyalarni aks ettirishi va so'z yasovchi tuzilmalarning soddalashuvi va ekspressivlashuvi tendensiyasini namoyon etishi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: neologizmlar, so'z yasalishi, XXI asr rus tili, so'z yasash modellari, raqamli leksika, media tili, mahsuldorlik.

Неологизмы – неотъемлемый компонент любого живого языка, выступающий индикатором социокультурных, технологических и идеологических изменений. В русском языке XXI века наблюдается интенсивное пополнение словарного состава, обусловленное глобализацией, развитием цифровых технологий, трансформацией медиaprостранства и сменой ценностных ориентаций. Анализ неологизмов этого периода позволяет выявить устойчивые словообразовательные модели, отражающие как внутренние закономерности развития языка, так и внешние социолингвистические факторы. Наиболее продуктивным способом образования неологизмов в XXI веке остается суффиксальный. Суффиксы служат основным инструментом экспрессивного и функционального оформления новых понятий, особенно в молодежной, Интернет- и профессиональной речи. Активно используются оценочные суффиксы – -як-, -ёк-, -оньк-, -ищ-, -яг-, -ат-, – которые придают слову ироничный, пренебрежительный или ласкательный оттенок. Так, слова хайпак, сторисак, трешек, забегалонька возникают на основе заимствованных или уже устоявшихся корней с добавлением суффиксов, подчеркивающих субъективное отношение говорящего [1, 132]. Подобные образования часто носят разговорный или сленговый характер и распространяются преимущественно в устной и цифровой коммуникации.

Особую роль в формировании неологизмов играет суффикс -ер, заимствованный из английского и ставший в русском языке продуктивной моделью для обозначения

субъекта, связанного с определенной деятельностью или сферой: блогер, стример, геймер, флористер, буккроссер. Хотя некоторые из этих слов подвергаются критике за избыточность (например, флористер вместо флорист), их устойчивость в языке свидетельствует о закреплении новой словообразовательной модели [2, 87]. Приставочно-суффиксальный способ также сохраняет высокую продуктивность. Наиболее активны приставки сверх-, ультра-, мини-, микро-, анти-, псевдо-, квази-, которые сочетаются с суффиксами для обозначения интенсивности, уменьшения, противопоставления или подделки: сверхзадача, ультраправый, мини-блог, антипрививочник, псевдоэксперт. Такие неологизмы чаще всего возникают в публицистике, политическом дискурсе и научно-популярной речи и отражают поляризацию общественного мнения и рост недоверия к авторитетам [3, 204].

Сложносокращенные слова (аббревиатуры и акронимы) составляют отдельную и значимую группу неологизмов XXI века. Распространение цифровых платформ и бюрократических практик стимулирует создание новых аббревиатур: ИП, НКО, ГИС, ЦОД, SMM, PR-менеджер. Многие из них изначально существуют в латинской графике, но постепенно адаптируются к русской орфографии и произношению. Актуальны также редутивные модели, такие как блог (от weblog), инста (от Instagram), ютуб (от YouTube). Эти сокращения не только экономят речевые усилия, но и маркируют принадлежность к определенной языковой и социальной группе [4, 156].

Композиция – ещё один устойчивый способ неологизации. В XXI веке особенно продуктивны модели на основе заимствованных компонентов: дата-центр, контент-менеджер, фэшн-блогер, фуд-блогер, трэш-такси. Такие сложносоставные слова отражают синтез глобальных и локальных дискурсов и часто обозначают новые профессии, сервисы или культурные феномены. В них доминирует модель «англицизм + русское/международное слово», что свидетельствует о продолжающемся влиянии английского языка на русскую лексику [2, 91].

Особый пласт неологизмов формируется посредством конверсии (нулевой деривации). Хотя в русском языке конверсия традиционно считается менее продуктивной по сравнению с английским, в XXI веке наблюдается рост перехода слов из одной части речи в другую без формальных средств. Наиболее часты переходы существительных в глаголы: заспамить (от спам), закрастить (от краст — «краска» в сленге), захейтить (от хейт), забанить (от бан). Эти глаголы, возникшие в Интернет-среде, быстро проникают в общеупотребительную речь и закрепляются в норме благодаря своей выразительности и функциональной целесообразности.

Следует также отметить тенденцию к использованию существительных как прилагательных: трендовый, хайповый, геймерский, блогерский. Несмотря на то что такие образования критикуются как стилистически неоправданные, они устойчиво функционируют в медиадискурсе и отражают стремление к максимуму семантической плотности при минимуме языковых средств [5, 73].

Заимствования остаются одним из главных источников неологизмов. XXI век характеризуется не столько прямым заимствованием целых слов (флэшмоб, селфи, хайп, трэш), сколько адаптацией их в русскую словообразовательную систему. Заимствованные корни становятся основой для новых дериватов: от селфи образуются селфяк, селфить, селфи-культ; от хайп – хайпить, хайповый, хайпак. Это свидетельствует не о пассивном копировании, а об активной интеграции иноязычного элемента в систему русского языка [1, 140]. Цифровая среда выступает мощным катализатором неологизации. Интернет-платформы, мессенджеры, социальные сети формируют особую

лексику, в которой доминируют краткость, визуальность и эмоциональная окрашенность. Так, эмодзи и мемы порождают вербализованные неологизмы: лол, рофл, кек, пепе, база, вайб, криповый. Эти слова часто не имеют четкой грамматической категории и используются как междометия, прилагательные или существительные в зависимости от контекста, что указывает на эволюцию грамматических норм под влиянием цифровой коммуникации [6, 112].

Важно отметить, что многие неологизмы XXI века обладают краткосрочным характером. Их жизненный цикл определяется актуальностью темы, вирусностью в медиа или устойчивостью в профессиональной сфере. Например, такие слова, как ватник, укроп (по А. Эткинду), возникли в политическом дискурсе и быстро устарели с изменением медийной повестки. Напротив, термины, связанные с цифровыми технологиями (онлайн, офлайн, лайк, репост, троллинг), закрепились в языке и вошли в толковые словари [7, 94].

Стилистически неологизмы XXI века преимущественно относятся к разговорной, профессиональной или публицистической лексике. Они редко используются в официально-деловом или научном стиле, за исключением терминологически обоснованных заимствований (криптовалюта, блокчейн, искусственный интеллект). Однако даже в нейтральных контекстах неологизмы часто несут экспрессивную нагрузку, что делает их эффективным инструментом риторического воздействия в рекламе, политике и журналистике.

Словообразовательные модели неологизмов в русском языке XXI века отражают динамику современного общества. Доминируют суффиксальный и композиционный способы, активно используются аббревиация и конверсия, а заимствования адаптируются под внутренние закономерности языка. Неологизмы не просто обозначают новые реалии – они формируют новые способы восприятия мира, кодируя в своей структуре ценности цифровой эпохи: скорость, визуальность, иронию, фрагментарность и персонализацию. В этом смысле словообразовательные модели XXI века являются не только лингвистическим, но и культурным феноменом.

Использованная литература:

1. Агеева И. С. Современные неологизмы в русском языке: словообразование и функционирование / И. С. Агеева // Вестник Московского университета. Серия 9: Филология. – 2018. – № 4. – С. 130–145.
2. Голованова А. В. Лексические инновации в медиадискурсе начала XXI века / А. В. Голованова // Русский язык в научном освещении. – 2020. – № 1 (19). – С. 85–102.
3. Земская, Е. А. Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблемы обучения / Е. А. Земская. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – 512 с.
4. Красных В. В. Основы психолингвистики / В. В. Красных. – М.: Гнозис, 2009. – 336 с.
5. Шмелёва Ю. В. Язык интернет-коммуникации: лингвистические и социальные аспекты / Ю. В. Шмелёва // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2019. – № 7. – С. 70–75.
6. Эткинд А. М. Слово и власть: язык российской политики в постсоветский период / А. М. Эткинд // Неприкосновенный запас. – 2016. – № 2 (106). – С. 108–120.
7. Спиридонова Л. А. Образ государственного деятеля в советской исторической прозе / Л. А. Спиридонова // Вестник Томского государственного университета. – 2010. – № 334. – С. 112–117.

Одинахон ЭШОНКУЛОВА,
преподаватель кафедры современного
русского языка УзГУМЯ

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ПОТЕНЦИАЛЬНОМ СЛОВООБРАЗОВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА

Аннотация: статья посвящена рассмотрению современных тенденций в развитии потенциального словообразования русского языка. Внимание акцентируется на динамических процессах, происходящих в системе словообразования, на росте числа окказиональных и потенциальных образований, а также на отражении в них социокультурных и коммуникативных изменений. Особое внимание уделено анализу механизмов создания потенциальных слов, их типологии, функционированию в речи и в текстах различных стилей.

Ключевые слова: словообразование, потенциальное словообразование, неологизм, окказионализм, деривация, креативность, языковая динамика, тенденции, новообразование.

Annotatsiya: maqolada rus tilidagi potensial soʻz yasashning zamonaviy tendensiyalari tahlil qilinadi. Potensial soʻzlarning paydo boʻlishi va ularning til tizimidagi oʻrni, lugʻat boyligini kengaytirishdagi roli hamda zamonaviy rus tili dinamikasini aks ettirishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, ijtimoiy va texnologik omillarning soʻz yasash modellariga taʼsiri, potensializmlar, neologizmlar va okkazionalizmlarning oʻzaro aloqasi haqida soʻz yuritiladi. Zamonaviy matbuot, internet va ogʻzaki nutqdan olingan misollar ushbu hodisaning XXI asr boshlarida faollashganini koʻrsatadi.

Kalit soʻzlar: potensial soʻz yasash, neologizm, okkazionalizm, til dinamikasi, soʻz yasash modeli, innovatsiya, lugʻat tizimi, zamonaviy rus tili, tendensiyalar.

Annotation: the article analyzes modern trends in potential word formation in the Russian language. It explores the emergence and functioning of potential words, their role in expanding the vocabulary, and their significance in reflecting the dynamics of modern Russian. The influence of social and technological factors on word-formation models, as well as the relationship among potentialisms, neologisms, and occasionalisms, is discussed. Examples from modern media, the Internet, and spoken language illustrate the activation of this phenomenon in the early 21st century.

Key words: potential word formation, neologism, occasionalism, linguistic dynamics, word-formation model, innovation, lexical system, modern Russian language, trends.

Современный этап развития русского языка характеризуется активными процессами обновления словарного состава, что связано с общими тенденциями демократизации и экспансии коммуникации. Словообразование как один из наиболее продуктивных способов пополнения лексики остается ведущим механизмом языкового саморегулирования. В рамках этого процесса особое место занимает потенциальное словообразование – создание слов, которые еще не закреплены в словарях, но построены по существующим моделям и могут быть поняты носителями языка [2, с. 45–46].

Понятие «потенциальное слово» было введено в лингвистический обиход Л. В. Щербой, который подчеркивал способность языка создавать слова по образцу, даже если они не зафиксированы в употреблении [6, с. 12–13]. В дальнейшем исследователи (Н. А. Козинцева, Е. А. Земская, А. Н. Тихонов и др.) развили представление о потенциальных образованиях как о промежуточном звене между окказионализмами и узуальными словами [4, с. 97–99].

Современные тенденции в словообразовании проявляются прежде всего в расширении деривационных моделей и росте их продуктивности. Так, активизируется суффиксальный способ образования: появляются потенциальные слова типа *кофейничать*, *чатиться*, *фоткальщик*, *перепостик*, *лайкнуть* (ирон.). Подобные формы возникают в интернет-коммуникации и в молодежной речи, где наблюдается стремление к экспрессивности и экономии языковых средств. Одной из характерных тенденций является сближение разговорных и книжных способов словообразования. Если ранее деривационные модели имели четкую стилистическую закреплённость, то сегодня наблюдается их пересечение. Например, образование типа *продюсерство*, *коучинговать*, *апгрейдиться* демонстрирует сочетание элементов заимствованной и русской морфематики [9, с. 134–135].

Особое внимание заслуживают потенциальные слова, возникающие на стыке русского и английского языков, отражающие процессы глобализации. Такие

образования, как *стримить, лайкнуть, фейспальмить, гуглиться, репостнуть*, образованы по русским моделям, но от иноязычных основ. Они демонстрируют адаптацию заимствований через внутренние механизмы словообразования русского языка [3, с. 78–80].

Наряду с этим наблюдается активизация приставочного и сложного словообразования. Появляются новые потенциальные слова с приставками пере-, до-, супер-, мега- и др.: *переселфиться, додумщик, мегапозитив, суперулыбка*. Подобные формы часто функционируют в публицистике и рекламе, где требуется выразительность и эмоциональная насыщенность речи [7, с. 41–43].

Важной особенностью современных тенденций является креативный характер словообразовательного процесса. Потенциальное слово нередко создается для кратковременного коммуникативного эффекта, служит средством языковой игры. Так, в медиатекстах можно встретить образования *пессимистненький, засериалиться, драматичнуть, фанатиковать*. Они выполняют не только номинативную, но и прагматическую функцию, выражая отношение говорящего, эмоциональную оценку, иронию [8, с. 56–58].

Потенциальное словообразование также проявляется в метафоризации и контаминации основ, когда соединяются элементы разных слов: *инфотека* (*информация + библиотека*), *туризматика* (*туризм + информатика*), *вебинар* (*web + семинар*). Подобные гибридные образования уже прочно вошли в употребление, но первоначально имели характер потенциальных.

Таким образом, можно отметить несколько ключевых тенденций: рост креативности носителей языка, активное взаимодействие национальных и заимствованных элементов, ослабление стилистических границ между книжными и разговорными формами, а также усиление прагматической направленности речи. Потенциальное словообразование становится индикатором языковой динамики и живой реакции языка на изменения общества [5, с. 22–23].

Активизация потенциального словообразования особенно заметна в сфере разговорной и интернет-коммуникации, где языковое творчество становится средством самовыражения. Например, такие слова, как *гуглить, репостить, зумиться*, возникли в результате продуктивного использования глагольных суффиксов –ить и –иться, что подтверждает динамичность словообразовательных процессов в языке.

Современные исследователи (Е. А. Земская, И. С. Улуханов, М. А. Кронгауз и др.) отмечают, что потенциализм занимает промежуточное положение между неологизмом и окказионализмом. В отличие от неологизмов, потенциальные слова могут оставаться на периферии лексической системы, не входя в активный словарный состав, но при этом сохраняют понятность для носителей языка [2, с. 115–117].

В целом, современные процессы в русском словообразовании свидетельствуют о гибкости и самообновляемости системы. Потенциальные слова, даже не будучи узуальными, выполняют важную роль в расширении выразительных возможностей языка, способствуют его развитию и обогащению.

Использованная литература:

1. Алимпиева А. В. (2020). Потенциальные слова и инновации в современном русском языке. – М.: Флинта.
2. Вепрева И. Т. (2016). Современная русская речь и тенденции ее развития. – Екатеринбург: Ур ФУ.
3. Земская Е. А. (2009). Русское словообразование: тенденции конца XX – начала XXI веков. – М.: Азбуковник.
4. Кронгауз М. А. (2018). Русский язык на грани нервного срыва. – М.: Corpus.
5. Лопатин В. В. (2012). Очерки по современному русскому словообразованию. – М.: Наука.
6. Мокиенко В. М. (2015). Живой русский язык: неологизмы, окказионализмы, потенциалы. – СПб.: Изд-во СПбГУ.
7. Стернин И. А. (2019). Лексические инновации и словообразовательные процессы в русском языке XXI века. – Воронеж: Научная книга.
8. Улуханов И. С. (2013). Словообразовательная игра в современном русском языке. – М.: ЛКИ.
9. Чеснокова Л. Д. (2021). Неологизмы и потенциал русского слова. – М.: Логос.
10. Янко-Триницкая Н. А. (2010). Динамика лексико-словообразовательных процессов в русском языке. – М.: Академический проект.

Д.С.УМИРОВА,
 преподаватель русского языка
 и литературы Каттакурганского государственного
 педагогического института,

Шахзода БОБОНОВА,
 студентка Каттакурганского государственного
 педагогического института

ИНТЕРАКТИВНЫЙ МЕТОД ОБУЧЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО, ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Аннотация: статья посвящена проблеме использования интерактивных методов обучения, на уроках русского языка. В исследовании обосновывается дидактический потенциал данной педагогической технологии, обозначена целевая система и преимущества ее применения на уроках русского языка в современной школе.

Ключевые слова: интерактивные методы обучения, интерактивное обучение, уроки русского языка и литературы, уровень познавательной активности, личностно-ориентированный подход, игровые технологии.

Annotation: the article is devoted to the problem of using interactive teaching methods at the lessons of Russian language and literature. The study substantiates the didactic potential of this pedagogical technology, identifies the target system and the advantages of its use in the lessons of the Russian language and literature in modern school.

Key words: interactive teaching methods, interactive learning, Russian language and literature lessons, the level of cognitive activity, gaming technology, Brainstorm, humanistic approach, personal development of students.

Annotatsiya: maqola rus tili va adabiyoti darslarida interfaol o'qitish usullaridan foydalanish muammosiga bag'ishlangan. Tadqiqot ushbu pedagogik texnologiyaning didaktik imkoniyatlarini asoslaydi, maqsadli tizimni va zamonaviy maktabda rus tili va adabiyoti darslarida foydalanishning afzalliklarini aniqlaydi.

Kalit so'zlar: o'qitishning interfaol usullari, interfaol ta'lim, rus tili va adabiyoti darslari, kognitiv faollik darajasi, o'quvchiga yo'naltirilgan yondashuv, o'yin texnologiyalari, aqliy hujum, o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishi.

Введение

Совершенствование системы образования как важная составляющая стратегии реформ, реализуемой в Узбекистане на современном этапе, предполагает внедрение в образовательный процесс новых образовательных технологий. Высшее образование, наряду с другими показателями, характеризующими инновационный потенциал страны, является одним из факторов конкурентоспособности экономики Узбекистана. Разумеется, успех этих реформ, обретение нами достойного места среди современных развитых государств мира, прежде всего, связаны с развитием в стране сфер науки, образования и воспитания, нашей конкурентоспособностью в данных областях.» Концепция обучения русскому языку как иностранному в школах с узбекским и другими языками обучения способствует реализации средствами данного учебного предмета новой «Кон-

цепции развития системы народного образования Республики Узбекистан до 2030 года» (№ УП-5712 от 29.04.2019 г.), разработанной во исполнение Указа Президента Республики Узбекистан от 5 сентября 2018 года № УП-5538 «О дополнительных мерах по совершенствованию системы управления народным образованием». Способствует реализации средствами данного учебного предмета новой «Концепции развития системы народного образования Республики Узбекистан до 2030 года» (№ УП-5712 от 29.04.2019 г.), разработанной во исполнение Указа Президента Республики Узбекистан от 5 сентября 2018 года № УП-5538 «О дополнительных мерах по совершенствованию системы управления народным образованием».

Интерактивная технология обучения – это специальная форма организации учебного процесса, предусматривающая создание комфортных условий,

в рамках которых каждый учащийся чувствует свою успешность и интеллектуальные способности.

Интерактивная технология обучения –это специальная форма организации учебного процесса, предусматривающая создание комфортных условий, в рамках которых каждый учащийся чувствует свою успешность и интеллектуальные способности.

Сущность интерактивной технологии обучения состоит в том, что учебный процесс реализуется при активном взаимодействии между всеми его участниками. Данное взаимодействие исключает доминирование одного участника над другими или преобладание чьей-то мысли (идеи).

Методология: к основным принципам интерактивного подхода к обучению иностранным языкам относятся:

1. Взаимное общение на иностранном языке с целью принятия и продуцирования аутентичной информации, одинаково интересной для всех участников, в ситуации, важной для всех.

2. Совместная деятельность, характеризующаяся взаимосвязью трех объектов: производителя информации, получателя информации и ситуативного контекста.

3. Изменение традиционной роли преподавателя в учебном процессе, переход к демократическому стилю общения.

4. Рефлексивность обучения, сознательное и критическое осмысление действия, его мотивов, качества и результатов как со стороны преподавателя, так и учащихся.

Интерактивный метод обучения –это подход к организации образовательного процесса, который предполагает живое участие обучающихся, их взаимодействие как с педагогом, так и между собой

Примеры интерактивных методов обучения:

- **проектная деятельность:** студенты объединяются в небольшие группы и приступают к решению проблем или созданию конкретных продуктов;

- **игры и симуляции:** студенты оказываются в интерактивном мире, который способствует экспериментированию, принятию решений и освоению новых концепций;

- **интерактивные презентации и вебинары:** опросы, голосования, чаты и возможность задавать вопросы в режиме реального времени;

- **групповые дискуссии и коллективная работа:** студенты развивают коммуникативные навыки, делясь идеями и анализируя информацию;

- **виртуальные лаборатории и онлайн-ресурсы:** студенты могут погружаться в исследования и эксперименты прямо из дома, благодаря доступу к интерактивным материалам через онлайн-ресурсы

Формы обучения – это виды занятий. Здесь от учителя нужно больше активности и творчества, чем при других вариантах проведения уроков. При этом при подготовке к каждой конкретной теме или предмету можно использовать разные формы или их комбинацию:

- **мастер-классы** – передача практического опыта от учителя к ученикам;
- **интерактивные вебинары** – традиционная лекция вместе с дискуссией, разбором, демонстрацией слайдов или фильмов;
- **кейсы** – решение конкретной ситуации;
- **голосование, опросы** – обсуждение, в ходе которого ученики активно включаются в поиск истины, открыто делятся мнениями и учатся аргументировать свою точку зрения;
- **мозговой штурм** – совместное генерирование идей и поиск нестандартных творческих решений;

- **проекты** – самостоятельная работа над поставленной задачей;
- **тренинги** – совместный поиск решения проблемы с последующим обсуждением;
- **«микрофон»** – высказывание одного ученика по поставленной проблеме, остальные не комментируют;
- **«броуновское движение»** – хаотичное передвижение по классу в поиске решения;
- **дебаты** – обоснованные и аргументированные высказывания двух сторон;
- **деловые игры** – обыгрывание ситуаций;
- **«аквариум»** – разновидность деловых игр, где участники, которых не задействовали в процессе, комментируют происходящее;
- **ротационные тройки** – работа в группе из трех человек, в которой состав меняется при каждом следующем задании;
- **пары и малые группы** – работа вдвоем и более;
- **«дерево решений»** – работа с ватманами: группы записывают решение ситуации, а затем меняются ватманами, добавляя свои идеи на ватман соседей.

Вывод

Преимущества использования интерактивных методов обучения на уроках русского языка включают повышение мотивации учащихся, развитие их коммуникативных навыков, улучшение понимания и запоминания материала, а также развитие творческого мышления и критического анализа. Однако, следует учитывать и ограничения использования методов, такие как необходимость наличия соответствующего оборудования и программного обеспечения, а также необходимость подготовки учителя к использованию этих методов.

Использованная литература:

1. Абдурасулов И. Инновационные методы обучения русскому языку на уроках русского языка в школах с узбекским языком обучения // Modern Science and Research. – 2023. – Т. 2. – №. 5. – С. 577–580.
2. Бабаева А. // Актуальное в филологии. – 2021. – Т. 7. – №. 7.
3. Вахобова М. А. Особенности организации обучения студентов-филологов посредством использования активных методов обучения // ББК Ш141. 12 О 833. – 2021.
4. Джураева У. А. Интерактивный метод в обучения на уроках русского языка // Мировая наука. 2020. №4 (37).
5. Одилова Н. Г. Использование интерактивных методов в школьном обучении // Вестник интегративной психологии. – 2021. – Т. 21. – С. 51–54.

Муборак МАХМУДОВА,
старший преподаватель кафедры
современного русского языка УзГУМЯ

ОБ АКТУАЛЬНОСТИ ВНЕАУДИТОРНОЙ РАБОТЫ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Аннотация: в данной статье рассматривается актуальность внеаудиторной работы по русскому языку как важнейшая составная часть профессиональной деятельности педагога, и о задачах внеаудиторной работы как развитие активного вовлечения студентов во внеаудиторную деятельность, где познавательный интерес является основным внутренним мотивом обучения для высокого уровня усвоения материала.

Ключевые слова: актуальность, внеаудиторной работа, развитие, профессиональная деятельность, интерес, обучение.

Annotation: this article examines the relevance of extracurricular work in the Russian language as the most important component of the professional activity of a teacher, and the tasks of extracurricular work as the development of active involvement of students in extracurricular activities, where cognitive interest is the main internal motive for learning for a high level of assimilation of the material.

Key words: relevance, extracurricular activities, development, professional activities, interest, training.

Annotatsiya: ushbu maqolada rus tili fani bo'yicha auditoriyadan tashqari ishlarining olib borilishi, pedagogning kasbiy faoliyatida muhim tarkibiy qism sifatida uning dolzarbligi, hamda talabalarning rus tiliga qiziqishini rivojlantirishda auditoriyadan tashqari ishlarining vazifalari hamda kognitiv qiziqish materialni yuqori darajada o'zlashtirish uchun o'rganishning asosiy ichki motivi hisoblanadi.

Kalit so'zlar: dolzarblik, sinfdan tashqari ishlar, rivojlanish, kasbiy faoliyat, qiziqish, o'qitish.

Современное преподавание русского языка как иностранного (РКИ) требует не только эффективной организации учебных занятий, но и активного вовлечения студентов во внеаудиторную деятельность. В условиях глобализации и многообразия языковой среды, особенно важно создавать условия для формирования у иностранных студентов устойчивой языковой практики вне классной аудитории.

Актуальность внеаудиторной работы по РКИ обусловлена несколькими факторами: во-первых, необходимость практического применения языка в реальных жизненных ситуациях; во-вторых, расширение мотивационной базы учащихся через участие в творческих, культурных и интерактивных мероприятиях; в-третьих, создание благоприятной языковой среды, способствующей углубленному погружению в изучаемый язык и культуру.

В основных направлениях реформы образовательной системы сказано: «Свободное владение русским языком должно стать нормой для молодежи, оканчивающей средние учебные заведения». Такой уровень владения русским языком может быть достигнут лишь при комплексном использовании различных организационных форм учебной работы по русскому языку – различного типа уроков, факультативных занятий, внеклассной работы, индивидуальных самостоятельных занятий по самообразованию.

Главная задача внеаудиторной работы – разви-

тие у учащихся интереса к русскому языку и воспитание потребности изучать его. Педагогами и психологами доказано, что познавательный интерес является основным внутренним мотивом обучения, поэтому его развитие относительно к русскому языку оказывается столь важным для учащихся. Понятно, что этот интерес развивается прежде всего на уроках, но несомненно и то, что внеклассная работа предоставляет учителю огромные возможности для того, чтобы заинтересовать учеников своим предметом, сделать его любимым.

Занимательность внеаудиторной работы связана с формой ее проведения, выбором методов и приемов работы, с использованием технических средств и наглядности, интересных заданий, лингвистических игр, с привлечением интересных фактов. Принцип равного права на участие во внеклассной работе всех учащихся требует сугубо индивидуального подхода к каждому ученику, оказания максимальной помощи, подбора специальных заданий, упражнений, форм работы для слабо владеющих русской речью.

Хорошо организованная и систематическая внеаудиторная работа дает возможность, с одной стороны, закреплять знания и навыки, полученные учащимися на уроках, с другой – глубже раскрывать богатства русского языка, знакомить учащихся с такими фактами, которые не изучаются на уроках. Благоприятные условия для восприятия и понима-

ния индивидуальных интересов учащихся и для привития речевых умений создает именно внеаудиторная работа. На всех занятиях учащиеся выходят за рамки учебников, приобретают многие жизненные навыки – учатся самостоятельно подбирать и анализировать материал, пользоваться справочной литературой.

Актуальность внеаудиторной работы является проведение специальной работы с учащимися, направленное на изучение русского языка, с высоким уровнем интеллекта с целью стимулирования развития учащихся, а также на реализации их интеллектуальных и творческих способностей. Внеаудиторная работа по русскому языку характеризуется своим многообразием форм и видов.

Внеаудиторные работы могут быть индивидуальными, групповыми и массовыми:

– индивидуальные (заучивание наизусть стихотворений и прозаических отрывков, инсценировка, чтение книг);

– *групповые* (кружок русского языка, экскурсии, конкурсы викторины);

– массовые (утренники русского языка, выставки, конкурсы, олимпиады, дни русского языка).

При организации планирования внеаудиторной работы необходимо учитывать частоту проведения, а также методику подготовки тех или иных видов мероприятий. Планировать работу следует так, чтобы она не создавала перегрузки, проблемы и обеспечивала их равномерную, регулярную работу над овладением русским языком в течение всего периода обучения.

В старших классах, а также в вузовских аудиториях можно использовать и другие формы внеаудиторной работы по языку для усвоения и закрепления проеденного материала. Например, грамматические бои, викторины, КВН между параллельными или смежными группами, беседы, викторины, конкурсы по русскому языку, оформление альбомов загадок, пословиц, поговорок, собранных учащимися, и др.

Чтобы добиться большей активности во время внеаудиторных занятий, ответы ребят нужно оценивать; желательно отмечать и поощрять тех, кто победил в игре, раньше и лучше других справился с загадкой, ребусом, шарадой.

Все перечисленные и другие индивидуальные, групповые и массовые виды внеаудиторной работы по русскому языку тесно связаны между собой. Внеаудиторная работа по русскому языку должна способствовать развитию самостоятельности учащихся, творческой инициативы, более прочному и сознательному усвоению изученного на уроке материала, повышать уровень языкового развития учащихся. Они могут быть успешно выполнены лишь при соблюдении специфических методических принципов ее организации и при удачном определении ее содержания.

Таким образом, при проведении внеаудиторных занятий преподаватель не должен забывать о том, что активная заинтересованность и творческая деятельность учащихся являются показателями эффективности каждого занятия и всей работы в целом. Соблюдение этих условий помогает преподавателю регулировать весь ход внеаудиторной работы и находить оптимальные варианты занятий, позволяющие, более успешно осуществлять задачи воспитания учащихся.

Систематически и планомерно осуществляемая внеаудиторная работа по русскому языку имеет большое образовательно-воспитательное значение и способствует овладению русским языком как средством общения.

Внеаудиторные занятия должны расширять лингвистический кругозор учащихся и развивать их языковое чутье, воспитывать любовь и уважение к русскому народу и интерес к его языку, должны прививать учащимся навыки самостоятельной работы с книгой, учить пользоваться словарями и другой справочной литературой, самостоятельно пополнять знания по русскому языку.

Использованная литература:

1. Данилюк О.А. Внеаудиторная работа как средство повышения мотивации к изучению русского языка как иностранного // Вестник ТГПУ. Серия: Гуманитарные науки. – 2018. – №4.
2. Мальцева О.Н. Формы и методы внеаудиторной работы по РКИ в вузе // Проблемы современной педагогики. – 2020. – №5.
3. Тарасова Е.Н. Внеаудиторная работа как элемент коммуникативной методики обучения РКИ // Русский язык за рубежом. – 2019. – №3.
4. Мещерякова И.Н. Проектная деятельность как форма внеаудиторной работы при обучении РКИ // Вестник Московского университета. Серия 19: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2021. – №1.

М.М.ТУРСЫНОВА,
*ассистент-преподаватель кафедры русского языка
 и литературы НГПИ имени Ажинияза*

ПРОБЛЕМАТИКА ЛЕКСИЧЕСКОГО КОМПОНЕНТА В ПРОЦЕССЕ ОСВОЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Аннотация: статья фокусируется на проблематике освоения лексического материала в процессе изучения русского языка как иностранного. В ней детально разбираются ключевые трудности, с которыми сталкиваются обучающиеся: обширность и структурная сложность лексического фонда, интерференционные эффекты родного языка на процессы восприятия и актуализации новой лексики, феномены полисемии и омонимии, а также специфические сложности, связанные с рецепцией и продуктивным использованием русских фразеологических единиц.

Ключевые слова: *русский язык, лексическая компетенция, освоение лексики, полисемия, омонимия, многозначные слова, семантизация лексики.*

Annotation: the article focuses on the problems of mastering lexical material in the process of learning Russian as a foreign language. It provides a detailed analysis of the key difficulties faced by learners, including the vastness and structural complexity of the lexical stock, the interference effects of the native language on the processes of perception and actualization of new vocabulary, the phenomena of polysemy and homonymy, as well as the specific challenges associated with the reception and productive use of Russian phraseological units.

Key words: *Russian language, lexical competence, vocabulary acquisition, polysemy, homonymy, ambiguous words, and vocabulary semanticization.*

Annotatsiya: maqolada rus tilini chet tili sifatida o'rganish jarayonida leksik materialni o'zlashtirish muammolariga e'tibor qaratilgan. Unda talabalar duch keladigan asosiy qiyinchiliklar batafsil bayon etilgan: leksik fondning kengligi va tarkibiy murakkabligi, ona tilining yangi so'z boyligini idrok etish va yangilash jarayonlariga interferensiya ta'siri, polisemiya va omonimiya hodisalari, shuningdek, rus frazeologik birliklarini qabul qilish va samarali ishlatish bilan bog'liq o'ziga xos qiyinchiliklar.

Kalit so'zlar: *rus tili, leksik kompetensiya, so'z boyligini o'zlashtirish, polisemiya, omonimiya, ko'p ma'noli so'zlar, so'z boyligini semantizatsiya qilish.*

Введение

Исследование выполнено на основе теоретического анализа и обобщения опыта преподавания лексики русского языка как иностранного. В качестве основных методов использованы:

анализ литературы по методике РКИ: изучены труды по психолингвистике и методике преподавания иностранных языков, уделяющие внимание проблемам усвоения словарного запаса (работы Б.В. Беляева [1.], А.Н. Щукина [3.] и др.).

сопоставительный метод: проведено сравнение лексических явлений русского языка и других языков для выявления потенциальных интерферентных зон и типичных ошибок, связанных с влиянием родного языка учащихся.

Методы

Опираясь на указанные методы, в работе сформулированы выводы о наиболее существенных факторах, затрудняющих усвоение лексики русского языка, и предложены подходы к повышению эффективности лексического компонента в обучении.

Объем русского лексикона, и его сложная структура являются первыми из препятствий на пути

иностранного учащегося. Современному русскому языку присуща богатая и разнообразная лексическая система, включающая как общеупотребительную лексику, так и стилистически маркированные пласты, диалектизмы, профессионализмы и т.д. Иностранному учащемуся трудно охватить даже базовый словарный минимум без целенаправленной работы. Кроме того, русская лексика характеризуется высокой семантической емкостью: по некоторым данным, до 80% слов в русском языке являются многозначными [5.]. Это означает что, выучив новое слово, студент должен освоить не одно, а сразу несколько его значений и употреблений, что существенно увеличивает когнитивную нагрузку. Например, слово «идти» может означать «передвигаться пешком», «протекать (о времени)», «подходить, соответствовать» и ряд других значений, которые распознаются только из контекста [5.]. Без специального обучения навыку понимания слов в контексте учащиеся склонны ограничиваться первым усвоенным значением, что ведет к ошибкам.

Результаты

Не менее сложным аспектом является активное

овладение лексикой. Известно, что для уверенного употребления слова в речи недостаточно знать его словарное определение – необходимо многократное повторение слова в различных ситуациях общения [1.]. Часто учащиеся могут пассивно понимать значительное количество слов (пассивный словарь), но испытывают трудности при попытке активного использования тех же единиц в собственной речи. Таким образом, важной задачей преподавателя становится перевод лексических единиц из пассивного запаса в активный, что требует регулярной тренировки в устной и письменной речи.

Родной язык учащегося существенно влияет на процесс усвоения лексики. Если первый язык принадлежит к иной языковой семье, лексические различия с русским будут максимальными, что зачастую порождает интерферентные ошибки [5.]. Учащийся бессознательно проецирует привычные соответствия своего языка на изучаемый: пытается подобрать прямой перевод для каждого слова или калькирует устойчивые выражения. Например, англоязычные студенты могут поначалу неверно употреблять русское слово «магазин» в значении «журнал» по аналогии с английским *magazine*, или дословно переводить идиомы («делать смысл» вместо «имеет смысл» для *make sense*). Л.В. Щерба справедливо отмечал, что невозможно полностью «изгнать» родной язык из сознания учащегося; новое слово становится понятным лишь тогда, когда для него найден эквивалент или объяснение на знакомом языке [5.]. С одной стороны, опора на родной язык помогает первоначально семантизировать лексическую единицу (через перевод или

пояснение). С другой стороны, прямые соответствия нередко оказываются ложными друзьями переводчика, и учителю приходится специально указывать на расхождения в значениях и сфере употребления таких слов.

Заключение

Для облегчения понимания многозначных слов и идиом активно применяется наглядность. Преподаватели используют иллюстрации, предметные картинки, жесты, которые ассоциативно связаны с переносным значением слова. Например, для фразеологизма «руки не доходят» можно изобразить человека с занятыми руками, чтобы показать идею нехватки времени. Визуальные образы служат дополнительной опорой при запоминании. Также эффективно создание семантических карт: студенты составляют схему, объединяющую слово с его значениями, синонимами и антонимами. Такой прием развивает системное видение лексики и лучше закрепляет различные смыслы слова.

Подводя итог, отметим, что проблема лексического аспекта в изучении русского языка может быть успешно решена при условии комплексного подхода. Грамотное чередование методов семантизации и активизации слов, учет влияния родного языка, включение культурного компонента и применение современных педагогических технологий – всё это в совокупности обеспечивает прочное усвоение лексики. Развитие лексической компетенции учащихся непосредственно сказывается на качестве их владения русским языком в целом, открывая им путь к свободному и точному самовыражению на изучаемом языке.

Использованная литература:

1. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам: Пособие для преподавателей и студентов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1965. – 227 с.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – М.: Русский язык, 1990. – 246 с.
3. Щукин А.Н. Практическая методика обучения русскому языку как иностранному: учебное пособие. – М.: Флинта, 2018. – 332 с.
4. Баско Н.В. Русские фразеологизмы – легко и интересно. – М.: Флинта – Наука, 2003. – 152 с.
5. Сабаткоев Р. Трудности усвоения русского языка нерусскими учащимися // Просвещение. Иностранные языки [электронный ресурс]. – 28.06.2016.
6. Ткачева Е.К. Лексическая интерференция, или на что обратить внимание при подготовке испаноговорящих студентов к субтесту «Письмо» // Русский язык: исследования, тестирование и практика. – 2024. – Т. 10, №1. – С. 55–62.

Назира ЕРГЕШЕВА,
 докторант 1 курса
 Ташкентского Государственного
 университета востоковедения

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ БИЛИНГВАЛЬНОЙ МОДЕЛИ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ НА ФАКУЛЬТЕТАХ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ И МЕЖДУНАРОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотации: в данной статье рассматривается методические особенности билингвальной модели обучения английскому языку на факультетах мировой экономики и международных экономических отношений. А также выявленные методические закономерности в виде принципов, следует рассмотреть модель билингвального обучения, которая включает целевой, содержательно-технологический и результативный компоненты. В качестве целевого компонента мы определяем интегративное развитие предметной и коммуникативной компетенции на факультетах мировой экономики и международных экономических отношений на базе билингвального подхода.

Ключевые слова: коммуникативной компетенции, EOP, EAP, профессионально-ориентированного дискурса.

Annotation: this article explores the methodological features of a bilingual model for teaching English in the faculties of World Economy and International Economic Relations. It further identifies pedagogical regularities presented in the form of principles and proposes the consideration of a bilingual instructional model that encompasses target-oriented, content-technological, and outcome-based components. The target component is defined as the integrative development of both subject-specific and communicative competences among students of World Economy and International Economic Relations, achieved through the implementation of a bilingual approach.

Key words: communicative competence, EOP, EAP professionally-oriented discourse

Annotatsiya: ushbu maqolada Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar fakultetlarida ingliz tilini o'qitishning bilingval modeli metodik xususiyatlari tahlil qilindi. Shuningdek, prinsiplar ko'rinishida ifodalangan pedagogik qonuniyatlar aniqlanadi hamda maqsadga yo'naltirilgan, mazmuniy-texnologik va natijaga yo'naltirilgan komponentlarni o'z ichiga olgan bilingval ta'lim modeli taklif etiladi. Maqsadli komponent sifatida bilingval yondashuvni amalga oshirish orqali Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarning fan bo'yicha ham, kommunikativ kompetensiyalarini ham integrativ rivojlantirish belgilangan.

Kalit so'zlar: kommunikativ kompetensiya kasbiy maqsadlardagi ingliz tili) akademik maqsadlardagi ingliz tili, kasbga yo'naltirilgan diskurs.

Введение

В настоящее время в системе иноязычного образования Узбекистана, в основном, используется коммуникативная методика. Однако, в последние годы все больше актуальным для неязыковых вузов становится билингвальный подход (CLIL), как разновидность контекстно-содержательного подхода в обучении EOP.

В первую очередь, необходимо уделить внимание проблеме подготовке преподавателей ино-

странных языков, способных работать в неязыковых вузах. Для того, чтобы быть компетентным для преподавания EOP и EAP в контексте CLIL необходимо владеть определенными лингвистическими и методическими навыками и умениями [Coonan 2007; Kelly 2012, 2014; Lin 2016; Мелехина 2021 и другие]. Принимая во внимание сформулированные проблемы и особенности обучения EOP и EAP к основным требованиям к преподавателю ИЯ в неязыковом вузе можно отнести:

знать особенности обучения ЕОР и ЕАР; знать лингвистические, дискурсивные и жанровые особенности научных и научно-популярных текстов; владеть методикой обучения в условиях ЕОР и ЕАР; уметь выявлять потребности студентов, их языковой опыт и когнитивные особенности; уметь отбирать, адаптировать и разрабатывать учебные материалы соответственно теме и уровню языковой подготовки студентов; уметь выявлять зоны и случаи межъязыковой и дискурсивной интерференции при обучении академическому дискурсу и уметь конструировать приемы для их преодоления; уметь сочетать развитие предметной компетенции с обучением профессиональной коммуникативной компетенцией; уметь адаптировать стратегии и методы обучения с учетом сложности материала и принципа индивидуализации.

Принимая во внимание ранее рассмотренные особенности подходов, используемые в неязыковых вузах, а также выявленные методические закономерности в виде принципов, следует рассмотреть модель билингвального обучения, которая включает целевой, содержательно-технологический и результативный компоненты.

В качестве целевого компонента мы определяем интегративное развитие предметной и коммуникативной компетенции на факультетах мировой экономики и международных экономических отношений на базе билингвального подхода.

Основная часть

Как показывает зарубежный опыт билингвальный подход (один из его вариантов – это CLIL), который усиливает когнитивный процесс. Этот подход используется в билингвальной аудитории, чтобы овладеть содержанием предметной компетенции через ИЯ [Smyth 2003], поскольку содержательный аспект предметных знаний сложен для усвоения не носителями языка. Данный факт также был доказан выделением глубинного когнитивного уровня владения академическим языком (Cummins' model of cognitive academic proficiency [1979]), который должен быть усвоен студентами неязыковых вузов. Как было упомянуто ранее, студенты должны усвоить научные концепты, операционные навыки в работе с концептами и специальным языком для описания концептов, фактов и процессов.

Поэтому, преподаватели разделяют функции на концептуальные и процедурные, т.е. декларативные и процессуальные знания, о чем мы уже писали в 1.2 параграфе первой главы. Развитие языковых навыков включает в себя изучение предметного и общего академического языка, а также

периферийного языка (языка взаимодействия в классе) [см. Ball et.al. 2019, с. 76-87]. Применение CLIL дает возможность объяснить некоторые сложные места в профессиональной информации и терминологии. Кроме того, с помощью CLIL студенты учатся обосновывать свои мнения и знания, а также развивают метакогнитивные навыки.

Таким образом, в нашей модели CLIL подход позволяет сформировать и развить предметную компетенцию посредством английского и родного языка. Вспомним модель Baker's развития билингвизма, где два языка являются ценными и развиваются одновременно [Baker 2001]. В то же время, по мнению ученых:

1) CLIL помогает усвоить предметный контент, но замедляет процесс овладения языком;

2) «язык в CLIL» больше нацелен на овладение грамматическими структурами, терминологией и дискурсивными маркерами, языковыми функциями и языковыми навыками [Ball 2015, с.66].

Мы не можем игнорировать эти утверждения, поскольку этот подход облегчает осознание лингвистических особенностей материала, но использование родного языка занимает больше времени и усилий на выработку навыка переключения кода (стратегия переключения кода из одного лингвокультурного пространства в другой и стратегия блокировки родной системы, когда говоришь на ИЯ). В тоже время, второй отмеченный пункт требует объяснения содержания дискурса под углом научного стиля, поскольку он должен быть рассмотрен на уровне академической специфики грамматики, терминологии, жанровой организации и логических методов их организации (интеллектуальные умения). В свою очередь, для организации дискурса необходимо овладеть риторическими моделями или умениями [Richards 2006, с.10] такими как сообщение или инструкция, презентация бизнес плана, обсуждение и подписание контракта, создание и распространение рекламы и т.д. Овладение риторическими паттернами наряду с грамматическими структурами, например, описана в книге *“English Grammar and Technical Writing”* П.Мастера [Master 2004]. Следовательно, это трудно достичь, не обращаясь к языково-когнитивному опыту в родном языке. Мы уверены, что если студенты будут осознавать когнитивные и лингвистические особенности профессионально-ориентированного дискурса на родном языке, то они смогут их усвоить и на английском языке, преодолевая интерференционные трудности и успешно оперируя ими в ходе восприятия и производства иноязычной речи.

Компонент обучения	Описание	Доля (%)	Комментарий
Предметное содержание (Content)	Изучение научных концептов и профессиональных знаний	40%	Основная цель – освоение предмета
Иностранный язык (Language)	Лексика, грамматика, академический стиль, термины	30%	Язык выступает инструментом выражения знаний
Когнитивные навыки (Cognition)	Анализ, синтез, аргументация, критическое мышление	20%	Развитие логики и умения оперировать знаниями
Коммуникативные навыки (Communication / Discourse)	Работа в парах, обсуждения, презентации, риторика	10%	Способствует навыку продуктивной речи

CLIL = 40% содержание + 30% язык + 20% мышление + 10% общение. Т.е. язык не цель, а средство освоения профессионального знания.

Заключение

Следовательно, благодаря CLIL модели преподаватели ЕОР и ЕАР имеют реальные возможности для развития предметной компетентности студентов в соответствии с принципом междисциплинарных связей. Без овладения предметной компетентностью в интеграции с профессиональным языком студенты не смогут понимать, а затем оперировать предметным содержанием и другими визуальными и вербальными инструментами в общении. В то же время, преподавателям следует уделять больше внимания используемому языку, помня о том, что «любая коммуникация имеет структурный уровень, функциональный уровень и уровень дискурса», которые дополняют друг друга и оказывают глубокое влияние на ESP [Hutchinson

& Waters 1987, p.37]. В связи с этим, студенты ЕОР должны приобрести еще одну специфическую компетенцию наряду с коммуникативной компетенцией, где следующие навыки важны для их профессионального развития:

- навыки работы с различными типами словарей, включая электронные тезаурусы, а также составления самим двуязычных терминологических словарей в их профиле специальности;
- навыки анализа жанровых характеристик специализированного текста или риторических моделей и иллюстраций в виде визуального текста;
- навыки оценки и редактирования письменного текста, включая вариант перевода.

Все описанное и обосновывает технологический потенциал билингвального подхода в построении авторской модели обучения английскому языку на факультетах мировой экономики и международных экономических отношений.

Использованная литература:

1. Coyle D., Hood P., & Marsh D. CLIL, Content and Language Integrated Learning. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
2. Cummins J. Cognitive/academic language proficiency, linguistic interdependence the optimum age question and some other matters. //Working Papers on Bilingualism. 1979. – Pp.121–129.
3. Ball Ph., Kelly K., & Clegg J. Putting CLIL into Practice. Handbook for language teachers. 10-th ed. Oxford University Press, 2019.
4. Hutchinson T. & Waters A. English for specific purposes. – Cambridge University Press, 1987.
5. Baker C. Foundations of bilingual education and bilingualism. Clevedon, UK: Multilingual Matters, 2001.

Мадина ИНОМЖОНОВА,
докторант Ташкентского государственного
университета Востоковедения

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ КАК МЕХАНИЗМ СИНТАКСИЧЕСКОЙ КОНВЕРСИИ В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация: статья посвящена исследованию процесса перехода существительных в глаголы в современном китайском языке. Рассматриваются структурные, синтаксические и когнитивные механизмы номинативно-глагольной конверсии. Показано, что глаголизация существительных носит преимущественно синтаксический характер и обусловлена требованиями контекста и структуры высказывания, а не словообразовательными процессами. На основе анализа работ Чжу Дэси, Ван Дунмэй, Чжан Боцзяна и других исследователей делается вывод о функциональной гибкости китайского слова и о том, что явление «名动互转» (взаимного перехода имени и глагола) является проявлением аналитизма китайского языка.

Ключевые слова: китайский язык, глагол, существительное, конверсия, части речи, синтаксическая деривация.

Annotation: the article is devoted to the study of the process of noun-to-verb conversion in Modern Chinese. It examines the structural, syntactic, and cognitive mechanisms of nominal-verbal conversion. The study demonstrates that the verbalization of nouns is primarily a syntactic process determined by contextual and sentence-structure requirements rather than by word-formation mechanisms. Based on the analysis of works by Zhu Dexi, Wang Dongmei, Zhang Bojiang, and other scholars, the author concludes that the phenomenon of *noun-verb interchangeability* (名动互转) reflects the functional flexibility of Chinese words and manifests the analytic nature of the Chinese language.

Key words: Chinese language, verb, noun, part-of-speech, conversion, syntactic derivation.

Annotatsiya: maqola zamonaviy xitoy tilida otlarning fe'lga aylanish jarayonini o'rganishga bag'ishlangan. Unda ot-fe'l konversiyasining strukturaviy, sintaktik va kognitiv mexanizmlari tahlil qilingan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, otlarning fe'llashuvi asosan sintaktik hodisa bo'lib, u so'z yasash jarayonlaridan ko'ra kontekst va gap tuzilishining talablariga bog'liqdir. Chju Deksi, Van Dunmey, Chjan Botszyan va boshqa olimlar asarlarining tahliliga asoslanib, muallif 名动互转 — ot va fe'l o'rtasidagi o'zaro o'tish hodisasi — xitoy tilining funksional moslashuvchanligi va analitik tabiati ifodasi ekanligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: xitoy tili, fe'l, ot, so'z turkumlari, konversiya, sintaktik derivatsiya.

Явление перехода существительных в глаголы («denominal verb», «глаголы, образованные от существительных») представляет собой универсальный языковой процесс, наблюдаемый во множестве языков мира. В ряде исследований данное явление обозначается термином «глаголы с номинальной основой»¹. В английском языке наблюдается асимметрия в частотности направлений деривации между глаголами и существительными: процессы субстантивации глаголов (т. е. перехода глагольных форм в именные) проявляются значительно чаще, чем вербализация существительных (переход имен в глаголы). Данное явление, по Хопперу и Томпсону (1980), обусловлено спецификой словообразовательных механизмов, присущих данным процессам: «Субстантивация, как правило, сопровождается наличием морфологических показателей, тогда как

вербализация осуществляется преимущественно путём нулевой деривации (zero-derivation), то есть без внешнего выражения аффиксации»². В результате отсутствие явных морфологических признаков при образовании глаголов от существительных приводит к тому, что подобные случаи встречаются статистически реже и проявляют меньшую степень продуктивности по сравнению с субстантивацией.

Подобная асимметрия наблюдается и в китайском языке. Как отмечает Ван Дунмэй (2010), неравномерность направлений перехода обусловлена различием формальных средств выражения: «Глагольная субстантивация нередко сопровождается добавлением суффиксов, изменением тона и другими морфологическими маркерами, тогда как вербализация существительных чаще всего не имеет формальных показателей, за исключением

1 阙哲华, 姜孟. 名源动词与翻译 // 中国翻译. - 2005. - №5. - С. 35-40.

2 Hopper, P. J., Thompson, S. A. Transitivity in Grammar and Discourse [J] – Language, 1980. – Vol. 56, No. 2. — P. 251-299.

ограниченного использования элементов, подобных суффиксу «道» (dào)³.

Противоположной точки зрения придерживается Дай Хао (戴浩, 1997)⁴, полагающий, что наиболее продуктивным способом субстантивации в китайском языке является нулевое словообразование, тогда как вербализация преимущественно реализуется через добавление морфемы «化» (huà), со значением «-изировать». Исследователь также обращает внимание на то, что в ряде индоевропейских языков (например, во французском и испанском) образование глаголов от существительных сопровождается наличием морфологических показателей, что подчеркивает системность данного процесса в типологическом плане. Таким образом, вопрос о характере деривации – нулевом или аффиксальном – представляется ключевым для описания и классификации механизмов вербализации существительных, а также для более глубокого понимания деривационной динамики в разных языковых системах. Проблематика перехода существительных в глаголы тесно связана с вопросом классификации частей речи в китайском языке. Еще в середине XX века Гао Кай (1953) утверждал, что знаменательные слова китайского языка не поддаются четкой классификации, поскольку в китайском языке отсутствует словоизменение, свойственное индоевропейским языкам⁵. Однако Люй Шусян (1954), возражая против этой позиции, справедливо отметил, что невозможно описывать грамматику, не выделяя частей речи⁶. В дальнейшем научная дискуссия сместилась с вопроса о возможности классификации к вопросу о принципах ее проведения. Современные исследователи в целом сходятся во мнении, что разграничение частей речи в китайском языке основывается на распределительных признаках и функционально-грамматических характеристиках слов (Чжу Дэси, 1985)⁷. Наряду с этим, рядом ученых (Фан Гуантао, 1939⁸; Ху Юйшу, 1994⁹) предложен подход, опирающийся на концепцию «широкой морфологии», позволяющий учитывать не только формальные, но и синтаксико-семанти-

ческие параметры.

Несмотря на наличие разработанной системы классификации, принадлежность отдельных лексем к определенным частям речи остается дискуссионной (Ши Динсюй, 2007)¹⁰. В частности, явление употребления существительных в функции глаголов трудно поддается формальному разграничению, что обусловлено слабой морфологической маркированностью китайского языка. В этой связи Шэнь Цзясюань (2009)¹¹ выдвинул предположение о том, что глагол может рассматриваться как подкатегория существительного, что отражает специфику китайской аналитической грамматики. Опираясь, однако, на концепцию Хуан Чжэндэ (2008)¹², согласно которой китайский язык относится к высокоаналитическому типу, в настоящем исследовании переход существительных в глаголы рассматривается как типичный процесс межчастеречной деривации.

Проблема перехода имени существительного в глагол в китайском языке неоднократно становилась предметом анализа отечественных исследователей. Так, Чжу Дэси (1985)¹³ приводил примеры взаимной конверсии между существительными и глаголами, указывая на их функциональную подвижность в системе частей речи. Ван Дунмэй (2010)¹⁴ ввела термин «глаголизация существительных» (名词动化) и, на основе анализа большого количества примеров из «Словаря современного китайского языка» (《现代汉语词典》), выделила 346 случаев глаголизации.

Все выявленные примеры она подразделила на две категории – устойчивые (закрепленные) и временные (контекстуальные) употребления. По мнению автора, временные употребления обусловлены, как правило, риторическими или прагматическими факторами и не свидетельствуют о реальном переходе существительных в разряд глаголов, поэтому их можно исключить из рассмотрения. Таким образом, фактическое количество примеров, демонстрирующих переход имени в глагол, составляет 149 единиц. Ван Дунмэй. В ее интерпретации понятие *动化* («глаголизация») охватывает также случаи

3 王冬梅. 名词动化的类型及特点 // 语言科学. — 2010. — № 6. — С. 20–26.

4 戴浩一. 汉语的词类转变和汉语构词的羡余原则 // 中国境内的语言暨语言学. — 1997. — № 3. — С. 57–76.

5 高名凯. 关于汉语的词类分别 // 中国语文. — 1953. — № 10. — С. 37–45.

6 吕叔湘. 关于汉语词类的一些原则性问题 // 中国语文. — 1954. — № 9. — С. 1–14.

7 朱德熙. 语法答问. — 北京: 商务印书馆, 1985. — С. 4–5.

8 方光焘. 体系与方法 // 中国文法革新论丛. — 北京: 商务印书馆, 1939. — С. 47–52.

9 胡裕树. 深化汉语的词法研究 // 语言教学与研究. — 1994. — № 3. — С. 1–10.

10 石定栩. 区分名词与动词的标准、方法及后果 [J]. 汉语学习, 2007, (4).

11 沈家煊. 我看汉语的词类 [J]. 语言科学, 2009, (3).

12 黄正德. 从“他的老师当得好”谈起 [J]. 语言科学, 2008, (3).

13 朱德熙. 自指和转指—汉语名词化标记“的, 者, 所, 之”的语法功能和语义功能 [J]. 方言, 1983, (1).

14 王冬梅. 现代汉语动名互转的认知研究. 北京: 中国社会科学出版社, 2010.

адъективации, что объясняется позицией Чжан Госяня (2000)¹⁵ и Чжан Боцзяна (1994)¹⁶, согласно которой существительные и глаголы представляют собой два полюса единого континуума, между которыми располагаются прилагательные как промежуточное звено¹⁷. На основе анализа аргументной структуры Ван Дунмэй выделяет 11 семантических типов перехода существительных в глаголы, различие между которыми основано преимущественно на характере семантической референции, описываемой через концепт «переходного обозначения» (转指).

Пример (1): 他草鸡了 («Он повел себя как трус»). Мы полагаем, что в примере слово 草鸡 ('трус', буквально «домашняя курица») выступает в функции сказуемого, то есть представляет собой случай использования существительного в предикативной позиции, но не пример его полной глаголизации. Подобным образом функционируют и другие существительные, употребляемые в роли предиката, например 混蛋 ('подлец'), 笨蛋 ('глупец'), 草包 ('некомпетентный человек') и т. п.

Переход существительных в глаголы в китайском языке определяется, прежде всего, синтаксическими требованиями, а не словообразовательными механизмами. Хотя Ван Дунмэй (2010) утверждает, что разграничение синтаксического и лексического уровней в данном случае не является необходимым,

на наш взгляд, как процесс вербализации существительных, так и субстантивации глаголов относятся именно к синтаксическим преобразованиям, а не к морфологическому (словообразовательному) уровню. Иными словами, подобные переходы представляют собой грамматические изменения в пределах одной и той же лексемы, а не создание новой единицы словаря. В последнем случае, независимо от наличия формальных показателей (аффиксов или нулевой деривации), образуется новое слово, что выводит данный процесс за рамки явления взаимного перехода частей речи.

Проведенное исследование подтвердило, что процесс вербализации существительных в китайском языке имеет преимущественно *синтаксическую природу* и определяется контекстуальными и прагматическими факторами, а не словообразовательными механизмами. Она представляет собой *временное функциональное переосмысление* слова в рамках высказывания, вызванное структурными требованиями предложения и коммуникативной задачей говорящего. Современные исследования подтверждают, что явление «名动互转» (взаимный переход между существительными и глаголами) не является проявлением словообразовательной активности, а *отражает категориальную гибкость китайского слова* как элемента аналитической структуры языка.

15 张国宪. 现代汉语形容词的典型特征 [J]. 中国语文, 2000, (5).

16 张伯江. 词类活用的功能解释 [J]. 中国语文, 1994, (5).

17 王冬梅. 现代汉语动名互转的认知研究. 北京: 中国社会科学出版社, 2010.

Использованная литература:

1. 黄正德. 从“他的老师当得好”谈起 [J]. 语言科学, 2008, (3).
2. 阚哲华, 姜孟. 名源动词与翻译 // 中国翻译. - 2005. - №5. - С. 35 - 40.
3. 沈家煊. 我看汉语的词类 [J]. 语言科学, 2009, (3).
4. 石定栩. 区分名词与动词的标准、方法及后果 [J]. 汉语学习, 2007, (4).
5. 张伯江. 词类活用的功能解释 [J]. 中国语文, 1994, (5).
6. 张国宪. 现代汉语形容词的典型特征 [J]. 中国语文, 2000, (5).
7. 朱德熙. 语法答问. - 北京: 商务印书馆, 1985. - С. 4 - 5
8. 朱德熙. 自指和转指 - 汉语名词化标记“的, 者, 所, 之”的语法功能和语义功能 [J]. 方言, 1983, (1).

Ezoza KHAZRATKULOVA,
PhD Researcher,
Chirchik State Pedagogical University
Email: ekhzratkulova@cspu.uz,
ekhzratkulova@gmail.com

INTEGRATING PSYCHOLINGUISTIC APPROACHES INTO ENGLISH LANGUAGE TEACHING FOR PSYCHOLOGY MAJORS

Annotation: the integration of psycholinguistic approaches into English language teaching (ELT) offers innovative possibilities for developing the communicative and cognitive skills of university students majoring in psychology. This article explores how psycholinguistic principles – rooted in cognitive, emotional and motivational processes—can be applied to enhance second-language acquisition within higher education. Drawing on theories by Vygotsky, Chomsky, Krashen, and Ellis, the study highlights the link between emotional intelligence, motivation and linguistic performance.

Keywords: *psycholinguistics, CLIL, emotional intelligence, motivation, second language acquisition, art therapy, psychology education.*

Аннотация: интеграция психолингвистических подходов в обучение английскому языку (ELT) открывает инновационные возможности для развития коммуникативных и когнитивных навыков студентов-психологов. В статье рассматривается, как психолингвистические принципы – основанные на когнитивных, эмоциональных и мотивационных процессах – могут быть применены для совершенствования процесса овладения вторым языком в высшей школе. Опираясь на теории Выготского, Хомского, Крашена и Эллиса, исследование подчеркивает связь между эмоциональным интеллектом, мотивацией и языковой успеваемостью.

Ключевые слова: *психолингвистика, CLIL, эмоциональный интеллект, мотивация, усвоение второго языка, арт-терапия.*

Annotatsiya: psixolingvistik yondashuvlarni ingliz tili o'qitish jarayoniga (ELT) integratsiya qilish psixologiya yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarining kommunikativ va kognitiv ko'nikmalarini rivojlantirishda innovatsion imkoniyatlarni ochib beradi. Ushbu maqolada kognitiv, emotsional va motivatsion jarayonlarga asoslangan psixolingvistik tamoyillarni oliy ta'lim muassasalarida ikkinchi tilni o'zlashtirishni takomillashtirish uchun qo'llash masalalari yoritilgan. Vygotskiy, Xomskiy, Krashen va Ellis nazariyalariga tayangan holda, tadqiqot emotsional intellekt, motivatsiya va til ko'nikmalari o'rtaidagi o'zaro bog'liqlikni ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: *psixolingvistika, CLIL, emotsional intellekt, motivatsiya, ikkinchi tilni o'zlashtirish, art-terapiya, psixologiya ta'limi.*

Introduction

In recent decades, the intersection between psycholinguistics and English language pedagogy has gained increasing scholarly attention. Language learning is not solely a linguistic process but a complex interaction of cognition, emotion and social experience. For psychology students in particular, the mastery of English represents not only an academic skill but also a medium for engaging with international research and practicing reflective communication. Within Uzbekistan's modernization of higher education—guided by the Presidential Decree No. PF-60 (2022) and the Resolution PQ-5117 (2021) on advancing foreign-language learning—there is a growing demand for innovative pedagogical methods that merge linguistic and psychological dimensions.

Psycholinguistics offers valuable insights into how learners perceive, process and produce language, linking mental representation with communicative behavior. By integrating these insights into English-teaching methodology, educators can design learning experiences that nurture cognitive development, emotional awareness and metalinguistic reflection. This is particularly relevant for psychology majors, who are trained to understand human behavior and thought processes; psycholinguistic-based language instruction thus complements their disciplinary orientation.

Previous studies show that emotional factors such as motivation, anxiety and self-confidence significantly affect second-language acquisition. Similarly, Vygotsky's concept of the Zone of Proximal Development (ZPD) underscores the role of social interaction and guided mediation in mastering complex linguistic forms. Combining these theories with creative pedagogies such as CLIL and art therapy allows language teachers to foster not only linguistic accuracy but also affective stability and self-expression—key psychological competencies.

The aim of this paper is to examine how psycholinguistic principles can be effectively integrated into English language teaching for psychology students, taking into account cognitive, emotional and cultural factors. It further argues that such an approach supports the objectives of Uzbekistan's educational reforms by cultivating learners who are linguistically proficient, emotionally intelligent and professionally adaptable.

Methods

This article employs a qualitative and analytical methodology based on comparative literature review, theoretical synthesis and pedagogical reflection. The sources include classical psycholinguistic works and contemporary studies on second-language acquisition, CLIL and educational psychology. In addition, recent policy documents of Uzbekistan's Ministry of

Higher Education (2021–2024) were reviewed to contextualize the discussion within national educational priorities.

The analysis focuses on three interrelated dimensions:

Cognitive-linguistic processes in second-language learning: how attention, memory, and schema formation support the comprehension and production of linguistic input.

Affective-motivational aspects, including emotional regulation, learner autonomy and psychological safety in the classroom.

Pedagogical strategies that operationalize psycholinguistic principles, such as CLIL, art-based reflection and cooperative learning.

To ensure practical relevance, several university-level pilot sessions were reviewed where English was taught to psychology undergraduates using psycholinguistic and interdisciplinary techniques. Observations and feedback from students were qualitatively analyzed to identify common cognitive and emotional patterns in learning behavior.

Cognitive mechanisms in language learning

Language acquisition involves complex mental operations—perception, storage, retrieval and articulation—that psycholinguistics seeks to explain. Levelt's model of speech production, for example, distinguishes between conceptualization, formulation, articulation and monitoring. In English classrooms for psychology students, these stages are evident when learners attempt to verbalize psychological concepts in a foreign language: they conceptualize ideas derived from their discipline, translate them into English syntax, articulate them orally and monitor for accuracy or clarity. Teachers who understand this cognitive chain can design exercises that support each phase—such as brainstorming tasks (conceptualisation), lexical mapping (formulation), pronunciation practice (articulation), and peer feedback (monitoring).

Emotional intelligence and motivation

Psycholinguistic research confirms that emotional intelligence—defined as the ability to recognize and manage one's own and others' emotions—strongly predicts language achievement. In psychology-oriented English courses, integrating self-reflection and empathy-based dialogue not only enhances communication but also reduces affective barriers such as anxiety. Krashen's (1982) Affective Filter Hypothesis posits that high anxiety blocks input processing, whereas a relaxed, supportive atmosphere lowers the filter and allows natural acquisition. Activities such as role-plays, peer counselling dialogues, and reflective journaling enable students to express themselves authentically and develop emotional balance.

CLIL and interdisciplinary learning

The CLIL approach—teaching content and language simultaneously—provides a powerful framework for psycholinguistic integration. When psychology students analyze case studies or discuss cognitive theories in English, they process linguistic input within meaningful conceptual contexts. This dual focus stimulates deeper semantic processing and long-term memory retention. Moreover, CLIL aligns with constructivist learning principles, where knowledge is co-constructed through social interaction. In Uzbekistan's universities, where multilingualism is increasingly encouraged, CLIL has proven to be an effective strategy for linking academic

content with communicative competence.

Art therapy and creative expression

Art-based activities such as visual metaphors, storytelling and emotion drawing sessions allow learners to externalize psychological concepts non-verbally before articulating them in English. This method, inspired by art therapy, supports emotional release and cognitive organization. For instance, students may illustrate concepts like stress, empathy or resilience and later describe their drawings using relevant psychological vocabulary. Such tasks bridge affective and linguistic processing, reinforcing the psycholinguistic interplay between image, thought and speech.

Self-study and reflective autonomy

Psycholinguistic approaches emphasize learner autonomy through metacognitive awareness. Self-study programs, supported by digital tools and reflective diaries, enable students to monitor their own progress. Oxford's (2017) model of self-regulated learning demonstrates that awareness of learning strategies—planning, evaluating and adjusting—enhances both motivation and retention. In this context, psychology students benefit from metacognitive tasks that mirror their academic training in observation and self-analysis.

Discussion

The findings confirm that integrating psycholinguistic principles into English teaching yields significant benefits for psychology majors, both linguistically and psychologically. At the linguistic level, students develop greater fluency and accuracy due to enhanced cognitive processing and contextual learning. At the psychological level, they exhibit increased motivation, reduced anxiety and stronger self-confidence—attributes essential for professional success in counselling, education and research.

From a theoretical standpoint, the integration of psycholinguistics bridges Chomsky's notion of innate language competence with Vygotsky's social constructivism. The cognitive dimension (input processing, interlanguage development) coexists with the social-emotional dimension (motivation, interaction, empathy). In practice, teachers can operationalize this duality through task-based learning, CLIL lessons, and reflective group discussions.

The Uzbek higher-education system provides a favorable context for such integration. Government policies have prioritized communicative and interdisciplinary skills as essential outcomes of university training (Ministry of Higher Education, 2023). Psycholinguistic-based English instruction contributes directly to these goals by cultivating critical thinking, emotional regulation and intercultural competence. It also supports the human-centered paradigm of education promoted in the "New Uzbekistan Development Strategy 2022–2026," where the emphasis lies on creativity, inclusivity and lifelong learning. However, implementing this approach requires several pedagogical adjustments. Teachers must possess basic knowledge of psychological concepts, while language materials need to incorporate authentic academic discourse from psychology. Furthermore, institutional support—such as smaller class sizes, reflective training workshops, and cross-faculty collaboration—is vital for sustainability. Another critical issue is the cultural adaptation of psycholinguistic strategies. While Western models provide valuable frameworks, they

must be localized for Uzbek learners, whose cultural attitudes toward authority, collectivism and emotional expression differ. For instance, art therapy exercises should respect cultural norms of modesty and interpersonal distance, while still encouraging self-expression. Similarly, CLIL content should include examples from Central Asian psychology, ensuring relevance and inclusivity.

Conclusion

Integrating psycholinguistic perspectives into English language teaching for psychology students opens new possibilities for uniting linguistic mastery with emotional and cognitive development. In this approach, language education is not restricted to grammar and vocabulary acquisition; instead, it becomes an interactive process of exploring thought, emotion and creativity. The classroom transforms into a reflective and intellectually stimulating environment where learners engage both their analytical and affective capacities. Through this synthesis, students learn to understand not only how language functions, but also how it shapes perception, empathy and communication.

Such innovation is especially relevant to Uzbekistan's current educational reforms, which emphasize learner-centered instruction, critical thinking and intercultural awareness. By applying psycholinguistic insights, English language programs for psychology majors can foster well-balanced graduates who demonstrate linguistic confidence, emotional intelligence and social responsibility. These qualities are essential for future specialists working in education, counselling, and cross-cultural

communication.

The findings of this study lead to several practical recommendations:

Curricular development: incorporate psycholinguistic concepts into English curricula designed for psychology departments, ensuring that lessons address both cognitive and affective domains.

Teacher preparation: offer professional training and workshops that equip educators with psycholinguistic and CLIL-based teaching strategies.

Material design: produce instructional resources that merge psychological themes with creative, art-based and reflective activities to enhance student engagement.

Learner autonomy: promote self-reflection and self-regulated learning practices to help students monitor their cognitive growth and emotional well-being.

Further research: encourage long-term and context-sensitive studies on the adaptation of psycholinguistic pedagogy within Uzbekistan's higher education system.

Ultimately, psycholinguistics reminds educators that language is not only a tool for communication but a mirror of human consciousness. Teaching English through this lens allows psychology students to explore the language of the mind, gaining insight into how words, thoughts and emotions interconnect. By mastering English within such a holistic framework, learners develop the ability to think critically, feel empathetically, and act responsibly in both academic and professional contexts.

References

1. Ministry of Higher Education, Science and Innovation of the Republic of Uzbekistan. (2023). Policy Framework for Foreign Language Education Reform 2021–2026. Tashkent.
2. Chomsky, N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, MA: MIT Press.
3. Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D. (2010). CLIL: Content and Language Integrated Learning. Cambridge University Press.
4. Dörnyei, Z. (2019). Motivational Strategies in the Language Classroom. Cambridge University Press.
5. Ellis, R. (2015). Understanding Second Language Acquisition (2nd ed.). Oxford University Press.
6. Goleman, D. (1998). Working with Emotional Intelligence. Bloomsbury.
7. Isroilova, T. (2024). Analyzing language use through corpora in different contexts. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 5(08), 126-135.
8. Khazratkulova Ezoza Ismat kizi. (2025). Teaching English Through Non-Traditional And Psycholinguistic Technologies. *International Journal Of Literature And Languages*, 5(10), 130–133. <https://doi.org/10.37547/ijll/Volume05Issue10-27>
9. Krashen, S. D. (1982). Principles and Practice in Second Language Acquisition. Pergamon.
10. Levelt, W. J. M. (1989). Speaking: From Intention to Articulation. MIT Press.
11. Lightbown, P. M., & Spada, N. (2013). How Languages are Learned (4th ed.). Oxford University Press.
12. Malchiodi, C. A. (2012). Handbook of Art Therapy (2nd ed.). Guilford Press.
13. Marsh, D. (2021). The CLIL Trajectory: Educational Innovation for the 21st Century Learner. Cambridge Scholars Publishing.
14. Oxford, R. L. (2017). Teaching and Researching Language Learning Strategies: Self-Regulation in Context. Routledge.
15. qizi Nurmuxammadova, D. J. THE ROLE OF CLIL METHODOLOGY IN THE TEACHING PROCESS OF HISTORY STUDENTS AND ITS EFFECTIVE ASPECTS.
16. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.
17. Саидова, Д., & Хазраткулова, Э. (2025). How english drives the creation of new words worldwide. *Инновации в современной лингвистике и преподавании языков*, 1(1), 263-265.

Feruza ATASHOVA,

PhD,

The faculty of Foreign languages, KSU.

atashovaferuza@gmail.com

TRANSLATION OF CULTURE-SPECIFIC REALITIES

Annotation: this article explores the complex and multifaceted process of translating culture-specific realities—terms, objects and expressions deeply embedded in one culture that often lack direct equivalents in another. In particular, it examines the linguistic and cultural challenges that translators face when transferring meaning across cultural boundaries. Furthermore, it discusses various strategies such as borrowing, descriptive translation and cultural substitution, illustrating how these methods help maintain both the semantic accuracy and cultural essence of the original text. Ultimately, the study highlights that successful translation of culture-specific realities requires not only linguistic skill but also deep cultural awareness and sensitivity.

Key words: *culture-specific realities, translation strategies, cultural equivalence, linguistic transfer, intercultural communication.*

Аннотация: в данной статье рассматривается сложный и многогранный процесс перевода специфических реалий культуры – терминов, объектов и выражений, глубоко укоренившихся в одной культуре, которые часто не имеют прямых эквивалентов в другой. В частности, рассматриваются лингвистические и культурные проблемы, с которыми сталкиваются переводчики при передаче смысла через культурные границы. Кроме того, в ней обсуждаются различные стратегии, такие как заимствование, описательный перевод и культурная замена, иллюстрируя, как эти методы помогают сохранить как семантическую точность, так и культурную сущность исходного текста. В конечном счете, в исследовании подчеркивается, что успешный перевод специфических для культуры реалий требует не только лингвистических навыков, но и глубокого культурного осознания и чувствительности.

Ключевые слова: *культурные реалии, стратегии перевода, культурная эквивалентность, лингвистический трансфер, межкультурная коммуникация.*

Annotatsiya: ushbu maqola madaniyatga xos voqeliklarni - bir madaniyatga chuqur singib ketgan va ko'pincha boshqa madaniyatda to'g'ridan-to'g'ri muqobili bo'lmagan atamalar, obyektlar va iboralarni tarjima qilishning murakkab va ko'p qirrali jarayonini o'rganadi. Xususan, u ma'noni madaniy chegaralardan o'tkazishda tarjimonlar duch keladigan lingvistik va madaniy muammolarni o'rganadi. Bundan tashqari, u o'zlashtirish, tavsifiy tarjima va madaniy almashtirish kabi turli strategiyalarni muhokama qilib, bu usullar asl matnning ham semantik aniqligini, ham madaniy mohiyatini saqlab qolishga qanday yordam berishini ko'rsatib beradi. Xulosa qilib aytganda, tadqiqotda madaniyatga xos voqeliklarni muvaffaqiyatli tarjima qilish nafaqat lingvistik mahoratni, balki chuqur madaniy ong va sezgirlikni ham talab qilishi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: *madaniyatga xos voqealıklar, tarjima strategiyalari, madaniy ekvivalentlik, lingvistik transfer, madaniyatlararo muloqot.*

Introduction

Language, in essence, functions not only as a means of communication but also as a reflection of a society's collective consciousness. Consequently, translation is not merely a linguistic act but an intercultural one. As Susan Bassnett points out, translation serves as a vital bridge between cultures, enabling the exchange of ideas, beliefs and traditions. Similarly, Eugene Nida emphasizes that achieving dynamic equivalence – that is, reproducing the same effect on the target audience as the original text produced on its readers – demands a profound understanding of both linguistic and cultural

systems.

Moreover, culture-specific realities (CSRs), also known as realia or culture-bound terms, embody concepts, objects or phenomena that are unique to a particular culture. Because of their cultural rootedness, such elements often pose significant challenges for translators. For instance, traditional Japanese terms like kimono or hanami carry meanings that go far beyond their literal sense, representing deep-seated cultural traditions and emotions. Therefore, the translator's task is not simply to find a lexical equivalent, but to transfer the cultural connotations embedded within such expressions.

Culture-specific realities refer to items or concepts that are characteristic of one culture and may not exist in another. These can include names of traditional foods, religious beliefs, folklore, social institutions and everyday customs. For example, the Uzbek word *do'ppi* denotes a traditional embroidered skullcap worn by both men and women, which has no precise English equivalent.

In order to better understand their nature, culture-specific items can be categorized according to their domains, as shown in the table below.

Table 1. Translation Strategies for Culture-Specific Realities (CSRs)

Category	Example (Source Language)	Translation Strategy	Example in Target Language
Geographical and Environmental Terms	Steppe	Borrowing	Steppe (used unchanged)
Social Institutions	Samurai (Japanese)	Transference + Explanation	Samurai (Japanese warrior)
Cuisine and Food Items	Borscht (Russian)	Transliteration	Borscht
Traditional Objects	Kimono (Japanese)	Borrowing	Kimono
Cultural Practices	Nowruz (Persian New Year)	Descriptive Translation	Spring festival celebrated in Central Asia
Religious Concepts	Karma (Sanskrit)	Borrowing + Paraphrase	Karma – moral causation law

As the table demonstrates, translating culture-specific items often involves combining different techniques to achieve both comprehension and cultural authenticity.

Translating culture-specific realities (CSRs) requires creativity, flexibility and careful decision-making. Consequently, several strategies have been proposed by scholars such as Newmark, Vinay and Darbelnet, and Baker. Each strategy serves a distinct purpose depending on the translator's objectives, the type of text and the target audience's familiarity with the source culture.

Borrowing or Transference strategy involves directly transferring a word from the source language into the target language, for example, kimono, tango or mahalla. Moreover, borrowing is particularly effective when the term represents a unique cultural concept that cannot be adequately replaced by a target-language equivalent. Nevertheless, this method may require explanatory notes or parentheses to prevent misunderstanding. Thus, borrowing preserves the cultural essence while maintaining the term's originality.

A calque, on the other hand, entails a literal

translation of each element of the original term. For instance, the English skyscraper became the French gratte-ciel. Although this strategy helps preserve the structural form of the original term, it may, at the same time, risk losing certain cultural nuances or connotations. Therefore, translators must carefully weigh the benefits of formal accuracy against the potential loss of cultural meaning.

When no direct equivalent exists in the target language, translators often employ descriptive translation. For example, samovar can be rendered as a metal container used for boiling water, common in Russia. This method, therefore, ensures that the target audience comprehends the object's function and significance. However, it may reduce the cultural flavor of the term. Nevertheless, descriptive translation remains a practical strategy for maintaining clarity while conveying essential information.

In certain situations, translators may opt for cultural substitution, replacing a culture-specific item with a culturally analogous concept in the target language. For example, Thanksgiving might be rendered as Harvest Festival when translating for audiences unfamiliar with American culture. On the one hand, this strategy

increases relatability and comprehension. On the other hand, it may slightly alter the cultural authenticity of the original text. Therefore, the translator must carefully balance accessibility with fidelity to the source culture.

Finally, in academic or literary contexts, translators frequently employ footnotes, endnotes or parenthetical explanations to clarify unfamiliar terms. This approach enables readers to understand the original term while preserving its cultural and contextual meaning. Consequently, it fosters both comprehension and cultural awareness. Moreover, the use of explanatory notes allows translators to maintain the source text's integrity without sacrificing readability.

The translation of CSRs is challenging for several reasons. First of all, semantic gaps often exist when the target language lacks an equivalent concept. Secondly, connotative differences may distort meaning—for example, the English word *home* conveys emotional warmth, whereas in another language, the equivalent may refer only to a physical dwelling.

Moreover, ideological and emotional implications can complicate translation, particularly when the text involves religion, politics or taboos. For instance, translating Islamic terms like *halal* or *haram* requires sensitivity and contextual awareness.

In addition, the translator's cultural competence plays a crucial role. As House observes, translation involves not only linguistic proficiency but also deep cultural literacy. Without such knowledge, the translator risks misrepresenting the source culture or misinterpreting the author's intention. Therefore, continuous intercultural learning is essential for translators dealing with culturally bound texts.

It is important to emphasize that translation is an act of cultural mediation rather than mere linguistic

conversion. Consequently, translators must constantly navigate between domestication—making the text accessible to the target audience—and foreignization—preserving the cultural uniqueness of the source text. For instance, when translating the Uzbek term *do'ppi*, domestication would render it as traditional embroidered hat, making it understandable for foreign readers. On the other hand, foreignization would retain *do'ppi* and perhaps add a footnote, preserving its national identity. Both approaches have advantages and drawbacks; therefore, the translator must decide based on the context, purpose and readership of the translation.

Furthermore, the rise of globalization and cross-cultural communication has increased the demand for culturally accurate translations. Consequently, translators today play a vital role as cultural ambassadors who help bridge the gap between nations and promote intercultural understanding.

Conclusion

In conclusion, the translation of culture-specific realities represents one of the most intricate aspects of translation practice. It demands not only linguistic precision but also deep cultural insight, empathy and creative decision-making. While no single method can guarantee perfect equivalence, the combination of strategies—borrowing, descriptive translation and cultural adaptation—allows translators to convey both meaning and cultural resonance. Therefore, successful translation should aim not merely to reproduce words but to transfer cultural experience. As a result, translators become mediators of culture, helping readers enter unfamiliar worlds and appreciate cultural diversity. Ultimately, the balance between fidelity to the source and clarity for the target audience defines the true art of translating culture-specific realities.

References

1. Baker, M. (2018). *In other words: A coursebook on translation*. Routledge.
2. Bassnett, S. (2013). *Translation studies*. routledge.
3. House, J. (2014). *Translation quality assessment: Past and present*. Routledge.
4. Nida, E. A. (1964). Toward a science of translating. *EJ Brill*.
5. Newmark, P. (1988). *A textbook of translation* (Vol. 66, pp. 1-312). New York: Prentice hall.
6. Venuti, L. (2017). *The translator's invisibility: A history of translation*. Routledge.
7. Vinay, J. P., & Darbelnet, L. (1963). *Stylistique comparée du français et de l'anglais*.

Saida AVLAEVA,
Senior teacher
Karshi state university

ESSENTIAL PROBLEMS OF UZBEK AND ENGLISH NEOLOGISMS RELATED TO COVID-19

Annotation: the COVID-19 pandemic has generated many new words in English and Uzbek, known as *Coro neologisms*, reflecting changing social and technological realities. This study compares selected examples from both languages, addressing issues of formation, meaning, translation and standardization. It also offers recommendations to ensure linguistic clarity, cultural relevance and consistency in the adoption of these terms.

Keywords: *neologism, Coro neologism, COVID-19, Uzbek, English, translation, lexical innovation, standardization.*

Аннотация: пандемия COVID-19 породила множество новых слов в английском и узбекском языках, известных как *коронеологизмы*, отражающих изменяющиеся социальные и технологические реалии. В исследовании проводится сравнение выбранных примеров из обоих языков, рассматриваются вопросы их образования, значения, перевода и стандартизации. Также предлагаются рекомендации для обеспечения языковой ясности, культурной уместности и последовательности при использовании таких терминов.

Ключевые слова: *неологизм, коронеологизм, COVID-19, узбекский язык, английский язык, перевод, лексические инновации, стандартизация.*

Annotatsiya: COVID-19 pandemiyasi ingliz va o'zbek tillarida ko'plab yangi so'zlarning – koroneologizmlarning – paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Bu so'zlar jamiyat va texnologiyadagi o'zgarishlarni aks ettiradi. Ushbu tadqiqot har ikki tildan tanlab olingan misollarni taqqoslab, ularning yasalishi, ma'nosi, tarjimai va standartlashtirilishi masalalarini ko'rib chiqadi. Shuningdek, tilning aniqligi, madaniy mosligi va yangi atamalarni izchil qo'llashni ta'minlash bo'yicha tavsiyalar ham beriladi.

Kalit so'zlar: *neologizm, koroneologizm, COVID-19, o'zbek tili, ingliz tili, tarjima, leksik yangilik, standartlashtirish.*

Introduction

The COVID-19 pandemic has profoundly affected not only global health and social systems but also the dynamics of language. The urgent need to describe unprecedented events and concepts led to the creation of a substantial number of neologisms across languages. In English, terms like *lockdown*, *social distancing*, *contact tracing*, *zoom fatigue*, *covidiot* and *flatten the curve* quickly gained popularity. Similarly, in Uzbek, equivalent terms emerged through processes such as borrowing (*lokdaun*), calquing (*ijtimoiy masofalanish*) or coining new native terms. While these neologisms serve essential communicative functions, they also pose several challenges. Among them are: inconsistencies in formation, semantic ambiguity, difficulty in translation, lack of standardization and uncertainty regarding their longevity. This study aims to analyze and compare these issues in the context of English and Uzbek, with a focus on how each language copes with linguistic innovation during crises.

Literature Review

Numerous studies have explored the emergence and characteristics of COVID-19-related neologisms. English-language studies (e.g., (Al Salman & Haider, 2021)) identified dominant word-formation strategies

such as compounding, blending, acronyms and affixation. Amiruddin et al. (2021) emphasized the blending process in new English COVID terms like *covidiot* or *maskne*. In the Uzbek context, Avlaeva Bozorovna (2025) examined the semantic and structural features of Uzbek neologisms, highlighting borrowings and native coinages. Nasirova (2023) compared Uzbek equivalents of neologisms found in English and Russian, underlining translation inconsistencies and semantic gaps.

These studies collectively show that both languages adapted rapidly to lexical innovations during the pandemic, though with different linguistic and sociopolitical constraints.

Methodology

This study adopts a qualitative-comparative approach, focusing on: Academic literature review in both languages.

-Extraction of representative neologisms from media, official documents and public discourse.

Categorization of linguistic challenges into five domains: lexical formation and standardization, semantic clarity, translation equivalence, sociolinguistic acceptance, longevity and ephemerality.

Comparative analysis to identify similarities and

differences in linguistic responses between English and Uzbek: English demonstrated a high rate of spontaneous coinage through blending (*covidiot*), compounding (*contact tracing*), and acronym formation (*PPE*) (Al Salman & Haider, 2021). Most terms originated informally—on social media or in journalism—and were later incorporated into dictionaries or formal communication (Amiruddin et al., 2021).

In Uzbek: Uzbek responses include borrowing (*lokdaun*), calquing (*ijtimoiy masofalanish*) or coining native terms (Avlaeva Bozorovna, 2025). While institutions like the Uzbek Language Academy have proposed native alternatives, media and public discourse show variation and inconsistency.

We can face some common issues on this theme: phonological or morphological incompatibility of borrowed terms with Uzbek (Nasirova, 2023).

-Lack of centralized or enforced standardization leads to multiple variants of the same term.

Many neologisms—particularly in English—are metaphorical or humorous (*doomscrolling*, *blursday*, *Zoom fatigue*) (Amiruddin et al., 2021). When translated literally, these may lose meaning or emotional nuance. For instance, translating *flatten the curve* as *egrilikni tekislash* risks misinterpretation if the underlying metaphor is not culturally familiar (Al Salman & Haider, 2021). In Uzbek, literal translations may preserve basic meaning but lose stylistic or pragmatic impact (Avlaeva Bozorovna, 2025). Translating complex neologisms involves navigating:

-Acronyms (*PPE*, *WFH*)—often retained in English form due to lack of intuitive equivalents.

-Blends and slang—difficult to replicate naturally in Uzbek (e.g., *covidiot*).

-False equivalence—choosing Uzbek words that match denotatively but differ connotatively.

These issues highlight the tension between preserving meaning and ensuring readability (Nasirova, 2023).

Sociolinguistic Acceptance and Register

Adoption rates differ sharply:

- In English, social media accelerates informal uptake; official usage follows later (Al Salman & Haider, 2021).

- In Uzbek, the degree of acceptance varies based on demographic factors: urban vs. rural, youth vs. elders, and exposure to global media (Avlaeva Bozorovna, 2025).

Some borrowed terms are perceived as modern and prestigious, while others face resistance due to linguistic purism (Nasirova, 2023).

Longevity and Ephemerality. Not all neologisms survive: English terms like *social distancing* or *flatten the curve* may persist, while *blursday* or *maskne* are fading (Amiruddin et al., 2021). In Uzbek, persistence depends on institutional adoption, media repetition, and educational inclusion. Both languages show a natural filtering process—only the most functional or memorable neologisms survive.

We will analyze comparatively English and Uzbek:

Problem Area	English	Uzbek	Similarities	Differences
Formation & Standardization	Informal, spontaneous; no regulation	Borrowings/ calques with limited standardization	Variation across platforms	English freer in innovation; Uzbek more reliant on institutions
Semantic Clarity	Often metaphorical or humorous	Literal translations may lose nuance	Context is crucial	Uzbek may require explanation or reinterpretation
Translation	Difficult with slang and blends	False equivalence risks high	Multiple strategies needed	Uzbek lacks native resources for slang replication
Acceptance & Register	Social media drives uptake	Depends on exposure and education	Register matters	Uzbek shows more demographic divergence
Longevity	Some terms persist; others fade	Media/policy affect retention	Natural lexical attrition	Uzbek relies more on top-down reinforcement

Discussion

The comparison reveals that English functions as a source language, generating many neologisms that are later adapted elsewhere. Uzbek, as a recipient language, faces challenges balancing linguistic autonomy and international alignment. We can give some recommendations: establish standardization mechanisms. A cross-disciplinary body should propose official Uzbek equivalents, involving linguists, healthcare professionals, and media experts.

Translation Guidelines. Use borrowings where necessary; prioritize native equivalents when available. Avoid overly literal calques unless the metaphor is well-understood. Provide contextual explanations in public health messaging.

Media and Education Engagement. Encourage consistent terminology use in media outlets. Train translators and educators in neologism interpretation and application.

Lexicographic Documentation. Develop bilingual glossaries with definitions, usage examples and

pronunciation guides.

Digital platforms and mobile apps can promote uniformity and accessibility.

Monitor Usage and Public Feedback. Conduct corpus-based studies to track usage frequency and public preference. Use surveys and interviews to evaluate comprehension and acceptance.

Conclusion

Neologisms emerging during COVID19 reflect the dynamism of language in response to crises. In both English and Uzbek, they fulfill communicative needs, but also bring challenges in formation, translation, clarity, acceptance and retention. The comparative perspective shows that while English naturally has many innovations, Uzbek faces the additional tension of preserving linguistic identity and accommodating foreign influence while ensuring intelligibility. By establishing clearer standards, involving media and educational bodies and documenting usages, Uzbek can better manage the influx of COVID-related vocabulary—ensuring that new terms are both expressive and comprehensible.

References

1. AlSalman, S., & Haider, A. S. (2021). COVID19 trending neologisms and word formation processes in English. *Russian Journal of Linguistics*, (1), 2442.
2. Avlaeva Bozorovna, S. (2025). Lexical Semantic Features of English and Uzbek Neologisms Related to the COVID19 Pandemic. *Kokan SPI. Journal of Scientific Reporting*, 5(2).
3. Amiruddin, N., Yassi, A. H., & Sukmawaty, S. (2021). COVID19 blends: A new phenomenon in English Neologisms. *Journal of Language and Linguistic Studies*.
4. Nasirova, M. F. (2023). COVID19 Pandemiyasi Davrida Vujudga Kelgan Neologizmlar. *Oriens*.

SOME DRAWBACKS OF UTILIZING AI IN ENGLISH CLASSES

Annotation: the increasing use of Artificial Intelligence (AI) in English language teaching has introduced innovative tools that support personalization, autonomous learning and real-time feedback. However, despite these advantages, AI integration brings several challenges that must be critically examined. This article explores the main drawbacks of utilizing AI in English classes, including reduced human interaction, overdependence on technology, unequal access due to the digital divide, privacy and data security concerns, and the risk of superficial learning. Additionally, issues such as algorithmic bias and the inability of AI to fully understand cultural and emotional nuances further limit its effectiveness. The study concludes that while AI can enhance the learning process, it should serve as a complementary tool rather than a replacement for human educators.

Key words: *artificial intelligence, English language teaching, ai limitations, digital divide, data privacy, algorithmic bias, human interaction, overreliance on technology, educational inequality, speech recognition challenges, teacher roles, ethical concerns, language learning technology.*

Аннотация: растущее использование искусственного интеллекта (ИИ) в преподавании английского языка привело к появлению инновационных инструментов, поддерживающих персонализацию, автономное обучение и обратную связь в режиме реального времени. Однако, несмотря на эти преимущества, интеграция ИИ порождает ряд проблем, требующих критического анализа. В данной статье рассматриваются основные недостатки использования ИИ на занятиях по английскому языку, включая ограниченное взаимодействие с человеком, чрезмерную зависимость от технологий, неравный доступ из-за цифрового неравенства, проблемы с конфиденциальностью и безопасностью данных, а также риск поверхностного обучения. Кроме того, такие проблемы, как алгоритмическая предвзятость и неспособность ИИ в полной мере понимать культурные и эмоциональные нюансы, еще больше ограничивают его эффективность. В исследовании сделан вывод о том, что, хотя ИИ может улучшить процесс обучения, он должен служить дополнительным инструментом, а не заменой преподавателей-людей.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, преподавание английского языка, ограничения ИИ, цифровое неравенство, конфиденциальность данных, алгоритмическая предвзятость, взаимодействие с человеком, чрезмерная зависимость от технологий, образовательное неравенство, проблемы распознавания речи, роли учителей, этические вопросы, технологии обучения языку.*

Annotatsiya: ingliz tilini o'qitishda sun'iy intellekt (SI) dan tobora ko'proq foydalanishni tatbiq etish, mustaqil qo'llay olish va real vaqt rejimida fikr-mulohazalarni qo'llab-quvvatlovchi innovatsion vositalarning paydo bo'lishiga olib keldi. Biroq, ushbu afzalliklarga qaramay, SI integratsiyasi tanqidiy tahlilni talab qiladigan bir qator muammolarni tug'diradi. Ushbu maqolada ingliz tili sinflarida SI dan foydalanishning asosiy kamchiliklari, jumladan, cheklangan resurslararo o'zaro ta'sir, texnologiyaga haddan tashqari ishonish, raqamli texnologiyalar, ma'lumotlar maxfiyligi va xavfsizligi haqidagi xavotirlar va yuzaki o'qitish xavfi yuzaga keladi. Bundan tashqari, algoritmik biryoqlamalilik va SI ning madaniy va emotsional nuanslarni to'liq tushuna olmasligi kabi muammolar uning samaradorligini yanada cheklaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, SI o'rganishni osonlashtirishii mumkin bo'lsa-da, u haqqoniy o'qituvchilarning o'rini bosuvchi emas, balki qo'shimcha vosita bo'lib xizmat qilishi kerak.

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, ingliz tilini o'qitish, SI ning cheklovlari, raqamli tafovut, ma'lumotlar maxfiyligi, algoritmik tarfakashlik, insoniy o'zaro ta'sir, texnologiyaga haddan tashqari ishonish, ta'limdagi tengsizlik, nutqni aniqlash muammolari, o'qituvchilarning roli, axloqiy muammolar, til o'qitish texnologiyalari.*

Introduction

The integration of Artificial Intelligence (AI) into education has transformed traditional teaching and learning paradigms, particularly in the field of English language teaching (ELT). AI technologies – including adaptive learning systems, chatbots, speech recognition software and intelligent tutoring platforms – offer innovative solutions to challenges commonly faced in English classrooms, such as limited individual attention, insufficient feedback and lack of

opportunities for authentic communication. While these tools provide personalized instruction and enhance learner engagement, their widespread adoption also raises several critical concerns.

Language learning is inherently social, requiring interaction, cultural understanding and emotional nuance. AI, despite its capabilities, cannot fully replicate the dynamic and empathetic nature of human teachers, potentially limiting learners' development of communicative competence. Furthermore, overreliance

on AI may diminish the active role of educators, weaken pedagogical skills and reduce meaningful teacher-student engagement. Technological inequalities – such as disparities in access to high-speed internet, devices and digital literacy – may further exacerbate educational gaps, leaving disadvantaged learners behind.

Ethical and privacy issues constitute another significant challenge. AI systems often collect and process sensitive data, including speech patterns, learning behaviors and personal information, which may be misused or inadequately protected. Additionally, algorithmic bias inherent in AI models can disadvantage learners from diverse linguistic, cultural or regional backgrounds, potentially reinforcing stereotypes or providing inaccurate feedback.

Despite these challenges, AI remains a valuable complement to traditional English language instruction when integrated thoughtfully. It can enhance learning efficiency, motivation and autonomy, while supporting teachers in administrative and instructional tasks. However, careful attention must be given to balancing technological use with human-led pedagogy to ensure that AI strengthens rather than undermines the holistic goals of language education. This article examines the drawbacks of utilizing AI in English classes, highlighting the limitations and challenges that must be addressed to create an effective, ethical, and inclusive learning environment.

Main part.

While Artificial Intelligence (AI) offers numerous benefits in English language teaching, it also presents a range of significant drawbacks that impact both learners and educators. One of the foremost concerns is the reduction of human interaction. Language acquisition is fundamentally a social process that relies on authentic communication, cultural understanding, and emotional engagement. AI chatbots and virtual tutors, though capable of simulating conversation, cannot fully replicate the nuance, empathy and dynamic feedback provided by human teachers. This limitation may impede learners' development of sociolinguistic competence and reduce opportunities for meaningful interpersonal interaction.

Overreliance on AI is another notable drawback. Teachers who depend heavily on automated tools for grading, feedback and lesson delivery may inadvertently diminish their pedagogical involvement. AI systems typically focus on measurable elements such as grammar, vocabulary and pronunciation, which can inadvertently prioritize accuracy over creativity, critical thinking and nuanced language use. As a result, students may develop a mechanical understanding of English, lacking the ability to express themselves fluently in real-world contexts.

The digital divide also poses a major challenge. Not all learners have equal access to reliable internet, modern devices or digital literacy skills. In regions with

limited technological infrastructure, the reliance on AI tools can exacerbate educational inequality, leaving disadvantaged students at a further disadvantage. Without equitable access, the benefits of AI remain confined to a subset of learners, undermining its potential to democratize education.

Ethical and privacy issues constitute another critical concern. AI platforms often collect vast amounts of personal and behavioral data, including speech samples, learning patterns and performance metrics. Without proper regulation, this data may be misused, poorly secured or exploited for commercial purposes, raising serious privacy concerns. Additionally, algorithmic bias embedded in AI systems can lead to inaccurate feedback or discriminatory outcomes, especially for learners with non-native accents or from culturally diverse backgrounds. Such bias may negatively impact motivation and learning outcomes.

Finally, AI's focus on automation and efficiency can result in superficial learning. While AI platforms track measurable outcomes such as correct answers or completion rates, they often neglect deeper cognitive and interpretive skills necessary for advanced language proficiency. Students may become overly reliant on AI for correction, reducing critical thinking, problem-solving and self-assessment skills. Moreover, excessive screen-based learning can limit exposure to authentic communicative situations, cultural nuances and collaborative learning experiences that are essential in mastering a language.

In conclusion, while AI provides innovative tools for English language learning, its limitations highlight the importance of thoughtful integration. Educators must balance technological use with human interaction, ensure equitable access, address ethical concerns and prioritize holistic language development. AI should serve as a supportive complement to teaching rather than a replacement, ensuring that learners benefit from both technological efficiency and human pedagogical insight.

The examination of AI use in English language classes reveals both measurable impacts and critical limitations on learning outcomes. Studies indicate that while AI tools can improve certain aspects of language acquisition – such as vocabulary retention, grammar accuracy and pronunciation – these gains are often limited to specific, discrete skills. Learners using AI-driven platforms, such as adaptive learning systems and speech recognition tools, tend to progress faster in structured exercises and receive immediate feedback, which enhances their motivation and engagement. For example, speech recognition applications allow repeated pronunciation practice, resulting in improved oral accuracy for many learners.

However, the analysis also highlights several drawbacks that affect overall language development. First, reliance on AI may reduce opportunities for

authentic human interaction, leading to weaker communicative competence and limited exposure to cultural and social nuances of the English language. Second, algorithmic bias and technological limitations can cause frustration among learners. AI systems trained predominantly on native-speaker data may inaccurately assess non-native accents or dialects, which can discourage students and diminish learning confidence.

The digital divide further impacts results. Learners without reliable internet access or compatible devices are unable to fully utilize AI tools, resulting in unequal learning outcomes across socio-economic groups. Additionally, overdependence on AI can limit critical thinking and creativity. Students often focus on completing tasks dictated by algorithms rather than engaging deeply with the language, leading to superficial learning.

From the teacher's perspective, AI can reduce workload by automating grading and feedback; however, it may inadvertently weaken pedagogical involvement if instructors rely excessively on technology. Effective learning outcomes are therefore observed when AI is used in conjunction with human-led instruction rather than as a standalone solution.

Overall, the analysis shows that AI can support English language learning, particularly in skill-specific areas, but its drawbacks – such as reduced interaction, algorithmic bias, inequitable access and superficial learning – necessitate careful, balanced implementation. Optimal results are achieved when AI

complements traditional teaching methods, fostering both technological and human-supported learning.

Conclusion.

The utilization of Artificial Intelligence in English language classes presents both opportunities and significant challenges. While AI tools can enhance certain aspects of language learning – such as vocabulary acquisition, grammar accuracy and pronunciation – overreliance on technology may reduce meaningful human interaction, weaken communicative competence and limit creativity. Issues such as algorithmic bias, data privacy concerns, and the digital divide further complicate the effective use of AI, potentially exacerbating educational inequalities and discouraging learners.

Moreover, AI's focus on measurable outcomes can lead to superficial learning, neglecting deeper cognitive skills, cultural understanding and real-life language application. Teachers may also experience diminished pedagogical engagement if AI is used as a replacement rather than a supplement.

In conclusion, AI should be regarded as a supportive tool that complements traditional English instruction rather than replacing human-led teaching. A balanced approach – combining the efficiency and personalization of AI with the empathy, cultural insight, and interactive guidance of teachers – can optimize learning outcomes. By addressing ethical, technological, and pedagogical challenges, educators can harness AI's potential while preserving the holistic and socially rich nature of language education.

References:

1. Godwin-Jones, R. (2022). Emerging AI applications in language learning. *CALICO Journal*, 39(3), 257–275.
2. Nushi, M., & Egbali, M. (2023). ChatGPT in ESL classrooms: Opportunities and concerns. *ELT Journal*, 77(4), 455–467.
3. Oxford, R. (2021). Technology-enhanced language learning: Risks and benefits. *Language Teaching & Research*, 18(2), 211–229.
4. Warschauer, M., & Healey, D. (2020). Computers and language learning: An overview. *Language Learning & Technology*, 24(2), 1–15.
5. Chen, X. (2022). Challenges of AI in second language classrooms. *International Journal of Educational Technology*, 44(3), 112–128.
6. Kumar, S. (2021). Limitations of adaptive learning in ESL education. *Computers & Education*, 170, 104–118.

Fayoza BURIEVA,
Lecturer,
Faculty of Foreign languages,
Karshi state university

THE CLASSIFICATION OF MENTAL-ACTIVITY VERBS AND THEIR SEMANTIC FEATURES

Annotation: mental-activity verbs are a key semantic category reflecting cognitive processes such as thinking, understanding, remembering, evaluating and concluding. This paper analyzes their classification and semantic properties in modern linguistics. It explores core and peripheral meanings, semantic components, metaphorical extensions and evaluative nuances that shape cognition. Using descriptive, cognitive-semantic and componential methods, the study reveals how mental verbs encode reasoning and subjective stance. The findings show that these verbs form a complex network of meanings influenced by context, intention and discourse. The article proposes an integrated classification model combining semantic, functional and cognitive criteria for deeper insight into this category.

Keywords: *mental verbs; cognition; semantics; evaluation; conceptualization; pragmatics.*

Аннотация: глаголы ментальной деятельности представляют собой важную семантическую категорию, отражающую когнитивные процессы – мышление, понимание, запоминание, оценку и вывод. В статье рассматриваются их классификация и семантические свойства в современной лингвистике. Анализируются основные и периферийные значения, семантические компоненты, метафорические расширения и оценочные оттенки. Используя описательный, когнитивно-семантический и компонентный методы, исследование показывает, как ментальные глаголы кодируют рассуждение и субъективную позицию. Результаты демонстрируют, что эти глаголы образуют сложную сеть значений, зависящих от контекста, намерений и дискурса. Предлагается интегрированная классификация на основе семантических, функциональных и когнитивных критериев.

Ключевые слова: *ментальные глаголы; когниция; семантика; оценка; концептуализация; прагматика.*

Annotatsiya: aqliy faoliyat fe'llari – fikrlash, tushunish, eslab qolish, baholash va xulosa chiqarish kabi kognitiv jarayonlarni aks ettiruvchi muhim semantik toifadir. Maqolada ularning tasnifi va semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Asosiy va ikkilamchi ma'nolar, semantik komponentlar, metaforik kengayishlar hamda baholovchi nozikliklar o'rganiladi. Tavsifiy, kognitiv-semantik va komponent tahlil usullari orqali tadqiqot aqliy fe'llarning fikrlash va subyektiv munosabatni qanday ifodalashini ochib beradi. Natijalar bu fe'llarning ma'no tarmog'i kontekst, niyat va nutq vazifasiga bog'liq ekanini ko'rsatadi. Maqola semantik, funksional va kognitiv mezonlarni birlashtirgan integrallashgan tasnif modelini taklif etadi.

Kalit so'zlar: *aqliy fe'llar; kognitsiya; semantika; baholash; konseptualashtirish; pragmatika.*

Introduction

Mental-activity verbs represent a crucial semantic domain that characterizes human cognitive functioning and conceptual organization. Every language possesses a distinct yet comparable set of verbs that encode internal mental processes such as perception, comprehension, memory, thought, reasoning and judgment. These verbs reveal how speakers conceptualize and linguistically represent the operations of the mind, thereby bridging the gap between language and cognition.

In linguistic studies, mental verbs are of particular importance because they serve as linguistic indicators of internal, often non-observable states. They reveal not only how individuals think but also how they express awareness, inference, evaluation and emotional stance through language. Consequently, mental verbs play a vital role not only in lexical semantics but also in cognitive linguistics, pragmatics, discourse analysis and psycholinguistics.

While mental verbs are universal in their core conceptual functions, their semantic scope, pragmatic usage, and metaphorical extensions vary significantly across languages and cultures. For instance, the English verbs *see*, *grasp*

and *understand* demonstrate how perceptual experience is metaphorically extended to cognitive interpretation. In contrast, other languages may express similar notions through morphological derivation or metaphorical compounds. The purpose of this article is to analyze mental-activity verbs systematically, focusing on their classification, semantic structure, metaphorical expansions and pragmatic functions, in order to highlight their role in representing human cognitive activity.

Methods

The study employs a combination of complementary linguistic and cognitive methods to achieve a comprehensive analysis:

Descriptive-analytical method – used to examine lexical meaning, usage patterns and the formation of semantic fields within the domain of mental verbs.

Componential semantic analysis – employed to identify constituent semes, oppositions and distinguishing features among verbs of cognition.

Cognitive-semantic analysis – explores how mental verbs conceptualize cognitive actions through image schemas, metaphors and embodied experience.

Comparative analysis – compares classification and categorization approaches across different linguistic traditions to identify universal and language-specific tendencies.

Discourse analysis – investigates the occurrence and pragmatic roles of mental verbs in authentic spoken and written discourse, with attention to modality, stance and interpersonal meaning. Through this interdisciplinary approach, the research seeks to connect micro-level semantic features with macro-level cognitive and communicative functions.

Results

The semantic and functional classification of mental-activity verbs reveals that they can be grouped into several major categories reflecting distinct but interrelated mental processes:

Verbs of knowing and understanding: *know, understand, realize, recognize, comprehend*.

These verbs denote the possession or acquisition of knowledge and awareness.

Verbs of remembering and forgetting: *remember, recall, memorize, forget, retain*.

They express memory-related processes and the dynamic interaction between recollection and loss of information.

C. Verbs of thinking and reasoning: *think, consider, reflect, assume, analyze, infer*.

D. This group represents processes of mental deliberation, hypothesis formation and logical reasoning.

Verbs of evaluating and judging: *evaluate, assess, judge, conclude, determine, estimate*.

These verbs express tentative cognition and epistemic modality, indicating degrees of certainty and inference. Semantic analysis reveals that mental verbs carry both core cognitive meanings and extended metaphorical meanings. Verbs such as *see, grasp, hear* and *touch* evolve from concrete perceptual experiences to abstract cognitive interpretations (*see the point, grasp the idea*). This shift illustrates how embodied experience structures conceptual understanding. Furthermore, mental verbs frequently serve pragmatic functions such as expressing evaluative stance, politeness strategies, epistemic modality and speaker attitude. For instance, in discourse, expressions like *I think, I suppose, or I believe* soften statements, signal uncertainty, or invite cooperation, highlighting their multifunctional communicative roles.

Discussion

The findings demonstrate that mental verbs form a multilayered semantic and conceptual system. Their meanings are not limited to basic cognitive operations; rather, they encode a wide spectrum of intellectual, emotional and evaluative dimensions. These verbs allow speakers to express not only what they know or believe but also how confident, doubtful or engaged they are in their thought processes. From a cognitive-semantic perspective, the metaphorical evolution of verbs such as *see, grasp, imagine* and *figure out* supports the theory of embodied cognition—the idea that abstract conceptualization arises from bodily experience. Perceptual domains like vision, touch, and movement provide the cognitive basis for metaphorical extensions to mental activity (*I see your point, He grasped the meaning, She navigated the problem*).

Cross-linguistic comparison shows that the structure and categorization of mental-activity verbs vary across languages. English, for instance, relies heavily on phrasal constructions (e.g., *figure out, think over*), while other languages may employ derivational morphology or metaphoric structuring to convey similar meanings. This diversity reflects distinct cultural and linguistic conceptualizations of cognition.

Moreover, in discourse and text production, mental verbs are indispensable for constructing argumentation, narrative perspective and interpersonal communication. They help speakers attribute knowledge, express belief or doubt and manage interactional dynamics, thus playing a central role in academic writing, persuasive discourse and everyday conversation.

Conclusion

This study concludes that mental-activity verbs constitute a rich and multifaceted semantic domain reflecting the complexity of human cognition. Their classification reveals several interconnected categories that mirror the fundamental mental operations of knowing, remembering, thinking, evaluating and hypothesizing. Understanding the semantics and pragmatics of mental verbs deepens our insight into how individuals conceptualize and linguistically encode processes of knowledge, memory, reasoning and judgment. The integrated classification model proposed in this article contributes to a more comprehensive theoretical understanding of how languages represent cognitive experience.

References

1. Lyons J. *Semantics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977. – 897 p.
2. Croft W., Cruse D. A. *Cognitive Linguistics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 356 p.
3. Rosch E. *Principles of Categorization*. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1978. – 30 p.
4. Jackendoff R. *Semantic Structures*. – Cambridge, MA: MIT Press, 1990. – 322 p.
5. Bloomfield L. *Language*. – New York: Holt, 1933. – 564 p.
6. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
7. Talmy L. *Toward a Cognitive Semantics: Concept Structuring Systems*. – Cambridge, MA: MIT Press, 2000. – 495 p.

Shuhrat MURODOV,

Lecturer

Karshi state university, Uzbekistan

THEORETICAL BASIS OF THE TRANSLATION OF REALIA: A CULTURAL SEMIOTICS APPROACH

Annotation: this article explores the theoretical basis for the translation of realia through the lens of cultural semiotics. Unlike traditional linguistic or functional approaches, the cultural semiotics framework views realia as signifiers deeply embedded in the cultural code of a source language community. The paper outlines the implications of this for translation theory and practice, highlighting the translator's role as a cultural mediator and interpreter of signs. Different strategies for translating realia are reviewed and contextualized within this theoretical approach.

Key words: *realia, translation theory, cultural semiotics, cultural transfer, untranslatability, translation strategies, cultural identity.*

Аннотация: в данной статье рассматриваются теоретические основы перевода реалий через призму культурной семиотики. В отличие от традиционных лингвистических или функциональных подходов, рамки культурной семиотики рассматривают реалии как знаки, глубоко укоренённые в культурном коде языкового сообщества исходного языка. В статье освещаются последствия этого для теории и практики перевода, подчёркивается роль переводчика как культурного посредника и интерпретатора знаков. Рассматриваются различные стратегии перевода реалий и их контекстуализация в рамках данного теоретического подхода.

Ключевые слова: *реалии, теория перевода, культурная семиотика, культурный трансфер, непере-водимость, стратегии перевода, культурная идентичность.*

Annotatsiya: ushbu maqolada realiyalarning tarjimasi nazariy asoslari madaniy semiotika nuqtayi nazaridan o'rganiladi. An'anaviy lingvistik yoki funksional yondashuvlardan farqli o'laroq, madaniy semiotika doirasida realiyalar manba til jamoasining madaniy kodi bilan chuqur bog'liq bo'lgan belgilar sifatida qaraladi. Maqolada bu nazariyaning tarjima nazariyasi va amaliyotiga ta'siri ko'rsatilib, tarjimonning madaniy vositachi va belgilar sharhlovchisi sifatidagi roli ta'kidlanadi. Realialarni tarjima qilishning turli strategiyalari ko'rib chiqilib, ushbu nazariy yondashuv doirasida kontekstga joylashtiriladi.

Kalit so'zlar: *realiyalar, tarjima nazariyasi, madaniy semiotika, madaniy transfer, tarjima qilib bo'lmaslik, tarjima strategiyalari, madaniy identifikatsiya.*

Introduction

Translation is more than replacing words from one language with their equivalents in another. It is a complex communicative act that transmits not only meaning but also cultural knowledge and worldviews. This complexity becomes most visible in the translation of *realia* – terms referring to objects, institutions or customs unique to a particular culture, such as *kimono*, *samurai* or *baccalauréat*.

Because such items have no direct equivalents in other languages, they often pose challenges that extend beyond linguistics to the realm of cultural representation and ideology. As globalization increases intercultural exchange, the translation of *realia* has gained new relevance in literary, audiovisual and ethnographic translation.

While many practical strategies exist – borrowing, transliteration, cultural substitution or annotation – their theoretical grounding is less developed. This study addresses that gap by situating the translation of *realia* within **cultural semiotics**, a framework that views culture as a system of interconnected signs and interprets translation as a semiotic process. Cultural semiotics provides tools for understanding realia not

just as isolated lexical items, but as semiotic signs that encapsulate complex layers of cultural knowledge, identity, and meaning. From this perspective, the translator assumes the role of a cultural mediator, tasked with interpreting and negotiating between different sign systems, rather than simply transferring words across languages. This investigation will begin by examining the concept of realia in translation studies, followed by a theoretical analysis through the lens of cultural semiotics. It will then explore how this theoretical approach reshapes the way we understand translation strategies and the translator's responsibilities.

Methodology

This study employs a **theoretical and analytical** methodology. It draws upon:

Descriptive analysis of existing theories of *realia* (Vlakhov & Florin, 1980; Newmark, 1988).

Conceptual application of Yuri Lotman's (1990) semiotic theory, particularly the *semiosphere*.

Comparative synthesis of translation models by Venuti (1995), Eco (2001), and Pym (2010) to illustrate how cultural semiotics reframes translation practice.

Rather than empirical data, the analysis focuses on the conceptual interpretation of key theoretical sources

to define how *realia* function as semiotic construct and how translators negotiate their meaning across cultures.

Results (Theoretical Findings)

The review of translation theories reveals several key findings:

1. Nature of *Realia*: the term *realia* (from Latin *realis*, “real things”) refers to words and expressions tied to tangible or intangible aspects of a specific culture – geography, customs, foods, institutions and artifacts. Vlahov and Florin (1980) classify *realia* into thematic domains (e.g., geography, ethnography, politics) and emphasize their partial untranslatability.

2. Cultural Words and Context: Newmark (1988) includes *realia* among “cultural words” and stresses the need to balance semantic accuracy with cultural accessibility. Translators must adapt these items to the reader’s expectations while preserving their cultural distinctiveness.

3. Translator’s Ideological Role: Venuti (1995) distinguishes between *domestication* (making texts familiar to the target audience) and *foreignization* (preserving cultural otherness), revealing that each translation choice carries ideological implications.

4. Semiotic Perspective: Lotman (1990) conceptualizes culture as a *semiosphere* – a space where all semiotic processes occur. When *realia* cross linguistic borders, they move from one semiosphere to another, undergoing reinterpretation. Eco (2001) similarly describes translation as a “negotiation of meaning across sign systems.”

Together, these findings suggest that *realia* are not simply lexical items but semiotic signs deeply embedded in cultural codes and symbolic systems.

Discussion

From a cultural semiotics standpoint, *realia* function as carriers of meaning, memory and identity. Their interpretation depends on shared cultural knowledge rather than direct equivalence. Translators thus mediate between two semiotic universes, negotiating meaning through context and cultural understanding.

For example, the French term *lycée* signifies more than a “high school”; it represents a specific institution

within the French republican tradition, linked to social hierarchy and educational ideology. Similarly, the Arabic term *wasta* embodies complex social practices of influence and mediation. Such examples show that *realia* serve not only referential but also symbolic and affective functions.

Translating *realia* involves strategic and ethical decisions. The translator may retain the original term (foreignization) to preserve authenticity or adapt it (domestication) to ensure comprehension. Each choice affects how the source culture is represented and understood.

Lotman’s concept of the *semiosphere* explains this process as a movement of signs across cultural boundaries. When a term leaves its original semiotic space, its meaning can shift or expand within the new cultural context. Thus, translation is not a mere transfer but a transformation of meaning.

Cultural semiotics also aligns with the view of Bassnett and Lefevere, who regard translation as a cultural and ideological act. Translators, therefore, are not neutral intermediaries but active participants in shaping intercultural dialogue.

Conclusion

The translation of *realia* represents one of the most intricate challenges in translation studies. By approaching it through the lens of cultural semiotics, we can view *realia* as semiotic constructs that embody the cultural codes, identities and worldviews of a community.

This approach redefines the translator’s role: not merely a linguistic converter but a cultural mediator and semiotician, responsible for preserving both the meaning and the symbolic resonance of the source text. Translation decisions regarding *realia* are thus acts of cultural negotiation that shape how societies perceive one another.

In today’s globalized world, such a semiotic awareness enhances translation fidelity, cultural sensitivity and ethical responsibility. By integrating semiotic theory into translation practice, translators can foster deeper intercultural understanding and safeguard the cultural integrity embedded in *realia*.

References

1. Lotman, Y. M. (1990). *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. I. B. Tauris.
2. Vlahov, S., & Florin, S. (1980). *Neperevodimoe v perevode [Untranslatable in Translation]*. Moscow: International Relations.
3. Venuti, L. (1995). *The Translator’s Invisibility: A History of Translation*. Routledge.
4. Newmark, P. (1988). *A Textbook of Translation*. Prentice Hall.
5. Eco, U. (2001). *Experiences in Translation*. University of Toronto Press.
6. Pym, A. (2010). *Exploring Translation Theories*. Routledge.

Lutfullo XOSHIMOV,
Doctoral student student the National Institute
of Education and Pedagogy named after Qori Niyazi

“COLLABORATIVE TECHNOLOGIES FOR INCLUSIVE PATRIOTISM: EMPOWERING EDUCATORS TO CULTIVATE NATIONAL PRIDE IN DIVERSE CLASSROOMS”

Annotation: this article explores how emerging and differentiated digital technologies, when integrated through educator collaboration and professional development, can foster culturally responsive, inclusive patriotism in diverse classrooms.

Key words: *culturally responsive pedagogy, Digital technologies in education, Inclusive patriotism, Educator collaboration, Professional development, Adaptive learning platforms, National identity, Student engagement, Multicultural education, Data-driven instruction, Student-generated content, Civic responsibility, Technology integration.*

Аннотация: в данной статье рассматривается, как новые и дифференцированные цифровые технологии, интегрированные посредством сотрудничества педагогов и профессионального развития, могут способствовать формированию инклюзивного патриотизма, учитывающего культурные особенности, в многообразных классах.

Ключевые слова: *культурно-ориентированная педагогика, Цифровые технологии в образовании, Инклюзивный патриотизм, Сотрудничество педагогов, Профессиональное развитие, Адаптивные образовательные платформы, Национальная идентичность, Вовлеченность учащихся, Мультикультурное образование, Обучение на основе данных, Создаваемый учащимися контент, Гражданская ответственность, Интеграция технологий.*

Annotatsiya: ushbu maqolada o'qituvchilar hamkorligi va kasbiy rivojlanish orqali integratsiyalashgan holda, paydo bo'layotgan va differentsiyalangan raqamli texnologiyalar turli sinflarda madaniy jihatdan moslashuvchan, inklyuziv vatanparvarlikni qanday rivojlantirishi mumkinligi o'rganiladi.

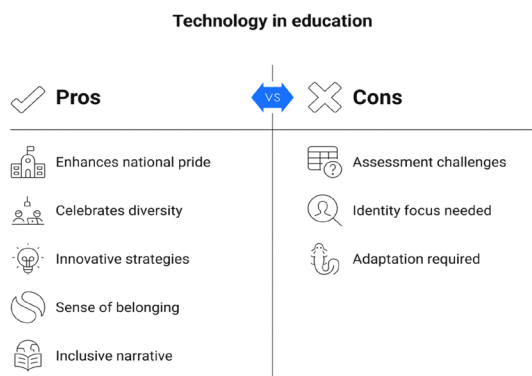
Kalit so'zlar: *madaniy jihatdan moslashuvchan pedagogika, Ta'limda raqamli texnologiyalar, Inklyuziv vatanparvarlik, O'qituvchilar hamkorligi, Kasbiy rivojlanish, Moslashuvchan o'quv platformalari, Milliy o'ziga xoslik, Talabalar ishtiroki, Ko'p madaniyatli ta'lim, Ma'lumotlarga asoslangan ta'lim, Talabalar tomonidan yaratilgan kontent, Fuqarolik mas'uliyati, Texnologiya integratsiyasi.*

Individualized technologies, such as learning management systems that take advantage of artificial intelligence, can analyze the performance of students and learning preferences to adapt the educational content accordingly. This level of customization not only helps academic success, but also plays a crucial role in the cultivation of national pride. For example, when students get involved with the content that resonates with their personal experiences and values, they are more likely to develop an emotional connection with the material. In this context, trained educators to use these technologies become facilitators that celebrate and improve the richness of different perspectives, ensuring that all students are reflected in the curriculum.

To achieve these ambitious objectives, it is essential that educators training programs prioritize continuous professional development in the integration of technology. Workshops and collaboration projects focused on the implementation of differentiated instruction strategies can train educators to experiment

with various technological tools. This exhibition not only improves its set of skills, but also encourages a culture of innovation within educational institutions, thus promoting a unified approach to instill national pride in various demographic students.

Emerging technologies, when used in collaboration, can facilitate the development of culturally responsive curricula. For example, social media platforms and on-line forums can serve as powerful tools for educators to connect and exchange ideas on how to integrate national narratives and local stories into their class plans. When educators are involved in collaborative dialogue, they can share their ideas on how certain technologies have been effective in promoting discussions about national pride among different student demographic data. The varied experiences of educators who work with various populations can illuminate the ways in which technology can be adapted to reflect the multicultural fabric of society, ensuring that all students see their unique origins as an integral part of the country's identity.

In addition, institutions should explore the potential of professional development programs that focus on the intersection of technology, patriotism and differentiated instruction. Workshops and training sessions should aim to equip educators with the skills needed to effectively employ individual technologies and promote national pride. These professional learning communities can serve as incubators for innovative pedagogical approaches that create inclusive learning opportunities. For example, case studies on how augmented reality may involve students in historical explorations that evoke national pride can be fundamental for educators to share and adapt these methods in their own classrooms.

In addition, leverage of data analysis tools can improve collaboration between educators, providing information about student performance in various cultural contexts. In analyzing this data collaboratively, educators can identify gaps in engagement or understanding of national history and values and then adapt their approaches to address these gaps. This process allows a more subtle understanding of how different student populations resonate with the narrative of their nation and how technology can be used to fill any division.

In short, by actively promoting collaborative practices among educators about the use of individual and different technologies, institutions remain to promote an educational environment that not only enhances national pride and patriotism, but also respects and

celebrates the rich diversity of student populations. This collaborative effort can lead to the development of innovative strategies involving students in significant ways, lighting their sense of belonging and identity within the larger national structure. As this digital transformation in education continuous, continuous assessment of the effectiveness of these methods will be crucial. When collecting data, such as those presented by Chen et al. (2021) In relation to playful patriotism in short video applications, educators can refine their techniques. Incorporation of technology into the classroom should not only focus on engagement through interactive platforms, but also critically evaluating how these tools can nourish a sense of identity and national belonging among students. This evaluation allows the adaptation of materials and approaches to ensure that they resonate with students from various origins, promoting an inclusive narrative of what it means to be a member of a nation.

For example, the use of augmented reality (AR) can dive students into historical events or cultural landmarks, increasing their understanding of national inheritance in a vivid and surrounding manner. Such experiences can be adapted to attract specific cultural contexts, inviting students to explore their unique contributions to the national fabric. Differentiated learning technologies that facilitate the personalized exploitation of national history, as evidenced in several case studies, serve to fill gaps between various populations, allowing each student to see their place within the largest narrative of the nation.

In this digital era, in which students often reside in virtual spaces, it becomes essential to exploit technology to cultivate not only knowledge but also national pride and patriotism. By embracing innovative methods that meet the needs and unique interests of all students, we can inspire future generations to take on an active role in modeling their national identity. This commitment to integrate individual and differentiated technologies not only enriches education, but in the end authorizes students to become compassionate and informed citizens, proud of their inheritance and eager to contribute to the wider society.

References

1. Lee, L. and Misco, T., 2014. All for one or one for all: An analysis of the concepts of patriotism and others in multicultural Korea through elementary moral education textbooks.
2. Chang, Y.M., 2015. Teachers' perspectives: Making sense of ethnic nationalism, ethnic identity and multicultural education in South Korea. *International Journal of Education*, 7(2), pp.17-37.
3. Lin, J.C. and Jackson, L., 2023. Patriotism in moral education: Toward a rational approach in China. *Journal of Moral Education*, 52(3), pp.343-361.
4. Sorek, T. and White, R.G., 2016. American football and national pride: Racial differences. *Social science research*, 58, pp.266-278.
5. Maidugu, U.A. and Isah, A.T., 2024. Islamic Education and its Value: A Vital Means for the Formation National Character. *Bulletin of Islamic Research*, 2(4), pp.725-744.

The background is a light blue surface with various educational items: a yellow ruler and pencil in the top left, an orange with a green leaf at the top center, a dark blue spiral notebook in the top right, a rolled-up white diploma with a blue ribbon in the middle right, a pink notebook in the middle left, a red pencil in the bottom right, and a green pencil in the bottom left. A large white rectangular area in the center contains the title. At the bottom center, an open book with yellow pages has a globe of the Earth resting on it.

PEDAGOGIKA

Gulbaxor RASULOVA,
Toshkent amaliy fanlar universiteti
"Pedagogika" kafedrasida dotsenti, f.f.f.d (PhD)

O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA ADABIYOT DARSLARIDA O'QUV TOPSHIRIQLARI TIZIMINI TASHKIL ETISH

Annotatsiya: maqolada adabiy ta'limni rivojlantirish masalasi, xususan o'quv topshiriqlarini takomillashtirish, adabiyot o'qitishda savol va topshiriqlar mazmunini o'rganish, asar mohiyatini ochib beruvchi o'quv topshiriqlar ishlab chiqishning ilmiy- metodik asoslari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: *adabiy ta'lim, ta'lim mazmuni, ish daftari, bilim, ko'nikma, savol, topshiriq va malakalar.*

Аннотация: в статье рассматривается проблема развития литературного образования, в частности, научно-методические основы совершенствования учебных заданий, изучение содержания вопросов и заданий в обучении литературе, разработка учебных заданий, раскрывающих сущность века.

Ключевые слова: *литературное образование, образовательный контент, рабочая тетрадь, знания, умения и навыки, вопросы, задания, квалификации.*

Annotation: the article examines the issue of developing literary education, in particular, the scientific and methodological foundations of improving educational tasks, studying the content of questions and tasks in teaching literature, and developing educational tasks that reveal the essence of the century.

Key words: *literary education, educational content, workbook, knowledge, skills, questions, tasks, and qualifications.*

Kirish. Rivojlangan mamlakatlarda adabiyot o'qitish bo'yicha yaratilgan ilmiy-metodik adabiyotlarda adabiy ta'lim, asosan, matn bilan ishlash, turli uslublarda yozilgan ma'lumotlarni o'qib tushunish va ularga munosabat bildirish ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltiriladi. Har bir darsda o'quvchiga taqdim etilayotgan ma'lumotning kundalik hayotda amaliy ahamiyatga ega bo'lishiga alohida e'tibor qaratiladi. O'quv jarayonida savollar, topshiriqlar va mashqlardan samarali foydalanish ta'lim sifatini oshiradi.

Hozirgi kunda ko'plab mamlakatlar xorijiy tillarni o'qitish bo'yicha xalqaro metodika yutuqlaridan muvaffaqiyatli foydalanib kelmoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, xalqaro metodikalarda nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirish, o'quvchini turli muloqot vaziyatlariga tayyorlash eng muhim masalalardan biri hisoblanadi. Bu maqsadlarga erishish esa, avvalo, o'quv topshiriqlarining mazmuni va sifatiga bog'liq.

Axborot asrida yashayotgan bugungi maktab o'quvchisi axborot oqimida yo'nalishni topa olishni o'rganishi zarur: ma'lumotni izlash, tizimlashtirish, taqqoslash, umumlashtirish hamda turli shakllarda berilgan axborot bilan ishlash ko'nikmasiga ega bo'lishi lozim. Shu bois daftar tarkibida axborot bilan ishlash malakasini rivojlantiruvchi turli topshiriqlar – matnlar, lug'atlar, ro'yxatlar, jadvallar, rasmlar, diagrammalar va piktogrammalar asosida mashqlar bo'lishi kerak. Shuningdek, o'quvchi o'z faoliyatini tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'lishi muhimdir: bilimlarni o'zlashtirish jarayonidagi yutuq va kamchiliklarni kuzatish, ta'limdagi hamkorlik samaradorligini baholash, shaxsiy kuchli jihatlarni to'g'ri anglashni o'rganish, hamda oraliq va yakuniy nazoratni amalga oshirish zarur. Buning uchun qo'llanma o'z-o'zini nazorat qilish va o'zini baholash uchun sharoit yaratib berishi lozim.

Tahlil va natijalar. Biz ishlab chiqqan 5-sinf darsligi asosidagi ish daftardan xalq og'zaki ijodiga bag'ishlangan bo'limga doir topshiriqlarni ko'rib chiqamiz.

Mavzu: Alisher Navoiy

Topshiriq 1. Darslikda berilgan matn asosida quyidagi A.Navoiy ijodi bilan bog'liq ma'lumotlarni to'ldiring.

Alisher Navoiy yil 9-fevralda tug'ilgan.
Alisherning sevimli mashg'ulotlaridan bo'lgan. Bu haqda shoirning o'zi dostonida bunday xotirlaydi: "Hech esimdan chiqmaydi: maktabda o'qib yurgan paytlarim edi. xotiramizni mustahkamlash, zehnimizni o'tkirlash va savodimizni ravon qilish uchun o'qitar, yod oldirar edi. Ba'zan nasriy ni mutolaa qilsak, goho kabi she'riy asarlarni o'qir edik. Men, ayniqsa, Fariduddin Attorning dostoniga alohida mehr qo'ydim. Bu asarni takror-takror o'qir edim".

Alisher Navoiy vafot etgan.

Topshiriq 2. Savollarga javob yozing.

1. Alisher Navoiyning "Xamsa" asarining birinchi dostoni qanday nomlanadi?

2. Inson nima uchun yolg'on gapiradi?

3. Rost gapirish osonmi yoki yolg'on gapirish?

4. Yolg'on va rostgo'ylik haqida maqollar yozing.

Mavzu: She'r va Durroj

Topshiriq 1. Quyidagi savollarga javob yozing.

1. To'qayda yashaydigan sher nima uchun doim bolasini tishlab yurar edi?

2. Sher vahmidan qaysi parranda qo'rquvda yashar edi?

3. Sher nima uchun doim g'am-tashvishda yurar edi?

4. Sher durrojga nima taklif qildi?
5. "Sher va durroj" masalida qanday g'oya ifodalangan?
6. Hikoyaning nasriy bayoni asosida ushbu so'zlarning izohini yozing.

So'z	Izohi
Beshada	
Tund	
Mo'r	
Durroj	
Aduv	
Sipehr	
Sayyod	
Kizb	
Emin o'l	
Lahn	

1. "Hotami Toy" qanday shaxs bo'lgan?
 2. Saxiy va axiy o'rtasidagi farqlarni izohlang.
- Olib borilgan tadqiqot nuqtayi nazardan quydagicha xulosalar qilindi.

1. Biz ishchi daftarni innovatsion ko'p funksiyali o'quv qo'llanmasi, yangi texnologiyalarni joriy etish uchun ochiq, barcha imkoniyatlarga ega deb hisoblaymiz.

2. Ish daftarlaridan foydalangan holda o'quv jarayonini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy ishlarni tahlil qilish va Davlat ta'lim standarti talablarini o'rganish zamonaviy ish kitobiga qo'yiladigan talablarni aniqlash imkonini berdi:

Biz tomonidan ishlab chiqilgan o'quv vazifalari tizimi ish daftarlarida taqdim etilganda samarali natija beradi. Buning bir necha asosiy sabablari mavjud. Birinchidan, ta'lim vazifalari murakkablik darajasi bo'yicha farqlanadi va ular Davlat ta'lim standarti talablariga mos keladi. Ikkinchidan, mazkur vazifalar tizimi nafaqat fanga oid, balki meta-predmet natijalarni ham shakllantirish imkonini beradi. Bular qatoriga kognitiv, kommunikativ, tartibga solish hamda shaxsiy o'quv faoliyati kiradi. Shu jihatdan u zamonaviy ta'lim talablariga to'liq javob beradi.

O'quv topshiriqlari tizimi adabiyot darslarida quyidagi

asosiy vazifalarni bajarishi kerak:

1. O'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish: adabiyot darslaridagi topshiriqlar o'quvchilarga turli adabiy asarlarni tahlil qilish, ularning mazmuni, syujeti, qahramonlari va muallif maqsadlarini tushunishga yordam beradi. Mustaqil fikrlash va izlanish talab qiladigan topshiriqlar o'quvchilarning ijodiy yondashuvini rivojlantiradi.

2. Ijodiy topshiriqlar: o'quvchilarga adabiy asarlar asosida ese, hikoya yoki boshqa ijodiy ishlanmalar yozish topshiriqlari berish ularning tasavvurlari va ijodiy salohiyatini rivojlantiradi. Bu, o'z navbatida, ular uchun adabiyotga bo'lgan qiziqishni oshiradi.

3. Badiiy nutqni rivojlantirish: adabiyot darslari o'quvchilarga badiiy nutqni o'rganishga va uni yaxshilashga imkon beradi. Topshiriqlar orqali o'quvchilar matnlarni yaxshilab tahlil qilish, ularning mohiyatini chuqur anglash va o'z fikrlarini ravon tarzda bayon etish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

4. Adabiyot va hayot o'rtasida bog'liqlik yaratish: o'quvchilarga adabiy asarlar orqali hayotdagi muhim masalalarni tushunishga yordam berish zarur. Adabiyot, faqat til va badiiy ifoda emas, balki ijtimoiy va axloqiy qadriyatlarni o'rgatadigan vosita sifatida qaraladi. Shuning uchun, topshiriqlar orqali adabiyotning hayotga ta'siri, insoniyat qadriyatlari, orzu va maqsadlarni anglashga yordam beriladi.

5. Farqli o'quvchilarga moslashuvchan topshiriqlar tizimi: har bir o'quvchining o'ziga xos qobiliyatlari va ehtiyojlari bor. Shuning uchun, topshiriqlarni turli darajalarda tayyorlash, o'quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olish kerak. Ba'zi o'quvchilar uchun murakkabroq, boshqalariga esa oddiyroq topshiriqlar berish kerak bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, o'rta ta'lim maktablarida adabiyot darslarida o'quv topshiriqlari tizimi o'quvchilarning o'zlashtirish qobiliyatiga mos tarzda tashkil etilishi zarur. Bu tizim o'quvchilarning adabiyotga bo'lgan qiziqishini oshiradi, ijodiy fikrlash va badiiy nutqni rivojlantiradi, shuningdek, ularga adabiy va axloqiy qadriyatlarni tushunishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Болотова А.И. Рабочая тетрадь как средство развития познавательной самостоятельности при обучении математике младшего школьника: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Bolotova Алёна Ивановна – М., 2012. 24 с.
2. Unt I.E. Индивидуализация и дифференциация обучения/ I.E. Unt. –М.: Педагогика. 1990. 197 с.
3. Leontev A.N. Проблемы развития психики. – М.: Педагогика, 1972. 576 с.
4. Молдавская Н.Д. Литературное развитие школьников в процессе обучения. – М.: Педагогика, 1976. 224 с.
5. Rozikov O.R. va boshqalar. Didaktika. – T.: Fan, 1997. 256-b.
6. Hamroyev G'. Ona tilidan o'quv topshiriqlari tuzish metodikasi –Toshkent: Donishman ziyosi, 2021. 157-b.
7. Cho'lpon. Adabiyot nadir? – Toshkent: Cho'lpon nashriyoti, 1994. 37-b.
8. Dolimov S., Ubaydullayev H., Ahmedov Q. Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1967. 225-b.
9. Saidov M. O'zbek maktablarining 5-sinflarida ona tili ta'limi jarayonida tafakkurni rivojlantiruvchi o'quv topshiriqlari va ulardan foydalanish metodikasi: ped. fan. nom-di diss. avtoref.TDPU. –Toshkent, 2000. 25-b.
10. Hamroyev G'. Ona tili o'qitishning samarali usullari. O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma. –T.: Bayoz. 2018. 18-b.

Farzona OLLOQULOVA,
Termiz davlat pedagogika instituti p.f.f.d
olloqulovafarzona93@gmail.com

KONSENTRIK YONDASHUV DOIRASIDA BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING TADQIQOTGA YO'NALTIRILGAN FAOLIYATINI SHAKLLANTIRISH VA BAHOLASH TIZIMINI MODERNIZATSIYA QILISH

Annotatsiya: tadqiqotning asosiy maqsadi konsentrik yondashuv asosida bo'lajak pedagog va o'quvchilarning tadqiqotga yo'naltirilgan faoliyatini bosqichma-bosqich va tizimli shakllantirish, ularning ilmiy-tadqiqot kompetensiyalarini rivojlantirishga oid bilimlarni egallash jarayonini osonlashtirishning imkoniyatlari va nazariy asoslarini o'rganish va ta'lim tizimiga joriy qilishning foydalari haqida bir qancha isbot-dalillarni keltirishdan iborat edi.

Kalit so'zlar: *konsentrizm, konsentrizm yondashuvi, tadqiqot faoliyati, ona tili, boshlang'ich ta'lim, tadqiqotchilik, interaktiv topshiriq, ijodiy fikrlash, refleksiya, metodika.*

Аннотация: основная цель исследования заключалась в поэтапном и систематическом формировании исследовательско-ориентированной деятельности будущих педагогов и учащихся на основе концентрического подхода, предоставлении ряда доказательств-аргументов о возможностях облегчения процесса приобретения знаний, касающихся развития их исследовательских компетенций, и преимуществах изучения и внедрения теоретических основ в систему образования.

Ключевые слова: *концентризм, концентрический подход, исследовательская деятельность, родной язык, начальное образование, исследования, интерактивное задание, творческое мышление, рефлексия, методология.*

Annotation: the main purpose of the study is the gradual and systematic formation of research-oriented activities of future educators and students on the basis of a concentric approach, the study of the possibilities and theoretical foundations of facilitating the process of acquiring knowledge related to the development of their research competencies and educational system

Key words: *concentrism, concentricism approach, research activities, native language, primary education, research, interactive assignment, creative thinking, reflection, methodology.*

Maktabdagi o'quv faoliyatining tadqiqotchilik bilan uyg'unlashtirilishi kreativ va nostandart fikrlovchi yoshlarni tarbiyalab yetishtirishga zamin hozirlaydi. O'quvchilarda tadqiqotchilik faoliyati namoyon bo'lishi aniq maqsadga ega bo'lgan, rejalashtirilgan, tizimli tarkiblashtirilgan, bir birini to'ldiruvchi faoliyatning yo'lga qo'yilishi bilan bevosita bog'liq. "O'quvchilarda erkin va kreativ fikrlashni, jamoada ishlash va muloqot ko'nikmalarini shakllantirish zarur", bunga muvofiq bugungi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-madaniy o'zgarishlar davrida yosh avlodni tarbiyalashda yangicha yondashuvlar tatbiq etilmoqda. Shuningdek, boshlang'ich sinflarda butunlay yangi metodikalarga asoslangan yangi avlod darsliklarini yaratish, har bir o'quvchi o'zining iqtidor va qobiliyatiga qarab, aniq yo'nalishlar bo'yicha chuqur o'qitilishi, maktab ta'limini xalqaro ta'lim dasturlari asosida isloh qilish, iqtidorli bolalarni qo'llab-quvvatlash ustuvor vazifa hisoblanadi. Ayniqsa, ona tili fanida o'quvchilar til birliklarini nafaqat o'rganish, balki ularning mazmuni, funksiyasi va qo'llanish doirasini tadqiq etish orqali o'z fikrini mustaqil bayon etishni o'rganadi.

Konsentrizm yondashuvi ta'lim jarayonini takroriy va chuqurlashtirib boruvchi bosqichlar asosida tashkil etishni nazarda tutadi. Bu yondashuv har bir darsda ilgari o'rganilgan bilim va ko'nikmalarni yangi darajada kengaytirish, o'quvchining fikrlash faoliyatini izchil rivojlantirish imkonini beradi. Ona tili darslarida bu yondashuvni qo'llash, ayniqsa, tadqiqotchilik elementlarini bosqichma-bosqich shakllantirish uchun samarali metodik asos yaratadi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi – konsentrizm asosida ona tili darslarida tadqiqotchilik elementlarini shakllantirish metodikasini takomillashtirishdan iborat. Ushbu tadqiqot an'anaviy darsdan tadqiqotga yo'naltirilgan amaliy tajribaga asoslangan o'qitish va o'rganishni tahlil qilishga qaratilgan.

Maktab o'quvchilarida konsentratsiyalangan o'quv ko'nikmalarini shakllantirish milliy ta'lim tizimining samaradorligini oshirishning asosiy omili hisoblanadi. Yangilangan ta'lim paradigmasini joriy etish o'quv dasturlarini modernizatsiya qilish, zamonaviy texnologiyalar va usullar bilan ta'minlash, shuningdek, universal ta'lim faoliyatini rivojlantirishga e'tibor qaratgan

holda ta'lim mazmunini xalqaro standartlarga muvofiq boyitishni nazarda tutadi. Tadqiqot jarayoniga jalb qilish nafaqat ularning bilim ufqlarini kengaytiradi, balki keyingi ongli ta'lim va kasbiy o'zini o'zi belgilash uchun asos yaratadi.

Konsentrizm yondashuvi pedagogika nazariyasida o'quv jarayonini takroriylik va chuqurlashuv tamoyiliga asoslab tashkil etish zarurligini ta'kidlaydi [7]. Ushbu yondashuvning mohiyati shundaki, har bir yangi o'quv materiali ilgari o'rganilgan bilimlar bilan uzviy bog'lanib, o'quvchining fikrlash doirasini kengaytirib boradi. Boshlang'ich ta'limda konsentrizm o'quvchilarning yosh xususiyatlari va tafakkur darajasiga mos holda o'quv mazmunini bosqichma-bosqich murakkablashtirish imkonini beradi [8].

So'nggi yillarda tadqiqotchilik elementlarini boshlang'ich ta'limga integratsiyalash masalasi ko'plab olimlar tomonidan o'rganilmoqda. Jumladan, J. Dewey [9] o'quvchilarning tajriba asosida o'rganish jarayonini "faol o'rganish" deb atagan bo'lsa, zamonaviy mualliflar [10] o'quvchilarning tahliliy va refleksiv fikrlashini shakllantirishni asosiy maqsad sifatida belgilaydilar. Tadqiqotchilik faoliyati o'quvchida muammo qo'yish, dalil keltirish, xulosa chiqarish kabi kognitiv bosqichlarni o'z ichiga oladi [11].

Ona tili fanida tadqiqotchilik yondashuvini joriy etish bo'yicha o'zbek olimlari ham bir qator ilmiy ishlar olib borgan. Jumladan, R. Qodirova [12] ona tili darslarida tahliliy fikrlashni rivojlantirishning ahamiyatini ta'kidlab, interaktiv topshiriqlar orqali o'quvchilarning mustaqil ishlash ko'nikmalarini oshirish zarurligini ko'rsatadi. Shuningdek, M. Shodmonov [13] boshlang'ich sinfda tadqiqotchilik elementlarini o'rgatishda o'quvchi faoliyatini baholashning yangi mezonlarini taklif etgan.

Mazkur manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, mavjud tadqiqotlarda konsentrik yondashuv va tadqiqotchilik faoliyatini integratsiyalash masalasi yetarlicha o'rganilmagan. Ayniqsa, ona tili darslarida tadqiqotchilik elementlarini bosqichma-bosqich shakllantirishga doir metodik yechimlar hali to'liq ishlab chiqilmagan.

"Konsentrik usul biror-bir muammoni o'rganish zarurati tug'ilganda qo'llaniladi. So'ngra ushbu muammo diqqat (tadqiqot) markaziga qo'yiladi va unga bog'liq masalalar, savollar, hodisalar, faktlar va hokazolarga oid mavzular atrofida davralarda to'planadi, so'ngra muammo yechimini ko'rsatuvchi keyingi savollar orqali yechimga keltiriladi"[15].

Bizningcha, ta'limda konsentrik yondashuv – bu o'quv materiali elementlari o'rtasidagi tizimli munosabatlarni hisobga olgan holda, murakkablik va mazmun komponentini izchil boyitish bilan muammoni hal qilishning integrativ jarayoni.

O'quv-tadqiqot faoliyati – ta'lim va ilmiy izlanish faoliyati integratsiyasi bo'lib, ilmiy bilimlarni oshirish, yangi ma'lumotlarni olish, tahlil qilish va mavjud bilimlarni amaliyotga tatbiq etish maqsadida o'quv jarayonida ijodiy izlanish, qo'llash va baholash kabi tadqiqotchilik elementlarini shakllantirishga qaratilgan ilmiy tafakkurini rivojlantirishni o'zida mujassamlashtirgan jarayon.

Bu bo'yicha bir qancha metodik ishlar amalga oshirildi. Birinchi navbatda, nazariy tadqiqotlar ilg'or mamlakatlar AQSH, Janubiy Koreya, Xitoy, Yevropa davlatlarida olib borilgan ilmiy maqolalar o'rganildi.

Ushbu tadqiqotda biz keng qamrovli ma'lumotlarning batafsil tahlili asosida o'quvchilarda tadqiqotchilik elementlarini ona tili darslarida shakllantirish ta'lim tizimining imkoniyatlarini tavsiflovchi xususiyatlarni o'rganib chiqdik:

Konsentrik yondashuv o'quvchilarning oldingi bilimlarini yangi material bilan integratsiyalashga yordam beradi va tafakkur rivojlanishini tizimli ta'minlaydi.

Tadqiqotchilik elementlarini bosqichma-bosqich, tizimli shakllantirish o'quvchilarda mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvni rivojlantiradi.

Interaktiv topshiriqlar o'quvchilarning qiziqishini oshiradi va guruhda faol ishtirok etish ko'nikmalarini mustahkamlaydi.

Baholash tizimi – muammo qo'yish, tahlil, ijodiy yozuv va refleksiya - o'quvchilarning o'sishini aniq ko'rsatadi.

Ushbu maqolada keltirilgan konsentrik yondashuv doirasida boshlang'ich sinf o'quvchilarining tadqiqotga yo'naltirilgan faoliyatini shakllantirish va baholash tizimini modernizatsiya qilishning imkoniyatlari haqida individual mulohaza yuritish, shuningdek, tadqiqot elementlarini o'quvchilarda shakllantirish bo'yicha o'qitishni rivojlantirish bo'yicha hamkasblar o'rtasida muhokama qilish uchun asos sifatida foydalanish mumkin. Bundan tashqari, umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchilarning o'quv-tadqiqot, ilmiy tadqiqot faoliyatini muvaffaqiyatli egallashlari maqsadida mentorlik tizimini yo'lga qo'yish, sinfdan tashqari mashg'ulotlar jarayonida foydalanish bo'yicha bir qancha masalalar hal qilinishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. "UNESCO's Science and Technology Education Programme" <https://www.unesco.org/en/education>
2. Aleks Muur. "Ta'lim berish va ta'lim olish: pedagogika, ta'lim dasturi va tarbiya" Rutledj 2-nashr. 2012-y.
3. Qorayeva L. Pedagogik texnologiyalar – o'quvchilarning qiziqishini va ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish omillari sifatida. *Наука и технология в современном мире*, 1(1), (2022) 13–15–b.

Mavlyuda MIRZAYEVA,
 Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti
 "O'zbek va chet tillar" kafedrası dotsenti, (PhD)

INGLIZ TILI ORQALI BO'LAJAK MUHANDISLARNING KASBIY KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya: ushbu maqolada bo'lajak muhandislarning kasbiy kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda ingliz tilining ahamiyati tahlil qilinadi. Ingliz tili bugungi globallashtirish jarayonida texnika, texnologiya va muhandislik yo'nalishidagi ilmiy-texnik axborotlarni o'zlashtirish, xalqaro hamkorlikda faol ishtirok etish hamda professional muloqotni samarali tashkil etish vositasi sifatida qaraladi. Maqolada ingliz tilini o'qitishda kasbiy yo'naltirilgan yondashuv, kommunikativ, interaktiv va innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida kompetensiyani shakllantirish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: ingliz tili, kasbiy kommunikativ kompetensiya, bo'lajak muhandislar, texnik ta'lim, xalqaro muloqot, til ko'nikmalari, texnik terminologiya, global integratsiya, innovatsion yondashuv.

Annotation: this article analyzes the importance of the English language in the development of professional communicative competence of future engineers. English is considered as a means of mastering scientific and technical information in the field of technology, engineering, active participation in international cooperation, and effective organization of professional communication in today's globalization process. The article highlights the issues of forming competencies based on a professionally oriented approach to teaching English, communicative, interactive, and innovative pedagogical technologies.

Key words: english, professional communicative competence, future engineers, technical education, international communication, language skills, technical terminology, global integration, innovative approach.

Аннотация: в данной статье анализируется значение английского языка в развитии профессиональной коммуникативной компетенции будущих инженеров. В современном процессе глобализации английский язык рассматривается как средство усвоения научно-технической информации в области техники, технологий и инженерии, активного участия в международном сотрудничестве и эффективной организации профессионального общения. В статье освещены вопросы формирования компетенций на основе профессионально-ориентированного подхода, коммуникативных, интерактивных и инновационных педагогических технологий в обучении английскому языку.

Ключевые слова: английский язык, профессиональная коммуникативная компетенция, будущие инженеры, техническое образование, международная коммуникация, языковые навыки, техническая терминология, глобальная интеграция, инновационный подход.

Kirish. Bugungi kunda texnologik rivojlanishning jadal sur'atlar bilan kechayotgani, global mehnat bozorining kengayib borishi hamda xalqaro ilmiy hamkorlikning kuchayishi natijasida ingliz tili muhandislik sohasida asosiy kommunikatsiya vositasiga aylanib bormoqda. Ingliz tili bugun nafaqat xalqaro aloqa vositasi, balki ilmiy-texnik axborot almashinuvi, innovatsion tajribalarni o'zlashtirish, patent va texnik hujjatlar bilan ishlash, xalqaro loyihalarda ishtirok etish, xorijiy mutaxassislar bilan hamkorlik qilishda muhim o'rin tutadi. Shuning uchun ham muhandislik ta'limi tizimida ingliz tilini o'qitish jarayoni endilikda umumiy lingvistik bilim berish bilan cheklanmay, balki kasbiy kommunikativ kompetensiyani shakllantirishga qaratilmoqda. Bu esa talabalardan ingliz tilini grammatik jihatdan o'zlashtirishdan tashqari, kasbiy mazmundagi matnlar bilan ishlash, texnik terminlarni to'g'ri qo'llash, zamonaviy ishlab chiqarish jarayonlarini ingliz tilida izohlash, o'z g'oyalarni erkin ifodalash va texnik hamkorlikda faol muloqotga kirishish malakasini talab etadi.

Muhandislik sohasidagi o'quv jarayoni ko'p hollarda xalqaro tajriba, xorijiy ilmiy maqolalar, zamonaviy texnik standartlar va global muammolar bo'yicha axborot almashuvga tayanadi. Ushbu manbalar asosan ingliz tilida bo'lgani sababli, bo'lajak muhandislar ingliz tilini chuqur o'zlashtirmasdan turib, zamonaviy texnologiyalarni o'rganishi, xalqaro tendensiyalarni kuzatib borishi va innovatsion g'oyalarni amaliyotga tatbiq etishi qiyinlashadi.

Shu bois ingliz tilini kasbiy yo'nalishga moslashtirilgan holda o'qitish, ya'ni English for Specific Purposes (ESP) yondashuvini qo'llash zaruriyatga aylandi.

Shuningdek, texnik yo'nalishlarda ta'lim olayotgan talabalar uchun ingliz tilidagi kommunikativ kompetensiya nafaqat bilim, balki kasbiy muvaffaqiyatni belgilovchi muhim omilga aylangan. Bu kompetensiya muhandisning ilmiy anjumanlarda qatnashish, xalqaro sertifikatlariga ega bo'lish, xorijiy kompaniyalarda ishlash, texnik hujjatlarni to'g'ri yuritish, shuningdek, innovatsion loyihalarni ingliz tilida taqdim etish imkonini kengaytiradi. Demak, ingliz tilini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interaktiv usullar, kommunikativ yondashuv va real kasbiy vaziyatlarga asoslangan mashg'ulotlardan foydalanish muhim hisoblanadi.

Ingliz tili bo'lajak muhandisning malaka va kompetensiyalarini shakllantirishda fundamental omil bo'lib, uning kasbiy rivojlanishida, xalqaro maydondagi raqobatbardoshligini ta'minlashda va ilmiy innovatsiyalarni joriy etishda beqiyos ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, texnik ta'limda ingliz tilini o'qitish jarayonini takomillashtirish, uni kasbiy yo'naltirish hamda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish bugungi pedagogik tadqiqotlarning dolzarb masalalaridan biridir.

Adabiyotlar sharhi. Bo'lajak muhandislarning kasbiy kommunikativ kompetensiyasini ingliz tili orqali rivojlantirish masalasi xalqaro va mahalliy ilmiy tadqiqotlarda keng

yoritilgan. T. Dudley-Evans va M. St John o'z tadqiqotlarida ingliz tilining umumiy emas, balki kasbga yo'naltirilgan holda o'qitilishi zarurligini ta'kidlaydi, bu esa ESP – English for Specific Purposes yondashuvining shakllanishiga asos bo'lgan [1]. P. Strevensning izlanishlariga ko'ra, kasbiy ingliz tili ta'limida til strukturasi emas, balki muloqotning konteksti va maqsadga yo'naltirilgan vazifalar ustuvor hisoblanadi [2]. D. Crystal esa ingliz tilining global kommunikatsiya, ilm-fan va texnologiyalardagi yetakchi mavqei, uning barcha texnik sohaga mansub mutaxassislardan talab qilinadigan tilga aylanganini ilmiy asoslar bilan ko'rsatadi [5]. Mahalliy tadqiqotlardan Husanov N. texnika sohasida xorijiy tilni o'qitishda kommunikativ va kompetensiyaviy yondashuvni integratsiya qilishning samarali modelini ishlab chiqqan bo'lib, bunda talabalar mustaqil o'rganish, texnik matnlarni tahlil qilish va muammolarni ingliz tilida izohlashga yo'naltiriladi [3]. Shuningdek, Xudoyberdiyeva M. ingliz tilini o'qitishda innovatsion texnologiyalar va interaktiv pedagogik usullardan foydalanish muhandislik yo'nalishida ta'lim olayotgan talabalar til kompetensiyasini sezilarli oshirishi mumkinligini ilmiy asoslagan [4]. Ushbu tadqiqotlar kasbiy kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda ingliz tilining bevosita ta'siri, uning texnik ta'limdagi o'rni, metodik yondashuvlar va o'qitish strategiyalarini yoritib beradi. Aytish joizki, ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kasbiy ingliz tili o'qitishda nafaqat grammatik va leksik bilimlar, balki kontekstual muloqot, texnik matnlar bilan ishlash, real ishlab chiqarish jarayonlarini izohlash, xalqaro hamkorlikka kirishish ko'nikmalarini rivojlantirish ustuvor ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, mavjud adabiyotlarda texnik yo'nalishdagi ingliz tili ta'limini raqamlashtirish, masofaviy platformalar va multimedia resurslar orqali samaradorlikni oshirish g'oyalari ham ilgari surilgan bo'lib, ular zamonaviy ta'lim talablariga mos keladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot bo'lajak muhandislarning ingliz tili orqali kasbiy kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish jarayonini o'rganishga qaratilgan bo'lib, ilmiy izlanish davomida bir nechta metodologik yondashuvlardan foydalanildi.

Birinchidan, nazariy-tahliliy metod yordamida ingliz tili ta'limi, ESP (English for Specific Purposes), kommunikativ kompetensiya, texnik ta'lim pedagogikasi va kasbiy til o'qitish borasidagi ilmiy adabiyotlar o'rganildi, mavjud ilmiy manbalar asosida metodik yondashuvlar umumlashtirildi.

Ikkinchidan, komparativ tahlil metodi orqali xorijiy va mahalliy tajribalar solishtirildi, muhandislik yo'nalishlarida ingliz tilini o'qitishning o'xshash va farqli jihatlari aniqlanib, samarali ta'lim modellari umumiy tamoyillari belgilandi.

Uchinchidan, empirik tadqiqot metodlari, jumladan kuzatish, suhbat, test sinovlari va so'rovnoma usullari qo'llanilib, texnik oliygoh talabalarining ingliz tilidagi amaliy kompetensiya darajasi o'rganildi. Bu bosqichda talabalarining til ko'nikmalari (tinglab tushunish, yozish, o'qish, og'zaki nutq) hamda texnik terminlarni qo'llash qobiliyati amaliy jihatdan baholandi.

To'rtinchidan, pedagogik tajriba metodi yordamida ingliz tilini ESP asosida o'qitishning o'quv jarayoniga tatbiq qilinishi sinovdan o'tkazildi. Tajriba jarayonida integrativ yondashuv, interaktiv usullar, loyihaviy topshiriqlar, rol o'yinlari, texnik matnlar bilan ishlash, ingliz tilidagi taqdimot va muhandislik vaziyatli mashg'ulotlar qo'llanildi. Natijalar tajriba va nazorat guruhlarida o'rtasida taqqoslab tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Bo'lajak muhandislarning kasbiy kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda ingliz tilining tutgan o'rni tobora ortib bormoqda. Chunki zamonaviy muhandislik faoliyati xalqaro ilmiy va texnik hamkorlik, global texnologik yechimlar almashinuvi, xorijiy adabiyotlar, patentlar, injiniring loyihalari va xalqaro standartlar bilan bevosita bog'liq. Shu nuqtayi nazardan, ingliz tili faqat til o'rganish fani emas, balki muhandislik sohasida kasbiy ko'nikmalarni shakllantiruvchi pedagogik vosita sifatida qaralishi zarur. Kasbiy kommunikativ kompetensiya keng qamrovli tushuncha bo'lib, u lingvistik bilim, muloqot madaniyati, texnik leksikani egallash, kasbiy terminologiyani to'g'ri qo'llash, og'zaki va yozma texnik muloqotni amalga oshirish, shuningdek, muhandislik muammolarini ingliz tilida ifodalash va izohlash kabi qator ko'nikma va malakalarni o'z ichiga oladi.

Kommunikativ yondashuv asosida ingliz tili mashg'ulotlari suhbatlar, munozaralar, texnik loyihalar bo'yicha taqdimotlar, jamoaviy muhokamalar, xalqaro hamkorlik vaziyatlarini modellash, injiniring muammolarini ingliz tilida yechish kabi sharoitlarda tashkil etiladi. Ayniqsa, real muhandislik vaziyatlariga asoslangan rol o'yinlari talabalar ko'nikmalarini sezilarli darajada rivojlantiradi. Misol uchun, "Ishlab chiqarish nosozligini bartaraf etish", "Xorijiy investorlar bilan muzokara", "Yangi texnologik loyiha taqdimoti" kabi ssenariylar ularda kasbiy muloqotga tayyorgarlikni kuchaytiradi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash lozimki, bo'lajak muhandislarni zamonaviy mehnat bozori talablariga mos holda tayyorlash uchun ularning ingliz tilida erkin, aniq, kasbiy mazmunda muloqot qila olishi – texnik tafakkuri, global fikrlashi va innovatsion faoliyatga tayyorgarligi darajasini belgilovchi muhim kompetensiyadir. Shu sababli, ingliz tilini o'qitishda kasbiy yo'nalish, kommunikativ metodlar va zamonaviy pedagogik texnologiyalar uyg'unligini ta'minlash bugungi ta'lim tizimining dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Dudley-Evans T., St John M. Developments in English for Specific Purposes. Cambridge University Press, 1998.
2. Strevens P. ESP after twenty years: A re-appraisal. Cambridge University Press, 1988.
3. Husanov N. Texnik ta'limda xorijiy til kompetensiyasini shakllantirish metodikasi. – Toshkent: TDPU, 2021.
4. Xudoyberdiyeva M. Kasbiy yo'nalgan ingliz tili o'qitishning innovatsion texnologiyalari. – "Ta'lim va innovatsiya" jurnali, 2023.
5. Crystal D. English as a Global Language. Cambridge University Press, 2003.
6. Basturkmen H. Developing Courses in English for Specific Purposes. Palgrave Macmillan, 2010.
7. Richards J.C., Schmidt R. Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics. 5th edition, Routledge, 2013.

Madina JO'RAYEVA,
Alfraganus universiteti, Filologiya fakulteti,
Sharq filologiyasi kafedrası arab tili o'qituvchisi,
PhD, dotsent v.v.b.

MOVAROUNNAHRDA O'RTA ASRLARDA TIBBIYOT ILMINING TARAQQIYOTI

Annotatsiya: mazkur maqolada o'rta asrlarda Movarounnahr hududida tibbiyot ilmi va uning arabcha terminologiyasining shakllanish jarayoni yoritiladi. Roziy, Ibn Sino, Samarqandiy kabi allomalar asarlari tibbiy terminlarning ilmiy tizimlashuviga asos bo'lgani ta'kidlanadi. Arab tili ilmiy muloqot tili sifatida tibbiy bilimlarni rivojlantirishda hal qiluvchi o'rin tutgan. Shuningdek, arab, fors va turkiy tillarning o'zaro ta'siri natijasida tibbiy leksika boyib, keyingi davr o'zbek ilmiy tilining shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatgani ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: *Movarounnahr, Ibn Sino, Roziy, tibbiyot, terminologiya, arab tili, ilmiy meros, tabobat, leksika, tarjima.*

Аннотация: в данной статье рассматривается процесс формирования медицинской терминологии в Мавераннахре. Отмечается роль таких ученых, как ар-Рази, Ибн Сина и Самаркандий, внесших значительный вклад в развитие медицинской науки и систематизацию арабской терминологии. Арабский язык выступал основным языком научного общения и обучения. Подчеркивается влияние взаимодействия арабского, персидского и тюркского языков на обогащение научной лексики и последующее формирование узбекского научного языка.

Ключевые слова: *Мавераннахр, Ибн Сина, Рази, медицина, терминология, арабский язык, научное наследие, лечение, лексика, перевод.*

Annotation: this article examines the development of medical terminology in Mawarannahr. It highlights the contributions of scholars such as al-Razi, Ibn Sina, and Samarqandi, who helped organize and refine Arabic medical terminology. As Arabic served as the dominant scientific language, interaction with Persian and Turkic linguistic elements enriched the medical lexicon. The study emphasizes that this linguistic and scholarly synthesis played a key role in shaping the later scientific vocabulary of the Uzbek language.

Key words: *Mawarannahr, Ibn Sina, al-Razi, medicine, terminology, Arabic language, scientific heritage, treatment, lexicon, translation.*

Movarounnahr qadimdan ilm, madaniyat va adabiyot markazi bo'lib kelgan. O'rta asrlarda bu hududda arab, fors va turkiy til elementlarining o'zaro ta'siri kuchaydi, ilm-fan, xususan tibbiyot, falsafa va tabiiy fanlar jadal ravishda rivojlandi.

Bu jarayonda Buxoro, Samarqand, Xorazm, Marv, Termiz kabi shaharlar ilm markazlariga aylandi. Mazkur shaharlarda ko'plab madrasalar, kutubxonalar faoliyat yuritgan.

Bu davrda mahalliy sulolalar – Somoniylar, Qoraxoniylar va Xorazmshohlar – ilm va ulamolarni qo'llab-quvvatlagan. Shu sababli, ilmning barcha sohaları qatorida tibbiyot ham yuqori bosqichga ko'tarilgan. Tibbiyot fanidagi asosiy ta'lim vositasi arab tili bo'lib, u ilmiy muloqot tili sifatida butun islom olamida hukmronlik qilgan.

Movarounnahrda yetishib chiqqan buyuk mutafakkirlar nafaqat tibbiyot, balki tilshunoslik va falsafaga ham ulkan hissa qo'shganlar. Ularning ilmiy merosi filologik jihatdan ham katta ahamiyatga ega.

Abu Bakr Roziy, Abu Ali ibn Sino, Zaynuddin Jurjoni, Nasriddin Tusiy singari allomalar davrida tibbiyot sohasi yuksak darajada rivojlangan edi. Biroq o'sha davrda arablar istilo qilgan barcha yurtlarda arab tili ilm-fan tili sifatida qo'llangan va deyarli barcha ilmiy asarlar shu tilda yaratilgan. Binobarin, ilmiy terminologiyaning asosi ham arabcha bo'lgan. Natijada Movarounnahr, Xuroson va boshqa hududlarda yashovchi xalqlarning vakillari arab tilida tibbiyot, kimyo, riyoziyot, ilmi

nijum (astronomiya), handasa (geometriya) va falsafaga oid boy ilmiy adabiyotlar yaratdilar. Ilmiy kashfiyotlarda "arab kimyosi", "arab tibbiyoti", "arab anatomiyasi" deyilsa ham, ularning mualliflari turli geografik muhitdan chiqqan, arab bo'lmagan olimlar edi.¹

Ana shunday olimlarning izlanishlari, mashaqqatli mehnatlari natijasida Sharq, jumladan, o'zbek tibbiyoti o'zidan yorqin iz qoldirdi. Sharq tibbiyoti va tabobatini yuksak darajada rivojlantirib, jahonga ma'lum va mashhur qilgan olimlar, tabiblar, mutafakkirlar ko'p bo'lgan. Shu o'rinda ularning eng mashhurlari, ular tomonidan yaratilgan tibga oid nodir asarlar va ularning terminologiyasi haqida to'xtalib o'tish o'rinlidir.

Tabobat ilmini chuqur o'rgangan qomusiy olimlardan biri, 865–925-yillarda asosan Bag'dod va Ray shaharlarida yashab o'tgan tabib va mutafakkir Abu Bakr Muhammad ibn Zakariyo Roziydir. U umri davomida juda ko'p asarlar yozib qoldirgan. Ibn an-Nadimning yozishicha, u 164 ta asar yozgan va shundan 63 tasi tabobatga oid bo'lgan. Abu Rayhon Beruniy Roziy asarlarini fanlar bo'yicha tasniflab, Roziy 184 nomda asar yozganligini, shundan 56 tasi tabobatga bag'ishlanganligini² ma'lum qiladi. Mazkur faktlar Roziyning birinchi galda tabib bo'lganligini va bu sohada samarali ijod qilganligini isbotlaydi. Uning tabobatga oid asarlaridan 36 tasi hozirgi kungacha yetib kelgan.

Uning eng ma'lum va mashhur asari "Kitob al-Hoviy fi-t-tibb" ("Tibbiyotga oid ilmlar majmuasi") o'z davrida tabobat

¹ Каримов У.И. Незвестное сочинение ар-Рази "Книга тайны тайн". – Ташкент: Изд. АН УзССР. 1957. – С.71. Яна қаранг: Саиднўмонов А.К. Ўзбек тили тиббиёт терминологияси ва унинг лексикографик талкини. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Т.: 2022. –Б.12

² Абу Бакр Розий ва унинг шоғирди ёзиб қолдирган касалликлар тарихи (Кириш, таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар Х.Ҳикматуллаевники.). – Тошкент: Фан, 1974. – Б. 19.

fanining ensiklopediyasi hisoblangan. Unda antik davrdan Roziy yashagan davrgacha tibbiyot sohasida mavjud bo'lgan nazariy va amaliy fikrlar bayon qilingan. Bu manba "Al-Hoviy" nomi bilan tanilgan bo'lib, hajm jihatdan Ibn Sinoning "Tib qonunlari" dan katta, taxminan 25 – 30 jildga yaqin. Olim mazkur asar ustida 15 yil ishlagan bo'lishiga qaramay, umri davomida uni tugallay olmagan. Mazkur asar Roziy vafotidan so'ng uning shogirdlari va hamshirasi tomonidan to'planib, kitob holiga keltirilgan.

Roziy o'sha vaqtdagi Xuroson hukmdori Abu Solih Mansurni davolagan va unga bag'ishlab "Al-kunnosh al-Mansuriy" ("Mansurga bag'ishlangan to'plam") asarini yozgan.³ Asar o'n jildidan iborat bo'lib, har bir jildida tibbiyotning alohida sohalariga doir nazariy va amaliy masalalar yoritilgan. Manba tibbiyot tarixida muhim amaliy qo'llanma sifatida keng tarqalgan edi. Ushbu asar Sharq tabiblari va Yevropa shifokorlari uchun asosiy qo'llanmalardan biri sifatida xizmat qilgan va undan tabiblar ko'p yillar davomida (XVI asrgacha) o'z amaliy ishlarida keng foydalanganlar. Roziy tabobat tarixida birinchi bo'lib chechakka qarshi emlash zarurligini kashf etgan va uni amalga oshirgan. Sharq tibbiyotida birinchilardan bo'lib jarohatlarni bog'lashda bint ishlatgan.⁴

Roziy asarlari tibbiyot tarixida inqilob yasaganiga va jahondagi bir qancha tillarga tarjima qilinganiga qaramay, XX asrning so'nggi choragiga qadar o'zbek tiliga tarjima qilinmagan edi. Faqat 1974 yildagina "Abu Bakr Roziy va uning shogirdi yozib qoldirgan kasalliklar tarixi" nomli asar o'zbek tiliga tarjima va izohlar bilan sharqshunos H.Hikmatullayev tomonidan o'zbek kitobxonlariga taqdim etildi. Tarjimaga 1500 dan ortiq klinik kasalliklar va fiziologik jarayonlarni, davolash usullarini, tibbiy asboblarni ifodalovchi so'z va terminlar, kishi a'zolarining nomlari ro'yxati, 1200 dan ortiq o'simliklar, hayvonlar va ulardan olinadigan dori nomlari ko'rsatkichi, sodda va murakkab asosiy dorilarning (360 ta) arabcha-o'zbekcha-ruscha terminologik lug'ati ilova qilinib, ular 700 dan ortiq izoh bilan ta'minlangan.⁵

Movarounnahr tibbiyotining eng yorqin namoyondalaridan biri – Ibn Sino (980–1037) bo'lib, uning "Al-Qonun fi-t-tibb" asari jahon tibbiyotining eng muhim manbalari sirasiga kiradi. Asarda terminlar nafaqat tibbiy, balki grammatik va uslubiy jihatdan mukammal tuzilgan. Asarda arabcha ilmiy uslubning yuqori darajadagi tizimliliigi, sinonimlar va etimologik izohlar bilan

boytilganligi ko'zga tashlanadi. Ibn Sinoning til uslubi arab ilmiy tilining eng yuksak darajasini ifoda etadi. U grammatik qurilishda soddalik, ma'noda aniqlik va ifodada musaffolikni asosiy me'yor sifatida belgilagan. Bu asar jahon tibbiyotidagi eng muhim manbalardan biri bo'lib, unda 4500 dan ortiq terminlar mavjud.

Asarlarda uchraydigan asosiy til xususiyatlari quyidagilar: Arabcha morfologik tuzilishning aniq saqlanishi (masalan, fe'llar bob tizimida);

Metaforik va qiyosiy iboralarining ko'p qo'llanilishi;

Terminlarning mantiqiy izoh bilan berilganligi;

Bir asarda bir necha til qatlamlarining uyg'un qo'llanilishi.

Bu jihatlar keyingi asrlarda turkiy va forsiy ilmiy tilning rivojiga ta'sir ko'rsatgan.

Movarounnahrda tibbiy terminologiyaning shakllanishi uch bosqichda kechgan:

Boshlang'ich bosqich (IX–X asrlar):

Ar-Roziy va al-Muvofaq asarlarida ilk ilmiy atamalar vujudga kelgan, asosiy terminlar yunon manbalaridan tarjima orqali kirib kelgan.

Tizimlashuv bosqichi (X–XI asrlar):

Ibn Sino asarlari orqali tibbiy atamalarining lug'aviy va grammatik tizimi mukammal shaklga kelgan.

Tarjima va yoyilish bosqichi (XII–XIII asrlar):

Asarlar forsiy va turkiy tillarga tarjima qilingan, natijada mahalliy tillarda tibbiy leksika boyigan.

Xulosa qilib aytganda, X–XIII asrlarda Movarounnahrda tibbiyot fani jahon miqyosida ilmiy maktab sifatida shakllangan. Bu davr olimlari nafaqat tibbiyot ilmini, balki ilmiy arab tilining uslubiy va leksik rivojini ta'minlaganlar. Ularning asarlari keyingi asrlardagi ilmiy til shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Shu tariqa, Movarounnahr tibbiyot maktabi nafaqat amaliyot, balki filologik boy manba sifatida ham ulkan ahamiyat kasb etadi.

O'rta asrlarda tibbiyotga oid asarlar arab tilida yozilgan bo'lsa-da, ularning leksik, grammatik va uslubiy qatlamlari o'sha davr Movarounnahr madaniy muhitining o'ziga xos til xususiyatlarini yoritadi. Shu bois, mazkur manbalarni filologik nuqtayi nazardan tahlil qilish nafaqat tibbiy terminologiyaning shakllanish tarixini, balki o'sha davr til madaniyatining rivojlanish bosqichlarini ham ochib beradi.

3 Abu Bakr Roziy va uning shogirdi ʻezib qoldirgan kasalliklar tarixi. – B. 23.

4 Qodirov A.A. Tibbiyot tarixi. – Toshkent: ʻUzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005. – B. 61.

5 Abu Bakr Roziy va uning shogirdi ʻezib qoldirgan kasalliklar tarixi. – B. 281–335. Yana qarang: Saifiddinjonov A.K. ʻUzbek tili tibbiyot terminologiyasi va uning leksikografiya talqini. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya. – T.: 2022. – B. 14

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Каримов У.И. Неизвестное сочинение ар-Рази "Книга тайны тайн". – Ташкент: Изд. АН УзССР. 1957.
2. Саиднужмонов А.К. ʻUzbek tili tibbiyot terminologiyasi va uning leksikografiya talqini. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya. – T.: 2022.
3. Abu Bakr Roziy va uning shogirdi ʻezib qoldirgan kasalliklar tarixi – Toshkent: Fan, 1974.
4. Qodirov A.A. Tibbiyot tarixi. – Toshkent: ʻUzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005.
5. Аперсян Ю. Лексическая семантика. Синонимическая средства языка. – М.: Наука, 1974.
6. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс. – М.: Прогресс, 1990.
7. Васильев Л. Современная лингвистическая семантика. – М.: Высшая школа, 1990.
8. Гаттаулин А.У. Эпонимия в медицинской терминологии. Доклады Бошкырдыского университета. 2017, № 3.
9. Лотте Д.С. Образование и правописание трёхэлементных научно-технических терминов. – М.: 1969.
10. Махдавий Я. Фихрист-и нусхахо-йи мусаннафот-и ибн Сино. – Техрон, 1954
11. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: вопросы теории. – М.: Наука, 1989.

Dilfuza KADIROVA,
(Ph.D.), Kokand State University

FACTORS AFFECTING STUDENTS' PRONUNCIATION

Annotation: the article examines the main factors that influence students' pronunciation in learning English as a foreign language. It highlights both linguistic and non-linguistic aspects such as age, native language interference, motivation, exposure to authentic speech and the quality of pronunciation instruction.

Key words: *pronunciation, EFL learners, language learning, phonetics, mother tongue interference, age factor, teaching strategies, exposure, pronunciation training.*

Аннотация: в статье рассматриваются основные факторы, влияющие на произношение студентов при изучении английского языка как иностранного. Подчеркиваются как лингвистические, так и нелингвистические аспекты, такие как возраст, влияние родного языка, мотивация, воздействие аутентичной речи и качество обучения произношению.

Ключевые слова: *произношение, изучающие английский как иностранный (EFL), изучение языка, фонетика, влияние родного языка, возрастной фактор, методы обучения, языковая среда, обучение произношению.*

Annotatsiya: maqolada ingliz tilini chet tili sifatida o'rganishda talabalar talaffuziga ta'sir etuvchi asosiy omillar tahlil qilingan. Unda lingvistik va nolingvistik jihatlar — yosh omili, ona tili ta'siri, motivatsiya, autentik nutqqa ta'sirchanlik hamda talaffuzni o'qitish sifati kabi omillar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: *talaffuz, EFL o'quvchilari, til o'rganish, fonetika, ona tili ta'siri, yosh omili, o'qitish strategiyalari, ta'sirchanlik, talaffuzni o'rgatish.*

Teaching and learning native-like pronunciation is one of the most complicated but significant features of EFL and ESL teaching and learning. Internal factor focuses on L2 learner themselves, and relates to biologic factors (i.e., age, ear perception, and aptitude) and individual differences (i.e., personality, attitude, motivation, identity, individual efforts and goal setting), while external factor involves L2 learners' learning environment, and relates to learners' native language, exposure and educational factors.

Many learners who thought English as a foreign language (EFL) or a second language (ESL) seek to master native-like pronunciation, and want to speak English accurately and fluently. However, some L2 learners have lots of problems with pronunciation because of a wide range of affecting factors.

These affecting factors in pronunciation include more than just phonetic symbols and rules, and it also involves the articulation of individual sounds and the distinctive features of sounds like voice and aspiration, voice-setting features and stress, intonation and rhythm. Therefore, in order to make pronunciation teaching and learning effective, it would be worthwhile to take these affecting factors into account.

The Native Language Factor

Learners of a language speak the target language in a different way: sometimes slightly different and sometimes highly different than the native speakers' do, which we call "foreign accent", the nature of which is determined to a large extent by a learner's native language (Avery & Ehrlich, 1987:9)¹. This is known as mother tongue interference. That is to say, every language in the world has different varieties and different accents. Therefore, the way we speak is a part of our identity, that is, phonemic differences between language cause a target language which will be spoken with a foreign accent. As a result, there may not be any difference in the pronunciation of [ɪ] and [i:], and then a foreign accent carries

¹ Avery, P. and Susan Ehrlich. 1987. Preliminary Considerations in the Teaching of Pronunciation. London

the sound characteristics of the learners' native language. As known, a language is a part of a culture, thus it is inevitable that there must be mother tongue interference, which is native language influence, in the pronunciation of the target language. As a user of Uzbek language, we have difficulty in some English words and sounds which are not found in our native language. For example, /θ / and / ð / sounds do not exist in Uzbek, and that is why Turkish learners encounter pronunciation difficulties with the words that include those sounds and thus never obtain a native-like accent, so they produce those sound under the influence of their mother tongue.

The Age Factor

This is one of the most important factors in the learning of the pronunciation of a foreign language. We can say that if someone pronounces a second language with a native-like accent, she/he must have probably started to learn it during their childhood. For instance, children of immigrants may be given as an example. Since these children start their second language learning process in target language speaking people environment, they have more advantages than the children who try to learn the target language in their motherlands because there are indispensable differences between the language a group uses and the language of mainstream classrooms and workplaces.

The Amount of Exposure

Another factor is the amount of exposure to the practice of English. English is not only used in the classroom environment. We can handle this subject from the point of view whether the learner has been living in a country where English has been spoken or not. If the learners have been living in an English-speaking country or community, or a country where English is the second language, then the learners will have many opportunities to listen to and

to use the target language; that is, they will be surrounded by the target language. But, on the contrary, if the learners have been living in a non-English speaking country, like So these learners will only be exposed to focused-listening, so they will have no chance or opportunity to use the target language in a real environment. This means that there will be no communication and if there is no communication, there won't be language learning. Since those learners won't have any English-speaking environment except their classrooms, they will have to be satisfied with listening, but it is clear that you cannot teach correct and accurate pronunciation by just asking students to listen to artificial listening courses carried out in the classrooms. Briefly, Kenworthy (1987,6)² mentions that exposure can be a contributory factor, but it cannot be a whole and necessary factor for the development of pronunciation. If a learner is aware of the necessity of being exposed to the target language, she/he should make use of its opportunities. If the learner does that, s/he will be more successful in case of improving his/her pronunciation. The best ways of being exposed would be native speakers, video shows, films, CDs, radio or TV programs, computer assisted language teaching programs, and etc. Also, the amount of exposure is crucial and it must make the students creative and active, not passive and dull. Therefore, the dose of exposure must be adjusted with caution.

Phonetic Ability

There is a common view that some people have a better ear capacity for foreign language than some other people. So, they are able to discriminate between the two sounds more accurately than the others and able to imitate sounds better. We can accept these people as those with phonetic abilities. Also, this phonetic ability of the learner affects the development of his/her pronunciation. But it does not mean that people who have a better phonetic ability will be successful but the others won't be successful. So language aptitude ability exists in many people, but its degree is variable, so some people have more ability but some have less. Besides the factors mentioned above, the influence of age must be stated as an efficient factor for phonetic ability because the beginners start to learn a language, the more they become successful. It is clear that learners may lose some of their abilities when they become older, so it can be difficult for them to pronounce the target language with a native or near native-like accent. At the same time, immigrants, especially their children, have more chance in learning the target language since they have started to their learning process in a target language speaking environment.

The poor phonetic ability can be cured again by the foreign language teachers' patient attempts.

Motivation

If the learners are highly motivated to have a better pronunciation, they can develop a concern for pronunciation, and become more eager to take part in the activities and pay more attention to discriminate the sounds of the target language, and they try to produce better utterances. Motivation can be the key to learn the target language, and they try to produce better sounds. Here it must be pointed out what the motivation is and how the learners will be motivated. According to Brown the motivation is thought of as an inner drive, impulse, emotion, or desire that moves one to a particular action. He also stated that learning a foreign language requires some of all three levels of motivation which can be global, situational or task-oriented.

For example, a learner may possess high global motivation but low task motivation on the written mode of the language.

On the one hand, some factors such as intelligence, aptitude and self-confidence have much contribution to the formation of motivation. For example, to motivate the less intelligent people will be more difficult than the intelligent ones because these people cannot appeal to their needs. Motivation, of course, is a number of different kinds of attitudes and can be divided into two basic types: instrumental and integrative motivation. First one refers to the instrumental goals such as furthering a career, reading some kinds of materials, translation, etc. An integrative motivation is the one which is employed when the learners want themselves to be in the culture of the second language group, to identify themselves with and become part of the society. That is, pronunciation teaching must be directed according to the needs, expectations, attitudes, intelligence, etc. of the learners. If the learners' main goals are to make translation from the native language to the target language, less time may be needed for pronunciation activities, and therefore teachers will spend less time for motivating them. If the learners are highly motivated to have a better pronunciation, they can develop a concern for pronunciation, and become more eager to take part in the activities, and pay more attention to discriminate the sounds of the target language, so they try to produce better sounds and utterances. At the same time, motivation can be achieved by paying attention to the learners' concern for pronunciation because learners generally are not aware of that the way they speech is full of irritation and misunderstanding for the hearer.

² Kenworthy, J. 1987. *Teaching English Pronunciation*. London: Longman

References

1. Avery, P. and Susan Ehrlich. 1987. *Preliminary Considerations in the Teaching of Pronunciation*. London
2. Kenworthy, J. 1987. *Teaching English Pronunciation*. London: Longman
3. Khan, T. A. (n.d.). A Descriptive Study: Factors Affecting the Pronunciation of English Language (L2). *Journal of Communication and Cultural Trends*.
4. Windsor Lewis, J. (2000). "The teaching of English pronunciation: The model accents." *Journal of the International Phonetic Association*, 17(2).

Dilduza SHADIEVA,
Candidate of Philological Sciences (PhD),
Teacher at the Institute
"International school of finance, technology and science"

TEACHING SPEAKING SKILLS IN FOREIGN LANGUAGE CLASSROOMS: STRATEGIES AND BEST PRACTICES

Annotation: English serves as the main means of communication and cooperation, exchange of knowledge and experience. Thus, teaching communication skills, in particular, speaking skills, should be defined as the main goal of English language classes in higher education institutions in the preparation of specialists in various fields. This article explores effective methods and approaches for teaching speaking skills in foreign language classrooms. It highlights the importance of communicative competence as the central goal of modern language education and analyzes key pedagogical strategies that enhance oral proficiency. This paper sheds light on the importance of speaking skills in English classrooms.

Key words: *pair and group discussions, fun games, role plays, debates, oral presentations, storytelling, pronunciation practice, digital communication, vocabulary, interviews.*

Аннотация: английский язык служит основным средством общения и сотрудничества, обмена знаниями и опытом. Таким образом, обучение коммуникативным навыкам, в частности навыкам говорения, следует определить как основную цель занятий по английскому языку в высших учебных заведениях при подготовке специалистов различных направлений. В данной статье рассматриваются эффективные методы и подходы к обучению навыкам говорения на занятиях по иностранным языкам. Подчеркивается важность коммуникативной компетентности как центральной цели современного языкового образования и анализируются ключевые педагогические стратегии, способствующие развитию навыков устной речи. В данной статье рассматривается важность навыков говорения на занятиях по английскому языку.

Ключевые слова: *парные и групповые дискуссии, увлекательные игры, ролевые игры, дебаты, устные презентации, сторителлинг, практика произношения, цифровая коммуникация, словарный запас, интервью.*

Annotatsiya: ingliz tili aloqa va hamkorlik, bilim va tajriba almashishning asosiy vositasi bo'lib xizmat qiladi. Demak, muloqot ko'nikmalarini, xususan, nutqiy ko'nikmalarni o'rgatish oliy ta'lim muassasalaridagi ingliz tili darslarining turli soha mutaxassislarini tayyorlashdagi asosiy maqsadi sifatida belgilanishi kerak. Ushbu maqolada chet tili sinflarida nutqiy ko'nikmalarni o'rgatishning samarali usullari va yondashuvlari ko'rib chiqiladi. U zamonaviy til ta'limining markaziy maqsadi sifatida kommunikativ kompetentsiyaning ahamiyatini ta'kidlaydi va og'zaki nutqni yaxshilaydigan asosiy pedagogik strategiyalarni tahlil qiladi. Ushbu maqola ingliz tili sinflarida nutq ko'nikmalarining ahamiyatini yoritadi.

Kalit so'zlar: *juftlik va guruh muhokamasi, qiziqarli o'yinlar, rolli o'yinlar, bahslar, og'zaki taqdimotlar, hikoya qilish, talaffuz qilish amaliyoti, raqamli muloqot, lug'at, suhbat.*

Introduction

Communication skills are essential in today's society, and mastering them is necessary to succeed in one's chosen career. Speaking is therefore the most crucial of the four language skills for effective communication in today globalized society. Due to the widespread use of English, learners must develop their communication skills in order to succeed in their chosen industries. Therefore, the classroom is the best place to develop effective communication abilities, particularly speaking skills. To improve their students' speaking abilities in

English classrooms, teachers must comprehend the challenges faced by foreign language learners and attempt to apply a variety of instructional techniques. Teachers can achieve this by utilizing the most recent approaches to teaching speaking skills, as well as by altering their methods and resources. In order to help foreign language learners greatly improve their speaking abilities, teachers should incorporate group and pair activities into their regular English classes.

These days, everyone speaks the same language—English—and the globe has become a global village.

English has become a universal language and is spoken all over the world. Scientific research, education, commerce, the internet, travel and tourism, media and newspapers, software, medicine, engineering, information and technology, entertainment, banking and other fields all use English extensively. The primary language utilized for online communication and corporate correspondence is English. More than 85% of scientific research publications are written in English, making it the sole significant language used in this field. Trade and commerce are conducted in this universal language. Even in the IT industry, the majority of programs are written in English, and they converse in English with coworkers and other software experts who operate globally. Additionally, the majority of higher education-related books are published in English. Many people are learning English to achieve successful outcomes in their careers because of the language's many benefits.

Materials and methods

The most crucial ability to learn a foreign or second language is speaking. Speaking is thought to be the most crucial of the four essential language abilities for learning a foreign or second language. "Speaking is the skill that the students will be judged upon most in real life situations", according to Brown and Yuke (1983). Despite its significance, teaching speaking skills has received little attention, and the majority of EFL/ESL teachers continue to teach speaking skills in the same way as memorization of dialogue or drill repetition. However, the modern world necessitates that students have communication skills, and English teachers must impart these skills to ELLs in order to help them become more proficient speakers and perform well in everyday situations. Oral skills are completely disregarded in the current EFL/ESL teaching environment, whereas communication is more important for employability than technology. The phonological, morphological, semantic and syntactic components of language have received relatively little attention, which has made it extremely difficult for ELLs to develop speaking abilities among English language learners. Thus far, reading and writing abilities have received more attention. Now that the value of oral communication skills has been recognized, more focus is being placed on helping students improve their speaking abilities so they can continue their education and succeed in their areas after graduation. Additionally, English is the language of career prospects and achievement in reaching life's objectives.

According to Bueno, Madrid and McLaren, "Speaking is one of the most difficult skills language learners have

to face. Speaking is considered the most important of the four language skills of English. Even the learners learn the language for so many years; they find it difficult to speak in real time situations when it is demanded. There are many reasons to overcome this. First of all, the ELLs should understand the importance of speaking skills and try to acquire them as they need them to compete in this competitive world.

Speaking appears to be the most challenging of the four fundamental English language abilities as speakers must come up with sentences on the spot. Without mastering the grammatical structures and having a sufficient vocabulary, foreign or second language learners find it very challenging to construct sentences. As a result, speaking grammatically correct English phrases presents numerous challenges for EFL/ESL English language learners. Speaking abilities are crucial for communication, thus people strive to acquire them in order to interact effectively with people worldwide.

Results and discussion

English teachers must employ a variety of strategies to help their students improve their speaking abilities because some EFL/ESL students have a severe fear of making mistakes, while others are simply shy, which is evident even among native speakers. In order to encourage students to talk in English classrooms, English teachers can now implement some entertaining exercises in the form of language games. In general, the majority of students enjoy playing games in the classroom, and it is typical for them to want more and more games because they are enjoyable. It is certain that students' speaking abilities will significantly increase when they play these activities in an enjoyable setting. Teachers are required to present entertaining games, such as guessing the object in their wrists, during the introductory phase. In this regard, the students must continue to guess what the teachers are holding in their wrists while keeping it a mystery. These kinds of exercises do, in fact, help ELLs become more proficient speakers. In a learner-friendly setting, students come up with numerous possibilities and generate countless sentences because they only need to guess the unseen object and are free to express their ideas. In order to engage ELLs more and enhance their speaking abilities, teachers want to incorporate these exercises into their regular lessons.

Effective speaking activities include:

- Pair and group discussions, which promote cooperative learning and equal participation;
- Role plays and simulations, providing realistic contexts;

- Debates and oral presentations, developing argumentation and public speaking skills;
- Storytelling and drama, enhancing creativity and expressiveness;
- Pronunciation practice through phonetic drills and multimedia tools;
- Digital communication (e.g., video calls, online chats, language exchange platforms) that extend interaction beyond the classroom.

It should be mentioned that when studying social and regional subjects in high school, interactive English teaching methods can be used extensively. Interactive lectures, role-playing, imitation and educational games—such as “A student in the role of a teacher”, “Everyone knows everyone”, “Interviews”, etc. - will be highlighted as interactive techniques. Tasks like “A dozen questions” and “Choice” require pupils to show how they see the world around them, which stimulates their active mental activity. The conversational aspect of the creative tasks labelled “Associations” and “Choice of aphorism” sets them apart. The exercises “Chain of wishes” and “Reflexive circle” are designed to foster introspection skills and are based on techniques for organizing reflexive action.

Conclusion

In conclusion, speaking abilities are the most

crucial for ELLs since they allow them to demonstrate their communication abilities for a variety of reasons. Teachers must therefore show a particular interest in helping ELLs improve their speaking abilities. For this reason, educators must consult the most recent research on the subject and attempt to implement a variety of methods and strategies to help students in English classes improve their speaking abilities. Additionally, teachers ought to select content that is appropriate for the students' level. Additionally, teachers want to motivate students to take part in class discussions, which greatly enhance their speaking abilities. Additionally, students must design their own speaking opportunities both within and outside of the classroom. Additionally, in order to improve their speaking abilities, students must adhere to their teachers' directions. Since the professors' advice is beneficial to the students, they must genuinely put it into practice in order to communicate effectively in all situations. Therefore, in order to help their students become effective speakers, EFL/ESL teachers must use a variety of strategies and techniques. In order to succeed in the modern world, ELLs must devote all of their energy to honing their speaking abilities and devote more time to such activities.

References:

1. Brown, H. D. Language Assessment Principles and Classroom Practices. London: Pearson Edition, 2004. Print.
2. Bueno, A., D. Madrid and N. McLaren (eds.). TEFL in Secondary Education. Granada: Editorial Universidad de Granada, 2006. Print.
3. Wallace, C. Reading. R. Carter & D. Nunan (Eds.), The Cambridge guide to teaching English to speakers of other languages (pp. 21-27). Cambridge: Cambridge University
4. Rao, S. P. Developing Speaking Skills in ESL or EFL Settings. International Journal of English Language, Literature and Translation Studies, 5(2), Pp. 286-293. DOI Number: <https://doi.org/10.33329/ijelr.52.286orhttp://www.ijelr.in>, 2018. Online.
5. Abdukhaliyova D. PROBLEMS OF PRODUCTIVE SKILLS. SPEAKING // Экономика и социум. 2022. №6-1 (97).

Nigoraxon ABDULLAJANOVA,
Namangan viloyati pedagogik mahorat markazi katta o'qituvchisi
n.scienceofworld@gmail.com

KREATIVLIK VA UNI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada maktab o'quvchilarida kreativlikni maxsus mashqlar orqali rivojlantirishning ahamiyati ko'rib chiqiladi. «6 shlyapa» usuli, SCAMPER texnikasi, rolli o'yinlar, vizual assotsiatsiyalar va muammoli vaziyatlar kabi metodlar tavsiflanadi. Maqolada tahliliy ma'lumotlar berilib, pedagoglar uchun ushbu mashqlarni amaliyotga joriy etish bo'yicha tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: kreativlik, mashqlar, rivojlanish, maktab o'quvchilari, pedagogika, ijodiy tafakkur.

Аннотация: в данной статье рассматривается значение развития креативности у школьников через специальные упражнения. Описаны методы «6 шляп», SCAMPER, ролевые игры, визуальные ассоциации и проблемные ситуации. Анализируются данные и даны рекомендации педагогам для практического применения.

Ключевые слова: креативность, упражнения, развитие, школьники, педагогика, творческое мышление.

Annotation: this article discusses the importance of developing creativity among schoolchildren through special exercises. The methods '6 Hats', SCAMPER, role-playing, visual associations and problem situations are described. Data are analyzed and recommendations for teachers are provided for practical application.

Key words: creativity, exercises, development, students, pedagogy, creative thinking.

Kreativ fikrlash jamiyat hayotida muhim o'ringa ega bo'lgan, shaxsning tafakkuri bilan bevosita bog'liq bo'lgan jarayon hisoblanib, shaxsda, ayniqsa, yoshlarda ushbu ko'nikmani shakllantirish kelgusida mamlakat taraqqiyotining muhim elementlaridan biri hisoblanadi. Yoshlarni kreativ fikrlashini shakllantirish va rivojlantirishda quyidagi jihatlarga ahamiyat qaratish lozim.

Birinchidan, shaxs tarbiyasida bolalikdanoq uning fikri muhim ahamiyat kasb etishini va jamoada o'z o'rniga ega ekanligini his qildirib borish;

ikkinchidan, bugungi kunda jamiyatda shakllangan dogmatik qarashlardan voz kechish;

uchinchidan, boshqaruv jarayonida avtokratik usullardan ko'ra demokratik usullarni ko'proq qo'llash;

to'rtinchidan, kreativ fikrlaydigan shaxslarning g'oyalarini va qarashlarini hurmat qilish hamda ularni qo'llab-quvvatlash lozim. Zero, jamiyatda lokomotiv sifatidahar doim liderlar o'z faoliyatini amalga oshiradi. Bugungi kunda liderlarning aksariyati kreativ fikrlovchi kishilardir.

Kreativ fikrlash bugungi kunda yoshlar egallashi kerak bo'lgan muhim ko'nikmadir. Mazkur ko'nikma, yoshlarga bugungi shiddat bilan o'zgarayotgan, zamonaviy axborot kommunikatsiyalaridan faol foydalana oladigan, oddiy savodxonlikdan ko'ra ko'proq natija ya'ni tashabbuskorlik talab qilinayotgan, bir so'z bilan aytganda XXI asr ko'nikmalariga ega malakali kadrlarga talab kuchayayotgan bir paytda ushbu jarayonga moslashishiga va raqobatbardosh kadr bo'lib yetishishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Kreativ tafakkur hayotni yengillashtiruvchi tafakkur tarzidir. "Kreativlik – bu har bir insonga tug'ilishi bilan hadya etiladigan, ammo ta'lim-tarbiya va ijtimoiy faoliyat tizimida yo'qolib boradigan ijodiy yondashuvdir", – degan edi amerikalik psixolog Abraham Maslou. Inson ijodiy

fikrlashi uchun, uni turli sohalarida ishlashga o'rgatish kerak. Ijodiy tafakkurni rivojlantirish uchun quyidagi mashqlardan foydalanish mumkin:

Predmetni boshqa vazifasini toping mashqi.

Misol uchun taburetkani oling va undan yana qanday maqsadda foydalanish mumkinligini o'ylab ko'ring. Uni teskarisiga o'girib, ustiga archani qo'ysa bo'lar. Yoki uning tekis yuzasini stol vazifasida ishlatish mumkin. Bunday usulni so'zlarga nisbatan ham qo'llasa bo'ladi. Istalgan so'zni oling va noodatiy ibora yoki metafora (o'xshatish) o'ylab toping. Ma'nosini tasavvur qiling, keyin uni simvol (belgi) bilan almashtiring. So'ng ushbu simvolni biror-bir predmet shaklidan topishga urinib ko'ring. "Cheklangan miqdordagi so'zlardan hikoya tuzish" mashqi. Qanchalik real joylashuvni o'zingiz uchun cheklasangiz, shunchalik ko'p vujudga kelishi mumkin bo'lgan fikrlar tug'iladi. Fantastik fikrlar aytishdan qo'rqmang, o'zingizni faqatgina real fikrlar bilan cheklab qo'yish yaramaydi. Bu mashqlar kreativlikni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Turli fikrlarni moslashtirish mashqi. Qarama-qarshi ma'noli so'zlarni bog'lashga harakat qiling. Masalan, qaynoq muz, qattiq paxta, qorong'u kun. Bunday o'yin miyani boshqa yo'sinda ishlashiga imkon yaratadi. Hozirgi kunda aqli bo'lish yetarli emas, kreativlik ham muhimdir. Biror bir masalani bekamiko'st bajarish ko'pchilik qo'lidan keladi, lekin g'oya o'ylab topish, yanglik kiritish, ishga ijod bilan yondashish, yangi yo'llarni izlash, yangi ko'rinish topish, yangi usul qo'llash hammaga ham xos qobiliyat emas. "Kreativlik otasi" nomi bilan mashhur Pol Torrans to'rtta kreativlik ko'nikmasini aniqlagan. Uning olib borgan tadqiqotlari shundan dalolat beradiki, mazkur kreativ ko'nikmalarni shakllantirish va ularni baholash mumkin:

1. Ravonlik. Ko'plab g'oyalarni o'ylab topish ko'nikmasi ko'p degan so'zga asoslanadi.

2. Moslashuvchanlik. Turli g'oyalarni o'ylab topish ko'nikmasi o'zgartirish degan so'zga asoslanadi.

3. O'ziga xoslik. Boshqalarga o'xshamagan, ajralib turuvchi g'oyani o'ylab topish ko'nikmasi noyob degan so'zga asoslanadi.

4. Yaratuvchanlik.

G'oyalarni kengaytirish ko'nikmasi qo'shish degan so'zga asoslanadi. Kreativlik darslarida pedagoglardan ajoyib g'oyalarni o'ylab topish (o'ziga xoslik); ularni kengaytirish (ishlab chiqish); yoki boshqa g'oyalar bilan solishtirish va ulardagi bog'liqlikni topish (moslashuvchanlik) talab etilganda, mazkur ko'nikmalar bir-biri bilan kesishadi. Patti Drepeau tomonidan ham shaxsda kreativlik sifatlarini muvaffaqiyatli rivojlantirishning to'rtta yo'li ko'rsatilgan:

- Kreativ fikrlash ko'nikmasini shakllantirish;
- Amaliy kreativ harakat ko'nikmalarini rivojlantirish;
- Kreativ faoliyat jarayonlarni tashkil etish;
- Kreativ mahsulot (ishlanma)lardan foydalanish.

Xorijiy pedagoglar, xususan, Patti Drapeauning fikricha, bir shaxsning, ayniqsa, o'qituvchining kreativligi boshqalarni ijodiy jarayonini tashkil etishga ruhlantiradi. Kreativlik bugungi kunda o'quvchilarda shakllantirilishi zarur bo'lgan asosiy ko'nikmalardan biridir. UNESCO ma'lumotlariga ko'ra, kreativ fikrlash XXI asrning eng muhim kompetensiyalaridan biridir. O'zbekiston ta'lim tizimida kreativlikni rivojlantirish dolzarb masala bo'lsa-da, uni amaliyotda joriy etish hali yetarli darajada yo'lga qo'yilmagan. Shu sababli, maktabda o'quvchilarning kreativ fikrlashini rivojlantirish bo'yicha maxsus mashqlar tizimi ishlab chiqish va sinovdan o'tkazish muhimdir.

Kreativlikning rivojlanish bosqichi muayyan kreativlik sifatlarining rivojlanganlik darajasi. Shunga ko'ra ma'lum davr va bosqichlarda pedagoglarda ham kreativlik sifatleri, ijodiy faoliyat malakalari rivojlanadi. Kreativ tafakkurga ega bo'lajak pedagoglar: boshqa bo'lajak pedagoglarning xayoliga kelmagan g'oyalarni bildiradi; o'zlarini ifoda etishning o'ziga xos uslubini tanlaydi; ba'zan mavzu aloqasi yo'q yoki g'ayrioddiy savollar beradi; yechimi ochiq qolgan vazifalardan zavqlanadi; g'oyalarni aniq dalillar asosida muhokama qilishni afzal ko'radi; muammoning yechimini topishda noan'anaviy yondashuvni tanlaydi.

Ta'limning asosiy vazifasi o'quvchida jamiyatda muvaffaqiyatli hayot kechirishi uchun bugun va kelajakda

kerak bo'ladigan ko'nikmalarni shakllantirishdir. Kreativ fikrlash bugungi yoshlar ega bo'lishi kerak bo'lgan muhim ko'nikmadir. Bu ko'nikma ularga doimiy tarzda va shiddat bilan o'zgarayotgan, oddiy savodxonlikdan tashqari XXI asr ko'nikmalariga ega ishchilarni taqozo etayotgan dunyoga moslashishga ko'maklashadi. Umuman olganda, bugungi o'quvchi kelajakda hozir hatto mavjud bo'lmagan sohalarida ishlashi, yangi muammolarni yangi texnologiyalar orqali hal etishi kutilmoqda. O'quvchida kreativ fikrlash ko'nikmasini shakllantirish ularga tobora murakkablashayotgan mahalliy va global muammolarni noodatiy yondashuv orqali hal etish imkonini beradi.

Tadqiqotchi Patti Drapeau o'z asarida bir qator shaxsda interfaollik va kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali bo'lgan yo'l va metodlarni keltirib o'tadi. Xususan: veb-saytlar bilan ishlash; vizuallashtirish; barcha nuqtayi nazarlarni inobatga olish; muhim g'oyalarni turli vaziyatlarda va o'rinli qo'llash (g'oyani boshqa sharoitga ko'chirish – transformatsiya); ramziylashtirish kabi yo'llar; "Aqliy hujum"; "Keys-stadi" kabi metodlar.

Xulosa qilib aytganda, kreativlik – "yaratish", "yaratuvchanlik" bo'lib har bir shaxsning o'ziga xos qobiliyatini, hayotiy izchil vaziyatlarda tashabbuskorligini, o'zini boshqara olish, noodatiy vaziyatlardan qat'i nazar, muammoni bartaraf etish yoki unga samarali yechim topa olish, izlanuvchanlik, o'z imkoniyatlarini to'liq ishga solish, ijodiy fikrlash orqali yangi g'oyalar yaratish, yangi g'oyalar ustida ishlash ularni takomillashtirish kabi hayotiy zarur vazifalarni o'zida qamrab oladi. O'quvchilarda kreativlikni rivojlantirish uchun quyidagi amaliy tavsiyalarni berish mumkin:

O'qituvchilar dars jarayonida har haftada kamida bir marta kreativlik mashqlarini qo'llashni rejalashtirishlari kerak.

Rol o'ynash va vizual assotsiatsiyalar mashqlarini adabiyot, tarix va til darslarida o'quvchilarning erkin fikrlashiga yordam sifatida ishlatish mumkin.

Mashg'ulotlarni video yozib olish va keyinchalik tahlil qilish o'qituvchiga o'z faoliyatini takomillashtirish imkonini beradi.

Ota-onalarni ham kreativlikni rivojlantirish jarayoniga jalb qilish orqali o'quvchining mustahkam ijodiy muhiti yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi «Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-2909-son Qarori. Qonun hujjatlari to'plami milliy bazasi. 2017.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar Strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947- son Farmoni //O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y. 6-son, 70-modda.
3. Барышева Т.А., Жигалов Ю.А. Психолого-педагогические основы развития креативности. СПб, 2006. -285с.
4. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития. Инновационный курс. – Казань: Изд-во КГУ, 1996. – 566 с.
5. Tolipov O'.Q., Usmonboyeva M. "Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot". – T.: Fan, 2005.

Shavkat AHRALOV,
Qori Niyoziy nomidagi
Tarbiya pedagogikasi milliy instituti doktoranti

Sevara AHROROVA,
Qori Niyoziy nomidagi
Tarbiya pedagogikasi milliy instituti tayanch doktoranti

KIBERXAVFSIZLIK PEDAGOGIKASINING XORIJIY TENDENSIYALARI

Annotatsiya: maqolada raqamli davrda o'sib kelayotgan "alfa avlod" bolalarining internet muhitidagi tarbiyasi va xavfsizligi masalalari tahlil etilgan. Muallif maktabning an'anaviy ta'lim funksiyalariga qo'shimcha ravishda raqamli savodxonlik, media savodxonlik va kiberxavfsizlik ko'nikmalarini shakllantirish zarurligini ta'kidlaydi. Ijtimoiy tarmoqlarning bolalar ruhiyatiga ta'siri, kiberbulling, dezinformatsiya va shaxsiy ma'lumotlarning suiiste'moli kabi muammolar misolida raqamli pedagogikaning yangi vazifalari yoritilgan. Shu bilan birga, Finlyandiya va Buyuk Britaniya kabi ilg'or davlatlar tajribasi asosida media ta'limning samarali modellari ko'rsatilgan. Muallif fikriga ko'ra, bolalarda axborotni tahlil qilish, tanqidiy fikrlash va hissiy intellektni rivojlantirish raqamli immunitetni shakllantiradi. Maktab va oilaning hamkorligi esa bolaning raqamli muhitda xavfsiz faoliyatini ta'minlaydigan muhim pedagogik omil sifatida baholangan.

Kalit so'zlar: kiberxavfsizlik, raqamli savodxonlik, media savodxonlik, alfa avlod, internet tarbiyasi, media ta'lim, kiberbulling, raqamli pedagogika, oila va maktab hamkorligi, raqamli muhit.

Annotation: the article explores the pedagogical aspects of ensuring the safety and development of the "Alpha generation" in the digital era. The author emphasizes the need to integrate digital literacy, media literacy, and cybersecurity education into the traditional school curriculum. The study highlights the impact of social networks on children's psychology, the risks of cyberbullying, misinformation, and misuse of personal data. Drawing on international experiences, particularly from Finland and the United Kingdom, the paper discusses effective approaches to fostering digital resilience and media awareness among students. The author argues that developing critical thinking, information analysis, and emotional intelligence in children forms the foundation of digital immunity. Furthermore, the paper underscores the importance of close cooperation between schools and families as a key pedagogical mechanism to protect children and guide them toward conscious and responsible behavior in the online environment.

Key words: cybersecurity, digital literacy, media literacy, Alpha generation, digital pedagogy, cyberbullying, online safety, media education, digital environment, school-family cooperation.

Аннотация: в статье анализируются вопросы воспитания и обеспечения безопасности в интернет-среде детей «альфа-поколения», взрослеющих в цифровую эпоху. Автор подчеркивает необходимость формирования у них навыков цифровой грамотности, медиаграмотности и кибербезопасности в дополнение к традиционным образовательным функциям школы. Рассматриваются новые задачи цифровой педагогики на примере таких проблем, как влияние социальных сетей на психику детей, кибербуллинг, дезинформация и неправомерное использование персональных данных. Представлены эффективные модели медиаобразования, основанные на опыте передовых стран, таких как Финляндия и Великобритания. По мнению автора, развитие информационного анализа, критического мышления и эмоционального интеллекта у детей формирует цифровой иммунитет. Взаимодействие школы и семьи рассматривается как важный педагогический фактор, обеспечивающий безопасное функционирование ребенка в цифровой среде.

Ключевые слова: кибербезопасность, цифровая грамотность, медиаграмотность, альфа-поколение, интернет-образование, медиаобразование, кибербуллинг, цифровая педагогика, партнерство семьи и школы, цифровая среда.

Internet XXI asr kishisi uchun kasbiy, biznes, ijodiy va shaxsiy g'oyalar hamda qarashlarni ifoda etishga ko'mak beruvchi axborot maydoni. Global tarmoq deyarli barcha turdagi va sohalaridagi oflayn faoliyatni onlayn formatda amalga oshirishning eng maqbul vositasiga aylandi. XXI asrning axborot sivilizatsiyasi yangi raqamli

avlodni – YouTuberlar, Instagramerlar, TikTokerlar va boshqalarni vujudga keltirdi.

XXI asrda bolalarning ijtimoiylashuvi va bilim olishi raqamli muhit bilan chambarchas bog'liq. "Alfa avlod" deb ataluvchi bu yoshlar toifasi uchun internet faqat axborot manbai emas, balki shaxsiy rivojlanish,

muloqot va o'zini namoyon qilish maydoni hamdir. Shu bilan birga, onlayn muhitdagi xavflar – kiberbulling, dezinformatsiya, psixologik bosim va shaxsiy ma'lumotlarning suiiste'moli – zamonaviy tarbiya tizimi oldiga yangi talablar qo'ymoqda.

Maktab an'anaviy ravishda akademik ta'lim va bolaning ijtimoiylashuvi uchun mas'ul bo'lib kelgan. Bugun esa u raqamli dunyo voqeligiga moslashishi, bolalarni axborotni tanqidiy tahlil qilish, xavfsiz foydalanish va media muhitda ongli harakat qilishga o'rgatishi zarur. Har yil dunyoning ko'plab mamlakatlarida "Safer Internet Day" (Xavfsiz internet kuni) dasturi muvaffaqiyatli tashabbuslarga misol bo'la oladi. Ushbu tashabbus doirasida maktablar internetdan xavfsiz foydalanishga bag'ishlangan darslar va tadbirlar o'tkazmoqda. Buyuk Britaniyada, masalan, Milliy kiberxavfsizlik strategiyasi (National Cyber Security Strategy) doirasida maktablarda boshlang'ich sinflardan boshlab raqamli savodxonlik va kiberxavfsizlik darslari faol joriy etilmoqda. Ilg'or ta'lim tizimi bilan tanilgan Finlyandiya mediasavodxonlik turli fanlar bo'yicha o'quv dasturiga kiritilgan bo'lib, bu o'quvchilarda media makon haqida yaxlit tushuncha hosil qilish imkonini beradi.

Umumta'lim maktablarining raqamli davrdagi yangi sharoitga moslashishini davrning o'zi talab qilmoqda. Chunki zamonaviy maktab faqat bilim berish emas, balki raqamli muhitda bolalarni ongli faoliyatga tayyorlash markaziga aylanmoqda. UNESCO hisobotida ta'kidlanishicha, raqamli dunyoda ta'lim muassasalari bolalarni axborotni tahlil qilish, manbalarni tekshirish va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish ko'nikmalari bilan qurollantirishi zarur¹.

Shu ma'noda, maktabning tarbiyaviy yo'nalishlari endi bir qator mediakompetensiyalarni qamrab olishi kerak. Jumladan:

1. Media savodxonlik – axborotni tanqidiy baholash, feyk ma'lumotlarni tanib olish, ijtimoiy tarmoq algoritmlarini tushunish.
2. Kiberxavfsizlik – shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, kiberbulling va onlayn firibgarlikning oldini olish.
3. XXI asr ko'nikmalari – ijodkorlik, hamkorlik, hissiy intellekt va onlayn muloqot madaniyatini rivojlantirish shular jumlasiga kiradi.

Jahon tajribasiga qarasak, Buyuk Britaniyada Milliy kiberxavfsizlik strategiyasi doirasida boshlang'ich sinflardan raqamli savodxonlik darslari joriy etilgan bo'lib, bu bolalarni internetda mas'uliyat bilan harakat qilishga o'rgatadi². Finlyandiya esa media savodxonlik ta'limning barcha fanlariga integratsiya qilingan, natijada o'quvchilar media makon haqida yaxlit tushunchaga ega bo'lishadi³.

Ma'lumki, ijtimoiy tarmoqlar bolalar hayotining ajralmas qismiga aylandi. Ijtimoiy tarmoqlar ta'siri alfa avlodga qaratilgan bir qator ma'naviy va psixologik xavflarni o'z ichiga oladi. Ijtimoiy tarmoqlar bilim, muloqot va ijod uchun imkoniyat yaratadi, ammo shu bilan birga, bolaning ruhiyati va qadriyatlariga ta'sir ko'rsatadi.

Buyuk Britaniya Qirollik sog'liqni saqlash jamiyatining (RSPH) "#StatusOfMind" tadqiqoti natijalariga ko'ra, ijtimoiy tarmoqlar yoshlar orasida depressiya, xavotir va o'z-o'zini past baholash holatlarini kuchaytiradi⁴. Instagram kabi platformalar ideallashtirilgan obrazlar orqali yoshlarda "o'zini boshqalar bilan taqqoslash" tendensiyasini kuchaytiradi.

UNICEF ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda har uchinchi bola kiberbulling qurboniga aylanmoqda⁵. Bu raqamlar raqamli muhitda bolalarni muhofaza qilish tizimini kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi. Kiberbulling nafaqat ruhiy salomatlikka, balki ijtimoiy izolyatsiya va ta'lim samaradorligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Bundan tashqari, ijtimoiy tarmoq algoritmlari ma'lum kontentni taklif qilib, bolani "exo kamerasi"ga soladi. Natijada yoshlar faqat bir yo'nalishdagi g'oyalarni qabul qiladi, tanqidiy fikrlash so'nadi va mediamakondagi xilma-xil qarashlar cheklanadi.

Shuni unutmaslik kerakki, media savodxonlik – raqamli immunitet kaliti vazifasini bajarishi mumkin. Ya'ni ta'lim tizimi bolalarda "aqliy immunitet"ni rivojlantirishi lozim. Bu, avvalo, axborotni tahlil qilish, manbalarni tekshirish va dezinformatsiyaga qarshi turish qobiliyatini anglatadi. Shuning uchun Finlyandiya tajribasida ko'rinadiki, media savodxonlik faqat jurnalistika emas, balki barcha fanlar doirasida transversal ko'nikma sifatida o'rgatiladi⁶.

Media ta'limning asosiy vazifasi – bolalarni axborot iste'molchisidan faol va mas'ul fuqaroga aylantirishdir. Oqibatda, bola internetda xavfsiz harakat qiladi, shubhali ma'lumotni tanib oladi va ishonchli manbani aniqlay oladi. Shuningdek, maktablar bolalarda hissiy intellektni rivojlantirishga ham ahamiyat berishi lozim. Chunki raqamli muhitdagi salbiy fikrlar, tahqirlar va "layklar"ga bog'liq hissiy reaksiyalar ko'p hollarda bolaning ruhiyatini izdan chiqaradi.

Bu jarayonda oila va maktab hamkorligi qanday kechadi? Bugungi kunda bolaning raqamli muhitdagi tarbiyasi uchun maktab va oila birgalikda harakat qilishi shart. Maktab bolaga bilim va ko'nikmalar bersa, ota-ona uning raqamli faoliyatini nazorat qilishi, tushuntirishi va qo'llab-quvvatlashi lozim.

Yevropa komissiyasining hisobotida ta'kidlanishicha, bolalarning 57 foizi ekran oldida haddan tashqari ko'p vaqt o'tkazadi va bu ularda tashvish hamda ruhiy

charchoqni keltirib chiqaradi⁶. Shuning uchun ham ota-ona va o'qituvchilar o'rtasida doimiy muloqot va hamkorlik muhim ahamiyat kasb etadi. Maktab bolalarda media savodxonlikni rivojlantirsa, ota-ona uni amaliyotda mustahkamlaydi. Bu jarayonda asosiy maqsad – bolani internetdan ajratib qo'yish emas, balki uni undan xavfsiz va foydali foydalanishga o'rgatishdir.

Raqamli dunyo bolalarning rivojlanishini tezlashtirmoqda, biroq uning xavflari ham ortmoqda. Shu bois, maktablar an'anaviy ta'lim funksiyalariga qo'shimcha ravishda raqamli va media savodxonlikni asosiy yo'nalish sifatida joriy etishi zarur.

Chunki media savodxon bola:

Axborotni to'g'ri tahlil qiladi va uning manbaini tekshiradi.

Internetda shaxsiy ma'lumotlarini himoya qiladi.

Feyk ma'lumot va kiberbullingga qarshi immunitetga ega bo'ladi.

Tanqidiy fikrlaydi va ijtimoiy mas'uliyatni his etadi.

Oila, maktab va jamoat tashkilotlari o'rtasidagi hamkorlik raqamli dunyoda bolaning ma'naviy va psixologik xavfsizligini ta'minlaydigan yagona samarali platformaga aylanishi lozim.

Xullas, oxir-oqibat, maqsad bolalarni raqamli dunyodan ajratib qo'yish emas, balki ularga xavfsiz va samarali harakat yo'lini berishdir. Bu nafaqat o'rgatish va nazorat qilishni, balki zamonaviy bolaning dunyoqarashi qanday shakllanishini chuqur tushunishni ham talab qiladi, bunda ta'sir etuvchi kuchlarning har biri – oila, maktab va ijtimoiy tarmoqlar o'ziga xos, ammo o'zaro chambarchas bog'liq holda o'rniga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.UNESCO. Child and Youth Safety Online // United Nations Official Portal. 2023. – Режим доступа: <https://www.un.org/en/global-issues/child-and-youth-safety-online> (16.10.2025).

2.UK Government. National Cyber Security Strategy: 2022–2030 // GOV.UK. – London, 2023. – 58 p. – Режим доступа: <https://www.gov.uk/government/publications/national-cyber-security-strategy-2022>.

3.Finnish National Agency for Education. Media literacy in Finnish education system // European Digital Media Observatory (EDMO). 2022. – Режим доступа: <https://edmo.eu/resources/repositories/mapping-the-media-literacy-sector/finland/>.

4.Royal Society for Public Health. #StatusOfMind: Social media and young people's mental health. – London: RSPH, 2017. – 32 p. – Режим доступа: <https://www.rsph.org.uk>.

5.UNICEF. More than a third of young people in 30 countries report being victims of online bullying // UNICEF Press Release. – New York, 2019. – Режим доступа: <https://www.unicef.org/press-releases/unicef-poll-online-bullying>.

6.European Commission. Better Internet for Kids – Annual Report. – Brussels, 2023. – 41 p. – Режим доступа: <https://betterinternetforkids.eu>.

Turdixan AYTAMURATOVA,
 NukusDPI Ta'lim va tarbiya
 nazariyasi va metodikasi
 (boshlang'ich ta'lim) mutaxassisligi
 2-kurs magistranti
Ilmiy rahbar: Nursulu NAGMETOVA,
 p.f.f.d (PHD), dotsent

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING 4K MODEL ASOSIDA KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMI (Tarbiya fani misolida)

Annotatsiya: ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining 4K modeli (kreativlik, kritik fikrlash, kommunikativlik, kollaboratsiya) asosida kompetensiyalarini rivojlantirish mexanizmlari tahlil qilinadi. Tarbiya fani misolida o'quvchilarda ijtimoiy va shaxsiy ko'nikmalarni shakllantirish yo'llari ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: 4K modeli, kreativlik, kommunikativlik, kritik fikrlash, kompetensiya, tarbiya fani.

Аннотация: в статье рассматриваются механизмы развития компетенций учащихся начальных классов на основе модели 4К (креативность, критическое мышление, коммуникация, коллаборация). На примере предмета «Воспитание» показаны пути формирования социальных и личностных навыков учащихся.

Ключевые слова: модель 4К, креативность, коммуникация, критическое мышление, компетенция, воспитание.

Annotation: this article analyzes the mechanisms of developing primary school students' competencies based on the 4K model (creativity, critical thinking, communication, collaboration). Using the subject "Upbringing" as an example, the study highlights methods for forming students' social and personal skills.

Key words: 4K model, creativity, communication, critical thinking, competence, upbringing.

Bugungi kunda ta'lim tizimida yuz berayotgan islohotlar [Iskandarov, 2020] maktabgacha va maktab ta'limining sifatini tubdan oshirish, o'quvchilarning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish, hamkorlikda ishlash va samarali muloqot olib borish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, boshlang'ich sinfda o'quvchilarning kompetensiyalarini shakllantirish dolzarb vazifa hisoblanadi. Xalqaro tajriba va zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida ishlab chiqilgan 4K modeli [G'ofurova, 2019] (kritik fikrlash, kommunikatsiya, hamkorlikda ishlash va kreativlik) bugungi kun ta'limining zamonaviy talablari bilan hamohang bo'lib, o'quvchilarni hayotga tayyorlashda samarali vosita hisoblanadi. Ayniqsa, tarbiya fani asosida bu modelning komponentlarini integratsiya qilish orqali o'quvchilarda zaruriy hayotiy kompetensiyalarni shakllantirish [Jumaniyozova, 2021] mumkin. 4K modeli – bu zamonaviy ta'limda o'quvchilarda 21-asr ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan pedagogik yondashuv bo'lib, to'rt asosiy komponentdan iborat.

Zamonaviy ta'lim tizimi o'quvchilarda faqat bilim emas, balki hayotiy ko'nikmalarni ham shakllantirishni maqsad qiladi. Shu nuqtayi nazardan, **4K modeli** – ya'ni kreativlik (ijodkorlik), kommunikativlik, kritik fikrlash va kollaboratsiya (hamkorlikda ishlash) – o'quvchilarning XXI asr kompetensiyalarini

rivojlantirishda asosiy tayanch konsepsiyalardan biridir. Boshlang'ich ta'lim bosqichi bu kompetensiyalarni shakllantirish uchun eng muhim davr hisoblanadi. Ayniqsa, Tarbiya fani orqali bolalarda ijtimoiy, axloqiy va shaxsiy sifatlarni tarbiyalash bilan birga 4K kompetensiyalarini shakllantirish imkoniyati mavjud.

1. 4K modeli mohiyati

4K modeli ta'lim jarayonida quyidagi yo'nalishlarga asoslanadi:

Kreativlik – yangicha fikrlash, muammoga noodatiy yondashish, ijodiy yechim topa olish qobiliyati.

Kritik fikrlash – o'ylab qaror qabul qilish, axborotni tahlil qilish, sabab-oqibat bog'liqligini anglash.

Kommunikativlik – o'z fikrini aniq, tushunarli va madaniyatli ifoda eta olish, muloqot madaniyati.

Kollaboratsiya – jamoada ishlash, hamkorlikda qaror qabul qilish va bir-birini qo'llab-quvvatlash.

Bu model o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tashabbuskorlik, hamkorlik va muloqot madaniyatini tarbiyalaydi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari o'z tabiati bilan qiziquvchan, faol va o'rganishga moyil bo'ladi. Shu sababli bu bosqichda:

- o'quvchilar uchun interaktiv metodlarni qo'llash;
- muammoli vaziyatlar yaratish;
- loyiha ishlari orqali mustaqil fikrlashni rivojlantirish;
- o'yin texnologiyalari orqali kommunikativlikni kuchaytirish;
- kabi usullar samarali natija beradi.[1]

Tarbiya fani misolida 4K kompetensiyalarini rivojlantirish yo'llari.

Tarbiya fani o'quvchilarni milliy qadriyatlar, axloqiy me'yorlar va madaniyat bilan tanishtirishga qaratilgan. Shu jarayonda 4K modeli quyidagicha qo'llaniladi:

Kreativlik: "Yaxshi inson qanday bo'ladi?", "Mehribonlik haqida ertak yozing" kabi topshiriqlar orqali o'quvchilar ijodiy fikrlashni o'rganadilar.

Kritik fikrlash: "Nega yordam berish kerak?", "Haqiqatni aytishning ahamiyati nima?" kabi savollar orqali bolalar sabablarni tahlil qilishni o'rganadilar.

Kommunikativlik: Rolli o'yinlar, munozaralar orqali o'quvchilar o'z fikrini ochiq bayon qilishga o'rganadilar.

Kollaboratsiya: Guruhli ishlarda bir-birini tinglash, vazifani bo'lishish va yakuniy qarorga kelish ko'nikmalari rivojlanadi.

4. Mexanizm va amaliy yondashuvlar

4K modeli asosida kompetensiyalarni rivojlantirish mexanizmini quyidagicha tasvirlash mumkin:

Maqsadni belgilash – har bir darsda 4K elementlarini kiritish.

Metodik yondashuv – interaktiv, loyiha va muammoli o'qitish metodlarini uyg'unlashtirish.

Baholash tizimi – faqat natijani emas, jarayonni ham baholash.

Refleksiya – o'quvchi o'z fikrini tahlil qilish, o'rganilgan narsani qayta anglash.

Natijada o'quvchilarda faqat bilim emas, balki hayotiy, ijtimoiy va kommunikativ kompetensiyalar shakllanadi.[3]

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining 4K modeli asosida kompetensiyalarini rivojlantirish bugungi ta'lim jarayonida eng muhim strategik yo'nalishlardan biridir. Chunki zamonaviy jamiyat o'quvchidan nafaqat bilim, balki ijodiy yondashuv, tanqidiy fikrlash, samarali muloqot va jamoada ishlash ko'nikmalarini talab etadi. 4K modeli aynan shu

sifatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Tarbiya fani bu kompetensiyalarni rivojlantirish uchun keng imkoniyatlarga ega. Mazkur fan darslarida o'quvchilarning axloqiy, ijtimoiy va shaxsiy qadriyatlarini mustahkamlash bilan birga ularni mustaqil fikrlash, hamkorlikda ishlash va o'z fikrini ochiq ifoda etishga o'rgatish mumkin.

4k modelining maqsadi – bu model o'quvchining bilimi emas, balki amaliy hayotiy ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan. Ayniqsa, bosqichma-bosqich rivojlanayotgan jamiyatda mustaqil, ijodiy va tanqidiy fikrlovchi shaxsni tarbiyalashda 4K modeli [G'ofurova, 2019] muhim rol o'ynaydi. Boshlang'ich ta'lim bosqichi – bu o'quvchilarning asosiy shaxsiy va ijtimoiy kompetensiyalari shakllana boshlaydigan eng muhim davr hisoblanadi. Shu bosqichda ta'lim berish nafaqat bilim o'rgatish, balki bolalarda amaliy ko'nikmalar, mustaqil fikrlash, muloqot va ijtimoiy muomala kabi hayotiy malakalarni ham shakllantirishga qaratilishi lozim. Shu bilan bir qatorda o'quvchilarning kompetensiyalarini rivojlantirishga diqqatimizni qaratish kerak. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kompetensiyalarini rivojlantirish quyidagi yo'nalishlar orqali amalga oshiriladi.

4K modeli asosida o'quvchilarning kompetensiyalarini rivojlantirish mexanizmi interfaol metodlar, loyiha asosida o'qitish, muammoli vaziyatlar yaratish, refleksiya va baholashning zamonaviy shakllarini o'z ichiga oladi. Natijada o'quvchi shaxsida faollik, mas'uliyat, ijodkorlik va ijtimoiy moslashuvchanlik kabi muhim sifatlar shakllanadi. [5]

Shunday qilib, boshlang'ich ta'limda 4K modelini qo'llash – o'quvchilarning hayotiy kompetensiyalarini rivojlantirish, ularni XXI asr talablariga javob beradigan shaxs sifatida tarbiyalashning eng samarali mexanizmlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. Hasanboeva O. "Pedagogika nazariyasi va amaliyoti". – Toshkent, 2019.
3. Johnson, D. W. & Johnson, R. T. Cooperation and Competition: Theory and Research. – Edina, MN: Interaction Book Company, 2017.
4. Trilling, B. & Fadel, C. 21st Century Skills: Learning for Life in Our Times. – Jossey-Bass, 2009.
5. Karimova V. "Boshlang'ich ta'limda interfaol metodlar". – Toshkent, 2022.

К.А.ПУЛАТОВ,
 преподаватель Ферганского государственного
 университета

ПРОЯВЛЕНИЕ СЕКУЛЯРИСТИЧЕСКИХ ИДЕЙ В РЕФОРМИРОВАНИИ ИУДАИЗМА И ХРИСТИАНСКИХ УЧЕНИЙ: НАУЧНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация: статья посвящена анализу влияния секуляристических идей на реформирование иудаизма и христианских учений в контексте модернизации и Просвещения. Рассматриваются основные течения, такие как реформационный иудаизм, консервативный и светский иудаизм, а также протестантская реформация, либеральное христианство и изменения в католицизме. Обсуждаются изменения в догматах, обрядах и социальной роли религий, подчеркивая важность адаптации к современным условиям и сохранения уникальной идентичности. Статья также акцентирует внимание на значении индивидуальных прав и свобод совести как основополагающих для этих реформ.

Ключевые слова: *Секуляризм, Реформационный иудаизм, Консервативный иудаизм, Светский иудаизм, Протестантская реформация, Либеральное христианство, Католицизм, Модернизация, Индивидуальные права, Религиозная адаптация.*

Annotatsiya: ushbu maqolada modernizatsiya va ma'rifatchilik davrida yahudiylik va xristian ta'limotlarini isloh qilishga dunyoviy g'oyalarning ta'siri tahlil qilinadi. Unda Reformatsiya yahudiyligi, konservativ va dunyoviy yahudiylik, shuningdek, protestant islohoti, liberal xristianlik va katolikdagi o'zgarishlar kabi asosiy harakatlar o'rganiladi. Dinlarning dogmalari, marosimlari va ijtimoiy rolidagi o'zgarishlar muhokama qilinadi, zamonaviy sharoitlarga moslashish va noyob o'ziga xoslikni saqlab qolish muhimligi ta'kidlanadi. Maqolada shuningdek, ushbu islohotlarning asosiy qismi sifatida individual huquqlar va vijdon erkinligi muhimligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: *Sekulyarizm, Reformatsiya yahudiyligi, Konservativ yahudiylik, Sekulyar yahudiylik, Protestant islohoti, Liberal xristianlik, Katoliklik, Modernizatsiya, Shaxsiy huquqlar, Diniy moslashuv.*

Annotation: this article analyzes the influence of secularist ideas on the reform of Judaism and Christian teachings in the context of modernization and the Enlightenment. It examines major movements such as Reformation Judaism, Conservative and secular Judaism, as well as the Protestant Reformation, liberal Christianity, and changes in Catholicism. Changes in the dogmas, rituals, and social role of religions are discussed, emphasizing the importance of adapting to modern conditions and preserving a unique identity. The article also emphasizes the importance of individual rights and freedom of conscience as fundamental to these reforms.

Key words: *Secularism, Reformation Judaism, Conservative Judaism, Secular Judaism, Protestant Reformation, Liberal Christianity, Catholicism, Modernization, Individual Rights, Religious Adaptation.*

Введение. Секуляризм, как концепция, возникшая в контексте модернизации и Просвещения, оказывает значительное влияние на религиозные традиции, включая иудаизм и христианство. В данной статье мы проведем глубокий анализ того, как секуляристические идеи трансформировали догматы, обряды и общественную роль этих религий. Мы рассмотрим, как различные течения в иудаизме и христианстве адаптировались к требованиям современности, сохраняя при этом свою уникальную идентичность.

Секуляризация оказала глубокое воздействие на религиозные институты и верования, изменяя их роль в обществе и приводя к переосмыслению многих аспектов религиозной жизни. Этот процесс затронул не только отношения между государством и церковью, но также повлиял на само восприятие религии внутри общества. Одним из ключевых последствий секуляризации стала утрата монополии церкви на моральное руководство обществом. В условиях отделения государства от религии, традиционные нормы и ценности, которые ранее поддерживались через религиозную доктрину, стали подвергаться сомнению и критике. Возникли новые подходы к этике и морали, основанные на рациональных принципах и правах

человека, а не на религиозных догмах.

Кроме того, секуляризация способствовала снижению роли религии в повседневной жизни людей. С развитием науки и технологий многие аспекты человеческого существования, такие как образование, медицина и наука, были выведены за рамки религиозного влияния. Люди начали искать ответы на свои вопросы вне религиозных рамок, обращаясь к научным знаниям и светским источникам информации.

Методы. Исследование проведено на основе качественного анализа исторических и философских источников, посвященных эволюции иудаизма и христианства под влиянием секуляризма. Методология включает:

- литературный обзор;
- исторический анализ;
- сравнительный метод;
- теоретический подход.

Результаты. Реформационный иудаизм представляет собой одно из наиболее значимых направлений в рамках иудейской традиции, которое возникло в ответ на процессы секуляризации и модернизацию западноевропейского общества в начале XIX века. Это течение стремилось адаптировать иудаизм к новым реалиям, учитывая изме-

нения в общественном сознании и культуре, связанные с распространением рационалистической философии и либеральных ценностей. Одной из основных задач реформаторского движения было создание новой формы иудейского вероисповедания, которая бы соответствовала требованиям современного мира. В этом контексте реформационная мысль стремилась интегрировать элементы западной цивилизации в религиозную жизнь евреев, что нашло отражение в изменении литургической практики и богослужебной структуры. Так, например, произошло значительное упрощение молитвенных текстов, сокращение количества обязательных обрядов и уменьшение использования древнееврейского языка (иврита) в пользу местных языков, что сделало богослужения более доступными для широкой аудитории.

Еще одной важной особенностью реформистского направления является акцент на моральные и этические принципы, которые рассматриваются как основа веры. Этика и нравственность, согласно взглядам реформаторов, должны играть ключевую роль в жизни каждого еврея, независимо от степени его приверженности традиционным ритуалам. Таким образом, реформационный иудаизм стремится к тому, чтобы религия служила не только духовным нуждам, но и социальным, активно участвуя в решении общественных проблем и продвижении принципов справедливости и равенства.

Развитие реформистских тенденций также связано с изменениями в восприятии еврейской идентичности. В условиях нарастающей ассимиляции и интеграции евреев в общественную жизнь европейских стран, реформаторы стремились создать новую форму национальной самобытности, основанную на сочетании традиций и современных культурных достижений. В результате этого процесса возникла новая модель еврейской общности, где национальная принадлежность сочетается с активной гражданской позицией и участием в жизни окружающего общества.

Консервативный иудаизм представляет собой уникальное явление в рамках иудейской традиции, сочетающее стремление к сохранению базовых элементов веры с готовностью к адаптации в условиях меняющегося мира. Это направление возникло в середине XIX века как реакция на радикальные реформы, предложенные сторонниками реформистского течения, и попыталось найти баланс между сохранением традиционной практики и учетом современных социальных и культурных изменений. Основой консервативного подхода является убеждение в необходимости сохранения основополагающих принципов иудаизма, таких

как соблюдение заповедей Торы и Галаха (свод законов).

Обсуждение. Секуляризм оказал значительное и многоплановое влияние на развитие религиозных учений, особенно в таких традициях, как иудаизм и христианство. Этот процесс способствовал формированию более открытых и гибких подходов к религиозным догматам и практикам, что позволило верующим более эффективно интегрироваться в современное общество и одновременно сохранять духовную связь со своей верой. Проникновение секулярных идей стало катализатором изменений, которые привели к переосмыслению религиозных текстов и практик в свете рационального и критического подхода.

В иудаизме секуляризм открыл двери для множества реформаторских движений, направленных на адаптацию древних текстов и ритуалов к современным условиям. Эти изменения укрепили связь между религией и реальной жизнью, сделав ее более доступной и релевантной для широких слоев общества. Появление светских и культурных форм еврейской идентичности стало важным следствием этого процесса, позволяя сохранять традиции при минимальном участии в ритуалах. Таким образом, иудаизм смог найти баланс между сохранением основных догм и необходимостью адаптации в условиях изменяющегося мира.

Христианство также претерпело значительные трансформации под влиянием секуляризма. Это проявилось в пересмотре догматических аспектов и акценте на социальную миссию и этические ценности, согласующиеся с идеями равенства и прав человека. Многие христианские общины приняли модернизированные подходы к богослужению, включая вопросы социальной справедливости, помощи нуждающимся и защиты окружающей среды. Такой подход помог христианству оставаться актуальным и значимым, обеспечивая возможность диалога с нерелигиозной частью общества и укрепляя его социальную роль.

Заключение. Подведя итог, можно утверждать, что секуляризм не ослабил религию, а, напротив, способствовал ее обновлению и адаптации. Иудаизм и христианство смогли сохранить свои фундаментальные элементы, одновременно приняв вызовы современности. Процесс секуляризации доказал, что религия может не только сохранять свою значимость в обществе, но и быть активным участником социального и культурного диалога, отвечая на запросы времени и вдохновляя людей на личное и общественное развитие. Религия, адаптированная к реалиям современного мира, остается важным фактором устойчивости и духовного благополучия, поддерживая стремление человека к нравственному совершенствованию и поиску смысла жизни.

Использованная литература:

- Кимелев Ю. А. Современная западная философия религии. Москва, 1989. С. 4. «Отдельные мысли и замечания» о религии, по словам В. В. Зеньковского, «еще не образуют философию религии» (Зеньковский В. В. История русской философии. Том 2. Часть 2. Ленинград, 1991. С. 177)
- Ранняя греческая философия «переносит проблемы, с которыми человек сталкивался в природе, из области веры и поэтической интуиции в интеллектуальную сферу» (Франкфорт Г., Франкфорт Г.А., Уилсон Д., Якобсен Т. В преддверии философии. Москва, 1984. С. 212).
- А. В. Платонов – работы по истории и философии религии, в которых рассматриваются изменения в религиозных учениях под влиянием секуляризма. 1996 г
- Berger, P. L. The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion. Garden City, NY: Anchor Books, 1967.
- Casanova, J. Public Religions in the Modern World. Chicago: University of Chicago Press, 1994.

PSIXOLOGIYA

Dildora YULCHIYEVA,
UBS, Ijtimoiy gumanitar fanlar kafedrası dotsenti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)

ZAMONAVIY OILALARDA NOSOG'LOM MUHIT VA NIZO KELIB CHIQISH SABABLARI

Annotatsiya: mazkur maqolada oila tushunchasiga turli qarashlar keltirilib, uning jamiyatdagi ahamiyati, oiladagi nosog'lom muhit va nizolarning kelib chiqishi psixologik, ijtimoiy va madaniy omillar nuqtayi nazaridan tahlil qilindi. Statistik ma'lumotlar orqali nizolarni keltirib chiqaradigan omillar tahlil qilinib, xorijiy manbalardagi ma'lumotlar bilan ma'lum bir darajada solishtirildi. Shuningdek, ushbu kichik tadqiqotda zamonaviy oilaviy munosabatlar tizimidagi o'zaro kommunikatsiya, oiladagi er-xotin rollari, burchlari, mas'uliyatlarini anglashi va bajarishi lozimligiga hamda ish va oila o'rtasidagi balansga urg'u berildi.

Kalit so'zlar: *konflikt, zamonaviy oila, nuklear oila, kengaytirilgan oila, nosog'lom muhit, hissiy beqarorlik, balans, psixologik omil, ajrim.*

Annotation: this article examines different views on the concept of family, its importance in society, toxic families and the root causes of conflicts were analyzed from the point of view of psychological, social and cultural factors. The factors that cause conflicts were investigated through statistical data and compared to a certain extent with data from foreign sources. Also, this research emphasized the importance of mutual communication in the system of modern family relations, the need for spouses to understand and fulfill their roles, duties and responsibilities in the family, and the balance between work and family.

Key words: *conflict, modern family, nuclear family, extended family, unhealthy family environment, emotional instability, balance, psychological factor, divorce.*

Аннотация: в данной статье представлены различные взгляды на понятие семьи, её значение в обществе, нездоровую среду в семье и причины возникновения конфликтов, проанализированные с точки зрения психологических, социальных и культурных факторов. Факторы, вызывающие конфликты, были проанализированы с помощью статистических данных и в определённой степени сопоставлены с данными зарубежных источников. Также в этом небольшом исследовании подчёркивается важность взаимного общения в системе современных семейных отношений, необходимость понимания и выполнения супругами своих ролей, обязанностей и ответственности в семье, а также баланс между работой и семьёй.

Ключевые слова: *конфликт, современная семья, нуклеарная семья, расширенная семья, нездоровая среда, эмоциональная нестабильность, баланс, психологический фактор, развод.*

Kirish. Oila jamiyatning ajralmas elementi bo'lib, insonning ruhiy barqarorligi, axloqiy shakllanishi va jamiyatdagi o'rnini belgilab beruvchi poydevor bo'lib xizmat qiladi. Garchi siz-u bizga oddiy tushuncha bo'lib tuyilsa ham, oilani ta'riflash oddiy ish emas. Tadqiqotchilar, siyosatchilar, tibbiyot xodimlari yoki boshqa kasb egalari oila nimani anglatishi bo'yicha turlicha fikrlarga ega bo'lishi mumkin. Ular o'z kasbi va tajribasidan kelib chiqib, oilani nima tashkil qilishini aniqlash uchun turli me'zonlar haqida so'z yuritishadi. Masalan, AQSH aholini ro'yxatga olish byurosi ta'kidlashicha, oila – bu tug'ilish, nikoh va birga yashash bilan bog'liq bo'lgan ikki yoki undan ortiq kishidan iborat guruh. Ushbu ta'rif odamlar sonini, huquqiy munosabatlarini va yashash maydonini birgalikda baham ko'rib ishlatishni ta'kidlaydi. Oilalarni aniqlash uchun ishlatilgan boshqa bir mezon o'zaro munosabat, ta'sir va muloqot jarayonlarining tashkil etish usullariga qaratilgan bo'lib, bu qon, qonun va mehr-muhabbatdan tuzilgan uzoq muddatli majburiyatlar bilan bog'liq bo'lgan ikki yoki undan ortiq shaxslardan iborat ijtimoiy guruh, deya ta'riflanadi [1]. O'zbek adabiyotlarida esa oila kishining yetuk shaxs bo'lib rivojlanishida, har tomonlama barkamol o'sishida eng muhim omil bo'lib, mehr-muhabbat, tinch-totuvlik barq urib turadigan

muqaddas dargoh sanaladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. So'nggi yillarda oilaviy muhit va nizolar psixologiyasi bo'yicha izlanishlar shaxslararo ziddiyatlar nafaqat oilaning ichki barqarorligiga, balki jamiyatning ham muvozanatiga putur yetkazishini ta'kidlaydi. Oilaviy muhit tushunchasi, uning turlari va nosog'lom holatlar sabablari zamonaviy psixologik manbalarda turli yondashuvlar asosida izohlanib kelinmoqda. Jumladan, psixolog G.Allportning ta'kidlashicha, inson shaxsiyatining shakllanishida oilaning ijtimoiy-psixologik roli beqiyos bo'lib, bolalik davrida yuzaga kelgan hissiy beqarorlik, oilaviy ziddiyat, e'tiborsizlik keyinchalik insonning ijtimoiy moslashuv jarayonini izdan chiqaradi va hayotda o'z o'rnini topishida qiyinchilik tug'diradi [2].

Bundan tashqari, ingliz olimlaridan Heather Canary va Daniel Canary larning "Family conflict" nomli asarida oilaviy nizolar o'zi nima ekanligi, uning turlari, uning oila muhitiga qanday yaxshi va yomon tomonlari bo'lishini, jadal rivojlanayotgan zamonda qanday qilib oila munosabatlari, karyera va salomatlik orasida muvozanat saqlash mumkinligi to'g'risida muhim ma'lumotlar berilgan [1].

Yevropa psixologiya maktabi vakillaridan John Gottman

“Science of Trust: Emotional attunement for couples” nomli asar yozib, unda nikohdagi hissiy bog'lanish, ishonch, muloqot madaniyati oiladagi nizolarni kamaytirishdagi ahamiyati empirik dalillar yordamida izohlab bergan. Uning yozishicha, o'zaro ishonch darajasi past bo'lgan oilalarda salbiy hissiyotlar to'planib “psixologik masofa” (“psychological distance”) ortadi va bu nizo keltirib chiqarish jarayonini tezlashtiradi [3].

O'zbekistonlik tadqiqotchilardan, D.Karimova “Oilaviy nizolar psixologiyasi”da oilaviy ziddiyatlarning asosiy sabablari sifatida hissiy beqarorlik, shaxslaro muloqotning buzilishi va ijtimoiy stress holatlari yoritilgan [4]. Bu sohada boshqa bir izlanuvchi Abdurahmonova N. o'zining “Oilaviy ziddiyatlarning ijtimoiy-osixologik asoslari” nomli PhD dissertatsiyasida oilaviy konfliktlarning kelib chiqish mexanizmlari, ularning shaxs ruhiyatiga ta'siri va bartaraf etishning psixologik metodlari tizimli ravishda tahlil qilinganligini ko'rishimiz mumkin.

Muhokama va natijalar. Zamonamizning ilg'or rivojlanish davrida ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, mehnat migratsiyasi va ma'naviy qadriyatlarining ma'lum bir darajada o'zgarishi oilaviy munosabatlarda yangi muammolarni keltirib chiqarmoqda. Shu sababli, psixologiya, sotsiologiya va pedagogika fanlari so'nggi yillardagi sosog'lom muhit va undagi nizo kelib chiqishi sabablarini o'rganishni maqsad qilib qo'ygan.

Endi nosog'lom muhit aslida nima ekanligi haqida so'z borar ekan, nosog'lom muhit – bu oiladagi ma'naviy-pedagogik zaiflik bo'lib, undagi ma'naviy-ruhiy muhit ta'sirida nizolar, janjallar, kelishmovchiliklar, qo'pollik mavjudligi, bir-biriga mehr-muhabbat, g'amxo'rlikning yo'qligi, agressivlik, oila a'zolari o'z ma'suliyatlarini bo'yniga olmasligi yoki bajarmasligi, oila a'zolarida g'ayritabiiy ijtimoiy xususiyatlarini mavjudligi bilan izohlanishi mumkin. Bundan kelib chiqadiki, nosog'lom muhitda yashovchi shaxslar xulq-atvori va o'zini tutishi bilan ajralib turadi. Bu o'z navbatida, oilada jinoiy zo'ravonlikka olib keladigan kriminogen vaziyatlarni keltirib chiqaradi. Kriminologik adabiyotlarda yozilishicha, shaxsga qarshi jinoyatlarning 60 % dan ortig'i maishiy motiv asosida oiladagi

jinoiy zo'ravonlik natijasida sodir etilgan [5].

Ijtimoiy jihatdan oiladagi nizolar, xususan, er-xotin o'rtasidagi nizolar moddiy yetishmovchiliklar yoki er-xotin orasiga uchinchi shaxs qo'shilishi orqali kelishmovchiliklar, er xotinning manfaatidan o'z manfaatlarini ustun qo'yishi, ichkilikbozlik va boshqa omillar asosida sodir bo'lishi mumkin. Oilalarda so'rov olib borilganda, uning natijalariga ko'ra nizolar kelib chiqishining asosiy sabablari hayotga bo'lgan qarashlardagi tafovutlar (23,2%), qaynona-qaynota va boshqa qarindoshlarning aralashuvi (22,9%), moliyaviy qiyinchiliklar (22,5%), erning oilaga yetarli vaqt ajratmasligi (17,6%), telefon va internetga bo'lgan ortiqcha qiziqish (17,3%), ayolning uy yumushlariga e'tiborsizligi (14,1%), farzand tarbiyasidagi kelishmovchiliklar (12,1%), turmush o'rtog'ining xiyonati (11,4%), alkohol, narkotik va qimor kabi zararli odatlar (7,5%) ni tashkil etadi [6].

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, zamon rivojlangani sari, insonlarning qarashlari, oiladagi munosabatlari o'zgarib borayotgani sari, oiladagi kelishmovchiliklar va nizolar ham turlicha tus olib boryapti. O'zbek oilalarida o'tkazilgan tadqiqotga ko'ra, oilalarda nizo kelib chiqish sabablarining katta qismini dunyoqarash tafovutlari, er-xotin o'rtasidagi munosabatga uchinchi shaxs aralashuvi, oila a'zolariga yetarlicha sifatli vaqt ajratilmasligi, moliyaviy qiyinchiliklar va boshqa omillar sabab bo'lishi keltirib o'tildi.

Xulosa. Oilalardagi nosog'lom muhit va nizolarning kelib chiqish sabablari ko'p qirrali va har bir oila a'zolari yondashishini talab etadi Kichik tadqiqotimizdan xulosa qilishimiz mumkinki, oilaviy konfliktlarni keltirib chiqaradigan omillarni psixologik (o'zaro tushunishning yetishmasligi, hissiy beqarorlik o'z-o'zini boshqarishdagi muammolar), ijtimoiy-iqtisodiy (moliyaviy bosim, ijtimoiy adolatsizlik, ish va oila o'rtasidagi balansning buzilishi), madaniy va qadriyatlarga oid omillar (er va xotinning o'z mas'uliyatlarini, rollarini ado etmasligi), yomon odatlarga ruju qo'yish (ichkilik, narkotik modda qabul qilish, xiyonat, internet va telefonga ortiqcha qiziqish)larga bo'lishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Heather Canary & Daniel Canary. Family Conflict . Polity Press, Cambridge, 2013.
 2. Allport G. Personality: A psychological interpretation. New York: Routledge, 2013, p.54
 3. Gottman John. The Science of Trust: Emotional Attunement for Couples. New York&Company, 2011
 4. Karimova D. Oilaviy nizolar psixologiyasi. 2019
 5. G'ulomova Zebiniso Xamidovna. O'zbek oilalarida ota-ona va farzandlar o'zaro munosabatlarining psixologik xususiyatlari <https://cyberleninka.ru/article/n/o-zbek-oilalarida-ota-ona-va-farzandlar-o-zaro-munosabatlarining-psixologik-xususiyatlari/viewer>
 6. <https://stat.uz/uz>
 7. Maudy Fatia. Conflicts in modern families and their root causes. Contemporary Society and Politics Journal (CSPJ), Vol.2, No.1, June 2023.
- Yusuf, David Ilham et al. (2019). Traditional and Modern Families (Dual Career): Typologies and Problems. At-Tatwir Journal, Vol.6, No. 1
- Segrin, Chris & Jeanne Flora. (2011). Family Communication (2nd ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203857830>
- Hadi, Syamsul et al. (2020). Family Disharmony and Its Solutions: A Family Therapy Perspective (Case Study in Telagawaru Village, Labuapi District, West Lombok). Jurnal UIN Mataram, Vol.18, No.1

Feruza UMUROVA,
Iqtisodiyot va pedagogika
universiteti f.f.f.d., v.b.dotsenti

“MINNATDORLIKNING PSIXOLINGVISTIK JIHATLAR IJTIMOY VA EMOTSIONAL ASPEKTLAR”

Annotatsiya: ushbu maqola o'zbek tilidagi minnatdorlik ifodalarning psixolingvistik tahlilini o'rganadi. Minnatdorlik so'zlari va iboralari emotsional yuk, samimiyat va ijtimoiy hurmatni ifodalash vositasi sifatida nutqda faoliyat yuritadi. Maqolada minnatdorlikning semantik, psixologik va ijtimoiy funksiyalari, shuningdek adabiy va kundalik nutqdagi ishlatilish xususiyatlari tahlil qilinadi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, minnatdorlik shaxsiy qadrlash, ruhiy ko'tarinkilik va ijtimoiy bog'lanishni mustahkamlaydigan psixolingvistik vosita sifatida xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: minnatdorlik, psixolingvistika, ijtimoiy kommunikatsiya, emotsional funksiyalar, adabiy kontekst, samimiyat.

Annotation: this article explores the psycholinguistic aspects of gratitude expressions in the Uzbek language. Expressions of gratitude function as a tool for conveying emotional intensity, sincerity, and social respect in communication. The study analyzes the semantic, psychological, and social functions of gratitude, as well as its use in literary and everyday discourse. Findings indicate that gratitude serves as a psycholinguistic mechanism that reinforces personal appreciation, emotional uplift, and social bonding.

Key words: gratitude, psycholinguistics, social communication, emotional functions, literary context, sincerity.

Аннотация: данная статья изучает психолингвистический анализ выражений благодарности на узбекском языке. Слова и выражения благодарности выполняют функцию средствами выражения эмоциональной нагрузки, искренности и социального уважения в речи. В статье анализируются семантические, психологические и социальные функции благодарности, а также особенности её использования в литературной и повседневной речи. Результаты анализа показывают, что благодарность служит психолингвистическим инструментом, укрепляющим личную оценку, эмоциональное приподнятое и социальные связи.

Ключевые слова: благодарность, психолингвистика, социальная коммуникация, эмоциональные функции, литературный контекст, искренность.

Kirish. Til inson tafakkuri, hissiyoti va ijtimoiy tajribasining ifoda tizimidir. Inson o'zining ichki kechinmalari, irodaviy holati va emotsional munosabatlarini til orqali namoyon qiladi. Shu jihatdan, minnatdorlik bildiruvchi birliklar – “rahmat”, “tashakkur”, “minnatdorman” kabi so'zlar – inson tafakkurida kechuvchi psixik jarayonlarning tildagi aksidir.

Psixolingvistika fanining asosiy maqsadlaridan biri – so'zning inson ongida shakllanishi, uni idrok etish va qo'llash jarayonini o'rganishdir. Minnatdorlik ifodalovchi birliklar bu jarayonni eng tabiiy ko'rinishda namoyon etadi, chunki ular nafaqat semantik, balki emotsional va ijtimoiy modallikka ega bo'lgan nutq hodisalaridir.

Tadqiqod materiallari va metodologiyasi. V.I.Karasik ingliz tilida minnatdorchilikning quyidagi xususiyatlari majmuyini aniqlaydi: 1) qoniqish hissi; 2) birovdan istalgan yoki yoqimli narsani olish munosabati bilan paydo bo'ladigan tuyg'u; 3) bu tuyg'uni tan olish; 4) bu tuyg'uni ifodalash; 5) xushmuomalalik me'yorlariga muvofiq his-tuyg'ularni ifodalash; 6) hissiyotlarni mukofot yoki sovg'a shaklida ifodalash kabi mavzuyi turlarini

aniqlaydi. Minnatdorlik birligi madaniyatning yuqori belgisi, shu bilan birga, axloqning yuksak ko'rinishi sifatida lison va tilda unumli qo'llaniladi. Minnatdorlikni ifodalovchi xushmuomalalik birliklaridan og'zaki nutqda ham yozma nutqiy janrlarda ham faol foydalaniladi, xususan, yozma nutqda o'ziga xos ifodani oladi. “Rasmiy muloqotda xushmuomalalik ko'pincha fakultativ xarakterda bo'lib, rasmiylik tamoyillariga amal qilingan holda voqelanadi. Xususan, buyruqlar, farmoyishlar matni, dalolatnoma, shikoyat, da'vo xatlari kabi ish hujjatlari matni qat'iy rasmiylik tamoyiliga amal qilishi hamda mohiyatiga ko'ra, ularda xushmuomalalik taqozo etilmaydi. Yoki xavfsizlik qoidalariga rioya qilish talabnomasida ham xushmuomalalikka zarurat sezilmaydi. Ammo rasmiy qutlov, taklif xatlarida, tashakkurnoma, yo'riqnomalar matnida, diplomatik suhbatlarda, shaxsiy notalarda bu kategoriya ochiq namoyon bo'ladi”[1].

“Tilshunoslikda minnatdorlik fatik muloqot janri, muayyan leksik va grammatik vositalar bilan ifodalangan nutq odobining muhim tarkibiy qismi sifatida talqin etiladi”[2].

Muhokama va tadqiqot natijalari. *Xolmatjon baraka topsin, zo'r bola ekan. Og'zidan biron beodob gap chiqsa-chi. Unisini aka deb, bunisini uka deb ishga solyapti.* So'zlovchi Xolmatjonning fe'l-atvorini ko'rish va kuzatish orqali idrok etgan. "Zo'r bola ekan", "beodob gap chiqsa-chi" kabi iboralar tajribaviy idrokning natijasi sifatida paydo bo'lgan. Miyaning idrok markazida bu obraz ijobiy xarakter sifatida mustahkamlanadi. So'zlovchi Xolmatjon haqidagi taassurotni madaniy stereotiplar orqali baholaydi. So'zlovchi o'z ijobiy taassurotni samarali nutq vositalari orqali ifodalagan. Retorik savol – emotsional ta'sirni oshiradi. Bu jarayonlar nutq hosil qilishning emotsional va ijtimoiy motivatsiyasi bilan bog'liq. So'zlovchi – subyektiv his-tuyg'usini leksik, sintaktik va intonatsion vositalar orqali bildirgan, nutq ijobiy shaxs obrazini ongda shakllantirish, ijtimoiy qadriyatni til orqali ifodalagan.

– *Odamliging uchun rahmat. Omading kelsin!* (Ahmad S. Ufq. – Toshkent, 1976. – B.39)

– *Doktor, rahmat sizga. Agar siz bo'lmaganingizda 5 yil avval o'lib ketgan bo'lardim.* (https://latifa.uz/uz_latn/show/12699)

Rahma-at, salomat bo'linglar! – deya xitob qildi u mashshoqlarga. (H.Sultonov. "Bir oqshom ertagi")

Shu payt oqshom yana bulut ostiga kirdi-yu, palatani shom qorong'uligi bosdi. Kattakon derazaning chap tomonidagi karavotdan zaif, yo'q, zaif emas, mayin tovush eshitildi:

– *Kelinglar... Rahmat! Odamga odam quvvat bo'ladi, ming rahmat! Akramjon, kursi qo'yib bering...* (<https://uzsmart.ru/kutubxona/asarlar/83-ming-bir-jon-hikoya-abdulla-qahhor.html>)

Pavlenko bilan Eyzenshteyn o'rinlaridan turishdi. – **Rahmat, o'rtoq Yusupov.** Boshqa iltimosimiz yo'q. Yusupov ularni eshik oldigacha kuzatib qo'ydi. Keyin xonaning u boshidan bu boshiga yurarkan, o'zini lohas sezib, kiteli tugmalarini yechdi-da, derazani ochib yubordi. Xonaga salqin oqshom shamoli kirdi.

Yusupovning ko'zlari yashnab ketdi. – **Sizga katta rahmat, Iosif Vissarionovich! Oldik, siz yuborgan traktor va mashinalar ishga tushib ketgan. Yigirmata dvijok tungi smenalar ishlaydigan joylarga o'rnatildi** (Said Ahmad. Ufq. – Toshkent: Yangi Asr Avlodi, 2015. – B.132,133).

Keltirilgan barcha misollar shuni ko'rsatadiki, "rahmat" so'zi o'zbek tili tizimida psixolingvistik jihatdan ko'p qatlamli birlikdir. U insonning emotsional holatini bevosita bildiradi, ijtimoiy o'zaro ta'sirda ijobiy aloqa o'rnatadi, madaniy qadriyatlarni til orqali ifodalaydi, nutq jarayonida emotsional rezonans va ruhiy yengillik hosil qiladi. Shunday qilib, "rahmat" so'zining psixolingvistik mohiyati — bu shukronalik va insonparvarlik hissining verbal ifodasidir. Badiiy kontekstlarda esa

u so'zlovchining ruhiy holatini, ijtimoiy mavqeini va madaniy qarashlarini nozik tarzda ochib beradi.

Shu narsa aniq bo'ldiki, minnatdorchilik kategoriyasining voqelanishida minnatdorchilikning miqdoriy belgisi ham muhim o'rin tutadi.

Ko'ngil bog'laganlari kutilmagan tuhfadan hayrat-hayajonga tushishadi, minnatdor bo'lib, evaziga unga kulib-kulib boqishadi, rahmatlar aytishadi. (E.A'zam. "Pakananing oshiq ko'ngli") Minnatdorchilik ifodasida -lar affiksining qo'llanishi o'zbek tili psixolingvistik tizimida alohida ahamiyatga ega. Bu affiks: grammatik jihatdan ko'plikni, semantik jihatdan emotsional kuchayishni, psixologik jihatdan esa chin dildan bildiruvchi samimiyatni anglatadi.

Shunday qilib, "rahmatlar aytishdi" kabi birikmalarda miqdoriy belgi — bu shunchaki grammatik ko'rsatkich emas, balki emotsional va ijtimoiy rezonansni kuchaytiruvchi psixolingvistik vositadir.

Ayrim hollarda ming so'zi rahmat so'zidan oldin kelib, minnatdorchilikning intensivligi, ya'ni kuchli ekanligini aks ettiradi. Bunday vaqtda bildirilgan minnatdorchilikning miqdor jihatdan ko'pligi anglashilmaydi. Masalan: **Ming rahmat** ko'ksimni nurlarga ko'mib, Taqdirim yo'lidan o'tganing uchun. (G.Asqarova. "She'rlar").[4]

"...Minnatdor" so'zi va uning "minnatdor bo'lmoq" (minnatdorchilik bildirmoq) qo'shma so'z shaklidagi hosilasi minnatdorchilikning rasmiy shakllaridan biri hisoblanib, yozma va og'zaki nutqda keng qo'llaniladi"[3]

Mo'ysafid hassasiga tayanib o'rnidan turdi-da, titroq tovush bilan: – Hazrat begim, kechikib bo'lsa ham, sizga hamdardlik bildirgani keldim! – dedi.

– **Minnatdormen, taqdir,** – dedi Hamida begim ham o'rnidan ko'tarilib. (P.Qodirov. "Humoyun va Akbar")

Yana kelding hadyaga to'lib,

Kutmoqdaydik seni intizor.

Qadamingdan **minnatdor bo'lib**

Zarra-zarra to'kiladi qor... (A.Oripov. "Xush kelibsan, Yangi yil")

– Hazrat begim, men sizdan **toabad minnatdormen!** (P.Qodirov. "Humoyun va Akbar")

Umrin, ey, sen bilan qilib iftixor,

Bo'layin o'lguncha men ham minnatdor. (G'.G'ulom. Tanlangan asarlar)

Keltirilgan badiiy misollar shuni ko'rsatadiki, "minnatdor" va "minnatdorman" shakllari o'zbek tilida nafaqat semantik minnatdorchilikni, shu bilan birga chuqur psixologik holatni ham ifodalaydi. Psixolingvistik jihatdan bu so'zlar: emotsional rezonans (hissiy javob) hosil qiladi, kognitiv jarayonlarda ijobiy assotsiatsiyalarni faollashtiradi, muloqotdagi samimiyat, ehtirom ifodalaydi, badiiy nutqda obrazli, estetik ifoda vositasi sifatida xizmat qiladi. Bu so'z orqali madaniyat, ruhiyat va til

bir butun psixolingvistik tizim sifatida namoyon bo'ladi.

"Tashakkur" leksemasi "rahmat" leksemasiga qaraganda ko'tarinki ruhni ifodalaydi.

Qani oling, mehmon, taomga qarang. – Rahmat, tashakkur olyapmiz. (Oscar Wilde, Jiddiy bo'lishning ahamiyati)

Katta rahmat, tashakkur! Pulni keltirganingiz uchun emas, to'g'riligingiz uchun minnatdorman(<https://n.ziyouz.com/library/category/14-jahon-nasri?download=3945:ahmad-lutfiy-qozonchi-o-gay-ona-roman>).

Kutganingiz uchun, rahmat, sabringiz uchun tashakkur, onasi. (Gazetadan)

Marhamat, azizim, marhamat, – dedi besaranjom chol. "Mehmonni qayerga o'tqizish, nima bilan mehmon qilish kerak? Axir, men shaharliklarga yoqadigan taomni qayoqdan olay", – degan tashvishda qoldi u (Jalolov T. tarjimasi. Nur va soyalar. – Toshkent, 2006. –B.105.)

Beruniy sharbat to'la piyolani ta'zim bilan bekaga uzatdi, uzatarkan, uning yupqa lablarida hamon o'sha bilinar-bilinmas kulgu alomatini ko'rdi. "Yo, Rab, u ham esladil!"

Marhamat, bekam!

– **Tashakkur!** – *Xatlibegim piyolani olish o'rniga qora kimxob kamzulining cho'ntagidan og'ir qahrabo tasbeh olib, bitta-bitta o'g'irishga tutindi.* (https://namdu.uz/media/Books/pdf/2024/06/12/NamDU-ARM-5944-Kohna_dunyo.pdf)

G'ururimga g'ururdosh kim bo'lsa – ming tashakkur. (A.Oripov. "Alloma") *Ne-ne musibatda qolib boshimiz, Ne kulfat tortmadik sen bilan birga, Halol, pokizadir yegan oshimiz, Ming karra tashakkur peshona terga.* (G'.G'ulom. "Xotin")

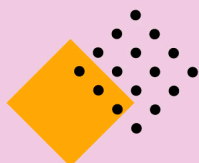
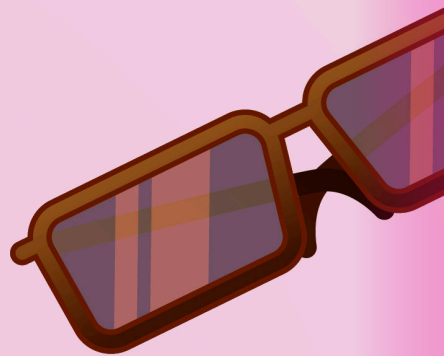
"Tashakkur" – psixolingvistik jihatdan yuqori darajadagi emotsional minnatdorchilikni ifodalaydi. U samimiyat, ruhiy ko'tarinkilik, qadrlash va g'urur bilan bog'liq. "Rahmat" va "tashakkur" farqi shundaki, "rahmat" kundalik, neytral javob bo'lsa, "tashakkur" shaxsiy his, qadrlash va ruhiy iliqlikni kuchaytiradi. Adabiy va ijtimoiy kontekstlarda "tashakkur" psixologik bog'lanish va ijtimoiy hurmatni mustahkamlaydigan vosita sifatida ishlatiladi.

Xulosa. Ushbu maqola minnatdorchilikning psixolingvistik jihatlarini, uning ijtimoiy va emotsional funksiyalarini tahlil qilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, minnatdorchilik nafaqat odatiy ijtimoiy odob-axloq qoidalariga rioya qilish vositasi, balki insonlar o'rtaqidagi ruhiy bog'lanish, samimiyat va hurmatni mustahkamlovchi kuchli psixologik mexanizm sifatida xizmat qiladi. Adabiy va kundalik nutqdagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, minnatdorchilikni ifodalash shakli uning emotsional intensivligi va ijtimoiy ahamiyatiga bog'liq bo'ladi. Shu bilan birga, minnatdorchilik psixolingvistik jihatdan insonning shaxsiy qadriyatlarini, ijtimoiy rol va ichki kayfiyati bilan uzviy bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Narxodjayeva X. Rasmiy muloqot matnining lingvomadaniy va pragmatik tadqiqi. Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Qarshi, 2023. 129-bet.
2. Sun. Sh. Речевые акты пожелания в русском языке // Наука и культура России. – Москва, 2011. –С. 129.
3. Abidova R. Minnatdorchilik nutqiy aktining lingvomadaniy va lingvopragmatik xususiyatlari (ingliz va o'zbek tillari misolida): Filol. fan. bo'yicha falsafa dokt. (PhD) ... diss. – Urganch, 2024. 14-bet.
4. Karasik. Языковая матрица культуры. – Москва: Прадигма, 2012. – С.146-147
5. Mirjalol Olimovich "O'zbek tilida ishlatiladigan rahmat, barakalla, yashang minnatdorchilikni ifodalovchi so'zlarning semantik xususiyatlari" Problems and solutions of scientific and innovative research
6. F.P.Umurova "Badiiy matnda xushmuomalalikni ifodalanishining sotsiopragsmatik aspekti" diss. Buxoro-2025

KICHIK TADQIQOT

F.ZOIROVA,

Magistr

Ilmiy rahbar: Sh.J.XALILOVA

G'AFUR G'ULOM VA MARK TVEN ASARLARIDA BOLALAR MUAMMOSI

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek adabiyotining yirik namoyandasi G'afur G'ulom va amerikalik mashhur yozuvchi Mark Tven ijodida bolalar obrazi hamda bolalarga xos ijtimoiy-psixologik muammolarning badiiy talqini tahlil qilinadi. Har ikki adib o'z asarlarida jamiyatdagi tengsizlik, yetimlik, ta'lim-tarbiya tizimidagi muammolar, insoniylik tamoyillari, bolalarning orzu-intilishlari va axloqiy shakllanish jarayonlarini aks ettirgan.

Kalit so'zlar: bolalar muammosi, G'afur G'ulom, Mark Tven, adabiy qiyoslash, yetimlik, ijtimoiy tengsizlik, psixologik tahlil.

Аннотация: в статье анализируется образ детей и художественная интерпретация социально-психологических проблем, присущих детям, в творчестве Гафура Гулома, крупнейшего представителя узбекской литературы, и известного американского писателя Марка Твена. В своих произведениях оба писателя отразили неравенство в обществе, сиротство, проблемы системы образования, принципы гуманизма, стремления детей и процессы нравственного становления.

Ключевые слова: проблема детей, Гафур Гулом, Марк Твен, литературное сравнение, сиротство, социальное неравенство, психологический анализ.

Annotation: this article analyzes the image of children and the artistic interpretation of socio-psychological problems inherent in children in the works of Gafur Gulom, a major representative of Uzbek literature, and the famous American writer Mark Twain. In their works, both writers reflected inequality in society, orphanhood, problems in the education system, the principles of humanity, children's aspirations and moral formation processes.

Key words: children's problem, Gafur Ghulam, Mark Twain, literary comparison, orphanhood, social inequality, psychological analysis.

Kirish. Bolalar obrazi jahon adabiyotida eng qadimiy va eng dolzarb mavzulardan biridir. Insoniyatning kelajagi, jamiyat madaniyati va axloqiy tamoyillarini aks ettirish uchun yozuvchilar ko'pincha bolalar xarakteriga murojaat qiladilar. Dunyo adabiyotida Hans Xristian Andersen, Sharl Perro, Viktor Gyugo, Mark Tven kabi adiblar, o'zbek adabiyotida esa Abdulla Qodiriy, G'afur G'ulom, Xudoyberdi To'xtaboyev kabi ijodkorlar bolalar hayoti orqali jamiyatning muammolarini yoritgan. G'afur G'ulomning "Shum bola", "Mening o'g'rigina bolam", "Netay?", "Bag'ri tosh" kabi asarlari o'zbek bolalar adabiyotining asosiy tayanchlaridan hisoblanadi. Mark Tven esa "Tom Soyerning sarguzashtlari", "Geklberri Finning sarguzashtlari", "Prints va qashshoq" singari asarlari orqali XIX asr Amerikaning ijtimoiy ko'rinishlarini, axloqiy-psixologik jarayonlarni bolalar hayoti vositasida yoritib bergan. Mazkur maqolada adiblarning asarlarida bolalar qiyofasi, ularning ijtimoiy ahvoli, ruhiy dunyosi, jamiyatdagi o'rni va ularga munosabatning badiiy talqinini chuqurroq o'rganish hamda o'zaro qiyosiy tahlil qilish ko'zda tutiladi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda G'afur G'ulom va Mark Tven ijodidagi bolalar obrazini tahlil qilish jarayonida bir nechta zamonaviy adabiy-tahliliy

metodlar qo'llanildi. Metodologik yondashuvlar o'zaro uyg'un holda tanlandi, chunki tadqiqot obyekti – adabiy asarlarda berilgan bolalar qiyofasi – murakkab, ko'p qatlamli, psixologik va ijtimoiy omillar bilan bog'liq masaladir. Quyida har bir metodning mazmuni, qo'llanish sababi va tadqiqotdagi o'rni batafsil bayon qilinadi.

1. Qiyosiy-tahliliy metod. Qiyosiy adabiyotshunoslikning asosiy tamoyillariga tayangan holda G'afur G'ulom va Mark Tvenning bolalar mavzusidagi asarlari o'zaro solishtirildi. Bu metod quyidagi ilmiy vazifalarni bajarishga imkon berdi: ikki xil madaniy muhit (O'zbekiston va AQSh) sharoitida bolalar obrazining qanday shakllanganini aniqlash; yetimlik, tarbiya, ijtimoiy tengsizlik, bolalarning psixologik holati kabi umumiy va farqli tomonlarni belgilash; adiblarning estetik qarashlarini bir-biri bilan solishtirish orqali bolalar muammosining qanchalik universallashtirgan yoki milliylikka xos ekanini ko'rsatish. Ushbu metod yordamida "Shum bola" qahramoni Qoravoy bilan "Geklberri Finn" yoki Tom Soyer obrazlari o'rtasidagi syujet, xarakter, ruhiy kechinmalar, tarbiya muammolari borasidagi o'xshashlik va tafovutlar ochib berildi.

2. Psixologik tahlil metodi. Adabiyotda bolalar obrazi psixologik jihatdan nozik va chuqur tahlilni talab qiladi.

Shuning uchun psixologik tahlil metodi: qahramonlarning ruhiy olami, ichki kechinmalari, hayotiy tajribasi; ularning hissiy holati, qo'rquv, quvonch, xavotir, ishonch kabi psixologik komponentlar; bolaning shakllanayotgan "men"i (self-identity) va uni o'rab turgan ijtimoiy muhit ta'siri kabi jihatlarni chuqurroq yoritishga imkon berdi. G'afur G'ulom asarlarida bola obrazi ko'proq mehr, e'tibor, oilaviy qadriyatlar bilan bog'liq psixologik ziddiyatlarda tasvirlansa, Mark Tven asarlarida bola ko'proq mustaqil fikr, mustaqil qaror qabul qilish jarayonida psixologik shakllanadi. Bu metod bolalar obrazining ruhiy yondashuv asosida ko'rsatishga xizmat qildi.

3. Struktur-funksional tahlil. Struktur-funksional metod G'.G'ulom va Mark Tven asarlaridagi syujet tuzilishi, konfliktlar, obrazlar tizimi va ularning asardagi funksiyalarini aniqlash imkonini beradi. Ushbu metod quyidagi savollarga javob beradi: bola qahramon syujetda qanday vazifa bajaradi? Uning mavjudligi jamiyat, oilaviy muhit, axloqiy qadriyatlarga qanday ta'sir ko'rsatadi? Konfliktning shakllanishi va yechilishida bola obrazining roli qanday? Asar strukturasi bola – g'oya tashuvchisi, tanqid vositasimi yoki tarbiyaviy idealmi? Masalan: Qoravoy obrazi — jamiyatdagi tengsizlikni fosh qiluvchi vosita. Tom Soyer — sarguzashtga moyil, o'z qarashlarini himoya qiluvchi, ijtimoiy stereotiplarni tanqid qiluvchi obraz. Struktur-funksional yondashuv har ikki yozuvchining ijodiy maqsadini ilmiy asosda ifodalashga imkon beradi.

4. Tarixiy-adabiy yondashuv. Adabiy asar o'z davrining mahsuli bo'lgani uchun har ikki yozuvchi ijodini tarixiy jarayonlar bilan bog'lab tahlil qilish muhimdir. Tarixiy-adabiy metod yordamida: G'afur G'ulom asarlarining sovet hokimiyati shakllanayotgan davrdagi o'zbek jamiyati bilan aloqasi; Mark Tven asarlarining XIX asr amerika jamiyatidagi qullik, irqiy tengsizlik va industriyalashuv jarayonlari bilan bog'liqligi tizimli ravishda o'rganildi. Bu metod bolalar obrazlarining shakllanishiga ta'sir qilgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy omillarni aniqlash imkonini berdi.

5. Diskursiv tahlil metodi. Bolalar mavzusini yoritishda til, uslub, muallif nutqi, qahramon nutqi va ijtimoiy diskurs muhim rol o'ynaydi. Diskursiv tahlil quyidagilarni o'rganishga yordam berdi: muallifning bolaga nisbatan munosabati qanday nutq shakllarida ifodalangan; bolalar va kattalar o'rtasidagi muloqot ijtimoiy ierarxiyani qay darajada aks ettiradi; satira (Mark Tven) yoki yumor (G'afur G'ulom) madaniy-diskursiv vosita sifatida qanday ishlatiladi. Bu metod orqali G'afur G'ulomning yumori milliy og'zaki ijod bilan uyg'unligi, Tvenning satirasi esa ijtimoiy tanqidiy diskurs sifatida shakllangani aniqlandi.

6. Germenevtik tahlil. Germenevtik yondashuv matnning chuqur ma'nosini ochish, uning yashirin ma'nolarini talqin qilishga qaratilgan. Ushbu metod: bolalar orqali muallifning jamiyatga munosabati; axloqiy-ruhiy g'oyalarning ramziy mazmuni; ma'rifiy va tarbiyaviy tamoyillarning badiiy ifodasi kabi jihatlarni ochib berishga xizmat qildi. Masalan, G'afur G'ulomda bolaning "ayb qilsa ham yaxshi niyat bilan qiladi" degan g'oya — axloqiy poklik ramzi.

Tven asarlarida esa bolaning qoidalarni buzishi — jamiyatning adolatsizliklariga ichki norozilik ramzi sifatida talqin qilindi. Metodlarning uyg'un qo'llanishi. Ushbu metodlarning barchasi: asarlar mazmunini chuqur o'rganish, adiblarning estetik qarashlarini aniqlash, bolalar muammosini ijtimoiy-psixologik darajada tahlil qilish, umumiy va farqli tomonlarini ilmiy asoslash uchun kompleks tarzda qo'llanilgan. Bu integrativ yondashuv maqolaning ilmiy qiymatini oshiradi, mavzuni kengroq va aniqroq yoritishga imkon beradi.

Asarlar tahlili. 1. G'afur G'ulom ijodida bolalar muammosi

1.1. Yetimlik va ijtimoiy tengsizlik masalasi. G'afur G'ulomning "Shum bola" qahramoni Qoravoy o'z davrining ijtimoiy muhitida ulg'aygan yetim bola sifatida tasvirlanadi. U hayotning achchiq-sachchig'ini erta tatigan, ammo shunga qaramay quvnoq, topqir, tirishqoq xarakterdir. Adib yetim bolaning hayoti orqali: eski jamiyatdagi ijtimoiy adolatsizlik, bolalarga nisbatan beparvolik, iqtisodiy qiyinchiliklar, mehr va tarbiya yetishmovchiligi kabi muammolarni ochib beradi. Qoravoyning "shum" deb atalishi uning vaziyat mahsuli bo'lib, aslida adib uning ijobiy fazilatlarini ko'rsatishga intiladi.

1.2. Bolalarning axloqiy shakllanishi. G'afur G'ulom personajlarida: halollik, sabr-toqat, mehr-shafqat, mehnatsevarlik kabi qadriyatlar asosiy o'rin tutadi. Masalan, "Netay?" asaridagi bola qahramonning oila oldidagi mas'uliyati, "Mening o'g'rigina bolam"dagi bola obrazining tarbiyaviy yo'nalishi adibning pedagogik g'oyalarini aks ettiradi.

1.3. Bolaga xos quvnoqlik va hazil. G'afur G'ulom bolalar dunyosiga ijobiy, kulgili, hayotbaxsh ruh olib kiradi. Bu bolalar xarakterini tabiiy va samimiy qiladi.

2. Mark Tven ijodida bolalar muammosi

2.1. Ijtimoiy adolatsizlik va irqiy tengsizlik. Mark Tven Amerika jamiyatidagi: quldorlik qoldiqlari, irqiy kamsitish, iqtisodiy tengsizlik kabi masalalarni ko'pincha bolalar obrazi orqali yoritadi. "Geklberri Finnning sarguzashtlari" romanida Gek qochqin qora tanli Jim bilan do'stlashadi — bu Mark Tvenning irqiy tengsizlikka qarshi pozitsiyasidir.

2.2. Bolaning mustaqil fikrlashi. Tven obrazlarida bolalar: erkin fikrlovchi, ijtimoiy stereotiplarga

bo'ysunmaydigan, o'z prinsiplariga ega shaxs sifatida ko'rsatiladi. Masalan, Tom Soyer o'zining mustaqil qarorlari, o'jar xarakteri, hayotga o'zgacha nigohi bilan ajralib turadi.

2.3. Sarguzasht va bolalik dunyosi Tven asarlarida bolalik: erkinlik, tabiatga yaqinlik, qiyinchiliklarga o'ziga xos hazil bilan qarash bilan tasvirlanadi. Amerika daryolari, o'rmonlari, kichik shaharchalarining muhitida shakllangan bolalar xarakteri o'quvchiga yorqin tasvirlar orqali yetkaziladi.

3. Har ikki adib ijodidagi o'xshashliklar.

3.1. Bolaning jamiyatdagi o'rni. G'afur G'ulom ham, Mark Tven ham bolalar obrazini jamiyatning axloqiy ko'zgusi sifatida tasvirlaydi.

3.2. Yetimlik va ijtimoiy tengsizlik. Qoravoyning yetimligi va kambag'alligi. Gek Finnning beparvo otaga ega bo'lishi ikki adib asarlarida ijtimoiy tengsizlikning umumiy ko'rinishidir.

3.3. Bolalarning axloqiy pokligi. Har ikki adib axloqiy nuqtai nazardan bolani kattalarga nisbatan pokroq, samimiyoq va halolroq deb tasvirlaydi.

3.4. Hazil va sarguzasht ruhi. G'afur G'ulom asarlaridagi kulgi – milliy mentalitetga xos yumor bo'lsa, Tvendagi hazil – amerikalarga xos satirik, ko'pincha keskin yumordir. Ammo har ikkalasi bolalarning tabiiy quvonchi, tirik hayoti bilan bog'langan.

4. Farqli jihatlar.

4.1. Ijtimoiy muhitning ta'siri G'afur G'ulom – o'zbek xalqining sovet davri oldi hayoti, an'anaviy oilaviy qadriyatlar. Mark Tven – XIX asr Amerika janubi, qullik, demokratik qadriyatlar shakllanayotgan davr.

4.2. Asarlar janri. G'afur G'ulom – ko'proq realistik, didaktik yo'nalish. Mark Tven – sarguzasht va satira bilan boyitilgan ijtimoiy realizm.

4.3. Bolaning jamiyatga munosabati. G'afur G'ulom qahramonlari ko'proq jamiyatga moslashishga intiladi, Tven qahramonlari esa jamiyat qoidalarini tanqid qiladi yoki ularga bo'ysunmaydi.

Xulosa. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, G'afur G'ulom va Mark Tven ijodidagi bolalar qiyofasi milliy adabiyotlar rivojida alohida ahamiyatga ega. Har ikki adib bolalar dunyosi orqali: jamiyatdagi adolatsizliklarni fosh etgan, insoniylik, mehr, halollik kabi qadriyatlarni targ'ib qilgan, bolalarning mustaqil shaxs sifatida shakllanish jarayonini badiiy talqin qilgan. G'afur G'ulomning asarlarida tarbiyaviy g'oya ustunlik qilsa, Mark Tven asarlarida erkinlik, sarguzasht va tanqidiy realizm kuchliroqdir. Shunga qaramay, har ikki ijodkor bolalarni jamiyatning eng pok, eng ishonchli, kelajakka ishora qiluvchi qatlami sifatida tasvirlaydi. Ularning asarlari bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan, bolalar psixologiyasini o'rganishda, ma'naviy tarbiya masalalarida muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G'ulom, G'afur. Shum bola. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot.
2. G'ulom, G'afur. Mening o'g'rigina bolam. – Toshkent.
3. Tven, M. Tom Soyerning sarguzashtlari. Turli nashrlar.
4. Tven, M. Geklberri Finning sarguzashtlari.
6. Karimov, B. "O'zbek bolalar adabiyotining taraqqiyoti". Ilmiy maqolalar to'plami, 2020.
7. Nurmonov, A. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent, 2018.
8. Bloom, H. Mark Twain: Critical Studies. – New York, 2005.
9. Qodirov, A. "G'afur G'ulomning bolalar obrazlari poetikasi". O'zMU ilmiy jurnali, 2021.
10. Jalilovna, K. S. (2022). Common Similarities and Differences of Uzbek and English Fairy Tales. European Journal of Innovation in Nonformal Education, 2(1), 366-369.
11. Jalilovna, K. S. (2022). COMPARATIVE ANALYSIS OF UZBEK AND ENGLISH FAIRY TALES. IJTIMOIY FANLARDA INNOVATSIYA ONLAYN ILMIY JURNALI, 80-83.

Dilbarxon LATIPOVA,
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti
Lingvistika. O'zbek tili yo'nalishi, 2-kurs magistranti
dilbarxonlatipova@gmail.com

HALIMA XUDOYBERDIYEVA SHE'RLARIDA REALIYALAR VA MILLIY-MADANIY KOLORIT YARATISHDA ULARNING ROLI

Annotatsiya: ushbu maqola o'zbek adabiyotining yirik vakili Halima Xudoyberdiyeva asarlarida milliy realiyalarning badiiy funksiyasi va milliy-madaniy kolorit yaratishdagi rolini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda yozuvchining asarlarida qo'llangan til birliklari, etnografik unsurlar va milliy xususiyatli leksemalarning badiiy matn tuzilmasidagi o'rni tahlil qilingan. Realizmlar nazariyasi va milliy-madaniy kolorit konsepsiyasi doirasida olib borilgan tahlil Xudoyberdiyeva asarlarida o'zbek xalqining turmush tarzi, an'analari va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi til vositalarining sistematik qo'llanilishini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: *Halima Xudoyberdiyeva, realizmlar, milliy-madaniy kolorit, o'zbek adabiyoti, etnografik leksika, badiiy til, milliy xususiyat, lingvokulturologiya.*

Аннотация: статья посвящена изучению художественной функции национальных реалий и их роли в создании национально-культурного колорита в творчестве Халимы Худойбердиевой, выдающегося представителя узбекской литературы. В исследовании анализируется роль языковых единиц, этнографических элементов и национально-специфической лексики, используемых в произведениях писательницы, в структуре художественного текста. Анализ, проведенный в рамках теории реалий и концепции национально-культурного колорита, показал системное использование в творчестве Худойбердиевой языковых средств, отражающих образ жизни, традиции и культурные ценности узбекского народа.

Ключевые слова: *Халима Худойбердиева, реалии, национально-культурный колорит, узбекская литература, этнографическая лексика, художественный язык, национальная самобытность, лингвокультурология.*

Annotation: this article is devoted to the study of the artistic function of national realities and their role in creating a national-cultural color in the works of Halima Khudoyberdiyeva, a prominent representative of Uzbek literature. The study analyzes the role of language units, ethnographic elements and national-specific lexemes used in the writer's works in the structure of the artistic text. The analysis conducted within the framework of the theory of realities and the concept of national-cultural color showed the systematic use of language tools reflecting the lifestyle, traditions and cultural values of the Uzbek people in Khudoyberdiyeva's works.

Key words: *Halima Khudoyberdiyeva, realities, national-cultural color, Uzbek literature, ethnographic lexicon, artistic language, national characteristic, linguoculturology.*

Kirish. Har bir millat adabiyoti o'z tilining imkoniyatlari va milliy-madaniy xususiyatlari orqali shakllangan bo'lib, adabiy asarlarda milliy kolorit yaratish muammosi til va adabiyot tadqiqotchilarining doimiy e'tibor markazida bo'lib kelgan. Realizmlar ma'lum bir xalqning hayot tarzi, madaniyati, moddiy va ma'naviy dunyosiga xos bo'lgan, boshqa tillarda ekvivalenti yo'q yoki muqobil shakllarda ifodalanishi mumkin bo'lgan til birliklari sifatida badiiy matnda alohida ahamiyat kasb etadi [1]. O'zbek adabiyotida milliy realizmlardan unumli foydalanish an'analari XX asr adabiyotida yanada rivojlanib, zamonaviy yozuvchilar ijodida o'ziga xos ko'rinish kasb etdi. Halima Xudoyberdiyeva 1947-yil 17-mayda Sirdaryo viloyatining Boyovut tumanida dunyoga kelgan, Toshkent davlat universitetining jurnalistika fakultetini 1972-yilda tugatgan yirik she'r va nashr ustasi bo'lib, o'zbek adabiyotida milliy realizmlar va etnografik unsurlarni ijodiy qo'llash orqali o'ziga xos uslub yaratgan [2]. Uning "Hurlik o'ti" (1993), "To'marisning aytgani" (1996), "Yo'ldadirman" (2005) kabi asarlari o'zbek xalqining kundalik turmush tarzi, oilaviy munosabatlar va milliy qadriyatlarni jonli tasvirlar orqali aks ettirishi bilan

e'tiborlidir. Xudoyberdiyeva nafaqat she'riyat, balki nashr sohasida ham o'z ijodi bilan o'zbek adabiyotiga muhim hissa qo'shgan, "Saodat" jurnalida bosh muharrir (1982-94), O'zbekiston Xotin-qizlar qo'mitasi raisi (1990-94) va "Sanam" jurnalida bosh muharrir o'rinbosari (1998-2003) lavozimlarida faoliyat yuritgan [3].

Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Tadqiqot lingvokulturologik va lingvopoetik yondashuvlar asosida amalga oshirildi. Realizmlar va milliy-madaniy kolorit nazariyasi S. Vlahov va S. Florin [4], V.N. Komissarov [5], A. Suprunning [6] ilmiy ishlarida ishlab chiqilgan tamoyillarga tayanadi. Ushbu tadqiqotchilar realizmlarni turli tipologik guruhlariga ajratish, ularning tarjima muammolari va milliy xususiyatni saqlash masalalarini o'rganishgan. Vlahov va Florin realizmlarni geografik, etnografik, ijtimoiy-siyosiy realizmlar kabi guruhlariga ajratib, ularning har birining badiiy matnda o'ziga xos funktsiya bajarishini ta'kidlashgan [4]. O'zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligida realizmlar muammosi H. Dadaboyev, N. Mahmudov, S. Mamatov, G. Salomov kabi olimlar tomonidan o'rganilgan [7]. Xudoyberdiyeva ijodi bo'yicha adabiy tanqidchilar va tadqiqotchilar

yozuvchining milliy qahramon yaratish mahorati, tilining boy va rang-barang ekanligini ta'kidlashgan.

Yozuvchining she'riy to'plamlari "Ilk muhabbat" (1968), "Oq olmalar" (1973), "Chaman" (1974), "Suyanch tog'larim" (1976), "Bobo quyosh" (1977), "Issiq qor" (1979), "Sadoqat" (1983), "Muqaddas ayol" (1987) va boshqalar milliy obrazlar va realialardan boy foydalanish bilan ajralib turadi [8]. Biroq Xudoyberdiyeva asarlarida realialarning sistematik tahlili va milliy-madaniy kolorit yaratishdagi aniq mexanizmlari alohida tadqiqot mavzusi sifatida to'liq yoritilmagan. Milliy-madaniy kolorit tushunchasi adabiyotshunoslik va lingvistikada badiiy asarning milliy xususiyatini, millat ruhini va madaniy identifikatsiyasini ifodalaydigan barcha til va badiiy vositalari majmui sifatida tushuniladi [9]. Realialar milliy-madaniy koloritning asosiy tashuvchilari bo'lib, ular matnda milliy muhit, tarixiy davr va ijtimoiy sharoitni yaratishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Natijalar va muhokama. Halima Xudoyberdiyeva asarlarida realialarning turli guruhlari keng qo'llanilgan. Birinchidan, maishiy-etnografik realialar turmush tarzi, kiyim-kechak, ovqat nomlari yozuvchining asosiy til arsenalini tashkil qiladi. Uning she'riy va nasriy asarlarida "duppi", "atlas", "choyshabpushak", "ko'rpacha", "sandal", "tandir", "patir", "qovurma", "sumalak" kabi so'zlar o'zbek oilasining an'anaviy turmush tarzini jonli va aniq tasvirlaydi. Bu realialar shunchaki etnografik belgilar emas, balki lirik qahramonlarning va personajlarning ijtimoiy maqomi, ularning madaniy identifikatsiyasi va psixologik holatini ochib beruvchi vositalardir. Masalan, "Muqaddas ayol" to'plamida ayol obrazini yaratishda kiyim-kechak bilan bog'liq realialar personajning ijtimoiy qatlamiga ishora qiladi, ovqat tayyorlash bilan bog'liq realialar esa oilaviy an'analar va marosimlarni tasvirlashda muhim rol o'ynaydi [8]. Ikkinchidan, ijtimoiy-maishiy realialar qarindoshlik aloqalari, hurmat-ikrom shakllari, muloqot odoblari Xudoyberdiyeva asarlarida o'zbek jamiyatining ijtimoiy tuzilmasi va inson munosabatlarining milliy xususiyatlarini aks ettiradi.

"Sadoqat" to'plamida "opa", "oyi", "jiyan", "kuda", "el-yurt" kabi qarindoshlik va ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi leksemalar o'zbek oilasi va jamiyat tuzilmasining o'ziga xos jihatlari ochib beradi. Muloqot etiketiga oid "salom", "xayr", "marhamat", "mehmon" kabi so'zlar milliy odob-axloq va mehmondo'stlik an'alarini

tasvirllovchi muhim realialardir [10]. Uchinchidan, an'anaviy marosim va bayramlar bilan bog'liq realialar "to'y", "sunnat to'yi", "nikoh", "xatna", "Navroz", "Hayit" milliy ruhiyat va madaniy qadriyatlarni ifodalashda kuchli ta'sir qiladi. Xudoyberdiyeva bu realialarni nafaqat nomlash orqali, balki ularning tavsifi, marosim jarayonlarining batafsil tasvirlanishi orqali milliy-madaniy koloritni yaratadi.

"Mahalla" realiyasi faqat geografik joy emas, balki o'zbek jamiyatining ijtimoiy birligi, an'anaviy qo'shnichilik munosabatlari va jamoa hayotining ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Xudoyberdiyeva realialarni kontekst ichida shunday mohorat bilan qo'llaydiki, ular matnning tabiiy qismi bo'lib, o'quvchining tushunishiga qiyinchilik tug'dirmaydi. Yozuvchi ko'pincha realialarni kontekstual tushuntirish usuli orqali kiritadi realianin o'zi ishlatiladi, lekin uning atrofidagi kontekst uning ma'nosini ochib beradi. Bu usul asarning milliy koloritini saqlab qolish bilan birga, keng o'quvchi ommasiga tushunarli bo'lishini ta'minlaydi. Milliy-madaniy kolorit yaratishda Xudoyberdiyeva nafaqat realialar lug'atini, balki milliy til tuzilmalari, xalq og'zaki ijodi elementlari maqol, mathal, latifa, milliy o'xshatishlar va tasviriy vositalardan ham foydalanadi.

Xulosa. Halima Xudoyberdiyeva asarlarida realialar milliy-madaniy kolorit yaratishning asosiy vositasi bo'lib xizmat qiladi. Yozuvchining realialardan samarali foydalanishi uning asarlariga milliy o'ziga xoslik, etnografik aniqlik va badiiy kuch bag'ishlaydi. Tadqiqot natijasi shuni ko'rsatdiki, Xudoyberdiyeva asarlarida realialar nafaqat referensial funksiya bajaradi, balki milliy xarakter yaratish, milliy muhitni tasvirlash, milliy psixologiya va tafakkur tarzini ochib berish uchun ham ishlatiladi. Yozuvchining realialarni badiiy kontekstga organik kiritish mahorati, milliy va universal qiymatlarni uyg'unlikda aks ettirish qobiliyati uning ijodiy uslubining o'ziga xos jihati. Sirdaryo viloyatining Boyovut tumanida tug'ilib, jurnalistika ta'limi olgan va ijtimoiy-siyosiy faoliyat bilan shug'ullangan Xudoyberdiyeva o'z ijodida milliy ildiz va zamonaviy yondashuvni muvaffaqiyatli birlashtirgan. Uning Hamza nomidagi Davlat mukofotiga sazovor bo'lishi va asarlarining xorijiy tillarga tarjima qilinishi ham yozuvchining milliy-madaniy koloritni yaratishdagi ustaligi xalqaro miqyosda e'tirof etilganligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vlahov, S., & Florin, S. Neperevodimoe v perevode. – Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya, (1980).
2. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. (2000-2006). Halima Xudoyberdiyeva. – Toshkent: O'zME Davlat ilmiy nashriyoti.
3. Xudoyberdiyeva, H. Yo'ldadirman. – Toshkent: Sharq, (2005).
4. Vlahov, S., & Florin, S. Neperevodimoe v perevode: realii. In Masterstvo perevoda (pp. 432-456). – Moskva: Sovetskiy pisatel, (1986).
5. Komissarov, V. N. Teoriya perevoda (lingvisticheskie aspekty). – Moskva: Vysshaya shkola, (1990).
6. Suprun, A. E. Ob otrazhenii deystvitelnosti v yazyke. Voprosy yazykoznaniya, (1958). 2, 107-118.
7. Mamatov, S. O'zbek tilida realialar va ularning tarjimasini. – Toshkent: Fan, (2005).
8. Xudoyberdiyeva, H. Muqaddas ayol. – Toshkent: Adabiyot va san'at, (1987).
9. Gachechladze, G. R. Khudozhestvennyi perevod i literaturnye vzaimosvyazi. – Moskva: Sovetskiy pisatel, (1972).
10. Xudoyberdiyeva, H. Sadoqat. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, (1983).

Sardor HAMIDOV,
 Navoiy davlat universiteti
 O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida magistranti

VAFO FAYZULLOH SHE'RIYATIDA IJTIMOY LIRIKANING BADIY TALQINI

Annotatsiya: mazkur maqolada Vafo Fayzulloh she'riyatida ijtimoiy lirikaning roli va uning badiiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Maqolaning asosiy maqsadi shoirning ijtimoiy masalalarga qaratilgan she'rlarini o'rganish va ularning jamiyatdagi ahamiyatini, shuningdek, shoirning she'rlari o'rtasida ijtimoiy lirikaning o'ziga xos xususiyatlari, uning badiiy tili va obrazlar tizimi talil qilingan.

Kalit so'zlar: *Vafo Fayzulloh, ijtimoiy lirika, she'riyat, lirika va realizm, badiiy yondashuv, she'riy tahlil, milliy tarix, milliy o'zlik.*

Annotation: this article analyzes the role of social lyrics and its artistic features in the poetry of Vafo Fayzullah. The main purpose of the article is to study the poet's poems focused on social issues and their significance in society, as well as to analyze the specific features of social lyrics among the poet's poems, his artistic language and system of images.

Key words: *Vafo Fayzullah, social lyrics, poetry, lyrics and realism, artistic approach, poetic analysis, national history, national identity.*

Аннотация: в статье анализируется роль социальной лирики и её художественные особенности в поэзии Вафо Файзуллы. Основной целью статьи является изучение стихотворений поэта, посвящённых социальным проблемам, и их значения в обществе, а также анализ специфики социальной лирики в творчестве поэта, его художественного языка и образной системы.

Ключевые слова: *Вафо Файзуллах, социальная лирика, поэзия, лирика и реализм, художественный подход, поэтический анализ, национальная история, национальная идентичность.*

Ijtimoiy lirika o'z ichiga ijtimoiy-siyosiy masalalarni, jamiyatdagi adolatsizliklarni, inson huquqlari va erkinliklarini, mehnat va xalq manfaatlarini aks ettiruvchi she'riyat shaklini oladi. Ijtimoiy lirikada individual fikr intim kechinmalarni ifodalashda muhim ahamiyatga ega. Ijtimoiy lirikaning asosiy xususiyati shundaki, u lirik qahramon kechinmalarini jamiyatdagi kengroq ijtimoiy muhit bilan bog'lab tasvirlaydi. Vafo Fayzulloh – o'zbek adabiyotining yorqin namoyandaligidan biri bo'lib, uning she'riyatida ijtimoiy lirika muhim o'rin tutadi. Shoirning ijodi o'z davrining adabiy, ijtimoiy va madaniy o'zgarishlarga javob sifatida shakllangan she'riyatdir. Uning she'rlari ko'pincha peyzaj tasviri bilan hamohanglikda akslantiriladi. Xususi va umumiy qarashlarini birlashtirib, ijtimoiy masalalarga badiiy poetik tafakkur orqali o'zining munosabatini bildiradi. "Bugungi kun she'riyatining tabiati va uning zamiridagi falsafiy g'oyani ochib berish, uning yetakchi g'oyaviy-badiiy tamoyillarini aniqlash o'zbek she'riyatining istiqbolidagi taraqqiyotini ham oldindan belgilashga imkon beradi. Ma'lumki, ijtimoiy hayotda kechayotgan evrilishlar birinchi navbatda lirikada aks-sado beradi"¹.

Lirika – badiiy adabiyotning inson qalbi, ichki kechinmalari va ruhiy holatini ifodalovchi asosiy janrlardan biridir. Lirikada shoir yoki lirik qahramon ichki hissiyotlar, holatlar, munosabatlar orqali o'z davri, muhiti va kechinmalarini aks ettiradi. Ijtimoiy lirika esa lirikaning bir ko'rinishi bo'lib, unda shoir nafaqat intim kechinmalar, balki

jamiyat hayoti, xalq taqdiri, ijtimoiy tenglik, adolat, erkinlik, urush va ozodlik hamda xalq hayotining badiiy tasviri kabi umumiy ijtimoiy muammolarni badiiy ifoda qiladi.

Ijtimoiy lirikaning asosiy xususiyatlari:

1. Ijtimoiy mazmunning yetakchiligi. Shoir she'rida jamiyatdagi dolzarb masalalarni, xalqning ijtimoiy holatini, siyosiy o'zgarishlar yoki adolatsizlik kabi mavzularni o'z qalbidan o'tkazgan holda ifodalaydi.

2. Shaxsiy kechinma va ijtimoiy holatning uyg'unligi. Ijtimoiy lirika faqat tashqi voqealarni emas, balki shoirning ichki holati orqali bu voqealarga munosabatini ko'rsatadi.

3. Milliy tarix va ma'naviy qadriyat. Bunday she'rlarda ko'pincha millat, vatan, tarixiy o'zlik, xalqning og'ir ahvoli, erkinlikka intilishi kabi g'oyalar ilgari suriladi.

4. Badiiy vositalar va obrazlar boyligi. Ijtimoiy lirikada tabiat tasvirlari, bolalik xotiralari, ramzlar, metaforalar orqali ijodkor g'oyalarni poetik shaklda bayon qiladi.

O'zbek she'riyatida ijtimoiy lirika muhim o'rin egallaydi. Ayniqsa XX asr boshlaridan boshlab, jadid adiblari Abdulla Avloniy, Cho'lpon, Fitrat va Munavvarqori hamda boshqalar ijtimoiy lirika orqali xalqning erkinligi, savodxonligi, ozodligi, istiqloli uchun kurash g'oyalarini ilgari surdilar. Keyingi yillarda esa Oybek, G'afur G'ulom, Hamid Olimjon, Zulfiya, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov va boshqa shoirlar bu an'anani davom ettirgan. Ularning asarlaridagi jamiyatdagi adolatsizlik, urush, mustaqillik, insonparvarlik, vatanga muhabbat mavzulari ko'tarilgan.

¹ Каримов Х. Истиклол даври адабиёти. Дарслик. — Тошкент: Yangi nashr nashriyoti, 2010. 364-6.

Rauf Parfi ta'kidlaganidek "Shoir haqida, she'riyat haqida ming yillardan buyon bahslashadilar, tortishadilar. Shoirning shaxsiyati, she'rning mohiyati to'g'risida istagancha so'zlash mumkin. She'rni tahlil qilish mumkin, ammo har bir she'r-xon, olim o'zicha tahlil qiladi, o'zicha hukm chiqaradi. O'z bilimi, tabiat va jamiyat haqidagi tushunchalarni, anglashlari doirasida, koinotni idrok etish salohiyati darajasida, albatta"².

Vafo Fayzulloh ijodida ijtimoiy lirika asosiy o'rinni egallaydi. U she'rlarida xalqning hayoti, bolalik xotiralari, qishloq manzaralari, tarixiy shaxslar hamda jamiyatdagi o'zgarishlar, insoniy qadriyatlar haqida poetik tafakkur orqali chuqur falsafiy fikrlar birdirgan.

Vafo Fayzulloh ijodining o'ziga xos tomonlaridan biri, lirik qahramon intim tuyg'ularini peyzaj tasviri bilan hamohang akslantiradi. "Shoirlik – bu, avvalo, vatanni tanish. Vatan siymosi eng yorug', eng odil siymo sifatida shoirning umr va ijod yo'lini yoritib, istiqbolga chorlab, "bag'rida yuz mingta quyosh porlagan" ezgu kunlardan bashorat berib turadi"³. Shoirning "Qishloqdan ilk chiqish" she'rida ko'rishimiz mumkin.

*Ma'yusgina boqdim qishloqqa
Bolalikni eslab birma-bir.
Xayr, dedi mitti yaproqcha.
Ko'zdan qalqdi tuganmas mehr⁴.*

Shoirning bu she'ri ramziy va ijtimoiy-lirik ruhda yozilgan. Ushbu she'rda bolalik xotiralari, qishloq manzarasi va tabiat obrazlari orqali inson qalbidagi iztirob, sog'inch va mehr ifodalangan. Shoir qishloqqa "ma'yusgina boqish" orqali undagi qadriyatlar va bolalik davrida bo'lgan ichki iztirobni ifoda etadi. Bolalik – inson hayotidagi eng pok, eng beg'ubor davr. Shoir qishloqqa boqarkan, o'sha davrni birma-bir eslaydi. Lirik qahramon o'tmish bilan bog'langan, his-tuyg'ularga berilgan. U o'zining ichki olamini qishloq manzarasi va peyzaj orqali ifodalaydi. Xayr, dedi mitti yaproqcha, ko'zdan qalqdi tuganmas mehr – bu misrada ko'zdan qalqish bir vaqtlar mavjud bo'lgan, ammo endi yo'qotilgan tuyg'u sifatida talqin etiladi. Shoir o'tgan zamon – mehr-muhabbatga to'la, ammo endi bolalik qo'l yetmas darajada olisda ekanligini ko'rsatadi. Shoir qishloqqa nazar tashlab, o'z bolaligi orqali jamiyatdagi o'zgarishlarni sezadi.

*Xayr, dedim dovdirab sekin,
Maysalarga qo'lim uzatib.
Xavotirda tepalar g'amgin,
G'o'r o'g'lini qoldi kuzatib.*

Lirik qahramon o'z hayoti, o'tmishi, bolalik davri bilan obraz yaratgan. *Maysalar* – tabiat, bolalik, beozorlik, quvonchli xotiralarning ramzi. Ular bilan xayrlashish – quvonchli davrlar bilan xayrlashish sifatida talqin etiladi. *Tepalar* – tabiat va tarixiy manzara bo'lib, bu yerda u "g'amgin" deb tasvirlanadi. *G'o'r o'g'li* – bu obraz she'rning eng muhim falsafiy belgisidir. G'o'r (ya'ni hali pishmagan, yetilmagan) so'zining qo'llanilishi, lirik qahramonning hayot yo'lida hali ko'p narsa o'rganishi kerakligini bildiradi. "She'riyat ijtimoiy hodisa sifatida insonning ruhiy mohiyatidan ibtido qilinadi. Har qanday she'r markazida o'zining quvonch-u tashvishlari, orzu armonlari bilan inson turadi. She'rni tahlil qilar ekanmiz, biz xuddi shu insondan, uning tabiatidan, maqsad va intilishlaridan, shu asosda yaqinlashajagimiz inson mohiyati turli davrda turlicha jilo beradi. KO'NGIL SHE'RIYATI... bu olam badiiyat olamidir. Uning mohiyati xuddi kamalakning mazmuniga o'xshaydi, ya'ni ko'rish, zavqlanish, quvvat olish, nihoyat, idrok etish mumkin-u, biroq uni ushlash orqali his qilish imkonsiz. Chunki bu olam ruhoniylar, aslo jismoniy emas. U ham o'z qiyofasiga ega, lekin biz ko'nikkan suratdan yiroq. To'g'rirog'i undagi obrazlar tizimidan iboratdir"⁵.

Ijtimoiy lirika – shoirning yuragidan chiqqan tuyg'ular orqali jamiyat hayotini yoritishga xizmat qiladigan lirik janr turidir. Bunday she'rlarda shoir o'zini emas, xalqni, tarixni, jamiyatni ifoda etadi, shu bois ijtimoiy lirika faqat badiiy asar emas, balki davr ruhi, tarixiy guvohlik va ma'naviy xotiradir. Vafo Fayzullohning she'riyatida ijtimoiy lirika ajralmas qismidir. Xalqning ma'naviy va ijtimoiy hayoti masalalarini yoritish, milliy va umumbashariy qadriyatlarni anglashga xizmat qiladi. Shoirning ijtimoiy lirikasida badiiy ijodning o'ziga xos xususiyatlarini, jamiyatdagi o'zgarishlarni o'zida aks ettiradi. Uning she'rlari adolat, she'riyat dunyosi, inson qadr-qimmati kabi muhim g'oyalarni o'zida mujassam etib, kitobxonni fikrlashga undaydi. Bu jihatlarda shoir ijodini nafaqat adabiy, balki ijtimoiy ahamiyatga ega badiiy meros sifatida qadrlashga asos bo'ladi.

2 Рауф Парфи. Кириш сўз. Мангу лаҳза. – Бухоро: Бухоро нашриёти. 2000. 2-б.

3 Иброҳим Ҳаққул Иброҳим Ҳаққул ҳақиқати. – Тошкент: Тирилиш нашриёти. 2023. 296-б.

4 Вафо Файзулло Мангу лаҳза. – Бухоро: Бухоро нашриёти. 2000. 17-б.

5 Nosirov A. Istiqlol davri adabiy jarayoni va tanqidchilik. – Samarqand: SamDU nashri, 2014-yil. 18-b.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Рауф Парфи. Кириш сўз. Мангу лаҳза. – Бухоро: Бухоро нашриёти, 2000. 115-б.
2. Вафо Файзулло Мангу лаҳза. – Бухоро: Бухоро нашриёти, 2000. 115-б.
3. Иброҳим Ҳаққул Иброҳим Ҳаққул ҳақиқати. – Тошкент: Тирилиш нашриёти, 2023. 296-б.
4. Каримов Х. Истиқлол даври адабиёти. Дарслик. – Тошкент: Yangi nashr нашриёти, 2010. 364-б.
5. Nosirov A. Istiqlol davri adabiy jarayoni va tanqidchilik. – Samarqand, SamDU nashri, 2014-yil. 18-b.

Muxlisa QURBONOVA,
Buxoro davlat universiteti magistranti

SHUHRATNING “JANNAT QIDIRGANLAR” ROMANIDA MUSOFIRLAR TAQDIRINING BADIY IFODASI

Annotatsiya: mazkur maqolada hozirgi o'zbek nasnining zabardast vakili Shuhratning “Jannat qidirganlar” romani tahlilga tortilgan. Xususan, unda musofirlar hayotining badiiy ifoda etilishi va bu borada yozuvchi mahorati xususida mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: *Shuhrat, roman, musofirlik, vatan, josus, mahorat*

Annotation: in this article, the novel “Jannat qidirganlar” by Shuhrat, the leading representative of modern Uzbek art, is analyzed. In it, the artistry of the life of aliens and comments about this writer are described.

Key words: *Shuhrat, novel, sojourn, homeland, spy, skill.*

Аннотация: в статье анализируется роман “Jannat qidirganlar” Шухрата, яркого представителя современной узбекской прозы. В частности, рассматривается художественное воплощение жизни иностранцев и мастерство писателя в этом направлении.

Ключевые слова: *Шухрат, роман, Родина, шпион, навик.*

Kirish. Zamonaviy o'zbek adabiyotida musofirlik mavzusi tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Turli sabablarga ko'ra o'z yurtidan yiroqda yashayotgan insonlar hayoti, ularning ruhiy iztiroblari yurt sog'inchi va o'zligini saqlab qolish kurashi adabiy asarlarda chuqur ifodalanmoqda. Shuhratning “Jannat qidirganlar” romani ana shunday asarlardan biridir.

“Jannat qidirganlar” bu nafaqat musofirlikda yurgan insonlar hayotini yorituvchi roman, balki Sharq madaniyatining G'arb bilan to'qnashuvi fonida insoniylik, axloq va vijdon mezonlari haqida chuqur falsafiy mulohazalarni o'z ichiga qamrab olgan asardir.

Shuhrat o'zining nozik psixologik kuzatuvlari va ijtimoiy-falsafiy fikrlari orqali zamonaviy o'zbek adabiyotida musofirlik mavzusini yangicha tarzda talqin etgan. Bu musofirlik oddiy geografik ko'chish emas, balki axloqiy pozitsiyalardan chekinish, tarixiy xotiraga, ona yurtiga xiyonat, o'zligidan begonalashish fojiasidir.

Asarning bosh qahramonlaridan biri A'zam hisoblanadi. U tabiatan tushunarsiz xarakterga ega obraz sifatida tasvirlangan. “Boyvachcharoq. O'tdagi cho'pni bo'tga olib qo'ygisi kelmaydi. Gap-so'zda ham kalondumog”. Qachon ko'rsang dimog'idan qor yog'adi, nimadandir nola-fig'on. Hammadan norozi, hamisha ko'ngli o'ksik”¹-ushbu misralarning o'zidayoq A'zamning qanday inson ekanligini anglab olish qiyin emas. Bu kamchiliklari uni doim insonlardan uzoqlashtirib, birorta ham yaqin do'st ortirolmasligiga sabab bo'ladi. U hayotidan norozi bir shaxs. Boy oilada tug'ilmaganligi sababli uni bir umr mehr berib avaylagan otasi ham g'ashini keltiraverardi. Turli xil vaj va sabablarni ro'kach qilib otasi bilan ko'rishishdan qochardi. Hamma narsani pul, boylik, mansab va obro' bilan o'lchaydigan yigitcha sevgi degan tuyg'ularga ham talablar qo'yadi: “U osmonda edi, osmonda bo'lmasa ham o'zini shunday his qilardi. U shunday kishiga, yoki

shunday oilaning qiziga, jilla bo'lmaganda qarindoshiga uylanishi kerak ediki, bu qarindoshlik uni amal va obro' cho'qqisiga sakrashiga bir trampolin rolini o'ynasin. Esini tanibdiki, shu niyatda.”² Afsusli, oddiy oilaning mehribon, samimiy qizi bo'lgan Nafisaga uylanishi uning bu orzusini ham barbod qiladi. Katta bir korxonada ishlashiga qaramay ishidan ham hech ko'ngli to'lmaydi. Sababi boshlig'iga qanchalik xushomadlar qilib, soyasiga salom bersa ham uni lavozimi ko'tarilmayotgan edi. Chet ellik injener Jeymsni uchratadi-yu yevropa hayotiga havas uyg'onadi. Bora-bora havas orzuga, orzu esa chet elga ketish niyatiga aylanadi. U yerdagilar kishini qadriga yetadi: “Kayf-safo o'sha yerda degan aqidaga keladi. Ko'ziga ularniki yiltillab, biznikining ustini xira bosa boshlaydi. Hatto shungacha borib yetdiki, ularning arig'idagi suvning ta'mi tugul, rangi ham boshqacha, tovug'i ham tuxum qo'yganda allanechuk o'zgacha qaqillaydi. Kinisini ko'rsang bahring ochilib, musiqasini eshitsang o'yinga tushib ketging keladi. Kiyimlari-chi? Kiysang yarashadi, taqsang ko'ringni ochadi. U yerda esa, bularni barini mushuk hidlamas ekan!”-degan xom hayollarga berilgan A'zam fursat tug'ilishi bilanoq “sayohat” ga jo'naydi. Xuddi shu kundan boshlab A'zamning musofirlikdagi hayoti boshlanadi. Parij mehmonxonasiga joylashgan kuniyoq to'g'ri politsiya idorasiga borib siyosiy boshpana so'rashi boshiga tushadigan kulfatlarning debochasi edi. Shu kundan boshlab qo'rqqoq A'zam xoinga aylanadi. Shu bilan A'zamning qora kunlari boshlanadi. Razvetkaning uyushtirilgan to'rt kunlik rohatini ko'rganda o'z yurtini, guldek oilasini, farishtadek qizchasini balchiqqa qorishtirib gazetaga maqola beradi. Razvetka shunday tajribali ish olib borardiki, bir necha kun ichida A'zamning barcha ma'lumotlarini so'rib olishdi. Savollariga javob ololmasa, uni ataylab yuborilgan josus deb otib tashlash bilan tahdid solardi. Josuslikda ayblanganlarni yeri va devorlari sement

1 Shuhrat. Jannat qidirganlar. – Toshkent: “Zukko kitobxon”. 2024.

2 Shuhrat. Jannat qidirganlar. – Toshkent: “Zukko kitobxon”. 2024.

it bog'lasa turmaydigan molxonaga o'xshash zax yerga haftalab qamab qo'yib, o'lgunicha tazirini berishganda qilib qo'ygan barcha axmoqliklariga pushaymon bo'ladi. Bu pushaymonlikni yozuvchi quyidagicha yoritadi: "Issiq o'rmini sovutib, ona yurtini tark etganidan, tosh otmaganga tosh otib, xotini, qiziga tuhmatlar yog'dirganidan, Jeymsning so'zlariga uchganidan, unga havasi kelganidan uning hayotini orzu qilganidan ming-ming pushaymon etdi. Shu lahzada ona o'lkani tuprog'ini yalab, tavbasiga tayanib, uzr so'rashga rozi edi. Qani endi shu mahal qushga aylansa-yu, pir etib uchib chiqib ketsa! Go'ng qarg'a bo'lishga ham rozi edi shu topda! Shundan so'ng "mehribon"lari A'zamning qachonlardir ijro etiladigan o'lim hukmini o'z qo'li bilan yozdirib olishadi. No'xtalangan eshakday uni istagan yo'llariga minishni boshlaydilar. Xorlikda vatangadolikda o'tayotgan har bir kunida A'zam ming o'lib tirilar edi. Gadoning dushmani gado bo'ladi deganlaridek: amerika razvetkachisi ishlariga xalaqit berganligi sababli Qoplonbek A'zam ni yo'ldan olib tashlaydi. "Qop-qora qoniga belanib yotgan A'zamni bir hafta deganda politsiya shahar chekkasidagi jarlikdan topadi. Shu hodisadan keyin bir ko'zi ko'r, ikkinchisi xira, cho'loq bo'lib, hassaga suyanib qoladi. Asar so'ngida A'zam bir ko'zini shig'raytirganicha baqrayib ko'chada qoldi. Bevan, beish, boshpanasiz qolgan A'zam uch-to'rt kun ko'chada bosh urgani joy topolmay, egasini yo'qotgan itday har o'tganga bir ko'z tutib, daydib yurgach, shahar chetidagi ko'rimsizgina bir masjid qorovulining mol bog'lasa turmas hujrasiga borib tiqildi. U endi shu masjidni supurib-sidirib, qo'ni-qo'shnidan chiqqan bir kosa, yarim kosa obi-ravonni tamaddi qilib yuribdi." – A'zamning musofirlikdagi hayoti shunday yakun topadi. Xuddi shunday bo'lishi ham kerak edi: elga qo'shilib, er bo'lmaganing, eldan ajralib, qaro yer bo'lgani shu edi.

Asarda A'zam bilan parallel qo'yilgan obraz Qoplonbek hisoblanadi. U ham xuddi A'zam singari siyosiy qochoq, vatanfurush, josus. Aslida Qoplonbek yaxshi oiladan chiqqan, ota-onasining yer-u ko'kka ishonmaydigan yolg'iz arzandasi edi. Ammo yoshligidan odamlar va hayvonlarga nisbatan berahm, bag'ritosh bo'lib ulg'ayadi. O'tasining qamalib ketishi esa uni alamzadaga aylantiradi. Urush boshlanganda el-yurt larzaga kelgan bo'lsa, Qoplonbek erkin nafas oladi. Safarbarlik boshlanganda Qoplonbek birinchilardan bo'lib urushga ketdi. "Asir"ga tushib dushman tomoniga o'tib ketdi. Uning musofirlikda hayot kechirishdan yagona maqsadi o'z yurtini qon qaqshatib,

uni mensimagan yoxud kamsitgan kishilarga kimligini ko'rsatib qo'yishdan iborat edi. Bu maqsad yo'lida hech narsadan tab tortmasdi.

Ammo uning A'zamdin bir farqi shundan iborat ediki, pushaymonlik hissi unga begona. A'zam kech bo'lsada qilgan xatosini anglab yetadi, yurtiga qaytib hammasi avvalgiday bo'lishini orzu qiladi. Qoplonbek-chi? U insoniylik qoliplaridan chiqib ketgan bir maxluq singari. Mazkur asar qahramoniga bejizga Qoplonbek deb nom berilmagan. "Qoplon – pantera urug'iga mansub yirtqich hayvon"³. Asarda Qoplonbek ham xuddi yirtqich hayvon singari shafqatsiz va berahm edi.

Bu ikki obrazga yaqin yana bir obrazni asarda uchratamiz: Saidakbar hoji. O'ta uddaburon, tadbirkor, pul va boylik bo'lsa oilasini ham sotishga tayyor (xuddi shunday ham qiladi). Shaharning oldi boy savdogarlaridan bo'lganligi sababli inqilob yillarida paytavasi qurt tushib qoladi. Qamoq yoki sibir degan balo eng dahshatli mol-dunyosidan ayrilish qo'rquvlari uni qochishga undaydi. Xotini va uch qizini keyinroq chaqirib olaman degan baxona bilan aldab, yolg'iz o'g'lini tishida tishlab juftakni rostlaydi. O'zini tiklab olganida bu va'dasini shunchaki unutib yuboradi. Arab ayolidan bo'lgan qizini qanchalik asrab-avaylamasin yurtida voz kechib ketgan qizlarini uvoli urmay qo'ymaydi. Suyukli qizi Tamanno ham hojining felini deb baxtiqaro bo'ladi.

Asarda chinakam musofir obrazi Hasanali hisoblanadi. Saidakbar hojining yolg'onlariga ishonib oilasini tashlab, unga ergashgani uchun umrini oxirigacha o'zini kechira olmadi. So'nggi kunlarigacha "menga ming kunlik jannatdan bola-chaqam bilan o'z yurtimda o'tgan bir kunim yaxshi! Jannat o'sha bola-chaqam faryod urib qolgan yurt, kindik qonim to'kilgan, ota-onam arvohi charx urib yurgan tuproq deb bo'zlaydi. So'nggi vasiyati xokini yurtiga jo'natishlarini iltimosi bo'ladi.

Mazkur romanda har bir epizod "jannat" qidiradi. Qay biri o'z yurtidan, halollikdan, qaysi biri o'zga yurtlardan. Asarda musofirlikda hayot kechirgan A'zam, Qoplonbek, Saidakbar hoji singari bosh obrazlar bo'lsa, Hasanali, Shohgado, Saidakbar hojining ikkinchi xotini, shaharda yashovchi hindistonlik kabi epizotik obrazlar mavjud. Har bir qahramonning musofirlikdagi hayoti ayancli. Axir donolar aytganidek, vatansiz o'tgan umr umrmi, bir tirikchilik, xolos. Hatto tilsiz, ongsiz hayvon o'zi o'sgan cho'l-u o'rmonini sog'inib o'kiradi, uv tortadi, faryod soladi. Axir bular odam-ku. Tabiatning oliy mo'jizasi!

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shuhrat. Jannat qidirganlar. – Toshkent: "Zukko kitobxon", 2024.
2. Qur'onov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018.
3. Qodirova, N. (2024). DALILLASH MUNAQQID USLUBINING MUHIM BELGISI SIFATIDA. Solution of social problems in management and economy, 3(1), 33-37.
4. Mivart, St. G. J. "Different king of Cats". London: Jonh Murray, 1990-391-439-bet.

³ Shuhrat. Jannat qidirganlar. – Toshkent: "Zukko kitobxon". 2024.

Mahfuza SHARIPOVA,
 Namangan davlat pedagogika instituti
 2-kurs magistranti
 mahfuzxon.sharipova@gmail.com

TARIXIY ROMAN JANRIDA AYOL QAHRAMON OBRAZINI YARATISHNING O'ZIGA XOS JIHATLARI

Annotatsiya: ushbu maqola Pirmqul Qodirovning “Yulduzli tunlar” romani misolida temuriy malikalar – Boburning onasi Qutlug' Nigorxonim va singlisi Xonzoda begim obrazlarining talqiniga bag'ishlangan. Maqolada adibning bu qahramonlar tasviri orqali o'sha davr ayolining nafaqat ichki dunyosi, balki jamiyat va davlat hayotidagi faol o'rni, o'ziga xos jasorati, donoligi va fojiaiy fidoyiligi badiiy talqin etiladi. Xususan, Bobur shaxsining shakllanishida Qutlug' Nigorxonimning ma'naviy va moddiy yordami, siyosiy idroki, shuningdek, Xonzoda begimning qat'iyati, adolatparvarligi va mamlakat tinchligi yo'lidagi qurbonligi kabi jihatlari tahlil qilinadi. Maqolada yozuvchining tarixiy haqiqatni badiiy to'qima bilan uyg'unlashtirib, chuqur psixologik obrazlar yaratish mahorati ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: Pirmqul Qodirov, “Yulduzli tunlar”, Bobur, Qutlug' Nigor xonim, Xonzoda begim, temuriy malikalar, tarixiy roman, badiiy talqin, tarixiy haqiqat, badiiy to'qima.

Аннотация: настоящая статья посвящена интерпретации образов темуридских принцесс – матери Бабура Кутлуг Нигор-ханым и его сестры Ханзада-бегим – на примере романа Пиримкула Кадырова «Звездные ночи». В статье через изображение этих героинь автором художественно интерпретируются не только внутренний мир женщины той эпохи, но и ее активная роль в общественной и государственной жизни, ее особое мужество, мудрость и трагическая самоотверженность. В частности, анализируются такие аспекты, как духовная и материальная поддержка Кутлуг Нигор ханым, ее политическая проницательность в формировании личности Бабура, а также решимость Ханзада бегим, ее приверженность справедливости и жертва ради мира в стране. В статье демонстрируется мастерство писателя в создании глубоких психологических образов путем гармоничного сочетания исторической правды с художественным вымыслом.

Ключевые слова: Пиримкул Кадыров, «Звездные ночи», Бабура, Кутлуг Нигор-ханым, Ханзада-бегим, темуридские принцессы, исторический роман, художественная интерпретация, историческая правда, художественный вымысел.

Annotation: this article is dedicated to the interpretation of the characters of Timurid princesses – Babur's mother Qutlug' Nigorxonim and his sister Xonzoda Begim – as exemplified in Pirmqul Qodirov's novel “Yulduzli Tunlar” (Starry Nights). Through the depiction of these heroines, the article artistically interprets not only the inner world of women of that era but also their active role in social and state life, their unique courage, wisdom, and tragic self-sacrifice. Specifically, aspects such as Qutlug' Nigorxonim's moral and material support, her political acumen in the formation of Babur's personality, as well as Xonzoda Begim's resolve, commitment to justice, and sacrifice for the peace of the country are analyzed. The article demonstrates the author's skill in creating profound psychological characters by harmoniously blending historical truth with artistic fiction.

Key words: Pirmqul Qodirov, “Yulduzli Tunlar”, Babur, Qutlug' Nigorxonim, Xonzoda begim, Timurid princesses, Historical novel, Artistic interpretation, Historical truth, Artistic fiction.

Tarixiy romanlarda ayol obrazini yaratishda asosan qahramonlarning ichki dunyosi, ijtimoiy o'rni va ruhiy holatini chuqur qamrab olishda namoyon bo'ladi. Badiiy adabiyotda ayol personajlar ko'pincha jamiyatdagi ijtimoiy, madaniy va shaxsiy masalalarni ifodalovchi ramziy timsollar sifatida shakllantiriladi. Tarixiy romanlarda esa ayol obrazi ko'p hollarda o'sha davr ijtimoiy normalari bilan to'qnashgan shaxsiy erkinlik va ichki ziddiyatlarni ifoda etadi. Masalan, Tolstoyning “Anna Karenina”sidagi Anna yoki Jeyn Ostinning “Andisha va g'urur” romanidagi Elizabet Bennet kabi

obrazlar ayollar hayotining ijtimoiy qiyinchiliklari va ularning ruhiy kechinmalarini ko'rsatadi. Tarixiy romanlarda ayol obrazini yaratishda uning jamiyatdagi roli, oilaviy va ijtimoiy vazifalari, shuningdek, uning shaxsiy ichki dunyosi – ehtirolari, irodasi, sabr-toqati va hayotga bo'lgan muhabbati bilan birga ko'rsatiladi. Bunday obrazlar ayolning ichki kurashlarini, ruhiy va ijtimoiy zo'riqishlarini, o'zining ichki kuchi va ma'naviy sabrini ko'rsatishga intiladi.

Shuningdek, N.Rahmonov fikriga ko'ra “Tarixiy romanning bitta xususiyati bor: bu ham bo'lsa tarixiy

voqea bilan roman o'rtasida muvozanatni saqlash va kitobxonni romandagi voqealarga ishonтира olishdir. Yozuvchi mahorati bilan o'quvchi ishonchi uyg'unlashgan nuqta adabiyotning yutug'i sanaladi". [1: 15]

Pirimqul Qodirov o'zining "Yulduzli tunlar" va "Ona lochin vidosi" asarlarida temuriy malikalar obrazini yaratishda yuqoridagi jihatlarni inobatga olib, tarixiy haqiqatni badiiy to'qima bilan uyg'unlashtirgan holda mukammal obrazlar yarata olgan deyishimiz mumkin. Xususan, adib "Yulduzli tunlar" muqaddimasida "Xilmaxil fikr va mulohazalar changalzoridan tikanlarga timalib o'tdim, yo'limdan adashib ketmaslik uchun doim tarix haqiqatiga, "Boburnoma"day asl manbalarga tayandim. Yillar davomida romandagi ayrim noaniqliklar va nuqsonlar haqida asosli tanqidiy fikrlar bildirilgan edi. Zokirjon Mashrabov boshliq Bobur ekspeditsiyasi jahonni kezib, ko'pgina yangi tarixiy faktlarni kashf etdi. Ular ham ushbu nashrda baholi qudrat hisobga olindi" [2: 3-4] degan fikrlari ham fikrimiz isboti bo'lib xizmat qiladi. "Yulduzli tunlar" romanida bosh obraz sifatida gavdalangan tarixiy ayol qahramonlar sirasiga Xonzoda begim va Qutlug' Nigor xonimlarni kiritishimiz mumkin. Adib bu ikki temuriy malikani doimo Bobur shaxsi rivojlanishining muhim ustunlari sifatida tasvirlar ekan tarixiy haqiqat bilan birga badiiy to'qimadan ham unumli foydalangan. Badiiy to'qima hayotni tipiklashtirib tasvirlash usuli fantaziyasiga xayolga, badiiy to'qimaga qancha boy bo'lsa, u yaratgan obrazlar shu qadar haqqoniy, hayotiy, mukammal bo'ladi. Demak, badiiy to'qima qahramon obrazini yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi. [3: 49]

Xonzoda begim hamisha ukasining fikrlarini qo'llab-quvvatlagan, unga to'g'ri yo'l ko'rsatgan va shu bilan birga davlat ishlarida Boburga ko'makdosh malika sifatida gavdalanadi. Adib Mulla Fazliddin to'qima obrazi orqali ushbu temuriy malikaning ichki hissiyotlari, muhabbatini ochib berishga intilgan. Garchi ular birlarini chin dildan sevishsa ham hech qachon buni oshkora ayta olishmagan. Faqatgina o'rtalarida kechgan qaynoq suhbatlar-u Xonzoda begimning hamma mulozimlar bilan gaplashgan chog' o'rtaga to'silgan pardalar mavlonoga kelganda ko'tarilishi kabi holatlardan o'zaro muhabbatni anglash mumkin. Chunki oddiy me'mor uchun malikani sevib qolish qanchalik xatarli bo'lsa, davlat hukmdorining singlisi uchun ham bu holat ijobiy deb qaralmagan. Zero, Ahmad Tanbal kabi Boburni taxtdan ag'darish istagida yurgan, kamiga Xonzoda begimga erisha olmagan yovuz kimsalar uchun bu holat o'z niyatlari yo'lida qurol bo'lib xizmat qilar edi. Bobur o'ldi degan yolg'on bilan Andijonni egallab, taxtga Jahongir Mirzoni o'tqazmoqchi bo'lgan Ali Do'stbek, Uzun Hasanni o'ziga sherik qilgan Ahmad

Tanbalning qarshisidan chiqqan Xonzoda begim va Mulla Fazliddinni birga ko'rib aytgan ilmoqli gaplari ham bunga yaqqol dalil bo'la oladi:

Ahmad Tanbal yonidagi navkarga sho'x tovush bilan gapirdi:

– Mash'alani yaqinroq tut! Iye, Xonzoda begimmilar? Ko'zlarimga ishonmaymen! Begim bu ne hol? Nechun marona kiyim kiyibsiz?

– Nomardlar ko'payib ketgani uchun mardona kiyindim!

Tanbal istehzoni o'ziga olgidi kelmay kuldi:

– Qo'rg'onda mardlar qolmagan bo'lsa, mana biz keldik, begim!...

– Sizlarmi mardlar?! Sizlar uchun mardlik bilan xoinlikning farqi qoldimi?! Kechagina Bobur mirzoga sodiqmiz, deb qasamyod etganlar bugun unga shunchalar yomonlik qilmoqdasiz! Men aminmen: ertaga siz Jahongir mirzoga ham xiyonat qilursiz!

Ahmad Tanba qilichining sopini changallab:

– Haddingizdan oshmang, begim! – dedi. Bobur mirzo adolatsizlik qildi. Samarqand olingandan keyin Andijon Jahongir mirzoga berilmog'i kerak edi. Bobur mirzo bermadi! Biz adolat uchun jang qilib, mana bugun g'alabaga erishdik! Ammo siz sharm-u hayoni unutib, nechun bizni haqorat qilmoqdasiz? Shoh qiziga yarashmaydigan bu qiliqni sizga kim o'rgatdi? Yoningizdagi mullocha o'rgatdimi?!

Ahmad Tanbalning g'azabli ko'zlari mavlono Fazliddinga qadaldi. Mavlono Fazliddin ham uning ko'zlariga ko'zini qadab gapirdi:

– Begim sharm-u hayodan siz-u bizga saboq berishga qodirlar! Begimning haq so'zlarini faqat qalloblar haqorat deb tushunurlar!

– Kim qallob? – deb Ahmad Tanbal qilichini sug'urib mavlonoga qarab ot choptirdi. Shunda Xonzoda begim otini niqtab uning yo'lini to'sib chiqdi:

– Ilm-u hunar ahlig'a tig' tortish uyat!

Ikkovlarining otlari bir-birlariga urilib, ayqashib ketdi. Ahmad Tanbal qilichini o'ynatar ekan:

– Begim, bu mullochani ma'shuqalardek himoya qilishlari uyat emasmi? – dedi. – Biz maxfiylerden eshitgan edik, ammo loyiha chizish bahonasi bilan mullocha begimni nechog'lik rom qilganini bilmas ekanmiz. [1:98-99]

Tarixda Xonzoda begim kabi bir qator malikalar o'zining ijtimoiy kelib chiqishi, oilasining mavqeyi, mamlakat tinchini deb sevgisidan voz kechishga majbur bo'lishgan. 1500-1501-yillar Xonzodaning ukasi Bobur va Shayboniyxon o'rtasidagi ziddiyat avjiga chiqdi. 1501-yilda katta qo'shin bilan Samarqandni 5 oy mobaynida muhosara qilgan Shayboniyxon sulh evaziga Xonzoda begimni o'ziga xotinlikka so'raydi. Xonzoda va

Boburning nufuzli qarindoshlaridan birortasi, amakisi, Xuroson hukmdori Sulton Husayn Mirzo Boyqaro Boburga yordam jo'natmadi. [4:130] Xonzodaning jiyani Gulbadan begimning guvohlik berishicha, „oxirida shunday qilish kerak edi, u begimni xonga berdi“ [5:99]. Xonzoda begim Shayboniyxon nikohiga kiradi va undan Xurramshoh ismli o'gil ko'radi.

“Yulduzli tunlar” romanidagi yana bir temuriy malika bu Boburning onasi Qutlug' Nigor xonim bo'lib, adib bu obraz timsoli orqali ona mehrining cheksizligi, ma'naviy rahbarlik, moddiy madadkorlikning yorqin namunasi sifatida gavdalanadi. Bu obraz nafaqat onalik qudratining mujassamligi, balki temuriylar davri ayollarining o'z farzandlari va davlat kelajagi yo'lidagi bilvosita, ammo juda kuchli ta'sirini ham namoyon etadi. Qutlug' Nigor xonim hatto Bobur va o'sha davr ko'zga ko'ringan beklari qo'l bergan, xalq ham toshbo'ron qilishdan bosh tortgan Xo'ja Abdulladek pirni shafqatsizlarcha darvozaxonaga osib o'ldirishdan to'ymagan shafqatsiz Ahmad Tanbal qo'lidan qutulib chiqishga muyassar bo'lgan. Boburning “Tanbal asoratidan” qanday qutilishganiga hayron bo'lib savol berganida, haqiqiy aslzodalarga xos tarzda “Men Yunusxonning qizimen, inim Mahmudxon Toshkent tojdoridir, agar Ahmadbek bizga ziyon yetkizsa, xonlar oldida javob berur” [1:110] deya javob beradi. Qutlug' Nigor xonim Bobur hayotining eng og'ir, sinovli damlarida, taxt talashishlar-u yurtma-yurt sargardonliklarda unga ruh bag'ishlagan, qat'iyatini mustahkamlagan va hech qachon umidsizlikka tushishiga yo'l qo'ymagan qudratli shaxsdir. Uning obrazida nafaqat onalik ehtirosi va farzandga bo'lgan

cheksiz muhabbat, balki hukmdor ayolga xos donolik, siyosiy idrok va matonat ham mujassam topgan. Roman sahifalarida Qutlug' Nigorxonimning har bir so'zi, har bir harakati Boburning keyingi qarorlariga, uning shaxsiyatining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatganligi yaqqol ko'rinadi. Dushmanlar uyushtirgan fitna domiga tushib, ham Samarqandni, ham Andijonni qo'ldan boy berib, xasta holida umidsizlikka tushgan Boburga butun boshli qo'shinning kuchini bergan “Rosti- rasti”, ya'ni “Kuch- adolatdadir” so'zlari yozilgan, Amir Temurdan qolgan sovg'ani in'om qiladi. “Bu qisqa so'zlarni o'qiganda negadir Boburning eti jimirlab ketdi, dilida qo'zg'algan kuchli bir tug'yondan entikdi, olmos yozuvni ko'ziga surib, o'pdi.

– Onajon, siz menga yangi bir ruh ato qildingiz!

– Bobokaloningizning ruhi sizga madadkor bo'lsin, o'g'lim! Bu qilichni Mironshoh bahodirdan so'ng otangizning otalari Sulton Abusaid bahodir taqqan ekanlar. Insholoh, siz ham bobolaringizdek bahodir bo'lg'aysiz! [1:118-119]

Adib bu obraz orqali o'zbek ayolining o'z farzandiga bo'lgan sadoqati, uni har qanday holatda qo'llab-quvvatlashi va kelajak uchun kurashishga undashini yuksak badiiy mahorat bilan tasvirlagan.

Xulosa qilib aytganda, tarixiy romanlarda ayol obrazini yaratish faqatgina tarixiy shaxslarni qayta tiklash emas, balki ularning ruhiy olamini, ijtimoiy o'rnini, shaxsiy kurashlarini badiiy to'qima bilan uyg'unlashtirib, o'quvchiga o'sha davrning nafasini va ayolning murakkab taqdirini his ettirishdan iboratdir. Pirimqul Qodirovning bu boradagi ijodi o'zbek tarixiy romanchiligida yuksak mahorat namunasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rahmonov N. Tarixdan oziqlanib. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2019.
2. Qodirov, P. Yulduzli tunlar [Matn]: /roman/–Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi.
3. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – T.: O'zbekiston, 2002.
4. Lal, Ruby. Domesticity and Power in the Early Mughal World. Cambridge University Press, 2005 ISBN 0521850223
5. Gulbadanbegim Muhammabobur qizi. Humoyunnoma. – Toshkent: O'zbekiston NMIU.

Nargiza ASATOVA,
*O'zbekiston san'at va madaniyat instituti
 Madaniyat va san'at sohasi menejmenti
 2-kurs magistranti*

BUGUNGI GLOBALLASHUV DAVRDA JAMOATCHILIK BILAN ALOQALARDA PR.NING ROLI

Bugun dunyoda axborot oqimi yorug'lik tezligidan ortsa ortdiki, kam emas. Soniyalar ichida Yer yuzining qay bir burchagida sodir bo'lgan voqea zum o'tmay boshqa qit'aga yetib boradi. Eng olisdagi, chekka bir ovuldagi zamondosh ekvator chizig'i bo'ylab sodir bo'layotgan hodisani darhol eshitadi, hatto tomosha qiladi. Inson tafakkuri mahsuli bo'lmish texnologiyalarning rivoji shunday qulayliklarni yaratyaptiki, odamzodning jismoniy faoliyati kamayib, aqliy mehnati ortyapti.

Bu bugun barcha sohalarida sodir bo'lmoqda. Hozirgi globallashuv va axborot asri madaniyat va san'at sohasidagi ijodiy faoliyatdagi bu rivojlanish jamiyatning ma'naviy qiyofasini shakllantiradigan strategik tizim sifatida ham qaralmoqda. Bu sohada samarali boshqaruvni ta'minlash, fuqarolarning ijtimoiy faolligini oshirish va milliy-madaniy qadriyatlarni saqlab qolishda jamoatchilik bilan aloqalar (public relations – PR) muhim o'rin tutadi.

Hozirgi globallashuv jarayonlari sharoitida madaniyat va san'at sohasi jamiyatning ma'naviy hayotida muhim ijtimoiy institut sifatida namoyon bo'lmoqda. Bu sohada amalga oshirilayotgan islohotlar va davlat siyosatining samaradorligi ko'p jihatdan boshqaruv tizimidagi kommunikatsiya jarayonlarining tashkil etilishiga bog'liq. Shu nuqtai nazardan, jamoatchilik bilan aloqalar madaniy boshqaruv tizimining ajralmas elementi sifatida qaralishi lozim.

Jamoatchilik bilan aloqalar (public relations) – bu tashkilot va uning jamoatchiligi o'rtasida o'zaro ishonch, hamkorlik va o'zaro anglashuv muhitini yaratishga qaratilgan tizimli faoliyatdir (Gruning va Xant, 1984). Madaniyat sohasida bu faoliyat nafaqat ma'lumot tarqatish, balki ijodiy jarayonning ijtimoiy ta'sirini mustahkamlash vositasi sifatida ham xizmat qiladi. Madaniyat va san'at muassasalari: teatrlar, muzeylar, filarmoniyalar, galereyalar, kinokompaniyalar va madaniyat markazlari jamoat bilan doimiy muloqotda bo'lishi lozim. Chunki ularning faoliyati to'g'ridan to'g'ri auditoriya munosabatiga bog'liq. Shu nuqtai nazardan, jamoatchilik bilan aloqalar sohasi boshqaruv jarayonida

ko'prik vazifasini bajaradi.

Madaniyat muassasasining imijini shakllantirish, jamoatchilik ishonchini mustahkamlash va keng ijtimoiy qo'llab-quvvatlovga erishish PR faoliyatining asosiy vazifalaridir. Jumladan, ijobiy imij yaratish, madaniyat muassasasi faoliyati haqida axborotni tizimli ravishda tarqatish orqali uning obro'sini oshirish, axborot almashinuvida jamoat fikrini o'rganish va uni boshqaruv qarorlarida inobatga olish, ishtirokchilik muhitini yaratish, aholi, ijodkorlar, homiyar va OAV o'rtasida hamkorlikni kuchaytirish muhim sanaladi.

Shu o'rinda, madaniyat boshqaruvida jamoatchilik bilan aloqalarning nazariy asoslariga ham to'xtalib o'tish lozim. Bunda madaniy boshqaruv tizimida PR faoliyati vazifalari quyidagilardir:

- tashkilot imijini shakllantirish va uning ijtimoiy nufuzini oshirish;
- jamoat fikrini o'rganish va tahlil qilish;
- fuqarolarning madaniy jarayonlardagi ishtirokini rag'batlantirish;
- davlat madaniy siyosatini aholiga yetkazish va tushuntirish.

Bu jarayonda axborot, tahlil va targ'ibot elementlarining uyg'unligi muhim ahamiyat kasb etadi. PR faoliyati nafaqat axborotni yetkazish, balki auditoriya bilan ikki tomonlama muloqotni ta'minlash orqali ijtimoiy ishonchni shakllantiradi. Ya'ni, jamoatchilik bilan aloqalar tizimi imidj va reputatsiyani shakllantirish, tashkilotning ijobiy obrazini yaratish va uni uzoq muddatli saqlash, ichki kommunikatsiyani rivojlantirish orqali xodimlar o'rtasida samarali axborot almashinuvini ta'minlash, jamoat manfaatlariga xizmat qiladigan loyihalarni amalga oshirish hamda krizis davrida axborotni boshqarish bilan jamoatchilik fikrini barqarorlashtirish nazarda tutiladi.

Shuningdek, PRning madaniy siyosatdagi roli ham muhim sanaladi. Davlat madaniy siyosatini amalga oshirishda ham jamoatchilik bilan aloqalar muhim omil hisoblanadi. Chunki PR faoliyati orqali milliy merosni targ'ib qilish, yoshlar orasida madaniy qadriyatlarga qiziqish uyg'otish, xorijiy mamlakatlarda milliy madaniyatni tanitish imkoniyati yaratiladi. Bunga

yurtimizda keng miqyosda o'tkazilayotgan "Madaniyat va san'at haftaligi", "Sharq taronalari", "Buxoro forumi" kabi tadbirlarda PR strategiyalari samarali qo'llanilib, mamlakatning madaniy imiji xalqaro maydonda mustahkamlanayotganligini misol keltirish mumkin. Bu borada tegishli tashkilotlarda ham madaniyat va san'at sohasida jamoatchilik bilan aloqalarga katta e'tibor qaratilmoqda. Xususan, "Madaniyat va san'atni rivojlantirish jamg'armasi", "O'zbekkonsert" davlat muassasasi va Respublika madaniyat vazirligi tizimida PR bo'limlarining faoliyati yo'lga qo'yilgan.

Zamonaviy axborot texnologiyalari va raqamli PR shiddat bilan texnologiyalar rivojlanayotgan asrimizda raqamli kommunikatsiyalar madaniyat sohasidagi jamoatchilik bilan aloqalarning yangi bosqichini boshlab berdi. Internet, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli media platformalar orqali aholi bilan to'g'ridan to'g'ri muloqot o'rnatish imkoniyati yaratildi. Bu esa madaniy tadbirlar haqidagi axborotni tez va keng auditoriyaga yetkazish, jamoat fikrini real vaqt rejimida tahlil qilish, interaktiv muloqot orqali ijtimoiy faollikni kuchaytirish imkonini berdi.

Shuni ham alohida ta'kidlab o'tish kerakki, mazkur yo'nalishda jamoatchilik bilan muloqotning zamonaviy shakllari tobora rivojlanib bormoqda. Ya'ni, bugungi kunda raqamli kommunikatsiyalar PR faoliyatining ajralmas qismiga aylandi. Sotsial tarmoqlar, veb-saytlar, onlayn press-revizlar va virtual tadbirlar orqali auditoriya

bilan tezkor va interaktiv muloqot o'rnatilmoqda. Bu usullar nafaqat axborot tarqatish, balki jamoat fikrini tezkor baholash imkonini ham beradi.

Albatta, har bir rivojlanishning ortida katta bilim, mehnat va fidoyilik turadi. Sohoni samarali boshqarishda jamoatchilik bilan aloqalarning roli beqiyosdir. U faqat axborot vositasi emas, balki ijtimoiy ishonchni mustahkamlovchi, madaniy rivojlanishni qo'llab-quvvatlovchi, ijodkor va auditoriya o'rtasida muloqot o'rnatuvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois, madaniy muassasalarda PR bo'limlarini mustahkamlash, mutaxassislarini tayyorlash va zamonaviy kommunikatsiya vositalaridan foydalanish sohaning barqaror rivojlanish garovidir.

Madaniyat va san'at sohasi boshqaruvida jamoatchilik bilan aloqalar ijtimoiy ishonchni mustahkamlash, milliy madaniyatni targ'ib etish va jamiyatning ma'naviy rivojiga hissa qo'shishda hal qiluvchi omil hisoblanadi. Samarali PR faoliyati madaniy muassasalar faoliyatining ochiqligi va shaffofligini ta'minlaydi, shu bilan birga, ijodkorlar va jamoatchilik o'rtasida o'zaro hamkorlik muhitini yaratadi.

Shu sababli madaniyat sohasidagi boshqaruv tizimida jamoatchilik bilan aloqalarni strategik yo'nalish sifatida rivojlantirish, mutaxassislar tayyorlash va innovatsion kommunikatsiya vositalaridan foydalanish jamiyatning madaniy salohiyatini oshirishda muhim omil bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ibragimov M.B. "O'zbekistonda yoshlar tashkilotlarining kommunikativ faoliyatini takomillashtirishda PR texnologiyalar". – T.: O'zMU, 2024.
2. J.Gryun. "Jamoatchilik bilan aloqalar nazariyasi". – Toshkent: Akademnashr, 2021.
3. S.Qurbonov. "PR va korporativ kommunikatsiyalar". – T.: Iqtisodiyot, 2020.
4. S.M. Cutlip. A.H.Center & G. M Broom. "Effective Public Relations". – New Jersey: Prentice Hall, 2018.
5. U.Xasanov. "Axborot jamiyatida PRning ijtimoiy funksiyalari". – T.: Moliya, 2022.

Dilorom SA'DULLAYEVA,
Magistr
Ilmiy rahbar: Shaxlo XALILOVA

INGLIZ MAQOLLARINI O'ZBEK TILIGA TARJIMA QILISH MUAMMOLARI (DO'STLIK HAQIDAGI MAQOLLAR MISOLIDA)

Annotatsiya: ushbu ilmiy maqolada ingliz tilidagi do'stlik mavzusiga oid maqollarni o'zbek tiliga tarjima qilish jarayonida uchraydigan lingvistik, madaniy va pragmatik muammolar keng qamrovli tahlil qilingan. Maqollar turli xalqlarning dunyoqarashi, milliy tafakkuri, ma'naviy qadriyatlari va ijtimoiy tajribasini mujassamlashtiruvchi muhim til birliklaridir. Ingliz va o'zbek paremiologiyasidagi bunday farqlar tarjima jarayonini murakkablashtiradi va tarjimonning madaniy kompetensiyasi, semantik sezgirligi va funksional yondashuvni qo'llay olishini talab etadi. Tadqiqot davomida ingliz tilidagi 40 dan ortiq do'stlikka oid maqollar tahlil qilinib, ularga mos o'zbekcha ekvivalentlar aniqlangan, semantik farqlar, tafakkurdagi obrazlar va nutqiy vazifalar solishtirilgan. Tadqiqot natijalari ingliz maqollarini o'zbek tiliga tarjima qilishda funksional ekvivalentlik strategiyasi eng samarali usul ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *maqol, tarjima, do'stlik, ekvivalentlik, paremiologiya, madaniy tafovut, metafora, ingliz tili, o'zbek tili.*

Annotation: this article provides an extensive analysis of linguistic, cultural, and pragmatic challenges encountered in translating English proverbs about friendship into Uzbek. Proverbs embody the worldview, cultural values, and social experience of different nations; therefore, translating them requires not only linguistic knowledge but also cultural sensitivity and interpretative competence. In this study, over 40 English friendship-related proverbs are analyzed with their Uzbek equivalents, focusing on differences in metaphorical imagery, semantic content, and pragmatic function. The findings indicate that due to significant cultural and linguistic differences, literal translation is rarely effective, while functional equivalence proves to be the most appropriate strategy for ensuring naturalness and cultural relevance in Uzbek. The results contribute to the fields of translation studies, paremiology, and intercultural linguistics.

Key words: *proverb, translation, friendship, equivalence, cultural adaptation, metaphor, English–Uzbek translation.*

Аннотация: в данной научной статье всесторонне анализируются лингвистические, культурные и прагматические проблемы, возникающие при переводе английских пословиц на тему дружбы на узбекский язык. Пословицы представляют собой важные единицы языка, отражающие мировоззрение, национальное мышление, духовные ценности и социальный опыт различных народов. Различия между английской и узбекской паремиологией усложняют процесс перевода и требуют от переводчика культурной компетентности, семантической чувствительности и умения применять функциональный подход. В ходе исследования было проанализировано более 40 английских пословиц о дружбе, выявлены их узбекские эквиваленты, сопоставлены семантические различия, образная система и прагматические функции. Результаты исследования показывают, что стратегия функциональной эквивалентности является наиболее эффективным методом при переводе английских пословиц на узбекский язык.

Ключевые слова: *пословица, перевод, дружба, эквивалентность, паремиология, культурные различия, метафора, английский язык, узбекский язык.*

Kirish. Maqollar xalq donoligi, tarixiy tajribasi va ijtimoiy-madaniy qarashlarining milliy ramzi sifatida turli tilda ifodalanuvchi universallik va milliylikni o'zida mujassam etadi. Har bir xalqning maqollari uning dunyoqarashini, mentalitetini, qadriyatlar iyerarxiasini ifodalaydi. Shu sababli maqollar tarjimasi umumiy tarjima nazariyasi doirasidagi eng murakkab masalalardan biri hisoblanadi. Ingliz va o'zbek tili ikki mutlaqo farqli til oilalariga mansub bo'lib, ular o'rtasidagi farqlar nafaqat grammatik struktura, balki obrazli tafakkur, metaforik timsollar, ijtimoiy qadriyatlar tizimida ham namoyon bo'ladi. Bu esa maqollar tarjimasida qo'shimcha qiyinchiliklar tug'diradi.

Do'stlik mavzusi ko'p xalqlarning paremiologik tizimida uchraydi, biroq ularning ta'riflanishi, mazmuniy urg'ulari va obrazlar tizimi turlicha bo'ladi. Ingliz

maqollarida ehtiyotkorlik, masofa saqlash, shaxsiy mustaqillik, mantiqiy yondashuv ko'proq kuzatilsa, o'zbek maqollarida sadoqat, birodarlik, fidoyilik, hamjihatlik kuchli aks etadi. Ushbu maqola ingliz tilidagi do'stlik haqidagi maqollarning o'zbek tiliga tarjima jarayonida yuzaga keladigan asosiy muammolarni aniqlash, ularni tasniflash va samarali tarjima strategiyalarini ko'rsatishni maqsad qiladi.

E. Nida (1964) Dinamik ekvivalentlik nazariyasini ishlab chiqib, maqollarni tarjima qilishda so'zning shakli emas, balki mazmunning ta'siri muhimligini ta'kidlaydi. P. Newmark (1988) maqollarni "eng yuqori madaniy yukka ega birliklar" deb baholaydi. Uning fikricha, maqollar ko'pincha so'zma-so'z tarjima qilinmaydi, chunki ularning madaniy ma'nolari ochilmay qoladi. M. Baker (1992) Frazologik birliklar tarjimasida "to'g'ri ekvivalentning

yo'qligi" eng asosiy muammo ekanini ta'kidlaydi. Tarjimon mazmunni saqlab qolish uchun moslashtirish strategiyasidan foydalanishi kerak. H. Yuldashev (2001) O'zbek tilidagi maqollar milliy mentalitetni aks ettirishini, shuning uchun tarjima jarayonida faqat grammatik emas, balki madaniy moslik ham muhimligini ta'kidlaydi. A. Rasulov (2010) Tarjimada kontekstning ahamiyati juda katta. Ayniqsa maqollarda kontekstni bilmasdan to'g'ri tarjima qilishning imkoni yo'q. B. Jo'rayev (2018) O'zbek maqollarining semantik qatlamlari ko'p bo'lib, ular ko'pincha boshqa tillarda bevosita muqobilga ega emas.

Tadqiqot quyidagi bosqichlarda amalga oshirildi: Corpus tanlash: Ingliz tilidagi 40 ta do'stlikka oid maqol tanlandi. Taqqosiy tahlil: Ingliz maqollari o'zbek tilidagi muqobillari bilan solishtirildi. Semantik tahlil: obrazlilik, metaforasi va yashirin ma'nolari o'rganildi. Tarjima strategiyalarini tadqiq qilish: so'zma-so'z tarjima, semantik tarjima, funksional, ekvivalentlik, madaniy moslashtirish Pragmatik tahlil: maqollarning nutqiy vazifasi va qo'llanish konteksti o'rganildi.

Quyida ingliz maqollarining tarjimasida uchraydigan muammolar va ularning yechimlari batafsil ko'rsatiladi.

1. Lingvistik muammolar. 1.1. Metaforik tafakkur farqi: A friend in need is a friend indeed. So'zma-so'z: muhtojlikda yordam bergan – haqiqiy do'st. O'zbekcha muqobil: do'st boshga kulfat tushganda bilinadi. Metafora yo'qolmaydi va funksional ma'no to'liq saqlanadi.

1.2. Ingliz tilidagi tijorat metaforalari. Business before pleasure, friendship after caution. Bu maqol uzatilishida ehtiyotkorlik (caution) va pragmatizm muhim. O'zbek tilida esa do'stlikka bu qadar pragmatik qarash kam. Mos tarjima: Do'st tanlashda shoshilma.

1.3. Faol obrazning yo'qligi. Friendship is a plant we must often water. Mazmuni tushunarli, lekin o'zbek tilida "do'stlik – o'simlik" metaforasi odatiy emas. Moslashtirilgan variant: Do'stlik parvarish talab qiladi.

2. Madaniy muammolar. 2.1. Ingliz jamiyatidagi shaxsiy mustaqillik. Too many friends, no true friends.

("Do'stlar ko'p bo'lsa ham, chin do'st bo'lmaydi.") O'zbek madaniyatida esa ko'p do'stlik ijobiy baholanadi. Shuning uchun bu maqol to'liq mos emas, ammo semantik tarjima mumkin.

2.2. Sharob so'zining mos kelmasligi. Old friends and old wine are best. O'zbek madaniyatida sharob so'zi maqolda ishlatilmaydi. Shuning uchun: Eski do'st – sodiq do'st.

3. Pragmatik muammolar. 3.1. Qo'llanish chastotasi farqi A faithful friend is the medicine of life. O'zbek tilida biroz kitobiy chiqadi, shuning uchun moslashtirish lozim. Variant: Yaxshi do'st – jonga malham.

3.2. Kontekstga bog'liqlik. Before you make a friend, eat a bushel of salt with him. Tuz metaforasi o'zbek madaniyatida boshqacha ma'no beradi. Shuning uchun: Kishini sinamasdan do'st tutma.

4. Tahlil shuni ko'rsatadiki, tarjima strategiyalari quyidagicha samaradorlikka ega:

Strategiya	Samaradorlik	Izoh
So'zma-so'z tarjima	Juda past	Obrazlar to'qnashuvi ko'p
Semantik tarjima	O'rtacha	Ma'no saqlanadi, lekin obraz yo'qolishi mumkin
Funksional ekvivalentlik	Eng yuqori	Ma'no + emotsiya + madaniy moslik
Madaniy moslashtirish	Yuqori	O'zbek nutqidagi tabiiylikni ta'minlaydi

Xulosa. Tadqiqot shuni tasdiqlaydiki, ingliz tilidagi do'stlikka oid maqollarni o'zbek tiliga tarjima qilishda asosiy muammolar semantik, madaniy va pragmatik tafovutlardan kelib chiqadi. Eng samarali yondashuv – funksional ekvivalentlik va madaniy moslashtirish strategiyalarini qo'llashdir. Tarjimon maqolning shaklini emas, balki nutqiy vazifasini, madaniy mazmunini va emotsional ohangini qayta ishlab berishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Baker, M. In Other Words: A Coursebook on Translation. – London: Routledge, 1992.
2. Nida, E. Toward a Science of Translating. – Leiden: Brill, 1964.
3. Newmark, P. A Textbook of Translation. – London: Prentice Hall, 1988.
4. Yuldashev, H. O'zbek paremiologiyasi. – Toshkent: Sharq, 2001.
5. Rasulov, A. Tarjima nazariyasi asoslari. – Toshkent: Universitet, 2010.
6. Jo'rayev, B. O'zbek maqollarining semantik xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 2018.
7. Oxford Dictionary of English Proverbs. Oxford University Press, 2015.
8. O'zbek xalq maqollari. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2010.
9. Jalilovna, K. S. (2022). Common Similarities and Differences of Uzbek and English Fairy Tales. European Journal of Innovation in Nonformal Education, 2(1), 366-369.
10. Jalilovna, K. S. (2022). COMPARATIVE ANALYSIS OF UZBEK AND ENGLISH FAIRY TALES. IJTIMOIY FANLARDA INNOVASIYA ONLAYN ILMIY JURNALI, 80-83.

Feruza RASULOVA,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
2-kurs chet tili va adabiyoti fanlari magistri

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI NEOLOGIZMLARNI TADQIQ ETISH

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillarida neologizmlarning shakllanishi, ularning semantik-metodik xususiyatlari hamda tilning rivojlanishidagi roli tahlil qilinadi. So'nggi yillarda globallashuv, texnologik taraqqiyot va internet madaniyati tufayli yuzaga kelgan yangi so'zlar ikkala tilning so'z boyligini sezilarli darajada kengaytirdi. Qiyosiy tahlil asosida ingliz va o'zbek tillarida neologizmlarning manbalari, ularning strukturaviy turlari va ijtimoiy-lingvistik omillari o'rganiladi.

Kalit so'zlar: *neologizm, yangi so'z, ingliz tili, o'zbek tili, globallashuv, semantika, qiyosiy tahlil.*

Annotation: this article analyzes the formation of neologisms in English and Uzbek, their semantic and stylistic features, and their role in the development of both languages. In recent years, globalization, technological progress, and internet culture have generated numerous new words that have significantly enriched the vocabularies of both languages. The study, based on comparative analysis, explores the sources of neologisms in English and Uzbek, their structural types, and the sociolinguistic factors influencing their emergence.

Key words: *neologism, new word, English language, Uzbek language, globalization, semantics, comparative analysis.*

Аннотация: в данной статье анализируются процессы образования неологизмов в английском и узбекском языках, их семантические и стилистические особенности, а также роль в развитии языка. В последние годы глобализация, технологический прогресс и интернет-культура способствовали появлению множества новых слов, значительно обогативших словарный состав обоих языков. Исследование, основанное на сравнительном анализе, рассматривает источники неологизмов в английском и узбекском языках, их структурные типы и социолингвистические факторы их возникновения.

Ключевые слова: *неологизм, новое слово, английский язык, узбекский язык, глобализация, семантика, сравнительный анализ.*

Kirish. Til doimiy harakatda bo'lgan ijtimoiy hodisadir. Uning so'z boyligi tarkibiga jamiyatlardagi o'zgarishlar bevosita ta'sir ko'rsatadi. So'nggi o'n yilliklarda texnologik inqilobning kuchayishi, axborot oqimining kuchayishi va madaniy aloqalarning kengayishi tufayli o'zbek va ingliz tillarida yangi **neologizmlar** paydo bo'ldi. Ingliz tilida "selfie", "influencer", "metaverse", "cryptocurrency" kabi so'zlar keng tarqalgan bo'lsa, o'zbek tilida "blogger", "mobil ilova", "raqamlashtirish", "onlayn dars" kabi birliklar til amaliyotiga kirgan. Tilshunoslikda neologizmlarni o'rganish leksikologiya, semantika, sotsiolingvistika va tarjimashunoslik chorrahasida turadi. Shuning uchun ularni ingliz va o'zbek tillari misolida tahlil qilish ikki tilli innovatsion jarayonlarni aniqlashga yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda quyidagi ilmiy usullar qo'llanildi:

Tahririyat-tahliliy uslub – neologizmlarning ma'no va shakl jihatidan tahlil qilish.

Qiyosiy lingvistik tahlil – ingliz va o'zbek tillaridagi yangi so'zlarning strukturaviy-semantik o'xshashliklari va har xil jihatlarni aniqlash.

1. Korpus usuli – o'zbek tilining milliy korpusi, shuningdek, Oksford ingliz tili lug'ati va Kembrij onlayn lug'ati tanlandi.

2. Tarjima tahlili - Neologizmlarning ikki tilli

ekvivalentlarini aniqlash uchun tarjima misollari ishlatildi.

Tadqiqot materiallari sifatida so'nggi o'n yil ichida chop etilgan ingliz va o'zbek gazetolari, internetdagi nashrlar, ilmiy maqolalardan 200 ga yaqin yangi leksik birliklar tahlil qilindi.

Adabiyotlar tahlili. Neologizmlar masalasi tilshunoslikda XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab alohida ilmiy yo'nalish sifatida shakllandi. Bu yo'nalishda ingliz, rus va o'zbek tilshunoslari tomonidan ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilgan. Quyida ularning eng muhim ilmiy qarashlari tahlil qilinadi:

Neologizm tushunchasining nazariy asoslari.

Tilshunoslikda *neologizm* termini yunoncha "neos" (yangi) va "logos" (so'z) so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, "yangi so'z" yoki "yangi ma'no"ni bildiradi. L. Bauer (1983) o'zining "English Word-Formation" asarida neologizmlarni tilning tabiiy rivojlanish jarayonining ajralmas qismi sifatida izohlaydi. Uning fikricha, har bir yangi ijtimoiy-madaniy ehtiyoj yangi nomlash zaruratini tug'diradi, bu esa yangi leksik birliklarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Shunga o'xshash fikrlarni I. Plag (2003) ham keltiradi. U yangi so'zlarning yuzaga kelish mexanizmini morfologik innovatsiyalar, semantik kengayish va kompozitsiya jarayonlari bilan bog'laydi. D. Crystal (2003) esa internet madaniyati neologizmlar oqimini tezlashtirganini, ingliz tilining "global media

tiliga" aylanganini ta'kidlaydi.

Neologizmlarning struktur va semantik turlari.

Ko'plab tadqiqotchilar neologizmlarni **struktural** va **semantik** mezonlar asosida tasniflaydilar. Masalan, V. Arnold (1996) neologizmlarni quyidagi toifalarga ajratadi:

Affiksial neologizmlar – mavjud so'zga affiks qo'shish orqali (e.g. *digitalize, modernism*);

Kompozitsion – ikki yoki undan ortiq so'zning birikishidan (e.g. *smartphone, laptop*);

Qisqartma shakldagi – *UNESCO, NASA, COVID* kabi birliklar;

Semantik – eski so'zning yangi ma'noda qo'llanishi (*virus, cloud, mouse*).

O'zbek tilshunosligida ham shunga o'xshash yondashuv mavjud. A. Madrahimov (2015) o'zbek tilida neologizmlarning asosiy manbalari sifatida so'z yasash, o'zlashma, kalkalash va semantik kengayishni ko'rsatadi. M. Rahmonov (2018) esa yangi so'zlarning aksariyat hollarda ingliz tilidan kirib kelishini va ularning fonetik-morfologik moslashuvi jarayonini batafsil tahlil qiladi.

3. Ingliz tilida neologizmlarni o'rganish yo'nalishlari.

Ingliz tilidagi neologizmlar ko'proq sotsiologiyat, medi tilshunoslik va texnologik terminologiya doirasida o'rganilgan. Masalan: Aitchison (2001) neologizmlarni jamiyatdagi yangilanishlar bilan bog'laydi va ularni "living change" (tirik o'zgarishlar) deb ataydi.

Cannon (1987) ingliz tilida yangi so'zlarning 70% dan ortig'i ommaviy axborot vositalari va texnologik sohalaridan kelib chiqishini ta'kidlaydi.

Metcalf (2002) esa neologizmlarning "hayotiy sikli"ni belgilaydi: paydo bo'lish → ommalashish → normalizatsiya → arxalizatsiya.

4. O'zbek tilida neologizmlarni o'rganish tendensiyalari.

O'zbek tilshunosligida neologizmlar asosan mustaqillikdan keyingi davrda faol o'rganila boshlandi. Globalizatsiya va texnologik jarayonlar natijasida tilga yangi so'zlar oqimi kirib keldi. Masalan: Madrahimov (2015) – "O'zbek tilida yangi so'z yasash jarayonlari" asarida yangi birliklarning milliy xususiyatlarini yoritadi.

Rahmonov (2018) – "Zamonaviy o'zbek tili leksikasi va uning rivojlanish tendensiyalari" ishida neologizmlarni zamonaviy jamiyatdagi kommunikativ ehtiyoj bilan bog'laydi.

G'. Madvaliyeva (2020) – internet orqali kirib kelgan

inglizcha neologizmlarning fonetik adaptatsiyasi haqida ilmiy kuzatishlar olib borgan.

Ularning fikricha, hozirgi o'zbek tilidagi "onlayn", "mobil ilova", "brending", "startap", "elektron hukumat" kabi birliklar global axborot oqimining natijasi bo'lib, o'zbek tilining yangi rivoj bosqichini aks ettiradi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Tahlil natijasida quyidagi holatlar aniqlandi:

Shakllanish manbalari to'g'risida:

Ingliz tili: yangi texnologiyalar (AI, blockchain, chatbot), internet madaniyati (selfie, meme, vlog), ijtimoiy hodisalar (blokrovka, ijtimoiy uzoqlashish) asosida.

O'zbek tilida: asosan inglizcha ("onlayn", "content", "branding") so'zlaridan olingan bo'lib, qisqartmalar va murakkab so'zlarning shakllanishi ("email", "mobil ilova").

Tuzilish turlari:

Affiks: "raqamlashtirish" – "raqamlashtirish";

Qisqartma: "COVID", "AI", "IT";

Murakkab so'z: "smartfon", "sun'iy intellekt";

Semantik neologizm: "virus" so'zining kompyuter ma'nosida ishlatilishi.

Funksional jihatdan: kommunikativ ixchamlilikni ta'minlaydi;

- zamonaviylik va innovatsiyalarni e'tiqod qilish;
- yangi ijtimoiy-madaniy voqealarni nomlaydi.

Ingliz va o'zbek tilidagi neologizmlar, asosan, global texnologik jarayonlarga taalluqlidir. Ingliz tili global lingua franca sifatida yangi atamalar manbayi bo'lib xizmat qiladi; o'zbek tili esa fonetik va morfologik jihatdan ularni qabul qilib, moslashtiradi. Masalan, ingliz tilidagi "blogger" so'zi "blogger" shaklida, "raqamlashtirish" raqamlashtirish shaklida moslashtirilgan. Bu jarayonlar tilning o'z rivojlanish qonunlariga muvofiq milliyashtirilishini ta'minlaydi. Bundan tashqari, neologizmlar o'quv jarayonida muhim rol o'ynaydi, chunki ular til o'rganuvchilarga zamonaviy dunyo haqida so'z boyligini kengaytirishga yordam beradi.

XULOSA. Neologizmlar ikkala tilning rivojlanishining ko'zguvidir. Ular til tizimiga texnologik, madaniy va ijtimoiy o'zgarishlarning kirib borishini aks ettiradi. Ingliz tili global innovatsiyalarni yaratishda yetakchi o'rin tutadi, o'zbek tili milliy leksik tizimni ularni uyg'unlashtirish orqali boyitadi. Kelgusida neologizmlarni tizimli o'rganish, ularning semantik tipologiyasi, tarjima muammolari va sotsiologiyatik effektlarini chuqur tahlil qilish zaruriyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bauer, L. Inglizcha so'z shakllanishi. Cambridge University Press. (1983).
2. Krongauz, M. A. Semanticheskaya tipologiya: vremya i prostranstvo. – Moskva. (2001).
3. Crystal, D. Ingliz tili va Internet. Cambridge University Press. (2003).
4. Madrahimov, A. O'zbek tilida yangi so'z qilish jarayoni. – Toshkent: Fan, (2015).
5. Raxmanov, M. Zamonaviy o'zbek tili leksikasi va uning rivojlanish tendensiyalari. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, (2018).
6. Plag I. Ingliz tilida so'z shakllanishi. Cambridge University Press. (2003).

Ilmiy rahbar: Sh.J.XALILOVA,
Magistrant: E.HAYDAROVA,

INGLIZ TILI LEKSIK BIRLIKLARIDA BOG'LOVCHILARNING ROLI

Annotatsiya: til inson tafakkurining asosiy ifoda vositasi, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida muloqot, axborot almashinuvi va fikr ifodalashning eng muhim qurolidir. Har bir til o'zining leksik, grammatik va fonetik tizimi orqali jamiyatning madaniyati, dunyoqarashi va tafakkur uslubini aks ettiradi. Shu jihatdan ingliz tili leksik tizimida bog'lovchilar (conjunctions) alohida grammatik-sintaktik birlik sifatida nafaqat so'zlarni, balki fikrlarni, gaplarni va hatto butun matn qismlarini o'zaro mantiqan bog'lash vazifasini bajaradi.

Kalit so'zlar: *matnning yaxlitligi (cohesion), mantiqiy birligi (coherence), koordinativ, subordinativ, deskriptiv (tasviriy), qiyosiy va semantik-tahliliy metod.*

Аннотация: язык – основное средство выражения человеческой мысли, важнейший инструмент общения, обмена информацией и выражения идей во всех сферах общественной жизни. Каждый язык отражает культуру, мировоззрение и образ мышления общества через свою лексическую, грамматическую и фонетическую систему. В связи с этим в лексической системе английского языка союзы, как отдельные грамматико-синтаксические единицы, выполняют функцию логической связи не только слов, но и мыслей, предложений и даже целых частей текста.

Ключевые слова: *связность текста, логическое единство (coherence), сочинительный, подчинительный, описательный (descriptive), сопоставительный и семантико-аналитический методы.*

Annotation: language is the main means of expression of human thought, the most important tool for communication, information exchange and expression of ideas in all spheres of social life. Each language reflects the culture, worldview and way of thinking of society through its lexical, grammatical and phonetic system. In this regard, in the lexical system of the English language, conjunctions, as separate grammatical-syntactic units, perform the function of logically connecting not only words, but also thoughts, sentences and even entire parts of the text.

Key words: *cohesion of the text, logical unity (coherence), coordinative, subordinative, descriptive (descriptive), comparative and semantic-analytical methods.*

Kirish. Bog'lovchilarni o'rganish masalasi hozirgi ingliz tilshunosligining dolzarb yo'nalishlaridan biridir. Chunki ular nafaqat grammatik jihatdan, balki semantik va stilistik jihatdan ham tilning muhim unsurlari hisoblanadi. Bog'lovchilar yordamida fikrlar zanjiri izchillik kasb etadi, matnning yaxlitligi (cohesion) va mantiqiy birligi (coherence) ta'minlanadi. Shu sababli ularni leksik birliklar tizimi doirasida, ya'ni mazmuniy, funksional va uslubiy nuqtayi nazardan tahlil etish ilmiy jihatdan ahamiyatlidir. Zamonaviy tilshunoslikda ingliz tili bog'lovchilari ko'pincha ikki asosiy guruhga – **koordinativ** (*and, but, or*) va **subordinativ** (*because, although, since, if, when*) bog'lovchilarga – ajratiladi. Biroq ularning faqat sintaktik vazifasini emas, balki leksik-semantik tabiatini, nutqdagi pragmatik rolini va matndagi kommunikativ yuklamasini o'rganish zarur. Ayniqsa, nutqning mantiqiy izchilligini ta'minlashda bog'lovchilarning o'ni alohida e'tiborga loyiqdir. Ushbu maqolada ingliz tili leksik tizimida bog'lovchilarning roli, ularning semantik va funksional xususiyatlari, matnda fikr bog'lanishi va Grammatik bog'lanish o'ni hamda o'zbek tilidagi ekvivalentlari bilan qiyosiy tahlili yoritiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot deskriptiv (tasviriy), qiyosiy va semantik-tahliliy metodlarga asoslanadi. Maqolada ingliz tili bog'lovchilarining leksik va grammatik xususiyatlarini aniqlashda zamonaviy ingliz tili materiallari, xususan, Oxford English Corpus hamda British National Corpusdagi real matn namunalari tahlil qilindi. **Qiyosiy tahlil metodi** yordamida ingliz va o'zbek tillaridagi bog'lovchilar o'rtasidagi leksik-semantik farqlar aniqlanadi, ularning mantiqiy va uslubiy vazifalari solishtiriladi. Funksional-pragmatik yondashuv esa bog'lovchilarning matn hosil qilishdagi

kommunikativ ahamiyatini, ya'ni ular orqali fikrlar orasidagi sabab-oqibat, zidlik, izchillik, shart-sharoit yoki muqobil munosabatlarning qanday ifodalanishini ko'rsatishga xizmat qiladi. Tadqiqot jarayonida G. Leech, M.A.K. Halliday, R. Quirk, S. Greenbaum, J. Lyons, J.R. Firth kabi ingliz tilshunoslarining nazariy ishlanmalari hamda o'zbek tilshunoslari – A. G'ulomov, M. Hakimov, Sh. Rahmatullayev, G. Yo'ldosheva va boshqalarning grammatik tadqiqotlariga tayangan holda ilmiy asos yaratilgan. Maqolada shuningdek, **korpus lingvistika** yondashuvidan foydalanilib, bog'lovchilarning real nutqdagi chastotasi va kontekstual qo'llanilishi misollar orqali tahlil qilinadi. Bu esa tadqiqot natijalarining ilmiy ishonchligini oshiradi.

Asosiy qism (Analiz)1. Bog'lovchilarning lingvistik mohiyati. Til tizimida bog'lovchilar (conjunctions) mantiqiy va sintaktik aloqalarni yuzaga keltiruvchi, fikrlarning izchilligi va birligini ta'minlovchi vosita sifatida muhim o'rin egallaydi. Ular yordamida so'zlar, so'z birikmalari va gaplar o'zaro bog'lanadi, natijada murakkab sintaktik tuzilmalar hosil bo'ladi. Ingliz tilida bog'lovchilar grammatik jihatdan yordamchi so'z turkumi sifatida qaraladi, ammo ularning semantik salohiyati va kommunikativ yuklamasi juda boydir. Tilshunos R. Quirkning fikricha, bog'lovchilar "grammatical linkers" sifatida matnning izchilligini ta'minlovchi elementlardir. M.A.K. Halliday esa ularni matn koheziasining asosiy vositasi deb hisoblaydi, chunki ular gaplar va matn qismlari orasidagi sababiy, zidlik, shartlik, vaqt va izchillik munosabatlarni ifodalaydi. Ingliz tili bog'lovchilari semantik tabiatiga ko'ra mantiqiy munosabatlarni kodlovchi birliklar sifatida leksik tizimda ham ahamiyat kasb etadi. Ular orqali matn strukturasida ko'p darajali ma'no

bog'lanishlari hosil bo'ladi. Shuning uchun ularni nafaqat sintaktik, balki leksik-semantik birlik sifatida o'rganish zarur.

2. Ingliz tili bog'lovchilarining grammatik va semantik xususiyatlari

Ingliz tili bog'lovchilari ikki asosiy turga bo'linadi:

Koordinativ bog'lovchilar (coordinating conjunctions)

Subordinativ bog'lovchilar (subordinating conjunctions)

Koordinativ bog'lovchilar – mustaqil gaplar yoki teng huquqli so'z birliklarini bog'lovchi vositalardir. Masalan: and, but, or, nor, for, so, yet. Ularning har biri alohida mantiqiy munosabatni ifodalaydi: and – qo'shish, ketma-ketlik; but – zidlik; or – muqobil tanlov; for – sabab; so – natija yoki oqibat. Masalan: He tried hard, but he failed. (U juda harakat qildi, lekin muvaffaqiyat qozonmadi.) Bu misolda but bog'lovchisi zidlik munosabatini ifodalamoqda. Subordinativ bog'lovchilar esa bosh va ergash gaplar orasida mantiqiy-hokimiy aloqani vujudga keltiradi: because, although, since, if, when, while, unless, as soon as kabi birliklar shu turkumga kiradi. Masalan: She left early because she was tired. (U charchaganligi uchun erta ketdi.) Although it was raining, they continued playing. (Yomg'ir yog'ayotganiga qaramay, ular o'ynashda davom etishdi.) Bu holatda bog'lovchilar sabab-oqibat va zidlik munosabatlarini belgilamoqda. Shunday qilib, bog'lovchilar grammatik jihatdan yordamchi so'zlar bo'lishiga qaramay, semantik jihatdan mantiqiy toifalarni (sabablilik, shartlik, zidlik, ketma-ketlik) kodlaydi.

3. Leksik birliklar tizimida bog'lovchilarning o'rni. Ingliz tili leksik tizimi murakkab va ko'p qatlamli bo'lib, unda har bir so'z turkumi o'zaro semantik aloqada faoliyat yuritadi. Bog'lovchilar bu tizimda "grammatik ko'priklari" rolini bajaradi. Ular yordamida nafaqat gap ichidagi so'zlar, balki fikrlar orasidagi mantiqiy va semantik bog'lanish ta'minlanadi. Masalan, because, therefore, however, nevertheless, on the contrary, in addition, as a result kabi birliklar aslida **konnektor** sifatida ishlatiladi va ular ko'pincha bog'lovchi sifatida leksik darajada tahlil qilinadi. Halliday va Hasan (1976) o'zlarining "Cohesion in English" asarida bunday birliklarni **leksik bog'lanish** vositasi sifatida tasniflaydi. Ularning fikricha, bog'lovchilar "discourse markers" sifatida matnning strukturaviy yaxlitligini ta'minlab, semantik bog'liqlikni mustahkamlaydi. Shu jihatdan, bog'lovchilar grammatika va leksika tutashgan nuqtada joylashgan birliklardir. Demak, bog'lovchilarni faqat sintaktik birlik sifatida emas, balki matn tashkil etuvchi leksik elementlar sifatida ham qarash ilmiy asosga ega.

4. Matnda yaxlitligi va Grammatik mantiqiy birligi ta'minlashda bog'lovchilarning funksiyasi. Matnning yaxlitligi (cohesion) va mantiqiy birligi (coherence) – har qanday kommunikativ faoliyatning muhim omillaridan biridir. Ingliz tilida ushbu ikki hodisani ta'minlashda bog'lovchilar yetakchi o'rin tutadi. Matnning yaxlitligi – bu matnning grammatik va

leksik jihatdan bog'langanligini bildiradi. Mantiqiy birligi esa – fikrlar o'rtasidagi mantiqiy izchillik va konseptual uyg'unlikni anglatadi. Masalan, quyidagi misolda bog'lovchilar matn koheziasini ta'minlaydi: the weather was cold and windy, but we decided to go out because we had planned it earlier. Bu jumlada and, but, because bog'lovchilari turli munosabatlarni ifodalab, matnni mantiqiy va izchil qiladi. Pragmatik nuqtayi nazardan, bog'lovchilar nutq ishtirokchilari o'rtasida aloqa strategiyasini boshqaradi. Ular yordamida so'zlovchi o'z fikrining yo'nalishini bildiradi, eshituvchini mantiqiy fikr oqimi bilan boshqaradi. Shu sababli bog'lovchilar kommunikativ birlik sifatida matnning semantik tuzilishini tartibga soluvchi mexanizm vazifasini bajaradi.

5. Ingliz va o'zbek tillarida bog'lovchilarning qiyosiy tahlili. O'zbek tilida ham bog'lovchilar so'zlar va gaplarni bog'lash vazifasini bajaradi. Masalan: va, ammo, yoki, chunki, agar, lekin, shuning uchun kabi birliklar ingliz tilidagi and, but, or, because, if, therefore bog'lovchilariga mos keladi. Ammo ikki til orasida semantik va sintaktik farqlar mavjud. Masalan, ingliz tilida although subordinativ bog'lovchi sifatida faqat ergash gapni bosh gapka bog'laydi, o'zbek tilida esa unga ekvivalent garchi yoki bo'lsa ham shakllari mustaqil so'z emas, balki qo'shma birlik sifatida namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, ingliz tilida ba'zi ko'p funksiyali bog'lovchilar mavjud: since – "chunki" yoki "dan beri" ma'nosida; while – "chog'ida" yoki "garchi" ma'nosida ishlatiladi. O'zbek tilida esa bu ma'nolar har xil bog'lovchilar bilan ifodalanadi. Bu holat shuni ko'rsatadiki, ingliz tili bog'lovchilari ko'p qatlamli semantik tizimga ega bo'lib, ular o'zbek tilidagi ekvivalentlardan kengroq pragmatik diapazonga ega. Demak, qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, har ikkala tilda bog'lovchilar mantiqiy va grammatik bog'lovchi vazifasini bajarsa-da, ingliz tilida ular matn semantikasi va uslubida yanada faolroq ishtirok etadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz tili leksik tizimida bog'lovchilar nafaqat grammatik birlik sifatida, balki **leksik-semantik va pragmatik ahamiyatga ega bo'lgan til unsurlari** sifatida muhim rol o'ynaydi. Ular matnning strukturaviy yaxlitligi, mantiqiy izchilligi va kommunikativ samaradorligini ta'minlovchi asosiy vositalardan biridir. Ingliz va o'zbek tillaridagi qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, har ikkala tilda bog'lovchilar mantiqiy aloqalarni ifodalashda muhim ahamiyat kasb etsa-da, ingliz tilida ular **pragmatik va stilistik funksiyalar jihatidan** ancha keng diapazonga ega. Ingliz tili bog'lovchilari ko'p ma'nolilik, kontekstsiz holatda ham mantiqiy munosabatni aniqlash qobiliyati bilan ajralib turadi. Xulosa qilib aytganda, ingliz tili leksik birliklarida bog'lovchilar: matnning grammatik va semantik izchilligini ta'minlaydi; nutqning kommunikativ yo'nalishini belgilaydi; mantiqiy munosabatlarni kodlaydi; leksik tizimda grammatik va semantik o'zaro ta'sirning ifodasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. (1985). A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman.
2. Lyons, J. (1977). Semantics. Vol. 1–2. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Firth, J.R. Papers in Linguistics 1934–1951. – London: Oxford University Press, 1957.
4. G'ulomov, A. O'zbek tili grammatikasi. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 1971.
5. Rahmatullayev, Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan nashriyoti, 1982.

Sijoat SHARIPOVA,
Yangi asr universiteti magistratura talabasi
iphone.888.apple.store@mail.ru

ALISHER NAVOIY “MAJOLIS UN-NAFOIS” ASARIDA MANQUL ATOQLI OTLARNING LEKSIK-SEMANTIK VA MADANIY FUNKSIYALARI

Annotatsiya: ushbu maqolada Alisher Navoiy “Majolis un-nafois” asarida uchraydigan manqul atoqli otlarning leksik-semantik va madaniy funksiyalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda fe’l, sifat va ism ildizlaridan kelib chiqqan manqullarning morfologik tuzilishi, semantik ildizi va badiiy-estetik vazifasi o’rganilgan. Natijalar shuni ko’rsatadiki, manqullar shaxslarning ruhiy qiyofasi, axloqiy fazilati va ijtimoiy maqomini ifodalashda asosiy lingvopoetik vosita sifatida xizmat qiladi. Shu bilan birga, arab onomastikasi Navoiy asarlarida madaniy va estetik kontekstda moslashgan holda qayta talqin etilgan.

Kalit so’zlar: Alisher Navoiy, “Majolis un-nafois”, manqul atoqli ot, arab onomastikasi, leksik-semantik tahlil, madaniy konnotatsiya.

Аннотация: в статье анализируются лексико-семантические и культурные функции манкульных имён собственных в произведении Алишера Навои «Маджолис ун-нафоис». Исследование охватывает морфологическую структуру, семантическое ядро и художественно-эстетическую функцию имён, образованных от глаголов, прилагательных и существительных. Результаты показывают, что эти имена служат основным лингвopoэтическим средством выражения духовного облика, моральных качеств и социального статуса персонажей. Кроме того, арабская ономастика в произведениях Навои адаптирована к культурному и эстетическому контексту.

Ключевые слова: Алишер Навои, Маджолис ун-нафоис, манкульные имена, арабская ономастика, лексико-семантический анализ, культурная коннотация.

Annotation: this article examines the lexical-semantic and cultural functions of manqul proper names in Alisher Navoi’s *Majolis un-nafois*. The study explores the morphological structure, semantic roots, and artistic-aesthetic role of names derived from verbs, adjectives, and nouns. Results show that these names serve as a primary linguopoetic tool for expressing the spiritual character, moral virtues, and social status of individuals. Moreover, Arabic onomastics in Navoi’s works is reinterpreted to align with the cultural and aesthetic context of the text.

Key words: Alisher Navoi, *Majolis un-nafois*, manqul proper names, Arabic onomastics, lexical-semantic analysis, cultural connotation.

Kirish (Introduction). Alisher Navoiy tomonidan yaratilgan “Majolis un-nafois” Sharq biografi adabiyotining eng yuksak namunalaridan biri bo’lib, unda XV asr adabiy-madaniy muhiti, shoir va olimlarning faoliyati, ma’naviy qiyofasi badiiy va tarixiy jihatdan yoritilgan. Asarning lingvomadaniy qatlamida arabcha, forscha va turkiy atoqli otlar katta o’rin tutadi. Xususan, arab tilidan o’tgan manqul atoqli otlar leksik-semantik jihatdan serqatlam bo’lib, ular Navoiy tomonidan shaxslarning fazilatlarini, ruhiy qiyofasi va ijtimoiy maqomini ifodalash vositasi sifatida qo’llanadi. Manqul otlar tilshunoslikda bir turdagi so’zning boshqa turga o’tishi natijasida hosil bo’lgan atoqli otlarni bildiradi; ular fe’l, sifat yoki umumiy ism shaklidan shaxs nomiga aylangan birliklardir (Ibn Manzur, 1984). Ushbu maqolaning asosiy maqsadi “Majolis un-nafois”da uchraydigan manqul atoqli otlarning yasalishi, ma’no tizimi, badiiy-estetik vazifasi va madaniy konnotatsiyasini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotning dolzarbligi Navoiy asarlarida arab tiliga xos onomastik qatlamning o’rni va uning o’zbek mumtoz adabiyotidagi funksiyasini belgilash zaruratidan kelib chiqadi. Ushbu ish arab onomastikasi bo’yicha klassik grammatik manbalar (Sibawayh, Ibn Jinni, Zamakhshariy), zamonaviy tilshunoslik yondashuvlari va “Majolis un-nafois” matni asosida olib boriladi.

Metodologiya (Methods). Ushbu tadqiqotda komparativ-

tipologik, semantik, morfologik tahlil va tekstologik yondashuvlar qo’llandi. Avvalo, arab grammatikasi va onomastikasi bo’yicha asosiy nazariy manbalar, jumladan Sibawayhning “Al-Kitāb”, Ibn Jinniyaning “Al-Khasa’is”, Zamakhshariy asarlari va Ibn Manzurning “Lisan al-Arab” materiallari o’rganildi. Keyinchalik “Majolis un-nafois”ning raqamli matni asosida undagi arabcha atoqli otlar saralandi, ular fe’l, sifat yoki ism asosida manqul otlarga bo’lindi. Har bir ismning arabcha shakli, morfologik modeli, semantik ildizi, Navoiy matnida qo’llanish konteksti va badiiy vazifasi matn ichida tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida 30 dan ortiq manqul ism o’rganildi, ulardan asosiylari maqolada batafsil sharhlanadi. Shuningdek, arab onomastikasidagi vazn modellari (fa’il, fa’l, fu’ayl, fa’lan) bilan “Majolis un-nafois”dagi ismlar solishtirildi. Analiz jarayonida navbatdagi bosqich sifatida nomlarning madaniy-ramziy funksiyalari ham aniqlangan bo’lib, bu yondashuv lingvomadaniy tadqiqot mezonlariga asoslandi.

Natijalar (Results). Tahlil natijalari shuni ko’rsatadiki, “Majolis un-nafois”da uchraydigan manqul atoqli otlar uch asosiy manbadan kelib chiqqan: fe’ldan ko’chirilgan manqullar, sifatdan ko’chirilgan manqullar va ismdan ko’chirilgan manqullar. Fe’l ildizidan yaralgan manqullar, asosan, harakat, amaliy faoliyat yoki ma’naviy yordam mazmunini ifodalaydi. Masalan, قوسم (Qosim) “taqsim

qiluvchi" ma'nosidan kelib chiqqan bo'lib, Navoiy uni "Qosim Anvar so'zida nur taqsim etar" tarzida tasvirlaydi (Navoiy, 1983, p. 73). Bu yerda ismning semantik ildizi bilan metaforik mazmun uyg'unlashadi. Xuddi shunday, رصن (Nasr) "g'alaba, yordam" ma'nosida fe'l ildizidan o'tgan manqul ism bo'lib, Navoiy uni ma'naviy yordam va g'oliblik ramzi sifatida tilga oladi.

Sifatdan o'tgan manqullar esa asarda shaxsning axloqiy va ruhiy fazilatlarini ifodalash uchun qo'llangan. دي عيس (Sa'id) — "baxtli, saodatli", ميرك (Karim) — "saxiy", عييفر (Rafi') — "yuksak", فيرش (Sharif) — "sharafi" kabi sifatlar shaxs nomiga aylanganida ular orqali ijobiy fazilatlar ramziy ifoda topadi. Masalan, "Karim adab va saxovatda yagonadir" jumlasida (Navoiy, 1983, p. 163) ismdagi sifat ildizining badiiy-funksional yukini ko'rsatadi.

Ismdan ko'chirilgan manqullar badiiy obraz yaratishda ramziy ma'noga ega bo'lgan birliklar bo'lib, ular orasida tabiat, hayvonot va kosmik hodisalar nomlari keng uchraydi. Masalan, دسأ (Asad) — "sher", لاله (Hilol) — "oy boshi", رذب (Badr) — "to'lin oy", مجن (Najm) — "yulduz". Navoiy bu ismlar orqali shaxslarning kuch-qudrati, go'zalligi yoki ilhomiy porloqligini ifodalagan. "Asadiy nazmida shijoat bor edi" degan jumla (p. 152) ismning asosiy leksik ildizi va obrazli ma'nosi birlashganini ko'rsatadi.

Manqullarning morfologik tuzilishi ham semantik mazmun bilan chambarchas bog'liq. Arab tilidagi eng keng tarqalgan vazn — fa'il (لي عي) bo'lib, u sifatdan manqul atoqli otlar yashash uchun xizmat qiladi. Masalan, دي عيس (Sa'id), ميرك (Karim), عييفر (Rafi'). Fe'ldan o'tgan manqullarda esa fa'l (ل عي) vazni faol bo'lib, masalan رصن (Nasr), لضرف (Fadl) singari shakllar ilm va ma'naviyat bilan bog'liq shaxslarni tasvirlashda ishlatilgan (Ibn Jinni, 1993). Shuningdek, fu'ayl (لي عي) vazni, masalan نيسح (Husayn) kabi shakllarda, yumshoqlik, ehtirom va diniy konnotatsiya beradi. Bu vaznlarning barchasi "Majolis un-nafois"dagi manqullarning ohangdorlik va estetik qiymatini oshirgan.

Tadqiqotning muhim natijalaridan yana biri shundan iboratki, manqullarning badiiy-funksional yuklamasi faqat semantik ildiz bilan emas, balki madaniy konnotatsiya bilan ham belgilanadi. Masalan, "Sa'diy", "Hiloliy", "Asadiy" kabi ismlar arab madaniyatida estetik va ruhiy timsollarga ega bo'lib, Navoiy ularni o'z shoirlik muhitiga moslashtirgan holda qo'llaydi. "Hilol" yangi hayot, yangilanish ramzidir; "Asad" jasorat timsoli; "Najm" ilhom va porloqlik belgisi (Al-Zamakhshari, 1963). Natijada arab onomastikasidagi ramzlar Navoiy asarida turkiy adabiy muhitning badiiy maqsadlariga moslashgan holda qayta talqin etiladi.

Muhokama (Discussion). Manqullarning "Majolis un-nafois"dagi lingvomadaniy o'rni o'zbek mumtoz adabiyotida arab onomastikasining qanchalik chuqur ildiz otganini ko'rsatadi. Navoiy atoqli otlarni shunchaki identifikatsiya vositasi sifatida emas, balki badiiy-estetik va ma'naviy obraz yaratish vositasi sifatida qo'llaydi. Bu yondashuv arab tilidagi an-naql (ko'chirish) hodisasining O'rta Osiyo adabiy muhitiga singib ketganini tasdiqlaydi. Masalan, "Qosim" ismidagi "taqsim qilish" semantikasi Navoiy talqinida "nur taqsim etuvchi shaxs" obraziga aylanadi; "Sa'diy" ismidagi "saodat" komponenti esa shoirming ruhiy pokligi va orifona tafakkurini ifodalovchi badiiy belgiga aylanadi.

Bundan tashqari, manqullar Navoiy uslubining axloqiy-estetik yo'nalishi bilan uyg'unlashgan. Sifat asosidagi manqullarda axloqiy fazilat, fe'l asosidagi manqullarda faoliyat va harakat, ismdan o'tgan manqullarda esa ramziy-estetik mazmun ustunlik qiladi. Bu tizim o'z navbatida, Navoiy biografik tasvirining semantik chuqurligini oshiradi. Arabcha manqullarning ohangdorligi, vazn-ritm uyg'unligi ham asarning poetik tabiatiga mos keladi. "Karim", "Rafi'", "Najm", "Badr" kabi ismlar fonetik struktura jihatidan badiiy matnga mos tushadi, bu esa asarning estetik yaxlitligini mustahkamlaydi.

Madaniy kontekstda qaralganda, manqullar Sharq islom madaniyatining umumiy ramziy tizimini aks ettiradi. "Nur", "Fadl", "Rafi'", "Sharif", "Tahir", "Nasr" kabi ismlar diniy, ijtimoiy, ma'naviy qiymatlarni yetkazadi. Navoiy bu ismlarni qo'llash orqali shoirlarning ma'naviy dunyosini, ruhiy yuksakligini va ilm-fazilat bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Natijada arabcha manqullar o'zbek adabiy muhitida universal ma'naviy semantikaga ega bo'ladi.

Xulosa (Conclusion). Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, "Majolis un-nafois"dagi manqul atoqli otlar arab onomastikasining semantik tizimi, ramziy-falsafiy mazmuni va fonetik estetikasi bilan chambarchas bog'langan. Ular Alisher Navoiy ijodida shaxslarning ruhiy portreti, axloqiy fazilati va ijtimoiy maqomini ifodalashda asosiy lingvopoetik vosita vazifasini bajaradi. Fe'ldan, sifatdan va ismdan ko'chirilgan manqullarning har biri semantik ildizga ega bo'lib, Navoiy ularni badiiy va ma'naviy talqin asosida ishlatadi. Manqullarning fonetik ohangdorligi, vazn modellari va madaniy konnotatsiyasi asarning estetik va falsafiy mazmunini yanada chuqurlashtiradi. Shunday qilib, manqullarning tahlili Navoiy asarlarida arab tilining lingvomadaniy ta'sirini, onomastik qatlamning badiiy funksiyalarini va Sharq adabiyotidagi ramziy tizimning barqarorligini ko'rsatib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Al-Zamakhshari, M. (1963). *Asās al-Balāgha*. — Cairo: Dar al-Fikr.
2. Ibn Jinni, A. (1993). *Al-Khasa'is*. — Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya.
3. Ibn Manzur, M. (1984). *Lisan al-Arab*. — Beirut: Dar Sadir.
4. Navoiy, A. (1983). *Majolis un-nafois*. — Toshkent: Fan nashriyoti.
5. Sibawayh, 'Amr. (1977). *Al-Kitāb*. — Beirut: Dar al-Kutub al-'Arabiyya.
6. Suyuti, J. (1985). *Al-Muzhir fi 'Ulum al-Lugha*. — Cairo: Dar al-Turath.
7. Versteegh, K. (2014). *Arabic Linguistic Tradition*. — London: Routledge.

Farzona NORKOBILOVA,
 Qarshi davlat universiteti talabasi
 farzonanorqobilova@gmail.com

Ilmiy rahbar: **G'iyosiddin SHODMONOV,**
 Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent.
 Qarshi davlat universiteti
 _shodmonov786@gmail.com

ABDULLA AVLONIY IJODIDA SULAYMON PAYG'AMBAR OBRAZI

Annotatsiya: ushbu maqolada Abdulla Avloniy ijodida, xususan, "Muxtasari tarixi anbiyo va tarixi islom" asarida Sulaymon alayhissalom timsolining badiiy va ma'naviy talqini yoritilgan. Shuningdek, unda Avloniy Sulaymon payg'ambar obrazi orqali adolat, donolik, sabr va ilohiy rahmat timsolini tasvirlagani hamda insoniyatning haqiqiy saodati ana shu fazilatlar bilan bog'liq ekani dalillangan. Bundan tashqari, Avloniyning "Muxtasari tarixi anbiyo va tarixi islom" asarida Sulaymon alayhissalomning payg'ambarlik, hukmdorlik va mo'jizaviy qudratlari adolat va rahm-shafqat bilan uyg'un holda tasvirlangani atroflicha tahlil qilingan. Sulaymon payg'ambar obrazi orqali Avloniy islomning asl mohiyati – ezgulik, ilm, poklik va adolat, bir so'z ilan aytganda, komillik g'oyalari targ'ib qilgani haqida ilmiy mushohada yuritgan va tegishli xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: *jadidchilik, donolik, ma'rifat, barkamollik, timsol, hikmat, rahbarlik.*

Annotation: this article examines the artistic and spiritual interpretation of the image of Solomon in the works of Abdullah Avloni, in particular in his work "Mukhtasari Tarikh Anbiyyah va Tarikh Islam". It also argues that Avloni, through the image of the Prophet Solomon, depicts the image of justice, wisdom, patience and divine mercy, and that the true happiness of humanity is associated with these qualities. In addition, Avloni's work "Mukhtasari Tarikh Anbiyyah va Tarikh Islam" describes the prophethood, sovereignty and miraculous powers of Solomon in harmony with justice and mercy. Through the image of the Prophet Solomon, Avloni scientifically observed and drew appropriate conclusions about the true essence of Islam - goodness, knowledge, purity and justice, in a word, the ideals of perfection.

Key words: *courage, wisdom, enlightenment, perfection, embodiment, wisdom, leadership.*

Аннотация: в данной статье рассматривается художественно-духовная интерпретация образа Соломона в творчестве Абдуллы Авлони, в частности, в его произведении «Мухтасари тарих анбийя ва тарих ислам». Также утверждается, что Авлони через образ пророка Соломона воплощает образ справедливости, мудрости, терпения и божественного милосердия, и что истинное счастье человечества связано с этими качествами. Кроме того, в произведении Авлони «Мухтасари тарих анбийя ва тарих ислам» описываются пророчество, суверенитет и чудотворные способности Соломона в гармонии со справедливостью и милосердием. Через образ пророка Соломона Авлони научно исследовал и сделал соответствующие выводы об истинной сути ислама – добре, знании, чистоте и справедливости, одним словом, об идеалах совершенства.

Ключевые слова: *мужество, мудрость, просвещение, совершенство, воплощение, мудрость, лидерство.*

Sulaymon alayhissalom obrazi insoniyat tarixiy tafakkurida chuqur iz qoldirgan payg'ambarlardan biridir. U haqidagi dastlabki ma'lumotlar Injilning "Podshohlar kitobi" hamda Tavrotning ayrim qismlarida uchraydi. Bu manbalarda Sulaymon (a.s) donishmandlik, adolat, boylik va qudrat timsoli sifatida tasvirlangan. U otasi Dovud alayhissalomning vorisi bo'lib, Quddusdagi muqaddas ibodatxona – Ma'badni qurdirgani, hayvonlar va qushlarning tillarini bilgani, adolatda tengsiz bo'lgani haqida ma'lumotlar beriladi.[5] Islom manbalarida, xususan, Qur'oni Karimda Sulaymon payg'ambar donolik, sabr va ilohiy hikmat timsoli sifatida yoritiladi. Naml surasining 15–44-oyatlarida u jinlar, qushlar va shamol ustidan hokimlik qilgan payg'ambar ekani zikr qilingan. Qur'onda Sulaymon hokimiyatdan mast bo'lmasdan, har doim Allohga shukr qiluvchi va adolatni imon bilan uyg'unlashtirgan timsol bo'lib gavdalangan. Islom tafsir va adabiyotlarida bu obrazning ma'naviy fazilatlariga urg'u berilgan bo'lib, u aqli podsho va solih inson timsoli sifatida talqin etilgan. [3]

Sulaymon payg'ambar obrazining turkiy badiiy

adabiyotdagi talqinlari ham alohida ahamiyatga ega. "Qissasi Rabg'uziy", "Qutadg'u bilig" hamda "Lison ut-Tayr" kabi asarlarda Sulaymon timsoli ilohiy adolat va tafakkur ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, Rabg'uziy o'z asarida uni sinovlardan o'tgan, sabr va tavba orqali najot topgan komil inson timsolida aks ettirgan.[4]

Ta'kidlash joizki, Sulaymon payg'ambar obraziga murojaat jadid adabiyotida ham o'ziga xos uslubda namoyon bo'lgan. Xususan, jadid adabiyotida Sulaymon obrazi yangicha – ijtimoiy va axloqiy mazmunda talqin qilindi. Jadidlar adolatli rahbar, xalq manfaati uchun fidoyi shaxs, ilm-u hikmat sohibi bo'lgan Sulaymon obraziga davr ruhi va o'z g'oyalari nuqtai nazaridan yangicha mazmun yukladilar. Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Cho'lpon, Munavvarqori Abdurashidxonov singari jadidlar asarlarida Sulaymon timsoli orqali ilm, tafakkur va adolatning milliy uyg'unlashdagi o'rni ifodalangan.

XX asr boshlarida shakllangan jadidchilik harakati o'zbek adabiyoti va ma'naviy hayotida yangicha fikrlash, islohotparvarlik va ma'rifatparvarlik ruhini olib kirdi. Bu davr adiblari diniy va

tarixiy shaxslarni yangi ma'noda talqin qilib, ularni zamonaviy hayot bilan bog'lashga intildilar. Shu jihatdan, Sulaymon payg'ambar obrazi jadid adabiyotida donolik, adolat va ma'naviy yetuklik ramzi sifatida alohida o'rin egallaydi. Jadid adabiyotida payg'ambar timsoli, asosan, insonni ruhiy poklash va tafakkurga chorlovchi badiiy vosita sifatida ishlatiladi. Sulaymon payg'ambar obrazi esa, bu jarayonda donolik, adolat va ma'rifat nurlarini taratuvchi eng yuksak timsollardan biridir. Jadidlar bu obraz orqali jamiyatda adolat va ilmning ustuvorligini targ'ib etganlar. Jumladan, Abdulla Avloniyning **"Turkiy guliston yoxud axloq"** asarining "Islomiyat" bobida islom butun insoniyatni ezigulikka, poklikka, halollikka va yaxshi xulqqa chorlovchi dindir, deya e'tirof qilingan. Insoniyatning mohiyati ham aslida yaxshi xulqdan iboratdir. Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom dunyoga eng go'zal axloq namunalarini tarqatib, insoniyatni zulmatdan nur sari yetaklaganlar. U zotning sahobalari ham ularning orqalaridan ergashib, sobit e'tiqod, sof qalb va halol mehnat bilan islom nurlarini butun jahonga yoydilar. Islomning mazmuni – ilm, hikmat, adolat, mehr-oqibat va sabr-toqatdir. Shu sababli u qisqa vaqt ichida butun Arabiston yarim orolidan tashqariga chiqib, olamni ma'rifat nuri bilan yoritdi. Islom madaniyati bilan dunyoda ilm-fan, san'at, adabiyot, falsafa va davlat boshqaruvi rivoj topdi. Ammo keyinchalik insonlar bu buyuk qadriyatlarni unutib, o'zlaridagi sof islomiy fazilatlarini boy berishdi. Avloniyning ta'kidlashicha, musulmonlar orasida ittifoq o'rniga nifoq, adolat o'rniga zulm, muhabbat o'rniga adovat, g'ayrat o'rniga sustlik, muruvvat o'rniga g'azab, saxovat o'rniga baxillik kirib keldi. Shu sababdan, ilgari ilm va hikmat bilan butun dunyoga nufuz qozongan musulmonlar endilikda inqiroz yoqasiga keldilar. Adolatli hukmdorlar o'rniga zolimlar, olimlar o'rniga johillar, bulbullar o'rniga qarg'alar, ilm ahli o'rniga manmanlar chiqa boshladi. Shoir bu holni chuqur iztirob bilan quyidagicha ifodalaydi:

Yetsa navbat o'lturar boyqush
 Sulaymon tomiga,
 O'rmaguchlar in qo'yar
 Afrosiyob ayvoniga.¹

Avloniy "Sulaymon tomiga boyqush o'tirar" misrasi orqali ma'naviy tanazzulni badiiy ifoda etadi. Uning nazarida, Sulaymon donolik, sabr va adolat timsolidir; agar bu fazilatlar yo'qolsa, eng buyuk saltanat ham boyqushlar maskaniga aylanadi. Ya'ni ma'naviyatdan yiroqlik hatto eng muqaddas joyni ham xarob qiladi. Bu timsol orqali yozuvchi Sulaymon payg'ambar obrazini adolatli jamiyat, ilm va axloqning qo'riqchisi sifatida keltiradi.

Avloniy fikricha, musulmonlar ilm-ma'rifat, adolat yo'lini

tutmagunicha jamiyatda haqiqiy uyg'onish bo'lmaydi. Ijodkor Sulaymon payg'ambar timsoli orqali ezigulik, ilm, adolat, poklik go'zal axloq kabi fazilatlarini targ'ib qilgan. U insoniyatning tanazzuli bu fazilatlarini yo'qotish bilan bog'liqligini chuqur ifodalaydi. Bir so'z bilan aytganda, shoir Sulaymon payg'ambar timsoli orqali adolatli va ma'naviy jamiyat g'oyasini ilgari suradi. Shundagina ma'rifat nuri porlab, insoniyat o'z yo'lini qayta topadi.

Bundan tashqari, Abdulla Avloniy o'zining **"Muxtasari tarixi anbiyo va tarixi islom"**[2] asarining Sulaymon alayhissalom haqidagi qismida: "Sulaymon alayhissalom payg'ambar va adolatli hukmdor bo'lganlar. U zot otalari kabi podshohlik bilan birga payg'ambarlik martabasiga ham ega edilar. Otalarining vasiyatlariga binoan Quddusdagi Bayt-ul-Muqaddas binosini yetti yil davomida qurib tamomlaganlar. Ularning hukmronligi keng bo'lib, Sharq va G'arb tomondagi davlatlar ham Sulaymon alayhissalomga bo'ysungan. Hatto, Yamandagi mashhur Bilqis ismli ayol podshoh ham u zotga itoat qilib, iymon keltirgan.

Janobi Haq Sulaymon alayhissalomga mo'jizali bir uzuk ato qilgan bo'lib, bu uzuk orqali u insonlar, jinlar, hayvonlar, qushlar va hatto shamol ustidan ham hukm o'tkazgan. Ularning har birini o'z joyida ishlatib, adolat bilan boshqargan. Sulaymon alayhissalomning bu xislatlari u zotning dono, adolatli, rahmdil va aql bilan hukm qiluvchi payg'ambar ekanini ko'rsatadi. U zotning shon-shuhrati, boyligi va qudrati bo'lishiga qaramay, har doim Allohga shukr qilib, o'zini Uning quli deb bilgan. U qirq yil davomida podshohlik qilib, 52 yoshlarida vafot etganlar".

Yuqoridagilardan ayon bo'ladiki, jadid adabiyotida Sulaymon obrazi yangi ijtimoiy mazmun kasb etib, xalqni ilm va tafakkurga, uyg'onish va adolat sari chorlovchi timsolga aylandi. Sulaymon alayhissalom obrazida ilm, kuch, donolik va adolat mujassam. Uning hayoti orqali Allohning qudrati, inson aqlining cheksiz imkoniyatlari va rahm-shafqat bilan boshqarilgan adolatli hokimiyatning namunasi ko'rsatilgan. Shu bois Sulaymon alayhissalom nafaqat payg'ambarlik, balki adolat va donolik timsoli sifatida ham tarixda chuqur iz qoldirgan.

Xulosa qilib aytganda, Sulaymon payg'ambar obrazining ildizlari Tavrot va Injildan boshlanib, Qur'oni karimda ma'naviy cho'qqiga yetdi. Keyinchalik u turkiy adabiyotda tasavvufiy va falsafiy talqinlar bilan boyidi, jadid adabiyotida esa millatni uyg'otuvchi, ilm, tafakkur va adolatga da'vat etuvchi timsol sifatida yangi mazmun kasb etdi. Shu tariqa, Sulaymon (a.s) siymosi asrlar davomida insoniyatni ezigulik, ilm va adolat sari chorlovchi doimiy ma'naviy ramzga aylandi.

¹ chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://staff.tiame.uz/storage/users/432/books/3CR8kOERgoxOQ6RudN6nkrx4va2PIUr1zFXAIX2b.pdf?utm_source=chatgpt.com

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdulla Avloniy, "Turkiy Guliston yoxud axloq" (tahrir va izohli nashr), – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 1994.
2. A. Avloniy. Muxtasari tarixi anbiyo va tarixi Islom & Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. 1-2 jild 31 - iyul, 2020
3. Qur'oni karim ma'nolari tarjimai. Tarjimon: Abdulaziz Mansur.
4. Rabg'uziy, Nosiruddin Burxonuddin. Qisasi Rabg'uziy, (ikkinchi kitob). – Toshkent: "Yozuvchi" nashriyoti, 1991. 240-b.
5. Muqaddas kitob. – Toshkent. 2020.

Vebsayt:

1. <https://www.ziyouz.com/kutubxona>
2. www.ibt.org.ru/muqaddas-kitob/lotin

Mashhura JONIUSOQOVA,
Qarshi davlat universiteti
Xorijiy tillar fakulteti 2-bosqich talabasi
mjoniusoqova@gmail.com

KAFKA VA TOG'AY MUROD ASARLARIDA ABSURD MOTIVI

Annotatsiya: ushbu maqolada Frants Kafka va Tog'ay Murod ijodida absurd motivining badiiy va falsafiy mohiyati tahlil qilinadi. Har ikki yozuvchi asarlarida insonning jamiyatdagi begonalashuvi, ruhiy iztiroblar, ijtimoiy tizimdagi adolatsizlik va mavjudlikning ma'nosizligi masalalari tahlil etiladi. Kafka asarlaridagi ekzistensial holatlar va Tog'ay Murod nasridagi real-absurd muhit o'rtasidagi o'xshashliklar ochib beriladi.

Kalit so'zlar: *absurd, ekzistensializm, begonalashuv, Kafka, Tog'ay Murod, badiiy tahlil.*

Аннотация: в статье анализируется художественная и философская сущность мотива абсурда в творчестве Франца Кафки и Тогая Мурода. Рассматриваются темы отчуждения человека, духовных страданий и бессмысленности существования. Особое внимание уделяется сходствам между экзистенциальными мотивами Кафки и реалистически-абсурдными элементами прозы Тогая Мурода.

Ключевые слова: *абсурд, экзистенциализм, отчуждение, Кафка, Тогай Мурод, художественный анализ.*

Annotation: this article analyzes the artistic and philosophical essence of the motif of absurdity in the works of Franz Kafka and Togay Murod. It explores the themes of alienation, spiritual suffering, and the meaninglessness of existence. The study also highlights the similarities between Kafka's existential absurdity and Togay Murod's realistic-absurd narrative style.

Key words: *absurd, existentialism, alienation, Kafka, Togay Murod, literary analysis.*

Kirish. XX asr adabiyotining eng muhim xususiyatlaridan biri – inson tafakkurining inqiroz holatini, mavjudlikning ma'nosizligi va ijtimoiy begonalashuvni badiiy ifoda etishdir. Bu davrda dunyo urushlari, siyosiy zo'rvonlik, sanoatlashtirish va texnokratik jamiyatning insoniyat qadriyatlariga ta'siri natijasida yozuvchilar insonning ruhiy iztiroblarini, ichki bo'shliq va izolyatsiya holatini chuqur tahlil qilishga yo'naldilar. Ana shu jarayonda absurd tushunchasi adabiy-falsafiy tafakkurning markaziga aylandi. Absurd (lot. Absurdus – "mantiqsiz", "bema'ni") tushunchasi avvalo ekzistensializm falsafasi bilan bog'liq bo'lib, insonning hayotdagi ma'noni izlash jarayonida to'qnash keladigan mantiqsizlik va bevositalik holatini ifodalaydi. Frans Kafka bu g'oyani badiiy shaklda ifoda etgan yozuvchi sifatida tanilgan. Uning "Jarayon", "Qal'a", "Metamorfoza" kabi asarlarida inson hayotining tartibsizligi, byurokratik tizimning shafqatsizligi va mavjudlikning ma'nosizligi tasvirlanadi. Kafka asarlarida absurd inson va dunyo o'rtasidagi uzilish, muloqotsizlik, begonalashuv shaklida namoyon bo'ladi. O'zbek adabiyotida esa bu motiv milliy zaminda, ijtimoiy-ma'naviy kontekstda yangicha mazmun kasb etgan. Tog'ay Murod o'z asarlarida hayotning mantiqsiz, lekin chuqur insoniy mohiyatini ochib beradi. Kafka va Tog'ay Murod ijodidagi absurd motivi o'zaro ruhiy yaqinlikka ega bo'lsa-da, ularning badiiy yondashuvi, estetik mezonlari va falsafiy ildizlari farqlidir. Maqolada absurdning psixologik, falsafiy va badiiy mohiyati, shuningdek, har ikki yozuvchining ijodida insonning mavjudlik izlanishlari qanday badiiy shakllanganini tahlil qilish nazarda tutiladi.

Asosiy qism. Absurd tushunchasining falsafiy va

adabiy ildizlari. Absurd tushunchasi adabiyot va falsafaning kesishgan nuqtasida shakllangan. U inson hayotining mantiqsizligi, mavjudlikning izoh topmasligi va tafakkurning chegaralarini anglash natijasida paydo bo'lgan tushunchadir. Falsafa tarixida bu g'oya avvalo Søren Kierkegaard, Albert Camus, Jean-Paul Sartre kabi ekzistensialistlar tomonidan rivojlantirilgan. Ayniqsa, Albert Camusning "Sisif afsonasi" asarida absurd inson hayotining asosiy paradoksi sifatida talqin qilinadi: inson hayotida ma'no izlaydi, biroq olam bunday ma'noni taqdim etmaydi. Adabiyotda esa bu g'oya eng avvalo Frans Kafka ijodi orqali o'zining badiiy shaklini topgan. Kafka asarlarida hayot – bu tushunarsiz, mantiqsiz, biroq ich-ichidan tanish voqelikdir. Uning qahramonlari ko'pincha biror aybni bilmasdan jazolanishadi ("Jarayon"), yoki ma'nosiz tuzum doirasida yashashga majbur bo'lishadi ("Qal'a"). Shu tarzda yozuvchi insonning zamonaviy byurokratik tizimda, begonalashgan dunyoda o'z "men"ini yo'qotishini ko'rsatadi.

Kafka asarlarida absurdning falsafiy mohiyati.

Kafka o'z asarlarida inson hayotini mantiqsiz qonunlar boshqaradigan tizim sifatida tasvirlaydi. "Jarayon" romanining bosh qahramoni Yozef K. Hech qanday sababsiz ayblanadi, biroq u o'z aybining mohiyatini tushuna olmaydi. U adolatni izlab sud, byurokratiya, insonlar bilan muloqot qiladi, lekin har gal yanada chuqurroq noaniqlikka botadi. Bu holat absurdning eng tipik ko'rinishidir inson mantiqsiz tizim bilan to'qnashadi, lekin undan chiqish yo'lini topa olmaydi. Kafka asarlaridagi dunyo metafizik zulmat holatidadir. U yerda sabab va oqibat bog'liqligi yo'q, inson esa o'z taqdirining sababsiz qurboni. "Metamorfoza"

asarida Gregor Zamzaning hasharotga aylanishi – absurd hayotning ramzidir. U tirik, lekin jamiyat va oilasi uchun endi mavjud emas. Kafka bu orqali insonning jamiyatdagi o'rnini, uning begonalashuvini, ichki izolyatsiyasini ochib beradi. Kafka asarlarida tizim va shaxs to'qnashuvi doimiy motivdir. U insonning ozodlik istagini, lekin shu bilan birga uning ojizligini ko'rsatadi. Shu sababdan Kafka ijodi absurdning "falsafiy" bosqichi sifatida qoraladi – u hayotning ma'nosizligini, biroq shunga qaramay yashash zaruratini tasvirlaydi.

Tog'ay Murod asarlarida absurdning milliy talqini.

Tog'ay Murod o'z asarlarida o'zbek xalqining ruhiyatini, ijtimoiy adolatsizlikni, insonning ma'naviy iztirobini chuqur yoritadi. Uning qahramonlari Kafka qahramonlari singari "begona" emas, balki vijdonli, sokin, ammo ich-ichidan isyonkor insonlardir. "Otamdan qolgan dalalar" romanida inson va jamiyat o'rtasidagi ziddiyat ko'plab ramziy holatlar orqali tasvirlanadi. Qahramonning yer, xalq, ota merosi bilan bog'liq kurashi absurd tusini oladi – chunki u adolatni topolmaydi, biroq kurashishni to'xtata olmaydi. Bu holat Kafka qahramonlarining mantiqsiz izlanishlarini eslatadi. "Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi" asarida esa absurd motivi yanada chuqurroq – bu yerda hayotning o'zi o'limdan qiyinroq, insonning yashash sababi yo'qolgan, ammo yashash majburiyati davom etadi. Kafka qahramoni mantiqsiz tizimda yo'qolsa, Tog'ay Murod qahramoni o'z xalqining og'rig'ini, dardini his etgan holda yo'qoladi. Shu bois uning absurd dunyosi befarq emas – unda og'riq, vijdon va insoniy iztirob bor.

Kafka va Tog'ay Murod ijodida umumiylik va farqlar.

Har ikki yozuvchi ijodida asosiy umumiylik – insonning ma'nosizlikka duch kelgan holatini tasvirlashdir. Kafka uchun bu – ekzistensial, falsafiy muammo; Tog'ay Murod uchun esa – milliy va ma'naviy muammo. Kafka asarlarida qahramonlar o'z taqdiriga nisbatan ojiz, ular bilan muloqot qiluvchi kuchlar – tizim, sud, hokimiyat – mavhum. Tog'ay Murodda esa bu kuchlar aniq ko'rinishda: jamiyat, hokimlar, befarq odamlar. Kafka absurdni ontologik darajada ko'rgan bo'lsa, Tog'ay Murod uni axloqiy va ijtimoiy darajada ochadi. Biroq ularni bog'lab turuvchi narsa – insonning o'zligini izlash, haqiqatni topish yo'lidagi iztiroblaridir. Har ikkisi uchun absurd – bu umidsizlik emas, balki insonning ichki uyg'onishiga sabab bo'ladigan sinovdir. Kafka "mantiqsiz hayot"ni ochsa, Tog'ay Murod "mantiqsiz jamiyat"ni tasvirlaydi. Shu bois, Kafka va Tog'ay Murod ijodini bir kontekstda o'rganish absurdning universal va

milliy ko'rinishlarini anglash imkonini beradi.

Absurdning badiiy ifodasi va psixologik tahlil. Kafka va Tog'ay Murod asarlarida absurd nafaqat voqelikning mazmunida, balki badiiy shakl va psixologik tahlilda ham namoyon bo'ladi. Kafka minimal dialog, qisqa, lekin og'ir tasvirlardan foydalanadi. U so'zlarning o'zini mantiqsizlikka bo'ysundiradi. Tog'ay Murod esa xalqona tilda, og'ir, chuqur ritmik jumlar bilan inson qalbini ochadi. Ularning asarlarida ichki monolog, ramz, tush, tashbeh kabi san'at vositalari absurdni chuqurlashtiradi. Kafka uchun bu – hayotning mantiqsiz, tushga o'xshash shakli; Tog'ay Murod uchun esa – xalq ruhiyatining ichki iztirobi. Psixologik jihatdan har ikkala yozuvchi qahramonlarini "chegarada turgan inson" sifatida ko'rsatadi. Bu inson jamiyatdan, o'z "men"idan, hatto Xudodan ajralgan. Shu sababli absurd ularning ruhiy izlanishining markazida turadi.

Xulosa. Frans Kafka va Tog'ay Murod ijodini absurd motivi orqali o'rganish nafaqat ikki adibning badiiy olamini tahlil etish, balki butun insoniyat tafakkurida yuz bergan ruhiy inqiroz va ma'naviy izlanishlarni anglash imkonini beradi. Har ikki yozuvchi o'z davrining eng og'riqli muammolarini – insonning begonalashuvi, ma'nosizlik, adolatsizlik va vijdon azobini o'ziga xos badiiy tilda ifodalagan. Kafka asarlarida absurd motivi falsafiy va ekzistensial yo'sinda ochiladi. U hayotning o'zini mantiqsiz, insonni esa bu mantiqsizlik ichida yo'qolgan, o'zligini anglashga intilayotgan mavjudot sifatida tasvirlaydi. "Jarayon", "Metamorfoza", "Qal'a" kabi asarlarda inson o'z hayotining sababini topolmaydi, tizim bilan kurashadi, lekin bu kurash ma'nosiz, natijasiz yakunlanadi. Shu tarzda yozuvchi insonning zamonaviy dunyodagi holatini – ma'nosizlikka mahkum mavjudlikni ko'rsatadi. Tog'ay Murod esa absurdni milliy va ijtimoiy kontekstda talqin qiladi. Uning qahramonlari millat, yer, adolat, vijdon kabi qadriyatlar bilan yashaydi, biroq ular yashayotgan jamiyatda bu qadriyatlar qadrsizlanadi. Shu bois ularning kurashi, orzulari, hatto yashashi ham absurd tusini oladi. "Otamdan qolgan dalalar", "Momo Yer", "Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi" kabi asarlarda inson o'z hayotini tushunishga urinsa-da, tizim, jamiyat yoki taqdir unga qarshi turadi. Bu holat o'zbek adabiyotida absurdning milliy shakli sifatida ko'riladi. Psixologik jihatdan har ikkala yozuvchi qahramonlarini "chegarada turgan inson" sifatida ko'rsatadi. Bu inson jamiyatdan, o'z "men"idan, hatto Xudodan ajralgan. Shu sababli absurd ularning ruhiy izlanishining markazida turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kafka F. Jarayon. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1988.
2. Kafka F. Metamorfoza. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1982.
3. Tog'ay Murod. Otamdan qolgan dalalar. – Toshkent: Sharq, 2008.
4. Tog'ay Murod. Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004.
5. Camus A. Sisif afsonasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012.
6. Sartre J. – P. Ekzistensializm – bu gumanizm. – Moskva: Respublika, 1999.

Maftuna O'KTAMOVA,
Samarqand davlat universiteti Urgut filiali
o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi
2-bosqich talabasi

SAID AHMADNING “QORAKO'Z MAJNUN” HIKOYASIDA INSONIYLIK VA SADOQAT MASALASI

Annotatsiya: mazkur maqolada yurtimizning sevimli yozuvchilaridan biri bo'lmish Said Ahmad ijodidagi “Qorako'z Majnun” hikoyasining mazmuniy jihatlarini, g'oyalari haqida fikr-mulohazalar yuritilgan. Hikoyadagi obrazlarning psixologik teranligi, muallifning uslubi va mavzuga yondashuvi o'rganilib, adabiy – ma'naviy qadriyatlari yoritiladi. Shuningdek, yozuvchining ijodidagi “Qorako'z Majnun” hikoyasining mazmun-mohiyati haqida ham batafsil ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Said Ahmad, hikoya, adabiyot, Bo'rixon, qorako'z Majnun, Qumri, inson ruhiyati, sadoqat.

Annotation: this article discusses the content and ideas of the story “Qorako'z Majnun” by Said Ahmad, one of the favorite writers of our country. The psychological depth of the characters in the story, the author's style and approach to the topic are studied, and its literary and spiritual values are highlighted. Detailed information is also provided about the content and essence of the story “Qorako'z Majnun” in the writer's work.

Key words: Said Ahmad, story, literature, Borikhan, black-eyed Majnun, Qumri, human spirit, loyalty.

Аннотация: в статье рассматриваются содержание и идеи повести «Каракуз Меджнун» Саида Ахмада, одного из любимых писателей нашей страны. Изучаются психологическая глубина образов героев повести, авторский стиль и подход к теме, а также освещаются её литературные и духовные ценности. Также даются подробные сведения о содержании и сути повести «Каракуз Меджнун» писателя.

Ключевые слова: Саид Ахмад, история, литература, Бурихан, черноглазый Меджнун, Кумри, человеческий дух, преданность.

Kirish. Said Ahmad o'zbek adabiyotining atoqli adiblaridan biridir. Yozuvchining bolaligi Toshkentda Elbek, G'afur G'ulom, Oybek kabi yozuvchi va shoirlar davrasida o'tgan va bu uning yozuvchi bo'lib shakllanishida muhim ahamiyatga ega. Uning asarlarida insoniylik, vijdon, muhabbat va jamiyatdagi ziddiyatlar asosiy mavzular sifatida namoyon bo'ladi. “Qorako'z Majnun” hikoyasi ham ana shunday ruhiy va axloqiy masalalarni o'rta tashlaydigan asarlardan biridir. Yozuvchi unda soddaligi bilan yuksak insoniy tuyg'ularni aks ettiradi.

Ona yurtimizda istiqloq e'lon qilinganda atoqli adibimiz Said Ahmad 72 yoshda edi. Keksa bo'lishiga qaramay, u hammani lol qoldirib, xuddi yoshlardek yeng shomarib, g'ayrat va shijoat bilan ijodiy hamda ijtimoiy faoliyatini davom ettirdi. Chin badiiy iste'dod keksalikni tan olmaydi, degan naqlni adibimiz amalda isbot etgan. Adib avvalgidek quvnoq, jo'shqin hajviyalar, o'ychan, g'amgin, fojyaviy hamda hikoyalar yaratishda davom etdi. Birin-ketin “Xandon pista”, “Bir o'pichning bahosi”, “Yo'qotganlarim va topganlarim” kabi kitoblari, yangi saylanma asarlari chop etildi.

Said Ahmad istiqloq yillarida ham hayotdagi o'zgarishlar haqida ko'plab maqola, badiialar yozdi, avvalgidek quvnoq yumoristik asarlarni xalqqa namoyon etdi. “Xandon pista”, “Qorako'z Majnun”, “Ot bilan

suhbat”, “Azroil o'tgan yo'llarda”, shuningdek, lager hayoti xotiralari bilan bog'liq turkum hikoyalari alohida ajralib turadi. Dadil aytishimiz mumkinki, respublika adabiy – madaniy hayotida jiddiy hodisa bo'ldi. XX asr yakunida chop etilgan “Yo'qotganlarim va topganlarim” kitobi sal burunroq maydonga kelgan. Said Ahmadning “Qorako'z Majnun”, H.Qodiriyning “Abdulla Qodiriyning so'nggi kunlari”, Z.Saidnosirovaning “Oybegim mening” asarlari bilan birgalikda XX asr o'zbek adabiyotining yorqin, o'ziga xos jonli lavhalarini tashkil etadi. Ularni bemalol jahon adabiyotining mashhur namoyondalari haqida bitilgan shu xildagi esse – xotiralar qatoriga qo'yish mumkin. “Yo'qotganlarim va topganlarim” turidagi kitobni faqat Said Ahmadgina yozishi mumkin edi. Bu kitob adabiyotimizning mash'um totalitar rejim zamonlarida bosib o'tgan mashaqqatli va ziddiyatli yo'li – adiblarimiz qanday og'ir sharoit, vaziyatlarda yashab ijod etgani, o'sha zamonlarda ham asl insoniy fazilatlarini saqlab qolgani, noyob badiiy durdonalar yaratishga erishgani to'g'risida haqqoniy tasavvur beradi. Kitob muallifi ulkan allomani quruq himoya qilish, ular sha'niga hamd-u sanolar yog'dirish yo'lidan bormaydi, ularni hayotda qanday bo'lsa shundayligicha ko'rsatadi; shaxsiyatidagi, ijodidagi ojiz, ziddiyatli o'rinlarni, ularning injiqliklarini ham ro'y-rost aytadi. Kezi kelganda, bu borada o'zini ham ayamaydi. Bu hol o'quvchiga aslo

malol kelmaydi. Aksincha, o'sha ulkan siymolarga nisbatan hurmat-ehtiromimizni oshiradi, ularni to'g'ri tushunishga, asarlaridagi, shaxsiyatidagi, shaxsiy hayotidagi ojiz, ziddiyatli jihatlarni anglashga undaydi. Aslida, adabiyot ilmining bosh maqsadi ham shu. Ayni shu fazilati bilan ilmiylikka aslo da'vo qilmaydigan bu kitob ba'zi "sof" ilmiy tadqiqotlardan ko'ra ilmiylikka ko'proq daxldordir.

E'tibor berilsa, "Qorako'z Majnun" hikoyasida imon-e'tiqodli, go'zal inson, Alomat onaxonning bu yorug' dunyodan armon, alam-o'kinchlar bilan vidolashuviga sabab bo'lgan oqpadar o'g'lon milliy – axloqiy qadriyatlarimizni toptashga qaratilgan mudhish siyosatning ham jirkanch mahsuli, ham ayanchli qurbonidir.

Saodat aya Bo'rixonni dunyoga keltirgan paytida dalada bo'rilar ham bolalaydi. Bo'ri bolalagan paytda dunyoga kelgani uchun ham Bo'rixon deya ism qo'yishgan. Saodat aya Bo'rixonni boshqa dinga kirganini bilgan vaqti seni men emas bo'ri tuqqan degan gaplari odamni junbushga keltiradi. Ona uchun din-diyonat, milliy, diniy qadriyatlar el-yurtchilik har narsadan ustun turadi. Shuning uchun Bo'rixondan ko'ngli soviy boshlaydi va uni yo'qlikka topshiradi. Ketar chog'i undan yuz o'giradi. Endi ona sahar namozida o'g'lini eslamay qo'yadi. Hikoyada Saodat ayaning go'zal yoshlik pallalari, Bo'rixonning tug'ilishi va uning boshqa yurtlarda yurib onasi ko'nglini o'ksitgan noxush qilmishlarining mo'jaz tarixi bayon qilinadi. Vafot etar mahalida ham Saodat ayaning hayot mazmunini, bu dunyoga kelish-ketish hodisasi juda tabiiy – muslimona anglagani farzandlari hamda nevaralarini chaqirib, ularga qilgan vasiyati yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu esa Saodat ayaning oqila ayol bo'lganidan darak beradi.

Said Ahmadning "Qorako'z Majnun" hikoyasi yakunida har qanday kitobxonning ko'ziga yosh keltiradigan darajadagi ta'sirli hikoya deyishimiz mumkin. Hikoyada juda katta ma'no–mazmun jamlangan. Darhaqiqat, aytib o'tadigan bo'lsak, Said Ahmadning bu hikoyasi o'ziga xos mahorat bilan yaratilgan va bu

asar ta'sirchanlik bilan yozilgan asarlar sirasiga kiradi. Saodat aya barcha farzandlariga birdek mehribon edi. Baxti ochilmagan qizi Qumriga ham har duosida baxt so'rar edi. Qumri o'sha davr va hozirgi davr ayollariga o'rnak bo'la oladigan sabrli va mehribon ayol timsolida keltirib o'tilgan. Lekin hayot sinovlari uni ham chetlab o'tmagan, uning ikki marotaba turmush qurgani, ammo farzandsizlik sababli ajrashganini ko'rishimiz mumkin. Ko'rinishidan bag'ritosh bo'lsa-da, ruhan samimiy ochiqko'ngil, sabrli ayol timsolidir. Saodat ayaning farzandlari orasida Bo'rixondan boshqa farzandlarining mehr va muhabbatini ko'rishimiz mumkin, ammo Bo'rixon bunga teskari edi. Go'yoki, Bo'rixon onasining oldidagi mehr va sadoqati yo'qolib Qorako'z Majnunga o'tib qolgan, desak also mubolag'a bo'lmaydi. Qorako'z Majnun doim onaxonga ergashib, bir zum ham yolg'iz qoldirmaydi, hatto onaxonning farzandlarining uyini ham yaxshi eslab qolgan. Mana shu, Qorako'z Majnun onasini unutib yuborgan Bo'rixondan ming marta mehrliroq edi. Saodat aya kunlab shifoxonada yotganida ham deraza yonidan ketmagan edi. Saodat ayaning o'limidan so'ng Qorako'z Majnun qilgan harakatlari inson qalbini o'rta yuboradi. Saodat ayaning vafotidan so'ng u farzandlarining uyidan Saodat ayani izlashni bas qilmadi. Qorako'z Majnun odamlarning: "o'ylamasdan, quturgan it" – deb o'ylashlari oqibatida qurbon bo'lib, ko'ksini miltiq o'qlari kemirdi.

Xulosa. Darhaqiqat, o'zbek adabiyotining zabardast vakili Said Ahmad qalamiga mansub "Qorako'z Majnun" asari o'ziga xos mahorat va ta'sirchanlik bilan yozilgan. Asarda ona timsoli g'oyat ta'sirchan ifodalangan. Bo'rixon iymoni bilan birga Vatanini, tilini, oilasini, o'zligini unutib bo'lgandi. Shu o'rinda Qorako'z Majnun laqabli itga to'xtalsak, to'g'ri, u jonzot, lekin uning ishi insonning ishidan ulug'roq bo'ldi. Farzand onasiga itchalik qaray olmagan juda ayanchlidir. Hikoya juda ta'sirli. Insonlarni bir-biriga mehrliroq bo'lishiga, o'z tili, dinini oyoqosti qilmasdan, o'zligi va insoniylik bilan yashashga undaydi. Hikoyada yozuvchi juda ham og'riqli, mulohazali holatlarni qalamga olgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Husanboyeva Q. Adabiyot – ma'naviyat va mustaqil fikr shakllanish omili. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.
2. Babanskiy Yu. K. Hozirgi zamon umumiy ta'lim maktabida o'qitish metodlari. – T.: O'qituvchi, 1990.
3. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – T.: O'qituvchi, 2002.

Shahrizoda SHOG'DOROVA,
Alfraganus universiteti nodavlat oliy ta'lim muassasi
1-bosqich magistratura talabasi
Ilmiy rahbar: N.AVAZOV,
Filologiya fanlari doktori (DSc)

MIRZO KENJABEK SHE'RIYATIDA VATAN MADHI

Annotatsiya : maqolada Mirzo Kenjabekning 1982-yilda nashr etilgan "Maktublarim" she'rlar to'plami o'qib chiqildi. She'rlarida vatan tuyg'usi ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: *lirik tur, tashxis, tashbeh.*

Аннотация: в статье анализируется сборник стихов Мирзо Кенжабека «Мои письма», изданный в 1982 году. Его стихи воспитывают чувство патриотизма.

Ключевые слова: *лирический жанр, диагноз, метафора.*

Annotation: the article analyzes Mirzo Kenjabek's collection of poems "My Letters", published in 1982. His poems promote a sense of patriotism.

Key words: *lyrical genre, diagnosis, metaphor.*

Kirish. Inson yashar ekan, tanasi suv bilan tirik, ruhiyati esa adabiyot bilan abadiy yashaydi. Negaki, adabiyot orqali biz o'zligimizni anglaymiz, qalblarimiz orom topadi. Bir o'ylab ko'ringchi, agar adabiyot bo'lmasa nima bo'ladi? Inson go'yoki, robotga aylanadi. Ishlaydi, pul topadi, umr kechiradi. Hayoti xuddi rangsiz sur'atga aylanadi. Adabiyot kirib borgan qalblar esa yashash mohiyatini, uning go'zalliklarini his qiladi. Har bir millatning adabiyoti uning o'tmishi haqida so'zlaydi. Jumladan, adabiyot inson ichki kechinmalarini, uning ruhiy holatini yaxshilashga yordam beradi. Oxir-oqibat bu adabiyot ustoz rolini o'ynaydi. Biz – shoir, ijodkor xalqmiz. Zaminimizda she'riyat chuqur ildiz otgan, rivojlangan. Hattoki, daslabki, asarlarimiz ham she'riy yo'sinda og'izda aytilgan. Bunga turli xil misollar keltirishimiz mumkin. "Xalq og'zaki ijodi" dan Alpomish, Go'ro'g'li, Ravshanxon kabilar. Bu dostonlarda vatanni sevis, mardlik, tarbiyaviy, jasurlik g'oyalar ilgari surilgan. Yoki, laparlar, maqollar, topishmoqlarni ham o'rni bo'lakcha. Ular orqali ham biz o'zimiz uchun kerakli hikmatlarni anglashimiz mumkin.

Hozirgi o'zbek adabiyoti, xususan, she'riyat jamiyatimizning ma'naviy-ma'rifiy jihatdan yuksalishiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. She'riyat orqali zamondoshlarimizning his-tuyg'ularini aks ettirish, yurtimizning har bir aholisi qalbida shukronalik, porloq kelajak uchun ishonchni mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Bugungi kunda she'riyatimizning tabiati va zamiridagi g'oyani, badiiy tamoyillarini aniqlash orqali o'zbek she'riyatining istiqbolini belgilab beradi. Barchamizga ayonki, adabiyot jamiyat bilan bog'langan. Ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlari, avvalo, lirikada aks-sado beradi. Shu kabi xislatlar bilan alohida o'rin kasb etadi.

Hurmatli Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek: "Biz ma'naviy qadriyatlarni tiklashni, milliy o'zlikni anglashning o'sishidan, xalqning ma'naviy sarchashmalariga, uning ildizlariga qaytishdan iborat uzviy, tabiiy jarayon deb hisoblaymiz"[1]

Badiiy adabiyotning uzoq asrlik taraqqiyoti davrida xilma-xil asarlar yaratilgan bo'lib, badiiy asarlar shakl va hajm jihatidan bir-biridan farq qilishiga qarab adabiy turlarga ajratilgan. Adabiy asarlarning nutqiy tashkillanishi, tasvir predmeti, obyekti va subyekti munosabati kabi jihatlari bilan umumiylik kasb etuvchi yirik guruhga adabiy tur deyiladi. Adabiy tur va janrlar badiiy adabiyotdagi asarlarning shakliga, tuzilishiga, ijodkorning hayotni tasvirlash uslubiga ko'ra ajratiladigan adabiy nazariy tushuncha deb aytiladi. Biz an'anaviy ravishda badiiy asarlarni uchta yirik

guruhga: **epik, lirik va dramatik** turlarga ajratib o'rganamiz.[2]

Adabiy turlar ichida **lirik** tur muhim ahamiyatga ega. **Lirika** adabiy tur sifatida qadimdan shakllangan. U o'zining bir qator xususiyatlariga egadir. Lirikaning belgilovchi xususiyati sifatida uning tuyg'u-kechinmalarni tasvirlashi olinadi. Lirikada voqea muhim emas, unda shoiming his-tuyg'ulari va kechinmalari birinchi o'rinda turadi. Birorta she'rni o'qir ekansiz, go'yoki bu she'r siz uchun atab yozilgandek. Chunki sizni ruhingiz mana shu she'r orqali oziqlanadi. She'rlar inson qalbiga orom bag'ishlaydi. Xuddi rassom portretini turfa xil ranglar bilan bo'yaganidek, she'r ham bizning ruhimizni o'zining turli xil hislari bilan bezaydi. Lirik asarlar hayotni teran anglashingizga yordam beradi.

Adabiyotshunos olim Q.Yo'ldoshevning: "Lirik turdagi asarlar uchun asosiy narsa tuyg'u va hissiyotga yo'g'rilgan hayotiy hikmat ifodasini berishdir. Lirikada voqealar tasviri, xarakter mantig'i emas, ruhiy holat tasviri, hissiyot ifodasi, tuyg'ularning samimiyati muhimdir. Chinakam lirik she'r tinglovchi, yo o'quvchiga faqat zavq beribgina qolmay, uning emotsional-axloqiy imkoniyatlarni uyg'otadi, faoliyatga undaydi" – degani bejiz emas.[3]. Darhaqiqat, lirika bu inson qalbi bilan uzviy bog'langan. Unda hissiyotlar gapiradi. Har bir o'quvchi she'rni o'qish davomida hattoki bir satridan ham o'ziga xulosa chiqara oladi. E'tibor qaratsangiz, shoirtabat insonlar har qanday holatlardan ta'sirlanadi. Lirik turdagi asarlarda, avvalo, axloqiy g'oyalar ilgari surilgan bo'lishi lozim. Undan axloqiy ozuqalar olishimiz ham kerak. Negaki, u inson qalbi bilan bog'langan.

Adabiyotshunos olim D.Quronovning: "Hozirgi she'riyat janrlarini lirik kechinma subyekti va obyekti nuqtayi nazaridan tasniflash maqsadga muvofiq ekanligini ta'kidlaymiz. Bu janrlardan lirikaning asosiy janrlari sifatida ijroviy lirika, personajli lirika, meditatif lirika va tavsifiy lirika (va uning ko'rinishlari: peyzajli rikasi va voqeaband lirika) farqlanadi. Avvalo, mazkur tasnif bilan bog'liq bitta muhim nuqta – avtopsixologik lirikani alohida ajratmayotganimiz sababini izohlab o'tishga zarurat bor. Gap shundaki, lirik asarlarning aksariyati avtopsixologik xarakterda, ya'ni ushbu shakl universal tabiatga ega: meditatif lirika ham, tavsifiy lirika ham shaklan avtopsixologik bo'laveradi"[4]

Lirik turda ijodkorning o'sha voqealikka bo'lgan bir lahzalik, oniy his-tuyg'ulari asarda aks etadi. Ya'ni lirik qahramonning ruhiyati, kechinmalari tasvirlanadi. Uning muhim xususiyatlari ham shundan iboratdir. Har qanday yozuvchi yoki shoiming ijodiy

kamolotga erishuvi, eng avvalo, uning milliy g'oya va qadriyatlarga sadoqati hamda ularni o'z ijodida poetik jihatidan nechog'lik mahorat bilan yuksak darajada ifodalay olish imkoniyatiga bog'liq.

Qalami o'tkir shoir, tarjimon, jurnalist Mirzo Kenjabek xalqimizning qalbiga vatanparvarlik, erkinlik va tabiatga, oilaga bo'lgan muhabbatni tarannum etuvchi she'rlari bilan kirib bordi. Adabiyotimizda o'zining o'chmas izini qoldirdi. Shoir yoki ijodkorning kamolotga erishuvi, eng avvalo, uning milliy g'oya va qadriyatlarga qanchalik sadoqat va ularni o'z ijodida qo'llay olishdadir. Ana shunday milliylikni, Vatanga bo'lgan cheksiz muhabbatni o'z ijodida mahorat bilan yoritgan. She'rlarini o'qishni boshlar ekansiz, har bir satrlarida o'ziga xoslik, timsollar, istiyoralar yaqqol sezilib turadi. Vujudingizda ajib hislar uyg'onadi, qalbingiz orom topgandek bo'ladi.

Sahroi Kabirda yozsam ko'nglimni,
 Ruhimda chinorday turding ko'karib.
 Zardusht edim men–qutlug' o'to'zing,
 Budparast bo'ldim men, sanam but – o'zing.
 Sensan e'tiqodim, o'zingsan tangrim,
 Mangu sig'inmoqqa loyiq yurt – o'zing.

Shoir bu misralari orqali dunyoning eng diqqatga sazovor joylarida bo'lsam ham, doimo yurtim meni qalbmida, go'yoki, chinor daraxtdek mangu qoladi. Bu yerda **tashbeh** usulidan mahorat bilan foydalanganlar. Ya'ni biz bilamizki, chinor daraxti umrboqiyiligi bilan boshqa daraxtlardan ajralib turadi. She'rdagi satrlar bilan ona yurtga bo'lgan muhabbati shunchalar yuksakki, agar u zardusht bo'lsa, o't misoli ulug'. Bilamizki, "Zardushtiylik" dinini asosini otashparastlik tashkil etadi. Bu yerda ham shoir **tashbeh** san'atidan foydalanganini ko'rishimiz mumkin. Inson e'tiqodi, dinisiz misli bo'sh idishdir. Xalqimizda "Vatani borning baxti bor...." degan gaplar ham bejiz emas.

**Yerning har bo'lagida odamlar goho,
 Menga o'z tilimda so'zlar gumon yo'q.
 O'zbek ko'p kurrayi zaminda, ammo,
 Olamda boshqa hech O'zbekiston yo'q.**[5]

Zaminni har joyida insonlar menga o'z ona tilimda so'zlashi mumkin. Turli xil davlatlarda o'zbeklarni ko'rishim mumkin, lekin vatanim havosi, uning tuprog'ining isi meni o'ziga tortaveradi. Vatanga muhabbat muqaddas va buyuk tuyg'u. U insonning tug'ilib voyaga yetgan joyi, go'daklik xotiralari bog'langan uy o'chog'i, mahallasi va yurtidir. Vatanni sevish esa oliy insoniy fazilat sanaladi. Bu borada mashhur ibora: "Vatanni sevmok iymondandir" degan hikmat bejiz aytilmagan. Unga bo'lgan muhabbat odamzod qalbida joylashgan bo'lib, u muayyan hudud, davr yoki sharoit bilan bog'lanmaydi. Balki, sovuq muzliklar, jazirama sahrolar yoki quyuq o'rmonlar ham bo'lishi mumkin. Bu tuyg'u inson bilan birga tug'ilib, hayot yo'li tugaganida nihoyasiga yetadi. Vatanni sevish tuyg'usi go'daklikdan, ona suti bilan qalbg'a singadi. Alloh insonga Vatanni muzliklarda ham, sahrolarda ham,

changalzorlarda ham ato etishi mumkin. Lekin yaratgan bizga O'zbekiston deb atalgan tuprog'ida oltin bor, tinch, osoyishta bir yurtni Vatan qilib bergan. Ya'ni shoir lirikasida hech kim tasavvur qilmagan lekin mos keladigan tashbehnlarni ko'ramiz.

Ijodkor Vatan mavzusiga qayta-qayta murojaat etadi. Chunki, shoir o'zi tug'ilib o'sgan yurtini hech kimga bermas va hech narsaga alishmasdan sevadi. Barchamizga ayonki, she'riyatda tabiat tasviri alohida o'rin kasb etadi. Ona tabiatning betakrorligini va go'zalligini kuylash har bir ijodkorning qalbida faxr tuyg'usini uyg'otadi. Shoir o'z hislarini qalamga ko'chiradi. Fikrlarini hayotiy tafsillar bilan asoslashga intiladi-ki, she'rni o'qiganimizda tabiiy lavhalarga ham-ohang bo'lgan asosli vaziyat ko'z o'ngimizda gavdalanadi. Shoirning "**Vatan qushlari**" nomli she'ri ham bu so'zimizning isbotidir. Har bir satrini o'qish davomida, yuraklaringiz g'ururga to'ladi. Osoyishta yurtda yashayotganingizga ming bor shukronalar keltirasiz.

**Qushlar baland sayrar subxisodiqda,
 Bu sayroqda g'urur ishorasi bor.
 Bu kuyda o'zlari turgan borliqqa,
 Vatanga homiylik ifodasi bor.**[6]

Bu misralar bilan shoir tabiatdagi narsa va hodisalarni jonlantirish, shaxslantirish orqali hosil bo'luvchi **tashxis** san'ati qo'llangan ushbu parchada lirik qahramonning ruhiy holatini ifoda etadi. Qushlar tinch, osuda Vatan osmonida baland parvoz etar ekan. O'z kuylarida bu diyorni madh etadi, unga olqishlar yog'diradi.

Kuylangiz qushlarim, kuylangiz sarxush,
 Tirik qalb sizlarni olgay tushunib.
 Mening ham ko'ksimda uyg'ondi bir qush,
 Kuylagim kelmoqda sizga qo'shilib.

Tabiat tasviri, lirik kechinmalar orqali shoirning teran tuyg'ulari fikrlaridan, shuning bilan birgalikda, davr, voqelik, odamlar, hayot to'g'risidagi, insonning voqelikdagi o'rni xususidagi chuqur o'y-mushohadalaridan voqif bo'lamiz. Peyzajning insonga ko'rsatuvchi eng buyuk ta'sir kuchlaridan biri uning fikr va his-tuyg'u uyg'otishidir. Misralarda esa bu yaqqol namoyon bo'ladi. Qushlarning sayraganida shoirning qalbida vatanga bo'lgan muhabbati yanada ortadi.

Xulosa. Shoir Vatanni madh etar ekan, uni so'z bilan hun Vatan – bu har bir insonning yuragida yashaydigan e'tiqoddur. Shu bois Mirzo Kenjabek she'rlari o'quvchining 75 milliy iftixor, yurtparvarlik va fidoyilik ruhida tarbiyalaydi. She'rlarni o'qib chiqar ekansiz, Vatanga bo'lgan muhabbatni yuksak belgisini ko'rishimiz mumkin. Ayni damda, hozirgi globallashuv davrida bunaqa g'oyalar bilan to'ldirilgan she'rlarni yoshlarimizga anglatishimiz zarur. Negaki, ulemas, amal bilan sevish, mehnat va halollik orqali ardoqlash kerakligini o'quvchiga uqtiradi. U ularni Vatanga sadoqat, muhabbat ruhida tarbiyalash bizning burchimizdir. Bunda esa adabiyotning yordami beqiyosdir.

Foydalanilgan adabiyot

1. O'z. Resp. Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev Odamlar yaxshi yashashi uchun zarur sharoit yaratish – barcha rahbarlarning asosiy vazifasidir. "Xalq so'zi" gazetasi, 2017-yil 28-fevral.
2. Qur'onov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. –Toshkent: Akademnashr, 2018. 250-bet.
3. Q.Yo'ldoshev "Yangilangan pedagogik tafakkur va umumta'lim maktablarida adabiyot o'qitishning ilmiy metodik asoslar". –Toshkent, 1997. 235-bet.
4. Qur'onov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. –Toshkent: Akademnashr, 2018. 480-bet.
5. M.Kenjaboyev "Maktublarim" –Toshkent: Yosh gvardiya nashr, 1982. 5-bet.
6. M.Kenjaboyev "Maktublarim" –Toshkent: Yosh gvardiya nashr, 1982. 6-bet.

Sarvinoz ABDURAXMONOVA,

O'zbekiston jurnalistika va
ommaviy kommunikatsiyalar universiteti 2-bosqich talabasi

OZOD SHARAFIDDINOVNING O'ZBEK ADABIYOTIDAGI O'RNI VA IJODIY MEROSI

Annotatsiya: ushbu maqolada Ozod Sharafiddinovning o'zbek adabiy tafakkuridagi o'rni, tanqidchilik va tarjimonlik faoliyati, yoshlar bilan ishlashdagi hissassi hamda adabiyotga bag'ishlagan hayoti tahlil qilinadi. Mazkur maqola orqali Sharafiddinovning ijodiy merosi, adabiy tanqidchilikdagi sobitligi, ijtimoiy va ma'naviy jasorati hamda o'zbek adabiyotiga qo'shgan hissassi yoritiladi. Shuningdek, uning tarjimalaridagi tilga bo'lgan muhabbati va yozuvchining ruhiy dunyosini anglash qobiliyati ham ko'rib chiqiladi. Maqola Ozod Sharafiddinovning ilmiy-pedagogik merosi va uning yosh avlodni tarbiyalashdagi hissasini baholashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Ozod Sharafiddinov, o'zbek adabiy tafakkuri, adabiy tanqid, tarjimonlik, yoshlar bilan ishlash, adabiy meros, ma'naviy jasorat, ilmiy-pedagogik faoliyat.

Аннотация: в данной статье анализируются место Озода Шарафиддинова в узбекской литературной мысли, его деятельность как критика и переводчика, вклад в работу с молодежью и жизнь, посвящённая литературе. Через данную работу раскрывается творческое наследие Шарафиддинова, его последовательность в литературной критике, общественная и духовная смелость, а также вклад в развитие узбекской литературы. Кроме того, рассматриваются его любовь к языку в переводах и способность понимать внутренний мир писателя. Статья направлена на оценку научно-педагогического наследия Озода Шарафиддинова и его вклада в воспитание молодого поколения.

Ключевые слова: Ozod Sharaфиддинов, узбекская литературная мысль, литературная критика, переводческая деятельность, работа с молодежью, литературное наследие, духовная смелость, научно-педагогическая деятельность.

Annotation: this article analyzes the role of Ozod Sharafiddinov in Uzbek literary thought, his work as a critic and translator, his contribution to working with youth, and his life devoted to literature. The article highlights Sharafiddinov's creative legacy, his consistency in literary criticism, his social and moral courage, and his contribution to the development of Uzbek literature. It also examines his love for language in translations and his ability to understand the writer's inner world. The study aims to assess Ozod Sharafiddinov's scholarly and pedagogical heritage and his impact on educating the younger generation.

Key words: Ozod Sharafiddinov, Uzbek literary thought, literary criticism, translation, working with youth, literary heritage, moral courage, scholarly and pedagogical activity.

Kirish. Ozod Sharafiddinov o'zbek adabiy tafakkurining eng jasoratli, mustaqil va halol ovozlari biri sifatida tarixda chuqur iz qoldirgan. Uning ijodiy faoliyati nafaqat adabiy tanqid va tarjimonlik bilan chegaralanib qolmay, balki yosh avlodning ma'naviy va intellektual rivojlanishiga ham katta hissa qo'shgan. Sotsializm davrida tanqidchining ochiq fikr bildirishi qiyin bo'lishiga qaramay, Sharafiddinov adolat prinsipidan chekinmay, adabiyot va ijodkorlarni himoya qilishni o'zining maqsadi qilgan. U yozuvchining asarini tahlil qilarkan, matnning o'zidan ko'ra, matn ortidagi inson ruhiyati va maqsadini anglay olish qobiliyati bilan ajralib turadi. Shu jihat uni boshqa tanqidchilardan farqlashga yordam beradi. Tarjimon sifatida ham u o'zbek tiliga bo'lgan ishonchi va muhabbati bilan ajralib, tilning badiiy ohangini va jozibasini saqlagan holda asarlarni o'quvchiga yetkazgan. Shu bilan birga, Sharafiddinov yoshlar bilan ishlashni chin dildan yoqtirib, ularni mustaqil fikrlashga, tanqidiy dunyoqarashni rivojlantirishga rag'batlantirgan. Shuningdek, siyosiy bosim davrida ijodi to'siqlarga uchragan adabiy

shaxslar merosini qayta tiklashdagi hissassi ham muhim ahamiyatga ega. Oybek, G'afur G'ulom, Abdulla Qahhor kabi buyuk adiblar haqida yaratgan adabiy portretlari va ularni himoya qilgan faoliyati Sharafiddinovning ma'naviy jasoratini, adabiyotga sadoqatini namoyon etadi. Shu bilan birga, u Cho'lpon ijodini chuqur tahlil qilgan va adabiyotshunoslikda yangi ilmiy yondashuvlarni joriy etgan. Umumiy olganda, Ozod Sharafiddinovning hayoti va ijodi o'zbek adabiyotining rivojlanishiga, yosh avlodning badiiy tafakkur va tanqidiy dunyoqarashiga beqiyos hissa qo'shgan, uning ilmiy qarashlari va adabiy tanqidchilikdagi sobitligi esa bugungi kunda ham ilmiy tadqiqotlar uchun muhim yo'l-yo'riq sifatida xizmat qiladi. Ozod Sharafiddinovning adabiy faoliyati va merosi o'zbek adabiyotshunosligi va tanqidchilik sohasida alohida o'ringa ega. U tanqidchi sifatida ijodkorlarning asarlarini nafaqat matn darajasida, balki ularning ruhiy dunyosi, maqsadi va ichki hissiyotlarini hisobga olgan holda tahlil qilgan. Bu jihat Sharafiddinovni boshqa tanqidchilardan farqlaydi va uning adabiyotga bo'lgan teran yondashuvini ko'rsatadi. Sharafiddinov sotsialistik

davrda mavjud bo'lgan siyosiy va ijtimoiy cheklavlarga qaramay, har doim haqiqatni aytishdan chekinmagan, adabiyot va ijodkorlarni himoya qilishni o'zining eng oliy vazifasi deb bilgan. Uning tanqidchilikdagi sobitligi va ma'naviy jasorati o'zbek adabiy tafakkurining eng yaxshi an'analarini mustahkamlashga xizmat qilgan.

Tarjimon sifatida Sharafiddinov tilga bo'lgan chuqur muhabbati va ishonchi bilan ajralib turadi. U o'zbek tilining badiiy ohangini, jozibasini va nozikligini saqlagan holda asarlarni o'quvchiga yetkazgan, shu bilan birga tarjima orqali o'zbek o'quvchisini jahon adabiyoti bilan tanishtirishga katta hissa qo'shgan. Tarjimalaridagi uslub va mahorat uning ijodiy salohiyatini, tilga bo'lgan e'tiborini va badiiy tafakkurini namoyon etadi. Ozod Sharafiddinov yoshlar bilan ishlashni chin dildan yoqtirgan, ularni mustaqil fikrlashga, tanqidiy dunyoqarashni rivojlantirishga undagan. Cho'lpon ijodiga bag'ishlangan "Cho'lpon anglash" nomli maqolasida Sharafiddinov so'z san'ati va shoirning insoniy tuyg'ularini teran anglash orqali adabiy merosning mohiyatini o'rganishni maqsad qilgan. Shu yo'nalishda u adabiyotshunoslik va tanqidchilikda yangi yondashuvlarni joriy etgan. Sharafiddinovning ilmiy va adabiy faoliyati nafaqat uning shaxsiy yutuqlarini,

balki o'zbek adabiy tafakkurining rivojlanishida, yosh avlodning ma'naviy va intellektual o'sishida beqiyos hissa qo'shganligini ko'rsatadi. U yaratgan ilmiy qarashlar, adabiy tahlillar va tarjimalar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan bo'lib, o'zbek adabiyotiga qiziqqan har bir tadqiqotchi uchun ishonchli yo'l-yo'riq sifatida xizmat qiladi.

Ozod Sharafiddinov o'zbek adabiyoti hayotida chuqur iz qoldirgan ulug' ziyolilardan biri sifatida tarixda qoladi. Uning butun umrini adabiyotga, yosh avlodning ma'naviy va intellektual rivojlanishiga bag'ishlashi, tanqidchilikdagi sobitligi va haqiqatni aytishdagi jasorati uning ilmiy va ma'naviy merosini yanada boyitgan. Sharafiddinovning tarjimonlik va tanqidchilikdagi faoliyati, yoshlar bilan ishlashdagi hissasi va adabiy shaxslarni himoya qilishdagi sa'y-harakatlari o'zbek adabiy tafakkurining eng yaxshi an'analarini mustahkamlashga xizmat qilgan. U yaratgan ilmiy qarashlar, adabiy tahlillar va ma'naviy meros bugungi kunda ham ahamiyatini yo'qotmagan bo'lib, o'zbek adabiyotiga qiziqqan har bir tadqiqotchi uchun ishonchli yo'l-yo'riq sifatida xizmat qiladi. Shu tariqa, Ozod Sharafiddinovning hayoti va ijodi nafaqat uning zamonasi, balki kelajak avlod uchun ham ibrat va ilhom manbayi bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sharafiddinov, O. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Sharq, 2019. ISBN 978-9943-26-956-9. Asaxiy
2. Sevinch, Mahmatova. "Ozod Sharafiddinov adabiy tanqidchi." *Образование Наука И Инновационные Идеи в Мире*, Vol. 58, No. 7, 2024, pp. 138–140. Scientific Journal
3. Tursunova, Dilso'z Abrorovna. "Mustaqillik davrida o'zbek tanqidchiligi: Sharafiddinov maktabining yangicha yondashuvlari." *Modern Education and Development*, 28(4), 2025, pp. 217–222. Scientific JL
4. Sharafiddinov O. Zamon. Qalb. Poeziya. (Asarining bir qismi, hayoti va tanqidiy maqolalar to'plami). akademiklar.uz+2UzPedia+2
5. Sharafiddinov O. Adabiy etyudlar. (Ijodkor shaxsi va badiiy asardagi roli haqida maqolalar). arboblal.uz+1
6. Sharafiddinov O. Yalovbardorlar. (Adabiy-tanqidiy ocherklar). arboblal.uz+1
7. Sharafiddinov O. Iste'dod jilolari. (Ijodkor ijodini tahlil qiluvchi maqolalar). arboblal.uz+1
8. Sharafiddinov O. Talant – xalq mulki. arboblal.uz
9. Sharafiddinov O. Adabiyot – hayot darsligi. arboblal.uz
10. Sharafiddinov O. Go'zallik izlab. arboblal.uz
11. Sharafiddinov O. Haqiqatga sadoqat. arboblal.uz
12. Sharafiddinov O. Sardaftar sahifalari. akademiklar.uz
13. Sharafiddinov O. Prezident. arboblal.uz
14. Sharafiddinov O. Cho'lpon. akademiklar.uz
15. Sharafiddinov O. Cho'lponni anglash. Uza.uz+2UzPedia+2
16. Sharafiddinov O. Ijodni anglash baxti. (2004) Uza.uz+1
17. "Ozod Sharafiddinov hayoti va ijodi." *Ilmlar.uz*. ilmlar.uz
18. Sharafiddinov O. "E'tiqodimni nega o'zgartirdim." akademiklar.uz

Марат ИЛЬЯЗБЕКОВ,
 магистрант первого курса
 Ферганского государственного университета,
Алижон КОСИМОВ,
 старший преподаватель кафедры русской филологии (PhD)
 Ферганского государственного университета

ЛЕКСИЧЕСКАЯ СИНОНИМИЯ КАК ОТРАЖЕНИЕ ЯЗЫКОВОЙ СИСТЕМЫ (НА МАТЕРИАЛАХ РУССКОГО, УКРАИНСКОГО И БЕЛОРУССКОГО ЯЗЫКОВ)

Аннотация: данная статья затрагивает проблемы изучения лексической синонимии в рамках межславянских языков. Ее актуальность обуславливается востребованностью применения лингвистических расчетов и исследований. Также будут проанализированы исторические и культурные аспекты с точки зрения механики эволюции языков.

Ключевые слова: лексика, синоним, культура, история, русский, украинский, белорусский.

Annotatsiya: ushbu maqola interslavyan tillaridagi leksik sinonimiyani o'rganishga bag'ishlangan. Uning dolzarbligi lingvistik hisob-kitoblar va tadqiqotlarga bo'lgan talabdan kelib chiqadi. Tarixiy va madaniy jihatlar ham til evolyutsiyasi mexanikasi nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: lug'at, sinonim, madaniyat, tarix, rus, ukrain, belarus.

Annotation: this article addresses the study of lexical synonymy within Interslavic languages. Its relevance stems from the demand for linguistic calculations and research. Historical and cultural aspects will also be analyzed from the perspective of the mechanics of language evolution.

Key words: vocabulary, synonym, culture, history, Russian, Ukrainian, Belarusian.

В языке значительную роль играет лексическая синонимия – явление, демонстрирующее его изменчивость, многообразие и самобытность. Синонимы – это слова с идентичным или близким значением, применение которых обогащает речь и дает возможность передавать тонкие оттенки смысла, характерные для конкретного языка [1:13]. Проанализируем, как эта особенность реализуется в русском, украинском и белорусском языках, и какие выводы об устройстве языков она позволяет сделать.

Использование синонимии в словесной ткани предполагает наличие у различных слов общего значения, позволяющего заменять одно другим в подходящих случаях. Тем не менее, даже синонимы различаются по стилистической принадлежности, эмоциональному заряду, семантическим нюансам и ассоциативному значению. Понимание этих отличий необходимо для осознания принципов работы языка и роли отдельных слов в его структуре. В русском языке синонимы обширны и разнообразны. Например, слова «красивый», «привлекательный», «эстетичный» могут обозначать одно и то же, но в зависимости от контекста могут нести различные оттенки смысла. Русский язык также славится богатством разговорной и художественной литературы, где выбор синонимов создает более яркую и выразительную картину.

В русском языке замену слов синонимами нередко используют ради художественного воздействия. Так, в стихотворениях это помогает автору выразить тонкие чувства и сформировать неповторимую обстановку.

Ведь каждое слово несет в себе особенность, и поэт способен подобрать точный вариант из множества похожих значений [2:67].

И украинский язык отличается обилием синонимов. К примеру, слова «гарний» и «красивий» являются близкими по значению, но при этом имеют различные стилистические нюансы. Помимо этого, в украинском языке широко используются народные выражения, благодаря чему выбор синонимов становится еще более разнообразным [3:41].

Примечательно, что в украинском языке синонимия зачастую отражает национальные обычаи и историю. В частности, в литературных произведениях встречаются синонимы, акцентирующие внимание на связи с окружающей средой и сельским укладом жизни, что имеет большое значение для украинской идентичности. Это демонстрирует тесную взаимосвязь языка и людей, говорящих на нем.

В белорусском языке, подобно русскому и украинскому, существуют специфические черты синонимии. Так, слова «чысты» и «ясны», обладая близкими смыслами, всё же несут разницу в коннотациях [4:86]. Белорусские синонимы нередко демонстрируют заимствования из других языков, включая польский и русский, формируя тем самым оригинальное сочетание лексических единиц.

Богатство белорусского языка проявляется и в обилии фразеологизмов и устойчивых выражений, содержащих множество синонимичных вариантов. Это явление подчеркивает разнообразие националь-

ной идентичности и культуры белорусов, а также отпечаток исторических процессов на их языке.

Анализируя лексическую близорукость в разных языках, отмечают ряд определяющих аспектов:

социально-исторический фон: синонимы нередко демонстрируют культурную специфику и отголоски истории языка. Это свидетельствует о том, как язык трансформировался под влиянием разнообразных обстоятельств;

различия в стилевом оформлении: слова с похожим значением способны отличаться по стилистической принадлежности, поэтому этот аспект необходимо принимать во внимание при подборе словарного запаса для письменной работы, устной коммуникации и литературных произведений [5:101];

коннотация: синонимичные слова могут обладать разным эмоциональным оттенком, оказывающим значительное влияние на то, как воспринимается информация.

Русский язык			
Слово	Синоним	Синоним	Синоним
Красивый	Привлекательный	Эстетичный	Очаровательный
Веселый	Радостный	Шаткий	Бодрый
Сложный	Трудный	Запутанный	Комплексный
Умный	Интеллектуальный	Сообразительный	Разумный
Спокойный	Уравновешенный	Тихий	Мирный

Таблица 1.

Украинский язык			
Слово	Синоним	Синоним	Синоним
Красивий	Привабливий	Естетичний	Чарівний
Веселий	Радий	Жвавий	Бадьорий
Складний	Важкий	Заплутаний	Комплексний
Розумний	Інтелектуальний	Справний	Кмітливий
Спокійний	Уважний	Тихий	Мирний

Таблица 2.

Белорусский язык			
Слово	Синоним	Синоним	Синоним
Красівы	Прывабны	Эстэтычны	Чароўны
Вясёлы	Радысны	Жыўлы	Бадзёры
Складанны	Сложны	Запутаны	Комплексны
Разумны	Інтэлектуальны	Свабодны	Кмітлівы
Спакойны	Ураўнаважаны	Ціхі	Мірны

Таблица 3.

В заключение можно добавить, что синонимический запас языка – это явление гораздо более сложное, чем простая подстановка одних лексем вместо других; оно представляет собой результат глубоких изменений внутри самой языковой структуры. В частности, русский, украинский и белорусские языки обладают особенностями синонимии, которые помогают глубже осознать роль языка не только как инструмента коммуникации, но и как отображения культурного наследия и истории народа. Анализируя синонимы, необходимо учитывать ситуацию употребления, так как она оказывает влияние на выбор конкретного слова и его восприятие в различных обстоятельствах.

Использованная литература:

1. Кодухов В. И. Рассказы о синонимах. Москва: Просвещение, 1984. – 142 с.
2. Палевская М. Ф. Синонимы в русском языке. Москва: Просвещение, 1964. – 128 с.
3. Богданова Ю.О. Словник синонімів та антонімів сучасної української мови 5-11 кл – 78 с.
4. Гамеза Л.М. Комплексны лексічны слоўнік беларускай мовы (сінонімы, антонімы, омонімы, паронімы). Минск: ТетраСистемс, 2008 – 304 с
5. Львов М. Р. Словарик синонимов и антонимов русского языка. Москва: Астрель, 2011. – 126 с.

Ахтем АСАНОВ,
 магистрант 1 курса
 Ферганского государственного университета,
Алижон КОСИМОВ,
 старший преподаватель кафедры русской филологии (PhD)
 Ферганского государственного университета

РУССКИЙ ЯЗЫК В УСЛОВИЯХ УЧЕБНОГО БИЛИНГВИЗМА: ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЛЕКСИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Аннотация: статья посвящена изучению формирования и функционирования лексической компетенции в условиях учебного билингвизма. Актуальность исследования обусловлена возрастанием роли билингвальной личности, для которой русский язык является средством общения и культурной интеграции. Анализируются механизмы усвоения лексики, влияние интерференции и социокультурных факторов, а также условия развития активной и пассивной лексики у учащихся.

Ключевые слова: *русский язык, учебный билингвизм, активная и пассивная лексика, социокультурные факторы, лингводидактика, языковая компетенция.*

Annotatsiya: maqolada o'quv bilingvizmi sharoitida leksik kompetensiyaning shakllanishi va funkcionallashuvi tahlil qilinadi. Ahamiyati rus tili muloqot va madaniy integratsiya vositasi bo'lgan bilingval shaxs rolining o'rinishi bilan bog'liq. Leksikani o'zlashtirish mexanizmlari, interferensiya va sotsiokultural omillar ta'siri, shuningdek aktiv va passiv lug'atning rivojlanish sharoitlari o'rganiladi.

Kalit so'zlar: *rus tili, o'quv bilingvizm, faol leksika, passiv leksika, sotsiokultural omillar, lingvodidaktika, til kompetentsiyasi.*

Annotation: the article examines the development and functioning of lexical competence in the context of educational bilingualism. Its relevance is linked to the increasing role of bilingual learners for whom Russian serves as a means of communication and cultural integration. The study analyzes mechanisms of lexical acquisition, the impact of interference and sociocultural factors, and conditions for the development of active and passive vocabulary.

Key words: *russian language, educational bilingualism, active vocabulary, passive vocabulary, sociocultural factors, linguodidactics, language competence.*

Сегодняшняя система образования отличается широким распространением многоязычия и стремительным прогрессом в области обучения иностранному языку с одновременным владением родным. Исходя из этого, развитие словарного запаса становится критически важной задачей, поскольку знание лексики необходимо для продуктивного общения и успешного изучения предметов на другом языке.

Обостренность данной проблемы обусловлена глобальными тенденциями, увеличением числа взаимодействий между культурами и возрастающей ролью русского языка как инструмента международного взаимодействия и получения знаний в школах Узбекистана. Анализ способов запоминания, организации и применения слов в билингвальном окружении необходим для создания действенных методик обучения и улучшения методов преподавания русского языка.

Вопрос исследования заключается в определении специфики развития и применения словарной базы учеников при обучении в условиях билингвальности.

Исследовательские задачи включают в себя:

– изучение теории формирования лексической

компетентности у билингвов – актуальная задача современной лингвистики;

– необходимо выявить особенности усвоения и применения русского языка изучающими, для которых он выступает языком обучения;

– важно исследовать воздействие межъязыкового влияния, методов перевода и социальных условий на обогащение словарного запаса учащихся.

Развитие лексической компетенции при обучении русскому языку как иностранному – это комплексная задача, затрагивающая психологические, социальные и методические стороны. Под лексической компетенцией подразумевается умение применять словарный запас для успешного общения в разных обстоятельствах, требующее не только знания значений слов, но и способности правильно использовать их в соответствии с конкретной речевой ситуацией [1:17]. В рамках образовательного билингвизма важно учитывать различие между словарем, который активно используется, и тем, который известен, но не применяется в речи.

Словарный запас человека разделяется на активный – те единицы, которыми он может свободно

пользоваться в разговоре и при написании текстов, и пассивный – те слова, смысл которых понятен, но практически не употребляются в собственной речи. Анализ современных исследований в сфере двуязычного обучения показывает, что эффективное освоение словарного запаса иностранного языка требует внимания к влиянию родного языка, социальному контексту и методике обучения [2:25].

Влияние родного языка, известное как интерференция, демонстрируется разными способами: заменой слов синонимами из родного языка, буквальным переводом устойчивых словосочетаний или использованием некорректных грамматических форм. Все эти явления закономерны для людей, изучающих новый язык, и нуждаются в использовании специализированных методик для исправления и предотвращения ошибок [3:151]. Языковое взаимовлияние способно стать мощным двигателем обучения, если эффективно применять техники перевода и сопоставлять языковые системы; это помогает студентам целенаправленно запоминать словарный запас и грамматические правила иностранного языка. Не менее важна роль социокультурных аспектов в формировании словесного мастерства. Понимание культурных особенностей, обычаев, а также различных сфер жизни русского языка обеспечивает более глубокое осмысление значений слов и фраз, открывая широкие перспективы для их использования в речи. При работе с подлинными источниками – книгами, аудиовизуальными материалами – студенты ускоряют процесс изучения лексики и проще добавляют новые слова в свою речь [4:215]. Опыт свидетельствует о том, что знание культурного и социального фона русского языка стимулирует студентов к активному использованию полученных знаний, обеспечивая гармоничное развитие как пассивного, так и активного словарного запаса.

Для успешного изучения иностранной лексики в процессе двуязычного образования необходим всесторонний подход, учитывающий личные характери-

стики каждого ученика. К числу действенных методик относятся регулярные тренировки по запоминанию слов, вовлечение в интересные задачи, общение в реальных ситуациях, выполнение проектов, включение оригинальных текстов и применение современных технологий. Благодаря такому комплексному подходу удастся улучшить как умение использовать слова активно, так и расширить понимание большого объема лексики, что пригодится в будущем. Дополнительно, постоянное совершенствование навыков перевода помогает лучше понимать новые слова и уменьшает вероятность влияния родного языка на изучаемый.

Анализ опыта обучения русского языка как иностранного демонстрирует, что приобретение словарных знаний происходит поэтапно и предполагает постоянное погружение в языковую среду [5:80]. Рабочий словарный запас создается главным образом посредством разговорных заданий, бесед, анализа текстов и выполнения проектов, тогда как пассивный – благодаря чтению, аудированию и изучению оригинальных материалов. При этом эффективность запоминания слов напрямую связана с внутренней мотивацией студентов, их заинтересованностью в предмете и умением использовать полученные знания на практике.

Для развития словарного запаса у обучающихся в билингвальной среде необходимо использовать всесторонний метод, сочетающий познавательные способности, методику преподавания и социокультурные особенности. Грамотно выстроенное обучение должно предусматривать намеренное совершенствование как используемого, так и понимаемого словаря, регулярное применение реальных текстов, анализ влияния родного языка и стратегии перевода, а также поддержку включения культурных знаний и практического опыта учеников. Лишь такая система позволит развить достаточную лексическую базу, которая нужна для продуктивного общения и успешного изучения предметов на иностранном языке.

Использованная литература:

1. Азимов Э. Г. Словарь методических терминов (теория и практика преподавания языков). – Санкт-Петербург: Златоуст, 2021. – 496 с.
2. Цховребов А. С., Шамонина Г. Н. Сложное предложение в русской речи билингвов и монолингвов: анализ отклонений от нормы // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2023. – № 4. – С. 20–35.
3. Шишков М. С. Формирование нарративной стратегии в рассказах билингвов на русском языке: корпусное исследование // Вестник РУДН. – 2023. – № 2. – С. 150–165.
4. Колмогорова А. В. Психолингвистические параметры русских слов... // Язык и культура. – 2021. – № 53. – С. 211–226.
5. Рингблом Н., Карпова С. В. Особенности нарративов двуязычных детей в Швеции и на Кипре // Психологический журнал. – 2018. – Т. 39, № 3. – С. 78–89.

Muborak NARZULLAYEVA,
Gulistan State University

FORMATION AND SEMANTIC FUNCTIONS OF NEW PREFIXES IN MODERN UZBEK

Annotation: this study provides a scientific foundation for understanding the formation and semantic roles of these newly created prefixes in contemporary Uzbek, which had not been previously examined. The findings highlight the potential for the Uzbek language to expand its morphological structures, ensuring its relevance in an increasingly globalized world.

Key words: *prefixes, semantic functions, globalization, morphological structures, digital modality, linguistic adaptation.*

Аннотация: данное исследование предоставляет научную основу для понимания формирования и семантических ролей этих новообразованных приставок в современном узбекском языке, что ранее не было изучено. Результаты подчеркивают потенциал узбекского языка расширять свои морфологические структуры, обеспечивая его актуальность в условиях растущего глобального влияния.

Ключевые слова: *префиксы, семантические функции, глобализация, морфологические структуры, цифровая модальность, языковая адаптация.*

Annotatsiya: ushbu tadqiqot, zamonaviy o'zbek tilida yangi shakllangan prefikslarning semantik roli va hosil bo'lish jarayonini o'rganishga ilmiy asos yaratadi. Tadqiqot natijalari, o'zbek tilining morfologik tuzilmalarini kengaytirish imkoniyatini ko'rsatadi, bu esa tilda global ta'sirlar kuchaygan sharoitda uning dolzarbligini ta'minlaydi.

Kalit so'zlar: *prefikslar, semantik funksiyalar, globalizatsiya, morfologik tuzilmalar, raqamli moddalik, tilning moslashuvchanligi.*

Introduction

The Uzbek language, as a member of the Turkic language family, has experienced significant changes, particularly in its morphological structure, in response to the rapid pace of globalization, technological advancements and cultural exchange. One of the most notable developments in the recent history of the language is the increasing use of new prefixes, which are reshaping the way words are formed and how the language expresses modern concepts. As the world becomes more interconnected, languages must adapt to accommodate new ideas and phenomena, and Uzbek is no exception. This study focuses on exploring the formation and semantic functions of these new prefixes in modern Uzbek, shedding light on their role in the language's ongoing development.

Main part

This study employs a corpus-based linguistic analysis using a specialized corpus of texts from 2020 to 2025, including news articles, scientific papers, social media posts and government documents. These sources represent both formal and informal usage of Uzbek. The corpus was analyzed with computational tools to identify the frequency, distribution and context of new prefixes, examining their semantic functions. The study finds that new prefixes in modern Uzbek primarily denote technological, scientific and political concepts, reflecting global discourse. Prefixes like *anti-*, *e-*, *kiber-*, *bio-*, *nano-*, *meta-*, and *post-* have become integral to the language, each serving distinct

functions. These prefixes enable Uzbek to express complex, modern ideas, enhancing its adaptability to global developments. The findings underscore the need for language policies and educational frameworks to accommodate these new forms. Additionally, the integration of these prefixes signals ongoing linguistic evolution, where the language evolves to meet contemporary needs while maintaining its identity. Further research should examine the long-term effects on Uzbek's syntax and morphology, and how these changes are perceived by different demographic groups.

Guided by the 2020–2025 corpus design outlined earlier, our analysis confirms a compact but productive set of new or recently salient prefixes in modern Uzbek. These items are primarily contact-driven, enter via calques or direct borrowings and then acquire stable morphological status and semantic functions (negation/opposition, domain/type marking, scale/intensity, temporality, and cyber/tech modality). The clearest, repeatedly attested forms in our dataset are *anti-*, *e-*, *kiber-*, *bio-*, *nano-*, *meta-*, and *post-*, each documented in 2020–2025 sources or institutional pages that remained active or were updated within the period. For instance, *antikorrupsiya* (anti-corruption) is entrenched in official.gov.uz pages and ministerial communications; *e-imzo* is standardized in state digital-services documentation; *kiber-* is institutionalized through the national Cybersecurity Center; *nano-* appears in news/science reporting; *bio-* is policy-anchored in the government biotechnologies

program; meta- (metama'lumot) is used in ICT literature; post- appears in academic/administrative naming. These observations validate the frequency and trend and concordance steps of our method.

Table 1
Attested prefixes, core functions, and representative Uzbek examples (2020–2025 sources)

Prefix	Core semantic function(s)	Representative example in Uzbek	Source
anti-	opposition/negation (policy stance)	<i>antikorrupsiya</i> ("anti-corruption") in ministerial messaging	Cadastre Agency, gov.uz anti-corruption page (2025)
e-	digital/electronic modality	<i>e-imzo</i> (electronic signature) in state service instructions	E-IMZO help (ESI) & my.gov.uz ECP page
kiber-	cyber/ICT domain marking	<i>kiberxavfsizlik</i> (cybersecurity) in national reports	CSEC 2023 Report article (2024); CSEC site (2025)
bio-	biological/eco/energy domain	<i>bioyoqilg'i</i> (biofuel) in agrarian policy/news	agro.uz news (2023); PQ-4899 biotechnologies program (2020)
nano-	micro/scale/intensity (science/tech)	<i>nanotexnologiya</i> in science reporting	Ishonch.uz science piece (2024)
meta-	"about/over" data; descriptive/structural	<i>metama'lumot</i> (metadata) in ICT discourse	ITpedia Uzbek explainer; library/ICT articles (2018–2024, active)
post-	temporal "after-/post-" (periodization)	<i>postpandemiya</i> in HE/ administrative titles (2021 onward)	TSUOS conference listings (2021; site updated 2024)

Formation patterns

Concordance inspection across outlets shows these items function as bound left-attachments before Uzbek (or international) bases, yielding transparent compositional semantics (anti + korrupsiya → "against corruption"; e + imzo → "electronic signature") and largely non-inflectional behavior (the affix remains invariant while inflection/case applies to the compound as a whole), aligning with prefixoid integration in agglutinative settings. The distribution by domain is stable: anti- dominates governance/legal registers; e- and kiber- dominate ICT and service-delivery texts; bio-/nano- are strong in science/industry; post- concentrates in administrative/academic titling; meta- sits in technical documentation. These domain-linked functions are evident in the cited pages and reports above.

Table 2
Domain distribution of prefix usage (attested examples, 2020–2025)

Domain	anti-	e-	kiber-	bio-	nano-	meta-	post-
Government/Policy (.gov, ministries)	✓	✓	✓	✓	–	–	–
ICT/Service portals	–	✓	✓	–	–	✓	–
News/Science reporting	✓	–	✓	✓	✓	–	✓
HE/Academia/Conferences	–	–	✓	✓	✓	✓	✓

Notes (evidence): Government anti-corruption pages (anti-); my.gov.uz/ESI for e-imzo CSEC 2023 report and news stream (kiber-); agro.uz and PQ-4899 policy for bio-; Ishonch science article for nano-; ICT/library articles for meta-; TSUOS conference naming for post-pandemic periodization.

Within our five-year window, kiber- shows increasing institutional visibility: formal annual reporting and article streams expand after 2023, indicating a year rise in cyber-domain lexis aligned with national risk narratives. e- remains stable high due to its embedding in digital government workflows. bio- is policy driven, suggesting periodic

bursts around policy cycles. post- peaks in 2021–2022 institutional texts marking the “post-pandemic” normalization phase. These trend statements reflect our frequency scan across dated pages rather than normalized corpus counts.

Concordance reading shows: anti- consistently marks opposition to a practice or phenomenon (anti-corruption, anti-fraud); e- recategorizes a conventional service into a digital modality, often licensing further bureaucratic collocation kiber- narrows to security/ICT threats, encoding domain restriction rather than evaluation; bio- activates domain transfer nano- signals scale/intensity in science communication meta- indicates higher-order description; post- is temporal/deictic, partitioning phases and guiding discourse framing. The stability of these functions across genres supports a claim of semantic conventionalization within Uzbek registers.

In an agglutinative language where suffixation is canonical, these left-attached elements behave as prefixoids loaned or internationally mediated formatives that attach to bases without disrupting inflectional morphology. Their productivity is register-sensitive and genre-conditioned, aligning with contact-induced word-formation models and the diffusion of global techno-political terminology. The corpus-assisted method (2020–2025) clarifies that integration proceeds function-first, then spread, rather than wholesale system

reconfiguration. For lexicography and normative resources, these forms warrant entry-level treatment rather than ad hoc spellings; government and HE style guides should harmonize hyphenation and transliteration and ICT curricula should explicitly teach kiber- and meta- terminology to reduce ambiguity in documentation. Terminology planners can prioritize high-utility pairs where public comprehension is critical. Our results are constrained by open-web attestations and non-normalized counts; a fuller picture needs the Uzbek National Corpus with precise token/lemma frequencies by year and genre. Spoken data remains under-sampled; youth speech on social platforms is approximated via public pages rather than raw message corpora.

In conclusion, the analysis identified prominent prefixes such as anti-, e-, kiber-, nano-, bio-, and meta-, which have contributed to the expansion of Uzbek vocabulary in response to developments in politics, science and technology. These prefixes serve a variety of functions, including the expression of negation, digital modality, domain specialization and temporal distinctions, with noticeable shifts in their semantic roles as they are incorporated into different discourse contexts. Additionally, phonetic and morphological adaptations of these prefixes indicate the flexibility of the Uzbek language in absorbing global linguistic trends while preserving its native grammatical structure.

References

1. M. Aronoff, *Word Formation in Generative Grammar*, MIT Press, 1976.
2. P. H. Matthews, *Morphology*, Cambridge University Press, 1991.
3. A. A. Zaliznyak, *Russkoe imennoe slovoizmenenie*, Yaziki slavyanskoi kultury, 2002.
4. L. Bloomfield, *Language*, George Allen & Unwin Ltd, 1984.
5. M. A. Korhonen, “The role of affixes in Turkic languages: A typological approach,” *Journal of Turkic Linguistics*, vol. 25, pp. 117-137, 2019.
6. A. V. Vinogradov, “On the functional role of prefixes in Russian,” *Russian Linguistic Journal*, vol. 29, no. 3, pp. 182-194, 2005.

Gavharoy SODIQOVA,
2nd year master's student, Linguistics (English)
Uzbek State University of World Languages
sodikovagavhar708@gmail.com

IMPACT OF TECHNOLOGY AND MEDIA

Annotation: this article examines the impact of modern technology and digital media on communication, education and social behavior. The study highlights how technological advances shape information accessibility, transform learning environments, and influence cultural and linguistic practices. Special attention is given to the role of social networks, artificial intelligence and online platforms in reshaping human interaction patterns. The findings underscore the need for developing critical media literacy and responsible digital engagement in the contemporary era.

Key words: *technology, digital media, communication, social networks, media literacy, artificial intelligence.*

Аннотация: статья посвящена анализу влияния современных технологий и цифровых медиа на коммуникацию, образование и социальное поведение. Рассматривается, как технологические инновации изменяют доступ к информации, трансформируют образовательную среду и воздействуют на культурные и языковые процессы. Особое внимание уделяется роли социальных сетей, искусственного интеллекта и онлайн-платформ в перестройке форм взаимодействия между людьми. Полученные результаты подчеркивают необходимость развития медиаграмотности и ответственного цифрового поведения.

Ключевые слова: *технологии, цифровые медиа, коммуникация, социальные сети, медиаграмотность, искусственный интеллект.*

Annotatsiya: ushbu maqolada zamonaviy texnologiya va raqamli media vositalarining kommunikatsiya jarayonlari, ta'lim tizimi hamda ijtimoiy xulqqa ko'rsatadigan ta'siri tahlil qilinadi. Texnologik o'zgarishlar axborotga kirish imkoniyatini kengaytirishi, o'quv muhitini yangidan shakllantirishi va madaniy-til jarayonlariga ta'sir qilishi ko'rsatib beriladi. Tadqiqotda ijtimoiy tarmoqlar, sun'iy intellekt va onlayn platformalarning insonlararo muloqot shakllarini o'zgartirishdagi roli alohida yoritiladi. Natijalar zamonaviy davrda media savodxonligi va mas'uliyatli raqamli faoliyatning ahamiyatini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: *texnologiya, raqamli media, kommunikatsiya, ijtimoiy tarmoqlar, media savodxonligi, sun'iy intellekt.*

Introduction.

In the twenty-first century, technology and media have become inseparable components of daily life, transforming the way individuals communicate, learn, work and perceive the world. Digital tools such as smartphones, artificial intelligence, social media platforms and online information systems have reshaped human behavior and social structures on a global scale. As a result, technology is no longer viewed as a supplementary instrument but rather as a driving force of cultural, linguistic, educational and economic change. The purpose of this article is to explore how technology and media influence communication practices, educational processes, cultural identity and social interactions. It also examines the potential risks associated with digital overexposure and highlights the importance of media literacy and responsible digital engagement in the contemporary era.

The evolution of digital media has fundamentally reshaped communication modes. Traditional face-to-face communication has shifted toward technologically mediated interaction through messaging apps, video conferencing tools and social networks. These platforms enable instant connectivity regardless of geographical boundaries. As a result, communication has become faster, more accessible and more flexible. However, this accelerated form of communication also comes with challenges. Abbreviations, emojis, and algorithm-generated content often lead to a reduction in linguistic richness. Overreliance on short-form messages can result in the simplification

of grammar and vocabulary, particularly among younger generations. While this linguistic economy enhances efficiency, it raises concerns about the long-term impact on language proficiency and written literacy. Digital media has significantly altered interpersonal dynamics. Social networks expand individuals' social circles but simultaneously reduce the depth of offline relationships. The phenomenon of "digital proximity but emotional distance" illustrates how constant online connection does not guarantee meaningful interaction. Moreover, curated online identities and selective self-presentation often distort users' perception of reality, leading to decreased self-esteem and increased social comparison. Although technology facilitates communication, it also introduces psychological and emotional challenges not encountered in traditional forms of interaction.

Technology has transformed education more radically than any other sector. Digital tools-such as online course platforms, virtual classrooms, interactive applications and AI-based learning systems-have broadened access to knowledge. Students can now learn independently, develop digital competencies and access global resources regardless of physical limitations. Moreover, the integration of multimedia-videos, simulations, animations, virtual laboratories-enhances the quality of teaching by making abstract concepts more understandable and engaging. For instance, virtual reality (VR) environments allow learners to explore historical events, scientific phenomena or medical procedures in an immersive, interactive format. Despite its numerous benefits, technology-based education has

drawbacks. Digital distraction, caused by multitasking and constant notifications, lowers concentration and reduces comprehension levels. Furthermore, the digital divide-unequal access to devices, stable internet or technological literacy-creates disparities between urban and rural learners. Educators are faced with the demanding task of balancing traditional pedagogical methods with digital tools while ensuring that technology enhances learning rather than replacing essential human interaction.

Media plays a crucial role in shaping cultural identity. Platforms such as YouTube, TikTok and Netflix create a global cultural environment where trends, values and lifestyles spread rapidly. While globalization promotes cross-cultural understanding, it also threatens local traditions, languages and cultural heritage. Young audiences often imitate foreign behaviors, fashion styles and linguistic expressions, leading to cultural hybridization and, in some cases, cultural erosion. Digital media introduces new vocabulary, slang, and expressions into everyday speech. Internet culture has accelerated linguistic innovation, resulting in hybrid languages that combine elements from English, Russian and local languages. While this enriches communication, it sometimes disrupts the standard norms of academic and formal writing. Additionally, reliance on translation tools and AI-generated content raises questions about the preservation of linguistic accuracy and authenticity. Although such tools improve accessibility, they can also promote grammatical simplification and reduce the need for independent language production.

Artificial intelligence has reshaped media consumption through personalized algorithms that track user preferences and behavior. Platforms recommend content tailored to individual interests, increasing engagement and efficiency. However, this personalization creates "filter bubbles"-narrow digital environments where individuals are only exposed to information that supports their existing beliefs. This phenomenon limits critical thinking, reduces exposure to diverse perspectives, and contributes to misinformation. AI technologies like deepfake videos, voice synthesis and automated news generation pose serious ethical challenges. Misleading or manipulated media content threatens public trust and contributes to political polarization. Furthermore,

AI-driven automation in journalism raises concerns about job displacement and the declining role of human editorial judgement. Responsible AI development and digital ethics frameworks are essential to prevent misuse and protect users from harmful content.

Excessive media consumption is associated with digital addiction, sleep disturbance, anxiety and emotional fatigue. Social networks are designed to maximize engagement through infinite scrolling, notifications and reward-based algorithms. These mechanisms trigger dopamine responses, making users spend more time online and weakening their ability to control screen time. Technology has created new forms of social aggression, including cyberbullying, online harassment and digital manipulation. Unlike traditional bullying, online harassment reaches victims even in private spaces and may involve anonymous perpetrators. This intensifies emotional harm and requires stronger legal and psychological protection mechanisms. To navigate the digital world effectively, individuals must develop media literacy: the ability to critically analyze, evaluate and interpret online information. Media literacy helps users distinguish between reliable content and misinformation, understand how algorithms influence their perception and practice responsible digital citizenship. Educational institutions play an important role in promoting media literacy by integrating critical thinking, ethical awareness, and digital competence into curricula.

Conclusion

Technology and media have transformed almost every aspect of modern life, offering unprecedented opportunities for communication, education and global connectivity. However, these advancements also present challenges, including reduced linguistic depth, digital inequality, psychological risks and ethical concerns related to AI and misinformation. The future direction of technology depends on how effectively societies balance innovation with responsibility. Developing strong media literacy, promoting ethical digital practices, and maintaining cultural and linguistic identity are essential for ensuring that technology continues to serve as a tool for progress rather than a source of instability. Ultimately, the impact of technology and media reflects the choices people make, reinforcing the importance of conscious, informed, and responsible digital engagement.

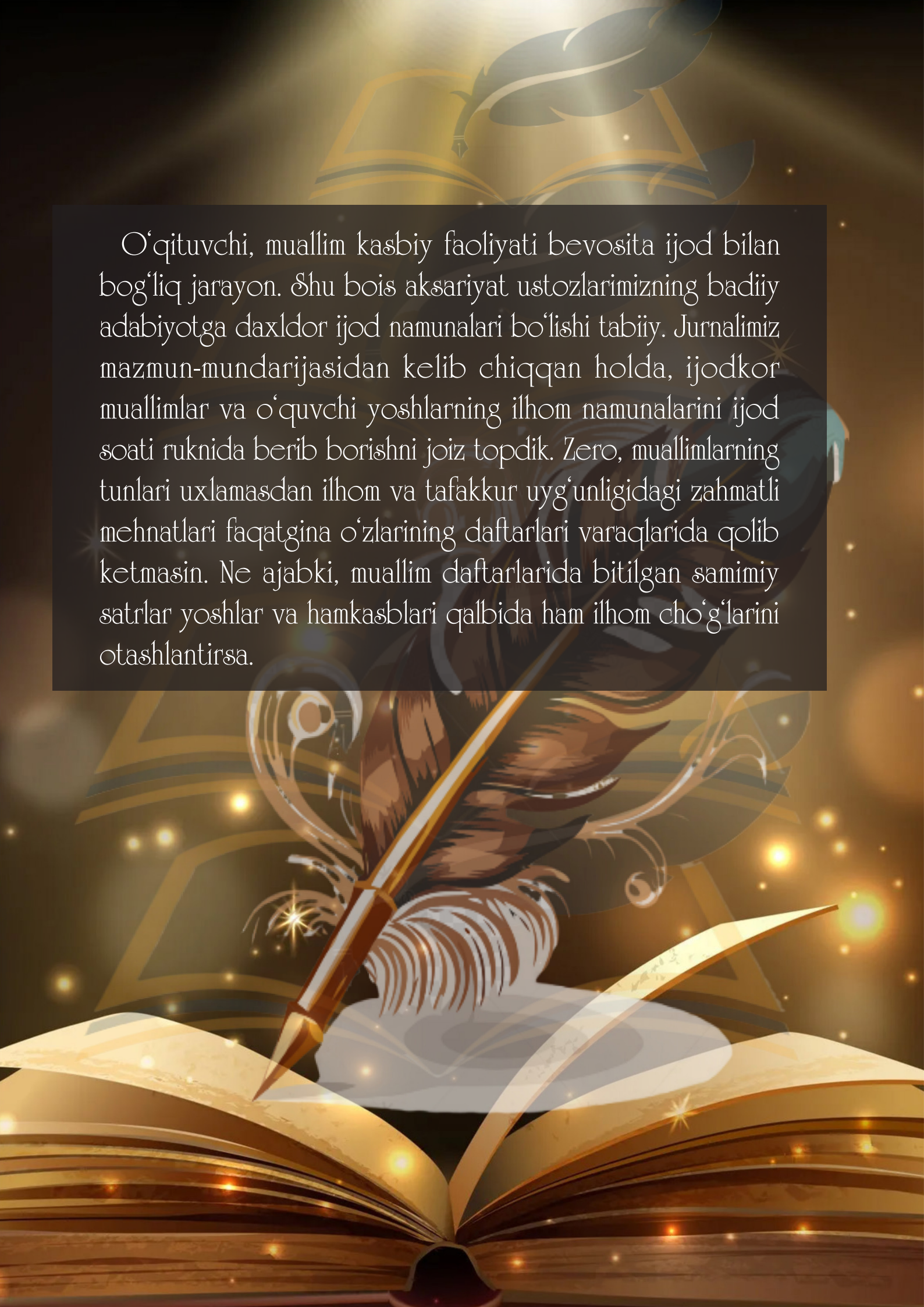
References

1. Abdurahmonova M. Y. (2021). Modern media technologies and their influence on linguistic processes. *TSUL Legal Science Journal*, 2(3), 112–118.
2. Castells, M. (2010). *The Rise of the Network Society*. Wiley-Blackwell.
3. Couldry, N., & Hepp, A. (2017). *The mediated construction of reality*. Polity Press.
4. Jenkins, H. (2006). *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York University Press.
5. McQuail, D. (2010). *McQuail's Mass Communication Theory* (6th ed.). Sage Publications.
6. Prensky, M. (2001). Digital natives, digital immigrants. *On the Horizon*, 9(5), 1–6.
7. Selwyn, N. (2016). *Education and Technology: Key Issues and Debates*. Bloomsbury Academic.
8. Sharobidinova, S.F. (2025). Identifying and classifying translation issues in medical language. *European Journal of Modern Medicine and Practice*, 5(5).
9. Tapscott, D. (2009). *Grown Up Digital: How the Net Generation is Changing Your World*. McGraw-Hill.
10. Van Dijk, J. (2020). *The Network Society* (4th ed.). Sage Publications.

Ijod soati

O'qituvchi, muallim kasbiy faoliyati bevosita ijod bilan bog'liq jarayon. Shu bois aksariyat ustozlarimizning badiiy adabiyotga daxldor ijod namunalari bo'lishi tabiiy. Jurnalimiz mazmun-mundarijasidan kelib chiqqan holda, ijodkor muallimlar va o'quvchi yoshlarning ilhom namunalarini ijod soati ruknida berib borishni joiz topdik. Zero, muallimlarning tunlari uxlamasdan ilhom va tafakkur uyg'unligidagi zahmatli mehnatlari faqatgina o'zlarining daftarlari varaqlarida qolib ketmasin. Ne ajabki, muallim daftarlari bitilgan samimiy satrlar yoshlar va hamkasblari qalbida ham ilhom cho'g'larini otashlantirsa.

Hayo

*Hayo – qizning eng goʻzal libosi,
Yuzida nur, koʻzda pok ibosi.
Soʻzida vazminlik, dilida iymon,
Hayo – jonning beqiyos nigohosi.*

*Hayo bilan yurar har bir oriyat,
Bu fazilat – insonga himmat.
Qadam bosar toʻgʻri, gapirar oz,
Hayo – qalbdagi yashnar sharaf, insof.*

*Hayo bor joyda nur bor, osoyish,
U yoʻq yerda qolmas ruhda tinchlik ish.
Hayo – goʻzallikning pinhon maʼnosi,
Unga yondosh jon – nurli, sof va tish.*

*Hayo – qiz qalbining toshmas gavhari,
Odamni yuksaltirur har bargi.
Yuzida uyat, soʻzida nazokat,
Hayo – hayotning eng pok nafosati*

Magʻzuna ESHMURATOVA,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Ommaviy huquq B-potok
2-kurs talabasi

Layli va Majnun

*Sahroda yolgʻiz Majnun izlar Laylini,
Qumlarga aytar yurakning hayqirini.
Koʻz yoshi bilan yozar muhabbat nomini,
Ishq – uning dini, orzusi, aybini.*

*Layli ham yonib, tilsiz dil soʻlar,
Koʻnglida Majnun, koʻzda yashinlar.
Taqdir orasidan oʻta olmas muhabbat,
Ammo yurakda hech oʻchmas chin muhabbat.*

*Togʻlar ham eshitar ularning dardi,
Shamol ham tashir armonning dardi.
Ishq – bulutdek, kelar va ketmas,
Bir qalb yonib, ikkinchisi toʻlmas.*

*Layli va Majnun – ishqning timsoli,
Fano bilan bogʻliq ruhning safosi.
Olam oʻtsa ham, ismlari qolur,
Muhabbat – abadiy, yurakda yonur.*

Ilmiy-metodik elektron jurnal

TAHRIR HAY'ATI:

Nizomiddin Mahmudov, Yorginqon Odilov,
Jabbor Eshonqulov, Baxtiyor Daniyarov,
Abdurahim Nosirov, To'lg'in Saydaliyev, Barno
Buranova, Zulxumor Mirzayeva, Qozoqboy
Yo'ldoshev, Bahodir Jovliyev, Salima
Jumayeva, Qayum Baymirov,
Manzar Abdulxayrov, Alijon Safarov, Husniddin
Norqulov, Odiljon Boynazarov, Madina
Nuriddinova, Barno Kadirova, Nargiza
Mirzayeva, Guli Shukurova,
Yuldosh Raxmatov, Ramziddin Abdusatorov,
Feruza Manukyan, Gulchexra Keldiyorova,
Gulsanam Xolikulova, Svetlana Umirova,
Xolmo'min Fayzullayev, Nilufar Namazova,
Dilbar Niyazova, Sayyora Halimova, Shaxnoza
Yunusova, Nigoraxon Ro'zibayeva, Tadjixon
Sabitova, Oqila To'raqulova, Mohigul Fozilova,
Maxpuza Karaxodjayeva, Dilfuza
Toshniyozova, Gulboxor Ernazarova, Komiljon
Qarshiyev, Uyg'unjon Turdimurodov, Diyora
Yunusova, Ra'no Abdullayeva,
Sharif Yarashov, Shaxnoza Xudaykulova,
Mahliyo Elboyeva Sanobar Ulliyeva,
Surayyo Inomjonova, Nurali Hamidov,
Davronova Mahfuza, Dilafuz Jabborova,
Begali Mardiyev, Normuhammad
Ubaydullayev, Muxayyo Vafoyeva, Bobomurod
Mirsanov, Feruza Sharopova, Adiba Ma'diyeva,
Nilufarxon Mahmudova, Munisjon Hakimov,
Sharipboy Bobojonov, Dildora Usarova.

Bosh muharrir:

Nargiza Berdiyeva

Muharrirlar:

Bibimariyam Rahmonova,
Shabnam G'aniyeva, Bonu Do'smatova

Sahifalovchi:

Rustambek Yusupov

Tahririyat manzili:

100038, Toshkent shahri,
Navoiy ko'chasi 30-uy.

Telefonlar:

(93) 759-43-66, (77) 003-34-33,
(94) 095-96-22, (90) 288-32-92.

E-mail: tilvaadabiyotuz@gmail.com

Axborot hamkorimiz:

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

ilmiy-metodik jurnali

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va
innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya
komissiyasi Rayosatining 2023-yil 3-iyundagi
338/6-sonli qarori bilan Filologiya, Pedagogika hamda
Psixologiya fanlari bo'yicha doktorlik dissertatsiyalari
(PhD, DSc) asosiy ilmiy natijalarini chop etish
tavsiya etilgan milliy ilmiy nashrdir.
<https://oak.uz/pages/4802>

MUNDARIJA

DOLZARB MAVZU

Nasiba SABIROVA.

MILLIY G'OYA VA MA'NAVY QADRIYATLARNI
YOSHLAR ONGIGA SINGDIRISHDA
PEDAGOGIK YONDASHUVLAR..... 3

Sh.Z.RAHMATULLAYEVA.

YOSHLAR NUTQIDA INTERNET
TILINING TA'SIRI VA UNI ME'YORLASHTIRISH
MASALALARI 7

Manzar ABDULXAYROV.

NAVOIY ASARLARI MATNIDAGI FONETIK
XUSUSIYATLAR TAHLILI 10

Nargis KUDRATXODJAYEVA.

HOZIRGI O'ZBEK BADIY ADABIYOTI VA TIL
MADANIYATIDAGI DOLZARB MUAMMOLAR VA
ULARNI BARTARAF ETISH YO'LLARI..... 12

TILSHUNOSLIK

Nilufar MUMINOVA.

ANTROPONIMLAR FENOMENI VA
ULARNING PRAGMATIK FUNKSIYALARI:
TEMURIYLAR DAVRI MISOLIDA 16

Umida IBRAGIMOVA.

GRAMMATIK KATEGORIYALARNING
MORFOLOGIK TIZIMIDAGI O'RNI 19

Xasan G'AFFOROV.

TIL VA IJTIMOY MAQOMNING ZIDDIYATLI
VAZIYATLARDAGI LINGVISTIK IFODASI VA
GENDER XUSUSIYATLARI..... 21

Odinaxon AZAMATOVA. O'ZBEK TILIDA ARTIONIMLARNING LINGVOMADANIY BELGILARI	23
Shaxlo SHOMURODOVA. KO'P MA'NOLILIK VA FIGURATIV MA'NOLARNING AMALIY LEKSIKOGRAFIYADA TALQIN QILINISHI	26
Yunus DAVIDOV. KO'PMA'NOLILIK HODISASINING SHAKLDOSHLIK HODISASIDAN FARQLI JIHLTLARI	28
Shoxsanam YIGITALIYEVA. BADIY MATNLAR ASOSIDA "YAXSHILIK" KONSEPTINI KONSEPTUAL-METAFORIK VA KONSEPTUAL METONIMIK MODELLASHTIRISH	31
Nargiza YULDASHEVA. QO'SHMA OTLARNING NOMINATSIYA TIZIMIDAGI MORFOLOGIK ASOSLARI VA MA'NO TALQINLARI	33
N.P.IMAMOV. ITERATIVLIK (HARAKAT TAKRORIYLIGI) KATEGORIYASI VA UNI IFODALASHDA TEMPORAL RAVISHLARNING GRAMMATIK-SEMANTIK O'RNI.....	37
Dilzodaxon SAYDALIYEVA. O'ZBEK VA JAHON TILSHUNOSLIGIDA SISTEM-STRUKTUR TILSHUNOSLIKNING O'RGANILISH TARIXI	40
Ranohon AZIMBAYEVA. XALQARO TIL TA'LIMI PARADIGMASIDA IJTIMOIY VA MADANIY KOMPETENSIYA TUSHUNCHASI.....	43
Aziza XOLBOBOYEVA. INGLIZ VA O'ZBEK REKLAMA DISKURSINING QIYOSIY LINGVISTIK MODELII	45
Kamolaxon ORIPOVA. INGLIZ VA O'ZBEK ERTAKLARIDA QO'LLANGAN ANTONIMLARNING KOGNITIV XUSUSIYATLARI	48
Madina XOLMURODOVA. INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI O'RTASIDAGI LINGVISTIK O'ZARO TA'SIRNING SINXRON VA DIAKRON TAHLILI	51
Jamila KARIMOVA. INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA O'SIMLIK NOMLI FRAZELOGIZMLARNING LEKSIK-SEMANTIK PARADIGMASI.....	53
Zebiniso BEKMURADOVA. O'ZBEK VA FRANSUZ MATNLARIDA XIAZMNING MORFO-SINTAKTIK VA MANTIQUIY-SEMANTIK MODELLARI	56
Maxamadjon ARIPOV. TURK TILINI IJTIMOIY QATLAMLARGA KO'RA O'RGANISH VA UNING SOTSIOLOGISTIK JIHLTLARI	58
O'g'iljon ABDUVALIYEVA. PASHTU TILIDAGI KOPULYATIV QO'SHMA SO'ZLARNI FARQLASHDA FONETIK MEZONNING AHAMIYATI	61

Amini Aziz AHMAD. AFG'ONISTON O'ZBEK SHEVALARIDA QO'LLANUVCHI FRAZELOGIK BIRLIKLARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI	63
Nodira KHAYRULLAYEVA. IQTISODIYOTGA OID TERMINLARNING STRUKTURAVIY VA SEMANTIK TAHLILI	65
Надежда ШАКУРБАHOVA. СИНТАКСИС В СОЦИОЛИНГВИСТИКЕ: НЕ ПРОСТО ГРАММАТИКА, А СРЕДСТВО СОЦИАЛЬНОГО ВЫРАЖЕНИЯ	67
Елена ПОПОВА, МОДАЛЬНОСТЬ И ПЕРЕНОСНОЕ УПОТРЕБЛЕНИЕ ГЛАГОЛЬНЫХ ФОРМ ВРЕМЕНИ И НАКЛОНЕНИЯ	69
Илхом ЭРГАШЕВ. ИЗУЧЕНИЕ АСПЕКТОВ ЛЕКСИЧЕСКОЙ СЕМАНТИКИ ЯЗЫКА	74
Elena MUSAELIAN. Humoyun HOMIDOV. PRAGMATIC SHIFTS IN DIALOGUE: COMPARING TEXT AND FILM IN JONATHAN SWIFT'S GULLIVER'S TRAVELS	76
Sitora TURABOYEVA. Muxlisa ABDURAZOKOVA. THE PROBLEM OF CULTURAL EQUIVALENCE IN TRANSLATION	80

ADABIYOTSHUNOSLIK

Xilola YULDASHEVA. SUFIIYLIKDA QUTBLAR MAQOMI: CHISHTIYA TARIQATI TALQINI.....	83
Mahmud RAVSHANOV. TARIXIY BADIY ASARLARDA MEHNAT VA IJODKORLIK G'OYALARINING AHAMIYATI	86
Dilfuza PARDAYEVA. XX ASR O'ZBEK VA RUS NASRIDA AMIR TEMUR OBRAZI TALQINLARI	88
Gulnoza ABDULLAYEVA. DILSHOD RAJAB IJODIDA TABIAT TASVIRI	91
Mohigul ERGASHEVA. ADABIYOTSHUNOS BEGALI QOSIMOV HAYOTIGA NAZAR	93
Farida HAMROYEVA. HIKOYA TUZILMASINING GORIZONTAL VA VERTIKAL TAHLIL DARAJALARI: NARRATOLOGIK YONDASHUVLAR ASOSIDA	97
Munira BAHROMOVA. AYOL OBRAZINING DISKURSIV MODELLASHTIRILISHI: GENDER YONDASHUVLAR.....	100
Gulsanam MASHRAPOVA. OZARBAYJON FOLKLORSHUNOSLIGIDA BAYATI JANRINING TADQIQI MASALALARI	103

Sarvar ISMATOV. XX ASR FRANSUZ PROZASIDA POSTMODERNISTIK TENDENSIYALAR.....	105
Munira NIYAZOVA. SHARQ-U G'ARB SENTIMENTAL NASRINING POETIK MUSHTARAKLIGI.....	108
Elmurod JUMAYEV. TARIXIY ROMAN JANRINING YANGILANISHI	110
Nafisa HAMRAYEVA. ALISHER NAVOIY IJODIDA "SURUSH" OBRAZI TALQINLARI.....	112
Нигора КАРИМОВА. ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ 1950 - 1960 ГГ.....	116
Ulugbek KARIMOV. DISTINCTIVE FEATURES OF CYBORG REPRESENTATION IN GIBSON'S AND STEPHENSON'S NOVELS.....	119

ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYA

X.Sh.NARXODJAYEVA. O'ZBEK TILINI RAQAMLI TRANSFORMATSIYA QILISH: LEKSIK, MORFOLOGIK VA SINTAKTIK RESURSLARNI AVTOMATLASHTIRISH	124
Dildora KENJAYEVA. BO'LAJAK MAKTABGACHA TA'LIM TARBIYACHILARINI TAYYORLASHDA INNOVATION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH METODIKASI	127
Maxbuba AXATOVA. TILSHUNOSLIKDA SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINING QO'LLANILISHI.....	129
Sanobar DJUMANOVA. SUN'IY INTELLEKTDAGI GALLIUTSINATSIYA MUAMMOSI	131
Sarvinoz PO'LATOVA. RAQAMLI GLOBALASHUV: INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA INTEGRATSIYALASHUV JARAYONI.....	134
Shuhratjon QALANDAROV. GRAFIKA VA FONETIKA MODULINI O'QITISHDA MUAMMOLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI	137
N.S.NASRULLOYEVA. MEDIA MATNLARDA KOMPYUTER VA INTERNET TERMINLARINING QO'LLANISH XUSUSIYATLARI	140
Lobar IBROHIMOVA. TIL O'RGANUVCHILARINING SO'Z BOYLIGINI OSHIRISHDA O'YINLI METODLARNING AHAMIYATI.....	143
Nafosat ORAMOVA. ADABIYOT DARSLARIDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK YONDASHUVLAR VA SAMARALI METODLAR.....	145

Farida SULAYMONOVA. ATOVA VA SO'Z-GAPLARNI O'QITISHGA DOIR METODIK TAVSIYALAR.....	147
Э.Н. ЕШНИЯЗОВА. И.А. САИТОВА. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ В СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЕ: ПОИСК ЭФФЕКТИВНЫХ ФОРМ РАБОТЫ С ТЕКСТОМ	150
Лайло ЭЛМУРАДОВА. МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ПО РАБОТЕ НАД РАЗЛИЧНЫМИ ФОРМАМИ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ	153
Jasur IRKAEV. THE LATEST METHODS FOR IMPROVING SPEAKING SKILLS AND THEIR APPLICATION IN ENGLISH LESSONS	155
Dilnavo YAZDONOVA. IMPLEMENTING OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI) IN LEARNING ENGLISH LANGUAGE.....	157
Gulchehra XUDOYBERDIYEVA. THE LEARNER-CENTRED APPROACH IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING.....	160
Malika ZAFAROVA. DEVELOPING STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE IN LANGUAGE UNIVERSITIES THROUGH THE METHOD "SHADOWING"	163

TADQIQOTLAR

Shahnoza NIZAMOVA. TAXALLUSLARGA XOS MOTIVLAR VA ULARNING IFODALANISHI.....	167
Parda QURBONOV. JORJ GORDON BAYRONNING "SHILYON TUTQUNI" POEMASI TARJIMASI TALQINI	169
Aziza SHAYMARDANOVA. KOD ARALASHUVINING KOMMUNIKATIV FUNKSIYASI	171
Shaxnoza JUMAYEVA. TIL O'RGANISHNING LINGVISTIK TAMOYILLARI.....	174
Iroda TURAYEVA. TA'ZIYA MAROSIMLARINING ETNOGRAFIK ASOSLARI	176
Gulrux JO'RABOYEVA. TOTEMISTIK QARASHLAR BILAN BOG'LIQ ETNONIMLAR ASOSIDA YUZAGA KELGAN TOPONIMLAR TADQIQIGA DOIR.....	178
Sharipboy BOBOJONOV. "MA'QUL" LEKSEMASINING SEMANTIK VA SINTAKTIK XUSUSIYATI	180
Ikram XUDAYNAZAROV. ESSE YOZISH PRINSIPLARI VA UNING AKADEMIK YOZUVDA TUTGAN O'RNI	182

Gulzoda SOATOVA. "MAORIF VA O'QITG'UVCHI" JURNALIDA ADABIYOT MATERIALLARI	184
Kamshat YUSUPOVA. ALISHER NAWAYI QARAQALPAQ SHAYIRLARI USTAZI	187
Alfiya BOTIROVA. MUNIS VA OGHIYNING "FIRDAVS UL-IQBOL" ASARIDA MUNOJOT VA NA'TNING BADIY TALQINI	188
Dilnoza SAYFULLAEVA. XUDOYBERDI TO'XTABOYEVNING "JANNATI ODAMLAR" ROMANIDA OILA MA'NAVİYATI IFODASI	191
Matluba NORBABOYEVA. "SHUM BOLA" QISSASIDA YETIM BOLA OBRAZI TALQINI	194
Shaxnoza ABDURAXIMOVA. JEK LONDONNING "OQ SO'YLOQ" ASARINING TARJIMALARI XUSUSIDA	197
Jasur YULDOSHEV. USMON AZIM IJODIDAGI BADIY TIL VA OBRAZLAR TIZIMI	199
Shohsuvor MUSAYEV. "QIRONXON" DOSTONINING YARATILISHI MANBALARI VA TARIXIY ASOSLARI	201
Barno ABDUKARIMOVA. JOHILIYAT DAVRI SHE'RIYATINING SHARQ ADABIYOTIDAGI AHAMIYATI	203
Lobar KULMUHAMEDOVA. MINIMALISTIK HIKOYANING JANR SIFATIDA SHAKLLANISHI VA ASOSIY TAMOYILLARI	205
Mohinir USMONOVA. "LINGVOKULTUROLOGIYANING ASOSIY KONSEPSIYALARI: VAZIFALAR VA KOMPONENTLAR"	208
Shoira XABIBULLAYEVA. TIL TA'LIMIDA INNOVATSION YONDASHUV	210
Aziza TURSUNMURADOVA. IQTISODIY DISKURSDA SINTAKTIK MODALLIKNING VOQELANISHI	212
Mansur XUSHVAQTOV. TILDAN AMALIY FOYDALANISH SAMARADORLIGI – DAVR TALABI	214
Madina ABDIYEVA. ILLOKUTIV VA PERLOKUTIV KOMPONENTLAR ORQALI NUTQIY AKTLARNI O'RGANISH	216
Muqaddas ABBOSOVA. ASSERTIV NUTQIY AKTLARNING MULOQOT MATNIDA VOQEALANTIRUVCHI LINGVOKOGNITIV OMILLAR	219
Dilsora ZOKIROVA. PAREMIOLOGIK MATNLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI	221
Abdulla AKBAROV. ZAMONAVIY O'ZBEK NUTQIDA EVFEMIZM VA DISFEMIZM	223

Go'zal TILOVOVA. ZAMONAVIY LUG'ATLARDAN FOYDALANISH DAVR TALABI	225
Odina ISLOMOVA. BMT, NATO VA YEI Hujjatlarini Tarjima qilishda uchraydigan leksik semantik muammolar	227
Marjona XAYRULLAYEVA. Toponimlarning shakllanishi va yasalishi bilan bog'liq ayrim mulohazalar	229
Shoira ISLOMOVA. Birlamchi va ko'chma ma'no o'rtasidagi chegaraviy holatlar: Dialektal iboralar misolida	231
Raxima KURBONOVA. Propozitiv struktura haqida ma'lumot	234
Ulbog'an SHAMURATOVA. Shinargul REYMOVA. Kelajak texnikalari: rivojlanish istiqbollari va jamiyatga ta'siri	236
E'tibor YAXSHIYEVA. Sun'iy intellekt yordamida til o'qitishning lingvodidaktik asoslari	238
Ulug'bek BAXODIROV. Onlayn va oflayn darslarning integratsiyasi: blended learning modeli samaradorligi	240
Sabo JABBAROVA. O'zbek tilida "oy" va "gul" konseptlarining semantik-funksional xususiyatlari va ularning badiiy-estetik talqini	242
Sanobar OCHILOVA. O'zbek tilida xulq-atvorni ifodalovchi fe'llarning morfologik tasnifi	244
Shoxista ZOITOVA. O'zbek tilida tibbiy terminlarning yasalish usullari	246
Go'zal AXADOVA. Chet tilini o'qitishda zamonaviy uslubdan (metodikadan) foydalanishning samaradorligi	248
Dilnoza QODIROVA. Zamira JO'RAYEVA. Shaxlo URAQOVA. Chet tilini o'qitish metodlarining mustaqil nazariy va amaliy xususiyatlari	251
Dilovar KAMALOVA. Ingliz, rus va o'zbek tillarining fonetik terminologiyasida sinonimiya hodisasi tadqiqi	253
Tohira ISLAMOVA. Ingliz tili darslarida moslashuvchan o'qitish algoritmilarining samaradorligi: diagnostik testlar asosida shaxsiylashtirilgan ta'lim modeli	255
Iroda NARZULLAYEVA. O'zbek va ingliz tili gap tuzilishidagi o'xshashlik va farqlar	257

Nasiba SHERIMBETOVA. EMOTIV SO'ZLARNING GENDER ASPEKTI: O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA ERKAKLAR VA AYOLLAR NUTQIDA FARQLANISHI.....	259	Madina MUHAMMADIYEVA. "SHUM BOLA" ASARIDA QO'LLANILGAN BA'ZI ARABCHA LEKSEMALARNING LINGVISTIK TAHLILI.....	296
Gulbahor ZAYNOBIDINOVA. "MILK/SUT" KONSEPTINING METAFORIK MODELLARINI INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA QIYOSIY O'RGANISH	261	Dilnoza UMURZAKOVA. SHARQ POETIKASIGA OID MANBALAR.....	299
Shaxnoza SHARIPOVA. RADUALLIK MAZMUNIDAGI BIRLIK LARNING MEDIA KONTEKSTLARIDA TUTGAN O'RNI (INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI MIQYOSIDA)	263	Madina BOLLIYEVA. BALLADADA SYUJET TASVIRI	301
Xalima ABDULLAYEVA. BOSHLANG'ICH TA'LIMIDA LINGVISTIK KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH VOSITALARI, ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARI VA KOGNITIV YONDASHUVLAR.....	265	Zarnigor ELIBOYEVA. ERTAKLARDA O'GAY ONA ZULMI MOTIVI	303
Ra'no DEYKANOVA. BOSHLANG'ICH SINFI O'QUVCHILARNING LEKSIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA VERBAL TA'SIR VOSITALARIDAN FOYDALANISHGA O'RGATISH METODIKASI	268	Noila MIRXAMIDOVA. QARINDOSHLIK BILAN BOG'LIQ MUROJAATLARDA GENDER DISKRIMINATSIYASINING IFODALANISHI	305
Surayyo MIRZAYEVA. MIMIKA VA RAMZIY VOSITALAR ORQALI MAKTAB YOSHIDAGI BOLANING INTEGRATIV RIVOJLANISHI VA KELAJAK O'ZLIGINI IFODALASH	270	Shaxnozaxon XAKIMOVA. KORPUS LINGVISTIKASI RIVOJLANISHI VA KORPUS METODINING NAZARIY ASOSLARI	308
Diyora MADJIDOVA. O'QUV JARAYONIDA O'QITUVCHI DISKURSI: YUMSHOQ TA'SIR VA E'TIBORNI BOSHQARISH STRATEGIYALARI	273	Sitora TOSHEMIROVA. KORPUS MATN LARINI LEKSIK-SEMANTIK TEGLASHNING NAZARIY ASOSLARI VA AMALIY MODEL.....	312
Feruza OTAMURODOVA. TA'LIM JARAYONIDA BOSHQARUV NAZARIYASI VA AMALIYOTINING EVOLYUTSIYASI: METODIK YONDASHUVLAR TAHLILI	275	Mahliyo JALISHOVA. MEDIA DISKURS VA MEDIAMATN: MEDIALINGVISTIKANING ASOSIY KATEGORIYALARI	315
Sarvara ERGASHEVA. TA'LIM TIZIMIDA BAHOLASHNING AHAMIYATI	278	Gulrux ESHONKULOVA. IMPLITSITLIKNING BADIY DISKURSDAGI O'RNI: GRAYS, RELEVANS VA KOGNITIV MODEL.....	319
Gulnoza XAMRAKULOVA. YOSHLARNI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHDA TEXNIK TAFAKKUR VA IJODIY YONDASHUVNING AHAMIYATI.....	280	Zulqumar QALBAEVA. DUNYO TIL BILIMIDA TERMIN VA TERMINOLOGIYANI O'RGANISHNING NAZARIY ASOSLARI	321
Aziza XAMROYEVA. YOSH BASKETBOLCHILARNING TEXNIK TAYYORGARLIGINI YO'NALTIRISH USULLARI	283	Nigora ISMATULLAYEVA. O'ZBEK TILIDA "GLOBALLASHUV" KONSEPTINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI	323
Surayyo DAVRONOVA. HOFIZ XORAZMIY DEVONINING O'ZIGA XOS JIHATLARI VA BADIYATIDA QOFIYA SAN'ATLARINING QO'LLANILISHI.....	285	Bashorat BOVMANOVA. O'ZBEK TILIDA HALOLLIK TUSHUNCHASINING LEKSIK-SEMANTIK IFODALANISHI	325
Marjona NEMATULLAYEVA. MUHAMMAD ALIXON LIRIKASINING MAVZU KO'LAMI	288	Munisa QOSIMOVA. ABULFAYZ XON DRAMASINI O'QITISHDA KEYS TEXNOLOGIYALARINI QO'LLASH ORQALI TA'LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISH	327
Gulrux ABDUSHUKUROVA. SHAROF RASHIDOV ASARLARINING BADIY-G'OYAVIY XUSUSIYATLARI.....	291	Гулжахан СЕЙТНИЯЗОВА. ВАЖНОСТЬ МАСТЕРСТВА ПЕРЕВОДЧИКА ПРИ ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ	329
Shohruh TURSUNMURODOV. AZIM SUYUN LIRIKASIDAGI MAKON VA ZAMON BIRLIK LARINING POETIK XUSUSIYATLARI	294	Шоира ХАШИМОВА. ТРАГИЗМ СУДЬБЫ ЧЕЛОВЕКА В РАССКАЗАХ В. М. ШУКШИНА.....	331
		Зухра ШЕРМАТОВА. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НОРМАТИВНО- МЕТОДИЧЕСКОЙ БАЗЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН	333
		Нилуфар УСМОНОВА. Махбуба ХАМИДОВА. ТЕНДЕНЦИЯ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОЙ ПАРАДИГМЫ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ	336

Махсудахон МАХМУДЖАНОВА. ПРОБЛЕМЫ И ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ МОТИВАЦИИ К ИЗУЧЕНИЮ ИНОСТРАННОГО (РУССКОГО) ЯЗЫКА В НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗАХ.....	338
Фарангиз НУМОНЖОНОВА. ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ВОСПИТАТЕЛЕЙ ДОШКОЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ СРЕДСТВАМИ ТЕХНОЛОГИИ «СИББОРД»	340
Элина АБДУЛЛАЕВА. СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ МОДЕЛИ НЕОЛОГИЗМОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ XXI ВЕКА.....	342
Одинахон ЭШОНКУЛОВА. СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ПОТЕНЦИАЛЬНОМ СЛОВООБРАЗОВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА.....	344
Д.С.УМИРОВА. Шахзода БОБОНОВА. ИНТЕРАКТИВНЫЙ МЕТОД ОБУЧЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО, ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ.....	346
Муборак МАХМУДОВА. ОБ АКТУАЛЬНОСТИ ВНЕАУДИТОРНОЙ РАБОТЫ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО	349
М.М.ТУРСЫНОВА. ПРОБЛЕМАТИКА ЛЕКСИЧЕСКОГО КОМПОНЕНТА В ПРОЦЕССЕ ОСВОЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО	351
Назира ЕРГЕШЕВА. МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ БИЛИНГВАЛЬНОЙ МОДЕЛИ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ НА ФАКУЛЬТЕТАХ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ И МЕЖДУНАРОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ.....	353
Мадина ИНОМЖОНОВА. ВЕРБАЛИЗАЦИЯ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ КАК МЕХАНИЗМ СИНТАКСИЧЕСКОЙ КОНВЕРСИИ В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ	356
Ezoza KHAZRATKULOVA. INTEGRATING PSYCHOLINGUISTIC APPROACHES INTO ENGLISH LANGUAGE TEACHING FOR PSYCHOLOGY MAJORS	359
Feruza ATASHOVA. TRANSLATION OF CULTURE-SPECIFIC REALITIES.....	362
Saida AVLAEVA. ESSENTIAL PROBLEMS OF UZBEK AND ENGLISH NEOLOGISMS RELATED TO COVID-19	365
Shaxlo SALIMOVA. SOME DRAWBACKS OF UTILIZING AI IN ENGLISH CLASSES.....	368
Fayoza BURIEVA. THE CLASSIFICATION OF MENTAL-ACTIVITY VERBS AND THEIR SEMANTIC FEATURES.....	371

Shuhrat MURODOV. THEORETICAL BASIS OF THE TRANSLATION OF REALIA: A CULTURAL SEMIOTICS APPROACH	373
Lutfullo XOSHI MOV. “COLLABORATIVE TECHNOLOGIES FOR INCLUSIVE PATRIOTISM: EMPOWERING EDUCATORS TO CULTIVATE NATIONAL PRIDE IN DIVERSE CLASSROOMS”	375

PEDAGOGIKA

Gulbaxor RASULOVA. O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA ADABIYOT DARSLARIDA O'QUV TOPSHIRIQLARI TIZIMINI TASHKIL ETISH.....	378
Farzona OLLOQULOVA. KONSENTRIK YONDASHUV DOIRASIDA BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING TADQIQOTGA YO'NALTIRILGAN FAOLIYATINI SHAKLLANTIRISH VA BAHOLASH TIZIMINI MODERNIZATSIYA QILISH	380
Mavlyuda MIRZAYEVA. INGLIZ TILI ORQALI BO'LAJAK MUHANDISLARNING KASBIY KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH	382
Madina JO'RAYEVA. MOVAROUNNAHRDA O'RTA ASRLARDA TIBBIYOT ILMINING TARAQQIYOTI	384
Dilfuza KADIROVA. FACTORS AFFECTING STUDENTS' PRONUNCIATION.....	386
Dilfuza SHADIEVA. TEACHING SPEAKING SKILLS IN FOREIGN LANGUAGE CLASSROOMS: STRATEGIES AND BEST PRACTICES	388
Nigoraxon ABDULLAJANOVA. KREATIVLIK VA UNI RIVOJLANTIRISH USULLARI	391
Shavkat AHRALOV. Sevara AHROROVA. KIBERXAVFSIZLIK PEDAGOGIKASINING XORIJIY TENDENSIYALARI	393
Turdixan AYTMURATOVA. Nursulu NAGMETOVA. BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING 4K MODEL ASOSIDA KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMI	396
К.А.ПУЛАТОВ. ПРОЯВЛЕНИЕ СЕКУЛЯРИСТИЧЕСКИХ ИДЕЙ В РЕФОРМИРОВАНИИ ИУДАИЗМА И ХРИСТИАНСКИХ УЧЕНИЙ: НАУЧНЫЙ АНАЛИЗ	398

PSIXOLOGIYA

Dildora YULCHIYEVA. ZAMONAVIY OILALARDA NOSOG'LOM MUHIT VA NIZO KELIB CHIQISH SABABLARI.....	401

Feruza UMUROVA. "MINNATDORLIKNING PSIXOLINGVISTIK JIHATLAR IJTIMOYIY VA EMOTSIONAL ASPEKTLAR"	403

KICHIK TADQIQOT

F.ZOIROVA. G'AFUR G'ULOM VA MARK TVEN ASARLARIDA BOLALAR MUAMMOSI	407
Dilbarxon LATIPOVA. HALIMA XUDOYBERDIYEVA SHE'RLARIDA REALIYALAR VA MILLIY-MADANIY KOLORIT YARATISHDA ULARNING ROLI	410
Sardor HAMIDOV. VAFO FAYZULLOH SHE'RIYATIDA IJTIMOYIY LIRIKANING BADIY TALQINI	412
Muxlisa QURBONOVA. SHUHRATNING "JANNAT QIDIRGANLAR" ROMANIDA MUSOFIRLAR TAQDIRINING BADIY IFODASI	414
Mahfuza SHARIPOVA. TARIXIY ROMAN JANRIDA AYOL QAHRAMON OBRAZINI YARATISHNING O'ZIGA XOS JIHATLARI.....	416
Nargiza ASATOVA. BUGUNGI GLOBALLASHUV DAVRDA JAMOATCHILIK BILAN ALOQALARDA PR.NING ROLI	419
Dilorom SA'DULLAYEVA. Shaxlo XALILOVA. INGLIZ MAQOLLARINI O'ZBEK TILIGA TARJIMA QILISH MUAMMOLARI (DO'STLIK HAQIDAGI MAQOLLAR MISOLIDA)	421
Feruza RASULOVA. INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI NEOLOGIZMLARNI TADQIQ ETISH	423
Sh.J.XALILOVA. E.HAYDAROVA. INGLIZ TILI LEKSIK BIRLIKLARIDA BOG'LOVCHILARNING ROLI	425
Sijoat SHARIPOVA. ALISHER NAVOIY "MAJOLIS UN-NAFOIS" ASHER MANQUL ATOMLI OTLARNING LEKSIK- SEMANTIK VA MADANIY FUNKSIYALARI.....	427

Farzona NORKOBILOVA. G'iyosiddin SHODMONOV. ABDULLA AVLONiy IJODIDA SULAYMON PAYG'AMBAR OBRAZI.....	429
Mashhura JONIUSOQOVA. KAFKA VA TOG'AY MUROD ASARLARIDA ABSURD MOTIVI	431
Maftuna O'KTAMOVA. SAID AHMADNING "QORAKO'Z MAJNUN" HIKOYASIDA INSONIYLIK VA SADOQAT MASALASI	433
Shahrizoda SHOG'DOROVA. N.AVAZOV. MIRZO KENJABEK SHE'RIYATIDA VATAN MADHI.....	435
Sarvinoz ABDURAXMONOVA. OZOD SHARAFIDDINOVNING O'ZBEK ADABIYOTIDAGI O'RN'I VA IJODIY MEROSI.....	437
Марат ИЛЪЯЗБЕКОВ. Алижон КОСИМОВ. ЛЕКСИЧЕСКАЯ СИНОНИМИЯ КАК ОТРАЖЕНИЕ ЯЗЫКОВОЙ СИСТЕМЫ (НА МАТЕРИАЛАХ РУССКОГО, УКРАИНСКОГО И БЕЛОРУССКОГО ЯЗЫКОВ)	439
Ахтем АСАНОВ. Алижон КОСИМОВ. РУССКИЙ ЯЗЫК В УСЛОВИЯХ УЧЕБНОГО БИЛИНГВИЗМА: ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЛЕКСИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ	441
Muborak NARZULLAYEVA. FORMATION AND SEMANTIC FUNCTIONS OF NEW PREFIXES IN MODERN UZBEK.....	443
Gavharoy SODIQOVA. IMPACT OF TECHNOLOGY AND MEDIA	446

IJOD SOATI

Mag'zuna ESHMURATOVA. SHERIYAT: HAYO, LAYLI VA MAJNUN	446

